શ્રી. રસિકલાલ છો. પરીખ
પ્રમુખ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ૧૯૬૩

न्वेत पादम् ॥ ○ ○ વર્ષ ૩૮ ○ અંક ૩ ○ સંવત ૨૦૨૦ : પોષ
તંત્રી : રામનારાયણ વિ૰ પાઠક ○ સંચાલક : રણછોડજી કે૰ મિસ્ત્રી

प्रस्थान

તા. ૧ લી એપ્રિલ, ૧૯૬૨ થી
સમસ્ત ગુજરાત રાજ્યમાં
મેટ્રિક પદ્ધતિમાં તોલનો
ઉપયોગ ફરજીઆત બન્યો છે.

રોજિંદા વ્યવહારમાં
લેવડ-દેવડ કરતી વખતે
શેરને બદલે કિલોગ્રામ,
મણને બદલે ક્વીન્ટલ અને
તોલાને બદલે ગ્રામમાં જ
આપની ખરીદી તેમ જ ભાવો
કરવાનો આગ્રહ રાખો.

મેટ્રિક પદ્ધતિ સિવાયનાં અન્ય વજન પાસે રાખવાં એ, સજાને પાત્ર ગુનો બને છે. જૂના તોલ-વજન વાપરનાર શિક્ષાને પાત્ર બને છે.

સરળતા અને સમાનતા માટે મેટ્રિક પદ્ધતિ અપનાવો.

☆

માહિતી ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય, સચિવાલય, અમદાવાદ દ્વારા પ્રકાશિત

'ક્રાઉન' એ ક્રાઉન જ છે

ભારતમાં સર્વોત્તમ

ક્રાઉન બ્રાન્ડ

PURE ALUMINIUM THE CROWN

એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો જ વાપરો

૧. વિશુદ્ધ એલ્યુમિનિયમમાંથી બનાવવામાં આવે છે એટલે માનવ તંદુરસ્તી માટે તદ્દન સલામત છે.

૨. યોગ્ય એવાં જાડા પતરાંમાંથી બનાવાય છે એટલે ઘણા જ મજબૂત હોઈ લાંબો સમય ટકે છે.

૩. તેની પાછળ ૪૬ વર્ષનો એકધારો અનુભવ પથરાયેલો છે. આજનો આધુનિક ઘાટ તેને આભારી છે.

૪. કોઈપણ સ્થળે તદ્દન વ્યાજબી ભાવે સહેલાઈથી મળે છે ને કરોડોની સંખ્યામાં વપરાઈ રહ્યાં છે.

શાળાએ જતાં બાળકો માટે તેમ જ હવાઈ-મુસાફરી માટે વિવિધ માપની આકર્ષક સુટકેસો અને બીજી એનોડાઇઝ્ડ (વિવિધરંગી) વસ્તુઓ અમારી ખાસ વિશેષતા છે.

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

"ક્રાઉન એલ્યુમિનિયમ હાઉસ" : ૨૩, બ્રેબોર્ન રોડ, કલકત્તા-૧

મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, દિલ્હી

શિયાળામાં સેવન કરી શક્તિનો સંગ્રહ કરો

ઊંઝા ફાર્મસીનાં બે આપધરત્નો

હાથી છાપ

ચ્યવન પ્રાશાવલેહ

: કિંમત :

[અષ્ટવર્ગયુક્ત]

જેનું સેવન કરી ચ્યવન ઋષિ વૃદ્ધમાંથી નિત્યયુવાન બન્યા હતા.

૧૧૦ ગ્રામ રૂ. ૧=૧૫
૨૨૦ ગ્રામ રૂ. ૨=૧૦
૪૫૦ ગ્રામ રૂ. ૪=૦૦

બૃહત્ સુવર્ણમાલિની વસંત

જે સોનું, મોતી, બંગ, કેસર, કસ્તુરી વગેરે અનેક ઔષધોના સંયોગથી તૈયાર થયેલ છે.

કિંમત : ૧૦ ગ્રામના રૂ. ૨૫=૦૦

ઊંઝા ફાર્મસી : ઊંઝા (ઉ. ગુજરાત)

સોલ ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ : ઊંઝા ટ્રેડીંગ કંપની, હાજા પટેલની પોળ, રીલીફરોડ, અમદાવાદ
અમદાવાદના એજન્ટ : પારેખ મેડિકલ સ્ટોર્સ, ગાંધીરોડ, મહાવીર સ્વામીના દેરાસર સામે.

॥ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥ . . . પુ૦ ૭૭ : અંક ૩ : : ૨૦૨૦ : પોષ

વિજયદાયી શક્તિ

વિજયી પ્રકાશ

"આ અંધકારમાં અવિચલ રહો. પ્રકાશ છે જ અને તે વિજયી થવાનો જ છે."

તા. ૪-૨-૪૮ શ્રી અરવિંદ

[એક ભક્તે તાર કરેલો : "બાપુજીના મૃત્યુ પછી સર્વત્ર અંધકાર અને શોક છવાઈ ગયાં છે. બાળકો [જનતા] સંદેશ માટે પ્રાર્થે છે." તેના જવાબમાં.]

★

શ્રી અરવિંદ તરફથી એક સંદેશ

આપણી આસપાસ ઊભી થયેલી પરિસ્થિતિમાં હું મૌન સેવવું વધુ પસંદ કરું. આવા બનાવોને પ્રસંગે આપણે ગમે તેવા શબ્દો વાપરીએ તો પણ તે છેવટે ફિક્કા જ પડે છે. તો પણ હું આટલું તો કહીશ કે જે જ્યોતિ આપણને સ્વતંત્રતા સુધી લઈ આવી છે તે હજી પણ જલી રહી જ છે હિંદ સ્વતંત્ર થયું છે, પરંતુ તેણે એકતા મેળવવાની હજી બાકી છે. અને એ દિશામાં પણ પેલી જ્યોતિ પોતાનો વિજય નહિ થાય ત્યાં સુધી અખંડ જલતી રહેવાની છે. મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે આ દેશ માટે તેમ જ આ દેશની પ્રજા માટે એક અખંડ અને મહાન ભાવિ નિર્માયેલું છે. જે શક્તિ આપણને આટલી બધી યાતનાઓ અને સંઘર્ષમાંથી દોરતી દોરતી સ્વતંત્રતા સુધી લઈ આવી છે તે શક્તિ હવે આ એકતા સુધી પણ—આજે સંગ્રામમાં પોઢેલા નેતાના મનમાં તેમના કરુણ અંત સમયે તીવ્રપણે રમી રહેલા એ ધ્યેય સુધી પણ—આપણને અવશ્ય લઈ જશે, ભલે પછી તે માટે આપણે ગમે તેટલી મુશ્કેલી કે—સંઘર્ષોમાંથી પસાર થવું પડે. એ શક્તિએ આપણને જે રીતે સ્વતંત્રતા મેળવી આપી છે, તે જ રીતે તે આપણને એકતા પણ મેળવી આપશે. એક સ્વતંત્ર અને અખંડ હિંદ હસ્તીમાં આવશે, શ્રી માતાજી પોતાની આસપાસ પોતાના પુત્રોને એકત્ર કરશે, તેમને એક મહાન અવિભક્ત પ્રજા બનાવશે અને તેમને સાંકળીને તેમનામાંથી એક અવિભાજ્ય રાષ્ટ્ર-શક્તિનું સર્જન કરશે.

૫-૨-૧૯૪૮ શ્રી અરવિંદ

[ઑલ ઇન્ડિયા રેડિયો, ત્રિચિનાપલ્લીની વિનંતીના જવાબ રૂપે મોકલેલો.]

卐

સમયની સાથે સાથે...

નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી

શ્રી. રસિકલાલ છો. પરીખ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૨મા અધિવેશનનું પ્રમુખસ્થાન શ્રી. રસિકલાલ છો. પરીખે શોભાવ્યાના પ્રસંગે ગુજરાતની સાહિત્યરસિક જનતાની સાથે પ્રસ્થાનતંત્ર પણ આનંદની લાગણી અનુભવે છે. સ્વ૦ શ્રી. રામનારાયણ પાઠક તથા શ્રી. રસિકલાલ પરીખ—એ બે સાહિત્યરત્નની જોડીએ એમની તરુણ વયે સરસ્વતીદેવીને ચરણે 'પ્રસ્થાન'ને રમતું મૂક્યું હતું; અને એટલે જ આ મંગળ પ્રસંગે પ્રસ્થાનતંત્ર વિશિષ્ટ પ્રકારનો ગૌરવભર્યો આનંદ અનુભવે છે.

સાહિત્યદ્વારા ગુજરાતના ઘડતરમાં શ્રી. રસિકલાલ પરીખનો ફાળો અમૂલ્ય છે. કાવ્ય, વાર્તા, રંગભૂમિ, રાજકારણ, ઇતિહાસ, દર્શન, રસમીમાંસા, તર્કશાસ્ત્ર, પુરાતત્ત્વ, તથા તત્ત્વજ્ઞાનનો એમણે આજીવન ઊંડો અભ્યાસ કર્યો છે તથા એ વિષયોના ગુરુઓને એમણે તૈયાર કર્યા છે; અને એ ન્યાયે મુરબ્બી શ્રી. રસિકભાઈ ગુરુઓના પણ ગુરુ થાય છે. એકવાર પ્રજ્ઞાચક્ષુ પંડિત સુખલાલજીએ કહેલું કે "અત્યારના ગુજરાતમાં જે જે મારા પરિચિત વિશિષ્ટ વિદ્વાનો અને અધ્યાપકો છે તે બધાયમાં હું શ્રી. રસિકલાઈને મૂર્ધન્ય તરીકે લેખું છું. તેથી જ ગુજરાતની ત્રણ યુનિવર્સિટીઓ જ નહીં, પણ મુંબઇ અને પૂનાની વિદ્યાસંસ્થાઓ સુદ્ધાં પોતપોતાની કોઈ ને કોઈ કમિટીમાં શ્રીયુત રસિકભાઈને સાંકળી રાખવામાં ગૌરવ અનુભવે છે." નેપથ્યમાંથી એમણે ગુજરાતી સાહિત્યની નિઃસીમ સેવા કરી છે, જે માટે ગુજરાતની જનતા એમનું જેટલું સન્માન કરે તેટલું ઓછું છે. એમની જ્ઞાનરૂપી મહાબોધિની વિશાળ છાયામાં એમણે અનેક સાહિત્યકારોને ખીલવ્યા છે. ગુજરાત વિદ્યાસભાના બો. જે. વિદ્યાભવન દ્વારા સંશોધનની પ્રવૃત્તિમાં એમણે જે પ્રાણ પૂર્યો છે તે માટે ગુજરાત એમને હંમેશાં યાદ કરશે. અંતમાં, આ શુભ અવસરે, મુરબ્બી શ્રી. રસિકભાઈને "યોગની આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિ વિષેની ભૂમિકાઓ ઉપર" તથા તત્ત્વજ્ઞાન વિષે ગુજરાતને લખાણ દ્વારા જેટલું વધુ આપી શકે તેટલું આપવાની મુરબ્બી પંડિત શ્રી સુખલાલજીની અપીલ યાદ દેવરાવું છું. અસ્તુ

શ્રી. એમ. સી. ચાગલા

ભારતની કેન્દ્રીય સરકારમાં શ્રી. ચાગલાની કેળવણી-પ્રધાન તરીકેની પસંદગી કેળવણીક્ષેત્રે આવકાર પામી છે. સ્વતંત્ર વિચારક તરીકે દેશ એમની પાસે બીજા પ્રધાનો કરતાં વિશિષ્ટ પ્રકારની કામગીરીની અપેક્ષા રાખે છે. આજે આઝાદી આવ્યાને પંદર વર્ષ થયાં છતાં કેળવણીક્ષેત્રે ભણનારાઓની સંખ્યા વધાર્યા સિવાય કોઇ ખાસ મહત્ત્વનો ફેરફાર નથી કરી શકાયો. ભાવિ નાગરિકનું ઘડતર આ જ ખાતા દ્વારા થવાનું છે અને આ ખાતાએ જ ઉચ્ચ પ્રણાલિકાઓ પાડવાની છે; પરંતુ જ્યાં સુધી આ ખાતાની નીતિ કેળવણીદ્વારા વિદ્યાર્થીઓને સંશોધન-શોખીન અને સ્વતંત્ર વિચારક તરીકે તૈયાર કરવા તરફ નહિ વળે ત્યાં સુધી કેળવણીનું કાર્ય અધૂરું જ રહેશે. ૧૯૪૮-૪૯માં રાધાકૃષ્ણન કમિશને તૈયાર કરેલ રીપોર્ટ

તો કેવળ દેશની લાયબ્રેરીઓ શણગારવાનું જ કામ કરે છે. એ રીપોર્ટનાં સૂચનો અમલમાં લાવવા માટે દેશે કશું જ કર્યું નથી. આજની પરીક્ષા-પદ્ધતિ તો કેવળ વિદ્યાર્થીનું નૂર અને લોહી ચૂસે છે, વિદ્યાર્થીને વિદ્યાથી વિમુખ કરી વિદ્યાને નફરત કરતો કરી મૂકે છે અને દેશનું ધન વેડફે છે.

આજે દેશ પાસે શિક્ષકો લાખોની સંખ્યામાં છે. પરંતુ કેળવણીકાર ગણ્યાગાંઠયા જ હશે. આ લખું છું ત્યારે મુરબ્બી શ્રી. કરુણાશંકર માસ્તરની યાદ આવે છે. એઓશ્રીએ ભારતના અગ્રગણ્ય ઉદ્યોગપતિ શ્રી. અંબાલાલ સારાભાઈનાં ચિરંજીવીઓને ઘણાં વર્ષો સુધી ભણાવ્યાં હતાં. એકવાર કોઈ એક બાળકની વરસગાંઠ હતી અને આગલે દિવસે શ્રી. કરુણાશંકરને ખબર આપવામાં આવી કે આવતી કાલે ...ની વરસગાંઠ છે માટે બાળકોને ભણાવવા ન આવશો. તેમ છતાં મુ. કરુણાશંકર બીજે દિવસે હંમેશ મુજબ ત્યાં ગયા. શ્રી. અંબાલાલે એમને સંદેશાની યાદ આપી ત્યારે એમણે જવાબ આપેલો કે "તમારાં બાળકોનો ગુરુ હું છું. એમણે આજે ભણવું કે ન ભણવું એ મારે અને બાળકોએ નક્કી કરવાનું છે, તમારે નહિ." બાળકોની સંમતિ પૂછતાં તેઓ રાજીખુશીથી ભણવા તૈયાર થઈ ગયાં અને હંમેશ કરતાં તે દિવસે તેઓ વિશેષ રસપૂર્વક અને લાંબો સમય ભણ્યાં! જ્યાં સુધી આપણા દેશમાં ગુરુ-શિષ્યોના સંબંધ આટલા પ્રેમાળ તાંતણે નહિ બંધાય ત્યાં સુધી આપણી શાળાઓ અને કોલેજો સત્ત્વહીન ડીગ્રીધારીઓનું ઉત્પાદન કરનાર કારખાનાંનું જ કામ કરશે; કેળવણીના ક્ષેત્રે કાંઈ પ્રગતિ નહિ થઈ શકે.

કેળવણીના ક્ષેત્રે જ્ઞાનસંપન્ન, ચારિત્રશીલ તથા ભાવનાશાળી શિક્ષકો જો દેશ ઈચ્છતો હોય તો તેણે વણિકવૃત્તિ છોડી અર્ધભૂખ્યા શિક્ષકોના પ્રશ્નો પરત્વે પૂરતું ધ્યાન આપી તે હલ કરવા જોઈએ અને કેળવણીને એના યોગ્ય રસ્તે મૂકી દેવી જોઈએ. પરદેશમાં વસતા આપણા રીસર્ચ સ્કોલરોને એમના મોભા અને ભાવનાઓને પોષે તેવા યોગ્ય પગારની નોકરી માટે તેમ જ એમના વિષયોમાં સ્વતંત્ર રીતે સંશોધન કરી શકે તે માટે પૂરતાં સાધન-સામગ્રી તથા સગવડની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી હિંદમાં પાછા બોલાવવા જોઈએ. આપણા જેવા પછાત દેશના વિદ્યાર્થીઓને કેવળ દેશની પ્રજાની વણિકવૃત્તિને લીધે તથા દેશમાં પૂરતી તકના અભાવે પોતાની શક્તિનો લાભ બીજા દેશોને આપવો પડે એ આ દેશનું કમનસીબ છે.

સાથે સાથે કેળવણીની હાંસી ઉડાવતી અટકાવવી હોય તો એમ. એ. થએલા નવયુવાનને એકીક રૂ. ૧૦૦)ના પગાર આપવાની, પીએચ. ડી. થયેલાને એકીક રૂ. ૧૫૦)ના પગાર આપવાની, તથા બી. ઈ. થયેલ એન્જીનિયરને ઓવરસિયર તરીકે નીમવાની તથા કેમિકલ કે મિકેનિકલ એન્જીનિયરને મેનેજરની જગાઓ આપવાની નીતિ સરકારે તથા લોકોએ બદલવી જોઈશે. પોતાના દેશના ધનની હાંસી સરકાર તથા લોક પોતે જ ઉડાવે તે આવકારવા લાયક નથી. પછાત દેશમાં પણ યુવાનોની શક્તિનો ગેરઉપયોગ થાય તેના જેવી બીજી કરુણતા કયી? આનો અર્થ એટલો જ થાય કે આપણને દેશનું ધન વાપરતાં નથી આવડતું.

કેળવણી-પ્રધાન શ્રી. ચાગલા પાસે આવા આવા અનેક પ્રશ્નો ઉકેલ માગશે. કેન્દ્ર સરકારના કેળવણીખાતાના પ્રધાનપદની કામગીરીને શ્રી. ચાગલા એમની રાજકીય કારકિર્દીના પ્રથમ સોપાન સમું ન ગણતાં દેશના વિકાસમાં આડે આવતા કેળવણીક્ષેત્રનાં પ્રશ્નોનો ઉકેલ શોધવામાં

એમની સમગ્ર શક્તિ લગાવી કેળવણીખાતાને નવું માર્ગદર્શન આપી કેળવણીના કારણને આગળ ધપાવશે એવી આશા રાખીએ.

ચીન અને આપણી લશ્કરી તૈયારી

અત્યારે આખા દેશમાં "ચીન દુનિયાના બધા દેશોથી અલગ પડી રહ્યું છે અને એમાં આપણી બિન-જોડાણની (Non-alignment) નીતિનો વિજય છે" એમ જોરશોરથી પ્રચાર ચાલી રહ્યો છે. રાજકીય ક્ષેત્રોમાં ઉભય પક્ષે દાવપેચની રમત રમતા હોય છે. ચીને એકવાર જીતેલો પ્રદેશ છોડી વ્યવસ્થિત પીછેહઠ કરી. એમણે આક્રમણ કર્યું તેમજ રણભૂમિમાં જીત થતી હતી છતાં પીછેહઠ કરી તે બન્નેમાં એમની કયી મુત્સદ્દીગીરી છુપાયેલી છે તે હજી ચર્ચા અને અટકળોનો જ વિષય રહ્યો છે. આપણે આપણી રીતે વિચારીએ છીએ અને એ એમની રીતે કામ કરતા હશે! વિરોધી દુશ્મનોનું ધ્યાન ઊલટી દિશામાં દોરવા પણ કેટલીક ચાલો રાજરમતમાં તેમજ રણક્ષેત્રે ચાલવામાં આવે છે. આ પરિસ્થિતિમાં આપણે 'ચીન દુનિયાથી વિખૂટું' પડી રહ્યું છે તેને લીધે ચીન મૂંઝવણભરી મુશ્કેલ સ્થિતિમાં મુકાય છે અને તેથી અંતે આપણી જ નીતિનો વિજય છે' એમ માનવું ન જોઈએ.—એ મૂરખોના સ્વર્ગમાં વસવા જેવું નહિ થઈ પડે?

ચીન આપણે ધારીએ છીએ તેટલું દુનિયામાં વિખૂટું નથી પડ્યું. બ્રિટન ચીન સાથે બને તેટલો વેપાર વધારવા રાજી છે. આપણી મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં પણ બ્રિટને ચીનને વિમાનો વેચ્યાં છે તે સૂચિત છે. પોતાનો વેપાર વધારવા બ્રિટન ગમે તેની સાથે હાથ મિલાવી શકે છે. રશિયા વિરુદ્ધ એક બળ ઊભું કરવા સ્વીડન પણ ચીન સાથે વેપાર વધારવા આતુર છે. પાકિસ્તાને તો ચીન સાથેનો મૈત્રી-સંબંધ હિંદુસ્તાનનો પ્રદેશ કન્યાદાનમાં આપીને વધાર્યો છે જ! હિંદ અને ચીન વચ્ચે જો લડાઈ જાગે તો હિંદના હિતમાં રશિયા કેટલો વખત તટસ્થ રહે એ પ્રશ્ન જ છે. Blood is thicker than waterનો ન્યાય લાગુ પાડી રશિયા ચીન સાથે જોડાઈ જાય તો નવાઈ ન ગણાવી જોઈએ. આજ સુધી એશિયાના દેશો હિંદને જ કેવળ વડીલબંધુ માની તેના તરફ દોરવણીની નજર રાખતા હતા તેમણે પણ કેટલેક અંશે દૃષ્ટિબિંદુ બદલવા માંડ્યું છે તે ચીનના આક્રમણવેળા જણાઈ આવતું હતું. જાપાન તથા ફ્રાંસ ચીન સાથે ઝડપથી સંબંધ લંબાવી રહ્યા છે તે ધ્યાન બહાર રાખવા જેવું નથી.

હવે પ્રશ્ન રહે છે એક જ: અમેરિકા શું કરશે? તે તો ચીનનું કટ્ટર દુશ્મન છે એટલે આપણને સાથ આપશે જ. પરંતુ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. અણુયુદ્ધ કોઈને પોસાય તેમ નથી એટલે અમેરિકા પણ સહઅસ્તિત્વના સિદ્ધાંતમાં માનતું થશે, અને થાય છે. 'બે-પ્રજાની થિયરી' જો ચીન તથા ફૉર્મોસા સ્વીકારતાં થાય તો અમેરિકા ચીનને જરૂર બરદાસ્ત કરી લે અને તેની સાથે વેપાર-વહેવાર પણ શરૂ કરે. સમયથી થાકીને અનિશ્ચિત સમય સુધી ફૉર્મોસા અને ચીન પણ અત્યારની તંગ પરિસ્થિતિ ચાલુ રાખવા નથી માગતાં. માઓએ પોતા તરફથી કેટલીક દરખાસ્તો મૂકી છે. સમય જતાં બેત્રણ વર્ષમાં ફૉર્મોસાનો પ્રશ્ન ઊકલી જાય તો નવાઈ પામવા જેવું નથી! અને એમ થશે

[ચાલુ પૃ. ૧૧૧

નહેરુ પછી . . . ?

નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી

કેટલાય વખતથી દેશના રાજકીય વાતાવરણમાં એક પ્રશ્ન ગુંજ્યા કરે છે: નહેરુ પછી કોણ દેશના દોર સંભાળશે? નહેરુ પછી દેશનું શું થશે? લોકમાનસ દેશમાં આજે નહેરુ જેવી પ્રતિભા ધરાવનાર માણસને શોધે છે. દેશને જોઈએ છે કોઈ પ્રતિભાવાન નવયુવાન નેતા જે લોકહૃદયમાં વસી આગામી ૨૫–૩૦ વર્ષ સુધી દેશનું સુકાન સંભળી શકે. હિંદ આઝાદીની લડત લડાતું હતું ત્યારે જ લોકોને તરુણ નહેરુ, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ, સુભાષચંદ્ર બોઝ જેવા શક્તિશાળી, નીડર, વીર, વિચક્ષણ અને બાહોશ ખેલાડીઓ સાંપડ્યા હતા. લોકોને ખાત્રી હતી કે લોકમાન્ય ટિળક, ગોખલે, ગાંધીજી વગેરે પ્રૌઢ થઈ ગયા છે અને થોડા વખતમાં વયોવૃદ્ધ થઈ, શાયરની ભાષામાં કહું તો, કબરમાં પગ લટકાવી બેસી જશે; પરંતુ એમની પાછળ વિશ્વાસ મૂકી શકાય તેવા નવલોહિયા યુવાન નેતાઓ મોજૂદ છે એટલે ફિકર કરવા જેવું નથી. પહેલી હરોળ પછી બીજી હરોળ તૈયાર હતી: એટલી જ ભાવનાશાળી અને એટલી જ બાહોશ, કર્તવ્યનિષ્ઠ અને કાર્યક્ષેત્રે કાબેલ.

આજે આઝાદી બાદ પંદર વર્ષ પછી લોકો ફરી એ જ હરોળની પરંપરા ચાલુ રહેલી જોવા માગે છે પણ એમને તે દેખાતી નથી. આજે રાજકીય ક્ષેત્રમાં મુત્સદ્દીઓ એવી જૂથવાદી, વાડાબંધી, ક્ષુલ્લક અને સંકુચિત રાજકીય રમતમાં સબડે છે કે લોકોએ જે તાજગીભરી:મુક્ત હવા તથા પ્રગતિભરપૂર તકોની આશા રાખી હતી તે ન મળતાં કે દેખાતાં આજે લોકમાનસ નિરાશ અને ભગ્નહૃદયી થઈ ગયું છે. આ સ્થિતિમાંથી ઉગારી બચાવી તારે એવો પ્રતિભાસંપન્ન વિચક્ષણ દેશનેતા લોકમાનસ આજે ઇચ્છે છે.

પરંતુ લોકમાનસની એ માંગ હવે પૂરી નહીં થાય. સમયનાં પરિબળો પણ લોકોએ સમજવાં જોઈએ. ભારત ગુલામીમાંથી નીકળી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય થયું છે. રાજ્યો સિદ્ધાંતોથી ટકે છે. પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પાયો લોકોની બૌદ્ધિક સમાનતા ઉપર રચાયેલો છે. પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સફળતા માટે દેશના દરેક નાગરિકે કેળવણી લેવી જોઈએ અને ચૂંટણીમાં સમજપૂર્વક શુદ્ધ તર્કબુદ્ધિથી કોઈની શેહમાં આવ્યા વગર કે કોઈનાથી દોરવાયા વગર મતદાન કરવું જોઈએ. આ માટે લોકમાનસે પોતાનું બૌદ્ધિક સ્તર ઊંચું લાવવું પડશે અને પલટાતા સમાજનાં વહેણ સમજવાં પડશે.

નહેરુ પછીના રાજકર્તાઓ કદાચ નહેરુ જેટલા પ્રતિભાશાળી અને લોકપ્રિય નહિ હોય છતાં એનો અર્થ એ પણ ન કરી શકાય કે નહેરુ પછી બધે અંધારું થઈ જશે! નહેરુની જગા કદાચ ઓછી લોકપ્રિયતાવાળા રાજકર્તાઓ સંભાળશે અને તેમ છતાં સંભવ છે કે તે દેશને વધુ કાર્યક્ષમ રાજવહીવટ આપે. લોકપ્રિયતા અને કાર્યક્ષમતા એ અલગ બાબતો છે. આજે દુનિયાભરમાં બહુ જ ઓછા દેશો પાસે નહેરુ જેટલા લોકપ્રિય રાજકર્તાઓ છે, છતાં તે દેશોના વહીવટો વખતે આપણા કરતાં વધુ કાર્યક્ષમ હશે; તે દેશોનાં તંત્રો લાંબા અનુભવને લીધે વધુ સંગીન હશે. આજના જર્મનીનો કે ન્યુઝીલેન્ડનો દાખલો લો.

નહેરુ હિંદમાં જેટલા લોકપ્રિય છે તેટલા ત્યાંના વડાઓ ત્યાં નથી છતાં હિંદ કરતાં ત્યાંનો રાજ્યવહીવટ વધુ કુશળતાપૂર્વક ચાલે છે. કારણ કે દેશોની રાજકીય પ્રણાલિકાઓ એટલી ઉચ્ચ છે, સરકારી તંત્રો લાંબા સમયના અનુભવને લીધે એટલા કાર્યક્ષમ છે. તે જ રીતે ભાવિ હિંદમાં પણ થશે. પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં પ્રજાનું બૌદ્ધિક ધોરણ ઊંચું હોવું જોઈએ. પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં દરેક વ્યક્તિ નેતા જેટલી જ જાગ્રત અને દેશાભિમાની હોવી જોઈએ અને તો જ લોકરાજ્ય ટકે. પંદર વર્ષ પહેલાં નહેરુ, સ્ટેલીન, માઓ, માર્શલ ટીટો, હિટલર વગેરે બહુ જ થોડા, ગણ્યાગાંઠ્યા નેતાઓ પોતાના રાજ્યમાં કે આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ખ્યાતિ ધરાવતા હતા; ત્યારબાદ લગભગ છેલ્લા દાયકામાં જ ક્રુશ્ચેવ, નાસર, એન્થની ઇડન, ચાઉ-એન-લાઈ, કેનેડી વગેરે લોકોની જાણમાં આવ્યા. અને તેમણે અસરકારક કાર્યો પણ કર્યાં છે. આ જ રીતે ભારતમાં પણ થશે. સમય જ પોતાના નેતાને પસંદ કરશે અને એને સત્તાનાં સૂત્રો સોંપશે.

આપણા લોકમાનસે હવે બાળપણમાંથી બહાર નીકળી દરેલપણે વિચારવાનું છે. બાળકો જ બીજાને બાપાને કહી દેવાની ધમકી આપે છે, વડીલો નહિ. હવે આપણે ગુલામ નથી કે મુક્તિ અપાવવા માટે આપણે અવતારી પુરુષોની નેતા તરીકે જરૂર પડે. હવે લોર્ડ લિન્લીથગોને ડરાવવા માટે આપણે નેતાઓ પાસે કાળભૈરવની આરાધના કરાવવાની, હનુમાનજીની મદદ મેળવવાની, કૃષ્ણભગવાન પાસે ચાર હાથ, ચાર પગ, બે માથાં, ગદા, સુદર્શનચક્ર માગવાની કે ચમત્કારપૂર્ણ થવાની અપેક્ષા ન રાખવી જોઈએ. હવેના ભારતનો પ્રજાજન, એક સામાન્ય નાગરિક, ગામડાનો અભણ માણસ નહિ હોય, એ પણ ભણેલો અને સમજુ હશે; જર્મનને ઝરમર ને ફ્રાન્સને ફ્રાનસ કહેનારો કે બાપુના માંધીનાં ગીતો ગાનારો નહિ હોય. હવે તો એ પણ એના જીવનના કોઈક પાસાને સ્પર્શતા કોઈક મંડળનો હોદ્દેદાર કે સભ્ય હશે. આપણો દેશ પણ આરતે આરતે જરૂર પ્રગતિ કરી રહ્યો છે, બદલાઈ રહ્યો છે. હવે પછીના નેતાના ગુણો જૂના નેતાઓ કરતાં જુદા જ હશે.

અત્યાર સુધી નેતાઓનું કામ લોકોને જાગ્રત કરવાનું હતું અને સરકાર સામે લડતો આપવાનું હતું; હવેના નેતાએ જુદી જુદી સમિતિઓમાં જઈ ગરીબાઈ સામે કે બેકારી સામે યુદ્ધ કરતી વિકાસની યોજનાઓ ઘડવાનું કે પ્રજાજીવનને પ્રગતિને માર્ગે લઈ જવા વ્યવસ્થિત તંત્રો ચલાવવાનું કામ કરવું પડશે; લોકોને પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજાવવા છટાદાર વક્તૃત્વકળાનો નહિ બદલે સંગીન તર્કસિદ્ધ દલીલોનો આશરો લેવો પડશે; ભાવનાઓને બદલે નક્કર હકીકતોનો અને સિદ્ધાંતોનો આશરો લેવો પડશે.

હવે નેતાની વરણી એમનાં ભૂતકાળનાં બલિદાનોને જ માત્ર જોઈને નહિ થાય, બલ્કે એ કયી વિચારસરણીના છે, કયા પક્ષના છે, અને એમની પાસે એમનાં વચનો પાળવા માટે કયા કાર્યક્રમો છે તે ઉપરથી થશે. દેશમાં કેળવણીનો પ્રચાર વ્યાપક થતો જશે તેમ તેમ લોકો બીજાની પ્રતિભાથી, વાણીચાતુર્યથી, સાધનસામગ્રીથી યા મોભાથી ઓછા અંજાશે. હવે પછીના નેતા સંત કે મહાત્મા નહિ પરંતુ શાંત, સ્વસ્થ, કાબેલ, કુનેહબાજ અને દીર્ઘદૃષ્ટિ ધરાવતા, અમુક નિશ્ચિત વિચારસરણી ધરાવતા અને તેને પાર પાડવાનો નિશ્ચિત કાર્યક્રમવાળા પુરુષાર્થી રાજદ્વારી પુરુષ હશે. માત્ર યોજનાઓ કરનારા કે સમિતિઓ

નીમનારા નહિ પણ યોજનાઓ પાર પાડનારા, કુશળ વહીવટ કરનારા, પ્રજાશક્તિનો તથા વહીવટી તંત્રનો સફળ ઉપયોગ કરવાની આવડતવાળા રાજદ્વારી પુરુષ હશે.

હવે પછીના નેતા રાષ્ટ્રીય નેતા નહિ પણ હોય. એની પાછળ સમસ્ત દેશ કદાચ ઘેલો ન પણ હોય. પરંતુ એ નેતા પોતાના પરિમિત પ્રદેશમાં પોતાનો ડંડો બરાબર જમાવીને બેઠો હશે, ત્યાંના પક્ષની ઑફિસ મારફત એમના પક્ષની મધ્યસ્થ ઑફિસ ઉપર પોતાની પકડ બરાબર જમાવી હશે. એ બહુમતી પક્ષના દોર પોતાના હાથમાં લઈ સરકારી તંત્ર ઉપર પોતાનો કાબૂ મેળવશે. પક્ષના રાજકારણમાં કાબેલ અને નિપુણ હશે, રાજદ્વારી ખટપટોમાં ખાં હશે, ચૂંટણીની વ્યૂહરચના કરવામાં ઉસ્તાદ હશે (જેમકે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને માર્શલ સ્ટેલીન). તાત્ત્વિક રીતે જોતાં ધંધાદારી રાજપુરુષ (professional politician)-ના ગુણ એમનામાં વિશેષ હશે. વિલ્સન, લૉર્ડ હોમ, ફ્રેન્ક એન્થની, ખ્રુશ્ચેવ તથા કેનેડીને દશકા પહેલાં કોણ ઓળખતું હતું ? પક્ષે જ એમને આગળ કરી સત્તા ઉપર બેસાડ્યા, અને પ્રજાએ તેમને સહર્ષ સ્વીકાર્યા.

હવે લોકો વ્યક્તિને નહિ બલ્કે પક્ષને વોટ-મત આપશે. આજે કૉંગ્રેસપક્ષની અડધી સ્થિરતા તો પં. નહેરુનાં વ્યક્તિત્વ અને લોકપ્રિયતાને આભારી છે. પણ હવે પછી એ વસ્તુ નહિ બની શકે. નહેરુનો નિઃસીમ ત્યાગ આજે પણ પ્રજા યાદ રાખીને એમના પ્રત્યે જે ભાવ, મમતા અને વિશ્વાસ-અંધ વિશ્વાસ જ કહોને-મૂકે છે તે મળવું ભાવિ નેતા માટે શક્ય નહિ બને. પ્રજાઓ એવો વિશ્વાસ વિરલ વ્યક્તિમાં જ મૂકે છે. લોકવિશ્વાસ ખૂબ ચલિત અને ચંચળ વસ્તુ છે. નહેરુ માટે લોકોને લાગે છે કે એમનામાં તંત્ર ચલાવવાની નિપુણતા ઓછી છે, બીજા પાસે કામ લેવાની કુનેહ નથી, એમનામાં સરદારના જેવો ધાક નથી એટલે બધાને કાબૂમાં નથી રાખી શકતા, તેમ યોજનાઓને સરદારની જેમ સફળ નથી બનાવી શકતા, છતાં એમની નિષ્ઠામાં લોકોને અડગ શ્રદ્ધા છે. અને એ શ્રદ્ધા લોકો બીજા કોઈમાં નથી મૂકી શકતા એ સાફ દેખાય છે. હવે પછીના નેતાને આ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ય નહિ હોય; પરંતુ ભાવિ નેતા ઠંડા સ્વભાવના, આંતરિક દંડી તાકાતવાળા, બીજા સાથે કામ લેવામાં કાબેલ, ધારાસભામાં વિરોધપક્ષનો હિંમતથી સામનો કરી શકે તેવા અને પ્રજાના મગજમાં સહજતાપૂર્વક તાર્કિક રીતે પક્ષના વિચારો અને કાર્યક્રમો ઠસાવી શકે તેવા કદાચ હશે. વિરોધી તત્ત્વો જોડે કામ પાડી, તેમની સાથે કેમ યોગ્ય બાંધછોડ કરવી તથા તેમની સાથે કેમ મેળમિલાપ કરવો તે હવે પછીના નેતાને સુસાધ્ય હશે, વધુ આવડતું હશે એ ચોક્કસ જાણજો.

પછાત અને અભણ પ્રજા, ભલા ભોળા નીતિવાન છતાં બીજા બનાવી જાય તેવી વ્યક્તિ ઉપર વિશ્વાસ મૂકશે પરંતુ ભણેલી પ્રજા તેમ નહિ કરે; તે તેલ અને તેલની ધાર બન્ને જોશે. નેતાનું ચારિત્ર જોશે પરંતુ અણીને પ્રસંગે ચારિત્ર કરતાં એ કુનેહ અને આવડતવાળી વ્યક્તિને સત્તાના દોર પહેલાં સોંપશે. એ વ્યક્તિની પરિણામ હાંસલ કરવાની શક્તિ તરફ જોશે; વ્યક્તિ તરફ પછી કામ કઢાવવું હશે તો અપ્રિય પરંતુ કુનેહબાજ વ્યક્તિને પણ સત્તાના દોર સોંપશે. ઇંગ્લંડનો જ દાખલો લો. ઇંગ્લાંડને બીજું વિશ્વયુદ્ધ જીતવું હતું ત્યારે મિ. ચર્ચિલને વડાપ્રધાન બનાવ્યા; અને લડાઈ જીત્યા પછી બીજી જ ચૂંટણીમાં એમને ફગાવી દીધા ! હિંદમાં અત્યાર સુધી આ વસ્તુ ન બનત; પણ હવે બનશે. જે નેતા હવે પછી

મોંઘવારી–બેકારી–કાશ્મીર–ચીન વગેરે પ્રશ્નોના ઉકેલ લાવી શકશે તેમનામાં જ લોકો વિશ્વાસ મૂકશે અને તેમને જ સત્તાનાં સૂત્રો સોંપશે. હવે પછીના પ્રશ્નો આઝાદી મેળવવાના નહિ પણ મેળવેલી આઝાદીને દૃઢ કરવાના છે, તંત્રને સંગીન બનાવવાના છે, તંત્ર મારફત પ્રજાના અનેકવિધ પ્રશ્નો ઉકેલી પ્રજાને સુખ અને સમૃદ્ધિને માર્ગે ચલાવવાના છે.

છાપાં, ફિલ્મ, રેડિયો (ટેલિવીઝનને આવતાં કેટલી વાર લાગશે?), વિમાન જેવાં વાહનવ્યવહારના બહોળા પ્રચાર પછી જે સ્થાનિક નેતાઓ સંકુચિત દૃષ્ટિબિન્દુ ધરાવતા હશે તો તેઓ પ્રજા ઉપર પોતાનો પ્રભાવ નહિ પાડી શકે. સમગ્ર પ્રજા ઉપર પોતાની છાપ પાડવા તેમણે સંકુચિત માનસ છોડી વિશાળ અને ઉદાર દૃષ્ટિબિન્દુ રાખવું જ પડશે. એમણે સમગ્ર રાષ્ટ્રને નજર સમક્ષ રાખી રાજ્યના પ્રશ્નો ઉકેલવા પડશે: તે માટે પ્રજા સમક્ષ આ પ્રશ્નો તાત્ત્વિક રીતે ચર્ચી તેના અમલી ઉકેલો બુદ્ધિપૂર્વક લોકોને ગળે ઉતારી, જનસમુદાયનો વિશ્વાસ મેળવવો પડશે. હવે પોકળ વાતો કે વચનોથી લોકો નહિ દોરવાય. રાજરમતો કેળવાયેલી પ્રજા સમજી શકે છે અને શેતરંજના પ્યાદા કેવી ચાલ ચાલે છે તે પણ સમજી શકે છે. આજે જેમ કોંગ્રેસ રાક્ષસી બહુમતી ધરાવે છે તેમ ભવિષ્યમાં સત્તાધારી પક્ષ રાક્ષસી બહુમતી નહિ ધરાવી શકે. સત્તાધારી પક્ષ અને વિરોધ પક્ષ વચ્ચે બહુ જ થોડી બેઠકોનું અંતર હશે. હવે પછીની પાર્લમેન્ટો પણ વધુ કાર્યક્ષમ, અસરકારક અને ધ્યેયનિષ્ઠ હશે, એમની ચર્ચાની દલીલો ઊર્મિલ નહિ પરંતુ વાસ્તવિક હકીકતો ઉપર રચાયેલી હશે. એ યાદ રાખજો કે પ્લેનિંગના જમાનામાં ક્રાન્તિનું વાતાવરણ નથી જામતું, દેશ પદ્ધતિસર રીતે પણ આસ્તે આસ્તે મક્કમ ડગલે આગળ વધે છે.

હવેના પલટાતા જમાનામાં રાજકીય ક્ષેત્રે વકીલોનું વર્ચસ્વ ઓછું થશે. હવે ખેડૂતો, જુદાં જુદાં મંડળોના મોવડીઓ, વેપારીઓ અને ઉદ્યોગપતિઓ પોતાનાં હિતો સાચવવા આગળ આવશે. જ્ઞાતિપ્રથાનો અંત આવી હવે સત્તાનાં સૂત્રો જુદી જ રીતે વિકેન્દ્રિત થશે. ઔદ્યોગિકરણ અને નિયોજનના જમાનામાં હવે ટ્રેડ યુનિયનો, સહકારી મંડળીઓ, કંપનીઓના ડાયરેક્ટરો તથા ઉદ્યોગપતિઓના હાથમાં સત્તાના દોર આવશે. સમાજ ઉપર ઉદ્યોગપતિઓનું પ્રભુત્વ રહેશે. આ વાત સમજવામાં જરા પણ ભૂલ ન કરશો કે હવેનો જમાનો ઉદ્યોગપતિઓનો છે. વિજ્ઞાનની અદ્ભુત પ્રગતિ, ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિના પ્રવાહો તથા આ યુગની અર્થવ્યવસ્થા, સમાજ ઉપર કેટલી અને કેવી અસર કરશે તે ઉદ્યોગપતિ એક કવિ, કલાકાર, ફિલસૂફ કે મુત્સદ્દી કરતાં વધુ સારી રીતે સમજે છે. અને એટલે જ એ પોતાના લાભમાં એમનું સમન્વય પણ સારી રીતે કરી શકે છે. વિશાળ પાયા ઉપર ઉદ્યોગો એ આવિયુગનું એક લક્ષણ થવાનું છે એ ચોક્કસ લખી રાખજો. અને એ ઉદ્યોગોના ડાયરેક્ટરો તથા ઉદ્યોગપતિઓનું દેશમાં જબરજસ્ત વર્ચસ્વ હશે, સમાજની નાડ એમના હાથમાં હશે. આ સમજવું હોય તો આજના અમદાવાદ તરફ નજર કરો. કેળવણીના ક્ષેત્રે ઉદ્યોગપતિઓનું કેટલું ચલણ છે! અમદાવાદ શહેરના આગલા મેયર શેઠશ્રી ચિનુભાઈ હતા; અને હાલમાં મેયર શેઠશ્રી જયકૃષ્ણભાઈ છે. અમેરિકામાં રોકફેલર ધાર્યાં કામ કરી શકે છે. અને આપણા આયોજનમાં 'પબ્લિક સેક્ટર' ઉપર પણ ઉદ્યોગપતિઓની વગ ક્યાં ઓછી છે? હવેના નેતાઓને ઉદ્યોગપતિઓ અને ડાયરેક્ટરો સાથે હળીમળીને કામ કરવું પડશે. ઉદ્યોગો એ

આજના સમાજની અર્થવ્યવસ્થાનું હાર્દ છે, અને પ્રગતિનું પ્રતીક છે; અને એટલે મુખ્યમંત્રી ઉદ્યોગધંધાનું ખાતું હવે પોતાની પાસે રાખશે; અને પ્રધાનોના સંતાનો મોટા વેપારીઓ, ડાયરેક્ટરો કે ઉદ્યોગપતિઓ થશે. તમને આ ગમે કે ન ગમે પણ કાળપ્રવાહ એ તરફ જ વહી રહ્યો છે; એને કોઈ જ નહીં રોકી શકે. પૈસાનું પ્રભુત્વ ઉત્તરોત્તર વધતું જ જશે. ઉદ્યોગપતિઓના માણસો જુદા જુદા પક્ષો દ્વારા ચૂંટાઈને પાર્લમેન્ટમાં જશે અને સત્તાના દોર કાબૂમાં રાખશે. રાજદ્વારી પુરુષો ઉદ્યોગપતિઓની શેતરંજના પ્યાદા બનશે. બરાબર અમેરિકન ઢબનું રાજકારણ આપણા દેશમાં પ્રવર્તશે એ વાત નિશ્ચિત સમજશો. અને હવે પછીની નેતાગીરી પણ એને અનુરૂપ જ આવશે.

પંડિત નહેરુ પછી દેશમાં અંધાધૂંધી કે લશ્કરી બળવો થવાની સંભાવના નહિવત્ છે. આપણો દેશ એટલો વિશાળ છે કે દમનથી કોઈ ડિક્ટેટર એને વશ નહીં રાખી શકે. વિશેષમાં, ચોક્કસ રાજકીય પ્રણાલિકાવાળા વ્યવસ્થિત દેશમાં સહેલાઈથી બળવા સફળ થતા પણ નથી. પં. નહેરુ પછી જે કોઈ આવશે તે કદાચ નહેરુ જેટલા લોકપ્રિય નહિ હોય પરંતુ કાર્યદક્ષ તો જરૂર હશે જ. લોકમાનસ આ પ્રશ્ન ઉપર વિચારવાનું જ બંધ કરે તો ખોટું નથી. સમય જ કેટલાક જટિલ પ્રશ્નો સહેલાઈથી ઉકેલી શકે છે, અને ઉકેલી આપે છે. સ્ટેલીન પછી પણ રશિયાને સારી અને સફળ નેતાગીરી મળી. ફ્રાન્સમાં પણ "દ ગોલ પછી કોણ"ની ચર્ચાએ જોર પકડયું છે પરંતુ જનરલ દ ગોલ એ પ્રશ્નને સમય ઉપર જ છોડવા સલાહ આપે છે. સમયને એનું કામ કરવા દો. બહુરત્ના વસુંધરા !

❊

અનુસંધાન પૃ. ૧૦૬]

તો અમેરિકા જે અત્યારે અંદરખાને ચીન સાથે વેપારી સંબંધ જોડવા વિચારી રહ્યું છે તે ખુલ્લંખુલ્લા ચીન સાથે વેપારી સંબંધ જોડે પણ ખરું. પછી આપણે એમની મદદની બહુ આશા નહિ રાખી શકીએ. તદુપરાંત, "પાકિસ્તાન સાથે કાશ્મીર-મામલામાં સમાધાન કરી આવો તો તમને લશ્કરી મદદ કરીએ" એ વાત તો હમણાં જ આપણે ચીનના આક્રમણ વખતે અમેરિકા પાસેથી સાંભળી ! આવી ગાઢ અમેરિકન મૈત્રીના જોર ઉપર (!) આપણે ચીન તરફ કડક વલણ અપનાવવાની નીતિ રાખીએ અને પછી નિષ્ફળતા મળે તો તે માટે કોને દોષ દઈશું ?

હિંદુસ્તાનની ચાણક્ય બુદ્ધિની સફળતા જોવી હોય તો ચીન સાથે કોણ કોણ સંબંધો તોડે છે તેની યાદી બનાવવાની પેરવી છોડી દઈ, જરા પણ સમય બગાડયા સિવાય, આપણે આપણી લશ્કરી તાકાત જેટલી બને તેટલી વધારવી જોઈએ. આપણને કોઈ મદદ કરવાનું જ નથી એમ સમજી આપણી તૈયારી દૃઢપણે કરવી જોઇએ. ચેતતો નર સદા સુખી.

[એક વિશેષ નોંધ માટે આગળ જુઓ.]

❊

जयन्ति ते सुकृतिनः ॥

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

સુભાષિતનું આ પ્રતીક એ સુકૃતિઓનો વિજય ઈચ્છી રહ્યું છે કે જેઓને કાવ્યગત-રસશાસ્ત્ર સિદ્ધ થઈ ચૂકેલું છે અને જેઓ વિદ્યાનો પાર પામેલા છે. આ ઉક્તિ જ્ઞાનચક્ષુ સામે મૂર્ત થતાં ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદના વીલે પાર્લે (મુંબઇ) ખાતે મળતા બાવીસમા અધિવેશનના વરાયેલા પ્રમુખ, આરૂઢ સારસ્વત, અધ્યા. રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ સ્મૃતિ-પટને આવરી લે છે. આજન્મ સારસ્વત જીવન જીવનારા મહાનુભાવોમાં આજે એમનું એક મહત્ત્વનું સ્થાન રહ્યું છે એ માત્ર ગુજરાતને જ નહિ પણ ભારતને પણ શોભાસ્પદ નીવડ્યું છે એ કાસ્મીરમાં બે વર્ષ ઉપર ભરાયેલા પ્રાચ્ય વિદ્યાપરિષદના સંસ્કૃત સાહિત્યના અધ્યક્ષ તરીકે પરિષદને શોભા આપી આવ્યા એનાથી વિદિત છે.

સ્વજનો અને અંતેવાસીઓમાં પણ 'રસિકભાઈ'ના ટૂંકા અને સમાદરપૂર્ણ વહાલસોયા નામથી જાણીતા આ ગુજરાતના અગ્રણી સારસ્વત પુત્રનો જન્મ આજથી લગભગ સાડાછાસઠ વર્ષ ઉપર જન્માષ્ટમી (તા. ૨૦-૮-૧૮૯૭)ને માંગલિક દિવસે થયો હતો. પિતા સ્વ૦ છોટાલાલ પરીખ મહીકાંઠા એજન્સીના મુખ્ય મથક સાદરામાં વકીલાત કરતા હતા એટલે શ્રી રસિકભાઈનો પ્રાથમિક અભ્યાસ સાદરામાં જ થયો હતો અને માધ્યમિક અભ્યાસ અમદાવાદની સુપ્રસિદ્ધ પ્રોપ્રાયેટરી હાઈસ્કૂલમાં થયો હતો. આ હાઈસ્કૂલમાંથી સોળમે વર્ષે મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા ઉચ્ચ વર્ગમાં પાસ કરી કૉલેજનો અભ્યાસ એમણે પૂનાની સુપ્રસિદ્ધ ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં સાધ્યો. ફર્ગ્યુસન

શ્રી. રસિકભાઈ તથા શ્રી. જયશંકર 'સુંદરી'

ડાબી બાજુથી
શ્રી. રસિકલાલ પરીખ
શ્રી. સુન્દરમ્
શ્રી. રણછોડજી મિસ્ત્રી

કૉલેજ ડક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટીના શિક્ષણને જીવન સમર્પેલા રાષ્ટ્રપ્રેમી ત્યાગી વિદ્વાનોથી ચાલતી હતી. એના વાતાવરણનો એમને લાભ મળ્યો અને કેટલાક વિદ્વાન અધ્યાપકોનો પણ એમને અંગત સંપર્ક થયો, જેમાં એમના સંસ્કૃતના અધ્યાપક ડૉ. ગુણે અને ફિલસૂફીના અધ્યાપક ડૉ. આર. ડી. રાનડે હતા. પૂનામાં જ એમને પં. સુખલાલજીનો અને મુનિ જિનવિજયજીનો સંપર્ક થયો અને એમની વિદ્વત્તાનો એમને લાભ મળ્યો. બી. એ.માં હતા ત્યારે કૉલેજ-મૅગેઝીનમાં "ભગવદ્ગીતા અને પ્રવચનસારનો તુલનાત્મક અભ્યાસ" એ નામનો અંગ્રેજીમાં લખેલો એમનો પહેલો લેખ એમની તેજસ્વિની તુલનાત્મક સંશોધન-દૃષ્ટિનું પહેલું ફળ.

એઓ વીસમે વર્ષે સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી લઈ ઑનર્સ સાથે બી. એ. થયા અને પ્રોફે. ભાટે તથા ડૉ. રાનડેના નેતૃત્વે ચાલતી "શ્રી શંકરાચાર્ય-સેમિનાર"માં 'ફેલો' તરીકે નિમાયા. અહીં એમણે "ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં પરિવર્તન અને નિત્યતાનો સિદ્ધાંત" તથા "અનેકાંતનો જૈન ન્યાય" એ બે ગણ્યકોટિના નિબંધો અંગ્રેજીમાં લખ્યા. આમાંના બીજા નિબંધનો ગુજરાતી અનુવાદ 'જૈન સાહિત્ય સંશોધક'માં થોડા સમય પછી મુદ્રિત થયો, પહેલો લેખ અપ્રસિદ્ધ રહ્યો.

કૉલેજના અધ્યયન-કાળમાં સ્વ૦ ડૉ. ગુણેના એઓ અંગત વિદ્યાર્થી થઈ પડ્યા હતા. એમની પાસેથી જ એમને વેદ અને પ્રાકૃતનો અભ્યાસ કરવાનો પરમ લાભ મળ્યો. બી. એ.

પાસ થયા પછી પ્રાકૃત વ્યાકરણ જૂની પરિપાટીએ ભણવાનો એમને યોગ મળ્યો અને એ સંશોધન-ક્ષેત્રે અસામાન્ય સ્થાન અને માન પામી ચૂકેલા પરમ પુરાતત્ત્વવિદ જૈનાચાર્ય મુનિશ્રી જિનવિજયજીને મુખે. સંશોધન-ક્ષેત્રે દોરવાનો પહેલો યશ શ્રી. મુનિજીને ફાળે જાય છે, કેમકે ભાંડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં મુનિજી જૈન હસ્તલિખિત ગ્રંથોની વર્ણનાત્મક સૂચી કરતા હતા ત્યારે એમના સહાયક તરીકે ચાર માસ સુધી કાર્ય કરવાનો યોગ શ્રી. રસિકભાઈને મળ્યો હતો.

અહીં જ 'કાવ્યપ્રકાશ' અને 'દર્શનશાસ્ત્ર'નો અભ્યાસ કરવાનો યોગ એમને ગુજરાતના એક સમર્થ તત્ત્વજ્ઞ અને વિચારક પ્રજ્ઞાચક્ષુ પં. સુખલાલજીને મુખે થયો, તો વેદાંતશાસ્ત્રના અભ્યાસનો યોગ સ્વ૦ મ. મ. શાસ્ત્રીજી વાસુદેવ અભ્યંકર જેવા સમગ્ર ભારતવર્ષના એક મહાન વૈયાકરણી અને વેદાંત-તત્ત્વજ્ઞને મુખે થયો. પ્રોફે. ભાટે અને પ્રો. રાનડે પાસેથી એમને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસનો યોગ મળ્યો જ હતો. આમ જીવનની પહેલી પચીશીમાં જ એમને પૌરસ્ત્ય વિદ્યાઓના સમર્થ અધ્યયનનો યોગ પૂનામાં જ મળ્યો.

૧૯૧૯માં શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક પૂના ગયા ત્યારે શ્રી ત્રિકમલાલ શાહ અને શ્રી. રસિકભાઈ પાસે વચન લીધું કે તમારે અમદાવાદમાં સ્થપાયેલા "ગુજરાત કેળવણી મંડળ"ના સ્વયંસેવક બનવું. અમદાવાદમાં આવવાનો-કૃતાર્થે તો-આ પહેલો યોગ ગણાય. અમદાવાદની 'જે. એલ. હાઈસ્કૂલ' આ મંડળે ચલાવવા લીધી અને શ્રી. રામનારાયણ પાઠક (હેડ માસ્તર) અને શ્રી. ત્રિકમલાલ શાહ તથા શ્રી. રસિકભાઈને આ શાળાનું સંચાલન સોંપવામાં આવ્યું. આ દરમ્યાન ચાર પ્રશ્નપત્રો અંગ્રેજીના અને ચાર પ્રશ્નપત્રો સંસ્કૃતના લઈ ત્રણ વર્ષે આપવાની એમ. એ.ની પરીક્ષા આપવા એમણે સબળ તૈયારી કરી હતી અને ૧૯૨૧માં એ પરીક્ષા આપવાની પણ હતી, પરંતુ અસહકારની લડત શરૂ થઈ અને એમણે સરકારી પરીક્ષાઓ ન આપવાનો નિર્ણય લીધો, અને ૧૯૨૦માં મહાત્માજી (શ્રી. ગાંધીજી)એ સ્થાપેલી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં શ્રી. ત્રિકમલાલ મ. શાહ અને સ્વ૦ અધ્યા. રામનારાયણ વિ. પાઠકની સાથે રહી સેવા આપવાનો એમને જીવનનો બીજો પરમ યોગ મળ્યો.

અધ્યા. પાઠકનો યોગ તો શ્રી. રસિકભાઈનાં ૧૯૧૩માં લગ્ન થયાં અને મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા આપી ત્યારે જ સાદરામાં જ થયેલો. શ્રી. પાઠક ત્યારે સાદરામાં વકીલાત કરતા હતા. ત્યારથીજ ગુજરાતી સાહિત્યનો રસ પણ શ્રી. રસિકભાઈને લાગ્યો હતો. એમનો આત્મા 'કવિ' થવા ઝંખી રહ્યો હતો, અને વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત કર્યા પછી, 'યુગધર્મ' અને 'પ્રસ્થાન'ના નિમિત્તે 'મૂસિકાર'ના તખલ્લુસથી કવિતાક્ષેત્રે એમણે પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી દીધી જ હતી. એમના એક શિક્ષક સ્વ૦ મણિલાલ મહેતા (ખેડાવાળા) પાસેથી સ્વ૦ બાલાશંકર કવિ અને સ્વ૦ મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીની કવિતા સાંભળવાનો લહાવો મળ્યો; તો સ્વ૦ અધ્યા. પાઠક પાસેથી સ્વ૦ કવિશ્રી નાનાલાલની અને 'કાન્ત'ની કવિતાનું રસદર્શન મળ્યું. આ દષ્ટિએ એમના અંતરાત્માને કવિતા-સર્જનના ક્ષેત્રે સમર્થ પોષણ આપ્યું,-જે કે એમના અભ્યાસના શોખના વિષયો અંગ્રેજી સાહિત્ય અને સંસ્કૃત સાહિત્ય હતું-અને એમની બહુમૂલ્ય કવિતા આસ્તે આસ્તે પાંગરવા લાગી. આવી જ અનુભૂતિમાંથી ૧૯૧૯માં 'વસંત'માં એમણે 'મેઘદૂત'ના પાંચમા શ્લોકની ક્ષેપકતા વિશે રસદષ્ટિએ વિવેચન કર્યું હતું.

૧૯૨૧માં મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં ગાંધીજીની પ્રેરણાથી પુરાતત્ત્વ મંદિરની સ્થાપના કરી અને એના આચાર્યપદે આવ્યા. શરૂથી જ શ્રી. રસિકભાઈને આ મંદિરનું મંત્રી-દરજ્જે સંચાલન મળ્યું. અહીં એમને હાથે બે સમર્થ કાર્ય થયાં: (૧) 'પુરાતત્ત્વ' ત્રૈમાસિકનું આરંભથી અંત સુધીનું સંપાદન; અને (૨) ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના સંશોધન-પુસ્તકાલયનો આરંભ. પૌરસ્ત્ય વિદ્યાઓનાં એ સમયે લભ્ય પુસ્તકો એકત્રિત કરી વસાવવાનો ભારે પ્રયત્ન મુનિશ્રી જિનવિજયજીને તથા શ્રી. રસિકભાઈને જ આભારી છે. આ સમયે બીજા વિદ્વાનોમાં પં. ધર્માનંદ કૌસંબી, પં. સુખલાલજી, પં. બહેચરદાસ દોશી, મૌલાના અબુ ઝફર નદવી અને કાકા કાલેલકર વગેરેનો લાભ પણ પુરાતત્ત્વ મંદિરને મળ્યો. આમ એક સમર્થ વિદ્યામંડળ પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં ગોઠવાઈ ગયું, જેમની સેવાનો પૂરો કહી શકાય તેવો પરિપાક 'પુરાતત્ત્વ' ત્રૈમાસિકના પાંચ વર્ષના અંકોમાં જોવાનો પરમ લાભ મળે છે. ગુજરાતમાં આવું સામયિક પૂર્વે હતું નહિ અને પછી પણ અત્યાર સુધી એ કક્ષાએ તો ગુજરાતી ભાષામાં એક પણ થઈ શક્યું નથી, એ સંશોધક વિદ્વાનોનો એકસરખો અભિપ્રાય છે. શ્રી. રસિકભાઈની 'ભાસના નાટકચક્ર' ઉપરની વિવેચનાત્મક વિચારણા આ ત્રૈમાસિકમાં એમની નાટ્યશાસ્ત્રવિષયક સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિનો પરિચય સુલભ કરી આપે છે.

આ કાર્ય, અધ્યાપન-કાર્ય, ઉપરાંત સ્વતંત્ર સંશોધન-કાર્ય પણ શ્રી. રસિકભાઈ અવિરતપણે કર્યે જતા હતા. એના એક મહત્ત્વના પરિપાકરૂપે ૧૯૨૭માં 'વૈદિક પાઠાવલી' આવી. ગુજરાતી અનુવાદ અને ટિપ્પણ સાથે એમણે આ વૈદિક સૂક્તોની તેમજ બ્રાહ્મણોમાંના ખંડોની પસંદગી કરી યુનિવર્સિટીઓના વૈદિક સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓને રાજમાર્ગ સ્થાપી આપ્યો. (એની બીજી શોધિત-વર્ધિત આવૃત્તિ ગયે જ વર્ષે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રસિદ્ધ

શ્રી. ઉમાશંકર જોશી   શ્રી. નગીનદાસ પારેખ   શ્રી. રસિકભાઈ

થઈ છે) ગુજરાત વિદ્યાપીઠની કારકિર્દી દરમ્યાન આપ્યા. રામનારાયણ પાઠકની સાથે મમ્મટના 'કાવ્યપ્રકાશ'ના પહેલા ૭ ઉલ્લાસોનો અનુવાદ ટિપ્પણ સાથે કર્યો, જે પણ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રગટ થયો હતો.

વિદ્યાપીઠમાંથી છૂટા થયા પછી (ઈ. સ. ૧૯૩૦) હૃદયમાં રહેલી અસહકારની ભાવનાથી એમણે શાળા–મહાશાળાઓની સરકારી નોકરીનો સ્વીકાર કર્યો જ નહિ, અને માત્ર પોષણ પૂરતું મળી રહે તેટલા પૂરતું જ સંશોધન કાર્ય કરીને જ આત્મસંતોષ મેળવ્યો. જ્યારે મુંબઈ રાજ્યમાં સ્વ૦ ખેરની આગેવાની નીચે પહેલું કૉંગ્રેસી–પ્રધાનમંડળ રચાયું છેક ત્યારે જ સ્વ૦ ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવના આગ્રહથી, એમણે ૧૯૩૮માં ગુજરાત વિદ્યાસભા (એ સમયની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી)ના સહાયક મંત્રી તરીકેનું સ્થાન સ્વીકાર્યું. એ વર્ષો દરમ્યાન એમણે એક મહત્ત્વની સેવા આપી તે આચાર્ય હેમચંદ્રના 'કાવ્યાનુશાસન'નું એના ઉપરની બે ટીકાઓ સાથેનું સંપાદન. ૧૯૩૮ સુધીનાં ચાર વર્ષ એના સંપાદન પાછળ ગયેલાં, એમાંનું એક આખું વર્ષ એ ગ્રંથનો ઇતિહાસ–સમૃદ્ધ અંગ્રેજી 'ઉપોદ્‌ઘાત' લખવામાં વીત્યું હતું. સ્વ૦ ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીએ 'મુંબઈ ગેઝેટિયર' માટે ગુજરાતનો ઇતિહાસ પોતાના સમય સુધી મળેલાં સાધનો ઉપરથી સંકલિત કરી મૂકેલો તે પછીના પાંચ દાયકામાં નવી મળેલી સાધનસામગ્રીનો સબળ અભ્યાસ સાધી ગુજરાતનો મધ્યકાલનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ શ્રી રસિકભાઈએ સાધી આપ્યો. આ 'ઉપોદ્‌ઘાત' ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપરનો છેલ્લો શબ્દ છે–એટલો પ્રબળ અભ્યાસ એમાં શ્રી. રસિકભાઈએ સાધી આપ્યો છે. એમાં મહત્ત્વનો વિશેષ ઉમેરો કરી શકાય એવું હજી થયું નથી.

આ પૂર્વેનાં વર્ષોમાં 'યુગધર્મ'ના અને પછી 'પ્રસ્થાન'ના સંચાલનમાં એમની સેવાઓ અવિરત ચાલુ હતી. કેટલાંક કાવ્યો અને ટૂંકી વાર્તાઓ આ યુગમાં લખાયાં હતાં. પાછળથી 'જીવનનાં વહેણો' એ ટૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ અને 'સ્મૃતિ' એ કાવ્યોનો સંગ્રહ મુદ્રિત થઈને પ્રગટ થયાં એ આ કૃતિઓના સંગ્રહ.

ગુજરાત વિદ્યાસભામાં જોડાયા પછી સ્વ૦ હીરાલાલ ત્રિ. પારેખે જેની ખેડનો આરંભ કરી દીધો હતો તે અનુસ્નાતક અધ્યયન–સંશોધનનું બીજ ૧૯૩૯માં નંખાયું. મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ આ વિદ્યાભવનને માન્ય કર્યું અને શરૂમાં એમ. એ.ના અને પછીથી પીએચ. ડી.ના વિદ્યાર્થીઓને પણ તાલીમ આપવાનો શુભારંભ થયો. મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ શ્રી. રસિકભાઈને 'ભારતીય સંસ્કૃતિ' અને પછી 'સંસ્કૃત અને ભારતીય સંસ્કૃતિ'ના વિષયને માટે માન્ય કર્યા. અહીં જોતજોતામાં વિદ્વાનોનું એક મંડળ જામી ગયું. અહીં જ ગુજરાત વિદ્યાસભાનું સંશોધન–પુસ્તકાલય પણ વિકસતું ચાલ્યું. પૂર્વે વિદ્યાપીઠમાં વર્ષો ઉપર "આર્યવિદ્યામંદિર"માં શ્રી રસિકભાઈએ સૌથી પ્રથમ 'ભારતીય સંસ્કૃતિ'નું અધ્યાપન કાર્ય આરંભ્યું હતું અને સંસ્કૃતનું પણ; એ ભાવનાને વિકસાવવાનો સ્વ૦ ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવના નેતૃત્વ નીચે વિદ્યાસભામાં યોગ મળ્યો. અહીં અધ્યાપન ઉપરાંત સંશોધનનું કામ પણ શરૂ થયું. નાના પ્રબન્ધો એમના તંત્રીપદ નીચે ચાલતા વિદ્યાસભાના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ ત્રૈમાસિક 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં અને મોટા પ્રબન્ધો સંશોધન ગ્રંથમાળામાં પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા. અત્યારસુધીમાં લગભગ પચાસ જેટલા મહત્ત્વના ગ્રંથો સંશોધન–ગ્રંથમાળામાં પ્રસિદ્ધ થયા છે એ કેવળ શ્રી. રસિકભાઈની યોજનાનું જ પરિણામ છે.

શ્રી. રસિકલાલ છો. પરીખ

આ ગાળામાં એમનું સમર્થ પ્રદાન તે પં. સુખલાલજીની સાથે રહીને વડોદરાની પ્રાચ્યવિદ્યા ગ્રંથમાળામાં જયરાશિનો 'તત્ત્વોપપ્લવસિંહ' નામના ચાર્વાકમતના વાદગ્રંથનું સંપાદન. આ પછી એમણે સિંઘી ગ્રંથમાળામાં સિદ્ધિચંદ્ર રચિત "કાવ્યપ્રકાશખંડન" સંપાદિત કર્યું અને રાજસ્થાન પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા સોમેશ્વરના 'સંકેત' સાથેના 'કાવ્યપ્રકાશ'નું સંપાદન. આ ગ્રંથો શ્રી. રસિકભાઈની સૂક્ષ્મ પર્યેષક બુદ્ધિના દ્યોતક છે. એમની આ ગાળાની બીજી બે મહત્ત્વની સેવા તે મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ઠા. વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં આપેલાં 'ગુજરાતની પ્રાચીન રાજધાનીઓ' ઉપરનાં પાંચ વ્યાખ્યાનો અને મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી–વડોદરામાં ૧૯૬૦–૬૧ ના 'મહારાજા સયાજીરાવ સ્મારક–વ્યાખ્યાનમાળા'માં "આનંદમીમાંસા" એ મથાળે આપેલાં ત્રણ વ્યાખ્યાનો. એમના ઇતિહાસ અને પૌરસ્ત્ય-વિદ્યાના સમગ્ર જ્ઞાનનો પરિપાક આ બંને વ્યાખ્યાનમાળામાં જોવા મળે છે. નાટ્યશાસ્ત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્રના જ નહિ, પણ વૈદિક સાહિત્યના પણ શ્રી. રસિકભાઈ એક સમર્થ વિદ્વાન છે એ એમના ગ્રંથોમાં જોવાનું અભ્યાસીઓને પરમ ભાગ્ય મળે છે. વિદ્યાસભાના ભો. જે. વિદ્યાભવનના માનાર્હ અધ્યક્ષ તરીકે અને બ્રહ્મચારી વાડી ટ્રસ્ટના માનાર્હ મંત્રી તરીકે આજે "શ્રી રામાનંદ વિદ્યામંડળ"નું એઓશ્રી સંચાલન કરી રહ્યા છે અને 'શ્રીમદ્ભાગવત'ની સર્વદેશીય વાચનાની તૈયારીને સમગ્ર દોરવણી આપી રહ્યા છે. ગુજરાત વિદ્યાસભાનો હસ્ત-

લિખિત ગ્રંથોનો વિશાળ સંગ્રહ અને પુરાતત્ત્વવસ્તુસંગ્રહ એમને જ કારણે મોટી સમૃદ્ધિ પામી રહ્યા છે.

એમના નાટ્યશાસ્ત્રના સબળ અભ્યાસે ગુજરાતમાં નાટ્યપ્રવૃત્તિના વિકાસને પણ ગણ્યકોટિનો વેગ આપ્યો છે. ગુજરાત વિદ્યાસભાના આશ્રયે ગુજરાતના જાણીતા નટ શ્રી. જયશંકર 'સુંદરી'ના નેતૃત્વ નીચે 'નટમંડળ'ની સ્થાપના એ એક ઐતિહાસિક મહત્ત્વની વસ્તુ બની હતી. આ પૂર્વે જ વર્ષો ઉપર આ દિશાનાં બીજ એમને જ હાથે વવાયાં હતાં અને સ્વ૦ શ્રી રમણભાઈ નીલકંઠના 'રાઈનો પર્વત'નું વર્તમાન રંગભૂમિને અનુકૂળ રૂપાંતર શ્રી. રામનારાયણને અને એમને હાથે થયું હતું. 'મેના ગુજરી' એમનું રચેલું નાટક. 'નટમંડળ' દ્વારા એના સો કરતાં પણ વધુ પ્રયોગ થયા આ પછી 'મૃચ્છકટિક'નું વસ્તુ લઈને શ્રી રસિકભાઈને હાથે 'શર્વિલક' નામની અસામાન્ય કોટિની ગુજરાતી નાટ્યકૃતિનું સર્જન થયું. આ સર્જનની શ્રેષ્ઠતા ત્રણેક વર્ષ ઉપર સાહિત્ય અકાદમીના રૂા. ૫૦૦૦)ના પારિતોષિક દ્વારા પુરવાર થઈ ચૂકી છે. સચેતન કે અચેતન, બેઉ પ્રકારની રંગભૂમિ ગુજરાતમાં વિકસે એ જોવાની એમની હંમેશાં ભાવના રહી છે. આ દિશામાં ગુજરાત એમની પાસેથી હજી ઘણી આશા રાખી રહ્યું છે.

એમની બહુશ્રુતતા અને વિદ્યોપાસનાની નાની કદર તરીકે થોડું પણ થયું હોય તો એ લેડી વિદ્યાબહેનના અવસાન પછી અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્યસભાના પ્રમુખસ્થાને થતી એમની ચાલુ વરણી, ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદના અંધેરીના અધિવેશનમાં તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષપદે વરણી; તો કાશ્મીરમાં મળેલી ૧૭મી પ્રાચ્ય વિદ્યાપરિષદના સંસ્કૃત સાહિત્ય વિભાગમાં અધ્યક્ષપદે માનપ્રદ વરણી. આજે મોડે મોડે ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદે એમની એના મુંબઈ-વીલેપાર્લે ખાતે ભરાતા બાવીસમા સંમેલનમાં પ્રમુખ-દરજ્જે વરણી કરીને ગુજરાતના પ્રથમ કક્ષાના સારસ્વત સપૂતને માન આપ્યું છે; અને એ રીતે પોતે જ આ માનને પાત્ર બની છે.

શ્રી રસિકભાઈમાં એક આરૂઢ અધ્યાપક, ઉત્તમ સર્જક, અસામાન્ય કોટિના પૌરસ્ત્ય-પાશ્ચાત્ય વિદ્યાઓના વિવેચક અને પ્રથમ કોટિના કેળવણીકાર તરીકેનું એક સમર્થ બળ આપણે અનુભવી શકિયે છિયે. આવડા મહાન પુરુષના હૃદયની કોમળતા એમના સતત સહવાસમાં આવેલા અમારા જેવા પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ અંતેવાસીઓને જ વિદિત છે. જણાવતાં આનંદ થાય છે કે કદી ક્યાંય પણ પોતા વિશે જરા જેટલો પણ ખ્યાલ થવા ન દેવો એવી એમની નિરભિમાન વૃત્તિ જ આ વિષયમાં હંમેશાં સજાગ રહી છે. આજે એમની નીચે તૈયાર થયેલા અનેક અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓ અને પીએચ. ડીનું માન પામેલા વિદ્વાન સંશોધકો જ નહિ, પરંતુ સમગ્ર ગુજરાત એમને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે આપેલા માનથી ગૌરવ લેશે, અને જયન્તિ તે સુકૃતિનઃના ધ્વનિમાં આનંદ લેશે.

૨૬-૧૨-૧૯૬૩

*

જાપાનનાં સંસ્મરણો

વત્સલા મહેતા

હપ્તો બીજો

રાજમહેલ અને તેનો વિશાળ બગીચો જોઈને અમે બસ તરફ પાછાં વળ્યાં. બસમાં બેઠાં ત્યાં એક જાપાની વૃદ્ધ દોડતા અમારી બસો તરફ આવી પહોંચ્યા. દરેક બસમાં આવીને અમને એક પાકીટ દેખાડે. આ પાકીટ અમારામાંના એક ભાઈનું પડી ગયું હતું. તેમાં પુષ્કળ પૈસા હતા પણ તે ભાઈનો ફોટો હતો. એટલે આ વૃદ્ધ સમજી ગયા કે પરદેશીઓમાંના કોઈકનું જ છે તેથી દોડતા દોડતા અમારી બસો તરફ આવી પહોંચ્યા, ને ફોટા પરથી ત્રણસો જણમાંથી તે ભાઈને શોધી કાઢી તેને પાકીટ સુપરત કરી દીધું. શી પ્રામાણિકતા! આ વૃદ્ધ બહુ ગરીબ કક્ષાના લાગ્યા. પણ ગરીબ વર્ગ ત્યાં બહુ પ્રામાણિક હોય છે.

અમારી બસો અમને ટોકિયો ટાવર જોવા લઈ ગઈ. આ ટાવર પૃથ્વી પરનો ઊંચામાં ઊંચો ટાવર છે અને પેરિસના આઈફેલ ટાવર કરતાં ૨૦૦ ફીટ ઊંચો છે. રસ્તામાં ૧૯૬૪ની સમસ્ત વિશ્વની ઓલિમ્પિક ગેમ્સ માટે તૈયાર થતું રાક્ષસી સ્ટેડિયમ જોયું. પૃથ્વીનાં ત્રણ સૌથી મોટાં સ્ટેડિયમોમાંનું આ એક બનશે.

ટોકિયો ટાવર દૂરથી દેખાયો. ૧૦૯૦ ફીટ ઊંચો આ ટાવર રૂપેરી અને નારંગી રંગનો દૂરથી ઝળકતો હતો. આ ટાવર મૂળ તો ટેલિવિઝન માટે બાંધવામાં આવ્યો છે. અમે ટાવર પાસે પહોંચ્યાં. ત્યાં અમારા જેવા અસંખ્ય પ્રવાસીઓ બસો ને મોટરોમાં જોવા આવ્યાં હતાં. સેંકડો શાળાનાં બાળકો ગણવેશ પહેરીને શાન્તિથી જોવા માટે હારમાં ઊભાં હતાં. ટાવરની નીચેના ભાગમાં અસંખ્ય દુકાનો અને રેસ્ટોરાંઓ છે. ઉપર જવાને બે જ લિફ્ટ હોઈ બધાંને હારમાં ઊભાં રહેવું પડ્યું. જાપાનમાં શાળાઓ માટે બાળકોની પર્યટનો ફરજિયાત છે. દેશના જુદા જુદા બાગબગીચા, મંદિરો, મ્યુઝિયમો વગેરે જોવા વૅકેશનમાં બાળકો નીકળી પડે. શાળા તરફથી બસની ગોઠવણ કરવામાં આવે. શાળાઓ તથા કૉલેજોમાં ગણવેશ એક જ છે. વિદ્યાર્થિનીઓ માટે કાળો સ્કર્ટ અને સફેદ બ્લાઉઝ, જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ માટે કાળો બંધ ગળાનો કોટ ને કાળું પેન્ટ. કોટને ચકચકિત પિત્તળનાં બટન. જાપાની પ્રજા યુરોપિયન પ્રજા જેટલી જ ગોરી છે (પીળી નહિ!) અને બાળકો નીરોગી હોવાને લીધે ખૂબ જ ગુલાબી ગાલવાળાં હોય છે. તેથી તેમને કાળો ગણવેશ શોભે છે બહુ. જ્યાં સુધી શાળાકૉલેજમાં ભણતાં હોય ત્યાં સુધી ઘણુંખરું બાળકો ગણવેશ પહેરીને જ બહાર પર્યટનોમાં જાય છે.

મેં કોઈ પણ જગ્યાએ આવાં, શિસ્તનું કડક પાલન કરતાં, બાળકો જોયાં નથી. ધીરજથી, શાન્તિથી, હસતે મોંએ, ધક્કામુક્કી કર્યા વગર, આ બાળકો કલાકો સુધી હારમાં ઊભાં રહેતાં, એક બીજા સાથે વાત કરે તો પણ ધીરેથી ને હળવેથી. અમે જ્યાં જતાં ત્યાં અમારો ભારતીય પોશાક જોઈને સ્વાભાવિક રીતે આ બાળકોને આશ્ચર્ય થતું. પણ કોઈ પ્રકારની મશ્કરી, કે ખિખિયાટા કે ચાળા પાડવા કે એવું કાંઈ અમને જોઈને તે કરતાં

નહિ. અમારી સામે તાકી રહેતાં ને જો અમારું ધ્યાન જાય તો હસી પડતાં. જાપાની લોકો એકંદરે સંયમી પણ હસમુખા હોય છે. તેમાં બાળકો તો વિશેષ. શાળાનાં બાળકોની ટુકડીઓ પાડવામાં આવતી. દરેક ટુકડીના અગેવાનના હાથમાં જુદા જુદા રંગનો નાનો ધ્વજ આપવામાં આવતો. ધ્વજના રંગ પરથી બાળક પોતાની ટુકડી ઓળખી શકતું. આવી અસંખ્ય ટુકડીઓ ટોકિયો ટાવરની બહાર અમે હારબંધ શાન્તિથી ઉભેલી જોઈ. આ શાળાનાં બાળકોના અજોડ શિસ્તને લઈને એક એક શિક્ષક એક આખી શાળાને સંભાળી શકતા.

અમે પણ હારમાં ઊભાં અને ટિકિટ લઈને ઘણે વખતે વારો આવ્યો ત્યારે લિફ્ટમાં ગયાં. સેંકડો માણસો ઉપર જવાની વાટ જોઈને ઊભાં હતાં પણ કાંઈ પણ ઘોંઘાટ, ધક્કા-મુક્કી કે બુમાબૂમ નહોતી. ટાવરના દરેક માળે રેસ્ટોરાં અને દુકાનો હતી. અમે છેક ઉપલે માળે ગયાં અને ત્યાંથી આખું ટોકિયો શહેર જોયું. બાગબગીચાથી ભરપૂર આ આધુનિક શહેર બહુ સુંદર દેખાતું હતું. ઉપરનો આખો માળ બાળકોથી ઊભરાઈ ગયો હતો.

બપોરે જમ્યા પછી ટોકિયો યુનિવર્સિટીમાં અમારે માટે મોટા પાયા પર સન્માન સમારંભ હતો. મોટા હોલમાં ટેબલો પર નાસ્તો ગોઠવ્યો હતો. આખો હોલ સુંદર ફૂલોથી શણગારેલો હતો અને જાપાનીઝ વેશધારી યુવતીઓ અમને નાસ્તો આપવાને ઊભી હતી. આખો દેખાવ સુરમ્ય હતો. ટોકિયો યુનિવર્સિટીને મુખ્ય ૭ વિભાગ છે: (૧) એન્જિનિયરિંગ, (૨) મેડિસિન, (૩) ઇકોનોમિક્સ, (૪) સાહિત્ય, (૫) એર ફોર્સ અને (૬) લૉ કૉલેજ. અલબત્ત ઘણી મોટી સાયન્સ કૉલેજ પણ છે.

સમારંભ પૂરો થયે અમે હોટેલમાં પાછાં ફરતાં હતાં ત્યાં જોયું કે રસ્તામાં બધાં ઘરોની ઉપર લાંબા લાંબા વાંસ બાંધેલા હતા ને એના પર હવાથી ફુલાવેલી કાપડની રંગીન મોટી ૧૦ થી ૧૫ ફીટ લાંબી માછલીઓ લટકાવેલી હતી જે હવામાં ધ્વજની જેમ ફરકતી હતી. કોઈ કોઈ માછલીઓ લાલ રંગની ને કોઈ કોઈ કાળા રંગની હતી. અમારી સાથે ગાઈડ તરીકે ફરતા વિદ્યાર્થીએ કહ્યું કે આજે ૫મી મેએ "બાળદિન" હતો ને રાષ્ટ્રીય રજા પાળવામાં આવી હતી. જે જે ઘરમાં બાળકો હોય તે ઘર પર બાળક દીઠ એક આવી માછલી ઉડાડે. લાલ માછલી એટલે પુત્રી અને કાળી માછલી એટલે પુત્ર. એટલે જો કોઈને બે પુત્રો ને એક પુત્રી હોય તો બે કાળી ને એક લાલ માછલી ઉડાડે. આવી હજારો માછલીઓ આખા ટોકિયો શહેર પર ઊડતી હતી ને દેખાવ આકર્ષક લાગતો હતો. (જાપાનમાં શોકનો રંગ કાળો નહિ પણ સફેદ છે.) આ માછલીઓ ૫ મી મે પછી ઘણાં અઠવાડિયાં ઊડતી હોવાથી અમે જાપાનના દરેક શહેરમાં આ દૃશ્ય જોયું.

રસ્તામાં અમે જાપાનની પાર્લમેન્ટ જે "ડાયટ"ના નામથી ઓળખાય છે તેનું ભવ્ય મકાન જોયું. આ સફેદ મકાન ટોકિયોના સૌંદર્યમાં ઓર વધારો કરે છે. પાર્લમેન્ટના સભ્યોને પુરુષો જાપાનમાં પહેરે છે તે "કિમોનો" જે પુરુષ માટે "યુકાટા" શબ્દથી ઓળખાય છે તે પહેરવાની મના છે. ઇંગ્લિશ સૂટ જ પહેરવો પડે. ટોકિયોમાં આમે પણ જાહેરમાં રસ્તાઓ પર કે ઓફિસોમાં પુરુષો "યુકાટા" નથી પહેરતા. ઇંગ્લિશ ડ્રેસ જ પહેરે છે: આપણે ત્યાં પણ ધોતિયાનો પહેરવેશ મુંબાઈમાં ઓછો નજરે પડે છે તેમ. સ્ત્રીઓ પણ બીજાં નાનાં શહેરોમાં કિમોનો પહેરેલી જણાશે પણ ટોકિયોમાં ઇંગ્લિશ ડ્રેસ પહેરે છે.

હૉટેલમાં પહોંચીને પશ્ચિમ ઢબનું ખાણું લીધું જે અમારું છેલ્લું આવું જમણ હતું. તે પછી અમને જાપાની પદ્ધતિનું ખાવાનું મળવાનું હતું. જમણ પછી રાત્રે ટોકિયો શહેરનો ઝળહળાટ જોવા જવાનું હતું પણ તેને વાર હતી એટલે મારા જાપાની મિત્રોને ફોન કર્યો. ટોકિયોની ટેલિફોન ડિરેક્ટરી એટલી જાડી હતી અને એટલાં નામો હતાં કે આ મિત્રનું નામ શોધતાં ખાસ્સો અડધો કલાક લાગ્યો. તે પણ કોઈ જાપાની ભાષા વાંચી શકતું હતું તેણે શોધી આપ્યું. જાપાની લોકોને અંગ્રેજી ભાષા કાંઈ બહુ ગમેઅમે નહિ એટલે બધું કામકાજ જાપાની ભાષામાં જ થાય.

મિત્ર, મિત્રપત્ની, ૧૬ વર્ષની એમિકો નામની પુત્રી ને નાનો પુત્ર મળવા આવ્યા. જાપાનમાં દરેક કન્યાના નામ પાછળ "કો" પ્રત્યય લાગે. જેમકે એમિકો, આત્સુકો, વગેરે. મિત્રપત્નીના પિતાનું ઘર હૉટેલની બાજુમાં જ હતું એટલે મને આગ્રહ કરીને ત્યાં લઈ ગયાં. એમિકો ને મિત્ર સિવાય કોઈને અંગ્રેજી આવડે નહિ. મિત્રપત્નીના પિતાનું ઘર જાપાનમાં બધાં જ રહેવાનાં મકાનો હોય છે તેવું લાકડાનું અને એકંદરે જરા અંધારું હતું. એનું બાંધકામ ને રચના સીધાં ને સરળ હતાં. અંદર પેસતાં લાકડાનો લાંબો પેસેજ આવે. બન્ને બાજુએ ઓરડાઓની હાર. દરેક ઓરડાને બારણાને બદલે ચોખાના કાગળના સરકતા પડદા જેના ઉપર સુંદર ચિત્રકામ. પડદા હમેશાં બંધ જ હોય. પેસેજને છેડે એક મોટું દીવાનખાનું હતું. એમાં અમે બેઠાં. મિત્રપત્નીના પિતા અને ભાઈ બન્નેએ યુકાટા (પુરુષનો કિમોનો) પહેર્યો હતો. ભાઈ બહુ મોટો ઈજનેર હતો. દીવાનખાનામાં મોટા કાચના કબાટમાં "સામુરાઈ"નું સદીઓ જૂનું બખ્તર અને યુદ્ધનો પૂર્ણ પોશાક એવી રીતે ગોઠવીને મૂક્યાં હતાં કે જાણે સામુરાઈ યુદ્ધમાં જવા તૈયાર થઈને બેઠો હોય. સામુરાઈ (Samurai) એટલે ધંધાદારી સૈનિકવર્ગ જે દેશ ખાતર યુદ્ધમાં જાય. આ બખ્તરને લઈને દીવાનખાનું જરા ભયંકર દીસતું હતું.

તે પછી મારે માટે ચા આવી. ચા કે ખાવાનું લાવવું અને તે પીરસવું તે જાપાનમાં એક મોટી કળા ગણાય છે અને તે એટલી સુંદર રીતે આ લોકો કરે છે કે જોવામાં પણ આનંદ આવે છે. સુંદર લાકડાની પોલિશ કરેલી ચિત્રકામવાળી ટ્રેમાં પાતળા કાચના પ્યાલામાં ચા આવી. બહુ નાજુકાઈથી ઘરની દાસી તે ટેબલ પર મૂકી ગઈ. દરેક રકાબીમાં નાજુક કોતરકામવાળા લાકડાના ચમચા હતા. ચમચા પાસે ખાંડના બબ્બે "ક્યુબ્સ" મૂકવામાં આવ્યા હતા. એક ક્યુબ સફેદ અને બીજો ગુલાબી. આ રંગરચના આંખને ગમે એવી હતી. એક નાની દૂધદાનીમાં મારે માટે દૂધ હતું. જાપાની લોકો દૂધ વગર જ અને ઘણુંખરું ખાંડ વગર ચા પીએ. આ ચાને "ઓ-ચા" કહેવામાં આવે. "ઓ-ચા"નાં પાન જુદાં હોય. તે સુકવેલાં હોય પણ લીલાં જ રહે. એ ચા ફક્ક જ થાય. આપણે પીએ તો ઊકળતું પાણી પીતાં હોઈએ એવું જ લાગે. આપણે માટે કાળાં પાનની ખાસ ચા બનાવે ને એમાં દૂધ ખાંડ નાખે. એને "કો-ચા" કહેવામાં આવે. આપણે હૉટેલમાં ચા જોઈએ તો "કો-ચા" જ માગવાની.

મેં "કો-ચા" પીધી. ચા સાથે એક વિચિત્ર જાંબુડી રંગનો, ચોખાના લોટ, જેલેટિન, ખાંડ અને બીજી કાંઈક વસ્તુઓનો બનાવેલો હલવો હતો. હલવાની લાંબી લાકડીઓ જેવું બનાવીને આ દરેક નાની પાતળી લાકડીને નાના વાંસના પાનમાં વીંટાળી દીધી હતી. બધી

લાકડીઓને સાથે બાંધીને છત્રી જેવો આકાર કરવામાં આવ્યો હતો. મિત્રપત્નીનાં માતાએ મહેનત કરીને આ બનાવ્યું હતું. મેં એક લાકડી ખાધી પછી મિત્રપત્નીએ પાછી બધી ભેગી કરીને બાંધી દીધી. નાની નાની રોજિન્દી વસ્તુઓમાં પણ જાપાની લોકો અતિશય મહેનત કરે છે.

નવેક વાગ્યે હું પાછી હોટેલમાં ગઈ. હું અજાણી છતાં મને એટલો પ્રેમ મળ્યો. મિત્રપત્નીના ભાઈએ મને પ્રવાસ દરમિયાન મનોરંજન માટે નાનો નાજુક ટ્રાન્સિસ્ટર રેડિયો આપ્યો. હોટેલમાં અમે બધાં બસમાં બેસીને ટોકિયોની ઝળહળતી રોશની જોવા નીકળ્યાં. અમારી બસ "ગીન્ઝા" આવી. ન્યુયોર્કનો "બ્રોડવે"નો વિસ્તાર જેટલો પ્રખ્યાત છે એટલો જ પ્રખ્યાત ટોકિયોનો ગીન્ઝાનો વિસ્તાર છે. કદાચ ભૂલી ગઈ હોઈશ પણ મને ન્યુયોર્ક કે લંડન કે પેરિસ કરતાં ટોકિયો બહુ વધારે ઝાકઝમાળ લાગ્યું. ગીન્ઝા તે ટોકિયોનો સૌથી મોટો, બજારો ને દુકાનોનો વિસ્તાર. આખા જાપાનની બધી જ વસ્તુઓ ગીન્ઝામાં મળે. ત્યાંના ડિપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોર્સ તો એટલા મોટા ને ઝાકઝમાળ કે ન્યુયોર્કના સ્ટોર્સ પણ ત્યાંની આગળ કાંઈ નહિ. ગીન્ઝા બજારનો મુખ્ય રસ્તો ખૂબ જ લાંબો ને ખૂબ પહોળો છે ને તેના પર ઝળહળાટ રંગીન રોશનીવાળી દુકાનો હારબંધ છે. રંગીન આકર્ષક જાહેરખબરો ઉપરથી નીચે અક્ષરોમાં લખેલી હોય. જાપાની લિપિ આપણી જેમ આડી નથી હોતી પણ ઊભી હોય છે. દરેક જાહેરખબરમાં પળે પળે એટલા રંગ બદલાતા, કોઈ કોઈમાં ઉપર ઊંચે પડદા પર આખું સળંગ ચલચિત્ર ચાલતું હોય, કોઈમાં બેત્રણ પાત્રો રંગીન લાઈટની કરામતથી એકબીજા પાછળ પકડવા દોડતાં હોય કે ચા પીતાં હોય એવી હલચલ દેખાયા કરે. ક્યાં જોવું તે સમજાતું નહોતું. આંખો અંજાઈ જતી હતી. કોઈ કોઈ મકાનો ૫૦-૫૦ માળ ઊંચાં હતાં ને તેની અગાસી પર રંગીન લાઈટની કરામતથી ચલચિત્રો આખો વખત દેખાયાં કરતાં. એક રાક્ષસી જાહેરખબર રંગીન લાઈટની બનાવેલી રસ્તાથી ૨૦૦ ફીટ ઉપર હતી ને તેના પર સાચી મોટરકાર ચાલુ લાઈટ સાથે ગોળ ફરતી હતી ! આવી રીતે સાચી મોટરકાર મેં પહેલી જ વાર જોઈ! અતિશય ઊંચે હોવાને લીધે તે નાની રમકડાની મોટરકાર જેવી લાગતી હતી! અમે બેએક કલાક ટોકિયોની ઝગમગતી રોશની જોયા કર્યાં ને આખરે હોટેલમાં આવ્યાં.

અમારા માર્ગદર્શક પાસેથી અમે ટોકિયો વિષે ઘણું જાણ્યું. ટોકિયોમાં રજિસ્ટર્ડ ખાનગી ૩,૭૦,૦૦૦ મોટરગાડીઓ છે અને "કામિકાડે" તરીકે ઓળખાતી ૧૨,૫૦૦ ટેક્સીઓ છે. ટોકિયોની આજુબાજુ નાની મોટી મળીને ૫૦,૦૦૦ ફેક્ટરીઓ છે. ટોકિયો શહેર એક વખતે આગથી અને એક વખત ધરતીકંપથી આખું તારાજ થઈ ગયું હતું. છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધ વખતે લગભગ આખું શહેર બોમ્બમારાથી નાશ પામ્યું હતું પણ અમેરિકન ડોલરની સહાયથી આખું પૂર્ણપણે ફરી બાંધવામાં આવ્યું છે. થોડો સમય પણ ટોકિયોમાં રહીએ એટલે મન પર તેની ઊંડી છાપ પડી જાય છે ને તેના ઝગમગાટથી મન ઘણો વખત ભર્યું ભર્યું રહે છે.

લાઈટ જોઈને પાછા આવ્યાં પછી તે જ રાત્રે મોટેથી અમે ટોકિયો સેન્ટ્રલ સ્ટેશનેથી ક્યોટો જવા ઊપડ્યાં. યુરોપ અમેરિકાની જેમ અહીં પણ સામાન ઊંચકવા હમાલ મજૂર કોઈ સ્ટેશન પર ના મળે એટલે અમારી મોટી મોટી બેગો અમારે જ ઊંચકવી પડી. ભારતથી

જે ચેવડા ચવાણાં ને અથાણાંના ટુકડા આટલા લાવ્યાં હતાં તેમને ખૂબ સહન કરવું પડ્યું. ટોકિયો સેન્ટ્રલ સ્ટેશનનાં લગભગ પચાસેક પ્લેટફોર્મ છે ને એટલી દુકાનો, સુંદર રેસ્ટોરાં, ઓફિસો વગેરે છે કે જાણે મોટું ગામ વસ્યું હોય એમ જ લાગે. ગલીગૂંચીઓમાં ખબર ના હોય તો આપણે કલાકો સુધી અટવાયા કરીએ. અને શાં મોટાં વિશાળ પ્લેટફોર્મ છે! અમારી સાથે આવેલા કોલેજનાં વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓએ અમારી ઘણી ના છતાં "તમને ઊંચકવાની ટેવ નથી" કહીને અમારી ભારે ભારે બેગો ખસેડવામાં મદદ કરી.

ગાડીમાં મોડેથી સૂતાં ને વહેલી સવારે ક્યોટો આવ્યું. ક્યોટો વિશ્વયુદ્ધ વખતે બોમ્બીંગમાંથી બચી ગયું છે. અમારું મંડળ ટો ઝાનકાકુ હોટેલ તરફ ગયું: ટો ઝાનકાકુ જાપાની પદ્ધતિની સુંદર સ્વચ્છ હોટેલ હતી. ત્રણત્રણ ચારચાર બહેનોને એકએક ઓરડો મળ્યો. ઓરડામાં વાંસની ચટાઈ અને જમીન પર ગાદલાં પાથરીને સૂવાનું. જાપાનમાં મચ્છર નથી એટલે ગમે ત્યાં સૂવામાં હરકત ન આવે. શ્રીમન્ત જાપાનીઝો પણ ઘરમાં જમીન પર જ સૂએ.

ક્યોટો જરા પણ પાશ્ચાત્ય રંગે રંગાયેલું નથી એમ કહીએ તો ચાલે. અલબત્ત નાનામાં નાની દુકાનમાં ટેલિવિઝન, બધે જ વિજળી વગેરે ખરું પણ ક્યોટો જાપાનીઝોનું તીર્થધામ છે. મંદિરોથી ભરપૂર છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં લાકડાનાં શીન્ટો અને બૌદ્ધ મંદિરો. ઘરો પણ જાપાની પદ્ધતિએ બાંધેલાં. રસ્તામાં લોકો જાપાની પોશાક પહેરીને ફરે. દુકાનોમાં જાપાની કાગળનાં રંગબેરંગી ફાનસો લટકાવેલાં હોય જે રાતે સળગાવે. વળી જાપાન જેને માટે પ્રસિદ્ધ છે તે લાકડાકામ, લાખકામ, ઢીંગલીઓ, રેશમ, ચીનાઈ માટીનાં વાસણો વગેરે ક્યોટોમાં બને છે. ત્રીસત્રીસ ફીટ ઊંચાં વાંસની ચોકઠાં પર ઝૂલવવા લટકાવેલા રંગીન રેશમના તાકા હવામાં જ્યાં ત્યાં ફરફરતા ક્યોટોમાં નજરે પડે. ક્યોટો સુંદર "કામો" નદીને કિનારે આવેલું છે. "ક્યોટો" એટલે "રાજધાનીનું શહેર". અસલ એ જાપાનની રાજધાની હતી.

નાસ્તો કરી નહાઈને અમે સુવર્ણમંદિર જે "કિનકા કુજી આર્ઇન" ને નામે ઓળખાય છે તે જોવા ઊપડ્યાં. ભારતીય ભાષાઓની જેમ જાપાનીઝ ભાષામાં "જી" એટલે માનાર્થે નામને લગાડવાનો પ્રત્યય છે. રસ્તામાં એક વિચિત્ર સરઘસ જોવા મળ્યું. જાપાનીઝો આમ ખૂબ જ ઠીંગણા હોય પણ એમના કુસ્તીબાજો ખૂબ ખૂબ ઊંચા હોય અને તે હંમેશ "યુકાટા" (પુરુષોનો કિમોનો) પહેરે અને વાળ ન કપાવતાં માથા પર શીખ લોકોની જેમ અંબોડો વાળે. આવા કુસ્તીબાજોનું એક ટોળું સોનાની ભારે પાલખી ઊંચકીને જતું હતું. અંદર કોઈક પ્રકારની મૂર્તિ હોય એવું લાગ્યું. આગળ થોડા કુસ્તીબાજો મહોરમમાં કરે છે એવું નૃત્ય કરતા ચાલતા હતા. બહુ જ શાન્તિથી કોઈ પણ પ્રકારની ધુમાધૂમ વગર આ સરઘસ જતું હતું. આખું સરઘસ ખૂબ રંગબેરંગી હતું. જાપાનમાં દરેક વસ્તુ રંગબેરંગી જ હોય છે ને તેથી મનને આકર્ષક લાગે છે.

"કિનકા કુજી આર્ઇન"નો સુંદર બગીચો આવી પહોંચ્યો. અંદર મોટું તળાવ હતું ને તે તળાવમાં આ સુવર્ણમંદિરનું સોનેરી પ્રતિબિંબ ચમકતું હતું. ૧૪મી સદીમાં બાંધેલું આ મંદિર બુદ્ધ ધર્મના "ઝેન" સંપ્રદાયનું છે. સોનાના પતરાવાળું મૂળ મંદિર થોડીક સદીઓ પહેલાં કોઈ કે આગ લગાડીને બાળી મૂક્યું હતું. નવા મંદિરને તો માત્ર સોનાનો ઢોળ છે. નાનાં મંદિરો ફરીથી ન બાંધવામાં આવ્યાં. માત્ર મુખ્ય મંદિર જ બાંધવામાં આવ્યું. તેમાં જાપાનની પ્રણાલિકા પ્રમાણે એક ઓરડો માત્ર કાવ્યવાચન અને અગરબત્તી

ધૂપ સળગાવવા માટે જ રાખવામાં આવ્યો છે. બગીચામાં વિવિધરંગી ફૂલોના વ્યવસ્થિત ક્યારા જોયા ત્યારે ખ્યાલ આવ્યો કે સુંદર બગીચો કોને કહેવાય.

ત્યાંથી "શોગન"નો કિલ્લો જોવા ઊપડ્યાં. "શોગન" એટલે લશ્કરનો વડો સેનાપતિ. આ કિલ્લાનું નામ "નીજો કેસલ" હતું. આખો કિલ્લો જાપાની રિવાજ પ્રમાણે લાકડાનો બનાવેલો હતો ને બહારથી સોનેરી આકૃતિઓ આલેખીને સુંદર બનાવવામાં આવ્યો હતો. બહુ મોટો ન હતો છતાં એનો બગીચો ખૂબ જ વિશાળ હતો. મોટું ચોરસ મકાન હતું. અંદર ચારે તરફ ઓરડા. દરેક ઓરડાને પેસેજમાં બહાર પડતો દરવાજો અને ઓરડાઓને ફરતો ચોતરફ એક બંધ પેસેજ કહો કે વરંડા કહો. એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં સીધું જવાય નહિ. જાણે પ્રદર્શનના સ્ટોલ ગોઠવેલા એવી ઓરડાઓની રચના. અમે પેસેજમાં ચારે તરફ ફરીને ઓરડા જોઈ લીધા. દરેક ઓરડાને ચોખાના કાગળના દરવાજા અને અંદર વાંસની ચટાઈની જમીન. ફર્નિચર કાંઈ જ નહિ, માત્ર દીવાલો પર મોટી મોટી આકૃતિઓવાળાં ભીંતચિત્રો. કોઈ કોઈ ઓરડામાં શોગનના જીવનના જુદા જુદા પ્રસંગો સારાં વસ્ત્રો પહેરાવીને મનુષ્યના કદનાં પૂતળાં ગોઠવી આલેખવામાં આવ્યાં હતાં. એકમાં શોગન પોતાનો દરબાર ભરીને બેઠો હતો. જમીન પર ઉભડક પગે તે બેઠો હતો (જાપાનીઓ હંમેશ આમ જ બેસે) અને સામે નમન કરીને દરબારીઓ બેઠા હતા. બીજા એકમાં શોગન બેઠો હતો ને સામે દાસીઓ તેને મદિરા તેમજ ખાદ્યપદાર્થો પીરસતી હતી. જોતાં જોતાં એકાએક આવા પૂતળાં ગોઠવેલા ઓરડા આગળ આવી પહોંચતાં એક ક્ષણ એવો ભાસ થતો હતો કે સાચેસાચ જીવતી જાગતી વ્યક્તિઓ બેઠી છે તેથી ચમકી જવાતું હતું. શોગન અને તેના દરબારીઓનો પોશાક ચારસો વર્ષ પહેલાંનો હતો તે વિચિત્ર પરન્તુ રંગબેરંગી હોવાથી આકર્ષક લાગતો હતો.

કિલ્લામાં સૌથી વિચિત્ર કિલ્લાની લાકડાની જમીન હતી. આ જમીનને "નાઈટીંગેલ ફ્લોર" એટલે "બુલબુલની જમીન" કહેવામાં આવતી. જેટલી વાર કોઈ આ જમીન પર ચાલે એટલી વાર જમીનમાંથી લાકડાંને લઈને "ચું ચું" અવાજ આવે. આથી અડધી રાતે પણ વડા સેનાપતિને શત્રુ આવે તો ખબર પડી જાય. જ્યારે અમે બસો અઢીસો જણ એના પર ચાલ્યાં ત્યારે ભયંકર અવાજ નીકળવા માંડ્યો!! કિલ્લાની બાજુએ માત્ર કાળા પથ્થર અને સફેદ રેતીથી બગીચો બનાવવામાં આવ્યો હતો. તેમાં એક પણ છોડ કે ઝાડ ન હતું પણ સમુદ્રનાં મોજાં, ખડકો વગેરેનો આબેહૂબ દેખાવ કરવામાં આવ્યો હતો.

ત્યાંથી "હોંગન—જી"નું બૌદ્ધ મંદિર જોવા ઊપડ્યાં. ૧૭મી સદીમાં બાંધેલું આ મંદિર ક્યોટોમાં કદાચ સૌથી મોટું હશે. આમે પણ આ મંદિર અતિશય ઊંચું છે. જ્યારે બંધાતું હતું ત્યારે ક્યોટોની સ્ત્રીઓએ બાધા લીધી હતી કે "અમારા વાળનું દોરડું બનાવીને તેનાથી મંદિરના થાંભલા ઊભા કરીશું." આથી બધી જ સ્ત્રીઓએ સ્વેચ્છાએ લાંબા લાંબા ચોટલા કાપી નાખ્યા (જાપાનીઝ સ્ત્રીઓના વાળ ખૂબ જ કાળા ને ખૂબ જ લાંબા હોય છે.) ને તેમાંથી જાડું કાળું દોરડું બનાવીને થાંભલા ઊભા કર્યા. એક વિશાળ કાચના કબાટમાં હજી પણ આ દોરડું સાચવીને રાખવામાં આવ્યું છે. ૭ ઈન્ચના વ્યાસવાળું આ દોરડું એટલી તો બારીકાઈથી ગૂંથવામાં આવ્યું છે કે તે સ્ત્રીઓના વાળમાંથી છે એમ ખબર પણ ના પડે. મંદિરમાં ગર્ભદ્વાર પાસે બંધ ઓરડામાં બુદ્ધની રંગીન મૂર્તિ જોઈ.

ચાલુ]

★

૨૨ મું અધિવેશન, વિલેપારલે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

[પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી]

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

ગુજરાતી સાહિત્યનાં રસિક સજ્જનો અને સન્નારીઓ,

આપણી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખે પ્રારંભે મંગલ ઉચ્ચારવાની પ્રથા રૂઢિભંજક પ્રમુખ નરસિંહરાવે આદરી અને સનાતનતાના પૂજક આનંદશંકર આદિ પ્રમુખો એને અનુસર્યા. એ પગલે ચાલી હું વૈદિક સરસ્વતીનું ધ્યાન કરું છું અને મહાકવિ મિલ્ટને 'હોલી સ્પિરિટ'નું પુનિતાત્મનનું કરેલું ઉદ્બોધન સ્મરું છું.

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ १० ॥

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ११ ॥

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना । धियो विश्वा वि राजति ॥ १२ ॥

(ऋ. वे. मं. १, सू. ३)

પાવની જે સરસ્વતી, વેગથી વાજિની વરો
ધીમતી યજ્ઞ આપણો।
પ્રેરતી પ્રિય સત્યોને, સુમતિઓ સુઝાવતી
યજ્ઞ ધારે સરસ્વતી।
મહાર્ણવ પ્રકાશતી જ્ઞાનલિંગે સરસ્વતી
વિશ્વ વિદ્યા વિરાજતી.

बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं यत्प्रैरत नामधेयं दधानाः ।

यदेषां श्रेष्ठं यदरिप्रमासीत् प्रेणा तदेषां निहितं गुहाविः ॥ १ ॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥ २ ॥

* * *

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं१ वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ ४ ॥

(ऋ. वे. मं. १० सू. ७१)

માનવે દેઈ નામ બૃહસ્પતે ! પ્રથમ પ્રેર્યું જે અગ્ર વાચનું
હતું જે શ્રેષ્ઠ, જે શુદ્ધ, ઢાંકેલું ગુહામાં, પ્રકટ્યું પ્રેમથી બધું !
સક્તુને ચાળતાં ચાળણીએ શું ધીરાએ વાચાને મનસા કરી
જ્યાં, અહીં સખાઓ સખ્ય જાણે છે, એમની લક્ષ્મી ભદ્રા
વસી ગિરા !

* * *

એક તો વાણીને દેખતો છતાં, દેખે ના, સુણતો એક ના સુણે !
ઉઘાડે અન્યને રૂપ, સ્વામીશું આસક્તા જાયા જાણે સુવસ્ત્રિણી !

And chiefly Thou O Spirit, that dost prefer
Before all Temples th' upright heart and pure,
Instruct me, for Thou know'st; . . . . .

* * *

* * What in me is dark
Illumine, what is low raise and support.

(Milton : Paradise Lost Book-1)

અને ઓ પુનિતાત્મન્ તું ! ગમે જેને અવશ્ય છે
સર્વ મંદિરમાં અગ્રે ઉન્નત શુદ્ધ મંદિર
હૃદયનું. મને દેજે જ્ઞાન તું, કેમ કે, જ્ઞાની.
તમિસ્ર મુજમાં જે હો અજવાળો, અને કરો
ઉચ્ચ જે મુજમાં નીચું, આધાર મુજનાં બનો !

卐

ગુજરાતના શિક્ષિત લોક પાસે સન્માન કરવાનું જે સૌથી મોટું સ્થાન છે તે સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદનું છે. તે આપી આપ સૌએ મને જે ગૌરવ આપ્યું છે તેને હું આપનો અનુગ્રહ સમજું છું: અને એ અનુગ્રહનો હું કૃતજ્ઞ છું. પણ એ સ્થાન ઉપર આવતાં હું કમ્પ અનુભવું છું: ગોવર્ધનરામ, કેશવલાલ, અંબાલાલ, નરસિંહરાવ, રમણભાઈ, આનંદશંકર, રામનારાયણ આદિ ભારતભરના સાક્ષરોમાં અગ્રપંક્તિએ વિરાજે એવાઓએ જે સ્થાનને ગૌરવ આપ્યું અને મહાત્મા ગાંધીએ જે સ્થાનને પુનિત કર્યું તે સ્થાન ઉપર આવતાં કમ્પ અનુભવું છું. શ્રીમાન્ ક. મા. મુનશી કે જેમને પ્રમુખસ્થાનો ઉપર બેસવાનો મહાવરો હોય તેમના જેવા પણ આ સ્થાને વિરાજતાં કરાંચી મુકામે 'સંકોચ' અને 'અણઅનુભવ્યો ક્ષોભ' અનુભવે, તો મારા જેવા ગ્રંથગુફાં અને વિદ્યાર્થીવર્ગમાં પુરાઈ રહેલાની તો શી દશા થાય ! પ્રભુ પાસે એટલી જ પ્રાર્થના કરવાની કે આ સ્થાનની પ્રતિષ્ઠાને મારાથી કોઈ હાનિ ન થાય !

વળી સાહિત્ય પરિષદનો સક્રિય પરિચય મને બહુ નહિ. અમદાવાદમાં મળેલાં છઠ્ઠા (૧૯૨૦) અને બારમા (૧૯૩૬) તથા વીશમા (૧૯૫૯) સંમેલનોમાં હું હાજર ખરો. અમદાવાદની બહાર ફક્ત નડિયાદના નવમા સંમેલનમાં હાજર રહેલો. મારા મુરબ્બી અને પ્રિય મિત્ર રામનારાયણ—સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખ—ના આગ્રહથી 'રસ' ઉપર એમાં નિબંધ પણ આપેલો, ચૌદમા (૧૯૪૧) અંધેરીના અધિવેશનમાં તત્ત્વજ્ઞાનવિભાગનું પ્રમુખપદ મને *શ્રીમાન્ મુનશીજીની* અનુમતિથી મળેલું. તેમાં પણ વ્યાખ્યાન લખી મોકલી સંતોષ માનેલો. અર્થાત્ હું સાહિત્ય પરિષદના સક્રિય વર્તુલમાંનો પણ નહિ. તેથી પણ આવું સ્થાન લેતાં હિંમત ઓછી પડે.

છતાં એક મીઠા સ્મરણના સંબંધથી આ પરિષદ સાથે મારો છત્ર સંકળાયેલો રહ્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું તે મીઠું સ્મરણ મારા ગામમાં રહ્યા રહ્યા ૧૯૧૨માં જે બનેલું તેવું છે. વડોદરાની પરિષદમાં એક પંક્તિ : 'અંગુલી અધરે અડાડી ચકિતા જો આ મૃગાક્ષી ઊભી'—પાદપૂર્તિ માટે આપવામાં આવેલી; અને તે સાપ્તાહિક 'ગુજરાતી'માં છપાયેલી. મારી ઉમ્મર ચૌદ વર્ષની પણ અમારા ગામડાના સાક્ષરોએ મને પણ પાદપૂર્તિ કરવા ઉશ્કેરેલો. સદ્ભાગ્યે મારી પહેલી ત્રણ પંક્તિઓ હું ભૂલી ગયો છું. પણ 'અંગુલી અધરે અડાડી ચકિતા જો આ મૃગાક્ષી ઊભી' ભૂલ્યો નથી !

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ એ સૌન્દર્યપિપાસુ કાવ્યરસિકોનો સમાજ છે, અને એ નાતે હું એ જ્ઞાતિનો પણ ખરો. કવિઓ એમની પંક્તિમાં મને ન બેસવા દે તો પણ કવિમિત્રોમાંથી અને કાવ્યરસિકોમાંથી તો હું ન જાઉં. એ રસે મારો સાહિત્યરસ, અને સાહિત્યરસે ગુજરાતી વાઙ્મયમાં ઉત્કર્ષ જોનાર અને એ ઉત્કર્ષને કાજે અસ્તિત્વમાં આવેલી સાહિત્ય પરિષદ વિષે મારામાં અહોભાવ ! આમ સક્રિય પરિચય તો અલ્પ. પણ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો મારા મનને મહિમા ઓછો નહિ. આવા મહિમાવાળા સ્થાનનું પ્રમુખપદ મળતાં અહંમાનની ચળ શમે, પણ મતિ પોતાની અલ્પતાના કારણે મુંઝાય. છતાં કવિકુલગુરુનું આશ્વાસન છે કે "मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः । મણિમાં વજ્રના શારે સૂત્રની જેમ મે ગતિ !" ગોવર્ધન આદિ પૂર્વસૂરિઓએ જે વાગ્દ્વાર સાહિત્ય પરિષદમાં ઉઘાડ્યું છે તેનો લાભ લેતાં જ મારે શીખવાનું છે.

* * *

ઉમરેઠમાં હાઈસ્કૂલના એક શિક્ષક રણજીતરામના મનમાં આ સાહિત્ય પરિષદની ભાવના જન્મી અને અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ ૧૯૦૫માં પહેલી ગુ. સા. પ. અમદાવાદમાં યોજી એ ભાવનાને મૂર્ત કરી. આ પગરણ કેટલું સમયસરનું હતું તે આ પહેલી પરિષદના પ્રમુખ ગોવર્ધનરામે ક્રાન્તદ્રષ્ટાની જેમ સ્પષ્ટ કર્યું છે. ગોવર્ધનરામે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો ઉદ્ભવ એ યુગના તાલબંધમાં કેવી રીતે બેસે છે તે પ્રકટ કરતાં કહ્યું: "બન્ધુજનો, આ યુગ રાજકીય, સાંસારિક અને અન્ય વિષયના સમાજોનો છે.... આપણી સાહિત્ય પરિષદ આખા આર્યાવર્તના એક સમાજપ્રવર્તક નૃત્યમાં આવા તાલબન્ધ નિયમનાં બળથી ઊભી થઈ છે.' (પૃ. ૪)+

* * *

+ પહેલાં ૧૩ અધિવેશનોનાં પ્રમુખોનાં ભાષણોના ઉલ્લેખો "પરિષદ્-પ્રમુખોનાં ભાષણો" (ગુ. સા. પ. ૧૯૪૧)માંથી છે; બાકીના સા. પ. ના અહેવાલોમાંથી છે.

પ્રમુખ ગોવર્ધનરામે સાહિત્ય પરિષદનો ઉદ્દેશ આમ સ્પષ્ટ કર્યો : "ગુજરાતી સાહિત્યનો વિસ્તાર વધારવો અને એ સાહિત્યને લોકપ્રિય કરવું."

* * *

૭મી અમદાવાદની પરિષદ (૧૯૨૦)માં ગાંધીજી હાજર હતા. તેમણે એક સભામાં નરસિંહરાવ, રમણભાઈ, આનંદશંકર આદિ સાક્ષરો સમક્ષ માગણી મૂકી : "સાહિત્ય પરિષદને હું કહું છું કે આપણા કોસ હાંકનાર જેવાના મોંમાંથી અપશબ્દો કઢાવો, અને નહિ તો આપણી અવનતિનું પાપ તમારે શિરે રહેશે. સાહિત્યના સેવકોને હું એમ પૂછું છું કે પ્રજાનો મોટો ભાગ કેવો છે અને તેવાને માટે તમે શું લખશો ? સાહિત્ય પરિષદને હું એમ જ કહીશ કે તમારામાં જે ન્યૂનતા છે તે કાઢો, કાઢો, કાઢો. ગુજરાતની રાંકડી પ્રજા, માધુર્યવાળી પ્રજા અને જેની સજ્જનતાનો પાર નથી, જે આટલી બધી ભોળી છે, જે પ્રજાને ઈશ્વરમાં અખંડ વિશ્વાસ છે એ પ્રજાને જો આગળ વધવું હોય તો સાહિત્યસેવકોએ મજૂરો, કોસ હાંકનારાઓ અને એવા બીજા માટે પોતાનાં કાવ્યો રચવાં જોઈએ, એવા માટે લખવું જોઈએ (પૃ. ૬૮ બારમું સંમેલન–હેવાલ).

બારમા અધિવેશનમાં અમદાવાદમાં (૧૯૩૬) ગાંધીજીએ પ્રમુખપદેથી આની આ બાબત ફરી રજૂ કરી—વધારે વિગતથી, વધારે દર્દથી : "મારી પાસેના કૂવા ઉપર કોસ ચલાવનાર કોશિયો કેવી ભાષા વાપરે છે એની ખબર એને નથી. એ ગાળ બોલે છે એવું એને ભાન નથી. તેને હું શું કહું ? કવિ હોય તો એની પાસે જાય. મુનશી તો નવલકથાકાર રહ્યા, એ તો જઈ ન શકે. અદ્ભુત કલાકાર હોય તો એની પાસે જઈને એને સમજાવી શકે. બે શબ્દ અહીં ટિકાડ્યા, બે શબ્દ ત્યાં ટિકાડ્યા અને એવું કહે કે પેલો ઝીલી શકે એવું હોય" (પૃ. ૪૮૧). ઉપસંહારમાં પણ અનેક ચેતવણીઓ આપતાં આપતાં ગાંધીજીએ કહ્યું : "હું તો ગામડામાં પડેલો એટલે ગામડિયાની દૃષ્ટિએ મારી ભૂખ રજૂ કરું. મને તો ગામડામાં રહેનાર માટે અનેક જાતનાં પુસ્તકો જોઈએ છે. મારી એ ભૂખ તમે સાહિત્યકારો પૂરી પાડો." (પૃ. ૪૮૯).

* * *

તો ગાંધીજીએ કોશિયા માટે કરેલી આરજુનો શો જવાબ ? હકીકતમાં ગાંધીજીએ વિદ્યોપાસકોને એમની ઉપાસના શિથિલ કરવાનું કે બંધ કરવાનું કહ્યું નથી. એમાં પણ એ ઉત્તમોત્તમ કોટિ માગતા હતા અને એને માટે ઉત્તમોત્તમ સાધનો વસાવવા ઇચ્છતા હતા એ મારો જાતઅનુભવ છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં પુરાતત્ત્વમંદિરના શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનભંડારની યોજના વિચારતાં પોતે શ્રીમુખે કહેલું કે : 'ઑક્સફર્ડની બોડલિયન લાયબ્રેરી જોઈ છે ?... એના કરતાં ઓછું' મને પૉલકે 'નહિ–'. પણ એમનો આદેશ એ હતો કે એ બધી વિદ્યા–એ બધા સાહિત્યની પ્રણાલી કોશિયા સુધી વહેતી જોઈએ. અને આપણા દેશના ઇતિહાસને જોઈએ તો એમાં થતું આવ્યું હતું તેના કરતાં એ શું વધારે માગતા હતા ?... ગાંધીજીનું આહ્વાન કોઈ મૂલગત ઉપાયને શોધવાનું સૂચવે છે. આ આહ્વાનનું કારણ છેલ્લા સૈકાના આપણા ઇતિહાસમાં છે. બ્રિટિશ અમલ સ્થિર થયો, ઉપદ્રવો શાન્ત થયા, 'એક બિચારી બકરીનો પણ કોઈ ન ઝાલતાં પકડે કાન' એ સ્થિતિનો આપણા વડીલોને 'હરખ' થયો. કુદરતી ક્રમે આપણું મુખ બ્રિટિશ સરકાર તરફ વળ્યું. તેમાં નોકરી એ

ઉપલા વર્ગો માટે સ્પૃહણીય પદાર્થ બન્યો; આઈ. સી. એસ. થવું એ અતિ બુદ્ધિશાળી યુવાનોનું સાધી શકાય તો પ્રથમ સાધવા જેવું પરમ ધ્યેય થયું; ઓછાં સાધનવાળા બુદ્ધિશાળીઓ માટે વકીલ, સોલિસિટર, એડવોકેટ-બેરિસ્ટર થવાનો પ્રયાસ રહ્યો. આ બધા માટે અંગ્રેજી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવું એ આવશ્યક બન્યું, એટલે કે પશ્ચિમમાં ખેડાયેલા સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત, વિજ્ઞાન આદિ વિષયોનું જ્ઞાન જ નહિ પણ એ બધું જ્ઞાન અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા મેળવવાનું અને પ્રકટ કરવાનું પણ નિર્માણ થયું. . . . . આ બધું શિક્ષણ અંગ્રેજી દ્વારા મળ્યું અને તેથી અંગ્રેજી દ્વારા પ્રકટ કરવાની ટેવ પડી. આમાં પશ્ચિમમાં ખેડાયેલું જ્ઞાન આપણને મળ્યું એ ઇષ્ટલાભ, પણ અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા એનો વ્યવહાર કરવાનું નિર્માણ થયું એ બાબતે આપણા લોકજીવન કે સમાજજીવનમાં તડ પડી અને એમાંથી એક તડ જન્મ્યું : નવશિક્ષિતોનું અને ઇતર પૃથગ્જનોનું . . .

* * *

આપણું સાહિત્ય જે કોશિયા સુધી કે ખેડૂત સુધી પહોંચતું નથી, એનો અર્થ હું એવો કરું છું કે એને એ નપ્રસ્તુત, પોતાની સાથે લેવાદેવા વિનાનું, એના વિચારભાવના અને સંસ્કારને ન સ્પર્શતું અને તેથી ન સમજાતું રસવિનાનું લાગે છે; અને તેથી એ સાહિત્ય એની ઉપેક્ષા પામે છે, કારણ કે એમાં એની ઉપેક્ષા થઈ છે. મુખ્ય પ્રશ્ન સંસ્કૃતમય ભાષા કે તળપદી ભાષાનો નથી. સંસ્કૃત શબ્દકોશ તો આમજનતામાં જીવતો છે. પણ આ નવા સાહિત્યના અર્થનો–તાત્પર્યનો છે. એના અર્થમાં–તાત્પર્યમાં બહુજનને રસ નથી.

આ બધાં વિધાનો 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति ।–પ્રધાનપણે જે ચાલતું હોય તેને લક્ષીને વ્યવહાર થાય છે ' એ ન્યાયે કરું છું. સર્વથા સર્વત્ર નવશિક્ષિતોમાં આમ બન્યું એવું એ વિધાનોનું તાત્પર્ય નથી. એમ હોત તો રાજા રામમોહનરાય કે રવીન્દ્રનાથ, વિવેકાનંદ કે શ્રી અરવિન્દ, ટિળક કે ગાંધીજી, ગોવર્ધનરામ કે નાનાલાલ થયા ન હોત. આપણને સ્વરાજ્યે મળ્યું ન હોત અને આવી પરિષદો પણ ભરાતી ન હોત અને એમાં આવો ઊહાપોહ પણ ન થાત !

સંક્ષેપમાં, ગાંધીજીએ જે આહ્‌વાન આપ્યું તેનો ઉત્તર વિદ્વત્તાને તિલાંજલિ આપવામાં નથી, પણ ભારતીય સંસ્કૃતિના અને વિદ્યાપરંપરાના તંતુ વિના અંગ્રેજી દ્વારા મળેલા અને અંગ્રેજી દ્વારા વિતરણ પામતા શિક્ષણના ઐતિહાસગત કારણે પડેલી તડ—સ્વભાષાભાષી બહુજનની માનસભૂમિકા અને શિક્ષિતની માનસભૂમિકાની વચ્ચે પડેલી તડ—સાંધવામાં છે. પણ દુર્દૈવની વાત એ છે કે સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી, લોકમત નિર્ભર રાજ્યતંત્ર સ્વીકાર્યા પછી પણ જે જે કારણોએ આ તડ પાડી છે, જેમાં મુખ્ય પરભાષાદ્વારા શિક્ષણ અને વિચારવિતરણ છે તે દૂર કરવામાં અત્યંત પ્રમાદ સેવાય છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલાક અગ્રણીઓને જૂની સ્થિતિ ચાલુ રાખવામાં જ દેશહિત દેખાય છે. આ ગમે તે હોય પણ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જેનો મુખ્ય હેતુ ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્કારને સંરક્ષવાનો અને વિકસાવવાનો છે એણે તો આ વિષયમાં પૂરા જાગરૂક થવું જોઈએ.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઐતિહાસમાંથી આ મુદ્દો પ્રથમ વિચારવા જેવો છે.

નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં (નડિયાદ ૧૯૨૮) આનંદશંકર એમની પૂર્વેની સાઠીની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું અવલોકન સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળા અને મર્મગ્રાહી વિવેચનથી કર્યું છે. . . .

ત્રીજા ખંડના સાહિત્ય ઉપર આવતાં આનંદશંકર પ્રથમ નામસ્મરણ રણજીતરામ વાવાભાઈનું કરે છે. સાહિત્યપરિષદના એ મહાન સંસ્થાપક. પોતે યથાર્થ કહે છેઃ " રણજીતરામ એટલે તે સમયના 'ગુજરાતની ભાવના' (પૃ. ૩૮૭).

નાનાલાલ કવિ બીજા ખંડના ઉત્તરાર્ધમાં અને ત્રીજા ખંડના પૂર્વાર્ધમાં. એમની " અપૂર્વ પ્રતિભા અને શૈલીથી " ગુજરાતી વાચક ચકિત થયો.

કાન્તે પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં વાંચેલા એમના નિબંધ "આપણું નવીન કાવ્યસાહિત્ય"માં નાનાલાલના 'પ્રાણેશ્વરી વ્રતિનિ જીવન સાથ કેરી' કાવ્યની સમાલોચના કરી સભ્યોને કવિની એક પંક્તિ ટાંકી કાન્તે ઉદ્‌બોધન કર્યુંઃ 'આપને શું હજી પણ પ્રત્યક્ષ થતું નથી, કે ખરે ને! ગુજરાતી સાહિત્યના નભોમંડળમાં

"ઊગ્યો પ્રફુલ્લ અમીવર્ષણ ચંદ્રરાજ' (ગુ. સા. પ. અહેવાલ પૃ. ૧૫).

આનંદશંકરે એમના ભાષણમાં નાનાલાલ વિષે કહ્યુંઃ " એમની છંદ વિનાની કવિતાથી મૂઝાયેલું ગુજરાત પણ એમના રાસને ગરબે ચડ્યું છે, અને અર્થસૌન્દર્ય, શબ્દમાધુર્ય અને ભાવનાપ્રકર્ષના વિરલ સંયોગથી નાનાલાલે રાસનું એક અનેરું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે." એમની કવિતાનું મિતાક્ષરી મૂલ્યાંકન કરતાં આનંદશંકરે કહ્યુંઃ " એમની કવિતા 'તેજે ધર્યાં મુજ અંગ' એમ જગતને કહી શકે છે, પણ એમાં પાર્થિવ અંશની જેટલી ખોટ છે તેટલી એની મનુષ્યજીવનથી વિદૂરતા છે. એમના કવિહૃદયમાં દૈવી તેજ પુષ્કળ છે, મનુષ્યજુસ્સો થોડો છે, જો કે ભાવનાબળ અમાપ છે એ જ એમની કવિતાનો ગુણ અને ખામી " (પૃ. ૩૮૭).

નાનાલાલની કવિતાની કડક ખબર ખબરદારે સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના (ભાવનગર, ૧૯૨૪) સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાં લીધી હતી. કાન્તે કરેલા "અમીવર્ષણ ચન્દ્રરાજ"નો ઉલ્લેખ કરી તેમણે કહ્યુંઃ "પણ એ કવિ, ખરું પૂછો તો ધૂમકેતુના જેવો જ ઊગ્યો હતો " ઈ૦ (:અહેવાલ પૃ. ૮૪–૮૫). એ ખબરદારની કવિતા વિષે આનંદશંકરે આવો મત રજૂ કર્યોઃ " સૃષ્ટિસૌન્દર્યની એમની કવિતા, આરંભમાં એમાં ઊંડો ભાવ શોધનારને બહુ પસંદ પડે એવી નહોતી." આમ કહી એમની સર્વોત્કૃષ્ટ સેવા પોતે બતાવે છેઃ " એમણે હિન્દનો વર્તમાન પ્રજાપુરુષનો ધ્વનિ બહુ જોસ અને આદરપૂર્વક ઝીલ્યો છે, તથા એનાં રણગીતો ગાયાં છે, જેમાંનાં કેટલાંક ગુજરાતી સાહિત્યની કિંમતી સમૃદ્ધિ થઈ પડશે (પૃ. ૩૮૮)".

આનંદશંકર પોતે એમણે કહ્યું તેમ આ યુગના જ. ગુજરાતના સમર્થ સાહિત્યકારોમાં એમની પ્રતિષ્ઠા અવિચળ છે. એમનું બુદ્ધિપ્રાગલ્ભ્ય, એમની વિદ્વત્તા, એમની તત્ત્વનિષ્ઠા, સુરુચિ, નીર-ક્ષીર વિવેકની હંસવૃત્તિ, ચિંતનશક્તિ અને વિવેચના એમનાં સર્વ પ્રકારનાં નિરૂપણોમાં દેખાય છે. એમાં એમનું ગુજરાતી સાહિત્યનું વિવેચન અને સમાલોચન મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. શિક્ષક તરીકે એમનું સ્થાન વિશિષ્ટ હતું.

એ યુગનો બીજો સ્મરણીય શિક્ષક કરુણાશંકર માસ્તર, જેમની અપ્રકટ હાથનોંધોમાં શિક્ષણ અને સાહિત્યના અભ્યાસ માટે અપૂર્વ સામગ્રી પડી છે.

રામનારાયણ પાઠકમાં સૂક્ષ્મ તાર્કિકતા સાથે સુરુચિ અને કવિપ્રતિભા પણ હતાં. એમનાં વિવેચનોએ અને સમાલોચનાઓએ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. એમનું 'પ્રમાણશાસ્ત્ર' અને 'બૃહત્પિંગળ' એમની શાસ્ત્રીય શક્તિનું માપ આપે છે. પણ એમનો ચિરસ્થાયી યશ તો 'શેષનાં કાવ્યો' અને 'દ્વિરેફની વાતો'ને વર્યો છે.

રમણલાલ દેસાઈનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથાકાર તરીકેનું સ્થાન સુનિશ્ચિત છે. તેમની સામાજિક નવલકથાઓમાં ગુજરાતનું વિવિધરંગી જીવન 'સુરેખ' અને 'સરસ' ચિત્રણ પામ્યું છે. તેમની ઇતિહાસવસ્તુવાળી વાર્તાઓમાં પણ તે તે કાળનું જીવન વ્યક્ત થાય છે. તેમનાં પાત્રો જીવન્ત વ્યક્તિઓ જેવાં છે.

શ્રીમાન્ ક. મા. મુનશીનું સ્થાન ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરોમાં છે. છતાં, એમનું રાજકીય જીવન ભુલાઈ જશે ત્યારે તેમનું સાહિત્ય-જીવન વધારે જીવન્ત હશે. તેમનાં સાહિત્યસર્જનોમાં ધ્રુવયશ તેમની નવલકથાઓને વર્યો છે. તેમાંયે 'ગુજરાતનો નાથ' અને 'પાટણની પ્રભુતા' ગુજરાતી નવલકથાનાં પ્રથમ પાંચ નામ લેવાં હોય તો 'સરસ્વતીચંદ્ર' પછી એ નામો મુકાય.

ટૂંકી વાર્તાનો યશ 'ધૂમકેતુ'ને વર્યો છે અને એ વાસ્તવિક છે.

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહની નવલકથાઓ ખાસ કરીને 'કંટક છાયો પંથ' સરળતાને વરેલી વાર્તાના નમૂનાઓ રૂપે પ્રતિષ્ઠિત છે.

પણ જેમ આગળ વધું છું તેમ ભાન આવે છે કે હું ઇતિહાસમાં નથી. વર્તમાનકાળમાં છું; અને મેથ્યુ આર્નોલ્ડનું વચન યાદ આવે છે : "But we enter on burning ground as we approach the poetry of times near us—of which the estimates are so often *not only* personal, but personal with passion." ('Essays in Criticism', pp. 53–54).

છેલ્લા જ–એકવીસમા અધિવેશનમાં પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી વિષ્ણુભાઈએ 'પ્રવાહદર્શન'માં આધુનિકોને પણ એ પ્રવાહમાં પારખ્યા છે. હમણાં જ થઈ ગયેલું એ દર્શન ફરી હું કરાવવા બેસું એ ઠીક લાગતું નથી. એ કરાવવા ગુજરાતીના અધ્યાપક વિષ્ણુભાઈ જેટલી મારી તૈયારી પણ નથી. એટલે એનો જ હવાલો આપી વિરમું.

કવિતાક્ષેત્ર આપણું લીલું છે, સમૃદ્ધ છે. 'સુન્દરમ્' અને ઉમાશંકર પાસેથી હજી ઘણાં નવાં સર્જનોની ગુજરાતને અપેક્ષા છે. શ્રી ઉમાશંકરે વ્યક્ત કરેલી કવિપ્રતિભા પાસેથી મહાકાવ્યની અપેક્ષા છે. એમનું કથા અને નાટકનું શિલ્પ જોઈ તેમની પાસેથી ઘણા વખતથી હું પોતે નવલકથાઓ અને નાટકોની રાહ જોઈ રહ્યો છું.

શ્રી 'સુન્દરમ્'ની પરા, પશ્યન્તી અને મધ્યમા વૈખરીમાં વધારે ઊતરે એ માટે હું ઉત્સુક છું.

વર્તમાન વાર્તાકારોમાં શ્રી. ચુનીલાલ મડિયાએ પ્રથમ ટૂંકી વાર્તામાં યશ પ્રાપ્ત કર્યો; એ પછી એમની કેટલીક નવલકથાઓ સાહિત્યપ્રકારમાં આકર્ષક બની છે. પણ એમને સૂચના કરી શકાય તો કરું કે જો દૈનિકો અને સાપ્તાહિકોમાં વાર્તાને પ્રકરણે પ્રકરણે રચવાની આદત તમને પડી જશે તો તમારી નવલકથા ટૂંકી વાર્તાના સંગ્રહ જેવી થઈ જશે, અને એથી નવલકથાની તમારી શિલ્પશક્તિને અન્યાય થશે.

શ્રી પન્નાલાલ પટેલ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનોખી વિભૂતિ છે. એમણે સ્વપરિચિત જીવનના નિરીક્ષણમાંથી સહજ પ્રતિભાદ્વારા એમની નવલકથાઓ સરજી છે. તેમાં તેએ

ચમત્કારી રસનિષ્પત્તિ કરી શકે છે. પણ મમ્મટનું એક સૂચન તેમની નજરે લાવવાનું સાહસ કરું : પુનઃ પુનર્ દીપ્તિ, ફરીફરીને ગમતા રસને જ્વલિત કરતા જવું એ 'રસદોષ' છે, કાલિદાસે એ દોષ 'કુમારસંભવ'માં–રતિવિલાપમાં કર્યો છે એવો મમ્મટનો અભિપ્રાય છે. માલતીના ફૂલને વારંવાર હાથથી ઘસ્યા કરીએ તો માલતી ચીમળાઈ જાય એવું રસનું પણ થાય છે.

"ઝેર પીધાં છે જાણી જાણી" એ નવલકથા રચનાર શ્રી. 'દર્શકે' ઘણી રસસામગ્રી જીવનમાં વિવિધ પાસાંઓનાં નિરીક્ષણથી અને ભારતીય સંસ્કૃતિના સત્ત્વપાનથી એ નવલકથામાં વ્યક્ત કરી છે.

ઈશ્વર પેટલીકર પાછા કથાશિલ્પમાં આવી જાય એવી આશા રાખું છું. વાર્તા નિબંધમાં વિલીન ન થઈ જાય એનું ધ્યાન રાખવા તેમને થાય તો સૂચના કરું.

ગુલાબદાસ બ્રોકરને ટૂંકી વાર્તાનું શિલ્પ હસ્તગત થયું છે તે પણ નવા નવા માર્ગે વિચરશે એવી આશા છે.

પૂજાલાલ, રાજેન્દ્ર શાહ, નિરંજન ભગત આદિ પલ્લવિત થતા કવિઓ છે.

પણ અદ્યતનમાં આવતાં અનેક નામો યાદ આવે અને અનેક વિષે શરતચૂક થઈ જાય. એટલે એ સાહસ કરતાં ડર લાગે છે.

એટલે વર્તમાનયુગની સાહિત્યઘટક કેટલીક પ્રેરણાઓ અને ભાવનાઓનો નિર્દેશ કરી વર્તમાનયુગને સમજવા પ્રયત્ન કરું છું.

*   *   *

હું ધારું છું કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ શિષ્ટતા સાચવીને આવા નવનવોન્મેષોને અભિનંદન આપનારી સંસ્થા છે, એવી રહેશે ત્યાં સુધી એનું અસ્તિત્વ સાર્થક રહેશે; અને એને કોઈ જીર્ણ કે મૃત નહિ થવા દે.

સાહિત્યપરિષદનો સંબંધ, હું કલ્પું છું, દૂરમાં દૂર જનારા એક જ્યોતિ સાથે–दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकम्–માણસના મન સાથે; અને જ્યાં સુધી એ પરિષદમાં 'ગોળ વળી' બેસનારાનું મન "શિવસંકલ્પ" હશે ત્યાં સુધીનું ગુજરાતી સાહિત્યનું અને પરિષદનું ભાવિ ઉજ્જવલ છે. પણ પ્રારંભમાં જેનો ઉલ્લેખ કર્યો કે–ગુજરાતી સાહિત્યકાર એનું માનસ અનુસંધાન પોતાના લોકના કહો કે સમાજના માનસ સાથે જો સાધશે તો જ તેનામાં સ્વભૂમિમાં ઊગતા વૃક્ષનો રસ ચઢશે, અને એ પ્રાણવાન બની, પ્રફુલિત, પુષ્પિત થઈ સફળ થશે. સત્ય તો એ શિવસંકલ્પ મંત્રના દ્રષ્ટાએ અનુભવ્યું જેણે પ્રજાની અંદર રહેલા 'મનોદેવ' સાથે અને પ્રજામાં રહેલા 'અમૃત જ્યોતિ' સાથે પોતાના મનનું અનુસંધાન અનુભવ્યું. સાહિત્યકારે આ અનુસંધાન અનુભવવાનું છે. તેથી આપણી આશા અને પ્રાર્થના એ મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિના શબ્દોમાં ઉચ્ચારવી ઉચિત છે :

यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां
तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ।

અને यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु
तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥

આપણે પણ કહીએ तथास्तु ।

*

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

[વિજ્ઞાનવિભાગના પ્રમુખના વ્યાખ્યાનમાંથી]

ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના બાવીસમા સંમેલનના વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ તરીકે મારી પસંદગી કરવા માટે તમારો સૌનો આભાર માનું છું. આ પસંદગી મારી વ્યક્તિગત નહીં પણ ગુજરાતના જે વૈજ્ઞાનિકોએ સંશોધન અને સાહિત્યમાં પોતાનો ફાળો નોંધાવ્યો છે તેમની કદરરૂપે છે એમ હું માનું છું અને તેઓના એક અદના પ્રતિનિધિ તરીકે આ માન મેં સ્વીકાર્યું છે.

ઈ. સ. ૧૯૬૩ ની સાલ ગુજરાતના વિજ્ઞાનવિકાસમાં ચિરસ્મરણીય છે—મહાન ગુર્જર વૈજ્ઞાનિક અને કેળવણીકાર પ્રોફેસર ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણરાય ગજ્જરની જન્મશતાબ્દીના વર્ષ તરીકે. સો વર્ષ પૂર્વે ગજ્જર સાહેબનો જન્મ ૧૮૬૩ ના ઑગસ્ટની ત્રીજી તારીખે થયો હતો. ગુજરાતની બધી યુનિવર્સિટીઓએ તેમજ મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ, ગુજરાત સંશોધન મંડળ-આદિ વિદ્વત્ મંડળોએ અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીની ઘણીખરી કૉલેજોએ આ પ્રસંગની જ્ઞાનસત્રરૂપે યોગ્ય ઉજવણી કરી ગુજરાતની ઊગતી પેઢીને પ્રોફેસર ગજ્જરના કાર્યની મહત્તા અને ઉપયોગિતા સમજાવી પ્રેરણા આપી છે એ આનંદની વાત છે.

પ્રોફેસર ગજ્જર અને આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્ર રે સમકાલીન હતા. આચાર્ય રેએ બંગાળમાં, અને પ્રોફેસર ગજ્જરે ગુજરાતમાં વિજ્ઞાન-શિક્ષણ, સંશોધન અને ઉદ્યોગનું બીજ રોપ્યું અને પોતપોતાનો વિશિષ્ટ ફાળો આપી દેશને વિજ્ઞાનજગતમાં સ્થાન અપાવ્યું અને તેનું નામ રોશન કર્યું.

પશ્ચિમ ભારતમાં ટેકનિકલ શિક્ષણના પ્રણેતા પ્રોફેસર ગજ્જર છે. વડોદરાનું કલાભવન તેમનું જીવન્ત સ્મારક છે. ટેકનિકલ શિક્ષણ માતૃભાષામાં હોય તો વિદ્યાર્થીઓને અનુકૂળ થાય: એટલે તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો તૈયાર કરવાની એક યોજના ઘડી. સયાજી જ્ઞાનમંજુષા, લઘુ જ્ઞાનમંજુષા નામની વિજ્ઞાનની ઉપયોગી પુસ્તકશ્રેણીઓ તૈયાર કરી: પારિભાષિક શબ્દકોષની યોજના કરી: 'રંગરહસ્ય' નામનું વિજ્ઞાનનું સામયિક કાઢ્યું. આમ, પ્રોફેસર ગજ્જર ગુજરાતમાં ટેકનિકલ શિક્ષણનો પાયો નાખનાર છે.

એ જમાનામાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં વિજ્ઞાનના અનુસ્નાતક શિક્ષણ માટે કોઈ પ્રબંધ નહોતો, ત્યારે તત્કાલીન અદ્યતન સાધનસગવડવાળી ટેકનોકેમિકલ લેબોરેટરી કાઢી એ સગવડ પૂરી પાડનાર પ્રોફેસર ગજ્જર હતા. આ લેબોરેટરીમાં કામ કરી બહાર પડેલ અનેક વિદ્યાર્થીઓમાં આપણા સાહિત્યિક વૈજ્ઞાનિક મરહુમ ડૉ. કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા, મરહુમ પ્રોફેસરો ડી. ડી. કાંગા અને જી. બી. કોલ્હાટકર મોખરે તરી આવે છે. પ્રોફેસરો સાંકળચંદ જે. શાહ અને કાળે, ડૉ. કે. જી. નાયક આદિ અધ્યાપકો ગજ્જરના શિક્ષણથી રંગાયેલા છે. આમ પ્રોફેસર ગજ્જર મુંબઈ ઇલાકામાં રાસાયણિક કેળવણીના મુખ્ય ગુરુ છે.

ગુજરાત અને ગુજરાતીમાં વિજ્ઞાનનું અવતરણ કરવાની સૌથી પહેલી અને તે કાળના પ્રમાણમાં ઘણી હિંમતભરી અભિલાષાઓના, યોજનાના તથા પ્રવૃત્તિઓના પ્રોફેસર ગજ્જર પિતા હતા. ૧૯૨૦ની છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ પ્રોફેસર સાંકળચંદ શાહે વિભાગીય પ્રમુખ તરીકેના પોતાના ભાષણમાં બહુ યોગ્ય રીતે આ તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. વિજ્ઞાનને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવાનો અને પુસ્તકો તૈયાર કરવાનો ભગીરથ પ્રયાસ આરંભવાનું માન પ્રોફેસર ગજ્જરને ઘટે છે. ગુજરાતી વિજ્ઞાન–સાહિત્યની ઉત્પત્તિનું આ થયું પ્રથમ પ્રકરણ. પ્રો. ગજ્જરે કરેલા આ પ્રયાસોના ભાનથી આપણે નમ્ર અને ઉત્સાહી બનવાનું રહે છે. એ આખા કાર્યની મહત્તા વિષે હવે કોઈને સંશય રહે એમ નથી. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની દૃષ્ટિ વિજ્ઞાન–સાહિત્ય તરફ બરોબર વળી; પરિષદમાં વિજ્ઞાનને વિભાગ તરીકે સ્થાન આપ્યું અને તેમને સન્માનવાનો સમય આવ્યો ત્યારે તેઓ અત્યંત બિમાર હતા અને ત્રણેક માસની અંદર દેહ છોડ્યો (ઈ. સ. ૧૯૨૦, જુલાઈ ૧૬).

આપણા વિજ્ઞાનસાહિત્યને પોતાની સેવા આપનારા ત્રણ ગુજરાતીઓ: પ્રોફેસર ટી. કે. ગજ્જર, પ્રોફેસર હસમનરાય કપૂરરાય મહેતા અને 'વીસમી સદી'ના તંત્રી હાજીમહમદ અલારખિયા શિવજી.–એક વૈજ્ઞાનિક, એક સાહિત્યકાર, એક પત્રકાર. કોઈપણ મેળ વગરની ત્રિપુટી. પણ અચાનક મૃત્યુને લીધે ત્રણેની આશાભરી કારકિર્દી અધવચ જ કપાઈ ગઈ. બીજા બે કરતાં પ્રો. ગજ્જરનું સ્થાન તદ્દન જુદું અને ગુજરાતમાં જ નહીં પણ સમસ્ત હિંદમાં અનેરું અને પ્રભાવશાળી હતું.

❊

બીજા મહાયુદ્ધ પછી વિજ્ઞાન આપણા જીવનમાં વિશેષ ઓતપ્રોત થતું જાય છે. મારકોનીની વાયરલેસની શોધને લીધે અને તાજેતરમાં ટેલસ્ટારની શોધને લીધે સંદેશાવ્યવહારમાં મોટું પરિવર્તન થયું છે અને થતું જાય છે. રાઈટ બંધુઓની એરોપ્લેનની અને પાછળથી ફ્રેન્ક વ્હીટલની જેટ વિમાનની (૧૯૪૧) શોધે ઝડપી વાહનવ્યવહાર શકય બનાવ્યો છે. વિજ્ઞાને નવા ઉદ્યોગો ઊભા કરવામાં ગંજાવર ફાળો આપ્યો છે. ગળી, કપૂર, વિટામિનો, કલોરોમાયસેટીન જેવા કુદરતી પદાર્થો પ્રયોગશાળાની પેદાશ બની ગયા છે; કુદરતીને બદલે બનાવટી પણ કુદરતી જેવા જ ગુણધર્મોવાળા પદાર્થો સુલભ કર્યા છે. ગઈ સદીના વિજ્ઞાનની માફક આજનું વિજ્ઞાન સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક અસરોથી અલિપ્ત રહી શકતું નથી. વિજ્ઞાનની ખિલવણી ટેકનોલોજીમાં પરિણમી છે, અને ટેકનોલોજીએ ખૂબ પ્રગતિ કરી છે, એટલે વિજ્ઞાનનાં બળો કેવી રીતે કામ કરી રહ્યાં છે તે જાણવા સામાન્ય માનવીને ઉત્સુકતા રહે છે.

લાભાલાભનો વિચાર કર્યા વિના કેવળ જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી સત્યની શોધના પ્રયત્નોને વિજ્ઞાનનું નામ આપવામાં આવે છે. સાદી ભાષામાં તે 'શુદ્ધ વિજ્ઞાન' કહેવાય છે. આધુનિક સમાજમાં તેનું કાર્ય શું છે એ અંગે એકમત નથી. પરંતુ સામાન્ય મત એવો છે કે વિજ્ઞાન જરૂરનું છે. વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપવાના એક વિષય તરીકે તેમજ એક સાંસ્કારિક વિષય તરીકે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં તેની ઉપયોગિતા છે, એટલું જ નહિ પણ ઘણી વ્યવહારુ શોધોની ઉત્પત્તિ તેમાંથી છે. ઉદ્યોગ યા સંરક્ષણનાં કાર્યોમાં શુદ્ધ વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોને મોટા પાયા

પર લાગુ પાડી અસ્તિત્વમાં આવેલ જ્ઞાનની શાખાને ટેક્નૉલૉજીનું નામ આપવામાં આવે છે. દરેક રાષ્ટ્ર પોતાના સંરક્ષણ માટે વિજ્ઞાનની ખિલવણી કરી ટેક્નૉલૉજી વિકસાવવા પુષ્કળ ખર્ચ કરે છે. કટોકટીના સમયમાં રાષ્ટ્ર પોતાના વિજ્ઞાનીઓને ટેક્નૉલૉજીમાં પ્રવૃત્ત કરે છે.

મહાયુદ્ધ દરમિયાન અને યુદ્ધોત્તર કાળમાં થયેલ અનેક નાનીમોટી શોધોમાં પરમાણુ-શક્તિ, રેડાર, જેટવિમાન અને રૉકેટ ખાસ તરી આવે છે.

પરમાણુ તોડવાથી વછૂટતી શક્તિનો ઉપયોગ કરીને પરમાણુ બૉમ્બ બનાવાયો. પરમાણુ બૉમ્બ નરદમ સંહારનું પ્રબળ શસ્ત્ર છે અને એ રીતે જ તેનો ઉપયોગ જાપાનના હિરોશીમા અને નાગાસાકી પર થયો એ સુવિદિત છે. માનવજાતે કદી ન નિહાળેલી તેની સંહારક શક્તિએ થરથરાટ પેદા કર્યો; માનવજાતનું ભાવિ ભયમાં લાગ્યું: પરમાણુ બૉમ્બના સર્જકોને વિચાર કરતાં કરી મૂકયા અને તેનો ઉપયોગ સંહારના કાર્યને બદલે માનવજાતના શ્રેય માટે થાય એવી સૂચનાઓ થવા માંડી. શાંતિકાજને અનુરૂપ તેના ઉપયોગો શોધવા વિજ્ઞાનીઓ પ્રવૃત્તિશીલ થયા. પરિણામે આજે ' પરમાણુ રિઍક્ટર ' સિદ્ધ થઇ ચૂકયું છે અને તેના વડે પરમાણુશક્તિ વીજળીના ઉત્પાદન માટે ઉપયોગમાં લેવાનું શક્ય બન્યું છે: શક્તિના એક સબળ સાધન તરીકે પરમાણુશક્તિનો ઉપયોગ યુરોપ અને અમેરિકામાં સફળ થઈ ચૂક્યો છે. પરમાણુશક્તિથી ચાલતી સ્ટીમરો, સબમરીનો બનાવાઈ છે. આટલેથી જ પરમાણુશક્તિના શાંતિ સમયના ઉપયોગો અટકતા નથી. સંશોધન ચાલુ છે અને નવી નવી પરમાણુકરામતો યોજવાનું કામ હાથ ધરવામાં આવે છે. પરમાણુક્ષેત્રમાં એક અગત્યની શોધ કૃત્રિમ રેડિયો ઍક્ટીવિટીની છે. એકજ મૂળતત્ત્વનાં જુદાં જુદાં વજનવાળા પરમાણુઓને આઇસોટોપ કહેવાય છે. કેટલાક આઈસોટોપ મૂળતત્ત્વોનાં કેન્દ્ર પરિવર્તનથી કૃત્રિમ રીતે બનાવવામાં આવ્યા છે. આવા કેટલાક આઈસોટોપ અસ્થિર હોય છે અને તેમનું બીજાં મૂળતત્ત્વોમાં પરિવર્તન થાય છે. આવા અસ્થિર આઈસોટોપને રેડિયોઍક્ટીવ આઈસોટોપ કહેવાય છે. રેડિયોઍક્ટીવ આઇસોટોપના અનેક ઉપયોગો છેલ્લા બે દશકામાં શોધાયા છે. ભૌતિક વિજ્ઞાન, રસાયણ, વૈદક, જીવવિજ્ઞાન, પુરાવસ્તુવિદ્યાના અભ્યાસમાં આવા આઈસોટોપો સંશોધનનાં સાધનો તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે અને ઉપયોગી પરિણામો મળે છે. એટલું જ નહીં પણ ઉદ્યોગોમાં આઇસોટોપનો ઉપયોગ અતિ મહત્તાપૂર્ણ નીવડયો છે. આપણા દેશમાં આઈસોટોપ બનાવવાનું મુંબઈ નજીક ટ્રોમ્બેમાં ચાલે છે. ઉપરાંત તારાપોર ખાતે પરમાણુશક્તિમાંથી વીજળી પેદા કરવાનું મથક બંધાય છે. એથી મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતને ખૂબ ફાયદો થશે. ભારતમાં પરમાણુશક્તિઉત્પાદનના વિકાસમાં બીજા તબક્કારૂપે રાજસ્થાન અને ગુજરાત રાજ્યોની સરહદ નજીકના સ્થળે બીજું પરમાણુવિદ્યુતઉત્પાદક મથક શરૂ કરવાની યોજના પણ મૂર્ત સ્વરૂપ લઈ રહી છે. દેશના ઉદ્યોગીકરણમાં આ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવશે.

' રેડિયો ડિટેક્શન ઍન્ડ રેઈન્જીંગ 'ને ટુંકાવી ' રેડાર ' શબ્દ બનાવાયો છે. રેડાર એટલે રેડિયો-તરંગોને ઉપયોગમાં લઇ તૈયાર કરેલી રચના. રેડિયોના તરંગોનો ઉપયોગ કરીને પદાર્થોની હાજરી શોધી તે કેટલે દૂર છે એ માપવાનું યંત્ર એટલે રેડાર. તેનો ઉપયોગ સંહારાત્મક કરતાં રક્ષણાત્મક વિશેષ છે. રેડારે ઇંગ્લાંડને મહાયુદ્ધમાં બ્લીટ્ઝ એટલે જર્મન વિમાનોના મારામાંથી રક્ષણ આપ્યું. આજે આ શોધ માનવજાતને અતિ ઉપયોગી

થઈ પડી છે. વહાણ, વિમાનને નડતાં ભયમાંથી બચાવવાનું રોજિંદા વપરાશનું સાધન તે થઈ ચૂક્યું છે. પંખીઓના સ્થાનાંતરના અભ્યાસમાં વિજ્ઞાનીઓ તેનો ઉપયોગ કરે છે.

જેટ વિમાને હવાઈ મુસાફરી ખૂબ ઝડપી બનાવી છે. દૂરના દેશોને નજીક જેવા કરી મૂક્યા છે. ' જેટ ' એટલે અતિ તરલ ધારા. વાયુઓની ધારા ઘણા દબાણથી આ વિમાનના પાછલા ભાગમાંથી નીકળે છે અને તેને લીધે વિમાન આગળ ધકેલાય છે. તેના એન્જીનને જેટ એન્જીન યા ' રીએક્શન એન્જીન ' કહેવાય છે. રીએક્શન એટલે પ્રતિક્રિયા અથવા પ્રત્યાઘાત. ' દરેક ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયા સરખી અને સામસામી દિશામાં અસર કરે છે '— ન્યુટનના આ નિયમ પર જેટ એન્જીન રચાયેલ છે. આ બધાંને કીર્તિકલશ ચડાવતી શોધ છે રોકેટની. દિવાળીના દિવસોમાં આપણે હવાઈ ફોડીએ છીએ તે એક સાદામાં સાદું રોકેટ કહી શકાય. નીચેથી હવાઈને સળગાવીએ એટલે તેમાં ભરેલા દારૂમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ વાયુઓ નીચેથી બહાર નીકળે છે, અને દબાણ વધવાથી ઉપરની બાજુએ તે સરરર કરતી આકાશમાં ઊડે છે. રોકેટ વિષે વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કરનારાઓમાં અમેરિકાનો ગોડાર્ડ અને રૂમાનિયાનો હરમાન ઓબર્થ અગ્રણી છે. જમીનપર, પાણી ઉપર કે હવામાં થોડે ઊંચે ઊડવા માટે રોકેટ નકામું છે. રોકેટ હજારો માઈલની ગતિએ ઊડે છે. મહાયુદ્ધ દરમિયાન જર્મનીએ બ્રિટન પર વી–ટુ (V–૨) નામના રોકેટબોમ્બની વર્ષા કરી ત્યારથી રોકેટ આમજનતાની જાણમાં આવ્યું. રોકેટ–વૈજ્ઞાનિકો માને છે કે રોકેટનો વિકાસ પરમાણુશક્તિના વિકાસ સાથે સંકળાયેલો છે. હાલ વપરાતાં બળતણોની રોકેટને ઊંચે લઇ જવાની શક્તિ મર્યાદિત છે. પરંતુ પરમાણુશક્તિનો ઉપયોગ કરવાથી ગુરુત્વાકર્ષણના બળને જીતીને અવકાશમાં સફર કરવાની શકયતા છે. રોકેટે માનવીને અવકાશમાં ફરતો કરી મૂક્યો છે. રશિયા અને અમેરિકાની આ સિદ્ધિ પાંચેક વર્ષમાં ચંદ્ર પર પહોંચવાની આગાહી આપે છે. પૃથ્વીના વાતાવરણના ઉપલા ભાગમાં શી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે તેનું સંશોધન કરવા રોકેટ એક પ્રયોગસાધન તરીકે ઉપયોગી પુરવાર થઈ ચૂક્યું છે. ખગોળના સંશોધનકાર્યમાં રોકેટ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. આપણે વિજ્ઞાનયુગમાં છીએ એમ કહેવામાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી.

❊

લેખકોને

' પ્રસ્થાન 'ના વાચકોને આજના પ્રશ્નો ઉપર વિશેષ જાણવા મળે તથા જીવન્ત પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા ચાલે તેમજ એકંદરે વિવિધતા આવે એ હેતુથી ટૂંકા ટૂંકા લેખો આપવાની નીતિ હવે પછી મોટે ભાગે સ્વીકારીશું.

લેખો એક–બે–ત્રણ પાનાંના ટૂંકા હોય એ ઈચ્છનીય છે. અલબત્ત, પ્રસંગોપાત્ લાંબા પણ લઈ શકાશે. મુખ્ય મુદ્દા ત્રણચાર પાનાંમાં સમાઈ જાય એ રીતે લખવા વિનંતિ છે.

—સંચાલક : ' પ્રસ્થાન '

卐

૨૨ મું અધિવેશન, વિલેપારલે
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
[કલાવિભાગના પ્રમુખસ્થાનેથી]

નટની સાધના

જયશંકર ભોજક ('સુંદરી')

...હવે સામાન્ય રીતે જેને 'એક્ટિંગ' કહે છે એવા આંગિક અભિનયની સાધનાની બાજુ પર આવું. અભિનયસાધનામાં આંગિક અભિનય એ અભિનયકળાનું બાહ્ય કલેવર છે. આંગિક અભિનય દ્વારા જ પાત્રનું અડધું કહેવાનું કહેવાઈ જાય છે. કેટલાક નાટકોમાં તો એક અક્ષર પણ બોલ્યા વિના કેવળ આંગિક અભિનયથી ઘણીબધી બાબતો સૂચવાતી હોય છે અમારા વખતની ગુજરાતી રંગભૂમિમાં સ્ત્રીઓનાં અંગના હલનચલનની જે તાલીમ અપાતી હતી તેના ઉપર ઉર્દૂ નાટકમંડળીની કંઈક અંશે અસર હતી. તેમાં અપાતી આ પ્રકારની તાલીમ ઉપર કથ્થકકારોની અદાકારીની અને ગઝલ, ઠુમરી તેમ જ ટપ્પાની ગાયિકાઓ જે રીતે શબ્દેશબ્દ બહેલાવીને અભિનય સાથે પોતાની રચના અદાકારીથી રજૂ કરતી તેમની હતી. ખાસ કરીને આંખ અને હાથના હલનચલનમાં એ મુખ્ય હતી અને તે હલનચલનમાં લાલિત્ય આવે તે આવશ્યક ગણાતું હતું. કથ્થકોના આ અભિનયોની પાછળ જૂની ભરતનાટ્યની પરંપરા સંકળાયેલી છે એમ જાણવા મળ્યું છે. મને આ પ્રકારની તાલીમ—ગાલે આંગળી મૂકી વિસ્મયમાં કેમ ઊભા રહેવું, કેડે હાથ મૂકી એક હાથની તર્જની ટાળી મસ્તીમાં કેમ ઝૂમવું, આંખનાં ભવાં ચડાવી વિના બોલે ગુસ્સો કેમ પ્રગટ કરવો ઇત્યાદિની તાલીમ—મારા અભિનયગુરુ બાપુલાલભાઈ આપતા. પણ આ પ્રકારના અભિનયમાં એક પ્રકારની અતિશયતા આવી જતી અને તેથી તે મને હંમેશાં કૃત્રિમ લાગતી અને કઠતી. આને મર્યાદામાં કેમ લાવવી અને કેમ સહજસુંદર બનાવવી એ પ્રશ્ન મને વારંવાર મૂંઝવતો. આનો ઉકેલ મને સમાજજીવનના નિરીક્ષણમાંથી મળી ગયો. સમાજમાં હરતાફરતા માનવીઓ તરફથી આંગિક અભિનયની સૂઝ હું વધારે મેળવતો હતો. અમારા વખતની નાટકમંડળીમાં આંગિક અભિનય એક વખત નક્કી કર્યો પછી તેમાં બહુ ફેરફારને અવકાશ રહેતો ન હતો. પહેલી નાઈટે જે ભજવીએ અને તેમાં જો કંઈ બાકી રહી ગયું હોય તે અમે બીજી નાઈટમાં સુધારી લેતા. આમ છતાંય વળી કંઈક કસર રહી ગઈ હોય તો ત્રીજી નાઈટે તે સુધારી લેવાતી. આ પછી વર્ષો સુધી તેમાં કોઈ ફેરફાર થઈ શકતો નહીં. અભિનયની એક સ્વીકારી લીધેલી અમારી આ પરંપરા હતી. એટલું એ નાટક તમે ત્રીજી નાઈટે જોયું હોય તે પછી ત્રણસોમી નાઈટે જુઓ, તોપણ તેમાં તમને કોઈપણ પ્રકારનો ફેરફાર લાગે નહીં. આજના તખ્તાના કલાકાર થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા સેવતા મારા ભાઈઓ અને બહેનોનું આ વિશે ધ્યાન ખેંચવું હું જરૂરનું માનું છું. ઘણાંની બાબતમાં મારો એવો અનુભવ થયો છે કે એકવાર ચોક્કસ કરેલી અદા એ યાદ રાખી શકતા નથી અને જુદા જુદા પ્રયોગોમાં ભળતું જ કરી મૂકે છે. નિયત કરેલા અભિનયમાં ફેરફાર કરવાને પણ કારણ તો હોય, ખાસ કરીને સ્વીકારેલો અભિનય પ્રેક્ષકો ઉપર ધાર્યું પરિણામ ન લાવી શકતો હોય ત્યારે. તે અંગે પુનઃ પુનઃ

પ્રયોગો કરવા પડે. મારા અનુભવમાંથી એક દાખલો આપું. ડી. એલ. રાયના 'નૂરજહાં' નામના નાટક ઉપરથી અમારી મંડળીએ એક નાટક ભજવ્યું હતું. તેમાં નૂરજહાંની ભૂમિકામ એક પ્રસંગ એવો આવતો હતો કે જેમાં નૂરજહાં સ્વસ્થતામાંથી ગાંડપણમાં સરી જતી હતી ગાંડપણનો આ અભિનય તૈયાર કરવા ગાંડાઓની હોસ્પિટલમાં હું ગયો અને ત્યાંના ડૉક્ટ મારી આગળ ૧૨૦ પ્રકારના ગાંડપણની વાત કરી. આની મદદથી મેં ઉન્માદના સંક્રમણને અભિનય મારા મનમાં ગોઠવ્યો હતો. આમ છતાં પહેલી ત્રણ નાઈટ સુધી પ્રેક્ષકોથી એ સંક્રમણ પકડી શકાયું ન હતું એ વાત હું જાણી ગયો અને એ પછી આંખને જરા પણ ચલવિચલ કર્યા વિના, ભવાં અને કપાળની રેખાઓ અમુક રીતે કરતાં, પ્રેક્ષકવર્ગ ઉપર તેની ધારેલી અસર થઈ. આ પછી મેં એ અભિનયને સ્થિર કર્યો. પણ આ તો સાભિપ્રાય ફેરફાર કહેવાય, વિસ્મૃતિજન્ય ફેરફાર નહીં.

જેમ વાચિક અભિનય માટે ગાયનની તાલીમ, ગાવાનું ન હોય તોપણ, ઉપયોગી છે, તેમ નાચવાનું ન હોય તોપણ નૃત્યની તાલીમ આંગિક અભિનય માટે ઉપયોગી નીવડે છે. આંગિક અભિનયને સામર્થ્યપૂર્ણ બનાવવા માટે સુદૃઢ અને સુડોળ શરીર આવશ્યક છે. કાલિદાસ કહે છે તેવું ઉત્થાનયોગ્ય વપુ એમાં જરૂરી છે. આ માટે દોડવાની, અંગો વાળવાની, દંડા ફેંકવાની, તરવાની અને ચાલવાની કસરત આવશ્યક છે. આ માટે હું ડૉક્ટરની સલાહ પ્રમાણે દરરોજ એક કલાક તરતો અને ત્રણથી ચાર માઈલ ફરવાનું રાખતો હતો. આ ઉપરાંત દંતપંક્તિ શ્વેત રહે એ માટે હું તેની ખૂબ કાળજી રાખતો હતો અને મોં ઉપર કરચલીઓ ન પડી જાય તે માટે માખણ અને હળદરના મિશ્રણ વડે મસાજ કરતો હતો. આ ઉપરાંત ડૉક્ટરે મારું વજન ૧૨૫ રતલ જાળવી રાખવા સૂચના કરી હતી એનાથી વધી જાય તો તરવાની કસરત વધારી હું તે ઘટાડી દેતો હતો અને જો એ.છું થ જાય તો પૂરો આરામ લઈ, સારો આહાર લઈ, તે સમતુલા જાળવી રાખતો હતો. અવાજ જળવાઈ રહે તેટલા માટે આઈસ્ક્રીમ, ખટાઈ અને બીડી–તમાકુની વર્ષો સુધી મેં પરેજી પા હતી. આંખોની કીકીઓના હલનચલન માટે બોર્ડ ઉપર નાનું બિંદુ કરી તેની આસપા આંખને ફેરવતો હતો. નિયમિત વ્યાયામ અને આહારનો સંયમ ઇત્યાદિની ટેવોએ મા અભિનયની સાધનામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે એ હું નવા અને જૂના બધા નટો મહાભારતકારની જેમ ઊંચો હાથ કરીને બૂમ પાડીને કહું છું. શરીરનાં વિવિધ અંગોને ગમે હલાવવાથી આંગિક અભિનય થતો નથી એ ભાગ્યે જ કહેવાની જરૂર હોય. આંગિક અભિ અર્થસૂચક અથવા વાચિકના અર્થનો પોષક તો હોવો જ જોઈએ. પરંતુ આટલુંયે પૂ નથી. એ અર્થ અને એના ભાવને અનુરૂપ કંઈક આંગિક લય જેવું પણ હોય છે, એ કંઈક ગૂઢ તાલ જેવું પણ હોય છે. આંગિક અભિનયમાં તાલ–લયને ભાવાનુકૂલ રીતે મ પૂરતો દાખલ કરવાથી જ તેમાં કલાનું તત્ત્વ પ્રવેશે છે. વાચિક અભિનયમાં મારી ભાષામાં કાંકરા કાઢી નાખવાનું કામ બાપુલાલભાઈએ કર્યું. એ જ પ્રમાણે આંગિક અભિ શીખવવામાં પણ તેઓ ગુરુપદે હતા. આમાં સુધારાવધારા અને સુયોગ્ય સંસ્કારનું ઉમેર મારા નિરીક્ષણથી કરતો હતો. આપને હું પહેલાં કહી ગયો છું કે ગુજરાતના અને મહારા સારા વિદ્વાનોને બોલતાં સાંભળવાનો મને લાભ મળ્યો છે. તેઓ પોતપોતાની ભાષામાં સ શબ્દ કેવી રીતે ઉચ્ચારતા કે ઉર્દૂ શબ્દ કેવી રીતે ઉચ્ચારતા એના ઉપર હું ધ્યાન રા

અને એમાંથી જે મને સુંદર લાગે તેનું હું અનુકરણ કરતો. તે જ પ્રમાણે સ્ત્રીઓની ઉક્તિઓમાંથી પણ મને ઘણી રીતરસમ જડતી હતી. આંગિક અભિનયમાં પણ આવા નિરીક્ષણથી મને કલાનાં ઘણાં તત્ત્વો સૂઝ્યાં છે એ હું કહી ગયો છું. આજે પણ અભિનયના કલાકાર થવાની આકાંક્ષા રાખનારાઓને મારે આ બે જ વસ્તુઓ કહેવાની છે : ગુરુગમ અને સ્વનિરીક્ષણ. ભરતે પણ એમ કહ્યું છે કે 'વિભાવો અને અનુભાવો લોકમાંથી જાણવા.'

❋

કલા વિભાગના પ્રમુખ તરીકે મારું એ પણ કર્તવ્ય ગણાય કે જે કલાનો અર્થાત્ અભિનયકલાનો મને અનુભવ છે તેની સ્થિતિ કેવી છે અને તેનો વિકાસ કેમ થાય એ અંગે થોડાંક સૂચનો મારે આપી છૂટવું. મારાં આ સૂચનો, મારા કલાના ખ્યાલની જેમ, મારા અનુભવોની મર્યાદામાં જ હોય એ કહેવાની જરૂર નથી. બીજી રીતે કહું તો શાસ્ત્ર કે ઇતિહાસ આદિના પાંડિત્યમાંથી આવતી સૂચનાઓ તે નહીં હોય.

નાટકના ધંધામાંથી નિવૃત્ત થયા પછી* મારા મિત્રો મશ્કરીમાં જેને 'ઘી-ગોળ'નો ધંધો કહે છે તે કરતાં પણ રંગભૂમિ ઉપર સાચી કલા કેમ આવે તેની ગડમથલ મારા ચિત્તમાં ચાલુ જ હતી. નવી રંગભૂમિ વિશે તે સમયથી થયેલા મારા બે ખાસ મિત્રો રામનારાયણભાઈ અને રસિકભાઈ સાથે હું ચર્ચા કરતો. ગુજરાત વિદ્યાસભા શતાબ્દિ પ્રસંગે ૧૯૪૮માં સર રમણભાઈ નીલકંઠના નાટક 'રાઈનો પર્વત'નું ફરી એક વાર દિગ્દર્શન કરવા માટે મારે પ્રસંગ આવ્યો. આ પ્રસંગ સફળતાથી પાર પડ્યો. આ પ્રસંગથી પ્રેરાઈને કેટલાક મિત્રોએ—યશવંત શુક્લ, જયવંત ઠાકર, ધનંજય ઠાકર અને અરુણ ઠાકોરે—મને અંદર રાખીને એક 'સૂત્રધારપંચ' ઊભું કર્યું. આ સૂત્રધારપંચે ગુજરાત વિદ્યાસભાના તે સમયના પ્રમુખ શ્રી દાદાસાહેબ માવળંકરને એક 'નાટ્યવિદ્યામંદિર' ગુજરાત વિદ્યાસભાના આશ્રયે સ્થાપવાની વિનંતિ કરી, જે એમણે સ્વીકારી અને મને ૧૯૪૮થી તેનું સંચાલન સોંપ્યું. આ કામગીરી બજાવતાં મને શ્રી જશવંત ઠાકર, દીના ગાંધી આદિ નવી રંગભૂમિના કલાકારોનો પરિચય થયો. આ બધા અનુભવોમાંથી સૂઝેલી બાબતોને જ હું અહીં સૂચનોરૂપે રજૂ કરું છું. પણ આ સાહિત્ય પરિષદના ૧૯૪૪માં વડોદરામાં ભરાયેલા પંદરમા અધિવેશન માટે મેં એક નિબંધ તૈયાર કરેલો તે આજે મને હાથવગો થઈ પડ્યો. ગુજરાત સાહિત્યસભાએ અમદાવાદમાં ૧૯૩૭માં રંગભૂમિ પરિષદ બોલાવેલી તેનું ઉદ્ઘાટન મારા પ્રિય મિત્ર રસિકલાલ પરીખે કરેલું અને તેના પ્રમુખસ્થાને મારા બીજા પ્રિય મિત્ર પ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર સ્વ૦ રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ હતા. આ પરિષદમાં રંગભૂમિના કેટલાક બાહ્ય અને આભ્યંતર પ્રશ્નો ઉપર વિચારવા યોગ્ય મુદ્દાઓ ઊભા કર્યા હતા. આજની સાહિત્ય પરિષદે પણ નોંધવા જેવા હોવાથી તે પુનઃ રજૂ કરવાની રજા લઉં છું :

(૧) હાલની રંગભૂમિ તથા સિનેમાની સ્થિતિ.

(૨) ધંધાદારી રંગભૂમિઓ અને સિનેમાઓ અત્યારે જે સ્થિતિમાં છે તેમાંથી તેમનો એવો વિકાસ શક્ય છે ખરો કે જેથી કરીને તેઓ સમાજની સાંસ્કારિક સમૃદ્ધિ અને પરિવર્તનમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે ?

---

* 'અંતે મેં નવ વર્ષની ઉંમરે શરૂ કરેલો ધંધો બેંતાળીસ વર્ષની ઉંમરે છોડી દીધો.'
—સંપાદક

(૩) ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર નાટયગૃહની જરૂર હોય તો (અ) તે કેવી જાતનું હોવું જોઈએ? (વ) તેની જરૂરિયાતને આર્થિક તથા સાંસ્કારિક દૃષ્ટિએ સફળ શી રીતે કરી શકાય?

(૪) આવા નાટયગૃહના પાયારૂપે એક મધ્યસ્થ 'એકેડેમી' સ્થાપવામાં આવે કે જેમાં આ વિષયનું સંપૂર્ણ પુસ્તકાલય હોય તથા તેના આનુષંગિક વિભાગો—સંગીત, અભિનય, નૃત્ય, ચિત્રદર્શન, સાહિત્ય વગેરે—માં તે તે વિષયનું 'ટેકનિકલ' શિક્ષણ આપવાનો પ્રબંધ હોય; અને પરિણામે આ 'એકેડેમી'માંથી શિષ્ય-શિષ્યાઓનાં એવાં વૃંદ તૈયાર થાય કે જે ગુજરાતના સ્વતંત્ર નાટયગૃહને વિકસાવે અને પોષે.

(૫) આપણાં પ્રાચીન નાટયગૃહો તથા આવી એકેડેમીઓની પિછાન અને તેમાંથી અત્યારે આપણે કેટલું અપનાવી શકીએ તેની સમજ.

(૬) એ જ પ્રમાણે પ્રગતિશીલ વિદેશી રંગભૂમિઓની નવી પ્રવૃત્તિની માહિતી અને તેમાંથી અપનાવી શકાય તેવી વસ્તુઓની સમજણ.

(૭) આપણા દેશના બીજા પ્રાંતોની રંગભૂમિની હાલની સ્થિતિનો ખ્યાલ અને તેમની રંગભૂમિના વિકાસ પરત્વેના પ્રયત્નો અને અનુભવોમાંથી આપણને ઉપયોગી તત્ત્વોની સમાલોચના.

(૮) આપણે ત્યાંની વ્યાયામશાળાઓ, માધ્યમિક શાળાઓ, કોલેજો ને બીજી શિક્ષણવિષયક સંસ્થાઓના સહકારથી આપણી પ્રવૃત્તિને શી રીતે વેગ આપી શકાય તેની વિચારણા.

(૯) વ્યાયામશાળાઓ, પોળો અને શેરીઓનાં મંડળો વગેરેનો ઉપયોગી સહકાર આ પ્રવૃત્તિમાં કેવી રીતે સાધી શકાય કે જેથી તેમની શક્તિ અને સંસ્કાર વિકસે.

(૧૦) આપણે ત્યાં પરંપરા દ્વારા ઊતરી આવેલી ભવાઈઓ, રામલીલાઓ અને બહુરૂપીઓ તેમ જ આપણા પ્રાન્તની વિશિષ્ટતારૂપ નાટક—અભિનય—નૃત્યની ખાસ ધંધાદારી જ્ઞાતિ—તરગાળાઓ—એ સૌનો આપણી આ પ્રવૃત્તિમાં કેટલો ને કેવો સંવાદી મેળ સાધી શકાય તેની વિચારણા તથા ચર્ચા.

(૧૧) આપણા સામાજિક જીવન અને ઉત્સવોમાંથી આ પ્રવૃત્તિને એવી શી મદદ મળી શકે કે જેના પરિણામે આ પ્રવૃત્તિ સામાજિક જીવનને વધુ સંસ્કારી બનાવી શકે તેની વિચારણા.

(૧૨) આપણા ગ્રામજીવનમાં આ પ્રવૃત્તિ વડે શી રીતે ચેતના અને આનંદ પ્રકટાવી શકાય તેની માહિતી અને વિચારણા.

(૧૩) આપણા મજૂર, કારીગર તથા ધંધાદારી વર્ગના જીવનને આ પ્રવૃત્તિ વડે શ શી રીતે વિશ્રામયન કરી શકાય તથા કેવા પ્રકારે એમનાં જીવન રસમય અને આનંદમય કરી શકાય તેની વિચારણા.

આ બધા મુદ્દાઓ અંગે સંક્ષેપમાં મારી રજૂઆત કંઈક આ પ્રમાણે છે:—

ચાલુ] [હવે પછીનો ભાગ આવતા અંકમાં.]

૭

૨૨ મું અધિવેશન : વિલેપારલે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

[ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વવિભાગના પ્રમુખસ્થાનેથી]

ગુજરાતનો સર્વાંગી ઇતિહાસ

ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ વિભાગના પ્રમુખપદ માટે આપે મને અધિકારી ગણ્યો છે તે માટે આપ સહુનો હાર્દિક આભાર માનું છું. અગાઉનાં સંમેલનોમાં આ સ્થાને આવેલા કેટલાક પ્રખર વિદ્વાનોનાં નામ યાદ કરું છું ત્યારે આ પદ સ્વીકારતાં સંકોચ અનુભવું છું, છતાં આ વિષયના એક વિનમ્ર અભ્યાસી તરીકે મેં આ જવાબદારી યથાશક્તિ અદા કરવાનું સ્વીકાર્યું છે, તો તેમાં આપ સહુ મને પૂરો સહકાર આપી આભારી કરશો એવી આશા રાખું છું.

* * *

આપણો દેશ ભારત છે ને ગુજરાત એની અંદર આવેલો એક પ્રદેશ છે, છતાં ભારતના ઇતિહાસની યુગે યુગે સમીક્ષા કરતાં માલૂમ પડે છે કે એમાં પ્રાદેશિક ઇતિહાસ વિપુલ સ્થાન ધરાવે છે. સમસ્ત દેશ કોઈ સામાન્ય કે સંયુક્ત સત્તા નીચે રહ્યો હોય એવું અગાઉ ક્વચિત જ બનતું. કેટલીક વાર અમુક પ્રદેશની સત્તા આસપાસના બીજા પ્રદેશો પર કે ક્વચિત્ ઉત્તર ભારત અથવા દક્ષિણ ભારત અથવા કદાચ લગભગ સમસ્ત ભારત પર પ્રસરતી, ત્યારે પણ તેમાં પ્રાસંગિક સામ્રાજ્યશાહી જ દેખા દેતી, જેમાં સંયોગો બદલાતાં ભારે ઊથલપાથલ થયા કરતી.

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં યે પ્રાચીન કાલમાં ક્યારેક મગધના સામ્રાજ્યની અને મધ્યકાલમાં ક્યારેક દિલ્હીની સલ્તનત કે બાદશાહીની સત્તા જામી જણાય છે એટલું જ, બાકીનો બધો સમય એ વત્તેઓછે અંશે સ્થાનિક સત્તા કે સત્તાઓ નીચે રહેલું નજરે પડે છે. આથી એ દરમ્યાન એનો પ્રાદેશિક ઇતિહાસ મહત્ત્વનો બની રહે છે.

બ્રિટિશ કાલમાં શરૂ થયેલું સામાન્ય રાજ્યતંત્ર હવે ભારતના સર્વ પ્રદેશોમાં સરખી અને સંપૂર્ણ રીતે અમલી બન્યું છે એ પરમ ભાગ્યની વાત છે, છતાં આ કાલ દરમ્યાન પણ ગુજરાતનો દેશના સામાન્ય તંત્રમાં તથા સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં શો પ્રાદેશિક ફાળો રહેલો છે એ નોંધી શકાય.

આથી 'વિવિધતાની અંદર એકતા' ધરાવતા આ વિશાળ દેશના ઇતિહાસમાં ગુજરાતના પ્રાદેશિક ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વનું નિરૂપણ થાય એ દેશની ભાવનાત્મક એકતાની દૃષ્ટિએ પણ અસ્થાને ન ગણાય.

ઇતિહાસનો વ્યાપ હવે રાજકીય ઇતિહાસ પૂરતો સીમિત ન રહેતાં પ્રજાના સર્વ વર્ગોને તથા સંસ્કૃતિનાં સર્વ પાસાંને આવરી લે છે. પ્રાગૈતિહાસિક અને આદ્ય-ઐતિહાસિક પુરાતત્ત્વને પણ એની ભૂમિકારૂપે સમાવવામાં આવે છે. આથી અહીં ઇતિહાસ એટલે પુરાતત્ત્વ તથા સંસ્કૃતિને સમાવી લેતો સર્વાંગી ઇતિહાસ અભિપ્રેત છે. એનું નિરૂપણ વિવિધ સાધનસામગ્રી પરથી થાય છે.

શ્રી. જદુનાથ સરકાર નોંધે છે તેમ, ભારતના સર્વ પ્રદેશોમાં ગુજરાત ઐતિહાસિક સાધનોનાં વૈપુલ્ય તથા વૈવિધ્યની બાબતમાં સારી સમૃદ્ધિ ધરાવે છે.

* * *

હાલ ગુજરાતમાં ભારત સરકાર, ગુજરાત સરકાર અને મ. સ. યુનિવર્સિટીનાં પુરાતત્ત્વ-ખાતાં પુરાવશેષીય અન્વેષણ તથા સંશોધનનીયે કામગીરી બજાવે છે. રાજ્ય સરકારે આ પ્રવૃત્તિઓના સંકલન તથા વિકાસ અંગે કંઈ પ્રબંધ કરવો જોઈએ.

એવી રીતે ગુજરાતમાં અનેક પુરાવશેષીય મ્યુઝિયમ આવેલાં છે. આ મ્યુઝિયમો મોટે ભાગે સરકાર તરફથી ચાલે છે. ભો. જે. વિદ્યાભવન જેવી સંશોધનસંસ્થા પણ મ્યુઝિયમ ચલાવે છે. મ્યુઝિયમ એ પુરાવશેષોના સંગ્રહ, સંરક્ષણ, પ્રદર્શન તથા અધ્યયન અંગે મહત્ત્વની સંસ્થા હોઈ, દરેક જિલ્લામાં એકાદ મ્યુઝિયમ હોવું જોઈએ.

પરંતુ ઉપલબ્ધ થયેલી અને થતી જતી વિવિધ સાધનસામગ્રી પરથી ઇતિહાસ-સંશોધન કરનાર કાર્યકરોની હાલ ગુજરાતમાં ભારે ખોટ રહેલી છે. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પોતાના ઐચ્છિક વિષય તરીકે ઇતિહાસની પસંદગી કરનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઘટતી જાય છે તેમ જ ઇતિહાસના અધ્યાપકોમાં સંશોધનની વૃત્તિ ભાગ્યે જ ખીલે છે. એ યુનિવર્સિટી-શિક્ષણક્ષેત્રે ચિંતાજનક ગણાય તેવા પ્રશ્ન છે. પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ભૂગોળમાં જિલ્લા અને પ્રદેશના પરિચયથી આરંભ થાય છે તેમ ઇતિહાસમાં ગુજરાતના ઇતિહાસથી આરંભ કરવો ઇષ્ટ છે....

* * *

એવી રીતે સામાન્ય પ્રજામાં પણ ઇતિહાસરુચિ કેળવાય એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ આવશ્યક છે. આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતોને અનુલક્ષી લખાતા અગાઉના ઇતિહાસમાં સામાન્ય વાચકને રસ પડતો હતો, પરંતુ હવે એમાંના કેટલાય પ્રસંગ ઇતિહાસની કસોટીએ શંકાસ્પદ ઠર્યો છે ને જે સ્વીકાર્ય જણાય છે તે પણ વાચકને રસ પડે તેવી રીતે વિગતવાર ભાગ્યે જ નિરૂપાય છે. પરિણામે વાચક ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં આલેખાયેલાં પાત્રો અને પ્રસંગો દ્વારા જાણ્યે અજાણ્યે ઇતિહાસનો પરિચય કેળવે છે ને એમાં નવલકથાકારે રજૂ કરેલી કેટલીયે રોચક કલ્પનાઓ એના મનમાં ઐતિહાસિકતાની છાપ મૂકી જાય છે. ઐતિહાસિક નવલકથા લખનારે ઇતિહાસના તત્ત્વને કેટલે અંશે વફાદાર રહેવું ને પોતાની મૌલિક કલ્પનાને કેટલો અવકાશ આપવો એ એક વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્ન છે.... ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં કલાવિધાન માટે કલ્પિત પ્રસંગો અને પાત્રોનું સર્જન ભલે થાય, પરંતુ એનું આલેખન એવી રીતે ન થવું જોઈએ કે જેથી કોઈ ઐતિહાસિક પાત્રના ઇતિહાસસિદ્ધ ચરિતની બાબતમાં કે તે સમયની વિચારસરણીની બાબતમાં ઇતિહાસનો વિપર્યાસ થઈ જાય. છતાં એના સર્જકો એ બાબતમાં નિરંકુશાઃ કવયઃ જેવો દાવો કરતા રહે, તો? તો ઐતિહાસિક વાર્તા એ કેવળ વાર્તા જ છે, ઇતિહાસનું તો એમાં પોકળ નિમિત્ત છે એમ માની, એમાં ઇતિહાસની ઝાંખી કરવાને બદલે કેવળ વાર્તાનો રસ માણવાની વિવેકદૃષ્ટિ વાચકવર્ગમાં કેળવાવી જોઈશે સાથે સાથે, ઇતિહાસકારોએ ઇતિહાસના વિદ્વદ્ભોગ્ય ગ્રંથો ઉપરાંત સામાન્ય વાચકવર્ગને સરળતાથી સમજાય તેવાં ઇતિહાસ-પરિચયનાં સુબોધ પુસ્તકો પણ લખવાં જોઈશે...આવા સંમેલનમાં ઇતિહાસવિષયક રસ પ્રજામાં કેળવાય અને ઐતિહાસિક તત્ત્વનો પ્રજામાં પ્રચાર થાય તેનો ખાસ વિચાર થવો જોઈએ.

કેટલાકને ત્યાં જૂના જમાનાની હસ્તલિખિત પોથીઓ, સિક્કાઓ, તામ્રપત્રો ઇત્યાદિ ઇતિહાસોપયોગી સાધનસામગ્રી રહેલી હોય છે. ઘણીવાર પોથીઓ ઊધઈથી ખવાઈ નષ્ટ થઈ જાય છે; ને સિક્કાઓ તથા તામ્રપત્રો સોની કે કંસારાને વેચી દેવામાં આવે છે ને એમાંની કેટલીક

સામગ્રી ધાતુ તરીકે ઓગાળી દેવામાં આવતાં લુપ્ત થઇ જાય છે: આવી ઐતિહાસિક મૂલ્ય ધરાવતી સામગ્રી એવાં સાધનોનું સંપાદન તથા સંશોધન કરતી સંસ્થાઓને સોંપવામાં આવે, તો કેવી કામ લાગે!

એવી રીતે ઘણાં ગામોના મહોલ્લાં કે પાદરોમાં પ્રતિમાદિ શિલ્પકૃતિઓ અરક્ષિત અને ઉપેક્ષિત પડી હોય છે. એને શાળા જેવી જાહેરસંસ્થાના મકાનમાં ખસેડી સંરક્ષિત રાખવામાં આવે, તો એ કેટલું ઉપકારક નીવડે! જ્યાં જ્યાં માધ્યમિક શાળા અને કૉલેજ જેવી શિક્ષણ-સંસ્થાઓ હોય, ત્યાં ત્યાં આવાં નાનાંમોટાં સ્થાનિક મ્યુઝિયમ સહેલાઇથી કરી શકાય. એ મ્યુઝિયમો નાગરિકોની આવતી પેઢીમાં ઇતિહાસની રુચિ તથા દૃષ્ટિ કેળવવામાં પણ ઉપકારક બની શકે.

લઘુચિત્રો, કાષ્ઠશિલ્પો, ધાતુશિલ્પો ઇત્યાદિના જૂના નમૂના દ્રવ્યના લોભે ગમે તેને વેચી દેવાને બદલે પુરાવશેષીય સંસ્થાઓને તથા અન્ય સંશોધન-સંસ્થાઓને આપવાની વૃત્તિ પણ કેળવવી જરૂરી છે. ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વની સાધનસામગ્રીના સંપાદનમાં જનતાનો સહકાર ઘણો ઉપકારક છે ને એનું સંશોધન એ સાધનસામગ્રી પર આધાર રાખે છે.

* * *

ઓગણીસમી સદીની આખરમાં બહાર પડેલ 'હિસ્ટરી ઑફ ગુજરાત'ની પુનરાવૃત્તિમાં અનેક સુધારાવધારા થશે, પરંતુ હવે એટલાથી સંતોષ મનાય એમ નથી. રાજકીય ઇતિહાસની રૂપરેખાથી સંતોષ માનવાનો સમય ચાલ્યો ગયો છે. હવે આપણને જુદા જુદા સમયનો વિગતવાર રાજકીય ઇતિહાસ આપે અને સાથે સાથે એનાં વિવિધ સાંસ્કૃતિક પાસાંનું યે વિગતે નિરૂપણ કરે તેવી કોઈ સુયોજિત ગ્રંથમાલાની જરૂર છે. ગુજરાતના વિદ્વાનો આવા અદ્યતન ઇતિહાસની આકાંક્ષા ચારપાંચ દસકાથી સેવ્યા કરે છે.

* * *

ભારતમાં આઝાદી આવતાં ભારતીય ઇતિહાસનું નવેસર અને સવિસ્તર સર્વાંગી નિરૂપણ થતું જાય છે, પરંતુ ગુજરાતના પ્રાદેશિક ઇતિહાસની બાબતમાં તેવી કોઈ હિલચાલ નજરે પડતી નથી. ૧૯૬૦માં ગુજરાત રાજ્યનું વહીવટી એકમ રચાયું ને ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદની કાર્યવહી શરૂ થઈ, છતાં આ લાંબા વખતથી લાગતી જરૂરિયાતને પાર પાડવા અંગે કોઈ સક્રિય ગતિમાન થયાં નથી.

આના કારણ વિશે વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે સદ્ભાગ્યે આપણે ત્યાં ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વને લગતી વિપુલ તથા વિવિધ સાધનસામગ્રી ઉપલબ્ધ છે, એ સાધનસામગ્રી પરથી કેટલુંક સંશોધન થયેલું છે ને બાકીનું સંશોધન કરી શકે તેવા અભ્યાસીઓ મળી શકે તેમ છે, સર્વાંગી ઇતિહાસની ગ્રંથમાલાની યોજના ઘડી એનું સંચાલન કરી શકે તેવી લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સંસ્થાઓ પણ છે: ખોટ હોય, તો તે છે તેવી યોજના અંગેના પ્રોત્સાહક વાતાવરણની. આ યોજનાનો અમલ કરવો એ નાનીસૂની વાત નથી. ગુજરાતનો સર્વાંગી ઇતિહાસ તૈયાર કરવો એ કંઇ એકાદ વિદ્વાનનું કામ નથી. એને માટે અનેકવિધ અભ્યાસીઓનો સહકાર જોઈએ, વિષયના જાણકાર સંપાદકોનું મંડળ જોઈએ, એની ગ્રંથમાલાના અનેક ગ્રંથોના લેખન તથા પ્રકાશન અંગે જરૂરી રકમની જોગવાઈ જોઈએ. એનો આર્થિક પ્રબન્ધ ગુજરાત સરકાર કે ગુજરાતની કોઇ યુનિવર્સિટી જ કરી શકે. સરકાર ધારે, તો ગુજરાતના સર્વાંગી ઇતિહાસની વિગતવાર યોજના ઘડાવી શકે ને એ યોજના અંગે જરૂરી ખર્ચ મંજૂર કરી એનું સંચાલન ગુજરાતની કોઈ યુનિવર્સિટી કે સંશોધનસંસ્થાને સોંપી શકે...

*

શાંતિને માર્ગે

પ્રેસિડન્ટ જે. એફ. કેનેડી

હું કયા પ્રકારની શાંતિની વાત કરું છું? આપણે કેવી શાંતિ ઇચ્છીએ છીએ? અમેરિકાની યુદ્ધસામગ્રીથી દુનિયા પર ઠોકી બેસાડેલી અમેરિકન શાંતિ નહિ. સ્મશાનશાંતિ કે ગુલામોની નિર્ભય શાંતિ પણ નહિ. હું તો સાચી શાંતિની વાત કરું છું—દુનિયામાં જીવન જીવવા જેવું બનાવે તેવી શાંતિની: માનવો અને પ્રજાઓને વિકસાવે, એમને આશાવાદી બનાવે અને એમનાં સંતાનો માટે વધુ સારા જીવનનું ઘડતર કરવામાં મદદ કરે તેવી શાંતિની. ફક્ત અમેરિકનો માટે શાંતિ નહિ બલ્કે સારી માનવજાત માટે શાંતિની હું વાત કરું છું—આપણા સમય દરમ્યાનની જ શાંતિની નહિ, બલ્કે હંમેશને માટેની.

* * *

યુદ્ધ આજે થાય યા આવતી કાલે, જો તે ન્યુક્લીઅર યુદ્ધમાં પરિણમે તો એ ઇતિહાસમાં એક અજોડ હશે. અત્યારે અસ્તિત્વમાં છે તે ન્યુક્લીઅર હથિયારો એક કલાકથી પણ ઓછા વખત, પૂરબહારથી સામસામે ફેંકવામાં આવે તો ત્રણ અબજ અમેરિકનો, યુરોપિયનો, રશિયનો અને બીજા કેટલાયને સફાચટ કરી નાંખે. અને બચેલા માણસો, પ્રમુખ ક્રુશ્ચેવે ચીનને ચેતવણી આપતાં કહ્યું તે પ્રમાણે, "મરેલાઓની અદેખાઈ કરશે." કેમકે ધડાકાઓના ગોટા, ઝેરી ગેસ અને અગ્નિથી એવી તારાજ થયેલી દુનિયામાં તેઓ હશે કે જેની ભયાનકતાની આપણે આજે કલ્પના પણ નથી કરી શકતા. તેથી ચાલો દુનિયાને યુદ્ધને પંથે જતી વારવા પ્રયત્ન કરીએ. આ તકનો પુરેપૂરો લાભ લઈને, દુનિયાને તબાહ કરતી અણુશસ્ત્રોની હરીફાઈ ખાળવા પ્રયત્ન કરીએ, અને દુનિયાને તબાહીમાં હડસેલાતી રોકવા પ્રયત્ન કરીએ.

* * *

આથી શાંતિને તર્કયુક્ત માનવીની જરૂરી આવશ્યકતા હું સમજું છું, જેના વિના એ ચલાવી ન લઈ શકે. હવે મને સમજાય છે કે શાંતિની ખોજ યુદ્ધની ખોજ જેટલી નાટકીય નથી—અને ઘણીવાર શાંતિના શોધકના શબ્દો બહેરા કાન ઉપર અથડાય છે. પરંતુ હવે આપણી પાસે આનાથી બીજું કોઈ વધુ મહત્ત્વનું કાર્ય નથી.

* * *

અત્યારની શાંતિમાં, હજીય ઝઘડાઓ અને પરસ્પર વિરોધી હિતો હશે, કુટુંબો અને પ્રજાઓમાં હોય છે તેમ—વિશ્વશાંતિ, ન્યાતોમાં હોય છે તેમ, દરેક માનવ એના પડોશીને ચાહે એમ નથી ઇચ્છતી. એ તો ફક્ત એટલું જ ઇચ્છે છે કે તે એકબીજાના પ્રત્યે સહિષ્ણુતા દાખવી સાથે રહે, અને તેમના ઝઘડા ન્યાયી અને શાંતિમય માર્ગે પતાવે. અને ઇતિહાસ આપણને શીખવે છે કે પ્રજાઓ વચ્ચેની દુશ્મનાવટ, માનવી વચ્ચેની દુશ્મનાવટની જેમ હંમેશને માટે ટકતી નથી. આપણા ગમા અને અણગમા ગમે તેટલા ઉગ્ર લાગતા હોય, છતાં, સમય અને ઘટનાઓના પ્રવાહ ઘણીવાર પાડોશીઓ અને પ્રજાઓ વચ્ચેના સંબંધમાં આશ્ચર્યકારક ફેરફારો લાવી દે છે.

* * *

આજે જો કોઈ પણ રીતે ફરી યુદ્ધ સળગી ઊઠે તો આપણા બે દેશો-અમેરિકા અને રશિયા-એના મુખ્ય નિશાન બનશે. પરંતુ નિશ્ચિત સત્ય હકીકત એ છે કે આજે જગતની બે સૌથી વધુ બળવાન પ્રજાઓ વિનાશને આરે આવીને ઊભી છે. આપણે જે બધું ઊભું કર્યું છે, આપણે જેને માટે મહેનત કરી છે તે બધું તબાહ થઈ જશે. અને ઠંડા યુદ્ધમાં પણ—આપણા મિત્રદેશો સહિત બીજા દેશોને માટે પણ ઘણો બોજો અને ભય ઊભો થાય છે,-આપણી બે પ્રજાઓને સૌથી વધુ બોજો ઉઠાવવો પડે છે. કારણ, જેનો આપણે અજ્ઞાન, ગરીબી અને રોગોની સામે લડવામાં વધુ સારી રીતે ઉપયોગ કરી શકત તેવી ગંજાવર રકમોનો ખર્ચ આપણી બે પ્રજાઓને પ્રલયકારી શસ્ત્રોનાં ઉત્પાદન પાછળ કરવો પડે છે. આપણી બન્ને પ્રજાઓ ભયંકર અને વિષમ ઘટનાઓની હારમાળાની ચુંગાલમાં સપડાઈ છે. કે જેને લીધે એક પક્ષમાં સંશય પેદા થતાં બીજા પક્ષમાં પણ સંશય ઉત્પન્ન થાય છે. અને એક પક્ષ નવું શસ્ત્ર બનાવે છે તો તરત બીજો પક્ષ એને ખાળતું બીજું શસ્ત્ર બનાવે છે.

* * *

ટૂંકમાં, અમેરિકા અને એનાં મિત્રરાજ્યો તથા રશિયા અને એનાં મિત્રરાજ્યો, બન્ને પક્ષને ન્યાયી અને સાચી શાંતિમાં તથા હથિયારોની દોટને ખાળવામાં ઊંડો રસ છે. આ અંગેની સુલેહ, સંધિ, રશિયાનાં હિતમાં છે તેમ જ આપણા (અમેરિકાના) હિતમાં પણ છે. અને બીજા કોઈ પણ ઉગ્ર અને ઝનૂની દેશો માટે પણ એ એટલી જ હિતાવહ છે, એમના જ હિતમાં.

તેથી, આપણે આપણા મતભેદો તરફ આંખ ઢાંકી દેવાની જરૂર નથી, પરંતુ આપણે ઉભય પક્ષના હિત પ્રત્યે તથા આપણા મતભેદોનો નિકાલ લાવી શકે તેવા ઉકેલો પ્રત્યે આપણું લક્ષ દોરીએ. અને આપણે જો અત્યારે આપણા મતભેદોનો અંત ન લાવી શકીએ તો, ઓછામાં ઓછું, વિવિધતા એકસાથે રહી શકે તેવી દુનિયાને સલામત બનાવીએ. કારણ, અંતમાં, આપણને બધાને એક જ તાંતણે સાંધતી સર્વસામાન્ય હકીકત એ છે કે આપણે બધા એક જ ગ્રહ ઉપર જીવીએ છીએ, આપણે બધા એક જ હવા લઈએ છીએ, આપણે બધા જ આપણાં બાળકોનું ભાવિ ઉજ્જવળ ઇચ્છીએ છીએ. અને આપણે બધા જ મર્ત્ય આદમી છીએ.

* * *

આ અણુપ્રયોગો બધા લોકો તથા બધી પ્રજાઓની હવા બગાડે છે, સંમત તથા અસંમત, તેમની જાણ વગર તથા સંમતિ વગર. એટલે જ, અણુપ્રયોગો ચાલુ રાખવાથી દુનિયાની ઘણી પ્રજાઓ અણુશસ્ત્રો ધરાવતી બધી પ્રજાઓને એકસરખી ખતરનાક ગણે છે; અને આપણે આશા રાખી શકીએ કે અણુપ્રયોગો અટકાવવાથી એ પ્રજાઓ દુનિયાને સહેલાઈથી સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકશે, અને, સાથે સાથે, અણુપ્રયોગ બંધ થતાં સમસ્ત જગત સહેલાઈથી સ્વચ્છ હવા લઈ શકશે.

* * *

આ સંધિ (પ્રયોગબંધીની સંધિ) આપણી લડતનું પ્રવેશદ્વાર ખોલશે. આ સંધિ મુજબ કોઈ પણ પક્ષ બીજી પ્રજાને મનાઈ કરેલા વાતાવરણમાં અણુપ્રયોગ કરવામાં મદદ નહિ કરી શકે. અણુશસ્ત્રો પર કાબૂ રાખવા માટે બીજી સંધિ કરવા માટેનાં દ્વાર પણ ખોલે છે. કારણ, એ બધી પ્રજાઓના હિતમાં છે—અને આપણી સાથે જલદી જોડાવા માટે ઘણી પ્રજાઓ તરફથી ક્યારનાય પ્રસ્તાવ મૂકવામાં આવ્યા છે.

* * *

હવે, ઘણાં વર્ષે, પહેલી વાર શાંતિનો માર્ગ ખુલ્લો થશે. ભાવિના ગર્ભમાં શું હશે તે કોઈ ન કહી શકે. સંઘર્ષને હળવો કરવાનો સમય પરિપક્વ થયો છે કે નહિ તે કોઈ ન કહી શકે. પરંતુ કાર્યદ્વારા આપણી આશાઓની પરીક્ષા લેવાના આપણે દરેક પ્રયત્નો નહિ કરીએ તો ઇતિહાસ અને આપણું પોતાનું અંતઃકરણ આપણી તરફ ન્યાયની દૃષ્ટિથી નહિ જોઈ શકે. અને એ પ્રયત્નો શરૂ કરવાનો આ જ અવસર છે. પ્રાચીન ચીની કહેવત મુજબ, "હજારો માઈલની યાત્રા એક ડગલાથી જ શરૂ થવી જોઈએ."

મારા અમેરિકી હમરાહીઓ, ચાલો આપણે એ પ્રથમ પગલું ભરીએ. બની શકે તો, ચાલો આપણે યુદ્ધના ઓળામાંથી પાછા બહાર નીકળીએ, અને શાંતિના માર્ગે પ્રયાણ કરીએ. અને એ સફર જો એક હજાર માઈલ કે તેથી પણ વધુ લાંબી હોય તો, તવારીખને નોંધવા દો કે આપણે, આ ભૂમિ ઉપર, આ સમયે, પ્રથમ પગલું ભર્યું હતું.

પુસ્તક – સ્વીકાર

ડૉ. ભાઇલાલ પટેલ ૭૫મી વર્ષગાંઠ અભિનંદન ગ્રંથ
ઇ.સ ૧૯૬૩.
પ્રકાશક : ચારુતર વિદ્યામંડળી
વલ્લભવિદ્યાનગર : આણંદ

ગુજરાત પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિ૦ વડોદરા :
જીવનની જાગતી
લેખક : ડૉ. શિવપ્રસાદ કૃ. ત્રિવેદી
આમુખ : ડૉ. કાન્તિલાલ 'અ. શાહ
પૃ. સંખ્યા ૨૩૬, કિં. રૂ. ૩=૦૦

વિચિત્ર સાહસ
લેખક : માધવ દેસાઈ
પૃ.સંખ્યા ૨૪૦; કિં. ૪=૦૦

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર : અમદાવાદ
ગાંધીવિચારદોહન
લેખક : કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા
પૃ. સંખ્યા ૨૧૨, કિં. રૂ. ૨=૦૦

અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોરપોરેશન, અમદાવાદ
રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીનો ફાળો
લેખકો : સ્વ૦ ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર
ચંદુલાલ ભગુભાઈ દલાલ
પૃ. સંખ્યા ૧૦૮; કિં. રૂ. ૫=૦૦

સંગીતચર્ચા
લેખક : રમણલાલ છોટાલાલ મહેતા
પ્રકાશક : હીમા પ્રકાશન, અમદાવાદ
કિં. રૂ. ૨=૫૦

પ્રેસિડન્ટ જોનસન

પ્રમુખ કેનેડીના મૃત્યુ પછી તરત જ જે ત્વરાં, શિસ્ત અને શાંતિપૂર્વક સત્તાનો હાથ-પલટો થયો તે અમેરિકન બંધારણની કાર્યદક્ષતા દર્શાવે છે. પ્રેસિડન્ટ જોનસન કેવી નીતિ અનુસરશે તે વિશે વિવિધ અટકળો થાય તે પહેલાં સત્તા પર આવતાંની સાથે જ એમણે જાહેર કર્યું કે તેઓ પ્રેસિડન્ટ કેનેડીની નીતિ ચાલુ રાખશે. હવે એ એ નીતિમાં અમલ કેવી રીતે કરે છે તે જોવાનું રહે છે.

પ્રમુખ કેનેડીની હત્યા દરમ્યાન ખ્રુશ્ચેવે લીધેલું વલણ ખૂબ સૂચિત તથા આશાસ્પદ છે. પ્રમુખ કેનેડીને ભાવભીની અંજલિ આપી, પ્રમુખ કેનેડીની દફનવિધિ વખતે મિ. મીકોયન જેવા ઉચ્ચ દરજ્જાના માણસને મોકલી, તથા ઓસવાલ્ડની આખી ફાઈલ તરત મોકલી આપીને, શ્રી ખ્રુશ્ચેવે અમેરિકા સાથે ગમે તે ભોગે રશિયાના સારા સંબંધો બાંધવાની નીતિનું સૂચન કર્યું છે. ખ્રુશ્ચેવના આ વલણથી અમેરિકાનું સત્તાધારી વર્તુળ પ્રેસિડન્ટ જોનસન ઉપર કેનેડીની નીતિ ચાલુ રાખવાનું દબાણ લાવી શકશે તેમ માનવામાં આવે છે.

પ્રેસિડન્ટ કેનેડીના મૃત્યુ વખતે ઠંડું વલણ બતાવનાર આયુબે મિ. ભૂત્તોની કહેવાતી પ્રેસિડન્ટ જોનસનની સફળ મુલાકાત બાદ પોતાનું વલણ બદલ્યું હોય એમ લાગે છે. રાજકીય વર્તુલોનું માનવું છે કે પ્રેસિડન્ટ જોનસન એ મતના છે કે અમેરિકાનું કોઈ પણ મિત્રરાજ્ય ચીન જેવા કોમ્યુનિસ્ટ મુલક સાથે હલકા સંબંધો રાખે તે અમેરિકા માટે ભયરૂપ થઈ શકે આ અંગે પ્રેસિડન્ટ જોનસને મિ. ભૂત્તોને પોતાની પાકિસ્તાનની ચીન સાથેની મિત્રાચારી અંગે નાપસંદગી દર્શાવી હતી, અને એટલે જ એમણે કરાંચી એરોડ્રોમ પર શ્રી. ચાઉ-એન-લાઈનું સ્વાગત કરવાનો પ્રોગ્રામ પડતો મૂક્યો હતો એમ માનવામાં આવે છે.

હિંદ સાથે વધુ મૈત્રીસંબંધો વધારવાનું સૂચવવા છેલ્લે છેલ્લે શ્રી ચેસ્ટર બાઉલ્સ પ્રમુખ કેનેડીને મળ્યા હતા, પરંતુ ત્યાર બાદ પ્રમુખ કેનેડીની હત્યા થતાં કોઈ પરિણામ ન જણાયું. પ્રેસિડન્ટ જોનસન સત્તા પર આવતાં હિંદમાં અપ્રિય અટકળો થતાં તે ફરી પ્રેસિડેન્ટ જોનસનને મળી આવ્યા છે, તેમજ પ્રેસિડન્ટ જોનસનને પણ હૂંફાળભર્યા સંબંધો ચાલુ રાખવાની ખાત્રી આપી છે; તો બીજી બાજુ ડીન રસ્ક તથા મેકનમરાનાં ભાવિ શંકાશીલ લાગે છે. ડેમોક્રેટિક પક્ષ આવતી ચૂંટણીમાં શ્રી. બાઉલ્સને પ્રમુખપદ માટે ટિકિટ આપે એમ સંભળાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં અમેરિકાની નીતિ ઘડવામાં રાજકીય વર્તુળ ઉપર બાઉલ્સનું પ્રભુત્વ અસરકારક કામ આપી શકે. આ બધાં પરિબળો ગણનરીમાં લેતાં લાગે છે કે પ્રેસિડન્ટ જોનસન કેનેડીની નીતિ અસરકારક રીતે ચાલુ રાખવા તથા હિંદની બિન-જોડાણની નીતિની કદર કરવા પ્રેરાશે.

નગરચર્ચા

નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી

['નગરચર્ચા'માં સાંભળીને રજૂ કરેલા વિચારો સાથે સંચાલક કે લેખક સંમત છે એમ નથી તેમ જે-તે વિચારોની જવાબદારી પણ તેમની નથી.—સંચાલક]

o કલકત્તામાં એક જ રાતમાં ચોખાનો ભાવ રૂ. ૫૨) માંથી ઘટીને રૂ. ૩૫) થઈ ગયો ! એક જ રાતમાં ચોખા ક્યાંથી આવ્યા ? લોકો વિફર્યા એટલે ભાવ તરત ઠેકાણે આવ્યા. ચમત્કાર ત્યાં નમસ્કાર !

o બલિહારી તો જુઓ ? મહેતાબ હવે કહે છે કે આજે પ્રજા ૧૯૬૦ કરતાં વધારે ગરીબ બની છે ! તો અત્યાર સુધી યોજનાઓ શાની કરી ? હકીકતમાં દેશમાંથી જાણે નેતાગીરી જ પરવારી ગઈ છે !

o ઠં...ઠં...મસાણીએ તો સરકારને રોકડું પરખાવી દીધું કે ભાવવધારા ને ટેક્ષવધારા સિવાય સરકારે આ પંદર વર્ષમાં કર્યું છે શું ? ભાવવધારો ને ટેક્ષવધારો એ જ એમની સિદ્ધિ ? !

o આ રાજ્યમાં અમલદારો લાંચ નથી માગતા, અમે સામે ચાલીને "લો સાહેબ" કહીને આપીએ છીએ-લાંચ નથી આપતા તો ખેતર વચ્ચેથી નહેર કાઢે છે ! અને લાંચ આપીએ છીએ તો બાજુ પરથી કાઢે છે ! !

o પશ્ચિમની ઢબે મોટા ઔદ્યોગિકરણનો પ્રયોગ કરી જોયો. એને પંદર વર્ષ થયાં. એનાથી રાષ્ટ્રનો પ્રશ્ન ઊકલ્યો નથી, તો એ ભૂલ કબૂલી હવે નવેસરથી, પૂરી શ્રદ્ધા ને તાકાતથી, વિકેંદ્રિત ઉત્પાદનની પદ્ધતિથી કામ લેવું જોઈએ.

o દેશની ગરીબી, બેકારી ને લોકશાહી સમાજવાદની વાતો લોકજીભે ચઢી ચૂકી છે. એનો જવાબ વાતોથી નહિ, કાર્યક્રમથી જ આપી શકાશે. જે કોઈ માણસ દેશનો આ પ્રશ્ન ઊકેલી આપશે, તેના ખોળામાં હવે દેશ પોતાનું માથું મૂકશે.

o પંડિત નહેરુ કહે છે: 'હિંદ જ એક એવો દેશ છે કે જ્યાંના છાપાં રાજકીય ભાષણો ભરીભરીને વાચકને આપે છે...'

હા ! ઉપરાંત એ પણ છે કે હિંદમાં જ આવાં ભાષણો પણ રાજકીય લોકો,-પ્રધાનો ખાસ કરીને,-વધુમાં વધુ આપતા હશે !

o ગોળ..., ગોળ..., શું કર્યો કરો છો ! ચૂંટણી આવવા દોને ગોળના ઢેફા રસ્તે રઝળશે ! ભેગો કરી લેજો જેટલો જોઈએ એટલો !

o મોરારજી કહે છે કે 'કોંગ્રેસ માટે બહાર કરતાં અંદરનો ભય વધુ છે'-કોંગ્રેસે કોઈથી બીવાની જરૂર નથી. લોકોમાં વિશ્વાસ રાખી સાચાં કામ કરે તો એનો વાળ કોઈથી વાંકો નહિ થાય. લોકરાજમાં તો 'જેનાં લોક તેનું રાજ.'

o ભાઈકાકા કહે છે કે ખુરશીએ સલામત રાખવા ગુજરાતના પ્રધાનોએ મહારાષ્ટ્રનાં કામો કર્યાં છે. ભઈ, એનું નામ જ "ઘરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે, ઉપાધ્યાયને આટો" કહેવાય ને !

o નહેરુ કહે છે કે ગોવાની ચૂંટણી કોમી ધોરણે લડાઈ હતી. કોંગ્રેસ કઈ ચૂંટણી બિન-કોમી ધોરણે લડી છે ?

o આ રાજ્યમાં લાંચ-રુશવત નહિ પણ ઉઘાડી લૂંટ ચાલે છે. અહીં તો લાંચ-રુશવતની પંચવર્ષીય યોજનાઓ ચાલે છે !

o વુડ્રો વિલ્સન કહે છે કે "મહેનત-મજૂરીથી મથની રહેતી મૂંગી આમપ્રજા દરેક વસ્તુના પાયામાં છે; તે જ એક એવું ગતિશીલ બળ છે, કે જેના જોરે સમાજની બધી કક્ષાઓ ઊંચે ચડે છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્ર કેટલો મોટો છે ?-તેની આમપ્રજા જેટલી મોટી છે તેટલો જ અને વધારે નહિ."

—પરંતુ હિંદુસ્તાનીને આ કોણ સમજાવશે ?

વર્ષ ૩૯ અંક ૪
મહા ૨૦૨૦

दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम्

આદ્ય તંત્રી : રામનારાયણ વિ. પાઠક ◦ ◦ સંચાલક : રણછોડજી કે. મિસ્ત્રી

प्रस्थान

કૃપા કરી નોંધી લેશો?

પ્રસ્થાન ખાસ અંકો

આરોગ્ય અંક

આઝાદી અંક

દીપોત્સવી અંક

વર્ષ દરમ્યાન અપાય છે.

લવાજમ રૂ. ૬-૫૦

* સ્વામી આનંદના લેખો અવારનવાર અપાય છે.
* ગુજરાતના પ્રથમ કોટિના વિચારક, સિદ્ધહસ્ત સાહિત્યકાર તેમજ સન્નિષ્ઠ અભ્યાસી લિખિત રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, કેળવણી વિષયક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતો વિભાગ, દર મહિને, "પાડોશી સાથે વાતચીત—ચર્ચા" એ મથાળે અપાય છે.
* માગશર અંકથી શ્રી. વત્સલા મહેતા લિખિત "જાપાનનાં સંસ્મરણો" નામની લેખમાળા એમની અનોખી વિશિષ્ટ શૈલીમાં શરૂ થઈ છે તે ચાલુ રહેશે.

પ્રસ્થાન-પ્રકાશનો

પ્રેમનો દંભ	૩-૦૦	નૌકાડૂબી	૬-૦૦
સ્ત્રી અને પુરુષ	૨-૫૦	દૃષ્ટિપરિવર્તન	૨-૫૦
કથાવલી ભા. ૧	૩-૦૦	ગાતા આસોપાલવ	૩ ૦૦
,, ભા. ૨	૨-૫૦	ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧-૨	૫-૦૦
લગ્નસુખ	૩-૦૦	ખાંડાની ધાર	૪-૦૦
ટોલ્સ્ટોયની નવલિકાઓ	૩-૫૦	ઘરગથ્થુ વૈદક	૫-૨૫
દિનચર્યા	૩-૦૦	ગાંધીકૃત [આશ્રમ]	૨-૦૦
ભૂખમરાનો ઉપાય	૪-૦૦	વીર વલ્લભભાઈ	૦-૬૨
શહીદનો સંદેશ	૧-૫૦	તમને એ નહિ સમજાય	૦-૭૫
લગ્નપ્રપંચ	૫-૦૦	હિરેફની વાતો ભા. ૨	૨-૫૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ

રાષ્ટ્રના સંરક્ષણ અને વિકાસ માટે

નાની બચત યોજનામાં

નાણાં રોકો

આપની, આપના કુટુંબની અને રાષ્ટ્રની આબાદી માટે નાની બચત યોજના હેઠળની નીચે જણાવેલી કોઈપણ યોજનામાં નાણાં રોકો :—

* ૧૨ વર્ષીય નેશનલ ડિફેન્સ સર્ટિફિકેટ

કરમુક્ત ૬.૨૫ ટકા સાદું વ્યાજ આપે છે.

* ૧૦ વર્ષીય ડિફેન્સ ડિપોઝીટ સર્ટિફિકેટ

૪½ ટકા કરમુક્ત વાર્ષિક વ્યાજ આપે છે

* ૧૫ વર્ષીય એન્યુઇટી સર્ટિફિકેટ

૪½ ટકા ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ આપે છે

* ક્યુમ્યુલેટિવ ટાઇમ ડિપોઝીટ

૫ વર્ષનું ખાતું	૧૦ વર્ષનું ખાતું	૧૫ વર્ષીય ખાતું
૩.૩ ટકા	૩.૮ ટકા	૪.૩ ટકા
ચક્રવૃદ્ધિ	ચક્રવૃદ્ધિ	ચક્રવૃદ્ધિ

ઉપરાંત ૧૦ અને ૧૫ વર્ષના ખાતામાં આવકવેરામાં વળતર

* પોસ્ટ ઑફિસ સેવિંગ્ઝ બેન્ક—૩ ટકા સાદું

એક વ્યક્તિના નામે રહેલાં ખાતાંઓમાં અને સર્ટિફિકેટોમાં
નામિનેશનની સગવડ

૦ અગત્યની સૂચના ૦

૦ નવાં પ્રિમિયમ પ્રાઇઝ બોન્ડ ખરીદો ૦
૦ ૧ જાન્યુઆરી, ૧૯૬૪થી તેનું વેચાણ
શરૂ થઈ ચૂક્યું છે.

૦ ૦ ૦ ૦

ટપાલ કચેરીએથી રૂા. પાંચ અને રૂા. ૧૦૦ના મૂલ્યાંકોમાં મળી શકશે.
તમારા જિલ્લાના કલેક્ટર, મામલતદારો તેમજ અધિકૃત એજન્ટોનો સંપર્ક સાધો.

૦ ૦ ૦ ૦

: માહિતી ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ દ્વારા પ્રકાશિત :

૧૯૫૬ ના રજિસ્ટ્રેશન ઓફ ન્યુસપેપર્સ (સેન્ટ્રલ) રૂલ્સના રૂલ નં. ૮ મુજબ 'પ્રસ્થાન'ની માલિકી અને અન્ય વિગતો અંગેનું નિવેદન :

ફોર્મ નં. ૪ મુજબ

૧ પ્રકાશન સ્થાન :	૧૨ અ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૬
૨ પ્રકાશનનો સમય :	માસિક, દર માસની પહેલી તારીખ
૩ મુદ્રકનું નામ :	શ્રી. મણિલાલ છગનલાલ શાહ
રાષ્ટ્રીયતા :	(હિન્દી) નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
સરનામું :	નોવેલ્ટી ટોકીઝ પાસે, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ,
૪ પ્રકાશકનું નામ :	શ્રી રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી
રાષ્ટ્રીયતા :	(હિન્દી) ૧૨અ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી,
સરનામું :	એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૬
૫ સંપાદકનું નામ :	શ્રી રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી
રાષ્ટ્રીયતા :	(હિન્દી) ૧૨અ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી
સરનામું :	એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૬
૬ પત્રની માલિકી :	શ્રી રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી ૧૨અ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૬

હું, રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી, આથી જાહેર કરું છું કે, ઉપર- આપેલી વિગતો મારી સમજ અને માન્યતા મુજબ સાચી છે.

તા. ૧-૨-૬૪

રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

શિયાળામાં સેવન કરી શક્તિનો સંગ્રહ કરો

ઊંઝા ફાર્મસીનાં બે ઔષધરત્નો

હાથી છાપ

ચ્યવનપ્રાશાવલેહ : કિંમત :

[અષ્ટવર્ગયુક્ત] ૧૧૦ ગ્રામ રૂ. ૧=૨૫

જેનું સેવન કરી ચ્યવન ઋષિ ૨૨૦ ગ્રામ રૂ. ૨=૧૦

વૃદ્ધમાંથી નિત્યયુવાન બન્યા હતા. ૪૫૦ ગ્રામ રૂ. ૪=૦૦

બૃહત્ સુવર્ણમાલિની વસંત

જે સોનું, મોતી, બંગ, કેસર, કસ્તુરી વગેરે અનેક ઔષધોના સંયોગથી તૈયાર થયેલ છે.

કિંમત : ૧૦ ગ્રામના રૂ. ૨૫=૦૦

ઊંઝા ફાર્મસી : ઊંઝા (ઉ. ગુજરાત)

સોલ ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ : ઊંઝા ટ્રેડીંગ કંપની, હાજા પટેલની પોળ, રીલીફરોડ, અમદાવાદ

અમદાવાદના એજન્ટ : પારેખ મેડિકલ સ્ટોર્સ, ગાંધીરોડ, મહાવીર સ્વામીના દેરાસર સામે.

પ્રસ્થાન

પુ૦ ૭૭ અંક ૪ : ૨૦૨૦ મહા

दृ ष्टि पू तं न्य से त् पा द म्॥

પાડોશી સાથે વાતચીત - ચર્ચા

૧ કામરાજ યોજના

૨. કોંગ્રેસપ્રમુખનુ ભાષણ

પ્રશ્ન : કામરાજ યોજના વિશે આપ શું ધારો છો?

ઉત્તર : ભાવનાપ્રેરિત એ યોજના છે. ભાવના પણ શુભ છે. સરકારમાં બેઠેલા કોંગ્રેસીઓ કોંગ્રેસસંસ્થાને સંભાળે અને સત્તાની ખુરશીઓ ખાલી કરે અને સેવાના આસન ઉપર બેસે,—આવી શુભ ભાવનાથી પ્રેરાયેલી પ્રવૃત્તિના ફળ પણ શુભ આવે. એમાં એક શરત ખરી કે સત્તાની ખુરશી છોડનાર અને છોડાવનાર બન્નેમાં આ શુભ ભાવના પ્રેરણારૂપે હોય.

પરંતુ વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો કામરાજ યોજનામાં થોડુંક અજ્ઞાનનું અંધારું દેખાય છે. પહેલો પ્રશ્ન આ વિચારો : રાજ્યોની સરકારોમાં અને મધ્યસ્થ સરકારમાં જે જે કોંગ્રેસીઓ પ્રધાનપદે છે એ વધતાઓછા પ્રમાણમાં પોતપોતાનું કામ કરવામાં કાબેલ છે એમ કહી શકાય. આ બધાંનાં સ્થાન વારાફરતી લઈ શકે એવા કોંગ્રેસપક્ષમાં—રાજ્યોમાં તેમજ મધ્યમાં સ્થાન લઇ શકે એવા, બીજા કોંગ્રેસીઓ કેટલા?—આવડત અને કાબેલિયતની દૃષ્ટિએ ચર્ચા પૂરતું એટલું સ્વીકારી લઈએ કે બધામાં સરખું એવું સારું પ્રામાણિકતાનું ધોરણ છે આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરો તો તરત જ કોંગ્રેસપક્ષે કે બીજા કોઇએ રાજકીય પક્ષે-આપણા દેશમાં રાજકીય ક્ષેત્રે જે નબળાઈ છે તે તરત જ ધ્યાનમાં આવશે; આટલા મોટા દેશની અને વધી ગયેલી. વિવિધ પ્રકારની સરકારી પ્રવૃત્તિઓને જાણે, સમજે, અને વિવેકપૂર્વક અમલ કરી શકે એવા જ્ઞાન અને ચારિત્રના અધિકારવાળી વ્યક્તિઓ કેટલી ઓછી છે તે જણાઇ આવશે. આ નબળાઈ કોંગ્રેસપક્ષે સવિશેષ દેખાય છે.

સ્વરાજ્યની લડત અંગે તૈયાર થયેલા, ૧૯૨૧ થી ૧૯૪૭ સુધી જુદા જુદા તબક્કે તૈયાર થયેલા, મોટા ભાગની સંખ્યામાં દેશપ્રેમનો જુસ્સો, દેશને માટે સહન કરવાની તૈયારી વગેરે વગેરે ગુણો હતા એમ કહેવાય સ્વરાજ્યની લડતનું નેતૃત્વ ગાંધીજીનુ હતું, અને તેથી ગાંધીજીની વિચારસરણીને સમજનારા, અને ગાંધીજીની ચિત્તશુદ્ધિની ભાવનાને જીવનમાં ઉતારનારા અને તેમના સામાજિક સુધારણામાં, આર્થિક પરિવર્તનમા અને ઓછામાં ઓછી દખલવાળી રાજકીય શાસનરચનામા માનનારાઓની થોડીક પણ ઠીક સંખ્યા હતી. બધું શિક્ષણ સ્વભાષા દ્વારા આપવામાં, હિંદુસ્તાનીને અખિલ રાષ્ટ્રકક્ષાએ વ્યવહારની ભાષા તરીકે સ્વીકારવાનો, શિક્ષણમાં શારીરિક શ્રમને અગત્યનું સ્થાન આપવામા અને કાર્યપ્રયોગ દ્વારા સમજ આપનારી કેળવણીપદ્ધતિમાં માનનારા કેટલાક તૈયાર થયા હતા. પણ તુલનાએ

કામરાજ યોજનામાં બીજું અંધારું એ દેખાય છે કે પ્રધાનમંડળમાં જેમણે વહીવટી કુશળતા બતાવી છે તે બધાઓ લોકસંપર્ક સાધવામાં અને કોંગ્રેસને લોકમાં પુનઃ સન્માન્ય કરાવવાની શક્તિ અથવા વલણવાળા છે એ માની લેવામાં આવ્યું છે. પણ એ જ શંકાસ્પદ છે. લોકોને ગાંધીજીના કારણે કોંગ્રેસ માટે માન હતું, અને હજી પણ ગાંધીવિચારસરણી પ્રમાણે વર્તનારા માટે માન છે. પણ હાલની કોંગ્રેસ-વ્યવસ્થામાં તો આ બેવાનું સ્થાન 'ગરીબ-સગાં'ના જેવું છે એ હું કહી ગયો! એકાદ રવિશંકર મહારાજને સમારંભોમાં બોલાવવાથી કે રાજકીય મેળાવડામાં અગ્રસ્થાન આપવાથી કોંગ્રેસને પુનઃપ્રતિષ્ઠા મળવાની નથી તેથી લોકસેવામાં પહેલા જાણીતા નહિ પણ અમલદારીમાં સફળ થયેલાઓને લોકસમાગમ કરવામાં સફળતા મળે એવું દેખાતું નથી. લોકસમાગમમાં સફળતા મેળવે એવાઓને કોંગ્રેસમાં કોઈ અગત્યનું સ્થાન રહ્યું નથી!

આનું અંતરંગ કારણ તો ગાંધીજીથી વિરુદ્ધ એવી વિચારસરણીવાળી હાલની કોંગ્રેસ બની ગઈ છે એ છે. એવી એ બને એનો પણ વાંધો લેવાય નહિ, પરંતુ ગાંધીજીને નામે ગાંધીજીથી વિરુદ્ધ જઈ ગાંધીજીને મળેલી લોકમાન્યતા મળે નહિ.

રાજકીય પક્ષનો પક્ષ તરીકે પોતાની સરકાર ઉપર કેટલો કાબૂ હોવો જોઈએ એ રાજકારણનો એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે. કોઈ પણ પક્ષના નાયકો સરકાર બન્યા પછી એ એકલા પક્ષના રહી શકે નહિ, તેમણે સમસ્ત દેશના બનવું જ જોઈએ અને સમસ્ત દેશના હિતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો પડે અને અમલ કરવો પડે. પ્રધાનમંડળમાં જોડાનારને સરકારી રહસ્ય-ગોપનની પ્રતિજ્ઞા લેવી પડે છે. પોતાના પક્ષને પણ સરકારી રહસ્યો જણાવી ન શકાય. હા–એમાં એની વિચારસરણી પક્ષની વિચારસરણીને અનુરૂપ હોય; પણ એના અમલની નીતિમાં પક્ષની રૂખલગીરી ન જ હોય.

પણ કોંગ્રેસની બાબતમાં તો વળી એવું વિલક્ષણ બન્યું છે કે એની નીતિ જ દ્વિધા અને અસ્પષ્ટ છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં અજમાવાયેલો અને વિવિધ કોટિની સફળતા-નિષ્ફળતા પામેલો સમાજવાદ આપણે આપણા દેશમાં અમલમાં મૂકવા માગીએ છીએ. પણ લોકસંગ્રહનો કે લોકકલ્યાણનો આ એક જ માર્ગ નથી. સરકારી તંત્ર દ્વારા આ સમાજવાદને અમલમાં મૂકવાનો હોવાથી, એ વાદનું લોકકલ્યાણનું ધ્યેય કેટલે અંશે સિદ્ધ થાય છે એ વિશે જ મોટો મતભેદ છે! બધા એક બાબતમાં સંમત થાય કે દેશની આર્થિક સંપત્તિ વધવી જોઈએ, અને દેશની સંપત્તિની વહેંચણી પણ એવી રીતે થવી જોઈએ કે જેથી સૌને એનો લાભ મળે. પણ સંપત્તિ કેમ વધારવી એ બાબતમાં હજી ઘણા મતભેદ છે! સરકાર દ્વારા ચાલતા ઉદ્યોગો, ખાનગી વ્યક્તિઓ કે વ્યક્તિસમુદાયો દ્વારા ચાલતા ઉદ્યોગો કરતાં કયા દેશમાં સંપત્તિ વધારવામાં વધારે સફળતા બતાવે છે? જે દેશોમાં ખાનગી પક્ષ જ નિર્મૂળ કરી નાખવામાં આવ્યો છે તેવા દેશોની વાત જુદી છે. તેમાં તો તુલના કરવાનો અવકાશ જ નથી. અર્થાત્ કે હાલનો કોંગ્રેસનો સમાજવાદ નહિ પણ રશિયા કે ચીનનો સામ્યવાદ કોંગ્રેસ સ્વીકારે તો જ તેની નીતિ એકધારી અને ફલદાયક થવાની શક્યતાઓ આવે. પણ, ડેમોક્રસી જેમાં વ્યક્તિવિશેષનું મહત્ત્વ છે અને સમાજવાદ-સામ્યવાદ જેમાં સમૂહમાં વ્યક્તિ ડૂબી જાય છે એ બન્નેમાં જ કોઈ અંતર્ગત વિરોધ છે. અને તેથી 'લોકશાહી સમાજવાદ' એ વદતોવ્યાઘાત જેવું પણ કેટલીક વાર દેખાય છે! અત્યાર સુધી સમાજવાદ

એકહથ્થુ શાસનથી જ અમલમાં રહી શક્યો છે. એ વસ્તુસ્થિતિની દષ્ટિએ છેલ્લાં સોળ સત્તર વર્ષમાં સમાજવાદ તરફ જેટલાં પગલાં આપણે માંડ્યાં છે તેટલાં પગલાં લોકશાહીમાં પાછાં ભરવાં પડ્યાં છે! અને લોકશાહીને જેટલી આગળ કરી છે તેટલો સમાજવાદ પાછળ પડ્યો છે! અત્યારની નીતિએ તો ફક્ત અમલદારશાહી વધારી છે અને હાલના ભારતીય સરકારી સમાજવાદે સમૃદ્ધોને વધારે સમૃદ્ધ કર્યા છે અને જેમના હાથમાં સમાજવાદનો અમલ છે તે અમલદારોને સમૃદ્ધ કર્યા છે! કોંગ્રેસની નીતિમાં આ એક આંતર્ગત વિરોધ છે અને તેથી જ તેના અમલમાં પણ વિરુદ્ધ દિશામાં ખેંચતાણ થાય છે.

આમ છતાં, જેવી તેવી એ નીતિ છે એ નીતિની શ્રદ્ધાની બાબતમાં પણ, કોંગ્રેસીના મોવડીઓમાં હૃદયની ચોખ્ખાઇ નથી. અને તેથી એક પ્રકારની અંધાધૂંધી પ્રવર્તે છે. કામરાજ–યોજના આ અંધાધૂંધીમાંથી કોઈ પ્રકાશ લાવતી હોય એમ દેખાતું નથી. ફક્ત X Y Z ને બદલે અ બ કને મૂકી શકે છે!

* * *

પ્રશ્ન : શ્રી. કામરાજ નાદરનું પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ વાંચ્યું? કેમ લાગે છે?

ઉત્તર : સારું ભાષણ છે. પણ એમાં એકાદ–બે બાબત બરાબર નથી લાગતી. તેઓ કહે છે કે "In the days of national struggle, the Congress worker had only the simple task of prepareing the masses for the struggle ahead." આ વિધાન અધૂરું છે. એમાં ગાંધીજીની આખી પદ્ધતિની ઉપેક્ષા છે. ગાંધીજીની પદ્ધતિમાં રચનાત્મક કાર્યક્રમને મહત્ત્વનું સ્થાન હતું. ગાંધીજીએ રચનાત્મક કાર્યને માટે કાર્યકરો તૈયાર કર્યા હતા. આ કાર્યકરોને ગામડે ગામડે મોકલવા પ્રયાસ કર્યો હતો અને એમાં ભવિષ્યના સ્વરાજ્યમાં જે કરવાનું હતું તેના પાયા નાખવાનો પ્રયત્ન હતો. લોકોને ફક્ત બ્રિટિશ સરકારની સામે લડવાને જ તૈયાર કરવાનો કાર્યક્રમ નહોતો પણ લોકોને શિક્ષણક્ષેત્રે, આર્થિક ક્ષેત્રે અને રાજકીય ક્ષેત્રે સ્વાશ્રયી બનાવી બ્રિટિશ સરકારની અને અમલનો અર્થાત્ સિટિશ–વ્યવસ્થાની આવશ્યકતા મિટાડવાનો હતો, અને એ પ્રયત્નની ભૂમિકા ઉપર સ્વરાજ્યની લડત હતી. એ કાર્યક્રમ વ્યાપક ન બન્યો, સફળ ન થયો તેનાં માઠાં ફળ જ હકીકતમાં આપણે અત્યારે ભોગવીએ છીએ. આ બાબત શ્રી. કામરાજની નજર બહાર દેખાય છે.

શ્રી કામરાજે એમ માની લીધું છે કે હવે કોંગ્રેસ સંપૂર્ણતયા લોકશાહી સમાજવાદના ધ્યેયને વરી ચૂકી છે અને તેમણે બધા સમાજવાદી પક્ષોને કોંગ્રેસમાં આવી જવા નિમંત્રણ આપ્યું છે. આ એક સારી બાબત છે. વર્ષો પહેલાં નીકળી ગયેલા સમાજવાદીઓ પાછા કોંગ્રેસમાં જોડાય, અને એ રીતે કોંગ્રેસમાં બુદ્ધિમાનોની સંખ્યા વધારે થાય એ ઇષ્ટ છે. પણ એ પહેલાં કોંગ્રેસમાંથી બીજા મતવાળાને દૂર કરવા પડશે–જેમ સમાજવાદીઓને પહેલાં દૂર થવું પડ્યું હતું. આ રીતે પણ કોંગ્રેસ જો સમાન ધ્યેયવાળી અને સમાન વિચારસરણીવાળી એક સંસ્થા બનતી હોય તો તે કોંગ્રેસ માટે અને દેશ માટે સારું છે.

બાકી તો નીવડે વખાણ.

૨૭-૧-૬૪

✻

સમયની સાથે સાથે . . .

નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી

કોંગ્રેસનું ભુવનેશ્વર અધિવેશન.

૧૯૩૧માં કરાચી અધિવેશનમાં કોંગ્રેસે સમાજવાદની સ્થાપના ઉપર ભાર મૂક્યો; ૧૯૫૫માં અવાડી અધિવેશનમાં કોંગ્રેસે "સમાજવાદી ઢબની સમાજરચના" કરવા સૂચવ્યું; ૧૯૬૪માં ભુવનેશ્વરમાં કોંગ્રેસે "લોકશાહી સમાજવાદ" સ્થાપવાનું નક્કી કર્યું.

ભુવનેશ્વરના અધિવેશનમાં કોંગ્રેસે "લોકશાહી સમાજવાદ"ને dynamic કહી એની સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ વ્યાખ્યા આપવા અશક્તિ દર્શાવી; "લોકશાહી સમાજવાદ" લાવવા પોતે હાલ ક્યાં ક્યાં પગલાં લેશે તે અંગે ઘણું અસ્પષ્ટ કહ્યું; અને સાથે જણાવ્યું કે સમાજવાદ લોકશાહીને સાચવીને જ (પાર્લમેન્ટ દ્વારા જ) લાવવામાં આવશે. પહેલાં લોકમત કેળવાશે, લોકોને તૈયાર કરવામાં આવશે અને ત્યાર પછી લોકસંમતિ મેળવ્યા પછી લોકોને સાથે રાખી આગળ પગલાં ભરવામાં આવશે અને અહીં જ આ વાતમાં જ મૂડીવાદી સ્થાપિત હિતોવાળાને દેખાશે કે "Every cloud has a silver lining. છેવટે તો લોકમતનો જ સવાલ છે ને! લોકમત આપણે આપણી રીતે કેળવીશું. દેશ ભલે સમાજવાદી સમાજરચના કરતો પણ તે આપણી ગણતરી મુજબની રચના હશે!" શ્રી. પાટીલે લોકોને સમાજવાદ વિશે બહુ "ભાવનાશાળી" ન થતાં "વાસ્તવદર્શી" થવા સલાહ આપી એમના મત મુજબ સમાજવાદ એટલે ઉત્પાદનની વહેંચણી ઉપર રાજ્યનો અંકુશ એવું જરૂરી નથી. એમના મન મુજબ સમાજવાદ એટલે ઉત્પાદન વધારવાનું શાસ્ત્ર! અને એટલે જ શ્રી. એસ. કે. પાટીલને સમાજવાદ ઉપર સમાજવાદની તરફેણમાં ભાષણ આપતાં સાંભળી શ્રી. લાલબહાદુર શાસ્ત્રીને આશ્ચર્ય થયું!

લોકશાહી સમાજવાદના ઠરાવ ઉપર ચર્ચા કરતાં ભુવનેશ્વરના મંચ ઉપરથી વિવિધ પ્રકારના વિરોધાભાસી સ્વરો નીકળ્યા. સમાજવાદી રચનાનો ઠરાવ મૂકનાર શ્રી. લાલબહાદુર શાસ્ત્રીને મન લોકશાહી સમાજવાદનો જે અર્થ હતો તેના કરતાં એમના ઠરાવને ટેકો આપનાર શ્રી. બીજુ પટનાયક જુદો જ અર્થ કરતા હતા! આંતરરાષ્ટ્રીય બાબતો (International Affairs) અંગે શ્રી. મોરારજીએ ઠરાવ રજૂ કર્યો અને શ્રી. મેનને એમને ટેકો આપ્યો; અને બન્નેએ આપણી પરદેશનીતિની વ્યાખ્યા જુદી જુદી આપી! અંતે બધાએ મૂળ ઠરાવનો સ્વીકાર કર્યો, સુધારા વગર! અને આમ સમાજવાદી, રૂઢીચૂસ્ત, તકવાદી વગેરે વિવિધ વિચારસરણીવાળા જૂથો કોંગ્રેસની છાયા હેઠળ ચાલુ રહીને પોતપોતાની રીતે કોંગ્રેસનો લોકશાહી સમાજવાદી કાર્યક્રમ પાર પાડવા પ્રયત્ન કરશે! જુઓ હવે આગળ શું થાય છે તે.

અધિવેશનનો ઠરાવ ટૂંકમાં નીચેની બાબતો આવરી લે છે: (૧) ૧૯૭૫ સુધીમાં પ્રત્યેક નાગરિકને આરામદાયક લઘુતમ જીવનધોરણ પ્રાપ્ત થાય તે માટે પૂરતી સંપત્તિ વધારવી; (૨) આવકની ઓછામાં ઓછી અને વધુમાં વધુ મર્યાદા નક્કી કરવી; (૩) ઉત્પાદનનાં સાધનો ઉપર રાજ્યનો અંકુશ રાખવો; (૪) દરેક બાળકને શિક્ષણની પૂરતી તક આપવી; (૫) વર્ગભેદ ઉત્પન્ન કરતી સંસ્થાઓ નાબૂદ કરવી; (૬) બધાને પ્રાદેશિક ભાષા સાથે હિંદી શીખવવી; (૭) ઉત્પાદન વધારવામાં નવી વૈજ્ઞાનિક રીતોનો પૂરતો લાભ લેવો.

સમાજવાદ હાંસલ કરવા જે કાર્યક્રમ રજૂ થયો તે ઘણો અસ્પષ્ટ, અસંદિગ્ધ અને બિનજવાબદાર લાગે છે. આવકની ટોચમર્યાદા કેટલી ગણવી, દરેક બાળકને શિક્ષણની તકો

આપવા પૈસાની શી સગવડ થશે, ઉત્પાદનનાં સાધનો ઉપર જનહિત માટે કેવી રીતનો અંકુશ રાખવો વગેરે પ્રશ્નોના કોઈ જવાબ નથી મળતા. આમજનતાની સ્થિતિ સુધારવા માટે તથા બધાને વિકાસની સરખી તકો આપવા તથા સ્થાપિત હિતો ધરાવનારાને દેશના આર્થિક માળખાનો ગેરઉપયોગ કરતા અટકાવવાના કોઈ નક્કર ઉપાયો નથી બતાવ્યા. ઉત્પાદનક્ષમતા તથા ભાવનિયમન અંગે કોઈ ચોક્કસ ખ્યાલ દર્શાવ્યા નથી અને આને જ લીધે સમાજમાં આર્થિક અસમાનતા વધે છે. ઉત્પાદનની સમાન વહેંચણી અંગે પણ કંઈ સ્પષ્ટતા નથી.

આ બધું છતાં, શ્રી. કામરાજ નાદરે પ્રમુખપદેથી જે વ્યાખ્યાન આપ્યું છે તે ઘણું સારું છે. કોંગ્રેસ જો શુદ્ધબુદ્ધિથી લોકોનું હિત હૈયામાં રાખી પોતાની યથા શક્તિ કામરાજે ચિંધેલા સમાજવાદના ધ્યેય તરફ નિષ્ઠાપૂર્વક પ્રયાણ કરશે તો તે પગલું સ્તુત્ય જ ગણાશે. Let us put the first step in the right direction. Well beginning is half done. ઉપરવાળો પણ કંઈક જોશે તો ખરો ને.

* * *

પંડિત નહેરુ

ઘણા વખતથી પંડિત નહેરુની તબિયત નરમ–ગરમ ચાલ્યા કરે છે. એમની આ ઉંમરે પણ એ એક જુવાનને શરમાવી દે તેવડું કામ કરવાની ધગશ રાખે છે તે બદલ દેશના નવયુવાનોનાં મસ્તક હંમેશાં એમની આગળ ઝૂકેલાં રહેશે. જે દેશમાં જેટલા માણસ તેટલા પ્રશ્નો હોય ત્યાં વડા પ્રધાન આરામથી ન બેસી શકે એ સમજી શકાય એવી વાત છે; પરંતુ જો એમની શક્તિનો લાભ એ હજી પણ દેશને વધુ આપવા માગતા હોય તો એમણે શરીરને થકવી નાખે તેવા કામમાં કે દૂર દૂરના જાહેર સમારંભો, સભાઓ, ઉદ્‌ઘાટનો વગેરેમાં ભાગ લેવો બંધ કરવો જોઈએ નવી દિલ્હીના એમના નિવાસસ્થાન અને સેક્રેટરીએટ સિવાય ક્યાંય બહાર જવું નહિ જોઈએ, લોકસંપર્ક ખાતર પણ. એમણે આખું જીવન ખૂબ લોકસંપર્ક સાધ્યો છે, લોકોની નાડ કેમ ધબકે છે તે એ સહજરીતે સમજી શકે છે, હવે એમણે વધુ લોકસંપર્ક સાધવાની કોઈ જરૂર નથી. કોંગ્રેસના મોવડીમંડળ તથા કાર્યકરોએ પણ હવે એમને સભા, સરઘસ, ઉદ્‌ઘાટન વગેરેથી મુક્ત રાખવા જોઈએ.–ભલે એમના નહેરુ સાથેના ફોટા થોડા ઓછા લેવાતા. કહેવાય છે કે સર વિન્સ્ટન ચર્ચિલે બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન બ્રિટનનું સુકાન એમના ખાટલા પર બેઠાબેઠાં કે સૂતાંસૂતાં સંભાળ્યું હતું ! આ જ હકીકત સિદ્ધ કરે છે કે ચતુર મુત્સદ્દીઓએ એમના મગજ પાસેથી કામ લેવાનું છે, મસલ્સ પાસેથી નહિ

* * *

પ્રજા સમાજવાદી પક્ષનું ભાવિ

શ્રી અશોક મહેતાએ પ્લાનિંગ કમિશનનું ઉપપ્રમુખપદ સ્વીકાર્યા પછી, હિંદનો પ્રજા સમાજવાદી પક્ષ વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં મૂકાઈ ગયો છે. શ્રી. અશોક મહેતા પ્રજા સમાજવાદી પક્ષના સભ્ય છે. પ્રજા સમાજવાદી પક્ષ કોંગ્રેસનો વિરોધ પક્ષ છે. અને કોંગ્રેસે પ્લાનિંગ કમિશનનું ઉપપ્રમુખપદ પ્રજા સમાજવાદી પક્ષના સભ્ય શ્રી. અશોક મહેતાને ધર્યું અને તે શ્રી. મહેતાએ સ્વીકાર્યું ! હવે જો પ્લાનિંગ કમિશનની યોજનાનો પ્રજાસમાજવાદી પક્ષ વિરોધ કરે તો કોંગ્રેસ પ્રજાસમાજવાદી પક્ષના સભ્ય શ્રી. અશોક મહેતાને સામે ધરે.

શ્રી. અશોક મહેતાનું માનવું છે કે અત્યારે આપણો દેશ આર્થિક રીતે પછાત છે. તેથી પ્લાનિંગ કમિશનનું કામ રાજકારણથી પર છે, અને તે સમગ્ર હિંદનું કામ છે માટે

[અનુસંધાન પૃ. ૧૮૬

ભેટના ભાવ

ચંદુલાલ ભગુભાઈ દલાલ

કહે છે કે દુનિયામાં કશું કામ કારણ વિના બનતું નથી. મતલબ કે માણસ કાંઈ પણ કામ કારણ વિના કરતો નથી દરેક માણસ કંઈ ને કંઈ કામ કરે છે. કમાવાની ચિન્તા હોય એવો માણસ નોકરી કરે છે અગર ધંધો કરે છે. અને એવી ચિન્તા ન હોય એવો માણસ પણ કાંઈક તો કરે જ છે:—વાંચે છે, લખે છે, મુસાફરી કરે છે, રમે છે, વગેરે વગેરે એ જે કાંઈ કરે છે તે સારું છે કે ખરાબ છે એ અલગ બાબત છે. નવરો બેઠો નખ્ખોદ વાળવાનું પણ કામ કરતો તો હોય છે જ. એટલે એ કાંઈક ને કાંઈક કરે તો છે જ અને એની દરેક પ્રવૃત્તિની પાછળ કાંઈ કારણ અગર હેતુ તો હોય છે જ. કમાવાની ચિન્તાવાળાના મનમાં પોતાનું અને પોતાના કુટુમ્બનું ભરણપોષણ કરવાનો હેતુ હોય છે. જેને એવી ચિન્તા નથી તે જે કાંઈ કરે છે તેની પાછળનો એનો હેતુ સમય ગાળવાનો અગર કંઈનું ભલું કરીને અગર બગાડીને, આનન્દ મેળવવાનો હોય છે.

પણ એક માણસ રસ્તે જતા રસ્તાની બાજુ ઉપર બેઠેલા ભીખારીને (ભિક્ષુકધારો છે ખરો પણ એ કાયદાની પોથી ઉપર જ છે એટલે ભીખારીઓનો તોટો નથી) જોતાં એને જ્યારે એક પૈસો આપે છે ત્યારે એની એ ક્રિયામાં શો હેતુ હોઈ શકે? એટલા દાનથી એને કાંઈ નામના મળવાની નથી. ભીખારી જે આશીર્વાદ આપે એની પણ ખાસ પરવા એને હોતી નથી. એ આશીર્વાદથી એનું દળદર ફીટવાનું નથી એમ એ જાણે છે, અને છતાં એ પૈસો આપે છે. આની પાછળ એટલો જ હેતુ હોઈ શકે કે એ, પૈસો આપીને આત્મસંતોષ અનુભવે છે. તે સિવાય બીજું કાંઈ હોતું નથી. બદલાની કે જાહેરાતની અપેક્ષા હોતી નથી; અને દાન સુપાત્રે અપાય છે એની પણ એને પડી હોતી નથી.

મોટાં દાન આપનાર માટે આવું કહી શકાય નહિ. આવું દાન આપનાર દાન લેનાર વિષે તપાસ કરે છે અને પોતાને એવો વિશ્વાસ બેસે કે દાન લેનાર એનો સદુપયોગ કરશે તો જ દાન આપે છે.

કેટલીક વખતે દાન અમુક હેતુસર જ અપાય છે. દા. ત. આશ્રમ બાંધવા, હોલ બાંધવા, મકાન બાંધવા, ઠંડાં પાણીની પરબ બેસાડવા, શિષ્યવૃત્તિ આપવા વગેરે વગેરે. આ વખતે દાનનો હેતુ બરાબર છે કે નહિ એની એ તપાસ કરે છે અને એ હેતુ પોતાને પસંદ હોય તો જ દાન આપે છે.

આવાં દાનોમાં ઘણુંખરું તો દાન લેનાર વ્યક્તિ અગર સંસ્થા અને દાનનો હેતુ, બન્ને સાથે તપાસાય છે. અને દાન આપનારને એ બન્નેથી સંતોષ થાય તો જ એ દાન આપે છે.

આવું દાન આપનાર કેવળ દાન આપીને જ સંતોષ માનતો નથી એ દાનની જાહેરાત થાય, એ દાનમાંથી બંધાતા મકાન સાથે પોતાનું અગર પોતે કહે એનું નામ જોડાય, એ દાનમાંથી બંધાયેલા મકાનનું–અગર જે કાંઈ હોય તેનું–જાહેર ઉદ્ઘાટન થાય, એ સ્થળે પોતાની અગર પોતે કહે એની છબી મુકાય, અગર તકતી મુકાય એવું બધું એ ઇચ્છે છે. આવું કાંઈપણ ન ઇચ્છનાર—કેવળ દાન આપીને જ અલગ થઈ જનાર—વ્યક્તિ નથી હોતી એમ નહિ, પણ આવી વ્યક્તિ ક્વચિત્ જ માલુમ પડે છે. છતાં, સમૂળગું નહિ આપનાર

કરતાં જાહેરાત ઇચ્છનાર દાન આપનાર જરૂર આવકારપાત્ર છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે દાન આપનાર કાંઈક હેતુથી દાન આપે છે—કાં તો જાહેરાતનો હેતુ હોય છે અગર આત્મસંતોષનો હેતુ હોય છે, અગર કાંઈક સારું કાર્ય કર્યાનો સંતોષ હોય છે.

* * *

લગ્ન અગર એવા પ્રસંગોએ ચાંલ્લા અગર ભેટો આપવાનો રિવાજ છે. હવે કેટલીક એવી કંકોતરીઓ આવે છે કે જેમાં લખવામાં આવે છે: 'ચાંલ્લો લેવાનો નથી.' પણ ભેટો વિષે કાંઈ લખેલું હોતું નથી. તાજેતરમાં એક જ કંકોતરી એવી મળી જેમાં લખ્યું હતું: 'ચાંલ્લો અગર ભેટો લેવાની નથી.' ચાંલ્લો અને ભેટો લેવાં ન લેવાં એ કંકોતરી કાઢનારની મુનસફીની વાત છે.

દાન આપતી વખતે દાન લેનારની યાચકવૃત્તિ હોય છે. દાન આપનારની શોધ પણ થાય છે. દાન લેનારની આ યાચકવૃત્તિ, પોતાના લાભ માટે હોય અગર પોતે જે સંસ્થા ચલાવતા હોય તેના લાભ માટે હોય. વળી દાન મળે તો એ સ્વીકારવા એ તૈયાર હોય છે. પણ ચાંલ્લાની બાબતમાં એવું હોતું નથી. જેને ઘેર લગ્ન હોય તે કાંઈ ચાંલ્લો માગવા જતા નથી. એની એને અપેક્ષા હોય છે ખરી, પરન્તુ એ કાંઈ માગતા નથી. એ તો ફક્ત પ્રસંગની જાહેરાત જ કરે છે. છતાં સગાસંબંધી કાંઈ ને કાંઈ ચાંલ્લા તરીકે આપી જાય છે.

ચાંલ્લાના રિવાજના મૂળમાં ભાવના તો એ હોય છે કે જેને ઘેર લગ્ન હોય તેને લગ્નમાં કરવાના ખરચમાં કાંઈ મદદ થઇ શકે તો તે કરવી. આ મદદ અનેક માણસો નાની નાની રકમો ચાંલ્લા તરીકે આપીને કરે. આવી નાની નાની રકમોમાંથી મોટી રકમ થાય અને લગ્નનું ખરચ કરનારને ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં મદદ થાય. ચાંલ્લો આપનાર અનેક જણ હોય પણ રકમ ખરચના પ્રમાણમાં નજીવી હોય એટલે આપનારને એનો ખાસ બોજો લાગે નહિ અને મેળવનારને સારી જેવી રકમ એકી સાથે મળે.

દાનમાં પ્રવાહ એકતરફી હોય છે અને આર્થિક બદલાની અપેક્ષા હોતી નથી. ચાંલ્લામાં પણ જે વખતે એ અપાય–લેવાય છે તે વખતે ક્રિયા, દાનની માફક એકતરફી જ હોય છે અને એમાં તાત્કાલિક બદલાની અપેક્ષા હોતી નથી.

બીજી બાજુથી, ચાંલ્લો લેનાર આ રકમ લઈને બેસી રહેતો નથી. ચાંલ્લો આપનારને ઘેર જ્યારે પ્રસંગ આવે ત્યારે પોતે પણ એ જ રીતે ચાંલ્લો કરે છે અને મદદ કરે છે. એટલે કે આપનારને બદલો મળે છે—પણ એ ભવિષ્યમાં મળે છે.

આ પ્રથામાં એકબીજાને સહાયરૂપ થવાનો હેતુ રહેલો છે. એ, સહજીવનનો આદર્શ શીખવે છે. એ, સામાન્ય અર્થમાં દાન નથી અગર હોય તો તે અપેક્ષા રહિતનું દાન નથી પણ હેતુપૂર્વકનું દાન છે. આને દાન કહેતાં કદાચ સંકોચ થાય કારણ કે એમાં લેનાર યાચક નથી અને આપનાર કાંઈ ઉપકાર કરે છે એમ પણ નથી. હા, જેને ચાંલ્લાની રકમ મળે છે તે એની અપેક્ષા જરૂર રાખે છે છતાં એના ઉપર આધાર રાખીને એ બેસી રહેતો નથી અને અપેક્ષા રાખે છે તે પણ સકારણ હોય છે. પોતે ભૂતકાળમાં આ પ્રમાણે મદદ કરી હશે એટલે અપેક્ષા રાખે છે; અને ભવિષ્યમાં મદદ કરવાની વૃત્તિ હોય છે માટે રાખે છે.

દાન અને આમાં સામ્ય એટલું જ કે જેમ દાન આપનાર દાન આપતી વખતે બદલાની કાંઈ અપેક્ષા રાખતો નથી તેમ ચાંલ્લો આપનાર એ આપતી વખતે જ બદલાની કાંઈ અપેક્ષા રાખતો

નથી. અને જેમ દાન લેનાર, બદલો આપવાની વૃત્તિ રાખતો નથી તેમ ચાંલ્લો લેનાર એ લે એ જ વખતે કાંઈ બદલો આપવાની વૃત્તિ રાખતો નથી

કદાચ એમ કહી શકાય કે જે માણસને ઘેર પ્રસંગ હોય તે જમણવાર કરીને બદલો વાળે છે પણ એની અપેક્ષા અગર જવાબદારી હોય એમ બન્નેમાંથી એકેય પક્ષ સ્વીકારતો નથી—સ્વીકારતા બંધાયેલો નથી

ભેટની બાબત જરા જુદા પ્રકારની છે. આમા લગ્નનુ ખરચ કરનારને મદદ કરવાની વાત જ નથી જે ભેટ અપાય છે તે પરણનારને અપાય છે—સમારંભનો આર્થિક બોજો ઉપાડનારને નહિ

અલબત્, ચાંલ્લો આપનારની માફક ભેટ આપનાર પણ અપેક્ષા રહિત આપે છે એમ કહી શકાય નહિ ભેટ લેનાર જાણે છે કે એ આપનારને ત્યાં જ્યારે પ્રસગ આવશે ત્યારે મારે પણ ભેટ આપવી પડશે અને આપનારના મનમા પણ એવો ભાવ નથી હોતો એમ કહી શકાય નહિ

ચાંલ્લો હમેશા ચલણી નાણામાં જ હોય છે જ્યારે ભેટ હમેશા ચલણી નાણામાં હોતી નથી ઘણી વખતે કોઈ ચીજ ભેટ તરીકે આપવામા આવે છે આવી ચીજ આપનાર જો કાંઇક વિવેક વાપરીને આપે તો ઠીક છે, નહિ તો આવેલી ભેટ કેવળ શોભાની જ બની જાય છે, અને ઘણી વખતે એને સઘરી રાખવાની અને સાચવી રાખવાની પણ મુશ્કેલી ઊભી થાય છે કેટલીક વખતે ભેટ બેવડાય છે—ત્રેવડાય પણ છે થરમોસ જેવી ચીજ ભેટ તરીકે અપાય એ સારી વાત છે પણ એક-બેથી વધુ થરમોસ આવે એ શા કામના? ચાંદીના કપ-રકાબી અને પ્યાલા અપાય છે પણ લેનાર અને આપનાર બન્ને જાણે છે કે એ કાંઈ રોજના વપરાશમાં લેવાય એવી ચીજો નથી એશ ટ્રે, હજામતનો સામાન, ઘડિયાળ, પેન, ટી-સેટ બધુ બેવડાય-ત્રેવડાય એ શા કામનુ? એ આપવા લેવાથી કોને સતોષ થાય છે? કો હેતુ સધાય છે?

જ્યા ભેટ રોકડ રકમની અપાય ત્યા એનો સદુપયોગ થવાનો પૂરો સભવ છે પરન્તુ ભેટ આપનારના મનમાં જે જાહેરાતની અપેક્ષા હોય તો રોકડ ભેટ આપવાથી એ સધાતી નથી ચીજ ઉપર તો આપનારનુ નામ લખાય એટલે જ્યા સુધી એ ચીજ અસ્તિત્વમાં હોય ત્યાં સુધી પોતાનુ નામ ભેટ લેનાર યાદ કરશે આવી અપેક્ષા ભેટ આપનારના મનમા હોય છે—પેલા જાહેરાતની અપેક્ષાએ દાન આપનારના જેવી

આપણે ત્યાં દાનનો હજી 'રિવાજ' પડયો છે એમ કહી શકાય નહિ એ ખરું કે કેટલાક માણસો, પેઢીઓ, સસ્થાઓ દર વર્ષે આવકના અમુક ટકા ધર્માદા માટે—શુભ હેતુ માટે—અલગ કાઢે છે પણ એવું બધા કરતા નથી—કરવાની કોઈના ઉપર સીધી કે આડકતરી, સામાજિક પણ ફરજ નથી એટલે એ પ્રમાણે ધર્માદાની રકમ કાઢવાનો સામાન્ય રિવાજ નથી પણ ચાંલ્લાનો અને ભેટનો તો રિવાજ જ છે એની પાછળ કાયદાનુ જોર નથી—કાયદાનુ જોર હોય તો એ કર-વેરા જ કહેવાય પણ કૌટુમ્બિક અથવા સામાજિક દબાણ તો છે જ. ચાંલ્લો ન આપે એ ન્યાત બહાર એમ નથી, પણ એ ન આપે તો 'વ્યવહાર નથી કર્યો' એમ કહેવાય. એટલે અમુક રીતે એ સામાજિક બધન બની જાય છે અને પછી એ આપવા-લેવાનો 'રિવાજ' પડી જાય છે

'રિવાજ'ને કોઈ મર્યાદા નથી. ચાંલ્લામાં જ રિવાજ છે એમ નથી. બીજા અનેક પ્રસંગો આવે છે જ્યારે રિવાજ મુજબ પૈસાની આપ-લે થાય છે. કુંવારી કન્યાને અગર વરને સાસરે જમવા તેડે, પરણેલીને વળાવે, લગ્નક્રિયા વખતે સાસુનો છેડો છોડાવે, દીકરીને સુવાવડ આવે એવું છીયાણું કરે, સાસુને અને બીજાને જુદા જુદા પ્રસંગે પગે-લાગવાનું આવે, કંઈ બાળકનું નામ પાડે, સીમન્ત આવે, ઘરનું વાસ્તુ કરવામાં આવે, દીકરીનાં સાસુ-સસરાને જમવા તેડે, વગેરે વગેરે અનેક પ્રસંગો આવે છે જ્યારે પેલો 'રિવાજ' આવીને ખડો થાય છે. દરેક પ્રસંગે કોને આપવું, શું આપવું, કેટલું આપવું એ બધું વિચારવું પડે છે—ખાસ કરીને તો રોકડ નાણું કેટલું આપવું એ જ વિચારવાનું હોય છે.

ચાંલ્લામાં તો કાંઈક આપવા-લેવાની વાત છે. ભેટમાં પણ—ભલે પછી એમાં સમારંભનો ખરચો ઉઠાવનારના લાભાલાભની વાત ન હોય પણ ભેટો લેનાર-આપનારની બાબતમાં તો—આપવા-લેવાની વાત હોય છે. લેનારને ભવિષ્યમાં પોતાના ઉપર આવનાર જવાબદારીનો ખ્યાલ હોય છે એટલે સ્વીકારતાં એ જરા વિચાર કરે છે. એમાં યે જ્યારે ભેટ રોકડ નાણામાં આપવામાં આવી હોય ત્યારે સ્વીકારનાર પોતાની જવાબદારીનો આંક બાંધી શકે છે.

પણ જ્યાં 'રિવાજ' એક જ તરફી હોય, જ્યાં કેવળ આપવાનું જ હોય કે કેવળ લેવાનું જ હોય, ત્યાં આનો આંક રહેતો નથી—મર્યાદા રહેતી નથી. એટલે હવે તો રિવાજના બે પ્રકાર પડી ગયા છે—નાનો અને મોટો. દરેકને એમ થાય છે કે મોટો રિવાજ કરવો જોઈએ. લેનાર તો એમ ઇચ્છે જ. કારણ કે એમને તો ફક્ત લેવાનું જ હોય છે. પણ આપનારને પણ એમ થાય છે કે મોટો રિવાજ કરવો જોઈએ.

આની પાછળ એનો હેતુ સારા દેખાવાનો, મોટા દેખાવાનો, જાહેરાતનો હોય છે. સામાવાળા શું કહેશે એનો વિચાર એને પહેલો આવે છે—પોતાની શક્તિ છે કે નહિ એનો વિચાર ગૌણ હોય છે. પરિણામે ખેંચાઇને પણ એ મોટો રિવાજ કરવા પ્રેરાય છે.

મોટું દાન આપવામાં અને મોટો રિવાજ કરવામાં તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ કાંઈ તફાવત હોતો નથી. બન્નેમાં આત્મસંતોષની ઝંખના હોય છે, લોકો સારું કહેશે એની અને નામના મેળવવાનો અભરખો હોય છે, જાહેરાતનો મોહ પણ હોય છે. દાન લેનાર દાન આપવાની ફરજ પાડી શકતો નથી તેમ મોટો રિવાજ કરાવનાર, સીધી રીતે ફરજ પાડી શકતો નથી. પણ આડી રીતે ફરજ પાડે છે એમ કહ્યા વિના ચાલે એમ નથી. દાન ન આપો તો ખોટું નહિ દેખાય પણ મોટો રિવાજ ન કરો તો ખોટું જરૂર દેખાય. કેટલીક વખતે આ ખોટું દેખાવાનો ભય-સાચો કે ખોટો-એટલો હેતુસાધક હોય છે કે આપનારની—રિવાજ કરનારની—શક્તિ હોય કે ન હોય તોપણ એને નમવું પડે છે અને મને કે કમને પોતે આપી છૂટે છે.

આવું ન બને-સામાન્ય માણસને રક્ષણ મળે—એ માટે સમાજ કેટલાક નિયમો ઘડે છે. ન્યાતનું બંધારણ હોય તો એ ઠરાવે છે કે અમુક પ્રસંગે અમુક જ પ્રમાણમાં ખરચ કરવું—લગ્નમાં કન્યાને અમુક જ આપવું, વરને અમુક જ આપવું, ગોરને અમુક જ આપવું; જે એનાથી વધુ આપે એનો દંડ થશે એવી ધમકી પણ ન્યાતના બંધારણમાં આપવામાં આવી હોય છે. પણ આ બધનો પણ પોથીમાંનાં રીંગણાં જેવાં રહે છે. એ કેવળ દેખાવમાં જ પળાય છે. નક્કી કર્યા કરતાં વધુ આપીને, મોટો રિવાજ કરતાનાં અનેક

રસ્તા શોધાય છે. અને પછી આ મોટાની પણ મર્યાદા રહેતી નથી. એના ઉપર કોઈ રાજ્ય-મર્યાદા નથી. એમ કહી શકાય કે એનાં કાળાં બજાર થાય છે અને એ બજારમાં એના ભાવ બોલાય છે.

મને એક બનેલો પ્રસંગ યાદ આવે છે. એક વખત અમે દક્ષિણ હિન્દમાં રેલમાં મુસાફરી કરતા હતા. એ પ્રદેશમાં રહેનાર એક પુરુષ એમનાં પત્ની અને બે પુત્રો પણ અમારા ખાનામાં હતાં. એક પુત્ર પાંચેક વર્ષનો હશે. એને એના પિતાએ ઉપરના પાટિયા ઉપર સુવાડ્યો હતો. હું નીચે પણ સામા પાટિયા ઉપર બેઠો હતો. સૂઈ ગયેલા પુત્રે પડખું ફેરવ્યું અને એમ કરતાં નીચે પડી જાય એવી સ્થિતિ થઈ. મારી નજર એ તરફ ગઈ. એકદમ ઊભા થઈ મેં એની આગળ હાથ ધર્યો અને એ નીચે પડતાં પડતાં રહી ગયો. એ પાટિયાની નીચે એના પિતા બેઠા હતા. એ પણ એકદમ ઊભા થઈ ગયા અને મને ઉદ્દેશીને બોલ્યા: "તમારો મોટો ઉપકાર. એને કાંઈક થયું હોત તો મારા તો પચીસ હજાર રૂપિયા જાત."

હું કાંઈ સમજ્યો નહિ અને એમના સામું જોઈ રહ્યો! એટલે એમણે ખુલાસો કર્યો: "આ દરેક છોકરો પરણશે ત્યારે કન્યા પચીસ હજાર રૂપિયા લઈને આવશે.'

હું તો સાંભળીને આભો જ બની ગયો! ભાઈ ભણેલા હતા, અંગ્રેજી બહુ સારું બોલી શકતા હતા, ખાધે-પીધે સુખી હશે એમ લાગતું હતું. પણ એમને ય છોકરાની કિંમત ઉપજાવવી હતી—એનો ભાવ બોલાવવો હતો! રૂપિયા મળત તે તો ભેટ તરીકે જ મળત પણ એ ભેટનો પણ એ ભાવ ઉપજાવવા માગતા હતા! ક્યાં અંતરનો ભાવ અને ક્યાં આ બજારૂ ભાવ!

આમાં યે નાનો રિવાજ અને મોટો રિવાજ એ જ એના મૂળમાં હશે ને? એમનું ન્યાતનું તો એવું બંધન નહિ જ હોય કે છોકરીના બાપે, છોકરાના બાપને પચીસ હજાર રૂપિયા આપવા જોઈએ. પણ એટલી મોટી રકમ આપનાર—મોટો રિવાજ કરનાર—કોઈ મળી આવતા હશે ત્યારે જ એ આવી અપેક્ષા રાખતા હશે ને! આમાં નથી દાનની વૃત્તિ, કે નથી સામા માણસની જરૂરિયાતમાં એને મદદ કરવાની ભાવના. જે કાંઈ છે તે કેવળ બજાર ભાવે સોદો કરવાની વૃત્તિ, વરે ખરીદવાની વૃત્તિ અગર ઘણો મોટો કરિયાવર કરવાથી મળતી નામનાનો અભરખો અને પોતે મોટા-સારા-દેખાય એવો આત્મસંતોષ. આત્મસંતોષ મળે એ પણ આવી ક્રિયા કરવાનું એક કારણ તો ખરું જ ને?

❋

'પ્રસ્થાન'ના ગ્રાહકોને

જે ગ્રાહકોનું લવાજમ બાકી હોય તેમને વિનંતી છે કે તેઓ પોતાનું લવાજમ મ. ઓ. થી યા ચેકથી મોકલી આપે.

તા. ૩૧-૧-૫૪

વ્યવસ્થાપક
'પ્રસ્થાન'

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

[કલા વિભાગના પ્રમુખસ્થાનેથી]

નટની સાધના

જયશંકર ભોજક ('સુંદરી')

[ગતાંકથી ચાલુ]

ગુજરાત સાહિત્ય સભાના ૧૯૪૪માં વડોદરા ભરાયેલા ૧૫મા અધિવેશન માટે મેં એક નિબંધ તૈયાર કરેલો તે મને આજે હાથવગો થઇ પડયો છે. ગુજરાત સાહિત્યસભાએ અમદાવાદમાં ૧૯૩૭માં રંગભૂમિ-પરિષદ બોલાવેલી તેનું ઉદ્ઘાટન મારા પ્રિય મિત્ર રસિકલાલ પરીખે કરેલું અને તેના પ્રમુખસ્થાને મારા બીજા પ્રિય મિત્ર પ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર સ્વ૦ રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ હતા. આ પરિષદમાં રંગભૂમિના કેટલાક બાહ્ય અને આભ્યંતર પ્રશ્નો ઉપર વિચારવા-યોગ્ય મુદ્દાઓ ઊભા કર્યા હતા. આજની સાહિત્ય પરિષદે [૨૨મું અધિવેશન, વિલેપારલે] પણ નોંધવા યોગ્ય હોવાથી તે પુનઃ રજૂ કરવાની રજા લઉં છું:

[આ ૧૩ મુદ્દાઓ 'પ્રસ્થાન' સં ૨૦૨૦ પોષ અંકમાં છપાઈ ગયા છે તે જુઓ.—સંચાલક]

આ બધા મુદ્દાઓ અંગે સંક્ષેપમાં મારી રજૂઆત કાંઈક આ પ્રમાણે છેઃ

મૂંગો સિનેમા શરૂ થયો ત્યારથી રંગભૂમિ ઉપરથી પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચી લે એવો બીજો પ્રકાર તે આ નાટયચિત્રનો થયો. રંગભૂમિ ઉપર ન બતાવી શકાય એવી અનેક કરામતો એમાં બતાવી શકાય. અભિનયના કેટલાક પ્રકારો પણ ચલચિત્રો દ્વારા બતાવી શકાયા. પણ તેનું સૌથી મોટું પ્રલોભન નાટકના કરતાં ઘણા સસ્તા દરે નાટકને મળતી આવતી કલા પ્રજા આગળ રજૂ થઈ. તે ઉપરાંત સમયનો પણ તેણે સારો એવો બચાવ કર્યો. આ પછી બોલતાં ચિત્રપટો થયાં. સિનેમાના આ વિકાસથી એવો ભય ઉત્પન્ન થયો કે જીવતા નટોને રજૂ કરતી નાટયકલા નષ્ટ થઈ જશે. સિનેમાના આ પ્રકારોએ નાટકના ધંધા ઉપર ઘણી હાનિકારક અસર કરી. આનું સૌથી મોટું પરિણામ તો એ આવ્યું કે નાટકો માટે થિયેટર જેવું જ કંઇ રહ્યું નહીં. આમ છતાં જીવતાં નટનું આકર્ષણ પ્રજાના માનસ ઉપર એવું રહ્યું છે કે જે સંતોષ નાટકથી મળે તે સંતોષ બોલપટથી ન મળે, અને આ જ કારણથી પશ્ચિમમાં તેમ જ આપણા દેશમાં બોલપટ નાટયના તખ્તાનું સ્થાન લઈ શકતું નથી; જો કે આપણા દેશમાં નાટકના તખ્તાને આર્થિક વિટંબણામાં તેણે મૂકી દીધો. બન્ને કલાઓના ધંધાઓની દાયકાઓ પછીની સ્પર્ધા પછી આજે એમ કહી શકાય કે નાટકની કલાને પ્રજાના માનસમાં અવકાશ છે; એટલું જ નહીં પણ નાટકની ભૂખ બોલપટના આહારથી સંતોષાતી નથી, તેથી આજે મંડળીઓ લગભગ લુપ્ત થઈ ગઇ છે એનું મુખ્ય કારણ તો એમાં નાટયકલાની ધીમે ધીમે અધોગતિ થઈ એ જ હું ગણું છું અને એમાંથી જ એવી આશા સેવું છું કે જો નટો તેમની કલાને સમયને અનુરૂપ

છતાં એના મૂળ સ્વરૂપને વફાદાર રહી જીવતી કરે તે નાટકના તખ્તાને ભાવિ પ્રજા વધાવી લેશે એમાં મને સંશય નથી. એને માટે નાટ્યશાળા માટે ભેખ લેનારા નરો નહીં પણ નટયપૂજકો જોઈએ.

અમારા યુગમાં નાટ્યવિદ્યાનું સ્વતંત્ર શિક્ષણ આપવાની કોઈ યોજના ન હતી. અમને જે કંઈ જ્ઞાન મળતું તે અમારી ભૂમિકા ને તાલીમમાંથી મળતું. આના કેટલાક લાભો પણ છે. ખાસ કરીને એ તાલીમ પુસ્તકિયા કે કેવળ શાસ્ત્રીય ન રહેતાં પ્રાયોગિક બનતી. પણ એમાં પરંપરા ઈતિહાસ અને તુલનાનો અભાવ હોવાથી શીખવ્યાની બહાર જવાનું બહુ ઓછું બનતું. નવા દેશકાળને અનુરૂપ પ્રજાની નવી તૃષ્ણાઓને સંતોષે એવી નવી રંગભૂમિ કરવાને માટે નાટ્યવિદ્યાની વ્યવસ્થિત શાળાઓની મને બહુ જરૂર લાગેલી. શ્રીયુત ગોવર્ધનરામભાઈએ નવી સંસ્કૃતિને જેમ પ્રાચીન ભારત, અર્વાચીન પશ્ચિમ અને આપણી વર્તમાન સ્થિતિ એ ત્રિવેણીના સંગમાંથી ઉદ્‌ભવતી જણાવી છે તે આ નાટ્યકલાને બરાબર લાગુ પડે છે. તેમાં આપણી ભરતની નાટ્યપરંપરા, પાશ્ચાત્ય નરો અને નાટ્યદર્શકોનાં નવાં સર્જનો અને આપણી છેલ્લી સો વર્ષથી ચાલી આવતી નાટ્યકલા એ ત્રણેનો સુમેળ થવો જોઈશે. આ બધું જ્ઞાન નાટ્યવિદ્યાની શાખાઓ મારફત જ આપી શકાય. આ અંગે સંતોષની વાત એ છે કે મુંબઈ, વડોદરા, અમદાવાદ, રાજકોટ વગેરે સ્થળોએ નાટ્યવિદ્યા શીખવવાના ઉપક્રમ થયા છે. તેમાંની એક સંસ્થા ગુજરાત વિદ્યાસભાના નાટ્યવિદ્યામંદિર જેનો ઉલ્લેખ હું આગળ ઉપર કરી ગયો, તેના નિયામક તરીકે લગભગ પંદર વર્ષથી તેની સાથે મારો સંબંધ રહેલો છે. આ પછી બીજી મહત્ત્વની બાબત એ નોંધવા જેવી છે કે કેન્દ્ર સરકારે સંગીત નાટક અકાદમી સ્થાપી છે અને તેને અનુસરી આપણા ગુજરાત રાજ્યે પણ એવી સંસ્થા સ્થાપી છે. સરકારના કાબૂ હેઠળની આવી સંસ્થાઓમાં ઘણાં ભયસ્થાનો છે. એનો ધક્કો કે પક્વ સૂઝના અભાવે નાટકની પ્રવૃત્તિને ગૂંગળાવી નાખે અથવા તો અણઘડ અને અણસમજુ તત્ત્વોને જ પોષણ આપે એવો ભય રહે છે. ઉપરાંત સરકારી તંત્ર રાજકીય પક્ષના હાથમાં હોવાની સ્થિતિ આપણે સ્વીકારેલી હોવાથી તે તે રાજકીય પક્ષ પોતાના રાજકીય પ્રચારનું સાધન નાટ્યની પ્રવૃત્તિને કરી મૂકે એ સૌથી મોટો ભય છે. આવાં ભયસ્થાનો હોવા છતાં રાષ્ટ્રિય સરકાર નાટ્યની પ્રવૃત્તિના ઉત્તેજનમાં જે ઉત્સાહ બતાવે છે તે તો ખરેખર અભિનંદનને પાત્ર છે. બીજી એક સંતોષકારક બાબત એ નોંધવાની છે કે ગુજરાતમાં વડોદરાની મ. સ. યુનિવર્સિટીએ નાટ્યકલાને યુનિવર્સિટીના શિક્ષણમાં ડિગ્રી કોર્સનું અગત્યનું સ્થાન આપવામાં પહેલ કરી છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ પણ હમણાં હમણાં આ અંગેનો એક ડિપ્લોમા કોર્સ સ્વીકાર્યો છે, પણ એનો અમલ ફક્ત એક જ કૉલેજ—ગુજરાત વિદ્યાસભાની બ્રહ્મચારી વાડી ટ્રસ્ટ સંચાલિત હ. કા. આર્ટ્સ કૉલેજ—કરે છે.

પણ આવાં નાટ્યવર્ગો કે નાટ્યવિદ્યા મંદિરો ચલાવવાથી નાટ્યકલાના તખ્તાનો કેટલો ઉદ્ધાર થશે તે વિચારવાનું છે. હકીકતમાં તો આવી નાટ્યવિદ્યાની સંસ્થાઓમાં તૈયાર થયેલા સ્નાતકોને માટે કોઈ કાર્યક્ષેત્ર જ દેખાતું નથી અને એ જ કારણે આ સંસ્થાઓમાં વિદ્યાર્થીઓ પણ થોડા આવે છે. એટલે આવી નાટ્યવિદ્યા સંસ્થાઓની સાથે સાથે જ નિયમિત રીતે નાટકો ભજવતાં મંડળો પણ જોઈએ. આ બાબતમાં લોકનાટ્ય સંઘે ખાસ કરીને તેના બે મુખ્ય કલાકારો શ્રી. જશવંત ઠાકર અને શ્રી દીના ગાંધીએ, સારો એવો નમૂનો આપ્યો

હતો. આ પછી મુંબઈ, વડોદરા, અમદાવાદ અને રાજકોટ વગેરે સ્થળોમાં પણ નટમંડળીઓ કામ કરવા લાગી હતી. અમદાવાદમાં 'રંગમંડળ' આ રીતે કામ કરતું હતું. ગુજરાત વિદ્યાસભાએ નાટ્યવિદ્યા મંદિરની જોડે જ કેટલાંક વર્ષ પછી એક 'નટમંદિર' સ્થાપ્યું હતું. આ મંડળે પણ નિયમિત રીતે કલાની કક્ષામાંથી ઊતર્યા વિના નાટકો આપવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. પણ અત્યારે આમાંની કેટલીક સંસ્થાઓ પ્રવૃત્તિ કરતી અટકી ગઈ છે અને જેઓ પ્રવૃત્તિ કરે છે તેઓ પાછા અમારી રંગભૂમિની જેમ એટલા નીચે ઊતરતા થઈ જાય છે કે મને દહેશત રહે છે કે ગુજરાતનાં છેવટનાં વીસ–પચ્ચીસ વર્ષની નાટ્યપ્રવૃત્તિ જાણે કે હાથમાંથી સરી રહી છે. છતાં નિરાશ થવાનું કંઈ કારણ નથી. નાટ્યપ્રવૃત્તિને સમર્થન આપવા એક–એક વર્ષ પહેલાં અમદાવાદમાં 'ભારત સહકારી નાટ્ય મંડળ' નામની એક સહકારી સંસ્થા ઊભી કરી છે, પણ મારે દિલગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે કવિવર ટાગોરના 'ચિત્રાંગદા' નાટકનો સફળ પ્રયોગ કર્યા પછી તે સક્રિય રહી શકી નથી. જીવતોજાગતો નાટ્યકલાનો તખ્તો હયાત નહીં હોય તો નાટ્યવિદ્યાની શિક્ષણસંસ્થાઓ પણ અકિંચિત્કર થઇ જશે અને અંતે બંધ થઈ જશે. આ વિષયમાં મહારાષ્ટ્ર અને બંગાળની નૂતન રંગભૂમિઓ કેવી રીતે આપણા કરતાં વધારે ગતિશીલ રહી શકી છે તેનો અભ્યાસ આપણે કરવો આવશ્યક છે.

નટકલાની ફાવટ ક્યાં છે અને કોની છે એ જાણકારી નવી રંગભૂમિના સંવર્ધનને માટે આવશ્યક છે. આપને સૌને સુવિદિત છે કે ગુજરાતમાં રંગભૂમિની ધૂંસરી મોટે ભાગે તરગાળા કોમના ઉપર જ રહેલી છે. એ કોમે જ ગુજરાતનાં ગુજરાતી તેમ જ ઉર્દૂ નાટકો માટે નામચીન કલાકારો આપ્યા છે. આ કોમને સંગીત, નૃત્ય અને અભિનયના વારસાગત સંસ્કાર છે. અનુભવથી પણ એમ જણાય છે કે આ કલાઓ એ વર્ગ જેટલી ઝડપથી ગ્રહણ કરી શકે છે અને ગ્રહણ કરેલું કુશળતાથી કરી બતાવે છે તે બીજાઓને બહુ શ્રમસાધ્ય હોય છે. નટ થવાની આકાંક્ષાવાળા ઘણા યુવકો અને યુવતીઓને તેની ફાવટ પણ હોતી નથી. તેથી આ અંગે મારી એક એવી સૂચના છે કે આ કોમનાં બાળકોને નવા પ્રકારના નાટકની અને તેને આવશ્યક એવા અભિનયની તાલીમ આપવાની સૌ પ્રથમ યોજના વિચારવી જોઇએ. આ માટે ખરાં નાટ્યવિદ્યામંદિરો ઉત્તર ગુજરાતમાં થવાં આવશ્યક છે. ત્યાં ન થાય તો અમદાવાદ, વડોદરા કે રાજકોટ (અને મુંબઇ પણ) જેવાં સ્થળોએ તેમના રહેવા–ખાવાનો અને શિક્ષણ અને નાટ્યશિક્ષણનો પ્રબંધ થવો જોઇએ. આ સ્થાનેથી જો ગુજરાત સરકારને હું આજીજી કરી શકું તો જરૂર કહું કે એ પ્રવૃત્તિ પોતે હાથ ધરે અથવા કોઈ વિદ્યાસંસ્થાને આવી પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવા ઉત્તેજન આપે.

નવાં ધોરણોને પહોંચી વળે એવી રીતે તાલીમ પામેલો અને નાટ્યકલાનો ભેખ ધારેલો વર્ગ જો ગુજરાતમાં ઉત્પન્ન થાય તો તેનાં સંસ્કારિક પરિણામો ગુજરાતના સમસ્ત પ્રદેશમાં દેખાશે એવી મારી શ્રદ્ધા છે.—ગુજરાતનાં નગરોમાં, ગ્રામોમાં, ઉત્સવોમાં, મેળાઓમાં સર્વત્ર એનું સૌંદર્ય ઉદ્દીપિત થશે અને નાટ્યકલા દ્વારા પ્રજાને જે રસાસ્વાદ અને જીવનસંસ્કાર મળવા જોઈએ તે પ્રાપ્ત થશે. ઇતિ શિવમ્.

आङ्गिकं भुवनं यस्य वाचिकं सर्ववाङ्मयम् ।
आहार्यं चन्द्रतारादि तं नमः सात्त्विकं शिवम् ॥

※

આરોગ્ય અને આહાર

ચંદુલાલ કાશીરામ દવે

લેખાંક ૩ જો : આહારનાં પોષક તત્ત્વો

શરીરને જીવંત રાખવું હોય, તેની અંદર જે અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ તેને સ્વસ્થ અને ચેતનવંતુ રાખવાને માટે રાત્રી-દિવસ ચાલ્યાં કરે છે તે ક્રિયાઓ સુવ્યવસ્થિત અને નિયમિત ચલાવવી હોય, જીવનના ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ માટે રોજ-બરોજ અનેક શ્રમકાર્યો શરીર પાસે કરાવવાં હોય, શરીરના અંગેઅંગને, કોષેકોષને પ્રતિક્ષણ જે ઘસારો પહોંચે છે તેમાં જે ભાંગતોડ થયા કરે છે તે પૂરવી હોય, બાળપણથી યુવાવસ્થા સુધી શરીરનો સંપૂર્ણ વિકાસ અને વૃદ્ધિ કરવાં હોય, શરીરમાં શક્તિ ઉત્પાદન, ઘસારાની પૂરણી અને વૃદ્ધિની ક્રિયાઓનું યથાસ્થિત નિયમન કરનારું બળ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો શરીર જે તત્ત્વોનું બન્યું છે તે તત્ત્વોથી તેને પોષવું જ રહ્યું. પ્રાણવાયુ, પાણી અને પ્રકાશ તેને પોષનારાં ઉત્તમ તત્ત્વો છે અને તે ત્રણેય અનિવાર્ય છે; છતાં તેમના એકલા પર શરીર હરગીજ ટકી શકે નહીં, તેટલા જ માટે આહારની જરૂર છે. ત્યારે આહારનું પ્રયોજન ટૂંકમાં ત્રણ પ્રકારનું છે :-(૧) શરીરની આંતર બાહ્ય ક્રિયાઓ માટે શક્તિ પૂરી પાડવી; (૨) શરીરને લાગતો ઘસારો પૂરવો અને યુવાવસ્થા સુધી તેનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરવો; (૩) શરીરની ઉપલી ક્રિયાઓનું બરાબર નિયમન કરવું.—ત્યારે આહારમાં એવાં પોષક તત્ત્વો જોઈએ કે જે શરીરને શક્તિ આપે, ઘસારો પૂરે, તેનો વિકાસ કરે અને આ બધાં માટે નિયામક બળ પૂરું પાડે. આ તત્ત્વો કયાં તે હવે જોઈએ.

શક્તિપ્રદ તત્ત્વો

(૧) કર્બોદિત

સખ્ત પરિશ્રમથી શરીર થાકીને લોથ થઈ ગયું હોય, બેચાર ઉપવાસથી તમે સાવ અશક્ત અને ઢીલાઢફ થઈ ગયા હો ત્યારે ગોળ, ખાંડ કે મધનું પાણી પીઓ અથવા મોસંબી કે નારંગીનો રસ પીઓ કે તમને તરતમાં જ શરીરમાં સ્ફૂર્તિ અને શક્તિનો સંચાર માલૂમ પડશે. ગંભીર માંદગીમાં ખૂબ નંખાઈ ગયા હો ત્યારે દાક્તર લોહીની નસમાં ગ્લુકોઝનું ઇંજેક્શન આપતાં સપાટાબંધ શક્તિ આવવા માંડશે. આ શક્તિ ક્યાંથી આવી? એ પાણીમાં, રસમાં અને ગ્લુકોઝમાં રહેલી સાકરે આપી એ તરત સમજાય એવું છે. તેવી જ રીતે ઘઉં, બાજરો, ચોખા વગેરે કોઈપણ પદાર્થ છે, જેને 'સ્ટાર્ચ' કહેવાય છે તે પણ એક પ્રકારની ઘટ્ટ સાકર જ છે. તે ખાવાથી પણ શક્તિ આવે છે. એટલે એ શક્તિદાયી પોષક તત્ત્વ છે. આહારશાસ્ત્રમાં આ સાકર અને સ્ટાર્ચને 'કર્બોદિત' કહે છે કેમકે કર્બ એટલે કાર્બન અને ઉદિત એટલે પાણી: કાર્બન અને પાણીના સંયોજનમાંથી થએલો પદાર્થ છે. પાણીમાં બે ભાગ હાઈડ્રોજન અને એક ભાગ ઓક્સીજન-પ્રાણવાયુ સંયુક્ત રૂપે છે. આમ કર્બોદિતમાં કાર્બન, હાઈડ્રોજન અને પ્રાણવાયુ એ ત્રણ તત્ત્વો અમુક પ્રમાણમાં સંયુક્ત રહેલાં છે. શરીરરચનામાં આ જ ત્રણ તત્ત્વો સારા પ્રમાણમાં રહ્યાં છે. એટલે શરીરને

શક્તિ આપનારું મહત્ત્વનું પોષક તત્ત્વ પણ આ ત્રણ તત્ત્વોનો બનેલો સંયુક્ત પદાર્થ છે. ઘી, તેલ જેવા માત્ર ચરબીવાળા પદાર્થો સિવાય દરેક ખાદ્યમાં ઓછું વત્તું કર્બોદિત હોય છે જ.

(૨) ચરબી

મલાઈ, માખણ, ઘી, તથા તલ, મગફળી વગેરેનાં વનસ્પતિ તેલો એ બધાં તો અન્ન કરતાંય ઘણી વધારે શક્તિ આપે છે એ સૌનો અનુભવ છે. આ બધાંમાં ચરબીનું તત્ત્વ છે; એટલે ચરબી એ કર્બોદિતની જેમ, પણ તેનાથી વિશેષ, લગભગ સવા બે ગણી શક્તિ આપનાર પોષક તત્ત્વ છે. ચરબીમાં પણ કર્બોદિતની જેમ મૂળમાં કાર્બન, હાઇડ્રોજન અને પ્રાણવાયુ એ જ ત્રણ તત્ત્વો સંયુક્તપણે રહ્યાં છે; પરંતુ તેનું પ્રમાણ તદ્દન જુદું છે. ચરબીમાં પ્રાણવાયુનું તત્ત્વ ઓછું છે; કાર્બન અને હાઇડ્રોજન વિશેષ છે. આમ આ ત્રણ તત્ત્વો જ આહારમાં કર્બોદિત અને ચરબીરૂપે પોષક દ્રવ્યો તરીકે શરીરને શક્તિ પૂરી પાડવાનું કાર્ય કરે છે.

વિકાસવર્ધક તત્ત્વો

(૩) નત્રિલ (પ્રોટીન)

બાળક જન્મ પછી કેટલાક મહિનાઓ સુધી માત્ર માતાના દૂધ પર જ ઉછરે છે અને ત્યાર પછી એ વર્ષો સુધી અન્ય ખોરાકની સાથે ગાયભેંસનું દૂધ પીને મોટું થાય છે. યુવાવસ્થા સુધી તેના શરીરનો વિકાસ કરવામાં, તેનાં હાડકાં બાંધવામાં દૂધ એ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. યુવાવસ્થાએ વિકાસવૃદ્ધિનું કાર્ય પૂરું થયા પછી જીવન પર્યંત શરીરને લાગતો ઘસારો પૂરવામાં પણ દૂધની જરૂર પડે છે. દૂધની જેમ દાળ વગેરે કઠોળ પણ આ જ કામ માટે ઉપયોગી થાય છે ત્યારે દૂધ દાળ વગેરેમાં એવું તે કયું તત્ત્વ છે કે જે શરીરની વૃદ્ધિ અને ઘસારાની પૂરણી કરે છે? આ તત્ત્વમાં પણ કર્બોદિત અને ચરબીની જેમ કાર્બન, હાઇડ્રોજન અને પ્રાણવાયુ તો છે જ; પરંતુ તે ઉપરાંત નાઇટ્રોજન નામનું એક વિશેષ તત્ત્વ તેમાં ખાસ કરીને ભળેલું છે. આપણા આહારશાસ્ત્રીઓ તેના ઉપરથી આપણી ભાષામાં તેને 'નત્રિલ' કહે છે. તેનું અંગ્રેજી નામ 'પ્રોટીન' છે. 'પ્રોટોસ' એ ગ્રીક શબ્દનો અર્થ 'પ્રથમ' એ ઉપરથી 'પ્રોટીન' એટલે પ્રાથમિક અગત્યનો પદાર્થ એવો અર્થ થાય છે. આ પ્રોટીન–નત્રિલમાં નાઇટ્રોજન સહિત ચારેય તત્ત્વો સંયુક્તરૂપે રહ્યાં છે. એમાં અલ્પ પ્રમાણમાં ગંધક અને કદિક ફૉસ્ફરસ પણ હોય છે. આ બધાં તત્ત્વો જુદા જુદા પ્રમાણમાં જુદી જુદી રીતે જોડાયાથી પ્રોટીન પણ જુદા જુદા પ્રકારના થાય છે અને તે જુદાં જુદાં પ્રોટીનો શરીરના જુદાં જુદાં અવયવોની જરૂરીઆત પ્રમાણે તે તે અવયવોમાં રહી તેમના સ્નાયુઓને બાંધવામાં અને ઘસારો પૂરવામાં અગત્યની કામગીરી બજાવે છે. કર્બોદિત અને ચરબીનાં તત્ત્વો પ્રોટીનમાં હોવાથી શક્તિ પણ આપે છે; પરંતુ તે તેનું ગૌણ કાર્ય ગણાય. તેનું મુખ્ય કાર્ય તો શરીરના કોષેકોષને બાંધવાનું અને ઘસારો પૂરવાનું છે. કર્બોદિત અને ચરબી શરીરના સ્નાયુઓને ગમે તેટલી શક્તિ આપે પરંતુ પ્રોટીન વિના સ્નાયુઓ બંધાય જ નહિ, ટકે જ નહિ, તો પછી શક્તિ કોને આપવાની? આમ પ્રોટીનની અગત્ય પ્રથમ છે એ સહેજે સમજાશે.

(૪) ખનિજ ક્ષારો

આપણાં હાડકાં અને દાંત મોટે ભાગે ચૂના અને ફૉસ્ફરસના ક્ષારોના બનેલાં છે

તેથી તેમને બાંધવામાં અને સારી સ્થિતિમાં રાખવામાં આ ક્ષારો જરૂરના છે તેવી રીતે લોહ, ત્રાંબુ, ગંધક, ફોસફરસ એ ક્ષારો લોહી, સ્નાયુ, કલેજાના કોષોની રચનામાં ઉપયોગી થાય છે. આમ પ્રોટીન ઉપરાંત કેટલાક ખનિજ ક્ષારો પણ શરીરના વિકાસ અને ટકાવના કાર્યમાં ખપ લાગે છે. દૂધમાં પ્રોટીન ઉપરાંત ચૂનાં જેવા અગત્યના ક્ષારનાં પોષક તત્ત્વો રહ્યાં હોવાથી જ બાળકોનાં હાડકાં, સ્નાયુ વગેરેની સારી વૃદ્ધિ થાય છે.

નિયામક તત્ત્વો

ખનિજ ક્ષારો

આ ક્ષારોની એક કામગીરી તો ઉપર પ્રમાણે આપણે જોઈ, પણ તે ઉપરાંત તેમની બીજી અગત્યની કામગીરી પણ છે. જેમ કે જરા જેટલું લોહ તે લોહીનાં લાલ કણો તો બનાવે છે જ; પરંતુ તે ઉપરાંત પ્રાણવાયુને ફેફસાંમાંથી ઝડપી ને કોષોકોષમાં પહોંચાડવામાં અને ત્યાંથી કાર્બોનિક એસિડ ગેસની ઝેરી હવાને લઈને બહાર કાઢવામાં મદદરૂપ પણ તે જ થાય છે. લોહીમાં અને શરીરનાં બીજાં પ્રવાહીઓમાં મીઠું, ચૂનો, ફોસફરસ વગેરે અનેક ક્ષારો ભળીને તેમને શરીરની અગત્યની ક્રિયાઓનું નિયમન કરવામાં ઉપયોગી થાય છે.

(૫) પ્રજીવકો [વિટામિનો]

આ વીસમી સદીના આરંભ સુધી તો એમ જ મનાતું કે કર્બોદિત, ચરબી, પ્રોટીન અને ક્ષારો—આ ચાર જ તત્ત્વોની જરૂર શરીરના પોષણ માટે છે પરંતુ પછીથી માલૂમ પડ્યું કે આ ઉપરાંત એક એવા પ્રકારનાં તત્ત્વો છે કે જે આહારમાં ન હોય તો આ ચારેય તત્ત્વો લગભગ નકામાં નીવડે. આ તત્ત્વો તે પ્રજીવકો—વિટામિનો શરીરને મકાનના બાંધકામની સાથે સરખાવીએ તો એમ કહી શકાય કે કર્બોદિત, ચરબી, પ્રોટીન, ક્ષારો એ ઇંટ-પથ્થર, ચૂનો-સિમેન્ટ, લાકડું, લોઢું વગેરે બાંધકામની વસ્તુઓની જેમ શરીરનાં બાંધકામનાં સાધનો ગણાય. પરંતુ બાંધકામમાં ઉપરની બધીય સામગ્રી છતાં તેનો યોજનાપૂર્વક ઉપયોગ કરનાર કારીગરો ન હોય તો મકાન ન બંધાય; તેવી જ રીતે વિટામિન—કારીગરો વિના માત્ર પેલાં ચાર તત્ત્વોથી શરીર ન બંધાય કે ન ટકે. કર્બોદિત અને ચરબી શક્તિ આપી શકે છે અને પ્રોટીન તથા ક્ષારો શરીરનો વિકાસ કરે છે અને તેને ટકાવે છે તે આ વિટામિનોની હાજરીને લીધે જ. વિટામિનો એ, બી, સી, ડી, ઈ એમ જુદા જુદા પ્રકારનાં છે. એ તત્ત્વો શરીરની જુદી જુદી ક્રિયાઓનું નિયમન કરવામાં મહત્ત્વનો હિસ્સો આપે છે. રોગનો પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ પણ તે જ આપે છે. જીવન માટે તે અનિવાર્ય છે માટે તો તે પ્રજીવકો—વિટામિનો કહેવાય છે.

કુલ પોષક તત્ત્વો

આમ, શરીરને શક્તિ આપનાર, તેની વૃદ્ધિ કરનાર અને તેને ટકાવનાર, તેની બધી ક્રિયાઓનું નિયમન કરનાર—ટૂંકમાં શરીરને જીવંત અને સ્વસ્થ રાખનાર કુલ પાંચ પ્રકારનાં પોષક તત્ત્વો છેઃ—કર્બોદિત, ચરબી, નત્રિલ (પ્રોટીન), ખનિજ ક્ષારો અને પ્રજીવકો (વિટામિનો). આપણે ખોરાક એવો લેવો જોઈએ કે જેમાંથી આ પાંચેય તત્ત્વો પૂરતાં શરીરને મળી શકે. એટલે હવે આપણે ખાદ્ય પદાર્થોને આ પોષક તત્ત્વોની દૃષ્ટિએ તપાસીશું.

ચાલુ]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
[વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખસ્થાનેથી]

વિજ્ઞાનશિક્ષણ અને સાહિત્ય

ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ

સંશોધનનો આધાર શિક્ષણ પર રહે છે. સારું શિક્ષણ આ વિચારો સ્ફુરાવે છે અને સંશોધનની પ્રેરણા આપે છે.

વિજ્ઞાનશિક્ષણની સુધારણા અર્થે દુનિયાભરમાં પ્રયાસો ચાલી રહ્યા છે. લંડનથી પ્રગટ થતું વિજ્ઞાન-સાપ્તાહિક 'નેચર' આનો ખ્યાલ આપતું રહે છે. અમેરિકામાં શિક્ષણ અને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં અગ્રણી વ્યક્તિઓની બનેલી સાયન્સ એડવાઈઝરી કમિટીએ આ દિશામાં સારું માર્ગદર્શન આપ્યું છે. પરમાણુયુગને અનુરૂપ વિજ્ઞાનશિક્ષણ થાય એ માટે કમિટીએ ભારપૂર્વક કહ્યું છે કે

કેળવણી એવી હોવી જોઈએ કે ઊગતી ઊછરતી પેઢીની બુદ્ધિશક્તિને સરાણે ચડાવે અને તેની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ પ્રેરે;

કેળવણી એવી હોવી જોઈએ કે સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ અર્થે જ્ઞાન અને તેનાં સાધનો યોજે.

આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ આપણી ઊછરતી પ્રજા-પેઢીમાં જિજ્ઞાસા પ્રેરે છે?

આધુનિક વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપણે આપણા યુવાનોમાં સંક્રાન્ત કરી શક્યા છીએ?

શક્તિઓના યથાશક્ય વિકાસ પ્રત્યે આપણા વિદ્યાર્થીઓને અભિમુખ કરી શક્યા છીએ?

નિસર્ગદત્ત શક્તિવાળા આગળ પડતા વિદ્યાર્થીઓ માટે આપણે કાંઈ જોગવાઈ કરી છે?

હાઈસ્કૂલ અને યુનિવર્સિટીની કક્ષાઓને ધ્યાનમાં રાખી અભ્યાસક્રમના ધ્યેયને આપણે સ્પષ્ટ કર્યો છે?

—मारा मत प्रमाणे गुजरातमां सौथी गंभीर सवाल मात्र शिक्षणप्रथानी दरिद्रतानो ज नथी, पण सहज तेजस्वितावाळो व्यक्तिओ माटे जोगवाईनी ऊणपोनो छे.

આમાં માધ્યમનો પ્રશ્ન વધારે મૂંઝવણ પેદા કરે છે. જ્ઞાન મેળવવાની સરળ રીત માતૃભાષા દ્વારા છે એમાં હવે બેમત નથી. પણ આને વાસ્તવિક બનાવવી હોય તો વિશ્વનું જ્ઞાન માતૃભાષામાં મળે એવી સગવડ હોવી જોઈએ. માધ્યમ તરીકે મળનારી સફળતા ગુજરાતી ભાષા અને તેના સાહિત્યના વિકાસ પર આધાર રાખે છે. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આ કાર્ય એવરેસ્ટ સર કરવા જેવું દુષ્કર છે. ગુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનનાં યોગ્ય પુસ્તકોની ઊણપ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. બાળકો માટે લખાતાં પુસ્તકો વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોને સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરવાને બદલે મનોરંજકતા તરફ વધારે વળે છે. પૂરકવાચન પૂરું પાડે એવાં પુસ્તકો ગણ્યાંગાંઠ્યાં છે. ગુજરાતીમાં વિજ્ઞાનસાહિત્યનો પ્રશ્ન ખૂબ વિચારણા માગે છે....

મહારાષ્ટ્ર, બંગાળ, ઉત્તર પ્રદેશ અને દક્ષિણ હિંદ પોતપોતાનાં વિજ્ઞાન-માસિકો કાઢે છે. ગુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનનું એક પણ સ્વતંત્ર સામયિક ન હોવાને લીધે લેખકોનું કામ ત્રૂટક અને અસંબદ્ધ થઈ જાય છે. એટલે વિજ્ઞાનનું એક ગુજરાતી સામયિક કાઢવાની વ્યવસ્થા કરવાનો સમય પાકી ગયો છે....

પ્રત્યેક વૈજ્ઞાનિક પોતાના કાર્ય અંગે આવશ્યક સાહિત્ય મેળવતો રહે છે; પણ સામાન્ય જનતાના દરેક અંગને વિજ્ઞાનની ઉપયોગી માહિતી લોકભોગ્ય ભાષામાં મળે એવી ગોઠવણ કરવાની રહે છે. આ દૃષ્ટિએ વૈજ્ઞાનિક પ્રકાશનોનો આખો પ્રશ્ન વિજ્ઞાનના પ્રૌઢ શિક્ષણનો પ્રશ્ન બની જાય છે. વિજ્ઞાનની સાચી સમજ આપણા જીવનનો અંશ બને એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય તેમાં વિજ્ઞાનનું સાફલ્ય છે. આ કાર્યમાં પહેલી જરૂરિયાત યોગ્ય પુસ્તકોની છે. આપણી પ્રકાશન સંસ્થાઓએ આ પ્રશ્ન દેશના હિતમાં ઉપાડી લેવાનો સમય પાકી ગયો છે. . . .

* * *

ગુજરાતીમાં સંશોધનાત્મક સાહિત્ય અતિ જૂજ છે; તો લોકભોગ્ય વિજ્ઞાન સાહિત્ય કેટલું હોઈ શકે ? બન્નેનો સંબંધ ગાઢ રહેલો છે. વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય લોકભોગ્ય ભાષામાં તૈયાર કરવા માટે લેખક સંશોધનની બાબતો ગ્રહણ કરી શકે એવી લાયકાતવાળો હોવો જોઈએ, અને દરેક દિશામાંથી પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનનાં કિરણોનો પ્રકાશ દૂર સુધી ફેંકવાની શક્તિ ધરાવતો હોવો જોઇએ. અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રગટ થતાં આવાં વિજ્ઞાનસાહિત્યનાં પુસ્તકો આપણે ગુજરાતીમાં હજી જૂજ આપી શક્યા છીએ.

વિજ્ઞાનશિક્ષણની સુધારણામાં એક મોટું નડતર (hurdle) ગણિત વિજ્ઞાનના યોગ્ય અભ્યાસની ઊણપ છે. ગણિત, વિજ્ઞાન માત્રનો પાયો છે. અત્યારે શાળાન્ત પરીક્ષામાં તેને યોગ્ય સ્થાન મળ્યું નથી; એટલે પ્રયત્નો છતાં વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ ઊંચી કક્ષાએ લઈ શકાતું નથી. વિજ્ઞાનની વિદ્યાશાખામાં પ્રવેશ માટે સામાન્ય અંકગણિત ઉપરાંત ઍલ્જીબ્રા અને જીઓમેટ્રીનું પાકું જ્ઞાન આવશ્યક ગણાવું જોઈએ; તો જ વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ ઉપકારક થશે અને પ્રગતિ સાધી શકાશે. વિદ્યાર્થીને બોજો વધે એ બહાને આ બાબતની ઉપેક્ષા ન થવી જોઈએ. વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ ખરું લાવવા અને દેશમાં ચાલી રહેલા ઉદ્યોગીકરણ માટે દેશના હિતમાં મને તો આ બાબત મહત્ત્વની લાગે છે.

પ્રયોગો વિજ્ઞાનના શિક્ષણનો આત્મા છે. અત્યારે એવી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે કે વિજ્ઞાનના વિષયો, ભાષાના વિષયો હોય એની માફક શીખવાય છે. ડેમોન્સ્ટ્રેશન પ્રયોગોને શિક્ષણમાં સ્થાન નહીંવત્ રહ્યું છે, અને પ્રયોગશાળાઓમાં જે પ્રાયોગિક કાર્ય કરાવવામાં આવે છે તે યંત્રવત્ બની ગયું છે. વિજ્ઞાનશિક્ષણની સુધારણામાં આ બાબત તાત્કાલિક ધ્યાન (top priority) માગે છે, એમ મને લાગે છે. વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીને વિષયમાં રસ લેતો અને વિચાર કરતો કરવા પ્રયોગોને વધારે સ્થાન અપાવું જોઇએ. . . .

આપણા દેશમાં વિજ્ઞાનશિક્ષણ અને કેળવણી સંતોષકારક છે એમ કહી ન શકાય. આથી નવાઈ ઉપજે એમ નથી. પશ્ચિમમાં પણ છેલ્લાં ૨૫–૩૦ વર્ષોમાં જ કેળવણીની યોજનામાં વિજ્ઞાનને યોગ્ય સ્થાન મળ્યું છે. સ્કૂલ અને કૉલેજમાં વિજ્ઞાનના અભ્યાસને unfortunate ગણનારા વિદ્વાનો આગળ વધેલા એ દેશોમાં પણ મળી આવે છે. પ્રશિષ્ટ સાહિત્ય (classics)નો અભ્યાસ જ સંસ્કૃતિ માટે આવશ્યક છે એમ તેઓ દૃઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક કહે છે, અને પોતાનો મુદ્દો મજબૂત કરવા સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યા પોતાની રીતે આપે છે.

* * *

ગુજરાતમાં પેટ્રોલિયમ-ક્ષેત્રનું અસ્તિત્વ પુરવાર થયા પછી વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ અને સંશોધન માટે વિપુલ શક્યતાઓ ઉપસ્થિત થઈ છે. સૌ પ્રથમ ભૂસ્તરશાસ્ત્રના ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે વધારે સગવડો ઊભી કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. ગુજરાતમાં આ વિષય અંગે હજી ઘણી ઓછી સગવડો છે—માત્ર વડોદરા યુનિવર્સિટીમાં અને અમદાવાદમાં એમ.

૭. સાયન્સ ઈન્સ્ટીટ્યૂટમાં. કેમિકલ એન્જીનિયરીંગના અભ્યાસની પણ ઘણી થોડી સગવડો છે. પેટ્રોકેમિકલ ઉદ્યોગ અસ્તિત્વમાં આવતાં તેના વિકાસ માટે નિષ્ણાત ટેકનિશ્યનોની માગણી પૂરી પાડવા ગુજરાતમાં વિજ્ઞાનના શિક્ષણને નવો ઝોક આપવાનો રહે છે. આ માટે યોગ્ય સંસ્થાઓ ન હોય તો આપણા યુવકોને તક કેવી રીતે સાંપડે?

અમદાવાદના મિલમાલિકોએ અમદાવાદ ટેક્ષટાઇલ ઈન્ડસ્ટ્રી રિસર્ચ એસોસિયેશન [અટીરા] સ્થાપ્યું એ બાદ કરતાં ઔદ્યોગિક સંશોધનની સંસ્થાઓ ગુજરાતમાં અસ્તિત્વમાં આવી નથી એ એક કોયડો રહે છે. આધુનિક ઉદ્યોગની પ્રગતિનો મદાર સંશોધન પર છે. આ વસ્તુ કાં તો બરાબર સમજાઈ નથી યા સમજાઈ હોય તો તાત્કાલિક અને અંગત લાભની દૃષ્ટિએ આવા સર્વોપયોગી કાર્ય તરફ ધ્યાન અપાયું નથી.

અત્યાર સુધી આપણે વિજ્ઞાન અને સમાજ, વિજ્ઞાન અને ઉદ્યોગ, વિજ્ઞાન અને કેળવણીનો સંબંધ વિચાર્યો. અંતમાં, વિજ્ઞાન અને ધર્મ કેવી રીતે નજીક આવી રહ્યા છે એ અંગે થોડી ચર્ચા કરી મારું વક્તવ્ય પૂરું કરું.

અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી માંડીને વીસમી સદીના પ્રથમ ચરણ પર્યંત એવી માન્યતા ઘર ઘાલી ગઈ હતી કે વિજ્ઞાન અને ધર્મ પરસ્પર વિરોધી છે. આનાં કારણોમાં તે કાળની ધાર્મિક રૂઢ માન્યતાઓને વિજ્ઞાને જે આંચકો આપ્યો તે જવાબદાર હતો. નવા વિચારો ગ્રહણ કરવામાં અને રૂઢ માન્યતાઓ છોડવામાં માનવીનું મન સહજ ભાવે તત્પર રહેતું નથી પ્રારંભકાળના વિજ્ઞાનીઓ આધ્યાત્મિક સૂક્ષ્મ અનુભવોનો વિરોધ કરવામાં અને માત્ર અવલોકનથી સિદ્ધ થનાર વસ્તુને માનવાના વલણવાળા હતા. આથી ઊલટું ધાર્મિકોને મન પરંપરાથી પ્રાપ્ત આધ્યાત્મિક અનુભવોની જ મહત્તા હતી. આમ બંનેનો વિરોધ ઉપસ્થિત થાય એ સ્વાભાવિક હતું. પરિણામે વિજ્ઞાનીઓનું કાર્ય દુષ્કર બન્યું હતું. કેપ્લર, ગેલીલિયો, ટાઇકો બ્રાહે જેવાને અનેક યાતનાઓ વેઠવી પડી હતી અને જાનના જોખમે કામ કરવું પડ્યું હતું. ટૂંકામાં, નવું જ્ઞાન આપતા વિજ્ઞાનીઓ. ઈર્ષ્યા, ક્રોધ અને જુલમનો ભોગ બનતા. પ્રચલિત ધાર્મિક વિચારો સાથે સંમત ન થનારને નાસ્તિક ગણી કાઢવામાં આવતા.

આધુનિક વિજ્ઞાનની પ્રગતિ જૂના સમયની પ્રણાલિકા સામે પડકાર કરી સાધવામાં આવી છે. આજના વિજ્ઞાનમાં પ્રયોગોને પ્રથમ સ્થાન છે. વિજ્ઞાનનાં સત્યો જેમ જેમ વધારે પ્રસરશે અને માનવીની સમજણમાં ઊતરશે તેમ તેમ ધાર્મિક વહેમ, ઝનૂન, દ્વેષ અને કલહો ઓછા થશે. ધર્મની અધર્મ્ય દિવાલોથી વહેંચાયેલ ને ધર્મને નામે લડતા માનવી વિજ્ઞાનના પ્રકાશમાં આ ભેદોની અસારતા જોશે. ...

પરિણામે હવે ધાર્મિકો અને વૈજ્ઞાનિકો બંનેએ પોતાનો કદાગ્રહ ઢીલો કર્યો છે. આથી બંને વધુ નજીક આવી રહ્યા છે. અવલોકનમાં ન આવે એવી વાતો પણ સંભવી શકે છે એવું માનનારા વૈજ્ઞાનિકોનો આજે તોટો નથી. ધાર્મિકોએ પણ ધર્મની પ્રત્યક્ષ વિરોધી માન્યતાઓ છોડી દેવાની તત્પરતા દાખવી છે અને વિશુદ્ધ આધ્યાત્મિક ભાવ પ્રત્યેનું વલણ વધતું જાય છે. અતીવ રૂઢીગત ધર્મના સંસ્કારોવાળા રોમન કેથોલિક પંથના અગ્રેસરો પણ વારંવાર મળીને પોતાની ધર્મની માન્યતાઓનું સંરક્ષણ કરવાની તત્પરતા દેખાડી રહ્યા છે એ ચિંતનયુગનું એંધાણ છે. આપણા દેશમાં પણ એ પ્રક્રિયા ચાલુ છે અને એ ચાલુ રહે એમાં સૌનું કલ્યાણ છે.

❋

જાપાનનાં સંસ્મરણો

વત્સલા મહેતા એમ. એ.

ત્રીજો હપ્તો

હોંગન્જીનું શીનો મંદિર જોઈને અમે ક્યોટોનું પ્રસિદ્ધ 'સેન્સુ – સેન્ગન – ડો' મંદિર જોવા નીકળ્યાં. ક્યોટોનાં બૌદ્ધ મંદિરોમાં આ સૌથી વિખ્યાત છે. આ મંદિરમાં 'કાનોન – બોધિસત્વ'ની ૧૦૦૧ મૂર્તિઓ છે. ટેન્ડાઈ બૌદ્ધિક સંપ્રદાયના માયોહોઈન પંથનું આ મંદિર છે. મારા મત પ્રમાણે 'માયોહોઈન' તે 'મહાયાન'નું અપભ્રંશ હશે. બુદ્ધ ધર્મના બે સંપ્રદાયો તે 'મહાયાન' અને 'હીનયાન'. ૧૧૬૪માં બંધાયેલા આ લાકડાના મંદિરનો મુખ્ય હોલ ૧૨૪૯માં આગથી બળી ગયો હતો. મુખ્ય હોલ ફરીથી ૧૨૫૯માં બાંધવામાં આવ્યો અને અત્યારે તે ૧૧૯ મીટર લાંબો છે. પૃથ્વી પરના લાકડાના સર્વ હોલોમાં આ સૌથી લાંબો છે. આ હોલમાં ૧૦૦૦ બુદ્ધની ઊભી મૂર્તિઓ છે અને વચ્ચોવચ્ચ બુદ્ધની બેઠેલી પ્રચંડ મૂર્તિ છે. માન્યતા પ્રમાણે કા – નોન (અવલોકિતેશ્વર) પૃથ્વીની મનુષ્યજાતિને પુનર્જન્મના દુઃખમાંથી બચાવવા તેત્રીસ પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરે છે. આને લઈને હોલમાં સરખે અંતરે મૂકેલા તેત્રીસ થંભલા છે.

મુખ્ય મૂર્તિ ૧૧ ફીટ ઊંચી છે અને દરેક નાની મૂર્તિ ૧-૭ ફૂટ ઊંચી છે. દરેક મૂર્તિ માટે પહેલાં લાકડાને પોલું કરીને તેમાંથી મૂર્તિ કોતરવામાં આવી હતી. આ પ્રમાણે મૂર્તિનું મુખ્ય અંગ કોરી કાઢયા પછી હાથ તથા પગ બનાવવામાં આવ્યા હતા. તે પછી મસ્તક વગેરે બનાવીને મુખ્ય અંગ સાથે ચોંટાડવામાં આવ્યાં હતાં. તે પછી દરેક મૂર્તિને 'જાપાનિંગ' કરવામાં આવ્યું હતું—એટલે કે ચળકતા રંગથી વાર્નિશ કરીને પછી તેના પર સોનાનું પતરું બેસાડવામાં આવ્યું હતું. બુદ્ધ ભગવાનની ૧૦૦૦ સોનાની ઊભેલી મૂર્તિઓ વચ્ચે એક પ્રચંડ સોનાની બેઠેલી મૂર્તિનો દેખાવ અતિ આકર્ષક લાગે છે. અંધારા હોલમાં આ ૧૦૦૧ પ્રતિમાઓ ખૂબ જ ચળકાટ મારે છે. પરન્તુ દરેક પ્રતિમાને પ્રણાલિકા અનુસાર ૧૦૦૦ હાથ હોવા જોઈએ પણ વીસ વીસ જોડી હાથ જ છે કારણ કે એક જોડ હાથ પચીસ લોકનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે.

પ્રત્યેક મૂર્તિને 'એકાદશ સહસ્રભુજા' બોધિસત્વ અવલોકિતેશ્વર' કહેવામાં આવે છે અને ત્યાં કાળા પાટિયા પર આ સંસ્કૃત શબ્દો અંગ્રેજીમાં લખેલા જોઈ આશ્ચર્ય થયું.

હોલની પાછળના લાંબા ઓટલા પર અવલોકિતેશ્વરના અનુયાયી ૨૮ દેવોની ભિન્ન ભિન્ન મૂર્તિઓ જોઈ. આ ઉપરાન્ત ભક્તિ, સૌંદર્ય, શાણપણ, રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ, દરિદ્રોની ઉન્નતિ, મંત્રશક્તિ, અને સરળ પ્રસૂતિની ભાવનાઓને દેવી રૂપ આપવામાં આવ્યું હતું. તદુપરાન્ત આકાશી તોફાન અને વરુણના દેવોની બે મૂર્તિઓ પણ હતી. કામાકુરાના અમિતાભ (બુદ્ધ)ના સમયની આ મૂર્તિઓ એ જ શૈલીની હતી.

વળતી સવારે અમારી કોન્ફરન્સની પહેલી સભા ક્યોટોના મ્યુનિસિપલ હોલમાં ભરાઈ. વિશ્વ સમસ્તનાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે એકતા સાધવાનું આનું ધ્યેય હતું. અમારા માનમાં હોલને

ખૂબ જ સુંદર શણગારવામાં આવ્યો હતો. વધારે ભાગના વક્તાઓ જાપાનીઝમાં બોલ્યા અને અમારે માટે દુભાષિયાએ તે ભાષણોનું અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર કર્યું. તે પછી અમારામાંથી બે વક્તાઓ બોલ્યા. બપોરે એક વાગ્યે જમવાના સમયે સવારની સભા પૂરી થતાં અમે 'ક્યોટો કાઈકન'માં જમ્યાં. 'ક્યોટો કાઈકન' એટલે ક્યોટો યુનિવર્સિટી, જે હૉલની બાજુમાં જ હતી. આ બધાં મકાનો અંદરથી આધુનિક હોવા છતાં બહારથી વિશિષ્ટતા તેમ જ સુંદરતા જળવાય માટે જાપાનીઝ બાંધણીથી બાંધવામાં આવ્યાં હતાં.

જમ્યા પછી હું યુનિવર્સિટીની પાછળ ફરતી ફરતી ગઈ. ત્યાં સામે જ એક શીન્ટો મંદિર દેખાયું. ત્યાં રિવાજ પ્રમાણે અસંખ્ય શાળાનાં બાળકો જોયાં. મંદિરના બગીચામાં શાન્તિથી બધાં ફરતાં હતાં. આ મંદિર વિખ્યાત છે અને 'હાઈઅન સ્રાઈન' તરીકે ઓળખાય છે. ડાબી બાજુએ મંદિરનો 'સફેદ વાઘ દરવાજો' જે 'મિયછો – રો' નામે ઓળખાય છે, તે હતો. એનાં અનેક છાપરાં એવી રીતે બનાવવામાં આવ્યાં હતાં કે એના પર સફેદ બરફ હમણાં જ પડ્યો હોય એવું લાગતું હતું. આ શૈલી બહુ વિશિષ્ટ હોવાથી નયનરમ્ય લાગતી હતી. મને જોઈને શાળાનાં બાળકો દોડી આવ્યાં અને મારા હસ્તાક્ષર માગવા લાગ્યાં. ભારતીય પોશાક જોયો ન હોવાથી મને હાથના હલનચલનની ભાષાથી પૂછવા લાગ્યાં. લગભગ દરેક જણ પાસે કૅમેરા હોવાથી બધાંએ વારાફરતી મારી જોડે પોતપોતાના ફોટા પડાવ્યા. જાપાનનાં બાળકો ખૂબ જ સંયમી, શિસ્ત જાળવનારાં, ને હસમુખાં હોય છે. આ લક્ષણો જાપાનની આખી પ્રજાનાં છે.

બપોરની સભા બે વાગ્યે શરૂ થઈ ને સાડાચારે પૂરી થઈ. અમારામાંથી થોડાંને તે પછી અમુક અમુક જુથના નાયકો તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યાં. દરેકને ૧૫ થી ૨૦ જણની સંભાળ લેવાની, એમ ઠરાવ્યું. તે પછી બધાંએ એક બીજા સાથે ઓળખાણ કરી. મૂળ સૌરાષ્ટ્રના વતની પણ જાપાનમાં વીસ વર્ષથી રહેતા શ્રી. કૌશિકભાઈ ભટ્ટ અમારી સાથે ક્યોટોથી જોડાયા હતા તેમની ઓળખાણ થઈ. એ જાપાની ભાષા ગુજરાતી જેટલી જ સુંદર રીતે બોલતા હતા. અમારી વિનંતિથી તે અમને લાક્ષણિક જાપાની નૃત્યનાટિકા જોવા લઈ ગયા. આનું નામ 'કામોગાવા ઓડોરી' હતું. 'ઓડોરી' એટલે 'નૃત્ય'. જાપાનમાં ૯૯ ટકા લોકોને અંગ્રેજી આવડતું ન હોવાથી શ્રી. કૌશિકભાઈની સહાયથી એ ટેક્સીઓ કરી અમે નાટ્યગૃહમાં ગયાં, ક્યોટોની ગલીગુંચીઓમાં થઈને ત્યાં પહોંચ્યાં. ક્યોટો રંગબેરંગી શહેર છે અને દુકાને દુકાને ને ઘરે ઘરે રંગીન જાપાનીઝ કાગળનાં ફાનસો લટકાવેલાં હતાં. ક્યોટોમાં ટોકિયો જેટલી પશ્ચિમની અસર ન હોવાથી પુરુષો યુકાટા અને સ્ત્રીઓ રંગીન કીમોનો પહેરી ફરતી દેખાતી હતી. 'યુકાટા' એટલે પુરુષોનો કીમોનો. આ જાપાની કીમોનો તેમજ યુકાટા હંમેશ રંગીન ફૂલો,–પેન્ઝી, પોપી વગેરે–ની આકૃતિવાળા સુતરાઉ કે રેશમી કાપડના હોઈ બહુ શોભિત દેખાય છે. તે ઉપરાન્ત જાપાનીઝ લોકોને ફૂલો અતિપ્રિય હોઈ દુકાનોમાં પણ દરેક પ્રકારનાં ફૂલોનાં કૂંડાં મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. સંધ્યાટાણું થયું હતું એટલે બધાં જ ફાનસો સળગાવવામાં આવ્યાં હતાં ને તેના રંગીન પ્રકાશથી રસ્તાઓ સુશોભિત બન્યા હતા. જાપાનીઝ ગુલછબુનું ફૂલ વ્યાસમાં નવ ઇન્ચ મોટું હોય છે અને તેમાં દરેક રંગનું ફૂલ થાય છે. જાપાન દેશમાં એટલાં બધાં ફૂલ થાય છે કે

આખો દેશ એક મનોહર બાગ જેવો લાગે છે. ખેતરો પણ લીલાંછમ અને આજુબાજુ લીલી વાડથી આંકરામાં આવ્યાં હોઈ આ લીલોતરી મનને ને આંખને ભરી દે છે.

જાપાનીઝ સ્ત્રીપુરુષો હરહંમેશ બે પટ્ટીનાં લાકડાનાં ચંપલ પહેરે છે. આ ચંપલને નીચે બન્ને તરફ ઊંચી એડીઓ (લાંબી પટ્ટીઓ જેવી) હોય છે। આને 'ગેશ' કહે છે ને તે પહેરીને ચાલે એટલે ક્લીક-ક્લીક, ક્લીક-ક્લીક અવાજ થાય છે. જાપાનમાં કોઈ પણ સ્ત્રી કે પુરુષ પગનાં મોજાં સિવાય ફરતું ન હોઈ મોજાં જે 'તામી' કહેવાય છે તે પહેરે છે. આ મોજાંમાં અંગૂઠા અને આંગળી વચ્ચે ખાડો હોઈ ચંપલ સાથે પહેરી શકાય છે.

અમે નાટચગૃહમાં અંદર ગયાં. આ ધંધાદારીઓનું નાટચગૃહ હતું અને તેમાં ધંધાદારી સ્ત્રી-પુરુષો કામ કરતાં હોઈ કંઈક અંશે આપણા ભાંગવાડી થિયેટર વગેરે સાથે સરખાવી શકાય. નૃત્યનાટિકામાં ભાગ લેનારી થોડી 'ગેશાઓ' બહાર ફરતી હતી. ભારતમાં ગેશા વિષે કાંઈક ગેરસમજૂતી છે. બધી જ ગેશાઓ કાંઈ અનીતિમય જીવન ગાળતી નથી હોતી. ઘણીખરી તો પ્રેક્ષકોના મનોરંજન અર્થે માત્ર ગાવાનો અને નૃત્ય કરવાનો ધંધો કરે છે. ગેશાગૃહમાં લોકો જમવા જાય છે. ત્યાં ગેશાઓ મહેમાનોને ખાણું પીરસે છે અને તેમની સાથે વાતો કરે છે અને ગાય છે તેમ જ તંતુવાદ્ય વગાડીને મનોરંજન કરે છે. મોટી મોટી કંપનીઓનાં અધિકારી ઉપરીનાં જમણ પણ આવા ગેશાગૃહમાં ગોઠવવામાં આવે છે કારણ ત્યાં સર્વ જમણ તેમ જ રંજન કાર્યક્રમો, જમણની વાનગીઓ, વગેરે ઉત્તમ પ્રકારનું હોય છે. આ જમણ આને લીધે મોંઘાં પણ બહુ પડે છે. આ ગેશાઓ માંની ઘણી મોટી થઈને સારાં કુટુંબોમાં પરણી પણ જાય છે. ધંધાદારી ગેશાઓ પૃથ્વીના કોઈ પણ દેશની ધંધાદારી નર્તકીઓ જેવી નર્તકીઓ હોય છે. ક્યોટોમાં જે શીખાઉ નર્તકીઓ હોય છે એમને 'ગેશા' નહિ પણ 'માઈકો' કહેવામાં આવે છે.

નાટચગૃહમાં પ્રવેશ કરતાં ખૂબ મેકઅપ કરેલી ને નૃત્ય માટે તૈયાર થયેલી 'માઇકો' ટોળામાં ફરતી હતી. આવી બેએક 'માઈકો' સાથે કોઈ મિત્રે અમારી ઓળખાણ કરાવી. આ બધી માઇકો વીસેક વર્ષની આસપાસની હતી. એમણે કિંમતી રંગીન ફૂલની આકૃતિઓવાળા કીમોનો પહેર્યા હતા. એમના લાંબા કાળા વાળ સુંદર અંબોડા લઈને ઊંચે વાળી દેવામાં આવ્યા હતા. અંબોડામાં એમણે અનેક પ્રકારના અલંકારો લગાડ્યા હતા. એમનો મેકઅપ એટલો સફેદ હતો કે તેમના ચહેરા ફિક્કા સફેદ રંગના દેખાતા હતા.

અમે ઉપર ચઢીને જગાએ બેસવા ગયાં. ઉપરની ગેલેરીમાં અમારી ખુરસીઓ પાછળના ભાગમાં હતી પણ આગળની બેઠકો જમીન પર હતી. પાશ્ચાત્ય રહેણીકરણીમાં ન માનનારાં જાપાનીઝ કુટુંબો હજી પણ સીનેમા નાટકોમાં જમીન પર બેસવાનું પસંદ કરે છે. ગેલેરીનો આગળનો ભાગ નાના નાના લાકડાના ચોરસ વિભાગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો હતો. આ દરેક વિભાગ એક માણસ બેસી શકે એવડો હતો. તેમાં સુંવાળો તકિયો મૂકવામાં આવ્યો હતો. આના પર નીચે બેસનાર પ્રેક્ષક પગ ઊંધા રાખીને બેઠેલો હતો.

ત્યાં બીજી એક વિશિષ્ટતા નજરે પડી. જાપાનમાં ફેશનેબલ હોય છતાં પણ સ્ત્રી ભાગ્યે જ ખરીદી કરવા માટે કોઈ પ્રકારની આધુનિક થેલી કે બેગ હાથમાં રાખે છે.

ઘણુંખરું સુંદર છાપેલા મોટા રેશમી રૂમાલમાં સુઘડ રીતે ખરીદીની વસ્તુઓ બાંધીને પોટલું બનાવે છે. ટોકિયોમાં મોટી મોટી મોટરોમાં ખરીદી કરવા નીકળતી ફૅશનેબલ સ્ત્રીઓ આવા રેશમી રૂમાલોમાં બંડલો બાંધીને ખોળામાં રાખતી મેં જોઈ હતી. બીજું, જાપાનમાં શ્રીમન્ત કે મધ્યમ વર્ગની કે ગરીબ, કોઈ પણ સ્ત્રીને મેં ખાસ ઘરેણાં પહેરતી જોઈ નહિ. કોઈ વાર કોઈ યુવતીના ગળામાં ઝીણી સોનાની સાંકળી કે હાથમાં એકાદ મોતીની વીંટી પહેરેલી નજરે પડતી. પણ જૂના જમાનાની કોઈ પણ સ્ત્રીને ઘરેણાં પહેરેલી મેં જોઈ નહિ. આટલાં બધાં ખોટાં ઘરેણાં જે જાપાનમાં બને છે તે આયાત માટે હશે એમ માનું છું.

પ્રેક્ષકવર્ગમાં લગભગ દરેક સ્ત્રી આવાં સુઘડ બંડલો ખોળામાં લઈને બેઠી હતી. જાપાનીઝ પ્રજાના લોહીમાં જ સંયમ હોય છે. પ્રેક્ષકવર્ગમાં ભાગ્યે જ કોઈ વાત કરતું હતું. જો બે જણ વાત કરતાં હોય તો પણ હળવેથી. કારણ વગર કોઈ જાપાનીઝ વ્યક્તિ બોલે નહિ અને જોરથી તો નહિ જ. મૂગાં રહેવું એમને સૌથી પ્રિય છે. પ્રેક્ષકો નાટક કે સીનેમા મૂગા મૂગા જુએ ને ન ગમે તો હળવેથી ઊઠીને ચાલી જાય. ન ગમતું કે ન સંભળાતું નાટક જોઈને બુમબરાડા પાડવા કે સીટી મારવી કે એવું જાપાની પ્રેક્ષક સ્વપ્ને પણ કરતો નથી.

જાપાની નાટ્યગૃહમાં સાધારણ રીતે સ્ટેજ મુખ્ય પડદાની બહાર બે બાજુએ છેક પ્રેક્ષકવર્ગમાં પટ્ટીના સ્વરૂપમાં લંબાઈને બહાર આવે છે. સ્ટેજની બે બાજુની આ પટ્ટીઓ મુખ્ય પડદાની બહાર હોય છે અને પ્રેક્ષકવર્ગમાં અડધે સુધી આવીને બે બાજુએ બે 'વિંગ'માં અદૃશ્ય થઈ જાય છે. જ્યારે નૃત્યો શરૂ થાય છે ત્યારે કોઈ કોઈ નૃત્યકારો પ્રેક્ષકવર્ગ પાસેની આ બે 'વિંગ'માંથી નીકળીને નૃત્ય કરતા કરતા મુખ્ય સ્ટેજ સુધી જાય છે ને પછી ત્યાં નૃત્ય કરતા અન્ય નૃત્યકારો સાથે ભળી જઈને નૃત્ય કરવા લાગે છે. આ પ્રકારનું સ્ટેજ ત્યાં સર્વસામાન્ય છે.

સામાન્ય રીતે નૃત્યનાટિકાઓમાં ગાનાર તેમ જ વગાડનાર સ્ત્રીઓ હોય છે. સ્ટેજની બન્ને બાજુએ મુખ્ય સ્ટેજની બહાર, મુખ્ય પડદાની પણ બહાર, આપણે ત્યાં જ્યાં 'બોક્સ સીટ' હોય છે ત્યાં ગોખલા જેવામાં આ ગાનાર તથા વગાડનાર સ્ત્રીઓ ઊંધા પગ વાળીને બેસે છે, જ્યારે મુખ્ય પડદો મુખ્ય સ્ટેજ પર પડે છે ત્યારે તે જ ક્ષણે બીજા બે બાજુના પડદાઓ બન્ને તરફ આ સ્ત્રીઓના ગોખલા પર પડે છે. સ્ટેજની બન્ને તરફ આવી ગાનાર ને વગાડનાર સ્ત્રીઓની હારની હાર સુશોભિત ગોખલાઓમાં બેસે છે.

'કામોગાવા ઓડોરી'માં આ સ્ત્રીઓએ કાળા કીમોનો પહેર્યા હતા અને હાથમાં વિચિત્ર રંગબેરંગી વાદ્યો રાખ્યાં હતાં. એમનાં નગારાં ચળકતા નારંગી રંગનાં હતાં જે સારંગીની જેમ ખભા પર રાખવામાં આવ્યાં હતાં. ડાબો હાથ આ નગારું પકડી રાખે જ્યારે જમણે હાથે વારાફરતી બન્ને બાજુએ આ નગારું વગાડવામાં આવે. બીજાં અનેક વિચિત્ર રંગીન વાદ્યો પણ હતાં. કાળાં કીમોનો અને નારંગી રંગનાં તબલાંનો સુમેળ સુંદર લાગતો હતો.

કામોગાવા ઓડોરીની વાતોમાં મુખ્ય પાત્ર એક નારીહીરા નામનો રાજકુમાર હતું. આ આખી નૃત્યનાટિકા નારીહીરાની પ્રણયકથા હતી.

નારીહીરાનું ઘર પહેલો સીનમાં આવ્યું. તેમાં ઘરના બે રૂમ – દીવાનખાનું ને સૂવાનો રૂમ – દેખાડ્યા હતા. આ ઘર નાનાં પૈડાં પર આખું ને આખું ઝીણા તારથી એક વિંગમાંથી ખેંચીને સ્ટેજ પર લાવવામાં આવ્યું હતું. સામી વિંગમાંથી ઘરનો બગીચો, તેનાં ફૂલઝાડ, કૂંડાં વગેરે મોટા લાકડાના સ્ટેજ પર મૂકીને ખેંચીને ઘરની આગળ લાવવામાં આવ્યું હતું. આમ સામસામી બે વિંગમાંથી તૈયાર ગોઠવેલા સીન એક બીજાની આગળ ગોઠવાઈ જાય તે પડદો પાડતાં પાછા ખેંચી લેવામાં આવે. અલબત્ત અહીં પડદો પડવાને બદલે સીન બદલાય ત્યારે સ્ટેજ પર અંધકાર થઈ જાય. પછી જલદી સીન બદલાય.

આ નાટકમાં એક બહુ ધ્યાન ખેંચે એવો સીન હતો. જાપાન ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ઉત્સવો માટે વિખ્યાત છે. તેમાં એક ઉત્સવને દિવસે કન્યાઓ રાત્રે બગીચામાં જાય અને ત્યાં નાનાં નાજુક પાંજરાં લાકડી પર બાંધીને એમાં આગિયા પકડે. અંધકારમાં આગિયા ચમકે એટલે કન્યાઓ તેની પાછળ જાય. પાંજરાં આગિયાથી ભરાઈને ચમક ચમક થાય તે કન્યાઓ જુએ અને ત્યાં બેસીને ચા પીએ. સ્ટેજ પર આ સીનમાં આગિયા ઊડતા હોય એવો અંધકાર કરીને દેખાવ કરવામાં આવ્યો હતો એટલું જ નહિ પણ ઓડિયન્સમાં પણ છત પર વચ્ચોવચ એક ઝીણાં કાણાંવાળો મોટો ગોળ દીવો લટકાવવામાં આવ્યો હતો જે ચક્કર ચક્કર ફરતો હતો અને તેમાં કાણાંમાંથી ઝબૂકતો પ્રકાશ પ્રેક્ષકવર્ગ પર અંધકારમાં આગિયા ઊડતા હોય એવો ભાસ આપતો હતો !!

નારીહીરાની મૃત પત્નીનો દેહ નારીહીરાને એક કૂવાના તળિયામાંથી પોતાના પતિને તેના શિથિલ ચારિત્ર્ય માટે ઠપકો આપતો હતો તે સીન ઉત્તમ હતો. પહેલાં તો નારીહીરાની પત્ની જે કૂવામાં આત્મહત્યા કરીને ડૂબી ગઈ હતી તે કૂવો દેખાડવામાં આવ્યો. તે પછી સ્ટેજ પર એકદમ અંધકાર પ્રસરી ગયો અને જ્યારે પાછો પ્રકાશ થયો ત્યારે સ્ટેજ એવી રીતે ગોઠવવામાં આવ્યું હતું કે આપણે સીધા એક કૂવાને તળિયે ઊંડાણમાં દૃષ્ટિ નાખતા હોઈએ એવું લાગતું હતું. કૂવાનાં ઘેરાં ભૂરાં પાણી અંધકારમાં થોડાં થોડાં ચમકતાં હાલતાં હતાં અને નારીહીરાની પત્નીનું પ્રેત પાણીમાં કોઈ પણ દેહ હાલે એમ ધીરે ધીરે હાલતું હતું. સાથે સાથે આ પ્રેતાત્મા ઠપકો દેવાની હાથની ક્રિયાઓ કરતો હતો. આ સીન બહુ અસરકારક હતો. પરન્તુ જાપાનમાં હંમેશ હોય છે તેમ પાત્રોના હાવભાવ બહુ જ ધીરા અને કૃત્રિમ હતા અને મેકઅપ એવો કરવામાં આવ્યો હતો કે બધાં જ પાત્રો રૂની પૂણી જેવાં સફેદ દેખાતાં હતાં.

નાટક પૂરું થયે અમને થયું કે ચાલો ચાલીને ક્યોટો શહેર જોતાં જોતાં હોટેલમાં જઈએ. હોટેલ પાસે આવતાં એક સાંકડા રસ્તા પરથી પસાર થવાનું હતું. ચાલતાં હતાં ત્યાં એકાએક સફેદ વસ્ત્રો ધારણ કરેલી પંદરપંદર – સોળસોળ વર્ષની કન્યાઓ દોડની અમારી પાસે આવી અને અમને વિંટળાઈ વળી. એમની નાની નાની ચોપડીઓમાં અમારા હસ્તાક્ષર માગવા લાગી. જમણી બાજુએ નજર પડતાં એક કન્યા છાત્રાલય જણાયું જે મધપૂડો જેમ મધમાખીથી ઉભરાઈ જાય તેમ સફેદ ગણવેશધારી જાપાનીઝ કન્યાઓથી ઉભરાઈ જતો હતો. અમે ઉપર જોયું એટલે હસીને સર્વે કન્યાઓ અમને નમન કરવા લાગી.

આવા એકાન્ત રસ્તાઓ પર રાત્રે ૧૦ વાગ્યે આ કન્યાઓ કોઈ પણ પ્રકારના ભય વગર ફરતી હતી! આપણાં શહેરોમાં આજે આ પરિસ્થિતિ અશક્ય છે.

પાછાં ફરીને થોડો સમય ટેલિવિઝન જોયું. જાપાનમાં નાનામાં નાની હોટેલમાં પણ ટેલિવિઝન-સેટ, તો હોય જ જેમાં સવારે આઠ વાગ્યે 'શો' શરૂ થાય તે રાત્રે મોડે સુધી.

બીજે દિવસે ડી લક્સ બસોમાં ઓસાકા જવા નીકળ્યાં. જાપાનના રસ્તાઓ અતિશય સારી સ્થિતિમાં હોય છે અને બસો બધી જ ઉત્તમ બનાવટની હોઈ બસનો પ્રવાસ પણ આનંદમય નીવડતો. વળી જાપાન અતિ સુંદર દેશ હોઈ ચારે બાજુ લીલોતરી, પાકથી ભરપૂર ખેતરો, ફળના બગીચાઓ અને સુંદર ફૂલો જોતાં જોતાં કેમ કલાકો વીતી જતા તે જણાતું નહિ.

અગિયાર વાગ્યે ઓસાકાથી થોડે દૂર આવેલી માત્સુશિટા ઇલેકટ્રિકલ કં.માં આવી પહોંચ્યાં. જાપાનની આ મોટામાં મોટી ઇલેકટ્રિકલ વસ્તુઓ બનાવવાની ફેક્ટરી છે અને યુનાઇટેડ સ્ટેટસની બહારની પૃથ્વી પરની સો મોટામાં મોટી ફેક્ટરીઓમાંની એક છે. આ કંપની ટેલિવિઝન-સેટ, ટ્રાન્સિસ્ટર રેડિયો, રેફ્રિજરેટર, વગેરે દરેક પ્રકારની ઇલેકટ્રિકલ વસ્તુઓ બનાવે છે. અહીં એક મિનિટનો એક ટેલિવિઝન-સેટ બને છે!! આ કારખાનું એટલું મોટું છે કે એના જુદા જુદા વિભાગો જોવા માટે અમારે બસોમાં ફરવું પડ્યું!! અને તેમ છતાં આ વિશાળ કારખાનું આપણાં સ્વચ્છમાં સ્વચ્છ ઘરો કરતાં પણ વધુ સ્વચ્છ હતું એમ કહું તો એમાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી. આખું કારખાનું એટલે કે એનું દરેકદરેક મકાન એરકન્ડીશન્ડ હતું. કારખાનાની અંદર વ્યવસ્થા, શાન્તિ અને શિસ્ત અનુકરણીય હતાં. કારખાનાનો બગીચો સુંદર ફૂલોથી ઉભરાઈ જતો હતો અને એમાંથી કામગારોની આવ-જા ચાલુ હતી પણ કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈ ફૂલને અડકતી સુદ્ધાં ન હતી. અમે મોટા હૉલમાં ભેગાં થયાં ત્યાં અમને જમણ પીરસવામાં આવ્યું અને પછી અમે બધે ફરીને કારખાનું વિગતવાર જોયું.

જાપાન આખો બગીચાઓથી ભરપૂર છે — કારખાનાં, શાળાઓ, મંદિરો, જાહેર મકાનો, રસ્તાની બન્ને બાજુઓ, પોલીસના સ્ટેન્ડની આસપાસ — બધે જ ફૂલો ઉભરાઈ જાય છે પણ એક નાનું બાળક પણ આ ફૂલ તોડવાનો વિચાર સુદ્ધાં નથી કરતું!

ચાલુ]

❋

[પ્રમુખસ્થાનેના વ્યાખ્યાનમાંથી]

પરિષદની આત્મવ્યક્તિ

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

સાહિત્ય એ સાહિત્યકારની માનસવાડીનાં છોડ છે. એ માનસવાડી તે ભાષાભાષી પ્રજાની માનસવાડીના અનુસંધાનમાં હોય, તેની સાથે સંલગ્ન હોય, તદભિમુખ હોય, તો તેમાં સત્ત્વ ચઢે છે અને સ્વત્વ આવે છે; એમાં મૂળની વાસ્તવિકતા હોય છે તેથી મૌલિકતા આવે છે; વિશ્વના વૈવિધ્યનાં તેજ અને છાયા આવા છોડને જ વિવિધરંગી અને વિવિધ પરાગવાળાં પુષ્પો આપે છે, જેનાં ફળ સ્વભાષાભાષીને સુપચ અને સુસ્વાદુ બને છે વર્તમાન બુદ્ધિજીવીને માથે જે એક મોટો આરોપ છે તે સ્વભૂમિમાંથી ઉન્મૂલિત થયો છે તેનો આ રીતે જ પરિહાર થઈ શકે. આ ભાષાના બાહ્યોપચારનો પ્રશ્ન નથી પણ વૈખરીની પાછળ જે પશ્યન્તી અને પરા છે તેનો પ્રશ્ન છે. 'ભાષાને શું વળગે ભૂર 'નો નથી પણ 'જે રણમાં જીતે તે શૂર'–નો છે. સાહિત્યકારના જીવનમાં જે આત્મા છે તેને સ્વભાષાભાષી લોકોના જીવાત્મા સાથે મેળવવાનો પ્રશ્ન છે, જેમાં કોશિયા અને ખેડૂતના, દલિતો અને ગર્હ્ય ગણાયેલા જીવોનો આત્મા પણ સમાઈ જાય છે.

સર્વ સાહિત્યના ઉત્કર્ષની આ મૂલભૂમિકા ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે પણ આવશ્યક છે. ગોવર્ધનરામે આ પરિષદના પ્રથમ અધિવેશનમાં આ તત્ત્વ એક રીતે મૂક્યું છે, ગાંધીજીએ એ તત્ત્વ બીજી રીતે મૂક્યું છે. આ તત્ત્વની સાધના માટે વિદ્વત્તા અને વિદ્વત્પરિષદ આવશ્યક છે. એ તત્ત્વના અભાવમાં વિદ્વત્તા અને વિદ્વત્પરિષદ લોકોપકારક ન રહે, વન્ધ્ય પણ થઈ જાય. આપણી સાહિત્યપરિષદને આ પ્રશ્નનું પ્રથમથી જ ભાન છે અને તેને ઉકેલવાના વિવિધ પ્રયાસો તેણે કર્યા છે એ એનું લોકોપકારી મહત્ત્વ છે અને તેથી જ તે લીલીસૂકીમાંથી ઘડાતી ઘડાતી, શ્રી મુનશીજીના શબ્દોમાં–નવો અવતાર પામતી પામતી, કાકાસાહેબના શબ્દોમાં કાયાકલ્પ કરી જીવવાળી સંસ્થા રહી છે.

*   *   *

અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્ય

આપણા સાક્ષરોના ગદ્યપ્રયાસનું વિવેચન અને મૂલ્યાંકન કરીએ એ સ્થિતિએ એમની સિદ્ધિઓ પહોંચી છે. ગુ. સા. પરિષદના ગત અધિવેશનના પ્રમુખ શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ 'અર્વાચીન ચિંતનાત્મક ગદ્ય' વિષેનાં પોતાનાં વસનજી વ્યાખ્યાનમાળામાં આ વિષયનું મનનીય નિરૂપણ કર્યું છે. શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ પરિષદના ૨૦મા અધિવેશનમાં 'ગુજરાતી ગદ્યની ઘસાતી લઢણો' એ ગદ્યરૂપના અંતરતત્ત્વની માર્મિક અને મનોહારી ચર્ચા કરી છે. મુખ્ય મુખ્ય સાહિત્યકારોની ગદ્યવિશેષતાઓ તેમણે એક પેરામાં નિરૂપી છે. તેમાં સંક્ષેપમાં ગુજરાતી ગદ્યની સંસિદ્ધિઓ સરસ નિરૂપી છે તે અહીં ઉતારું છું. તેમને શૈલીની ચમક દુર્ગારામના પત્રોમાં અને માનવધર્મ સભાનાં પ્રવચનોમાં કંઈક દેખાય છે. 'દુર્ગારામમાં

જાગ્રત આત્માનો આંતર ખળભળાટ છે, તો નર્મદમાં છે ભભૂકો!' ઉત્તરકાલીન નર્મદગદ્યમાં કારણ પ્રક્રિયાની રેખાભંગિઓ અને વ્યક્તિત્વના અંશો ઊપસી આવે છે. "નર્મદ પછી તરત જ આપણને મળે છે નવલરામનું નીતર્યું ગદ્ય. સર્જક ગોવર્ધનરામના 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં એકી સાથે બોલચાલની છટાઓ અને પ્રજ્ઞા–પ્રકાશ ઝીલતી શબ્દશક્તિ પ્રકટ થાય છે. મણિલાલનાં બુદ્ધિસ્પંદ અને હૃદયવેગ, ક્યારેક પક્ષિલ છતાં આગવું આકર્ષણ જમાવે છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનાં પત્રો અને હાથનોંધો તત્ત્વજ્ઞાનપૂત ધર્માનુભવના વર્ણન માટે આપણી વાણી કેટલી હદે કામ આપી શકે છે તેના સુંદર નિદર્શનરૂપ છે. કાન્ત–કલાપીમાં શિષ્ટતાપક્ષપાતી ગદ્ય તો બળવંતરાયમાં વિવિધ વ્યક્તિછટા વિકસાવતું ગદ્ય મળે છે. આનંદશંકરનો આત્મપ્રસાદ, મુનશીનો વેગ, ગાંધીજીની ગંભીર સરળતા, કિશોરલાલભાઈની નિષ્કંપ વૈજ્ઞાનિકતા, કાકાસાહેબની ભૂમાપ્રવણ કાવ્યમયતા, મેઘાણીની ભાતીગળ લોકસંવેદના આદિ ગુજરાતી ગદ્યની અનેક સંસિદ્ધિઓ છે" (અહેવાલ પૃ. ૧૪૫–૧૪૬).

આમાં દર્શાવેલાં વિશિષ્ટ લક્ષણો વિષે મતભેદ થાય પણ એ બધા ગુજરાતી ગદ્યના સમર્થ ઘડવૈયા છે એ નિઃશંક છે. એવા બીજા ઘડવૈયાનાં નામો પણ યાદ આવે. સદ્‌ગતમાં રમણભાઈ, નરસિંહરાવ અને રામનારાયણ, રમણલાલ, વિદ્યમાનોમાં: શ્રી ગૌરીશંકર (ધૂમકેતુ), શ્રી વિશ્વનાથ, શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ. તત્ત્વચિંતનના ગદ્યમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને પંડિત સુખલાલજી.

શ્રી ઉમાશંકરે રાજચંદ્રના ગદ્યને યથાર્થ લક્ષણોથી અંકિત કર્યું છે. કોઈ કારણથી રાજચંદ્રનું ગદ્ય અભ્યાસીઓના ધ્યાન બહાર રહી ગયું છે. એ ઉપેક્ષા પામેલા પ્રતિભાશાળી ગદ્ય સાહિત્યનું અનેક રીતે મહત્ત્વ છે. અંગ્રેજી નહિ ભણેલા, સંસ્કૃતના પણ ખાસ અભ્યાસ વિનાના એ પ્રાજ્ઞપુરુષે દાર્શનિક ઝીણવટ, સૂક્ષ્મતા અને ભક્તિના ઉદાત્તભાવોને વહન કરવા જે રીતે ગુજરાતી ભાષાને વાપરી છે તે આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી છે. ગુજરાતી ભાષાનો મહિમા વર્ણવતાં ગાંધીજીએ કહ્યું કે, "જે બોલીમાં મરહૂમ રાજચંદ્ર કવિએ અમૃતવાણી સંભળાવી છે" (પૃ. ૨૦, ખરી કેળવણી). આ અમૃતવાણીનું સર્જન કેમ થયું એનું સૂચન ગાંધીજીના શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના પરિચયમાંથી મળે છે!" તેમનાં લખાણોની એક અસાધારણતા એ છે કે પોતે જે અનુભવ્યું તે જ લખ્યું છે. તેમાં ક્યાંયે કૃત્રિમતા નથી. બીજાની ઉપર છાપ પાડવા સારુ એક લીટી સરખી પણ લખી હોય એમ મેં નથી જોયું. (રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા પૃ. ૯૪)...ભાષા એટલી પરિપૂર્ણ હતી કે તેમને પોતાના વિચારો બતાવતાં કોઈ દિવસ શબ્દ ગોતવો પડ્યો છે એમ મને યાદ નથી. કાગળ લખવા બેસે ત્યારે ભાગ્યે જ શબ્દ બદલતાં મેં તેમને જોયા હશે; છતાં વાંચનારને એમ નહિ લાગે કે ક્યાંયે વિચાર અપૂર્ણ છે કે વાક્યરચના તૂટેલી છે, અથવા શબ્દની પસંદગીમાં ખોડ છે (એજન પૃ. ૯૫).

આવી 'શબ્દપાક'ની શક્તિ હોવી એ કેવળ ભણતરથી કે તાલીમથી નથી બનતું. એમાં 'આત્મપ્રસાદ' કારણભૂત છે. પણ એ વિષય અત્ર અપ્રસ્તુત છે.

ભારતની ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓએ પોતપોતાનાં જે વિશિષ્ટ શિખરો સર કર્યાં છે તેમાં ગુજરાતી વિશે એમ કહેવાય કે તેણે ગદ્યનું શિખર સર કર્યું છે. ગદ્યં કવીનાં નિકષં વદન્તિ—ગદ્ય કવિઓની કસોટી છે" એવી એક પ્રાચીન ઉક્તિ વામને ટાંકી છે (કા. લ.

શુ અધિ. ૧. અધ્યાય ૩. સૂ. ૨૧. ૧.). એમાં સર્જનાત્મક અને વિવેચનાત્મક બન્ને પ્રકારમાં ગુજરાત મોખરે છે.

* * *

વિવેકવાળું સારું એવું વિવેચનસાહિત્ય ગુજરાતીમાં ખેડાયું છે. ગુજરાતી સાહિત્ય-વિવેચનનું ક્ષેત્ર અનેક પ્રૌઢ વિદ્વાનો અને વિદગ્ધોએ ખેડ્યું છે. નવલરામ, રમણભાઈ, મણિલાલ નભુભાઈ, નરસિંહરાવ, આનંદશંકર, પ્રો. ઠાકોર, રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક, વિજયરાય, વિષ્ણુપ્રસાદ, ડોલરરાય માંકડ, શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી, શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે, શ્રી. નગીનદાસ પારેખ, પ્રો. અનંતરાય રાવળ, યશવંત શુક્લ, શ્રી. મનસુખલાલ ઝવેરી, શ્રી હીરાબહેન પાઠક; અને નવીનોમાં શ્રી. જયન્ત પાઠક, શ્રી. સુરેશ જોષી, ડૉ ધીરુભાઈ ઠાકર, ડૉ. રમણલાલ જોષી આદિ વિવેચકોએ ગુજરાતી વિવેચનને ગૌરવ અર્પ્યું છે.

* * *

ગુજરાતી સાહિત્યની વેલ કેમ પાંગરી છે, કેવી પલ્લવિત થઈ છે અને કેવાં કેવાં પુષ્પોથી એ સુભગ બની છે તે એનો ઇતિહાસ જાણવાથી દૃષ્ટિગોચર થાય. અપભ્રંશ અવસ્થાથી નરસિંહ સુધીનો, નરસિંહથી દયારામ સુધીનો, દયારામથી ગોવર્ધનરામ અને નાનાલાલ સુધીનો અને નાનાલાલથી આજ સુધીનો ઇતિહાસ જાણવાથી તે તે સમયનાં પ્રવર્તમાન બળોનો પરિચય અમુક સમયનું સાહિત્ય બીજા સમયના સાહિત્યથી કેમ જુદું પડે છે એનો ખુલાસો કરે; અમુક સાહિત્યકૃતિ કેમ સંતોષ આપે છે અથવા નથી આપતી તેનો ખુલાસો તો સામાજિક બળો ન આપે, કારણ કે તેનો આધાર તો કવિપ્રતિભાના તારતમ્ય ઉપર છે; જો કે એ સમજવા આવાં બળોનો પરિચય સહાયક થાય. સાહિત્યનો ઇતિહાસ તરીકે વિચાર કરતા હોઈએ ત્યારે તેના વિષયો ઉપરથી તેનાં નામકરણ કે મૂલ્યાંકન કરવામાં ભ્રમ થાય. ઉ. ત., અર્વાચીન યુગ પહેલાંનું સાહિત્ય ધાર્મિક કહેવાય છે, અત્યારનું સામાજિક, પણ એ સાહિત્ય છે કે નહિ તે તો બીજા ગુણોમાંથી જાણી શકાય. પ્રાચીન કાળમાં અને મધ્યયુગમાં મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણોમાંથી વસ્તુ મોટે ભાગે લેવામાં આવતું, અને આ ગ્રંથો હિન્દુધર્મના માન્ય ધર્મગ્રન્થો હોવાથી એમાંથી સરજાયેલા સાહિત્યને ધાર્મિક કહીએ, તો કાલિદાસના કુમાર, રઘુ અને શાકુન્તલને ધાર્મિક સાહિત્ય કહેવું પડે, અને જો એ કૃતિઓને ધાર્મિક સાહિત્ય ન કહીએ તો નરસિંહ, ભાલણ, મીરાં, અખો, પ્રેમાનંદ, દયારામની કૃતિઓને ધાર્મિક કહેવી એ બરાબર નથી. આ બધી કૃતિઓમાં કાવ્યગુણ કેવા છે એની શોધને જ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સ્થાન હોય.

* * *

આનંદશંકરનું સાઠીના સાહિત્યનું અવલોકન

નવમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદમાં (નડીઆદ, ૧૯૨૮) આનંદશંકરે એમની પૂર્વેની સાઠીની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું અવલોકન સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળા અને મર્મગ્રાહી વિવેચનથી કર્યું છે. એ સાઠીના સાહિત્યના કાળક્રમમાં તેમણે ત્રણ ખંડ પાડ્યા છે. પહેલા ખંડનું લક્ષણ "જ્ઞાનવૃદ્ધિ માટે સભાનું સંસ્થાપન"માં તેમને દેખાય છે (પૃ. ૩૭૮). 'ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરનાર મહાપુરુષો'માં તેઓ નોંધે છે: 'ફોર્બ્સ, ભોળાનાથ, મહીપતરામ,

નંદશંકર, દલપતરામ, નર્મદાશંકર, મનસુખલાલ, રણછોડભાઈ, ઝવેરલાલ, નવલરામ, વ્રજલાલ શાસ્ત્રી, ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી (પૃ. ૩૮૭). એ યુગના મુખ્ય સાહિત્યકારોનો ફાળો અને તેમાં રહેલી મર્યાદાઓ સંક્ષેપમાં બતાવી તેમનું મૂલ્યાંકન તેઓ આમ કરે છે: "નર્મદાશંકરમાં સાચા હૃદયનું કવિત્વ હતું, કવિત્વના અનેક પ્રદેશોમાંથી એમણે પોતાની શક્તિ પ્રસારી છે" (પૃ ૩૮૭)..."દલપતરામની શાણી કવિત'–એનાં સાદાંસીધાં રમૂજી વર્ણન, વાર્તાશૈલી અને મીઠો હાસ્યરસ" એમને આનંદ આપે છે (પૃ. ૩૭૯–૮૦). "સાદી ગૂજરાતી ભાષા કેટલું કામ આપી શકે એ દલપતરામ અને નન્દશંકર જેવું કોઈએ બતાવ્યું નથી" (પૃ. ૩૮૦). "નવલરામની પરખ અને સમતોલપણું વિવેચનના કામમાં આજ પણ દુર્લભ છે" (પૃ. ૩૮૦) "રણછોડભાઈએ સમયોચિત નાટકોથી ગૂજરાતમાં સંસાર-સુધારાના પ્રશ્નો જોવા પ્રજાને જાગૃત કરી હતી" (પૃ. ૩૮૦).

સાઠીના બીજા યુગના સાહિત્યકારોમાં તેઓ નોંધે છે: "ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, હરિલાલ, બાલાશંકર, નરસિંહરાવ, કેશવલાલ, ડાહ્યાભાઈ, નૃસિંહાચાર્ય, કમળાશંકર ઇત્યાદિ અને એમના નાના ભાઈઓ—રમણભાઈ, મણિશંકર, કૃષ્ણલાલ, બળવંતરાય, કલાપી વગેરે પૃ. ૩૮૦). તેમની રચેલી સાહિત્યકૃતિઓમાંથી મુખ્યનું મૂલ્યાંકન પોતે સરસ કરે છે." આ યુગની મહાન કૃતિ ગોવર્ધનરામનું 'સરસ્વતીચંદ્ર'–પ્રાચીન આર્યભાવના, વર્તમાન જનસમાજ અને પાશ્ચાત્ય અંગ્રેજી કેળવણીની અસર—એ ત્રિવેણીની ભમરીઓનું આપણને દર્શન કરાવે છે. એની અદ્‌ભુત કલ્પના, પાત્રાલેખન અને ચિત્રણકલા, ગૌરવભરી બુદ્ધિ, સૂક્ષ્મ વિચારશક્તિ અને યુગાનુરૂપ ભાષા તથા શબ્દભંડાર, આ ગુણો ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એ મહાન કૃતિને અદ્વિતીય પદ અપાવે છે, અને મારા મત પ્રમાણે જગતના સાહિત્યમાં અત્યારે કોઈ પણ ગૂજરાતી પુસ્તકને સ્થાન મળવું યોગ્ય હોય તો તે 'સરસ્વતીચંદ્ર' ને જ છે (પૃ. ૩૯૦–૯૧).

નરસિંહરાવે 'કુસુમમાળા'માં 'ગૂજરાતને એક નવી જ ભૂમિનું દર્શન કરાવ્યું. 'કુસુમમાળા'માં પ્રકટ થયેલી નાની શી શક્તિ 'હૃદયવીણા'માં અને 'નૂપુરઝંકાર'માં વધારે સમર્થ થાય છે, નવા આકાર પણ રચે છે.' તે પછી કવિ 'સ્મરણસંહિતા'માં ટેનિસનના 'ઇન્મેમોરિયમ'ની માત્ર આકૃતિ લઈ એમાં સ્વતંત્ર બળથી જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને કરુણ રસની ત્રિવેણી વહેવરાવે છે" (પૃ. ૩૮૧).

મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીની કવિતા વિષે પોતે કહે છે: 'એમની કાવ્યરુચિ મનુષ્ય-હૃદયના ભાવ ઉપર જ હતી અને એ ભાવમાં પણ પ્રેમ, પ્રેમના ઘા, પ્રેમની ઠગાઈ, સચ્ચાઈ, નિખાલસપણું, નિર્વેદ, આત્મનિમજ્જન, અભેદપિપાસા એમાં જ એમનું કવિહૃદય ડૂબેલું રહેતું. એમણે એ એકતારા ઉપર જ કામ કર્યું છે; અને તે થોડું કર્યું છે, પણ જેટલું કર્યું છે તેટલું હૃદયવેધક છે" (પૃ. ૩૮૨). ..."અદ્‌ભુત બળ, વીર્ય અને અભિમાન ભરી મણિલાલની ગદ્યશૈલી ગૂજરાતી ભાષામાં એકલી જ વિરાજે છે (પૃ. ૩૮૩)."

આનંદશંકરે મણિલાલની સુંદર નાટ્યકૃતિ 'કાન્તા'ને કેમ વિસારી હશે?

બાલાશંકર વિષે પોતે જણાવે છે: સૂફીહૃદયનો અને સૂફીકાવ્યનો ગૂજરાતને પરિચય કરાવનાર કવિ બાલાશંકર. મણિલાલના એ મિત્ર અને મણિલાલને સૂફી ગઝલનો શોખ લગાડનાર પણ એ જ. જાત–અનુભવ અને દિલદર્દથી એમની કવિતા અંકાયેલી છે" (પૃ. ૩૮૩).

બાલાશંકરની કવિતાને જોઈએ એટલો ન્યાય ગુજરાતી વિવેચનમાં થયો ન હતો. રામનારાયણ પાઠકે એ વિષે ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ એમનાં કાવ્યોનું સંપાદન કરી તેના ઉપોદ્‌ઘાતમાં એની યોગ્ય કદર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ પછીનાં દશ પંદર વર્ષ પછીનો "અમારો જમાનો" એમ આનંદશંકર જણાવે છે.

એ યુગમાં સંસ્કૃત ગ્રન્થોના સમર્થ અનુવાદો કરનાર છગનલાલ પંડ્યા અને કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ વિષે આનંદશંકર કહે છે: "ભાષાન્તર એ નિશાળિયાનો તરજુમો નથી પણ સાહિત્યનો એક માનવંતો પ્રકાર છે, એનું ભાન પૂરેપૂરું ગુજરાતી વાચકને કેશવલાલભાઈએ કરાવ્યું છે. એમની ભાષાન્તરપ્રવૃત્તિ 'અમરુશતક' અને 'ગીતગોવિન્દ'થી શરૂ થઈ 'મુદ્રારાક્ષસ', 'વિક્રમોર્વશીય', 'પ્રિયદર્શિકા' અને ભાસનાં નાટકો ઉપર ફરી વળી છે. એમાં યથાર્થ શબ્દશક્તિ, અને નાટકોનું સૂક્ષ્મ સંશોધન તથા ઉપોદ્‌ઘાત માટે પુષ્કળ શોધ અને શ્રમ એ એમની કૃતિનાં લક્ષણ છે" (પૃ. ૩૮૪). એમનાં પ્રાચીન ગુજરાતીનાં અભ્યાસ અને સંશોધન પ્રસિદ્ધ છે.

આ યુગના નાના ભાઈઓમાં રમણભાઈનો ઉલ્લેખ આનંદશંકર સૌ પ્રથમ કરે છે: "નવલરામની સુંદર વિવેચક તેમ જ સીધી વિશદ ભાષા રમણભાઈમાં આવી, પણ નવલરામ કરતાં રમણભાઈની વિદ્વત્તા ઘણી વધારે, તેથી એમનાં વિવેચન વધારે ઊંડાં, વિશાળ અને ઉદાહરણથી સંપન્ન; અને ભાષાની સંસ્કૃતિ પણ વધારે ઊંચી, તથા શબ્દભંડાર વધારે મોટો." રમણભાઈની પ્રકૃતિ ગંભીર, સંસ્કારી અને શિષ્ટ હતી, અને તદનુસાર એમની સાહિત્યસેવા પણ એ જ પ્રકારની છે. 'રાઈનો પર્વત' વર્તમાન શિષ્ટ નાટકોમાં સર્વોત્તમ છે. ભાવના અને વાસ્તવિકતાનો એમાં વિરલ સંયોગ છે."

મણિશંકર ભટ્ટની કવિતા વિષે પોતે કહે છે: "મણિશંકરનાં 'વસંતવિજય', 'સાગર અને શશી' વગેરે કાવ્યો સુરેખ સૌન્દર્યના કટકા છે. એમાં શબ્દની અને અર્થની સુન્દરતા એકબીજા સાથે એવી ભળી-ભળી ગઈ છે કે એમને છૂટી પાડવી અશક્ય છે" (પૃ. ૩૮૫).

હકીકતમાં વાઙ્‌મય કૃતિ આ ગુણથી જ કવિતા બને છે, એમ અત્ર ઉમેરવું મને આવશ્યક લાગે છે. મણિશંકર–કાન્ત–નાં કાવ્યોનું દૃષ્ટિસંપન્ન વિવેચન રામનારાયણસંપાદિત 'પૂર્વાલાપ'ના ઉપોદ્‌ઘાતમાં છે.

'કલાપી' વિષે બોલતાં પોતે એમ જણાવે છે: કલાપી, મણિલાલ અને મણિશંકરમાંથી પ્રેરણા પામ્યા છે...પણ વસ્તુતઃ કવિત્વનો સ્ફુલિંગ એમનો પોતાનો જ છે, અને પ્રેમ, વિશ્વાસ, સ્વાર્પણ, અનુકમ્પા આદિ આત્મગુણના અનેક ટહુકા 'સુરતાની વાડી'ના એ 'મીઠા મોરલા'ને કંઠે નીકળ્યા છે.'

'કલાપી'ના મંડળના 'જટિલ' વિષે પોતે જે જણાવે છે તે યોગ્ય છે: "જટિલના અકાળ અવસાનથી ગુજરાતે એક આશાજનક કવિ અને એથી પણ વિશેષ વિવેચક ખોયો છે, જો કે નવું ગુજરાત કદાચ એમને ઓળખતું પણ નહિ હોય" (પૃ. ૩૮૬).

બળવંતરાય ઠાકોરની કવિતા વિષે આનંદશંકર કહે છે: "એમનાં કાવ્યોમાં એના જ્ઞાનધારણને અનુકૂળ અસાધારણ અર્થગૌરવ હોય છે, અને કળાની ટેક્નિક 'પારિભાષિક વિગત'–ઉપર પુષ્કળ લક્ષ્ય દેવાય છે. એમના કાવ્યમાં મોહકતા થોડી છે–એમનો રસ દ્રાક્ષનો

નહિ પણ શેરડીનો છે. કલા ઉપર પુષ્કળ લક્ષ છતાં, એમનો ઉદ્દંડ વિલક્ષણતાનો પ્રેમ એવો છે કે એને પરિણામે એમની કૃતિઓ ઘણી વાર વિષમ બને છે, અને ચૂંટી ચૂંટીને મૂકેલા અર્થભર્યા સુંદર શબ્દોને અન્તે કે વચમાં એકાદ બેડોળ શબ્દ આવીને બેઠો હોય છે. પણ બળવંતરાય જે કરે છે તે બુદ્ધિપૂર્વક કરે છે. એમની ખામીઓ પણ પોતે જાણી જોઈને ગુણ માનીને ઉત્પન્ન કરેલી હોય છે."

બ. ક. ઠા.ની કવિતાનું આ વિવેચન યથાર્થ હોવા છતાં એ નોંધવું જોઈએ કે એમની કવિતાની અર્થઘનતા જો કે કેટલાક વર્તમાન વિવેચકોને રુચિ નથી છતાં બુદ્ધિવૈભવસંપન્ન એમની કવિપ્રતિભાના કારણે અનેક વર્તમાન કવિઓને એમની કવિતા પ્રેરણારૂપ બની છે. અમુક અર્થમાં એ એમના ગુરુ જેવા થઈ ગયા છે. એમનો પૃથ્વી છંદનો ઉપયોગ અને સોનેટપ્રકારને ગુજરાતી કવિતાપ્રકાર બનાવવાનો સમર્થ પ્રયત્ન વર્તમાન ગુજરાતી કવિઓએ પચાવી દીધો છે. આ પ્રચારમાં રામનારાયણ પાઠકના ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના શિક્ષણે મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. બ. ક. ઠા.ની કવિતાનો પૃથ્વી-સોનેટપ્રકાર રામનારાયણ, સુન્દરમ્, ઉમાશંકર આદિ કવિઓમાં જીવંત બની ગયો છે.

ત્રીજા ખંડના સાહિત્ય ઉપર આવતાં આનંદશંકર પ્રથમ નામસ્મરણ રણજીતરામ વાવાભાઈનું કરે છે...[એ વીગત 'પ્રસ્થાન' ૨૦૨૦ પોષ અંકમાં છપાઈ ગઈ છે. પૃ. ૧૮૦, ૧૮૧ ત્યાં જુઓ. ઉપરાંત વર્તમાન યુગ વિશે શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદે કરાવેલું દર્શન છપાયું છે.—સંચાલક]

* * *

વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર કરતાં તત્ત્વો : ગાંધીજી અને પાશ્ચાત્ય વિચારકો

આ વર્તમાનયુગના ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રબળ પ્રેરણા ગાંધીજીની. એ મહાત્માએ એના જીવન અને લેખનથી આખાએ ભારતને પ્લાવિત કર્યું છે. પણ સાહિત્યને એ લાભ સવિશેષ ગુજરાતને મળ્યો છે. એનું પ્રેરણાબળ પામનારાઓમાં શ્રી વિષ્ણુભાઈએ નિર્દેશ્યા–રામનારાયણ, મેઘાણી, શ્રીધરાણી, સ્નેહરશ્મિ, 'સુન્દરમ્', ઉમાશંકર વગેરે. એમાં મહાદેવભાઈ, નરહરિભાઈ, કાકાસાહેબ કાલેલકર અને મશરૂવાળા તથા પંડિત સુખલાલજી તથા મગનભાઈ દેસાઈનાં નામ હું ઉમેરું. ગાંધીજીની પોતાની લેખનશૈલીનું બહુ અનુકરણ થયું નથી પણ એમણે સાહિત્યકારની આધ્યાત્મિક ક્રાન્તિ કરી, જે ઓળખી શકાય પણ ગણાવી–માપી ન શકાય. આ પ્રેરણા અત્યારે કેટલી પ્રાણપદ રહી છે, અથવા નવીનોમાં એ કેટલી પ્રેરક રહી છે તેનું માપ કાઢવું કઠિન છે.

નવીન શિક્ષણના કાળથી ગુજરાતી સાહિત્યકારને પશ્ચિમમાંથી પ્રેરણા મળ્યા જ કરી છે. તેના વિચારો, વાદો, લઢણો–શૈલીઓ અને છન્દપ્રયોગો–એ ભારતના જેમ બીજા પ્રાદેશિક સાહિત્યો ઉપર અસર કરી છે અને કરે છે તેમ ગુજરાતી સાહિત્યને પણ કરી છે અને કરે છે. તે જાણવાં જરૂરનાં છે. પ્રારંભના વર્ડ્ઝવર્થ, બાયરન, શેલી, ટેનિસન, બ્રાઉનિંગ આદિ કવિઓની અસર તો ચર્ચાઈ છે. મિલનો ઉપયોગિતાવાદ, બહુજન સુખવાદ, સ્પેન્સરનો

ઉત્ક્રાન્તિવાદ, હિટલરમતાં જુદાં જુદાં રૂપોની અસર ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર થઈ છે. હાલમાં જે વાદો આપણા કવિઓ, વાર્તાકારો અને નાટ્યકારોને તથા વિવેચકોને અસર કરી રહ્યા તેમાં મુખ્ય કાર્લ માર્ક્સનો ભૌતિકવાદ, અને તન્મૂલક સમાજવાદ-સામ્યવાદ, ફ્રોઈડનું માનસપૃથક્કૃતિનું મનોવિજ્ઞાન અને ઝ્યાં પોલ સાર્ત્ર (Jean Paul Sartre)ના નામે પ્રસિદ્ધ પણ અનેક મૂળોમાંથી આવેલો અસ્તિત્વવાદ (Existentialism).

*   *   *

પાશ્ચાત્ય વિચારસરણીઓની ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસરનો પ્રશ્ન

પ્રશ્ન એ છે કે આ બધાની સાહિત્ય ઉપર અસર દુરસ્ત કે નાદુરસ્ત ? આ પ્રત્યેક વાદનો (કાર્લ માર્ક્સ, ફ્રોઈડ, સાર્ત્રનો) તેના પૂરેપૂરા રૂપમાં અભ્યાસ થાય એની સામે થયેલા પ્રતિવાદોનો અભ્યાસ થાય ત્યારે એનો તથ્યાંશ ધ્યાનમાં આવે. કાર્લ માર્ક્સના મહાન વાદની મર્યાદાઓ બીજા ચિંતકોએ બતાવી છે. ફ્રોઈડના માનસપૃથક્કરણાત્મક મનોવિજ્ઞાનની ત્રુટીઓ-મર્યાદાઓ-ભ્રમો એના પોતાના શિષ્યોએ, યુન્ગ, એડલર આદિએ અને બીજા મેક્ડુગલ આદિએ બતાવ્યાં છે. સર્વાસ્તિવાદ ઓસરતો ચાલ્યો છે; જો કે એની ફિલસૂફી મૂળગામી છે. અમુક રીતે એમાં जगद् दुःखम्,—એ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં રહેલું દર્શન છે. તેથી તેમાંથી મુક્તિ એ પરમ પુરુષાર્થ છે. પણ માનવજીવન જે આ છે તે જ છે એવા સિદ્ધાન્તમાં દઢ થઈ ગયેલા માટે, સાર્ત્ર કહે છે તેમ, 'No' 'ના' કહેવી એ જ મુક્તિ છે (I. M. p. 215).

પણ ધારો કે આપણા નવીન સાહિત્યકારો આ બધાનો સાંગોપાંગ અભ્યાસ કરે અને કેટલાક કરતા પણ હશે; પણ તેથી સાહિત્યસર્જનનો કોયડો ઉકલશે ? મને લાગે છે, નહિ. સાહિત્યકાર જ્ઞાનસમૃદ્ધ થાય એ ઇષ્ટ છે. પણ એની સાહિત્યકૃતિમાં ચર્ચવાના પ્રશ્નો એણે પ્રત્યક્ષ કરેલા જીવનમાંથી ઉદ્‌ભવવા જોઈએ, વાંચીને ઊભા કરેલા પ્રશ્નોમાંથી નહિ; અને ખુલાસા-નિરાકરણો-વિવરણો એ પ્રશ્નોની વાસ્તવિકતાનો સ્પર્શ સાચવીને કરેલા હોવા જોઈએ. આમાં એનું પઠનજ્ઞાન કામમાં આવે પણ તેમાંથી મળતા ખુલાસા-સમાજવાદ દ્વારા-માનસપૃથક્કરણ દ્વારા કે સર્વાસ્તિત્વવાદ દ્વારા મળતા ખુલાસા-પણ તેને પ્રત્યક્ષ રીતે બંધબેસતા લાગવા જોઈએ.

સાહિત્યમાં નવા નવા વાદો આવે, પ્રયોગો આવે-અડો થાય એ તરફ મને તો નાપસંદગી થતી નથી. કેટલુંક ઉત્પથ ગમન થાય. પણ એ બધું જો પ્રાણતત્ત્વમાંથી સ્ફુર્યું હોય તો તેનું સ્વાગત કરવા જેવું છે.

આમુખ*

ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ

લેખો અને નિબંધો લખાય, સામયિકો કે વર્તમાનપત્રોમાં છપાય અને વંચાયા પછી સ્મૃતિપટ પરથી ભુંસાઈ જાય; ભાષણો ઘણેભાગે સભાખંડની ચાર દિવાલોમાં જ વિલીન થઈ જાય; અને આકાશવાણી પરથી વહેતાં થતાં વાયુપ્રવચનો વાયુમાં જ તણાઇ જાય. આવાં માધ્યમોદ્વારા પ્રકટ થતા સાહિત્યમાં મૌલિકતા, નવીનતા અથવા વિચારોની ઉચ્ચતા હોય છતાં પણ એ સાહિત્ય સ્થાયીત્વ પામતું નથી, કારણ કે એ માધ્યમો જ એવાં છે કે તે સાહિત્યનો કેવળ તાત્કાલિક પ્રચાર કરી શકે. આ નિબંધો ગ્રંથસ્થ થાય છે અને આપણા સંગીતશાસ્ત્રચર્ચાના અલ્પ સાહિત્ય-ધનમાં બહુમૂલ્ય વધારો થાય છે એથી સહુ સંગીત-રસિકોને આનંદ થશે.

આ પુસ્તકના પ્રકાશનને માટે આચાર્ય શ્રી. આર. સી. મહેતા ધન્યવાદને પાત્ર છે. તેઓ ઉચ્ચ કોટિના ગાયક છે, તથા સંગીતના ઊંડા અભ્યાસી છે, અને એ રીતે તેમણે સંગીતના ક્ષેત્રમાં શાસ્ત્ર તથા કળાનો વિરલ સુમેળ સાધ્યો છે. વડોદરાની મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના સંગીત વિદ્યાલયના આચાર્યપદેથી શ્રી. મહેતાને સંગીતની બંને શાખાઓ-શાસ્ત્ર અને પ્રયોગનું સંશોધન કરવાનો સરસ અવકાશ મળ્યો છે, અને તેનો લાભ તેઓ વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત બહુજનસમાજને પણ આપી રહ્યા છે.

સંગીતક્ષેત્રમાં શ્રી. મહેતા સ્વતંત્ર વિચારક અને પ્રખર અભ્યાસી છે એ કારણથી કેટલાક અણઉકેલ પ્રશ્નો પર તેઓ પ્રકાશ નાખી શકે છે. અને અભ્યાસીઓને વિચારવા યોગ્ય નવીન સામગ્રી પૂરી પાડી શકે છે. "સંગીતચર્ચા" તેનો પુરાવો છે. સંગીતે કળા તરીકે લોકભોગ્ય બનવું જોઈએ એ સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત છે, પરંતુ સંગીતની પીઠિકારૂપ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન વ્યાપક રીતે પ્રચારમાં આવે એ સિદ્ધાન્ત પણ તેટલો જ સર્વમાન્ય છે. આ જ્ઞાનનો પ્રચાર લેખો, નિબંધો, ભાષણો, પરિસંવાદો અને વાયુપ્રવચનોદ્વારા થઈ શકે છે, તદુપરાંત પુસ્તક-રૂપે વ્યવસ્થિત રીતે કરી શકાય છે. "સંગીતચર્ચા" એ દિશામાં પ્રશંસનીય પ્રયાસ બને છે. "સંગીતચર્ચા"માં શ્રી. મહેતાએ પોતાના લેખો, નિબંધો આદિમાંથી એક નાનો પણ ચુનંદો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. સ્પષ્ટ વક્તવ્ય એ તેમની લેખનશૈલીનો પ્રધાનસૂર છે અને તે આ પુસ્તિકામાં ધ્વનિત થાય છે. આ સંગ્રહમાં શ્રી. મહેતાએ પોતાની સંગીતવિષયક માન્યતાઓ અને વિચારશ્રેણીઓને સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરેલ છે.

ભારતમાં અંગ્રેજી યુગમાં આવેલ સાહિત્ય અને કળાના સંપર્કના પરિણામે થોડા પારિભાષિક શબ્દો સંગીતક્ષેત્રમાં વહેતા થયા હતા. શ્રી. મહેતાએ આ પ્રશ્ન પાયાનો હોવાથી સંક્ષેપમાં પણ સચોટ રીતે છેડ્યો છે. વિદેશી શબ્દો 'મ્યુઝિક' અને 'ડાન્સ' ખૂબ પ્રચારમાં હોવા છતાં તેમના વડે ભારતીય કળાઓનું સંપૂર્ણ સંકલન થતું નથી. આચાર્ય શ્રી. મહેતાએ સંગીતને લગાડાતા 'ક્લાસિકલ' વિશેષણ ઉપર પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે

* સંગીતચર્ચા :— લેખક : રમણલાલ છોટાલાલ મહેતા; પ્રકાશક : ગજાનન વિ. જોશી, સત્યભુવન, હીરાબાગ, શાહીબાગ, – અમદાવાદ. કિં. રૂા. ૨-૫૦.

અને પર્યાય તરીકે વપરાતા 'શાસ્ત્રીય' શબ્દના સ્થાને 'શુદ્ધ'ની અર્થસૂચકતા સિદ્ધ કરી છે. આ વિષય આગળ ચલાવતાં તેમણે 'સંગીતનાટક' ઉપર આપેલ વ્યાખ્યાનમાં 'ઑપેરેટ', 'ઑપેરા' વગેરે શબ્દોના થતા પ્રયોગ પર પ્રકાશ પાડીને આવા શબ્દોને તેમના સ્થાને મૂકયા છે, અને ભારતીય કલાની દૃષ્ટિએ 'સંગીત નાટક'નું સ્વરૂપ કેવું હોય અને તેની રચના કેમ થઈ શકે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. આ સંદર્ભમાં રંગભૂમિ પર ભજવાતાં નાટકોમાં સીનેમાના અનુકરણરૂપ પ્લેબેકની પ્રચારમાં આવેલ પ્રથાને સાંપ્રતની નિષ્ફળતાની તેમણે નોંધ લીધી છે.

અમુક હેતુને જ સમગ્ર સંગીત માની લેવું એ ભૂલભરેલું છે. આ વાતનો નિર્દેશ કરતાં શ્રી. મહેતાએ સંગીતને તેની ગાનશૈલીઓથી નોખું પાડ્યું છે, અને ભિન્નભિન્ન શૈલીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અત્યારે તો "ખ્યાલ" એટલે સંગીતનું સર્વસ્વ એવી ભ્રમમૂલક માન્યતા ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં કેટલેક અંશે પ્રચલિત છે. ખ્યાલની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થઈ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, અને તેનો જવાબ શ્રી. મહેતા આપે છે કે ધ્રુવપદ–ધમારની ભૂમિકામાંથી; ઉત્ક્રાન્તિવાદના નિયમો અનુસાર આ જવાબ તદ્દન વ્યાજબી છે, અને સાથે સંગીતની વિશાલતાનું ઉદ્બોધન કરાવે છે.

'ગુજરાત અને સંગીત' આ વિષય લંબાણથી ચર્ચ્યો છે. અને ગુજરાતમાં સંગીતનું સ્થાન અને તેની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ વિષે સારી માહિતી આપે છે. 'લોકસંગીત'નો નિબંધ ટૂંકો હોવા છતાં તેના મુખ્ય મુદ્દાઓ તેમાંથી સરસ રીતે ઉપસી આવે છે. એક મુદ્દો લોકસંગીતની અત્યાર સુધી થઈ રહેલી અક્ષમ્ય ઉપેક્ષા સંબંધી છે અને તેના અપચયીઓમાં સંગીતના જાણકારોનો પણ સમાવેશ થાય છે. બીજો મુદ્દો પાયાનો છે: કલા, સાહિત્ય અને સંસ્કારિતાનો ક્રમશઃ વિકાસ ઉત્ક્રાન્તિવાદના નિયમો અનુસાર છે. સંગીતના ક્ષેત્રમાં આ ઘટનાનો અંદાજ પૂરી રીતે લેવાયો નથી. શિષ્ટ અથવા રાગદારી સંગીત જાણે આસમાનમાંથી નીચે આવી પડ્યું હોય એવી માન્યતા ક્યાંક ક્યાંક પ્રચલિત છે. પરંતુ શિષ્ટ સંગીતનાં મૂળ લોકસંગીતમાં રહેલાં છે તેનો વિચાર જોઈએ તેટલો થયો નથી. ઉત્ક્રાન્તિવાદના નિયમો પ્રમાણે લોકસંગીત રાગદારી સંગીતની માતા બને છે. લોકસંગીત ન હોત તો શિષ્ટ સંગીતનું ઘડતર થયું હોત ખરું? શ્રી. મહેતાએ આ એક અગત્યનો પ્રશ્ન પૂછ્યો છે અને તેનો જવાબ ઉત્ક્રાન્તિવાદમાંથી મળી આવે છે.

'સંધિઓ અને માત્રા' એ શીર્ષક નીચે શ્રી. મહેતાએ સ્વ૦ શ્રી. રામનારાયણ પાઠકને સંબોધીને એક સ્મૃતિપત્ર લખ્યો છે અને એક અનોખી રીતે તેમના આત્માને અંજલિ આપી છે. ભારતીય સંગીતમાં સ્વર અને રાગ પછી તેના બીજા અંગ તરીકે તાલની વિશિષ્ટતા સામાન્ય કક્ષાના ગવૈયાઓને સમજાઈ નથી. સંધિઓ અને માત્રાઓ તાલને પિંગળશાસ્ત્ર સુધી લઈ જાય છે. સ્વ૦ શ્રી. પાઠકજીએ આ વસ્તુનું નિરૂપણ કર્યું હતું. 'સંધિઓ અને માત્રા' દ્વારા શ્રી. મહેતાએ સંગીતના અભ્યાસીઓનું આ વિષય તરફ ધ્યાન આકર્ષિત કરવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ કર્યો છે.

હિંદી રાષ્ટ્રભાષા તરીકે દેશની સાંસ્કૃતિક એકતા સાધવાના ભગીરથ કાર્યમાં સફળતા મેળવી શકે તે પહેલાં ભાષાથી જ વિભક્ત થયેલ પ્રદેશોમાં કલાસાહિત્યનો પ્રચાર કઈ રીતે

[અનુસંધાન પૃ. ૧૯૫

નગરચર્ચા

નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી

['નગરચર્ચા'માં સાંભળીને રજૂ કરેલા વિચારો સાથે લેખક કે સંચાલક સંમત છે એમ નથી; તેમ જ તે વિચારોની જવાબદારી પણ તેમની નથી.—સંચાલક]

o પંદર પંદર વર્ષનો પંથ કાપીને આઝાદીનો રથ આગળ આવ્યો છે. પણ આશ્ચર્ય એ છે કે એ રથ પાસે કૃષ્ણમતિ સારથી નથી; અર્જુનસમો મહારથી નથી, સ્પષ્ટ માર્ગ નથી!

o આઝાદી પછી પણ દેશમાં ધનની જમાવટ માત્ર થોડાક લોકોના હાથમાં થઈ છે અને દસ કે બાર માણસો દેશમાં "સમાન્તર સરકાર" ચલાવે છે. આ શું લોકશાહી સમાજવાદ સ્થાપવાના ઢંગ છે?

o ભુવનેશ્વરમાં તો સમાજવાદ સ્થાપી લોકોની ગરીબી ને મુશ્કેલીઓ નાબૂદ કરવાની ચર્ચા ચાલે છે; અને અહીં ગોળ, ખાંડ, ચોખા ને મગના ૨૫ થી ૩૦ ટકા ભાવ વધી ગયા છે! કોંગ્રેસ આમ જ સમાજવાદ લાવવાની છે કે?

o દારૂબંધીનો કાયદો હતો ત્યારે તેને પળાવવા સખ્તાઈ ન કરી ને હવે દારૂ-તાડી છૂટાં કરીને નવેસર કાયદાનો સખ્તાઈથી અમલ કરવાની વાતો કરે છે!

o આ સ્વતંત્ર ભારતમાં ખાદીની હાલત તો જુઓ. ખાદી રાજમાતા છે કે ભિખારણ?

o ફક્ત ગાંધીજીની તપસ્યા અને પ્રતિભાના જોરે જે જનતાને સાથમાં લઈ કોંગ્રેસ સફળતાપૂર્વક દારૂબંધીનો કાયદો કરી શકી હતી. નાબેરે કેવમના એક જ ગોદે ગાંધીજીની બધી તપસ્યા ઉપર પાણી ફેરવી દીધું! કેટલાક કાયદાઓ સમાજના Moralને ઊંચો ટકાવી રાખવા માટે હોય છે, પડતાઓને ઉઠાવવા માટે હોય છે; બાકી જેમને કાયદા તોડવા જ છે તે તો ગમે તે કાયદા તોડશે.

o તલવારનું કામ આજે પૈસા કરે છે. આપણા આજના જમાનાની આ તાસીર છે!

o દેશને ભીખારી બનાવવાનો અર્થ સમાજવાદ નથી. સમાજવાદ સ્થાપવા માટે તો ઉત્પાદન વધારવું પડશે ને તેનો લાભ ગણ્યાગાંઠ્યા શ્રીમંતોને બદલે સામાન્ય જનતાને આપવો પડશે.

o લોકો સ્વતંત્રતાના ફળ માટે અધીરા થયા છે. જો ધ્યેય ટૂંકા ગાળામાં સિદ્ધ નહિ થાય તો ક્રાંતિ થશે જે હાલના માળખાને ભાંગી નાંખશે.

o આર્થિક આઝાદીનું ભગીરથ ધ્યેય સિદ્ધ કરવા સમગ્ર *વહીવટી માળખાની પુનર્રચના* કરવી જોઈએ. "પોલીસ રાજ્ય"ના સંચાલન માટે તથા લોકોને વશ રાખવા માટે બ્રિટિશરોએ ઊભું કરેલું તહીવટીતંત્ર સમાજવાદી સમાજની સ્થાપના કરવા માટેનાં જરૂરી પગલાં ભરવાં અશક્તિમાન છે.

o સરકારી કાર્યમાં વિલંબ એ જ લાંચરૂશ્વતનું હાર્દ છે. જો વિલંબ જ ન હોય અને તરત જ નિર્ણયો લેવાતા હોય તો લાગવગશાહી કે લાંચરુશ્વતનો પ્રશ્ન જ ઊભો ન થાય.

o જમાનો ખાદીનો નથી, ગાદીનો છે! પણ ગાદી પર કબર રાખવું ખાદીનું!!

o લાલબહાદુર શાસ્ત્રી કહે છે કે "કોંગ્રેસ કારોબારીની એક બેઠકમાં શ્રી. એસ. કે. પાટીલને લોકશાહી સમાજવાદની તરફેણમાં બોલતા સાંભળીને મને થોડી નવાઈ લાગી હતી!..."

પણ એમાં નવાઈ શું લગાડવાની? "ગંગા ગયે ગંગાદાસ ને જમના ગયે જમનાદાસ! જીસ ગાડી ચલી ઉસમેં હમ બેઠ ગયે. આગે ફીર દેખા જાયેગા."

o વિશાળ જનતાના ઊંચા જીવનધોરણ માટે, વધુ રોજગારી તેમજ આર્થિક આયોજન માટે રાષ્ટ્રીયકરણની જરૂર નથી.

o સમૃદ્ધ સમાજના નિર્માણ માટે પુરુષાર્થ કરો. સિદ્ધિની એક જ ચાવી છે : પુરુષાર્થ.

પ્રસ્થાન

दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम्

'પરસ્પર પ્રેમ વિશ્વ રાજનીતિનું રહસ્ય છે.'
—ગાંધીજી

: રામનારાયણ વિ. પાઠક ० ० સંચાલક રણછોડજી કે. મિસ્ત્રી

કૃપા કરી નોંધી લેશો ?

પ્રસ્થાન ખાસ અંકો

આરોગ્ય અંક

આઝાદી અંક

દીપોત્સવી અંક

વર્ષ દરમ્યાન અપાય છે.

લવાજમ રૂ. ૬-૫૦

* સ્વામી આનંદના લેખો અવારનવાર અપાય છે.
* ગુજરાતના પ્રથમ કોટિના વિચારક, સિદ્ધહસ્ત સાહિત્યકાર તેમજ સન્નિષ્ઠ અભ્યાસી લિખિત રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, કેળવણી વિષયક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતો વિભાગ, દર મહિને, "પાડોશી સાથે વાતચીત —ચર્ચા" એ મથાળે અપાય છે.
* માગશર અંકથી શ્રી. વત્સલા મહેતા લિખિત "જાપાનનાં સંસ્મરણો" નામની લેખમાળા એમની અનોખી વિશિષ્ટ શૈલીમાં શરૂ થઇ છે તે ચાલુ રહેશે.

પ્રસ્થાન - પ્રકાશનો

પ્રેમનો દંભ	૩-૦૦	નૌકાડૂબી	૬-૦૦
સ્ત્રી અને પુરુષ	૨-૫૦	દૃષ્ટિપરિવર્તન	૨-૫૦
કથાવલી ભા. ૧	૩ ૦૦	આલા આસોપાલવ	૪-૦૦
,, ભા. ૨	૨-૫૦	ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧-૨	૫ ૦૦
લગ્નસુખ	૩-૦૦	ખાંડાની ધાર	૪-૦૦
ટોલ્સ્ટોયની નવલિકાઓ	૩-૫૦	ઘરગથ્થુ વૈદક	૫-૨૫
દિનચર્યા	૪-૦૦	ગાંધીકૃત [આશ્રમ]	૨-૦૦
ભૂખમરાનો ઉપાય	૪-૦૦	વીર વલ્લભભાઈ	૦-૬૦
શહીદનો સંદેશ	૧-૫૦	તમને એ નહિ સમજાય	૦-૬૫
સ્નેહપ્રપંચ	૫-૦૦	ક્રિકેટની વાતો ભા. ૨	૦-૫૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ

☞ છપાય છે : નવી આવૃત્તિ : 'દિનચર્યા' લેખક : બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

પ્રસ્થાન
પુ૦ ૩૭ અંક ૫ : ૨૦૨૦ ફાગણ
दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

ભીમના ભેરુ

અમે ભડ ભીમના ભેરુ બનીશું :
જીવનનાં જુદ્ધોને જીતવા જઈશું. અમે૦

બળિયાં બનીશું,
બહાદુર બનીશું,
સાહસોની શોધમાં રહીશું. અમે૦

વજ્જર શી કાયા,
શૌર્ય સવાયા,
પ્હાડો હડસેલી દઈશું. અમે૦

મેદાને પડશું,
લાખો શું લડશું,
કેસરિયા વાઘા સજીશું. અમે૦

ભયને ભગાડતા,
ડંકા વગાડતા,
વિજયોની વાટે વળીશું. અમે૦.

પૂજાલાલ

પાડોશી સાથે વાતચીત-ચર્ચા

૧ યુ. નો.માં ફરી પાછું કાશ્મીર—રાજકારણનો 'અનાસક્તિ યોગ'!

પ્રશ્ન : આ વખતની કાશ્મીર અંગેની યુ. નો.ની ચર્ચા વિશે આપ શું ધારો છો?

ઉત્તર : ખાસ કાંઈ નવું ધારવાનું નથી. શ્રી. ચાગલાએ સામર્થ્યથી પણ સંયમપૂર્વક ભારતનો કાશ્મીર પરત્વે કેસ રજૂ કર્યો. અત્યાર સુધીની રજૂઆતોમાં કદાચ એમની રજૂઆત સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય. એમ તો શ્રી. કૃષ્ણ મેનને પણ કાશ્મીરનો પ્રશ્ન બહુ બળથી સચોટ રજૂ કર્યો હતો. પણ એમની જે આજુબાજુ બિનજરૂરી ગોદા મારવાની ટેવ છે તેથી ભારત વિશે તેઓ પ્રતિકૂળ વાતાવરણ ઊભું કરી નાખે છે, જો કે એમણે આ વખતે લોકસભામાં યુ. નો.ની કાશ્મીરચર્ચા અંગે જે ભાષણ કર્યું તે મૂળ મુદ્દાઓને સ્પર્શતું તેજસ્વી ભાષણ હતું.

બ્રિટનના પ્રતિનિધિ સર પેટ્રિક ડીનના ભાષણથી આપણે બધા ઘણા છંછેડાઈ ગયા છીએ, ગુસ્સે પણ થઈ ગયા છીએ અને કોમનવેલ્થમાંથી નીકળી જવા સુધીની વાતો પણ થાય છે! પણ મને સર પેટ્રિક ડીનના ભાષણથી કાંઈ નવાઈ લાગી નથી! ઊલટું જે બાબત પંપાળીને કહેવામાં આવે છે, અથવા ઝેર મેળવીને દૂધ-સાકર પીરસવામાં આવે છે, એના કરતાં આવાં 'નાગાં' ભાષણોને વધારે પસંદ કરવાં જોઈએ. એની કટુતા વસમી લાગે છતાંયે ઝેરને ઝેર સમજવું એ મોટો લાભ છે, ઝેરને સાકર સમજી ખાઈ જવા કરતાં!

નવાઈ ન લાગવાનું કારણ એ છે કે બ્રિટિશરોની જે રાજ્યનીતિ એમના અમલ દરમ્યાન સુપરિચિત હતી એ જ નીતિને તેઓ પકડી રાખી રજૂ કરે છે. બ્રિટિશ સરકારે ભારતને એક-સરકાર આપી (દેશી રિયાસતોની નાની-મોટી સરકારો હતી પણ તે કોઈ વિસાતમાં ન હતી.) પ્રજામત પરદેશી હકૂમત સામે સંગઠિત થતો તેમણે જોયો ત્યારે તેમને સૂઝી ગયું કે હિંદમાં જે અનેક ધાર્મિક કોમો છે અને જેને માટે એ કોમોને ઝનૂન છે એ મુદ્દા ઉપર એ કોમોમાં વિરોધભાવ ઉત્તેજિત કરવો! એ નીતિમાં તેઓ સફળ થયા એમાં એમનો દોષ કદાચ એમ નહતો. દોષ તો ઇતિહાસમાં ઊતરી આવેલી આપણા સામાજિક જીવનની એક મોટી ત્રુટી હતી તેનો. એ ત્રુટીનો એમની રાજનીતિએ લાભ લીધો! એમને એમનું રાજ્ય ચાલુ રાખવું હતું એટલે એમણે એ ત્રુટીનો ઉપયોગ કર્યો એમાં એમનો દોષ કદાચ નહીં. 'ભાગલા પાડો અને રાજ્ય કરો' એ નીતિ તેઓ સફળતાથી અખત્યાર કરી શક્યા!

ગાંધીજીની ગહનમાં પેખતી તત્ત્વસ્પર્શી દૃષ્ટિએ જે અનેક તત્ત્વો જોઈ લીધાં હતાં તેમાં આ ત્રુટીનું દર્શન મહત્ત્વનું હતું. અને તેથી તેમણે એ ત્રુટી દૂર કરી કોમી એકતા લાવવા ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો. એના પ્રબળ પ્રત્યાઘાત રૂપે બ્રિટિશરોએ એ ત્રુટીને વધારે ઊંડી કરવા એમનાં સર્વ સાધનો અને પ્રલોભનોને ઉપાયો તરીકે યોજ્યા, જે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે! આને પરિણામે ભારતના ભાગલા પડ્યા અને એક દેશનાં બે રાષ્ટ્રો થયાં—ભારત અને પાકિસ્તાન. કોમી દ્વેષના તત્ત્વ ઉપર થયેલી આ રચના ગાંધીજી સ્વીકારવા તૈયાર ન હતા. તેઓ ગમે તે ભોગે ભરતખંડને એકરાષ્ટ્ર રાખવા ઇચ્છતા હતા. પણ બીજા નેતાઓને ભાગલા પાડીને પણ મળતી સ્વતંત્રતાની તક જવા દેવી નહતી તેથી ભાગલા સ્વીકારીને ભારતનું સ્વરાજ પ્રાપ્ત કર્યું.

બ્રિટિશરોને ભારત ઉપરની સરકારી પકડ છોડયા છતાં રાજકીય પકડ છોડવી નહતી અને તેથી 'ઇંડિયા ડિવટ્' કર્યાં છતાં એમણે ભાગલાની શરતે જ ભારતને સ્વાતંત્ર્ય આપવાની દક્ષતા રાખી.

એ રાજ્યનીતિના મૂળમાં અનેક વિચારો હોઇ શકે છે.

આખું ભારત ધારો કે એક અખંડ રાષ્ટ્ર તરીકે આર્થિક અને રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ સંવર્ધન પામે તો રાજકીય બલાબલોમાં ભારત એક અપ્રતિહત બલ થાય. ધારો કે, બર્મા અને સિલોન જેમને સૌ પહેલાં બ્રિટિશરોએ તેમના ભારત-શાસનમાંથી અલગ કરી જુદી સરકારો કરી તે ન કર્યું હોત, તો ભારત-સિલોન-બ્રહ્મદેશનું બનેલું આ રાષ્ટ્ર કેટલું પ્રબળ થાત ! એશિયાના રાજકીય ક્ષેત્રે એનું સામર્થ્ય એટલું બધું થઇ પડે કે એમાં પશ્ચિમની કોઈ સત્તાનું બહુ ચાલે નહિ !

ભારતને સ્વરાજ્ય આપ્યું ત્યારે સામ્યવાદી ચીન પૂરેપૂરું સંગઠિત થયેલું નહતું. યુરોપ અને એશિયામાં વિસ્તરેલા એક Colossus જેવું રાષ્ટ્ર તે સામ્યવાદી રશિયા હતું. બીજું મોટું રાષ્ટ્ર એશિયામાં ભારત થાત. કોઈ રીતે આ બન્ને રાષ્ટ્રો એકરાગી થઈ જાય તો પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રોની શી દશા થાય ?

આ પ્રશ્નમાં યુ. એસ. એ.ને પણ મોટો સ્વાર્થ દેખાયો. યુ. એસ. એ.ની રાજકીય નીતિ જ્યાંસુધી બીજા દેશોની જંજાળમાં પડવાની નહતી ત્યાં સુધી એને આ બધી બાબતોમાં ખાસ સ્વાર્થબુદ્ધિ નહતી. પણ પહેલા અને બીજા વિશ્વયુદ્ધો પછી, અમેરિકા યુરોપની જાળમાં અટવાઇ ગયું ત્યારપછી તો તેને પણ આ બધા પ્રશ્નો મૂઝવવા લાગ્યા ! બીજા વિશ્વયુદ્ધને અંતે સામ્યવાદી રશિયા અને અમેરિકા વચ્ચે સંઘર્ષ ઉત્તરોત્તર જામતો જ ગયો, (જે અત્યારે નરમ પડતો દેખાય છે પણ હકીકતમાં નરમ પડયો છે કે નહિ તે કહેવાય નહિ). જેમાં અબજો ડોલરો નાખ્યા હતા એવું ચીન પણ સામ્યવાદી થઇ ગયું અને રશિયા સાથે એકત્વ યોજવા લાગ્યું ! આ મોટા ભય સામે અમેરિકાને પણ એશિયામાં પોતાનાં થાણાં જોઈતાં હતાં.

ભારતના જવાહરલાલે જે પરદેશી નીતિ અખત્યાર કરી અને જવાહરલાલની ભારતમાં જે પ્રતિષ્ઠા જોઈ તે ઉપરથી યુ. એસ. એ.ને એ સ્પષ્ટ થઈ ગયું કે ભારત તો એમની સામ્યવાદ સામે મોરચા રચવાની નીતિમાં સહાયક થાય એવું નથી. એ બાબતમાં એમને પાકિસ્તાન વધારે અનુકૂળ દેખાયું અને તેથી બ્રિટિશરોની માફક યુ. એસ એ ને પણ પાકિસ્તાન રાજકીય-લશ્કરી શેતરંજમાં ઉપયોગી પ્યાદું લાગ્યું ! અને તેથી સી. આ. ટો. અને સેન્ટો જેવી લશ્કરી યોજનામાં પાકિસ્તાનને સંડોવ્યું ! એની કિંમત રૂપે બ્રિટન અને અમેરિકાને ભારત-પાકિસ્તાનના મતભેદોમાં અને સ્વાર્થભેદોમાં હમેશાં પાકિસ્તાનનો પક્ષ સ્વીકારવો પડે !

સામ્યવાદી ચીનને સંગઠિત થયા પછી ભારત પોતાનું પ્રતિસ્પર્ધી લાગ્યું, કે બીજા કોઈ અજ્ઞાત કારણે ભારતની હાર્દિક મૈત્રીની કાંઈ કિંમત ન ગણતાં તેણે ભારત સાથે સરહદી ઝગડો શરૂ કર્યો અને મોટું આક્રમણ કર્યું. સૌમાન્ય બુદ્ધિમાં ન બેસતી એવી જે ઘટનાઓ ઇતિહાસમાં બની ગઈ છે તેનાં જેવી આ ચીનના આક્રમણની ઘટના છે. ગમે તે હો પણ ચીનના એ આક્રમણથી ભારતને બ્રિટન અને અમેરિકાની તેમજ બીજા દેશોની લશ્કરી મદદ સ્વીકારવી પડી. આમ છતાં, તે પોતાની પરદેશનીતિને વળગી રહેવાની મક્કમતા રાખે છે. આ બધા સંજોગોમાં બ્રિટન અને યુ. એસ. એ.ને સામ્યવાદ સામે ભારત કેટલો આધાર રાખવા જેવું લાગે ? પાકિસ્તાન તો તેમના ખીસ્સામાં છે જ, ભલે ને એ ચીન સાથે થોડીક હાથમિલાવટ કરે ! વળી કાશ્મીર જો ભારતથી અલગ પડે તો તો એમાં વળી કાંઈક થાણાં

કરી શકાય. પણ જો અલગ ન પડે તો કાશ્મીર પાકિસ્તાનમાં હોય એ જ બ્રિટન અને યુ. એસ. એને વધારે અનુકૂળ પડે ને!

આવી બધી કંઈ કંઈ સ્વાર્થબુદ્ધિને લઈને બ્રિટન અને અમેરિકા કાશ્મીરની બાબતમાં પાકિસ્તાનનો પક્ષ કરે એ સમજાય એવું છે.

સર પેટ્રિક ડીન એ પક્ષપાત સ્પષ્ટ અને સખત શબ્દોમાં રજૂ કરે એમાં નવું શું કે જેથી આપણે આટલા બધા તાજુબ થઈ ઉશ્કેરાવું જોઈએ? એ એમ જ કરે, બીજું કાંઈ કરે તો નવાઈ જેવું! ન્યાય-અન્યાય, મૈત્રી-શત્રુતા, ઇત્યાદિ રાગદ્વેષોને રાજકીય ક્ષેત્રમાં પોતાનું કોઈ સ્થાન હોતું નથી તે તે સમયે, તે તે પ્રસંગે, જે સ્વાર્થ હોય તે પ્રમાણે કંઈ પણ લાગણીના સુખદુઃખ સિવાય, સાચાખોટાના બંધન સિવાય, એ સ્વાર્થબુદ્ધિ પ્રવર્તે છે. આવો 'અનાસક્તિ યોગ' રાજકારણમાં ચાલ્યો જ આવે છે!

પ્રશ્ન : અનાસક્તિ યોગ?

ઉત્તર : કેમ નહીં? પરમાત્માને પામવા કે મોક્ષ પામવાના સ્વાર્થ માટે માણસે સર્વ પ્રકારના રાગદ્વેષ છોડવા પડે અને તે છોડીને વર્તન કરવું પડે તેને જો 'અનાસક્તિ યોગ' કહેવાય તો રાષ્ટ્રના રાજકીય સ્વાર્થ માટે રાગદ્વેષાદિમાંથી, મિત્ર-શત્રુ આદિની લાગણીઓમાંથી, દ્વન્દ્વોમાંથી મુક્ત થઈ સ્વાર્થ સિવાય બીજા કશામાં અનાસક્ત ન થવું એને કેમ 'અનાસક્તિ યોગ' ન કહેવાય?

કહેવાય છે કે રાજ્યનીતિમાં કોઈ શત્રુ કે મિત્ર છે જ નહીં, સત્ય કે અસત્ય છે જ નહીં, ન્યાય કે અન્યાય છે જ નહીં. જે રાજકીય સ્વાર્થ સાધવામાં સહાયક થાય તે મિત્ર; જે બાબત એ સાધે તે સત્ય; અને જે રીતે એ સધાય તે રીત એ ન્યાય એટલે કે માનવે આ જે સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો ઊભાં કર્યાં છે તે બધાંનું રાજકીય ક્ષેત્રમાં કશું મહત્ત્વનું સ્થાન નથી એ 'મહાદાન' ભારતની રાજકીય બાબતોમાં બિનઅનુભવી અને તેથી અપરિપક્વ પ્રજાને નથી અને તેથી એને એમ રોષ ચડે છે કે સર પેટ્રિક ડીન ન્યાય-અન્યાય ઘોળીને પી ગયા અને આવું બધું બોલ્યા!

તાત્પર્ય કે હજી સુધી તો રાજકીય ક્ષેત્રમાં સાંસ્કૃતિક કે ધાર્મિક મૂલ્યો જીવન પામી શક્યા નથી અથવા તો ઊછરી શક્યાં નથી એ વસ્તુસ્થિતિની ભારતે નોંધ રાખવી જોઈએ. એ મૂલ્યો જીવન્ત થાય અને ઉછરે એ માટે કદાચ માનવજાતિને અનેક આંધીઓ જોઈશે! એમાં બુદ્ધ કે મહાવીર નહિ ચાલે.

એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવવી એ ભારતનું કદાચ ઇતિહાસ માટે આગવું કાર્ય નિર્માણ થયું હોય! કારણ કે ભારતે ગાંધી સર્જ્યો છે. પણ ભારતે ગાંધીને પચાવવા જેટલું સામર્થ્ય કેળવ્યું છે? અરે, એને સમજવા જેટલી બુદ્ધિ પણ બતાવી છે? અરે, એ પણ જવા દો. બ્રિટન જેવા દેશના લોકો જે દેશદાઝ રાખે છે, દેશના હિતમાં પોતાનું હિત જુએ છે એવું પણ આપણને સૂઝે છે?-આવડે છે? તો પછી ગાંધીને સમજવાની કે પચાવવાની તો શી વાત કરવી! અને જો ગાંધીને સ્વીકારવનો ન હોય અને એને સમજવા અને પચાવવાની બુદ્ધિ અને શક્તિ વિકસાવવાની ન હોય તો પછી, આ રાજકીય ક્ષેત્રના 'અનાસક્તિ યોગ'ને તો સમજવો જોઈએ ને? સર પેટ્રિક ડીન શા માટે આવું ન બોલે? એ એના દેશની રાજકીય નીતિ પ્રમાણે બોલે છે! એનો જવાબ ગુસ્સે થવામાં નથી, એનો સામનો કરવા માટે રાષ્ટ્રમાં સામર્થ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં છે. બાકી તો આપણે અત્યાર સુધી બતાવતા આવ્યા છીએ તેની દેશદાઝ, બીજાઓ ઉપર દોષ દાખવી અને પછી સોડા-વોટરના ઉભરાની જેમ શમી જવું એવી દેશદાઝ દર્શાવીને ભલે કૃતાર્થતા માનીએ!

૨૩-૨-'૬૪

સમયની સાથે સાથે . . .

નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી

જનરલ દ ગોલ

જ્યારથી દ ગોલ સત્તા ઉપર આવ્યા છે ત્યારથી એ મિત્ર-રાજ્યોની ચાલુચીલા નીતિથી જુદા પડી કંઈ ને કંઈ અણધાર્યાં પગલાં ભરી દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યા છે. એમની મહત્ત્વાકાંક્ષાને કોઈ સીમાડા નથી. અમેરિકાનું પ્રભુત્વ એમને માન્ય નથી. એમને તો યુરોપની ગતપ્રતિષ્ઠાનું પુનઃસ્થાપન કરવું છે, અને પોતે તથા ફ્રાંસ મહાન છે એ સાબિત કરવું છે. એ સિદ્ધ કરવા અમેરિકાથી સ્વતંત્ર રીતે હાઈડ્રોજન બોમ્બનો ટેસ્ટ કર્યો, કૉમન માર્કેટમાં જોડાવાની ઇંગ્લૅન્ડની અરજીનો અસ્વીકાર કર્યો, પશ્ચિમ જર્મનીની ખેતી અંગેની વિશિષ્ટ સગવડો અમાન્ય રાખી તેમ જ તેની "ઓડેર-નેઇસે" સરહદ અંગે પુનઃવિચારણા કરવાની માગણી પણ ઠુકરાવી દીધી. સાઉથ-ઈસ્ટ એશિયામાં વિયેટનામ તરફ અમેરિકાની લાગવગ ઘટાડવા તથા પોતાનો દંડો જમાવવા ફ્રાંસે ચીન સાથે હાથ મિલાવી એ મુલકને 'ન્યુટ્રલાઈઝ' કરવાની માગણી કરી છે! છેલ્લે છેલ્લે, ચીનની પેકિંગ સરકારને માન્યતા આપી અમેરિકન નીતિને એક ઓર ધક્કો માર્યો. એમનાં આ પગલાંને અનુસરી એમની અસર નીચેના આફ્રિકાના દેશો તથા પોર્ટુગલ સ્પેન વગેરે પણ ચીનને માન્યતા આપશે. આ રીતે દ ગોલ નાટો (N. A. T. O.) અને સીટો (S. E. A. T. O.)ના સભ્યો માટે problem boy પણ થઈ રહ્યા છે. એશિયામાં પોતાનો પગદંડો જમાવવો હોય તો પહેલાં રશિયા, અમેરિકા અને ચીનને એક કે બીજી રીતે 'હલકા' કરવા જોઈએ એ દ ગોલ બરાબર સમજે છે અને તે એ પોતાની રીતે કરી રહ્યા છે।

ફ્રાંસની આ નીતિથી કેટલીક પરિસ્થિતિઓ ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ છે :

હાલના તબક્કે ફ્રાંસ ચીનને યુ.નો.માં પ્રવેશ અપાવવા પ્રયત્ન કરશે? ફ્રાંસને પગલે પગલે ફ્રાંસની અસર નીચેના તેરમાંથી અગિયાર આફ્રિકી રાષ્ટ્રો તેમજ પોર્ટુગલ વગેરે રાષ્ટ્રો ચીનને માન્યતા આપશે. અને આથી યુ.નો.માં ચીનના ટેકેદાર આપોઆપ બહુમતીમાં આવશે અને ચીન સહેલાઈથી યુ.નો.માં પ્રવેશ મેળવી શકશે.

ચીનને આમ સહજ રીતે યુનોમાં પ્રવેશ મળતાં એ ભારત અને રશિયાને પણ કહી શકશે કે અમે તમારે લીધે અહીં નથી. ચીનને યુનોમાં પ્રવેશ અપાવવાની ભારત-રશિયાની દસ વર્ષની જહેમતની આજની પરિસ્થિતિમાં કોઈ કિંમત નહિ રહે.

સલામતી સમિતિમાં ફાર્મોસાને બદલે પેકિંગને સ્થાન આપવા ફ્રાંસ આગ્રહ કરશે! ફાર્મોસા અને પેકિંગ બન્ને તો સલામતી સમિતિમાં ન જ રહી શકે.

ફ્રાંસ યુનોની ખાસ સામાન્ય સભા બોલાવવા માગણી કરશે? ફ્રાંસ અને સેનેગલ સાથ આપે તો સામાન્ય સભા બોલાવવા સલામતી સમિતિમાં સાત મત થઈ શકે અને તે સભા ચીન-પ્રવેશ અંગે ચર્ચા-વિચારણા કરી શકે.

રશિયા અત્યાર સુધી ચીનને તેલ પૂરું પાડતું હતું. રશિયાએ અત્યારે પોતાની નીતિ બદલી છે એટલે ચીનને તેલની ખેંચ પડવા માંડી છે. આથી પણ ચીન પોતાની આક્રમક

નીતિમાં હળવું પડયું છે. હવે ફ્રાંસ ચીનને તેલ પૂરું પાડશે. આ પરિસ્થિતિમાં ચીન ફરી નવાં સાહસોમાં પડશે ?

એન્ચીનની નીતિનું ભાવિ કેવું હશે ? હાલ તરત તો ચીને પેરિસના ફાર્મોસા સાથેના સંબંધોનો વાંધો જતો કર્યો છે; જે મુદ્દા પર ચીને હજી સુધી બ્રિટનમાં રાજદૂત નથી નીમ્યા તે જ મુદ્દાને જતો કરી ચીને પેરિસમાં રાજદૂત મોકલવાનું હાલ તરત સ્વીકાર્યું છે. શું ભવિષ્યમાં ચીન એન્ચીનનો પ્રસ્તાવ મંજૂર કરશે ? વાસ્તવિક રીતે જોતાં દ ગોલે ચીનને તે તરફ પગલાં માંડતું કર્યું હોય એમ લાગે છે !

ફ્રાંસની હાલની નીતિથી એશિયામાં રશિયા, અમેરિકા અને બ્રિટનનું પ્રભુત્વ કંઇક ઓછું થશે, ફ્રાંસ અને ચીન નજીક આવશે. (આમ ચીન ફ્રાંસનો વિરોધ ઓછો કરતું થશે) અને ફ્રાંસ એશિયામાં ફરી પોતાનો ભાગ ભજવતું થશે. દક્ષિણ વિએટનામમાં અમેરિકાએ નમતું જોખવું જ પડશે અને ત્યાંથી એમણે પાછા ફરવું પડશે. દક્ષિણ વિએટનામમાં ફ્રાંસે ૧૨૫૦ કરોડ રૂપિયા રબર ઉદ્યોગમાં નાખેલા છે, એમને મન નાટોના હિત કરતાં એમના આ રૂપિયાના સંરક્ષણનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. વળી રાજદ્વારી પ્રભુત્વ વધારવામાં અમેરિકા પેરિસને ભાગીદાર બનાવતું નથી; જ્યારે આજે એશિયામાં ચીનને મહત્ત્વ આપી સાથમાં લઈ, અમેરિકાને સહેજ ઊંચું મૂકી, ફ્રાંસ પોતાનો પગદંડો જમાવવા માગે છે. આમાં ચીનને પણ લાભ છે એટલે એ પણ ફ્રાંસને સાથ આપવા તૈયાર છે. આમ એશિયામાં હાલની સત્તાની સમતુલામાં ફેર પડશે.

ચીન અણુબોંબ મેળવશે તો એનો ઉપયોગ કરશે — ચીન યુનોમાં આવી અમેરિકન શાહીવાદ સામે લડવા માટે યુનોનો ઉપયોગ કરશે કે વિશ્વશાંતિ વધારવામાં કરશે ? ઈતિહાસ ચીનને વિસ્તારવાદી તો નથી કહેતો પરંતુ માઓની હાલની ટુકડી તો આજે આંતરરાષ્ટ્રીય તંગદિલી ઘટાડવામાં સિદ્ધાંતિક રીતે જ નથી માનતી. ક્રુશ્ચેવની સહઅસ્તિત્વની વાત એમને મોળી લાગે છે. દ ગોલ એમની રીતે ચીનને ઉત્તેજી રહ્યા છે, અને બન્નેએ 'ટેસ્ટ બાન' સંધિ ઉપર સહી કરવાનો ઇન્કાર કર્યો છે. ચીન તો મોઢે ચડીને કહે છે કે ફ્રાંસ અને બ્રિટન જેવા શાહીવાદી દેશો પણ આજે અમેરિકાથી 'સ્વતંત્ર' થવા પ્રયત્ન કરે છે અને ચીનની નજીક આવવા પ્રયત્ન કરે છે. એ જ સાબિત કરે છે કે ચીન એના સાચા રાહ પર છે. આજે દુનિયામાં અમેરિકા અને રશિયા અંદરખાનેથી એક થઇ ગયાં છે અને દુનિયાના દોર પોતાના હાથમાં રાખવા અણુશસ્ત્રો ઉપર પોતાનો ઇજારો રાખવા માગે છે. ફ્રાંસે અને ચીને અણુબંધી કરાર ઉપર સહી કરવાનો ઈન્કાર કરી તથા બન્ને વચ્ચે રાજદ્વારી સંબંધો બાંધી, 'અમેરિકા–રશિયાના આ નવા જોડાણ'ને તોડી પાડ્યું છે. માઓ જ્યારે કેટલીક વસ્તુ કહે ત્યારે દુનિયાએ એ પૂરા ધ્યાનથી સાંભળવા જેવી છે–સ્ટેલિનના જેટલા જ એ ખંધા છે. માઓ અને દ ગોલ પોતપોતાના દા નાખી રહ્યા છે, આગળ શું થાય છે તે જોવાનું રહે છે.

પરંતુ જનરલ દ ગોલ હાલના તબક્કે દુનિયાના ઇતિહાસમાં એક નવા પ્રકરણનું પાનું ખોલતા હોય એમ લાગે છે.

* * *

આરબ-ઈઝરાઈલ વચ્ચે યુદ્ધ થશે જ?

પેલેસ્ટાઈનમાં આરબો ૭૦૦૦ વર્ષથી રહેતા આવ્યા છે. યહૂદી અને આરબો વચ્ચે ત્યાં સતત લડાઈ ચાલ્યા કરે છે. યહૂદીઓએ લડીને આરબોને પેલેસ્ટાઈનમાંથી હાંકી કાઢ્યા છે અને પેલેસ્ટાઈનને એમણે પોતાની માતૃભૂમિ બનાવી છે. આરબો પેલેસ્ટાઈન પરથી પોતાનો હક્ક જતો કરવા રાજી નથી; યહૂદીને યુરોપ સંઘરવા રાજી નથી, અલબત્ત યહૂદીઓ આરબો સાથે લડે છે ત્યારે તેમને સાથ આપે છે. આરબો પેલેસ્ટાઈન સાથે ભાવનાથી જોડાયેલ છે, અને એ મુલક ઉપર આજે એમનો કબજો નથી. હજી હૃદયનાં ઊંડાણમાં આરબોની ઈચ્છા લડીને પેલેસ્ટાઈન પાછું કબજે કરવાની છે.

આ બાજુ બળજબરીથી જીતેલા નેગીમ પ્રાંતમાં ઈઝરાઈલ યુરોપથી આવેલા બેથી ચાર કરોડ યહૂદીઓને વસાવવાનો ઈરાદો રાખે છે. આરબ રાજ્યોનું માનવું છે કે આ બધા ભેગા થઈ આખા પૂર્વ આરબને જીતવાનો યત્ન કરશે. આમ બન્ને પ્રજાઓ એકબીજાની આજીવન દુશ્મન છે.

હમણાં ઈઝરાઈલે જોર્ડન નદીનાં પાણીને વાળવાની યોજના તૈયાર કરી છે. મૂળ આવી એક યોજના દસ વર્ષ પૂર્વે આઈઝનહોવર સરકાર દરમ્યાન ઈરીક જોન્સને ઘડી હતી, તેમાં આરબભૂમિના ભોગે ઈઝરાઈલની ફળદ્રુપતા વધારવાની ગણતરી હતી. હવે ઈઝરાઈલે પોતાની યોજના પૂરી કરી છે, અને ટાઈબેરીઆસ સરોવરમાં નળ મૂકી જોર્ડન નદીનું પાણી વાળવું છે. પાણી વાળવા માટે જરૂરી પાઈપ-લાઇન પણ તૈયાર કરી નાખી છે. માર્ચ-એપ્રિલ દરમ્યાનમાં એ પાણી વાળવાની શરુઆત કરવા માગે છે. એને માટે જરૂરી જબરજસ્ત પંપિંગ સ્ટેશન સરોવરના કિનારે બાંધવાની તૈયારી કરી રહ્યું છે. અને એની જબરજસ્ત જાહેરાત કરી રહ્યું છે.

બીજી બાજુ, ઈઝરાઈલ આરબોને ઉશ્કેરવા મથે છે જેથી આરબો એમના પર હુમલો કરે! હુમલો થતાંની સાથે જ ઈઝરાઈલ "આરબો"ના હુમલાની જાહેરાત કરી પશ્ચિમની મદદથી સીરિયા ઉપર તૂટી પડી ડમાસ્કસ સુધી પહોંચી જવાની નેમ રાખે છે. ઈઝરાઈલના આર્મી ચીફ ઓફ ઓપરેશન્સ બ્રિગેડિયર હાઇમ બાલેવે જાહેર કર્યું છે કે "જો આરબો હુમલો કરશે તો ઈઝરાઈલ આરબ પ્રદેશની અંદર તરત જ ધસી જશે" અમેરિકન પ્રમુખ જોનસને ઈઝરાઈલ વડાપ્રધાન લેવી ઈશ્કોલને મદદ આપવાની બાંહેધરી આપી છે. જ્યાં સુધી ફ્રાંસને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી ઈઝરાઈલનું આખું લશ્કર ફ્રાંસના શસ્ત્રસરંજામથી સુસજ્જ થયેલું છે. બ્રિટનનો પણ ઈઝરાઈલને સાથ છે. આમ ઈઝરાઈલે લડાઈની પૂરી તૈયારી કરી છે.

આ બાજુ આરબો પણ કુનેહબાજી શીખતા ગયા છે અને તો લડાઈ ટાળવા પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. એમણે બીજી યોજના ઘડી છે. યહૂદીઓ ટાઈબેરીઆસ સરોવરમાંથી જોર્ડન નદીનાં પાણી વાળવા માગે છે તો આરબો જોર્ડન નદીનાં પાણીને ટાઈબેરીઆસ સરોવર સુધી પહોંચવા જ નથી દેવા માગતા; નદીનાં વહેતાં પાણીને વચ્ચમાંથી વાળી લેવા ઇચ્છે છે. જોર્ડન નદીને ૭૭% પાણી લેબેનોનની હસ્બાની, સીરિયાની બેનીઆસ અને જોર્ડનની આર્મુક નદીઓ પૂરું પાડે છે. આરબોએ આ ત્રણે નદીઓનાં પાણી વાળી લેવા યોજના ઘડી છે. આ યોજના પાર પાડવા ૪૭૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થશે. સાઉદી એરેબિયાના રાજા તથા શેખ સબાદ

પોતાની ઉદાર સખાવત નોંધાવે તો જરૂરી પૈસા તો એક જ કલાકમાં ભેગા થઇ શકે. ઇજિપ્ત પાસે આ યોજના અમલમાં મૂકી શકે તેવા દુનિયાના સારામાં સારા એન્જીનિયરો છે. આ યોજના અમલમાં મૂકાતાં લેબેનોન, સીરિયા અને જોર્ડનની આબાદી ખૂબ વધશે, અને ઇઝરાઇલના પ્લાનને જડમૂળથી નાકામિયાબ બનાવી દેશે. વળી વધેલું પાણી એટલું બધું ડહોળું હશે કે ઇઝરાઇલને તે ખેતી માટે કંઇ કામમાં નહિ આવે! આ યોજના પાર પાડવા આરબોએ કમર કસી છે.

ઇઝરાઇલને એની યોજનામાં ન ફાવવા દેવા માટે યુદ્ધે ચડવું પડે તો તેમ પણ કરવા આરબો હવે તૈયાર છે. ઇતિહાસમાં સૌ પ્રથમવાર આરબો પરસ્પર પોતાનું વેર ભૂલી એક થયા છે. કર્નલ નાસર એ ઐકયના પ્રણેતા છે. જોર્ડન, સાઉદી એરેબિયા, ટયુનિસિયા અને મોરોક્કો સાથે કર્નલ નાસરે પોતાની ગઇ કાલની દુશ્મનાવટ ભૂલી નાંખી છે, બેનબેલે અને રાજા હુસેનને એકબીજાની સાથે હાથ મિલાવતા કર્યા છે. નાસરે સીરિયા સાથેના સંબંધો પણ સુધાર્યા છે અને હવે સંયુક્ત આરબોને નેતાગીરી પૂરી પાડી રહ્યા છે. ૧૯૪૮ ની લડાઈનો નાસરને પૂરો અનુભવ છે, અને વળી કોઇ એકબીજાને દગો ન દે માટે આરબોની 'સમિટ કોન્ફરન્સ'માં નાસરે કહ્યું કે "What we say inside us should say outside, if we can fight we should come out in the open and say so. If we can not, we shou'd also say so for a postponement of the battle." ઇઝરાઇલ સામે લડવા માટે એક સંયુક્ત લશ્કર ઊભું કર્યું છે અને તેના કમાન્ડર-ઇન-ચીફ તરીકે યુ. એ. આરના જનરલ એમરને નીમ્યા છે. એ લશ્કરના ખર્ચ અને શસ્ત્રસરંજામના ખર્ચ પેટે એક વર્ષ માટે ૨૨૫,૦૦૦,૦૦૦ રૂપિયાનો ફાળો ભેગો કર્યો છે. જોર્ડન, સીરિયા પેલેસ્ટાઇનના લશ્કરને તૈયાર કરી રહ્યા છે અને એમની પડખે યુ. એ. આર.ના નીવડેલા લશ્કરને રાખવામાં આવ્યું છે. અલ્જીરિયા, ટયુનીસિયા અને મોરોક્કો પણ પૂરા ઉત્સાહથી લશ્કરી તૈયારીમાં ભાગ લઈ રહ્યા છે. આમ મધ્ય એશિયા આખું લડાઈની તૈયારીથી ધમધમી ઊઠયું છે.

જો આરબો સામે આર્થિક ઘેરો મૂકવામાં આવે તો તેને માટે કર્નલ નાસરે પણ વળતી નાકાબંધીનો પ્રોગ્રામ ઘડયો છે: (૧) દુશ્મન દેશોનો તેમનો પુરવઠો બંધ કરવો; (૨) તેમની રીફાઇનરી વગેરેનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવું; (૩) તેમના તેલના કૂવા કબજે કરવા, (૪) યુરોપ ને આફ્રિકાથી છૂટું પાડી નાંખવું; તથા (૫) છેવટે છેલ્લે સુએઝ નહેરને બંધ કરવી.

આ બધી તૈયારી પછી પણ કર્નલ નાસર યુદ્ધને ખાળવા મથે છે છતાં ન જ ખાળી શકે તો પહેલો હુમલો ઇઝરાઇલને કરવો પડે તેવી પરિસ્થિતિ સર્જી રહ્યા છે.

* * *

સલામતી સમિતિ અને કાશ્મીર

સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની સલામતી સમિતિમાં કાશ્મીર અંગેની ચર્ચા ઉપરથી એમ લાગે છે કે મહાસત્તાઓ યુનોનો ઉપયોગ શાબ્દિક અખાડા તરીકે જ કરવા માગે છે! કાશ્મીરમાં

પાકિસ્તાને હુમલો કર્યો છે અને ભારત ફરિયાદ લઈને આવ્યું છે તે વાત સલામતી સમિતિ પોતે જ જાણે ભૂલી જતી હોય એમ લાગે છે! હિંદે પોતાનો આખો કેસ ખૂબ તાર્કિક રીતે સ્પષ્ટપણે રજૂ કર્યો છે પરંતુ બ્રિટન-અમેરિકાએ, પોતાને પોતાનાં શસ્ત્રો ખપાવવા કાશ્મીરની ખીણ જોઈએ છે એટલે, સીધીસ દી વ તને પણ શબ્દજાળ અને ગંદી રાજરમતથી કોયડા રૂપ બનાવી દીધી છે! યુ. એન એ માં કેસ લઈ જવાની જે ભૂલ થઈ ગઇ છે તેનો ઉપાય જ નથી દેખાતો.

આપણી પરદેશનીતિ પણ આપણને ફાયદા અપાવતી હોય તેમ લાગતી નથી. ખરી રીતે તો, કાશ્મીર પ્રશ્નને સરાણે જ આપણી પરદેશનીતિનું મૂલ્યાંકન થવું ઘટે. આજે સોળ-સોળ વર્ષે પણ આપણે દુનિયાને નથી સમજાવી શકયા કે સત્ય અમારી પડખે છે અને દુનિયાએ અમને જ સાથ આપવો જોઈએ. ખરું તો આપણે ત્યાં આજે સરદાર વલ્લભભાઈ જેવા કોઈ મુત્સદ્દી જ નથી દેખાતા. આપણી પાસે આટલો રુઆબ અને સાચો કેસ છે છતાં રશિયા, અમેરિકા અને બ્રિટનને આપણે "આપણને સમજવા" આજીજી કરવી પડે છે! રાજરમત ખેલનારા પોતાના દાવથી દુશ્મનને મહાત કરે છે-એની પરવા પી નથી કરતા. પ્રજા તરીકે તાકાતવાન થવા જ્યાં સુધી આપણે જીવસટોસટની બાજી લગાવી નિષ્ઠાપૂર્વક મહેનત નહિ કરીએ ત્યાં સુધી આપણી આ જ હાલત થવાની. આજે આપણી પ્રજાનાં લક્ષણ તરીકે જોઈએ તો દેખાશે કે આપણે મિથ્યાભિમાનમાં રાચી રહ્યા છીએ, એશિયા અને દુનિયાને 'આધ્યાત્મિક દોરવણી' આપવા મથી રહ્યા છીએ! નહેરુ પછી કોણ રાજસત્તા હાથમાં લેશે તેની ફિકરમાં પડયા છીએ! સત્તા અને લાગવગનો ઉપયોગ વ્યક્તિગત સ્વાર્થ સાધવામાં થઈ રહ્યો છે! અને એટલે જ જે આપણને લોન કે મદદ આપે તે આપણા "સાચા મિત્ર" લાગે છે! લોન આપનાર એમની ગણતરી પણ રાખતા હોય છે. આટલાં વર્ષે પણ બ્રિટન, અમેરિકા કે રશિયા કોણ આપણું મિત્ર છે તે આપણે નક્કી નથી કરી શકયા! બ્રિટન અને અમેરિકાને કાશ્મીરની ખીણ જોઈએ છે તો એમની ચાલ એ એમની રીતે ચાલવાના જ છે. એમાં આપણે ગુસ્સો કે ખફામરજી બતાવવાથી એમના ઉપર અસર થવાની નથી. આપણા ગુસ્સા અને ખફામરજીને ગણતરીમાં લઈને જ એ એમની નીતિ ઘડતા હોય છે. મહાયુદ્ધો કરનારી પ્રજાઓ તમારા રીસામણાંથી મુંઝાતી કે બદલાતી નથી આપણે આપણી તાકાત વધારી એનો મુકાબલો કરવો જોઈએ. નિર્બળના બેલી થવાનો બધા દાવો કરશે પણ એના મિત્ર કોઈ નહિ થાય એ સત્ય આપણે રાષ્ટ્ર તરીકે બરાબર સમજી લેવું જોઈએ અને એ રીતે જ દેશને કમર કસીને મહેનત કરી તાકાતવાન બનાવવો પડશે. આપણી શક્તિથી બીજાઓને ડારી શકીએ ત્યારે જ રાજરમતના અધિકારી આપણે થઈ શકીએ. રાજરમતમાં દયા મમતા વગેરે નથી જોવાતાં. મહાસત્તાઓને ઠેકાણે લાવવી હોય તો 'કમજોર ગુસ્સા બહોત'-વાળી નીતિ છોડી શક્તિશાળી બનો, એની જે કંઈ કિંમત આપવી પડે તે આપો, અને તો જ કાશ્મીરનો પ્રશ્ન આપણા હિતમાં ઉકલશે; નહિતર પછી "અનિવાર્ય સંજોગો"માં જેમ ભારતના ભાગલા સ્વીકાર્યા તેમ "અનિવાર્ય પરિસ્થિતિ" ઊભી થશે અને પાકિસ્તાનને મોં માગ્યું આપીને "શાંતિથી" જીવવાનો વારો આવશે!

૨૪-૨-૬૪

❋

ઠરાવના અમલની જવાબદારી છે

[કોંગ્રેસી કાર્યકરો સમક્ષ]

વિનોબા

મને એમ કહેવાયું કે કોંગ્રેસના કાર્યકરો અહીં આવ્યા છે. કોંગ્રેસ કાર્યકરો પર અત્યારે મોટી જવાબદારી છે. એમણે ભુવનેશ્વરમાં લોકશાહી સમાજવાદનો એક બહુ મોટો ઠરાવ પસાર કર્યો છે. સમાજવાદ, અને તે પાછો લોકશાહી સમાજવાદ, અને તે પણ શાંતિમય સાધનો મારફત લાવવાનો, અને વળી તે ભારતીય ઢબનો હોવો જોઈએ, પરદેશનું અનુકરણ કરતો નહીં અને તે વિકેન્દ્રિત હશે—આવો જબ્બર ઠરાવ ભુવનેશ્વરમાં કોંગ્રેસે કર્યો છે. તો હવે કોંગ્રેસમાં એવા લોકોએ જ રહેવું જોઈએ, જેઓ આ ઠરાવમાં દિલપૂર્વક માનતા હોય. જેમને આ ઠરાવ ન ગમતો હોય તેઓ કોંગ્રેસમાં ન રહે આ ગંભીરતાપૂર્વક વિચારવાની વાત છે. આવડી મોટી જવાબદાર સંસ્થાના કાર્યકરો જો ગાફેલ રહ્યા અને આ ઠરાવનો અમલ કરવાનો એમણે બરાબર પ્રયત્ન ન કર્યો, તો તેનું પરિણામ વિપરીત આવશે; આવડો મોટો ઠરાવ કરીને તેનો અમલ ન થાય તો તેમાં મોટો ખતરો છે.

હવે ભારતીય ઢબનો સમાજવાદ શાંતિમય સાધનો મારફત લાવવો હોય તો તેનું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ, એ અંગે વિચારવું જોઈએ. તેનું સ્વરૂપ એ હશે કે તેમાં દરેક વ્યક્તિ સમર્પણ કરશે.

સમર્પણ એ એક વાત છે અને ઝૂંટવી લેવું એ અલગ વાત છે. વ્યક્તિ સ્વેચ્છાએ સમાજને સમર્પણ કરે અને સમાજ વ્યક્તિના વિકાસ માટે પૂરી સ્વતંત્રતા આપે. એક બાજુ વ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય અને બીજી બાજુ સમાજને સમર્પણ—આ બેઉ ચીજ સાધવી જોઈએ. આમ થશે ત્યારે નવો સમાજવાદ આવશે.

આને સમાજવાદનું નામ આપ્યું છે, પણ મને તો તેને માટે 'સર્વોદય' શબ્દ જ ઠીક લાગે છે. 'સર્વોદય' શબ્દ એક ઉત્તમ વિવેકી શબ્દ છે. પણ શબ્દના વિવાદમાં હું પડવા નથી માગતો. લોકશાહી સમાજવાદ કહેવાય છે, તો તે સર્વોદયનો પર્યાય છે, એમ હું માનું છું. અને તે અન્ય દેશોને સમજાવવા માટે ઉપયોગી થાય છે.

ઇંગ્લાંડ-અમેરિકા વગેરે દેશોમાં 'સમાજવાદ' કહે છે અને રશિયામાં 'સામ્યવાદ' કહે છે. ભારત આ બંનેના ગુણ લેવા માગે છે. ભારતની તટસ્થ નીતિ માટે આ શબ્દ ઘણો સારો છે. 'સમાજવાદ' કહેવાથી રશિયા વગેરે દેશોમાં જે ચાલે છે તેના ગુણ લેવાય છે અને 'લોકશાહી' કહેવાથી ઇંગ્લાંડ વગેરેમાં જે ચાલે છે તેના ગુણ આવે છે. વળી 'લોકશાહી સમાજવાદ' કહેવાથી આ બેઉથી અળગો એક આદર્શ પણ નજર સમક્ષ આવે છે. બંનેને જોડવા અને બંનેથી અળગા રહેવું: આ દૃષ્ટિએ 'લોકશાહી સમાજવાદ'ના શબ્દને હું ઉપયોગી ગણું છું. પણ તેનો અર્થ ખાસ કરીને 'સર્વોદય' છે, એમ હું માનું છું. તેમાં બેઉ પાસા આવી જાય છે અને તેનું એક આગવું ભારતીય સ્વરૂપ પણ જળવાય છે.

તમે આ બાબતો જો ધ્યાનમાં રાખશો તો હું જે ગ્રામદાનની વાત કરું છું તે તમારા ધ્યાનમાં આવશે. ગ્રામદાનમાં જમીન વ્યક્તિના હાથમાં રહેશે, તેનો વીસમો ભાગ ભૂમિહીનોને અપાશે અને જમીનની માલિકી ગ્રામસભાની થશે. જમીન વેચવાનું અને ગીરો મૂકવાનું બંધ થશે. અર્થાત્ ખેતી વ્યક્તિની હોવાને કારણે વ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય જળવાયું, પણ સાથે જ

સમર્પણની તૈયારી રહી. અમે સમાજને માટે કાંઈ નહીં કરીએ પણ અમારી સ્વતંત્રતા જેમની તેમ કાયમ રહે, એ હવે જૂની પદ્ધતિ થઈ ગઈ. આજના જમાનામાં એ હવે ચાલી શકે નહીં. તેથી હું સ્વતંત્ર પક્ષને સમજાવું છું કે તમારો જે વિચાર છે કે વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્ય પર પ્રહાર ન થવો જોઈએ, તે હું માન્ય કરું છું. પરંતુ તેની સાથે સમર્પણ કરવાની તૈયારી હોવી જોઈએ, સામ્યવાદીઓ સમાજને સમર્પણ કરવાની વાત કરે છે, પણ વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્યને નથી માનતા. એમને હું કહું છું કે માલિકી સમાજની હોય, એ તમારી વાત હું માન્ય કરું છું, પણ સાથે જ વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા અબાધિત રહેવી જોઈએ. આ બેઉ ચીજ એકમાં સમાય એવી યુક્તિ હોવી જોઈએ. લોકશાહી સમાજવાદમાં તેમ બને છે. તેનો બીજો અર્થ છે સર્વોદય. પરસ્પર વિરોધી જણાતા બે વિચાર તેમાં એક થાય છે અને એકથી ભિન્ન એવું આગવું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે.

ગીતામાં ભગવાને અર્જુનને બધો ઉપદેશ આપીને છેવટે કહ્યું કે यथेच्छसि तथा कुरु–તેં મારી બધી વાત સાંભળી. હવે તેના પર વિચાર કરીને તારી ઇચ્છા મુજબ તું કર. ભગવાને અર્જુનને ઇચ્છા-સ્વાતંત્ર્ય આપી દીધું, પણ તરત પાછું કહ્યું કે सर्व धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज તું બીજું બધું છોડીને મારે શરણે આવ. આમ પહેલાં સ્વતંત્ર ઇચ્છાશક્તિનું દર્શન કરાવ્યું અને પછી કહ્યું કે સ્વતંત્ર ઇચ્છા રાખીને સમર્પણ કર. બળજબરીથી સમર્પણ થઈ ન શકે, એ તો ઝૂંટવી લીધું કહેવાય. પરંતુ પોતાની ઇચ્છાથી સમર્પણ થવું જોઈએ. આ બેઉ ચીજ મળીને લોકશાહી સમાજવાદ થશે, એમ હું માનું છું. અને આ બેઉ ચીજ ગ્રામદાનના વિચારમાં જોવા મળે છે.

લોકશાહીમાં દરેકને મત આપવાનો અધિકાર છે. તેનો અર્થ એ કે દરેકને વિચારવાનો અધિકાર છે અને દરેકનું સાંભળવું એ સમાજની જવાબદારી છે. તો આના ઉપર કોંગ્રેસીઓએ વિચારવું જોઈએ અને ગ્રામદાનની વાત ઉપાડી લેવી જોઈએ. લાખો ગ્રામદાન થશે તો લોકોને માલૂમ પડશે કે સૌથી નીચેના સ્તર માટે કાંઈક થઈ રહ્યું છે. તેનાથી કોંગ્રેસની આબરૂ રહેશે. કોંગ્રેસની આબરૂ ન રહે અને કોઈ બીજા પક્ષની આબરૂ રહે, તો તેનાથી મને કાંઈ દુઃખ થવાનું નથી. પણ બીજા કોઈની આબરૂ બંધાઈ નથી રહી અને તેવે વખતે કોંગ્રેસનીયે આબરૂ જતી રહે, તેનો અર્થ એ કે બધા જ બેઆબરૂ બની જાય છે. તેનાથી લાભ થવાનો નથી. માટે કોંગ્રેસે આવડો મોટો ઠરાવ કર્યો છે, તો તેની આબરૂ ટકી રહે, એમ હું ઇચ્છું છું.

ખુશીની વાત છે કે રાયપુરમાં જ્યારે સર્વોદય સંમેલન થઈ રહ્યું હતું ત્યારે મધ્ય પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિએ ઠરાવ કર્યો કે ગ્રામદાનના કામને અમે પૂરો સહકાર આપીશું અને કોંગ્રેસીઓને અપીલ કરી કે તેઓ આ કામને ઉપાડી લે. તો તમારે સહુએ આ કામ ઉપાડી લેવું જોઈએ. જો આ કામ મારું છે અને તમારું નથી, એવું હોય તો હું તમને આગ્રહ નહીં કરું. પણ તમે જ્યારે લોકશાહી સમાજવાદનું ધ્યેય સામે રાખ્યું છે ત્યારે આ કામ તમારું જ છે. મારી તમને વિનંતી છે કે તમે તેમાં પૂરી શક્તિ લગાડો. બાબાના છતાં અને બાબાના મર્યા બાદ પણ આ કામમાં શક્તિ લાગવી જોઈએ. તમારે તેને માટે સમય આપવો જોઈએ. આવડો મોટો શબ્દ દેશને આપીને તમે જો આબરૂ ગુમાવશો તો દેશનું પતન થશે. એના કરતાં આવડો મોટો શબ્દ જ ન ઉચ્ચાર્યો હોત તો તે બહેતર હતું. પણ મોટો શબ્દ દેશને આપી દીધો તો હવે તે અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવી પડશે.

રાજનાદગાંવ (મધ્ય પ્રદેશ), ૧૫-૧-૬૪

['ભૂમિપુત્ર'માંથી સાભાર]

પૈસા ખરચીને બચત કરો!

જયંતીલાલ પી. ગજ્જર એમ. એ.

સરકાર ઢંઢેરો પીટે છે: બચત કરો. નેતાઓ ભાષણ આપે છે: બચત કરો. શ્રીમતીજી રસોડામાં ચાંલ્લો ખખડાવતાં બણબણાટ કરતાં કહે છે: કાંઈક બચત કરો. રાતદિવસ ગધ્ધામજૂરી કરતા પુરુષનું મન પણ કહે છે: હાંલ્યા કંઈક બચત કરો.

મારાં બધાંય ઉપદેશ આપવામાં શૂરાં છે. પણ એમને ક્યાં ગમ છે કે બચત કરવી સહેલી નથી. જો કે બચત કરવાનું સૌને મન થાય જ. બેંકમાં પોતાનું ખાતું હોય એવી ઝંખના કોને ન હોય? પણ ઘરનાં પાણી નેવે આવે તો જ આંગણામાં પડે ને! આ તો ત્રણ સાંધે અને તેર તૂટે છે એવી પરિસ્થિતિમાં પછી બચત તો ક્યાંથી થાય?

એક વાર આ બંદાને ય બચત કરવાની ધૂન લાગી. ભાઈએ તો ટ્યુશને પણ ચાલતા જવાનું નક્કી કર્યું. ચાલો, આજથી જ એના શ્રીગણેશ કરો.. હાશ, આજે દશ પૈસા બચશે. કોઈ પૂછશે તો જવાબ તૈયાર છે: 'પ્રાતઃચાલ (*morning walk*)ની મજા માણવાનો લહાવો અનુભવું છું!' થોડું ચાલ્યો હોઇશ ત્યાં એક જૂના મિત્ર મળ્યા.

'અહો, જયંતભાઈ, કેમ આ અત્યારના પો'રમાં કઈ બાજુ!'

'આ જરા ટ્યુશન આપવા જાઉં છું.'

'એમ!...કેમ શું ચાલે છે? બહુ દિવસે કંઈ દેખાયા. ચાલો, જરી ચા પીએ.'

મિત્રના આગ્રહને હું અવગણી શક્યો નહિ. અમે ચા પીધી અને વિવેક ખાતર મેં ખીસામાં હાથ નાખ્યો-માત્ર વિવેક ખાતર જ હોં (ખીસામાંથી રૂમાલ કાઢવાના બહાના નીચે)-ત્યાં તો મિત્ર બોલી ઊઠ્યા, 'કેમ કંઈ બહુ કમાણી લાગે છે!...ઠીક ત્યારે તમે બિલ ચૂકવો.' અને દશ પૈસા બસના બચાવવા જતાં ૨૫ પૈસા બાદશાહી ચાના ખટાવવા પડ્યા! ગરમાગરમ ભજિયાં મંગાવવાની મિત્રની દરખાસ્ત મેં ઉડાડી મૂકી તે સારું જ થયું ને...! સંસારમાં આવું જ બનતું હોય ત્યાં આપણે શું કરીએ?

પણ આવા એકાદ પ્રસંગથી હિંમત હારે એ બીજા. થોડા મક્કમ રહેવાનો મેં પાકો નિર્ણય કર્યો હતો. એટલે માસને અંતે બચત થવી જ જોઈએ. ૨૯મી તારીખે શ્રીમતીજી આનંદમાં હતાં. પૂરા રૂપિયા ૧૭ એમની પાસે હતા. બે રૂપિયા ઘરખર્ચના રાખી પંદર રૂપિયા પટારામાં મૂકી દીધા.

મેં જાતે જ મારો ખભો થાબડ્યો: 'વાહ, છેવટે બચત થઈ ખરી.' પણ ત્યાં તો નિશાળેથી બાબો આવ્યો. એનું શરીર તાવથી ધગધગતું હતું. ઘેર આવતાં જ એને એક બે ઊલટી થઈ. અમે ઝટ ડૉક્ટર પાસે ગયા. ડૉક્ટરે કેલ્સિયમ અને પેનેસિલીન એવાં કંઈક બે ઇન્જેક્શન આપ્યાં અને દશ ગોળીઓનું થઈ રૂપિયા નવનું બિલ હાથમાં મૂક્યું. વળી બીજા દિવસે ઇન્જેક્શન અપાવવા એમની મુલાકાત લેવાનો આદેશ આપ્યો. બિચારાં શ્રીમતીજીએ સાચવીને પટારામાં મૂકેલી નોટો સફેદ મારા હાથમાં સરકાવી દીધી. બોલો, આવા અણધાર્યા આકસ્મિક ખર્ચા આવે પછી બચત ક્યાંથી થાય? લોકો સાચું જ કહે છે ને કે અમદાવાદની કમાણી અમદાવાદમાં સમાણી!

એમાં વળી સરકાર કે'છે કે બચત સર્ટિફિકેટ ખરીદો ! ફરજિયાત બચતમાં નાણાં રોકો ! દેશના નવનિર્માણમાં ફાળો આપો ! સરકાર મહાશય, અમને ફાળો આપવાનું મન તો ઘણું થાય છે પણ શું કરીએ ? કૂવામાં હોય તો હવાડામાં આવે ને? આ જુઓને બિચારા રમેશભાઈ, લાગણીથી ખેંચાઈને પાંચ સર્ટિફિકેટ પગારના દિવસે ખરીદી લાવ્યા, મહિનાની આખરે ઘર-ખર્ચી ખૂટી એટલે મિત્રો, સગાંસંબંધી, અરે જે મળ્યું તેની પાસે હાથ લંબાવ્યો. પણ મિત્રો એ શું કરે? 'ઘરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે અને પાડોશીને આટો' ક્યાંથી? લો ત્યારે કહો હવે, આવી કપરી પરિસ્થિતિમાં શું સંભવે ?

સરકાર મહાશય ! રૂપિયા માગવાની વાત કરશો જ નહિ. જરૂર હોય તો આ જિંદગી માંગજો. એનું બલિદાન કરવા અમે તૈયાર છીએ કારણ કે એ અમારી માલિકીની ચીજ છે ! લક્ષ્મી તો ક્યાં અમારી માલિકીની છે ! કે' છે કે લક્ષ્મી ચંચળ છે, એ ક્યાંય ઠરીને ઠામ રહેતી નથી ! (અરે ! ભગવાન, એને આપણા ઘેર થોડા દહાડા મોકલે તો યે બસ છે !) પણ લક્ષ્મીની ચંચળતાની વાત તો ગપ લાગે છે. આ જુઓને પેલા શ્રી....ના...ના...એમનાં નામ નહિ આપું.)...શેઠીઆઓ પેલી ગગનચુંબી ઇમારતોમાં એ લક્ષ્મી વર્ષોથી અડ્ડા લગાવીને જ બેઠી છે ને ! આપણે ઘેર વળી સરસ્વતી ભૂલાં પડ્યાં; એટલે જ શું વાહનયોગ (હા, ટાંટિયા તોડની સાયકલ છે) નહિ હોય? હા, ભાઈ, सर्वे गुणाः कांचनं आश्रयन्ते। સરસ્વતી અને લક્ષ્મીને શું બાપે માર્યાં વેર હશે ?!

ઓત્તારી ! આજે તો પહેલી તારીખ છે ! પાડોશમાં રહેતા પેલા વિનોદભાઈ ૧૪૦ રૂપિયા પગાર લાવ્યા છે. કાગળ પર ખર્ચના આંકડા મૂકે છે ત્યાં તો અવાજો અથડાય છે:

'આ વખતે તો બહાર પહેરી જવાય એવી એક સરસ સાડી ખરીદવી છે.'

'પપ્પા, મારે ગણવેશનું કાપડ લાવવાનું છે.'

'મારે ચંપલ બિલકુલ તૂટી ગયાં છે.'

'અને પપ્પા, આ વખતે પ્રીલિમ પરીક્ષા પહેલાં છ માસની ફી અને એસ. એસ. સી. પરીક્ષાના ફોર્મ-ફીના મળી કુલ ૭૨ રૂપિયા ભરવાના છે.'

બિચારા વિનોદભાઈ, ઠંડાગાર થઈ ગયા. આંકડા મેળવવા લાગ્યા. રૂા. ૭૨=૦૦ ફી, ૪૫=૦૦ ઘરભાડું, ૨૦=૦૦ નોકરીએ જવા આવવાનું બસભાડું...ઓહો શું બચ્યું ?...પેટે તો પાટા જ બાંધવાના ને ? કપડાં તો થીગડાં દઈને જ ચલાવવાનાં ને ! અરે ! ભલા, એ તે કંઈ ચાલવાનું છે? ઓફિસે જવા, આ છોકરાંને નિશાળે જવા, કોઈને મળવા જવા, સારાં કપડાં તો જોઈએ ને ! એમને શું મોજશોખ કરવાની ઇચ્છા નહિ થતી હોય ! બિચારા વિનોદભાઈ ! 'મળ્યું છે તો માણી લોને જીવન મળે ના ફરી ફરી' એમ મારું કવિ-હૃદય ભલે ગાતું, બાકી વિનોદભાઈએ તો જિંદગીના ઢસરડા જ તાણવાના ને !

અરે, ભાઈ! નિરાશ શા માટે થાઓ છો? beg, borrow or steal પણ વટના કટકા થઈને ફરો. દેવું કરીને પણ અલમસ્ત બનીને ફરો. સંસ્કૃતમાં પેલી ઉક્તિ છે ને: 'ऋणं कृत्वा घृतं पीबेत्-દેવું કરીને પણ ઘી પીઓ' એને તમારો જીવનમંત્ર બનાવો. દેવામાં ડૂબવાનો નહિ પણ તરવાનો ગુણ રાખવો. તમાચો મારીને પણ ગાલ તો રાતા જ રાખવા (કે રાખવા પડે છે !).

ના, ના, એવું તો અમારાથી નહિ થાય. પણ હે ભગવાન, તો શું બચત કરવાનો એકે માર્ગ નહિ હોય ?...અરે એમ નિશ્વાસ નાખે ચાલશે ? જો આજના પગારો બમણા કરી નાખવામાં આવે...શેઠીઆઓ ઉત્પદન વધે તો પોતાના માલની લહાણી કરે...સરકાર ધનવાનો પાસેથી ધન ઝૂંટવી આપણા જેવાને છૂટે હાથે વહેંચે...તો...તો બચત થાય. હા, હા, તો જરૂર બચાવીશું. આજેય અમારે ઘેર રેડિયો નથી, સોફાસેટ તો શું પણ મહેમાનને બેસવા ખુરશીયે નથી; આજે એના વિના ચાલે છે (કે ચલાવી લેવું પડે છે ?) તો જિંદગીભર એના વિના નહિ ચાલે ?...ભઇલા, ચાલશે...નહિ ચાલે ફક્ત પેટનો ખાડો પૂર્યા વિના અને અંગને ઢાંક્યા વિના.

પંડે એકલા હોત તોયે બચત થાત...પણ જુઓને આ લંગર...! મિલમાં સાંચા ચલાવનાર પેલા જગાભાઈને ત્યાં આ અમાસે નવ પર દશમો-'દેવનો દીધેલ!' આવ્યો. એ બધાને શું આશ્રમમાં મૂકી આવશે ? બિચારાની કેડ ભાંગી જશે ત્યાં સુધી એ ઊંચો પણ નહિ આવે ને ? આપણે ચારસો પાંચસો કમાનારા જો બૂમો પાડતા હોઈએ તો ઓછી આવકવાળાની તો વાત જ શી ? આજની આપણી અર્થવ્યવસ્થા જ એવી છે કે the rich become richer and the poor become poorer–પૈસાદાર વધારે પૈસાદાર અને ગરીબો વધારે ગરીબ બને છે!

અરે, ભાઈ! એમ આકળા થયે નહિ ચાલે. કંઈક તો બચાવવું પડશે ને! આજ સુધી ભલે ન બચાવ્યું—गतं न शोचयते। પણ હવે તો ઊઠો, જાગો અને ધનપ્રાપ્તિ (બચત માટે જ સ્તો) સુધી મંડયા રહો.

કાલનો તો વિચાર કરવો પડશે ને! તમે કહેશો, 'કાલ કોણે દીઠી છે!' ભઈલા, નથી દીઠી એની તો મોંકાણ છે. અરે ભાવિમાં ગમે તેજ ના લખ્યું હોય–Trust no future, however pleasant. પણ આજે તો act, act in the living present, heart within and God overhead (કે fraud' within and will overhead?) હા, એ વાત ખરી, આજનો જ વિચાર કરો. કેવી સરસ શીખ!

ચાલ, આજે તો ઇલેક્ટ્રિક ઇસ્ત્રી, ગેસનો ચૂલો, કાળી સાડી ('દૂજો દાઘ ન લાગે કોય'), રબ્બરના બૂટ, એક કૂકર, પ્લાસ્ટિકના પ્યાલા, છોકરાં માટે પતરાંની સ્લેટ,...વગેરે ખરીદી લાવું. એક મોટી યાદી બનાવી.

યાદી પ્રમાણે બધું ખરીદી ત્રણ રૂપિયાની ભાડે રીક્ષા કરી ઘેર ગયો.

'આ બધું શું લાવ્યા!'

'લે, તું આટલું યે ના સમજી? આ તો બચત થાય એ માટે આ બધાં સાધનો ખરીદી લાવ્યો છું!'

'પણ કેટલાંનાં?'

'તું પૂછતી જ ના! પૂરાં ચારસૌનાં–માત્ર એક જ પગારનાં છે હાં.'

'પણ...?'

'અરે ગાંડી, બચત કરવા મૂડી તો રોકવી જ જોઇએ ને?'

મારા જવાબથી શ્રીમતીજી મલકાયાં—મારી અગમચેતી બુદ્ધિ પર ફીદા થઇને કે મારી મૂર્ખામી પર એ તો એ જાણે...

નટવરલાલ પ્રભુલાલ બુચ

કોઈ ભગીરથ જાગો

[પાદપૂર્તિ]

ખાંડ થઈ છે દુર્લભ હો ને,
દૂધ મળે ના ટાણે,
તનમન પ્રબુદ્ધ કરવા તો યે
ચ્હા તો જોવે વ્હાણે.
સ્વર્ગ થકી ચ્હાગંગ ઉતારી,
કરી યજ્ઞ ને યાગો,
નટવરશિર ચ્હા–ધોધ વહાવા
કોઈ ભગીરથ જાગો!

તા. ૨૩-૧૨-૬૩

★

આટલો ફેર!

[અનુષ્ટુપ]

પ્રભુનો પુત્ર[૧] એ પામ્યો ક્રોસ[૨] અંત્ય કસોટીએ,
ગણાઈ પૂર્ણ ઉત્તીર્ણ, ગયો શાશ્વત સ્વર્ગમાં;
પ્રભુનો પુત્ર[૩] હું પામ્યો ક્રોસ[૪] અંત્ય[૫] કસોટીએ,
ગણાઈને અનુત્તીર્ણ, રખાયો એ જ વર્ગમાં!

૧૦-૧-૬૪

✶

ઊર્ધ્વ પતન

[પાદપૂર્તિ]

: શિખરિણી :

રહેતો સાદાઈ–ગરીબાઈ થકી આશ્રમ મહીં,
અને ગાંધીમાર્ગે સરળ જીવતો જીવન તહીં;
સ્વરાજ્યે લોભાયો, ચૂંટણી લડિયો, ચૂંટઈ ગયો,
બન્યો ધારાસભ્યે, વગ થકી મિનિસ્ટર થયો;
હજી કેન્દ્રે[૬] ચાહું પરમપદપ્રાપ્તિ શતમુખ–
विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः!

૫-૨-૬૪

---

૧ ઈશુ ૨ ક્રુસ ૩ લેખક ૪ શૂન્ય માર્ક ૫ વર્ષાન્ત પરીક્ષા ૬ કેન્દ્રીય સરકારમાં

અનાજના ભાવ—વધારાના બોલતા આંકડા

અનાજ	૧૯૬૩	જાન્યુ.	ઓક્ટો.	૧૯૬૪ જાન્યુ.	૬૪ જાન્યુ. તા. ૩	વધારો
—	જથાબંધ: ૧૦૦ કીલો	છૂટક : ૨૦ કીલો	છૂટક : ૨૦ કીલો	જથાબંધ : ૧૦૦ કીલો	છૂટક: ૨૦ કીલો	
	રૂા.માં	રૂા.માં	રૂા.માં	રૂા.માં	રૂા.માં	
ઘઉં (પંજાબી)	૫૦ થી ૫૪	૧૧ થી ૧૩	૧૨.૫૦ થી ૧૩.૫૦	૬૫ થી ૬૮	૧૪ થી ૧૬	૨૫ થી
„ (વાજિયા)	૪૨ થી ૪૪	૧૦ થી ૧૦.૫૦	૧૦ થી ૧૧	૫૨ થી ૫૩	૧૨ થી ૧૯	૩૦%
„ (દાઉદખાની)	૫૯ થી ૬૨	૧૨ થી ૧૪	૧૨ થી ૧૪	૬૫ થી ૭૦	૧૫ થી ૧૬	
„ (દાઉદખાની ચાલુ)	૫૧ થી ૫૪	૧૧ થી ૧૨	૧૧ થી ૧૨	૫૮ થી ૬૦	૧૩ થી ૧૪	
ચોખા (ગુડપુટિયા)	૫૧ થી ૫૪	૧૨ થી ૧૨.૫૦	૧૪ થી ૧૫.૫૦	૬૭ થી ૭૦	૧૫ થી ૧૬	૨૫ થી
„ (બાસમતી દેશી)	૬૩ થી ૬૪	૧૩ થી ૧૪	૧૮ થી ૧૯	૮૨ થી ૮૪	૧૮ થી ૨૦	૩૩%
„ (જીરાસાર)	૭૪ થી ૭૮	૧૬ થી ૧૭.૫૦	૧૯ થી ૨૦	૮૭ થી ૮૮	૧૭.૫૦ થી ૧૮.૫૦	
„ (હંસા પરિમલ)	૫૬ થી ૫૮	૧૨ થી ૧૩	૧૫ થી ૧૬	૭૩ થી ૭૫	૧૬ થી ૧૮	
બાજરી (સારી)	૪૨ થી ૪૩	૯ થી ૧૦	૯ થી ૧૦	૫૦ થી ૫૨	૧૧ થી ૧૨	
„ (ચાલુ)	૩૯ થી ૪૦	૮.૫૦ થી ૯.૫૦	૮.૫૦ થી ૯.૫૦	૪૬ થી ૪૮	૧૧ થી ૧૧.૫૦	
જુવાર	૩૬ થી ૩૭	૮ થી ૮.૫૦	૮ થી ૮.૫૦	૪૧ થી ૪૨	૯ થી ૧૦	
ચણાની દાળ	૫૧ થી ૫૩	૧૧.૨૫ થી ૧૨	૧૨ થી ૧૨.૫૦	૬૫ થી ૬૭	૧૫ થી ૧૬	
મગ	૫૦ થી ૫૩	૧૧.૫૦ થી ૧૨.૫૦	૧૨ થી ૧૩	૭૦ થી ૮૦	૧૬ થી ૧૮	
મગની દાળ	૭૫ થી ૮૦	૧૭ થી ૧૮.૫૦	૧૭ થી ૧૮	૮૫ થી ૯૫	૨૦ થી ૨૨	
તુવેર દાળ (કોરી)	૬૨ થી ૬૫	૧૪ થી ૧૫	૧૭ થી ૧૮	૭૩ થી ૮૦	૧૮ થી ૨૨	૩૫ થી
તુવેર (મોઢેલી દાળ)	૭૦ થી ૭૩	૧૬ થી ૧૭	૨૧ થી ૨૨	૯૦ થી ૧૦૨	૧૯ થી ૨૩	૪૦%

જાપાનનાં સંસ્મરણો

વત્સલા મહેતા એમ. એ.

ત્રીજો હપ્તો

જ્યારે અમે પ્રવાસ કરતાં હતાં ત્યારે મેં જોયું કે રસાળ જમીનનો એક ઇન્ચ ટુકડો પણ વાવેતર વગર નકામો પડી રહેવા દેવામાં નથી આવતો. જાપાનના મોટાં શહેરોનાં પરાંઓમાં તેમજ શહેરની બહાર, બે ઘરની વચ્ચેની ખાલી જગામાં તેમજ ઘરની પાછળ વાડામાં, ઘઉં કે ચોખા કે બટાટાનું વાવેતર કરવામાં આવ્યું જ હોય. આને લઈને આખો દેશ અતિશય હરિયાળો દેખાય છે. અને પાક એટલી તો સીધી હારમાં વાવવામાં આવે છે કે ફૂટપટ્ટી મૂકીને એક સીધી લીટી દોરી શકાય. સ્ટ્રોબેરીનાં ફળના છોડ પર પણ સરખા જ માપના સફેદ કાપડના કકડા ઢંકવામાં આવેલા હોય ને છોડ માપીને અમુક જ અંતરે ઉગાડવામાં આવ્યા હોય. આ કાપડના કકડા ના હોય તો ફળ સૂર્યના તાપથી બળી જાય. આવી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ યોગ્ય ખાતર નાખીને કરેલી ખેતીનું પરિણામ એ આવે છે કે સ્ટ્રોબેરી કે સફરજન કે કોબી કે કોઈ પણ ફળ કે શાક અતિશય મોટા કદનું અને સ્વાદમાં મધ જેવું મીઠું થાય છે.

ઓસાકા જાપાનનું મોટું ઔદ્યોગિક કેન્દ્ર અને મહત્ત્વનું બંદર છે. ટોકિયોની જેમ તે પણ ખૂબ જ પાશ્ચાત્ય રંગે રંગાયેલું છે. ફીન્કી હોલ ડીપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોર નામના રાક્ષસી કદના ડીપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોરમાં ભોજન લઈને ઓસાકા શહેર ફરીને જોયું. પછી ઓસાકા સેન્ટ્રલ સ્ટેશને ગયાં. જાપાન કે અમેરિકા કે યુરોપમાં સ્ટેશન એટલે જાણે એક ગામ વસેલું. એટલાં તો પ્લેટફોર્મ હોય, એટલી દુકાનો ને હોટેલો હોય કે અજાણ્યો તો ભૂલો જ પડી જાય!

જાપાનના દરેક શહેર અને ગામમાં જાહેર સ્નાનાગાર તો હોય જ. આ આમજનતા માટેનું સ્નાનાગાર એ એક વિચિત્ર સંસ્થા જ ગણાય. એક વિશાળ હોલમાં વચ્ચે ધગધગતા ગરમ પાણીનો કુંડ હોય. આની ચારે તરફ ઠંડા પાણીના નીચા નળ હોય અને દરેક નળ પાસે એક નાની લાકડાની બાલદી, એક સાબુ અને એક નીચો સ્ટુલ હોય. સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને બાળકો સાથે જ અહીં કોઈ પણ વસ્ત્રો વગર નહાય. નાનપણથી આ પ્રમાણે કરતાં આવ્યાં હોય એટલે એમને આ પ્રમાણે નહાતાં બિલકુલ સંકોચ ન થાય. આવાં સ્નાનાગાર આપણને તો જોતાં પણ સંકોચ થાય!

અમે ઓસાકાથી ટ્રેનમાં બેઠાં ને બીજે દિવસે સવારે હકાટા પહોંચ્યાં. ત્યાં ટાચિબાના નામની જાપાની પદ્ધતિની હોટેલમાં ઊતર્યાં. હંમેશ હોય તેમ આ હોટેલ પણ ચાંદની જેવી સ્વચ્છ હતી. અમે પહોંચ્યાં કે તરત હોટેલની જાપાની કામ કરનારી બાઈઓ દોડતી આવી ને અમને કાપડનાં સપાટ આપ્યાં જે અમારાં બુટ ઉતારીને અમે પહેરી લીધાં. દરેક ઓરડાને રિવાજ પ્રમાણે ચોખાના કાગળના સરકાવાય એવા પડદા હતા અને તેના પર નાજુક ચિત્રકામ હતું. દરેક ઓરડામાં ટાટામી–ઘાસની ગૂંથેલી સુંવાળી ચટાઈની જમીન અને નાનાં નાનાં ડ્રેસિંગ ટેબલો હતાં. પલંગનો રિવાજ ન હોવાથી તે નહોતા. માત્ર ખૂણામાં ટોકોનામા પર એક જ ફૂલદાનીમાં સુંદર રીતે ગોઠવેલાં ફૂલ અને ઓરડાની વચ્ચે નાનું રંગીન લાકડાનું

ખૂબ જ નીચું પણ મોટું ચોરસ ટેબલ હતું ને તેની આસપાસ રેશમી તકિયાં હતા જેની ઉપર બેસીને આ ટેબલ પર ચા–નાસ્તો કરવાનાં. માળ ઉપર બધા જ ઓરડા વર્તુળાકારમાં બાંધેલા અને વચ્ચેના વર્તુળમાં પથ્થરો મૂકીને નાનો બગીચો બાંધેલો હતો. ઘણીવાર આવા બગીચામાં ઝરણુ કે નાનું તળાવ હોય ને તેમાં સોનેરી માછલીઓ તરતી હોય!

આવી જાપાની ધર્મશાળાઓ કહો કે હોટેલ કહો–માં ગમે તેટલા ઓરડા હોય પણ બે જ નહાવાની ઓરડીઓ હોય: એક સ્ત્રીઓ માટે, અને એક પુરુષો માટે. તેમાં નહાવા માટે જાહેર સ્નાનાગાર જેવા જ પ્રકારની ગોઠવણ હોય.

અમને ભાત, શાક અને સફરજનનું જમણ મળ્યું. હિન્દમાં બેસીએ છીએ તેમ ચટાઈ પર બેસીને એક લાંબા નાના ટેબલ પર અમે જમ્યાં. જાપાની હોટેલમાં જઈએ કે તરત અમને અસ્ત્રી, કાંજી કરેલા કડક કિમોનો પહેરવા મળતા. અમે નહાઈને એ જ પહેરતાં.

જમીને હું આ નાનકડી હોટેલ જોવા નીકળી. ચાર મકાનો બાંધેલાં ને તેની વચ્ચેની ખાલી જગામાં નાનો સુંદર બગીચો બનાવેલો હતો. આ ચાર મકાનો એકબીજાને જોડીને ચોરસ આકારમાં બાંધ્યાં હતાં ને સળંગ ઓટલો હતો જે વચ્ચેની ચોરસ જગામાં પડતો. બપોર હતી અને બધે જ ખૂબ જ શાન્તિ હતી પણ કામ કરનારી બાઈઓ સૂવાને બદલે ખૂબ ઝડપથી પણ બોલ્યા વગર કામ કરતી હતી! દરેકના હાથમાં સોઇંા, બ્રશ, પાણીની બાલદી અને પોતું હતાં ને ઝડપથી આખી હોટેલ સાફ કરતી હતી. કોઈ ઠેકાણે કાગળની કરચ પડી હોય તો ઉપાડતી. કોઈએ બુટ ઊંધાંચત્તાં મૂક્યાં હોય તો સરખાં કરતી, અને સોડાથી આખી હોટેલ ધોઇને સાફ કરતી ને સાથે સાથે બારીબારણાં લૂછતી હું જોઉં એટલે હસી પડીને નમન કરતી. જે દેશમાં એકેએક વ્યક્તિ આવી ઉદ્યમી હોય તે દેશ આગળ આવે તેમાં શી નવાઈ?

અમારી હકાટા ગામમાં ભરાવાની કોન્ફરન્સનો સમય થતાં અમે ટ્રામમાં બેસીને ટાઉન હૉલમાં ગયાં. ખૂબ શણગારવામાં આવેલા એ હૉલમાં સૌથી વિચિત્ર હતાં જાપાનનાં પ્રખ્યાત "ઠીંગુજી ઝાડ."

આ ઝાડ એટલે કે જાપાનીઓ પાઈન, ફર, દેવદાર, વડ કે આંબા કે નારંગીનાં ઝાડ જેવું કોઈ ઝાડ વાવે પણ તે ઊગે ત્યારે આકાર, થડ, ડાળીઓ બધું જ મૂળ ઝાડ જેવું હોય. પણ ઝાડ ૭ ઇન્ચ ઊગે ત્યારે તેનાં મુખ્ય મૂળ કાળજીપૂર્વક અમુક રીતે કાપવામાં આવે અને ત્યાર પછી વખતોવખત તેનાં ડાળ પાન વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ કાપ્યા જ કરવામાં આવે જેથી ઝાડનો આકાર મૂળ મોટા ઝાડ જેવો થાય પણ ઊંચાઈ એક કે બે ફૂટથી વધારે ના થાય! આથી આ સુંદર "ઠીંગુ ઝાડ" મોટા ઝાડની આબેહૂબ નાની નકલ જેવું લાગે!! નારંગી ને કેરીનાં ઝાડ પર નાનાં નાનાં ફળ પણ આવે!! આમાંનાં કોઈ કોઈ ઝાડ સોથી બસો વર્ષ જૂનાં હોય છે!! આવા એક ઠીંગુ ઝાડની કિંમત હજારો રૂપિયા હોય છે!

કોન્ફરન્સમાં ભાષણો પછી અમારામાંથી ૭ જણને ખૂબ જ સુંદર ફૂલો ભેટ મળ્યાં અને જાપાની બાળકોએ દોરેલાં સુંદર ચિત્રો મળ્યાં.

જાપાનમાં ઘરમાં કે હોટેલમાં દરેક ઓરડામાં એક ખૂણે લાકડાની જમીન બે ફીટ ઊંચી બાંધવામાં આવે છે, અને ૭ ઇંચ પહોળી અને ત્રણેક ફીટ લાંબી આ પાટી પર

મુંવાળી ચટાઈ જડીને તેના પર એકાદ ફૂલદાનીમાં અદ્ભુત સુંદર રીતે ફૂલો ગોઠવવામાં આવે છે. આ ઊંચાણમાં કરેલા ભાગને "ટોકોનામા" કહેવાય છે. આ ફૂલદાની ઘણુંખરું એક અતિ નાજુક કોતરકામવાળા નાનકડા લાકડાના ટેબલ પર મૂકવામાં આવે છે. આ ગોઠવણીથી આખો ઓરડો શોભી ઊઠે છે. હું કોન્ફરન્સમાંથી હોટેલમાં આવી કે તરત ત્યાંની બાઈએ મારા હાથમાંથી ફૂલો લઈ લીધાં અને કલામય ગોઠવણીથી ટોકોનામા પરની ફૂલદાનીમાં ગોઠવી દીધાં.

હકાટામાં અમે ટ્રામમાં જતાં હતાં ત્યારે મેં જોયું કે કોઈ કોઈ ઠેકાણે ટ્રામના પાટા ટ્રેનના પાટા પર થઈને જતા હતા! જ્યાં આ બન્ને પાટા ક્રોસ થતા હતા ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારનું ક્રોસિંગ કે દરવાજો કે વાડ કે તાર ન હતાં! જ્યારે અમારી ટ્રામ ચાલતી હતી ત્યારે પાટા ઓળંગતી વખતે સામેથી ટ્રેન આવતી જણાઈ. ટ્રામ તરત ઊભી રહી ગઈ અને ટ્રેન પસાર થઈ ગઈ પછી ટ્રામ ચાલવા લાગી. પરન્તુ મને કહેવામાં આવ્યું કે ક્રોસિંગ આગળ કોઈ પણ પ્રકારનો દરવાજો ન હોવાથી અકસ્માતો ઓછા થાય છે કારણ કે બન્ને ડ્રાઈવરો ખૂબ જ કાળજીથી સંભાળીને ચલાવે છે. દરવાજો ન હોવાથી ઊલટા વધારે કાળજીથી ચલાવે છે! હું ટ્રેનમાં પ્રવાસ કરતી ત્યારે પણ મેં જોયું કે ક્રોસિંગ આગળ કોઈ પ્રકારના દરવાજા નહોતા પણ માત્ર એક પીળા અને કાળા રંગનો ચટાપટાદાર જાડો તાર ટ્રેન આવવાનાં પહેલાં આડો બાંધી દેવામાં આવતો. આ તાર પાછળ શાન્તિથી સાઈકલસવારો ખટારા, મોટરો, પગે ચાલનારા ઊભા રહેતા અને અમારી ટ્રેન ચાલી જતી ત્યાં સુધી ધીરજથી ઊભા રહેતા. કોઈ પણ આ તારના દોરડા ઉપર કૂદીને કે નીચેથી પાટા ઓળંગવાનો પ્રયત્ન સુદ્ધાં ન કરતું! આ શિસ્તની ભાવના જોઈ મને ખૂબ જ આશ્ચર્યસહ આનન્દ થયો.

બીજી સાંજે હકાટામાં અમે બેલે-ડાન્સ જોવા ગયાં. અમે પાંચ જણ નાનકડા બજારમાં થઈને જેવાં બજારને છેડે પહોંચ્યા કે તરત જ વરસાદ પડવાનો શરૂ થયો. અમારી પાસે ન મળે છત્રી કે ન મળે રેનકોટ! સારાં કપડાં પલળવાની ખૂબ જ બીક લાગી ત્યાં દૂરથી અમારી હોટેલની કામ કરનારી બાઈઓને દોડતી આવતી જોઈ! દરેકના હાથમાં છત્રી હતી. અમને છત્રીઓ આપીને તે પાછી ચાલી ગઈ.-કૃતજ્ઞતાના ભારથી અમને શું બોલવું તે સમજાયું નહિ. ભારતમાં આવી કર્તવ્યપરાયણતાની તો સ્વપ્ને પણ આશા રાખી શકાય નહિ.

વળતી સવારે વહેલાં હકાટાથી બસમાં કુરૂમે જવા નીકળ્યાં. હોટેલથી બસ-સ્ટેન્ડ ઘણું દૂર હતું એટલે અમારી કામ કરનારી બાઈઓએ ઘણી ના છતાં અમારો સામાન ઊંચકીને લઈ આવવાનો આગ્રહ ચાલુ રાખ્યો ને છેક બસ-સ્ટેન્ડ સુધી સામાન ઊંચકીને અમને મૂકવા આવી ને ઘણું કહ્યું છતાં પૈસા ના જ લીધા.

કુરૂમેમાં એક મોટા બગીચામાં મોટો રંગમંચ બાંધવામાં આવ્યો હતો જેની ઉપર અમારા માનમાં સાંસ્કૃતિક સમારંભ થવાનો હતો. જે નૃત્યો થવાનાં હતાં તે "ગાગાકુ"ને નામે ઓળખાતાં અને પ્રાચીન જાપાનનાં શાસ્ત્રીય નૃત્યો હતાં. રંગમંચની ડાબી બાજુએ નાનાં નાનાં શીન્ટો ધર્મનાં સુંદર રંગીન લાકડાનાં મંદિર બનાવ્યાં હતાં. આ દરેક મંદિર પિતૃપૂજા માટે હતું. અંદર કાંઈ ન હતું પણ પિતૃઓની તૃપ્તિ અર્થે રકાબીઓમાં ફળ, શાકભાજી, વગેરે મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. મંદિરો પાસે કોતરકામને ચિત્રોવાળા સોનેરી ઢોળ ચડાવેલા

લાકડાના ચારેક ફીટ ઊંચા સ્તંભ હતા અને તેના પર રંગીન રેશમી લાંબા કકડા લટકતા હતા જેના પર પ્રાર્થનાઓ લખેલી હતી. આ બધી ગોઠવણી ખૂબ જ આકર્ષક લાગતી હતી.

નૃત્યોમાં પોશાક બહુ જ કલામય ને ઉત્તમ પ્રકારના જરી ને રેશમની બનાવટના હતા, રંગસજાવટ સુંદર હતી પણ નૃત્યો ખૂબ ધીમાં અને કંટાળાજનક હતાં.

અહીં કુરૂમેમાં અમને ઉત્તમ પ્રકારનું ભોજન મળ્યું. બગીચામાં ફૂલો વચ્ચે ટેબલો ગોઠવીને ભોજનની થાળીઓ મૂકવામાં આવી હતી. ત્યાં અમારી કોન્ફરન્સના જાપાનના પ્રમુખ શ્રી દેન્ચી માત્સુઈ સાથે શ્રી ભટ્ટે મારી ઓળખાણ કરાવી.

કુરૂમે એના સુંદર મોરપંખી માટે વિખ્યાત છે. ત્યાં એક મોર-બગીચો છે જેમાં માત્ર મોર સિવાય બીજું કાંઈ નથી. ફૂલો ને વૃક્ષો વચ્ચે અસંખ્ય મોર ફરતા હોય છે.

કુરૂમેથી બસમાં તમાના નામના હિલસ્ટેશને જવા ની ર્યાં. તમાના ગંધકના પાણીના કુદરતી ઝરા માટે વિખ્યાત છે. આ ઝરા ગરમ પાણીના છે. રસ્તામાં ફૂનાગોયા સ્ટેશને અમારી ટ્રેન ઊભી રહી ત્યારે આખા ગામની બધી જ શાળાઓનાં બાળકો, બાળકોનું બેન્ડ વગાડતાં અમારા સ્વાગત માટે સ્ટેશને આવ્યાં. રંગીન ધ્વજ અમારે માટે ફરકાવવામાં આવ્યા અને મેયરે અમને આવકાર આપતું ભાષણ કર્યું. ત્યાં અમને ગ્રુપ-લીડર્સને સુંદર ફૂલના ગુચ્છા મળ્યા.

તમાના ગામ પર્વતોની વચ્ચે આવ્યું છે અને ખૂબ જ ઠંડા પ્રદેશમાં છે. અમારું ગ્રુપ હોરાઈકાન નામની હોટેલમાં ગયું. ગામમાં ગંધકના ગરમ પાણીના કુદરતી ઝરામાંથી આખો વખત વરાળ નીકળ્યા કરે તે હોટેલમાંથી દેખાતી હતી. ગંધકનું પાણી હોવાથી નિર્મળ અને સ્વચ્છ હતું. દરેક હોટેલમાં સ્નાનગૃહમાં એક ગૌમુખ જેવો નળ બેસાડવામાં આવ્યો હતો તેની પાઈપ-લાઈન કુદરતી ગરમ પાણીના ઝરાને જોડેલી હોવાથી સ્નાનગૃહમાં નહાવા માટે ધગધગતું ગરમ પાણી ચોવીસ કલાક આવતું હતું. આ ગંધકના પાણીથી નહાવાથી થાક સદંતર ઊતરી જાય છે.

તમાના ગામમાં નહાઈને ફરવા નીકળ્યાં. વાંસના કામ અને ઢીંગલી બનાવવા માટે તે વિખ્યાત છે. જાપાનમાં દુકાનમાં વેચનાર ઘણુંખરું સ્ત્રી જ હોય છે પણ તે દુકાન ખુલ્લી રાખીને ઘણુંખરું અંદરના ભાગમાં કામ કરતી હોય છે. તમે દુકાનમાં અંદર જાઓ તો તે દોડની આવીને પૂછે કે તમારે શું જોઈએ છે. પણ અહીં કોઈ દુકાનમાં ચોરી કરતું નથી.

અમે હોટેલમાં પાછાં આવ્યાં ત્યારે નીચેના રૂમમાં એક ખાનગી ગેશા-પાર્ટી ચાલતી હતી. શ્રી ભટ્ટ મને અને એક બીજાં બહેનને આ પાર્ટી ખાસ જોવા લઈ ગયા. આ ગેશાઓ ખાનદાન કુટુંબની હતી અને ત્યાં સંગીત ને નૃત્યથી લોકોનાં મન રંજન કરી કમાતી હતી. અમે રૂમમાં ગયાં તો ત્રણ યુવાનોને ત્રણ ગેશાઓ ચોખામાંથી બનાવેલો મદિરા આપતી હતી. આમાંથી બે બહુ નાની અઢાર અઢાર વર્ષની ગેશાઓ હતી અને એક ચાળીસેક વર્ષની હતી. નાની ગેશાઓના ગૌર ગુલાબી દેહ પર સુંદર ફુલોવાળા કિમોનો શોભતા હતા. ભારતની બે સ્ત્રીઓ જોઈ આ બધાંને આશ્ચર્ય થયું અને અમને અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા. મોટી વયની સ્ત્રી પાસે એક તંતુવાદ્ય હતું જેનું નામ "કોટોકો" હતું. આ વીણાની જેમ જમીન પર મૂકીને મોટા સફેદ, ત્રિકોણ હાથીદાંતના કકડાથી વગાડવામાં

આવતું હતું. એનો આગલો ભાગ ચોખાના કાગળનો બનાવેલો હતો. યુદ્ધ કરનાર જાતિ-સામુરાઈ-ના એક સરદારનું નૃત્ય આ બે જણે કર્યું. હાથમાં પંખા હતા અને ત્રીજી સ્ત્રી તંતુ-વાદ્ય વગાડતી હતી. જાપાનીઝ સંગીતને સાતને બદલે પાંચ જ સ્વર હોવાથી કર્ણને વિચિત્ર લાગતું હતું. જાપાનમાં દરેક સ્ત્રી એટલી કાળજીથી વસ્ત્રો પહેરે અને એટલી કાળજીથી સાચવે કે વસ્ત્રો હરહંમેશ નવાં જ લાગે. કામ કરનારી બાઈઓ પણ વસ્ત્રો ખૂબ જ વ્યવસ્થિત રીતે પહેરે. આ સમૃદ્ધ દેશમાં ફાટેલાં વસ્ત્રો પહેરેલી વ્યક્તિ તમને જોવા જ નહિ મળે.

આ ગેશાઓએ જરીના પહોળા કમરબંધ રિવાજ પ્રમાણે કમ્મરે બાંધ્યા હતા અને તેની અંદર પૈસાનું નાનું પાકીટ, પોતાનાં નામનાં નાનાં નાનાં કાર્ડ વગેરે મૂક્યું હતું. આ કાર્ડ અમને એમણે આપ્યાં. શ્રી ભટ્ટ ભાષાન્તર કરતા હોવાથી અમે આ બહેનો સાથે ખૂબ જ વાતો કરી.

બીજે દિવસે તમાનાથી યાત્સુશીરો જવા ઊપડ્યાં. જતી વખતે એક જમીનદારનો મોટો કિલ્લો રસ્તામાં જોયો. જાપાનમાં જમીનદારી પદ્ધતિ ૮૦ વર્ષ પર નાબૂદ થઈ છે. યાત્સુશીરોના સ્ટેશને બાળકોએ સ્વાગત કર્યું ને મેયરે અમને આવકાર આપ્યો. જમ્યા પછી અમે "જુજો પેપર ફેક્ટરી" જોવા ગયાં. ૧૯૪૯માં સ્થાપેલા આ કારખાનામાં સર્વ પ્રકારના કાગળ બનાવવામાં આવે છે. છાપાના, સિગારેટના, કાર્ડબોર્ડ, છપાઈ માટે, લખવા માટે, વગેરે. વાર્ષિક ઉત્પાદન ચાર કરોડ રતલ છે જે જાપાનના કુલ ઉત્પાદનના ૧૮ % જેટલું છે. જાપાનની આ મોટામાં મોટી પેપર ફેક્ટરી છે. ૧૯૫૩માં જાપાનનો વાર્ષિક માથાદીઠ કાગળનો વપરાશ પીસ્તાળીસ રતલ હતો. કોઈપણ દેશની સંસ્કૃતિ ને શિક્ષણનું માપ તે દેશના માથાદીઠ સરેરાશ છાપરાળા, લખવાના અને ચિત્રકામના કાગળના વપરાશ પરથી કાઢી શકાય.

જુજો પેપર કંપની જોઈને અમે "નીપોન પેપર એન્ડ પલ્પ મેન્યુફેક્ચરિંગ કંપની જોવા ગયાં. આ પ્રકારનાં કારખાનામાં આ સૌથી મોટું છે. ત્યાંથી અમે વ્હીસ્કી બ્રેન્ડી બનાવતી "સાનરાકુ આલ્કોહોલ કંપની" જોવા ગયાં. બધું જોઈને રાત્રે અમારી ગ્યુગ હોટેલમાં પાછાં આવ્યાં. જાપાનનાં કારખાનાં અતિ સુંદર, અતિ સ્વચ્છ અને અતિ રમ્ય હોય છે. કારખાનાં માત્ર કારખાનાં ન હોય સૌંદર્યધામ સમાં મકાનો હોય છે જેના બગીચા આંખને ને મનને સુંદરતાથી ભરી દે છે.

બીજે દિવસે સવારે અમે કાગોશીમા શહેર જવા નીકળ્યાં. અમારી ટ્રેન આખો વખત પેસિફિક મહાસાગરને કિનારે કિનારે જતી હતી. પેસિફિક ખરેખર બહુ જ ભૂરો છે. સેંકડો માઈલનો પ્રવાસ અમે આમ સમુદ્રને કિનારે કિનારે કર્યો. સમુદ્રમાં મોટી મોટી પથ્થરની દીવાલો બાંધીને આ બંદિવાર પાણીમાં માછલાં પકડવાની વગેરે હોડીઓ રાખવામાં આવી હતી. આગળ એક નાની જગામાંથી હોડી બહાર મોટા સમુદ્રમાં નીકળી જઈ શકતી. જાપાનમાં સમુદ્રમાં જ્યારે "ટાઈફૂન" નામનું પવન અને પાણીનું તોફાન આવે છે ત્યારે ભલભલાં વહાણ એના જોર સામે ટકી શકતાં નથી. આથી હોડીઓને દરરોજ રાતે આવી બંદિવાર જગામાં મૂકી દેવામાં આવે છે. જાપાનમાં ટ્રેનો શિયાળામાં એરકન્ડીશન્ડ અને ઉનાળામાં અંદરથી ગરમ રાખવામાં આવે છે. બારીના કાચ ઉઘાડી ન શકે એવા હોવાથી અંદર ધૂળ કચરો

આવી શકતાં નથી. જાપાનનાં સ્ટેશનો સ્વચ્છતામાં પૃથ્વીના કોઇ પણ દેશનાં સ્વચ્છ સ્ટેશનોની સ્પર્ધામાં ઊભાં રહી શકે એવાં હોય છે. સ્ટેશન પર માત્ર સફેદ અને ભૂરા ગણવેશવાળો માણસ અને અંદર ચડવા માગતા પ્રવાસીઓ જ ઉભેલા હોય. એક ખૂબ જ સ્વચ્છ ખાવાનાનો, ફ્રુટ ને છાપાં વેચતો સ્ટોલ હોય, એકાદ બે સ્ત્રીઓ ઠંડાં પીણાં વેચતી હોય–પણ તે બુમબરાડા પાડ્યા વગર મૂંગી મૂંગી. બાકી આખું સ્ટેશન ખાલી હોય. અલબત્ત હું ટોકિયો જેવા મોટા શહેરનાં સ્ટેશનોનો ઉલ્લેખ નથી કરતી. અમારી ટ્રેન જે સ્ટેશનોએ વચ્ચે ઊભી રહેતી તે સ્ટેશનોનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં કોબે, નાગાસાકી, આતામી જેવાં મોટાં શહેરનાં સ્ટેશનો પણ આવતાં તે આવાં જ સ્વચ્છ હતાં. રસ્તામાં મીનામાટા સ્ટેશને અમારું સ્વાગત થયું ને ફૂલ મળ્યાં. સ્ટેશન પર કચરો ફેંકવાની કે થૂંકવાની ગંદી ટેવોનો ત્યાંના લોકોમાં સદંતર અભાવ છે. ઘણે લાંબે અંતરે જતી ટ્રેનો ખૂબ જ ઝડપી હોય છે ને બરોબર સમયસર પહોંચે છે.

માઉન્ટ આસો નામના મોટા જ્વાળામુખી પાસે પેસિફિક સમુદ્રને કિનારે કાગોશીમા શહેર આવેલું છે. કાગોશીમા શહેર અને માઉન્ટ આસોના ટાપુ વચ્ચે પેસિફિક મહાસાગર આવેલો હોઈ આ શહેર સહીસલામત છે કારણ કે આસો "જીવન્ત" જ્વાળામુખી છે અને તેમાંથી દિનરાત ધુમાડો નીકળ્યા કરે છે બે વર્ષ પર તે ફાટ્યો હતો અને લાવાનો એક પ્રચંડ પ્રવાહ તેમજ પથ્થરો ને અગ્નિ સમુદ્રમાં પડ્યા હતા. કાગોશીમાના લોકોની નિડરતા માટે મને માન ઊપજ્યું કે આવા ભયંકર જ્વાળામુખીની આટલી પાસે રહે છે.

દક્ષિણ જાપાનનાં મોટાં ઔદ્યોગિક શહેરોમાંનું કાગોશીમા એક ગણાય. સ્ટેશને ખૂબ જ મોટા સ્વાગત પછી અમે "કાકુમેઈકાન" નામની આખા શહેરની સૌથી ઉત્તમ અને સૌથી વધુ વૈભવશાળી હોટેલમાં જમવા ગયાં. વિશાળ હૉલમાં સ્વાદિષ્ટ જમણ પછી બે વર્ષ પર જ્વાળામુખી ફાટ્યો ત્યારનાં ભયંકર દૃશ્યોનું ચલચિત્ર ત્યાં હોલમાં જોયું. ફાટતા જ્વાળામુખીનો અવાજ કાન ફાડી નાખે એવો ભયંકર મેઘગર્જના જેવો હતો તે સાંભળ્યો. માઉન્ટ આસો આશરે ૧૨૦૦ ફીટ ઊંચો છે.

ડૉ. યેલ્લપ્રગડ સુબ્બારાવ

ડૉ. નરસિંહ મૂળજીભાઇ શાહ

"**તમે** મારા અંગે વિચાર કરતા હો તો, કેળવણી અને સંશોધન મારા જીવનના ઉચ્ચ અભિલાષો છે એ ભૂલી ન જતા. આ દુનિયામાં અન્ય કોઈ વસ્તુ કરતાં મારા વિજ્ઞાનને હું વિશેષ ચાહું છું." પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆતનાં વર્ષોમાં અનેક હાડમારીઓનો સામનો કરવા પ્રેરનાર સુબ્બારાવનો આ વિજ્ઞાન-પ્રેમ હતો. અંતે તેમનો વિજય થયો. એમની જ્ઞાનપિપાસા અદમ્ય હતી. જ્ઞાનપ્રાપ્તિની આ ઝંખનામાં તેમણે પોતાનું જીવન સમર્પણ કર્યું હતું.

સુબ્બારાવનો જન્મ ૧૮૯૬માં આંધ્ર પ્રદેશના પૂર્વ ગોદાવરી જિલ્લામાં થયો હતો. તેમના પિતા સરકારી નોકરીમાં એક કારકુન હતા. સુબ્બારાવ નાના હતા ત્યારે તેમના પિતાનું અવસાન થયું. પિતાની હૂંફ ગુમાવ્યા પછી થોડા વખતમાં તેમના મોટા ભાઈ પણ સંગ્રહણીને લીધે કાળનો કોળિયો થઈ પડ્યા!

સુબ્બારાવના શરૂઆતના જીવન અંગે કાંઈ ખાસ માહિતી મળતી નથી તેમણે શાળાની કેળવણી કેવી રીતે લીધી, ક્યાં લીધી, વગેરે અંગે કોઇ વિગતો પ્રાપ્ય નથી. મદ્રાસ યુનિવર્સિટીની દાક્તરી પદવી મેળવી અને યુનિવર્સિટીની વૈદકીય ફેકલ્ટીમાં એકાદ વર્ષ કામ કર્યું. તેની બુદ્ધિ તીવ્ર હતી: સ્મરણશક્તિ ગજબ હતી: રહસ્ય શોધવાની તેમની વૃત્તિ અદમ્ય હતી.

આર્થિક સંજોગોની પ્રતિકૂળતાઓને લીધે પરદેશ જઈ સંશોધનના ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવવાની તેમની મહેચ્છાને તેમને કાબૂમાં રાખવી પડતી. પણ પ્રબળ ઇચ્છાવાળા માનવીને મુશ્કેલીઓની બીક લાગતી નથી. પોતાનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવા અંતરાયો નડતા નથી. કેટલાક મિત્રોની તેમજ મલ્લડી સત્યલિંગમ નાઇકર ચેરિટીઝની મદદથી તેઓ ઇંગ્લાંડ જવા ઊપડ્યા. ૧૯૨૩ની શરૂઆતમાં લંડન યુનિવર્સિટીની ટ્રોપિકલ મેડિસીનની સ્કૂલમાં જોડાયા.

અમેરિકાની બોસ્ટનની હાર્વર્ડ મેડિકલ સ્કૂલના પ્રોફેસર ડૉ. રિચાર્ડ સ્ટ્રોંગ લંડન યુનિવર્સિટીની મુલાકાતે આવેલા. ત્યાં ડૉ. સુબ્બારાવને તેમનો ભેટો થયો. મુલાકાત દરમિયાન ડૉ. સુબ્બારાવે તેમની સમક્ષ કેટલાક પ્રશ્નો રજૂ કર્યા. આ મુલાકાતની નોંધ કરતાં ડૉ. સ્ટ્રોન્ગ લખે છે: "હું જવાબ આપી ન શકું એવા પ્રશ્નો ડૉ. સુબ્બારાવે મને પૂછ્યા. આવી અનોખી બુદ્ધિ ધરાવતો માનવી મને અદ્યાપિ મળ્યો નહોતો. તેમનો ઉત્સાહ એક 'ચસકેલ' માણસના જેવો હતો. વાતચીત દરમિયાન મેં તેમને હાર્વર્ડ આવવા અને ત્યાં પોતાના પ્રશ્નો અંગે નિરાકરણ શોધવા સંશોધન હાથ ધરવાનું સૂચન કર્યું."

ડૉ. સુબ્બારાવે અમેરિકાના કિનારે પગ મૂક્યો: ત્યારે આશરે એકસો પચાસ રૂપિયા તેમના ખિસ્સામાં હતા—એ એમની સમગ્ર મૂડી હતી! ડૉ. સ્ટ્રોન્ગની મદદથી સુબ્બારાવને હાર્વર્ડની સુપ્રસિદ્ધ મેડિકલ સ્કૂલમાં પ્રવેશ મળ્યો. પણ ખર્ચનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. હાર્વર્ડમાં પોતાનું ખર્ચ કમાવા ડૉ. સુબ્બારાવ હૉસ્પિટલમાં એક 'ઓર્ડરલી' તરીકે કામ કરતા: ઘણી વખત નોકર તરીકે પણ કામ કરતાં શરમાતા નહીં. દાક્તરોને પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગોમાં મદદ કરવાનું પણ કામ માથે લેતા. ઉષ્ણતામાનનું ધ્યાન રાખવા ભઠ્ઠીઓનું નિરીક્ષણ રાખવાનું કામ માથે લેતા. ખોરાકની મુશ્કેલી હતી: શાકાહારી સુબ્બારાવ ભુંજેલા પકાવ્યા અને દૂધ પર ચલાવી લેતા.

હાર્વર્ડમાં તેમને શરૂઆતથી જ સમજાયું કે પોતાના મગજમાં જે વૈદકીય સમસ્યાઓ

ઊભી થતી તેના ઉકેલ માટે, બાયોકેમિસ્ટ્રીનું ઊંડું જ્ઞાન આવશ્યક છે. એટલે તેઓ ત્યાં બાયોકેમિસ્ટ્રી વિભાગમાં જોડાયા. અને બે વર્ષ સુધી સુવિખ્યાત જીવરસાયણવિદ્ (હાલ મરહૂમ) ડૉ. ઓટો ફોલીનના હાથ નીચે અભ્યાસ કર્યો. ૧૯૨૫માં ફૉસ્ફરસનું માપ કાઢવાની ફિસ્કે-સુબ્બારાવ રીત તરીકે ઓળખાતી પ્રયોગરીત શોધી. આથી તેઓની સંશોધનકાર તરીકેની પ્રતિષ્ઠા દુનિયાભરમાં પ્રસરી.

૧૯૨૬માં ફિસ્કે અને સુબ્બારાવે સ્નાયુઓમાંથી એક પદાર્થ છૂટો પાડ્યો અને તે ફૉસ્ફોક્રીએટીન છે એમ નક્કી કર્યું. આથી સ્નાયુઓના સંકોચ અંગે જે ખ્યાલો પ્રચલિત હતા તેમાં પરિવર્તન થયું. ૧૯૩૦માં ડૉ. સુબ્બારાવે હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીની બાયોકેમિસ્ટ્રીની પીએચ. ડી. પદવી મેળવી અને પછી દશ વર્ષ સુધી ત્યાં જ પોતાનું સંશોધનકાર્ય ચાલુ રાખ્યું. થોડો સમય અધ્યાપનમાં જતો : બાકીનો બધો સમય ડૉ. સુબ્બારાવ સંશોધનની પ્રવૃત્તિઓમાં ગાળતા. એવું કહેવાય છે કે પ્રયોગશાળા અને પુસ્તકાલય વચ્ચે કેટલાક દિવસ તેઓ રોજના ૨૨ કલાક કામ કરતા !

હાર્વર્ડની મેડિકલ સ્કૂલનાં સાધનો ડૉ. સુબ્બારાવને સુપ્રાપ્ય હતાં. નાનપણમાં પોતાના ભાઈનું ટ્રૉપિકલ સંગ્રહણીથી થયેલું અવસાન તેઓ ભૂલ્યા ન હતા, એ દર્દ અંગે અગાઉના સંશોધકોના પ્રગટ થયેલાં પરિણામો તેઓ વાંચી ગયા; નોંધો કરી અને પોતાના નિર્ણયો તારવ્યા. બોસ્ટનના ડૉ. મીનોટે એ અરસામાં શોધી કાઢ્યું હતું કે લોહીની ઓછપને લીધે થતો પાંડુરોગ (એનિમિયા)ના દર્દીઓને યકૃત (લિવર)ના મોટા પ્રમાણમાં ડોઝ આપવાથી નવું લોહી આવે છે. સંગ્રહણીની બાબતમાં પણ અસરકારક નીવડે છે. આ હિતકારી ફેરફાર લીવરમાં આવેલ કોઈ અત્યાર સુધી અજાણ્યા અંશને આભારી છે, એમ ડૉ. સુબ્બારાવને લાગ્યું. તેમણે લીવરના અંશો જુદા પાડવા અને એ રાસાયણિક પદાર્થોને ઓળખવાનું કામ આદર્યું. પણ એ માટે હાર્વર્ડની મેડિકલ સ્કૂલમાં જે સાધનો પ્રાપ્ય હતાં તે અપૂરતાં હતાં એમ તેમને માલૂમ પડ્યું

આ અરસામાં લેડરલી લૅબોરેટરી વિભાગ (અમેરિકન સાયનૅમાઈડ કંપની) તરફથી તેમના સંશોધન વિભાગની સગવડો વાપરવા અને તે વિભાગની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ હાથ ધરવા ડૉ. સુબ્બારાવને કહેણ મોકલવામાં આવ્યું. લેડરલીમાં લીવર અંગે સંશોધન કરતા ડૉ. જી. ડબલ્યુ. ક્લાર્ક હાર્વર્ડની અવારનવાર મુલાકાતે જતા : એમના દ્વારા ડૉ. સુબ્બારાવને લેડરલી સાથે પ્રથમ સંપર્ક થયો. પાંચ વર્ષ સુધી ડૉ. સુબ્બારાવ અઠવાડિયામાં ત્રણ દિવસ લેડરલીમાં ગાળતા.

૧૯૪૦માં ડૉ. સુબ્બારાવે લેડરલીના સંશોધનખાતામાં મદદનીશ નિયામકની નિમણૂક સ્વીકારી અને ૧૯૪૨માં તેના નિયામક બન્યા. હાર્વર્ડમાં એ વખતે ત્રણ લાખ ઉપરાંત ડૉલર સંશોધનમાં ખર્ચાતા : જ્યારે લેડરલીમાં એથી બેવડી રકમ ખર્ચાતી હતી. એટલે આવી વિશાળ સંશોધન-સગવડોને લીધે ડૉ. સુબ્બારાવને લાગ્યું કે તેઓ જલદીથી સંશોધન કરી શકશે અને માનવજાતને ઉપયોગી પરિણામો આપી શકશે.

ડૉ. સુબ્બારાવ સંશોધનનું કોઈપણ કામ હાથ ધરતાં પહેલાં પ્રથમ તેને લગતી બધી વિગતો એકઠી કરતા, એને લગતું સાહિત્ય તપાસી જતા. એટલે લેડરલીમાં સંશોધન કરનારાઓને ઉપયોગી થાય એવી યોગ્ય લાયબ્રેરી તેમણે ત્યાં ઊભી કરી. આ લાયબ્રેરીનો દિન-પર-દિન વિકાસ થતો ગયો અને વિસ્તાર વધતો ગયો, દુનિયામાં સૌથી સરસ સંદર્ભ (રેફરન્સ) લાયબ્રેરી લેડરલીની ગણાય છે. ડૉ. સુબ્બારાવની યાદગીરીમાં તેનું નામ 'સુબ્બારાવ મેમોરિયલ લાયબ્રેરી' રાખવામાં આવ્યું છે.

૧૯૪૩માં ડૉ. સુબ્બારાવે જુદા જુદા પ્રકારના એનિમિયા, સંગ્રહણી અને ખરાબ પોષણ પેદા કરનાર કયો પદાર્થ છે, આ કયા પદાર્થની ખામી એ પેદા કરે છે, એ શોધી કાઢવા એક યોજના હાથ ધરી. આઠ લેડરલીના, આઠ એની ઓડિયા-કંપની કાલ્કો કેમિકલના વૈજ્ઞાનિકોની એક ટુકડી બનાવી સહકારી રીતે સંશોધન હાથ ધર્યું. ૧૯૪૫માં ફૉલિક એસિડના પીળા સ્ફટિકોનું સંશ્લેષણ કરવામાં ડૉ. સુબ્બારાવની ટુકડીના સભ્યો ફત્તેહમંદ થયા. રસાયણની તવારીખમાં ફૉલિક એસિડનું સંશ્લેષણ નોંધપાત્ર સિદ્ધિઓમાંની એક છે. લોહીના રાતા કોષોની પરિપક્વતા માટે અને કોષોના મેટાબોલિઝમનું કાર્ય બરાબર ચલાવવા માટે ફૉલિક એસિડ આવશ્યક વિટામિન તરીકે લેખાય છે.

ફૉલિક એસિડની ખામી જીવનનાં બધાં સ્વરૂપોને નુકસાનકારક રીતે હાનિ પહોંચાડે છે એ પુરવાર કરતાં અનેક સંશોધન-લેખો પ્રગટ થયા છે; કેન્સર અને લ્યુકેમિયાના કેટલાક પ્રકારોના નિવારણ માટે ટેરોપ્ટેરીન અને એમાઈનોપ્ટેરીન જેવા ફૉલિક એસિડ-વિરોધી પદાર્થોની ખિલવણી ડૉ. સુબ્બારાવના ફૉલિક એસિડના સંશોધનમાંથી ઉદ્‌ભવી છે.

કેમોથેરાપીમાં નવો યુગ ફ્લેમિંગની પેનિસિલીનની શોધથી આરંભાયો. દુનિયાભરમાં સંશોધન સંસ્થાઓએ પેનિસિલીન બનાવવાની સંશ્લેષણિક રીતો યોજવા તેમજ પેનિસિલીન કરતાં વધારે કાર્યક્ષમ એન્ટીબાયોટિકો શોધવા પુષ્કળ સંશોધન આદર્યું. ડૉ. સુબ્બારાવે અને તેમના લેડરલીના સંશોધનમાં સહકાર્યકરોએ પેનિસિલીનના સંશ્લેષણમાં રસ લેવા પોતાનું લક્ષ દોર્યું. આ બધાંને સ્પષ્ટ લાગ્યું કે આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ પેનિસિલીનના સંશ્લેષણમાં મળતું નથી પણ નવા અને વધારે કાર્યક્ષમ એન્ટિબાયોટિકોની શોધમાં છે. ડૉ. સુબ્બારાવે પોતાની વિપુલ યાદશક્તિના બળે શોધી કાઢ્યું કે વિસ્કોન્સીન યુનિવર્સિટીમાંથી નિવૃત્ત, જંતુવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ડૉ. બેન્જામીન ડુગ્ગરનો આ કામમાં સહકાર સાધવો. તેમને આમંત્રણ આપવામાં ડૉ. સુબ્બારાવે જરાય વિલંબ ન કર્યો.

૧૯૪૫માં ઑરિયોમાઈસીન (રાસાયણિક નામ ક્લોર ટેટ્રા સાઇક્લીન)ની શોધ ડૉ. ડુગ્ગરે કરી અને ડૉ. સુબ્બારાવની દોરવણી તળે લેડરલીમાં મોટા પાયા પર એ બનાવવાની શક્યતા સિદ્ધ કરી.

ફિલારીઆસીસના નિવારણ માટે વપરાતો હેટ્રાઝાન (ડાઈ ઇથાઈલ કાર્બોમાઝીન)ની શોધ પણ ડૉ. સુબ્બારાવની સિદ્ધિ છે.

ડૉ. સુબ્બારાવ કહેતા : "હું ખાલી હાથે અવતર્યો છું અને ખાલી હાથે મરીશ." પોતાની પાસે જે હોય તે બધું બીજાને આપી દેતા. પોતાના એક માંદા મદદનીશને પોતાનો અડધો પગાર આઠ વર્ષ સુધી આપ્યા કરતા. કોઈ વિદ્યાર્થીને, કોઈ દર્દીને, રામકૃષ્ણ મિશનને તેઓ સમયસર ઉદાર સખાવતો આપતા. આ મહાન વૈજ્ઞાનિકને બાળકો પર અપાર પ્રેમ હતો. નાતાલની સવારે ગરીબ બાળકોને બક્ષીસો આપવા માટે પોતાની બધી બચત વાપરી નાખતા.

૧૯૪૮ના ઑગસ્ટ માસની તા. ૯મીએ ડૉ. સુબ્બારાવ પોતાના કામ પર હાજર થયા નહીં. તેમનો એક સાથી તેમના રહેઠાણ પર તપાસ કરવા ગયો : ડૉ. સુબ્બારાવ પરમ શાંતિમાં પોઢી ગયા હતા! આગલી રાતે તેમને કોરોનરી થ્રોમ્બોસીસનો હુમલો થયો હતો. બીજાઓ જીવે એટલા માટે ડૉ. સુબ્બારાવે પોતાની જાતને અર્પણ કરી હતી.

આવા વૈજ્ઞાનિક-શિક્ષક-તત્ત્વજ્ઞાની-માનવપ્રેમી ડૉ. સુબ્બારાવને ભારતનું લેડરલીનું કારખાનું અર્પણ કરવામાં આવ્યું છે.

બાવીસમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

વ્યવસ્થા અંગેનાં કેટલાંક અનુભવો અને સૂચનો

ચંદુલાલ ભગુભાઈ દલાલ

સન ૧૯૬૩ના ડિસેમ્બર માસની ૨૮, ૨૯ અને ૩૦ મી તારીખે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું બાવીસમું અધિવેશન વિલે પારલે (મુંબઈ)માં મળ્યું હતું. એમાં હું હાજર રહ્યો હતો. એ વખતે, વ્યવસ્થા અંગે મળેલા કેટલાક અનુભવો અને એ અનુભવોના પરિણામે કરવા યોગ્ય લાગેલાં કેટલાંક સૂચનોનું ટાંચણ અહીં કર્યું છે.

બહારગામથી આવનાર પ્રતિનિધિઓ માટે સ્ટેશન ઉપર સત્કારવાની, ઉતારા સુધી લાવવાની, ઉતારાની, ભોજનની વગેરેની વ્યવસ્થા ઉત્તમ હતી. કોઈને કોઈ પણ પ્રકારની ફરિયાદ હતી એવું જાણવા મળ્યું નથી.

પણ સભાગૃહમાંની બેઠકોની વ્યવસ્થા અંગે થોડોક કચવાટ કાને પડ્યો હતો. સ્વાગત સમિતિના સભ્યોની બેઠકો, પ્રતિનિધિઓની બેઠકોની પાછળ રાખવામાં આવી હતી. આમાં કદાચ એવી ભાવના હશે કે પ્રતિનિધિઓ તો મહેમાન ગણાય એટલે એમને આગળ બેસાડવા જોઈએ. પ્રતિનિધિ થવાની ફી રૂપિયા પાંચ હતી જ્યારે સ્વાગત સમિતિના સભ્ય થવાની ફી રૂપિયા દસ હતી. સૌ કોઈ જાણે છે કે પ્રતિનિધિ બનનાર ખરેખર કોઈનો પ્રતિનિધિ હોતો નથી—જે કોઈ રૂપિયા પાંચ આપે તે આપોઆપ પ્રતિનિધિ બની જાય છે. તેમ જ જે કોઈ રૂપિયા દસ આપે તે સ્વાગત કરવા તૈયાર હોય છે અને આવનાર તો મહેમાન છે એ ભાવનાથી સ્વાગત સમિતિના સભ્ય બનતા નથી. સ્વાગત સમિતિના સભ્ય બનાવવાની પાછળી હેતુ તો અધિવેશનના ખરચને પહોંચી વળવાની એક વ્યવસ્થા ઊભી કરવાનો હોય છે—એ એક પ્રકારનો ફાળો જ હોય છે. એટલે આ લોકોને, પાછળ બેસવાનું આવે ત્યારે કચવાટ એ પ્રકારનો હોય છે કે વધુ રકમ આપનારને પાછળ બેસાડવામાં આવે છે અને ઓછી રકમ આપનારને આગળની બેઠકો મળે છે. આમાં વળી, સાંભળવા મુજબ વિલે પારલેમાં રહેનાર, પ્રતિનિધિ ન બની શકે પણ બીજે—સાંત ક્રુઝ અગર અંધેરીમાં—રહેનાર પ્રતિનિધિ બની શકે એવો નિયમ હતો, એટલે પડોશના પરામાં રહેનાર પાંચ રૂપિયા ભરી પ્રતિનિધિ બની આગલી બેઠક મેળવી શકે. આ અંગે થોડોક કચવાટ સાંભળવા મળ્યો હતો.

વળી, પાછળની ખુરશીઓ ગાદી વિનાની હતી અને આગળની ખુરશીઓ ગાદીવાળી હતી એટલે, ઓછી રકમ ભરનારને માટે વધુ સારી ખુરશીઓ હતી.

આ કચવાટની યોગ્યાયોગ્યતા વિશે કદાચ મતભેદ હોય પણ પાછલી ખુરશીઓ કરતાં આગલી ખુરશીઓ સહેજ ઊંચી હતી એને અંગે જે કચવાટ હતો તે સકારણ હતો એમ કહી શકાય. પાછળ બેસનારને આખો વખત ઊંચી જ ડોક રાખીને જોવાનું હોય એ કેમ પાલવે? સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ ત્રણ–ચાર કલાકના હતા. એટલો લાંબો સમય ઊંચી ડોકે જોયા કરવામાં સારી પેઠે થાક લાગે. અને જેઓ આ કાર્યક્રમો સિવાયના બીજા કાર્યક્રમોના અધિવેશનની બેઠકો–વેળા પણ હાજર હોય એમના થાકનું તો પૂછવું જ શું? સ્ટેજ ઊંચું હતું એટલે થોડી રાહત હતી; પણ જમીનનો ઢાળ સ્ટેજ તરફ રહે એ પ્રમાણે ખોદાણ–પુરાણ કરાવવામાં આવ્યું હોત તો આ રાહતમાં વધારો થાત એમ કહી શકાય.

કાર્યક્રમ ગોઠવનારે થોડોક વધુ વિચાર કર્યો હોત તો જણાત કે એમાં મુખ્ય બાબતોને ગૌણ સ્થાન હતું અને પ્રમાણમાં ઓછી મહત્ત્વની બાબતોને અગ્ર સ્થાન હતું. સંદેશા-વાચન, આવકાર આપનાર અને સ્વાગત કરનારનું પ્રવચન, પરિષદના ઉદ્ઘાટનની વિધિ કરવાની વિનન્તિ, ઉદ્ઘાટન કરનારનું અને એને ટેકો આપનારની સંખ્યા અને એમનાં પ્રવચનો, ગત બેઠકની કાર્યવાહીના અહેવાલનું (ટૂંકું પણ) વાચન વગેરે વગેરે કાર્યક્રમો જરૂરના મનાયા હોય તો પણ એમાં ખરચાયેલો સમય એટલો બધો હતો કે અધિવેશનના પ્રમુખના ભાષણ માટે તો જાણે કોઈ સમય જ નહોતો રહ્યો, અગર તો પ્રમાણમાં બહુ ઓછો રહ્યો હતો. અને વળી આ ભાષણ તો સૌથી છેલ્લું હતું– બધા કંટાળી ગયા હતા એ વખતે હતું. એટલે કાર્યક્રમોને અપાયેલા મહત્ત્વમાં કાંઈક અસમાનતા લાગતી હતી – પ્રમાણ જળવાયું નહોતું એમ લાગતું હતું.

વિભાગીય પ્રમુખોનાં ભાષણોની પણ અમુક અંશે આ જ સ્થિતિ થઈ હતી. ત્રણ કલાકની એક જ બેઠકમાં પાંચ વિભાગીય પ્રમુખોનાં પાંચ ભાષણો અને એ દરેક પ્રમુખની ઓળખ આપનાર પાંચ જણનાં બીજાં પાંચ ભાષણો થયાં. દરેક પ્રમુખનું ભાષણ મનનીય હતું પણ દરેકને પોતાના ભાષણમાંથી, કેવળ સમય બચાવવા ખાતર, કેટલુંય છોડી દેવું પડ્યું હતું—વાંચવામાં લગભગ દોડમદોડ કરવી પડી હતી.

આ કાર્યક્રમમાં, ઉતાવળ કરવા છતાં સમય ઘણો ગયો હતો. પ્રેક્ષકો કંટાળ્યા હતા. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ ખુરશીઓ ખાલી થતી ગઇ હતી; અને વિભાગીય પ્રમુખોમાંથી પણ કેટલાક, પોતાનું ભાષણ પૂરું થયું એટલે ચાલવા માંડ્યું હતું! ઉપસંહાર કરતી વખતે, અધિવેશનના પ્રમુખે, લોકોની રુચિ ઉપર ટીકા કરી અને કહ્યું, 'જેમને ન સાંભળવું હોય તેમના માટે બહાર જવા અહીં ઘણા દરવાજા ખુલ્લા છે.' આમ કહી એમણે આવો ખીચોખીચ કાર્યક્રમ ગોઠવનારને કાંઈ ન કહેવાનું સૌજન્ય દાખવ્યું.

આને અંગે એટલી જ સૂચના થઈ શકે કે આના માટે વધુ સમય રાખવો જોઈએ. અગર ભાષણોની લંબાઈને કારણે એના વાચન ઉપર સમય-મર્યાદા મુકાવી જોઈએ; અને બધા જ વિભાગોના પ્રમુખોનાં ભાષણો એક જ સળંગ બેઠકમાં રાખવાં જોઈએ નહિ.

એટલું સારું હતું કે સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખના, અધિવેશનના પ્રમુખના અને વિભાગીય પ્રમુખોનાં ભાષણો છાપીને વહેંચવામાં આવ્યાં હતાં. આ વહેંચવાની વ્યવસ્થા અંગે એક સૂચન કરવા જેવું લાગે છે; તે એ કે, ભાષણ ચાલતું હોય ત્યારે જ એ વહેંચવામાં આવે એના કરતાં પ્રવેશદ્વારે જ આપવામાં આવે તો વહેંચવાનું સુગમ પડે, વહેંચવા માટે ઓછા માણસો જોઈએ અને ચાલુ ભાષણ સાંભળવામાં ખલેલ ન પડે.

ન સમજાય એવી બે બાબતો એ હતી કે અધિવેશનની પૂર્ણાહુતિ ૩૦મી તારીખે થઈ હતી છતાં આભારવિધિ પહેલે જ દિવસે કરવામાં આવી હતી, અને બેઠકને અન્તે 'વંદે-માતરમ્' પહેલા બે દિવસ ગવાયું પણ ત્રીજે–છેલ્લે–દિવસે ન ગવાયું!

ભાષા-ભગિનીઓનો કાર્યક્રમ સૌથી વધુ મહત્ત્વનો હતો એમ કહી શકાય. મરાઠી અને હિન્દી સાહિત્યકારોને નિમંત્રીને એમના સાહિત્યની હાલની સ્થિતિનો કાંઈક ખ્યાલ આપવાના એમના પ્રયત્નો આવકારદાયક હતા. એનાથી ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિની તુલના થઈ શકે.

'રસોડાની વ્યવસ્થા સારી હતી એ આગળ કહેવાયું છે; પણ એ તો રસોઈની અને

પીરસવાની વ્યવસ્થા વિશે. બીજી વ્યવસ્થા અમુક રીતે ઊણપવાળી હતી. પ્રતિનિધિ ન હોય એવા પણ મફત જમનારા હતા. પોતાનો, પ્રતિનિધિનો બિલ્લો બીજાને, કેવળ જમવા ખાતર આપનાર પ્રતિનિધિ હતા એ મેં જાતે જોયું છે. વળી સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ વખતે, સભાગૃહમાં ગયા પછી બીજાઓના બિલ્લા ઉઘરાવી બહાર જઈ એ જ બિલ્લા બીજાઓને આપી એના જોરે મંડપમાં દાખલ કરાવનાર પણ હતા ! કુમળી વયનાં બાળકોને આવું કરવાનું પ્રોત્સાહન આપનાર માબાપોની ખોટ નહોતી.

સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખને, બીજે જ દિવસે એ મતલબની જાહેરાત કરવી પડી હતી કે 'કેટલાક પ્રતિનિધિઓ મને કહેવા આવ્યા છે કે અમારા બિલ્લા ખોવાઈ ગયા છે. અત્યાર સુધી અમે એમને ડુપ્લીકેટ બિલ્લા આપ્યા છે પણ હવે અમારાથી એ બને એમ નથી.' આ જાહેરાતની પાછળનો મર્મ સમજી શકાય એવો છે.

આને માટે મારું ભવિષ્ય માટે એ સૂચન છે કે દરેક પ્રસંગની એક એક સ્લીપ અગર ટિકિટ આપવી જોઈએ; અને દરેક પ્રસંગે એ માગી લઈ એનો નાશ કરવાની સૂચના સ્વયંસેવકોને આપવી જોઈએ. દા. ત., દરરોજની બે વખતની ચાની, બે વખત જમવાની, અધિવેશન માટેની અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોની એમ દરરોજની કુલ છ ટિકિટો જે તે મતલબની છાપીને દરેક પ્રતિનિધિને આપવી અને દરેક પ્રસંગે જે તે ટિકિટ એમની પાસેથી લઈને તેનો નાશ કરવો. (એક જ કાર્ડ ઉપર બધા જ પ્રસંગો છાપી પંચીંગ કરવાની પદ્ધતિ પણ અપનાવી શકાય પણ એમાં અમુક મુશ્કેલીઓ રહેલી છે.) આમ કરવામાં આવે તો ઉપર જણાવેલું દૂષણ બંધ થઈ જશે.

એક બીજી સૂચના કરવા જેવી છે. દરેક બહારથી આવનારે પોતાની સાથે શી શી ચીજો લાવવી જોઈએ એની યાદી છપાવીને દરેક અગાઉથી મોકલવી જોઈએ. સ્થળ, ઋતુ નાહવા-ધોવાની ગોઠવણ વગેરે વિચારી આ યાદી તૈયાર કરવી જોઈએ. સ્વાગત સમિતિ ઉપર વિના કારણે બોજો ન પડે, અને આવનારને, શું લાવવું એની સૂઝ પડે એ માટે આમ કરવું જરૂરનું છે.

આ બધાં સૂચનો ટીકારૂપે નહિ પણ ભવિષ્યના માર્ગદર્શન માટે નમ્રભાવે કર્યાં છે. આશા રાખું છું કોઈ એનો ઊલટો અર્થ નહિ કરે.

❋

લેખકોને

'પ્રસ્થાન'ના વાચકોને આજના અનેકવિધ પ્રશ્નો ઉપર વિશેષ જાણવા મળે તથા જીવન્ત પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા ચાલે તેમજ એકંદરે વાંચનમાં પણ વિવિધતા આપી શકાય એ હેતુથી ટૂંકા ટૂંકા લેખો મોટે ભાગે આપવાની નીતિ સ્વીકારી છે તે તરફ આપનું ધ્યાન ખેંચું છું.

લેખો બે-ત્રણ પાનાંના ટૂંકા હોય એ ઈચ્છનીય છે. અલબત્ત, રસમય સામગ્રી માટે વધુ પાનાં પણ આપી શકાય છે. મુખ્ય મુદ્દા ત્રણ-ચાર પાનાંમાં સમાઈ જાય એ રીતે લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે.

—સંચાલક : 'પ્રસ્થાન'

સ્વામી રામદાસ — એક પરિચય

'સત્સંગી'

ગીતામાં ભગવાન કહે છેઃ

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ અ. ૪, શ્લોક ૭–૮

"હે ભારત! જ્યારે જ્યારે ધર્મ મંદ પડે છે, તથા અધર્મ જોર કરે છે, ત્યારે ત્યારે હું જન્મ ધારણ કરું છું (૭). સાધુઓની રક્ષાને અર્થે અને દુષ્ટોના નાશને અર્થે તથા ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવાને સારુ યુગે યુગે હું જન્મ લઉં છું." (૮).

આ બે શ્લોકોનો સાધારણ રીતે ઉપર મુજબ—ગાંધીજીએ કર્યો છે—એવો જ અર્થ કરવામાં આવે છે. પરંતુ પહેલા શ્લોકમાં आत्मानं सृजामि કહ્યું છે, જ્યારે બીજામાં संभवामि કહ્યું છે. संभवामि એટલે "હું જન્મું છું" એ તો બરોબર છે પરંતુ "આત્માને સર્જું છું" ત્યાં કોને સર્જવાની વાત છે? ત્યારે સંત પુરુષો કહે છે, "અહીં આત્માને એટલે સંતોને; ગીતામાં જ ભગવાને એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે, "જ્ઞાની તો મારો આત્મા છે" અર્થાત્ પરમાત્મા સંતોને મોકલે છે એમ સાતમા શ્લોકનો અર્થ છે. સંહાર કરવાનું કામ ભગવાનનું છે, તેથી જ્યારે દુષ્ટોનો વિનાશ કરવાનો હોય છે ત્યારે પોતે અવતાર લે છે અને ધર્મમાં મંદતા આવે છે ત્યારે સંતોને મોકલે છે." અમે તે અર્થ ઘટાવીએ, પરંતુ એ હકીકત છે કે જગતમાં પ્રત્યેક કાળમાં સંતો પાકે છે; વળી સંતો એવા કરુણાળુ હોય છે કે એ કોઈનો નાશ કરતા નથી પરંતુ બધાંનું દુઃખ દૂર કરે છે. તુલસીદાસ કહે છે કે, "સંતોનાં હૃદય તો માખણ કરતાં પણ કોમળ હોય છે; માખણ તો પોતાને તાપ લાગે ત્યારે દ્રવે છે, જ્યારે સંત પુરુષોનાં હૃદય બીજાના તાપે—બીજાનાં દુઃખ જોઈ દ્રવે છે."

વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં આપણા દેશમાં જે સંતો પાક્યા તેમાં ભારત તેમ જ જગતમાં જેમનાં નામ પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં હોય તેવા ત્રણ સંતો દક્ષિણ ભારતમાં જ થઈ ગયા—શ્રી અરવિંદ, શ્રી રમણ મહર્ષિ અને શ્રી રામદાસ સ્વામી. શ્રી અરવિંદ અને શ્રી રમણ મહર્ષિએ ૧૯૫૦ માં મહાસમાધિ લીધી, અને હવે—ગયા જુલાઈની ૨૫ મી તારીખે—શ્રી રામદાસ સ્વામીએ દેહત્યાગ કર્યો છે. એમનો આશ્રમ મેંગલોરથી પચાસેક માઈલ ઉત્તરે કાન્હનગઢ પાસે આવેલો છે. ૧૯૩૧ થી સ્વામીજી—અને એમનાં પ્રથમ અને મુખ્ય શિષ્યા—માતાજી કૃષ્ણાબાઈ—આ આશ્રમ ચલાવે છે.

પૂર્વાશ્રમ

મેંગલોરની પાસે હોસદુર્ગ-ભામના ગામડામાં સ્વામી રામદાસ જન્મ્યા હતા. તેમનો જન્મ સંવત ૧૯૪૦ (ઈ. સ. ૧૮૮૪)માં હનુમાન જયંતી એટલે ચૈત્ર સુદ પૂનમને દિવસે થયો હતો. એમનું મૂળ નામ વિઠ્ઠલરાવ હતું; પિતાનું નામ બાળકૃષ્ણરાવ અને માતાનું નામ લલિતા દેવી. પોતાના વતનમાં અંગ્રેજીનો મેટ્રિક સુધી અભ્યાસ કરી તેઓ મુંબઈની વિક્ટોરીઆ જ્યુબિલિ ટેકનિકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં દાખલ થયા. ત્યાં ત્રણ વર્ષની તાલીમ લઈ બહાર પડ્યા પછી એમનાં લગ્ન થયાં, અને એક પુત્રી પણ થઈ. એમનો ગૃહસ્થાશ્રમ લગભગ

૧૪ વર્ષ ચાલ્યો. આ દરમિયાન તેમણે મદ્રાસ, ત્રાવણકોર, ગડગ, ગુલમર્ગ, કોઈમ્બતુર, નડીઆદ, અમદાવાદ એમ અનેક શહેરોમાંની મિલોમાં થોડો થોડો વખત કામ કર્યું હતું. પછી નોકરી છોડી મેંગલોરમાં સ્વતંત્ર કામ શરૂ કર્યું, પરંતુ પૈસાની દૃષ્ટિએ આ સાહસ નિષ્ફળ નીવડ્યું. આ દરમિયાન જીવનમાં એક બે કડવા અનુભવો પણ થયા. આને પરિણામે કે સમય પાક્યો હતો તેથી એમનું મન સંસારમાંથી ઉપરામ પામવા લાગ્યું અને પરમાર્થ તરફ વળ્યું. આ સમયનું વર્ણન કરતાં તેઓ લખે છે : "રામદાસનો જે સમય પહેલાં વ્યાવહારિક કર્મોમાં જતો તે બધો વખત રામના જ ચિંતનમાં જવા લાગ્યો. ...દિવસ દરમિયાન આર્થિક કે વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓ રામદાસને પજવતી ત્યારે અગમ્ય રીતે રામ એને સહાય થતા. આથી, જ્યારે જ્યારે પણ જરા ફુરસદ મળે કે તરત એ રામનામ જપતો અને રામનું ચિંતન કરતો. રસ્તે ચાલતાં પણ રામનામનો જાપ થયા કરતો. જગતના વિષયો પ્રતિ રામદાસમાં ઉપરામતા આવતી હતી. રામભજન સારુ એણે ઊંઘ પણ ત્યજી દીધી હતી; ભાગ્યે રાતમાં બેએક કલાક સૂતો હશે. ઝીણાં અને સુશોભિત વસ્ત્રોને બદલે જાડી ખાદી પહેરવા માંડી હતી. સૂવાને માટે ખાટલાને બદલે ચટાઈ વાપરતો હતો. ભોજનમાં પણ શરૂઆતમાં એકટાણું કરી પાછળથી માત્ર દૂધ, કેળાં અને બાફેલા બટાટા જ લેવાના રાખ્યા હતા. મીઠું, મરચું તથા મસાલાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કર્યો હતો. માત્ર રામનો જ સ્વાદ લાગ્યો હતો. રામનું ચિંતન-ભજન વધતું વધતું દિવસે અને વ્યવહાર સમયે પણ ચાલવા લાગ્યું. આ વખતમાં એક દિવસ રામની પ્રેરણાથી રામદાસના પિતાએ રામદાસને બોલાવી મંત્ર આપ્યો—'શ્રીરામ જયરામ જયજય રામ'—અને કહ્યું, 'જો આ મંત્રનો તું સતત જાપ કરીશ તો ભગવાન તને શાશ્વત સુખ આપશે.' પિતાની આ મંત્રદીક્ષાથી સાધક રામદાસની પ્રગતિ વેગવંત બની (તે દિવસથી રામદાસે પોતાના પિતાને જ ગુરુ માન્યા છે)."*

ત્યાગ

એક દિવસ એમને અંદરથી આદેશ આવ્યો કે સંસારનો ત્યાગ કરવો. એમણે પોતાનાં પ્રિય પુસ્તકો—ભગવદ્ગીતા, લાઇટ ઓવ્ એશિયા અને બાઈબલ—ઉઘાડ્યાં તો જે પાનું પ્રથમ ઊઘડ્યું તેમાંથી પોતાના આ વિચારનું સમર્થન કરતાં વાક્યો જ વાંચવા મળ્યાં. આ અંગે તેઓ લખે છે : "બુદ્ધ, ક્રાઈસ્ટ અને કૃષ્ણ એ ત્રણ મહાત્માઓના શબ્દો દ્વારા રામ જ આ પ્રમાણે બોલ્યા હતા, અને બધા એક જ માર્ગ ચીંધી રહ્યા હતા — ત્યાગ. એકદમ રામદાસે આજ સુધી જેને પોતિકું ગણ્યું હતું તે બધું છોડી રામને ખાતર સંસારત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કરી લીધો. આ વખતે રામદાસ બહુ સાદો પોશાક પહેરતો. આ પોશાક એટલે એક લુંગી ને ઓઢવાનું ધોતિયું. બીજે દિવસે એણે આવાં બે કપડાં ગેરૂમાં રંગાવી લીધાં અને રાત્રે એક પત્ર પોતાની પત્નીને તથા બીજો પોતાના એક મિત્રને (રામદાસને એના દેવામાંથી છોડાવવા રામે આ મિત્ર મેળવી આપ્યો હતો) લખ્યો. છેલ્લા કેટલાક વખતથી રામદાસને પોતાની સ્ત્રી સાથે પતિપત્નીનો સંબંધ ન હતો. ત્યાગનો નિર્ણય થઈ ગયો હતો. જે જગત પ્રત્યે રામદાસને કાંઈ જ આકર્ષણ રહ્યું ન હતું અને જ્યાં પોતાનું એવું હવે કાંઈ ન હતું તે જગતને રામદાસે સવારે પાંચ વાગ્યે છેલ્લી સલામ કરી. એનું શરીર, એના પ્રાણ, એનું મન—એનું સર્વસ્વ—તે કરુણાનિધાન પ્રેમસ્વરૂપ ભગવાનના ચરણોમાં

* સ્વામીજી પોતાને માટે પહેલો પુરુષ નહિ પણ ત્રીજો પુરુષ એક વચન વાપરતા. મૂળ મંત્રમાં એમણે ૐ ઉમેરી '૩ૐ શ્રીરામ જયરામ જયજય રામ' એ મંત્ર સિદ્ધ કર્યો છે.

નિવેદિત થઈ ચૂક્યું હતું." ઘર છોડી નીકળી પડ્યા ત્યારે પોતાના મનમાં કશી પણ યોજના કર્યા વિના માત્ર ભગવાનને જ ભરોસે એ જ્યાં અને જેમ લઈ જાય તેવી રીતે અને ત્યાં જવાનું રાખ્યું હતું. રસ્તામાં એક સાધુ મળ્યો તે ત્રિચિનાપલ્લી લઈ ગયો તો ત્યાં ગયા. ત્યાંથી શ્રીરંગમ જઈ કાવેરી નદીમાં સ્નાન કર્યું. અહીં પોતે પોતાના હાથે જ ભગવાં ધારણ કર્યાં અને પોતાનું મૂળ નામ બદલી રામદાસ એવું નવું નામ ધારણ કર્યું. આ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં સ્વામીજી લખે છે : "પોતાના ભૂત જીવનમાંથી દૂર ખેંચી લાવવામાં રામનો શો ગૂઢ ઉદ્દેશ હતો તેની કંઈક ઝાંખી રામદાસને અહીં થઈ પુણ્યપવિત્ર નદીઓ અને તીર્થસ્થાનોની જાત્રા કરાવવાની રામની ઈચ્છા જણાતી હતી. શ્રીરંગમમાં નિર્મળ સલિલા કાવેરી વહી રહી હતી. રામદાસે તેનાં શુભ્ર જળમાં સ્નાન કર્યું. કાવેરીના તટ પર રામની આજ્ઞાનુસાર એણે ભગવાં ધારણ કર્યાં. રામદાસનું આ પગલું બહુ ગંભીર હતું–એક નવા જ જીવનમાં રામ એને પ્રવેશાવતા હતા. પહેલાંના સફેદ કપડાં નદીમાં પધરાવી દીધાં. ભગવાં ધારણ કર્યાં પછી રામદાસે પ્રાર્થના કરી: 'હે રામ! હે પ્રેમસાગર! હે જગન્નિયંતા! તારી જ ઈચ્છાનુસાર આ દાસ આજે સંન્યાસ ધારણ કરે છે. તારે જ ખાતર એણે સંસાર ત્યાગ કર્યો છે, સર્વ બંધન છેદી નાખ્યાં છે. તારી કરુણાની એ યાચના કરે છે. તું એને બળ આપ, શ્રદ્ધા આપ, હિંમત આપ કે જેથી એ પોતાનું વ્રત પાળી શકે અને સંન્યાસી જીવનમાં આવતાં વિઘ્નો તથા સંકટોમાંથી પાર ઊતરે.'... ભગવાનના મધુર પ્રેમથી રંગાયેલા નવીન જીવન–નવીન અવતારનો આનંદ રામદાસની નસોમાં થનગનતો હતો. એનું ક્ષુબ્ધ હૃદય શાન્ત થઈ ગયું. રામે જાણે એના મસ્તક પર હાથ મૂકી આશીર્વાદ આપ્યા! અહા એ મુક્તિનો આનંદ! હે અશ્રુઓ! એ આનંદને તમારી વાટે વહેવા દો! સર્વ દુઃખ, શોક, ભય, ચિંતા, સદા કાળ માટે પલાયન થઈ ગયાં. જય હો, રામનો જય હો! 'આજ પછી હું જ તારી સંભાળ રાખીશ; તારો બધો ભાર મારા પર છે; મારું નિત્ય ભજન કરજે. આજથી તારું નામ રામદાસ'. રામનો એ આશીર્વાદ હતો."

સાધનાકાળ

સંન્યાસ લીધા પછી સ્વામીજીએ હિંદુસ્તાનનાં ચારે ધામ–રામેશ્વર, જગન્નાથ, બદરીકેદાર અને દ્વારકા ઉપરાંત અનેક તીર્થસ્થાનોની યાત્રા કરી. આ યાત્રા દરમિયાન જ એમની સાધના પરિપક્વ થઈ અને એમને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો એમ કહી શકાય. યાત્રા દરમિયાન એમનું એમ જ કામ હતું–રામનામનું રટણ. રાત હોય કે દિવસ, ટ્રેઈન હોય કે ધર્મશાળા, રસ્તો હોય કે જંગલ હોય, ગુફા હોય કે કોઈનું ઘર હોય : એમના મુખે સતત મંત્રજપ ચાલ્યા કરતો. પોતાની આ સાધનાનું તેઓ આવું વર્ણન કરે છે: "ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરવો હોય તો એના નામનો જપ સતત અને નિરંતર કરવો જોઈએ. અને તેથી જ ભગવાને રામદાસ પાસે બધી સાંસારિક પ્રવૃત્તિ છોડાવી દીધી જેથી રામદાસ પોતાનો બધો સમય રામમંત્રના જપમાં ગાળી શકે. ભગવાને જ આ હેતુને લક્ષમાં રાખી રામદાસનાં આહાર અને નિદ્રા ઘટાડી દીધાં. સાચું પૂછો તો કેટલાક મહિનાઓ સુધી તો એ બિલકુલ ઊંઘતો જ નહોતો અને લાંબા લાંબા ઉપવાસ પણ કરતો. પણ રામનું નામસ્મરણ તો સતત એના મનમાં ચાલ્યા જ કરતું. ભગવાન એને જંગલમાં અને ગુફાઓમાં દોરી ગયો જ્યાં બેસીને રામદાસે ભગવાનના મધુર નામનું અમૃત રાત અને દિવસ બેસીને પીધા કર્યું.... આવી રીતે ગુરુએ આપેલો મંત્ર રામદાસ જપતો ત્યારે એના મધુર ધ્વનિ પર રામદાસ પોતાનું ચિત્ત એકાગ્ર કરતો. નામધ્વનિના જાદુથી મન મુગ્ધ બની શાંત અને નિસ્તરંગ થઈ

જતું અને મંત્ર આપોઆપ બંધ પડી જતો. આવી રીતે મન પરમ ચૈતન્યમાં લીન થતું ત્યારે રામદાસને પોતાની અંદર જ પરમાત્માનાં દર્શન થતાં એટલું જ નહિ, પરમાત્માનો ને પોતાનો અભેદ પણ અનુભવાતો."

સાધનાની શરૂઆતમાં સ્વામીજીનું મુખ્ય સાધન રામનામનું રટણ જ હતું. ધ્યાન કરવાનું પાછળથી પરમાત્માએ જ સુઝાડયું. પોતાની પ્રથમ યાત્રામાંથી પાછા ફર્યા બાદ સ્વામીજી મેંગલોરની બહાર ટેકરી પરની ગુફામાં રહેતા હતા. ત્યાં રહી રામમંત્રનું રટણ કરતા ત્યારે એમને પરમ શાન્તિનો અનુભવ થતો તથા બહારનું જીવન અને જગત સ્વપ્ન જેવાં લાગતાં. "આ અવસ્થામાં ભગવાનનો હુકમ થયો કે રામદાસે આંખો બંધ કરીને બેસવું અને પોતાનું મન જ્યાં જાય ત્યાં જવા દેવું. રામદાસ ટટ્ટાર બેઠો અને આંખો મીંચી દીધી. આંખો મીંચતાની સાથે જ મન સ્થિર થઈ ગયું, ઊંડું ઊતરી ગયું અને લય પામ્યું. રામદાસ આનંદસમાધિમાં ડૂબી ગયો. આવી સ્થિતિમાં પોતે ત્રણ કલાક રહ્યો. આ દરમિયાન એના હાથપગ અચેત થઈ ગયા હતા. એના આત્માના ઊંડાણમાંથી આનંદના ફુવારા ઊડી એને નવરાવી રહ્યા અને એ આનંદ સાથે પોતે એકરસ થઈ ગયો. આ સમાધિમાંથી પોતે બહાર આવી શકતો નહોતો—અથવા કહો કે એને બહાર આવવાનું ગમતું નહોતું. આ બંને હકીકત સાચી છે. રામદાસ પોતે એ આનંદમહોદધિમાં ખોવાઈ ગયો હતો તેથી બહાર નીકળી શકતો ન હતો; અને આ અનિર્વચનીય આનંદનો રસ એ લૂંટતો હતો તેથી બહાર આવવા એ ચાહતો ન હતો." આ જ વખતે કે તે અરસામાં એમને ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર થયો હશે એમ લાગે છે. ભાવનગરમાં એકવાર કોઈ ભક્તે એમને પૂછેલું: "આપને સાક્ષાત્કાર ક્યારે થયેલો? આપ ચોક્કસ તારીખ કહી શકશો?" રામદાસજીએ જવાબ આપ્યો, "હા; ર૭મી ડિસેમ્બર ૧૯૨૨. પણ ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર એટલે શું? એક રીતે જોઈએ તો એમાં સર્વસ્વ આવી જાય છે, ને બીજી રીતે જોઈએ તો એનું કાંઈ મહત્ત્વ નથી. પરમાત્મા અનંત છે. એટલે અમુક મુકરર સમયે જ એનો સાક્ષાત્કાર થયો એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. આવા અનંત ગુણવિધાન પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા અને એ અનુભવમાં દૃઢ નિષ્ઠા થવા માટે વખત જોઈએ છે. શરૂઆતમાં તો એક ભૂમિકાનો અનુભવ થાય છે અને ત્યાંથી ધીમે ધીમે વિકાસ થતાં પરમાત્માનો સમગ્રતયા અને સર્વ પ્રકારનો અનુભવ મળે છે. જેમ કળીમાંથી ફૂલ ખીલે અને પછી ફળ બેસે એવી રીતે સાધકનો ક્રમશઃ વિકાસ થય છે. કળી પૂરેપૂરી ખીલી રહે ત્યારે જ એનું પુષ્પ બને છે. શરૂઆતમાં તો એ કળી જ હોય છે જેમાંથી ધીમે ધીમે ફૂલ બની સુગંધ પ્રસરે છે. અને છતાં કળીમાં પોતાની સુંદરતા રહેલી જ છે. પૂર્ણ ખીલેલાં પુષ્પનું સૌંદર્ય વળી નિરાળું હોય છે. કેટલાક અર્ધવિકસિત રહેવાનું પસંદ કરે છે અને અને પોતાનું સૌંદર્ય સોળે કળાએ પ્રગટ ન કરતાં ગુપ્ત રાખે છે. આમ છતાં કળીમાંથી ફૂલ બનવાની આખી પ્રક્રિયા જ સુંદર અને સરસ છે. ૧૯૨૨માં રામદાસને આ જગત મૃગજળ જેવું આભાસ માત્ર દેખાતું, જગત પ્રતિ એ જાણે મરી ગયો હતો અને અધ્યાત્મ જીવનમાં નવો જન્મ લઈ પ્રવેશ્યો હતો. પોતાના હૃદયમાં રહેલા ભગવાન તરફ અભિમુખ હતો ને જગત તરફ એની પૂંઠ હતી. એ ઊંઘતો હતો. આ કાળ પોતાના સાક્ષાત્કારનો હતો એમ આજે રામદાસ કહી શકે છે. ત્યારબાદ આ અનુભવકળી ધીમે ધીમે વિકાસ પામતી પૂર્ણ કળાએ ખીલી ઊઠી અને પ્રગટ થઈ. આમાંથી ફળ ક્યારે પાકીને મધુર બન્યું તે કહેવાનું શક્ય નથી."

ચાલુ] [આવતા અંકમાં પૂરો થશે.]

*

દીવાનોં કી આવાઝ્

જીસકો દીવાના સમજતે હો, વહ ફરજાના હૈ,
ઉનકી બાતોં કો સુનો ગૌરસે, કયા કહતે હૈ.

[જેને તમે પાગલ સમજો છો, તે તો ખૂબ હોશિયાર છે, એ શું કહે છે તે જરા ધ્યાનથી સાંભળો]

*

મિલ ગઈ આંખે તો ઈસકી કયા ખુશી ?
લુફત જબ હૈ દિલસે હો દિલકા મિલના.

[આંખ મળી ગઈ તો એમાં શી મઝા ? મઝા તો ત્યારે આવે કે દિલના મિલાપ થાય.]

*

નજર આતે થે તુમ તો બેજબાં સે
યહ બાતેં આ ગઈ તુમકો કહાસે ?

[દેખાતા હતા તે મૂગા જેવા, આ વાતો કયાંથી કરવા લાગ્યા ?]

*

ઇશ્ક મુજકો નહીં વહશત હી સહી,
મેરી વહશત તેરી શોહરત હી સહી.

[પ્રેમ મને ન મળે, ભલે નસીબમાં પાગલપણું જ મળે, પણ મારું પાગલપણું તારી શાનનું કારણ બને.]

*

હમ રોને પે આ જાયેં તો દરિયા હી બહા દે,
શબનમ કી તરહ હમે રોના નહીં આતા.

[અમે રડવા બેસીએ તો આંસુઓની નદી વહેવડાવી દઇએ, ઝાકળની જેમ અમને રડતાં નથી આવડતું.]

❊

વિજ્ઞાન–શિક્ષણમાં આંધળી દોટ ?

ડૉ. જયકુમાર શાહ

છેલ્લા બે દાયકાથી ગુજરાતમાં તેમજ દેશભરમાં વિજ્ઞાનના શિક્ષણ તરફ વળેલા વિદ્યાર્થીઓની તેમ જ એ શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓની સંખ્યામાં ખૂબ જ વધારો થયો છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ વિજ્ઞાનક્ષેત્રે સૌથી સારી બુદ્ધિપ્રતિભાસંપન્ન વિદ્યાર્થીઓ જ વળે છે એવી સહજ મદદ અંશે સાચી છાપ ઊભી થયેલી છે. પહેલી નજરે આ એક ઊજળું ચિત્ર છે. પરંતુ સહજ ગંભીર સાચી રીતે વિચારતાં આપણી શિક્ષણ અને સંશોધનની કાર્યપદ્ધતિમાં પણ પોલાણ નજરે ચડે છે.

સદ્ભાગ્યે આ હકીકત મોડી મોડીયે હવે પ્રકાશમાં આવવા લાગી છે. પીઢ વૈજ્ઞાનિક શિક્ષક શ્રી જે. બી. એસ. હાલડેનના મતે વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ ચાર કારણો માટે છે : વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણવાળી સંસ્કૃતિ સર્જવા માટે; વ્યવહારુ ઉપયોગ માટે; શીખવવા માટે; અને સંશોધન માટે. વિજ્ઞાનશિક્ષણના અભ્યાસક્રમ અને પ્રથાની ગુણવત્તાને એ ગજથી માપતાં આપણો વિકાસ અસંતોષકારક જણાયા વિના રહેશે નહિ.

કશું ય સમજ્યા વિના, આંધળી રીતે, વ્યક્તિને કશું જ ન સ્વીકારવા દેનાર, બૌદ્ધિક પ્રામાણિકતાને પોષતો અને આવકારતો વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ જીવનના એકેએક પાસામાં પ્રસરી રહે એ વિજ્ઞાનના સફળ શિક્ષણથી થતો મૂળભૂત લાભ છે, પરંતુ રોજિંદા જીવનમાં એનો અભાવ માત્ર સામાન્ય માણસમાં જ નહિ પરંતુ વિજ્ઞાનને વરેલા લોકોમાં પણ વરતાય છે એ હકીકત છે. ધર્મ, શુકન–અપશુકન વગેરેમાંની અંધશ્રદ્ધા હજી ય એક મહત્ત્વના પરિબળ તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

સ્ત્રીઓના ખાસ રોગો અને પ્રસૂતિશાસ્ત્રમાં અનુસ્નાતક ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરવાની ખ્વાહિશ ધરાવતા મારા એક ખ્રિસ્તી ડૉક્ટર મિત્રે મને એક દિવસ અજાયબ કરી દીધો. ચાર પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓની એક માતાને ભાવિમાં સંતાન ન થાય એવું ઑપરેશન કરાવવું હતું. કુટુંબના કલ્યાણ માટે એમાં એને પતિસહ ઘરનાં સૌની સંમતિ હતી. તેમ છતાં એ ડૉક્ટરે એ કામ જાતે ન કરતાં બીજા સાથીને સોંપી દીધું ! કારણ પૂછતાં એમણે જણાવ્યું : "કોઈને નિર્વંશ કરી કુદરતની આડે આવવાની મારો ધર્મ મનેના પાડે છે." ! ધર્મ પ્રત્યે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ જોવાની એમનામાં જે અશક્તિ હતી તેથી મેં સાચે જ ખેદ અનુભવ્યો.

શ્રી. હાલડેન પણ આવી જ ફરિયાદ આ રીતે કરે છે : દરેક હિંદુ, મહિનાનાં નામ જાણે છે. છતાં દરેક મહિનો એ માસમાં જે તારો કે તારાનું ઝૂમખું પૂર્ણચંદ્ર નજીક હોય તે નામે ઓળખાય છે એ વાત બહુ ઓછા જાણે છે અને એ ઉપરથી તારાઓને ઓળખવાની આવડત તો નહિ જેવા માણસોમાં જ હોય છે.

આમ વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપણા જીવનમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ વિકસાવી શક્યું નથી.

વિજ્ઞાનનું સામાન્ય શિક્ષણ જીવનવ્યવહારને વધુ સારો, ઉપયોગી અને ઉત્પાદક બનાવી શકે છે. આરોગ્ય–વિજ્ઞાનનું થોડું શું જ્ઞાન માતાને પોતાના બાળકની જિંદગી બચાવવામાં

મદદ કરી શકે છે. ડગલે ને પગલે જીવનમાં કામ આવે, વખતોવખત ઊભી થતી ઉલઝનોનો ઉકેલ આણી શકે એવી વિજ્ઞાનની વ્યવહારુ વાતો આમજનતાના ખૂણે ખૂણે પહોંચે એ આપણા વિજ્ઞાનશિક્ષણની સફળતાની એક બીજી નિશાની છે. એ બાબતમાં પણ બહુ સંતોષકારક પરિણામ આણી શક્યું નથી સંભવ છે કે ચીલાચાલુ ધોરણને વળગી રહેવાની વૃત્તિ અને નવું અપનાવવા માટેની સક્રિય ઉદાસીનતા એ માટે જવાબદાર હોય.

વિજ્ઞાનના શિક્ષણની ગુણવત્તા ઘટી છે એ ફરિયાદ હવે સામાન્ય થઇ પડી છે કારણ કે જે કંઈ બની રહ્યું છે તેનું સંચાલન કરતાં રહસ્યો શોધી કાઢવાની સતત પ્રક્રિયા તરીકે વિજ્ઞાનને ઓળખવામાં આવતું નથી. વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ અત્યારે તો નક્કી કરેલો અભ્યાસક્રમ વિદ્યાર્થી કે તેની નોટ સુધી પહોંચાડી દેવામાં જ સમાપ્ત થાય છે ! તેમાંય 'ગાઇડ'નો ટૂંકો માર્ગ લેનાર વિદ્યાર્થી ઘણીવાર પરીક્ષામાં બીજાઓ કરતા વધુ ઝળકી જઈ શકે છે ! સમગ્ર શિક્ષણનો ઉદ્દેશ માત્ર પરીક્ષા પાસ કરાવવાનો અને તે દ્વારા ડૉક્ટરી કે ઈજનેરી જેવી કમાઉ કારકિર્દીઓમાં પ્રવેશ અપાવવાનો હોય એવું દેખાઈ રહ્યું છે. પરિણામે વિજ્ઞાન-સંસ્થાઓની, શિક્ષકોની અને સ્નાતકોની સંખ્યા વધવા છતાં ગુણવત્તા ઘટી છે.

આ બધી ઊણપોની સીધી નીપજ છે—સંશોધનનો અભાવ વિજ્ઞાન એ કંઈ સીમિત જ્ઞાનવિસ્તાર નથી. વિજ્ઞાનમાંથી પોતે જે કંઈ પામ્યો છે તેને આધારે સતત વધતા જતા એ જ્ઞાનરાશિમાં પોતાનો ફાળો નોંધાવવાની દરેક વૈજ્ઞાનિકની ફરજ છે; કારણ કે એકનું કાર્ય બીજાના કાર્યને માર્ગ દેખાડે છે. એકનું કામ જ્યાં સમાપ્ત થાય છે, ત્યાં ઘણીવાર બીજાનું કાર્ય શરૂ થાય છે. કવિવર ટાગોરની પંક્તિ–तोमार हल शुरू, आमार हल माला, आमार तोमार मिले एमनी बहे धारा'-ને સંશોધનક્ષેત્રે વૈજ્ઞાનિકો સાકાર કરતા હોય છે.

આપણે ત્યાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધન માટે કેન્દ્ર સરકારનું એક ખાસ ખાતું છે અને તેની પાસે સારી પ્રયોગશાળાઓ છે, છતાં તેમાં ઘણું જ ઓછું કામ થયું છે એ હકીકતની કબૂલાત ખુદ એ ખાતાના પ્રધાન શ્રી હુમાયું કબીરને લોકસભા સમક્ષ થોડા વખત પહેલાં કરવી પડી હતી. વડાપ્રધાન નહેરૂએ પણ તાજેતરમાં દિલ્હી ખાતે મળેલી અખિલ ભારતીય વૈજ્ઞાનિક પરિષદમાં આ જ સૂર ઉચ્ચાર્યો હતો.

આથી એ ક્ષેત્રે પુનર્વિચારણા અને નૂતન આયોજન હવે સૌની નજરમાં અનિવાર્ય જણાવા લાગ્યાં છે. ભારત સરકારે પણ એ અંગે સૂચનો કરવા એક સમિતિની રચના કરી છે. આ એક મહત્ત્વનું અને ભાવિને પડકાર આપતું કાર્ય છે કારણ કે દેશની માત્ર ભૌતિક સંપત્તિનો જ નહિ પરંતુ સંસ્કૃતિનો આધાર પણ એના ઉપર રહેશે.

આ કાર્ય અંગે કેટલાંક સક્રિય સૂચનો વિચારવા જેવાં છે.

પ્રાથમિક કેળવણી દરમ્યાન વિજ્ઞાન ન શીખવાય એ ચાલશે, પરંતુ वैज्ञानिक दृष्टिकोण વિદ્યાર્થીમાં આવે એવી તાલીમ મળે એ ખાસ જરૂરી છે. જિજ્ઞાસાને દાબી દે એવી નહિ, પણ તેને જગાડે અને તેનો જવાબ મેળવીને જ જપે એવી વૃત્તિ વિદ્યાર્થીમાં કેળવાય તોય તેટલું તે તબક્કે પર્યાપ્ત થશે નાનાં બાળકને વિજ્ઞાનના શુષ્ક સિદ્ધાંતોમાં દાટી દેવા એ તો એક પ્રકારની ક્રૂરતા જ કહેવાય; તેને બદલે એ સિદ્ધાંતો કેવી રીતે, કેટલી મુશ્કેલીમાં અને કેટલી મહેનત પછી જન્મ્યા તે જણાવતી રસિક વાતો કહેવામાં આવે તો વિદ્યાર્થી એની

પાછળનું હાર્દ સમજી હોંશે હોંશે વિજ્ઞાન તરફ વળશે. પશુપંખીઓ, તારાઓ વગેરેની ઓળખાણ વિજ્ઞાનના પુસ્તક કરતાં વધુ રસિક અને જ્ઞાનપ્રદ બની રહેશે. "પંખીની પાંખ ગમે એટલી પૂર્ણ હોય પણ હવાના સહારા વિના તે ઊડી શકતું નથી. હકીકતો એ વૈજ્ઞાનિકોની હવા છે...તમે હકીકતોના માત્ર સંગ્રાહક બનીને ન અટકશો. તેનાં ઉદ્ભવ અને અસ્તિત્વનાં રહસ્યોને પ્રકાશમાં લાવવા તમે પ્રયત્નશીલ રહેજો..." પ્રસિદ્ધ પ્રાયોગિક વિજ્ઞાનના પ્રણેતા ઈવાન પાવલોવના આ શબ્દોનું હાર્દ શરૂઆતથી પ્રજાના ઘડતરમાં વણાઇ જાય એ આપણાં વિજ્ઞાન-શિક્ષણનો સૌ પ્રથમ ઉદ્દેશ હોવો ઘટે.

માધ્યમિક શિક્ષણના તબક્કે, વિજ્ઞાનની બધી શાખાઓની પ્રાથમિક તાલીમ બધાને મળે એવી વ્યવસ્થા અને આગળ વધવા ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીને ખાસ ઉત્તેજન અને માર્ગદર્શન મળે એવી જોગવાઈ હોવી જોઇએ એ વિશે હવે બધા નિષ્ણાતો એકમત છે. તે ઉપરાંત કેટલાક સુધારાવધારાને એ તબક્કે અવકાશ છે.

જ્યારે વર્તમાનપત્રોમાં આંતરખંડીય શસ્ત્રો અને રૉકેટની વાત આવતી હોય ત્યારે આપણો વિજ્ઞાન-શિક્ષક હજી પણ ચીલાચાલુ રીતે ન્યૂટન અને પાસ્કલના નિયમો શીખવતો હોય છે! શ્રી. હાલડેન તો એમ પણ માને છે કે "જે શિક્ષક પોતે વીસ વર્ષની ઉંમરે જે ભણ્યો હોય તે જ પચાસ વર્ષે શીખવતો હોય તો તે પોતાના દેશના વિકાસને રૂંધી રહ્યો છે." એમાં શિક્ષકનો પણ દોષ નથી. પ્રતિવર્ષ જેમ જેમ વિજ્ઞાનની ક્ષિતિજો વિસ્તરતી જાય છે તેમ તેમ શિક્ષકનું કાર્ય મુશ્કેલ બનતું જાય છે. આના એક ઉપાય તરીકે શ્રી. હાલડેને માધ્યમિક શાળાના વિજ્ઞાન-શિક્ષકો માટે દર ત્રણ કે પાંચ વર્ષે અધિકૃત વ્યક્તિઓ દ્વારા 'રીફ્રેશર્સ કોર્સ' યોજવાનું સૂચન કર્યું છે જેથી શિક્ષક સમય જોડે તાલ મેળવી શકે.

તે ઉપરાંત વૈજ્ઞાનિકોનાં રસિક જીવનચરિત્રો, શોધોની પશ્ચાદ્ભૂની ઓળખ વગેરે વિજ્ઞાનના શિક્ષણને વધુ અર્થમય સફળ અને રસિક બનાવી શકશે, ઇતરવાચન તરીકે વિજ્ઞાનને સ્પર્શતું એવું સાહિત્ય વિદ્યાર્થીને ક્યારેય બોજારૂપ નહિ નીવડે.

કૉલેજ તબક્કે, વિશિષ્ટ વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરતા પહેલાં મૂળભૂત વિજ્ઞાનોનો જરૂર પરિચય તો પહેલાં બે વર્ષોમાં વધતે-ઓછે અંશે વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીને અપાય છે, પરંતુ તે દરમ્યાન પણ 'ગાઇડ'ના ટૂંકા માર્ગથી પાસ થવાની સગવડ હોય છે. નક્કી કરેલા પ્રયોગો નક્કી કરેલી રીતે જ થાય છે, કરાવવામાં આવે છે. પરીક્ષામાં પૂછવામાં આવે છે. આથી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ વિકસતો નથી અને પ્રયોગિક વિજ્ઞાનનો મૂળ હેતુ જ મરી પરવારે છે અને નવું કશું જ નીપજતું નથી!

સંશોધન એ વિજ્ઞાનના સફળ અને સંપૂર્ણ શિક્ષણની સંભવતઃ શ્રેષ્ઠ કસોટી છે. વિજ્ઞાનની અનુસ્નાતક ઉપાધિ માટે પ્રયત્ન કરતા દરેક વિદ્યાર્થીએ તેમજ દરેક પ્રાધ્યાપકે સંશોધનમાં રોકાયેલા રહેવું જોઈએ એવો મત હવે સર્વસ્વીકાર્ય બનતો જાય છે. શિક્ષણના એ અંતિમ તબક્કે શિક્ષણ અને સંશોધન વચ્ચેની ભેદરેખા ભૂંસાઈ જવી જોઈએ. સંશોધન એ શિક્ષણની સમાપ્તિનું ઉત્તમ સર્ટિફિકેટ છે. મુંબઈ વિદ્યાપીઠના ઉપકુલપતિ ડૉ. આર. વી. સાઠેએ તબીબી અભ્યાસ અંગેના પરિષદના ઉપસંવાદમાં, થોડા સમય પર કહ્યું હતું: "તબીબી કૉલેજમાં દરેક શિક્ષકે સંશોધન કરવું જોઈએ અને દરેક સંશોધકે શીખવવું જોઈએ."

આપણે ત્યાં સંશોધન ઓછું થાય છે તેનાં કારણોમાં ઊતરવાનો સમય હવે પાકી ગયો છે. ઉપર નિર્દેશિત શિક્ષણ-પદ્ધતિની ખામીઓ તો એ માટે જવાબદાર છે જ. વધુમાં યોગ્ય વાતાવરણનો અભાવ, સંશોધન માટેની સક્રિય ઉદાસીનતા, વગેરે પણ તે માટે જવાબદાર છે. એ ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં ચોંકાવી દેનારાં કારણો હવે પ્રકાશમાં આવ્યાં છે જે લાગતાવળગતાઓનું વિશેષ ધ્યાન માગી લે છે.

એમાંનું એક છે બૌદ્ધિક શોષણ (inteletual exploitation) નીચલી પાયરીના યુવાન સંશોધકોની રાતદિનની મજૂરીના અંતે મળેલી સિદ્ધિને પોતાને નામે પ્રસિદ્ધ કરાવવાની કેટલાક મોવડીઓમાં હવે પ્રણાલી પડી જવા માંડી છે. એક જ નામ હેઠળ બહાર પડતા શક્ય હોય તેથી વધુ સંખ્યામાંના 'રીસર્ચ પેપર્સ' આ વાતની ચાડી ખાઈ રહ્યા છે. આ પરિસ્થિતિ અંગે શ્રી. હાલ્ડેને ફરિયાદ અને આશ્ચર્ય બંને વ્યક્ત કર્યાં છે અને દેશની કેટલીક સંશોધન સંસ્થાઓના ઉપરીઓની બૌદ્ધિક અપ્રામાણિકતાનો આપણને અંદેશો આપી દીધો છે. સરકારનું પણ આ વાત પ્રત્યે હવે ધ્યાન ગયું છે. છેલ્લી અખિલ ભારતીય વૈજ્ઞાનિક પરિષદમાં પ્રો. હુમાયું કબીરે આ ઉપરીઓની પ્રથા અને તેમની ડખલ સંશોધકોને ન નડે, તેઓ પોતાનું કાર્ય રોકટોક વિના કરે છતાં જરૂરી માર્ગદર્શન મળી રહે, તેમની સિદ્ધિ માટે તેમને યોગ્ય પ્રસિદ્ધિ મળે એવી કાર્યપદ્ધતિ રાષ્ટ્રીય સંશોધન શાળાઓમાં અમલી બનાવવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો હતો.

બીજું મહત્ત્વનું કારણ છે આર્થિક અસ્થિરતા અને અમુક પ્રકારનું આર્થિક શોષણ. વિજ્ઞાનને વરેલા આશકોનો કેવો અંજામ આવે છે તેનો ખ્યાલ આપવા માટે દોઢેક વર્ષ પર પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિક ડૉ. જોસેફને કરવા પડેલા આપઘાતનો કિસ્સો પૂરતો છે. કેટલીક દવા બનાવનારી કે ઔદ્યોગિક પેઢીઓ પણ સંશોધકોનું નાના પાયા પર સફાઈબંધ રીતે શોષણ કરે છે. થોડે પૈસે વ્યવહારુ સંશોધનનાં પરિણામો ખરીદી લઈ તેઓ અઢળક પૈસો પેદા કરે છે. છતાં તેઓ બહાર તો એમજ કહે છે કે તેઓ સંશોધનને ઉત્તેજન આપવા પ્રયોગશાળાઓ નભાવે છે! વાસ્તવમાં તેથી તેઓને આવકવેરામાં થોડો ફાયદો થતો હોય છે. શુદ્ધ સંશોધનમાં પડેલા સંશોધકની સ્થિતિ તો એથી પણ બૂરી હોય છે.

ત્રીજું મહત્ત્વનું ઘરઆંગણાનું કારણ છે—ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સંશોધનમાં, ગુજરાતી ભાષાનો વધુ પડતો અને ઉતાવળો આગ્રહ અને અંગ્રેજીને અકાળ દેશવટો. શિક્ષણ માતૃભાષામાં જ સૌથી સારી રીતે આપી શકાય એ સિદ્ધાંત ઘણા મોવડીઓ સ્વીકારે છે, પરંતુ એને વ્યવહાર રૂપ આપવામાં ઘણી મુશ્કેલી રહેલી છે-ખાસ કરી વિજ્ઞાન-શિક્ષણના આખરી તબક્કાઓમાં અને સંશોધનમાં. ગુજરાતી ભાષાના વધુ પડતા આગ્રહે આપણી પ્રતિભાને દેશના અન્ય ભાગો તેમજ વિશ્વથી એકલી પાડી દીધી છે. આ સ્વસ્વીકૃત બૌદ્ધિક કેદ (self-imposed intelectual isolation) આપણને જગતના સંશોધકો જોડે સીધો સંબંધ રાખતાં રોકે છે. એ આદાનપ્રદાન સંશોધનક્ષેત્રે અનિવાર્ય છે. અંગ્રેજીને યોગ્ય મહત્ત્વ આપ્યા વિના એ શક્ય નથી. ગુજરાતીનો વિકાસ અંગ્રેજીના ભોગે ન થાય એ જોવું જરૂરી છે. મહાઅમાત્ય નહેરુ, કેન્દ્રીય શિક્ષણમંત્રી શ્રી ચાગલા વગેરેએ આ અંગે યથાસમયે અને યથાસ્થાને આપણને ઘટતી સૂચના અને ચેતવણી આપ્યાં છે. આ અંગે ગુજરાતના ઘડતરમાં રસ ધરાવતા સૌ કોઈએ રાજકીય, પક્ષીય કે અંગત પૂર્વગ્રહો બાજુએ મૂકી આ ખાસ પ્રશ્નનો દીર્ઘકાળ હિતને લક્ષ્યમાં લઈ ફેરવિચાર કરવો જરૂરી છે.

* * *

અંતમાં, એક મહત્ત્વના મુદ્દા પ્રત્યે નુકનેચીની કરી લઉં. તે છે વિજ્ઞાન વિષયક સાહિત્ય. અહીં સાહિત્ય એટલે વિજ્ઞાનના શુષ્ક સિદ્ધાંતોની માહિતી કે ચર્ચા વગેરે લલિતેતર વિભાગની વાત અભિપ્રેત નથી, પરંતુ વિજ્ઞાન જોડે સંકળાયેલ લલિત સાહિત્યની વાત છે. ગુજરાતીમાં આવું સાહિત્ય છૂટુંછવાયું છે, પરંતુ પરિસ્થિતિ સંતોષકારક નથી એ એક હકીકત છે. આમજનતાને વિજ્ઞાન પ્રત્યે જાગૃત કરવાનો એ એક રાજમાર્ગ છે. વિજ્ઞાનનાં એક નાનકડા સત્ય માટે કેટલીક મુશ્કેલી શોધકોને પડી; અકસ્માત અને પ્રતિભાએ તેમાં કેવો અને કેટલો ભાગ ભજવ્યો; દેશ, સમાજ, ધર્મ અને સાથીઓએ તેમને કેવી રીતે આવકાર્યા અને ઠુકરાવ્યા તે બધાને રજૂ કરતા સત્યકથા સાહિત્યનું સર્જન અને વાચન પરદેશની સરખામણીમાં આપણે ત્યાં નહિવત્ છે. એ એકેએક કથા સત્ય માટે મરી ફીટનારની કથા છે. એમાં કલ્પના કે મૌલિકતાને અવકાશ નથી, પરંતુ એમાંની મૂળ અનુભૂતિ એટલી તો ઊંડી અને સાચકલી હોય છે કે એ લલિત સાહિત્યની જેમ જ બલ્કે ઘણીવાર એથી વિશેષ આસ્વાદ્ય બની રહે છે. મારા એક શિક્ષક ઘણીવાર કહેતા કે "કથા કરતાં હકીકતોની દુનિયા ઘણીવાર વધુ વિશાળ અને વધુ વિચિત્ર હોય છે." એવા સાહિત્યની દુનિયા સીમિત નથી, એમાં પ્રતિક્ષણ મહામૂલો ઉમેરો થતો જ રહે છે. જેમણે જગતમાંથી અજ્ઞાન અને યાતનાને દૂર કરવા પોતાનું જીવન આપી દીધું છે, પરંપરા રૂઢિઓ અને ધર્મની સામે માથું ઊંચકી સત્યને સન્માનિત સ્થાને સ્થાપ્યું છે તેવી પ્રતિભાઓનો વફાદાર પરિચય આમજનતાને આપવો એ સાહિત્યનો ધર્મ છે. ગુજરાતી સાહિત્ય આ દિશામાં આગળ વધો એવી પ્રાર્થના!

પુસ્તક-સ્વીકાર

ગુજરાત પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિ૦, વડોદરા

પ્રેથમ ગુરુ માતા
લેખક : બબલભાઈ મહેતા
પૃ. સંખ્યા ૨૭૬; કિં ૩-૫૦

આરોગ્ય-પાઠાવલી
લેખક : બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય
પૃ. સંખ્યા ૯૬; કિં. ૧-૨૫

મોસમ મનની મોરી
લેખક : ચંદ્રવદન જાની
પૃ સંખ્યા ૧૭૬; કિં. ૨-૫૦

પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા ભા. ૧
લેખક : શાસ્ત્રી રેવાશંકર બરડવાળા
પ્રકાશક : વિશ્વપ્રકાશન મંદિર, પ્રહ્‌લાદ પ્લોટ, શેરી નં. ૩૧, રાજકોટ
પૃ. સંખ્યા ૨૦૮; કિં. ૩-૦૦

ભારતે કુરુક્ષેત્ર
લેખક : રમણ પટેલ
પ્રકાશક : ગુર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય
પૃ. સંખ્યા ૧૨૨; કિં. ૨-૦૦

નગરચર્ચા

['નગરચર્ચા'માં સાંભળીને રજૂ કરેલા વિચારો સાથે લેખક કે સંચાલક સંમત છે એમ નથી; તેમ જ તે તે વિચારોની જવાબદારી પણ તેમની નથી. —સંચાલક]

નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી

o નહેરૂની માંદગીમાં લાલબહાદુર શાસ્ત્રીને સેન્ટ્રલમાં પાછા લીધા એ સૂચવે છે કે નહેરૂ એમના પછી નાવનું સુકાન શાસ્ત્રીજીને આપે.

o કલકત્તાનાં તોફાનો દરમ્યાનની નંદાજીની કામગીરી ને હિંમત જોતાં એ પણ નહેરૂ પછી આવે તો નવાઈ નહીં!

o હવે જયપ્રકાશ નારાયણ પણ સમાધિ છોડી રાજકારણમાં પડવા માગે છે ને કામરાજ સાથે મસલતો કરે છે તે શાની તૈયારી છે! એમના ૧૯૫૩ના ૧૪ મુદ્દાઓ ભૂલ્યા કે શું? 'નહેરૂ પછી'ની તૈયારીઓ ચાલે છે!

o નહેરૂ પછી પાટીલ પણ બાજી મારી જાય તો નવાઈ નહીં; પાછલા બારણાનીરમતમાં એ ખાં છે, અચ્છા અચ્છાને હંફાવે એવા છે. પાર્ટી ઉપર પકડ જમાવવામાં ઉસ્તાદ છે!

o પંડિતજીએ આ દેશની બહુમૂલ્ય સેવાઓ કરી છે; પણ તેમના કોઈ કોઈ વારના અસ્પષ્ટ આગ્રહોએ દેશની પરિસ્થિતિને કથળાવવામાં ય ફાળો આપ્યો છે એમ પણ ભાવિ ઈતિહાસકાર નોંધશે જ. એવો એક આગ્રહ પોતાના અનુગામી વિશે કશું સૂચન ન કરવાનો આગ્રહ!

o મનુષ્યમાત્રનાં સ્થાન ઈશ્વર જ નક્કી કરતો હોય છે. જવાહરલાલજીનું પોતાનું સ્થાન જ તેમણે પોતે નક્કી કરેલું નહોતું; તો પછી બીજાનાં સ્થાનો એ પોતે શા માટે નક્કી કરે? નક્કી કરે તોપણ નક્કી ઠરે એવી શી ખાતરી!

o આજના બધા નેતાઓમાં શાસ્ત્રી વધુ સ્વીકાર્ય થઈ શકે તેમ છે, બીજા કરતાં એમનો વિરોધ ઓછામાં ઓછો થાય એમ છે, માટે નેહરૂ પછી શાસ્ત્રીજી આવશે.

o ભવિષ્યમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતી વ્યક્તિ જ નેહરૂના સ્થાને આવી શકશે; અને એ ન્યાયે વખતે મેનન પણ વડાપ્રધાનપદે આવે.

o નેહરૂ પછીના વારસદારના પ્રશ્નમાં કોંગ્રેસમાં મડાગાંઠ પડે તો રાષ્ટ્રપતિ રાધાકૃષ્ણનનું વલણ, વખતે, નિર્ણાયક નીવડી શકે. ડાબી પાંખના મેનન ઉપર એમની કૂણી નજર પડે તો નવાઈ નહીં.

o નેહરૂનો અવાજ એ દેશની જનતાનો અવાજ છે. પણ આવું હાલના કેટલા નેતાઓની બાબતમાં કહી શકાશે! પ્રજા કોને તાજ પહેરાવે?

o નેહરૂ પછી જમણી પાંખ કોંગ્રેસનો કબજો લે અને શ્રી. મોરારજી દેસાઈને પોતાના નેતા બનાવે અને એમને વડાપ્રધાનપદે બેસાડવા સદોબા પાટીલ વ્યૂહરચના ગોઠવે એવું પણ બને.

o ડાબી પાંખના મેનન એમની કુશાગ્ર બુદ્ધિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિના જોરે લોકોનો વિશ્વાસ મેળવી નેહરૂની જગા પૂરે તો નવાઈ નહીં. કાશ્મીર મોરચે ઈંગ્લાંડ-અમેરિકાનો સામનો કરતા મેનન લોકહૃદયમાં વસી જાય તો નવાઈ નહીં.

o 'નેહરૂ પછી કોણ?'ની ચર્ચા જ અસ્થાને છે. કોને ખબર કોઈ અણજાણ્યુ જ નેતા તરીકે ફૂટી નીકળે. ભવિના ગર્ભમાં શું સમાયું છે તે કોણ જાણે? વખત જ નક્કી કરશે! પાકિસ્તાનમાં આજના પ્રેસિડન્ટ અયૂબખાનને કોણ ઓળખતું હતું?

o કામરાજે લાલબહાદુર શાસ્ત્રીને સેન્ટ્રલમાં નંદાના હરીફ તરીકે મૂક્યા છે, નહિતર આમ કરતાં પહેલાં એમણે મોરારજી અને પાટીલને કેમ વિશ્વાસમાં ન લીધા?

o નેહરૂનાં તેજ અમર તપો.

'ક્રાઉન' એ ક્રાઉન જ છે

ભારતમાં સર્વોત્તમ

ક્રાઉન બ્રાન્ડ

PURE ALUMINIUM THE CROWN

એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો જ વાપરો

૧. **વિશુદ્ધ એલ્યુમિનિયમમાંથી** બનાવવામાં આવે છે એટલે માનવ તંદુરસ્તી માટે તદ્દન સલામત છે.
૨. યોગ્ય એવાં **જાડા પતરામાંથી** બનાવાય છે એટલે ઘણા જ મજબૂત હોઈ લાંબો સમય ટકે છે.
૩. તેની પાછળ **૪૬ વર્ષનો એકધારો અનુભવ** પથરાયેલો છે. આજનો આધુનિક ઘાટ તેને આભારી છે.
૪. કોઈપણ સ્થળે **તદ્દન વ્યાજબી ભાવે** સહેલાઈથી મળે છે ને કરોડોની સંખ્યામાં વપરાઈ રહ્યાં છે.

શાળાએ જતાં બાળકો માટે તેમ જ હવાઈ-મુસાફરી માટે વિવિધ માપની આકર્ષક સુટકેસો અને બીજી એનોડાઇઝડ (વિવિધરંગી) વસ્તુઓ અમારી ખાસ વિશેષતા છે.

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

" ક્રાઉન એલ્યુમિનિયમ હાઉસ " : ૨૩, બ્રેબોર્ન રોડ, કલકત્તા-૧

મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, દિલ્હી

ભુલકણાપણું !

એ એક માનસિક દોષ છે. એના નિવારણ માટે
સેવન કરો આયુર્વેદની આ શરબતી ઔષધિ

ઊંઝા ફાર્મસીનું

સીરપ શંખપુષ્પી

શંખપુષ્પી આપણા વતનની એક એવી વનસ્પતિ છે જે મગજને સ્ફૂર્તિવંત અને યાદશક્તિને સતેજ કરવામાં ઘણી ગુણકારી નીવડેલી છે.

જે. વિદ્યાર્થીઓનાં મગજ ભણતાં ભણતાં થાકી જતાં હોય અને વધારે ભણવાની ઈચ્છા થતી ન હોય અને ભણેલું યાદ રહેતું ન હોય તેઓને સીરપ શંખપુષ્પીના સેવનથી આ વાતની પ્રતીતિ થશે.

ઊંઝા ફાર્મસી : : ઊંઝા [ઉ. ગુજરાત]

દરેક દવાવાળાના ત્યાં મળશે.

પ્રસ્થાન

दृष्टि पूतम् न्यसेत् - पादम्॥

ચૈત્ર સંવત ૨૦૨૦ :: વર્ષ ૩૯ અંક ૬

આદ્યતંત્રી : રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
સંચાલક : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

કૃપા કરી નોંધી લેશો ?

પ્રસ્થાન ખાસ અંકો

આરોગ્ય અંક

આઝાદી અંક

દીપોત્સવી અંક

વર્ષ દરમ્યાન અપાય છે.

લવાજમ રૂા. ૬-૫૦

* સ્વામી આનંદના લેખો અવારનવાર અપાય છે.
* ગુજરાતના પ્રથમ કોટિના વિચારક, સિદ્ધહસ્ત સાહિત્યકાર તેમજ સનિષ્ઠ અભ્યાસી લિખિત રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, કેળવણી વિષયક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતો વિભાગ, દર મહિને, "પાડોશી સાથે વાતચીત —ચર્ચા" એ મથાળે અપાય છે.
* માગશર અંકથી શ્રી. વત્સલા મહેતા લિખિત "જાપાનનાં સંસ્મરણો" નામની લેખમાળા એમની અનોખી વિશિષ્ટ શૈલીમાં શરૂ થઇ છે તે ચાલુ રહેશે.

પ્રસ્થાન-પ્રકાશનો

પ્રેમનો દંભ	૩-૦૦	નૌકાડૂબી	૬-૦૦
સ્ત્રી અને પુરુષ	૨-૫૦	દૃષ્ટિપરિવર્તન	૨-૫૦
કથાવલી ભા. ૧	૩-૦૦	ગીતા આરોપાલન	૩-૦૦
,, ભા. ૨	૨-૫૦	ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧-૨	૫-૦૦
સંસારસુખ	૩-૦૦	ખાંડાની ધાર	૪-૦૦
ટૉલ્સ્ટૉયની નવલિકાઓ	૩-૫૦	ઘરગથ્થુ વૈદક	૫-૫૦
દિનચર્યા	૩-૦૦	આંધીકૂપ [આત્મમ]	૬-૦૦
ભૂખમરાનો ઉપાય	૮-૦૦	ચાર વલ્લભભાઈ	૬-૫૦
શહીદનો સંદેશ	૧-૫૦	તમને એ નહિ સમજાય	૦-૫૦
જન્મપ્રપંચ	૫-૦૦	ક્રિકેટની વાતો ભા. ૨	૦-૫૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ

જે ગ્રાહકોનું લવાજમ સં. ૨૦૨૦ના ચૈત્ર અંકથી પૂરું થાય છે તે ગ્રાહકોને

'પ્રસ્થાન'નો આવતો અંક વી.પી.પી.થી મોકલાશે.

'પ્રસ્થાન'ના મોટે ભાગના ગ્રાહકો તો કારતક માસથી ગ્રાહક તરીકે નોંધાયેલા હોય છે પણ જેઓ વર્ષના અધવચથી ગ્રાહક થયા હોય તેમનું લવાજમ ચૈત્ર અંકથી–આ અંકથી પૂરું થશે. તેમને આવતો અંક–વૈશાખ અંક–રૂ. ૭–૨૦ ના વી.પી.પી.થી રવાના થશે તે સ્વીકારી લેવા વિનંતી છે.

પણ અમારી તો વિનંતી છે કે અંક વી.પી.થી મંગાવવા કરતાં આપ આપનું લવાજમ મ.ઓ.થી યા ચેકથી મોકલી આપશોજી. વી.પી. કરવાથી દશ આનાનો ખર્ચ વધુ આવે છે; વળી વી.પી. વાળો અંક બેચાર દિવસ મોડો પણ મળે છે. એટલે આપ આપનું લવાજમ તા. ૨૮–૪–૬૪ સુધીમાં અમને મળી જાય એમ મોકલી આપશોજી. ત્યાં સુધીમાં આપનું લવાજમ નહિ મળી જાય તો તા. ૧–૫–૬૪ની આસપાસ રૂ. ૭=૨૦ નું વી.પી. કરીશું તે સ્વીકારી લેવા વિનંતી છે.

જેમની ઈચ્છા ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહેવાની ન હોય તેમણે તે મુજબ લખી જણાવવું. પરદેશના ગ્રાહકોને વી.પી. થતાં નથી માટે તેમણે પોતાનું લવાજમ રૂ. ૧૦=૦૦ પોસ્ટલ ઓર્ડરથી (ક્રોસ કરવા નહીં) યા ચેકથી યા મ.ઓ.થી મોકલી આપવું.

ગ્રાહકોને વિનંતી છે કે તેઓ પોતાનું લવાજમ રૂ. ૬=૫૦ મ.ઓ. કરી તરત મોકલી આપે.

દીવાળી પછી છેલ્લા જે પાંચ અંકો બહાર પડ્યા છે તેનાં રૂપરંગ તથા અંદરનાં લખાણો ઉપરથી પણ ગ્રાહકોના ધ્યાનમાં એ આવ્યું હશે જ કે 'પ્રસ્થાન'માં ઘણા ફેરફારો થવા માંડ્યા છે. જુદા જુદા વિષયો ઉપરના લેખો અપાય છે, લેખોની વિવિધતા ખાતર મુદ્દાસર અને ટૂંકા પણ સચોટ લેખો અપાય છે, વગેરે. આ પ્રક્રિયા આખું વર્ષ ચાલુ રહેશે એની ગ્રાહકો ખાત્રી રાખે.

કેટલીક વિશિષ્ટતા અપાય છે તેની વિગત પૂંઠા પા. ૨ ઉપર–સામે–છે.

આપ ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહી આ પ્રવૃત્તિને સહકાર આપશોજી.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય
પ્રાર્થના સમાજ મંદિર
રાયખડ, અમદાવાદ

વ્યવસ્થાપક
'પ્રસ્થાન'

લવાજમ : હિંદમાં રૂ. ૬=૫૦ પરદેશના રૂ. ૧૦=૦૦

'પ્રસ્થાન' દર મહિનાની પહેલી તારીખે બહાર પડે છે.

તા. ૧ લી એપ્રિલ, ૧૯૬૨ થી
સમસ્ત ગુજરાત રાજ્યમાં
મેટ્રિક પદ્ધતિમાં તોલનો
ઉપયોગ ફરજીઆત બન્યો છે.

રોજિંદા વ્યવહારમાં
લેવડ-દેવડ કરતી વખતે
શેરને બદલે કિલોગ્રામ,
મણને બદલે ક્વીન્ટલ અને
તોલાને બદલે ગ્રામમાં જ
આપની ખરીદી તેમ જ ભાવો
કરવાનો આગ્રહ રાખો.

મેટ્રિક પદ્ધતિ સિવાયનાં અન્ય વજન પાસે રાખવાં એ, સજાને પાત્ર ગુનો બને છે. જૂનાં તોલ-વજન વાપરનાર શિક્ષાને પાત્ર બને છે.

સરળતા અને સમાનતા માટે મેટ્રિક પદ્ધતિ અપનાવો.

★

માહિતી ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય, સચિવાલય, અમદાવાદ દ્વારા પ્રકાશિત

પ્રસ્થાન

પુ૦ ૭૭ અંક ૬ : ૨૦૨૦ ચૈત્ર
दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

પંડિત નેહરુ પછી કોણ ?!

જયપ્રકાશ નારાયણ

દેશની આજની પરિસ્થિતિ બાબતમાં બે-ત્રણ વાત હું તમારી સમક્ષ રજૂ કરવા માગું છું. એક તો એ, જેને માટે સહુને ઘણી ચિંતા છે, કે પંડિત નેહરુ પછી દેશનું સુકાન કોણ સંભાળશે? ભુવનેશ્વરમાં પંડિતજી બીમાર પડ્યા. ત્યાર પછી એમની તબિયત સુધરી છે ખરી, તેમ છતાં પહેલાંની જેમ હવે તેઓ કદાચ દેશનું નેતૃત્વ નહીં સંભાળી શકે. . . .

ઇતિહાસમાં ક્યારેક ક્યાંક કોઈ એક પ્રતિભાશાળી નેતા પેદા થાય છે. પણ તેની પાછળ લાગલો બીજો એટલો જ મોટો પ્રતિભાશાળી નેતા પેદા થયો હોય અને એણે એની જગ્યા લીધી હોય એમ ક્યારેય જોવા નથી મળતું. પંડિતજી પછી એમના જ જેવું વ્યક્તિત્વ બરાબર એ જગ્યાએ રહે, એમ ન વિચારવું જોઈએ.

ખરું જોતાં તો આ રીતે વિચારવાની પાછળ એક બહુ જ પરાવલંબી માનસનાં દર્શન થાય છે. આપણે એક લોકશાહી દેશના નાગરિક છીએ. લોકશાહીનો અર્થ એ છે કે 'લોક' પોતાનું કામ જાતે કરે, અર્થાત્ જનતા પોતાનું રાજ્ય પોતે ચલાવે, તેની વ્યવસ્થા જાતે કરે. મહાત્મા ગાંધીએ જે લોકશાહીની કલ્પના મૂકી તેમાં છેવટે રાજ્ય અથવા શાસન જેવી સંસ્થા માટે કોઈ સ્થાન નહોતું. એમણે એક રાજ્યવિહીન સમાજ—stateless society—ની કલ્પના કરેલી. સમાજવાદ કે સામ્યવાદના વિચારથી જેઓ પરિચિત છે, તેઓ જાણે છે કે કાર્લ માર્ક્સ અને લેનિને પણ એવા સમાજની કલ્પના કરી હતી, જેમાં બધા લોકો પોતાની વ્યવસ્થા પોતે જ કરશે, એમની વ્યવસ્થા કરવા માટે, નિયંત્રણ કે હુકમ કરવા માટે કોઈ પણ સંસ્થાની આવશ્યકતા નહીં રહે, વ્યક્તિનો એટલો વિકાસ થયો હશે કે શહેર, ગામ અને જિલ્લામાં રહેનારા લોકો પર ઉપરથી દબાણ કરનાર કોઈ નહીં રહે. . . .

*　　*　　*

ચીનના આક્રમણનો ખતરો છે, માટે એક નાગરિકની હેસિયતથી આપણું એ કર્તવ્ય છે કે આપણે પરિશ્રમ કરીએ, શાંતિ જાળવીએ, ઉત્પાદન વધારીએ, આપણા દેશને મજબૂત બનાવીએ. પરંતુ આપણી આ જવાબદારી આપણે નથી સમજતા. ચીનના આક્રમણ વખતે કેટલાક દિવસ સુધી એક અજબ પ્રકારનું ઉત્સાહપૂર્ણ વાતાવરણ દેશમાં ઊભું થઈ ગયું હતું. પણ આજે ફરી શી સ્થિતિ છે? એ બધી વાતો આપણે ભૂલી ગયા.

આજની જે સ્થિતિ છે તે અશાંતિની સ્થિતિ છે. શિસ્તભંગ થઈ રહ્યો છે, અરાજકતા ફેલાઈ રહી છે. સરકારી આંકડા પરથી જણાય છે કે બિહારમાં ચોરી ને ધાડ વધી રહી છે. ત્યાં ખેતીનું ઉત્પાદન, કારખાનાં અને ઓફિસોની શી હાલત છે! જ્યારે હું જોઉં છું કે ગ્રેજ્યુએટ લોકો મારી પાસે નોકરી માટે આવે છે અને કેવી ભાષા લખે છે, એ જોઈને મારું દિલ બેસી જાય છે! અંગ્રેજી ન લખી શકે એ તો જાણે સમજ્યા, પણ હિંદીયે બરાબર નથી

સખી શકતા ! તો પછી કેવી રીતે આ દેશનું નિર્માણ થશે ? આપણે પોતે જો આ વાત નહીં સમજીએ તો પછી આપણને બીજું કોણ સમજાવશે !

* * *

આજે આ જે સવાલ ઊભો થઈ રહ્યો છે કે પંડિતજી પછી શું થશે, દેશનું કામ કેમ થશે ? તેનો જવાબ એ છે કે પંડિતજીનું કામ આપણે સહુએ કરવું પડશે, એકેએક નાગરિકે પોતાની જવાબદારી સમજવી પડશે. . . . રાજનીતિની કેટલી શક્તિ છે તેનું ભાન બધાને નથી, તેથી એમ લાગે છે કે દેશનો કોઈ પણ પ્રશ્ન હશે તેનો ઉકેલ રાજ્ય લાવી શકશે અને તેથી પછી પોતાના પ્રિય નેતા સત્તામાં જાય તો પોતાની સમસ્યાનો ઉકેલ આવે એમ લોકોને થાય છે. હું પૂરી જવાબદારી સાથે કહેવા માગું છું કે રાજ્ય દ્વારા કોઈ પણ દેશની બધી સમસ્યાઓનો ઉકેલ આવી જાય, એ અશક્ય છે. રાજ્ય તો નાનાં કામો જ કરી શકે છે.

આપણે ત્યાં તો જાણે લોકશાહી છે, પણ જ્યાં સરમુખત્યારશાહી છે ત્યાં પણ દેશનું નિર્માણ સરકાર નથી કરી શકતી. ફરક એટલો જ છે કે લોકશાહીમાં દેશના નિર્માણને પોતાનું કામ સમજીને લોકો તે કરે છે, જ્યારે સરમુખત્યારશાહીમાં જનતા જે કાંઈ કરે છે તે સરમુખત્યારના હુકમથી, ભયથી, લાઠી અને દંડના જોરથી કરે છે. બાકી સરમુખત્યારશાહીમાંયે જનતાની શક્તિની સરખામણીમાં રાજ્યની શક્તિ તો બહુ સીમિત જ હોય છે.

* * *

આમ એટલું સ્પષ્ટ છે કે રાજ્યની પાસે જે શક્તિ છે તે જનતાની શક્તિની સરખામણીમાં, બહુ અલ્પ છે. લોકશક્તિ અને રાજ્યશક્તિનું પ્રમાણ દૂધ અને મેળવણના પ્રમાણ જેવું છે. ગામેગામ અને નગરેનગરમાં જો લોકશક્તિ તૈયાર હોય અને ઉપરથી થોડી રાજ્યશક્તિની મદદ મળે તો દેશનું નિર્માણ થઈ શકે છે. આજે આપણા દેશમાં લોકશક્તિનો નિતાંત અભાવ છે. હળીમળીને કામ કરવાની મનોવૃત્તિ તો દેશમાં બિલકુલ નથી. જો પાંચ માણસ કાંઈ કામ કરતા હોય તો તેને બગાડવા માટે પાંચ બીજા તૈયાર થઈ જાય છે ! જ્યાં સુધી આ મનોવૃત્તિને નહીં કાઢીએ અને હળીમળીને પોતાનું કામ સ્વયં કરવાની શક્તિ ઊભી નહીં કરીએ, ત્યાં સુધી દિલ્હીની ગાદી પર અમે તેને બેસાડી દેશો તોયે દેશ આગળ નહીં વધી શકે.

દેશની સમસ્યાઓનો ઉકેલ કરવો તમારા ને મારા હાથમાં છે. પરંતુ તમે ને હું એવા દિવાસ્વપ્નમાં રાચ્યા કરીએ છીએ કે કોઈ પયગમ્બર આવીને તમારો ને મારો ઉદ્ધાર કરી નાખશે. એવું કયારેક થયું હોય તો ભલે, પણ આજે હવે તેમ થવાનું નથી. એ જમાનો વીતી ગયો. ગાંધીજી કહેતા હતા કે એવી લોકશાહી હોય કે જેમાં રાજ્યનો લોપ જ થઈ જાય. તેઓ એમ પણ કહેતા હતા કે ભારતની લોકશાહીનો પાયો દિલ્હી ને પટણામાં નહીં હોય. દિલ્હી ને પટણા તો એ લોકશાહીની ઇમારત પરની છત જેવાં હશે; નગરો અને ગામોમાં નગર-રાજ્ય અને ગ્રામ-રાજ્ય હશે, જ્યાં જનતા પોતે પોતાની વ્યવસ્થા સંભાળતી હશે, અને જનતા ને રાજ્ય વચ્ચે બહુ અંતર નહીં હોય. ગામોમાં ગ્રામ-પંચાયત અને નગરોમાં નગરપાલિકાઓ એ લોકશાહીનો પાયો બનશે.

ભારતનો હજારો વર્ષોનો એક ઇતિહાસ છે. અહીં અનેક સામ્રાજ્યો ઊભાં થયાં ને એમનું પતન પણ થયું, અને તેમ છતાં ભારત જીવતું રહ્યું. એનું શું કારણ છે ? એક

અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે લખ્યું છે કે જેમ આંધીમાં મોટાં વૃક્ષ ઊખડી જાય છે, પણ ઘાસ કાયમ રહે છે, તેમ અહીં સામ્રાજ્યો બદલાતાં અને તૂટતાં રહ્યાં, પણ ગામડાંઓમાં જે ગ્રામ-રાજ્ય કાયમ હતાં તે જીવતાં રહ્યાં અને તેથી ભારત જીવતું રહ્યું . . . ગાંધીજી અને પંડિતજીએ પણ ઘણી વાર કહ્યું છે કે જ્યાં સુધી ગામડાંઓની ઉન્નતિ નહીં થાય ત્યાં સુધી ભારત આગળ નહીં વધી શકે.

માટે આજની પરિસ્થિતિમાં હું કહેવા માગું છું કે જેમને દેશનો ખ્યાલ હોય, જેઓ દેશ માટે કાંઈક કરવા ઇચ્છતા હોય, એમનું ધ્યાન ગામડાંઓ તરફ જવું જોઈએ. આજે તો ગામડાંઓમાં કોઈ રહેવા નથી માગતું. ગામડાં છોડી લોકો શહેરોમાં આવી રહ્યા છે. આજે આવશ્યકતા એ છે કે આપણાં પગલાં ફરી ગામડાં તરફ વળે, કેમકે એ જ આપણો પાયો છે.

આ દેશમાં ઝડપથી નગરીકરણ થઈ રહ્યું છે તેમ છતાં ભારત ગામડાંઓમાં જ વસેલું છે. હું તો નથી ઇચ્છતો કે કલકત્તા, દિલ્હી, મુંબઈ જેવાં શહેરો ઊભાં થતાં જાય, કેમ કે આ શહેરોમાં માણસને જીવવા લાયક જીવન નથી હોતું, ત્યાં જીવનનું નિર્માણ નથી થતું.

હું તો એમ ઇચ્છું છું કે શહેર અને ગામડાં વચ્ચેનો ફરક મટી જાય અને બેઉના ગુણ લઈને એવી વસ્તીઓનું નિર્માણ થાય, જ્યાં માણસ માનવીય જીવન વિતાવી શકે. ખેતી ને ઉદ્યોગ બંનેનો મેળ થાય એ જરૂરી છે. આજનાં ગામડાંઓનું જીવન બહુ એકાંગી છે. ત્યાં સંસ્કૃતિ અને બુદ્ધિનો વિકાસ નથી થતો. એટલે એમનેય આપણે એક નવી દિશામાં લઈ જવા ઇચ્છીએ છીએ.

હવે સવાલ એ છે કે આપણે ગામડાંઓને નવી દિશામાં કઈ રીતે લઈ જઈએ? ભણેલા-ગણેલા લોકોને આજે એ વાતની લગીરે ચિંતા નથી કે નવાં ગામડાં કેમ બને! તેઓ તો કેવળ એ જ ગડભાંજમાં રહે છે કે મુખ્ય મંત્રી અને વડા પ્રધાન કોણ બને. આવી બાબતોમાં જ એમનો બધો સમય જાય છે. જે પાયાના સવાલ આપણી સામે છે, એમનો આ વાતો સાથે કોઈ ઝાઝો સંબંધ નથી હોતો. તેમ છતાં લોકો એ જ વાતોમાં અને એ જ ચર્ચાઓમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે. આપણે જે કરવાનું છે તે જો આપણે કરી લઈએ તો રાજ્ય બરાબર ન ચાલે કે ઉપર જે મંત્રી બેઠા છે તેઓ બરાબર કામ ન કરે, એ અશક્ય છે.

આમાં સુધારો કરવા માટે આપણે ક્યાંથી શરૂ કરવું જોઈએ, એ સમજવાની જરૂર છે. ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે આપણે નીચેથી શરૂ કરવું જોઈએ. આપણે એ જોવું જોઈએ કે આપણા દેશ, સમાજ અને આપણા પડોશી પ્રત્યે, આપણા દુઃખી ભાઈઓ અને બહેનો પ્રત્યે, આપણા કર્તવ્યનું પાલન આપણે ક્યાં સુધી કરીએ છીએ. આ તો આજે આપણે કરતા નથી. દિલ્હી ને પટણામાં શું થાય છે એ જ જોયા કરીએ છીએ. જો આ જ સ્થિતિ રહી તો આપણે જોતા જ રહી જઈશું. ન ત્યાં કોઈ પરિવર્તન થઈ શકશે અને ન નીચે પણ કાંઈ થઈ શકશે. માટે આવશ્યકતા એ વાતની છે કે આપણે આપણી પાસેથી જ નવનિર્માણનું કામ શરૂ કરીએ. જો આપણે એમ કરીશું તો દિલ્હી અને પટણામાં પણ જેઓ બેઠા છે તેઓ બરાબર કામ કરશે અને જે પાયાના સવાલો આપણી સમક્ષ છે, એમના ઉકેલનો પણ રસ્તો નીકળશે.

શેખોદેવરા (બિહાર), ૩૦-૧-૬૪ ['ભૂમિપુત્ર'માંથી સાભાર]

★

ગોબી એટલે મહારણ્ય

સ્વામી આનંદ

[પ્રખ્યાત ભૂગોળસંશોધક સ્વેનહેડિનની 'એશિયાનાં ભ્રમણ અને સંશોધન' નામે ટૂંકમાં પ્રગટ થનારી આત્મકથાના સંક્ષેપમાંથી. પ્રાપ્તિસ્થાન : બાલગોવિંદ કુબેરદાસની કું૦, અમદાવાદ–૧. કિંમત રૂપિયા ત્રણ.]

૧. ઓગણીસમી સદીની છેલ્લી રાત; ૨. ગોબી રણમાં; ૩. સૂતું શહેર, લોલાન; ૪. બૌદ્ધ અવશેષો; ૫. ભૂગોળશાસ્ત્રની જીત.

કોસાક, ઇસ્લામ, તુંદુ અને બીજા થોડાને વસંત મોસમે ચરખલીકમાં મારી વાટ જોવા કહી ૧૨મી ડિસેમ્બરે ૮ માણસ, ૧૧ ઊંટ, ૧૧ ઘોડાં અને ૩ કૂતરા સાથે ૨૪૦ માઇલની મહારણ્યની સફરે હું ઊપડયો. અસ્તીન–તાઘથી અનામબારુલા પર્વતો અને ત્યાંથી ગોબીના મહારણ્યને રસ્તે આથમણે અલ્તમશ બલાક થઈ દટાએલા શહેર સુધી, અને પછી લોપ–સરોવર રસ્તે ચરખલીક અમારે જવાનું હતું.

સાવ અજાણી વાટ. સ્થાનિક લોકો પણ બહુ ઓછું જાણે. સીધા ઊંચા પહાડ અને સુકીભંઠ ખીણો, ઠેરઠેર તૂટતા પહાડો નીચે દટાઈ મરવાનાં જોખમ. તંગ ખીણમાં ઊંટ ઘોડાં સાથે મહામુસીબતે નીકળ્યા પછી બે જ ફુટ પહોળી નેળ, અને તેને છેડે બિલાડું પણ સોંસરું ન જઈ શકે એવી ઝીણી ફાટ! પાછા ફર્યા વિના બીજો ઉપાય નહોતો. અમને થાય કે અમારી પાછળ એકાદ કરાડ તૂટીને વાટ બંધ થઈ હોય તો ભોગ લાગ્યા. નેળમાં જ સપડાઈને મરી રહેવાના. મહાપરાણે જેમતેમ બહાર નીકળી આવ્યા.

૧૯મી સદીની છેલ્લી રાત. ચંદ્રકળાની આછી ચાંદની. મારા અટૂલા તંબુમાં મેં બાઇબલ વાંચીને નવા સૈકાનું શુભાગમન ઇચ્છ્યું. ઊંટોને ગળે બાંધેલા ટોકરા સિવાય બીજા દેવળોના ઘંટ નવા વરસ અને નવા સૈકાને અભિનંદતા સાંભળવાનું અહીં નહોતું.

૨

૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૦૧. આજે બેસતા સૈકાના બેસતા વરસને દિવસે અનામબારુની ખીણમાં અમારો મુકામ હતો. ત્યાંથી અનામબારુના આખા પર્વતદેહની ૧૮ માઇલની પરકમ્મા કરવાનું મેં ઠરાવ્યું. એક વાર ૧૨ સુંદર વગડાઉ ઘેટાંને વાંદરાંની જેમ એક સાવ સીધી ઊભી કરાડ ચડી જતાં જોયાં. તેમાંના એક સુંદર ઘેટાને શગદૂરે માર્યું. ઘેટો ઊભી કરાડેથી બસેં ફીટ નીચે પટકાયો. બુલંગર કોલ સરોવર કાંઠે મંગોલોનો એક નેસ અમે જોયો. વળતાં એક ખીણનો ફાંટો એંતિરાતે ગોબીરણ સુધી ચાલ્યો જતો પણ જોયો. અહીં ચરિયાણ હતું. તેથી અમે મુકામ કર્યો. પારો –૨૭°; પણ બળતણ અહીં મબલખ હતું. બે મંગોલોએ અમારાં ઊંટઘોડાંનાં ચંદીજોગાણ માટે અમને અનાજ વેચ્યું. અમે પરકમ્મા પૂરી કરીને મૂળ પડાવે પાછા આવ્યા.

અહીંથી ૭ થાકેલા ઘોડા અને મેં ભેગી કરેલ અજબપ્રાણીઓના નમૂનાનો જથ્થો મેં ચરખલીક મોકલી દીધાં. કાગળમાં લખ્યું કે ઇસ્લામ–બેએ એક મદદનીશ ટોળી રસદ–રાશન

સાથે લોપ-સરોવરને ઉત્તર કિનારે મોકલવી, જે તારીખ ૧૩ મી માર્ચની સાંજ સુધી રોજ સવારસાંજ તાપણાં કરીને રણમાં દટાએલ શહેરની શોધખોળ કરીને એ. વાટે આવતી અમારી ટેળીને એંધાણી આપે.

પછી ૭ કોથળા બરફચોસલાં ભરીને અમે ગોબીના-રણમાં પડ્યા. ઊંચા રેતીકરા, કોરા ડુંગરા, એવું એવું વટાવીને પથરાની દેરડીઓથી ઓળખાઈ આવતા એક બહુ પ્રાચીન માર્ગ ઉપર અમે પહોંચ્યા. ઠેર ઠેર વગડાઉ ઊંટ, હરણાં અને વધુ ભળાય. એક વાંઘા જેવા કોતરમાં અમે ખોદ્યું તેવું જ પાણી નીકળ્યું ! જીવનરિંત માણસ જાનવર સૌ ગેલમાં આવી ગયાં બધાંએ પેટ ભરીભરીને પીધું.

સૌને ૧૦ દિવસ ચાલે એટલા બરફ સાથે અજાણ્યા રણની ઓતરાતે અમે ચાલ્યા. રણ સરોવર જેવું સરખા લેવલનું: ઠેર ઠેર વગડાઉ ઊંટોનાં પગેરાં.-પછી થોડી ધારો ઓળંગવી પડી. ખોદતાંય ટીપું પાણી મળે તેમ નહોતું. દડમજલ કરતાં ઊંટોને પાણી પીધે ૧૦ દિવસ વીત્યા. રણમાં વાયરે ૨૦ ફીટ ઊંડાં ને ૩૫ ફીટ પહોળાં કોતરો પાડી દીધાં હતાં. તેમાં અમે અમારી જદોજહદ ખેડી રહ્યા હતા. બળતણ કાંઈ કશું ન રહ્યું. અમે તંબુની ડોલકાઠી તોડીને સળગાવી !

૧૯ મી ફેબ્રુઆરી. ઊંટોને પાણી પીધે આજે ૧૨ દિવસ થયા ! તેમનાં મરણ નજીક જણાયાં. હું એકલો આગળ વધ્યો. એક જગાએ ૩૦ વગડાઉ ઊંટોનું પગેરું મેં જોયું. હાથપંખાના ભૂંગળી જેમ બધાં એક દિશામાં જતાં હતાં. મને થયું ત્યાં જ પાણી હોવું જોઈએ. હું આગળ ધસ્યો અને ૪૦ ફીટ ડાયામીટરનું ને ત્રણ ઈંચ જાડા બરફપરનું એક તળાવ જોયું ! કેમ જાણે અમને 'આબે હયાત' જ જડ્યું ! લાગલા જ અમે મંડ્યા અને બરફના થરનાં ચોસલાં તોડી તોડીને ઊંટોને ખવડાવ્યાં, જે તેમણે સાકર-ગાંગડાની જેમ બટકાવ્યાં ! બધાં બચી ગયાં ...

ઓછામાં ઓછાં ૧૫૦૦ વરસ પ્રાચીન એવા આ દટાયેલા શહેરનાં ઘણાંખરાં ઘર લાકડાનાં હતાં. ગૂંથેલી કરાંઠીઓની ખુલ્લી કે માટીએ લીંપેલી ભીંતો, હજુયે ઊભાં રહેલાં ૩ બારસાખ, એક સાવ ઉઘાડું બારણું, કેમ જાણે રહેનારાં કાલે સાંજે જ ઉઘાડું મેલીને ગયાં હોય !

ગયે વર્ષે જે જગાએ ઓરડેક પાવડો ભૂલી આવ્યો હતો અને તે લેવા પાછો ગએલો, ત્યાં અમે બૌદ્ધ મંદિરના અવશેષો જોયા. મૂળ પ્રાચીન કાળે આ મંદિર સરોવર કાંઠે હશે. પણ નદીનું વહેણ ખસી જતાં છેટું પડી ગયું હશે. તે કાળે તો અહીં ઘર, મિનારા, થાંભલા, ભીંતો, બગીચા, રસ્તા, વણજારો અને રસ્તે ચાલનારા વટેમાર્ગુઓ ઉભરાતા હશે ! આજે અહીં મસાણ કબરસ્તાનની શાંતિ વરતે છે.

૪

ઊભેલા બુદ્ધની એક સાડાત્રણ ફીટ ઊંચી મૂર્તિ, બેઠેલી બુદ્ધ મૂર્તિઓ, નકશીદાર લક્કડકામમાં કોતરેલી ઊભી મૂર્તિઓ, કમળદલ અને બીજાં ફૂલોની કોતરણીઓ; કોતરકામવાળાં કોડાં,-આવું આવું બધું આબાદ સચવાઈ રહેલું.

અંતે શાગદૂરે એક લેખ કે લખાણ પણ શોધી કાઢ્યું ! સંધ્યાકાળ સુધી અમે સૌએ શોધખોળ ચાલુ રાખી. દિવસો સુધી અમે મંડ્યા રહ્યા. સવારે ઊઠતાંવેંત કામે વળગીએ ઘરોમાં ખોદકામ કર્યું. અંતે સૂકી માટીનો ચણેલો અને ત્રણ બહાર ખુલતી ગમાણો વાળો એક તબેલો જડ્યો. તેમાંની એક ગમાણમાંથી ચિનાઈ ચિત્રલિપિના લખાણવાળી એક ચમરખી મૌલાએ શોધી કાઢી અને ઈનામ મેળવ્યું ! ચમરખી બે ફૂટ રેતી-માટી તળેથી મળી આવી હતી. અમે વધુ વધુ ખોદીને કુલ્લે ૩૧ ચમરખીઓ શોધી કાઢી ! દરેક લખેલી. ઉપરાંત

૧૨૧ નાનકડા દંડુકા અમને જડયા. દરેક ઉપર લખાણ!

આ બધા પ્રાચીન અવશેષો ઉપરાંત ચીંથરાં, માછલીઓનાં હાડ, ઘઉં-ચાવલના થોડા દાણા અને સાથિયાની ડિઝાઈનવાળા એક રંગીન ધાબળાનો કટકો, જેનો રંગ આબાદ હતો, એવું એવું કેટલુંયે અમને મળ્યું. મારા મત પ્રમાણે આ ધાબળો દુનિયા પરનો સૌથી જૂનો હશે. આખો સંગ્રહ કોઈ જરી પુરાણું-વાળાની દુકાનમાંના ઢગલા જેવો થયો. છતાં મને લાગ્યું કે એણે દુનિયાની તવારીખમાં ખચિત જરાતરા ઉમેરો કર્યો હતો! બીજી બે ગમાણે માંથી અમને કશું ન જડયું!

અમારે ઊપડવા હમી માર્યનો દિવસ ઊભો હતો. મેં મારા નકશા પૂરા કર્યા ઘરોનાં માપ અને પ્લાન બધું કર્યાં. એક માટીનો થાંભલો ફરી કરીને નપાસ્યો. નક્કર હતો. આજે પણ ચીના લોક લખવામાં વાપરે છે તેવી વાળની બે પેન્સિલો પણ અમને જડી. માટીનો એક અખંડ બે ફૂટ ચાર ઈંચ દાંડો અને બીજો એક નાનો, અસંખ્ય સિક્કા તથા બીજી જાત-જાતની નાની ચીજો અમને મળી. એક ઘરમાં હજુ ઊભેલો ઊંચામાં ઊંચો થાંભલો ૧૪·૧ ફીટ ઊંચાઈનો છે.

સાંજે બે માણસો રણદ્વીપુએથી ૧૦ કોથળા બરફ અને પાણી ભરેલ ચમડાની છ મશકો લાદેલાં ઊંટો લઈને આવી પૂગ્યા. દિવસ આથમ્યે અમે આ પ્રાચીન શહેરની શોધખોળ પૂરી કરી.

૫

હું ભૂગોળ-સંશોધક હતો. પુરાતત્ત્વ સંશોધક નહોતો. તેથી આ દટાયેલા પ્રાચીન શહેરની શોધખોળનો સંગ્રહ મેં સ્વદેશ પહોંચ્યા પછી વિસ્માદનવાળા હર કાર્લ હિમ્લીને સોંપ્યો, જેમણે આ સંશોધનના પોતાના અહેવાલમાં મેં શોધેલા શહેરનું નામ લોલાન, અને તેનો સમય ત્રીજો સૈકો હોવાનું જાહેર કર્યું. હિમ્લીના મરણ પછી લાઇપઝીકવાળા અધ્યાપક કોન્રાડીએ લાંબા અભ્યાસ પછી તેના ઉપર મોટો ગ્રંથ લખીને બહાર પાડયો.

આ બધામાં લોલાન શહેરનું ૧,૬૫૦ વર્ષ અગાઉનું જીવન અને કારભારની વિગતો આવેલી છે. રાજતંત્ર, વેપાર, અહેવાલો, બનાવો, પેદાશો, ખેતી, લશ્કરીતંત્ર, રાજદ્વારી તેમ જ ઐતિહાસિક બનાવો, તે જ પ્રમાણે યુદ્ધ-શાસ્ત્રનાં ક્ષેત્રોમાં લોલાનના તે કાળના પ્રજા-જીવનનું ચિત્ર એમાં દોરાયું છે.

મારી પાછળ અમેરિકન ભૂગોળ-સંશોધક હંટિંગ્ટને ૧૯૦૫માં, સ્ટેઈને ૧૯૦૬માં, જાપાની ડૉ. તાશીબાનાએ ૧૯૧૦માં, અને સને ૧૯૧૪ તથા ૧૯૧૫માં ફરીવાર ડૉ. સ્ટેઈને આ સ્થળનાં સંશોધનો કર્યાં, અને મારા નકશાઓની સચ્ચાઈ તેમ જ ચોકસાઈની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી. સને ૧૯૧૨ના 'જીઓગ્રાફીકલ જર્નલ'ના વૉલ્યુમ ૩૯માં આ સંશોધનોને 'ભૂગોળશાસ્ત્રની ખરેખરી જીત' તરીકે વર્ણવ્યાં છે.

❊

किंशुकमाल[1]

અજંપાનું કારણ

[અનુષ્ટુપ]

કર સાહી વદે બીબી: "નાથ નીંદ ન આવતી?
સવા મણ કેરી શય્યા તે યે શું નહિ ફાવતી?"
ખિન્ન મોંએ વદે નાથ: "પ્રમુખસ્થાન ભાષણ
કર્યું એકે નથી આજ, ન વા કયાં ઉદ્ઘાટન."

૧૨-૩-'૬૪

નટવરલાલ પ્રભુલાલ બુચ

સમયની સાથે સાથે . . .

નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી

ઉત્તર પ્રદેશમાં બંધારણીય કટોકટી

છેલ્લા અઠવાડિયા દરમ્યાન ઉત્તર પ્રદેશમાં અપૂર્વ બંધારણીય કટોકટી ઊભી થઈ. ત્યાંની વિધાનસભાએ સમાજવાદી સભ્ય શ્રી. કેશવસિંઘને, વિધાનસભાગૃહનો તિરસ્કાર કરવા-બદલ એક અઠવાડિયાની સજા કરી. શ્રી. કેશવસિંઘે અલાહાબાદ હાઈકોર્ટમાં અરજી કરતાં હાઈકોર્ટે તેમને જામીન ઉપર છોડયા. વિધાનસભાને આમાં પોતાના હુકમનો તિરસ્કાર થતો લાગ્યો અને તેથી તા. ૨૧-૩-૬૪ને દિવસે શ્રી કેશવસિંઘને જામીન ઉપર છોડનાર હાઈકોર્ટના શ્રી. ન્યાયમૂર્તિ સેહગલ; શ્રી ન્યાયમૂર્તિ બેગ તથા શ્રી કેશવસિંઘના વકીલ શ્રી સોલોમનને પકડી ગૃહ સમક્ષ રજૂ કરવા ઠરાવ કર્યો. હાઈકોર્ટના આ બે ન્યાયમૂર્તિઓ તથા શ્રી. સોલોમને હાઈકોર્ટને અરજી કરી કે વિધાનસભાના ઠરાવનો અમલ ન થવા દેવો. ઈતિહાસમાં કોઈ વાર ન બેઠી હોય તેવી ૨૮ ન્યાયમૂર્તિઓની બેન્ચે વિધાનસભાના ઠરાવનો અમલ ન થવા દેવા માટે તા. ૨૩-૩-૬૪ને દિવસે હુકમ કર્યો!

આ બંધારણીય લડાઈના મેદાનમાં વિધાનસભા તથા હાઈકોર્ટ બન્ને સામસામે આવીને ઊભાં છે: એક બાજુ વિધાનસભાના ખાસ હક્ક તથા માન હોડમાં મુકાયા છે તો બીજી બાજુ હાઈકોર્ટની સ્વતંત્રતા હોડમાં મૂકાઈ છે. આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કેમ લાવવો?

આપણા દેશમાં પાર્લમેન્ટ કે વિધાનસભા નહિ પરંતુ બંધારણ સાર્વભૌમ છે. બંધારણનું અમલ કરવાનું કામ સરકારનું છે અને તેનો અમલ બરાબર થાય છે કે નહિ તે જોવાનું કામ અદાલતનું છે. હિંદની ધારાસભા કાયદા કરી શકે છે પરંતુ બંધારણની મર્યાદામાં રહીને (ઈંગ્લેન્ડની પાર્લમેન્ટ જેમ નહિ), વિધાનસભાને પોતાના ખાસ હક્કો પણ બંધારણ દ્વારા મળેલા છે, વિધાનસભાને પોતાની જાતને કોર્ટમાં ફેરવી પોતાના સભ્ય ઉપર કે રાજ્યના કોઈ નાગરિક ઉપર કેસ ચલાવવાનો તથા શિક્ષા કરવાનો અધિકાર છે. એ વિશેષ અધિકાર મુજબ વિધાનસભા વર્તે, તો તેની યોગ્યતા તથા કાર્યવાહી ઉપર હાઈકોર્ટ કારવાઈ કરી શકે? આમ વિધાનસભાએ સજા કરેલા સભ્યને હાઈકોર્ટ છોડી શકે? જો હાઈકોર્ટ એમ કરી શકે તો વિધાનસભાના હુકમનું મહત્ત્વ કેટલું? બીજી બાજુ હાઈકોર્ટના ન્યાયમૂર્તિઓના કામમાં વિધાનસભા ડખલ કરી શકે? હાઈકોર્ટના ન્યાયમૂર્તિ વિધાનસભાના વિશેષ અધિકારથી અપાયેલા સ્પીકરના હુકમ ઉપર પણ ન્યાય આપી શકે? આવું થાય ત્યારે વિધાનસભાએ શું કરવું? હાઈકોર્ટમાં અરજી કરવી? સુપ્રીમ કોર્ટમાં અરજી કરવી? પ્રેસિડન્ટને અરજી કરવી? કે જાતે વિશેષ અધિકારનો ઉપયોગ કરી હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશને પોતાની સમક્ષ પકડી મગાવી કામ ચલાવવું? વિધાનસભા ન્યાયતંત્રની ઉપરવટ જઈ શકે? કે વિધાનસભાએ પ્રેસિડન્ટને અરજી કરી પ્રેસિડન્ટના ચુકાદા માટે રાહ જોવી? તે દરમ્યાન હાઈકોર્ટ તો મુક્ત જ રહે અને પોતાની મરજી મુજબ પગલાં ભરી શકે, જ્યારે વિધાનસભાએ પ્રેસિડન્ટના ચુકાદાની રાહ જોઈ બેસી રહેવું? તો પછી વિધાનસભાના ખાસ અધિકારોનો શો અર્થ? બીજી બાજુ બંધારણની કલમ ૨૨૧ સાફ કહે છે કે હાઈકોર્ટના ન્યાયમૂર્તિની વર્તણૂક અંગે વિધાનસભા કોઈ પણ જાતની ચર્ચા ન કરી શકે. હાઈકોર્ટના ચુકાદાને વિધાનસભા જ્યારે પોતાના ખાસ

હક્કોનો ઉપયોગ કરી અદાલત બની ચુકાદો આપે ત્યારે પણ હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશ વિધાનસભાના ચુકાદા ઉપર વિચારણા કરી શકે? આવી પરિસ્થિતિમાં શું વિધાનસભાએ પોતાનો ફેંસલો બદલવો! તો પછી વિધાનસભાએ આપેલા ફેંસલાની કિંમત શી!

બીજી બાજુ હાઈકોર્ટની સ્વતંત્રતાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. નાગરિકોના બંધારણ મુજબના મૂળભૂત હક્કો તથા તેની સ્વતંત્રતા જાળવવાનું કામ બંધારણે ન્યાયતંત્રને સોંપેલું છે. બંધારણની કલમોના અર્થો સમજાવવાનું તથા નક્કી કરવાનું કામ પણ ન્યાયતંત્રનું છે, જે ધારાસભા તથા સરકારને પણ બંધનકર્તા છે. આ પરિસ્થિતિમાં સરકાર કે ધારાસભા કોઈ નાગરિકને અન્યાય કરે, એની બંધારણીય સ્વતંત્રતા જોખમાય અને તે નાગરિક હાઈકોર્ટ પાસે ફરિયાદ લઈને જાય તો હાઈકોર્ટે તે સાંભળવી કે નહિ? એક વાર સાંભળવા બેસે તો હાઈકોર્ટે તેના ઉપર ચુકાદો પણ આપવો જ પડે. ફરિયાદીને હાઈકોર્ટ સાંભળે જ નહિ તો નાગરિકોના મૂળભૂત હક્કોનું રક્ષણ એ કેવી રીતે કરશે? નાગરિક ક્યાં જવું? પરંતુ વિધાનસભા પોતાના વિશેષ અધિકારનો ઉપયોગ કરી પોતે એક કોર્ટમાં ફેરવાઈ જાય અને પછી ચુકાદો આપે તો તે ચુકાદા ઉપર પણ હાઈકોર્ટ ચુકાદો આપી શકે? હાઈકોર્ટનો ચુકાદો વિધાનસભા વિરુદ્ધ જાય તો શું વિધાનસભાએ સુપ્રીમ કોર્ટમાં અપીલ કરવી? તો પછી વિધાનસભાના વિશેષ અધિકારનો શો અર્થ? વિધાનસભાના એ વિશેષ અધિકારને માન આપવાનું તથા રક્ષવાનું કામ હાઈકોર્ટનું નથી? તો બીજી બાજુ હાઈકોર્ટ નાગરિકની સ્વતંત્રતા સંભાળવા કારવાઈ કરતી હોય ત્યારે વિધાનસભા તેમાં પોતાના વિશેષ અધિકારોનો ઉપયોગ કરી દખલ કરી શકે? તો પછી ન્યાયાધીશની સ્વતંત્રતા ક્યાં રહી!

આવી રીતે બંધારણીય લડાઈના મેદાનમાં વિધાનસભા તથા હાઈકોર્ટ સામસામા આવી પડે ત્યારે મધ્યસ્થ સરકારે શું કરવું? આજે તો આ પણ એક બહુ મોટો કોયડો થઈ પડ્યો છે. આટલા દિવસ થયા છતાં હિંદની મધ્યસ્થ સરકાર હજી પોતાની નીતિ નક્કી નથી કરી શકી. પાર્લમેન્ટમાં સભ્યોના સવાલના જવાબ પણ સરકાર સંતોષકારક રીતે નથી આપતી. છતાં દેશના બંધારણને અમલમાં મૂકવાનું તથા રક્ષવાનું કામ મધ્યસ્થ સરકારનું છે. હાલ તરત મધ્યસ્થ સરકારે યુ. પી. સરકારને હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશોની ધરપકડ નહિ કરવા સલાહ આપી છે પરંતુ પોતે કયું પગલું ભરવું તે કંઈ હજી નક્કી કરી શકી નથી. મધ્યસ્થ સરકારે કેસના બધા કાગળો એટોર્ની જનરલ શ્રી કે. સી. દફતરીને અભ્યાસ કરી અભિપ્રાય માટે આપ્યા છે અને શ્રી દફતરી તરફથી અભિપ્રાય મળ્યા પછી પોતાની નીતિ ઘડશે. આજે પાંચ દિવસ થયા છતાં શ્રી દફતરી પોતાનો અભિપ્રાય નથી આપી શક્યા એવી વિચિત્ર આ કટોકટી છે.

મધ્યસ્થ સરકારને યોગ્ય લાગે તો તે પ્રેસિડન્ટને આ કેસ સુપ્રીમ કોર્ટને અભિપ્રાય માટે મોકલવા સલાહ આપી શકે છે. અથવા પ્રેસિડન્ટ પોતે પણ ધારે તો પોતા તરફથી કેસ અભિપ્રાય અર્થે સુપ્રીમ કોર્ટને મોકલી શકે છે. હાલ તરત તો મધ્યસ્થ સરકાર શ્રી. દફતરીના અભિપ્રાયની રાહ જોઈ રહી છે. પછી પોતાની નીતિ ઘડશે.

આગળ શું થાય છે તે જોવાનું રહે છે. 'Pen is mightierthan sword!' એ સૂત્રનું મહત્ત્વ આજે સમજાય છે. આ પરિસ્થિતિનો જે ઉકેલ કાઢવામાં આવશે તે ભાવિ માટે પણ એક રાહ દર્શાવતા ઉદાહરણનું કામ કરશે.

તા. ૨૧-૩-૬૪

'ફટ રે ભૂંડા!...'

જયંતીલાલ પી. ગજ્જર એમ. એ.

'ફટ રે ભૂંડા! ખાનદાનનો દીકરો થઈને...!' રેવલીના હોઠે આવેલું વાકય અધૂરું રહ્યું અને સડસડાટ દાદરો ઊતરી બે-ચાર દુકાનો વટાવી મારકીટની બહાર એ નીકળી ગઈ!

એક મોટી પેઢીનો ખાનદાન ગુમાસ્તો મોહન એને જતી જોઈ રહ્યો; પણ કંઈ વિચાર આવતાં એ પણ એની પાછળ જ ઊતર્યો અને રેવલીને રસ્તા વચ્ચે જ ઊભી રાખી એને કહ્યું, 'રેવલી, મારી ભૂલ થઈ ગઈ.'

'જા રે અહીંથી...હવે તો તારી છાયામાં ઊભા રહેતાં પણ મને બીક લાગે છે.'

'પણ કહું છું ને કે...'

'ના...ના...મારે તારી વાત સાંભળવી જ નથી. હું તો શેઠ આવે પછી જ આવવાની અને...' રેવલીએ વાકય અધૂરું જ રાખ્યું.

'રેવલી! તું મને માફ કર. શેઠને આ વિષે વાત જ ના કરતી. લે આ દસ રૂપિયા.' ખીસામાંથી દસની નોટ કાઢી રેવલીને ભરમાવવા મોહને કહ્યું.

'અરે મુઆ એ તારા પૈસા! હવે અહીંથી જાય છે કે પછી...'

વિફરેલી વાઘણ જેવી રેવલી પાસે હવે બધા જ ઉપાયો વ્યર્થ હતા એમ માની મોહનને પાછા ફરવાનું જ ઠીક લાગ્યું. પાછા ફરતાં એણે મારકીટમાં નજર નાખી તો બે-ચાર ગુમાસ્તાઓ એને તાકી રહ્યા હતા. મોહનને પોતાની આબરૂનો ભય લાગ્યો. એ એકદમ પોતાની પેઢી પર પહોંચી ગયો.

પોતે પોતાની સામે ખેલ ખેલ્યો હતો એની મોહનને કલ્પનાયે હોત તો એ એવું પગલું જ ન ભરત ને! એને એમ કે સામાન્ય વર્ગના લોકો એવી કોઈ માગણીની કદી આનાકાની કરતાં જ નથી! વળી પૈસા તો એમને તરત જ ભરમાવી દેશે! એટલે જ આજે રેવલી મેડા પર પેઢીના ઓરડાઓ વાળવા અને પાણી ભરવા આવી કે તરત જ મોહન એની સામે મીટ માંડી એને નીરખી જ રહ્યો. સામાન્ય કુટુંબની રેવલી પણ શહેરના વાતાવરણે રંગાઈ અસામાન્ય બની હતી, જો કે એ તો આમેય રૂપાળી હતી અને હવે તો એનું યૌવન ખીલી ઊઠયું હતું.

એના ગૌર વદન પર એણે જે છૂંદણાં છુંદાવ્યાં હતાં એ જોઈ મોહનના હોઠે, મેટ્રિકમાં ભણેલ 'સમરકંદ બુખારા' કાવ્યની પંક્તિ 'મળી જાય જો ગોરા ગાલ પર કાળા તલવાળી...' રમી રહી. પછી તો મોહનનું મન કાબૂમાં શાનું રહે?

આજે પેઢી પર એ એકલો જ હતો. શેઠ અને બીજા સાથીદારો પર્યુષણ હોવાથી મોડા આવવાના હતા. એટલે તકનો લાભ લઈ એણે રેવલીને નાણી જોવા પ્રયત્ન કર્યો.

'રેવલી, તું ખરેખર સુંદર લાગે છે.'

'જાઓ, જાઓ હવે. અમારામાં તે વળી તમારા કોમની છોડિયું જેવું રૂપ હોતું હશે!'

'ના, ના; રેવલી, તું ખરેખર રૂપાળી છે' કહેતાં કહેતાં એ રેવલીની પાસે ગયો.

આટલીઓ વીંછળવા રેવલીએ કચ્છો વાળ્યો હતો; એટલે એ એક અલમસ્ત યૌવના જેવી લાગતી હતી. મોહન તો આ અલમસ્ત યૌવનાનાં વસ્ત્રોની આરપાર દેખાતાં યૌવનને તાકી જ રહ્યો.

પોતાની સામે લોલુપ દૃષ્ટિથી તાકી રહેલા મોહનને એણે કહ્યું: 'બહુ સારું હવે, તમ તમારે તમારું કામ કરો ને! બસ જોવાના કામમાં...!' પણ રેવલીનું એ વાક્ય પૂરું થાય એ પહેલાં જ મોહન એનો હાથ પકડી 'રેવલી!' બોલ્યો અને રેવલી સામે સ્નેહભરી દૃષ્ટિ નાખી એના ગાલ પર એક ટપલી મારી!

રેવલી એના આ અજુગતા વર્તનથી હેબતાઈ ગઈ; અને કંઈ વિચારે એ પહેલાં વળી પાછું મોહને કહ્યું, 'રેવલી, તું મને ખૂબ ગમે છે. ચાલને પણે બેસીએ. કામ તો થશે હવે. વળી શેઠ અને સૌ સાથીદારો આજે બહુ મોડા આવવાના છે.' કહી એનો હાથ પકડી એ એને દૂર ખેંચી ગયો. રેવલીને ઘડીભર તો એને તમાચો મારવાનું મન થઈ ગયું પણ ખાનદાન કુટુંબના નબીરાને એમ ન કરવા એ ગમ ખાઈ ગઈ; અને બોલી, 'તમે... તમે ખાનદાન કુટુંબના થઈને આમ...'

'રેવલી, આજ તો તને...' કહેતાં એ એની વધુ નજીક સરકયો.

'જરા દૂર ઊભા રહીને વાત કરોને!' સહેજ ગરમ થઈને રેવલીએ કહ્યું.

પણ મોહને તો એના દેહ સાથે અળવીતરાં કરવા માંડયાં એટલે રેવલી રાતીચોળ. આંખો કરી બોલી, 'તમને કહ્યુંને કે દૂર ઊભા રહો. મારા દેહને કોઈ અડે એ પણ મને નથી ગમતું. તમે...'

મોહને એના શબ્દો ન ગણકાર્યા; અને એકદમ રેવલી પર વાઘની જેમ તરાપ મારી. રેવલી કંઈ પ્રતિકાર કરે તે પહેલાં જ એના ગાલ ભીંજવી દીધા.

રેવલી તત્કાલ મોહનનો ઇરાદો સમજી ગઈ. એણે બળ કરી એક ઝાટકો માર્યો. પાશવી દાનવના હાથમાંથી પોતાની કાયા છોડાવી અને 'ફટ રે ભૂંડા! ખાનદાનનો દીકરો થઈને...' વાક્ય અધૂરું જ રાખી એ સડસડાટ દાદરો ઊતરી ગઈ હતી.

*

પેઢી પર પાછા ફર્યા પછી મોહનનું મન વિહ્વળ બન્યું હતું. રેવલી શેઠને વાત કરશે તો પોતાનું શું થશે? 'વિધવા મા! ઉચ્ચ કુટુંબ! આબરૂ! બેકારી!' વગેરે અનેક વિચારોએ એને ગમગીન બનાવ્યો. પેઢી પરથી ભાગી જવાનું એને મન થયું. પણ એકાએક એની વિચારધારા અટકી. શેઠ એ જ વખતે દાદરો ચઢતા હતા.

શેઠ ટોપી ઉતારી પોતાની બેઠકે બેઠા ત્યાં જ રેવલી આવી. રેવલીને જોતાં જ મોહનના હોશકોશ ઊડી ગયા; અને આખું શરીર ધ્રૂજવા લાગ્યું.

કાકલૂદીભરી વાણીમાં રેવલીએ શેઠને કહ્યું, 'શેઠજી, આજથી મારાથી તમારું કામ કરવા નહિ અવાય.'

પાંચ વર્ષથી ચીવટથી કામ કરનાર આ મહેનતુ નોકરડીની આ વાતથી શેઠને આશ્ચર્ય થયું એટલે એમણે પૂછ્યું, 'કેમ?'

'મારી માંદી માની સારવાર કરવા એની પાસે મારે રહેવું પડે તેમ છે.'

રેવલીનો આ જવાબ સાંભળી મોહનને સહેજ શાતા વળી!

'પણ જ્યારે સમય મળે ત્યારે આખા દિવસમાં ગમે ત્યારે આવી જજે ને!' વિશ્વાસુ નોકરડી પર દયા લાવી શેઠે કહ્યું.

'ના, ના; શેઠજી, મને માફ કરો. વળી મારી માને હવાફેર માટે ગામડે લઈ જવાની છે, એટલે મારાથી કેવી રીતે આવી શકાશે?'

[અનુસંધાન પૃ. ૨૪૭

રંગભૂમિના સાચા શુભેચ્છક

શ્રી. રસિકભાઈ વિશે કાંઈક

જયશંકર ભૂ. ભોજક ('સુંદરી')

પ્રમુખશ્રી, બહેનો અને ભાઈઓ !

મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ તથા અન્ય બે જૈન સંસ્થાઓ તરફથી શ્રીયુત રસિકભાઈના સન્માન પ્રસંગે બોલતાં મને આનંદ થાય છે. જ્યારે જ્યારે એમના વિષે બોલવાનો કે લખવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે ત્યારે તેમણે મને સંકોચપૂર્વક રોક્યો છે. તેઓ પોતાનાં વખાણ સાંભળવા ઈચ્છતા નથી, અને લખવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે પણ એમના પુરતો ભાગ છોડી દેવા કહ્યું છે. પરંતુ આજે પ્રમુખશ્રીની આજ્ઞાથી હું બોલવા ઊભો થયો છું તેથી આજે તેઓ મને રોકી શકશે નહિ–આથી મને વધારે આનંદ થાય છે.

એમની સાથે મારો પ્રથમ પરિચય ઈ. સ. ૧૯૨૫ની આસપાસ વડોદરામાં થયો હતો. તેઓ તથા શ્રી રામનારાયણ પાઠક અને ડૉ. મજ્જર (સ્વ૦) અમારી મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળીનું નાટક જોવા અમદાવાદથી આવ્યા હતા. 'મધુ બંસરી'નો નાટક જોયા પછી, આ વિદ્વાનોએ નાટકના ગુણદોષ ઉપર ચર્ચા કરી હતી. મારા અને મુ. બાપુલાલ બી. નાયકના અભિનયથી રાજી થવા છતાં, બંસરીબાળાની મારી ભૂમિકાની વિસંગતિ ઉપર ટીકા કરી હતી. આ ટીકા મને સ્પર્શતી હોવાથી આજે પણ સ્મરણમાં રહી ગઈ છે. એમણે કહ્યું:

"આ ભૂમિકામાંથી કેટલાક પ્રસંગો કાઢી નાખવામાં આવે તો, આ પાત્ર સાંગોપાંગ ઉઠાવ આપી શકે. એની અતિશયતા મનને ખૂંચે છે."

એમનો મુખ્ય ઝોક કથાનકની લંબાઇ અને પાત્રોની ગુંચોને સરળ કરવાનો હતો.

મેં જવાબ આપતાં જણાવ્યું કે, આ પાત્રમાંથી કેટલાક પ્રસંગો કાઢી નાખીએ તો ભૂમિકા પાંગળી બની જશે, એનું વૈવિધ્ય ઓછું થઈ જશે આથી ભજવનારને હાનિ થશે–ઈત્યાદિ. આમ પ્રતિવાદ કરવા છતાં મને સમજાયું કે એમની વાત સાચી હતી. કારણ કે બંસરીબાળાના પાત્રમાં એક બીજા પાત્રના પ્રસંગો–રંગીન તાલીમ વખતે લેખકે ઉમેર્યા હતા–અને એ બીજું પાત્ર લેખકે સદંતર કાઢી નાખ્યું હતું. અને આથી બંસરીને પુરુષ વેશધારી કોન્સ્ટેબલ અને પ્રધાન બની વારંવાર આવવું પડતું હતું. આ ભાગ કાઢી નાખીએ તો બંસરીબાળાનું પાત્ર સહજ સરળ બની જાય એમાં શંકા નથી.

ત્યાર પછી અમારી મંડળી અમદાવાદ આવી અને શ્રી રસિકભાઈ અને પાઠકસાહેબના આગ્રહથી 'રાઈનો પર્વત' નાટક મંડળીએ ભજવ્યો. આ વખતે શ્રી રસિકભાઈનો પરિચય ઉત્તમ કોટિના વિદ્વાન તરીકે, કવિ તરીકે, અને રંગભૂમિના શુભેચ્છક તરીકે થયો. હું વારંવાર એમને ઘેર પણ જતો હતો. ત્યારે તેઓ મારી આગળ કંઈક ને કંઈક વાંચતા હતા: કોઈ વખતે એમનું લખેલું 'મેના ગુર્જરી' કોઈ વખતે એમનાં કાવ્યોમાંથી એક 'સ્ત્રી ને કવિ' હોય કે પછી વિશ્વામિત્ર હોય કે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર હોય. આમ તેઓ મને ગુપ્ત રીતે કંઈ દોરવણી આપતા હોય એમ મને લાગતું હતું. આ સિવાય રંગભૂમિ વિષે પણ ઘણી ચર્ચાઓ થતી હતી. આમાં અમારા સમયની રંગભૂમિની અતિશયતાઓની, એની ઉન્નતિ કરવાના ઉપાયોની ચર્ચાઓ કરતા હતા. આથી મને લાગ્યું કે ભરત-નાટ્યશાસ્ત્ર વિષે અને

રસશાસ્ત્ર વિષે જે કાંઈ જાણવા હું આતુર છું તે બધું આ પુરુષમાં એકત્રિત થયેલું છે. આ ઉપરાંત એમનો નિરભિમાની સ્વભાવ, સરળ, સહજ વર્તાવ અને રંગભૂમિના સાચા શુભેચ્છક જોઈ એમના તરફ હું વિશેષ આકર્ષાયો હતો. એમને જ્યારે જ્યારે મળવાનો પ્રસંગ આવતો ત્યારે ત્યારે હું કંઇક ને કંઈક મેળવીને જ જતો હતો. એમની છૂપી આધ્યાત્મિકતાએ મારી શ્રદ્ધામાં ઉમેરો કર્યો હતો અને હું મનોમન મારા અંગત સલાહકાર તરીકે એમને સ્થાપી ચૂક્યો હતો.

અત્રે એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. વડોદરામાં અમારી મંડળી હતી ત્યારે, દાંડી-કૂચ વખતે, મહાત્માજી વડોદરા નજીકના એક નાના ગામ પાસેથી નીકળવાના હતા. હું મારા નાટકના થોડા મિત્રો સાથે મહાત્માજીને નિહાળવા અને તેમનાં વચનો સાંભળવા ગામડે ગયો હતો. મહાત્માજીનું પ્રવચન સાંભળી મને થયું કે હું દેશના માથે ભાર રૂપ છું, ભારતનાં અન્નપાણીથી મારો દેહ ઊછરે છે છતાં એને માટે મેં કંઈ કર્યું નથી. આ પછી હું વડોદરે આવ્યો અને મારાં પત્નીને મેં કહ્યું:

"આપણા બાળકને સંભાળીને તમે વીસનગર ભેગાં થઇ જજો. મંડળીવાળાઓને કહેજો હું દાંડી-કૂચમાં જોડાઈ ગયો છું. તેઓ તમને જોઈતી સગવડ કરી આપશે અને ઘરભેગાં કરશે. હું જેલ ભોગવી થોડા સમય પછી આવીશ."

મારાં પત્નીએ ગભરાઇને કહ્યું: "અરે! અમને અધવચ મૂકીને તમે ક્યાં જતા રહો છો! અમને ઘરભેગાં તો કરો! આવી ઉતાવળ ન કરો! તમે આ વિષે કોઈ અનુભવી શુભેચ્છકની સલાહ લ્યો." અને તરત જ મને રસિકભાઈ યાદ આવ્યા. હું સાંજની ગાડીએ નીકળી અમદાવાદ આવ્યો અને સીધો રસિકભાઇ પાસે દોડી ગયો.

મને જોતાં જ તેમણે પૂછ્યું: "આવો! આટલી મોડી રાત્રે તમે ક્યાંથી?" જવાબમાં મેં જણાવ્યું: "રસિકભાઈ! આપની સલાહ લેવા આવ્યો છું! મારી ઇચ્છા દાંડી-કૂચમાં જોડાવાની છે, આવા ધર્મયુદ્ધમાં કંઈ કરી છૂટવાની છે. હું શી રીતે જોડાઉં એની મને સલાહ આપો."

એમણે કહ્યું: "તમારો આ વિચાર તો ઉત્તમ છે! દરેક વ્યક્તિએ દેશસેવામાં કંઇક ને કંઈક તો ફાળો આપવો જ જોઈએ. પરંતુ કેવો ફાળો આપવો એ વિચારવાનું રહે છે. તમે કલાકાર છો. તમે નિષ્કામભાવે કલાનો ફાળો આપો એ દેશસેવા જ છે. જુઓ, જેલમાં જવું કે વિદેશી સરકારની પોલીસના લાઠીચાર્જથી માથું ફોડાવવું એનું જ નામ દેશસેવા નથી! વળી સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી પણ દેશને ઉન્નત કરવા કલાકારો પણ જોઈશે જ. ગુજરાતમાં આવા નીવડેલા બીજા કેટલા કલાકારો છે! એટલે તમારે તો નિષ્કામભાવે કલાની સેવા કરવી અને કરાવવી એ જ તમારી દેશસેવા છે"

આ શબ્દો જેમ જાણે ભવિષ્યવાણી હોય તેમ હું સાંભળી રહ્યો. અને શાન્ત થઈ વડોદરા આવ્યો. મારાં પત્નીને સર્વ સમાચાર જણાવ્યા ત્યારે માત્ર હસીને એણે એટલું જ કહ્યું: "તમારી ઉતાવળથી થનાર દુષ્પરિણામથી ઈશ્વરે બચાવ્યાં એ જ એનો મોટો પાડ છે!"

ત્યાર પછી થોડાં વર્ષો બાદ હું રંગભૂમિથી નિવૃત્ત થયો—દેહથી. નિવૃત્ત થયો હતો પણ મનથી નિવૃત્ત થઈ શકતો ન હતો! રસિકભાઈએ ભાખેલી ભવિષ્યવાણીની હું જાણે રાહ જોતો હોઉં એમ મારા દિવસો વિતાવતો હતો. અને વચ્ચે વચ્ચે તેઓનું 'મેના ગુજરી' નાટક, શ્રીમતી ખુરશિદ મેહેરાએ ભજવ્યું ત્યારે, અને લોકનાટ્ય સંઘે 'ઢીંગલી-ઘર' નાટક ભજવ્યું ત્યારે, એમના બોલાવવાથી હું અમદાવાદ ગયો હતો.

ત્યારપછી ઇ. સ. ૧૯૪૮માં ગુજરાત વિદ્યાસભાની શતાબ્દી ઊજવવાનો પ્રસંગ આવ્યો તે વખતે તેમણે મને 'રાઈનો પર્વત' નાટક તૈયાર કરવા બોલાવ્યો. અને શ્રી જશવંત ઠાકર, શ્રી અરુણ ઠાકોર, શ્રી ધનંજય ઠાકોર આદિ નવી રંગભૂમિના નટો સાથે ઓળખાણ કરાવી. આ નવા મિત્રો સાથે મળીને નાટ્યવિદ્યા મંદિરના વર્ગો ઉઘાડવાની તેમણે યોજના ઘડી ત્યાર પછી શ્રીમતી દીનાબેન ગાંધીને જોડીને નટ મંડળ શરૂ કરાવ્યું. આમ ૧૯૪૮ થી તે ૧૯૬૪ સુધીમાં નટમંડળ અને ભારત સહકારી લિ૦ના નામે અંગ્રેજી નાટકોના અનુવાદો, બંગાળીના અનુવાદો, સંસ્કૃતના અનુવાદો અને ગુજરાતી મૌલિક નાટ્યકૃતિઓ વીસથી વધારે ભજવી હતી. અને તેમાં અસાધારણ યશ 'મેના ગુજરી'ને મળ્યો હતો. આ બધાંની પાછળ અદશ્ય રહીને રસિકભાઈની પ્રેરણા જ કામ કરતી હતી એમ કહેવામાં હું જરા પણ અતિશયોક્તિ કરતો નથી.

એમના સ્વભાવમાં આધ્યાત્મિકતા છે. આવી છાપ એમનાં કાર્યોમાં—સાહિત્ય કૃતિઓમાં, શાસ્ત્રોના અન્વેષણમાં, કાવ્યો અને નાટકોમાં પણ જણાઈ આવ્યા વિના રહેતી નથી. એમણે 'શર્વિલક' નામે નાટક લખ્યું છે જેનો હું સદ્‌ભાગ્યે પહેલેથી છેલ્લે સુધી સાક્ષી રહ્યો છું, જેનાથી પ્રભાવિત થઈ ભારત સરકારની સાહિત્ય અકાદમીએ બહુમાન કર્યું છે એ તો આપ જાણો છો. આ નાટક જે દિવસે રંગમંચ ઉપર આવશે ત્યારે એમના બીજા લેખોની પેઠે આ નાટક પણ અમરકૃતિ છે એમ જણાયા વિના રહેશે નહિ એવી મારી પાકી ખાત્રી છે!

[મુંબઈમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મળી તે અરસામાં મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ તથા બીજી બે સંસ્થાઓ તરફથી તેમને સન્માન અપાયું તે પ્રસંગે આપેલું વ્યાખ્યાન]

અનુસંધાન પૃ. ૨૪૦]

'ઠીક, ત્યારે. તારાથી બની શકે તેમ નથી પછી હું શું કરું? ભાઈ, આમ એકાએક છોડી જવા પાછળ કંઈ બીજું કારણ તો નથી ને?'

શેઠનો આ પ્રશ્ન સાંભળી વળી પાછું મોહનનું મન વિહ્વળ બન્યું. એનો જીવ જાણે કે તાળવે જઈને બેઠો.

'ના, રે! શેઠજી, આપની ખાનદાન પેઢીને છોડી દેવા પાછળ બીજું તો શું કારણ હોય!....ઠીક ત્યારે શેઠજી, હું જાઉં હવે' કહી એણે મોહન તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિ ફેંકી. એ દૃષ્ટિમાં મોહનને જાણે કે અગનજ્વાળાનો આભાસ થયો. દમયંતીની લાજ લૂંટવા પ્રયત્ન કરનાર પારધીને પોતાના સતીત્વથી ભસ્મ કરી દેનાર દમયંતી સમી એ રેવલીની છાયા જાણે એને ડરાવી રહી. પોતે કેવું અધમ પગલું ભર્યું હતું! પોતાની એક નજીવી પણ ભયંકર ભૂલને કારણે એક ગરીબ કુટુંબને નિરાધાર થવું પડશે એ વિચારે એનું પાપી મન પસ્તાવારૂપી ઝરણામાં ડૂબકી મારી રહ્યું. અને એ સાથે જ એના અંતરના ઊંડાણમાંથી એને કોઈ સાદ સંભળાતો રેવલીના પગ પકડીને એની માફી માગવાનું અને શેઠ પાસે પોતાની ભૂલનો એકરાર કરવાનું ઘડીભર એને મન થઈ ગયું. પણ એ પાપી મન કંઈ આખરી નિર્ણય લે એ પહેલાં તો રેવલી ચાલી ગઈ!

મોહન રેવલીની ભવ્ય છાયાને જતી ક્યાંય સુધી જોઈ જ રહ્યો. એના મનમાં હવે એક જ પ્રશ્ન રમી રહ્યો, 'કોણ ખાનદાન: રેવલી કે પોતે?'

★

પ્રેરક પ્રસંગિકાઓ

ચંદ્રકાન્ત મ. ગજજર એમ. એ.

૧

ઇજા ઇજાથી નથી મટતી

તે દિવસે મહાત્મા પાસે એક માનવી આવી ઊભો. ક્રોધ અને ખુન્નસથી એ ભરેલો હતો. 'રે સાધુડા! સાધુતાનો સ્વાંગ તો તેં ઠીક ધર્યો છે! દુનિયાને તું છેતરી શકીશ, ઈશ્વરનેય ઠગી શકીશ, પણ મને નહિ' કહેતાં એણે ધડાધડ પેલા મહાત્માને લાતો ને તમાચા ચોડી દીધા!

પાસે બેઠેલ શિષ્યો પેલા દુષ્ટનો આ વ્યવહાર જોઈ પહેલાં તો ડઘાઈ ગયા! પણ પછી આકુળ-વ્યાકુળ થઈ મહાત્માની મદદે ધાયા. પણ મહાત્માએ હાથ ઊંચો કરી એમને વાર્યા. શિષ્યોને હતું: પહાડ જેવી કાયા ધરાવતા મહાત્મા હમણાં જ પેલાને ચપટીમાં ચોળી નાખશે, યા તો પોતાની અપાર્થિવ શક્તિથી એને બાળીને ભસ્મ કરી નાખશે.

પણ રે, મહાત્માએ તો એમાંનું કંઈ જ ન કર્યું—પેલાનો માર ખાધે જ રાખ્યો.

ને પેલો માનવી પ્રતિકાર ન થતાં, ને ક્રોધ શમતાં ભાનમાં આવ્યો. એણે મહાત્માને ધારીધારીને જોયા, ને એને સમજાયું: 'અરે, આ તો ભૂલમાં ને ક્રોધના અંધાપામાં ભળતો જ માનવી કૂટાઈ ગયો!' એના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. હૈયામાં ક્રોધનું સ્થાન પશ્ચાત્તાપે લીધું. મહાત્માના ચરણમાં એ ઢળી પડ્યો. ગદ્ગદ્ કંઠે બોલ્યો: 'પ્રભુ! મને માફ કરો. ભૂલમાં આપ જેવા ભળતા માનવીને હું મારી બેઠો!'

એ જ નિર્વિકાર ભાવથી અને શાંતિથી મહાત્મા બોલ્યા: 'હશે ભાઈ! થયું તે થયું. મારાથી ગયા ભવે કોઈક અપરાધ તારો થયો હશે ને તેની સજા મને મળવી બાકી હશે, તે આ ભવે મને મળી. લેણ-દેણનાં પાસાં સરખાં તો કરવાં જ જોઈએ ને' એમ કહી એમણે પેલા માનવીને વિદાય કર્યો.

ત્યારે અત્યાર સુધી પ્રેક્ષક જેમ બેસી રહેલ શિષ્યગણમાંથી કોઈએ પૂછ્યું: 'ભગવન્! એ માણસે આપ જેવા નિર્દોષને આટલો માર માર્યો, તે બદલ ન તો આપે એને કંઈ ઠપકો આપ્યો, કે ન તો અમને કશું કરવા દીધું.'

'અરે ભાઈ!' મહાત્મા બોલ્યા: 'મેં તમને પહેલાં જ કીધું કે મને પડેલ એ માર મારા કો ગત જન્મના દોષની સજા હોવી જોઈએ, જે મને આજ મળી.

'ને ભાઈ, એણે મને આમ મારી જે ઈજા કરી, પોતાની દુષ્ટતાનું પ્રદર્શન કર્યું, એ સામે હું પોતે યા તમે એને ઇજા કરત એથી કાંઈ મારી ઇજા થોડી જ મટવાની હતી? એથી તો ઈજામાં-દુષ્ટતામાં વધારો જ થાત ને.'

* *

૨

ન્યાય

સુલતાન એહમદ, માલદોલત શાહે ગુજરાત તે દિવસે, ઢળતી સંધ્યાએ, નવી પાટનગરી અહમદાબાદના મહેલની અટારીએ ઊભો રહી, ખળખળ વહી જતી સાબરનાં નીરને

[અનુસંધાન પૃ. ૨૬૫

સ્વામી રામદાસ—એક પરિચય

'સત્સંગી'

[ગતાંકથી ચાલુ]

સ્વામીજીનો ઉપદેશ

દરેક સંત પોતે જે રસ્તે ગયા હોય તે રસ્તાનો જ સાધારણ રીતે ઉપદેશ કરે છે, અને સહેલામાં સહેલા સાધન તરીકે તેનો પ્રચાર કરે છે. રામદાસજી મુખ્યત્વે રામમંત્રના જપ પર ભાર મૂકતા અને જે કોઇ મંત્ર લેવા આવે તેને 'ૐ श्रीराम जयराम जयजयराम' એ મંત્રની દીક્ષા આપી, આ મંત્રનો નિરંતર જપ કરવાનું કહેતા. એમની દીક્ષામાં કંઈ વિધિનિષેધ ન હતા. આ મંત્ર લીધા પછી સાધક બીજી કંઇ પૃચ્છા કરે કે ચાહીને કંઇ માગે તો ધ્યાન કરવાની વિધિ બતાવતા. બાકી મંત્રજપને તેઓ અમોઘ સાધન માનતા. આ ઉપરાંત તેઓ સત્સંગ અને પ્રભુકૃપા (કે ગુરુકૃપા) પર ખૂબ ભાર મૂકતા. આ નામજપ, સત્સંગ અને ગુરુકૃપા અથવા હરિકૃપા વિષેનાં સ્વામીજીનાં કેટલાક વચનો નીચે ઉતાર્યાં છેઃ—

(૧) નામજપઃ "પરમાત્મા અને પરમાત્માનું નામ એ બે જુદાં નથી. એના નામનો ઉચ્ચાર કરતાંની સાથે જ આપણા અંતરમાં એની હાજરી વરતાય છે. ભગવાનનું નામ એ તો આપણને તેની સાથે જોડનારો પૂલ છે. જેમ સૂર્ય અને સૂર્યનો પ્રકાશ જુદા નથી તેમ ભગવાન અને ભગવાનના નામમાં કંઈ ભેદ નથી. તમે જેમ જેમ નામ જપતા જશો તેમ તેમ તમને તેની મધુરતા અનુભવાતી જશે. નામની મધુરતાની શી વાત કરીએ? અમૃત કરતાં પણ ભગવાનનું નામ વધારે મીઠું છે... આ ભવસાગર તરી જવાની નામ એ તો નૌકા છે... ભગવાનની સાથે સંબંધ બાંધવાનો સહેલામાં સહેલો રસ્તો આ નામજપ છે. તમે એનું નામ જપવા માંડશો કે તરત તમારું મન ઈશ્વરાભિમુખ બનશે. આ વાત તમે નહિ માનો અથવા એ સાંભળી તમે હસશો. પરંતુ નામની શક્તિ ગજબ છે. નામના મહિમાનો તથા એનાં માધુર્યનો ખ્યાલ તો નામ જપનારને જ આવે છે. તમે સૌ પ્રયત્ન કરી જુઓ. રામદાસ તમને ખાત્રી આપે છે કે તમને તે બદલ પસ્તાવો નહિ જ થાય... એક વાર નામરસ ચાખશો તો પછી તમે એ કદી નહિ છોડો." સ્વામીજી આવું કહે છે પરંતુ આપણે બધા જાણીએ છીએ કે આ કંઈ નવી વાત નથી. કલિકાળમાં નામસ્મરણ જેવું સહેલું અને અસરકારક સાધન બીજું કોઈ નથી એવું આપણે પણ જાણીએ છીએ. પરંતુ આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે લોકો લાખો મંત્ર જપે છે અને કેટલું એ નામસ્મરણ કરે છે છતાં કંઈ પ્રત્યક્ષ ફળ દેખાતું નથી. આનું કારણ એ હોય છે કે સાધકને ભગવાન માટે તાલાવેલી લાગી હોતી નથી. જેને તાલાવેલી લાગે છે તેને તો ભગવાન મળે જ છે. પણ આવી તાલાવેલી કેવી રીતે લાગે? સ્વામીજી કહે છેઃ "ભગવાન માટેની તાલાવેલી કેવી રીતે લાગે? પ્રભુકૃપાથી. તમને કૃપા ન મળી હોય તો પ્રાર્થના કરો. એટલે થોડી કૃપા મળી હશે તો પણ તે બલિષ્ઠ થશે, તીવ્ર થશે, અને પછી તમારી પ્રગતિ ઝડપી બનશે. એવું થતાં તમને કોઈ (સાંસારિક) વાતચીતમાં નાખશે તો તમે કહેશોઃ 'મને વાત કરવાનો વખત નથી, મારે જલદી મુકામે પહોંચવું છે.' સામાન્ય રીતે લોકો આરતેકદમ ચાલે છે,

ને માર્ગમાં વિઘ્ન આવે તો અટકી જાય છે; રસ્તામાં ઊંઘી જાય છે. આવા ઊંઘતા જીવોને જગાડી માર્ગે લગાડવાનું કામ સંતોનું છે. તેથી સંતોને 'જગાડનાર' કહે છે. સાધનાનો માર્ગ બહિર્ગામી નથી, કેન્દ્રગામી છે, અંતર્ગામી છે."

(૨) સત્સંગ: "આ જગતમાં સત્સંગ દુર્લભ છે પરંતુ એક વાર તમને કોઈ સંત મળી જાય તો ખાતરીપૂર્વક માનજો કે તમારો ઉદ્ધાર થઈ જ ગયો. સત્સંગ વિના કોઈ આ માર્ગે આગળ વધી શકતું નથી કે ઇશ્વર–સાક્ષાત્કાર કરી શકતું નથી. જગતના બધા સંતોએ સત્સંગ પર ભાર મૂકયો છે. એક મનુષ્ય જ બીજા મનુષ્યને જાગૃત કરી શકે છે, પુસ્તકો નહિ..." આવા કોઈ સંત મળી જાય તો એની પાસે આપણે જઈને બેસવું, અને એમની હાજરીમાં આપણા પર કેવી અસર થાય છે તે જોવું. આવી સલાહ આપીને સ્વામીજી આગળ કહે છે: "પૂર્ણ નમ્રતાથી અને ખુલ્લા હૃદયથી એવા સંત પાસે જવું અને એમની હાજરીમાં તમને પહેલાં કદી નહિ અનુભવેલી એવી અનિર્વચનીય શાન્તિનો અનુભવ થાય તો જાણવું કે ગુરુ મળી ગયા છે...ગુરુમાં અગાધ શક્તિ હોય છે. હજારો માઈલ દૂર હોય તો પણ ગુરુ આપણને મદદ કરી શકે છે. ગુરુ સર્વશક્તિમાન છે; ગુરુ ઈશ્વર જ છે...ગુરુ સ્વીકારીએ ત્યારે માત્ર બુદ્ધિ જ સ્વીકારે તે બસ નથી. આખા અંતઃકરણથી, આખા સ્વભાવથી, સમસ્ત ચેતનાથી સ્વીકાર થવો જોઈએ...ઈશ્વર અને ગુરુ એક જ છે. તમારી અંદર જે સનાતન સત્ય રહેલું છે–જે સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા રહેલો છે–તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ તે ગુરુ છે. આમ હોઈ, અંતરના દીવાને પ્રગટાવવા ગુરુ રૂપી પ્રકાશ બહારથી આવે છે. આવો સ્વીકાર અને આવી સમજ હોય તો જ ગુરુમાં ભગવાનનાં દર્શન થાય છે ને ગુરુ સાથે અભેદ સધાય છે."

(૩) કૃપા: "ભગવાનની કૃપા થાય તો જ આપણને એની યાદ આવી શકે છે. તે વિના એનું સ્મરણ કયાંથી થઈ શકે? પ્રયત્ન તો ઘણા ય કરતા હોય છે પરંતુ પ્રભુ-કૃપા એમના પર ઊતરી નથી હોતી. પરિણામે એમની સ્થિતિ જળ વિનાનાં માછલાં જેવી થાય છે—તેઓ તડપતાં જ રહે છે. ઇશ્વરની કૃપા ઊતરે છે ત્યારે એમના અંતઃકરણમાં ભગવાનના નામનું સ્મરણ સતત ઊભરાય છે અને એ સ્મરણ અખંડ રહે તે માટે જે કંઈ આવશ્યક હોય તે બધું બને છે."

"કૃપા કેવી રીતે મળે? માત્ર સત્સંગથી. જેમણે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હોય એવા સંતો આપણને અંદરથી જ મદદ કરી શકે અને આપણા મનને પ્રભુ પ્રત્યે વાળી શકે...કૃપાના રાહ ન્યારા છે. આપણે એને માટે મથીએ ત્યારે ન મળે; ને કેટલીક વાર આપણા કશા પણ પ્રયત્ન વિના મળી પણ જાય. કૃપાને કોઈ નિયમોનું, શરતોનું બંધન નથી. આપણી નજરે લાયક જણાતા (સાધકો) રાહ જોતા જ રહે અને દેખીતી રીતે નાલાયક હોય એવા જીવોને મળી જાય છે! પણ એક વાત ચોક્કસ છે–કૃપાના વાહકો સંતો જ છે; શું કરવાથી કૃપા મળે? કોઈ જાણતું નથી. એની (ભગવાનની) કૃપા હોય તો જ આપણે એનું સ્મરણ પણ કરી શકીએ; અને એના સ્મરણથી જ ચિત્તશુદ્ધિ આવે; તથા અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય ત્યારે જ એનાં સર્વત્ર દર્શન શક્ય બને. આમ, સાધનાની શરૂઆતમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં કૃપા જ કામ કરે છે."

સ્વામીજીના જીવનનો એક પ્રસંગ

પોતાના 'ઈશ્વરના સાંનિધ્યમાં' નામના પુસ્તકમાં સ્વામીજીએ નીચેનો એક પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે. અહીં એમના જ શબ્દોમાં (અવતરણ ચિહ્ન મૂકયા વિના) તે ઉતાર્યો છેઃ—

એક દિવસ રાત્રે દસેક વાગ્યે વરસાદમાં પલળતો એક નવતર દેખાવનો પુરુષ રામદાસની ઓરડીમાં આવ્યો. તે ચીંથરેહાલ હતો અને એના વાળ વીખરાયેલા હતા. એક લાકડી પર લટકાવેલું એક નાનું સરખું પોટલું એની પાસે હતું. દેખાવે એ ગાંડા જેવો લાગતો હતો; આવીને રામદાસ પાસે બેઠો ને બોલ્યો, "હું આજની રાત અહીં રહું?" તેના અવાજમાં કંઈ વિચિત્ર રણકાર હતો. રામદાસે તેને ખુશીથી સંમતિ આપી. પેલાએ સાદડી પર બેસી પોતાનું પોટલું છોડયું. પોટલામાં જાતજાતનાં ને રંગરંગિત ચીંથરાં બાંધેલાં હતાં. આ બધાં બહાર કાઢી તેણે ભોંય પર પાથર્યાં પછી રામદાસ સામે જોઈ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

રામદાસને વિચાર આવ્યો, "હે રામ, તું કેવાં અવનવાં રૂપ ધરીને આવે છે!" થોડીવાર પછી આ અતિથિએ ચીંથરાં ભેગાં કરી પોટલું પાછું બાંધ્યું. પછી રામદાસની નજીક આવી તેણે એક જાણીતું કાનડી પદ ગાયું. પદનો ભાવાર્થ હતો, "તું નિત્ય, શુદ્ધ, અકળ, કરુણાનિધાન ગોવિન્દ છે." આ પદ એણે પોતાની અનેરી ભાવમય રીતે ગાયા કર્યું. તે કાનડી બોલતો હતો. એકાએક ગીત અટકાવી તેણે રામદાસ સામે જોયું ને બોલ્યો, "જુઓ, આ મારાં કપડાં બધાં ફાટી તૂટી ગયાં છે. તમે તમારું લૂગડું ન આપો?" એમ કહી રામદાસનાં વસ્ત્ર તરફ આંગળી કરી.

રામદાસે તરત પોતાનું વસ્ત્ર કાઢી એના હાથમાં મૂકયું. પેલાએ એની ગડી વાળી પોતાની પાસે મૂકયું. પછી સત્તાદર્શક અવાજે તે બોલ્યો, "ચાલો હવે સૂઈ જઈએ, દીવો ધીમો કરો; ખબરદાર! હોલવશો નહિ." રામદાસે પણ બરોબર આજ્ઞાપાલન કર્યું. ઊંઘી જવાને મિષે તે આડો થયો ને રામદાસ પણ સૂતો. પાંચ જ મિનિટમાં એ પાછો બેઠો થયો ને રામદાસને ઉઠાડયો. રામદાસ ઊઠયો અને દીવો મોટો કર્યો.

"મારે હજી બીજું માગવાનું છે."

"આ ઓરડીમાં જે કંઈ છે તે રામનું છે; અને તમે રામ જ છો એટલે તમારું છે. જે જોઈએ તે ખુશીથી માગી લો."

આ દરમિયાન રામદાસે પોતાનું બીજું વસ્ત્ર ઓઢી લીધું હતું.

"તમે હમણાં જ ઓઢયું તે લૂગડું પણ મારે જોઈશે," એમ કહી આવનારે હાથ લંબાવ્યો. એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વિના રામદાસે આ વસ્ત્ર પણ આપી દીધું.

થોડી મિનિટ પછી ખૂણામાં પડેલા વાસણ તરફ નજર કરી એણે કહ્યું, "મારે એક જળપાત્રની પણ જરૂર છે. તમને હરકત ન હોય તો આ આપો." ગમરો ખાલી કરી રામદાસે તરત એને સોંપી દીધો. એના કહેવા મુજબ રામદાસે આ ચીજોનું એક પોટલું બાંધ્યું. પછી તો પેલાએ બબ્બે મિનિટમાં સાદડી, મૃગચર્મ, છત્રી, ફાનસ, વધારાનો લંગોટ બધું જ એક પછી એક માગી લીધું.

રામદાસને થયું કે એનામાં અપરિગ્રહ કેટલો છે તેની કસોટી કરવા ભગવાન સ્વયં આવ્યા હતા. એના ભગવદર્પિત જીવનમાં જગતની વસ્તુઓની આસક્તિને સ્થાન ન હતું.

આ અલૌકિક અતિથિને પ્રત્યેક ચીજ રામદાસે પ્રસન્નતાપૂર્વક સહેજે આપી હતી. ભાવભીને હૃદયે રામદાસે કહ્યું, "હે નાથ! તારી કસોટી અદ્‌ભુત છે. સર્વ કાંઈ તારું જ છે." આ સાંભળી આગંતુક પોતાની અસલ રીતે હસ્યો. થોડાંક ધાર્મિક પુસ્તકો પડયાં હતાં તે પણ એણે માગી લીધાં. આ બધી ચીજોનું એક મોટું પોટકું થયું.

પાછળથી એણે રામદાસને ચેતવણી આપી, "જુઓ, સાંભળો, તમારી કેટલીક કીમતી ચીજો પણ આમાં છે. સંભવ છે કે મારા ગયા પછી તમને આ મૂર્ખાઈ માટે પસ્તાવો થાય. બોલો શો વિચાર છે?"

"જરાય નહિ. તમે તમારી જ વસ્તુઓ લઈ જાઓ છો; પછી રામદાસને પસ્તાવાનું કારણ નથી."

"ચાલો ત્યારે પેલું પૂંઠું પણ આપી દો." પૂંઠું (જેના પર મંત્ર લખેલો હતો) પણ પોટકામાં ગયું.

હવે ઓરડી લગભગ ખાલી થઈ ગઈ હતી. ચોમાસું હોઈ વરસાદ મુશળધાર પડતો હતો. રાતના ત્રણ વાગવા આવ્યા હતા. રામદાસે માત્ર કોપીન પહેરેલું હતું.

"હજી એક ચીજ માગવાની બાકી છે, તમે પહેરેલાં ચશ્માં પણ કદાચ મારે જોઈશે."

ચશ્માં પણ એના હાથમાં મૂકી દીધાં. ચશ્માં તપાસી એણે કહ્યું, "મને આ બેસશે. હજુ એક ચીજ (માગવાની) બાકી રહી."

રામદાસે કહ્યું, "જે માગવું હોય તે માગો. રામદાસે તો સર્વસ્વ તમારે ચરણે ધરી દીધું છે."

તેણે ટકે પેટે કહ્યું, "તમે પહેરેલો લંગોટ પણ આપી દો."

હવે તો શંકા જ નહોતી કે સાક્ષાત ઈશ્વર જ આ કસોટી કરવા આવ્યા હતા. સંપૂર્ણ સમર્પણમાંથી જન્મેલી નરી નિઃસ્પૃહતાથી રામદાસે પોતાના ઉઘાડા શરીર પરથી લંગોટ ઢીલો કરવા માંડ્યો. પરંતુ પેલા મિત્રે એને અધવચમાં જ અટકાવ્યો અને કહ્યું, "રહેવા દો, રહેવા દો, મારે એની જરૂર નથી." પછી એણે આતુરતાથી પૂછ્યું, "મારી સાથે આવશો?"

"જરૂર, જરૂર," રામદાસે વિના સંકોચે જવાબ આપ્યો.

"અત્યારે નહિ, વળી બીજી કોઈ વખત." એમ કહી તે ચાલવા માંડ્યો. બહાર વરસાદ ધોધમાર પડતો હતો. તેના એક હાથમાં ફાનસ હતું, બીજામાં છત્રી હતી અને લાકડી-પર પોટલું ભેરવી લાકડી ખભે નાખી હતી. પગથિયાં પર ઊભે ઊભે તેણે છેલ્લું વાગ્બાણ ફેંક્યું, "મને ઓળખ્યો? હું કંઈ ગાંડો નથી." તેણે ફરી ભારપૂર્વક કહ્યું. "જો જો હોં!"

રામદાસ ભાવાવેશમાં આવી ગયો. ગદ્‌ગદ્ કંઠે તેણે કહ્યું,

"तत्त्वमसि, तत्त्वमसि."

卐

સાહિત્યનાં નોબેલ પારિતોષિકો અને જ્યૉર્જ સેફરિસ

પુષ્કર ચંદરવાકર

"આ મારું સન્માન નથી, આ તો ગ્રીકપ્રજાનું સન્માન છે; કે જે પ્રજા કેટલી ય પેઢીઓથી તેનાં સર્વ શ્રેષ્ઠ તત્ત્વોને સુરક્ષિતપણે રક્ષવાની ચેષ્ટા કરી રહી છે, કે જે પ્રજા તેની સુદીર્ઘ પરંપરાને પકડીને જીવી રહી છે, અને ટકી રહી છે..." આ ઉદ્‌ગાર જ્યૉર્જ સેફરિસને ૧૯૬૩નું નોબેલ પારિતોષિક મળ્યાના સમાચાર આપવામાં આવ્યા કે હર્ષાશ્રુ સાથે તેના મોંમાંથી સરી પડ્યા.

જ્યૉર્જ સેફરિસની આંખમાંથી હર્ષાશ્રુ કેમ સરી પડ્યાં ?

તે માટે તો નોબેલ પારિતોષિકના ભૂતકાળને ખણવો પડશે. ઈ. સ ૧૯૦૧માં આ પારિતોષિક-વિતરણનો પ્રારંભ થયો જગતના ૨૧ દેશોમાં આ પારિતોષિક વહેંચાયું. આજ સુધીમાં અને ૬૩ વર્ષના ગાળામાં ૫૬ વખત ૫૮ સાહિત્યકારોને તેમજ સર્જકોને આ પારિતોષિક મળ્યું. ઈ. સ. ૧૯૦૪ ને ૧૯૧૭માં બબ્બે સાહિત્યકારોમાં આ પારિતોષિક વહેંચાયું હતું. ઈ. સ. ૧૯૧૪, ૧૯૧૮, ૧૯૩૫, અને ઈ. સ. ૧૯૪૦ થી ૧૯૪૩; આમ આ સાત વર્ષોમાં આ પારિતોષિક-વિતરણ થયું નથી. આમાંથી કાવ્યસર્જન માટે ૧૭ પારિતોષિકો વહેંચાયાં, ૧૧ દેશોમાં, તેમાં ફ્રાન્સને ચાર વખત, ઈટાલીને બે વખત, ઇંગ્લાંડને બે વખત, બે વખત સ્વીડનને, અને એક એક વખત ભારત, સ્વીટ્ઝરલાંડ, આયર્લાંડ, સ્પેન, ચીલી, યુગોસ્લાવિયા, અને છેલ્લે ગ્રીસને મળ્યું.

ગ્રીસના પડોશના ઇટાલીને બબ્બે પારિતોષિકો કવિતા માટે આ ત્રેસઠ વર્ષના ગાળામાં મળ્યાં. ઈટાલીના નાટ્યકાર પિરાન્ડેલોને નાટકો માટે આ પારિતોષિક સાંપડ્યું, નવલકથાકાર ગ્રેઝિયા ડેલેડાને ઈ. સ. ૧૯૨૬માં આ પારિતોષિક મળે છે. કવિ જિઓસુએ કાર્દુચીને ઈ. સ. ૧૯૦૬ જેટલું વહેલું સાંપડે છે, ત્યારે જ્યૉર્જ સેફરિસને સહેજે થાય કે ગ્રીસની જે ભૂમિ પર સાહિત્યની પ્રથમ માંડણી થઈ, નાટકોની ભજવણી થઈ, મહાકાવ્યો જ્યાં ગવાયાં અને રચાયાં, પ્રાર્થનાગીતો, વીરકાવ્યો, ઊર્મિગીતો, ઑડ્સ અને સ્મરણસંહિતાઓનું સાહિત્ય વિપુલતામાં રચાયું અને પરંપરાગત લોકસાહિત્યનીય કમીના હોમરયુગે અને પૂર્વકાલીન હોમરયુગે નથી જાણી. આ જળધોધ જ્યારે એથેન્સમાંથી વહેવા લાગે છે નાટ્યસ્વરૂપે ત્યારે તો તે સવિશેષ પુષ્ટ બને છે અને નાટ્યકારમાંથી સોફોક્લીસ, યુરીપીડીસ અને એસ્ચીલસ જ ગ્રીકની પ્રજાને બસો પંચોતેર નાટકો આપે છે. પ્રજાનાં મન નાટકથી ભરાઈ જાય છે. ગ્રીસની ભૂમિ આથી તો સંસ્કારે મ્હેકી ઊઠે છે, અને તેથી જ ગ્રીસના સાહિત્ય-ઇતિહાસકારોએ આ યુગની નોંધ લંબી છે. વિલ ડૂરાં જેવા તત્ત્વજ્ઞથી પણ રહેવાતું નથી, તેમના ઇતિહાસમાં આ યુગના સાહિત્યની વિગતે નોંધ લીધા વગર અને તે પછીનો યુગ ગદ્ય માટે અવિસ્મરણીય બને છે. આમ તો ગ્રીસના સાહિત્યને માટે રાજા જસ્ટીનિયનનો યુગ પણ મહત્ત્વનો છે. ત્યારે ગ્રીસમાં પદ્ય કરતાં ય ગદ્યનો વિકાસ થયો છે, અને તે છેક અદ્યપર્યંત જોવા મળે છે.

હકીકતમાં આજનું ગ્રીકસાહિત્ય સમૃદ્ધ છે. ઈ. સ. ૧૯૧૦માં 'નરેન્દ્રની બાંસુરી–The King's Flute' નામનો કોસ્ટીસ પેલેમાસનો કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ થયો, પછી ગ્રીકસાહિત્યમાં વસંત બેસે છે, તેમાં બેઝેન્ટાઇનકવિતા પુનઃ પ્રગટી ભાસે છે. અને કાવ્યવિષયો અને વસ્તુમાં મૂળ ગ્રીસનો ફાલ જોવા મળે છે. આ યુગમાં પંડિતાઈભરી ગ્રીસભાષા પાછું પડખે છે, પ્રજા જે ભાષા બોલે છે, વાતચીતમાં પ્રયોજે છે તે બોલી સાહિત્યભાષા બને છે અને હોમરના યુગમાં ગ્રીક પ્રજાનું જે પ્રાણતત્ત્વ હતું તે જાણે પુનઃજીવિત થતું લાગે છે. સાથોસાથ એ ચેતનાની અખંડધારા અદ્યપર્યંત વહે છે તેવું દર્શન આજે ય તેના કાવ્યમાં થયા જ કરે છે, અને ગ્રીક પ્રજા અને સાહિત્યના પ્રાણને ઢંઢોળીને પુનઃ જાગ્રત કરવો, તે તો જાણે ગ્રીસના સર્જકનો આજે મંત્ર બન્યો હોય તેવું આજના કોઇપણ સાહિત્યકારની કૃતિ વાંચતાં લાગે છે. આ સદીમાં ગ્રીકસાહિત્યમાં ગણનાપાત્ર કવિઓમાં જોન ઑપોરિસ, લૅરેન્સ માવિલિસ, એરિસ્ટોસ કામ્બાનિસ-Aristos Combanis, મલકાસીસ, પીટર વ્લાસ્ટોસ ઇત્યાદિ કવિઓ સવિશેષ સ્મરણીય છે. ગ્રીસની ભૂતકાલીન ભવ્યતાને કાવ્યમાં કંડારવાના આ સૌ કવિજનોના અરમાનો છે, તે તો તેમનાં કાવ્યો કહે છે. વીરજનોની 'પરાક્રમકથાએ ગાજતા ગ્રીસદેશની કહાનીઓમાંથી તેઓ કથાવસ્તુ ઉપાડે છે, તેને મૂલવે છે ત્યારે, કથાના વસ્તુને ઝીણવટથી નિહાળે છે, તપાસે છે, તેનાં આડાઅવળાં પાસાં તપાસી તેને ટકોરા મારે છે અને તે આજના યુગમાં આજનાં યુરોપને કયા કારણે આંકર્ષી શકશે, આજના વિજ્ઞાનયુગમાં તેનું મહત્ત્વ કયા કારણે પ્રસ્થાપિત થશે: આવું અ.વું વિચારીને તે જ ભૂતકાલીન પાત્રોમાં, કથાઓમાં, વાર્તાઓમાં, પ્રસંગોમાં ને ઇતિહાસકથાઓમાં આજનો નવતર જુવાન ગ્રીકકવિ તેના કાવ્યવસ્તુને નિહાળે છે, પ્રેરણા લે છે અને તેનાં પર તેની કાવ્યદેરીનાં સિંહાસનને માંડે છે. એ સર્વમાં આજે એન્જેલો સિકેલિયાનો ખૂબ ખ્યાતનામ છે. (જેનાં કાવ્યોમાંના કેટલાંકનાં ભાષાંતરો ભારતીય ભાષાઓમાંથી હિન્દીમાં મળે છે. સંગ્રહનું નામ देखें देशांतर, પ્રકાશકઃ भारतीय ज्ञानपीठ) એન્જેલો સિકેલિયાનો પ્રાચીન ગ્રીક સંસ્કૃતિનો પૂજક, ચાહક અને પ્રશંસક છે. પ્રાચીન ગ્રીસની સાગરકથાઓ, ધરતીકથાઓ અને માનવકથાઓનો આશક છે. ગ્રીસનો પરદેશોમાં ય આજે આદર પામેલ કવિ તે આ વ્યક્તિ.

અને પ્રો. સી. એમ. બાવરાનું ઈ. સ. ૧૯૩૮માં The Creative Experiment પ્રસિદ્ધ થયું, તેમાં શ્રી. બાવરાએ એક સ્થળે તેનો નામોલ્લેખ કર્યો ત્યારે જ જગતે જ્યોર્જ સેફરિસનું પહેલી વાર નામ સાંભળ્યું. પછી તો તેનું નામ પણ ગુપ્ત બન્યું, લગભગ ભૂલાઈ ગયું. અને આજે જ્યારે તેના નામને અને કાવ્યોને નોબેલ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવે છે ત્યારે તેનેય આશ્ચર્ય થાય છે. એના મનમાં કદાચ ત્યારે આ વિચાર આવ્યો હશે: 'જે કાંઈ સાહિત્યજગતનું સૌન્દર્યતત્ત્વ છું તેમાંનું અધઝાઝેરું તો આ પ્રજાના કવિઓએ, નાટ્યકારોએ, ભાષાશાસ્ત્રીઓએ, ઇતિહાસકારોએ, નવલકથાકારોએ, લોકસાહિત્યકારોએ અધઝાઝેરી સદીથી આપ્યા કર્યું છે, તે ભાષાનો આજે જ આ પારિતોષિક માટેનો વારો આવ્યો ? ! આટલી મોડી આ કલાસ્વામીઓની કદર થઇ ?'

આવા કોઈ વિચારે તેના મનમાં રાષ્ટ્રદાઝ જન્મી હશે અને ત્યારે વિચાર આવે છે કે પેલાં હર્ષાશ્રુ તે ખરેખર હર્ષાશ્રુ હશે કે અન્ય કોઇ પ્રકારનાં !

જ્યોર્જ સેફરિસ ગ્રીસમાં જન્મ્યા નથી પણ એશિયાઈ શહેર સ્મીર્નામાં જન્મ્યા છે; પણ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંતભાગમાં તુર્કોએ તે ભાગ જીતી લીધો અને ગ્રીકોને તે પ્રદેશ ખાલી કરાવ્યો ત્યારે સેફરિસ નિર્વાસિત બન્યા છે, અને આ ત્રેસઠ વર્ષના પક્વબુદ્ધિ રાજપુરુષ અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના કાયદાશાસ્ત્રીએ તા. ૨૪ ઑક્ટોબર '૬૩ ના રોજ તેના પર ટેલિફોનથી તેમને નોબેલ પારિતોષિક મળ્યાના સમાચાર મળ્યા ત્યારે તો તે સમાચારને પ્રથમ માનવા કે સમાચારને સ્વીકારવા તૈયાર ન હતા પણ છેવટે તેનો સ્વીકાર કરીને એટલું જ કહ્યા: 'ગ્રીસને તેના અન્ય કવિઓદ્વારા આ માનઅકરામ વહેલા સાંપડવા જોઈતા હતા.' આમ બોલવામાં તે સહેતુ ટકોર કરે છે કેમકે ત્રેસઠ વર્ષના ગાળામાં ગ્રીસને આ પારિતોષિક પહેલી જ વાર મળે છે।

જે નોબેલ પારિતોષિક જ્યોર્જ સેફરિસને પ્રાપ્ત થયું છે, તે સાહિત્યનું છે. આમ તો આલ્ફ્રેડ નોબેલે નોબેલ-પારિતોષિક અંગેની વ્યવસ્થા '૨૭ નવેમ્બર ૧૮૯૫માં કરી છે. આ નોબેલ પારિતોષિક ભૌતિકશાસ્ત્રી, રસાયણશાસ્ત્રી, ઔષધશાસ્ત્રી, શાંતિદૂત અને સાહિત્યકારને આપવાની યોજના નોબેલે કરાવી છે. શાંતિદૂતને તે પારિતોષિક પાંચ વર્ષે, અને અન્યને દર વર્ષે; જો તેને યોગ્ય વ્યક્તિ ન મળે, તો તે વર્ષે તે પારિતોષિક અપાતું નથી. સાહિત્યના ક્ષેત્રે ઈ. સ. ૧૯૧૪, ૧૯૧૮, ૧૯૩૫, ૧૯૪૦, ૧૯૪૧, ૧૯૪૨, ૧૯૪૩; આમ સાત વર્ષનાં પારિતોષિકોનું વિતરણ થયું નથી.

સાહિત્યક્ષેત્રના માટે નોબેલ પારિતોષિક સમિતિએ આદર્શ અને માપદંડ સ્વીકારેલ છે: 'જે સર્જક માનવજાતિના હિતના માટે સર્વોત્કૃષ્ટ ગ્રંથ સર્જે, તેને તે પારિતોષિક' આપી શકાય અને 'જેણે સાહિત્યના ક્ષેત્રે ઉચ્ચગ્રાહી વલણવાળી નોંધપાત્ર કૃતિ સરજી હોય!'

જ્યોર્જ સેફરિસનું સાહિત્યક્ષેત્રે 'માનવજાતિના હિતના માટે' 'ઉચ્ચગ્રાહી વલણવાળી' કોઈ નોંધપાત્ર કૃતિ છે ખરી, એવો પ્રશ્ન જન્મે છે, હવે.

જ્યોર્જ સેફરિસ તો આ કવિનું ઉપનામ છે, તેમનું કુટુંબદીધું નામ છે જીયોર્ગોસ સેફરિયાડિસ. સ્મીર્નો નામના એશિયાની ભૂમિ પરનું શહેર. પણ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંતે તુર્કોએ ઈ. સ. ૧૯૨૨માં એ પ્રદેશ જીતી લીધો અને ગ્રીકોએ તે ભૂમિ પરથી અલવિદાય લીધી. પરિણામે તેઓ નિર્વાસિતની દશામાં આવી પડ્યા. આ કવિના ચિત્ત પર આ સ્થળાંતર કરવું પડ્યું તેની ઘેરી છાપ જોવા મળે છે, અને તે તેમનાં સર્જનમાં પણ જડે છે.

આ કવિનું બાળપણ સાગરકાંઠે ખેડૂતો અને સાગરખેલંદા વચ્ચે વીત્યું છે, તેની યે અસર તેમની કૃતિઓમાં સ્પષ્ટ તરવરે છે. કવિ થોડો સમય પેરિસમાં અધ્યયનાર્થે જાય છે, વકીલ થવા. એથેન્સમાં પાછા આવે છે અને પછી રાજદૂત તરીકે ક્રીટ, દક્ષિણ આફ્રિકા, ઇજિપ્ત, લેબેનોન અને ઇંગ્લાંડમાં કામગીરી બજાવે છે. શ્રી. ઉમાશંકર જોશીએ તેમના માટે સાવ સાચું લખ્યું છે: 'સેફરિસ જાણે જન્મના નિત્ય-યાત્રી ન હોય!'

આ યાત્રી કવિનું કાવ્યઝરણું અતિ કૃશકાય છે. માત્ર ત્રણ કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ થયાં છે તેમાં પ્રથમ છે The Turning Point, ઈ. સ. ૧૯૩૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલ; (૨) Mythistorema, ઈ. સ. ૧૯૩૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલ; અને (૩) The Thrush ઈ. સ. ૧૯૪૭ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ. ઈ. સ. ૧૯૪૪ માં તેમનો એક નિબંધસંગ્રહ પણ પ્રસિદ્ધ થયો

છે. તેમની છૂટક કવિતાઓ Six Poets of Modern Greece માં પણ પ્રાપ્ય છે, અને તેમની ઉત્તમ મનાતી કાવ્યકૃતિ The King of Asine છે.

આ સર્જનઝરણું અન્ય કવિઓની સરખામણીમાં અતિ કૃશકાય. પણ ઇયત્તાની દૃષ્ટિએ જ જોવું રહે તેથી સ્વીડીશ અકાડમીએ તેમની કાવ્યઇયત્તા માટે કહ્યું છેઃ 'હેલનીક સંસ્કાર-જગત માટે ઉત્કટ સંવેદનાથી પ્રેરાઈને સરજાયેલ ઊર્મિગીતોનો પ્રતિષ્ઠાને વરેલ કવિ.' તો ડૉ. એન્ડર્સ ઓસ્ટરલિંગે કહ્યું : 'પોતાના સર્જનમાં ગ્રીસનો પ્રશિષ્ટ વારસાને વહનાર ગ્રીક-પ્રજાનો શાશ્વિય મોવડી...તેના સર્જનમાં અદ્વિતીય વિચારબળ, શૈલીના અને ભાષાકીય સૌંદર્યના કારણે ગ્રીસના જીવનમાંથી જે શાશ્વત છે અને સ્વીકાર્ય છે તેનાં પ્રતીક સમો...' જ્યોર્જ સેફરિસ છે.

પશ્ચિમના આજના અનેક વિવેચકો માને છે કે જ્યોર્જ સેફરિસ પર ફ્રાન્સના કવિ-વિવેચક પોલ વેલેરીની અસર છે. જ્યોર્જ સેફરિસ ઈ. સ. ૧૯૧૮માં અભ્યાસાર્થે પેરિસમાં ગયેલા, ત્યારે તેમણે પોલ વેલેરીને વાંચવો શરુ પણ કરેલો અને પચાવેલ. ઈ. સ. ૧૯૫૧થી તેમણે ઇંગ્લંડવાસ સ્વીકાર્યો ત્યારથી તેમના પર અંગ્રેજીભાષાના ખ્યાતનામ કવિ ટી. એસ. ઇલિયટની કવિતાએ અસર કરવા માંડી છે. તેમણે આ કવિઓનાં કાવ્યોનાં ગ્રીકમાં ભાષાંતરો પણ કર્યાં છે.

અને તેમ છતાં ય એક યુરોપીય વિવેચકે સેફરિસ માટે કહ્યું છેઃ 'કવિજીવનના પ્રારંભ-કાળમાં હોમર અને ઓડેસીએ કવિને શરૂઆતમાં પ્રેરણા આપેલ છે. પણ આમ તો, મૂળગત રીતે સેફરિસ પોતાની જ પ્રતિભાનું સર્જન છે, તેના પુદ્દગળને ઘડનાર છે તેનાં જીવન-પ્રવાહમાં આવી મળેલ અનેક ઝરણાંઓ. સાગરખેડૂઓ અને ધરતીબાળો. સરળતાથી સમજી શકે તેવી વાણીમાં તે કાવ્યસર્જન કરે છે!' કવિએ પોતે જ ગાયું છેઃ

'All I want is to speak simply for this grace I pray!'

અર્થાત્ હોમરયુગનું ગ્રીક સાહિત્ય, મહાકાવ્યોના યુગનું ગ્રીકસાહિત્ય, અને નાટ્યત્રયીના કાળનું સાહિત્ય તેનાં પ્રેરણાના બીજસ્થાને છે. એટલે કે ઈસુ ખ્રિસ્ત પૂર્વે પાંચસો વર્ષથી શરુ કરીને ઇસુ ખ્રિસ્તની પાંચમી સદીમાં ગ્રીસમાં જે કાંઈ લખાયું, જીવાયું, તેમાં જ આ કવિની દૃષ્ટિ ઘૂમ્યા કરે છે, તેમાંથી તે કાંઈક ખણે છે, શોધે છે ને કાવ્યવસ્તુ માટે વીણી લે છે.

અને આ સાહિત્યના અભ્યાસમાંથી તે પ્રેરણા લઇને તેનાં ઊર્મિકાવ્યોને તે સર્જે છે.

તો તે જ યુગની ખંડિત શિલ્પમૂર્તિઓ તેનો અભ્યાસવિષય છે. તે ખંડિત શિલ્પમૂર્તિઓ વચ્ચે જઈ બેસે છે, તેને પ્રશ્નો પૂછે છે, તેની સામે અનેક પળો સુધી નિરખ્યા કરે છે, તેમના ભવ્ય ઇતિહાસને આત્મસાત કરે છે, તેના પર તે વાંચે છે, તેમનો ઊંડો અભ્યાસ કરે છે પેલા પુરાતત્ત્વવિદ્દની અદાથી. ને તેમાંથી પ્રેરણા લઈને તે લખે છે પેલાં ઊર્મિગીતો જ. તેનાં કાવ્યવિષયોમાં હેલન, યુરિપીડીસ, એંગમોન ઇત્યાદિ અમરત્વને પામ્યા છે. સ્મીર્ના શહેરમાં જન્મેલ આયોનિયન ગ્રીક સેફરિસ કાવ્યોમાં પૂરેપૂરો ને નખશીખ ગ્રીક છે. ગ્રીક પ્રજાની વિલીન, ગત અને ઝંખી પડતી તેજઆભાને તે પુનઃ પ્રગટાવવાની મથામણ કરી રહેલ છે. ગ્રીક પ્રજાની શિલ્પમૂર્તિઓ જે આજે ખંડિત દશાને પામેલ છે, તેની રેખાએ રેખા તેના ચિત્તમાં પુનઃ જીવિત કરીને, કંડારીને તેને આત્મસાત કરીને તે તેનાં ઊર્મિગીતો પુનઃ સજીવ કરવા મથામણ કરે છે, સફળ મથામણ કરે છે તેણે ગાયું છે :

And the poet lingers, look at the stones,
And asks himself : Do they still exist, then
Among broken lines, edges, points, hollows, curve,s
Do they still exist.
Here at the meeting place of rain, wind, ruin,
Do they exist, the movement of the face
The form and fashion of the tenderness
Of those who so strangely have dwindled in our life?

કવિનો પ્રશ્ન છે કે આ પથ્થરો, ખરેખર આજેય અસ્તિત્વ ધરાવે છે? તેની રેખાઓ, ધારો, અણિબિન્દુઓ, વળાંકો ને પોલાણો ખંડિત થયેલ રેખાઓ સાથે હસ્તીમાં છે?

અને તે પણ ક્યાં? જ્યાં વર્ષા, વાયરો, ને નાશનું મિલન છે ત્યાં.

જેણે આપણા જીવનમાં લાડ ઉમેર્યાં છે, એવાં આકૃતિસૌષ્ઠવ, મૃદુતા અને મુખાકૃતિની રેખાઓ હજુય અસ્તિત્વ ધરાવે છે?

આમ ખંડિત મૂર્તિમાં તે સમગ્ર એક પ્રજાનો પ્રાણ જુએ છે એક પ્રજાના અંતઃતત્ત્વને ખોજવા નીકળે છે ખંડિત મૂર્તિઓમાં, તેના રેખાસૌષ્ઠવમાં, તેનાં વળાંકોમાં, અણિબિન્દુઓમાં તેમજ મૂર્તિપોલાણોમાં. તેને સવિશેષ રસ છે અમર અને ચિરંજીવ તત્ત્વને વરેલ સત્ત્વ અને તત્ત્વમાં. તેમાં તે એક પ્રજાની મહત્તાને દેખે છે અને તેનો જ તે જીવનભર શોધક રહ્યો છે. તેને વ્યક્ત કરવા માટે તેની અભિવ્યક્તિ માટે પેલા ફ્રેંચકવિ પોલ વેલેરીની કવિતામાં આવતા પ્રતીકોને હેલેનિક અને હોમરિક કવિતામાંથી ઉપાડી લે છે અને અંતે સ્વચેતનારસે રસાન્વિત કરીને તે વેદનાને અને ઊર્મિને સેફરિસ સ્વકાવ્યધારારૂપે પ્રગટાવે છે, વહાવે છે. એક સંસ્કૃતિનાં તાત્પર્યો અને મૂલ્યો આજના અધ્યાત્મ જગતને જરૂર ખપમાં લાગશે તેવો શ્રદ્ધાદીપ આ કવિના હૈયે ટમટમ્યા કરે છે. ખરે જ વિલ ડુરાંએ પણ એક સંસ્કૃતિ માટે આમ જ કહ્યું છે। ત્યારે તે ભૂમિના સપુત કવિએ અદ્‌ભુત રીતે તે પ્રજાના ભૂતકાળમાંથી પ્રેરણા અને દર્શન પામીને વર્તમાનને તે સાથે સાંધીને જગતને ભવિ તરફ જવા માટે આંગળીચીંધણા માટે સેફરિસે ઊર્મિગીતને તેના સાધન તરીકે સ્વીકારેલ છે.

કવિએ પોતે પોતાના માટે સાધના શેની છે, તેયં કહ્યું છેઃ 'મ રે જે કાંઈ કથવું છે તે સરળપણે કથવાનું લાવણ્ય છે...'

આમ સરળતા અને સાદગીનો કાવ્યસર્જનમાં આગ્રહ રાખનાર સેફરિસ અનેક વખતે એવો મિતભાષી બને છે કે ન પૂછો વાત. જુઓ: 'As you are writing, the ink grows less and the sea increases.'

અને સરળતા ને સાદગીનો પૂજક મૃત્યુના રહસ્યને કઈ સરળતાથી હસ્તામલકવત કરે છે?

How does a man die?
And yet one wins one's death,
which is one's own and nobody's else's
And this kind of game is life.

આમ માનવમાનસમાં જે સ્થિર અને ગહન મૂંઝવણો, આદર્શો, ભાવનાઓ, ભાવો,

ચિંતનો, ઊર્મિઓ ને સંવેદનાઓ પડ્યાં છે તેને ય ખોજવાની સજાગ વૃત્તિ તેનામાં છે. તો સાથોસાથ વર્તમાનમાં જે ક્ષુદ્ર છે તેને ગાઈને, સ્તરહીન વર્તમાનને ગાઈને તેના પડછામાં ઊભેલ અતીતને–જે તેને ગ્રીસની સંસ્કૃતિ દ્વારા જોવા મળ્યો છે, તે જોવા મથામણ કરી રહ્યા છે.'

તો સેફ્રિસ પુનરુત્થાનવાદી કવિ છે ? ના, કદી જ નહીં. તે અતીતની સાથે વર્તમાનને સાંધનાર છે. તેના માટે કહેવાય છે કે તેમના ચિંતન અને બોધમાં તેઓ સમસામયિક છે તેમ છતાં ય છેલ્લાં પચ્ચાસ વર્ષની યુરોપીય કાવ્યપરંપરાથી તેઓ પર પણ છે, કેમકે તેઓ માનવજાતના 'આદિઝરણ'ની શોધમાં છે, રહ્યા છે ! ભૂતકાલીન પરંપરા અને વર્તમાન ધીને આજના યુગમાં તેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક આગળ બઢાવવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખી રહ્યા છે.

તેમની છંદસાધના પણ સાદગીભરી છે. તેઓ શેક્સપીઅર, મિલ્ટન અને વોલ્ટ વ્હીટ્‌મેનના માર્ગ પર વિચરનાર મહાયાત્રી છે. આ પુરોગામીની જેમ તેઓ પણ મુક્ત છંદમાં–Free verseમાં, તેમના કાવ્યઝરણને વહાવે છે. આમાં તેમની ચિંતનપ્રતિભાયુક્ત કાવ્યગીતિ ગૂંજી ઊઠે છે, ગીતિમય સંવેદનાની ઝીણી બાંસુરી બજે છે અને આથી તેમનાં કાવ્યો અન્ય ભાષાના ભાષાંતરકારોને માટે સરળ બન્યાં છે.

ગીતકાવ્યો અને ઊર્મિગીતોના આ કવિને શ્રી પોલ રોસે એક પ્રશ્ન પૂછેલો, તેમની કાવ્યભાવનાને લક્ષીને, ત્યારે શ્રી. સેફ્રિસે ઉત્તર આપ્યો : "All forms of poems, lyrics or dramatic, can be satisfactory, provided they are, at a given occasion, the only means of expression for a good poet."

અનુસંધાન પૃ. ૨૬૦]

અને રેકાર્ડ વગાડવી હોય તો વીજળીનું ગ્રામોફોન હતું જેમાં સિક્કો નાખતાં આપણને મનગમતી રેકાર્ડ વાગે. મેં આવી વૈભવશાળી ટ્રેન પહેલી જ વાર જોઈ!

બે કલાકના આનંદમય પ્રવાસ પછી અમે નીકો પહોંચ્યાં. આજુબાજુ પર્વતોની વચ્ચે આવેલું નીકો ખૂબ જ રળિયામણું છે. અમે સ્ટેશન પરથી સીધાં જ નીકો કનાયા હોટેલમાં ગયાં. નાની પણ અતિ સુંદર આ હોટેલની આસપાસ રળિયામણો જાપાની પદ્ધતિનો બગીચો હતો. ત્યાં "રૉક ગાર્ડન" પણ હતો અને પથ્થરના કોતરેલા દીવાઓ ઠેકઠેકાણે મૂકવામાં આવ્યા હતા. આને "તોરો" કહે છે. બગીચામાં નાનાં ઝરણાં હતાં ને તેનાં નિર્મળ જળમાં સોનેરી માછલીએ તરતી હતી. ગુલાબી એઝેલિયા ઉપરાન્ત અનેક સુંદર ફૂલોથી બગીચો ભરાઈ ગયો હતો. ટોકિયોમાં ઠંડી હતી પણ નીકોમાં તેથી પણ વધારે હતી. જાપાની બગીચામાં માત્ર ફૂલોનું સૌંદર્ય વધારે હોય છે એવું નથી હોતું પરન્તુ કલામય રચના, સૌંદર્યની દૃષ્ટિએ કરેલી બગીચાની યોજના, તેની ફૂલોના ક્યારાની ગોઠવણી, ક્યાં ફૂલો ક્યાં બીજાં ફૂલો સાથે શોભી ઊઠે તેની આકર્ષક વિચારવન્ત ગોઠવણી, નાનાં ઝરણાં, પથ્થરના કોતરેલા દીવાઓ, ઝરણાંમાં તરતી માછલીઓ, આખા બગીચામાં પાથરેલી સફેદ કાંકરીવાળી રેતી, નદીના ગોળ ચળકતા પથરા લાવીને બનાવેલો "રૉક ગાર્ડન" વગેરે અનેક નયનરમ્ય વસ્તુઓને લીધે જાપાનના બગીચાઓ વિશ્વભરમાં સૌથી સુંદર ગણાય છે.

ચાલુ]

જાપાનનાં સંસ્મરણો

વત્સલા મહેતા એમ. એ.

ચોથો હપ્તો

આ રેલવેની દીવાલો કાચની હોવાથી આસપાસ બધું દેખાતું હતું. પાંચ જ મિનિટમાં અમે ટોચ પર પહોંચી ગયાં. ત્યાંથી ખૂબ જ સુંદર દૃશ્ય જોયું. નીચે પેસિફિક મહાસાગર સ્થિર ને કાચ જેવો નિર્મળ અને નીલમણિ જેવો ભૂરો વિસ્તરેલો હતો. સામે કાગોશીમા શહેરની ગગનચુંબી ઈમારતો દેખાતી હતી. નીચે વિશાળ-બગીચામાં મનુષ્યો કીડી જેવાં જણાતાં હતાં. અમારી ડાબી તરફ માઉન્ટ આસો હતો જેમાંથી ધીરે ધીરે ધુમાડો નીકળતો હતો. આ દૃશ્ય કદી ન વીસરાય એવું હતું. રેલવેમાં બેસીને અમે ઝટઝટ નીચે ઊતરી ગયાં. નીચે ઊતરતાં કાચની દીવાલોમાંથી આખું દૃશ્ય જણાતું હતું. ચારે તરફ કાચ હોવાથી સુંદર દેખાતું હતું.

કાગોશીમાથી અમારી બસ અમને કીરીશીમા તરફ લઈ જવા ઊપડી. કીરીશીમા સમુદ્રની સપાટીથી ખૂબ જ ઊંચું હોવાથી અમારી બસ આખો વખત ઊંચે ને ઊંચે ચઢતી જતી હતી. આપણાં હિમાલયનાં હવાખાવાનાં સ્થળોની જેમ કીરીશીમા પણ પાઇન, ફર, દેવદાર વગેરે શંકુદ્રુમ વૃક્ષોની વચ્ચે આવ્યું હતું. ઠંડી વધતી જતી હતી એટલે અમારે ગરમ કપડાં કાઢીને પહેરવાં પડ્યાં. જાપાની પદ્ધતિની મિયામાસો હોટેલમાં સાંજે આવી પહોંચ્યાં. હોટેલ અંદરથી યંત્રો દ્વારા ગરમ રાખવામાં આવી હતી. આ હોટેલ તો વળી ખૂબ જ આધુનિક હતી. મોટાં શંકુદ્રુમ વૃક્ષોના જંગલમાં આ હોટેલ હતી. આથી અમે જમતાં પહેલાં પુષ્કળ ઠંડી હોવા છતાં આ જંગલમાં ફરવા નીકળી પડ્યાં. ચારે તરફ પાઈનની સુગન્ધ આવતી હતી.

સવારે કીરીશીમા જોઈને ગાડીમાં દક્ષિણમાં આવેલા "બેપુ" શહેરમાં જવા નીકળ્યાં. રસ્તામાં માઉન્ટ કાકાટીહો નામનો જ્વાળામુખી જોયો. આ આખો પ્રદેશ જ્વાળામુખીનો પ્રદેશ છે. ગાડીમાં આખે રસ્તે અમે સમુદ્રને કિનારે કિનારે પ્રવાસ કરતાં હતાં. પેસિફિક એટલો ભૂરો છે કે આપણને આશ્ચર્ય લાગે.

પૃથ્વી પર જાપાન એક જ દેશ છે કે જે કલ્ચર મોતીનું ઉત્પાદન કરે છે. અમે સમુદ્રમાં ઠેર ઠેર ટાપુઓ જોયા. આ ટાપુઓ પાસે સમુદ્રમાં કાળુ માછલી ઉછેરવામાં આવે છે. આ કાળુ માછલીઓ કલ્ચર મોતી બનાવે છે. સમસ્ત જગત આ કાળુ માછલીએ બનાવેલાં કલ્ચર મોતી વાપરે છે. આ મોતી સફેદ, પીળાં, કાળાં અને ગુલાબી થાય છે. જાપાનનાં સુંદર હરિયાળાં ખેતરો પણ આખે રસ્તે અમે જોયાં. પૃથ્વી પરના બહુ થોડા દેશો જાપાન જેટલા લીલાછમ હશે. રસ્તે વચ્ચે વચ્ચે નારંગીના વિશાળ બગીચા આવતા હતા. મોટી મોટી નારંગીઓથી વૃક્ષો ઢંકાઈ ગયાં હતાં. અમારો સવારનો નાસ્તો ને જમણ અમને ગાડીમાં જ પેટીમાં આપવામાં આવ્યાં. જાપાનના લોકો કહે છે કે કચરો કોઈ દિવસ ગાડી બહાર ના નાંખવો; હંમેશ ગાડીની અંદર નાખવો. કારણ કે અંદરનો કચરો

સાફ કરવો સહેલો છે પણ આટલા મોટા વિસ્તારમાં ફેલાયેલા રેલવેના પાટા પરથી કચરો સાફ કરવો બહુ અઘરો છે. મને આ માન્યતા આપણા દેશમાં પણ સ્વીકારવા જેવી લાગી.

મોડી સાંજે બેપુ પહોંચ્યાં. આખા જાપાનમાં કુદરતી ગરમ પાણીના ઝરા માટે બેપુ સૌથી પ્રખ્યાત છે. અમે ઊતર્યાં તે હોટેલ સુંદર, આધુનિક અને સગવડવાળી હતી. હોટેલની વચ્ચે પથ્થરો ગોઠવીને નાનો "રોક ગાર્ડન" બનાવ્યો હતો. તેમાં અનેક પ્રકારનાં ફૂલો ઉગાડેલાં હતાં. હોટેલમાં નહાવા માટે માત્ર બે જ કુદરતી ગરમ પાણીના કુંડ સ્વચ્છ બાથરૂમોમાં સુંદર ટાઇલ્સવાળા કુંડમાં હતા. એક બાથરૂમ પુરુષો માટે ને બીજો સ્ત્રીઓ માટે. ત્યાં દરેક રૂમ સાથે બાથરૂમનો રિવાજ જાપાની પદ્ધતિની હોટેલમાં નથી હોતો.

હોટેલમાં બહુ જ થોડી કામ કરનારી બાઈઓ હતી. પુરુષ રસોઈયાનો કે પુરુષ કામ કરનારનો ત્યાં રિવાજ ઓછો છે. અમારી ૧૫૦ જણની એમને રસોઈ કરવાની હતી, ગરમ પાણી કરીને ચા આપવાની હતી, પથારીઓ કરવાની હતી અને આખો વખત જુદી જુદી વ્યક્તિઓની જુદી જુદી માગણીઓ પૂરી પાડવાની હતી. આવા કામના ધસડબોળાને હસતે મોંએ આ બાઈઓ ઉપાડી લેતી હતી. હસતે મોંએ દોડાદોડ કરતી આ બાઈઓ કોઈને શાકાહારી ખોરાક તો કોઈને માંસાહારી ખોરાક, તો કોઈને ચા તો કોઈને ગાદલાં તો વળી કોઈને તકિયા આપતી હતી. વચ્ચે વચ્ચે સામટા વીસ-પચીસ જણને નહાવાના ટુવાલ આપતી, તો વળી કોઈને બાથરૂમ કે રૂમ ક્યાં છે તે દેખાડતી. એકાદ વાગ્યે જ્યારે બધાં લગભગ બત્તી હોલવીને સૂઈ ગયાં ત્યારે મેં જોયું કે આ બાઈઓ થાકથી ઢગલો થઈને પડી જવાની અણીએ પહોંચી હતી પણ બાકી રહેલી બે ત્રણ પથારીઓ કરતાં કરતાં પણ એમના મોં પર તો સ્મિત જ હતું! અને એવું પણ નથી કે ત્યાં એમને આપણા દેશ કરતાં ખાસ વધારે પગાર મળતો હોય! જાપાનમાં અમેરિકાના પ્રમાણમાં તો પગારધોરણ ઘણું નીચું છે.

જમણમાં શાકાહારીઓ માટે રાંધતાં તો આ બાઈઓને નાકે દમ આવ્યો હતો કારણ કે માછલી અને ભાત પર જીવનારી આ પ્રજાને શાકાહારી ભોજન શું હોય તે ક્યાંથી ખબર પડે! પણ અમને પૂછી પૂછીને એમણે શાક ને ભાત તૈયાર કર્યાં. કોઈને વળી સમયસર ટુવાલ કે ચા ના મળે તો આ બાઈઓને બે શબ્દો સંભળાવતાં પણ ખરાં. છતાં આ બાઈઓનાં મોંમાંથી ક્રોધનો એક શબ્દ પણ નીકળતો નહિ તેમજ મિજાજ પણ ખોઈ બેસતી નહિ!

આપણી ભારતીય રહેણીકરણી આ પ્રજાની રહેણીકરણીથી તદ્દન જુદી છે. આપણે શાકાહારી ખોરાક ખાઈએ છીએ. ગમે તેમ, પણ જાપાની પદ્ધતિએ તૈયાર કરેલો ખોરાક તો આપણે ગળે નથી જ ઊતરતો. આપણે બધાં એકસાથે સ્નાન નથી કરતાં, આપણે ઘેર રોજ કપડાં ધોઈને સૂકવીએ છીએ. આપણે હાથેથી જમીએ છીએ. અમે થોડીક બહેનો તો ત્યાં જાપાનમાં પણ, રાતે ગમે એટલાં મોડાં કોઈક જગાએ પહોંચીએ છતાં, કપડાં ધોઈને રૂમમાં સૂકવતાં. આ કપડાંથી ત્યાંના બારીબારણાંનું પોલિશ ખરાબ થતું. તેમજ પોલિશ કરેલી લાકડાંની જમીન પર પાણી ટપકીને પોલિશ ખરાબ થતું હશે. અમે બૂટ કાઢીને હોટેલની અંદર ચાલવાનું ભૂલી જતાં, અમે ભીનાં કપડાં સૂકવીને લાકડું ખરાબ કરતાં, અમે 'તાતામી' પર ચાલતી વખતે વળી પાછાં કપડાંના સપાટ કાઢવાનું ભૂલી જતાં. અમે જમતી વખતે પીંખાટ કરતાં ને માગણીઓથી આ બાઈને લાદી દેતાં! પણ એમના મોંમાંથી ક્રોધનો કે ફરિયાદનો

એક શબ્દ પણ નીકળતો નહિ. શ્રમજીવી વર્ગમાં પણ આ પ્રકારનો મન પર સંયમ એ આખી જાપાનની પ્રજાની લાક્ષણિકતા છે. ઇશ્વર તો આપણને માત્ર આપણો દેશ અને તેની ભૂમિ જ આપે છે. તે દેશને સુંદર દેશ બનાવવો કે સંસ્કારી દેશ બનાવવો તે તો તે દેશવાસીઓના હાથમાં છે.

નાસ્તા પછી અમે બેપુ ગામ જોવા નીકળ્યાં. ગરમ પાણીના કુંડ જુદી જુદી જગાઓએ હતા ને દરેક કુંડની આસપાસ બગીચો બનાવ્યો હતો. આખું બેપુ ગામ ગરમ પાણીના કુંડ અને ઝરાઓથી ભરેલું છે. જ્યાં જ્યાં તમે નજર નાખો ત્યાં ત્યાં જમીનમાંથી વરાળ નીકળતી ઠેકઠેકાણે દેખાય છે. આ દૃશ્ય ખૂબ વિચિત્ર લાગ્યું. જાણે ઠેકઠેકાણે નાની આગ લાગી હોય એવું લાગતું હતું!

અમે પહેલો કુંડ જોવા ગયાં. તેનું નામ "નીલમ કુંડ" હતું. બીજાનું નામ "પિરોજામણિ કુંડ" હતું. ત્રીજાનું નામ "રક્તનરક કુંડ" હતું. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે દરેક કુંડની નીચેની જમીન નામ જેવા જ રંગની હતી. આ દરેક કુદરતી કુંડ પચાસેક ફીટ પહોળો હતો અને દરેકમાંથી ગરમાગરમ વરાળના ગોટેગોટા નીકળતા હતા. એકાદ બે કુંડ પાસે નરકનાં દુષ્ટ તત્ત્વો જેવાં કે સેતાન વગેરેનાં લાકડાનાં રંગીન વિશાળ પૂતળાં મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. એક એક પૂતળું ૧૫ ફીટ ઊંચું હતું. આ ભયાનક પૂતળાં જોઇને બાળકો તો ડરી જ જતાં હશે! એક કુંડ પાસે ઠંડાં પાણીના એક કુંડમાં મોટા મોટા જીવતા મગર એકમેકની ઉપર ખડકાયેલા હતા તે જોઈને વર્ષો પહેલાં કરાંચીમાં જોયેલો "મગરપીર"નો કુંડ યાદ આવ્યો. દરેક કુંડ પાસે ખડકમાં ઊંડી ગુફા હતી જેમાંથી ગરમ પાણી થોડી થોડી વારે જોરથી બહાર ધસતું હતું. આ ગુફાઓનાં મુખ વરાળથી ઢંકાઈ ગયાં હતાં. એક કુંડ પાસેની ગુફામાંથી ગરમ પાણી અડધે અડધે કલાકે જોરથી અવાજ કરતું બહાર ઉછાળા મારતું ધસતું હતું. અમે તે જોવા ઊભાં. બરાબર બપોરના બાર વાગ્યે ગુફા આગળ ગડગડાટ સંભળાયો. તે વધતો ગયો ને મેઘગર્જના જેવો બની ગયો. એકદમ ગરમ પાણીનું એક પ્રચંડ મોજું ધસમસતું બહાર આવ્યું અને ગડગડાટ વધતો ગયો; તેની સાથે સાથે પાણીનો વેગ પણ વધતો ગયો ને પંદર મિનિટમાં તો ગુફામાંથી કોઈ પ્રચંડ ટ્રેન ધસતી હોય એવો અવાજ આવવા લાગ્યો. કુંડથી દસેક ફીટ ઊંચો કુંડમાંથી એક ગરમ પાણીનો ઝરો ઊડ્યો ને પછી બેસી ગયો. આ ગુફાઓ કુદરતી હતી. આ દૃશ્ય જોવાથી બહુ આનંદ મળ્યો.

બીજા એક કુંડ પાસે ગરમ કાદવના કુંડ હતા જેમાંથી અવાજ સાથે કાદવ આખો વખત ખદખદતો હતો. ગરમીને લઈને કાદવ ગરમ "લાવા" જેવો જણાતો હતો. આ બધા કુંડ પાસે હોટેલો હતી ને તેમાં લોકો ચા-નાસ્તો ખાતા હતા. આ હોટેલોમાં ચા માટે પાણી ગરમ કરવા એક અજબ યુક્તિ અજમાવવામાં આવી હતી. જમીનમાં ઊંડા ખાડા ખોદીને તેમાં પથ્થરની એકાદ ફૂટ પહોળી ભૂંગળીઓ ખોસવામાં આવી હતી. આ ભૂંગળીમાંથી પૃથ્વીનાં પેટાળમાં આવેલી ગરમ ગરમ વરાળ સતત બહાર નીકળતી અને ભૂંગળી પર ગરમ પાણીની તપેલી મૂકવાથી વરાળને લઈને વગર મહેનતે પાણી ઊકળતું. બેપુમાં ખાનગી ઘરોમાં પણ આ યુક્તિ વાપરવામાં આવતી.

તે પછી અમે "દાઈ-બુત્સુ" (દેવ-બુદ્ધનો અપભ્રંશ) નામની એક પ્રચંડ બુદ્ધની

મૂર્તિ જોવા ગયાં. આ કાંસાની મૂર્તિના મોં પર સૌમ્યતા હતી. વીસ પચીસ ફીટ ઊંચી આ મૂર્તિ હતી.

બપોરે જમ્યા પછી થોડાં લોકનૃત્યો નિહાળ્યાં અને પછી-ગાડીમાં ઉત્તરે ટોકિયો જવા રવાના થયાં. આ પ્રવાસ ચોવીસ કલાકનો હતો. ગાડીમાંથી મેં જોયું કે જાપાનમાં લેવલ ક્રોસિંગ આગળ દરવાજાનો રિવાજ નથી! માત્ર એક પીળા ને કાળા ચટાપટાદાર તારના દોરડાને એક છેડેથી બીજે છેડે બાંધવામાં આવે છે. આ તારની પાછળ માનવીઓ, બાળકો, સાઈકલ સ્વારો, ખટારા, ટેકસીઓ, મોટરો, બધાં જ શાન્તિથી ઊભાં હતાં. અમારી ગાડી આખી પસાર થઈ ગઈ ત્યાં સુધી બધો જ વાહનવ્યવહાર તેમજ બધી જ પગે ચાલનાર વ્યક્તિઓ ધીરજથી આ તારની પાછળ ઊભી રહી. કોઈએ તારની ઉપર-નીચેથી પસાર થઈને પાટા ઓળંગવાનો પ્રયત્ન સુદ્ધાં કર્યો નહિ! આવાં અનેક ક્રોસિંગ અમારા રસ્તામાં આવ્યાં પણ કોઈ ઠેકાણે કોઈને અમે ગાડી પસાર થતાં પહેલાં આ તારનું દોરડું ઓળંગવાનો પ્રયત્ન કરતાં જોયું નહિ! આવી શિસ્તપાલનની ભાવના આખા દેશમાં હોય તો જ દેશની ઉન્નતિ થાય.

ગાડીમાં અંદર મેં નજર કરી તો જોયું કે ગાડી એર-કન્ડિશન્ડ હોવાથી બધી જ બારીઓ જડી દેવામાં આવી હતી અને દરેક બારીની પાળ પર એક કીટલીમાં ચા અને નાના નાના પીવાના પ્યાલા મૂકવામાં આવ્યા હતા.-આ ચા એટલે જેને જાપાની લોકો "ઓ-ચા" કહે છે તે. એટલે કે માત્ર ગરમ પાણીમાં નહિ જેવી ચાની ભૂકી નાખીને દૂધ ખાંડ વગર પીએ તે. જાપાની લોકો આવી ચા પ્યાલામાં રેડી રેડીને પીધા જ કરે અને સ્ટેશને સ્ટેશને આ ચા ગરમાગરમ આવે. મુસાફરો ઊતરી જતા; પછી આ ચાની કીટલીઓ અને પ્યાલા રેલવેની મિલકત હોવાથી એમને એમ પડી રહેતાં. પણ આ કોઈની વ્યક્તિગત જવાબદારી ન હોવા છતાં કદી પણ કોઈ મુસાફરો આ વસ્તુઓ ઉપાડીને ચાલવા ન માંડતા તે મારા પ્રવાસમાં મેં જાતે નજરે જોયું. ત્રીજા વર્ગમાં પણ આ સુંદર કાચની વસ્તુઓ કોઈ ઉપાડીને ચાલવા ન માંડતું.

ખેતરો આગળથી ગાડી પસાર થતી ત્યારે હું જોતી કે ખેતરોમાં પાક ફૂટપટ્ટી મૂકીને સીધી લીટીઓ દોરી શકાય એવી સીધી હારોમાં ઉગાડવામાં આવ્યો હતો. દરેક ખેતરમાં દિવસનો ગમે તે સમય હોય પણ ખેડૂત-કુટુંબ કામ કર્યો જ કરતું હોય-પાણી પાતું હોય, કે વેરતું હોય, કે નિંદતું હોય કે પાક ઉતારતું હોય, કે ક્યારા સરખા કરતું હોય. બાળકો પણ કંઈ ને કંઈ કરતાં જ હોય. જાપાન એટલો તો લીલોછમ દેશ છે કે કોઈ જગાએ ઉજ્જડ જમીનનો એક ટુકડો તમને નહિ દેખાય! લીલોતરી વિનાનો જમીનનો એક ટુકડો પણ નજરે ના ચઢે-સિવાય કે બે ખેતરો વચ્ચેથી પસાર થતી સીધી સાંકડી પગથીઓ, જેના પર ક્વચિત્ જાપાની પોશાક પહેરીને સાઈકલ ચલાવતો ખેડૂત નજરે પડતો. વરસાદ પડતો હોય તો આ ખેડૂત માથે જાપાની બનાવટની વાંસની છત્રી ઓઢીને સાઈકલ ચલાવતો દેખાતો ત્યારે રમૂજ ઊપજતી.

રસ્તે કોબે, યોકોહામા, ઓસાકા, નાગોયા વગેરે મોટાં મોટાં ઔદ્યોગિક શહેરો પસાર કર્યાં. જાપાને જેટલી ખેતીવાડીમાં પ્રગતિ કરી છે એટલી જ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે કરી છે, આનું

કારણ અવિરત ને સખત પરિશ્રમ છે. સહકાર આ પ્રજાના લોહીમાં છે અને સહકારથી વિચારશીલ યોજનાઓ ઘડી ઘડીને આ પ્રજા ઉન્નતિને શિખરે પહોંચી છે. રસ્તે આતામીનું સુંદર હવા ખાવાનું સ્થળ આવ્યું. મે મહિનો એટલે જાપાનમાં યુરોપની માફક વસન્તઋતુ હોવાથી આતામીની આસપાસના પર્વતો "એઝેલિયા"નાં ગુલાબી ફૂલોવાળા છોડથી ભરાઈ ગયા હતા. આખા જાપાનમાં ઠેકઠેકાણે "એઝેલિયા"નાં સુંદર ફૂલો જંગલી દશામાં ઊગતાં હોઈ આખો દેશ મે મહિનામાં ગુલાબી દેખાય છે.

બપોરે ક્યોટો આવ્યું ને તેનાં સુંદર મંદિરો ગાડીમાંથી દેખાવા માંડ્યાં. રાતે ટોકિયો પહોંચ્યા ને હું મારી હોટેલમાં ગઈ. ટોકિયોનું સ્ટેશન એટલે જાણે એક આખું ગામ વસ્યું ! ! એટલાં પ્લેટફોર્મ, એટલી દુકાનો, એટલી હોટેલો ને એટલી ઓફિસો છે કે આપણે તો આ ભૂલભૂલામણીમાં અટવાઈ જ જઈએ.

વહેલી સવારે હું ફરીથી પૃથ્વી પરનો ઊંચામાં ઊંચો ટોકિયો ટાવર જોવા ગઈ. એફેલ ટાવરથી પણ બસો ફીટ ઊંચા આ ટાવર પરથી ટોકિયોની રમણીયતા પૂરેપૂરી જણાતી હતી. તે પછી ત્યાંના જાણીતા બગીચાઓ જોઈ આવી. સાંજે મને કહેવામાં આવ્યું કે "કોકસાઈ" નામના જાણીતા નાટ્યગૃહમાં સુંદર નૃત્યો ચાલતાં હતાં. આથી હું તે જોવા ગઈ. કોકસાઈ થિયેટર ગજબ મોટું છે ને વિશાળ સ્ટેજ છે. તે રાત્રે ચાલતા શોનું નામ "ટોકિયો ઓડોરી" હતું. "ઓડોરી" એટલે નૃત્ય. જાપાની અને પાશ્ચાત્ય શૈલીના મિશ્રણ રૂપે યોજવામાં આવેલાં આ નૃત્યો ઝાકઝમાળ હતાં. સ્ટેજ પરની ગોઠવણ, વેશભૂષા, બત્તીઓ, વગેરે ઝાકઝમાળ ને રંગબેરંગી હતાં. આખા સ્ટેજ પર, પાછળ, એક છેડેથી બીજે છેડે, મોટાં મોટાં કાચનાં પગથિયાં હતાં. આ અર્ધ-પારદર્શક પગથિયાં પર પતંગિયાં, ફૂલ વગેરેનાં ચિત્ર હતાં અને કાચની પાછળ રંગીન બત્તીઓ મૂકવામાં આવી હતી. નૃત્યકારો "ફ્લોરેસન્ટ" રંગથી રંગેલા પોશાક પહેરીને આ પગથિયાં ઊતરતાં ઊતરતાં નૃત્ય કરતાં હતાં. થોડા નૃત્યકારો સ્ટેજની બાજુએ પ્રેક્ષકવર્ગ સુધી પહોંચતી પટ્ટીઓ પરથી નૃત્ય કરતા અંદર આવતા હતા. આ બધા નૃત્યકારો ભેગા મળીને સ્ટેજ પર નૃત્ય કરતા ત્યારે અદ્ભુત સુંદર દૃશ્ય દેખાતું હતું.

અહીં પણ પ્રેક્ષકવર્ગની ઉપર, થિયેટરમાં મોટા કાચનો પહેલદાર ગોળો લટકાવેલો હતો. આ ગોળામાં રંગીન બત્તીઓ મૂકવામાં આવી હતી. ગોળામાં કાણાં પાડવામાં આવેલાં હતાં. ગોળો ચક્કર ચક્કર ફરતો હતો ને તેનાં કાણાંમાંથી ચારે તરફ રંગીન પ્રકાશનાં કિરણો ફેંકાતાં હતાં. વચ્ચે વચ્ચે, સ્ટેજની બત્તીઓ બુઝાવી નાખવામાં આવતી હતી એટલે નૃત્યકારોના પોશાક ફ્લોરેસન્ટ રંગવાળા હોવાથી અંધારામાં ઝળકતા હતા. આવા "શો" મેં લન્ડનમાં કે ન્યુયોર્કમાં કે પેરિસમાં પણ નથી જોયા.

નૃત્યો દરમિયાન પ્રેક્ષકવર્ગમાં સંપૂર્ણ શાન્તિ જળવાતી હતી. કોઈ કોઈ શોમાં નૃત્યકારો સ્ટેજ પરથી ઊતરી આવીને પ્રેક્ષકો વચ્ચે હાથમાં રંગીન છત્રીઓ ફેરવતા ફેરવતા નૃત્ય કરતા કરતા હૉલને છેક છેડે જતા હતા. આખા હૉલમાં નૃત્ય કરતા કરતા ફેલાઈ જઈને છેક હૉલને છેડે ભેગા થતા હતા અને પછી પાછા ફરીને નૃત્ય કરતા કરતા છેક સ્ટેજ સુધી પહોંચી જતા હતા.

એક શોમાં પુરાણા સમયના મોટા જાગીરદારનો કિલ્લો દેખાડ્યો હતો. આ કિલ્લો શત્રુઓ સળગાવી દેતા હતા એવું દૃશ્ય હતું. કિલ્લો તદ્દન સાચા કિલ્લા જેવો આ વિશાળ

સ્ટેજ પર બનાવવામાં આવ્યો હતો. એનું કદ અતિ વિશાળ હતું. ભયંકર મોટી આગમાં કડાકા સાથે જમીનદોસ્ત થતા કિલ્લાનું દશ્ય એટલું તો આબેહૂબ બનાવવામાં આવ્યું હતું કે ક્ષણભર અમે ભૂલી ગયાં કે આ નાટક હતું અને અવાક્ થઈને જોઈ જ રહ્યાં. મોટાં મોટાં લાકડાનાં ભીમ કડાકા સાથે આગમાં નીચે તૂટી પડતાં ત્યારે પ્રેક્ષકો ભયભીત બની જતાં. આગની જ્વાળાઓમાં કિલ્લાના રહેવાસીઓ બહાર નાસી આવતાં અમે જોતાં ને પાછળ કડાકા સાથે આખી દીવાલ તૂટી પડતી નિહાળતાં ત્યારે જાપાની નાટ્યકળા માટે સવિશેષ માન થયા વગર રહેતું નહિ.

બીજે દિવસે દંતકથામાં વિખ્યાત બનેલા સુરતાળીસ સૈન્યના અધિકારીઓ જે 'રોનિન' નામે ઓળખાતા, તેમનું કબ્રસ્તાન જોવા ગઈ. આ કબ્રસ્તાન ટાકાનાવામાં સેનગાકુજી શીન્ટો સ્રાઇન (મંદિર)ના બગીચામાં આવેલું છે. મેં જોયું કે જાપાની પ્રજા બહુ ધર્મિષ્ઠ નથી. હું તે એ અર્થમાં કહું છું કે આખો દિવસ બાહ્ય આડંબરથી પાઠપૂજા કરવામાં કે વ્રત ઉપવાસો કરવામાં એ લોકોનો ધર્મ સમાઈ નથી જતો પણ નાગરિકનું કર્તવ્ય શું છે, દેશ પ્રત્યે આપણું કર્તવ્ય શું છે, ખંત, શ્રમ, અને સહકારથી કેમ દેશની ઉન્નતિ કરવી, વગેરે સમજવામાં એ લોકોનો સાચો ધર્મ સમાઈ જાય છે. મૂર્તિને પગે લાગી, દ્રવ્ય વગેરે ચઢાવી પછી પાપ કરવાં કે કાળાં બજાર કરવાં એ એ લોકોનો ધર્મ નથી શીખવતો; પણ સત્ય, પ્રામાણિકતા, ઉદારતા, ગરીબો પ્રત્યે દયા વગેરેને એ લોકો સાચો ધર્મ માને છે. આપણે કદાચ ભગવાનને છેતરતા હોઈશું. એ લોકો માને છે કે ઈશ્વર છેતરાય નહિ. માત્ર બાહ્ય આડંબરથી પૂજા કરવાથી ઈશ્વર છેતરાતો નથી એમ આ પ્રજા માને છે.

ધર્મ વિષે વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાત કરતાં મને આશ્ચર્યસહ ખબર પડી કે ત્યાં માતાપિતા અને બાળકોનો ધર્મ એક જ હોવો જોઈએ એવું નથી, તેમજ ઘણીવાર પતિપત્નીનો ધર્મ પણ એક નથી હોતો. એક કુટુંબમાં પિતા બૌદ્ધ ધર્મ પાળતા હતા, માતા ખ્રિસ્તી હતાં અને બાળકો શીન્ટો ધર્મ પાળતાં હતાં. થોડાક કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને પૂછ્યું કે તમારો ધર્મ કયો ? તો મને ઉત્તર મળ્યો કે એમણે કયો ધર્મ અંગીકાર કરવો તે હજી નક્કી નહોતું કર્યું ! ! અને તેમ છતાં તેમને અધર્મી કેમ કહી શકાય ? એમની નાગરિકતાની ભાવના, કર્તવ્ય પ્રત્યે સભાનતા, દેશપ્રેમ, સામા માટે સઘળું કરી છૂટવાની વૃત્તિ, સંયમ, શિસ્તપાલનની ભાવના અપ્રતિમ હતાં. મારી જોડે પ્રવાસમાં આખો વખત આ લોકો સાથે હતાં એટલે આ સદ્‌ગુણો જાણવાનો મને લાભ મળ્યો.

ટોકિયો પાસે નીકો નામનું સુંદર હવા ખાવાનું સ્થળ સમુદ્રની સપાટીથી બે હજાર ફીટ ઊંચું છે. આ જોવા માટે મેં ટુરની ટિકિટ લીધી. વળતી સવારે અમે પચાસ–સો પ્રવાસીઓ આસાકુસા સ્ટેશને ગયાં. ત્યાં ખૂબ જ સુંદર ડી લકસ એરકન્ડિશન્ડ, એક્સપ્રેસ સ્પેશિયલ ટ્રેન ખાસ અમારે માટે જ ઊભી હતી. આ "રોમાન્સ કાર" તરીકે ઓળખાતી સ્પેશિયલ ટ્રેન આસાકુસાથી ઊપડતી તે છેક નીકો જ ઊભી રહેતી. તેનાં બારણાં પારદર્શક પ્લાસ્ટિકનાં બનાવેલાં હતાં. આ બારણાં વીજળીથી ચાલતાં હોવાથી આપણે પાસે આવીએ એટલે અડકયા વગર જ આપણે માટે ઊઘડી જાય અને આપણે દાખલ થઈએ એટલે પાછળથી હળવેથી બંધ થઈ જાય ! ! દરેક ડબ્બામાં સોફાસેટ જેવી બેસવાની ખુરશીઓ હતી

[અનુસંધાન પૃ. ૨૫૪

શાકુન્તલનું રચના—કૌશલ

ચંદુલાલ ઠકરાલ

ભરતમુનિના સૂત્ર "नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्"ને અનુસરીને સંસ્કૃતના નાટકકારોએ મોટે ભાગે પોતાનાં નાટકોનું કથાવસ્તુ રામાયણ, મહાભારત જેવા આકરગ્રંથોમાંથી લીધું છે. મહાકવિ કાલિદાસના 'અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ'ના કથાવસ્તુની પાછળ પણ પ્રેરકબળ મહાભારતના આદિપર્વનું શકુન્તલોપાખ્યાન જ છે. મહાકવિ ભાસે પણ પોતાનાં કેટલાંક નાટકોની પ્રેરણા આ આદિ કાવ્યમાંથી જ મેળવી છે. પરંતુ આ મહાકવિઓ મૂળ વસ્તુની માવજત એવી કલાત્મક રીતે કરે છે કે તેમના સંસ્પર્શથી સમગ્ર નિર્જીવ અને પ્રાકૃત પણ પુનર્જન્મ પામી સંસ્કૃત, આદર્શ અને રમણીય બની રહે છે.

અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ વિષે કહેવાયું છે કે 'काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला'। તેનું સાદું સીધું ઉપાખ્યાન કાલિદાસના પ્રતિભાબળે રમણીય બને છે એનો નિર્દેશ આ શ્લોકાર્ધમાં છે. કાલિદાસે ઉપાખ્યાનની કથામાં ઉચિત ફેરફાર કરી કઈ રીતે એક સામાન્ય કથાવસ્તુને અસામાન્ય બનાવ્યું છે તેનો કલાવ્યાપાર જોવો એ એક રસિક વિષય છે.

શાકુન્તલના પ્રથમ અંકમાં આશ્રમ પ્રદેશમાં પ્રવેશતા દુષ્યન્તને વૈખાનસો દ્વારા, કુલપતિ કણ્વ આશ્રમમાં હાજર નથી એવા સમાચાર મળે છે. મહાભારતમાં રાજા શકુન્તલાને ઋષિના સમાચાર પૂછે છે ત્યારે શકુન્તલા પોતે જ જવાબ આપે છે :

गतः पिता मे भगवान् फलान्याहर्तुमाश्रमात् ।
मुहूर्तं संप्रतीक्षस्व द्रष्टास्येनमुपागतम् ॥

[મારા પૂજ્ય પિતા ફળ માટે આશ્રમ બહાર ગયા છે. થોડીક વાર રાહ જુઓ. હમણાં જ આવી પહોંચશે.]

આ પ્રસંગમાં મૌલિક દૃષ્ટિભેદ છે—કાલિદાસે કણ્વને શકુન્તલાના પ્રતિકૂલ દૈવનું શમન કરવા માટે સોમતીર્થ મોકલ્યા છે. શકુન્તલા અને દુષ્યન્તના પ્રેમવિકાસ માટે આશ્રમમાં કણ્વની અનુપસ્થિતિ અનિવાર્ય છે. કાલિદાસે એ સમય યોગ્ય રીતે લંબાવ્યો છે અને સાથે સાથે શકુન્તલાના પ્રતિકૂલ દૈવ તરફ અંગુલિનિર્દેશ પણ કર્યો છે.

શાકુન્તલમાં દુષ્યન્તને શકુન્તલા વિષેની હકીકતની જાણ અનસૂયા અને પ્રિયંવદા પાસેથી થાય છે. સુશીલ આશ્રમ-કન્યાઓને શોભે તે રીતે એ બન્ને સખીઓ જણાવે છે કે શકુન્તલા વિશ્વામિત્ર અને મેનકાની પુત્રી છે. મહાભારતમાં શકુન્તલા પોતે જ પોતાની સર્વ હકીકત જણાવે છે.

तप्यमानः किल पुरा विश्वामित्रो महत्तपः ।
सुभृशं तापयामास शक्रं सुरगणेश्वरम् ॥
तपसा दीप्तवीर्योऽयं स्थानान्मां च्यावयेदिति ।
भीतः पुरंदरस्तस्मान्मेनकामिदमब्रवीत् ।
श्रेयो मे कुरु कल्याणि यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु ॥

असावादित्यसंकाशो विश्वामित्रो महातपाः ।

चर तस्य तपोविघ्नं कुरु मे प्रियमुत्तमम् ॥

लोभयित्वा वरारोहे तपसस्तं निवर्तय ।

આ રીતે કોઈ કન્યકા પોતાના આ પ્રકારના જન્મ વિષે વાત કરે તે કોઈ પણ સહૃદયને ન રુચે. તેથી જ કાલિદાસે એ સખીઓની યોજના હેતુપૂર્વક કરી છે.

બીજા અંકનું કથાવસ્તુ કાલિદાસનું સ્વકલ્પિત છે. તેમાં વિદૂષકને થાકને લીધે થતી પીડાનું તથા રાજાને યજ્ઞના રક્ષણ માટે મળતા નિમંત્રણનું વર્ણન છે. રાજા યજ્ઞના રક્ષણ માટે આશ્રમમાં રોકાય છે એ અંશ કાલિદાસે જ યોજેલો છે. મહાભારતમાં તેના વિષે કોઈ નિર્દેશ નથી.

ત્રીજા અંકમાં દુષ્યન્ત પ્રત્યે આકર્ષાયેલી શકુન્તલા વિરહસંતપ્ત છે. બીજી બાજુ દુષ્યન્તની પણ એ જ સ્થિતિ છે પરંતુ શકુન્તલાનો પક્ષ પહેલો સક્રિય બને છે. સખીઓ શકુન્તલા પાસે દુષ્યન્ત ઉપર મદનલેખ લખાવે છે—

तव न जाने हृदयं मम पुनः कामो दिवापि रात्रावपि ।

निर्घृण तपति बलीयस्त्वयि वृत्तमनोरथाया अंगानि ॥

મહાભારતમાં મૂલગત જ ભેદ છે. રાજા પોતે જ શકુન્તલાને પોતાની પત્ની બનવા વિનવે છે—

भार्या मे भव सुश्रोणि ब्रूहि किं करवाणि ते ।

सर्वं राज्यं तवास्तु भार्या मे भव शोभने ।

गान्धर्वेण च मां भीरु, विवाहेनैहि सुन्दरि ॥

શકુન્તલા પણ તક પારખીને પોતાની શરત રજૂ કરે છે—

मयि जायेत यः पुत्रः स भवेत् त्वदनन्तरम् ।

युवराजो महाराज सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ।

यद्येतदेवं दुष्यन्त अस्तु मे संगमस्त्वया ॥

રાજા શકુન્તલાની આ શરત કબૂલ રાખે છે મહાભારતમાં ઊભી થતી આ પ્રકારની અનુચિત પરિસ્થિતિ કાલિદાસે નિવારી છે. શકુન્તલાના આવા વ્યવહારકુશલ અને સ્વાર્થલોલુપ પાત્રને સ્થાને કાલિદાસે શાકુન્તલમાં તેનું ચિત્ર અધિક નિર્દોષ અને મુગ્ધભીરુ ચીતર્યું છે.

ચોથા અંકનું સમગ્ર સંવિધાન કવિનું પોતાનું છે. મહાભારતમાં તો શકુન્તલાની વિદાયના પ્રસંગનું વર્ણન એક જ શ્લોકમાં કરી દેવામાં આવ્યું છે—

कण्वः शिष्यानुवाच ह—

शकुन्तलामिमां शीघ्रं सहपुत्रामितो गृहात् ।

भर्तुः प्रापयतागारं सर्वलक्षणपूजितम् ॥

આ સ્થળે એક વસ્તુ નોંધવી જરૂરી છે કે રાજાના ગયા પછી ત્રણ વર્ષે શકુન્તલાએ પુત્રને જન્મ આપ્યો છે—

असूयत च वामोरुः कुमारममितौजसम् ।
त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु दीप्तानलसमद्युतिम् ।
रूपौदार्यगुणोपेतं दौष्यन्तिं जनमेजय ॥

કાલિદાસે આ પ્રકારની બેહૂદી સ્થિતિ કુશળતાપૂર્વક નિવારી છે. શાકુન્તલના ચોથા અંકમાં પતિગૃહે જવા વિદાય લેતી શકુન્તલા માત્ર સગર્ભા છે. કણ્વ ઋષિ તેને કહે છે—

तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनम् ।
मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥

મહાભારતમાં દૃષ્ટિગોચર થતા દુષ્યન્તના દૈહિક કામુકતાના તત્ત્વને ઓછું કરવા માટે કાલિદાસે આ નાટકમાં દુર્વાસાના શાપની યોજના કરી છે. આ શાપને લીધે બન્નેને થયેલા દૈહિક આકર્ષણ માટે સજા થઈ જાય છે.

પાંચમા અંકમાં દુષ્યન્ત શકુન્તલાને સ્વીકારતો નથી, તેનું કારણ આ શાપ છે એમ બતાવવાનો સભાન પ્રયત્ન કવિએ કર્યો છે.

મહાભારતમાં શી સ્થિતિ છે, તે આપણે હવે જોઈએ. ત્યાં શકુન્તલા જ્યારે દુષ્યન્તના દરબારમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તેની સાથે તેનો પુત્ર છે. તેને જોતાં જ દુષ્યન્ત બોલી ઊઠે છે—

न पुत्रमभिजानामि त्वयि जातं शकुन्तले ।
असत्यवचना नार्यः कस्ते श्रद्धास्यते वचः ॥

અને સમગ્ર વૃત્તાન્ત તે જાણતો હોવા છતાં શકુન્તલાના દાવાનો ઇન્કાર કરે છે.

ઉપર્યુક્ત સ્થિતિમાંથી દુષ્યન્તના પાત્રનું ઊર્ધ્વીકરણ કરવા માટે કાલિદાસે તેને પાંચમા અંકમાં ધર્માધર્મની ચિન્તા કરતો બતાવ્યો છે—

मूढः स्यामहमेषा वा वदेन्मिथ्येति संशये ।
दारत्यागी भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्शपांसुलः ॥

કાલિદાસ દુષ્યન્તને શકુન્તલાનો ત્યાગ કરતો બતાવે છે, પણ તેમાંય એ ખૂબીપૂર્વક એક અણસારો તો મૂકી જ દે છે કે 'રખેને મેં આ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરેલ હોય.'—

कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयाम् ।
बलवत्तु दूयमानं प्रत्याययतीव मे हृदयम् ॥

દુષ્યન્ત અને શકુન્તલા વચ્ચે જે સંઘર્ષ મહાભારતમાં થાય છે, તેમાં શકુન્તલા શરૂઆતમાં રાજાને સત્ય વિષે સુંદર ઉપદેશ આપે છે, અને અન્તે જણાવે છે કે તારા વગર પણ મારો પુત્ર પૃથ્વીનું પાલન કરશે. આ પ્રસંગમાં જણાઈ આવતાં શકુન્તલાનાં અભિમાન અને પ્રગલ્ભતા કાલિદાસે શાકુન્તલમાંથી દૂર કર્યાં છે.

શાકુન્તલમાં આ બે પાત્રો વચ્ચે જે સંઘર્ષ થાય છે તે બે સત્યો વચ્ચેનો સંઘર્ષ છે. કાલિદાસે તેનું નિરૂપણ એ જગતસાહિત્યમાં સ્થાન લઈ શકે તેમ કર્યું છે, અને તેથી જ કેટલાક વિવેચકો શાકુન્તલના પાંચમા અંકને શ્રેષ્ઠ ગણાવે છે.

મહાભારતમાં આ સંઘર્ષનો અન્ત દેવવાણીથી આવે છે—

भरस्व पुत्रं दुष्यन्त, माऽवमंस्थाः शकुन्तलाम् ।
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥

કાલિદાસે આવી પરિસ્થિતિ નિવારી છે. તેને મતે કોઈ પણ સ્ત્રીને તેના ક્ષણભરના દૈહિક આકર્ષણ માટે કરી શકાય તેવી સજા આ અપમાન દ્વારા શકુન્તલાને થઈ ગઈ છે.

તેથી મેનકા આવીને તેને સ્વર્ગમાં લઈ જાય છે. આ પ્રસંગ બતાવે છે કે હવે શકુન્તલાનો પ્રેમ સૂક્ષ્મ બન્યો છે, પાર્થિવતા દૂર થઈ ગઈ છે.

છઠ્ઠા અંકમાં અભિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં દુષ્યન્તને શકુન્તલા સાથેનો પોતાનો સંબંધ યાદ આવી જાય છે. કલિદાસ આનો સરસ ઉપયોગ કરી લે છે. તે દુષ્યન્તને વિરહવેદનામાં તાવે છે. ધનમિત્રના સ્વકલ્પિત પ્રસંગ દ્વારા કવિ દુષ્યન્તને માત્ર અનાઘ્રાત પુષ્પ જેવી શકુન્તલાને નહીં, પણ પોતાની ધર્મપત્નીને, પોતાના વંશની પ્રતિષ્ઠાને ચાહતો બતાવે છે. આ ઘટના દ્વારા તેનામાં સંતાન માટે જે ઉત્કટ ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે તે કવિનો આદર્શ દામ્પત્ય માટેનો ખ્યાલ વ્યક્ત કરે છે. મહાભારતમાં આવું કશું જ નથી.

છઠ્ઠા અંકમાંની વિરહવ્યથામાં તવાઈને દુષ્યન્તનો પ્રેમ શુદ્ધ અને સૂક્ષ્મ બને છે.

સાતમા અંકમાં ઈન્દ્રને સહાય કરીને પાછા ફરતાં મારીચ અને અદિતિના આશ્રમમાં તેને ભરત તથા શકુન્તલાનો મેળાપ થાય છે. મહાભારતમાં પુત્રનો સ્વીકાર કરાવવા માટે દેવવાણીનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે. પરંતુ કાલિદાસે એવા કોઈ પણ અતિ પ્રાકૃતિક પરિબળની દરમ્યાનગીરી તો નિવારી છે, પણ સાથે સાથે નિઃસંતાન પિતૃહૃદયની સનાતન વેદનાને કલાત્મક આકાર આપ્યો છે.

આમ, મહાભારતમાં દેખાઈ આવતી પુરુષની ઉઘાડી કામુકતાનું કાલિદાસે સંવરણ કર્યું છે. તેણે ભારતવર્ષના ભાવિ સમ્રાટનાં માતાપિતાને ક્ષણિક આકર્ષણથી મોહપાશમાં ફસાતાં નથી બતાવ્યાં. તે બન્નેને તપઃપૂત કરીને જ કાલિદાસે શાકુન્તલને નાટ્યસાહિત્યમાં અને વિશ્વસાહિત્યમાં અમરતા બક્ષી છે.

★

ભુલકણાપણું !

એ એક માનસિક દોષ છે. એના નિવારણ માટે સેવન કરો આયુર્વેદની આ શરબતી ઔષધિ

ઊંઝા ફાર્મસીનું

સીરપ શંખપુષ્પી

શંખપુષ્પી આપણા વતનની એક એવી વનસ્પતિ છે જે મગજને સ્ફૂર્તિવંત અને યાદશક્તિને સતેજ કરવામાં ઘણી ગુણકારી નીવડેલી છે.

જે વિદ્યાર્થીઓનાં મગજ ભણતાં ભણતાં થાકી જતાં હોય અને વધારે ભણવાની ઈચ્છા થતી ન હોય અને ભણેલું યાદ રહેતું ન હોય તેઓને સીરપ શંખપુષ્પીના સેવનથી આ વાતની પ્રતીતિ થશે.

ઊંઝા ફાર્મસી : : ઊંઝા [ઉ. ગુજરાત]

દરેક દવાવાળાને ત્યાં મળશે.

[અનુસંધાન પૃ. ૨૪૪]

ધીર-ગંભીર નજરે નિહાળતો હતો. એ ઊભો હતો ને સાથોસાથ એના મનમાં કંઈ કેટલીયે ધરાભંગિ ગોઠવાતી ને ઉકેલાતી હતી. પણ એના દિલમાં કંઈક અફસોસ હતો: એ વાતનો કે એની હજૂરમાં પેશ કરાયેલ એક મુકદ્દમામાં એ ખરા ગુનેગારને શોધી સજા નહોતો કરાવી શક્યો. અણધારી એની આંખો ચમકી—વહી જતી સાબરનાં નીરમાં કેણે કંઈક તણાતું આવતું જોયું. એને કુતૂહલ થયું. એણે સિપાઈને બોલાવી તપાસ કરવાનો હુકમ કર્યો.

'આલી જહાં, એ તો એક કોઠી હતી. ને કોઠીમાં મડદું હતું.' ખબર આવી.

'કોઠીમાં મડદું!!' એ વિચારમાં પડ્યો. એકાએક એને પેલો મુકદ્દમો યાદ આવ્યો. એક ડોશીનો છોકરો. છેલ્લા કેટલાય દિવસથી કોઈકે એને ગુમ કરી દીધો હતો. કોઈક કહેતું: ચાલ્યો ગયો છે. કોઈક કહેતું: અરે, એને તો ગુલામ બનાવી વેચી દીધો હશે કોકે. તો વળી એય કહેવાતું: મારી જ નહિ નાખ્યો હોય એની શી ખાત્રી? ને ડોશી દીકરો મેળવી આપવાની અરજ લઈ આવી હતી. હકીકત જાણી શાહને પ્રભાસ થયો કે કંઈક કાવતરું છે.

એણે ડોશીને બોલાવી. પેલું મડદું બતાવ્યું.

ને મડદાને જોતાં જ ડોશી રાડ પાડી ઊઠી: એનો જ દીકરો હતો. એનો જીવન-આધાર હણાઈ ગયો હતો!!

"તપાસ કરો. ગુનેગાર જે હોય તે, ચોવીસ કલાકમાં હાજર કરો, કોટવાલ! નહિતર..."

સુલતાનની આંખ ઓળખી ગયો કોટવાલ. એણે ચારે કોર માણસો તપાસ માટે મૂકી દીધા. ચોવીસ કલાક પહેલાં જ ગુનેગાર શોધી કાઢ્યો. પણ ગુનેગારને ઓળખીને તો કોટવાલ જ ડઘાઈ ગયો. એ સુલતાનની હજૂરમાં આવી ઊભો. 'કેમ?' સુલતાને પ્રશ્ન કર્યો:

'ગુનેગાર . . .'

'જહાંપનાહ્ . . .'

'બોલો.'

'ગુનેગાર શોધી કાઢ્યો છે, પણ . . .'

'તો ગુનેગારને હાજર કરો. કાજીને બોલાવી ન્યાય કરો.'

'પણ જહાંપનાહ્ . . .'

'કોટવાલજી! મેં કહ્યું ને કે ગુનેગારને હાજર કરો.'

'પણ એ તો આપનો જમાઈ છે!' બીતાં બીતાં કોટવાલે કહી દીધું.

'કોટવાલજી!' સુલતાને આંખ બદલી. 'ન્યાયના આસન આગળ સંબંધ નથી જોવાતો. ત્યાં તો ગુનેગારી અને સચ્ચાઈ જોવાય છે. હાજર કરો એને.'

ને ગુનેગાર હાજર થતાં, સુલતાન એહમદે ખુદે ન્યાય તોળ્યો. ગુનેગારનો ગુનો સાબિત થતાં, મોતની સજા ફરમાવી. એની તમામ માલમિલકત કબજે લેવડાવી, પેલી ડોશીને અપાવી.

* * *

૩

કઢીની ખારાશ

પ્રસિદ્ધ લોકસાહિત્યકાર શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીના જીવનની આ વાત છે. ત્યારે તેઓ સૌરાષ્ટ્રના ગામડે ગામડે સૌરાષ્ટ્રમાં થઈ ગયેલા બહારવટીઆ, સંતો ને વીરપુરુષો વિષેનું લોકકંઠે જળવાઈ રહેલું સાહિત્ય મેળવવા ફરતા હતા.

એવા જ કારણસર તેઓ કોઈ એક ગામે જઈ ચડેલા. ત્યાં એક ભાઈને ત્યાં એ ઊતર્યા. પેલા ભાઈનાં પત્નીએ મહેમાનને ઉત્સાહભેર જમવા બેસાડ્યા, ને રોટલા ને કઢી પીરસ્યાં.

વાતોડિયા સ્વભાવને કારણે રસોઈમાં ધ્યાન થઈ જતાં, બાઈથી કઢીમાં મીઠું બમણું નંખાઈ ગયેલું. જોગાનુજોગ કારણ પણ એવું બન્યું કે યજમાનભાઈને કામ આવી પડતાં સાથે જમવા ન બેસી શક્યા.

યજમાન બહેન આગ્રહ કરી કરીને પીરસતાં ગયાં ને મેઘાણીભાઈ હસતું મોઢું રાખીને કઢી–રોટલા ખાતા ગયા. જમી ઊઠ્યા પછી, અને એમના ગયા પછી, પેલી બાઈ અને એનો વર જમવા બેઠાં. કઢીનો સબડકો લેતાં જ પતિ બોલી ઊઠ્યા: અરે, આટલું બધું મીઠું!!'

'હોય નહિ!' કહેતાં પત્નીએ આગળ ચલાવ્યું: 'તમને તો મારી રસોઈ અવખોડવાની ટેવ જ છે. ખારી હોય તો મહેમાન જ ન કહે? એ તો વખાણતા હતા, ને મેં તો આગ્રહ કરી કરીને ખવડાવી છે.'

'પણ તું ચાખી તો જો.' પતિએ કહ્યું: 'કે પછી એ લવાં જે કરીશ.'

પત્નીએ કઢી ચાખી. કઢીની ખારાશે એનું મોં બગાડી નાંખ્યું. 'હાય, હાય, મહેમાનને મેં મૂર્ખીએ આવી ખારી કઢી ખવડાવી! એ તો બોલ્યાય નહિ ...' ને એનો બળાપો શરૂ થયો.

પતિને ય નવાઈ થઈ.

વાતને દિવસો વીતી ગયા. ફરી એકવાર મેઘાણીભાઈને ને પેલા ભાઇને મળવાનું થયું. પત્નીની ભૂલથી શરમ અનુભવતાં ને માફી માગતાં એ બોલ્યા: 'ખરા છો આપ! બોલ્યા ય નહિ!'

મેઘાણી હસ્યા: 'અરે, ભાઈ! જમાડતી વખતે આપની પત્નીએ જે આદર અને સ્નેહ બતાવ્યો હતો તેની આગળ કઢીની ખારાશ મીઠાશમાં પલટાઈ ગઈ હતી!'

卐

ગ્રન્થ–સ્વીકાર

યજ્ઞ પ્રકાશન : વડોદરા

જ્ઞાનદેવ ચિંતનિકા
લેખક: વિનોબા
પૃ. સંખ્યા ૧૮૪; કિં. ૧–૨૫

અધ્યાત્મ–દર્શન
લેખક: વિનોબા
પૃ. સંખ્યા ૮૦; કિં. ૦–૬૦

*

કારા ડુંગર કચ્છજા
ઈતિહાસ અને લોકકથામાં કચ્છ
લેખક: પ્રો. એલ. એફ. રશબ્રુક વિલિયમ્સ
અનુવાદક: શ્રી વસંતરાય પટ્ટણી
સંપાદક: દુલેરાય કારાણી
પ્રકાશક: એલ. એફ. રશબ્રુક વિલિયમ્સ
સિલસેસ્ટર, હેમ્પશાયર, ઇંગ્લાંડ
[પ્રાપ્તિસ્થાન: શ્રી હજૂર પ્રિવિપર્સ ઓફિસ, પેલેસ, ભૂજ–કચ્છ]
પૃ. સંખ્યા ૨૮૪; કિં. ૨–૫૦

શ્રી. અરવિંદ આશ્રમ : પોંડિચેરી

પૂર્ણયોગ માટે
વ્યવહારુ માર્ગદર્શન ભા. ૧
શ્રી અરવિંદ તથા શ્રી. માતાજીનાં લખાણોમાંથી વીણેલી કંડિકાઓ
પૃ. સંખ્યા ૧૫૦; કિં. ૨–૫૦

ચરણ વંદના
લેખક: પુના
પૃ. સંખ્યા ૯૬; કિં. ૪–૫૦

*

કલ્પના
લેખક: શ્રી રતુભાઈ દેસાઈ
પ્રકાશક: સૌ મમતા દેસાઈ, પાર્વતી નિવાસ, હનુમાન રોડ, વિલેપારલે, મુંબઈ–૫૭
મુખ્ય વિક્રેતા: વોરા એન્ડ કં., પબ્લીશર્સ પ્રા૦ લિ૦, મુંબઈ. કિં. ૩–૫૦

નગરચર્ચા

નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી

['નગરચર્ચા'માં સાંભળીને રજૂ કરેલા વિચારો સાથે લેખક કે સંચાલક સંમત છે એમ નથી તેમ જ તે વિચારોની જવાબદારી પણ તેમની નથી. —સંચાલક]

મિનિસ્ટરો અને નેતાઓને પોતાનાં છોકરાંને યુરોપમાં ભણાવવાં છે ને અહીં મધ્યમવર્ગને કહેવું કે તમારા છોકરાઓને પરદેશી ભાષા ન ભણાવશો. એમના છોકરાઓને લીડર ને ડાયરેક્ટર બનાવવા છે — પછી ભલે મધ્યમ વર્ગના કારકુની કરી ખાતા !

અંગ્રેજી શીખવો, સારું શીખવો, પરંતુ આઠમા ધોરણથી ડાયરેક્ટ પદ્ધતિથી ઘનિષ્ટ રીતે શીખવો.

અંગ્રેજી આઠમાથી શીખવવા માટે અઠવાડિયામાં એના ૧૨ પીરિયડ રાખવા પડે છે — જ્યારે એ વિષય મરજિયાત છે તથા એમાં વિદ્યાર્થી નાપાસ થાય તો એનું વર્ષ નથી બગડતું. પરંતુ આ ૧૨ પીરિયડ રાખવાથી બીજા વિષયોના પીરિયડો ઓછા પડે છે અને તેટલે અંશે તે વિષયો કાચા રહે છે, જ્યારે એમાં પાસ થવું વિદ્યાર્થી માટે જરૂરી છે. આટલા ખાતર અંગ્રેજી પાંચમાથી શીખવવું જોઈએ અને અઠવાડિયામાં સાત પીરિયડ શીખવવું જોઈએ. આથી બીજા વિષયો પણ વિદ્યાર્થીના પાકા થશે.

- નવી કે પરદેશી ભાષા બને એટલી નાની ઉમ્મરે બાળક જલદી અને સ્વાભાવિક રીતે ગ્રહણ કરી શકે છે માટે તે પાંચમા ધોરણથી શીખવો.
- ઉત્તરપ્રદેશ અને મૈસુર જેવાં બીજાં રાજ્યો અંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણથી શીખવવાનું શરૂ કરશે, ત્યારે ગુજરાત પાંચમાને બદલે આઠમાને પકડી રહ્યું છે. ગુજરાત સરકાર કરતાં બીજી કોઈ પણ સરકાર લોકમતની હાંસી વધુ નહિ ઉડાવતી હોય !
- અંગ્રેજી આઠમાથી શીખવવાની નીતિ એ દેશની રાષ્ટ્રીય નીતિ નથી કે કોંગ્રેસની નીતિ નથી.
- અંગ્રેજી પ્રત્યે દ્વેષ નહીં રાખતાં તેની બનતી મદદ લેવી જોઈએ પણ પ્રજાનો દ્રોહ કરીને કશું ન થવું જોઈએ. અંગ્રેજી દ્વારા દેશની એકતા સચવાશે, પણ સ્વાતંત્ર્ય નહીં સધાય.
- કેળવણીની શક્તિ એવી વધારીએ કે "અંગ્રેજી વગર ચાલે જ નહીં" એવો પોકાર જ ન ઊઠે.
- આજે તો દુનિયામાં ભાષા–વિજ્ઞાન એટલું વિકસ્યું છે કે પોતાની માતૃભાષાનું સારું જ્ઞાન ધરાવનારને બીજી ભાષા ૭ મહિના જેટલા ટૂંકા ગાળામાં શીખવી શકાય. જર્મની કે રશિયા ૭ માસમાં જ તેમની ભાષાનું જ્ઞાન આપીને પરદેશી વિદ્યાર્થીઓને તેમની સંસ્થાઓમાં દાખલ કરે છે.
- સારી કેળવણી પામેલા નિષ્ણાત શિક્ષકો, અત્યારે જેટલું સાત વર્ષમાં શીખવાય છે તેના કરતાં વધુ સારું અંગ્રેજી ત્રણ વર્ષમાં ઓછી મહેનતે શીખવી શકે. જરૂર છે નિષ્ણાત શિક્ષકોની અને નિષ્ણાત શિક્ષણ-પદ્ધતિની, વર્ષોની નહિ.
- લોકોને અંગ્રેજી માટે કોઈ ખાસ પ્રેમ ઊભરાઈ જાય છે તેમ રખે માનતા. અંગ્રેજીના મોહનું કારણ તો કેન્દ્રીય સનદી પરીક્ષાઓનું માધ્યમ કેવળ અંગ્રેજીનું હોવું તથા રાજકીય અને સામાજિક ક્ષેત્રે અંગ્રેજીનું પ્રભુત્વ છે. સમા-

જનાં પરિબળો બદલો, જનસાધારણ આપોઆપ અંગ્રેજીનો મોહ છોડી દેશે.

○ ગુજરાતમાં ગમ્મતની વાત તો એ છે કે અંગ્રેજી કેટલા સમયમાં શીખવવું એ કોણ નક્કી કરે? સચિવાલયમાં બેસનારા કે ભણાવનારાઓ! નક્કી કરનારાઓમાં કેટલાક ભણાવતા નથી, જ્યારે કેટલાક તો ભણ્યા પણ નથી! આ પ્રશ્ન રાજદ્વારી નથી; કેળવણીનો છે.

○ વિદ્યાર્થીઓનું અંગ્રેજી તો ખરાબ જ છે. પરંતુ બી. એ. માં સારું પરિણામ શા માટે આવે છે તે પ્રશ્ન પૂછશો નહિ. ૮૫ % વિદ્યાર્થીઓને ન–પાસ કરીએ તો અમે લોકોને મોં કેવી રીતે બતાવી શકીએ?

○ ગુજરાતમાં છેલ્લા કેટલાક સમયથી જીભ અને ઉદરે ગુજરાતનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે. રાજકર્તાઓને લોકમત કે લોકેચ્છાની કશી કિંમત જ નથી.

વિધિની કરુણ ઘટના એ છે કે જે હેતુથી આમજનતામાં પોતાનાં બાળકો માટે અંગ્રેજીની ભૂખ જાગી છે તેમનો તે હેતુ બર આવે એમ નથી. — સમયનાં પરિબળો તેમને સાથ નહીં આપે. પોતાનાં બાળકો માટે જે તક તેમને જોઈએ છે તે અંગ્રેજીના અભ્યાસથી નહીં, પણ પ્રાંત તેમ જ દેશની રાજવહીવટની ભાષાના ફેરફારથી જ આવી શકે તેમ છે; અને તો જ તેમને જે જોઈએ છે તે તેઓ વધુ સરળતાથી અને વહેલું મેળવી શકશે.

○ હિંદમાં અંગ્રેજી અંગેનું આજનું માનસ ચાલુ રહેશે તો સ્વરાજ આવ્યું છે તે કેવળ અંગ્રેજી જાણનાર ચાલીસ લાખનાં હિત માટેનું જ બની રહેશે.

○ ગુજરાત તો વેપારી પ્રજા છે. જેને નોકરીઓ કરવાની હોય તેમને અંગ્રેજી સરસ શીખવું પડે. વેપારી તો અંગ્રેજી સમજી શકે એટલે બસ; એણે અંગ્રેજીમાં પારંગત થવાની જરૂર નથી.

○ ગુજરાત રાજ્ય આચાર્ય સંઘે અંગ્રેજી આઠમાથી શીખવવાનો મત વ્યક્ત કર્યો છે. શું ગુજરાતના આ કેળવણીકારોની કિંમત રામના એક પૂળી જેટલી પણ નથી!

○ આજે તો ગામડાંઓ પણ અંગ્રેજી માગે છે.

○ ગુજરાતી આપણી માં છે; માતાને સ્થાને અંગ્રેજીને બેસાડાય નહીં.

○ જરા ખોંખારો ખાઓ; ૫–૬–૭ ધોરણ પ્રાથમિક જાહેર કરો અને ગ્રાન્ટ બંધ કરો એટલે આ (પાંચમાવાળા) શિક્ષકો, આચાર્યો નાસી જશે.

○ સરકારી આઠમાની નીતિ મધ્યમવર્ગ પાસે સદા કારકુની કરાવવાની છે.

○ હિંદી સરકારે જ્યારે રાષ્ટ્રીય નીતિ ઘડી ત્યારે લોકસભાના ગુજરાતી સભ્યો કેમ ચૂપ રહ્યા?

○ અંગ્રેજી પાંચમા કે આઠમા ધોરણથીની ચર્ચાથી કંઇ વળવાનું નથી. દેશમાંથી અંગ્રેજીનું પ્રભુત્વ કાઢવું હોય તો પહેલું દિલ્હીમાંથી કાઢો.

○ અંગ્રેજીને જો આપણે દેશવટો આપવો હોય તો એક પ્રાંતમાં ફક્ત હિંદી કે હિંદુસ્તાની કરીશું અને બીજે અંગ્રેજી ચાલે, એમ નહીં ચાલે. કેળવણીમાં મહત્ત્વનો ફેરફાર કરવો હોય તો આખા દેશે આ પ્રશ્ન ઉપાડીને એકીસાથે ફેરફાર કરવો જોઈએ.

○ અંગ્રેજી તો પ્રથમ રાષ્ટ્રીય પુનર્ઘટનાનો પ્રશ્ન છે. આજે અંગ્રેજીના અભ્યાસની માંગ પાછળ એ સંસ્કાર ને જ્ઞાનનું એક સમર્થ સાધન છે એવી દૃષ્ટિ હોવા કરતાં નોકરી, અર્થપ્રાપ્તિ અને સત્તા માટેનું એક સૌથી મોટું સાધન છે એ માન્યતા વધુ કારણભૂત છે. આ માન્યતા રાષ્ટ્રઘડતરનાં ચક્રો ઊલટાં ચલાવશે. સાચો માર્ગ જલદીથી જલદી ગુજરાતની વહીવટી ભાષા ગુજરાતી અને દેશની વહીવટી ભાષા હિંદી કરવામાં છે.

પ્રસ્થાન

આદ્ય તંત્રી
રામનારાયણ વિ. પાઠક
સંપાદક
રણછોડજી કે. મિસ્ત્રી

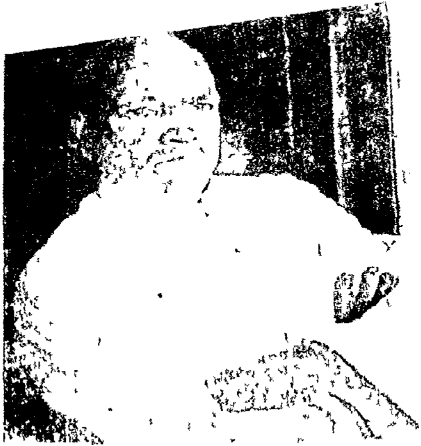

[illegible], [illegible] શુભ્રતાનાં [illegible]
[illegible] સુભગતા [illegible] !
[illegible]

—[illegible]

[illegible] ॥

સંવત ૨૦૨૦ વૈશાખ [illegible] વર્ષ ૩૯ અંક [illegible]

કૃપા કરી નોંધી લેશો ?

પ્રસ્થાન ખાસ અંકો

આરોગ્ય અંક

આઝાદી અંક

દીપોત્સવી અંક

વર્ષ દરમ્યાન અપાય છે.

લવાજમ રૂ. ૬-૫૦

* સ્વામી આનંદના લેખો અવારનવાર અપાય છે.
* ગુજરાતના પ્રથમ કોટિના વિચારક, સિદ્ધહસ્ત સાહિત્યકાર તેમજ સન્નિષ્ઠ અભ્યાસી લિખિત રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, કેળવણી વિષયક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતો વિભાગ, દર મહિને, "પાડોશી સાથે વાતચીત—ચર્ચા" એ મથાળે અપાય છે.
* માગશર અંકથી શ્રી વત્સલા મહેતા લિખિત "જાપાનનાં સંસ્મરણો" નામની લેખમાળા એમની અનોખી વિશિષ્ટ શૈલીમાં શરૂ થઇ છે તે ચાલુ રહેશે.

પ્રસ્થાન - પ્રકાશનો

પ્રેમનો દંભ	૩ ૦૦	નોકાહૂણી	૧ ૦૦
સ્ત્રી અને પુરુષ	૨-૫૦	દષ્ટિપરિવર્તન	૨-૫૦
કથાવલી ભા. ૧	૩ ૦૦	ગાતા આસોપાલવ	૩-૦૦
,, ભા. ૨	૨-૫૦	ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧-૨	૫ ૦૦
લગ્નસુખ	૩-૦૦	ખાંડાની ધાર	૪-૦૦
ટોલ્સ્ટોયની નવલિકાઓ	૩ ૫૦	ઘરગથ્થુ વૈદક	૫-૨૫
દિનચર્યા	૩-૦૦	આંધીકૂપ [આત્મમ]	૨-૦૦
ભૂખમરાનો ઉપાય	૪-૦૦	વીર વલ્લભભાઈ	૦-૬૨
શહીદનો સંદેશ	૧-૫૦	તમને એ નહિ સમજાય	૦-૬૫
લગ્નપ્રપંચ	૫-૦૦	ક્રિકેટની વાતો ભા. ૨	૨-૫૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ

છપાય છે : નવી આવૃત્તિ : 'દિનચર્યા' લેખક : બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય.

તા. ૧ લી એપ્રિલ, ૧૯૬૨ થી
સમસ્ત ગુજરાત રાજ્યમાં
મેટ્રિક પદ્ધતિમાં તોલનો
ઉપયોગ ફરજીઆત બન્યો છે.

રોજિંદા વ્યવહારમાં
લેવડ-દેવડ કરતી વખતે
શેરને બદલે કિલોગ્રામ,
મણને બદલે ક્વીન્ટલ અને
તોલાને બદલે ગ્રામમાં જ
આપની ખરીદી તેમ જ ભાવો
કરવાનો આગ્રહ રાખો.

મેટ્રિક પદ્ધતિ સિવાયનાં અન્ય વજન પાસે રાખવાં એ, સજાને પાત્ર ગુનો બને છે. જૂનાં તોલ-વજન વાપરનાર શિક્ષાને પાત્ર બને છે.

સરળતા અને સમાનતા માટે મેટ્રિક પદ્ધતિ અપનાવો.

★

માહિતી ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય, સચિવાલય, અમદાવાદ દ્વારા પ્રકાશિત

'ક્રાઉન' એ ક્રાઉન જ છે

ભારતમાં સર્વોત્તમ

ક્રાઉન બ્રાન્ડ

PURE ALUMINIUM THE CROWN

એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો જ વાપરો

૧. વિશુદ્ધ એલ્યુમિનિયમમાંથી બનાવવામાં આવે છે એટલે માનવ તંદુરસ્તી માટે તદ્દન સલામત છે.

૨. યોગ્ય એવાં જાડા પતરામાંથી બનાવાય છે એટલે ઘણા જ મજબૂત હોઈ લાંબો સમય ટકે છે.

૩. તેની પાછળ ૪૬ વર્ષનો એકધારો અનુભવ પથરાયેલો છે. આજનો આધુનિક ઘાટ તેને આભારી છે.

૪. કોઈપણ સ્થળે તદ્દન વ્યાજબી ભાવે સહેલાઈથી મળે છે ને કરોડોની સંખ્યામાં વપરાઈ રહ્યાં છે.

શાળાએ જતાં બાળકો માટે તેમ જ હવાઈ-મુસાફરી માટે વિવિધ માપની આકર્ષક સુટકેસો અને બીજી એનોડાઇઝડ (વિવિધરંગી) વસ્તુઓ અમારી ખાસ વિશેષતા છે.

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

"ક્રાઉન એલ્યુમિનિયમ હાઉસ" : ૨૩, બ્રેબોર્ન રોડ, કલકત્તા-૧

મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, દિલ્હી

ભુલકણાપણું !

એ એક માનસિક દોષ છે. એના નિવારણ માટે
સેવન કરો આયુર્વેદની આ શરબતી ઔષધિ

ઊંઝા ફાર્મસીનું

સીરપ શંખપુષ્પી

શંખપુષ્પી આપણા વતનની એક એવી વનસ્પતિ છે જે મગજને સ્ફૂર્તિવંત અને યાદશક્તિને સતેજ કરવામાં ઘણી ગુણકારી નીવડેલી છે.

જે વિદ્યાર્થીઓનાં મગજ ભણતાં ભણતાં થાકી જતાં હોય અને વધારે ભણવાની ઈચ્છા થતી ન હોય અને ભણેલું યાદ રહેતું ન હોય તેઓને સીરપ શંખપુષ્પીના સેવનથી આ વાતની પ્રતીતિ થશે.

ઊંઝા ફાર્મસી : : ઊંઝા [ઉ. ગુજરાત]

દરેક દવાવાળાને ત્યાં મળશે.

પ્રસ્થાન

૨૦૨૦
વૈશાખ

दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

આત્મા અમૃતમણિ છે

[ભીષ્મપિતામહ બાણુશય્યા પર સૂતા છે.]

સંસ્કૃતિસંહારે સમા કુલસંહારનું રહસ્ય પૂછતાં યુધિષ્ઠિરને પિતામહે કહ્યું :

'ધર્મદેવ! યુગપલટો થયો.
કુરુક્ષેત્રના મહાસંહાર હતા
નવયુગના નવસૃજનને કાજ.
સંહાર એટલે નવસૃજનનું ખાતર.

યુધિષ્ઠિરે ફરી પૂછ્યું : 'સંસારનો પરમ રોગ કિયો?' પિતામહે કહ્યું :

સંસારનો પરમ રોગ છે એક
સંસારીઓના આત્મા ઓસરી ગયા છે.
પાર્થ! પૃથ્વીપાટલે આત્મવાન રહેજે, હો!
આત્મદીપને બૂઝાવા દેતો મા;
આત્મદીપ છે દેવલોકનો સોમિયો
વદમાં ચન્દ્રમાની કોર ખરે છે,
જ રા જ રા ને ધી રે ધી રે,
એમ અણછતી ને અણજાણી
આત્માની તેજસ્કોર ખરી પડે છે;
ને છેલ્લે રમે છે અમાવાસ્યાના ઓળાઓ.
પાર્થ! વાવાઝોડાં વાય,
પણ રત્નદીપ ન હોલવાય.
પ્રાણને, પ્હેરો ભરજો, પુત્રો!
આત્મકોરને ખરવા દેતા મા.
આત્મા અમૃતમણિ છે.

'કુરુક્ષેત્ર'માંથી]

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ

卐

કવિવર શ્રી ન્હાનાલાલની પ્રતિભા

રસિકલાલ છો. પરીખ

જીવનની વસન્તના આ કવિવરે જેમ અનેકાનેક ગુજરાતી સાહિત્યસેવીઓને પોતપોતાના વસન્તકાલે વસન્તનો અનુભવ કરાવ્યો હશે તેમ મને પણ કરાવ્યો છે. અને જો વસન્ત એ કેવળ બાહ્ય આવિષ્કાર ન હોય, એનો વર્ષો સાથે જ સંબંધ ન હોય, એનું રહસ્ય જો આન્તર સંવિત્તિમાં હોય તો ઋતુપરિવર્તનનાં બાહ્યરૂપો ગયા પછી, વર્ષોનાં વહેણ છતાં, એ વસન્તનો અનુભવ રહ્યા કરે, એમ કવિવરની કાવ્યવસન્તનો એ અનુભવ મને આજ પર્યન્ત રહ્યા કરે છે.

* * *

સંસ્કૃત પરંપરા પ્રમાણે કવિઓ કવિ થાય છે પ્રતિભાથી. ભામહ કહે છે કે જડ બુદ્ધિવાળા પણ ગુરુના ઉપદેશથી શાસ્ત્રજ્ઞ થઇ શકે છે. પણ काव्यं तु जायते जातु कस्यचित् प्रतिभावतः ॥ (भा. अं. परि १, श्लो. ५) વામન કહે છે કે 'પ્રતિભા એ કવિત્વનું બીજ છે', એના વિના કાવ્ય નિષ્પન્ન થતું નથી અને થાય છે તો હાસ્યપાત્ર થાય છે (का. सू. અધિ ૧, અ, ૩, સૂ. ૧૬, પૃ. ૧૦). કાવ્યકૌતુકમાં પ્રતિભાને એક પ્રકારની પ્રજ્ઞા કહી છે જે નવનવા ઉલ્લેખોથી શોભે છે અર્થાત્ નવી નવી વ્યક્તતાઓ-પ્રાકટ્યો-કરી શકે એવી શક્તિશાળી પ્રજ્ઞા. प्रज्ञा नवनवोल्लेखशालिनी प्रतिभा मता । (का. शा. પૃ. ૩). રાજશેખરે પ્રતિભાનો અર્થ કર્યો છે: 'જે શબ્દ, અર્થ, અલંકાર, ઉક્તિમાર્ગ અને એવું બીજું બધું હૃદયમાં પ્રતિભાસિત કરે તે પ્રતિભા.' 'પ્રતિભા વિનાનાને પદાર્થો પરોક્ષ જેવા રહે છે, જ્યારે પ્રતિભાવાનને આંખથી ન જોતો હોય છતાં પદાર્થો પ્રત્યક્ષ જેવા થાય છે' (કા. મી. પૃ. ૧૧-૧૨) અર્થાત્ કે પ્રતિભા એ ભાવોના બાહ્ય અને આન્તર ભાવોના પ્રત્યક્ષીકરણની શક્તિ છે. એ શક્તિ કવિને ભાવો એવા પ્રત્યક્ષ કરાવે છે કે જે કવિમાં સર્જનનાં સ્પન્દન કરાવી કવિ પાસે એવી કૃતિ ઉપજાવે છે કે જે દ્વારા યોગ્ય ભાવક (વાચક) પણ તે ભાવોને પ્રત્યક્ષ કરી શકે.

પ્રતિભાનું આવું સામાન્ય સ્ફુરણ ન હોય તો કવિતા ન સ્ફુરે. પણ બધા કવિઓ બધા બાહ્યાન્તર ભાવોને એકસરખી રીતે જોતા નથી કે એકસરખી રીતે આવિષ્કાર આપતા નથી. દેશ, કાળ, કુટુંબ, શિક્ષણ અને વ્યક્તિગત સંસ્કારથી કવિની અમુક અમુક રુચિ ઘડાય છે, અને એ રુચિ પ્રમાણે તેનાં દર્શન-સર્જન થાય છે. આ કારણે જ રુચિની વિશાળતા અને વિવિધતાની મર્યાદા આવે છે; અને એ રીતે પ્રત્યેક કવિની પ્રતિભામાં એક આગવી વિશિષ્ટતા (Individuality) આવે છે જે એની કવિતાને વિશિષ્ટતા અર્પે છે.

આ પ્રતિભા તત્ત્વ કે પ્રતિભાન તત્ત્વ ન્હાનાલાલમાં કયા વૈશિષ્ટ્યથી સ્ફુરે છે એ ન્હાનાલાલના અભ્યાસીઓએ અને વિવેચકોએ વિચારવા જેવો વિષય છે. બીજી રીતે કહીએ તો, ન્હાનાલાલની કવિતામાં કાવ્યત્વની વિશિષ્ટતા શેમાં છે એની ગવેષણા કરવી જોઈએ. અર્થાત્ કે એ કવિતા કાવ્યાનન્દ આપતી હોય તો એ કાવ્યાનન્દનું આસ્વાદ્યતું વૈશિષ્ટ્ય પકડવા બની શકે તો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ, અને એ દૃષ્ટિથી કવિવરની કવિતાનું મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ, અને કવિવરની પ્રતિભા સમજવી જોઈએ.

* * *

કવિવરે એમની અંતિમ કૃતિ 'હરિસંહિતા'માં પોતાનો કાવ્યસિદ્ધાંત દઢ રીતે દર્શાવ્યો છે, જે દ્વારા કવિવરના કાવ્યત્વની વિશિષ્ટતા શેમાં છે તે કંઇક અંશે સમજાય છે. કવિશ્રી લખે છે : "જુગજુગની વાતો રે કહાનડ! તારી બંસી મહીં." શ્રી હરિનો એ બંસી બોલ જેમાં અખંડ વહે તે વિશ્વકવિતા; અને એવા કાળવહેણમાં કટાય નહિ એ છે ચિરંજીવ માનવ-કવિતા' (એજન પૃ. ૨). હરિની બંસી દ્વારા સંભળાતી માનવની જુગજુગની વાતોનાં દર્શન-વર્ણનને આ કવિવરની પ્રતિભા વરી છે.

કવિવરે પોતાની કવિતા વિષે સૂચવેલી દૃષ્ટિથી એમની કવિતાને જોવા જેવી છે; જો કે એમ ન કહી શકાય કે કવિ પોતાની કવિતાનો ભાવક થઈ એ સમજવા જે દૃષ્ટિ આપે તે એક જ દૃષ્ટિ અભ્યાસને યોગ્ય છે. એમાં એને પોતાને જ અન્યાય થઈ જવાનો સંભવ છે. કવિચૈતન્ય સ્ફુરતું હોય છે તે સમયનાં બધાં સ્પન્દનો કવિ અવસ્થામાંથી બહાર નીકળ્યા પછી પોતાની સ્મૃતિમાં લાવવા સુકર નથી, કદાચ શક્ય પણ ન હોય. પણ જે કવિઓના જીવનમાં સિદ્ધાંતોનું ભાન એટલું પ્રબળ હોય કે સર્જનમાં એની લગામ સતત ખેંચાયા કરે એવા કવિઓના સર્જનને સમજવા–એમણે સ્પષ્ટ કરેલી દૃષ્ટિ ઉપયોગી નીવડે; કમૂમાં કમ એ સહાયક તરીકે રાખવા જેવી તો ખરી.

પરંતુ કવિવર કહે છે કે 'હરિની બંસી દ્વારા માનવની જુગ જુગની વાતો સાંભળવી' એટલે શું? એનો એવો અર્થ ખરો કે (૧) માનવની જુગજૂની વાતોમાં ઇશ્વર પ્રેરણા સાંભળવી, ઇશ્વિરની રચના જોવી ! કે પછી (૨) ઇશ્વરની પ્રેરણા જેમાં સંભળાતી હોય એવા જ માનવની જુગજુગની વાતો એ કવિતાનો યોગ્ય વિષય, એવી જ માનવ-કવિતા ચિરંજીવ? આ બન્ને અર્થોમાં દૃષ્ટિભેદ છે. પ્રથમ દૃષ્ટિમાં જે સારું અને નરસું, પુણ્ય અને પાપ, સુંદર અને કુરૂપ એ બધું જ ઈશ્વર પ્રેરિત છે, ઇશ્વરની ગૂઢ રચનાનાં એ બધા અવયવો છે એમ સમજવું તે. બીજી દૃષ્ટિમાં બધું ઈશ્વર પ્રેરિત નથી, બધાને ઈશ્વરી રચનામાં સ્થાન નથી, પાપ એ શયતાન પ્રેરિત છે, પુણ્ય એ ઈશ્વર પ્રેરિત છે; અને બે સમબળીઆ જેવા છે, જો કે અન્તે ઇશ્વરનો વિજય છે. કવિવર ન્હાનાલાલને આ બીજી દૃષ્ટિ સંમત છે. એમ કહી શકાય કે કવિવરની પ્રતિભા વરી છે એવી કવિતાને કે જેમાં શ્રી હરિનો બંસીબોલ અખંડ વહે છે.

* * *

કવિવરનાં કાવ્યોમાં વીર, રૌદ્ર, ભયાનક, બીભત્સ, અદ્ભુત અને શાંત રસોની ભવ્ય અને ઉદાત્ત ચમકવાળી નિર્ઝરીઓ વહી રહી છે. પ્રેમ અને ભક્તિ એમાં પ્રગટ થયાં છે. માનવ-જીવનનાં રહસ્ય એમાં પ્રગટ થયાં છે. ધર્મ–અધર્મ અને ધર્મના અટપટા સ્વરૂપની રજૂઆત,— સામાજિક, લૌકિક સમસ્યાઓનો ઉકેલ,—સત્પુરુષાર્થનો ઉપદેશ વગેરે એમાં વસ્તુરૂપે વણાઈ ગયાં છે. લૌકિક અને લોકોત્તરની સંધિઓ, બ્રહ્મનાં દર્શન અને બ્રહ્માનન્દના અનુભવનું મિસ્ટિસિઝમ પણ એમાં આવી ગયું છે.

'કુરુક્ષેત્ર' જેવા મહાકાવ્યના સ્રષ્ટા કવિવર શ્રી ન્હાનાલાલનાં કાવ્યોને અભિનંદતાં હું આનંદું છું, અને એ કવિવરની પ્રતિભાને વંદના કરું છું. મારે મન તો

गुणै रसैरलंकारै रुचिरा यस्य गीस्तु सः ।
कविताकामिनीमाळे न्हानलस्तिलकायते ॥

ન્હાનાલાલની કવિતા એ ગુજરાતી કવિતાનું સુભાગ્ય છે.

સમયની સાથે સાથે . . .

નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી

શેખ અબ્દુલ્લા

૮મી એપ્રિલ ૧૯૬૪ને દિવસે કાશ્મીર સરકારે સવારે દશ વાગ્યે શેખ અબ્દુલ્લાને ફરીથી બિનશરતે જેલમુક્ત કર્યા. એમની મુક્તિ માટે દેશમાં લોકમત કેળવવામાં શ્રી. વિનોબા ભાવે, શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણ, શ્રી. રાજાજી, વગેરેએ પણ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. રાષ્ટ્રપતિ રાધાકૃષ્ણએ શેખ અબ્દુલ્લામાં શુભેચ્છા–"good faith"...મૂકી મુક્ત કરવાની સંમતિ દર્શાવ છે. જ. સાદીકે શેખ અબ્દુલ્લાની મુક્તિથી કોઈ પણ પ્રકારની મુશ્કેલી ઊભી થશે તો તેને કાશ્મીર સરકાર પહોંચી વળશે એ તૈયારી બતાવી. પંડિત નહેરુ તથા તેમના સાથીદાર શ્રી નંદા, શ્રી. ચાગલા તથા શ્રી. શાસ્ત્રીએ ગણતરીપૂર્વકનું સાહસ ગણી શુભેચ્છાપૂર્વક શેખ અબ્દુલ્લાની મુક્તિમાં સંમતિ આપી. બધાની માન્યતા હતી કે ચીનના હિંદ ઉપરના આક્રમણ બાદ તથા પાકિસ્તાને ૧૨,૦૦૦ ચોરસ માઈલનો કાશ્મીરનો વિસ્તાર ચીનને ભેટ આપી દીધા બાદ, શેખ અબ્દુલ્લાએ પોતાનાં મંતવ્યો બદલ્યાં હશે.

મુક્તિ બાદ શેખ અબ્દુલ્લાએ પોતાનાં મંતવ્યો પ્રગટ કરવા માંડ્યાં–સાવધાનીપૂર્વક! એમને શું જોઈએ છે એ બરાબર સ્પષ્ટ કર્યા વગર એમણે કાશ્મીર–જોડાણનો વિરોધ કરવા માંડ્યો છે. કાશ્મીરમાં એક પ્રકારનું પોતાના તરફી વાતાવરણ ઊભું કરવા માંડ્યું છે. જેલ બહાર આવતાં જ, જમ્મુની પ્રેસ કોન્ફરન્સમાં, એમણે કહ્યું કે દશ વર્ષ બાદ પણ એમને પરિસ્થિતિ પહેલાં જેવી લાગે છે. કાશ્મીરનું હિંદ સાથેનું જોડાણ એમને મન કાયમી નથી. હવે કાશ્મીરનું ભાવિ નક્કી કરવા લોકમત કે "એવું બીજું કંઇક પગલું" લેવું જોઈએ અને પછી લોકો જેમ નક્કી કરે તે મુજબ, કાશ્મીર હિંદ સાથે કે પાકિસ્તાન સાથે કે પછી સ્વતંત્ર રહે એવી મતલબનાં ઉચ્ચારણ એમણે કરવા માંડ્યાં! એમના મત મુજબ છેલ્લી ત્રણ ચૂંટણીઓ ચૂંટણી જ ન કહેવાય. કાશ્મીરની કોન્સ્ટીટ્યુઅન્ટ એસેમ્બલીએ કાશ્મીરના હિંદ સાથેના જોડાણને જે બહાલી આપી છે તે હિંદની બળજબરી અને દબાણને વશ થઈને આપી છે એટલે એ મંજૂર ન કરી શકાય! એના સભ્યો હિંદના 'કેડેલા' હતા. આજે અબ્દુલ્લા હિંદ, પાકિસ્તાન અને કાશ્મીર એ ત્રણ લોકોને જુદી જુદી પ્રજા ગણે છે. કાશ્મીર હિંદનો એક ભાગ નથી પણ સ્વતંત્ર એકમ–'યુનિટ' છે. જમ્મુમાં એક સભામાં એમણે હિંદને 'પડોશી રાજ્ય' તરીકે ઓળખાવ્યું હતું. જવાહરલાલ નહેરુ સાથે તેમજ અયુબખાન સાથે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિની જેમ તેમને મંત્રણા કરવી છે. કાશ્મીરની પ્રજાના "જય હિંદ"ના નારામાં એમને પ્રજાનું ગુલામી માનસ દેખાય છે! ૧૩મી એપ્રિલે કાશ્મીરને પોતાની માંગ હાંસલ કરવા 'પ્લેબીસાઈટ ફ્રન્ટ'ને મજબૂત બનાવવાની હાકલ કરી! ગુલામ મહમદ બક્ષી ઉપર મદદ ખાતર કાશ્મીરને હિંદુસ્તાનને વેચી દેવાનું તહોમત મૂક્યું છે!

શેખ-અબ્દુલ્લાની મુક્તિએ ન છેડાયેલા કે થાળે પડેલા મુદ્દાઓને ફરી સજીવન કરવા માંડ્યા છે, જે ચર્ચાઓ નહોતી થતી તે ઊભી કરી છે. કોઈ પણ પ્રકારે કાશ્મીર-પ્રશ્ન જીવતો

રાખવાની પાકિસ્તાનની જહેમત છે તેને મદદ કરી છે, અને પાકિસ્તાનના હાથ મજબૂત કર્યા છે; અને જે કંઈ પોતાના મોઢે બોલવું નથી તે અબ્દુલ્લા પાસે બોલાવવાની અમેરિકાની નેમ પૂરી પાડી છે. ભારત સરકારને અમેરિકાએ કહ્યું કે તમે શેખ અબ્દુલ્લાને જેલમાં પૂર્યા છે તેથી તમારો 'કેસ' નબળો પડે છે એટલે ભારત સરકારે હાલાકમરા થઈને અબ્દુલ્લાને મુક્ત કર્યા કે કરવા દીધા! પંડિત નહેરુ એક બાજુ એમ કહે કે અમેરિકા સહિત પશ્ચિમી દેશો કાશ્મીર-પ્રશ્નમાં પાકિસ્તાનની પડખે ઊભા રહી વચ્ચે ન પડ્યા હોત તો કાશ્મીરનો પ્રશ્ન ક્યારનોય ઉકલી ગયો હોત; ને બીજી બાજુ પશ્ચિમી દેશોના કહેવાથી દેશમાં હલચલ પેદા કરી નાખે તેવી શક્યતાઓને નજરઅંદાજ કરી અબ્દુલ્લાને છોડી મૂકે તે ખૂબ જ નવાઈભર્યું લાગે છે. પોતાની સહિષ્ણુતાની અવધિ બતાવી ભારત સરકાર શું પૃથ્વીરાજ ચૌહાણને શરમાવવા તો નથી માગતીને?

અબ્દુલ્લાને છોડાવવા માટે મૌલાના સૈયદ મસુદીએ જહેમત ઉઠાવી હતી અને જેલમાંથી બહાર આવ્યા પછી અબ્દુલ્લાએ એમને કોઈ બાબત માટે કાંઈ પૂછ્યું પણ નહીં તેમ જ પ્રવાસમાં એમને સાથે રાખ્યા પણ નહીં! કહેવાય છે કે જયપ્રકાશ નારાયણે એમની મુલાકાત માગી હતી તે અબ્દુલ્લાએ ન આપી! જમ્મુમાં જનસંઘ, પ્રજા સમાજવાદી પક્ષ વગેરેએ ધામધૂમથી અબ્દુલ્લાનું સ્વાગત કર્યું હતું તે આજે ઠંડા પડી ગયા છે અને એકબીજાના મોં જુએ છે! શેખ અબ્દુલ્લાએ બધાની આશા ઉપર પાણી ફેરવ્યું છે એમ આજે બધા કહેતા થઈ ગયા છે. પરંતુ એવી ખોટી આશાઓ બાંધવાની કોણે સલાહ આપી હતી? શેખ અબ્દુલ્લાને જેલમુક્ત કરતાં પહેલાં એમના વિચારો કેવા છે અને બહાર નીકળીને એ શું કહેશે તે જાણવું શું અશક્ય હતું? કાશ્મીર અને ભારત સરકાર માટે પણ? શું જ. સાદીક, શ્રી. નંદાજી, શ્રી શાસ્ત્રી કે શ્રી પંડિત નહેરુ જેલમાં એમની મુલાકાત નહોતા લઈ શકે તેમ? 'ગણતરીભર્યું સાહસ' કરતાં પહેલાં આ એક પગલું નહોતા ભરી શકતા? આજે ભારત સરકાર જાણીબૂજીને "મા મને કોઠીમાંથી કાઢ"વાળી પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત કરીને બેઠી છે. રાજરમતનો દોર મુત્સદ્દીઓ હમેશાં પોતાના હાથમાં રાખતા હોય છે, કે રાખવા પ્રવૃત્તિશીલ રહે છે; પોતાના હાથે વિરોધીઓના હાથમાં દોર નથી આપતા. અને આપે તો તેનાં શાં પરિણામો આવે છે તે તો ઈતિહાસે પોકારી પોકારીને કહ્યું છે.

શેખ અબ્દુલ્લા લોકમતની વાત કરે છે, પરંતુ પંડિત નહેરુ કે સરકાર લોકમત લેવાને કાયદેસર રીતે બંધાયેલા નથી. હિંદ આઝાદ થયું ત્યારે બ્રિટિશ સરકારે દેશી રાજ્યોને હિંદ કે પાકિસ્તાન જેની સાથે જોડાવું હોય તેમની સાથે સ્વેચ્છાએ જોડાવાની સ્વતંત્રતા આપી પોતાની સત્તા છોડી દીધી હતી. કાશ્મીરના મહારાજા હિંદ આઝાદ થયા પછી પોતે કયું પગલું ભરવું તે વિચારી રહ્યા હતા ત્યારે પાકિસ્તાને લાગ જોઈ બળજબરીથી કાશ્મીર પોતાનામાં ભેળવી દેવા કાશ્મીર પર હુમલો કર્યો. દરમ્યાન મહારાજાએ નક્કી કર્યું કે હિંદ સાથે કાશ્મીરનું જોડાણ કરવું અને તે મુજબ હિંદ સાથે કાશ્મીરનું બિનશરતે જોડાણ કર્યું. સામાન્ય રીતે કોઈ પણ યુનિયન ગવર્નમેન્ટમાં કોઈ પણ સભ્ય દેશ જોડાય પછી તેમાંથી તે કાયદેસર રીતે સ્વેચ્છાએ, મરજી પડે ત્યારે, બહાર નીકળી શકતું નથી. ફેડરેશનમાં જોડાણ કાયમી હોય છે; એકવાર ફેડરેશનમાં જોડાયા પછી તેમાંથી મુક્ત થવાનો ફેડરેશનના બંધારણમાં માર્ગ હોતો નથી—સિવાય કે બંધારણ ઘડાતી વખતે બંધારણમાં તે અંગે કોઈ

ખાસ કલમ મૂકવામાં આવી હોય, જે ભારતના બંધારણમાં નથી. ભારત સરકારે કાશ્મીરનું જોડાણ માન્ય કર્યું ત્યારે ત્યારના ગવર્નર-જનરલ લોર્ડ માઉન્ટબેટને જોડાણ-પત્રમાં લખ્યું કે "It is my Government's wish that as soon as law and order have been restored in Kashmir and its soil cleared of the invader, the question of the state's accession should be settled by a reference to the people." આમ જોડાણપત્રમાં "લોકમત"નો કયાંય ઉલ્લેખ નથી. ભારત સરકારની પોતાની મરજિયાત ઇચ્છા હતી કે તે લોકોની ઇચ્છા જાણે. પરંતુ સંજોગો બદલાતાં કે કાળબળે સરકાર પોતાની ઇચ્છા બદલે પણ ખરી-પોતાના હક્કથી. વિ. કાશ્મીર ભારત સાથે કાયદેસર રીતે જોડાયું અને બીજાં રાજ્યોની જેમ ભારતનું એક અંગ બન્યું ત્યાર પછી જ સરકારે કાશ્મીરના બચાવ માટે પાકિસ્તાની લશ્કર સામે લડવા કાશ્મીરમાં હિંદી ફોજ મોકલી હતી. ૧૯૫૪ ના નવેમ્બરમાં કાશ્મીરની કોન્સ્ટીટયુઅન્ટ એસેમ્બલીએ આ જોડાણને બહાલી આપી. પરંતુ જોડાણ પોતે કોન્સ્ટીટયુઅન્ટ એસેમ્બલી પાસે બહાલીની કાયદેસર રીતે કોઈ અપેક્ષા નથી રાખતું, એ બિનજરૂરી અને ઉપરછલ્લું છે. બંધારણ મુજબ જોડાણ પોતે જ આખરી અને અફર ન બદલી શકાય તેવું છે. એક વખત એ થઇ ગયા પછી એને બહાલીની કોઈ જરૂરત જ નથી. એ સ્વયંભૂ પરિપૂર્ણ છે. તેમ છતાં કાશ્મીરના લોકો કોન્સ્ટીટયુઅન્ટ એસેમ્બલી મારફતે એકવાર આ જોડાણને બહાલી આપ્યા પછી વખત જતાં પોતાનો મત ફેરવી નાખવા જો હકદાર હોય તો પછી ભારત સરકાર પણ લોકલાગણી જાણવાની પોતાની ઇચ્છા બદલવા તેમજ પોતાની નીતિ બદલવા પૂરેપૂરી હકદાર છે. વળી હિંદમાં અંધાધૂંધી ન ફેલાવવા તથા લોકોની ઇચ્છા જાણવા પ્લેબીસાઇટ વગરનો બીજો કોઈ રસ્તો પણ માન્ય રાખવા શેખ અબ્દુલ્લા વાત કરે છે. પરંતુ 'પ્લેબીસાઈટ' લઈ શકાય કે ન લઈ શકાય એ પ્રશ્ન જ નથી. 'પ્લેબીસાઈટ' લઈ શકાય તેમ હોય તો પણ નથી લેવાનો, કારણ ભારત સાથેનું કાશ્મીરનું જોડાણ આખરી અને અફર છે. ઉપરાંત કાયદેસર રીતે ચૂંટણી બાદ સત્તા પર આવેલી કાશ્મીરની ધારાસભાઓએ એને બહાલી આપેલી જ છે. આવી રીતે કંઈ વારંવાર બહાલી આપવાની ન હોય. હંમેશને માટે એ અપાઇ ગયેલી છે.

શેખ અબ્દુલ્લા આજે ટોપી ફેરવીને બેઠા છે. આજની એમની બધી વાતો બિનજવાબદાર છે. ભૂતકાળની ચૂંટણીઓને એ 'રમકડાં' તરીકે ઓળખાવે છે. કાશ્મીરના હિંદ સાથેના જોડાણમાં એમણે સક્રિય ભાગ લીધો હતો અને પોતે કાશ્મીરની પહેલી સરકારની સ્થાપના કરી હતી. શું તે વખતે એ દગાબાજીનો આશરો લઇને સત્તા ઉપર આવ્યા હતા? ભૂતકાળમાં કરેલાં એમનાં કામ જો ભારત સરકારની જબરજસ્તીને લીધે એમણે કર્યાં હતાં તો તે વખતે એમણે ભારત સરકાર સામે સત્તા છોડી ખુલ્લો બળવો કેમ ન પોકાર્યો? એ વખતે પણ એ ક્રાંતિકારી જુસ્સો તો રાખતા જ હતા. આજે એમણે એમની અંગત મહત્ત્વાકાંક્ષા માટે વિચારો બદલ્યા છે અને પોતાનાં પાછલાં કાર્યોની જવાબદારી સ્વીકારતા નથી! ભારત અને પાકિસ્તાનના સંબંધો સુધારવાની એ વાત કરે છે પરંતુ કાશ્મીર પાકિસ્તાનને આપી દેવાથી કંઇ પાકિસ્તાન સાથેના ભારતના સંબંધો સુધરવાના નથી. ઊલટું, કાશ્મીર લીધા પછી પાકિસ્તાન કલકત્તા, જુનાગઢ, હૈદરાબાદ તથા પૂર્વ-પશ્ચિમ પાકિસ્તાનને જોડતી પટીની માગણી નહિ કરે? પાકિસ્તાન ધર્મના ઝનૂન ઉપર ટકી રહેવા માગે છે. એ વિસ્તાર વધારવા પ્રયત્ન નહિ કરે તેની શી ખાતરી?

પાકિસ્તાને કાશ્મીરનો ૧૨૦૦૦ ચોરસ માઈલનો વિસ્તાર ચીનને આપી દીધો છે તે શેખ અબ્દુલ્લા પાકિસ્તાન મારફતે ચીન પાસેથી પાછો મેળવવા કેમ કંઈ બોલતા નથી ? હકીકતમાં, શેખ અબ્દુલ્લા આજે અમેરિકાના હાથમાં રમી રહ્યા છે અને અમેરિકાના હાથા બન્યા છે. એમની નેમ પૂરી પાડવામાં હિંદ તબાહ થઈ જાય તો તેની પણ તેમને પરવા નથી.

કાશ્મીરને હિંદુસ્તાનથી અલગ પડવાનો હક આપી જ ન શકાય. તેમ તે હક તેનો છે પણ નહીં. એક વાર સરકાર જો કાશ્મીરને હિંદથી છૂટું પડવા દેશે તો દેશમાં બીજાં અનેક તત્ત્વો પણ છૂટાં પડવા પ્રવૃત્તિશીલ બનશે: માસ્તર તારાસિંગ શીખીસ્તાન જુદું માગશે; ફીઝો સ્વતંત્ર "નાગાલેન્ડ" માગશે; ડી. એમ. કે. પોતા માટે સ્વતંત્ર દ્રાવિડ રાજ્ય માગશે; ગોવા, જેને ચઢાઈ કરી જીત્યું છે તે, પણ સ્વતંત્ર રાજ્ય માગી શકે; જુનાગઢ તથા હૈદરાબાદ પણ સ્વતંત્રતા માટે માથું ઊંચકશે. જે નીતિ તથા વિચારસરણી કાશ્મીરને લાગુ પડે તે હિંદનાં બીજાં રાજ્યોને લાગુ ન પડે ? શેખ અબ્દુલ્લાની માંગ આગળ નમતું મૂકી ભારત સરકાર હિંદુસ્તાનની એકતાની હંમેશને માટે ઘોર ખોદશે.

આજે જરૂર છે ભારત સરકારે શેખ અબ્દુલ્લા સાથે કડક હાથે કામ લેવાની. જ્યાં સુધી ભારતના પ્રશ્નને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી શેખ અબ્દુલ્લાને મન હવે દેશભક્તિ એ પ્રશ્ન જ નથી. એ પોતાની નેમ પૂરી પાડવા પૂરા ઝનૂનથી મહેનત કરશે. કદાચ આજે એમને સાથ આપનારા કાશ્મીરમાં ઓછા હશે, પરંતુ ભવિષ્યમાં વધે પણ ખરા. ભવિષ્યમાં પ્લેબી-સાઈટ ફ્રન્ટ મજબૂત, જોરાવર અને ઝનૂની પણ થાય. આજે શેખ અબ્દુલ્લાનાં ભાષણોની જમ્મુ અને કાશ્મીરમાં બહુ અસરકારક છાપ વખતે ન પડી હોય પરંતુ શેખ અબ્દુલ્લાને કાયમને માટે છૂટો દોર આપતાં એમનાં ધર્માંધ ઝનૂની ભાષણોની અસર જરૂર વ્યાપક પડી શકે. હઝરતબાલના કિસ્સાથી શ્રીનગરને ધ્રુજાવી નાખનાર મૌલાના મસુદી કરતાં તો શેખ અબ્દુલ્લામાં ઘણી વધુ તાકાત છે. એમની શક્તિનો કયાસ કાઢવામાં આપણે પાછા ન પડવું જોઈએ. એ મૌલાના મસુદી કરતાં પણ વધુ ભયંકર આંધિ રાજ્યમાં લાવી શકે તેમ છે. ભાવિની શક્યતા પણ રાજકર્તાઓએ ગણતરીમાં લેવી જોઈએ.

આજે અબ્દુલ્લાએ ભારત સામે બળવો પોકાર્યો છે. શેખ અબ્દુલ્લાને અપાયેલી શ્રી. શાસ્ત્રીની તથા શ્રી. ચાગલાની ચેતવણીનો કંઈ અર્થ થતો હોય તો, શેખ અબ્દુલ્લા જો આમ સતત રીતે ભારતની એકતાનું અપમાન કરવાના હોય અને ભારતની સલામતીને હોડમાં મૂકવાના હોય તો દેશના બીજા નાગરિકોની જેમ તેમની સાથે પણ કડક હાથે કાયદેસર રીતે કામ લેવું જોઈએ. સરકારે ફરી એમની ધરપકડ કરવામાં આનાકાની ન કરવી જોઈએ. આ બાબતમાં સરકાર જેટલી ઢીલાશ બતાવશે તેટલી સરકારની કમજોરી ગણાશે અને તેની અસર લોકમાનસ ઉપર ઊલટી જ પડશે; અને શેખ અબ્દુલ્લાના અનુયાયીઓમાં ઉમેરો કરશે. શેખ અબ્દુલ્લાનાં અત્યાર સુધીનાં ભાષણો જોતાં શ્રી નહેરુ સાથેની તેમની મુલાકાતમાંથી કંઈ શુભ પરિણામ નહીં આવે. ભારત સરકાર તથા શેખ અબ્દુલ્લાની વિચારસરણીમાં કોઈ સમાન ભૂમિકા (common ground) નથી. એમની પાસે સહકારની આશા રાખવી નકામી છે. એમને શું જોઈએ છે તે એ બરાબર સમજે છે, ફક્ત એ હાંસલ કરવાની તરકીબ વિચારી રહ્યા છે. લાગ આવતાં એ સિંહની જેમ તરાપ મારશે. વખત

વિતાવવાથી ભારત સરકાર કંઈ મેળવી નહીં શકે,—ફક્ત શેખ અબદુલ્લા, પાકિસ્તાન અને પશ્ચિમી સત્તાઓના હાથ મજબૂત કરશે. ભારત સરકારે આ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે પોતાની અફર નીતિ ઘડી કાઢી અમલમાં મૂકવાનો વખત આવી લાગ્યો છે. ભવિષ્યમાં જે પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય તેને પહોંચી વળવાની તૈયારી તથા ચાલ તૈયાર કરવાને બદલે ભવિષ્યના બનાવો પોતાના ધાર્યા મુજબ થાય તે માટેની તૈયારી કરવી જોઈએ. ભવિની લગામ પોતાના હાથમાં લેવી જોઈએ. સરકાર એક બાજુ કાશ્મીરને ભારતનું એક અંગ તરીકે ગણાવ્યા કરે, અને બીજી બાજુ કાશ્મીરમાં શેખ અબદુલ્લાના અનુયાયીઓ સુદર્શન ચક્ર ધારણ કરી મહોલ્લે મહોલ્લે કાશ્મીરની સ્વતંત્રતાના નાદ ગુંજવતા હોય એ પરિસ્થિતિ લાંબો વખત ન ચલાવી શકાય. હવે સરકારે પોતાની સ્થિતિ તથા નીતિ નક્કી કરી લેવાનો વખત આવ્યો છે. ગણ્યા દિવસોમાં એણે સલામતી કાઉન્સિલનો જ નહીં પણ કાશ્મીરની શેરીઓમાં ફરી ચૂંટણીઓ યોજવાની જેહાદનો મુકાબલો કરવો પડશે. Wait and watchની નીતિ સરકાર માટે વધુ ને વધુ મુસીબતોના ઉમેરા સિવાય બીજું કંઈ નહીં લાવે. જે સમય જાય છે તે ખૂબ અગત્યનો અને નિર્ણાયક છે.

તા. ૨૬-૪-૬૪

અનુસંધાન પૃ. ૪૦]

- નહેરુએ કાશ્મીરનો પ્રશ્ન યુનોમાં લઈ જવાની જરૂર જ નહોતી. ગાંધીજી અને સરદારે તો આ બાબતમાં ચોખ્ખી ના જ પાડી હતી.
- શેખ અબદુલ્લાની મુક્તિનો ફાયદો તો ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા ને પાકિસ્તાન ઉઠાવશે. શેખ સાહેબના ઉદ્ગારોનો પાકિસ્તાન મન ફાવતો અર્થ ઘટાવશે. પાકિસ્તાનને તો "રડતા'તા ને પીયેરિયાં મળ્યાં."
- શેખ અબદુલ્લાના કહેવાથી કંઈ કાશ્મીર પાકિસ્તાનને ન આપી દેવાય.
- કાશ્મીરના પ્રશ્ન પર વ્યાખ્યાનો આપીને મસાણી કોની સેવા કરી રહ્યા છે—હિંદની કે પાકિસ્તાનની?
- ભારત જ એક એવો દેશ હશે જ્યાં શેખ અબદુલ્લા જેવાને નભાવી રાખવામાં આવે છે.
- કાશ્મીર પાકિસ્તાનને આપી દેવાથી કંઈ હિંદ અને પાકિસ્તાનના સંબંધો સુધરવાના નથી.
- કાશ્મીરનો પ્રશ્ન એ દેશની સુરક્ષાનો પ્રશ્ન છે. જેના હાથમાં ડુંગરા, તેના હાથમાં દેશ
- શેખ અબદુલ્લાએ ગમે તેમ બોલીને કેવળ નહેરુ સરકારને જ નહીં પણ સમસ્ત ભારત દેશને ચેલેંજ આપી છે. પ્રજાએ તેનો પૂરી તાકાતથી મુકાબલો કરવો જોઈએ. શેખ અબદુલ્લાના કહેવાથી કંઈ કાશ્મીર કોઈને આપી ન દેવાય.

લોકશાહીનું રખવાળું

રામુ પંડિત

કટોકટીની પળે કોઈ દેશ સૂત્રોથી ન જીવી શકે. એનો સામનો કરવા માટે તો ઊંડી તાકાત, મજબૂત ઇચ્છાશક્તિ, પોતાનાં જીવનમૂલ્યોમાં દઢ શ્રદ્ધા અને પ્રત્યાઘાતી બળોની નીતિરીતિનું ને વ્યૂહરચનાનું પૂરું જ્ઞાન આવશ્યક છે. બીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે ઇંગ્લૅંડ પાસે હિટલર સામે લડવા માટે ભૌતિક સાધનોની પુષ્કળ અછત હતી, પરંતુ નૈતિક તાકાત જબરી હતી. ચર્ચિલ જેવો આત્મવિશ્વાસુ ને દઢ નેતા પણ હતો, જેણે ઇંગ્લૅંડની પ્રજા સમક્ષ એક જ વાક્યમાં વાસ્તવિકતાનું નગ્ન ચિત્ર ખડું કરી દીધું. એણે કહ્યું કે ઇંગ્લૅંડની પ્રજાને હું પ્રસ્વેદ અને લોહીના બદલામાં સ્વાતંત્ર્યની રક્ષા સિવાય બીજું કાંઈ જ આપી શકીશ નહીં. ઘોર નિરાશા વચ્ચે પણ એણે આશાનો દીપ જલતો રાખ્યો; લોકશાહી ઊગરી ગઈ.

આપણાં જીવનમૂલ્યો માટે ઝઝૂમવાની તક આપણને સદીઓ પછી સાંપડી છે. ચીની હુમલાએ આપણી રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા ફરી જાગૃત કરી છે. આ હુમલો ભલે કામચલાઉ ઠંડો પડયો પરંતુ એ જે શક્યતાઓ સર્જતો ગયો છે એ વિશે નચિંત રહેવું આપણને કેમ પાલવે? કટોકટી ઊભી થઈ ને શમી પણ ગઈ એવા ભ્રમમાં આપણે રખે રહીએ! આ કટોકટી તો લાંબા ગાળાની છે ને એને પહોંચી વળવાની તૈયારીઓ દૂરદેશીપણું માગી લે છે. આઝાદ હિંદના નાગરિકો તરીકે આપણે ગાફેલ રહીશું તો ભાવિ પેઢીઓ આપણને ક્ષમા નહીં આપે. સ્વરાજ્ય મેળવ્યા પછી બે દસકા સુધી પણ એની રખેવાળી ન કરી શકવા બદલ આપણા જ વંશજો આપણા પ્રત્યે તિરસ્કાર વ્યક્ત કરશે.

સ્વાતંત્ર્યની લડત દરમિયાન આપણું માનસ જાણેઅજાણ્યે નિષેધાત્મક રીતે વિચારતું થઈ ગયું છે. કોઈ રચના કે વ્યવસ્થા તોડી કેમ પાડવી, એમાં ચિનગારી કેમ ચાંપવી, એને ઊંધી કેમ વાળવી, એની સામે શાબ્દિક પોકાર કેમ કરવો, એ બધું આપણે હોંશિયારીપૂર્વક કરી બતાવીએ છીએ; પરંતુ સંઘબળ કેળવ્યે, સહકારની ભાવના વધારે ને કાંઈક ચિરંજીવ ભ્રાતૃભાવ સર્જે એવી રચનાત્મક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવામાં આપણે પાછા પડયા છીએ. વિધેયાત્મક રીતે પ્રશ્નો વિચારવાની ટેવ જ આપણને પડી નથી. આથી આપણી લોકશાહી કસોટીએ ચડી છે.

રાજ્યની ફરજ લોકશાહીમાં મર્યાદિત છે. નાગરિકો પોતે જ સામાજિક મૂલ્યાંકનોની રખેવાળી જેટલી કરી શકે એટલી લોકશાહી વિશેષ પાંગરે. ગમે તેવાં મજબૂત લશ્કરો ઊભાં કરીએ, ગમે તેવો આધુનિક શસ્ત્રસરંજામ વસાવીએ, પરંતુ એથી સમાજનું નૈતિક ને આધ્યાત્મિક રક્ષણ થઈ શકતું નથી. આંતરિક સ્થિરતા સ્થાપવા માટે રાષ્ટ્રીય શિસ્ત કેળવવું પડે છે, જે ગૃહરક્ષક દળો, એ. સી. સી., એન. સી. સી. વગેરે દ્વારા અમુક અંશે કેળવી શકાય છે.

સંરક્ષણની પ્રથમ હરોળ તૂટે ત્યારે લશ્કરી તાલીમ પામેલા બીજી હરોળના જુવાનિયા રાષ્ટ્રને સાબદું રાખી શકે; પરંતુ આ પરિસ્થિતિમાં લશ્કરમાં જોડાઈ શકયા નથી એવા નાગરિકોએ હાથ જોડીને બેસી રહેવાનું? ના, યુદ્ધમાં લોહી રેડીને જુવાન યોદ્ધો રાષ્ટ્ર-સંરક્ષણમાં જે ફાળો આપી શકે એવો જ ચડિયાતો ફાળો નાગરિક ખેતર કે કારખાનામાં બેઠા પણ આપી શકે. માભોમનું રક્ષણ માત્ર શસ્ત્રોથી નથી થતું, શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરનારાને

જીવનની જરૂરિયાતો તો પોષવી જ પડે છે. આ જરૂરિયાતોનો પુરવઠો અસ્ખલિત રહે ને મૂળભૂત સાધનોના અભાવે સંરક્ષણયત્ન ખોરંભે ન પડે એ જોવાની ફરજ નાગરિકની છે.

એક જાણીતા ચિંતકે કહ્યું છે કે જ્યાં ઘાસનું એક તણખલું ઊગતું હતું ત્યાં બે ઉગાડનાર માનવી પણ કટોકટીમાં સમાજની મોટી સેવા કરે છે. ઔદ્યોગિક ને ખેતવિષયક ઉત્પાદનની કાર્યક્ષમતા વધારવી એ પવિત્ર ધર્મ છે, ઉત્પાદન વૃદ્ધિ પાછળ મંડયો રહેનાર માનવી પરોક્ષ રીતે દેશના અર્થકારણને અને એ દ્વારા સંરક્ષણ-યત્નને જે ટેકો આપે છે એ દેશ માટે લોહી રેડનારથી લેશમાત્ર ઊતરતી કક્ષાનો નથી.

માનવો મૂંઝાયેલાં અકળાયેલાં ને શોકગ્રસ્ત હોય ને પોતાની આઝાદી ટકાવવા કાજે આકરી મહેનત કરતાં હોય, ત્યારે અફવાઓ ઉડાવવી એ અધમ પ્રકારનું રાષ્ટ્રીય દુષ્કૃત્ય છે. અફવાઓ ડામવી, સત્તાવાર સમાચાર ઉપર જ વિશ્વાસ મૂકવો ને વાચાળતા ઉપર અંકુશ રાખવો એ રાષ્ટ્રીય ધર્મ છે. ગરીબ દેશનાં મર્યાદિત સાધનોનો ઉપયોગ કરકસરભરી રીતે કરવાની જ્યારે અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોય, જુવાનિયા જ્યારે વીસ હજાર ફીટની ઊંચાઈએ બરફનાં તોફાનો સામે ઝઝૂમીને દેશના સીમાડાની રખેવાળી કરતા હોય ત્યારે શ્રીમંતાઈનું અશ્લીલ પ્રદર્શન કરતા લગ્ન ને ભોજન સમારંભો વિના ન ચાલે? પ્રજાનો આમવર્ગ પેટે પાટા બાંધીને રાષ્ટ્રીય સંરક્ષણમાં પોતાની રોજી ધરી દેતો હોય ત્યારે વેપારીને નફાખોરી કરી તાલેવાન બનતાં શરમ ન આવે? અધ્યાત્મવાદના પોપટિયા રટણથી આપણા સમાજની સંવેદનશીલતા જાણે શમી ગઈ છે. આપણો આત્મા કયાંક ગીરો મૂકી આવ્યા હોઈએ એવું આપણું જીવનના સળગતા પ્રશ્નો પ્રત્યેનું વલણ છે.

પણ દેશભક્તિ વિશે બણગાં ફૂંકવામાં આપણને ટપી જાય એવો દેશ તો બતાવો! મારા એક પરદેશી મિત્ર ભારતની મુલાકાતે તાજેતરમાં આવેલા. એમને મેં પૂછ્યું કે તમને અમારા દેશમાં સૌથી નોંધપાત્ર શું લાગ્યું? હસતાં હસતાં એમણે કહ્યું: "બોલવાનો રોગ." એકપણ ક્ષેત્ર આપણે એવું નથી રહેવા દીધું કે જ્યાં મૂંગે મોએ માત્ર કામ થતું હોય. એક પણ વર્ગ એવો નથી કે જે બીજા વર્ગને નીતિ ને ચારિત્ર્ય વિશે ઉપદેશ ન આપતો હોય.

સદ્‌વિચાર અને સદ્‌વર્તન વિશે સતત ઉપદેશ આપવામાં આપણે એટલી શક્તિ ખર્ચીએ છીએ કે એના પાલન માટેની શક્તિ જ ખૂટી જાય છે. આઝાદી ટકાવવી ને સંવર્ધવી હોય તો આપણે જાતે ઊભી કરેલી દંભવૃત્તિ ત્યજવી પડશે, આપણી નબળાઈઓનો નિખાલસ એકરાર કરતાં શીખવું પડશે. બીજાને સાદાઈ અને સંયમના પાઠ શીખવતાં પહેલાં આપણે એ પાઠ શીખવા પડશે. કૂવામાં જ પાણી નહીં હોય તો હવાડામાં કયાંથી આવશે? સામાજિક ને રાજકીય ધુરંધરો જ દંભી હશે તો સમાજ કયાંથી જાગૃત બનશે? એ ખૂબ જરૂરી છે કે શાસક અને શાસિત વચ્ચે એખલાસ કેળવાય, સમાજની સામે ઝઝૂમી રહેલા ભય વિશે સભાનતા જન્મે, ને કોઈપણ ભોગે લોકશાહી મૂલ્યોનું જતન કરવાનો ઉલ્લાસ પ્રગટે.

રાષ્ટ્રના રાજ્યબંધારણ અને રાષ્ટ્રધ્વજને સંપૂર્ણપણે વફાદાર ન હોય એવા કોઈ માનવીને ભારતના નાગરિક તરીકે જીવવાનો અધિકાર જ નથી. જે માનવી આ પવિત્ર ભૂમિના સાંસ્કૃતિક વારસા વિશે મગરૂર ન હોય એ રાષ્ટ્રની શું રખેવાળી કરવાનો હતો! બિનસાંપ્રદાયિક લોકશાહીમાં અવિચળ શ્રદ્ધા પ્રગટાવે ને સંવર્ધે એવા રાજકીય માળખામાં આપણે

જીવવું છે, દેશના દરેક નાગરિકને સામાજિક ને આર્થિક ન્યાય અને સમાન હક્કો મળે એ દિશામાં શિક્ષણને ઝોક આપવો છે. અંગત સ્વાર્થથી ને પૂર્વગ્રહોથી પ્રેરાઈને ભલાંભોળાં લોકોને ગેરરસ્તે દોરતાં અને એમનામાં અસંતોષ જન્માવતાં પરિબળો આપણા સમાજમાં નિર્મૂળ થયાં નથી. આથી એમનાથી પણ ચેતતા ચાલીને રાષ્ટ્રની રખેવાળી કરવાની છે.

કહેવાય છે કે રાજકીય નેતાની નજર આવતી ચૂંટણી સુધી જ મંડાય છે, જ્યારે મુત્સદ્દીની નજર આવતી પેઢી સુધી પહોંચે છે. આપણું રાજકારણ એવી પુખ્તાવસ્થાએ પહોંચવું જોઈએ કે જે સમાજના પ્રશ્નો લાંબી દૃષ્ટિએ વિચારે ને પ્રજાને જાતે વિચારવાની કેળવણી આપે. આપણી બધી રાજકીય ચિંતાઓ એક જ વ્યક્તિને સોંપી દઈશું ને એ વિશે મંથન કરી ઉકેલ શોધવાની સંયુક્ત જવાબદારી ટાળીશું તો લોકશાહી પાંગરી નહીં શકે. કુંઠિત લોકશાહીમાં જીવવાની પણ શી મજા ? વિચારસ્વાતંત્ર્ય ને વાણીસ્વાતંત્ર્ય એ બંને લોકશાહીમાં જ જોવા મળતા પવિત્ર હક્કો છે. એનો ઉપયોગ જેટલો ગંભીર ને શાણી રીતે કરીએ એટલો લોકશાહીનો રૂઆબ વધે ને સમાજની કમરના અંકોડા વધુ મજબૂત બને.

આજે દેશની સમક્ષ સૌથી મોટી સમસ્યા બિનસાંપ્રદાયિકતાની પવિત્ર ભાવનાની રખેવાળી કરવાની છે. રાષ્ટ્રપિતાએ જે આદર્શને માટે જાતની આહુતિ આપી એ આદર્શને એના અનુયાયીઓ ટકાવી ને સંવર્ધી ન શક્યા એવું ઇતિહાસ નોંધવા ન પામે. એ જોવાની ગંભીર જવાબદારી આપણી છે. બિનસાંપ્રદાયિક લોકશાહીના આદર્શને આપણે સો ટકા વફાદાર છીએ એની પ્રતીતિ આપણા દેશની લઘુમતીઓને થશે ત્યારે જ આપણું રાજકીય સંરક્ષણ મજબૂત બનશે. સાથે સાથે બિનસાંપ્રદાયિકતાનું બહાનું આગળ ધરીને દેશમાં ચાલતી પાંચમી કતારની પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે આંખમિંચામણાં કર્યે પણ નહીં પાલવે. દરેક નાગરિકને એટલું સ્પષ્ટ સમજાવું જોઈએ કે એની રાષ્ટ્રભક્તિ કેમ કે ધર્મ વડે નહીં મપાય, એના રાજકીય ને સામાજિક વલણ પરથી મપાશે. મનસા, વાચા અને કર્મણા એણે હિંદના રાજબંધારણને વફાદાર રહેવું પડશે.

રાષ્ટ્ર સામે આવી પડેલી કટોકટીમાંથી બહાર આવવા માટે સર્વસ્વીકૃત એવો કાર્યક્રમ ન ઘડી કાઢી શકાય કે જે સર્વ પક્ષોને સ્વીકાર્ય હોય ને જે પાર પાડવા માટે સરખો પુરુષાર્થ કરવા સૌ તત્પર હોય ? આપણી પાસે શક્તિ કે સામર્થ્યનો અભાવ નથી; પ્રામાણિક નેતાગીરીનો પણ અત્યારે તો અભાવ નથી; માત્ર અગ્રતાનુક્રમ વિશેની સૂઝનો અભાવ છે. સામાજિક ને રાજકીય જીવનમૂલ્યોના સંરક્ષણનો સળગતો ને મૂળભૂત પ્રશ્ન ઉકેલવા માટે દેશની સમગ્ર શક્તિ એકાગ્ર થવી જોઈએ એવે કટોકટીને તબક્કે આપણે હજુ બેપાંચ દશકા વાટ જોઈ શકે એવા પ્રશ્નો ઉપર ગજગ્રાહ માંડી બેઠા છીએ. આર્થિક ઉન્નતિની ગતિ ધીમી છે, લોકોમાં હતાશાની લાગણી ઘેરી છે, છતાં ભાષાકીય આંદોલનો, શિક્ષણના માધ્યમ અંગેનો વિતંડાવાદ, પ્રાદેશિક ઝઘડા, નવા ઉદ્યોગો પોતાના પ્રદેશોમાં સ્થાપવા માટેની ખેંચતાણ, વિચારોની અસહિષ્ણુતા વગેરે પૂરવહારમાં વ્યાપક છે. પરદેશીઓને તો કોઈવાર નવાઈ ઉપજે છે કે આ દેશ લોકશાહીના રક્ષણ માટે પૂરતો કટિબદ્ધ છે ખરો ? સૌથી તાકીદના પ્રશ્નો ઉપર સમગ્ર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી એ ઉકેલવાનું આપણે નહીં જ શીખીએ ? આપણી લોકશાહીમાં નાગરિકો બહુ ભણેલા નથી, પરંતુ એથી એમનામાં દેશદાઝ નથી કે આત્મભોગ આપવાની

શક્તિ નથી એવું રખે માની બેસીએ. લોકો સાથે તાદાત્મ્ય કેળવ્યું ન હોત તો આપણા રાજકીય ધુરંધરો આઝાદીની લડત જુસ્સાથી ને સફળતાપૂર્વક લડી શક્યા હોત ખરા ! લોકો સાથેનું તાદાત્મ્ય ટકાવવામાં નહીં આવે ને હોદ્દાના રૂઆબે જે કૃત્રિમ દીવાલ આપણા નાયકો અને લોકો વચ્ચે ખડી કરી છે એ તોડી પાડવામાં નહીં આવે તો રાજકીય સંરક્ષણ મજબૂત નહીં જ બની શકે ને લોકશાહી ગૂંગળામણ અનુભવશે.

ભારતનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે સિકંદર, મહમ્મદ ઘોરી અને છેલ્લે બ્રિટિશરો આપણો દેશ રગદોળી શક્યા તો તે મુખ્યત્વે આંતરિક કલહનો લાભ લઈને. આટઆટલા અનુભવો પછી પણ આપણે ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન થવા દેવા જેવા મૂર્ખ ન નીવડીએ તો સારું ! આ દેશની પવિત્ર સંસ્કૃતિ ગમે તેવા હુમલાખોરો સામે પણ ટકી શકી છે ને ટકી રહેશે; પરંતુ આપણે સંસ્કૃતિને માત્ર ટકાવવી નથી, એને સંવર્ધવી છે. એ લક્ષ સિદ્ધ કરવા માટે વિશાળ સામાજિક શિક્ષણ જરૂરી છે. ભૂતકાળની ગાથા ગાયા કરવાથી આપણા પ્રશ્નો નહીં ઉકલે, ભૂતકાળના અનુભવોમાંથી ધડો લઈને આપણે તો ભાવિ કંડારવાનું છે, જો એ ક્રિયામાં ગાફેલ રહીશું તો શિરપકૃતિ દીધી નહીં છૂટે.

લોકશાહી સમાજની માત્ર ઘોષણા કર્યા કરવાથી પણ લોકશાહી નહીં ટકે. વિશાળ આમ-સમુદાયને જેમાં સક્રિય ભાગ લીધાનો આનંદ મળે એવો જબરદસ્ત પ્રયોગ આપણે હાથ ધર્યો છે; આ પ્રયોગ વિરલ છે, ભારતની ગૌરવગાથામાં ઉમેરો કરે એવો છે; એની સફળતા ઉપર વિશ્વના વિકસતા દેશોમાં લોકશાહીની સફળતા અવલંબે છે. ભારત એ વિષે જાગૃત છે ને ભવિષ્યમાં પણ જાગૃત રહે એ વિશ્વશાંતિની રખેવાળી અર્થે અત્યંત જરૂરી છે.

[આકાશવાણી, મુંબઈના સૌજન્યથી]

❋

પુસ્તક — સ્વીકાર

યજ્ઞ પ્રકાશન, વડોદરા. ૧

ગ્રામસ્વરાજ્યનો ત્રિવિધ કાર્યક્રમ:

લેખકો : ગાંધીજી, વિનોબા, જયપ્રકાશ, જુગતરામ દવે, અણ્ણાસાહેબ સહસ્રબુદ્ધે, દાદા ધર્માધિકારી, વગેરે.

પૃ. સંખ્યા ૧૨૬; કિં. ૧-૨૫

બહેનોને

લેખક : વિનોબાજી

પૃ. સંખ્યા ૮૦; કિં. ૦-૭૫

મહાકવિ શ્રી ન્હાનાલાલ સ્મારક-સમિતિ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ.

મહાકવિ શ્રી ન્હાનાલાલ રચિત હરિસંહિતાનાં ઉપનિષદો:

સંપાદક : શિવશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

પૃ. સંખ્યા ૧૪૪; કિં. ૨-૫૦

★

સફરસંગિની

પ્રો. પુષ્કર ચંદરવાકર

ચોબારી દરિયો : પોરબંદર

આજે સવારે નવ વાગ્યે મારાં બાળકો સાથે સાગરતીરે ગયો ત્યારે દરિયામાં સાગર-પંખીઓ, sea-gull, રત્નાખડ્યા નજરે પડ્યા. દરિયામાંથી ચારો મેળવતાં સાગર-પંખીઓની ક્રીડાઓ જોવાનો આનંદ અનેરો હોય છે, બસ જાણે જોયા જ કરીએ. ભાલ અને કનેરની સપાટ ધરતીના આ બાળ માટે, પોરબંદર ગયા પછી, ચોબારીનો આ ઘૂઘવતો બહુરૂપી શો રત્નાકર મનમોહક સાથી બન્યો છે. તેના ફેનિલ તરંગો, મોજાંઓ અને ક્ષણે ક્ષણે પલટાતા રંગો બ્રહ્મની જેમ મારા માટે અગમ્ય અને ગૂઢ રહ્યા છે. એના સૌંદર્યની બહુમુખતાએ મને આંજી દીધો છે. એ સાગર ઘડીકવાર આકાશના દર્પણ સમો ભાસતો તો ઘડીકવાર બરફના ચૂર્ણને ખોબલે ને ધોબલે મસ્તપણે ઉછાળતો મહાદાની જેવો ભાસતો.

મનમાં પ્રશ્ન થયો : 'મને આ દાનેશ્વરી આકર્ષે છે ?' ઉત્તર મળ્યો : 'ના ! દાનેશ્વરી પણ કોઈક વાર લાલસાથી દાન કરે છે. લાલસા આકર્ષણનું કારણ શા કાજે બને ?' બીજો પ્રશ્ન ઊઠ્યો : 'પણ સાગરને શી લાલસા હશે ?'

એના અખૂટ, અગમ્ય અને દુર્જેય તાકાતનો પરચો બતાવવાની ! કે એના પેટાળનું ઊંડાણ ! કે જળરાશિની અનેક ખેલાઓ ! પણ મનને ખણતાં છેવટે ઉત્તર મળ્યો કે તેનું આ રખડુપણું છે તે મને આકર્ષે છે. ખરેખર, સાગરની ખાનાબદોશી શી ! બસ, સાગર આજન્મ ભટકું છે !

ઓટને લીધે આજે સાગરનાં નીર કંઈક પાછાં પડ્યાં હતાં. પીળા રંગની સાગરરેતીના છેડે લીલમ શો ખડક આજે તગતગી રહ્યો હતો. નિરંતર જળનો આરાધક હોવાથી સાગરે તેને લીલા મખમલે મઢ્યો હોય તેવું લાગતું. તે ખડક પર જવાની નાનકડી પગદંડી જેવું પણ જોવા મળ્યું. ચિ. ગોપી અને હું તે ખડક પર જવા ધસ્યાં. દરિયા કિનારે સાવ છીછરા પાણીમાં ચિ. મુન્ના અને ચેતન નહાવા બેઠાં. ઉન્મેષને દૂર દૂર સુધી પથરાયેલા ઊંડા સાગરનું કરાળ તત્ત્વ કંઈક ડરાવતું હોય તેવું લાગ્યું. તે તો સાગર કિનારે રેતીમાં દહેરાં બનાવવાના કાર્યમાં રત બન્યો. ખડક પર જઈ સાગર પર અમે નજર કરી તો સાગર વિષનો ઘેરો લીલો રંગ ધારણ કરી બેઠો હોય તેવો લાગ્યો. ક્ષિતિજ સામે નજર કરી તો તે ચોખ્ખીચટ્ટ, રૂપાની પટ્ટી જેમ તગતગતી હતી. તેના પર વરસતો તડકો ચાંદનીના જેવું રૂપ ધારણ કરી મોજાંનાં પારણે હાલકડોલક હીંચતો હતો.

આજે ધૂળેટી હતી તેથી સાગરની છાતી પર ક્યાંય નાવડું કે હોડકી દેખાતાં ન હતાં. માછીમારોએ આજે પાખી (રજા) પાળી હતી. એટલે ત્યાં કોઈ માછલાં પકડવા આવ્યું નહોતું. બે મોટાં મનવાર જેવાં વહાણો કિનારાથી એક-બેક ફર્લાંગ પર લંગર નાખી નિરાંતે ઘોરતાં પડ્યાં હતાં. આકાશનો તાપ સાગરજળ પર રૂપેરી ચમક જમાવતો હતો અને પાણીના તરંગ પર તેનો પ્રભાવ પાડતો હતો. સાગરમાં થોડે દૂર અંદર સાગરજળમાંથી આગળ ભરડીને વરાળ આકાશમાં ઉપર ચડતી નજરે પડી. આ જ વરાળ વાદળમાં ફેરવાઈ જઈ વરસાદ રૂપે પડી ધરતીના ખેડૂને અનાજ ઉગાડવામાં મદદ કરશે. કુદરતની શી રચના છે !

પણ એટલામાં ત્યાં પાણીમાં બે જળઘોડા જોવા મળ્યા : એક કાળા રંગનો તો બીજો ભૂખરા બદામી રંગનો. બન્ને ફૂટબોલની જેમ પાણીમાં ગોળગોળ દડ્યા કરે ! સાથે મિત્ર પણ ખરો. થોડી વારે તો એક ટોળું જોવા મળ્યું. તેઓ પાણીમાં માત્ર ખેલા કરે. જ્યાં પાણીનું સારું ઊંડાણ હોય ત્યાં જ એ રમતનું મેદાન ગોઠવે ! 'સાગરખેડુ'ઓ તેને 'મલાડુ'ના નામે સંબોધે છે.

અમારી નજરે આખો જળઘોડો જોવામાં ન આવ્યો. ક્યાંક તેનું માથું જોવા મળે તો ક્યાંક તેનાં પગ જોવા મળે. કોઈની પીઠ જોવા મળે તો કોઈનું પેટ જોવા મળે. સામાન્ય રીતે આ જળઘોડાનું કદ મોટી ભેંસ જેટલું હોય છે. કેટલાકનો રંગ પણ ભેંસના જેટલો જ કાળો. તરવાની ભારે હોંશવાળો આ દરિયાપટ્ટી પર તેઓની સંખ્યા ખૂબ હોય તેવું લાગ્યું. પાછળથી મિત્રો અને ઓળખીતા સાથેની વાતો પરથી જાણ્યું કે આ દરિયામાં તેઓ અસંખ્ય છે. સાગર તેમની વિહારભૂમિ છે, ત્યારે જ તેઓ સમૂહમાં ચારો કરવા નીકળ્યા હશે? તેમનો ચારો માછલીઓ અને નાનાં જળચરોનો હોય છે. મોજાં ઊછળે ત્યારે એમનો શિકાર પકડી લેવા બહાર નીકળી પડતા હોય એમ લાગ્યું.

જળઘોડાને જોઈને ગોપી નાચી ઊઠી અને બોલી: 'પપ્પાજી, એકવાર ખંભાતથી દૂર આપણે વહાણે ચડીને દરિયામાં ગયેલાં, સાબરમતી દરિયાને મળે છે તેટલે દૂર, ત્યારે આપણે આવા જળઘોડા જોએલા, અને આપણા હોડકાના માછી સોમાભાઈએ મને આ જળચર બતાવીને કહેલું કે "અમે તેને ઓડી કહીએ છીએ. શી તેની તાકાત! અમારા દેશી વહાણને તો માથું મારીને ઊંધું વાળી નાખે! અમે તેને વહાણ નજીક ન આવવા દઈએ!" મારી પણ જૂની સ્મૃતિઓ તાજી થઈ.

આજનું સાગરનું દૃશ્ય અનેરું હતું. થોડીવારે એક Sea-gull ક્યાંકથી ઊડતું અચાનક આવ્યું. સીગલ સાગરપંખી છે. મોટી બતક જેટલું ઊંચું અને લાંબુંપહોળું હોય છે. તે દરિયાકાંઠે ઊડ્યા કરે.

તેણે હવામાંથી પાણી પર ગોઠ મારી, પાણીને છબ્યું. તેની ચાંચ સીધી હતી અને મેં સાગર ભણી દૃષ્ટિ. પાંખોમાં હવા ભરાયેલી હોવાથી ફુલાયેલી હતી. તેણે તેના બન્ને પગો પેટ લગોલગ લઈ લીધા હવામાંથી ગોથ મારીને છબક દઈને પાણીને સ્પર્શીને તે ઊડી ગયું, અનંત આકાશમાં, ક્ષિતિજને પેલે પાર! ત્યાં તો પાંચેક સફેદ ચકલીઓની સવારી આવી અને તે પણ Sea-gullની પાછળ પાછળ ઊડી ગઈ.

સાગરનું સૌંદર્યપાન કરી હૃદયના ઊંડાણમાં કંઈ કંઈ તરંગો ઊઠવા લાગ્યા. જગતનાં અનેક પ્રાણીઓ જિંદગીભર આ સાગર સાથે ક્રીડાઓ કરતાં હોય છે, તો કેટલાંક સાગરના સહારે જીવનસંગ્રામ ખેલતાં હોય છે—ક્યારેક સાગર સાથે પણ જીવનસંગ્રામ ખેલતાં હોય છે! મિત્ર, સહાયક કે દુશ્મન ત્રણે સ્વરૂપમાં સાગર સુંદર અને ભવ્ય દેખાય છે. દૂરથી સાગર સુંદર હોય છે પરંતુ એની સાથે બાથ ભીડવાનો પ્રસંગ પડતાં સાગર તેના વિકરાળ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે. એ દર્શનમાં પણ કેટલું બધું સૌંદર્ય! એટલામાં ગોપીએ ધૂમકેતુની 'અવિરામ યુદ્ધ'ની વાતોની યાદ આપી. મેં ગોપીને કહ્યું: "માનવનો સાગર આગળ પરાજય થાય છે. માનવ સામેની સરસાઈમાં સાગર કાયમ જીતે છે એવું ધૂમકેતુ તે વાર્તામાં કહેવા માગે છે." પછી મેં તેને The Old Man And The Seaમાનું સિંહનું રૂપક અને તેની કથામાં શું છે તે, અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વેએ આપ્યું છે તે સમજાવ્યું. સાગર શક્તિરૂપ છે. આપણા કરતાં ક્યાંય ચડિયાતો છે, અનેક ગણો. આવું પેલો મૃત અમેરિકન નવલકથાનો કલાસ્વામી અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વે માને છે તે એને બતાવ્યું. કળામાં પણ કુદરત આગળ માણસ પાછળ જ પડે છે. માણસે સાચા કલાકાર થવા માટે કુદરતને જ ગુરુ બનાવવી પડે. શક્તિ પણ કુદરતની અને કલા પણ કુદરતની! કુદરતને માનવ ન પહોંચી શકે! સાગર પણ એ જ વિરાટમાં પથરાયેલ પ્રકૃતિનું એક અંગ જ છે!

તા. ૨૮-૨-૬૪

❊

પહેલી સફર—આથમણું એશિયા

(૧૮૮૫-૧૮૮૬)

સ્વામી આનન્દ

[પ્રખ્યાત ભૂગોળસંશોધક સ્વેનહેડિનની 'એશિયાનાં ભ્રમણ અને સંશોધન' નામે ટૂંકમાં પ્રગટ થનારી આત્મકથાના સંક્ષેપમાંથી. પ્રાપ્તિસ્થાન : બાલગોવિંદ કુબેરદાસની કું. : અમદાવાદ. ૧. કિંમત રૂપિયા ત્રણ.]

૧. વહેલા મનોરથ; ૨. એશિયાને ઝાંપે; ૩. ઈરાન; ૪. બાવા આદમને આંગણે; ૫. બગદાદ—કરમનશા; ૬. અલાદીનનો દીવો; ૭. વળતવારે.

જીવનને પ્રભાતે જ જિંદગીનો ઝોક સમજાય એ પણ એક ભાગ્ય છે. મારું વતન સ્વીડનની રાજધાની સ્ટૉકહોમ મારે બારમે વરસથી જ મને મારી જિંદગીની દિશા સમજાઈ અને મનના મનોરથ જાગ્યા. આર્કિટક સંશોધનોના સાહસવીરો તેમ જ લિવિંગ્સ્ટન, સ્ટેનલી વગેરે ભૂગોળસંશોધકોની પરાક્રમકથાઓએ મને ભૂરકી નાખી. સ્પીટ્સબર્ગન, નોવાઝેમલા તેમ જ યેનેસી નદીનું મૂળ શોધીને ઘેર આવનારા મારા દેશના પ્રખ્યાત શોધક નોર્ડનસ્ક્યોલ્ડના શહેરસ્વાગત વખતે હું પંદર વરસનો. આ શોધક ૧૮૭૮ના જૂનમાં 'વેગા' વહાણ લઈને યુરોપ-એશિયાનો ઉત્તર કાંઠો ફરી વળ્યા પછી સાઈબીરિયાની ઉત્તરે દૂર ઉગમણે દશ મહિના સુધી ભરાઈ પડેલો. અમેરિકાએ મદદ મોકલીને મુસીબતે છોડવ્યો. આ અમેરિકન ટોળી પછી બેરિંગની સામુદ્રધુનીમાં થઈને પૅસિફિક મહાસાગરમાં જાપાનને મથાળે નીકળેલી. નોર્ડન ૧૮૮૦ની ૨૪મી એપ્રિલે ઘેર આવ્યો ત્યારે આખે રસ્તે એની જે બોલાઈ અને ઘરેઘરમાંથી તેને માથે ફૂલોના વર્ષાવ થયા. રાત્રે આખા સ્ટૉકહોમ શહેરમાં રોશની થએલી.

આ દિવસ હું જિંદગી આખી નહિ ભૂલું. એણે મારી ભાવિ કારકિર્દી પર મહોર મારી. 'બસ, મારે પણ દેશોદેશ આમ જ ફરીને વાજતેગાજતે ઘેર આવવું છે!'

આર્કિટક, ઉત્તર ધ્રુવ, વગેરેની શોધમાં જનારી ટોળીઓના અહેવાલો, ચોપડા, નકશા, મેં ખોળીખોળીને ઉથલાવવા માંડ્યા. મારો મુલક આમેય અતિ ઠંડો; છતાં મેં ખડતલ થવાની ગણતરીએ ભરશિયાળે બારીઓ ખુલ્લી મેલીને સૂવાના ને બરફ પર આળોટવાના મહાવરા કરવા માંડ્યા! દિવાસ્વપ્નો જોઉં કે જાણે કોઈ દાનવીર આવીને સોનામહોરોની કોથળી ઠાલવી રહ્યો છે ને કહે છે, 'જા બેટા, ઉત્તર ધ્રુવ પહોંચ. ધરતીનું પડ બધું ખૂંદી વળ.' વહાણ, કાફલા, કૂતરા, સ્લેજ ગાડીઓની સફરોનાં મને સ્વપ્નાં આવે.

પણ નિર્માણ જુદું હતું. સને ૧૮૮૫માં મેં નિશાળ તાજી જ છોડેલી. એક દિવસ વડા ગુરુજી રસ્તે મળ્યા. કહે, 'છોકરા, કાસ્પીઅન કાંઠે બાકુથી પૂછા થઈ છે. ત્યાં એક છોકરાને ભણાવવા ૭ મહિના જઈશ?'

મેં હા પાડી.

છોકરાનો બાપ નોબેલ બ્રધર્સના તેલકૂવાના ખાતામાં ઈજનેર. કાકેશસ એશિયાખંડના ઝાંપા તરીકે ઓળખાય. ૭ મહિના પૂરા થાય તે અગાઉ ઉત્તર ધ્રુવનાં બરફનો એટલે બરફના પ્રદેશો ખેડવાની ઝંખના આથમીને મારા હૈયામાં દુનિયાના સૌથી મોટા એશિયાખંડને ખૂંદવાની તમન્ના જાગી આમ એશિયા જોડે મારું કિસ્મત સંકળાયું.

હવે મારાં દિવાસ્વપ્નોમાં ઉગમણા દેશોનાં ઊંટ, વણજારો ને રણવગડાના કાફલા દેખાવા લાગ્યાં; અને વણજારોનાં ઘોડાં, ખચ્ચર, યાક, પોઠિયાને ગળે બાંધેલા ટોકરાના ઘંટારવ સંભળાવા લાગ્યા. હું ૭ મહિના પછી પાછો દેશમાં ઘરઆંગણે સ્ટૉકહોમ આવેલો. ત્યાં એકવાર પશુસંગ્રહવાળાનો ટાંડો આવ્યો. તેમાં સાચુકલું ઊંટ મેં જોયું. એ મને કેમ જાણે મારો સગો ભાઈ આવ્યો હોય એવું વહાલસોયું લાગ્યું. મનમાં થયું થોડા જ વખતમાં આના બિરાદરોને હું મળવાનો.

મેં મારો નિશ્ચય ઘરમાં વડીલો આગળ જાહેર કર્યો. દૂર અજાણ્યા પ્રદેશમાં લાંબી સફરે જવાની મારી વાતે કુટુંબનાં વડીલો સૌને ચિંતા થઈ, પણ હું કોઈનો ખાળ્યો અટકું તેમ નહોતું. ભારે હૈયે ને ભીની આંખોએ એમણે મને વિદાય આપી.

૨

રશિયાની રાજધાની સેંટ પીટર્સબર્ગ, મૉસ્કો અને પછી છેડા વગરનાં મેદાનો ટ્રેનમાં વટાવીને, કાળા સમુદ્રના બચોળિયા જેવા આઝોવ કાંઠે રોસ્તોવ સ્ટેશન પછી ડૉન નદી ઓળંગીને અમે કાકેશિયામાં પેઠા. દૂર દેશની આ મારી પહેલવહેલી સફર હતી. સ્ટેશને સ્ટેશને ને જંક્શનો પર કદાવર હથિયારબંધ કૉસેક સિપાઈઓ ભળાય. કદ–બળના નમૂના.

ઉગમણે રશિયાનું લાડીવોસ્ટૉક, તેવું જ આથમણે લાડીકૉકસ. પહોંચ્યો. કાકેશિયાની આ રાજધાની. સ્ટેશને મારા શિષ્યના પિતા મને લેવા આવેલા. અહીંથી ઘોડાગાડીમાં ૧૧ પડાવ કરીને ૧૨૦ માઈલ દૂર અમારે જવાનું હતું! પડાવે પડાવે ઘોડા બદલાય. વચ્ચે સમુદ્ર સપાટીથી ૭,૯૭૦ ફીટ ઊંચાઈનું ગોડાર આવે. ત્યાં ગાડીને સાત ઘોડા જોડવા પડે! ઉતારમાં બે ત્રણ. ચોમેર કાકેશિયાના ભીમ ડુંગરા ઊભેલા. આમાં ૧૬,૫૪૦ ઊંચાઈનો સૌથી મોટો કાઝબેક પર્વત છે. એવું બરફ–શિખર જાણે આબેહૂબ પિરામીડ.

ટિફલીસ પહોંચીને અમે પાછી ટ્રેન પકડી. એક સ્ટેશને ટ્રેન ઊભેલી ને હું મારા શિરસ્તા મુજબ ઊતરીને મારી સ્કેચબુકમાં લીટા તાણવા લાગ્યો. ત્રણ પોલીસ દાદાએ આવીને મને પકડ્યો. સવાલોનો બૉમ્બમારો. રશિયન ભાષા મને હજુ આવડતી નહોતી. ફ્રેન્ચ જાણનારી એક બાઈ દુભાષિયો થઈ. પણ પેલા દાદાઓને હું પરદેશી જાસૂસ લાગ્યો ને મારી કારવાઈમાં એમણે ઝારની બાદશાહીને જોખમ જોયું. પ્લૅટફૉર્મ પર ટોળું ભેળું થઈ ગયું. આખરે સ્ટેશન માસ્તરે આવીને મને ટ્રેનમાં ચડાવ્યો, ને ટ્રેન ઊપડ્યા પછી દાદાઓ ડબ્બાને પાટિયેથી કૂદીને ઊતરી ગયા!

અંતે અમે બાકુ પહોંચ્યા. નોબેલ ભાઈઓ અને બીજા વેપારીઓના તેલ–કૂવા તથા રીફાઈનરીઓ અહીં છે. અહીં હું સાત મહિના રહ્યો. દરમ્યાન મારા વિદ્યાર્થીને ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ભાષાઓ, રીતરિવાજો, એવું એવું બન્યું તેટલું શીખવ્યું. ઉપરાંત નવરાશ વેળાએ તેલ–કૂવા જોવા જાઉં. બજારો, લોકો, તાતાર ઈરાની આરમીનિયન મરદમૈયાં, બાળકો, દરવેશો, શાહસોદાગરો, સોનાર લુહાર વગેરે કારીગરોનાં કામ,–એવુંએવું જોઉં ને સ્કેચો દોરું. પડોશમાં આવેલી જરથોસ્તીઓની એક હવડ અગિયારી અને એક સાંજે તેલ–કૂવાઓમાં લાગેલી મસમોટી આગ પણ મેં જોયાં.

૩

બાકુના વસવાટ દરમ્યાન ૭ મહિનામાં ૩૦૦ રૂબલ રળ્યો. તાતાર અને ફારસી ભાષાઓ ઠીક ઠીક બોલતાં શીખી ગયો. નોકરીની મુદત પૂરી થયે નાણાંની વાંસળી કમ્મરે બાંધીને મારા ફારસી ઉસ્તાદ જોડે ઈરાન જવા ઊપડ્યો. વાટે

વાઘની બીક ને ગામોગામ રોગચાળો. એકલા રેશી શહેરમાં જ ૬,૦૦૦ લોક રોગનાં ભોગ થયાં. કેટલાકને દફનાવે? ઢગલાબંધ મુડદાં મસીદોમાં પધરાવ્યાં!

શહેરમાં રશિયન એલચી વકીલે મને જમવા નોતર્યો. ધૂળભર્યો બૂટ ને મેલાંદાટ કપડાંવાળા મને એણે પર્શિયન ગાલીચા અને ઝાકઝમાળ રોશની વચ્ચે સત્કારીને જમાડ્યો-ત્યારે હું લાજી મૂઓ, મારી પાસે તો બદલવા કપડું યે નહોતું!

અહીંથી અમે એલબુર્ઝ પહાડોને રસ્તે બરફનો તોફાન વેઠતા કાઝવીન પહોંચ્યા. પેગમ્બરે પોતે આ શહેરને 'બેહિશ્તનો ઝાંપો' કહેલું; ને પ્રખ્યાત ખલીફા હારુન અલ રશીદે એને ખીલવેલું. મહાન ધનવંતરી લુકમાન હકીમ પણ અહીં જ થઈ ગયો.

આ લુકમાન હકીમની એક રમૂજી દંતકથા છે. જઈફ ઉમરે દીકરાને બોલાવીને એણે કહ્યું: 'તને દેવા મેં કશું ધન સંચ્યું નથી. ફક્ત આ ત્રણ શીશીઓમાં આબેહયાત (સંજીવની) છે. પહેલીનાં થોડાં ટીપાં મૂએલા માણસ પર નાખવાથી તેનામાં જીવ આવશે; બીજીનાં નાખ્યા પછી તે ઊઠીને બેઠો થશે; ને ત્રીજીમાંથી નાખ્યા પછી તે હરતોફરતો થઈ જશે!' દીકરો મરવાનો થયો ત્યારે નોકરને બોલાવી કહે, 'જો, હું મરી જાઉં પછી આ ત્રણ શીશીઓમાંથી એક પછી એક ટીપાં મારા પર નાખજે, ભૂલતો નહિ!' નોકરે માલિકનું મડદું ગોસલખાનામાં પધરાવી, પહેલી ને બીજી શીશીનાં ટીપાં નાખ્યાં. તેવું જ મડદું બેઠું થયું! કહે, 'અરે ઢોળ, ઢોળ, ત્રીજી ઢોળ.' પણ નોકર તો ડરીને નાઠો, ને ત્રીજી બાટલી તેના હાથમાંથી ત્યાં જ પટકાઈને ફૂટી ગઈ! આ ગોસલખાનું હજુ અહીં બતાવવામાં આવે છે, અને ત્યાં જનારાને આખો વખત 'અરે ઢોળ, ઢોળ, ત્રીજી ઢોળ' એવા બોલ સંભળાયા કરે છે!

તહેરાનમાં મારા દેશના એક ઓળખીતા દાક્તર હાર્ડિનને ત્યાં હું રહ્યો. એક દિવસ અમે બેઉ બજાર રસ્તે જતા હતા ને છાંટેલી સડકે ૭ ઘોડાની ગાડીમાં ઈરાનના શાહને જતા અમે દીઠા. ડોક્ટરને ઓળખીને કહે,

'ઇન કિ અસ્ત?' (મેં'આત કોણ?)

'મારા દેશનો બેરુબંધ.'

તહેરાનથી શિરાઝ થઈ બુશાયર સુધીની ૯૨૯ માઈલની મુસાફરી ૨૯ દિવસમાં મેં ઘોડા પર કરી. રોકાણના દિવસ જુદા. શિરાઝ પહોંચતાં ગામો, શહેરો ને લાંબાલપસીંદર વેરાન પ્રદેશ મારે વટાવવા પડ્યાં.

શિરાઝ શહેર પ્રખ્યાત ફારસી કવિઓ શેખ સાદી તથા હાફિઝનું. તમામ ફારસી સાહિત્યમાં આ શહેરને કવિઓ, લેખકો તેમ જ ઇતિહાસકારોએ અમર કર્યું છે. અહીંનાં ગુલચમન અને ગુલબદન સ્ત્રીઓનાં વર્ણનો સિવાય કોઈ ફારસી-કવિતા પૂરી નથી ગણાતી.

ફાગરસોન નામનો એક મારા દેશનો દાક્તર ૧૮૬૩માં અહીં આવ્યો, ને ૬૦ વર્ષ રહીને અહીં જ મૂઓ. એકવાર એક દરવેશ એને બારણે માગવા આવ્યો. દાક્તરે પૈસો ફેંક્યો. પેલાએ ફગાવી દીધો. તિરસ્કારભર્યા અવાજે કહે,

'હું પૈસો માગવા નહિ, કાફરને મોમીન બનાવવા આવ્યો છું.'

'પહેલાં તારી શક્તિનો પરચો દેખાડ.'

'દુરુસ્ત. બોલ, તું કહે તે ભાષામાં તારી જોડે વાત કરું.'

'વારુ, મારી સ્વીડીશ ભાષા જ થોડી બોલ જોઉં.'

દરવેશે ખોંખારો કર્યો. પછી એક પણ ભૂલ વગર શુદ્ધ સંસ્કારી શિષ્ટ સ્વીડીશમાં ટેગનરનો 'ફ્રીથિઓફ રાસો' એણે ગાવા માંડ્યો!

દાક્તર દિઙ્મૂઢ. આ શો ચમત્કાર? આ તે દરવેશ છે કે કોઈ દેવદૂત?

પણ ભલા દાક્તરને ઝાઝી વાર રિબાવા ન દેતાં દરવેશે લાગલો જ પોતાનો અંચળો ઉતારી નાંખ્યો. જુએ છે તો બુડાપેસ્ટ યુનિવર્સિટીની પૌરસ્ત્ય ભાષાઓની અકાદમીનો અધ્યાપક વામ્બરી. પછીનાં વર્ષોમાં એ જગવિખ્યાત થયો.

હું તો દરવેશના વાઘા સજ્યા વગર જ શિરાઝમાં દાખલ થયો. તેવા જ બીજા એક બહુ મિલનસાર અને ભલા ફ્રેન્ચ સજ્જન મોસ્યોર ફારગ્યુસને ત્યાં થોડા દિવસો રહ્યો. આ

સજ્જન મૂળે એક જુવાન અફસર-તરીકે ૭ માસની રજા લઈને પોતાના દેશથી શિરાઝની મુલાકાત લેવા આવેલ. પણ ૧૯૮૬માં હું અહીં આવ્યો ત્યાં સુધી હજુ પાછા પોતાને દેશ ગયા નહોતા; અને બીજાં ચાર વરસ પછી જ્યારે હું બીજીવાર શિરાઝ ગયો ત્યારે પણ ત્યાં જ હતા!

આવું છે ઈરાનનું આકર્ષણ.

૪

આખા એશિયામાં સૌથી દળદરી શહેર મેં ઈરાની અખાતને કાંઠે આવેલું બુશાયર જોયું. ૧૧૦ થી ૧૧૭ ડિગ્રી ગરમી; રડ્યાંખડ્યાં એકાદ બે ખજૂરી સિવાય ઝાડપાનનું નામ નહિ. ચૂને દીપેલ મેડીબંધ મકાનો, ને સૂવા સારુ મચ્છરદાનીવાળી પથારીઓ છાપરા પર! સવારે સૂરજ ઊગ્યા અગાઉ નીચે ઘરમાં જઈ ભરાવું પડે. નીકર ડીલે ફોલ્લા ઊઠે! નસીબજોગે એક ઈંગ્લીશ આગબોટ મળી ગઈ. તે પકડીને હું નાસી છૂટ્યો ને ઈરાની અખાત રસ્તે બસરા ગયો.

બસરા સાંકડી ગલીઓ, છજાં અને શટર બારીઓવાળાં એક માળનાં મકાનોનું શહેર. બારીઓનાં શટરમાંથી બૈરાં બજાર રસ્તાઓ જુએ. ખુલ્લી વરન્ડાવાળી હોટલો ને કાવાખાનાં. જ્યાં જુઓ ત્યાં ગંદકી ને સાવ મેલું. કચરા ને ગલીકૂચીઓમાં સડી કોહવાઈ ગંધાતાં મૂએલાં જાનવરોની સફાઈ કરવાનું ભંગીકામ બધું શિયાળવાં ને જરખ એમની વગડાની બોડોમાંથી આવીને રાતવેળાએ કરી જાય!

પશ્ચિમ એશિયાની સૌથી લાંબી યુફ્રેતીસ નદી રસ્તે બગદાદ જતી એક નાનકડી સ્ટીમરમાં ચડીને મેં બસરા છોડ્યું.

મેસોપોટેમિયાની આ ૧,૬૧૮ માઈલ લાંબી નદી પવિત્ર આરારાત પર્વત નજીકના આરમીનિયાની ઊંચાઈઓમાંથી નીકળે છે. તેની જોડીદાર તીગ્રીસ નદી કોરનામાં એને આવી મળે છે. યુફ્રેતીસ વર, તીગ્રીસ એની વહુ અને કોરનાનો સંગમ આ બેઉની લગનવેદી મનાય છે. આરબ લોકો માને છે કે અલ્લાહતાલાની બેહિસ્ત વાડી (*Garden of Eden*) અહીં જ હતી, ને અહીં જ આદમ-હોવાએ સમજણનું ફળ તોડીને ખાધું. આ બે નદીઓના કાંપ વરસોવરસ ઈરાની અખાતને ૧૦૫ ફૂટ જેટલો પૂરી નાખે છે.

મેસોપોટેમિયાનો આ બે નદીવાળો પ્રદેશ દુનિયામાં સૌથી પ્રાચીન મનાય છે. આસીરિયા અને બાબિલોનિયાનાં સામ્રાજ્યો અહીં જ હતાં; ને તેમનાં મહાયુદ્ધો પણ અહીં જ થયાં. પ્રાચીન બાબિલોન, નિનેવા વગેરે શહેરો પણ અહીં જ હતાં. ઈ. સ. ૬૩૭ માં અહીંનો બાદશાહ યઝદીગર્દ ત્રીજો જંગલી, અનાડી જેવા આરબો સામે હારી ગયો ત્યારે એને અચરજ થયું. કહે 'મેં ઘણી પ્રજાઓ જોઈ છે, પણ તમારા જેવી નઘરોળ દળદરી મેં બીજી ભાળી નથી. તમે લોક ઊંદર, સાપ ખાઓ છો, ઊંટ-ઘેટાંનાં ચામડાં પહેરો છો. તમે કઈ રીતે મારો દેશ જીતી શક્યા?'

'સાંભળો કહું. તમારી વાત ભલે સાચી હોય. ભૂખ તરસ ને નગ્નતા અમારા કિસ્મતમાં લખાયાં હતાં. પણ અલ્લાહ પરવરદિગારે અમારા સામું જોયું અને અમારા પેગમ્બર પાકને અમારા ઉપર મોકલી આપ્યા. એનો ધર્મ એ જ અમારી તાકાત છે. બીજી તાકાત અમારી પાસે નથી.'

નદી રસ્તે બસરાથી બગદાદ જતાં ૪૨-કલાક લાગે. પણ સ્ટીમર લાંઘી જાય ત્યારે સાત દિવસ પણ વીતે!

૫

બગદાદ પહોંચ્યા પછી હરકોઈને તેમ મને અરેબિયન નાઈટ્સની વાતો, અલાદીનનો તલેસ્માતી દીવો ને અલીબાબા અને તેના ચાળીસ ચોર સાંભર્યા વિના રહે જ કેમ?

બે લાખની વસ્તી. સ્થિતિવાળાનાં ઘર માળબંધ. મોંઘા ઝાલર મગજીવાળા લાંબા પંખા. લાંબી દોરીઓથી ઓરડા બહાર બેઠેલા નોકરો દિવસ બધો તાણે. બાકી બધે નર્યાં ગારાનાં

ઘર ને ખજૂરાં. નદીકાંઠે હેરઠેર ઘોડા રેંટ ખેંચતા હોય.

બગદાદ શહેર તૈગ્રીસ નદીકાંઠે વસ્યું છે. ઈ. સ. ૭૬૨માં ખલીફા અબુ જાફર અબ્દુલ્લા મન્સૂરે તે વસાવ્યું. દારેસલામ (શાંતિનિકેતન) કહેવાયું. ખલીફ અબુ જાફરનો પૌત્ર જગવિખ્યાત હારુન અલ રશીદ થયો. તેના અમલ દરમ્યાન બગદાદ વૈભવ અને જાહોજલાલીને શિખરે પહોંચ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૨૫૮ માં તૈમૂરના મંગોલોએ લૂંટ્યું, બાળ્યું.-મસ્જિદો સિવાય બધું મેદાન કરી મેલ્યું ! કોઈએ લખ્યું છે કે, He built a pyramid of 90,000 human heads !

બગદાદમાં એક અંગ્રેજ વેપારીને ઘેર હું ત્રણ દિવસ રહ્યો. શહેર આખું જોયું. ગફફા હોડીમાં નદીની સહેલ કરી. મારાં યજમાન દંપતીને હું રખડુ જુવાન લાગ્યો.

ત્રીજે દિવસે સાંજે વણજારોના પડાવોમાંથી સરાઈ ઉપર જઈને કરમનશા જતા એક કાફલા જોડે ઘોડું ભાડે ઠરાવીને ઊપડવાનું મેં નક્કી કર્યું. ભાડું અગાઉથી ચૂકવ્યું. સાંજે વાળુપાણી કરીને અમારે ઊપડવાનું હતું. પણ રમજાન મહિનો ચાલતો હતો તેથી ખાણીપીણીમાં મસ્ત કાફલાવાળા રાતના બે વાગ્યા પહેલાં ઊપડ્યા નહિ !

બગદાદથી કરમનશા ૧૮૦ માઈલ. પહોંચતાં નવ દિવસ લાગે. રણની વાટ. ૪–૩૦ વાગ્યે દિવસ ઊગે. રસ્તે ઊંટો મરે તેની લાશોને રણનાં જરખ ધોળે દહાડે ફાડી ખાતાં ભળાય !

હું ઘોડે બેઠો જ ઊંઘું. રસ્તે એક મૂએલા ઊંટ નજીક થઈને જતાં મારો ઘોડો ભડક્યો ને મને ભોંય ફેંકી નાઠો. રાત મુસાફરીઓથી કંટાળીને ચાર દિવસની ટૂંકી વાટે પહોંચવાનું એક બુઢ્ઢા આરબ– જોડે મેં ગોઠવ્યું. પણ અમારી વાત એક જાસૂસ સાંભળી ગયો. તેણે કાફલાના મુખીને કહી દીધું. કાફલાવાળા કોઈ વાતે માને નહિ. અંતે પેલા બુઢ્ઢા આરબ જોડે સંતલસ કરીને મધરાતે ચાંદ આથમ્યા પછી અમે કાફલાને છોડી ભાગી છૂટ્યા અને ડુંગરાળ વાટે બેમાર વરસાદ અને લૂંટારાના ભો હેઠળ વસમી વાટ કાપીને અંતે કરમનશા પહોંચ્યા.

કરમનશામાં બુઢ્ઢા આરબનું ઘોડાભાડું ચૂકવતાં મારું ખીસું ખાલી થઈ ગયું. થોડી ચવલી પાવલી રહી હતી તે પણ પેલા બુઢ્ઢાએ 'બક્ષિસ'માં પડાવી લીધી. એક ટંક ખાવાનું મળે તેટલી એક ચવલી જ મારા ગજવામાં રહી !

૬

મધ્ય એશિયાના મુલકના આવા ગામમાં ગોરો આદમી એ જ એક અજાયબી. જતું-આવતું લોક તાકી રહે. મેલોઘેલો મુફલીસ નીમાણે મોઢે એક કમ્મરપૂર ઊંચી માટીની વંડી પર બેઠો વિચારું કે હવે શું કરવું ? આ પારકા પરદેશમાં ખાલી ખીસે અહીં કોણ મને પૂછવાનું, 'ભાઈ, ભૂખ્યો છે કે ભરેલો ?'

સાંજ પડવા આવી. ક્યાં સૂઈશ ? કોણ મને આશરો આપશે ? લોકટોળાં સાવ બેરહમ હોય. તમાશો જ જુએ; ને તાળિયો પાડી હુરિયો કરે. તેમાં વળી હું તો ઈસાઈ કુત્તો !

મને રાત્રે કોઈ હાંકી તાણી જશે ? જરખ ફાડી ખાશે ? મારું જીવ ને ધાબળો વેચું ?

બુશાયર, બગદાદની બજારોમાં કરમનશાના એક મોટા વણજારા આગા મામદ હસનનું નામ મેં સાંભળેલું યાદ આવ્યું. આખા આથમણા એશિયામાં—તહેરાન, સમરકંદ, જેરૂસલેમ, મક્કા લગી એની વણજારો ચાલે. અંગ્રેજી સલતનતનો એલચી પણ ખરો. એનું ઘર પૂછું ? એને ત્યાં મને જરૂર આશરો મળશે.

પહોંચ્યો. આલેશાન- મહોલાત: વિશાળ ચોગાન, હરિયાળાં લોન ને ફુવારા. અંદર હોલમાં આગા મોટા ઉમરાવની અદાથી બેઠા લપાવે, ને લહિયા બેઠા લખે. બીતે મુલાકાતીઓની કતાર ઊભી વાટ જુએ.

જરિયાની જામો. સફેદ પાઘ ને ચશ્માં પહેરેલ આગાએ મને મેલાદાટ ચીંથરેહાલને હાથ લંબાવી આવકાર્યો, બેસાડ્યો. આગલી-પાછલી પૂછી. રસીદ ક્યાં આવ્યું ન જાણે !

'ઈંગ્લંડ અને રશિયાની વચમાં.'

'ભલે, ભલે. તમે દુનિયાની સહેલગાહે નીકળ્યા છો—ખાસ્સું. ભલે નીકળ્યા. મારે ત્યાં જોઈએ તો છ મહિના રહો. અલ્લાતાલાની મહેર છે. આ ઘરને તમારું ગણજો. હવે જાવ. આ નોકરા તમને લઈ જશે. હું હાથ પરનું આટલું આ કામ છે તે પૂરું કરું.'

હાંડીઝુમ્મર અને કાચગાલીચાવાળા મહેલમાં નોકરા મને લઈ ગયા. કયાં અરધા કલાક અગાઉ રસ્તાની ધૂળમાં વંડી પર બેઠેલો હું, ને કયાં આ રાજમહેલની સાયબી!

*નાહીધોઈને. ભાતભાતનાં ભોજનની ખાણી-*પીણી. પેટ ભરીને દાબ્યું. છત્તરપલંગમાં સૂતો. ફૂલોના મઘમઘાટ, સુગંધી વળાની ટટ્ટીઓ, ફુવારા, હોજમાં સોનેરી માછલીઓ. અલ્લાદીનનું તલેસ્માતી ફાનસ કાઢિયું જ કિસ્મતે મારે સારુ ઘડ્યું ને? સાચે જ બધું તલેસ્માતી!

સવારે ફરવા જવા સારુ ઘોડેસ્વારી, પાસવાનો. બધે હર્યોફર્યો, સહેલસપાટા માર્યા, જોયું નિહાળ્યું.

બાદશાહી દિવસો. પણ ગજવામાં ફકીર, દરવેશ કે ભિખારીને દેવાય રાતી પાઈ ન મળે!

આમ ને આમ મારે નીકળવાનો દિવસ આવી લાગ્યો. ૧૬મી જૂનની મધરાતે મારું ટપાલના સવાર જોડે તહેરાન જવા સારુ નીકળવાનું નક્કી થયું. ૩૦૦ માઈલની મુસાફરી. વચ્ચે હમદાન ખાતે એક જ દિવસ વિસામા સારુ રોકાવાની ટપાલીને છૂટ. બાકીના બધા થોભા ઘોડા બદલવા ને નાસ્તા પૂરતા.

ટપાલીને મારા એની જોડે ચાલી શકવા વિષે શંકા. પણ મેં ટપાલ જોડે જ જવાની મનમાં ગાંઠ વાળેલી. 'વીસ વરસનો જુવાન છું. એની જોડે જવામાં કચ્ચો નહિ હારું. એને બતાવી દઈશ.'

ઉમદા ખવાસના મારા જજમાન આગા હસન જોડે મધરાત સુધી એશિયા-યુરોપની વાતો કરીને મેં વિદાય માગી. આ છેલ્લી મુલાકાત દરમ્યાન મારી મુરબ્બીએ એક અક્ષર અમે બેમાંથી એકેયે ન ઉચ્ચાર્યો. એનો નોકર ચાંદીનાણાની ખાસી એવી કોથળી મને સમી-સાંજનો જ આપી ગયેલો!

આગાને મૂએ વરસો વીત્યાં. એનું કરજ તો મેં અદા કરેલું જ; પણ પ્રેમ અને કૃતજ્ઞતા-પૂર્વક જિંદગી આખી હું એને સંભારતો રહ્યો છું.

૭

પહેલા સોળ કલાકમાં જ અમે ૧૦૨ માઈલ કાપ્યા. રણનીવાટ. દિવસે અસહ્ય તાપ અને રાત્રે રસ્તે ઠેરઠેર મૂએલાં વણઝારાનાં ઊંટોને ખાવા જરખનાં ટોળાં આવે, ને અમારી પાછળેય પડે, તેને તગડવાં. રસ્તે એકવાર કરબલે દફનાવવાનાં મુડદાં લઈને જનારા લોકોની વણઝાર અમને મળી. આ લોકો દિવસોના દિવસ દડમજલ કરીને પોતાનાં મૂએલાં સ્વજનોને કરબલા પહોંચાડીને ઈમામ હસનની દરગા નજીક દફનાવવામાં મોટું સવાબ (પુણ્ય) માને છે. મુડદાંને જાડી ધોંગડીઓમાં બાંધીને ખચ્ચરો પર લાદે. સડી, કોહવાઈને બૂરી રીતે ગંધાતાં મુડદાંની આવી વણઝાર મળે ત્યારે તેની ગંધે વટાવી જવાનું દોહ્યલું થઈ પડે.

પાંચ દિવસે અમે તહેરાન પહોંચ્યા. છેલ્લા ૫૫ કલાક મટકું ઊંઘ મળી નહોતી. રસ્તે મેં તેમ જ ટપાલીએ દરેકે નવ નવ ઘોડાને થકવ્યા.

તહેરાનથી હું ઘર ભણી વળ્યો. એલબુર્ઝ પહાડોને રસ્તે બારફરસ, કાસ્પિયન સમુદ્ર, તિફ્લીસ બાકુ થઈને કાળા સમુદ્રકાંઠે બાટુમ, છેલ્લે ઈસ્તંબુલ પહોંચ્યો. વાટમાં આદ્રિયાનો-પલમાં મારી સ્કેચબૂકને કારણે પરહેજ થયો. સોફિયામાં પણ મારે માથે વીતી. ત્રણ જ દિવસ ઉપર અહીં ક્રાન્તિ ને રાજબદલો થએલાં. હું કિલ્લાની લગોલગ ઊભો રહીને રેખા દોરતો હતો. પહેરગીરોએ મને જોયો, અને માંડ ગોળીએ વીંધાતો બચ્યો. સ્ટ્રાલસુંદ બંદરેથી સ્વીડન જતી એક આગબોટ પકડીને સ્ટૉકહોમ પહોંચ્યો.

આમ મારી એશિયાની પહેલી સફર પૂરી થઈ.

❋

આરોગ્ય અને આહાર

ચંદુલાલ કાશીરામ દવે

લેખાંક ૪ થો : ખાદ્ય પદાર્થોનું પોષણમૂલ્ય–૧

અનાજ – કર્બોદિતનો ભંડાર

માનવ માત્રના આહારમાં જગતભરમાં મુખ્ય ઉપયોગ અનાજનો થાય છે. અનાજમાં ઘઉં, ચોખા, જવ, બાજરી, જુવાર, મકાઈ, બંટી, બાવટો વગેરે જુદી જુદી જાતો છે. આ બધાંમાં સમગ્ર દુનિયામાં ઘઉં અને ચોખાનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે થાય છે. એ સિવાયનાં અનાજ ગરીબ વર્ગ ખાસ કરીને વાપરે છે. બધાં અનાજોમાં ૭૦ થી ૮૦ ટકા ભાગ કર્બોદિતનો છે. આગળ જોયું છે તેમ, કર્બોદિત તત્ત્વ એ શરીરને જોઈતી શક્તિ પૂરી પાડે છે. શક્તિના પુરવઠા વિના શરીરની પ્રવૃત્તિ જ થઈ શકે નહિ. આવા શક્તિપ્રદ તત્ત્વનો ભંડાર જેમાં ભર્યો હોય. તેવા અનાજનું મહત્ત્વ માનવઆહારમાં પ્રધાનપદે હોય તે સહેજે સમજાશે. એટલે જ માણસ દૂધ, ઘી, ફળ, શાક, બધાં વિના ચલાવી શકે પણ સૂકા રોટલા વિના નભી ન શકે. રોટલો એ તેનું રોજિંદું જીવન છે. કર્બોદિત ઉપરાંત અનાજમાં ૬ થી ૧૨ ટકા પ્રોટીન પણ છે. ચરબી જુજ છે; પણ ચૂનો, ફોસફરસ, લોહ, આદિ ક્ષારો અને વિટામિન બી$_{૧}$ વગેરે તત્ત્વો પણ ઠીક પ્રમાણમાં છે. પરંતુ આ તત્ત્વો તો અનાજ મિલમાં દળાય ત્યારે કુશકીમાં ચાલ્યાં જાય છે. તેથી મિલના લોટને બદલે હાથે દળાયેલો લોટ વાપરીએ તો જ અનાજનાં આ તત્ત્વોનો લાભ મળી શકે. બીજું બાજરી, જુવાર વગેરે અનાજ હલકાં મનાય છે; પણ ગુણની દૃષ્ટિએ તે હલકાં નથી. કેટલાંક પોષક તત્ત્વો તો ઘઉં, ચોખા, કરતાં પણ તેમનામાં વધુ છે. ઉપરાંત આ અનાજ પ્રમાણમાં સસ્તાં હોવાથી સામાન્ય માણસને પાલવી શકે.

કઠોળ–પ્રોટીન પ્રચૂર

કઠોળમાંય ૬૦ થી ૭૦ ટકા જેટલું કર્બોદિત છે તેથી તે પણ શક્તિ આપી શકે છે. પરંતુ તેમાં પ્રોટીનનું પ્રમાણ પણ ઘણું, આશરે ૨૦–૨૫ ટકા જેટલું હોય છે. સોયાબિનમાં સૌથી વિશેષ ૪૩ ટકા હોય છે. પ્રોટીનને કારણે તેનો ઉપયોગ ખાસ કરીને શરીરના વિકાસ અને ટકાવ માટે છે. માંસ કરતાંય કઠોળમાં પ્રોટીન વધારે છે અને વળી તે સસ્તું હોવાથી ગરીબનું ગોસ્ત ગણાય છે; જો કે તેનું પ્રોટીન માંસના કરતાં ઊતરતા પ્રકારનું છે. પરંતુ વનસ્પતિ–આહારીને તો પ્રોટીન મુખ્યત્વે કઠોળમાંથી મેળવવું રહ્યું. અનાજની જેમ કઠોળમાં પણ લોહ, ચૂનો, ફોસફરસ વગેરે ક્ષારો અને બી સમૂહનાં વિટામિનો ઠીક પ્રમાણમાં છે. ચરબી તેમાં જુજ છે. કઠોળમાં પ્રોટીન વધુ હોવાથી તે પચવામાં ભારે હોય છે. પ્રોટીનમાં થોડો ગંધકનો ભાગ હોય છે. વાલ, વટાણા, અડદ, એ કઠોળ ઘણાં ભારે અને વાયુ કરનાર છે. મગ એ કઠોળોમાં સૌથી હળવા અને સારા છે. મસુરની દાળ હિંદુઓ મોટે ભાગે ખાતા નથી પણ એ ખૂબ ગુણકારી છે. ચણાનો ઉપયોગ આપણે ઘણી રીતે કરીએ છીએ. તે પૌષ્ટિક છે. કઠોળનો સામાન્ય ઉપયોગ પ્રવાહી દાળ તરીકે થાય છે. તેથી બેઠાડુ વર્ગને પણ

ભારે પડવાનો પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી. શ્રમજીવી માટે કઠોળ ખૂબ જરૂરી છે. મગફળી મુખ્યત્વે તેલી પદાર્થ હોવાથી તેનો ઉપયોગ તેમાંથી તેલ કાઢવામાં થતો હોવા છતાં તેમાં પ્રોટીન પણ સારા પ્રમાણમાં, ૨૭ ટકા જેટલું, હોવાથી તેની ગણના કઠોળ સાથે પણ થાય છે. તેમાંથી તેલ કાઢી લીધા પછી રહેલા ખોળમાં પુષ્કળ પ્રોટીન રહ્યું છે. એટલે જો, મગફળીના દાણા કાઢી તેને પીલવામાં આવે તો ખાવા લાયક શુદ્ધ ખોળ મળી શકે. અને આજે ખોળ તો ઢોરનો ખોરાક જ ગણાય છે અને એ રીતે જ વપરાય છે તેને બદલે તે માણસનું કિંમતી ખાદ્ય થઈ શકે. મૈસુરના સરકારી સેન્ટ્રલ ફૂડ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટયૂટ તરફથી મલ્ટિપર્પઝ ફૂડ તરીકે સંપૂર્ણ પોષક ખાદ્ય બનાવવામાં આ ખોળનો પણ ઉપયોગ થાય છે. કઠોળ ખાવામાં ભારે ન પડે એટલું જ નહિ પણ તેમાંથી વિટામિન સી પણ સારા પ્રમાણમાં મેળવી શકાય એ રીતે શાકની ગરજ કેટલેક અંશે સારે તે માટે તેને ફણગાવીને ખાઈ શકાય. મગફળીને પણ ફણગાવાય તેમજ તેમાંથી દૂધ અને દહીં પણ બની શકે છે. મગફળીનું પ્રોટીન લગભગ પ્રાણીજ પ્રોટીનના જેટલું ગુણકારી છે, તેમ આહારવિજ્ઞાનની છેલ્લી શોધે પુરવાર કર્યું છે એવું વિખ્યાત વિજ્ઞાની ડૉ. શેરમેનનું મંતવ્ય છે.

ખાંડ–ગોળ જરૂરી છે?

કેવો વિચિત્ર પ્રશ્ન લાગશે? આજે પ્રજાની સૌથી વધુ ખૂમરાણ હોય તો આ બે ચીજોને માટે—જાણે કે તેના વિના તો જીવી જ ન શકાય! ચા, પીપરમીટ, ચોકલેટ, કુલફી મલાઈ, આઈસક્રીમ, ઠંડાં–ગરમ પીણાં, ભાતભાતની મીઠાઈ–મુરબ્બા, આ બધા ખાંડના પદાર્થોનો પ્રચાર કેટલો બધો વધતો જાય છે! આજે હવે ગોળ દોહ્યલો થઈ પડયો છે ત્યારે તેની વસૂખમાં માટે કતારો લાગે છે અને સત્યાગ્રહની ધમકી અપાય છે. ત્યારે આપણને પ્રશ્ન થાય કે આરોગ્ય માટે ગળપણની ખરેખર જરૂર કેટલી? આ માટે ગળપણ એ શી વસ્તુ છે તે આપણે સમજીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે ખાંડ અને ગોળ શેરડીના રસમાંથી બને છે. બીટ તાડમાંથી પણ તે બને છે. તેમાં જેને એકવડી હળવી સાકર (ગ્લુકોઝ) અને શેરડી સાકર (સુક્રોઝ) કહે છે તે છે. પરંતુ ધાન્ય માત્રમાં, ફળો અને કેટલાંક શાકોમાં, દૂધમાં પણ, હળવી સાકર રહેલી છે. આ બધાંના સ્વાદમાં આપણને મીઠાશનો અનુભવ થાય છે. ધાન્યમાં જે સ્ટાર્ચ છે તે બહુ ગણી સાકર છે અને તે છેવટે આંતરડાંમાં પચે છે ત્યારે તેનું ગ્લુકોઝમાં રૂપાંતર થાય છે. ફળો, દૂધ વગેરે બધાં જ ખાદ્યોનું પાચનમાં છેલ્લે ગ્લુકોઝ જ બને છે. આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકશું કે શક્તિ માટે પોષક તત્ત્વ કર્બોદિતની આગળ વાત કરીને ખાદ્યોમાં સ્ટાર્ચરૂપે હતું તેનો ઉપયોગ શરીર કરી શકે તે સારુ તેનું છેલ્લું સાદું સ્વરૂપ ગ્લુકોઝ રૂપે થવું જ જોઈએ. એટલે લગભગ ઘણાંખરાં ખાદ્યોમાંથી આપણને ગ્લુકોઝ મળી રહે છે તેથી ખાંડ કે જેમાં માત્ર ગ્લુકોઝ છે તે લેવાની જરૂર નથી. એટલું ખરું કે ખાંડ એ ગ્લુકોઝ–હળવી સાકર હોવાથી તેનું પાચન અને અભિશોષણ જલદી થાય છે અને શરીરને જોઈતી શક્તિ તરત મળી જાય છે. આ માટે ઘણા અશક્ત દર્દીઓને ગ્લુકોઝનાં ઇંજેકશન અપાય છે. શ્રમિતને શ્રમ ઉતારવા ખાંડ કે ગોળનું પાણી અપાય છે. છતાં ખાંડમાં માત્ર સાકર રૂપે કર્બોદિત સિવાય બીજું એક પણ પોષક તત્ત્વ નથી; ત્યારે અનાજ ખાદ્યોમાં બીજાં તત્ત્વો પણ સારી રીતે રહ્યાં છે તેથી ખાંડ તેમનું સ્થાન ન જ લઈ શકે. બલ્કે તેનો

જે અતિરેક આજે થાય છે તે દાંતને અને બીજી અનેક રીતે શરીરને નુકસાન કરે છે. ગોળમાં સાકર ઉપરાંત ઘણા ઉપયોગી ક્ષારો રહેલા હોવાથી ખાંડ કરતાં તે વધુ ગુણકારી છે.

મધ એ ગળપણ મેળવવાનું ત્રીજું સ્થાન છે. પોષણની દૃષ્ટિએ ખાંડ અને ગોળ બન્ને કરતાં એ ચડે. તેમાં ઉચ્ચ પ્રકારની ફલસાકર સારા પ્રમાણમાં છે ઉપરાંત ઉપયોગી ક્ષારો અને વિટામિનો પણ છે. ઔષધમાં પણ તેનો ઉપયોગ છે. પરંતુ તે મોંઘું હોવાથી ગળપણ માટે સામાન્ય ઉપયોગ તેનો ન થાય. એટલે ગળપણની જરૂર જ હોય તો બધી રીતે ગોળ જ ઉત્તમ લેખાય.

ચીકટની જરૂર કેટલી?

ઘી, તેલનો રોજિંદો સામાન્ય ઉપયોગ ચોપડ, મોણ, વઘાર, તળવા વગેરેમાં થાય છે. તેનો વિશેષ ઉપયોગ મીઠાઈ અને ફરસાણની બનાવટોમાં થાય છે. ઉપર જેમ ખાંડનું જોયું તેમ ભાતભાતના ફરસાણોમાં પુષ્કળ તેલનો અને મીઠાઈઓમાં ઘીને બદલે ડાલ્ડા તેલનો ઉપયોગ ખૂબ જ વધ્યો છે. આ સ્થિતિમાં ઘી-તેલનું પોષણમાં શું સ્થાન છે તે વિચારીએ. ઘીમાં વિટામિન એ રહ્યું છે તે બાદ કરતાં ઘી અને તેલમાં માત્ર ચરબી તત્ત્વ રહ્યું છે. આ તત્ત્વનો ઉપયોગ પણ કર્બોદિતની જેમ શરીરને શક્તિ પૂરી પાડવામાં રહેલો છે. ચરબી કર્બોદિત કરતાં સવાબે ગણી શક્તિ પૂરી પાડી શકે છે. પરંતુ ચરબીવાળા પદાર્થો—ઘી, તેલ એ કર્બોદિત પદાર્થો-અનાજ વગેરે કરતાં પચવામાં ભારે હોય છે. વળી તે અનાજની જેમ ખવાતા નથી. તે ચોપડવા, તળવા વગેરેમાં જ વપરાય. એટલે દેખીતી રીતે જ પોષણની દૃષ્ટિએ શક્તિ માટે કર્બોદિત પદાર્થોનો મોટે ભાગે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ચાલી શકે, ઘી, તેલની ખાસ જરૂર ન રહે. જો કે તેમાં રહેલા ચરબી તેજાબો (ફેટી એસિડો) શરીરના બંધારણ અને ટકાવમાં ઉપયોગી છે તેટલા પૂરતા તે લેવાની જરૂર છે. વિટામિન એ ગાજર, કોબીજ વગેરે કેટલાંક શાકોમાંથી કેરોટીન રૂપે મેળવીએ તો ઘીને બદલે તેલથી ચલાવાય. કેમકે બીજી રીતે બન્નેના ગુણ સરખા છે. વળી ઘી મોંઘું ઘણું, છતાં ચોખ્ખું મળે નહિ, અને ડાલ્ડા (= થીજાવેલું મગફળીનું તેલ) જેનો ભેગ ઘીમાં મોટે ભાગે આવે છે અથવા કેટલાક તો શુદ્ધ ડાલ્ડા જ વાપરે છે તે તો ઘણી રીતે નુકસાનકારક સાબિત થયું છે. તો પછી ચોખ્ખું તેલ વાપરવું શું ખોટું? પણ રોટલી વગેરેમાં તેલ-ચોપડને આપણે ટેવાયેલા નથી. તેમજ તેલ વિનાનાં બાફેલા શાક આપણને ભાવતાં નથી. પણ, જીભને તો જેવી ટેવ પાડો તેવી પડી શકે છે એમ ઘણાનો અનુભવ સાક્ષી પૂરે છે. તળેલા પદાર્થો પચવામાં ભારે છે અને તેનો અતિ ઉપયોગ નુકસાન કરે છે એ તો આજે કોઈ પણ ડાક્તર પાસેથી જાણવા મળશે. માખણ, ઘીનો વિશેષ ઉપયોગ શરીરમાં મેદવૃદ્ધિ કરે છે અને વૈજ્ઞાનિક શોધ પ્રમાણે તેમાં રહેલો કોલેસ્ટેરોલ નામનો પદાર્થ લોહીની નસોને સાંકડી અને કઠણ બનાવે છે. તેમાંથી લોહીનો ગઠ્ઠો જામી કોરોનરી થ્રોમ્બોસીસ (લોહીની મુખ્ય નસમાં લોહીનો ગઠ્ઠો જામવો) અને હૃદયરોગનો હુમલો થાય છે. એટલે ઘી તેલનો ઉપયોગ માપસર થવો જોઈએ. બાળકો, વૃદ્ધ અને મંદાગ્નિવાળાએ તો તેમને અલ્પ માત્રામાં લેવાં જોઈએ.

મચ્છીનાં તેલો-કોડલિવર તેલ વગેરેમાં ચરબી ઉપરાંત વિટામિન એ અને ડી પુષ્કળ છે, જેની જરૂર બાળકો, સગર્ભા અને પ્રસૂતા સ્ત્રીઓને તેમજ નબળા બાંધાવાળા માટે ઘણી છે. પરંતુ તે ભારે હોવાથી યોગ્ય પ્રમાણમાં લેવાં જોઈએ.

દૂધ—સંપૂર્ણ ખોરાક

દૂધ એક જ એવો પદાર્થ છે કે જેમાં લોહ સિવાય બધાં જ પોષક તત્ત્વો સારા પ્રમાણમાં રહ્યાં છે. તેથી દુગ્ધાહાર પર માનવી સંપૂર્ણ આરોગ્યપ્રદ જીવન જીવી શકે છે. પરંતુ તેમાં સાકર અને ચરબીનું પ્રમાણ એટલું થોડું છે કે તેમાંથી પૂરતી શક્તિ મેળવવા તે મોટા પ્રમાણમાં લેવું પડે, જે આર્થિક રીતે પોસાય નહિ. બીજું, તેમાં કાષ્ટક-રેસાનો ભાગ ન હોવાથી કબજિયાત થાય. પાણીનું પ્રમાણ ઘણું હોવાથી મૂત્રપિંડના કાર્ય પર વધુ પડતો બોજો પડે. આમ એકલા દૂધનો આહાર ભલે ઈષ્ટ ન હોય પણ દૂધ એ આહારમાં અતિ મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. તેનું પ્રોટીન પ્રમાણમાં ઓછું છતાં ઉત્તમ પ્રકારનું છે. બાળકોના વિકાસનો તેના પર બહુ મોટો આધાર છે. સગર્ભા, પ્રસૂતા, વૃદ્ધ અને નિર્બળને તે અતિ આવશ્યક છે. વનસ્પતિ-આહારીને તો માંસાહાર વર્જ્ય હોવાથી ઉત્તમ પ્રોટીન માટે માત્ર દૂધ પર આધાર રાખવો રહ્યો. પણ આજે દૂધ મોંઘું હોવાથી, પૂરતા પ્રમાણમાં ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગથી લઈ શકાતું નથી. આ માટે મ્યુનિસિપાલિટીએ સેપરેટ દૂધ, જેમાં ચરબી સિવાયનાં બધાં જ પોષક તત્ત્વો છે, તે સૌને સસ્તે ભાવે ચોખ્ખું મળી શકે તેવો પ્રબંધ કરવો જોઈએ. દૂધને બદલે છાશ લેવાય તો પણ સસ્તામાં જરૂરી પોષણ મળી રહે. દહીં પણ એટલું જ ગુણકારી છે. આગળ કહ્યું છે તેમ, મગફળીનું દૂધ એ ઘણે અંશે દૂધની ગરજ સારી શકે અને તે સસ્તું પડે.

મુખ્ય ખોરાક

જેના વિના શરીરની પ્રવૃત્તિ ચાલી શકે નહિ, શરીર ટકી ન શકે, તેની વૃદ્ધિ અટકી પડે, એને મુખ્ય ખોરાક ગણાય. 'અન્ન સમા પ્રાણ'—અન્ન હોય તો પ્રાણ ટકે. ત્યારે આપણે જેની વાત કરી એ અનાજ, કઠોળ જેમાંથી આપણે રોજ રોટલી, રોટલો, ભાત અને દાળમાંથી જરૂર પ્રમાણે બનાવી ખાઈએ છીએ અને તેની સાથે શકય તેટલાં દૂધ, ઘી, તેલ લઈએ છીએ અને માંસાહારી તે ઉપરાંત માંસાદિ લે છે તે આપણો મુખ્ય ખોરાક છે. આમાં જ આપણે જોયા પ્રમાણે શક્તિ આપનાર અને વિકાસ તથા ટકાવ કરનાર અનુક્રમે કર્બોદિત ચરબી અને પ્રોટીન તત્ત્વો સારી રીતે રહ્યાં છે તો પછી શાક અને ફળની જરૂરી ખરી !

આ પ્રશ્ન હવે પછી વિચારીશું.

ચાલુ]

★

किंशुकमाला

ઉનાળો

[મહાલયમાં]

આ ઍરકન્ડિશનિતે મહાલયે
આક્રૂસ ને આમ્રવિશેષ અન્યે
રસાળ, ને આઇસ્ક્રિમકોલ્ડડ્રિંકે
શિશિર શો ગ્રીષ્મ પધારિયો, પ્રિયે !

[ઝૂંપડીમાં]

તૂટેલ કાણાં-ભરપૂર છાજ ને
ફાટેલ ભીંતો પતરાંની સોંસરાં
ઘૂસંત લૂ-તાપ થકી સવાયો
ઊનો ઉનાળો અવ આવિયો, અલિ !

૧૮-૪-૬૪ નટવરલાલ પ્ર. બુચ

જાપાનનાં સંસ્મરણો

વત્સલા મહેતા એમ. એ.

પાંચમો હપ્તો

નીક્કો કનાયા હોટેલમાં ગરમાગરમ કોફી પીધા બાદ અમે ૧૭મી મેએ દરેક વર્ષે ઉજવાતો જાણીતો એક વસંતોત્સવ જોવા ગયાં. આ ઉત્સવમાં નીક્કોના વિશ્વવિખ્યાત ટોશોગુ શીન્ટો મંદિરમાંથી દરેક ૧૭મીએ એક હજાર માણસોનું એક સરઘસ નીકળે છે. જુદા જુદા સમયના, જુદી જુદી સદીઓના લશ્કરી પોશાક, જુદાં જુદાં પ્રકારનાં બખ્તર, જુદા જુદા પ્રકારના ભાલા, જુદા જુદા સેનાપતિઓના ધ્વજ, દરેક પ્રકારની તલવાર,—એમ આખા જાપાનના ઇતિહાસમાં આદિકાળથી વપરાતાં લડાયક શસ્ત્રો અને પહેરાતા સૈનિકો અને લશ્કરી અધિકારીઓના પોશાકો પહેરીને એક હજાર વિવિધરંગી પુરુષો શાન્તિથી પદ્ધતિસર મોટાં મોટાં પગથિયાંવાળા ટોશોગુ મંદિરના દ્વારમાંથી નીકળવાનું શરૂ કરીને ધીરે ધીરે પગથિયાં ઊતરીને પ્રેક્ષકવર્ગ આગળથી પસાર થઈ જાય છે.

હજારો પ્રેક્ષકો પૃથ્વીભરના દેશોમાંથી આ જોવા રસ્તાની બન્ને બાજુએ શાન્તિથી ઊભાં હતાં. ધીરે ધીરે આ બખ્તરધારી, જુદા જુદા પોશાકધારી રંગબેરંગી સરઘસ પસાર થઈ ગયું. વચ્ચે વચ્ચે સેનાપતિઓ બેસતા એવી જુદી જુદી સોનાની પાલખીઓ પણ લઈ જવામાં આવી હતી. સરઘસ પૂરું થતાં અમે પાછાં હોટેલમાં આવ્યાં. આ હોટેલમાં દરેક રૂમમાં એનો પોતાનો નાનો સરખો બગીચો હતો! ટોકોનામા પર દરેક રૂમમાં સુંદર ફૂલદાનીઓમાં આકર્ષક રીતે ફૂલો ગોઠવેલાં હતાં. ગરમાગરમ ભોજન માટે હું ઉપર ગઈ તો જોયું કે દાદરનાં પગથિયાં પર પણ ફૂલદાનીઓમાં ફૂલ હતાં!

જમણ બાદ કેગન નામનો વિખ્યાત પાણીનો ધોધ જોવા ગયાં. રસ્તે સુંદર, કાચ જેવું સ્વચ્છ, ભૂરા પાણીથી ભરેલું ચુઝેન્જી તળાવ જોયું. તળાવની બાજુમાં રિવાજ પ્રમાણે રાક્ષસી કદનો શીન્ટો મંદિરનો લાકડાનો દરવાજો હતો જેને 'તોરાઈ' કહે છે. આ તોરાઈ ચળકતા સોનેરી અને લાલ રંગે રંગેલો હતો. ચુઝેન્જી તળાવ સમુદ્રથી ૪૦૦૦ ફીટ ઊંચું છે અને એનો ઘેરાવો ૧૫ માઈલ છે તથા ૫૧૦ ફીટ ઊંડું છે. આનું પાણી ઘેરા પિરોજી રંગનું છે. ત્યાંથી અમારી બસ ધીરે ધીરે કેગન ધોધવાળા પર્વત પર ચઢવા મંડી. એક જગાએ તો આ પર્વતના વાંકાચૂંકા રસ્તામાં દસ મિનિટમાં ત્રીસ ભયંકર વળાંક, જેને અંગ્રેજીમાં 'Hair pin-bends' કહે છે તે આવ્યા! પણ અમારો ડ્રાઈવર બહુ કાળજીથી ચલાવતો હતો. અન્તે અમે પર્વતની ટોચ પર પહોંચ્યાં અને એક લાંબા, અંધારા, ભેજવાળા ભુગદા-માંથી ચાલીને બહાર ખુલ્લામાં ધોધ પાસે પહોંચ્યાં. ચાર હજાર ફીટ ઊંચા આ ધોધની સામે બરોબર અધવચ્ચે અમે પર્વત પર આવેલા એક નાના મેદાન જેવા પર ઊભાં ને આ સુંદર ધોધ જોવા લાગ્યાં. અમારી ઉપર બે હજાર ફીટ ઊંચેથી આ ધોધ શરૂ થતો હતો ને નીચે, ખૂબ ખૂબ નીચે, નદી ખળખળ કરતી વહેતી હતી. અમે ધોધથી વીસ જ ફીટ દૂર હતાં. પાણીનો અવાજ કાન ફોડી નાખે એવો થતો હતો. પણ આ દૃશ્ય અતિ સુંદર હતું. જાપાનનો આ ઊંચામાં ઊંચો ધોધ છે. અમે ઊભાં હતાં તે મેદાન કૃત્રિમ બનાવેલું હતું,

અને બાજુમાં ચાની હોટેલ ને યાદગીરીની વસ્તુઓ લેવાની દુકાન જોઈને ખ્યાલ આવ્યો કે કેટલી હદે હવે દુર્ભાગ્યે જાપાની પ્રજા અમેરિકન પ્રજાનું અનુકરણ કરે છે। તે પછી અમે પાછાં બુગદામાં ચાલીને ગયાં ને બીજે છેડે જઈને જ્યાં નીચે જવા માટે તારના દોરડાની રેલવેનું નાનું સ્ટેશન હતું ત્યાં ગયાં. કાચની દીવાલોવાળી આ રેલવેના ડબ્બાઓ એક એકને જોડાઈને ઊભા હતા. આવા ડબ્બામાં બેસીને અમે ૭ મિનિટમાં સડસડાટ પર્વતની તળેટીમાં પહોંચ્યાં. રેલવેમાંથી ચારે તરફ લીલોતરી, સુંદર પર્વતો, ચુઝેન્જી તળાવ વગેરે દેખાતું હતું. ખરેખર જાપાન લીલોછમ ને અતિ સુંદર દેશ છે એમાં શંકાને સ્થાન નથી. અમારી બસો નીચે ઊભી હતી અને અમે ત્યાંથી વિશ્વવિખ્યાત નીકોનું શીન્ટો મંદિર જોવા ઊપડયાં.

રસ્તામાં 'શીકયો' અથવા 'પવિત્ર પુલ' જોયો. દાઈયા નદીની ઉપર કમાન આકારે બાંધેલો આ લાકડાનો પુલ લાલ અને સોનેરી રંગે રંગેલો હતો. આને 'પવિત્ર પુલ' કહેવામાં આવે છે કારણ કે ૧૬૬૩માં બાંધવામાં આવેલા આ પુલ પરથી પહેલાં માત્ર રાજાનો કાસદ જ જઈ શકતો હતો. બીજો કોઈ આ પુલ વાપરી શકતો નહિ. આ પુલ લાકડાનો હોવાથી ઘડી ઘડી સડી જતો હતો અને ૧૬૬૩ પછી સોળ વખત ફરી બાંધવામાં આવ્યો છે. હવે તો આ શોભા રૂપે જ છે.

અમેરિકામાં કેલિફોર્નિયામાં વિશ્વવિખ્યાત 'લાલ વૃક્ષો' છે જે પૃથ્વીની જીવન્ત સૃષ્ટિમાં સૌથી 'વૃદ્ધ' છે. આ એક એક વૃક્ષ ત્રણ સાડાત્રણ હજાર વર્ષ જૂનું છે અને ત્રણ સો ફીટ ઊંચું છે. આ બધાં જ વૃક્ષો જીવન્ત છે. આવાં વૃક્ષો અહીં નીકોમાં પણ છે તે તો મને ત્યાં ગયા પછી જ ખબર પડી. અમારી બસ આવાં વૃક્ષોના એક નાના જંગલ પાસે ઊભી રહી અને અમે આ ઘટાદાર, સુંદર, ઊંચાં વૃક્ષોના 'ક્રિપ્ટોમેરિયા એવન્યુ' તરીકે ઓળખાતા એવન્યુમાંથી ચાલવા નીકળ્યાં. જ્યારે ટોશોગુ શીન્ટો મંદિર ત્રણ સો વર્ષ પર બંધાયું ત્યારે આ વૃક્ષોનું અસામાન્ય જંગલ એક ઉમરાવે મંદિર બંધાયાની ખુશાલીમાં ભગવાનને ચરણે અર્પણ કરી દીધું હતું. ઓગણીસ હજાર વૃક્ષોવાળા આ જંગલની લંબાઈ તેવીસ માઈલ છે. ઊંચામાં ઊંચું વૃક્ષ ૧૬૬ ફીટ ઊંચું છે અને એનો ઘેરાવો ૬૫ ફીટ છે. કેલિફોર્નિયાનાં વૃક્ષોના પ્રમાણમાં આ નાનાં ગણાય પણ તો પણ ઘણાં મોટાં હતાં.

ત્યાંથી અમે નીકો શીન્ટો મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. આખા જાપાનમાં આ સૌથી સુંદર મંદિર છે. આ ટોશોગુ મંદિરનો જે મુખ્ય દરવાજો છે તે યોમિમોન દરવાન તરીકે ઓળખાય છે. ખૂબ નાજુક કોતરકામવાળા આ લાકડાના દરવાજાને વિવિધ રંગોથી રંગેલો છે. સોનેરી અને હાથીદાંત જેવા રંગે રંગેલો આ દરવાજો એવી કુશળતાથી કોતરવામાં આવ્યો છે કે આપણને તે સોનાનો અને હાથીદાંતનો છે એવો જ ભાસ થાય. ત્રણ સો વર્ષ પર બંધાવેલાં, આ શીન્ટો મંદિરના વિશાળ બાગમાં પાંચ માળનું એક લાક્ષણિક બૌદ્ધ પેગોડા (મંદિર) પણ ઊભું છે. જ્યારે શીન્ટો ધર્મ જાપાનનો રાજ્યધર્મ થયો ત્યારે શીન્ટોધર્મીઓએ આ બાગ લઈ લીધો અને ત્યાંથી આ બૌદ્ધ પેગોડા ખસેડીને બાગની બહાર લઈ જવાનો હુકમ આપ્યો. પેગોડાની જગાએ શીન્ટો મંદિર બાંધ્યું અને પેગોડા ખસેડીને અત્યારે છે ત્યાં બાગને ખૂણે લાવ્યા. પણ સરકારે ના પાડી કે એમ બૌદ્ધ મંદિરને છેક બહાર કાઢી નાખી શકાય નહિ. આથી શીન્ટો ધર્મીઓ અને સરકાર વચ્ચેના ઘર્ષણને લઈને કોઈ અંતિમ

નિર્ણય લેવાયો નહિ અને અન્તે પેગોડા બાગના ખૂણામાં જ રહ્યો. નીકો મંદિરમાં જવાનો જે મોરો દરવાજો રસ્તા પર પડે છે તે આખો કાંસાનો બનાવેલો છે.

મંદિરના ચોગાનના પ્રવેશદ્વાર (યોમિમોન ગેટ) ની અંદર અમે પ્રવેશ્યાં તો જોયું કે આ પ્રવેશદ્વાર પર ગાંધીજી જેવું પૂતળું હંમેશ પોતાની પાસે રાખતા હતા તે વિખ્યાત ત્રણ વાંદરા જોયા. ગાંધીજીએ આ નીકોના મંદિરના પ્રવેશદ્વારનાં વાંદરાં વિશે સાંભળ્યું પછી જ ભારતમાં એમને વિશે ઉલ્લેખ કરવાનું શરૂ કર્યું.

ચોગાનના અનેક પ્રવેશદ્વારોમાંનાં એક સુંદર પ્રવેશદ્વાર પર એક લાકડા પર રંગબેરંગી બિલાડી કોતરેલી હતી. 'નીકો' તરીકે જાણીતી આ બિલાડી પવિત્ર ગણાતી અને કહેવાતું કે એને લઈને ઉંદર મંદિરમાં આવતા નહિ. સુંદર રંગથી સુશોભિત, અતિશય નાજુક કોતરકામવાળું આ મંદિર રંગશોભાથી સુવર્ણ અને હાથીદાંતનું બનાવેલું હોય એવું લાગતું હતું અને મૂર્તિમન્ત સૌંદર્ય હોય એવું લાગતું હતું.

અહીંથી સહેજ જ દૂર નીકો ફ્યુટારાસાન શીન્ટો મંદિર જોવા ગયાં. આ મંદિરના વિશાળ બાગમાં ચોખામાંથી બનાવેલા 'સાકે' દારૂનાં મોટાં મોટાં પીપો છાજલીઓ પર ગોઠવેલાં હતાં. યુરોપમાં જેમ બેનડિક્ટાઇન મઠના સાધુઓ દારૂ બનાવવા માટે જાણીતા છે તેમ આ મંદિરના સાધુઓ પણ જાપાનમાં માનીતો થઈ ગયેલો 'સાકે' દારૂ બનાવતાં સરસ રીતે જાણે છે. આ પીપોને કાચનાં મોટાં પીપોમાં ગોઠવવામાં આવેલાં હતાં અને એ પીપોને બહારથી કપડું વિંટાળવામાં આવેલું હતું. આ કપડા ઉપર નાજુક ચિત્રકામ કરવામાં આવ્યું હતું. જાપાની પ્રજાને કલા, ચિત્રકામ વગેરે બહુ પ્રિય છે અને રોજિન્દા વપરાશની ચીજવસ્તુઓને પણ ચિત્રકામ વગેરે કરીને આકર્ષક બનાવતાં એ લોકોને આવડે છે.

મંદિરની અંદર પરમ શાન્તિ હતી. માત્ર થોડા સાધુઓ ઘૂંટણિયે બેસીને શાન્તિથી પ્રાર્થના કરતા હતા. જાપાની પ્રજાને શાન્તિ અતિ પ્રિય છે અને એ એમ માને છે કે જીવન સમૃદ્ધ બનાવવું હોય તો અવાજથી નહિ પણ શાન્તિથી જ બની શકે. અમે બૂટ બહાર કાઢીને સુતરાઉ ચંપલ પહેરીને અંદરની તાતામી પર ચાલવા લાગ્યાં.

ઈશ્વરના સાન્નિધ્યની પ્રતીતિ સારા તેમ જ સત પ્રમાણે દેવસ્થાનમાં શાન્તિ હોય તો જ વધારે થાય છે. દેવસ્થાનોનું ગાંભીર્ય શાન્તિથી જ જળવાય છે. આપણાં દેવસ્થાનોની ગરબડ અને કોલાહલથી તો કોઈ પ્રકારની આધ્યાત્મિક ભાવનાઁ આવતી નથી એવું મને પોતાને લાગે છે. ઊલટું કોલાહલ અને ગરબડથી તો આધ્યાત્મિક ભાવનામાં લીન મનુષ્ય પણ જડવાદી બની જાય છે. અવાજ જો પ્રાર્થનાના રૂપમાં પણ શિસ્તબદ્ધ હોય તો જ અવશ્ય પ્રિય લાગે.

અમે ગયાં તે દિવસે ત્યાં મેકો કાગુરા નૃત્ય થવાનું હતું એટલે અમે મંદિરની પાછળ આવેલા વિશાળ હોલમાં ગયાં. ચટાઈની જમીન (તાતામી) પર બેસીને અમે આ નૃત્ય જોયું. શીખાઉ ગેશા—જેને જાપાનમાં 'મેકો' કહે છે તે બે મેકો ૧૮ ને ૧૯ વર્ષની આગળ આવી ને નૃત્ય શરૂ કર્યું. આ બન્ને નૃત્યકારોએ સફેદ ઝભ્ભા પહેર્યા હતા અને લાંબા લાલ ચણિયા પહેર્યા હતા. એક ઉપવસ્ત્ર ખભા પર નાખ્યું હતું જેને 'ચીહાયા' કહે છે. એમના વાળ પાછળ કાગળની સફેદ પટ્ટીથી બાંધી દેવામાં આવ્યા હતા અને આ-પટ્ટી એમના લાંબા ચોટલામાં ગૂંથી દીધી હતી તે છેક ચોટલાના છેડા સુધી પહોંચતી હતી.

એમના ગોરા ગોરા હાથમાં બન્ને જણે પિત્તળની નાની ઘંટડીઓ પકડી હતી. આ નૃત્ય દૈવી તત્ત્વોને રાજી કરવા માટે હતું અને હાથમાં પકડેલી આ ઘંટડીઓ જે 'તોરીમોનો' કહેવાય છે—તે એમ દર્શાવતી કે આ તોરીમોનો હાથમાં પકડનાર પવિત્ર સેવા પૂજાને યોગ્ય છે અને આ તોરીમોનો દુષ્ટ તત્ત્વોને મંદિરમાંથી દૂર કરે છે એમ પણ માન્યતા છે. બાજુ પર સંગીતકારો વાંસળી ('ફ્યુ'), તબલાં ('તાઈકો'), બીજું એક મૃદંગના પ્રકારનું તબલું ('દાઈબિયોશી'), અને એક તંતુવાદ્ય ('દોઇબિયોહી')—આટલાં વાજિન્ત્રો પર સંગીત વગાડતા હતા.

નૃત્યો રિવાજ પ્રમાણે ધીમાં અને કોઈ પણ પ્રકારની તાલબદ્ધ રમઝટ વગરનાં હતાં. આપણાં નૃત્યો જેમ 'જામે' છે એમ જાપાની નૃત્ય કદી જામતાં નથી. કોઈ પણ પ્રકારના તાલ વગરનાં, કાંઈક અંશે મણિપુરી પ્રકારનાં આ ધીમાં નૃત્યો તેમ જ સાથેનું સંગીત કંટાળાજનક હતાં.

આ મન્દિરને પણ 'તોરાઈ' કહેવ.તો અતિ વિશાળ જાપાની શૈલીનો કાંસાનો દરવાજો હતો ત્યાંથી પાછાં હોટલમાં જતાં રસ્તે તાંબાની ખાણો જોઈ. સાંજે ડી લક્સ સ્પેશિયલમાં બેઠાં ને જમ્યાં ને રાતે હોટલમાં પાછાં ટોકિયો પહોંચી ગયાં.

રાત્રે ટોકિયો ઝાકઝમાળ પરીઓના પ્રદેશ જેવું બની જાય છે અને મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે વળતે દિવસે રાતની ટુરમાં જવું. અમારી બસ આઠ વાગ્યે ઊપડી અને અમને એક બહુ વિખ્યાત 'ધી ક્વીન બી' ને નામે ઓળખાતી નાઈટ ક્લબમાં લઈ ગઈ. નીચે બોલરૂમ ડાન્સિંગ ચાલતું હતું અને ઉપર પહેલા માળની ગેલેરીમાં અમે જોવા બેઠાં. ગેલેરીમાં વચ્ચે નાનો બગીચો બનાવ્યો હતો અને એમાં એક નાના ઝરણા પર નાનો સોનેરી અને લાલ લાકડાનો પૂલ બનાવ્યો હતો. આ ઝરણાનાં નિર્મળ પાણીમાં ,ઉપરનાં રંગીન ફાનસોનું પ્રતિબિંબ પડતું તે સુંદર લાગતું હતું. નીચે ડાન્સ માટે જે વચ્ચે ખાલી જગા હતી તે કાચની જમીન હતી અને નીચેથી રંગીન બત્તીઓ કરવામાં આવી હતી. આ શો થોડી વાર જોઈને અમે જાપાનના જાણીતો 'કાબુકી' શો જોવા ગયાં.

કાબુકી નાટક એટલે આપણે ત્યાં જેમ જુદી જુદી નાટક સમાજો ભાંગવાડી થિયેટરમાં નાટક કરે છે તેવું નાટક. કાબુકીના થિયેટર ખૂબ જ ઝાકઝમાળ છે. રંગબેરંગી મકાનની આગળ હારોની હારો રંગીન કાગળનાં ફાનસો લટકાવવામાં આવે છે અને આ બધાં જ ફાનસો રાતે પ્રગટાવવામાં આવે છે ત્યારે રંગલહરી મંડાઈ હોય એવું લાગે છે. મેં પહેલાં કહ્યું તેમ, જાપાન રંગનો પ્રદેશ છે અને જાપાની લોકો રંગપ્રિય પ્રજા છે. કાબુકીના થિયેટર આગળથી ગમે ત્યારે પસાર થઈએ તો પણ ધ્યાન ખેંચાયા વગર રહેતું નથી. એનો આગલો ભાગ ટોકિયોનાં મોટાં મોટાં આકર્ષણોમાંનો એક ગણી શકાય. અમે અંદર પ્રવેશ્યાં ત્યારે નાટક ચાલુ થઈ ગયું હતું. વધારે પડતો મેકઅપ કરેલાં ને વધારે પડતાં નાટકિયાં વસ્ત્રો પહેરેલાં પાત્રો જોરશોરથી કૃત્રિમ અભિનય કરીને બરાડા પાડતાં હતાં. હલનચલન બહુ ધીમી હતી. ત્રણ સો વર્ષ પૂર્વે કાબુકી શોધાયું ત્યારથી ખૂબ લોકપ્રિય થયું હતું. મેં અમારા ગાઈડને પૂછ્યું, "મને કાબુકીનું નાટક સમજાવશો?" તે મને કહે, "બહેન! જાપાનમાં હજી ઘણાં લોકો નથી સમજતાં તો તમે કેમ કરીને સમજશો?" મને આ સાંભળી હસવું આવ્યું.

તે પછી અમે ટોકિયોનું એક વિખ્યાત ગેશાઘર જોવા ગયાં. જાપાની શૈલીના આ મકાનને સુંદર પ્રવેશદ્વાર અને તાતામીની જમીન હતી. બારણાંને બદલે સરકતા ચોખાના કાગળના ચિત્રોવાળા પડદા હતા. આ પડદા હંમેશ વાંસના ચોકઠામાં હોય છે. અંદર એક ઓરડામાં જમીન પર રેશમી તકિયાઓ ઉપર બેઠાં. અમારી આગળ નાનાં નાનાં રંગીન લાકડાનાં ટેબલો મૂકયાં હતાં. અમને પંદરેક જણને આવકાર આપવા ત્રણ ચાર અતિ સુંદર ગેશાઓ આવી. થોડો નાસ્તો આવ્યા પછી એમણે વ્યક્તિગત તથા સમૂહમાં નૃત્યો કર્યાં. એમના મુખનું સૌંદર્ય એમના લાંબા કાળા કેશની કેશભૂષાથી અને દેહનું સૌંદર્ય એમના મોહક કીમોનોથી વધતું હતું. નાના નાના રત્નજડિત અલંકારો એમણે કેશમાં ખોસી દીધા હતા. મેં જોયું કે ત્યાંની સ્ત્રીઓ વિશેષે કરીને કેશના અલંકારો વધારે પહેરે છે, કાનમાં કે હાથમાં કે ગળામાં ભાગ્યે જ.

નૃત્યો પછી ગેશાઓ અમારી સાથે થોડી વિચિત્ર રમતો રમી. પછી મોડી રાતે અમે ઘેર જવા નીકળ્યાં. બહુ મોડું થઈ ગયું હતું એટલે ગેશા યુવતીઓ પણ અમારી બસમાં જ ઘેર આવવા નીકળી. વાતવાતમાં એમણે કહ્યું કે કેશભૂષા ખરાબ ના થઈ જાય માટે આ યુવતીઓ રાત્રે લાકડાના, વચ્ચે ખાડાવાળા ઓશીકા પર સૂતી હતી!

વળતે દિવસે સવારે મારા જાપાની મિત્રો મને જાપાની કુસ્તીનો કાર્યક્રમ જોવા લઈ જવા આવ્યા. આને જાપાનમાં 'સુમો' કહે છે. ન્યુયોર્કના મેડિસન સ્કવેર ગાર્ડન જેટલા જ વિશાળ બંધ સ્ટેડિયમમાં આ કુસ્તી દરરોજ થાય છે. અમે મોટરમાં ત્યાં પહોંચ્યાં ત્યારે કુસ્તીબાજો બહાર ફરતા હતા. જાપાની લોકો એકંદરે ઠીંગણા હોય છે પણ આ કુસ્તીબાજો ખૂબ જ ઊંચા, વિશાળકાય અને પ્રચંડ હોય છે. બધા જ કુસ્તીબાજોએ ચટાપટાદાર કીમોનો અને લાકડાનાં આગળ પાછળ બે તરફ ઊંચી એડીવાળાં જાપાની ચંપલ (ગેટા) પહેર્યાં હતાં. બધાએ વાળ ન કપાવતાં શીખ લોકોની જેમ માથે જટા માફક કાળા વાળના અંબોડા વાળ્યા હતા.

અંદર પ્રવેશતાં જ ખ્યાલ આવ્યો કે આ સ્ટેડિયમ કેટલું ગંજાવર હતું. નીચેના ભાગમાં બધી જ સીટો અને ઉપર આગળની સીટો જમીન પર હતી. નાટયગૃહોમાં હોય છે તેમ જમીન પર લાકડાની પટ્ટીઓથી એક એક જણ બેસે એવાં ચોરસ ખાનાં પાડવામાં આવ્યાં હતાં અને દરેક ખાનામાં તકિયા પર એક એક પ્રેક્ષક બેઠો હતો. ઉપર પાછળના ભાગમાં ખુરશીઓની સીટો હતી ત્યાં અમે જઈને બેઠાં. સ્ટેડિયમની વચ્ચે મંચ ઉપર આ કુસ્તીબાજો લડતા હતા. ચારે તરફ તેમજ છત પરથી બત્તીઓ લટકતી હતી. આ છત સોએક ફીટ ઊંચી હતી. બધા જ કુસ્તીબાજો ખૂબ જાડા અને માથે જટાધારી હતા. બબ્બે કુસ્તીબાજો વારાફરતી લડતા હતા. કુસ્તી ધીમી અને કંટાળાજનક હતી. વચ્ચે વચ્ચે કુસ્તીબાજો મંચની ચાર તરફ કરેલા મીઠાના ચાર ઢગલા તરફ જતા અને મીઠું લઈને મંચ પર વેરતા હતા. મને તો બધા જ કુસ્તીબાજો સરખા જ દેખાતા પણ પ્રેક્ષકો જુદા જુદાનો પક્ષ લઈને હર્ષનાદથી સ્ટેડિયમ ગજાવી મૂકતા એટલે માનું છું કે દરેક પ્રેક્ષક પોતપોતાના માનીતા ખેલાડીને ઓળખતો હશે.

અમારી ખુરસીની બેઠકો મોંઘી હતી પણ તેનો એક લાભ પણ હતો. દરેક ટિકિટ સાથે એક મોટી બાસ્કેટ મળતી. આ બાસ્કેટ હલોસ ખાવાનાથી ભરેલી હતી. અરેબિયન નાઇટસની જાદુઈ ટોપલીઓની માફક આ બાસ્કેટોમાંથી જાતજાતની ને ભાતભાતની ખાવાની વાનગીઓનાં પેકેટ નીકળતાં હતાં; ચેસ્ટનટ, બાફેલા વટાણા, ગળ્યા કેક, બિસ્કિટો, જાપાનીઝ હલવા,

જુદા જુદા પ્રકારનાં ફળો, વગેરે અનેક વાનગીઓ એક પછી એક નીકળ્યે જતી હતી. એક વ્યક્તિ માટે આટલું બધું ખાવાનું પેટમાં ઠાંસવું અશક્ય હતું ! પણ બધા જ પ્રેક્ષકો સતત ખાધા જ કરતા હતા. દરેક બાસ્કેટની સાથે રંગીન રેશમી મોટા મોટા રૂમાલો ભેટ આપવામાં આવ્યા હતા. જે ખાવાનું બચે તે દરેક પ્રેક્ષક આ રૂમાલમાં બાંધીને ઘેર લઈ જાય એવો રિવાજ હતો : દરેક રૂમાલ પર કુસ્તીબાજોનું ચિત્ર છાપવામાં આવ્યું હતું. આથી ત્રણેક કલાક 'સુમો' જોયા પછી, અને ખૂબ ખોરાક ઠાંસ્યો પછી, અમે બાકીના ખોરાકનાં પોટકાં રૂમાલમાં પોટલું બાંધીને બહાર નીકળી ગયાં !

સુમિડા નદી અને તેના અનેક પૂલ અત્યારે સંધ્યાકાળે સુંદર લાગતા હતા. અમે મોટરમાં બેસીને 'મિકાડો' ગયાં. ટોકિયોના બધાં જ રેસ્ટોરાંવાળાં થિયેટરોમાં (Restaurant-theatre) મિકાડો સૌથી મોંઘું, સૌથી સુંદર અને સૌથી વૈભવશાળી છે.

મિકાડો પહોંચ્યાં. બહારની ઝાકઝમાળ બત્તીઓથી આંખ અંજાઈ જતી હતી. આગળનો ભાગ એટલો તો સુંદર હતો ને એટલો તો આકર્ષક હતો કે હું તો સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. અંદર આગલા હૉલમાં પારદર્શક પ્લાસ્ટિકનું ફર્નિચર હતું અને તેના પર રંગીન રેશમના તકિયા કલામય રીતે ગોઠવેલા હતા. મેં પારદર્શક પ્લાસ્ટિકનો સોફા, ખુરશીઓ તેમજ ટેબલ પહેલી જ વાર જોયાં. બાજુ પર ઉપર જવા માટે દાદર હતો તેનું રમણું અર્ધ-પારદર્શક કાચનું હતું. આ રમણા નીચે હૉલમાં જમીન પર સુંદર ડેહલિયા વગેરે ફૂલોનો બગીચો હતો જેમાં નાનો ફૂવારો ઊડતો હતો. પાસે એક નાના હોજમાં સોનેરી માછલીઓ તરતી હતી.

જાપાની ચા પીરસવાની પદ્ધતિ વિષે જાણવા હું ઉત્સુક હતી એટલે ડાબી બાજુના એક વિશાળ હૉલમાં અમે ગયાં. આ હૉલની બાજુમાં સુંવાળી તાતામીવાળો જાપાની પદ્ધતિનો એક બીજો મોટો હૉલ હતો. સાદી પણ આકર્ષક જાપાની આકૃતિઓવાળા રેશમી પડદા બધે લટકાવેલા હતા. 'રબર ફોમ' (Rubber foam)ની દીવાલોમાં ઠેકઠેકાણે કાચના નાના નાના કુતરા ચોંટાડેલા હતા. લાંબા, નીચા, લાકડાંનાં આકર્ષક ટેબલો સામે અમે રેશમી તકિયા પર જમીન પર બેઠાં. હૉલની વચ્ચે જમીનમાં ખાડો બનાવીને ચોરસ સઘડી મૂકવામાં આવી હતી. આ સઘડીના દેવતા પર મોટી તાંબાની મનોહર આકારની કીટલીમાં પાણી ઉકળતું હતું. એની પાસે એક ગોર ગુલાબી જાપાની યુવતી ફૂલવાળો કીમોનો પહેરીને ઘૂંટણિયે બેઠી હતી. થોડી વારે અમને નમન કરીને તે ઊઠીને અંદરના એક નાના ઓરડામાં ગઈ અને ચીનાઈ માટીના ચિત્રકામવાળા ચાના પ્યાલા અમારે માટે લઈ આવી. રેશમનું ટેબલક્લોથ હળવેથી ટેબલ પર પાથરીને તે અમારી સામે બેઠી ને ટેબલક્લોથ પર એક નાજુક ડબ્બો મૂક્યો અને એમાંથી મીઠાઈ કાઢીને અમારી સામે એક એક મીઠાઈ મૂકી. પછી જરીના ભરતકામવાળો એક કિનખાબનો કકડો લઈને અમારા પ્યાલા બરાબર લૂછ્યા. એક મોટી કીટલીમાં ચાનાં પાન નાખ્યાં અને ઉપર તાંબાની કીટલીમાંથી ઊકળતું પાણી રેડ્યું, નાજુકાઈથી એક વાંસના કોતરેલા ચમચાથી એણે ચા કીટલીમાં હલાવી. દૂધ કે ખાંડ એક પણ નાખ્યા વગર એણે અમને ચા રેડીને આપી કારણ કે આ તો 'ઓ ચા' હતી. સાડાત્રણ ઘૂંટડામાં અમારે આ ચા પીવાની હતી ! તે પછી પ્યાલો બે વખત ટેબલ પર ગોળ ગોળ ફેરવવાનો હતો–એક વખત ડાબી બાજુ અને બીજી વખત જમણી બાજુ. આમ બે વખત પ્યાલો ચકર ચકર ફેરવીને યુવતીને અમે આપી દીધો. જેટલી વાર આ યુવતી અમને કાંઈ આપતી એટલી વાર હસીને નમન કરતી, અને અમારે સામે નમન કરવું પડતું.

ચાલુ]

જ્હોન સ્ટેઈનબેક—એક પરિચય

હરેશ એ. વોરા એમ. એ.

થોડાં વર્ષો પહેલાં અમેરિકાના સાલિનાસ તાલુકામાં કોઈ જ્હોન સ્ટેઈનબેકના નિવાસસ્થાન વિષે પૂછપરછ કરતું ત્યારે એ અપરિચિત અને ઉપેક્ષિત નવલકથાકારને કોઈ ભાગ્યે જ જાણતું. જ્યારે સ્ટેઈનબેકની નવલકથાઓ પર ઈ. સ. ૧૯૬૨માં વાચકોનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું ત્યારે પણ તેમાં સમજ કરતાં જિજ્ઞાસાનું તત્ત્વ વિશેષ હતું. સ્ટેઈનબેકને ઈ. સ. ૧૯૬૨માં નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા તરીકે બિરદાવવામાં આવ્યા ત્યારે જ લોકોને તેની કૃતિઓનું મૂલ્યાંકન કરવાની ફુરસદ મળી. અમેરિકાના સાહિત્યના ઈતિહાસમાં પણ તેને અવગણવામાં આવ્યો છે. કારણ પરથી પરિણામ પર જવાને બદલે પરિણામ પરથી કારણ-પર જવાની લોકવૃત્તિને કારણે સ્ટેઈનબેકને જે ખ્યાતિ ઈ. સ. ૧૯૩૯માં મળવી જોઈતી હતી તે ત્રેવીસ વર્ષ મોડી મળી!—લોકો ગાંડા બન્યા! પ્રશંસાનાં પૂર વહેતાં થયાં પરંતુ પ્રશંસાને અવરોધક માનતો સ્ટેઈનબેક એ પ્રવાહમાં પણ અલિપ્ત રહ્યો!

અમેરિકન નવલકથાકાર જ્હોન સ્ટેઈનબેકનો જન્મ તા. ૨૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૨ના રોજ, સાલિનાસના નાના ગામડામાં થયેલો. તેના પિતા ખજાનચી અને માતા શિક્ષિકા હતાં. નાનપણથી જ નિશાળની રજાઓમાં સ્ટેઈનબેક આજુબાજુનાં ખેતરોમાં કામ કરતો. ખેતરોના સાન્નિધ્યને કારણે તેને ભૂખરી ટેકરીઓ, લીલીછમ ખીણો, ગ્રામવાસીઓ અને સમાજના અણુઘડ લોકોનો ગાઢ પરિચય થયો તેનું પ્રતિબિંબ તેની અનેક નવલકથાઓમાં જોવા મળે છે.

નિશાળનું શિક્ષણ પૂરું કરી તેણે ઈ. સ. ૧૯૨૦માં સ્ટેનફોર્ડ યુનિવર્સિટીમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ શરૂ કર્યો પરંતુ ડિગ્રી લીધા વગર જ ઈ. સ. ૧૯૨૫માં અધ્યયનને સલામ ભરી અને વિદ્યાર્થી મટી ધંધાર્થી થવા માટે ન્યુયોર્ક ભણી પ્રયાણ કર્યું. હેમિંગ્વે અને ગો.કીંની જેમ તેને પણ પ્રતીતિ થઈ કે સ્વપ્નોનો માર્ગ ભલે સોહામણો હોય પરંતુ વાસ્તવિકતાનો માર્ગ તો અનેક અંતરાયોથી ભરેલો છે. જીવન જીવવા માટે રોટી જોઈએ અને રોટી મેળવવા માટે મજૂરી પણ કરવી પડે એ સત્યનો અનુભવ મેડિસન સ્ક્વેર ગાર્ડનના મજૂર તરીકે ખભે પથ્થર ઊંચકતી વખતે થઈ ગયો. ત્યારબાદ થોડો સમય પત્રકારિત્વ પણ અજમાવી લીધું, પરંતુ તેમાં પણ ભાવિ મહાનતાનાં બીજ જણાયાં નહીં. બીજા કેટલાક ધંધાઓના અનુભવને અંતે તેને બરફ આચ્છાદિત પ્રદેશમાં આવેલા તાહો સરોવર પાસે કોઈની સ્થાવર મિલકતના રક્ષક તરીકે નોકરી મળી. અહીં તેણે લખવાની શરૂઆત કરી અને ઈ. સ. ૧૯૨૯માં તેની પહેલી નવલકથા 'ધી કપ ઓફ ગોલ્ડ' બહાર પડી. મંદીની સર્વવ્યાપી અસરને કારણે આ ઐતિહાસિક કથાનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન ન થયું. ઈ. સ. ૧૯૩૦માં સ્ટેઈનબેકે લગ્ન કરી ગરીબાઈની ભીંસ ચૂકને વધારે મજબૂત થવામાં મદદ કરી. નવલકથાઓની સંખ્યામાં પણ નોંધપાત્ર વધારો થવા લાગ્યો. ઈ. સ. ૧૯૩૨માં સમાજનાં દૂષણોને પડકારતી નવલકથા 'ધી પાસ્ચર્સ ઓફ હેવન' પ્રગટ થઈ. ત્યારબાદ ઈ. સ. ૧૯૩૩માં 'ટુ એ ગોડ અનનોન' અને ઈ. સ. ૧૯૩૫માં 'ટોર્ટીલા ફ્લેટ'ના પ્રકાશનની સાથે સ્ટેઈનબેક પરિપક્વતાને પંથે પગલાં માંડ્યાં.

ઈ. સ. ૧૯૩૬માં 'ઇન ડ્યુબિઅસ્ બેટલ' પ્રગટ થઈ. કેલિફોર્નિયાની શ્રેષ્ઠ નવલકથા તરીકે તેનું બહુમાન કરવામાં આવ્યું, પરંતુ સ્ટેઇનબેકની ખરી શક્તિનો તે પણ પૂરો પરિચય આપી શકી નહીં. ઇ. સ. ૧૯૩૭માં સ્ટેઇનબેકની અતિ લોકપ્રિય નવલકથા 'ઑફ માઇસ એન્ડ મેન' પ્રસિદ્ધ થઈ. લોકોએ સ્ટેઇનબેકની આ પ્રયોગાત્મક નવલકથાને સહર્ષ વધાવી લીધી અને ત્યારથી એક પ્રભાવશાળી લેખક તરીકે સ્ટેઇનબેકનું નામ સાહિત્યરસિકોની જીભે રમતું થયું. આ નવલકથા પરથી ફિલ્મ પણ ઉતારવામાં આવી; તેનું નાટકમાં પણ રૂપાંતર કરવામાં આવ્યું.

'ઑફ માઇસ એન્ડ મેન'નું અપૂર્વ કથાવસ્તુ કુશળ કસબીની કળાનો ખ્યાલ આપે છે. આ નવલકથામાં બે મિત્રોના સહજીવનના પ્રસંગો આલેખાયા છે. "કોઈ પણ વસ્તુ કે વ્યક્તિ માટેની વિચિત્ર ધૂનને જો રોકવામાં ન આવે તો તેનો કાર્યપ્રદેશ ઉત્તરોત્તર વિસ્તૃત થઈ, અંતે વિનાશ નોતરે છે" એ સત્ય પર ટૂંકા જ્યોર્જના લાંબા મિત્ર લેન્નીનું પાત્ર રચાયેલું છે. લેન્નીને સુંદર, સુંવાળી રૂંવાટી પર હાથ ફેરવવાની ટેવ ઉંદરથી શરૂ થાય છે. આ વિચિત્ર અદમ્ય ધૂનને પોષવા તે જ્યોર્જ ન જાણે તે રીતે પોતાના ખીસામાં ઉંદરને સરકાવી દે છે અને તેને પંપાળતાં પંપાળતાં અચાનક કોઈ અજાણ્યા બળથી ગળા પર આંગળીઓ દાબીને તેને મારી નાખે છે. આગળ જતાં સસલાં માટે પણ તેની આવી જ ધૂન કાયમ રહે છે અને અંતે પોતાના અમલદારની પત્ની શ્રીમતી કર્લીના સુંદર વાળ પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં તેની હંમેશની ગૂઢ ધૂન પ્રમાણે ગભરાટમાં તેનું ગળું દબાવીને દ્વેષથી નહીં પરંતુ મૂર્ખાઈથી ખૂન કરી નાંખે છે. ઉશ્કેરાયેલા લોકો લેન્નીના દેહમાં ચાળણી જેટલાં છિદ્રો પાડીને તેને કલંકિત કરે તે પહેલાં જ જ્યોર્જ લેન્નીને પોતાની ગોળીનો શિકાર બનાવે છે, આમ, જ્યોર્જ પોતાના મૂર્ખ મિત્ર પ્રત્યેની પોતાની છેલ્લી ફરજ પણ પૂરી કરે છે. લેન્ની માટે જ્યોર્જે કદી પોતાના સુખની પરવા કરી નહોતી. લેન્નીની અનેક મૂર્ખાઈઓને કારણે જ કાબેલ જ્યોર્જને પણ રોજીની શોધમાં સતત ભટકવું પડ્યું હતું. છતાં તેણે લેન્નીનો સાથ છોડ્યો નહોતો, કારણ કે તેની ખાત્રી હતી કે સમાજમાં પોતાના સાથ વગર લેન્ની જીવી શકે તેમ નહોતો. લેન્ની પણ પોતાને કારણે જ્યોર્જ પર આવી પડતી મુશ્કેલીઓથી પરિચિત હતો, વ્યથિત હતો, પરંતુ તેની કુતૂહલવૃત્તિ વ્યસનમાં ફેરવાઈ ગઈ હોવાથી તે પોતાની જાત પર નિયંત્રણ મૂકી શક્યો નહીં અને અંતે પોતાનો વિનાશ સર્જ્યો!

"Thus, this strong, strange impulse of touching the soft fur began with the rats, expanded with the rabbits and ended with the end of Lennie himself after the tragic end of Mrs. Curley."

આમ, 'ઑફ માઇસ એન્ડ મેન'માં સ્ટેઇનબેક તદ્દન સ્વાભાવિકતાથી આપણને એક મહાન ચિંતન-કણિકાનો પરિચય કરાવી જાય છે. "મનુષ્ય જો વાસના પર કાબૂ ન મેળવે તો વાસના મનુષ્ય પર કાબૂ મેળવી તેને વિનાશને માર્ગે દોરી જાય છે" એ સત્ય અહીં સચોટ રીતે સમજાવવામાં આવ્યું છે.

'ધી ગ્રેપ્સ ઑફ રૅથ' ઈ. સ. ૧૯૩૯માં પ્રગટ થઇ તે સાથે જ સ્ટેઇનબેકની કીર્તિ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી. અસહાય જનસમૂહનું બેકારી અને ગરીબાઈને કારણે સ્થળાંતર, ધરતીને ખોળે ઉછરેલા લોકોની વેદના તથા ગરીબાઈ અને મંદીએ સર્જેલા વિનાશને સ્ટેઇનબેકે આ નવલકથા દ્વારા વાચા આપી. સ્ટેઇનબેકની નોંધપાત્ર નવલકથાઓમાં 'ધી ગ્રેપ્સ

ઓફ્ રૅથ 'નું સ્થાન શિખરે છે. આ નવલકથા લખવા માટે તેણે સભાનપણે કંઈ પ્રયાસ કર્યો નહોતો પણ બદલાયેલાં આર્થિક માળખામાં ગરીબોની કાળી ચીસ સાંભળી અને એક ટ્રૅક્ટરને સો ખેડૂતોનો રોટી ટાળતું જોયું ત્યારે સ્ટેઇનબેકને એ ટ્રૅક્ટર જમીન નહીં પણ પોતાનું હૃદય ભેદતું હોય તેવું લાગ્યું. ખેડૂતોની જમીન, મકાન, સ્વપ્નો અને લાગણીઓ પર ફરી વળેલાં એ ટ્રૅક્ટરનાં ક્રૂર ચક્રોનું દૃશ્ય સ્ટેઇનબેક સ્વસ્થ હૃદયે નિરખી શક્યો નહીં. ધરતીને પૂજતા લોકોને બદલે ધરતીનું પેટાળ ચીરી તેનું સત્ત્વ ચૂસી જવા ધસી આવતા માનવ-રાક્ષસો અને તેમનાં રાક્ષસી ટ્રૅક્ટરો જમીન પર એક સાથે મરેલાં જંતુ પર કીડીઓ ઉમટી પડે તે રીતે ઉમટી પડ્યાં અને માનવતાનું સ્થાન વ્યાપારી માનસે લીધું. આ બધા ક્રાન્તિકારી ફેરફારોને સ્ટેઇનબેકે તેની 'ગ્રેપ્સ ઓફ્ રૅથ'માં વણી લીધા. તેણે ટ્રૅક્ટરની ગતિને રાક્ષસની સંહારક શક્તિ સાથે સરખાવતાં કહ્યું :

"When the monster stops growing, it dies. It can't stay one size."

આ નવલકથાની જ્યારે મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરવામાં આવી, ત્યારે સ્ટેઇનબેકે પ્રશંસકોને ઊંડે કલેજે કહી દીધું :

"મેં ઘણાં વર્ષો સુધી ગરીબાઈ સાથે યુદ્ધ કર્યું છે. હવે જો આ પહેલી ક્ષુલ્લક પ્રશંસાથી હું પ્રભાવિત થઈ જાઉં તો મને ધિક્કાર છે!"

'ધી ગ્રેપ્સ ઓફ્ રૅથ' નોબેલ પારિતોષિક માટે લાયક હતી. ઈ. સ. ૧૯૩૯માં જ સ્ટેઇનબેકને નોબેલ પારિતોષિક મળવું જોઈતું હતું, પરંતુ મૂડીવાદી સમાજરચનામાં રહીને મૂડીવાદનાં દૂષણોને પડકાર કરવો અને "પાણીમાં રહીને મગર સાથે વેર બાંધવું" એ બન્ને સરખાં હતાં. સ્ટેઇનબેક તકવાદી નહોતો. તેને પૈસાની કે પ્રસિદ્ધિની ઝંખના નહોતી. 'ઓફ્ માઈસ એન્ડ મૅન'ના લેની જેવું ઊંચા બાંધાનું શરીર, મજબૂત સ્નાયુઓ અને બળવાન બાવડાંઓ તેને જરૂર પડે તો શારીરિક શ્રમ દ્વારા પણ જીવનનિર્વાહ કરી શકવાની બાંહેધરી આપતાં હતાં. બુદ્ધિબળની સાથે સાથે બાવડાંનું બળ હોવાથી તે નિડરપણે સમાજમાં રહી સમાજનાં જીવન અને તેનાં મૂલ્યાંકનોને પડકારતો હતો. જેમ ફ્લેટમાં આધુનિક સુખ-સગવડોની વચ્ચે ટેબલ ખુરશી પર બેસીને નવલકથાઓનું નિર્માણ શક્ય હતું તેમ જરૂર પડે તો મેડિસન સ્કવેર ગાર્ડનના મજૂરની જેમ શારીરિક શ્રમ દ્વારા પસીનો પાડી જીવન ગુજારવું પણ તેને મન એટલું જ સહજ હતું.

'ગ્રેપ્સ ઓફ્ રૅથ' બાદ લગભગ સત્તરેક વાર્તાઓ કે વાર્તાસંગ્રહો પ્રકાશિત થયેલાં છે. વિશેષ ધ્યાન ખેંચે તેવી નવલકથાઓમાં 'ધી મૂન ઈઝ ડાઉન' (૧૯૪૨), 'ધી પર્લ' (૧૯૪૭) અને 'ધી વિન્ટર ઓફ્ અવર ડિસ્કન્ટેન્ટ' (૧૯૬૧)નો સમાવેશ થાય છે.

'ધી મૂન ઈઝ ડાઉન'માં વિપ્લવવાદીઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરવા માટે સ્ટેઇનબેકની ઠીક ઠીક ટીકાઓ થઈ છે પરંતુ સ્ટેઇનબેકના માનવતાવાદનાં સ્વપ્નોનો તાદૃશ ખ્યાલ આ નવલકથા આપે છે. ખાસ કરીને સમાજના દંભી ઠેકેદારોને તેણે આપેલી ચીમકી ખરેખર નોંધપાત્ર છે :

"If you think that by killing men you can prevent someone from censuring your evil lives, you are mistaken."

'ધી મૂન ઈઝ ડાઉન'ની સરખામણીમાં 'ધી પર્લ'ની રજૂઆત કંઈક વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. મેક્સિકન હિન્દી મરજીવા કિનો, તેની પત્ની અને બાળકના જીવનમાં આવેલી એક અનોખી તક કઈ રીતે આપત્તિ રૂપ બની જાય છે તે આ નવલકથામાં સચોટ રીતે બતાવાયું છે. કિનોને સાગરમાંથી સામાન્ય રીતે અપ્રાપ્ય એવું અજોડ મોતી પ્રાપ્ત થાય છે. એ મોતીની પ્રાપ્તિની સાથે જ ગરીબ કિનોના હૃદયમાં અનેક શમણાંઓ આકાર લે છે. માંદા બાળકની યોગ્ય સારવાર, છોકરાંઓનું ભણતર, સુખી, સરળ ગૃહજીવન—આ બધી શક્યતાઓ તેને હાથવેંતમાં દેખાય છે. પરંતુ મોતીની પ્રાપ્તિ પછી ભુલાયેલી તથા ત્યજાયેલી મૈત્રીનો પુનઃ ઉદ્ધાર, નવા મિત્રોનો ધસારો, દલાલની સમજાવટ, ધાકધમકી અને છેવટે તેના પર કરવામાં આવેલો હુમલો—આ બધા અનુભવો પછી કિનોને પ્રતીતિ થાય છે કે "આ મોતી નહીં પણ મોત છે!"—"This is not a pearl, but a peril." મોતી દરિયામાં ફેંકી દેવા માટે આજીજી કરનાર પત્નીને અવગણનાર કિનો પોતાને જ હાથે પ્રબળ વેગથી મોતીને દરિયામાં ફેંકી નિરાંતનો શ્વાસ લે છે. "મોતી કરતાં પોતાના ગરીબ ગૃહ-જીવનની શાંતિ વધારે ઇચ્છનીય છે" એ સત્યની યથાર્થતા કિનો અનુભવે છે.

આમ, 'ધી પર્લ' એક ઊર્મિ-કાવ્યની ઢબે ગરીબોનાં સ્વપ્નો અને શ્રીમંતોની લોલુપતા વચ્ચે ચાલતા અહર્નિશ ઘર્ષણનો અસરકારક ચિતાર આપે છે. લોકોની લાલચુ વૃત્તિ પર ઠીક ઠીક પ્રહાર કરવામાં આવ્યો છે. બીજી બાજુ, કિનોના પાત્ર દ્વારા ગરીબનો ગરીબાઈ કદી પીછો છોડતી નથી એવું ફલિત થાય છે. ગરીબોના હાથમાં આવતાં સુખનાં સાધનો પણ દુઃખદાયક જ નીવડે છે. આ નવલકથાને સ્ટેઈનબેક દંતકથા કે બોધકથા માને અને તેને પોતાની માનીતી કૃતિઓમાંની એક ગણે છે.

સ્ટેઈનબેક પોતાની વાતો માટે સામાન્યતઃ કોઈ ગંભીર અને મહાન વિચારને જ પસંદગી આપે છે તેથી સમયનું વહેણ તેની વાર્તાઓને સ્પર્શી શક્યું નથી. 'ધી વિન્ટર ઑફ અવર ડિસ્કન્ટેન્ટ'માં પણ તેણે સાર્વજનિક સત્ય ઉચ્ચાર્યું છે. આ નવલકથામાં માનવીના હૃદયમાં રહેલી દૈવી અને આસુરી શક્તિઓ વચ્ચે ચાલી રહેલા અવિરત સંગ્રામની ઝાંખી કરાવવામાં આવી છે. એથાન એલન હૉલે પ્રમાણિકપણે જીવન જીવે છે, પરંતુ પ્રેમાળ અને પ્રમાણિક એથાનને તેની વહાલી અને મહત્ત્વાકાંક્ષી પત્ની તથા બાળકો વધુ ને વધુ સફળતા મેળવવા ઉત્તેજિત કરી પતનને માર્ગે દોરી જાય છે. કુટુંબ માટે સંપત્તિ મેળવવા એથાન બેન્કને લૂંટવાની યોજના ઘડે છે તથા પોતાના મિત્ર અને અધિકારીને પણ પૈસા માટે છેતરવાનો પ્રયાસ કરે છે પરંતુ અંતે પોતાનાં પુત્ર અને પુત્રીમાં પણ પોતાની ઉચાપત કરી જવાની વૃત્તિ, અપ્રમાણિકતા અને વિશ્વાસઘાત જેવા અવગુણો ઊતરી આવેલા જોઈને તે અંતઃકરણપૂર્વક પશ્ચાત્તાપ કરે છે. એસ્કાઈલસે 'ધી એગેમેમ્નોન'માં "The wage of wrong in woe" એ શબ્દો દ્વારા જે ચેતવણી આપેલી તેની યથાર્થતા તેણે અનુભવી. ઈબ્સને તેના નાટક 'ઘોસ્ટસ'માં કહ્યું છે :

"The sins of the fathe[illegible] are vis[illegible] the children."

'ધ વિન્ટર ઑફ અવર ડિસ્કન્ટેન્ટ'માં [illegible] પ્રભાવ જેવા મળે છે. ભલે આ નવલકથામાં ત્રુટિઓ હશે પ[illegible] બનાવટ માટે આ વાર્તા ખરેખર પ્રશંસનીય છે.

સ્ટેઇનબેકની પ્રધાન કૃતિઓ પર દષ્ટિપાત કરી ગયા બાદ હવે સ્ટેઇનબેકની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ તપાસીએ.

સ્ટેઇનબેક પ્રાન્તીય વાતાવરણનો હિમાયતી છે. કુદરત તેને કવિ જેટલી જ તીવ્રતાથી આકર્ષે છે. અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વેની જેમ તેને પણ આડંબર પ્રત્યે સૂગ છે, સામાન્ય લોકો માટે આદરભાવ છે અને માનવજીવનને નિયંત્રિત કરતાં પરિબળોની ઊંડી સમજ છે. સ્ટેઇનબેકની શૈલી કાવ્યમય છતાં સરળ, અને ગ્રામ્ય લોકોના રૂઢ થયેલા શબ્દોના ઉપયોગને કારણે અસરકારક લાગે છે. અબોલ, ઉદાર અને પ્રેમાળ મનના સ્ટેઇનબેક સામે પણ "સામ્યવાદી" હોવાના અને "માનવહૃદયને ઉત્તેજે તેવાં દંભી અને અનુકંપા જગાડે તેવાં લખાણો દ્વારા પોતાનું નામ ગાજતું કરવા પ્રયત્ન કરનાર સ્વપ્નસેવી" હોવાના વાહિયાત આક્ષેપો થયા હતા. "વર્તમાન સમાજ-રચના વિરુદ્ધ લોકમત કેળવનાર ભયાનક ક્રાંતિકારી" તરીકે પણ તેને ઉતારી પાડવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો, પરંતુ સુખદુઃખના અનુભવી સ્ટેઇનબેક માટે આવા આક્ષેપોને ગળી જવાનું મુશ્કેલ નહોતું. આખરે સત્ય સત્ય જ રહ્યું. છેલ્લાં પાંત્રીસ વર્ષથી પોતાની વેદનાને લોકોની વેદનામાં સમાવી લોકોનાં દુઃખો પોતાની નવલકથાઓ દ્વારા વ્યક્ત કરનાર સ્ટેઇનબેક આજે કોઈ સંસ્કારી વાચકથી અજાણ્યું નથી. "લોકો"થી નહીં પણ "લોકપ્રિયતા"થી દૂર ભાગનાર સ્ટેઇનબેકને ભલે સમાજે અને ઇતિહાસે અવગણ્યો, પરંતુ હવે એ શક્ય નથી. સ્ટેઇનબેકના નિર્દેશ વગર આજે અમેરિકન સાહિત્યનો ઇતિહાસ અધૂરો ગણાશે—સૂરજ છાબડે ઢાંક્યો રહેશે નહીં!

સાચા શબ્દ

'સરોદ'

આપ કરે ઓળખાણ,
　　એ સાચા શબ્દનાં પરમાણ.
સાકર કહે નહીં, હું છું મીઠી;
વીજ ન પૂછે, મુજને દીઠી?
મોત ન લાવે જમની ચીઠ્ઠી;
પેખ્યામાં જ પિછાણ :
　　એ સાચા શબ્દનાં પરમાણ.
કોયલ બોલે આંબા ડાળે,
કંઠ ન તોડે, અંગ ન વાળે,
ગંગા વહતી સમથળ ઢાળે,
ખેંચ નહીં, નહીં તાણ :
　　એ સાચા શબ્દનાં પરમાણ.
ફૂલ ખીલે જેમ નૌતમ ક્યારે
શ્વાસ લિયે ને સૌરભ સારે,
અંતરથી એમ ઊઠે ત્યારે
વહે સ્વયંભૂ વાણ :
　　એ સાચા શબ્દનાં પરમાણ.

卐

પ્રેરક પ્રસંગિકાઓ

ચંદ્રકાન્ત મ. ગજ્જર એમ. એ.

'આપનું ધ્યાન ક્યાં હતું ?'

એક ધર્મચુસ્ત મુસ્લિમ બાદશાહની વાત છે.

બાદશાહ હતો તો ન્યાયી અને સમજુ, વળી ધર્મચુસ્ત પણ એવો જ. ઇસ્લામના એકેએક સિદ્ધાંતને ને વાતને એણે જીવનમાં ઉતારી હતી. અને એ સિદ્ધાંતો ને વાતો પ્રમાણે જ એ જીવતો.

તે દિવસે નિયમ મુજબ એ નમાજના સમયે અલ્લાહની બંદગી કરતાં કરતાં નમાજ પઢી રહ્યો હતો.

શાહી મહેલની એક ગુલામ દાસી. યૌવનની પહેલી વસંતમાં એને પ્યાર થઈ ગયો, ને એ પ્યારના અંતરંગમાં એ શુધબુધ ખોઇ, ખોવાઈ ગઈ હતી. તે દિવસે એનો પિયુ, લાંબા વિયોગ બાદ મળવાનો હતો. એટલે પિયુમિલનની તીવ્ર ઝંખનામાં બેધ્યાન બની, નમાજ પઢવામાં તલ્લીન બાદશાહ પાસેથી તે પસાર થઈ.

એના ઝાંઝરનાં રણકારે અને વસ્ત્રોના ફફડાટે બાદશાહ નમાજ-ભંગ થયો. દાસીને જોતાં, અને નમાજ-ભંગ થતાં, એ ક્રોધથી ધૂંવાફૂંવા થઈ રાડ પાડી ઊઠ્યો : 'અરે, બાંદી! આવી બેઅદબી ! ! જોતી નથી, હું પાક પરવરદિગાર અલ્લાહનું એકચિત્તે ધ્યાન ધરી રહ્યો હતો તેમાં તેં ભંગ કરાવ્યો ! આની સજા . . .'

બાદશાહની રાડ સાંભળી દાસી થંભી ગઈ. એનો પિયુમિલનનો નશો ઊતરી ગયો. પરિસ્થિતિનું ભાન થતાં અને બાદશાહની હાજરી જોતાં એ ધ્રૂજી ઊઠી : આવી બેઅદબીની સજા તો મોત જ હોય એનું એને ભાન થયું !

ને મોતને ઢૂંકડું ભાળી, એનામાં હિંમત આવી. એણે વિનયપૂર્વક કહ્યું : 'ગુસ્તાખી માફ, આલીજહાં ! આ નાચીઝ દાસી એના પિયુને મળવાની ધૂનમાં જઈ રહી હતી, ને તેથી એને આસપાસનું કે આપની હાજરીનું ભાન નહોતું. તેથી અપરાધ થઈ ગયો છે.'

'પણ તને એટલુંય ભાન ન રહ્યું કે આ અલ્લાહતાલાની પાક-બંદગી કરવાનો સમય અને સ્થળ હતાં, ને તે વખતે તો હું હોઉં જ.' ને વધુ ક્રુદ્ધ બની રાડ પાડી : 'પરવરદિગારની બંદગીમાં એકધ્યાન બનેલ બંદાનું ધ્યાનભંગ કરવાની મારા રાજ્યની સજા છે મોત— ને તને પણ . . .'

વચ્ચે જ દાસીએ કહી દીધું : 'ખેર, બાદશાહ સલામત ! મોતની મને બીક નથી. પણ મને કહેશો : મને તો મારા પિયુમિલનની એકાગ્રતામાં કશું ભાન નહોતું, પણ આપ અલ્લાહતાલાના એકધ્યાનમાં મારા ઝાંઝરનો રણકાર અને કપડાંનો ફફડાટ કેવી રીતે જાણી-સાંભળી શક્યા ? આપનું ધ્યાન અલ્લાહની બંદગીમાં હતું એમ કેમ કહેવાય ?'

બાદશાહ સમજુ હતો. દાસીની વાત સાંભળી એ ચમકી ગયો. ધીરેથી એ બોલ્યો : 'સાચું કહ્યું, બાંદી! મારે ય અલ્લાહના ધ્યાનમાં તારી એકાગ્રતા જેવી એકાગ્રતા રાખવી જોઈએ.' ને પછી ઉમેર્યું : 'ખરેજ, તું દાસીપદને લાયક નથી. મને સત્યનું ભાન કરાવવા બદલ હું તને આજથી ગુલામીમાંથી મુક્ત કરું છું—તું આજથી સ્વતંત્ર છે.'

૨

'તું ભાર ક્યારે ઉતારીશ ?'

ગુરુના આદેશને માથે ચડાવી ત્યારે બંને શિષ્યો ધર્મોપદેશ કરવા નીકળ્યા હતા. માર્ગમાં આડી આવેલ નદી ઓળંગી સામે કાંઠે જવા જેવા એ નદીમાં ડગ દઈ રહ્યા હતા ત્યાં જ કોઈકનો કોમળ અવાજ કાને પડયો: 'મારે સામે કાંઠે જવું છે. મને લઈ જશો ?'

બંને સાધુઓએ પાછા વળીને જોયું. એક યુવાન સ્ત્રી દયાર્દ્ર સ્વરે એમને વિનવી રહી હતી!

સ્ત્રીનાં દર્શન માત્રથી જ અભડાઈ જવ થી નાકનું ટીચકું ચડાવી એક સાધુ તુચ્છકારથી બોલ્યો: 'જતી રહે, જાણતી નથી અમે તો સાધુ છીએ? સાધુથી સ્ત્રીનો સ્પર્શ સુદ્ધાં ન થાય, ત્યાં નદી ઓળંગાવી કેવી રીતે અપાય? જા, દૂર થા.' કહેતાં એણે નદીનાં પાણીમાં ઝંપલાવ્યું.

'ચાલો બહેન, તમે મારી પીઠ પર બેસી જાઓ' કહેતાં બીજા સાધુએ સ્ત્રીને પીઠ પર બેસાડી પાણીમાં તરવા માંડ્યું.

સાથીનું આવું આચરણ જોઈ, પહેલો સાધુ ક્રોધથી, ધૂંવાંફૂંવા થઈ ગયો. 'રે, મૂર્ખ! ગુરુનાં શિક્ષણ અને આદર્શને લજવ્યા! સ્ત્રીનો સ્પર્શ કરી તારી સાધુતા લજવી! કેટલું અધર્મ કાર્ય! કેટલું શાસ્ત્રનિંદ્ય કર્મ!!' ને એણે મિત્રના થયેલ દોષ બદલ ઠપકો ને ઉપદેશની હારમાળા શરૂ કરી દીધી. પણ પેલો સાધુ તો ચૂપ જ રહ્યો.

નદી પાર થઇ ગઈ. ને બંને સાધુઓ કાંઠે આવ્યા. સાધુએ સ્ત્રીને ઉતારીને પોતે ય મિત્રની સાથે કાંઠે ઊભો. પેલી સ્ત્રીએ ભાવથી આભાર માની વિદાય લીધી. જાણે કશું જ બન્યું ન હોય એમ સ્થિતપ્રજ્ઞની જેમ ઊભો રહ્યો. 'ચાલ' કહેતાં એણે આગળ સફર શરૂ કરી.

પણ પેલાને મૂંગો જોઈ પેલા સાધુએ સંભાષણ બંધ કરવાને બદલે ચાલુ જ રાખ્યું.

ત્યારે આખરે કંટાળી બીજા સાધુએ કહ્યું: 'અરે, ભાઇ! દોષ થયો તો મારાથી થયો. પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડશે તો મારે કરવું પડશે. પણ તું નાહકનો શાને ક્રોધ કર્યા કરે છે?!'

પણ પેલા ભાઇને એની કંઈ જ અસર ન થઈ. એ તો વધુ ખિજાઈને પોતાના ઉપદેશ-કાર્યમાં લાગી જ રહ્યો.

એટલે બીજા સાધુએ ફરી કહ્યું: 'નદી પાર કરતી વખતે મને હતું કે સ્ત્રીનો ભાર મેં જ વેંઢાર્યો છે, તેં નહિ પણ હવે મને લાગે છે કે તેં ય તે વેંઢાર્યો જ છે. મેં તો એ ભાર નદી ઊતરતાં જ ઉતારી નાખ્યો, પણ તું હવે એ વેંઢારેલો ભાર ક્યારે ઉતારીશ?'

❋

નગરચર્ચા

નટવરલાલ ૨. મિસ્ત્રી

['નગરચર્ચા'માં સાંભળીને રજૂ કરેલા વિચારો સાથે સંચાલક કે લેખક સંમત છે એમ નથી તેમ જ તે વિચારોની જવાબદારી પણ તેમની નથી. —સંચાલક]

o વિશ્વમિત્ર અને મેનકાના પ્રેમપ્રસંગમાંથી શકુંતલા જન્મી તેમ નહેરુ અને શેખ સાહેબના સંવનનથી આજનું કાશ્મીર અવતર્યું અને શકુંતલા કણ્વના ખોળામાં ઊછરી તેમ આજનું કાશ્મીર ભારતના ખોળે ઊછર્યું—અબજો રૂપિયાનું ધાવણ ધાવીને !

o શેખ અબ્દુલ્લાને જેલમાંથી છૂટા કરીને સરકારે શો લાભ ખાટ્યો ?

o અબ્દુલ્લાને છોડતાં પહેલાં એના વિચારો તો જાણ્યા હતા ? આંધળીચાં કરવાની સરકારને શી જરૂર હતી ?

o અમેરિકા ને ઇંગ્લૅન્ડ જ્યાં સુધી એમના સ્વાર્થ ખાતર પાકિસ્તાનને થાબડ્યા કરશે ત્યાં સુધી સલામતીસમિતિ આપણને કંઈ ન્યાય આપવાની નથી. હિંદે યુનોમાંથી કાશ્મીરનો કેસ જ પાછો ખેંચી લેવો જોઈએ.

o કાશ્મીરનો પ્રશ્ન પહેલેથી જ અવળે પાટે ચડી ગયો છે. અને તેની જવાબદારી પંડિત જવાહરલાલની અને તેમની વિદેશનીતિની છે. જે બધાને ખુશ કરવા નીકળે એ કોઈને ખુશ નથી કરી શકતા.

o સુફિયાણી ચર્ચાઓથી કાશ્મીરનો પ્રશ્ન ઉકલવાનો નથી. એને માટે તો નાક દાબીને મોં ખોલાવનાર ચાણક્યની જરૂર છે.

o રાષ્ટ્રની ધરતી કે સીમાઓ પવિત્ર વસ્તુ છે. તેની સાથે ચેડાં કરનારની સાથે જીભાજોડી ન હોય, ટાંગી દેવાના હોય.

o શેખ અબ્દુલ્લા કાશ્મીરના હિંદ સાથેના જોડાણને અવિધિસરનો કહે છે, તો પાકિસ્તાને કાશ્મીરનો ૧૨૦૦૦ ચોરસ માઈલનો વિસ્તાર ચીનને આપી દીધો એ શું વિધિસર રીતે આપી દીધો હતો ! કાશ્મીરના એ વિસ્તારનું ચીન સાથેનું એ જોડાણ શું વિધિસરનું હતું ! શેખ અબ્દુલ્લા એ વિશે કેમ ચૂપ છે !

o પાકિસ્તાન કાશ્મીરનો પૂંછ અને બારામુલ્લાની સરહદ ઉપરનો ભાગ દબાવીને બેઠું છે એ કંઈ વિધિસર રીતે દબાવીને બેઠું છે ?

o આ સરકારે ઇંગ્લૅન્ડ-અમેરિકાના દબાણને વશ થઈને અબ્દુલ્લાને છોડ્યા છે.

o અબ્દુલ્લાનો વિશ્વાસ કરશો નહિ.

o મીનુ મસાણી તો દટાયેલાં મુડદાંઓ સજીવન કરવા નીકળ્યા છે. એમને દેશ નહિ પણ દેશનું રાજ ખપે છે.

o જયપ્રકાશનું કાશ્મીર માટેનું જ્ઞાન અત્યાર સુધી ક્યાં સંતાઈ ગયું હતું ! કાશ્મીરનો પ્રશ્ન જ્યારે ૧૭ વર્ષે આટલા નાજુક તબક્કે પહોંચ્યો ત્યારે બાર વર્ષે બાવાજી જેમ જયપ્રકાશજી ઉવાચ !

o શેખ સાહેબને વિનોબાજીએ 'ધીરજ ધરો' એવી શીખામણ આપી પણ શેની શીખામણ ઝાંપા સુધી.

o શેખ અબ્દુલ્લાને દસ વરસ સુધી પૂરી રાખ્યા તે દરમ્યાનમાં જ બંધારણની કલમ ૩૭૦ કાઢી નાખી કાશ્મીરનું સંપૂર્ણ વિલીનીકરણ કરી નાખ્યું હોત તો આજ કાશ્મીરમાં બધું થાળે પડી ગયું હોત.

[અનુસંધાન પૃ. ૧૦]

લોકલાડીલા જવાહરલાલ નહેરુ

'ચાલ્યો ત્યજે ગગન વીંધીને પાર બ્રહ્માંડ પારા
સાથી તારા ગગન મહીં થશે રાજહંસો રૂપાળા "

ष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥ ○ વર્ષ ૩૯ ○ અંક ૮ ○ સંવત ૨૦૨૦ ○ જેઠ

તંત્રી : રામનારાયણ વિ૦ પાઠક ○ સંચાલક : રણછોડજી કે૦ મિસ્ત્રી

પ્રસ્થાન

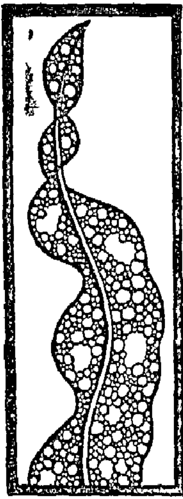

સર્જનહારની સ્વપ્નસૃષ્ટી જેવા મનોહર

સન્ફોરાઈઝડ પોપલીન
કોલ્ડ ક્રીન્ક, બ્લૂ બર્ડ, એવર બ્રાઈટ, ગુડ ફાઈન્ડ
ખમીસ માટે
સ્ટ્રાઇપ, ડોબી, ચેક, પાયજામા,
ધોતી પ્લેટિનમ, મયૂર
મર્સરાઈઝડ લોન ૫૫૩૧
સૂટ માટે ગેબર્ડીન
રૂમાલ
પ્રિન્ટ્સ
છાપેલી લોન, વોયલ, પોપલીન, સ્ક્રીન પ્રિન્ટ સાડી
વણાટમાં રંગીન બુટ્ટા
૨ x ૨ ફેન્સી ફુલ વોયલ, લીનો તથા બુટ્ટામાં

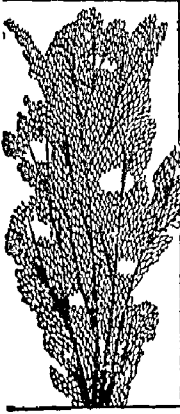

Arvind Quality Fabrics

SANFORIZED

અરવિંદ મિલ્સ લિમિટેડ,
અમદાવાદ-૨

પ્રસ્થાન

दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥ જેઠ સંવત ૨૦૨૦ પુ૦ ૭૮ અંક ૨

જવાહરનું—જવહર

રસિકલાલ છો. પરીખ

આપણા રાષ્ટ્રપ્રમુખ ડૉ. રાધાકૃષ્ણે યથાર્થ કહ્યું છે કે જવાહરથી વિરહિત ભારતની મૂર્તિ કલ્પી શકાતી નથી, એવી અને એટલી જવાહરમૂર્તિ ભારતમૂર્તિમાં વ્યાપક અને ઓતપ્રોત છે.

આમ તો નવભારતના ઘડવૈયાઓની નામાવલી નાની નથી. ભારતની પરતંત્રતા કદી પણ ન જાય એવી ભાસતી હતી, સ્વાતંત્ર્યનો વિચાર સરખો પણ આવવો ત્યારે દુર્લભ હતો. ભારતનો આત્મા જાણે કે જડ થઈ જતો હતો. એવી સ્થિતિ એક કાળે હતી એમાંથી ભારતમાં નવા પ્રાણ પૂરવાનું, એના આત્મા ઉપર વળેલાં વિવિધ પ્રકારનાં જડતાનાં પડળ દૂર કરી ચૈતન્યની સ્ફૂર્તિને અવકાશ આપવાનું કામ નાનામોટા અનેક દેશભક્તોએ કર્યું. તેમાં વિચારકો હતા, લેખકો હતા, કવિઓ હતા, મુત્સદ્દીઓ હતા, ક્રાન્તિકારીઓ હતા. આ બધાની કામગીરી વિવિધ પ્રકારની હતી,—કેટલાકની એકાંગી, કેટલાકની અનેકાંગી—પણ સર્વાંગી તો કોઈકની જ. કોઈકની પ્રેરણા પ્રાચીનતામાં હતી, કોઈકની આધુનિકતામાં હતી, કોઈકની દૃષ્ટિ ત્રિવેણી સંગમની હતી.

આ બધી કામગીરીમાં ગાંધીજીએ નવા પ્રાણ પૂર્યો, આત્મબળના પ્રાણ પૂર્યો;—જેમાં નિર્ભીકતા, સત્યનિષ્ઠા તથા અહિંસક શૌર્યનું રુધિર હતું, અને ત્યાગનું કાઠું હતું. ગાંધીજીના અનુયાયી અને સહકારી થવામાં આ ગુણોના ખમીરવાળા ભારતીયો ખપતા હતા. આવા ખમીરવાળા ગાંધીજીને જે મળ્યા તેમાં મોતીલાલ નહેરુ અને તેમના પુત્ર જવાહરલાલ નહેરુ અગ્રેસર પંક્તિમાં હતા.

મોતીલાલ નહેરુએ જવાહરને વર્તમાન યુગનાં ઉત્તમોત્તમ શિક્ષણ અને સંસ્કાર આપવા પોતાનું સર્વસ્વ ખર્ચ્યું હતું;—જાણે કે ભારતના ભાવી વડાપ્રધાનની પોતે પૂર્વતૈયારી કરાવતા હોય! પ્રાચીન કાળમાં જેમ ઉત્તમ રાજવીઓ ઘડવા તાલીમ અપાતી હતી તેવી. પણ આ બધું સાર્થક બન્યું કારણકે તે ઝીલનાર અને ભવ્ય રીતે પલ્લવિત કરનાર જવાહરલાલ હતા.

જન્મપ્રાપ્ત બ્રાહ્મણ સંસ્કાર અને ક્ષત્રિય જેવી તેજસ્વિતા, રાજકુમાર જેવું બાળપણ, ઉત્તમ વર્ગના અંગ્રેજ કે યુરોપીઅનને મળે એવું શિક્ષણ, મધુર અને મનોગ્રાહી દીપસ જવાહરને ક્રમપ્રાપ્ત થયાં હતાં. તેમાં ગાંધીજીના અંતેવાસી થવાથી ત્યાગ, લોકસેવા, ગંભીરતા, સર્વકલ્યાણની બુદ્ધિ વિકસિત થયાં. સુકુમાર રાજકુમારે વર્ષોના જેલવાસ સેવ્યા; સર્વ શક્તિથી દેશને કાજ જીવન સમર્પ્યું. ભારતને સ્વરાજ્ય મળ્યું ત્યારે જાણે કે જવાહરલાલ તેના નિર્વિવાદ સહજ સિદ્ધ વડાપ્રધાન દેખાયા. ગાંધીજીએ એમને એમની સેવાની ગાદીના વારસદાર નીમ્યા; અને એ ગાદી એમણે કેવી સર્વતોમુખી પ્રતિભાથી અને કાર્યદક્ષતાથી કૃતાર્થ કરી શોભાવી એ ભારત જાણે છે, જગત જાણે છે. થોડાંક વર્ષો પૂર્વેના કંગાલ અને દયામણા ભારતને જગતના દેશોમાં જે અનોખી પ્રતિષ્ઠા એ પ્રતિભાએ અને કાર્યદક્ષતાએ અપાવી એ આ યુગનું આશ્ચર્ય છે. દુનિયાના પ્રખર રાજદ્વારીઓએ કાઢેલા ઉદ્ગારોથી જવાહર કેટલાને પૂછવાનું સ્થાન હતા તે વ્યક્ત થાય છે.

સર્વકલ્યાણની રાજકીય દૃષ્ટિ અને ભારતને સમૃદ્ધ કરી પ્રજામાં ન્યાયપુરઃસર વહેંચણી કરવાની એમની ધગશ,—આ બેથી પણ તેઓ ભારતના મહાન લોકનેતા ગણાત. પણ એ ઉપરાંત જવાહરની જે વિશેષતા હતી–એમનો સાહિત્યપ્રેમ, કલાપ્રેમ, વિદ્યાભિરુચિ, બાલકપ્રેમ અને કોઈના પણ દુઃખે દુઃખી થવાની સાનુક્રોશતા–આ વિશેષતાએ એમને મહાન માનવ બનાવ્યા.

ભારતનું એ સદ્ભાગ્ય કે એને એનો પહેલો વડાપ્રધાન એવો મળ્યો કે જેનામાં ઉચ્ચ જાતિ સંસ્કારવાળું આભિજાત્ય, ઉત્કૃષ્ટ શિક્ષણ, શૂરવીરનું જીવન, અર્વાચીન દૃષ્ટિ અને ગાંધીજીના વારસાનો સમવાય હતો, સમન્વય હતો!

ગીતામાં ભગવાને કહેલું સાચું હોય તો જવાહર ઈશ્વરી અંશ હતો!

> यद् यद् विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
> तत् तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम् ॥
> (૧૦, ૪૧)

જવાહરનું સત્ત્વ–જવ્હર–વિભૂતિવાળું હતું, શ્રીવાળું હતું અને ઊર્જિત (ઉત્સાહભર્યું) હતું!

એ ભવ્ય પુણ્યાત્માને ભારત આજે અભિવાદન કરે છે! -

[તા. ૨૮–૫–'૬૪ની સાંજે ઑલ ઇંડિયા રેડિયો ઉપરથી કરેલા અભિવાદન ઉપરથી—ઑલ ઇંડિયા રેડિયોના સૌજન્યથી.]

પાડોશી સાથે વાતચીત—એક ચર્ચા

૧. શેખ અબ્દુલ્લાનો છુટકારો
૨. એ પછીની એમની પ્રવૃત્તિ

પ્રશ્ન : શેખ અબ્દુલ્લાની બાબતમાં શા વિચારો આવે છે!

ઉત્તર : સૌથી પહેલો વિચાર મને એ આવ્યો કે શેખ અબ્દુલ્લા મુક્ત થયા એ બહુ સારું થયું. એમને પહેલી વાર 'ડીટેન્શન'માં રાખ્યા અને બીજી વાર કંઈક તહોમતનામું ફરમાવી કેદ કર્યા, અને તેનો કેસ વર્ષો સુધી લંબાવ્યા કર્યો. મને ત્યારે એમ થયા કરતું હતું કે આ કેસનો ક્યારે પણ નિકાલ આવશે કે નહિ. આવી રીતે દેશમાં કોઈ પણ માણસને લાંબો સમય જેલમાં ગોંધી રાખવો એ આપણે જે સ્વાતંત્ર્ય માટે લડ્યા—અંગ્રેજો સામે લડ્યા—તે સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ પગલું હતું. શેખ અબ્દુલ્લા સામે પુરાવા રજૂ થઈ શકે એવો રાજદ્રોહનો કે રાષ્ટ્ર પ્રત્યે બિન-વફાદારીનો પુરાવાવાળો કેસ નહોતો તો એમને પૂરી રાખવા એ અન્યાયી જ ગણાય. અને જો પુરાવા સહિતનો કેસ હોય તો તેનો ઇન્સાફ યોગ્ય સમયમાં થવો જોઈએ. જો એ ખરેખર રાજ્યદ્રોહી કે દેશદ્રોહી હોય તો એ ગુનો સાબિત કરી સરકાર એમને જેલમાં રાખે એ ચાલુ વ્યવહારના ધોરણે બરાબર ગણાય.

હવે તો એમ સમજાય છે કે એમને પૂરી રાખવામાં અમુક પ્રકારનો ભય જ કારણભૂત હતો. શેખ અબ્દુલ્લાના કાશ્મીર વિશેના રાજકીય ખ્યાલો અને દિલ્હીના રાજકીય ખ્યાલો વચ્ચે કોઈ મોટો વિરોધ હતો. આ વિરોધ કયા સ્વરૂપનો હતો એની સમજમાં આવે એવી કોઈ માહિતી પ્રજાને મળી નથી.

દિલ્હી સરકારથી વિરુદ્ધ મતવાળા ભારતમાં અને કાશ્મીરમાં ઘણા માણસો હશે; દિલ્હી સરકાર એ બધાને કાંઈ પૂરી રાખતી કે રખાવતી નથી. કારણ એ કે એમાંની ઘણીખરી વ્યક્તિઓની તે તે લોકવિભાગમાં એવી લોકપ્રિયતા કે પ્રતિષ્ઠા નથી કે જેથી તે વિરુદ્ધ વિચારો કે ભાવનાઓનો લોકોમાં એવો પ્રચાર થાય કે જેથી દિલ્હી સરકારને તેમાં જોખમ લાગે કે તેમાં સંકટ દેખાય. શેખ અબ્દુલ્લાને પૂરી રાખવાનું નિર્ણાયક કારણ તો એમની કાશ્મીરમાં લોકપ્રિયતા અને પ્રતિષ્ઠા હશે. અને આ પ્રતિષ્ઠાના બળે શેખ અબ્દુલ્લાના વિચારો અને ખ્યાલો કાશ્મીરના લોકોમાં બહુ પ્રચાર પામે અને સ્વીકારાય એ ભયમાંથી એમને પૂરી રાખવાની ઘટના બની હોય એમ મને લાગે છે.

પરંતુ, આવી રીતે કોઈને પૂરી રાખવા એ આપણી સ્વાતંત્ર્યની અને લોકસત્તાની સ્વીકારેલી ભાવનાથી વિરુદ્ધ છે. જો સરકારને ખરેખર એમ લાગે કે લોકમત સરકારના વિચારો અને નીતિને માને છે અને સ્વીકારે છે તો એ સરકારે એક વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠા કે પ્રચારથી એટલું બધું શા માટે બીવું જોઈએ કે જેથી એની સામે કોઈ પણ ગુનો સાબિત કર્યા વિના એને લાંબા સમય સુધી જેલમાં પૂરી રાખવો પડે! એટલે મોડા મોડા પણ સરકારે આ હિંમત દાખવી અને શેખ અબ્દુલ્લાને મુક્ત કર્યા એ બધી રીતે ઉચિત છે.

કોઈ પણ વ્યક્તિ દેશના કાયદાઓની દૃષ્ટિએ ગુનો કરે તો એ ગુનો સાબિત કરી એ વ્યક્તિને યોગ્ય સજા થઈ શકે છે, જેમાં કાંઈ પણ અપવાદો ન હોય. એ શેખ અબ્દુલ્લાને

પણ લાગુ પડે. કાયદાનો એ ધોરી માર્ગ છે, જે હંમેશાં સરકારના હાથમાં હોય છે. આ વિચારસરણીથી મને એમ લાગે છે કે શેખ અબ્દુલ્લાને જેલમાંથી મુક્ત કર્યા એ બધી રીતે ડહાપણનું કામ ગણાય. અને એમાં જે કાંઈ જોખમ અંતર્ગત હોય તે જોખમ ખેડવું એ સરકારનું કર્તવ્ય ગણાય.

પ્રશ્ન : છૂટા થયા પછી શેખ અબ્દુલ્લાની પ્રવૃત્તિ કેવી લાગે છે?

ઉત્તર : છાપાંઓમાં એમનાં ભાષણોના જે અહેવાલો આવે છે તે એટલા બધા tendentious એટલે કે અમુક જ બતાવવાના ઉદ્દેશવાળા હોય છે કે શેખ અબ્દુલ્લાના રાજકીય ખ્યાલો વિશે સ્પષ્ટ ખ્યાલ બાંધી શકાય નહીં. એમના પહેલાંના વિચારોમાં અને અત્યારના વિચારોમાં કેટલોક તફાવત પડયો છે એ એમના જૂના અને નવા વિચારોની છાપાંઓમાં આવતી તુલનાથી સમજી શકાય છે. છતાં કેટલીક મહત્ત્વની ભાવનાઓ ઉપર શેખ અબ્દુલ્લા સ્થિર હોય એમ લાગે છે. એમાં સૌથી મોટી ભાવના એમની secularismની ભાવના છે અર્થાત્ કે તેઓ સાંપ્રદાયિક કોમોના રાજકારણમાં માનતા નથી; અર્થાત્ કે જે ધોરણે હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાન વિભક્ત થયાં એ ધોરણને તેઓ માનતા નથી. આ એક મોટી બાબત છે. એનો અર્થ એવો પણ થાય કે કાશ્મીરમાં મુસ્લિમોની બહુમતી હોય એ કારણે કાશ્મીર પાકિસ્તાનમાં જાય એ તેઓ પસંદ ન કરે. એમાં મુસલમાનો સિવાય બીજી કોમોની બહુમતીને તેઓ આવશ્યક માને. એમની secularismની ભાવનામાંથી-એમની બિનસાંપ્રદાયિક રાજકીય ભાવનાને કારણે આટલું તો ફલિત થાય જ.

કાશ્મીરે અલગ રાજ્ય રહેવું કે ભારત કે પાકિસ્તાનમાં જોડાવું એનો નિર્ણય તો એમણે પોતે જ કાશ્મીરની કોન્સ્ટીટ્યૂઅન્ટ એસેમ્બ્લીમાં લીધેલો છે. પં. જવાહરલાલજીએ નિવેદન કર્યું છે તે પ્રમાણે, શેખ અબ્દુલ્લા એમના જેલવાસ અગાઉના નિર્ણયોમાં સ્થિર છે. જો પંડિતજી શેખ અબ્દુલ્લાના વિચારને યથાર્થ સમજ્યા હોય તો એમાંથી એ ફલિત થાય છે કે તેઓ કાશ્મીરને અલગ રાજ્ય ન રાખતાં ભારતના એક ભાગ તરીકે રાખવા ઇચ્છે છે. શેખ અબ્દુલ્લાની રાજનીતિના આ બે મુદ્દાઓ તો ભારતે સ્વીકારેલી નીતિને અનુરૂપ છે.

તેમ છતાં છાપાંઓ શેખ અબ્દુલ્લાનાં એવાં કથન પણ રજૂ કરે છે કે જેનો ભાવાર્થ એવો થાય કે ભારત સાથેનું જોડાણ કાશ્મીરમાં લોકસંમત નથી અને તેથી આખરી પણ નથી. અર્થાત્ કે કાશ્મીરની કોન્સ્ટીટ્યૂઅન્ટ એસેમ્બ્લી જેમાં શેખ અબ્દુલ્લા મુખ્ય વ્યક્તિ હતા એનો એમની સંમતિ સાથે થયેલો નિર્ણય એમને માન્ય નથી! આ જો એમને માન્ય ન હોય તો અત્યારના કાશ્મીરના વડાપ્રધાન જનાબ સાદીક કહે છે તે પ્રમાણે, કાશ્મીર રાજ્ય પણ સદરે રિયાસતને પાછું સોંપાવું જોઈએ, જે વિકલ્પ શેખ અબ્દુલ્લાને ભાગ્યે જ સ્વીકાર્ય હોય. આમ પાછાં પગલાં ભરવામાં કાશ્મીર પ્રદેશને કેટલાં જોખમ છે એનો ખ્યાલ શેખ અબ્દુલ્લાને ન હોય એમ માનવું એ એમની રાજકીય બુદ્ધિને અન્યાય કરવા જેવું થાય.

શેખ અબ્દુલ્લાની હાલની પ્રવૃત્તિ જોતાં એમ લાગે છે કે એમના ખ્યાલમાં આ બધી મુશ્કેલીઓ છે અને તેથી તેઓ કાશ્મીરના પ્રશ્નને ગૌણ કે બીજું સ્થાન હાલમાં આપતા હોય એવું લાગે છે. એમણે પોતાની પ્રવૃત્તિ મુખ્ય ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે એખલાસ

થાય, મૈત્રી બંધાય અને બન્ને અખંડ ભારતના સમાન જોખમો એક સાથે સામનો કરે એમાં કેન્દ્રિત કરી દેખાય છે. તેઓ એમ કહે છે કે કાશ્મીરનું હિત ભારત અને પાકિસ્તાન મિત્રો હોય એમાં જ છે: અને તેથી એ મૈત્રીને સિદ્ધ કરવામાં તેઓ કાશ્મીરનું હિત સિદ્ધ કરી રહ્યા છે. અને આ દૃષ્ટિએ કાશ્મીરના હિતને તેઓ ગૌણ સ્થાન આપતા નથી એમ એમનો દાવો સ્વીકારી શકાય.

એમના આ પ્રયત્નમાં સૌ કોઈ એમને સફળતા ઇચ્છે અને મુબારકબાદી આપે એ મને કર્તવ્ય લાગે છે. એઓ એમાં કેટલા સફળ થશે, સફળ થશે તો શી રીતે કાશ્મીરનું સ્થાન ગોઠવશે, નિષ્ફળ જશે તો શું કરશે એ બધા વિકલ્પો વિશે, અત્યારથી અભિપ્રાયો આપવાં એ અકાળે ગણાય. આ વિશેના અત્યાર સુધીના અનુભવો નિરાશ કરે તેવા છે એટલા માટે ફરી એ દિશામાં પ્રયત્ન ન કરવો એવું તો કોઈ કહી શકે નહિ. બધાએ એ તો સ્વીકારે છે કે ભારત અને પાકિસ્તાનના સંબંધો જે રીતે વણસી રહ્યા છે તે બન્ને દેશો માટે ખતરનાક છે. એ સંબંધો સુધારવાનો, નિષ્ફળ થવા નિર્માયેલો પ્રયત્ન પણ આવકારવા યોગ્ય છે એટલે હું તો ખુદાને એવી બંદગી કરું કે સૌને સન્મતિ દે ભગવાન!

તા. ૨૬-૫-૬૪

※

અનુસંધાન પૃ. ૪૮]

કરવા, અને બીજી બાજુ કોઈ પણ જૂથમાં જોડાયા વગર, હિંદની બિન-જોડાણની નીતિ દ્વારા વિશ્વમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે શાંતિની સ્થાપના કરવા એમણે ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યાં. કોરિયા, ઇન્ડોનેશિયા, સુએઝ કેનાલ, કોંગો, લાઓસ વગેરે સમસ્યાઓ વખતે જવાહરલાલની વિદેશનીતિએ દુનિયાભરમાં યશપતાકા ફરકાવી છે, અને વિશ્વભરની નજર સમક્ષ હિંદુસ્તાનનું નામ આદરણીય બનાવ્યું છે.

રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીએ સોંપેલી મશાલની મહેંક, 'आराम हराम है'નું સૂત્ર ગુંજતા ગુંજતા, એ સૂત્રને જીવનમાં ઉતારી, દિવસના અઢાર-અઢાર અને વીસ-વીસ કલાક કામ કરી, એ ભારતરત્ને સમગ્ર વિશ્વમાં ફેલાવી છે. એમના આદર્યાં અધૂરાં પૂરાં કરવાની જવાબદારી અ.પણા, નાના માણસોના ઉપર આવી પડી છે. દુનિયાના ઇતિહાસમાં હિંદુસ્તાનનું નામ ઉજ્જવળ રાખવાની જવાબદારી હવે આપણા જેવા નાના માણસો પર, ભારતની સમગ્ર જનતા પર, આવી પડી છે. હવે આપણે કમર કસીને આગળ વધવાનું છે—યુદ્ધની સામે યુદ્ધ માંડવાનું છે. એમના શબ્દોમાં કહું તો, આપણે બધા નાના માણસો મહાન હેતુ માટે પરિશ્રમ કરી રહ્યા છીએ; અને એ હેતુ મહાન છે માટે એમાંની કેટલીક મહત્તાના અંશો આપણા ઉપર પણ ઊતરશે. એ મહાન હેતુ જ આપણને શક્તિ આપશે અને આપણે આપણા લક્ષ્યને હાંસલ કરી શકીશું.

તા. ૩૧-૫-૬૪

સમયની સાથે સાથે . . .

નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી

પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ

૨૭ મે, ૧૯૬૪ના દિવસે લોકલાડીલા શ્રી. જવાહરલાલ નહેરુ, હિંદુસ્તાનના વડાપ્રધાન, બાળકોના 'ચાચા', સ્ત્રીઓના 'મોહક રાજકુમાર', ગરીબોના બેલી, મોતીલાલ નહેરુના સપુત અને મહાત્મા ગાંધીના વારસદાર આ મિટ્ટીની ફાની દુનિયા છોડીને આપણી વચ્ચેથી ચાલ્યા ગયા છે! ભારતના એકેએક પુત્રની આંખમાંથી આજે આંસુ ટપકે છે. સદાય પુષ્પોથી વધાવાયેલો યૌવનમૂર્તિ સુકુમાર ભવ્ય જવાહર આજે ચિતા પર પોઢશે—એની અંતિમ યાત્રાની કલ્પના માત્રથી ધરતીમાતા પણ ધ્રૂજી ઊઠી!

આટલી રાષ્ટ્રવ્યાપી લોકપ્રિયતા કદાચ હવે બીજા કોઈને નહિ મળી શકે. જીવનના અંતિમ દિવસો સુધી લોકોને એમનામાં અને એમને લોકોમાં અતૂટ વિશ્વાસ હતો. જવાહર અને જનતાને જોડનાર એક અતૂટ પ્રેમનો કાચો તાંતણો હતો. બન્ને એકબીજામાં નિષ્કપટ અને નિશ્ચિંતતાથી વિશ્વાસ મૂકતા. ભારતના ઘણાય મુત્સદ્દીઓએ એમને ગાદી છોડવા સલાહ આપેલી તેમને એમણે જવાબ આપેલો : "હું ફક્ત બે પરિસ્થિતિમાં જ રાજીનામું આપીશ. એક એ કે મને એમ થાય કે મારે રાજીનામું આપવું જોઈએ; બીજી એ કે જ્યારે લોકોને લાગે અને મને સ્પષ્ટપણે સૂચવે કે મારે રાજીનામું આપવું. બાકી, સત્તાને વળગી રહેવાની મારી કોઈ ઈચ્છા નથી. ક્યારેક એ ભયંકર બોજારૂપ થઈ પડે છે. આજે હું આ પદ નિભાવી રહ્યો છું કેમકે મને લાગે છે કે અત્યારના તબક્કે આ જવાબદારી ચાલુ રાખવાથી હું દેશના કંઈક કામમાં આવી રહ્યો છું." લોકોના હૃદયમાં એમના પ્રત્યેના પ્રેમ, વિશ્વાસ તથા શ્રદ્ધાનાં મૂળિયાં એટલાં ઊંડાં ઊતરેલાં હતાં કે એમના હાથમાંથી દેશનું સુકાન લેવાનો દિવસ જ ન આવી શક્યો!

દેશના ભાગલા પડ્યા અને આઝાદી આવી ત્યારપછીનો એક પ્રસંગ છે. જવાહરલાલજી પંજાબના એક ગામના રસ્તા ઉપરથી પસાર થવાના હતા. કેટલાય કલાકો પહેલાંથી રસ્તા ઉપર નહેરુનાં દર્શન માટે લોકોની ઠઠ જામી હતી. લોકો વચ્ચે પાકિસ્તાનના ઝુલમના અત્યાચારમાં મા, બાપ, ભાઈ, બહેન તથા માલમિલકત ગુમાવીને હિંદમાં આવેલો એક નિર્વાસિત ઘૂમતો જાય અને જવાહરને ગાળો દેતો જાય; અને લોકોને હાથમાં કાળા ઝંડા આપી જવાહર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવા ઘૂમી રહ્યો હતો. અંતે જ્યારે જવાહરની ગાડી એની સામે આવી પહોંચી ત્યારે જોરજોરથી નારા લગાવવા મંડી પડ્યો: 'જવાહરલાલ નહેરુ ઝીંદાબાદ', 'જવાહરલાલ નહેરુ ઝીંદાબાદ'! આજુબાજુના લોકો આ જોઈને આશ્ચર્યમાં પડી ગયા કે આ શું કરે છે! એકે પૂછ્યું કે અત્યાર સુધી તો જવાહરલાલજીને ગાળો દેતા હતા અને હવે કેમ બધાથી પહેલાં જોરશોરથી નારા લગાવો છો! પેલા નિર્વાસિતે દર્દભર્યો કરી જવાબ આપ્યો: "क्या करूं, जब उनका मुंह सामने आजाता है तो उनकी कुरबानीयां याद आजाती है। फिर अपना दुःख कोई चीज़ नहि महसुस होती। उनके लीये तो हमारे दुःख उठाने पड़े तो वे हंमेशा तैयार है।" અને એટલું કહેતાં તો નિર્વાસિત બાળકની જેમ રડી પડ્યો! એ દિલ ફરી જોવા નહિ મળે. દુનિયાની એ મહાન વિભૂતિ પૃથ્વીને રડતી મૂકી ચાલી ગઈ છે!

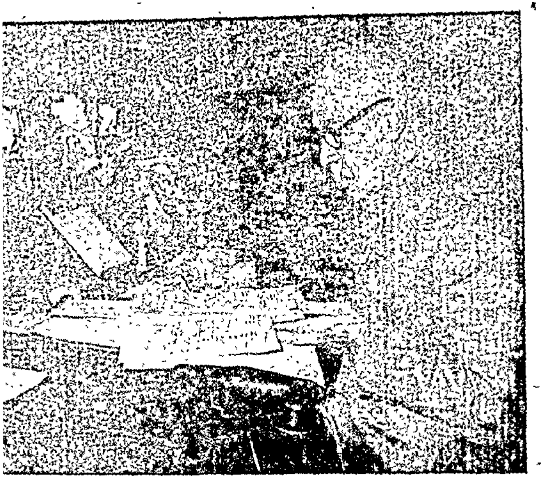

દરિદ્રનારાયણની સેવામાં એમણે પોતાના જીવનનું સર્વસ્વ હોમી દીધું હતું. એમને આ જીવનમાં નવી સૃષ્ટિ રચવી હતી, જ્યાં દરેક મનુષ્ય સ્વતંત્ર હોય અને માનવ માનવ વચ્ચે અસમાનતા ન હોય. ભારતની સ્વતંત્રતાની ચળવળમાં એ વિશ્વના સમસ્ત પરાધીન દેશોની ચળવળનાં દર્શન કરતા. ભારતની મુક્તિમાંથી સમસ્ત વિશ્વમાં મુક્તિની ચિનગારી ફૂટશે અને આસ્તે આસ્તે તમામ રાષ્ટ્રો સ્વતંત્ર બનશે એ એમની દૃઢ માન્યતા હતી, જેને આજે દુનિયાની તવારીખ ઈન્સાફ આપી રહી છે. સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદ નહિ પરંતુ સહકારી આંતર-રાષ્ટ્રીયવાદના એ હિમાયતી હતા, અને જીવનભર એને માટે એ મથ્યા — અને લડ્યા.

શાંતિના એ ફિરસ્તા હતા. ગાંધીજીના એ વારસદાર મહાત્માજી જીવ્યા ત્યાં સુધી એમના વિચારોથી મતભેદ ધરાવતા રહ્યા, અને ગાંધીજી સાથે લડતા ઝગડતા પણ રહ્યા; પરંતુ ગાંધીજીને ખાત્રી હતી કે મારા પછી એ જ મારું કામ આગળ ધપાવશે. એકવાર ગુસ્સામાં એમણે ગાંધીજીને રોકડું પરખાવી દીધેલું ત્યારે રાજકુમારી અમૃતકોરે ગાંધીજીને કહ્યું: "બાપુ, તમે એમનું સાંખી શું કરવા લો છો?" ત્યારે ગાંધીજીએ જવાબ આપેલો: "હું જવાહરલાલને જેમ ઓળખું છું તેમ તું એમને નથી ઓળખતી. હું એમના ગુસ્સાને ગણકારતો નથી કારણ એમનામાં મિથ્યાભિમાન કે અસત્ય નથી. એ એમના ગુસ્સા અને અસહિષ્ણુતામાં પણ એમના નામને સાર્થક કરે છે — એ 'જવાહર' જવાહર જ છે." છતાં ૧૯૨૬માં ગાંધીજી અને જવાહરલાલ વચ્ચે વિચારોનો ઉગ્ર મતભેદ પડતાં, ગાંધીજીએ

જવાહરલાલને લખેલું કે "મારા અને તમારા વચ્ચે એટલા વિશાળ અને તાત્ત્વિક મતભેદ દેખાય છે કે આપણા વચ્ચે મિલનની કોઇ સમાન ભૂમિકા દેખાતી નથી. તમારા જેવા હિંમતવાન, વફાદાર, કાબેલ અને પ્રામાણિક સાથી મારે છોડવા પડશે તેનું દુઃખ તમને જણાવ્યા વગર હું નથી રહી શકતો; પરંતુ લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવા માટે સાથીદારની પણ કુરબાની કરવી પડે." આ વખતે જવાહરલાલ ભરજુવાનીમાં હતા. ત્યારબાદ તો જવાહરલાલે હિંદુસ્તાનના ખૂણેખૂણા ખૂંદી નાંખી ઠેરઠેર ભૂખી આંખે દરિદ્રનારાયણનાં દર્શન કર્યાં, બ્રિટિશ સલ્તનત સામે લડતાં તેર વર્ષ જેલમાં ગાળ્યાં, જેલમાં પુષ્કળ વાંચ્યું, વિચાર્યું અને અગાધ મનોમંથનોમાંથી પસાર થયા. લડાઇના સેનાપતિને બદલે જવાહરલાલજી એક વિશ્વ-વિભૂતિ, આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિંદુથી તરબોળ થયેલા વિચક્ષણ રાજપુરુષ—Statesman રૂપે જગતના ઇતિહાસના પાટલે બેઠા. ૧૯૪૨માં ગાંધીજીએ જવાહરલાલજીને પોતાના ઉત્તરદાયી તરીકે જાહેર કર્યા: "જવાહરલાલ મારા વારસદાર થશે. એ કહે છે તેઓ મારી ભાષા નથી સમજી શકતા અને એ જે ભાષા બોલે છે તે મારે માટે પરદેશી છે. આ સત્ય હોય કે ન હોય પરંતુ હૃદયોના મિલાપ વચ્ચે ભાષા આડે ન આવી શકે. એટલું હું જાણું છું કે હું જ્યારે આ દુનિયામાં નહિ હોઉં ત્યારે એ મારી ભાષા બોલશે." અને જવાહરલાલે ગાંધીજીનો વારસો સ્વીકાર્યો અને દીપાવ્યો.

રાષ્ટ્રપિતાએ એમને સોંપેલી આઝાદીની મશાલમાં સત્ય, પ્રેમ અને શાંતિની ભાવનાનું સિંચન કરી આખા જગતભરમાં એમણે ફેરવી. દુનિયાને યુદ્ધના ઓળાથી દૂર રાખવા એમણે તનતોડ મહેનત કરી. જ્યારે સત્તા અને શક્તિના મદમાં આવીને દુનિયાના તમામ સત્તાધારીઓ લડાઇનાં શસ્ત્રો સજતા હતા અને એકબીજા વિરુદ્ધ જંગી પ્રચાર-લડાઈ આદરી રહ્યા હતા ત્યારે એકલવીર જવાહર હાથ ઊંચા કરી કરીને એ દુનિયાના સત્તાધારીઓને સમગ્ર વિશ્વને તબાહ કરનારા ભયંકર ઝનૂનથી દૂર રહેવા સમજાવી રહ્યા હતા. પરસ્પર ધિક્કાર અને અવિશ્વાસના વાતાવરણમાંથી બહાર નીકળી એકબીજાને સહાનુભૂતિપૂર્વક સમજવા તથા સહઅસ્તિત્વપરાયણ થવા સમજાવી રહ્યા હતા, અને એમણે જ દુનિયાને સહિષ્ણુતાના માર્ગ પર ચાલતી કરી. શાંતિના ઉમદા કાર્યની એમની ઝુંબેશ ખાતર સમગ્ર માનવજાત એમની ઋણી રહેશે. વિશ્વશાંતિના એ એક મહાન શિલ્પી હતા.

કોંગ્રેસમાં ડાબેરી પક્ષ એમણે જ ઊભો કરેલો છતાં યે પોતે સમાજવાદ માટે ક્યારે ય ઝનૂની ન થઇ શક્યા. એમના જીવનમાં અને વિચારસરણીમાં 'સમાધાન' માટે હમેશાં અવકાશ રહ્યો હતો. બીજાની વિચારસરણી પ્રત્યે એ હમેશાં માન દર્શાવતા. અને એટલે જ એ કદી 'માર્કિસ્ટ' નહિ થયેલા—કમ્યુનિસ્ટ નહિ થયેલા. એકવાર એમનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજાવતાં એમણે કહેલું: "હું કમ્યુનિસ્ટથી ઘણો દૂર છું. માનવતાવાદી ઉદાર વિચારસરણીથી હું ખૂબ રંગાઇ ચૂક્યો છું. હવે એનાથી હું તદ્દન મુક્ત થઇ શકું તેમ નથી. Dogmatism મને પસંદ નથી. કાર્લ માર્ક્સ કે બીજાનાં પુસ્તકો કે જેની વિરુદ્ધ કંઇ વિચારી જ ન શકાય તે વૃત્તિ મને પસંદ નથી. તેમજ સમાજને ખાતર વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ, સ્વાતંત્ર્ય જ જડમૂળથી હરી લેવાની ભાવના સાથે હું સંમત નથી થઇ શકતો."

સ્વતંત્રતા હાંસલ કર્યા પછી સત્તાની લગામ હાથમાં લઇ એમણે બે વસ્તુ હાંસલ કરવા ભગીરથ પ્રયત્નો આદર્યા: એકબાજુ પંચવર્ષીય યોજનાઓ દ્વારા હિંદુસ્તાનમાં આબાદી હાંસલ

[અનુસંધાન પૃ. ૪૫

બીજી સફર — મધ્ય એશિયાની દુનિયા

[૧૮૯૦-૧૮૯૧]

સ્વામી આનન્દ

[પ્રખ્યાત ભૂગોળ-સંશોધક સ્વેનહેડિનની એશિયાના શ્રમણોને લગતી આત્મકથાના ટૂંકમાં પ્રગટ થનારા સંક્ષેપમાંથી. — પ્રાપ્તિસ્થાન : બાળગોવિંદ કુબેરદાસની કું. અમદાવાદ-૧. ત્રણ રૂપિયા].

૧. વળી પાછું ઈરાન; ૨. ખોરાસાન; ૩. ઉગમણી દુનિયાનું રોમ;
૪. મધ્ય એશિયાનું મોતી; ૫. તાશકંદથી કાશઘર; ૬. ઘરભણી.

ઉપસાલા અને બર્લિન યુનિવર્સિટીમાં તેમ જ સ્ટૉકહોમની હાઈસ્કૂલમાં હું ભૂગોળ અને ભૂસ્તરશાસ્ત્ર ભણ્યો. મારી ઈરાનની સફર અંગે મારી એક ચોપડી પણ રેખાંકનો સાથે છપાઈ. તેના પ્રકાશકે મને ૧૨૦ પૌંડ આપ્યા. આ રકમ મને ગંજાવર લાગેલી.

૧૮૮૯માં પૌરસ્ત્યોની એક કોંગ્રેસ સ્ટૉકહોમમાં મળી. તે વખતે એશિયા આફ્રિકાના અનેક નામાંકિત પ્રતિનિધિઓ આવ્યાં. ઈરાનના પણ ચાર પ્રતિનિધિઓ હતા. એમને મળ્યો ત્યારે સ્વદેશના લોકને મળ્યા જેવું મને લાગ્યું.

થોડા જ મહિના બાદ હું દક્ષિણ કિનારે આવેલ એક દરિયામથકે મારી મા જોડે હતો, ત્યાં પિતાજીનો કાગળ આવ્યો : 'આવતી કાલે ૧૧ વાગ્યે આવી પહોંચ. તારે વડાપ્રધાનને મળવા જવાનું છે. રાજાસાહેબ એક શિષ્ટમંડળ ઈરાન મોકલે છે તેમાં તારે જવાનું છે.'

હું પહોંચ્યો. મુલાકાત રંગેચંગે પતી. ૧૮૯૦ના એપ્રિલ, રમજાન મહિનામાં ઈસ્તંબુલ તથા બાકુ થઈ અમે ઈરાન કાંઠે એંઝલી બંદરે ઊતર્યાં. ત્યાં વડા સરકારી અમલદારોએ ચાળીસ તોપોની સલામી દઈ અમારું સ્વાગત કર્યું. સવારસાંજ દડમજલ કરતા તહેરાન પહોંચ્યા. આગલી સફર વખતે હું મુફલીસ વિદ્યાર્થી હતો. આ વખતે સરકારના શિષ્ટમંડળનો સભ્ય! બાર દિવસ સરકારી જ્યાફતો. એક દિવસ આલા હજરતે (શાહે) અમને મુલાકાત આપી. છાતીએ ૪૮ હીરા લટકાવીને પોતે તખ્તેતાઉસ (હિંદી મયૂરાસનની નકલ) પર બેઠેલા. ટોપીની કલગીમાં ને બાજે એવા જ રત્નો. ભેટસોગાદોની આપલે અને વાતોચીતો થઈ. પોતે ત્રણવાર યુરોપ જઈ આવેલ, ને વળતી સાલે સ્વીડન, અમેરિકા જવા માગતા હતા. શાહનું મ્યુઝિયમ જે ફક્ત નામાંકિત મહેમાનો માટે જ ખોલવામાં આવે છે તે અમને દેખાડવામાં આવ્યું. શાહની ઘોડારમાં ઊંચી તોખમના ૭૦૦ ઘોડા હતા!

બધી વાતમાં જૂનો બાદશાહી વૈભવ અને બાદશાહી રીતરસમો. પંદર વરસ પછી હું એના દીકરાને મળ્યો ત્યારે બધું મામૂલી થઈ ગયું હતું. આજે સાવ આથમી ગયું!

પણ આ બધા રાજરંગમાં મારું મન ખૂંપે તેમ નહોતું. મને તો મધ્ય એશિયાના રણરગડાઓ પીંધીને આગળ ને આગળ ઉગમણે પહોંચવાનાં જ સ્વપ્નાં આવતાં. મેં તે માટે મહેનત કરવા માંડી, અને અમારા રાજાએ તે સારુ રજા જ નહિ પણ ઠેઠ ચીન સરહદ સુધી પહોંચું એટલો સફર-ખરચ પણ આપવાની મંજૂરી મોકલી!

આમ શિષ્ટમંડળ પાછું ગયું ત્યારે હું તહેરાનમાં જ મારા જૂના રાજમાન્ય મિત્ર ડૉ. હાઈબિનને ત્યાં રોકાયો.

થોડા જ દિવસમાં શાહ એલબુર્ઝ પહાડને હવામથકે જવાના હતા. તેમાં જોડાવા શાહનું

મને નોતરું મળ્યું. સાથે શાહનો ફ્રેંચ દાક્તર પણ જવાનો હતો. થોડા દિવસ બાકી હતા. દરમ્યાન દેશમાંથી બીજા એક દાક્તર મિત્રે પારસીઓના દખમામાંથી થોડી 'ખોપરીઓ' મેળવવા મને સૂચવેલું. તે મહા કૌશલપૂર્વક દખમામાં પ્રવેશ મેળવીને અમે હસ્તગત કરી.

પહાડી હવામથકે જવા શાહી કાફલો ઊપડ્યો ત્યારે તેમાં બાર વર્ષ ઉમ્મરનો એક કદરૂપો છોકરો હતો. નોકરચાકર બધા એનું જીવની પેરે જતન કરતા, ને એનો પડ્યો બોલ ઝીલતા. અમલદારો સુદ્ધાં એની તહેનાત ભરતા. મને બહુ નવાઈ લાગે. અંતે ભેદ ઉકલ્યો. કોઈ નજૂમીએ ભવિષ્ય ભાખેલું કે શાહનું આયુષ્ય આ છોકરાના જેટલું જ હતું. બીજી અજાયબી આ શાહી રસાલાની પચાસ બિલાડીઓ હતી! મખમલની ટોપલીઓમાં એ રખાતી, ને તેમનો મુખ્ય બિલાડો બબ્બરખાં શાહ જોડે જ ટેબલ પર જમવા બેસતો! તહેરાનના મહેલમાં આ આઝાદ બિલાડીઓ રાતદિવસ કીમતી કાલીનો પર મન ફાવે ત્યાં ફરતી ને સૂતી.

હવામથકની પડોશમાં દીમાવન્ત નામે ૧૮,૭૦૦ ફીટ ઊંચાઈનો પહાડ હતો. ત્યાં જઈ આવવાનું મને મન થયું. શાહના હુકમથી ત્રીસ વખત શિખરે જઈ આવેલા બે ભોમિયા અને તંબુ, માણસ બધી ગોઠવણ થઈ. સવારે ૪-૩૦ વાગ્યે અમે ઊપડ્યા. ભોમિયા તથા માણસોએ ખાવાપીવાની ચીજો અને મારો વૈજ્ઞાનિક સરંજામ લીધો. આખો દિવસ ચડ ચડ કરીને એક ગુફામાં સાંજે મુકામ કર્યો. સખત ઠંડી ને સુસવતો પવન આખી રાત રહ્યાં પણ તાપણાની હૂંફે અમે રાત ગાળી, ને વળતી સવારે ચાર વાગ્યે આગળ વધ્યા. ૧૧,૦૦૦ ઊંચાઈથી કાયમી બરફ આવ્યો. આખા શિખર ઉપર બરફટોપી હતી. નીચાણે દૂરના મેદાનમાં શાહના ૩૦૦ તંબુની છાવણી દેખાતી હતી.

ફરાનું તોફાન નડ્યું. બે ચટ્ટાનોની આડશે અમે લપાયા, જોડે પીઠ પર તડાતડ કરા વાગતા હતા. થોડી વારે તોફાન પસાર થયું ને અમે આગળ વધ્યા. મારા સાથીઓ હરણની જેમ ચડતા હતા, પણ મને થાક વરતાતો હતો. પાતળી હવાને કારણે શ્વાસ ઘૂંટાવા લાગ્યો. દસ દસ ડગલે ઊભો રહું, લમણાં ધબકે ને સખત માથાદુખી. થાકે લોથ થઈ ગયો. પણ શાહ આગળ હાર કબૂલાય જ કેમ! બસ, ચડ્યે જ ગયા. પારો ૨૯° ઉપર. નકરો બરફ. થોડી વાર બેઉ સાથીઓએ હાથોહાથ મિલાવીને મને ઉપાડ્યો પણ ખરો.

બપોરના ચાર વાગ્યે એટલે બાર કલાકે અમે શિખરે પહોંચ્યા. મેં ચિત્રો દોર્યાં. ગંધકના નમૂના લીધા. કાસ્પિયન સમુદ્ર તેમ જ તહેરાન બાજુનો વિશાળ મેદાની મુલક જોયો, ને પોણા કલાકે વળી નીકળ્યા. વળતાં મારા સાથીઓ તેમ જ હું લગભગ ૭,૦૦૦ ફીટ જેટલું બરફે લપસીને ઊતર્યો! એ સહેલું હતું. લાંબા પગ કરીને હડસેલો મારીએ એટલે એડીઓ બરફમાં ચીલો પાડ્યે જાય ને ઝપાટાભેર લપસાય. તળેટીએ ભરવાડો ને શાહનાં માણસો ઘોડા સાથે તૈયાર હતાં, તેથી જોતજોતામાં છાવણી ભેળા થયા.

શાહને હું શિખર સુધી સાચે જ પહોંચ્યો હોઈશ એ વિશે શંકા હતી. મેં મારા દોરેલા સ્કેચ બતાવ્યા. તે જોઈ કહે, 'રફતે રફતે બાલા બૂદ (ધીમે ધીમે પહોંચ્યા ખરા)!'

ઍશિયાની સફરે ઊપડ્યા અગાઉનું મારું તહેરાનનું છેલ્લું સંસ્મરણ કારમું હતું. 'કુરબાન બહેરામ'નો તહેવાર અહીં ઊંટના બલિદાનથી ઉજવાય છે. સોનાચાંદીના સાજથી નખશિખ શણગારેલ ઊંટને વાજતેગાજતે શહેર બહાર મેદાનમાં લઈ જાય, હજારો હજારો પ્રેક્ષકોની આંખ સામે તેને બેસાડી લીલું ઘાસ ખાવા નાખે, ને કતલ કરે! પછી ચામડું ઉતરતાં વેંત બોટી બોટી માંસ પ્રસાદ તરીકે લેવા લોકટોળાં તૂટી પડે. થોડી જ વારમાં લોહીતરસી

શોષ સિવાય ત્યાં કશું ન રહે! માનવીના ભાગ્યનિયંતા ભગવાનને નામે નાનામોટા જીવ મારીને જ માણસ સંતોષ માનતો આવ્યો છે!

૨

નવમી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૦ને દિને તહેરાનથી ખોરાસાન જવા હું ઊપડ્યો. ૨૪ પડાવની મુસાફરી. કુલ્લે ૩,૬૦૦ માઈલની સફરની આ પહેલી પૂણી હતી. ૨૦૦ પૌંડ ખરચે મેં તે કરી. ત્રણ ઘોડા,—એક મારે ચડવા, એક અસબાબનો ને ત્રીજો મારી સાથે આવનાર જણ માટે. આ માણસ અને ઘોડા પડાવે પડાવે બદલાય!

ખોરાસાન દરવાજેથી અમે નીકળ્યા. દરવાને 'જ્યારત મુબારક' કરી. પાછળ ટપાલી ઘોડેસવાર આવીને સારામાં સારા ઘોડા લઈ ન લે તે સારુ અમે ઘોડા તગડ્યે ગયા. છતાં એ અમને આંબી તો ગયો જ. માણસ સારો હતો. કહે, 'અમારો સાથ રાખીને જ ચાલો.' અમે તેમ કર્યું. બીજે દિવસથી પાંચ ઘોડાંનો અમારો કાફલો ચાલ્યો. કોરા ડુંગરા, સેંકડો વરસથી હજારો ઊંટ, ઘોડાં ને માણસના પગરવથી વપરાએલી વાટ. જ્યાં ત્યાં દૂર કે નજીકથી જતીઆવતી વણજારોનાં પશુઓના ટોકરાના અવાજ સંભળાયાં જ કરે. રસ્તે દરવેશો, જાત્રાળુઓનાં ટોળાં, મળ્યાં કરે.

ગુશેહ ગામે એ જ ઘર. અહીં છાપરે ચડીને મેં નિમકનું રણ જોયું. જાણે ધોળોફૂલ થીજેલો દરિયો! ૩૧ માઈલ ઘોડા પર જઈને હું આ રણને કાંઠે પહોંચ્યો. ત્યાં ન૧ સેન્ટીમીટર જાડો મીઠાનો થર હતો. દૃષ્ટિએ નજર પહોંચે ત્યાં સુધી ક્ષિતિજને અડીને ધોળો નિમક-દરિયો પથરાયો હતો. સોળ વરસ બાદ આ ભયાનક રણ બે નોખનોખે રસ્તે મેં ઓળંગ્યું.

બીજો પડાવ એક દળદરી ગામડાનો. 'ઝાંઝા થાંચડ ઝાઝા જુવા'થી બચવા એક વંડીવાળી વાડીમાં મુકામ કર્યો. પેટીબિસ્તરાની વાડ કરી વચ્ચે પથારી કરી, વાળુપાણી આટોપી, હું સૂતો. માણસો ગામમાં કશેક ગયા. બે ત્રણ કલાક માંડ વીત્યા હશે ને હું જાગી ગયો: ૮-૧૦ શિયાળોનું ટોળું અસબાબનાં ચામડાં કરડે! જોઉં તો ખાવાપીવાનું બધું સફાચટ! મેં ઢેખાળા ફેંક્યા, પેટીઓ પર ચાબુક ફટકાર્યા, પણ વારે વારે આવે. મળસ્કે જ લગાર ઊંઘ્યો. આ શિયાળટોળાં વગડાની વાટે ધોળેદહાડે મુસાફરોની પાછળ પડે છે, ને ક્યારેક માણસને મારી પણ નાંખે!

આબાબાદમાં રશિયન સરકારના વકીલને ત્યાં હું રહ્યો. શાહની સાલગ્રેહનો દિવસ. આતશબાજી, ઘોડદોડ, ઢોલનગારાંશરણાઈ, ઓવેશમાં છોકરાઓના નાચ અને કુરાનના ફરમાનને નેવે મૂકીને શરાબ! આગળ બોસ્તાનના ઝૂલતા મિનારા જોયા.

તુર્કોમન લોકનો ઈરાનીઓમાં બહુ ધાક. એમના ધાડાં ઈરાનમાં પેસી માલમત્તા, પશુ લૂંટી જાય. માણસોને ઉપાડી જઈ વેચે. ૧૮૨૦માં ખીવાના રશિયન એલચીએ ૩૦,૦૦૦ ગુલામ ગણેલા. ઈસ્લામને ન સ્વીકારનાર વિધર્મીઓને જીવતા દાટે, કાં ખીલાથી કાન ભીંતે ચોડી દઈ મરવા દે! ગામેગામ ૪૦-૫૦ ફીટ ઊંચા બુરજ. ચોકિયાતો તુર્કોમન લૂંટારાનાં ધાડાં આવતાં દેખી વસ્તીને ચેતવે.

મિયાંદસ્ત મોટું ગામ. પૂર્વ-પશ્ચિમ જતી આવતી વણઝારોના પડાવ પડ્યા જ હોય. ગંજાવર કારવાંસરાઈ.* બધે સ્ત્રીઓ, બાળકો, દરવેશો, વણઝારા ને સિપાઈ સેળભેળ ખદબદે. દુકાનોમાં સીધુંસામાન, ફળ, કાપડ, વાસણ ને ભાતભાતના માલ વેચાય. કૂવે પાણી ભરનારાંની ભીડ, ને વણઝારો તો આવતીઊપડતી હોય જ. ક્યાંક પાલખી ડમણીઓમાં અમીર બાનુઓ પણ જતી આવતી ભળાય.

અમે ઉગમણે ધપ્યા. પ્રદેશ બધો રણવગડો. વાટની કોરાણે ક્યાંક ખાલિકે અંતરિયાળ મરવા

* વણઝારોને રાતવાસો થોભવાની ધરમશાળા.

છોડી દીધેલ એકાદું ઊંટ મરતું પડ્યું હોય. દરવેશો, પહેરવાથી ત્રટ ફાટે એ બીક જોડા ખભે લટકાવીને અણુવાણે ચાલતા હોય! મુકામે પહોંચો ત્યાં દશે દિશાઓ ધૂંધળી કરી મૂકનારા ધૂળવંટોળ ને રેતી તમને આંધળા કરી મૂકે.

સબઝવેર ૧૫,૦૦૦ વસ્તીનું. મસીદો, બજાર, લોકનજર ચૂકવીને લાંબી નેળના અફીણ-હુક્કા ફૂંકવાનાં તળઘરો. ચારને આવા હુક્કા પીને બેભાન પડેલા મેં જોયા.

નશાપૂર જતાં ૨૩૭ ઊંટની વણઝાર જોઈ. બેળાં જાત્રાળુઓ, આદમીની પીઠે ફંડી (ઊભી ટોપલી)માં બેસીને જતી બાઈઓ ને ખચ્ચરની પીઠે ઊંઘતા પાસવાનો! નશાપૂરનાં નીલમ દુનિયાભરમાં મશહૂર છે. આ પ્રાચીન શહેરને સિકંદર અને બીજા અનેક ચડાઈખોરોએ બાળેલું.

મશેદ શહીદોનું શહેર છે. ખલીફ હારુન રશીદ હસન-હુસેનથી આઠમા ઈમામ રેઝા અને બારમા માધીની દરગાઓ અહીં છે. આવતું-જતું દરેક જાત્રાળુ અહીં ઘૂંટણિયે પડી શહીદોની વંદના કરે છે, ને પથરાઓની મિરા-મીડો ઉપર એક પથરો ચડાવે છે.

નાદીરશાહ પણ અહીં જ સૂતો છે. આ તાતાર લૂંટારાએ ખોરાસાનને ધમરોળ્યું. ઈરાનના શાહને ગળાફાંસી હતલ કર્યો, દિલ્હીની કતલેઆમ કરી (ઈ. સ. ૧૭૩૯), સગા દીકરાની આંખો ફોડી. ને ઈન્સાનની ખોપરીઓથી મસીદનાં છાપરાં છાવ્યાં! ચલણી સિક્કા પર પોતાને દુનિયાના ચક્રવર્તી તરીકે ઓળખાવ્યો. ૧૭૪૭માં મશેદ ઉપર ચાટક્યો. પણ પોતાના જ લશ્કરીને હાથે કતલ થયો. એના દહન ઉપર રોઝો બંધાયો. પણ ૧૭૯૪માં કાજર વંશના આગા મહમદે ગાદીએ આવતાંવેંત એનું મુડદું ગોરમાંથી ઓટી કઢાવ્યું ને કામદારોને ખવડાવ્યું!

૧૮૮૧માં રશિયનોએ ૨૦,૦૦૦ તુર્કોમનને મારી પોતાંજ વતોમાં હેરાન નાકા સુધીનો મુલક જીત્યો. ૧૮૮૮માં સમરકંદ સુધી ૯૭૦ માઈલની રેલવે બાંધી. આ રેલરસ્તો ઊડતી રેતીથી દટાઈ ન જાય તે સારુ, રેતના ટેકરા ઉપર રણઝાંખરાં ઉગાડે છે. આ રસ્તે પામીરથ નીકળીને અરલ સમુદ્રને મળતી ૧,૪૫૦ માઈલ લાંબી આમુદરિયા નદી ઓળંગવા લાકડાનો રેલવે પુલ છે. તુર્કોમન લોકોએ રેલવેને 'શેતાનનાં ગાડાં' કહી ઓળખાવી! આ રેલવેથી મેં મેરાના રણટાપુ સુધી મુસાફરી કરેલી. આ ટાપુનો ઉલ્લેખ અવેસ્તામાં છે. ઈ. સ. ૧૨૨૧માં જંગીસખાંના દીકરા તુલાઈએ આ પ્રદેશનો વગડો કરેલો; ને ૧૩૮૦માં તૈમુરે ટાપુ જીતેલો. મેરવા લોક બહુ ભયાનક ગણાતા. બુખારા-ખીવામાં કહેવત હતી કે 'જો ઝેરીનાગ ને મેરવો એકીસાથે સામા મળે તો પહેલો મેરવાને મારજો!'

૩

પછી આવે બુખારા. ઉગમણી દુનિયાનું રોમ. આ સમરકંદ-બુખારા શહેરો માટે હાફિઝનો શેર મશહૂર છે:

અગર આં તુર્કે શીરાઝી બદસ્ત આરદ દિલે મારા
બખાલે હિંદવશ બક્શમ્ સમરકંદો-બુખારારા.

અહીં ૧૦૫ મદ્રેસાઓ અને ૩૬૫ મસ્જિદો હતી. જંગીસખાં, તૈમુર બેઉ અહીં ત્રાટકેલા. અહીંના અમીર નસરુલ્લાએ બે અંગ્રેજોને કીડામંકોડાની ખાઈમાં સબડાવીને કતલ કરેલા. ૧૮૬૩માં વામ્બરી નામે એક ગોરો દરવેશને વેશે બુખારામાં ઘૂસી ગયેલો. તાજીક કોમના બહુવર્ણીય ઈરાનીઓ, ઉઝબેક, અને મંગોલી વંશના જાતભાઈ તુર્કોની વસ્તી મુખ્ય છે. અફઘાન, કરગીઝ, તુર્ક, તાતાર, કીરઘી ને યહૂદીઓ પણ છે બજારોમાં જાતજાતના સુતરાઉ તેમજ ઊની વણાટના જાજીમ કે કસબી માલ, સોનાચાંદી પર નકશીદાર કારીગરીના દાગીના, પેટીનાં ચામડાં, ઊન, કાચું રેશમ, અહીંથી દેશદેશાવર જાય છે. બજારોની પાછળ

સરાઈનાં કંપાઉન્ડમાં આવા માલની ગાંસડીઓના ડુંગર જેવા મળે. ઠેરઠેર પ્યાજ મસાલાના, મશમશાટવાળાં સસ્તાં ભઠિયારખાનાં અને કાવાઘર, માળવાળાં ઘરો ને રસ્તાઓ પર ગાડાં, ઘોડા ને માણસોની ગિરદી. રશિયન એજન્સી-ખાતામાં હું ઊતરેલો, તેના પાસવાનને સાથે લઈને હું શહેર ફરું. ઠેરઠેર બાર બાપની બેજા મને ઘેરી વળે. પણ પેલો પાસવાન એને છેટી રાખે. એક દિવસ એકલો નીકળ્યો ને બેજાએ વેર જ વાળ્યું. સડેલાં ફળ, ઢેફાં અને કચરાપૂંજાથી મને નવાજ્યો! ઝટઝટ હું ઉતારે દોડી ગયો.

૧૨૧૯માં જંગીસખાને અહીં કત્લેઆમ ચલાવેલી. આશરે બસેં વરસ પછી તેમુરે અહીંની મોટી મસ્જિદ સમરાવી. ૧૮૫૦ થી '૬૦ સુધી ગુનેગારોને અહીંના ૧૬૫ ફીટ ઊંચા મિનારા ઉપરથી પોકારીને મોતની સજા સંભળાવવામાં આવતી ને પછી નીચે ફેંકી મારવામાં આવતા. હવે આ મિનારા પર કોઈને ચડવા નથી દેતા. અહીંની મીર અરબ મસ્જિદની મદ્રેસા મધ્ય એશિયામાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. આમાં ૧૧૪ ઓરડા અને ૨૦૦ મુલ્લાં ભણાવનારા છે.

૪

સમરકંદ મધ્ય એશિયાનું સાચું મોતી છે. એને પણ જંગીસખાંએ જમીનદોસ્ત કરેલું. તેમુર તાતાર વંશનો. મૂળ ખીવાથી ભાગી છૂટેલો. આ ભરાડીએ કારાકુમના રણુવગડાઓમાં ભારે સાહસ કર્યાં. શિસ્તાનમાં ઘવાયો ને લંગડો થયો. ૧૩૬૯માં સમરકંદની ગાદી કબજે કરીને ઈરાન લીધું. શિરાઝમાં હાફિઝ કવિને મળેલો. સવારીઓમાં મુલક ન જીતતો હોય ત્યારે સમરકંદમાં એકએકથી ચડિયાતા મોટા મહેલો બંધાવતો. ૧૩૯૮માં હિંદુકુશ રસ્તે દિલ્હી પર આવી ત્રાટકેલો, ને અનગળ સંપત લૂંટી, મોરેલા હાથીઓ પર લાદીને સમરકંદ લઈ ગયેલો. ૧૪૦૫માં મિંગ વંશના મોટા બાદશાહ ઉપર છેલ્લી ચડાઈ દરમ્યાન સરદરિયા નદીપાર ઓતરાર ગામે ૭૨ વરસની ઉમ્મરે મૂઓ. સમરકંદમાં એણે જાતે દોરેલી ડિઝાઈન મુજબ બાંધેલો એનો રોજો છે. રોજાની એક ભીંતે અરબીમાં લખ્યું છે :

'આજે હું જીવતો હોઉં તો આખી માનવજાતિને થથરાવું.'

ઇસ્લામના આગમન પછી પેગમ્બરનો વંશજ કાસમ અબ્બાસ ઇસ્લામના પ્રચાર માટે સમરકંદ આવ્યો. લોકોએ કતલ કરીને એનું માથું ઉડાવી દીધું. પણ એનું ધડ માથાને બગલ તળે દબાવીને ભોંયરામાં પેસી ગયું. આ ભોંયરા પર તેમુરે મસમોટું શરાબખાનું બાંધ્યું. ને સૌથી વધુ પીએ એને 'બહાદુર'નો ઇલકાબ આપતો! શહેર બહાર તેમુરની બેગમ બીબી ખાનુમનો બિરમાર રોજો આવેલો છે. એ ચીનના બાદશાહની દીકરી હતી.

ધર્મશિક્ષણની ત્રણ કોલેજો પણ અહીં છે. ઈરાની, અફઘાની, તાતારી નર્તિકાઓનાં નૃત્યસંગીત પણ મેં અહીં જોયાં ને સાંભળ્યાં.

૫

સમરકંદથી રણ રસ્તે સરદરિયા નદી ઓળંગીને હું તાશકંદ પહોંચ્યો. રશિયન મધ્ય એશિયાની આ રાજધાની છે. ૧૮૬૫માં રશિયાએ લીધું ત્યારે વસ્તી ૧,૬૫,૦૦૦ હતી. અહીંના ગવર્નર-જનરલે મને નકશા, પાસપોર્ટ અને પરિચયપત્રો આપ્યા ને ખૂબ સરભરા કરી. આ માણસ ૧૮૭૪માં અમારા રાજાના રાજ્યારોહણ વખતે સ્ટોકહોમ આવેલો.

ફરી સરદરિયા ટપીને હું ખોકંદ પહોંચ્યો. અહીંથી નજીક મરગલામાં સિકંદરની કબર છે. પછી અજવાળી રાત્રે ઊપડી અમે ઓશ પહોંચ્યા. મારે કાશઘર જવું હતું. ચીનનું આ સૌથી આથમણું શહેર છે, ને ત્યાંનશાનની પર્વતમાળાને પામીર મેદાન જોડે સાંકળે છે. ઓશમાં મને કહેવામાં આવ્યું કે બરફ તોફાનોની

મોસમ બેસી ગઈ હતી ને છેલ્લી વણઝારો ઉપડી ગઈ હતી. રસ્તે આવતા ૧૪,૦૦૦ ફીટ ઊંચા ઘાટને હવે કરગીઝ લોક સિવાય બીજું કોઈ વટાવી ન શકે. ખોરાક સામગ્રી, રૂવાંદાર કોટ ઓઢવાનાં લઈ, ચાર ઘોડા ભાડે કરીને ૧લી ડિસેમ્બરે સાથી, સઈસ ને બબરચી એમ ત્રણ માણસ સાથે હું નીકળ્યો. ઘોડાદીઠ રોજનું ભાડું ૬૦ કૉપેક (આશરે ૧૦ આના). બરફ જોસજોર પડતું હતું. નજર પહોંચે ત્યાં સુધી ધોળાફૂલ મેદાનમાં કરગીઝ લોકના ધાબળાના વણેલ કનાત-તંબુ કાળાં ટપકાં જેવા જ્યાં ત્યાં દેખાય. આ રસ્તે એક દિવસ ૪૨ માઈલની મજલ અમે કાપેલી. કરગીઝોના તંબુઓમાં જ તાપણાં ફરતે અમે ખાતાપીતા અને સૂતા. થીજેલ નાળાં અને જાસલ લકડીપૂલ ઓળંગતા પાંચમી ડીસેમ્બરે અમે બરફઘાટને માથે પહોંચ્યા. અહીં અમે બરફનાં તોફાનોમાં સપડાએલાં માણસો તેમ જ ઘોડાંઓનાં બરફમાં અરધપરધ દટાએલ મુડદાં જોયાં.

ઘાટમાથેથી પૂર્વપશ્ચિમ પથરાએલી ડુંગરમાળાનું અદ્ભુત દૃશ્ય અમે જોયું. ઊતરતાં એક વગડાઉ બકરાંના ટોળાને અમે ભડકાવ્યું. વીજળી વેગે નાસીને એક કોતરમાં અલોપ થઈ ગયું. કરગીઝોના તંબુઓનો આશરો તથા મહેમાનગીરી લેતા અમે આગળ વધ્યા. ઉલુચાટમાં ૮૦ કરગીઝ અને ૨૫ ચીના સિપાઈઓની ચોકી છે. તેનો કમાંડર માણસો સાથે એક દુંબાની સોગાદ લઈને અમારી મુલાકાતે આવ્યો. ૧૪મી ડિસેમ્બરે કાશઘર પંથકનાં પહેલાં ગામડાં વટાવીને અમે કાશઘરના રશિયન સરકારી વકીલ નિકોલાઈ પેટ્રોવસ્કીને થાણે પહોંચ્યા. થાણાના આ ઊંચા વડી ઉમરના દાઢિયાળ ચશ્માધારી મુખીએ અમને સત્કાર્યા. પોતે રશિયામાં ઊંચા હોદ્દા ધરાવીને પૂર્વ તુર્કસ્તાનના શાહી એલચી તરીકે અહીં આવેલ. ઊંચા ખવાસના આ સજ્જને મારી. આ. તથા પછીની સફરોમાં હમેશાં મને ઘણી ઘણી મદદ કરી. દસ દિવસ તેમને ઘેર હું રોકાયો. બે અમલદારો અને ૪૫ કોસેક સિપાહીઓ તેની નીચે અહીં રહે છે. આખા પ્રદેશનું લોક તેને ઘણું માને છે.

કાશઘરની વસ્તી આર્ય મંગોલ બેઉ વંશોની. જંગીસ, તૈમુર અહીં પણ પહોંચેલા. કાશઘર દુનિયાના બીજા કોઈ પણ શહેર કરતાં સમુદ્રથી વધુમાં વધુ છેટે આવેલું શહેર છે. અહીં મુસ્તાક ઘાટ ઓળંગીને એશિયાની પહેલવહેલી લાંબી સફર કરનાર કપ્તાન (પાછળથી સર ફ્રાન્સીસ) યંગહસ્બંડ, તેમના ગોરા દુભાષિયા મિ. (પાછળથી સર જ્યોર્જ) મેકાર્ટ જોડે તથા એક વલંદા પાદરી અને તેના પોલંડવાસી સાથી જોડે મારે મુલાકાત થઈ. કાશઘરની ઘણી દુકાનો પર બુરખા વિનાની સ્ત્રીઓ માલ વેચતી જોવા મળે છે. શહેરની આસપાસ પીર ફકીરોની એટલી બધી દરગાઓ છે કે નામઠામ પૂછતાં કોઈ કહી ન શકે.

આ અંગેની એક રમૂજી દંતકથા અહીં જાણીતી છે. અહીંની કોઈ દરગાના શેખે કુરાન ભણાવીગણાવીને ચેલો તૈયાર કર્યો. પેલો કહે,

'હવે હું દુનિયામાં નીકળું, ને કિસ્મત અજમાવું. મને દુઆ આપો, ને થોડું બંધાવો."

મુરશદે એક ગધેડો દીધો. કહે,

'જા, અલ્લા તારી પડખે રહો. મારી દુઆ છે.'

પેલો રણવગડાની વાટે નીકળ્યો ને રાત દિવસના પંથ કરી રણ ઓળંગ્યું. પણ ગધેડો ભૂખ્યોતરસ્યો મરી ગયો! ખાડો ખોદી ત્યાં જ દાટ્યો. માથે એકલવાયો બેઠો રૂએ. વાટે કોઈ તાલેવંતોની વણઝાર નીકળી:

'સાંઈ બાબા! શું બન્યું? આટલું બધું કાં રડો?'

'ભાઈઓ! મારો એકનો એક મિત્ર મૂઓ. હાય રે! મારો બેલી, આ રણવગડાની વાટે મને અંતરિયાળ છોડી ગયો!'

કહી વળી ઠૂંઠવો મૂક્યો. આમ ડૂસકાં રડતા

આ સાંઈની મિત્રનિષ્ઠા અને વફાદારી જોઈ પેલા તાલેવંત વણઝારા એટલા બધા પીગળી ગયા કે એમણે ત્યાં ને ત્યાં સાંઈના મિત્રની યાદગીરીમાં ભવ્ય રોજો બાંધવાની બાંહેધરી દઈ સાંઈનું સાંત્વન કર્યું.

પછી તો આ ધર્મકાર્ય માટે તાબડતોબ ઇટપથ્થર, આરસ-મરમર જેવી કીમતી બાંધ-સામગ્રીની પોઠો ચાલુ થઈ, અને રણવગડા વચ્ચે આભઊંચા ઘુમ્મટ-મિનારાવાળો ભવ્ય રોજો ઊભો થયો, જેની નામના દુનિયા આખીમાં ફેલાઈ ગઈ. દૂરદૂરના દેશોના જાત્રાળુઓ જ્યારતે આવવા લાગ્યા.

પેલા કાશઘરના મુરશદ શેખને કાને પણ આ ખ્યાતિ પહોંચી. ને 'ઘરડે ઘડપણ હુંયે આ જગવિખ્યાત તીરથસ્થાનની જાત્રા કરી લઉં' એવી મંછાથી એય જ્યારતે નીકળ્યા. દડમજલ કરતા મહિનેપનરે પહોંચ્યા. જુએ તો વર્ષો અગાઉ પોતાને ત્યાંથી નીકળેલો મુરીદ રોજાના મુજાવરની જગાએ બેઠો છે! ઓળખતાવેંત મુરશદજીને તો હૈયે હરખ માય નહિ! આવા મોટા સ્થાને પોતાનો મામૂલી ચેલો કઈ રીતે પહોંચ્યો? પણ બધા વચ્ચે પૂછવું કેવી રીતે? રાત પડી ને લોકની અવરજવર ઓછી થઈ ત્યારે એકાંતે બેસીને પૂછા કરી:

'બેટા, તને મારી હજારલાખ દુઆ. પણ ભાઈ, હુંયે તારો મુરશદ. મને કહે તો ખરો કે આવડી મોટી ઇજતને હોદ્દે તું કેમ કરીને પહોંચ્યો? કયા પીર અહીં થઈ ગયા, જેની દરગા પર આવડો ભવ્ય રોજો બંધાયો છે?'

ચેલાએ કાનમાં કહ્યું:

'તમે મને ચડવા સારુ ગધેડો આપેલો ને? એ જ આ જગાએ મરી ગયેલો!'

મુરશદજીએ વાહવા કરી. લગાર રહીને ચેલે પૂછ્યું: 'મુરશદજી! તમે કાશઘરમાં જ્યાં મને ભણાવતા એ દરગા કયા પીરની?'

'તારાવાળા ગધેડાના બાપની!'

૬

નાતાલને દિવસે વતન (રશિયા) જતા સાત નિવૃત્ત કોસાક સોલ્જરો જોડે એક મારકણી સુસવતી સફર માથે લઈને ઘોડા, સ્લેજ કે ગાડી જે મળે તે સવારીથી આખો પશ્ચિમ એશિયા વીંધીને સામે પાર જવા હું ઊપડ્યો. કરડકણી ટાઢ, પારો ૪° ઉપર. અરધપરધ થીજેલ નદીઓના બરફ ફોડતા ખૂંપી જતા ઓળંગતા અમે રૈમાર નીકળ્યા. નદીઓનાં બરફપાણી ઘોડાના જીન લગી આવે, ને અમારા ઊની જોડા પલળવા ન દેવા સારુ અમારે જીન પર પલાંઠીઓ મારવી પડે!

આગળ ધપ્યા તેમ તેમ નદીનાળાં સાવ થીજી ગએલાં મળ્યાં. તે પર ઘોડા લપસે ને નાચે આખડે. ચીન સરહદ ઓળંગીને અમે ૧૨,૭૪૦ અને ૧૨,૯૦૦ ઊંચાઈના બે ઘાટ ને એક થીજેલું સરોવર ઓળંગ્યા, અને ત્યાંનશાન પર્વતમાળની ભૂલભુલામણીમાં અટવાયા. વસમા વાંકઘોંકવાળો ઘાટ ઓળંગતાં અમારો એક લદ્દુ ઘોડો ઊભી કરાડે લપસ્યો. ગરદન તૂટીને નીચે ફીંકાયો ત્યાં જ મરણ પામ્યો.

૧૮૯૧માં બેસતા વરસે નરીનરફ મુકામે અમારી ટોળીથી છૂટો પડી હું એકલો સ્લેજ ગાડીમાં સમરકંદ ભણી વળ્યો. હજાર માઇલ. પણ વાટ ખાસી. બે ઘોડા જોડીએ. બરફ બહુ જાડો ને છૂટો હોય ત્યાં ત્રણ. ટોકરા વગાડતા ઘોડા વાજેગાજે જાય, ને સાથે બરફ પણ ઉપરથી ગાંડાની માફક પડ્યે જાય! ખાડટેકરામાં સ્લેજ પણ ઊંધી વળતી માંડ બચે. એક જગાએ ખાડે ગઈ જ. પણ કોઈને ઇજા ન થઈ. અમે કાઢી, ને આગળ વધ્યા. ઈસીકુલ (ગરમ-સરોવર) આવ્યું. આનાં પાણી ગરમ રહે છે, થીજી જતાં નથી. અહીંથી ૧૨૬ માઈલ ફંટાઈને મહાન રશિયન મુસાફર પરસીવલસકીની સમાધિ સુધી હું જઈ આવ્યો. એશિયાની ઠેઠ ભીતર પહોંચીને નવી શોધો કરવાની તૈયારી હતી ત્યાં જ બે વરસ

અગાઉ એ અહીં મરણ પામેલો. ગામને એનું નામ આપ્યું છે.

આશા નદી તરીને અમે આગળ વધ્યા. સખત બરફવર્ષા. પારો ૯°. પાણી કાપતી આગબોટની કોરાણેના ફીણની જેમ બરફ સ્લેજ ગાડીની બેઉ કોરાણે ઉછળ્યે જાય.- પણ શીમકંદ તાશકંદ નજીક બરફ ઓછા થઈ ગયા ને સ્લેજ છોડી હું તરણતાસ (ચાર ચાકની ઘોડાગાડી)માં બેઠો. શીનાસ ગામે સરદરિયાં ઓળંગવાની આવી. તણાતાં બરફ-ડગળાઓને લીધે નાવ બંધ. એક ખડખડ-પાંચમ નાવ મેળવીને ત્રણ મજબૂત માંજીઓએ અમને નદીપાર ઉતાર્યો.

ત્રણ ઘોડાની તરણતાસમાં આગળ વધ્યા. પણ મારી ગાડીની પાંછલી ધરી તૂટીને પૈડું છૂટી ગયું ! સાથે જ ઘોડા ભડક્યા ને એક ચાક સાથે ઉછળતી ઠોકરાતી ગાડીને ડુંગરાળ ખોંમાં ક્યાંની ક્યાં લઈ ભાગ્યા. પણ અંતે થાકી ઊભા. હું જાનજીગર મૂઠીમાં લઈ ચીટકી રહેલો. હવે ગાડીવાન જોડે વેરણછેરણ અસબાબ વીણવા લાગ્યો. અંતે બધો એક ઘોડા પર લાદી ભાંગી ભુક્કા થએલ તરણતાસને જ્યાંની ત્યાં છોડી અમે મીરસરાબત ગામ ભેળા થયા.

એવું જ જિસાક નદી ઓળંગતાં થએલું. મોડી સાંજે નીકળેલા. મધરાતે નદી કાંઠે પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાં કોણ હોય ! ટાઢવાયરા સુસવે. પાણી થોડાં. પણ બરફડગળાંનો પાર નહિ. થોડે ગયા ને ગાડી બરફડગળાં વચ્ચે ખૂંપી ગઈ ! ઘોડા જોર કરી થાક્યા. અંતે ગાડી ત્યાં જ છોડી ઘોડા ને લગામા લઈ કાંઠે પાછા આવ્યા. ગાડીવાન બીજો એક ઓવારો જાણે, જ્યાં નદી બે ફાંટે વહેતી હતી. એક ગાડી બચી હતી તેમાં પહેલો ફાંટો ઓળંગતાં એક ઘોડો લપસ્યો, પણ જાતને સંભાળી લીધી. બીજા ફાંટાને કાંઠે ખડો ઢાળ હતો; ને નીચે નદીનાં ધસમસતાં પાણી. ગાડીવાને ઘોડાને જોસથી ડચકારીને જમણે હાંક્યા. ઘોડા પૂરજોસમાં, ને ગાડીનાં બે જમણાં ચાક હજુ બરફીલા ઢાળે, ત્યાં ડાબાં ચાક નદીમાં ! ક્ષણમાં બધું થઈ ગયું. ફરમરપૂર પાણીમાં ગાડી ઊંધી વળી ગઈ. એટલા જોસથી કે એનું ટપ (છાપરું) ભુક્કા થઈ ગયું. આગલા બે ઘોડા પણ જીન જોતરમાં અટવાઈને ડૂબી મરતા હતા તે બરફ પાણીમાં કૂદી પડીને ગાડીવાન મદદે પહોંચ્યો ત્યારે માંડ બચ્યા ! મારો સાથી ગાડી ઊંધી વળી તેની સાથે જ એક બરફડગળા તળે ભેરવાયો ને જીવ સટોસટની કુસ્તી કરીને બચ્યો. બરફપાણીમાં ઝીંકાએલી મારી પેટીઓના તો ખૂણાં જ ફક્ત પાણી બહાર વરતાતા હતા ને ગાડીમાંનો મારો બ્લાંકીટ, રૂવાંકોટ અને રંગ પાણીમાં તણાઈ જતાં હતાં તે પાછળ પડીને મહામહેનતે પકડ્યાં. કેટલી કેટલી ચીજો ઘસડાઈ ગઈ, ને રહ્યું તે બધું વાદળીની જેમ પલળીને લદબદ થઈ ગયું. અમે પોતે પણ. પાણી તળે ફંફોસી ફંફોસીને રહીસહી ચીજો ને સામાન અમે હાથ કર્યાં ને ઘોડા પર લાદી સામે કાંઠે પહોંચાડ્યાં. પડાવનું ગામ બહુ દૂર નહોતું. ત્યાં વળતે દિવસે ચીજવસ્તુ બની તેટલી સૂકવી. મારો સાથી બચાડો મરતો બચ્યો હતો. એને મેં સમરકંદની ઇસ્પીતાલમાં પહોંચાડ્યો ત્યારે તાવે ફણફણતો હતો.

બુખારાના અમીરનું મને નોતરૂં. સમરકંદથી ૫૦ માઇલ શહેરેસાબના કિલ્લા પર તે હતો. આ કિલ્લો તૈમુરનું જન્મસ્થાન. અમીર એનો વંશજ. આજે રશિયાના ઝારનો ખંડિયો હતો. ઝારના રાજ્યારોહણ પ્રસંગે મોસ્કો ગએલો. કોઈએ પૂછ્યું :

'અહીં તમને સૌથી વધુ શું ગમ્યું !'

'લેમન આઇસ.'

આખે રસ્તે ગામેગામ સરકારી રૂએ મારી મહેમાનગીરી થઈ. અમીરે એક મહેલમાં મને ઉતારો દીધો. ભારે દબદબાથી મને મુલાકાત આપી. ઊઠીને ફારસીમાં મને આવકાર્યો. વીસ મિનિટ અમે સ્વીડન, રશિયા અને બુખારા વિશે વાતો કરી.

卐

સફરસંગિની

પ્રો. પુષ્કર ચંદરવાકર

ગઈ કાલ હોળી હતી અને હોળીની રાતે સાગરતીર મનમૂકીને નાચ્યાં હશે, જેમ હોળી પ્રગટાવીને આ ધરતી પર વસતી જાતિઓમાંથી મેર અને ખારવા ઉત્સવ ઉજવવા દાંડીઆ રાસ, રાસ ઇત્યાદિ લઇને ચગે છે તેમ. અમે તો સાગરધાર પર તેનું પગેરું જોયું. સાગરની રેતી આર્દ્ર બની ગઈ હતી, મિલન પછીના તાજા વિયોગથી બનતા નાયિકાના હૃદય-ખૂણા જેમ. સાગરની મર્યાદા ય પ્રકૃતિએ આંકી દીધી છે. તેનાં ય જળ છળી છળીને ક્યાં સુધી ઉછળી શકે? અમે તે મર્યાદારેખા પર ચાલવા માંડયા. મનમાં ત્યારે વિચાર ઉદ્ભવ્યોઃ 'બધા યને મર્યાદા છે, તો માનવ આ મર્યાદાને કેમ સમજતો નહીં હોય? આજે જ્યારે દેશમાં અઢળક ગરીબાઈ છે ત્યારે માનવે આ મર્યાદાને અચૂકપણે નાણાંની ભૂખ સંતોષતી વખતે શીખવી અને જાણવી જોઈએ. અરે, તેટલાથી શું માનવની લીલાનો અંત આવે છે? ના રે ના! વૈભવ કે સત્તાસ્થાને બેસીને માનવ ક્યારેક તેની લાલસા અને મર્યાદાને પ્રગટાવતો હોય છે! ક્યારેક માનવ ડગલે ને પગલે નબળાઈઓથી ભરેલો જોવા મળે છે! તો તે તેની જાતમાં નજર નાખીને તેની મર્યાદા શીખતો હોય અને જાણી લેતો હોય, તો તે દુઃખી થાય? માનવ જડ છે અને સાગર સમજુ છે, તે પ્રતીતિ આ રેખા જોતાં મનમાં સ્ફુર્યું અને ત્યાં તે ધાર પર બૂચ બંધ કરેલો ખાલી તગતગતો આડો પડેલો બાટલો જોયો. તેમાં લાલ ભૂખરા રંગના થોડાં ટપકાં શાં બિન્દુઓ અંદરના ભાગમાં બાઝેલા જોવા મળ્યા. સૂર્યનો પ્રકાશ ઝળાંહળાં હતો અને આ બાટલાના બિન્દુઓ તેમાં તગતગવા લાગ્યા હતા... શો છે આ સૂર્ય? કાંઈક વાંચ્યાનું સ્મરણ છે કે સત્ય સુવર્ણ સમું છે અને સૂર્યનાં કિરણ તેના પર પડતાં તે ચમકી ઊઠે છે! આ ચમકતાં બિન્દુઓ શેનું સત્ય હશે? ગઈ કાલે હોળી ગઈ છે. ચોબારાની આજુબાજુમાં સીમેન્ટના ભઠ્ઠાઓ છે. મારવાડી મજૂરોની વસતી સારી સંખ્યામાં છે. ગઈ કાલનો આખો દિવસ મનમૂકીને શિષ્ટ અને અશિષ્ટો ચંગ લઈ ઘેરા નાદે બજાવીને ફાગ ગાયા હશે. એ થાકને ઉતારવા કે રાતે વધુ નાચવા માટે આ પીણું...

અમે બાટલો હાથમાં લીધો, ખોલ્યો, સુંઘ્યો... માદક સુગંધ!

બાળકોએ કહ્યું: 'પુષ્પાજી, દરિયામાં રમતો મૂકો!'

બૂચ સાથે દરિયાનાં પાણીમાં ફેંક્યો. સાગરે મોજાં સાથે તેને પાછો રેતમાં મોકલ્યો. સાગરે તેનો કેમ અસ્વીકાર કર્યો હશે? બીજીવાર ફેંક્યો, તે બીજીવાર સાગરનાં મોજાં માંથે નાચતો પાછો ફર્યો. સાગરને પણ એ ન ગમ્યો? સાગર તેને શા માટે સંઘરતો નથી? પાપને કોણ સંઘરે? હા, માનવ સંઘરે! પણ આ પ્રકૃતિતત્ત્વ નીરક્ષીરને ન્યાળનારું મજબૂત બળ લાગે છે.

છેવટે અમે નિર્ણય લીધોઃ 'ખોલો બૂચ અને બાટલાને દરિયામાં ફેંકો!'

બાટલાને બૂચ વિના દરિયામાં ફેંક્યો. આ વખતે સાગર ઉદાર બન્યો અને બાટલાને ક્ષમા આપી તેનામાં સમાવી લીધો, પણ બૂચને ધરાર ક્ષમા ન આપી ને તેને કિનારે પાછો હડસેલી દીધો, તે તો બિચારો અસહાય બનીને તીર પર આવી વિરમ્યો. અમે ય અમારી હોને જતી કરી. સાગરે ન્યાય તોળ્યો. દુનિયાનું બધુંય પાપ પોતાના પેટમાં સમાવી લીધું!

સૂર્ય તપ્યો હતો, તેથી અમે ચાલી નીકળવાનો વિચાર કર્યો. નાસ્તાનો ડબ્બો, પ્લાસ્ટીકની થેલી, 'વોટરબેગ', ભીનાં કપડાંનું પોટલું; આ અસબાબ લઈને ઊપડ્યા, ત્યારે સાવ એકાકી એક કૃશ કાય, શ્યામળો કંકાળ શો માનવ મળ્યો. દૂરથી મજૂર જેવો લાગ્યો. પણ આજે તે અહીં હોય? આજ તો મજૂરનો તહેવાર છે. ધાણીદાળિયાનો તહેવાર છે, આમ જનતાનો ઉત્સવ છે, ત્યારે આ માનવી આ કિનારે કોઈ ભૂતની જેમ આથડ્યા કરે? તે ચીંથરેહાલ હતો. ચોતારી ગજીનું ફાટલતૂટલ પાટલૂન, તેય થીગડે મઢ્યું, ગંદું, સૂંથણા જેવું. તે પર પહેરણ, પણ બાંયે ફાટલતૂટલ, હોળીના રંગ છંટણા તે પર. માથે ધોળી ગાંધી ટોપી. મારવાડીઓ સાથે રહેતો હોવો જોઈએ. રંગ શ્યામ, આંખો ઝીણી, શરીરે સાવ પાતળો, દેહકાઠી કપાસની સાંઠી સરીખડી.

તે અમારી નજીક આવ્યો, હાથ જોડ્યા, મરકયો અને બોલ્યો: 'રામ રામ!'

'રામ, ભાઈ, રામ!'

'આંય આજ ક્યાંથી?' મેં બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

'છુટ્ટી હોય ત્યારે મન હળવું કરવા દરિયે આવું છું.'

'નામ?' 'શામજી!'

'શું કરો છો?' 'પથ્થરના કામ માથે મજૂરી!'

'નાતે કેવા?' 'ચુનારા!'

'ક્યાંના?' 'જામજોધપુરના!'

'દાડીમાં શું મળે છે?' 'ત્રણ રૂપિયા.'

'ત્રણ રૂપિયામાં પૂરું થાય છે ઘરખટલાનું?'

'ના, ભાઈસા'બ! એક સાંધું છું ત્યાં ત્રણ તૂટે છે!'

'આંય કિયારના ક!' 'એકાદ વરસ થિયું હશે!'

'તે મોર્ય ક્યાં?'

'દવાખાનામાં...રાજકોટના...પગ તૂટ્યો'તો તે ઓપરેશન કરાવેલ!'

'તો તો માથે દેવું હશે!'

'રૂપિયા પાંચસો જેટલું તો ખરું!'

'કિમ થીયું?' 'ખાટલે પડી ખાધું માટે જ તો!'

'ખાટલે પડયા તે મોર્ય શું કરતા'તા?'

'વેણુબંધ*નો મજૂર કંટ્રાટી...પણ નસીબ બે ડગલાં આગળ. આવડત વગરનો. નસીબને શો દોષ દેવો? ભીતાળાનો કંટ્રાટ રાખ્યો. તેમાંય ખોટ ગઈ. ભીતાળાના શેઠ સંરાફ હતા. સારું માણસ. કરમકથની તેમની આગળ ગાઈ તે તેમણે બાકીની રકમ માંડી વાળી. પણ વેણુબંધનું પાંચસો રણ રઈ ગિયું છે! મનમાં તે વાત આંખનાં કણાં જેમ ખટકે છે! માથે દસમન સારો, પણ રણ નૈં જોઈએ!'

'ભજન આવડે છે?'

---

* વેણુ પોરબંદર પંથકની નદી છે. સોનહલામણની લોકકથામાં આ નદીનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે.

'નાનો હતો...' તેની આંખમાં સ્વપ્નની મીઠાશ જોઈ. અવાજમાં ભાવનાનું માધુર્ય ભળ્યું. તે આગળ બોલ્યો: 'ન-ફકરો હતો...વીશ નહોરી * ન હતી વળગી ત્યારે તંબુરો, કરતાલ અને મંજીરા લઈને ભજનમંડળીમાં જઈ રાત ભાંગે ત્યાં સુધી બેસી લલકારતો હતો...'

'આજે શી ફીકર છે?'

'દેવું માથે. સાત છોકરાંની ફોજ. નવ જીવતું પૂરું કરવાનું. બેઉ જણ જિંદગાનીના જંતરડામાં પીલાઈ રહ્યાં છીએ, પણ અંબાતું નથી.'

'ભાઈ, હવે એક વાત પૂછું.' હું ગંભીર બન્યો.

'તમતમારે પૂછો ને!'

'ભગવાન તમને મારી જેમ સામો મળે તો તમે શું કરો?'

'અમારા ભઠ્ઠાના પથ્થરે ને પથ્થરે તેને ઢીબી નાખું.'

'એમ કેમ?'

'ઈ સિવાય ઈ બીજું કંઈ માગે નૈં. ને કે તો જવ કે તારી દુનિયામાં ક્યાંય ન્યાય નથી, દયા નથી, સાચો ધરમ નથી. પરસેવા પાડનારને રોટલોય પૂરો મળતો નથી. તું ગરીબ સામે જોતો નથી, માટે તું આજ મારા હાથનો પરસાદ ચાખતો જા.'

'ખરે જ!'

'ને કહી દેવાનો કે ગરીબને તું શું કામ ધરતી માથે જલમ આલે છે? તારા આ ધંધા બંધ કર્ય! ગરીબની બાયડી વાંઝણી રે'શે, તો તને ખોટ શી જશે?'

'પણ ધરતીના માનવીને ખોટ જશે તેનું શું?'

'દુનિયા મતલબી છે. તેથી તેને અચૂક ખોટ જવાની.'

'રામજીભાઈ, તમને આમાંથી તમારો ઉગારો લાગે છે?'

'ના રે ના! હું લોહી ઓકતો ઓકતો મરીશ. પછી મારી વહિ, મારી જીમ જ મારા છોકરા મરવાના.'

'ગઈ કાલે હોળી પર છોકરાવ માટે કશુંય લાવ્યા'તા?'

'એક કિલો ખજૂર.'

'શું એહું?'

'ચૌદ આના!'

'ભાવ રૂપિયો બોલે છે!'

'અમારે ખજૂર પૂરતું કામ છે. હલકી જાતની લાવ્યો'તો! અમારા નશીબે તે મંડાણી છે. મન તો માની ગ્યું ને, કે ખજૂર ખાધી.'

'ઘી કાલ...'

'રામરામ ભજો. આ જિંદગીમાં ભાણામાં નો ભાળીએ, ઘર આગણે!'

'વેજીટેબલ ઘી?'

'એનુંય નામ નથી લેવાતું.'

'ત્યારે શું ખાવ છો?'

'ઘઉંબાજરાનાં રોટલા, મરચાંની ચટણી ને ડબ્બાની વેચાતી છાશ.'

---

* સ્ત્રી-કુટુમ્બજંજાળ

'મે'માન આવે ત્યારેય...?'

'મૂઠી દાળ ઓરીએ...મૂળા ભાજીનું શાક કરીએ, કે શેરઅચ્છેર લીલોતરી.

'છોકરાને ભણાવો છો?'

'ભણાવીએ તો ખાઈએ શું? છોકરોય કામે લાગ્યો છે.'

'કેવડો ક છે?' 'આઠનવ વરસનો.'

'ક્યા કામે?'

'ભઠ્ઠા માથે પથ્થરા ચડાવવાના, ચૂના ઠાલવવાના!'

'તેને પગાર મળે?'

'ઉધડ કામ રાખું તેમાં કામે વળગે.'

શામજી તેનું જીવનનું પાનું ખોલતો હતો. સાગર તેનું શામજીના જીવન સમું અગમ્ય સંગીત રાગોડ્યે જતો હતો. ને હું મનમાં વિમાસણ અનુભવતો હતો કે શી આ સ્વરાજમાં અર્થરચના કે લોહીનો પરસેવો પાડનારને પેટ પૂરતું ય ન મળે? તો પછી ઘર, ભણતર, દવા દારૂ અને કપડાંની વાત જ ક્યાં વિચારવાની?

કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશીની પેલી કાવ્યપંક્તિ સ્મૃતિના ગોખેથી એકાએક કૂદી ને કંઠે ગૂંજવા લાગી :

ભૂખ્યા જનોનો જઠરાગ્નિ જાગશે,
ખંડેરની ભસ્મકણી ન લાધશે!'

ખંભાત છોડી બળબળના ઉનાળે અમે ઠીક સમય ચંદરવામાં રહ્યા, ત્યારે ગામમાં બીજો દુકાળ હતો. મારા ભેરૂ સોમ પરમારની ખૂબ નજીક આવવાનું બન્યું. આ વરસે તેની સ્થિતિ અતિ નાજુક હતી. તેણે તેની મૂંઝવણોની મને ઈશારાથી વાતો કરી હતી. તેય ચિત્તે આવી ગોઠવાઈ ગઈ. ત્યારેય હું ખૂબ મૂંઝાયો હતો, દુઃખી બન્યો હતો. 'આવ્યો છું વતનમાં!' નામનું કાવ્ય શબ્દરૂપે તેમાંથી ટપક્યું. બીજું શું આપી શકું?

અત્યારે તેટલી મૂંઝવણ અને અસહાયતા અનુભવું છું. 'સ્વરાજ' શબ્દ સ્મરણમાં આવે છે. અને તે શબ્દ મને સવિશેષ મૂંઝવે છે. જો દેશમાં માનવની આ દશા હોય, તો સ્વરાજ આવ્યું કહેવાય? આવ્યું તો કોના આંગણે? સુખસાહેબી ખીલ્યું, તેના સાથિયા ક્યાં દેખાય?

મેં ખીસ્સામાં હાથ નાખ્યો, તો બસભાડાના આઠ આના હતા, તે મેં તેને આપ્યા ને હાથ જોડ્યા : 'ભાઈ, તારાં બાળકોને કાંઈક ખાવાનું લાવી આપજે.'

તે ચાલ્યો ગયો, ચોખારીના નાળિયેરના ઝૂંડમાં. હું વિચારતો હતો : 'આવા લોકને સ્વરાજમાં તો આટલું જ જોઈએ ને!–રહેવાને સુઘડ ઘર, ખાવાને પેટપૂર રોટલા, પહેરવાને કપડાં, બાળકોને ભણવાની સગવડ અને સાજામંદા થાય ત્યારે દવાદારૂની સગવડ! આટલું મળે તો તેઓ તેમના શ્રમે દેશની સીકલ બદલી ન નાખે! આવેલ સ્વરાજને બેઠું ન કરે?' મારા જેવા ભણેલા તો સ્વરાજને ઘરેણવાનું કામ લઈ બેઠા છે. ખરા વિધાતા આવા શામજી અને સોમ જ બની શકે, એવી એક ભાવના મનમાં જન્મી.

આપણા રાજપુરુષોને આંગળી ચીંધી, અર્થશાસ્ત્રીઓ દેશના મહેનત કરનારાઓની ગરીબી ટાળી, તેમનું દેશ તરફનું ઋણ ક્યારે ચૂકવશે? એવો સુદિન પ્રગટો આ ધરતીના આ સપુતોના હૃદયાંગણે!

સ્વામી રામદાસજીના જીવનમાંથી

'સત્સંગી'

સ્વામી રામદાસે હિંદુસ્તાનનાં ચારે ધામોની યાત્રા કરી હતી. પોતાની યાત્રાઓ દરમિયાન થયેલા અનુભવો એમણે 'ઈશ્વરની શોધમાં' અને 'ઈશ્વરના સાંનિધ્યમાં' એવાં બે પુસ્તકોમાં નોંધ્યા છે (મૂળ પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં છે: (૧) ઈન ક્વેસ્ટ ઑવ્ ગૉડ; અને (૨) ઈન ધ વિઝન ઑવ્ ગૉડ). પ્રથમ પુસ્તકમાંથી અત્રે કેટલાક પ્રસંગો ઉતાર્યા છે.

(૧) ચિદંબરમ્

બપોરે બાર વાગ્યે ગાડી ચિદંબરમ્ પહોંચી. રામદાસ અહીં ઊતરી પડ્યો. હવે રામદાસને કોઈનો સંગાથ નહોતો. કોઈ પણ યોજના વિનાનો, ઘડી પછી શું કરવાનું છે તેના કશા જ ખ્યાલ વિનાનો, બાલવત્ તેને રામે કરી મૂક્યો હતો. એને માત્ર એક જ વિચાર હતો—રામનો. કેટલાક યાત્રાળુઓને શહેરભણી જતા જોઈ રામદાસ તેમની પૂંઠે—ચાલ્યો. એકેક વાગ્યે તે ચિદંબરમના મંદિરે પહોંચ્યો. તે સીધો મંદિરના દરવાજે ગયો પરંતુ અંદર દાખલ થઈ શક્યો નહિ, કારણ મંદિરમાં દાખલ થવા માટે ચાર આનાનો વેરો આપવો પડતો હતો. રામદાસ પાસે તો પાઈ પણ ન હતી; અને તે વાતનો એને શોક પણ ન હતો. પછી મંદિરની આસપાસના ખંડિયેરોમાં એ થોડી વાર ભટક્યો અને ત્યાં આવેલા એક તળાવમાં નાહી, એક એકાંત જગામાં એક પથ્થર પર બેઠો. રામનું ભજન તો આ બધો વખત ચાલતું જ હતું. પોતાની પાસેથી ભગવદ્‌ગીતા કાઢી રામદાસે પાઠ કરવા માંડ્યો. ભાગ્યે પાંચ છ શ્લોક વાંચ્યા હશે ત્યાં એક કદાવર મદ્રાસી રામદાસ પાસે આવી ચડ્યો ને ત્યાં બેસી ગયો.

"મહારાજ, ભોજન કર્યું?"

"ના ભાઈ, પણ એ તો રામ આપશે જ. એની ચિંતા નથી. ખરું પૂછો તો રામદાસને એ વિચાર જ નથી આવ્યો. તમે પૂછ્યું ત્યારે જ યાદ આવ્યું."

"તમે શું લો છો?"

"મળી શકે તો કેળાં."

પેલો તો તરત ઊઠ્યો ને થોડીવારમાં ડઝનેક કેળાં લઈ આવ્યો. રામદાસ સમક્ષ કેળાં મૂકી તેણે ખાવાનો આગ્રહ કર્યો. વાહ પ્રભુ વાહ! તારી લીલાનો કોણ પાર પામી શકે? રામદાસ ખાઈ રહ્યો એટલે રામના દૂત સમા આ મદ્રાસીએ રામદાસને પોતાની સાથે લીધો. મંદિરના દરવાજે તેણે બંનેની ફીના આઠ આના આપ્યા અને રામદાસને અંદર લઈ ગયો; તથા દેવનાં દર્શન કરાવી બધે ફેરવ્યો. આ મંદિરની એક વિશિષ્ટતા એ છે કે એના મુખ્ય ભાગનું છાપરું સોનાના પતરાંથી મઢેલું છે. રામે મોકલેલો ભોમિયો ખરેખર દયાળુ હતો. તે રાત્રે મંદિરમાં ભારે ધામધૂમથી પૂજા થવાની હતી અને મોટો વરઘોડો નીકળવાનો હતો. આ બધું તેણે રામદાસને બતાવ્યું. આ પત્યું ત્યારે મધરાત થઈ ગઈ હતી. પેલા મિત્રે રામદાસ માટે સૂવાની જગા શોધી કાઢી. અહીં રામદાસે જાણ્યું કે એ મદ્રાસી તો માત્ર આ પૂજાનાં દર્શન કરવા જ પાસેના ગામથી આવેલો હતો. બીજે દિવસે સવારે એ પોતાને ગામ

જવાનો હતો. જે થોડો ઘણો વખત રામદાસની સોબત પોતાને મળી તેને એ પોતાનું સદ્‌ભાગ્ય માનતો હતો. એના શબ્દો સાંભળી રામદાસનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. ખરેખર, રામની કૃપા અદ્‌ભુત છે!

(૨) સાધુપ્રેમી સિપાઇ

... ... સ્ટેશન માસ્તર તથા ટિકિટ ક્લાર્ક બંને આ સાધુઓને (એટલે રામદાસજી તથા તેમનો સોબતી) ગાડીમાં બેસવા દેવાની વિરુદ્ધ હતા, એટલે ગાડી આવી (જગન્નાથપુરી અને બેઝવાડા વચ્ચેના એક સ્ટેશનની વાત છે) ને આ સાધુઓ બેસવા જતા હતા કે તરત જ બંનેએ મળી તેમને અટકાવ્યા (અલબત્ત તેઓ પોતાની ફરજ જ બજાવતા હતા) અને સાધુરામની સર્વ આજીજીઓ વ્યર્થ ગઈ. પ્લેટફોર્મ પરનાં બધાં ઉતારુઓ ગાડીમાં ચડી ગયાં હતાં. ફક્ત આ સાધુઓ અને બે અમલદારો જ પ્લેટફોર્મ પર રહ્યા હતા. બિલાડી જેમ ઊંદર પર નજર રાખે તેમ આ બંને અમલદારની નજર સાધુઓ પર હતી. રામની કેવી અજબ કળા છે! ગાડી ઊપડવાને હજી થોડી વાર હતી. એવામાં રેલવેનો એક સિપાઈ આ સાધુઓ પાસે આવ્યો ને તેમને ગાડીમાં બેસી જવા ફરમાવ્યું. સાધુરામે (રામદાસજીના સાથી) તેને વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી. આથી આ સિપાઈ પેલા અમલદારો પાસે ગયો અને સાધુઓની વકીલાત કરી: ' આ બિચારા સાધુઓને ગાડીમાં જવા દેવા જોઈએ. એ લોકો સંસારી નથી કે એમની પાસે પૈસા હોય; પૈસા એ એમનું લક્ષ્ય નથી, એટલે ટિકિટ ક્યાંથી લાવે! "

પણ પેલા અમલદારોએ માન્યું નહિ. તેમણે જવાબ આપ્યો, "વગર ટિકિટે કોઈને પણ જવા દેવા એ કાયદા વિરુદ્ધ છે, એટલે તારી ભલામણ નિરર્થક છે. વળી તારે યાદ રાખવું જોઈએ કે રેલવે પોલીસ તરીકે તારી જે ફરજ છે તેથી તદન વિરુદ્ધ વાત જ તું કરી રહ્યો છે!" આ જવાબ વાજબી જ હતો. પરંતુ પેલા સિપાઈને આથી માઠું લાગ્યું. કોઈ પણ રીતે આ સાધુઓને એ ગાડીમાં બેસાડવા તે સજ્જ થયો.

હવે ગાડી ઊપડવાનો વખત થયો હતો. સિપાઈ બિચારો વિમાસણમાં પડ્યો હતો. એકાએક એની આંખ ચમકી ને એમાં નિશ્ચયનું તેજ રમવા લાગ્યું. ઝડપથી તે એક ડબા આગળ ગયો, બારણું ઉઘાડ્યું અને પેલા સાધુઓને બોલાવી અંદર બેસાડી દીધા. આટલું બનતાં ભાગ્યે મિનિટ પણ લાગી હશે છતાં ટિકિટ માસ્તરે દૂરથી આ જોઈ લીધું હતું. દોડતા આવી એણે રોષથી પૂછ્યું : "કોની રજાથી આ સાધુઓને તેં બેસાડી દીધા!"

પેલો સિપાઈ ઊંચો અને કદાવર હતો. બંધ કરેલા બારણા પર બરડો ટેકવી તે વચ્ચે ઊભો રહ્યો અને બોલ્યો : ' જુઓ, ભાઈ, આવી વાતમાં કોઈની રજાની જરૂર નથી. આમાં તો પોતાના અંતરનો અવાજ એ જ ઉપલી સત્તા છે. આ અંતરનો અવાજ એટલે ભગવાનનો જ હુકમ." એનો અવાજ શાંત અને દૃઢ હતો.

"યાદ રાખજે કે તારી આ કસૂરનો રિપોર્ટ થશે અને તને ભારે પડશે."

"ભલે સાહેબ! તમારા રિપોર્ટથી મને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકે તો પણ મને વાંધો નથી. પરંતુ આ સાધુઓને આ ગાડીમાં મુસાફરી કરતાં તમે કે તમારો પીર પણ રોકી શકવાના નથી."

સિપાઈના આવા વર્તનથી ટિકિટ માસ્તર બિચારો મુંઝાઈ ગયો અને સ્ટેશન માસ્તરને ખોળવા લાગ્યો. માસ્તર સિગ્નલ આપવામાં રોકાયેલા હતા કારણ ગાડીનો વખત થઈ ગયો હતો. સીટી વાગી અને ગાડી તો ચાલવા લાગી. સાધુઓ બેઠા હતા તે તરફ બિચારો ટિકિટ માસ્તર અસહાય બની તાકી રહ્યો. હે રામ ! તારો આ દાસ આ ઘટનાનું શું રહસ્ય તારવી કાઢે ? એ જ કે જ્યારે તારો સર્વશક્તિમાન હાથ કામ કરે છે ત્યારે વિઘ્ન માત્ર નહિવત્ થઈ જાય છે. હે દયાસાગર વિશ્વવિધાતા ! તારા એક સ્પર્શથી આખું વિશ્વ ઘડીમાં પલટાઈ જાય છે. ઉતારુઓ રેલવેનો કોઇ કાયદો તોડે નહિ એટલા માટે જે પોલીસને રોકવામાં આવે છે તે પોલીસ જ જાણી બૂજીને કાયદો તોડી ટિકિટ વગરના બે સાધુઓને ગાડીમાં બેસાડી દે છે, અને તે પણ અમલદારોના વિરોધ છતાં અને પોતાની નોકરી ખોવાના જોખમે ! હે નાથ ! ખરેજ સર્વના હૃદયમાં બેઠેલો તું જ આ વિશ્વનાં સર્વ ભૂતોને તારી ઇચ્છા પ્રમાણે નચાવી રહ્યો છે !

(૩) જગન્નાથ

... ... યાત્રાળુઓની વધતી જતી ભીડથી રસ્તો તદ્દન પુરાઈ ગયો હતો. લોકો અંદર અંદર ધક્કા મુક્કી કરી રહ્યા હતા. કોઇની કોણીઓ ચાલતી હતી, કોઈના પગ ચાલતા હતા. આ દૃશ્ય જોઈ રામદાસે હાથ જોડી પ્રાર્થના કરી, "હે રામ ! આ ભીડમાં તારા દાસથી તારાં દર્શન શી રીતે થશે ? એના જેવા નિર્બળ નિઃસહાય સાધુ માટે તો કંઈ આશા જ દેખાતી નથી !"

આ પ્રાર્થના પૂરી પણ ન થઈ ત્યાં તો દરવાજા આગળના ટોળામાંથી એક ઊંચો બ્રાહ્મણ બહાર નીકળી આવ્યો. રામદાસની પાસે આવી, હાથ પકડી, તે એને દરવાજા ભણી લઇ ગયો અને બળપૂર્વક એ ભીડમાંથી રસ્તો કરતો આશ્ચર્યચકિત રામદાસને અંદર લઈ ગયો. રામદાસ તો જાણે કંઇ સ્વપ્ન જ જોતો હતો ! તે દેહભાન ભૂલી ગયો હતો અને એનું મન પરમાત્મામાં ડૂબી ગયું હતું. પાંચ મિનિટમાં તો તે મૂર્તિ સમીપ આવી પહોંચ્યો. બ્રાહ્મણે એનો હાથ હજી પકડેલો જ હતો; રામદાસે મૂર્તિના ચરણમાં પોતાનું મસ્તક મૂક્યું.

આ પછી પેલા બ્રાહ્મણે રામદાસને મંદિરમાં ફેરવ્યો. હે રામ ! આ દાસ પ્રત્યેની તારી દયાનું વર્ણન કયા શબ્દો વડે કરી શકાય ? ધન્ય છે તને, ધન્ય છે. મંદિરમાં ફરતી વખતે રામદાસની આંખમાંથી અશ્રુ વહી રહ્યાં હતાં, અને કોઈ અવર્ણ્ય આનંદમાં એ ડૂબી રહ્યો હતો. એ આનંદનું વર્ણન કોણ કરે ? એક ક્ષણ માત્રના આવા આનંદ આગળ આ જગતનાં તમામ સુખ તુચ્છ છે. થોડી વાર પછી પેલો બ્રાહ્મણ અને રામદાસ પોતાની જગ્યાએ પાછા આવી ગયા. અહીં આવી તે બ્રાહ્મણે રામદાસના મુખમાં થોડો પ્રસાદ–ભાત–મૂક્યો.

"મારું કામ પતી ગયું," કહી એ મંદિર ભણી જવા લાગ્યો, પણ એ જતો રહે તે પહેલાં એને એક પ્રશ્ન પૂછવાનું રામદાસને સ્ફુરી આવ્યું.

"ભાઈ, એક અજાણ્યા પરિવ્રાજક સાધુને મંદિરમાં લઈ જઈ દર્શન કરાવવાની દયા આપે કરી તેનું શું કારણ ?"

"મહારાજ, એ પ્રશ્નનો જવાબ તો જગન્નાથ જ આપી શકે. મેં તમને જોયા કે તરત જ તમને અંદર લઈ જઈ જગન્નાથનાં દર્શન કરાવવાની તીવ્ર ઇચ્છા મારામાં એકાએક જાગી. આ મેં શા માટે કર્યું તે હું જ જાણતો નથી. ભગવાનનું જ એ કામ હતું."

સાચે, રામની જ એ કળા હતી !

※

હું દાનવીર છું

નટવરલાલ પ્રભુલાલ બુચ

હું દાનવીર છું, મહા દાનવીર છું. મારું શુભ નામ શ્રીધર શેઠ. મારો જીવનાધાર મારી શ્રીધરી છે. રખે સમજતા કે 'શ્રીધરી' મારી પત્નીનું નામ છે. મારી પત્નીનું નામ તો સરસ્વતી છે. હું મારી પત્નીને નથી ચાહતો એમ તો નહીં, પણ તેને બહુ થોડો વખત આપી શકું છું એટલું ખરું. ધર્મવીર એ જ્યારે આ બાબત અસંતોષ પ્રકટ કરે છે અને તેની આંખમાંથી મોતી જેવાં આંસુ સરે છે—આહા ! મોતી જેવાં આંસુને બદલે મોતી જ સરતાં હોત તો !—હાં, ત્યારે, જ્યારે એની આંખમાંથી મોતી જેવાં આંસુ સરે છે ત્યારે હું એને આશ્વાસન આપતાં કહું છું : "હું તને ઓછી નથી ચાહતો, પણ શ્રીને વધુ ચાહું છું." એવી મને પ્રિય જે 'શ્રી' તેને ધારણ કરનાર તે મારી 'શ્રીધરી'; અંગ્રેજીમાં ટ્રેઝરી, સરળ ગુજરાતીમાં તિજોરી. એ મારી શ્રીધરી તે મારી સમૃદ્ધિરૂપી કલ્પતરોર્ગલિતં ફલમ્—મારી સંપત્તિરૂપી કલ્પતરુ પાકેલું મધુર ફળ. એ કલ્પતરુનાં મૂળિયાં ખૂબ ઊંડાં અને દૂર સુધી પહોંચેલાં છે—કેટલાંક મિલોમાં, કેટલાંક કારખાનાંમાં, કેટલાંક લિમિટેડ કંપનીઓમાં અને કેટલાંક તો વળી પરદેશોની બેંકોમાં પણ.

પૂછશો કે ત્યારે શું ધનવાનોને ત્યાં રૂપિયાનાં ઝાડ ઊગતાં હશે ? હા, રૂપિયાનાં ઝાડ ઊગે છે. પણ એ ઝાડ એમને એમ નથી ઊગતાં. તમે જાણો છો કે ફળાઉ ઝાડ બધાં જ સારી એવી આવડત અને માવજત માગે છે. ધન એ તો ફળોનું પણ ફળ. એટલે એ ઝાડ તો કેટલી બધી આવડત અને માવજત માગે ! ત્યારે ધનવૃક્ષ રોપવાની અને વિકસાવવાની પણ કળા છે. તમારે એ કળા શીખવી હોય તો હું શીખવું.

જુઓ, પહેલાં તો એ વૃક્ષ માટે ખાડો ખોદતાં આવડવો જોઈએ. એમાં વળી આવડવાનું શું હતું એમ તમને થશે. આવડવાનું તો ખરું જ. આ કાંઈ આંબા ચીકુ માટે ખાડો ખોદવાનો નથી કે બસ લીધું તીકમ ને માંડયા ખોદવા ! આ ખાડો તો એવી સિફતથી ખોદવાનો કે તે ખોદીએ આપણે ને તેમાં પડે બીજા ! વળી મોટે ભાગે તેમાં જેવું ખાઈએ તેવું ખોદવાની વાત પણ હોય છે ! એટલે નીતિની દૃષ્ટિએ બાળા હોય તેવાઓનું તેમાં કામ નહીં. બાળા હાથવાળા જેમ આંબા માટે ખાડો ખોદી ન શકે તેમ બાળી નીતિભાવનાવાળા ધનવૃક્ષ માટે ખાડો ખોદી ન શકે. હવે એ ખાડો થયા પછી તેમાં ધનવૃક્ષ માટે બી કે રોપનો વિચાર કરવાનો. બી બે રીતે મેળવી શકાય છે : એક, પેઢી દર પેઢી ચાલ્યું આવતું બી જે મારા જેવા ગર્ભશ્રીમંતને ત્યાં સંઘરાયેલું હોય ને જે ધનવૃક્ષોના બાગને વધારવામાં વાપરી શકાય. બીજાં વૃક્ષોનાં બી અમુક પેઢી પછી degenerate થાય છે,—ઊતરી જાય છે, પણ આ 'શ્રી'નું બી પોતે કદી degenerate થતું નથી;— હા, એના વાપરનારા મોટે ભાગે degenerate થાય ને ત્રીજી ચોથી પેઢીએ નામશેષ થાય તેવો સંભવ ખરો—પણ એ જુદી વાત થઈ. બીજા પ્રકારનું બી તે ગર્ભશ્રીમંતો ન હોય તેવાઓને માટેનું. એ 'સંયમ'થી મેળવી શકાય. ધનવાનોના વિરોધીઓ કહે છે ધનવાનો 'સંયમ' શબ્દનો અહીં દુરુપયોગ કરે છે. તેઓ ભલે કહે. અમે ધનવાનો તો એને 'સંયમ' કહેવાના. આ

સંયમ. એટલેપેટે પાટા બાંધવા, કંજૂસાઇ કરવી, પોતાનાં સ્ત્રીબાળકોને અધભૂખ્યાં રાખવાં, ઘરાકોને ભાવતાલ અને તોલમાપમાં છેતરવા અને ગરજાઉ લોકોને ધીરધાર કરી વધુપડતું વ્યાજ ખાવું. આમ પૂરતું બી ભેગું થયું ને નાના રોપા થયા એટલે બસ. પછી તો તમે કોઇ મોટાના ધનબાગમાં થોડી ભાગીદારી રાખો એટલે તમારાં વૃક્ષો વધશે અને જતે દહાડે તમારો પોતાનો મોટો અને સ્વતંત્ર બાગ બનશે. હવે તમને પ્રશ્ન થશે કે એ વૃક્ષને ખાતરપાણીનું શું? હા, ખાતરપાણી તો જોઇએ જ ને? જુઓ, એ વૃક્ષને બીજાઓના પરસેવાનું પાણી પૂરતા પ્રમાણમાં જોઇએ, અને એમનાં સ્ત્રીબાળકોનાં આંસુઓનું સેન્દ્રિય ખાતર પણ જોઇએ; અને એ બધાંનાં જીવનનો જે રસ હરાઈ જાય તે રસનું આ ધનકલ્પતરુ માટે રાસાયણિક ખાતર બને. આ રીતે આ ધનવૃક્ષને પણ પાણી તેમજ સેન્દ્રિય અને રાસાયણિક એ બન્ને પ્રકારનાં ખાતર જોઇએ. બીજાં વૃક્ષોની પેઠે આ વૃક્ષ પણ શોષણ કરીને જ જીવે છે. અન્ય વૃક્ષો ધરતી નીચેના રસકસનું શોષણ કરે છે, જ્યારે આ ધનવૃક્ષ સમાજના નીચલા સ્તરના રસકસનું શોષણ કરે છે, ને એવા શોષણ પર નભે છે, ફૂલેફાલે છે. એમ તો એ ધનવૃક્ષ બીજાઓનું પોષણ પણ કરે છે પણ તે એ હેતુથી અને એટલા પૂરતું કે જેથી પોતે તેનું નિરંતર શોષણ કરી શકે.

રૂપક છોડીને વાત કરું તો મેં તમને પૈસાદાર થવાની કળા શીખવી. મારી પાસે એ કળા વારસાગત છે અને અનુભવે તેમાં વૃદ્ધિ થઇ છે. પૈસો અમુક હદ સુધી વધ્યો એટલે એ વધ્યા જ કરવાનો. પણ મેં અત્યાર સુધી પૈસાને વનસ્પતિનું રૂપક આપ્યું, તેથી એક ખોટો ખ્યાલ બાંધી ન બેસતા. વનસ્પતિમાં એકમાંથી અનેક થવાની શક્તિ છે. એક ગોટલી પોતામાંથી જ અનેક કેરી આપશે પણ પૈસાનું તેવું નથી. પૈસો એક સ્થળે વધે તે બીજે ક્યાંક ઘટે ત્યારે જ વધે. કહેવત છે કે પૈસો પૈસાને ખેંચે. તમે કદાચ વાતો સાંભળી હશે. એક ગરીબ કઠિયારો હતો. આખો દિવસ લાકડાં ફાડે ને કાળી મજૂરી કરે ત્યારે માંડ પેટજોગું કમાય. તેમાંથી પણ પાઇ પાઈ બચાવતાં એકવાર તેની પાસે એકસો ને બાણું પાઇ ભેગી થઇ. અને તેનો તેણે એક કલદાર રૂપિયો લીધો. એકવાર કોઈએ વાતવાતમાં તેને કહ્યું કે રૂપિયો રૂપિયાને ખેંચે. તે પછી એક દિવસ એ કઠિયારો એક વેપારી શેઠિયાની દુકાન પાસેથી પસાર થતો હતો. પેલો વેપારી દુકાનમાં કલદાર રૂપિયાનો ઢગલો કરી તે રૂપિયા ગણ્યે જતો હતો. કઠિયારાને થયું કે મારો એકનો એક રૂપિયો જો આ ઢગલામાં નાખું તો એ બીજા એક-બેને ખેંચી લાવશે. એમ ધારી એણે પેલા શેઠનું ધ્યાન નહોતું ત્યારે પોતાનો રૂપિયો શેઠના રૂપિયાના ઢગલામાં ફેંક્યો. થોડીવાર રાહ જોતો ઊભો રહ્યો કે હમણાં મારો રૂપિયો બીજા એક-બેને લઇ મારી પાસે પાછો આવશે. પણ તેવું કાંઈ બન્યું નહીં ને એ બાપડાનો રૂપિયો, બિંદુ જેમ સાગરમાં સમાઈ જાય તેમ, પેલા શેઠના રૂપિયાના ઢગલામાં સમાઈ ગયો ને થોડી વારમાં તો કોથળીમાં બંધાઈ ગયો! શેઠે રૂપિયા ગણી લીધા એટલે પેલાએ કહ્યું: "હે શેઠજી, કહેવત છે ને કે રૂપિયો રૂપિયાને ખેંચે?" શેઠજીએ કહ્યું, "હા, છે." "તો પછી મારો એક રૂપિયો તમારા રૂપિયાના ઢગલામાં મેં નાખ્યો તે બીજાને ખેંચી કેમ ન લાવ્યો?" શેઠે હસીને કહ્યું, "અરે ગાંડા ભાઇ! એટલી ખબર ન પડી કે કહેવત સાવ સાચી પડી! મારા રૂપિયાઓએ તારા રૂપિયાને તારા ખીસામાંથી ખેંચી લીધો કે નહીં? ઝાઝા માણસ એકને ખેંચી જાય તેમ ઝાઝા રૂપિયા એકને ખેંચી જાય, સમજ્યા મારા ભાઈ?" આમ

અમારા ધનવાનોના ઝાઝા પૈસા ગરીબોના થોડા પૈસાને ખેંચી જાય છે અને પરિણામે ધનવાન વધારે ધનવાન અને ગરીબ વધારે ગરીબ બને છે.

આટલું સાંભળતાં સુધીમાં તમે કદાચ અધીરા થઈ ગયા હશો અને કહી ઊઠશો કે ભાઈ, તમે વાતની શરૂઆત તો "હું દાનવીર છું" એમ કહી કરી અને પછી વાત તો તમારી શ્રીમંતાઈની કરી ! તમારી અધીરાઈ હું સમજી શકું છું પણ હું દાનવીર કેમ થઈ શક્યો તેની background એટલે કે પશ્ચાદ્ભૂમિ મારે આપવી જોઈએ ને? ધન એ કૂવો છે ને દાન હવાડો છે. કૂવાની વાત થાય પછી હવાડાની થાય.

ત્યારે હું મહા દાનવીર છું. આજ સુધીમાં મેં લાખો રૂપિયાનાં દાન કર્યાં છે. શ્રીધર વિદ્યામંદિર, શ્રીધર મફત દવાખાનું, શ્રીધર પુસ્તકાલય, શ્રીધરેશ્વર મહાદેવ, શ્રીધર ગરીબ વિદ્યાર્થી સહાય ફંડ, શ્રીધર સ્ત્રી-ઉત્કર્ષ ફાઉન્ડેશન અને એવું બીજું ઘણું મારાં મહાદાનોમાંથી ઊભું થયું છે. દેશના કોઈ પણ ભાગમાં મારું નામ સાથે જોડી શ્રીધર વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવા કોઈ મંડળ તૈયાર હોય તો ખાસ્સું એક કરોડનું દાન આપવા તૈયાર છું. અલબત્ત કરોડોની કમાણીમાંથી લાખોનું દાન કરું છું. શ્રીધર સિમેન્ટ વર્ક્સ, શ્રીધર સ્પિનિંગ એન્ડ વીવિંગ મિલ્સ, શ્રીધર ફાર્માસ્યૂટિકલ્ઝ, શ્રીધર મોટર્ઝ, શ્રીધર ફિલ્મ પ્રોડ્યુસર્ઝ અને એવા બીજા શ્રીધર-ઉદ્યોગોની અઢળક કમાણીમાંથી મેં હમણાં ગણાવી તે અને તેવી બીજી અમાપ ધર્માદાસંસ્થાઓ ઊભી કરી છે. ધનવાનોના વિરોધીઓ કહે છે કે આ તો એરણની ચોરી ને સોયનું દાન છે. વિરોધીઓને બોલવાની ટેવ પડી છે. એમની વાત સાચી છે પણ હું એમની પરવા કરતો નથી, કારણ કે એ ટીકાકારોમાંના ઘણાખરા ધનવાનોના વિરોધી છે પણ ધનના વિરોધી નથી, આ બધાં દાન તો બહાર મારી જાણીતી અને કાયદેસરની કમાણીમાંથી. બાકી અમારું ધનવાનોનું ધન સમુદ્રમાં તરતા બરફના પહાડ જેવું સમજવું. અમારી છૂપી, ન દેખાતી કમાણી અમારી ખુલ્લી કમાણી કરતાં નવ ગણી હોય છે. એ કેમ થાય તે લાંબી વાત છે. એ બધી લપમાં તમને ક્યાં પાડું ?

મારી દાન આપવાની થોડી શરતો હોય છે તે ફક્ત આટલી—

પહેલી, દાનની રકમ આવકવેરા-મુક્ત ગણાવી જોઈએ;

બીજી, દાન લેનાર સંસ્થાના ટ્રસ્ટીમંડળમાં મારો કે મારા પ્રતિનિધિનો સમાવેશ થવો જોઈએ;

ત્રીજી, સંસ્થાનું નામ મારા નામ સાથે જોડાવું જોઈએ; અને—

ચોથી, મારા દાનની સૂચક આરસની યોગ્ય કદની તકતી ધ્યાન ખેંચે તેવે સ્થાને મુકાવી જોઈએ.

તમે કહેશો કે આ તો કીર્તિદાન થયાં. ભાઈ, દાન કીર્તિ માટે જ થતાં હોય છે. દાનના પ્રકાશમય દીપકને પ્રચ્છન્નતાની પાળી (bushel) નીચે ઢાંકવાનો કશો અર્થ નથી. છૂપું દાન તે તો ત્યાગ કહેવાય. હું મહા દાનવીર છું, ત્યાગી વૈરાગી નથી.

આટલાં બધાં દાન શા માટે આપો છો એમ પૂછો છો ? એક તો, પાડ્યાં નવ પડે એવાં કીર્તિ તણાં કોટડાં ઊભાં કરવા માટે; બીજું, ભગવાનના ભોળપણનો લાભ લઈ એ આશુતોષને રીઝવી લેવા માટે; ત્રીજું, શોષિતોને શાંત રાખવા માટે; અને ચોથું, કંઈક અમારું જ અંતઃકરણ અમારી જ સામે પોકાર કરે ત્યારે તેને અમારી દાનવૃત્તિ આગળ ધરી પટાવી લેવા માટે.

[અનુસંધાન પૃ. ૭૦]

આહાર અને આરોગ્ય

ચંદુલાલ કાશીરામ દવે

લેખાંક ૫ મો : ખાદ્ય પદાર્થોનું પોષણમૂલ્ય—૨

શાકની અગત્ય

આજે શહેરોમાં ખાસ કરીને સંસ્કારી વર્ગમાં શાકનો મહિમા વધવા લાગ્યો છે. આ વર્ગના ભોજનમાં એકથી વધુ શાકો, કાચાં ખવાય તેવાં શાકનું કચુંબર, લીલાં પાનની ચટણીઓ, ટમેટા આદિના સૂપ, વગેરે અનેક રીતે શાકનો ઉપયોગ થાય છે. લારીઓમાં કાકડી, ટમેટાના પીતા વેચાય છે. શાકમાં વિટામિનો રહ્યાં છે માટે સારા પ્રમાણમાં શાક ખાવાની ભલામણ દાક્તરો કરે છે.

આથી ઊલટું, પ્રાચીન વૈદકશાસ્ત્રમાં શાકની નિંદા સાંભળવા મળે છે. સુશ્રુત કહે છે: શાક ઝાડાને ભેદનારું, ભારે, રૂક્ષ, વિષ્ટંભી (પેટમાં ગુડગુડાટ કરનાર) હોઈ પચવામાં ભારે છે. 'નીરોગી કોણ?' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર અપાયો છે કે—"हितभूक् मितभूक् अशाकभूक्—યોગ્ય ખાનાર, માપસર ખાનાર અને થોડું (अन्नहिवत्) શાક ખાનાર." આમ પરાપૂર્વથી આપણા લોકમાં શાક મોટે ભાગે થોડાં, વાર તહેવારે કે ખાસ પ્રસંગે જ ખાવાનો રિવાજ હતો. ગરીબ અને નીચલો મધ્યમ વર્ગ તો શાકને બદલે ઘણુંખરું કઠોળ અથવા મીઠું મરચું જેવા મશાલાનો ઉપયોગ કરે છે. ગામડામાં શાકભાજીની વાડીઓ થાય છે, પણ એ તો શહેરોમાં શાકભાજી વેચી પૈસા રળવા માટે; નહિ કે ગામના લોકને શાક ખાવા માટે.

આમ પ્રાચીન અને અર્વાચીન મત વચ્ચે શાકના મહત્ત્વ વિષે તીવ્ર મતભેદ છે. ત્યારે આમાં સત્ય શું છે? અને આહારમાં શાકનું યોગ્ય સ્થાન શું છે તે જાણવા પોષક તત્ત્વોના પાયા પર તેને તપાસીએ. પાન, ફૂલ, ફળ, દાંડા, મૂળ, બીજ, એમ વનસ્પતિનાં ભિન્ન ભિન્ન અંગો શાક તરીકે વપરાય છે. આમાંનાં કયાં અંગોમાં પોષક તત્ત્વો રહ્યાં છે તે જાણીએ એટલે શાકનું પોષણમૂલ્ય સમજાય. કંદમૂળ અને બીજશાક સિવાય બીજાં શાકમાં તો સ્ટાર્ચ રૂપે કર્બોદિત નહિવત્ છે. બીજશાક સિવાય પ્રોટીન પણ બીજામાં નથી. સ્નેહ તો છે જ નહિ. આમ શાકમાં શક્તિપ્રદ કે ટકાવ કરનાર પોષક તત્ત્વો છે જ નહિ. પરંતુ શક્તિદાયક અને પૌષ્ટિક અન્ન માંસાદિમાં જીવન માટે અતિ અગત્યનાં એવાં ક્ષારો અને વિટામિન પોષક તત્ત્વોની જે ઊણપ છે તે તત્ત્વો શાકભાજીમાં ભરપૂર છે. કર્બોદિત, પ્રોટીન અને ચરબીવાળો પૌષ્ટિક આહાર ગમે તેટલો લઈએ તો પણ શાકભાજીમાં રહેલા ક્ષારો મળ્યા વિના શરીર તેનો પૂરતો ઉપયોગ કરી શકે નહિ અને તેથી લાંબે ગાળે શરીર ટકી શકે નહિ. અન્ન-માંસાદિમાં મોટે ભાગે ગંધક, ફોસ્ફરસ અને ક્લોરીન ક્ષારો છે ને ખટાશ (એસિડ) ઉત્પન્ન કરનારા છે; જ્યારે શાકભાજીમાં ચૂનો, સોડિયમ, પોટેશિયમ અને મેગ્નેશિયમ ક્ષારો વિશેષે છે ને ખારાશ ઉત્પન્ન કરનાર (એલ્કેલીન) છે. ખટાશને મારવા આ ક્ષારોની જરૂર છે. શરીરની નીરોગી સ્થિતિમાં લોહીમાં ન તો ખટાશ હોય ન તો વધુ પડતી ખારાશ હોય. પરંતુ લોહી સહેજ ખારાશ વાળું હોવું જોઈએ. અન્નાદિના ક્ષારોની ખટાશને

मारी लोहीने आवुं नीरोगी राखनार शाकभाजीनी खास अगत्य छे. पश्चिमनी प्रजा मोटे भागे मांसाहारी होवाथी अने मांस ए प्रचुर प्रोटीनवाळो खोराक होवाथी तेमांथी उपर मुजब झेरी खटास विशेष उत्पन्न थाय छे ते कारणे पश्चिमना आहारशास्त्रीओ शाकनी विशेष अगत्य दर्शावे छे ते स्वाभाविक छे. परंतु वनस्पति आहारीने शाकनी एटली बधी जरूर न होई शके. शाकमांनो काष्ठ रेसानो भाग दस्त साफ लाववामां मदद करे छे.

शाकभाजीनां उपयोगी पोषक तत्त्वोनो बने तेटलो पूरो उपयोग करवो होय तो—

(१) बनी शके तेटलां कूणां ताजां शाक ल्यो अने तेनो जलदी उपयोग करो.

(२) काचां खवाय ते काचां ज खाओ. कटका बने तेटला मोटा करो. आवुं कचुंबर अने कुंणी लीली भाजीओनां पान विशेषे ल्यो. आ पाननी चटणी पण थई शके.

(३) जे शाकनी छाल पातळी होय ते छालने रहेवा दो, केमके तेमां किंमती तत्त्वो रह्यां छे.

(४) रांधतां शाकनां पोषक तत्त्वो बने तेटलां जळवाई रहे ते माटे तेमने सीधो ताप नहि लगाडतां गरम पाणीनी वराळथी बाफवां अने जरूर करतां वधु वखत चूला पर राखवां नहि.

(५) शाकनां क्षार तत्त्वो तेना रांधेला पाणीमां ओगळी जाय छे तेथी आ पाणीनो खावामां उपयोग करवो.

(६) रसोईमां शाक जेटलुं ज तैयार करवुं. तैयार थया पछी बने तेटलुं वहेलुं ते लेवुं.

शाकना प्रकार अने तेमना गुण

पत्र–शाक : तांदळजो, मेथी, सवा, डोडी, पालख वगेरे भाजीओ ए पत्रशाक छे. आमां लोह वगेरे जरूरी क्षारो अने विटामिन ए, बी$_2$ अने सी सारा प्रमाणमां भर्यां छे. भाजीओ रेचक छे. आ गुणोने लीधे भाजीनुं महत्त्व खूब छे.

फळ–शाक : रींगणां, कारेलां, घीलोडां, दूध, भींडा, कोळु वगेरे आ प्रकारनां शाक छे: तेमां क्षारो अने विटामिनो भाजी करतां थोडां छे. जो के टमेटा जेवा केटलाकमां ते सारी पेठे छे. आ शाकोमां स्टार्च अने प्रोटीन केटलेक अंशे छे.

कंद–शाक : बटाटा, शक्करीआं, सूरण, रताळु, डुंगळी, मूळा, गाजर, बीट, वगेरे आ जातनां शाक छे. आमांनां घणांखरांमां पुष्कळ स्टार्च–१० थी ३० टका जेटलुं होय छे. तेथी ते अन्ननी गरज घणे अंशे सारे छे. माटे ज तेमनो उपयोग एकादशी जेवा व्रतोपवासमां फलाहार (फराळ) तरीके थाय छे. शाकना विशिष्ट पोषणमूल्यनी दृष्टिए आ शाकोनी गणना शाकमां नहि परंतु अन्नमां करवी जोईए. गाजरमां केरोटिन रूपे विटामिन ए ठीक छे. बी$_2$ पण ठीक छे.

बीज–शाक : लीला वटाणा, वाल, तुवेर, चणा, वगेरेनी पापडी अथवा शींग ए बधां बीज–शाक कहेवाय. आ बधुं लीलुं कठोळ छे. तेनो शाक तरीके उपयोग सारी रीते थई शके छे. आमां स्टार्च अने प्रोटीननुं प्रमाण सारुं छे, अने ते लीलां होवाथी सुपाच्य अने मधुरे छे. आ तत्त्वोने कारणे ते कठोळनी अवेजमां चाली शके. तेमां केरोटीन पण ठीक छे.

शाकमां वघारनुं महत्त्व

वघार ए शाकनी आपणी बनावटनी खासियत छे. तेनी पाछळ शास्त्रीयता पण छे.

શાકમાં રહેલા કેરોટીનનું વિટામિન એમાં રૂપાંતર થવા ચરબીની જરૂર પડે છે. એટલે શાકને ઘી કે તેલમાં વઘારીએ તો શાકના કેરોટીનનું વિટામિન એ બની શકે છે. વળી વઘારમાં રાઈ, મેથી, અજમો, લસણ, એવા ગરમ મસાલાનો ઉપયોગ કરવાથી કેટલાંક શાકોનું વાયડાપણું-ગેસ ઉત્પન્ન કરવાનો દોષ નિવારણ થાય છે. આમ વઘારને શાકનો સંસ્કાર-વિધિ કહી શકાય. વઘાર ખરેખર આપણી શાસ્ત્રીય રાંધણકલાનો એક નમૂનો છે.

ફળની અગત્ય

શાકની જરૂર તો થોડીઘણી સૌનેય સમજાય છે. પરંતુ આપણામાં ફળ તો માંદાને માટે અથવા મોટા માણસોના શોખની વસ્તુ મોટે ભાગે મનાય છે. બોર, કેળાં, જામફળ, રાયણ, કેરી, એવાં ઋતુનાં સામાન્ય ફળો ગજા પ્રમાણે લોક સામાન્ય રીતે ખાય છે; પણ તે સ્વાદ કે શોખ ખાતર આરોગ્યની દૃષ્ટિએ તેની જરૂર સમજીને લેવાતાં નથી. આથી ઊલટું, ફલાહારવાદીઓ માત્ર ફળ ઉપર જ રહેવાથી સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય મળી શકે છે એમ માને છે. આપણા પૂર્વજો આદિ માનવો માત્ર ફલાહારી જ હતા અને સુંદર સ્વાસ્થ્ય ભોગવતા. વળી મનુષ્યના દાંતની રચના ઉપરથી કુદરતે માણસને સારુ ફલાહાર જ નિર્મ્યો છે. કુદરતે સ્વાભાવિક રીતે પકવેલાં ફળ એ જ મનુષ્યનો સાચો ખોરાક છે તેથી જ્યારે અન્ન અને તેને કૃત્રિમ રીતે અગ્નિથી પકવવા રસોઇ માનવજીવનમાં દાખલ થઈ ત્યારથી જ અનેક વ્યાધિઓ જન્મ્યા એમ અંતિમ ફલાહારવાદીઓનો મત છે. પરંતુ આજના વિજ્ઞાનયુગમાં કોઇ પણ વાદમાં તણાયા વિના આહારવિજ્ઞાન પ્રમાણે ફળની અગત્ય કેટલી છે તે જોઈએ.

ફળ ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે: રસવાળાં, માવાવાળાં અને મીંજવાળાં ફળો. લીંબુ, નારંગી, મોસંબી, કેરી વગેરે રસવાળાં; જામફળ, સકરજન, પપૈયું, કેળાં, ટેટી વગેરે માવાવાળાં; અને બદામ, પીસ્તા, અખરોટ, કાજુ, નાળીએર વગેરે મીંજવાળાં ફળ છે. આ ત્રણેય જાતનાં ફળોનું પોષણમૂલ્ય જુદું જુદું છે. પરંતુ તેમાં કેટલુંક પોષણમૂલ્ય સર્વસામાન્ય છે અને તે તેમાં રહેલાં ક્ષારો અને વિટામિન તત્ત્વો. એ રીતે અન્નાદિની ખટાશ ટાળવા શાકની ઉપયોગિતાની વાત આગળ કરી તે ફળને પણ લાગુ પડે છે. ફળની પચનીયતાનો આધાર તેની પકવતા પર છે. કાચા ફળમાં રેસાનો ભાગ વિશેષ હોવાથી પચવામાં વખત લાગે. ત્યારે ફળ પાકતાં રેસાનું રૂપાંતર રસમાં થવાથી તે જલદી પચે અને વિશેષ પોષક બને. ફળોમાં સાઈટ્રિક, મેલિક અને ટાર્ટરિક એમ ત્રણ જાતના એસિડ હોય છે. સાઈટ્રિક એસિડ-વાળાં ફળો ખટમધુરાં હોય છે. જેવાં કે લીંબુ, નારંગી, મોસંબી વગેરે-ટેટી, તડબૂચ, સકરજન વગેરેમાં મેલિક એસિડ અને દ્રાક્ષમાં ખાસ કરીને ટાર્ટરિક એસિડ છે. ફળોના પાચનમાં આ બધા એસિડનું રૂપાંતર ક્ષાર (આલ્કલી)માં થવાથી લોહી અને પેશાબની ખટાશ (એસિડિટી) ઓછી થાય છે. આમ ફળોના આ એસિડ ગુણકારી છે.

પોષણની દૃષ્ટિએ ફળોના બે ભાગ પાડી શકાય—એક પ્રકાર એવો કે જેમાં સાકર અથવા સ્ટાર્ચ રૂપે કર્બોદિત તત્ત્વ ૨૦ ટકાથી ઓછું હોવાથી શક્તિપ્રદ ખોરાક તરીકે ન ચાલી શકે. તેનો ઉપયોગ મોટેભાગે તેમાં રહેલાં ક્ષારો અને વિટામિન તત્ત્વોને કારણે જ થાય. રસ અને માવાવાળાં ઘણુંખરાં ફળો આ વિભાગમાં આવે. પરંતુ કેળાં, ખજૂર અને અંજીર જેવાંમાં ૭૦ ટકા જેટલું કર્બોદિત અને બેચાર ટકા જેટલું પ્રોટીન પણ હોય છે.

આમ તે લગભગ અનાજની બરાબરી કરતું હોવાથી મીસર, અરબસ્તાન જેવા દેશોમાં જ્યાં ખજૂરનો પાક પુષ્કળ થાય છે ત્યાં તે મુખ્ય ખોરાક તરીકે વપરાય છે.

આગળ જણાવેલાં મીંજવાળાં ફળોમાં તો ઘણુંખરાં પોષકતત્ત્વો એટલા સારા પ્રમાણમાં હોય છે કે તે ખોરાકની લગભગ પૂરી ગરજ સારે છે. સામાન્ય રીતે તેમનાં પોષક તત્ત્વો નીચે પ્રમાણે હોય છેઃ

	ટકા		ટકા
ચરબી	૫૦ થી ૬૦	ક્ષાર	૧ થી ૨
કર્બોદિત	૯ થી ૧૨	કાષ્ટક	૬ થી ૮
પ્રોટીન	૧૫ થી ૨૦	પાણી	૪ થી ૫

આ ઉપરાંત વિટામિન બી સમૂહ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં છે. આમ તેમાં ચરબી અને પ્રોટીન ઘણા પ્રમાણમાં હોવાથી ઉત્તમ પૌષ્ટિક ખોરાકમાં તેમની ગણના થાય છે. મગફળી અને નાળીએરનો સમાવેશ પણ આમાં થાય છે. આ ફળોમાં ચરબી ઘણી હોવાથી પચવામાં બહુ ભારે છે. પરંતુ તેમાંથી તેલ કાઢયા પછી જે ભાગ રહે તે પ્રોટીનને કારણે પૌષ્ટિક છતાં ભારે ન પડે. બેઠાડુ માણસોએ આ ફળોનો ઉપયોગ સંભાળપૂર્વક થોડા પ્રમાણમાં કરવો જોઈએ. તેમને ખૂબ ચાવી ચાવીને ખાવાં જોઈએ. અગાઉથી તેમને પલાળી અને વાટી લસોટીને ખાવાથી તે સુપાચ્ય બને. આ ફળોમાંથી અનેક પૌષ્ટિક પાકો બને છે.

ઉપર જણાવેલાં કર્બોદિત, ચરબી અને પ્રોટીનવાળાં ફળો તંદુરસ્ત માણસ માટે ખોરાક તરીકે વપરાય ત્યારે આગળ જણાવેલાં રસ અને માવાવાળાં ફળો માંદગીમાં અથવા મંદાગ્નિ, કબજિયાત વગેરે વ્યાધિઓમાં આપી શકાય. આ ફળો તંદુરસ્ત માણસને તો માત્ર રક્ષક આહારની ગરજ સારે છે.

હવે થોડાંક ફળોના વ્યક્તિગત ગુણો તપાસીએ.

—ચાલુ]

★

[અનુસંધાન પૃ. ૬૬]

આમ હું મોટો દાનવીર છું. મેં એક પ્રખર વિદ્વાનને રૂપિયા દશ હજાર આપી મારું જીવનચરિત્ર લખાવ્યું છે. એમાં એ લેખકે મને સંબોધનાં એક કવિએ લખેલો સોરઠો મૂક્યો છે તે સંભળાવું એટલે મારા દાનના પ્રમાણનો ખ્યાલ તમને આવશેઃ

"ખૂટયા બારસ મ્હાણુ, તકતી લાખોમાં ખપ્યા;
વણુનોંધ્યાં કૈં દાન, રહી ગયાં તવ શ્રીધરા!"

એ પુસ્તકનું નામ "દાનવીર શેઠ શ્રીધર કુબેર ધનાણી". તરત તમે એ પુસ્તકની નકલ દાનમાં માગશો. દિલગીર છું. વાત એમ છે કે એ પુસ્તક છપાઈ ગયા પછી મારે તેને રદ કરી તેની બધી નકલોનો નાશ કરવો પડ્યો કારણ ચોપડીનું શીર્ષક એટલે કે હમણાં કહ્યું તે નામ તેને પાને પાને ઉપર છપાવેલું તેમાં થોડીક છાપભૂલ થઈ ગયેલી—"દાનવીર શેઠ શિરોમણિ"ને બદલે "દાનવચીર શેઠ" છપાઈ ગયેલું!

૧૬-૪-૬૪

[આકાશવાણી, રાજકોટના સૌજન્યથી]

આપણી હોટલો !

સરોજિની મહેતા એમ. એ.

આપણા દેશની અન્ન-સમસ્યા, જે રાજદ્વારીઓ અને આયોજકોને માટે મોટી ચિંતાનો વિષય છે તે વિષે અત્રે કંઈ કહેવાનું નથી. મારે તો કહેવું છે શહેરોમાં જે 'હોટલો'ને નામે ઓળખાય છે તે ગંદાં, રોગનાં ધામ સમાં આહારગૃહો વિષે.

આ હોટલોની સ્થિતિ કેવી છે? ચીરાયેલી પતરાની ખુરસીઓ અને ચીકણાં ટેબલો એને શોભાવે છે. ચા-નાસ્તા માટે વપરાતાં પ્યાલાંરકાબીઓમાં તડ પડેલી હોય અને તેમાં મેલના થર હોય. બધાં એંઠાં વાસણ એક બાલદીમાં બોળી કાઢવામાં આવે અને કાળા મેશ જેવા મસોતાથી લૂછી બીજા ગ્રાહકને એમાં પીરસાય. પીરસનારાનાં કપડાં મેલાં, પરસેવાથી ગંધાતાં હોય. રસોડાની સ્થિતિનું તો વર્ણન ન કરવામાં જ સાર છે। રસોઈ કરનારનાં કપડાં અને શરીરનું પણ વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી!

છતાં, શહેરોમાં વસનારા પુરુષવર્ગના મોટા ભાગનો આહાર આ ગંદકીનાં ધામો જ પૂરો પાડે છે, જે કોહેલા, સડેલા પદાર્થોમાંથી બનાવેલો હોય છે અને વાસી તથા તાજાની મેળવણીથી તૈયાર થાય છે. કેટલીક વખત આ હોટલો કે વીશીઓના ખોરાકની અનારોગ્યતા એટલી હદે જાય છે કે ખોરાકના ઝેરથી મરણો પણ નીપજે છે. આવે વખતે વર્તમાનપત્રોમાં મોટાં મથાળાં સાથે સમાચાર છપાય છે, થોડો ઉહાપોહ થાય છે ને પછી હતું તેમનું તેમ ચાલ્યા કરે છે. આનો અંત ક્યારે આવશે?

ઘરના સ્વચ્છ ખોરાકની અને માતા કે પત્નીના હાથની મીઠાશ ભરેલી રસોઈની વાતો કરવી સહેલી છે: પણ શહેરમાં રહેનારા લાખો માણસોને ઘર હોતું નથી—માથા ઉપર છાપરું જો હોય તો કોઈ ગલીમાં એક નાની સરખી અંધારી ખોલીમાં દસ, બાર કે પંદર વીસ પુરુષો હારબંધ ચટાઈઓ પાથરી સૂઈ જાય તેટલા પૂરતું. માતા કે પત્ની તો સેંકડો માઈલ દૂર વતનમાં હોય. એમને લાવીને શહેરમાં ક્યાં રાખે! એટલે એમને આ હોટલોમાં જમ્યા સિવાય છૂટકો જ નથી. પગ લાંબા કરવાની જગા ન હોય ત્યાં હાથે રસોઈ કરવાની પણ સગવડ ક્યાં!

હોટલોની પ્રથા શરૂ થયાને અર્ધી સદી ઉપરાંત સમય વીત્યો હશે, પણ એમની સ્વચ્છતામાં કશો સુધારો વધારો થયો નથી; ઊલટું વસ્તીના વધારા સાથે ઘરાકીની ભીડ વધી એટલે સ્વચ્છતા ઘટતી જાય છે! ખાનારાને નથી સૂઝ કે નથી આરોગ્યનું જ્ઞાન. તો પછી હોટલોના માલિકોને શી પડી હોય કે એ સ્વચ્છતાની કાળજી રાખે?

આપણે કહીએ છીએ કે રોગો વધતા જાય છે. પણ આવો ખોરાક ખાનારાને રોગો ન થાય તો કોને થાય? વસ્તીના વધારાથી ગામડાં પોતાની પ્રજાને પોષી શકતાં નથી; એટલે શહેરો તરફ બધો ધસારો થાય છે. અને એ ધસારો કરનારાને નથી મળતું સ્વચ્છ રહેઠાણ કે નથી મળતો સ્વચ્છ ખોરાક.

અસ્વચ્છ ખોરાક જરૂરિયાતને લીધે ખાવો પડે છે, તેમ શોખથી પણ ખવાય છે. ભેળપુરી, પાણીપુરી, લાબાપુરી, રગડો ફરસાણ, ઈડલી, ઢોંસા એવી ફક્ત જીભના સ્વાદ સંતોષવા ખવાતી ચીજો પણ ગંદાં રસોડામાં ગંદા માણસો જ બનાવે છે. અલબત્ત એ

સ્વાદિષ્ટ બહુ હોય છે. પણ એ કેવા સંજોગોમાં બનાવાય છે તે કોઈ તપાસતું નથી. કહે છે કે ભેળપુરીમાં વપરાતી ગળી ચટણી માટે ગોળ અને ખજૂરનાં ખાલી બારદાન-જેણે ઠેરઠેરની ધૂળ અને કચરો પોતાનામાં સમાવ્યાં હોય છે, તેને પાણીમાં નાખી, નીચોવી, એ નીચોવેલાં પાણીમાંથી આ ચટણી બને છે! તૈયાર પદાર્થો ઉપર રસ્તાની ધૂળ ઊડે છે અને માખીઓ બણબણે છે.

અડધી સદીથી જેનો ઉકેલ નથી આવ્યો તેનો ઉકેલ હવે શી રીતે આવશે? જો મ્યુનિસિપાલિટી કડક હાથે કામ લેવાનું શરૂ કરે તો કદાચ પાંચ-દસ વર્ષે ફેર પડે. પણ મ્યુનિસિપલ કોરપોરેટરોને શી પડી છે કે આવા પ્રશ્નો ઉપર લક્ષ આપે? સામસામા પક્ષની સાઠમારીઓ એમાં જ એમના નગરપાલિકાના સભ્યપદની સાર્થકતા છે!

એમ પણ દલીલ કરવામાં આવે છે કે સ્ત્રી-સંસ્થાએ એ સામુદાયિક રસોડાનું કામ ઉપાડવું જોઈએ. સ્ત્રી-સંસ્થાઓ રસોડાં સ્વચ્છ જરૂર રાખે અને સારી રસોઈ પણ કરાવે. પણ એમનું ભોજન હોટલોનાં ભોજન કરતાં મોંઘું તો પડે જ. કારણ હોટલ માલિકોની માફક સ્ત્રી-સંસ્થાઓ કોહેલાં સડેલા અનાજ કે શાકભાજી ખરીદી શકે નહિ. તેમજ સગીર વયના છોકરાઓને, નજીવા પગાર અને એઠું ખાવાનું આપી પીરસણિયા તરીકે રાખી એમનું શોષણ પણ કરી શકે નહિ. વળી સ્વચ્છતા જાળવવામાં પણ થોડું ખર્ચ તો થાય જ: અને આપણા જનસમૂહમાં હજી એવી સમજ આવી નથી કે સસ્તો ખોરાક ખાઈ તંદુરસ્તીને બગાડવા કરતાં થોડો મોંઘો ખોરાક ખાઈ આરોગ્ય જાળવવું એ વધારે ઇષ્ટ છે.

જીભના સ્વાદ માટે અસ્વચ્છ ચીજો ખાવાનો કોઇ બચાવ નથી. એ વસ્તુઓ ખાવી એ આરોગ્ય માટે હાનિકર્તા છે એ વાતનું શિક્ષણ તો ઘરમાંથી જ મળી શકે. કેટલીક શાળાઓમાં ફેરિયાઓને અંદર આવવાની મનાઈ કરી હોય છે અને દરવાજા બંધ કરવામાં આવે છે; તો છોકરાં પાછલે દરવાજે જઈ બંધ દરવાજામાંથી હાથ બહાર કાઢી ખાવાની ચીજો ફેરિયાઓ પાસેથી ખરીદે છે, તે નજરે જોયું છે. એટલે આ ખાવું તે માંદગીને નોતરવા બરાબર છે એમ માબાપ છોકરાંના મન ઉપર ઠસાવે નહિ ત્યાં સુધી એ ખાવાનું બંધ કયાંથી થાય? આવું ખાવા માટે માબાપ બાળકોને પૈસા શું કામ આપે છે?

સમસ્ત દેશની સમસ્યાનું નિરાકરણ કરવાનો દાવો કરતી એક સંસ્થાની પરિષદ વખતે એક સામાજિક કાર્યકર બહેને સૂચના મોકલી કે હોટલોની ગંદકી દૂર કરવાનું કામ એ સંસ્થાએ ઉપાડી લેવું જોઈએ કારણ એ પણ ખોરાકનો જ પ્રશ્ન છે. પણ સંસ્થાના મુખ્ય સંચાલક તરફથી જવાબ મળ્યો કે એ અમારું ક્ષેત્ર નથી! જ્યાં પરિષદ ભરાઈ હતી એ ગામમાં તો થોડા મૂળા ઉગાડવા સિવાય સંસ્થાએ બીજું કશું કર્યું જ નહોતું!

જાગ્રત જનસમૂહ હોટલોની ગંદકી દૂર કરવા ઉહાપોહ કરે, પણ એનો અમલ કરવાનું કામ તો મ્યુનિસિપાલિટી અને સરકારના આરોગ્યખાતાનું જ છે.

આ સદીની પહેલી પચીસી સુધી ઇંગ્લાંડમાં હોટેલોમાં કોલ્ડ સ્ટોરેજ-રેફ્રીજરેશનની વ્યવસ્થા નહોતી. એ વખતે લંડનની દૂધની ડેરીઓ રાત્રે વધેલું ધડેધડા દૂધ રસ્તા ઉપર ઢોળી નાખતી તે નજરે જોયું છે. બીજે દિવસે તો વહેલી સવારથી તાજું દૂધ જ ગ્રાહકોને આપવાનું-વાસી વપરાય જ નહિ—મ્યુનિસિપાલિટીનો એ કાયદો હતો અને ડેરીઓ પણ

નાગરિક ધર્મ સમજી એનો અમલ કરતી. આપણી હોટલોના કે દૂધની દુકાનોના માલિકોમાં આવી નાગરિકતાની ભાવના કદી પણ આવશે ખરી?

દરેક કારખાનું પોતાની કેન્ટીન ચલાવે અને એનો લેબર ઓફિસર એ કેન્ટીનની સ્વચ્છતા માટે ખૂબ તકેદારી રાખે તો થોડેઘણે અંશે પણ આ સમસ્યા ઉકલે. શહેરોમાં કારખાનાંના કામદારોની સંખ્યા બહુ મોટી હોય છે. એમને દિવસમાં એક વખત તો આવાં કેન્ટીનમાં સ્વચ્છ, આરોગ્યપ્રદ ખોરાક મળી શકે.

શહેરોમાં જે ગીચ વસ્તીનાં મકાનો (slums) છે તેની સાથે હોટલોનો પ્રશ્ન જોડાયેલો છે. એ રહેઠાણોને બદલે દરેક કુટુંબને સ્વચ્છ અલગ વસવાટ મળે તો પછી કામદારો અને અન્ય લોકો પોતાના કુટુંબને વસાવી શકે, અને ગંદી હોટલોના ઝેરી ખોરાક ખાવો ન પડે. એ વસ્તુ સહેલી નથી. પણ યુરોપનાં ઘણાં શહેરોએ એનો સફળ ઉકેલ આણ્યો છે. આ રહેઠાણોનો પ્રશ્ન તો બીજો એક આખો લેખ માગી લે છે એટલે એને વિષે વિસ્તારથી ન લખતાં એટલું જ જણાવું છું કે એ અતિ વિકટ પ્રશ્નનો ઉકેલ ન આવે ત્યાં સુધી હાથ જોડી બેસી ન રહેવાય. શહેરોની વસ્તીના મોટા ભાગના આરોગ્ય સાથે સંકળાયેલો આ સવાલ હલ કરવા ગમે તે ભોગે પ્રયત્ન તો થવા જ જોઈએ. આ ગંદો, અનારોગ્ય ખોરાક પ્રજાને ધીમા ઝેરથી મારી નાખે તે આપણે મૂંગા મૂંગા જોયા કરીશું?

❋

શિયાળામાં સેવન કરી શક્તિનો સંગ્રહ કરો

ઊંઝા ફાર્મસીનાં બે ઔષધરત્નો

હાથી છાપ

ચ્યવનપ્રાશાવલેહ : કિંમત :

[અષ્ટવર્ગયુક્ત] ૧૧૦ ગ્રામ રૂ. ૧=૧૫

જેનું સેવન કરી ચ્યવન ઋષિ ૨૨૦ ગ્રામ રૂ. ૨=૧૦

વૃદ્ધમાંથી નિત્યયુવાન બન્યા હતા. ૪૫૦ ગ્રામ રૂ. ૪=૦૦

બૃહત્ સુવર્ણમાલિની વસંત

જે સોનું, મોતી, બંગ, કેસર, કસ્તુરી વગેરે અનેક ઔષધિના સંયોગથી તૈયાર થયેલ છે.

કિંમત : ૧૦ ગ્રામના રૂ. ૨૫=૦૦

ઊંઝા ફાર્મસી : ઊંઝા (ઉ. ગુજરાત)

સોલ ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ : ઊંઝા ટ્રેડીંગ કંપની, હાજા પટેલની પોળ, રીલીફરોડ, અમદાવાદ

અમદાવાદના એજન્ટ : પારેખ મેડિકલ સ્ટોર્સ, ગાંધીરોડ, મહાવીર સ્વામીના દેરાસર સામે.

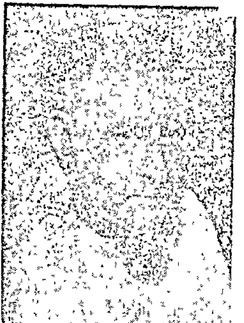

શ્રી. શંકરદત્ત પાર્વતીશંકર શાસ્ત્રી

નટવર મિસ્ત્રી

એક સવારે શાસ્ત્રીજી અને હું કવિવર શ્રી. ન્હાનાલાલને મળવા જઈ રહ્યા હતા, તે વખતે મારી ઉમર ઘણી નાની—પંદર જ વર્ષની. રસ્તામાં વાતચીતમાં મેં કહ્યું, "કોઈ કોઈ વાર એવી નિરાશા આવી જાય છે. ને પછી એમ થાય છે કે ભણવાનું પડતું મૂકી સિનેમાની દુનિયામાં નાસી જાઉં અને સિનેમામાં કામ કરું." "તે શું સિનેમાની જિંદગીમાં સુખ, શાંતિ અને વૈભવ છે? એ નટ-નટીઓનાં જીવનમાં પવિત્રતા કેટલી છે? એ તારી જિંદગીનું ઘડતર શું કરવાના હતા?" એમણે સામે પ્રશ્નોની ઝડી વરસાવી દીધી. મેં કહ્યું, "ના, ના; આ તો ફક્ત આવા વિચાર આવી જતા તે મેં તમને કહ્યું!" "પણ એવો વિચાર માત્ર કેમ આવે?" એમણે સામો સવાલ કર્યો, અને હું ચૂપ થઈ ગયો. આ હતી એમની ચારિત્ર માટેની દૃઢ માન્યતા. મલિન વિચાર માત્ર પણ ન આવવો જોઈએ! એ એમનાં આપ્તજનોમાં સહેજ પણ ચારિત્રની ખામી જોતા કે અકળાઈ ઊઠતા! અને પોતે અંદરથી દ્રવી જતા.

સુરતના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શાસ્ત્રીકુટુંબના તેઓ નબીરા હતા. ગુજરાતના સુવિખ્યાત કેળવણીકાર શ્રી. ભૂપતરાય શાસ્ત્રીના તેઓ ભત્રીજા થતા; અને એમને તેઓ પિતાતુલ્ય ગણતા અને એટલું જ એમનું માન પણ સાચવતા.

ધીરગંભીર મુખાકૃતિ છતાં તેઓ અતિ આનંદી અને વિનોદી પ્રકૃતિના હતા. વિનોદમાં અચ્છા અચ્છાની એ મશ્કરી પણ કરી નાંખતા, છતાં કોઈનું અપમાન કરતા નહિ. મંદ મંદ હાસ્ય સાથે વિનોદી પ્રસંગો કહેવાની કે વાર્તાલાપ કરવાની કળા એમને એવી નૈસર્ગિક રીતે વરેલી હતી કે કોઈ એમની પાસે બેસતાં ધરાતું જ નહિ. અને છતાં એમના એ અસ્ખલિત વિનોદી વાર્તાલાપમાં એ રમૂજમાં અને કલાત્મક રીતે અતિ ગંભીર વિષયો પણ ચર્ચી નાંખતા,—વિષયના ગાંભીર્યને જરા પણ આંચ આવવા દીધા વિના. દ્વૈત અને અદ્વૈતની વાતોયે રમૂજમાં સમજાવી શકતા! એ એમની શક્તિ હતી.

એમના ઇતિહાસ, ભૂગોળ, રાજકારણ, ગુજરાતી, સંસ્કૃત, કળા, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોના જ્ઞાનથી તેઓ કોલેજોના અધ્યાપકો તથા સાક્ષરોને પણ આકર્ષતા. ભાષા ઉપર એમનો અજબનો કાબૂ હતો. પ્રિન્સ ક્રાપોટકીનના 'ક્રાંતિ', 'ભૂખમરાનો ઉપાય' વગેરે ગ્રન્થોનો ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરી ગુજરાતને એમણે ગુજરાતી ભાષાની શક્તિનો ખ્યાલ કરાવ્યો. "જોમ ભાષામાં નહિ બલ્કે લેખકના જીવનમાં હોવું જોઈએ. એના જીવનમાં એ હશે તો એની ભાષામાં આપોઆપ આવશે" એમ એ વારંવાર કહેતા.

ત્યાગ અને દેશદાઝની ભાવના એમના જીવનમાં વણાયેલી હતી. તેમની વિદ્યાર્થી જીવનની કારકિર્દી બહુ તેજસ્વી હતી. ઇન્ટર આર્ટ્સ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો ત્યાં ગાંધીજીની અસહકારની ચળવળ આવી અને શાળા-કૉલેજનો બહિષ્કાર પોકારાયો કે તરત જ તેમણે ગાંધીજીના એલાનને માન આપી કૉલેજ છોડી દીધી—સેવાકાર્યમાં જોડાયા, અને પાછળથી જેલ પણ ભોગવી. એમણે આ પગલું ભર્યું તે વખતે એમના વડીલોએ અને સ્નેહીઓએ એમને એમના આ પગલાથી ભાવિ આશાસ્પદ જીવન છોડી ભૂખમરો પણ વેઠવો પડશે તે સમજાવેલું પરંતુ તેઓ મક્કમ હતા. દેશને ખાતર જીવનભર અકિંચન રહેવું પડે તો તે પણ એમને મંજૂર હતું, અને સમજપૂર્વક એમણે આજીવન ભેખ સ્વીકાર્યો! એમણે દુનિયાને જેટલું આપ્યું છે તેના સોમા ભાગનું પણ એમણે દુનિયા પાસેથી લીધું નહિ.

ત્યાર બાદ એમણે પોતાની સેવાઓ નવજીવન કાર્યાલય, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય વગેરે સંસ્થાઓને આપી. શરૂઆતનાં વર્ષો વિદ્યાપીઠમાં શ્રી. આચાર્ય કૃપાલાણી તથા 'નવજીવન'માં સ્વામી આનંદ સાથે ગાળેલાં. તે એમના જીવનમાં ઘડતરના દિવસો હતા તે એ કદાચ્યારેય ભૂલતા નહિ; વૃત્તિએ તેઓ સાધક હતા. એમનો ગૃહસંસાર બહુ લાંબો ન ચાલ્યો. સંતાનો નાનપણમાં જ ગુજરી ગયાં અને માત્ર ૩૨ વર્ષની ભરયુવાનીમાં તેમનાં પત્નીનું અકાળે અવસાન થયું. ત્યારપછી એમણે ફરી પરણવાનું પસંદ ન કર્યું, અને પોતાની વૃત્તિઓને આત્માના કલ્યાણાર્થે સાધના તરફ વાળી. તેમનાં વિધવા મોટાંબેન પૂ. ચંચળબેન એમની એકની એક પુત્રી જયપ્રભા સાથે શ્રી. શંકરદત્ત સાથે રહેતાં હતાં. મારા ખ્યાલ પ્રમાણે તો તેઓ એમનાં પત્નીના મૃત્યુ પછી સાધુ જ થઈ જાત (એમના જીવનના છેલ્લા વરસ દરમ્યાન મારી આ માન્યતાને સત્ય તરીકે તેમણે જાતે સ્વીકારેલી) પરંતુ વિધવા મોટાં બહેન અને નાદાન ભાણી જયપ્રભા પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રેરાઈ એમણે ઘરસંસાર ચાલુ રાખેલો અને પોતાના હાથે જયપ્રભાબેનને બી. એ. સુધી ભણાવ્યાં, એક પુત્ર સમોવડીની તાલીમ આપી અને ખાનદાન કુટુંબના સુશિક્ષિત, નવયુવાન, આશાસ્પદ આર્કિટેક્ટ શ્રી. જનાર્દન દલપતરામ શાસ્ત્રી વેરે પરણાવ્યાં. એક ફરજ સમજીને કોમળ હૃદય અને પ્રેમને વશ થઈ તેમણે આ સમય દરમ્યાન ઘરસંસાર ચલાવ્યો, પરંતુ એમનું ચિત્ત ક્યાંક બીજે જ હતું. સંસારીઓ વચ્ચે રહીને પણ તેઓ સંસારમાં પૂરો રસ નહિ લઈ શકેલા.

તેમની રહેણીકરણી તથા રીતભાત તદ્દન સાદી અને નિખાલસ હતી. ખોરાક સાત્વિક પણ સૂક્ષ્મ હતો. એમના ધીર ગંભીર છતાં વિનોદી, મિલનસાર અને નિષ્કપટ સ્વભાવને લીધે તે બધાના મન હરી લેતા. એક નમૂનેદાર 'કૉન્વર્સેશનાલિસ્ટ' હોઈ બહોળું મિત્રમંડળ તેમની આસપાસ વિંટળાયેલું રહેતું. એમના મુખારવિંદ૫ર જ એવી આભા હતી કે એના દર્શન-માત્રથી માણસ એમના તરફ આકર્ષાતા. એ જ્યાં હોય ત્યાં પ્રેમ, સંયમ, આનંદ અને પવિત્રતા વાતાવરણમાં ટપકતાં. એમનું પ્રેમપૂર્ણ સાન્નિધ્ય એ પણ એક અનેરા અનુભવની વસ્તુ હતી.

જીવનનું વલણ એમનું ભક્તિમાર્ગ તરફ હતું; અનેક બ્રહ્મનિષ્ઠ સંતોના પરિચયમાં તેઓ આવેલા અને ધીમે ધીમે સાધના માર્ગે પણ તેઓ આગળ વધ્યા હતા. જીવનનાં પાછલાં વર્ષો તેમને નર્મદાને કાંઠે ગાળવાની ઉમેદ હતી પરંતુ તે શક્ય ન બની શક્યું. દુર્ભાગ્યે પાછલી અવસ્થામાં એમને 'કેન્સર'નો જીવલેણ રોગ લાગુ પડ્યો અને લગભગ એક વરસની માંદગી ભોગવી દેવલોક પામ્યા. આ માંદગી તેમણે સંયમ અને આનંદપૂર્વક સહન કરી અને માંદગી દરમ્યાન ચિત્તને અંતર્મુખ કરી દિવસો ધ્યાન, જપ, તપ તથા હરિસ્મરણમાં ગાળી આત્માને ખૂબ ઉન્નત સ્થાને પહોંચાડ્યો અને પરમ ગતિને પામ્યા.

પિતા તથા ગુરુ સમા એ શ્રી. શંકરદત્ત શાસ્ત્રીને-શાસ્ત્રીકાકાને હું પ્રણમું છું.

દીવાલોવાળા મોટા જાપાનીઝ પદ્ધતિએ શણગારેલા ઓરડામાં લઇ જવામાં આવ્યા. કાચમાંથી બહારના બગીચાનો કાંસાનો મોટો ઘંટ અને પથ્થરના દીવાઓ દેખાતા હતા. તાતામી પર બે જાપાની સ્ત્રીઓ રંગીન કીમોનો પહેરીને બેઠી હતી. સંગીતના સાથથી ફૂલગોઠવણી કેમ થાય તે અમને દેખાડવા માટે આ બે સ્ત્રીઓ આવી હતી. એક બહેન બહાર જઈને જુદા જુદા પ્રકારનાં લીલીનાં ફૂલ લઈ આવી. બીજી બહેન બહાર જઈને 'કોટો' નામનું તંતુવાદ્ય લઇ આવી. આ 'કોટો' વીણાની માફક જમીન પર મૂકીને વગાડવામાં આવે છે. તાર મેળવવાની રીત સીતાર જેવી હોય છે. વગાડનાર બહેને જમણા હાથમાં ત્રણ વીંટીઓ તાર વગાડવા માટે પહેરી હતી. પહેલી બે આંગળીઓમાં બે, અને ત્રીજી અંગૂઠામાં. દરેક વીંટી પર નંગની જગાએ ધાતુનો ચોરસ ટુકડો હતો. આ ચોરસ ધાતુથી તે વાદ્યના તાર વગાડતી હતી. વગાડવાની રીત સીતાર જેવી જ હતી પણ વારાફરતી ત્રણે વીંટીથી વગાડવામાં આવતું હતું.

આ બહેને એક અતિ ઉદાસ રાગ વગાડવો શરૂ કર્યો. તે સાથે જ એક ફૂલદાનીમાં બીજી બહેને વિવિધ રંગનાં લીલી ગોઠવવાનાં શરૂ કર્યાં. આની અસર એટલી તો પ્રબળ થઈ કે આખું વાતાવરણ જાણે ઉદાસ થઇ ગયું. ગોઠવણી પણ જાણે ફૂલોની ઉદાસી દર્શાવતી હતી. ગોઠવ્યા પછી બહેને ફૂલદાનીને 'ટોકોનામા' પર ગોઠવીને મૂકી અને નાજુક ઝારીથી પાણી છાંટ્યું.

તે પછી બીજો રાગ વસન્ત ઋતુની બહાર અને તેના આનન્દમય વાતાવરણનો હતો. ફૂલ-ગોઠવણી કરતાં પહેલાં તે બહેને અમારી અને પોતાની વચ્ચે એક નાનકડો વાંસ અને રેશમનો પડદો મૂકી દીધો. જ્યારે પડદો ઊંચકી લીધો ત્યારે અમે જોયું તો તાતામી પર નાના મોટા પથ્થરો મૂકવામાં આવ્યા હતા. તે બહેન બહાર જઈને નવ નવ ઇંચ વ્યાસનાં અતિ સુંદર ગુલાબનાં ફૂલ લઈ આવી. કાપીકૂપીને એણે એવી સુંદર રીતે ગોઠવ્યાં કે જાણે વસન્ત ઋતુ આવીને ઊભી હોય અને એકાએક ઝાડ પાન ને ફૂલ ખીલી ઊઠ્યાં હોય! પેલા પથ્થરો પરથી જાણે ઝરણું ખળખળ કરતું વહેતું હોય એવો ભાસ થતો હતો. તે પછી ધીરે ધીરે એણે ફૂલને પાણી પાયું. આખો વખત બીજી બહેન સુંદર વસન્તનો, હૃદયને ઉમંગથી ભરી દે એવો, રાગ વગાડતી હતી. આ ગોઠવણી એટલી મૃદુતાથી, એટલા શ્રમથી, એટલી મનોહર રીતે થતી હતી કે જોતાં જરાએ કંટાળો નહોતો આવતો. ફૂલ-ગોઠવણીની કળા પર તો જાપાનીઓએ પ્રભુત્વ મેળવ્યું છે.

મુખ્ય મકાનની સામે બીજું નવું નાનું મકાન હતું તેમાં જમવાનો હોલ હતો. અમે ત્યાં જમવા ગયાં. જમવાના હોલને પણ આખી એક કાચની દીવાલ હતી. અને તેમાંથી સામે બગીચામાં મોટું ભૂરું સ્વિમિંગ પુલ દેખાતું હતું. દૂર દૂર ગોકોદામા બંદરનો બીજો એક ભાગ જણાતો હતો અને પેસિફિક સૂર્યનાં કિરણોથી ચળકાટ મારતો હતો.

જમ્યા પછી અમે એક વિશિષ્ટ પ્રકારના 'સાનકી' નામના બગીચામાં ફરવા ગયાં. આ બગીચાને 'ફૂલેલો બગીચો' કહેવામાં આવતો હતો કારણ કે આમાં ઘણાંખરાં ફૂલો અને છોડ પાણીનાં તળાવ અને હોજમાં ઉગાડેલાં હતાં. બગીચાની વચ્ચે મોટા સુંદર તળાવમાં કમળ અને લીલીનાં ફૂલ હજારોની સંખ્યામાં ઉગેલાં હતાં. ખૂણામાં એક પાંચ માળનું બૌદ્ધ પેગોડા ઊભું હતું. પાઇનનાં ઝાડ આખા બગીચામાં હતાં પણ તેનો ઘાટ વિચિત્ર અને સામાન્ય પાઇનનાં ઝાડથી તદ્દન જુદો હતો. બધાં જ ઝાડ એક જ દિશામાં વળી ગયાં હતાં અને

ઉપરથી શંકુદ્રુમને બદલે સપાટ આકારનાં હતાં કારણ કે સમુદ્રકિનારે હોવાથી ટાર્યફૂન અને ઝંઝાવાતની અસર થતી હતી.

અમે ત્યાંથી ગાડીમાં બેસીને કામાકુરા જવા નીકળ્યાં. કામાકુ પણ બહુ સુંદર, સમુદ્રકિનારે આવેલું હવા ખાવાનું સ્થળ છે અને પ્રવાસીઓનું માનીતું છે. આખે રસ્તે અમારી મોટર સમુદ્રને કિનારે કિનારે જતી હતી. સમુદ્રકિનારે ખૂબ ઘીચ છોડની ઝાડી હતી પણ બધા છોડ વિચિત્ર આકારના હતા કારણ કે સમુદ્રના પવનથી છોડના આકાર ઘડાય છે. કિનારા પર એક જગાએ બાળકોને રમવાનો બગીચો હતો તેમાં પથ્થરનું બનાવેલું ખરેખરા વહાણ જેવડા જ કદનું સ્પેનનું જૂના સમયનું વહાણ બાંધેલું હતું. એને મોટા મોટા પથ્થરના સઢ હતા અને ચમકદાર રંગોથી રંગેલું હતું.

આખરે અમે કામાકુરાના વિશ્વવિખ્યાત અમિત-બુદ્ધની પ્રચંડ મૂર્તિ પાસે આવી પહોંચ્યાં. મોટા બગીચામાં આવેલી આ મૂર્તિ સાતસો વર્ષ જૂની છે. તેની ઊંચાઈ ૪૪ ફીટ છે. ડોકું એકલું જ ૭૭ ઈંચ લાંબું છે. આંખો ૩૩ ઈંચ લાંબી છે. ૧૯૧૦-૧૧માં જ્યારે ત્યાં ધરતીકંપ થયો ત્યારે ડોકું ઈજા પામ્યું હતું એટલે હવે ડોકું છૂટું ઉપરથી મૂકવામાં આવ્યું છે જે અંદરની ધરી પર છૂટું ગોળગોળ ફરી શકે એવું હોવાથી તૂટવાનો સંભવ નથી. બેપુની ' દાઇ બુત્સુ ' (દૈત-બુદ્ધ)ની મૂર્તિની અંદર છે એવો આ મૂર્તિની અંદર પણ દાદર હોવાથી છેક ઉપર જઈ શકાતું હતું. આ મૂર્તિની ફરતાં બગીચામાં પચાસ વેંતિયા વૃક્ષો હતાં. આવાં સુંદર વેંતિયા વૃક્ષો મેં પ્રથમ વાર જ જોયાં. એમાં મેપલ, પાઇન, ફર, ઓક, સીડર વગેરે અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો હતાં. આ વિશાળ વૃક્ષો સીફતથી વર્ષોથી કાપકૂપ કરીને, મૂળ પણ કાપીકૂપીને, માત્ર બબ્બે જ ફીટ ઊંચાં બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. એમાંનાં કોઈ કોઈ તો સો સો વર્ષ જૂનાં હતાં. આ કળા તો જાપાનીઝ લોકોને જ હસ્તગત છે કે જીવન્ત વૃક્ષોને વેંતિયાં બનાવવાં, વેંતિયાં રાખવાં અને તેમ છતાં દોઢસો-બસો વર્ષ જીવાડવાં.

તે પછી અમે કામાકુરાનું વિખ્યાત શીન્ટો મંદિર જોવા ગયાં. અનેક પગથિયાં ચઢીને અમે આ સુંદર મંદિર જોયું અને ત્યાંના કૂવામાંથી લાકડાના પ્યાલામાં કાઢીને પવિત્ર પાણી પીધું. ત્યાંથી પછી મોટરમાં સમુદ્રને કિનારે કિનારે પાછાં ચાલ્યાં. આખે રસ્તે લીલોતરી અને ભૂરા સમુદ્રનું મનોહર દૃશ્ય આંખને ઠારતું હતું. રસ્તે પ્રવાસીઓ માટે નાનકડાં પ્રવાસગૃહો અને રમ્ય હોટેલો આવતી હતી. તે પછી એક બીજી ટેકરી પર આવેલી આધુનિક હોટેલમાં ચા પીવા ગયાં. ત્યાં ચા પીવાનો હોલ છેક છેડે હતો અને એને ત્રણે દીવાલો કાચની હતી. તેમાંથી એટલો તો લીલોછમ પ્રદેશ અને એટલી ઘીચ ઝાડી જણાતાં હતાં કે જાપાન કેટલો લીલો દેશ છે તે આશ્ચર્યસક યાદ આવ્યા વગર રહેતું નહિ. હોલની બહાર એક વરંડામાં જાપાનમાં બનતાં કલ્ચર મોતીના ચારે ચાર રંગનાં મોતીના નમૂના કાચના કબાટમાં ગોઠવવામાં આવ્યા હતા: પીળું, સફેદ, ગુલાબી અને ભૂરું.

પાછાં ટોકિયો ફરતાં રસ્તામાં અમારા ભોમિયાએ મોટર ઊભી રખાવી. એક પ્રાચીન ઘર જોવા એ અમને લઈ ગયો. બહુ જૂનું આ ઘર, ખૂબ જ અંધારું હતું. ઘણાં વર્ષો પહેલાં મૃત્યુ પામેલાં આ દંપતીની બધી જ વસ્તુઓ સાચવીને અહીં સંગ્રહસ્થાનના રૂપમાં મૂકવામાં આવી હતી. કીમોનો, ઘાસનાં ચંપલો, વાસણકૂસણ, શોભાની વસ્તુઓ, વગેરે રૂમ

પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવી હતી. જૂના વખતનો વાટવાનો પથ્થર, શાક કાપવાનો પથ્થર, અનાજ ઝાટકવાની ટોપલી, ચમચા, પ્યાલા, જૂનાં બખ્તરો, વગેરે પોતપોતાની જગાએ ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં. દરેક રૂમમાં વચ્ચે એક ખાડો બનાવીને એમાં ચોરસ સગડી મૂકવામાં આવી હતી ને તેમાં કોલસા હતા. દરેક ખાડાની ઉપર છતમાંથી સાંકળ વડે એક મોટી કીટલી લટકાવવામાં આવી હતી. જાપાનમાં દરેક ઘરમાં આવી કીટલીમાં ચા માટે અને શિયાળામાં હાથ-મોં ધોવા માટે પાણી તો ઉકળ્યા જ કરતું હોય, કારણ કે જાપાનમાં શિયાળો બહુ આકરો હોય છે, અને ચા પીવામાં આ લોકો બહુ શૂરા હોય છે.

એક રૂમમાં ઘરની પૂજા હતી. ઊંચે પાટિયા પર નાનું લાકડાનું શીન્ટો મંદિર મૂકવામાં આવ્યું હતું. ઊંચું એટલા માટે કે કોઈ હાથ લગાડી ન શકે કે નુકસાન કરી શકે નહિ. આગળ રકાબીઓમાં ફળ, ચોખા, શાકભાજી વગેરે ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં. આ બધાં ગત પિતૃઓના આત્મા માટે હતાં કારણ કે શીન્ટો ધર્મ એટલે જ પિતૃપૂજા. જાપાનીઓ જમવાનું, નહાવાનું, ચા પીવાનું ને વાળ ઓળવાનું સુદ્ધાં જમીન પર ઊંધા પગ રાખીને કરે પણ ધર્મની પૂજા ઊભા ઊભા કરે. જાહેર ધર્મસ્થાનોમાં જો કે એ લોકો બેઠાં બેઠાં જ પ્રાર્થના કરે છે. ઘરમાં રાખેલું આ નાનું મંદિર પણ અતિ આકર્ષક હતું. કોઈ કોઈ રૂમોમાં કબાટોમાં વિચિત્ર પ્રતીક હતાં જેની પૂજા આ દંપતી કાયમ કરતાં કારણ કે એમને સંતાન નહોતું.

ખૂબ જ અંધારો જમવાનો ઓરડો લાકડાના ફરનિચરથી શણગારેલો હતો. એમાં અમને ચા પીવા માટે લઈ જવામાં આવ્યાં. લાંબી લાકડાની બેન્ચો પર અમે બેઠાં. અમારે માટે જે સ્પેશિયલ ચા બનાવવામાં આવી હતી તે મારાથી તો પી શકાઈ જ નહિ. ગરમ પાણીમાં ચેરીના વૃક્ષના મ્હોરનું ખારા અથાણા જેવું બનાવીને નાખવામાં આવ્યું હતું. એમાં મીઠું ઉમેરવામાં આવ્યું હતું ! ! સાથે ખારાં બિસ્કિટ જેવી કાંઈક વાનગી હતી પણ તે પણ હું ખાઈ ના શકી. કૂવામાંથી પાણી ખેંચવા માટે સુંદર લાલ રંગની ઉપર સોનેરી આકૃતિ દોરેલી લાકડાની ડોલો એક ખૂણામાં પડી હતી તે પરથી લાગ્યું કે આ ઘર ઘણું જૂનું હોવું જોઈએ કારણ કે ઘણાં વર્ષોથી જાપાનમાં નળ છે. બહાર નીકળ્યા પછી થયું કે આવા અંધારા ઘરમાં કેમ કોઈ રહી શકતું હશે? પણ પછી થયું કે આપણે ત્યાંનાં પણ જૂનાં ઘરો કેટલાં અંધારાં હોય છે?

પાછાં ટોકિયો પહોંચીને ત્યાંના વિશ્વવિખ્યાત ડીપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોર્સ જોયા અને ૨૩મી મેએ સવારે નાસ્તો ખાઈને, નહાઈ ધોઈને, સવા વાગે બપોરે 'એર ઈન્ડિયા'ના જેટ પ્લેનમાં બેઠી તે રાતે સાડા અગિયારે મુંબાઈ આવી પહોંચી.

સમાપ્ત

ખુલાસો

'પ્રસ્થાન'ના ૨૦૨૦ ના વૈશાખ અંકમાં 'કવિવર શ્રી ન્હાનાલાલની પ્રતિભા' નામનો લેખ છપાયો છે તે કવિશ્રીની તાજેતરમાં જન્મજયન્તી ઉજવાઈ હતી તે પ્રસંગે આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી એ ભાગ લીધો હતો.—સંચાલક

શ્રી લાલબહાદુર શાસ્ત્રી

दृष्टिपूत न्यसेत् पादम् ॥ વર્ષ ૩૮ ૦ અંક ૯ ૦ સંવત ૨૦૨૦ ૦ અષાઢ

આદ્યતંત્રી : રામનારાયણ વિ૦ પાઠક ૦ સંચાલક રણછોડજી કે૦ મિસ્ત્રી

પ્રસ્થાન

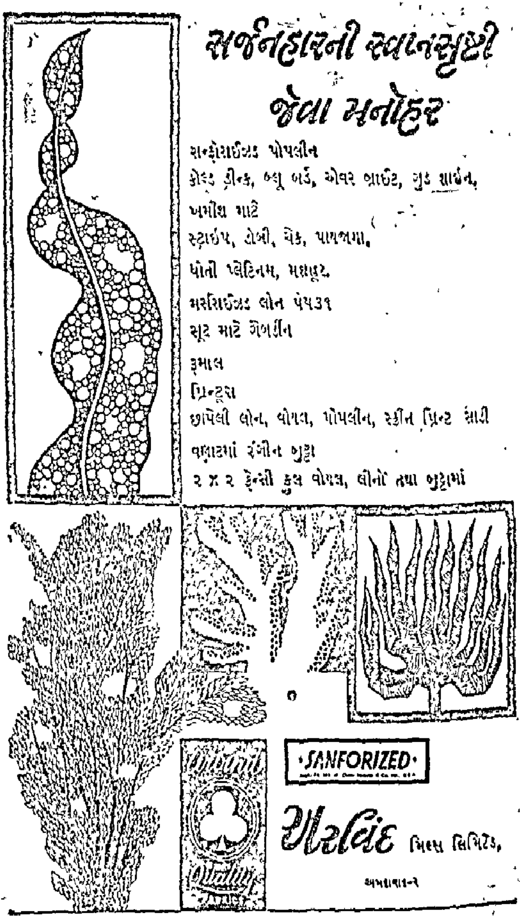

સર્જનહારની સ્વપ્નસૃષ્ટિ
જેવા મનોહર
સન્ફોરાઈઝડ પોપલીન
કોર્ડ ફ્રીન્ક, બ્લૂ બર્ડ, એવર બ્રાઈટ, ગુડ શાઈન,
ખમીશ માટે
સ્ટ્રાઈપ, ડોબી, ચેક, પાયજામા,
ધોતી પ્લેટિનમ, મશહૂર.
મરસિરાઈઝડ લોન પેપ૩૧
સૂટ માટે ગેબર્ડીન
રૂમાલ
પ્રિન્ટ્સ
છાપેલી લોન, વોયલ, પોપલીન, સ્ક્રીન પ્રિન્ટ સાડી
વાળાટમાં રંગીન બુટ્ટા
૨ x ૨ ફેન્સી કુલ વોયલ, લીનોં તથા બુટ્ટામાં
SANFORIZED
અરવિંદ મિલ્સ લિમિટેડ,
અમદાવાદ

તા. ૧ લી એપ્રિલ, ૧૯૬૨ થી
સમસ્ત ગુજરાત રાજ્યમાં
મેટ્રિક પદ્ધતિમાં તોલનો
ઉપયોગ ફરજીઆત બન્યો છે.

રોજિંદા વ્યવહારમાં
લેવડ-દેવડ કરતી વખતે
શેરને બદલે કિલોગ્રામ,
મણને બદલે ક્વીન્ટલ અને
તોલાને બદલે ગ્રામમાં જ
આપની ખરીદી તેમ જ ભાવો
કરવાનો આગ્રહ રાખો.

મેટ્રિક પદ્ધતિ સિવાયનાં અન્ય વજન પાસે રાખવાં એ, સજાને પાત્ર ગુનો બને છે. જૂનાં તોલ-વજન વાપરનાર શિક્ષાને પાત્ર બને છે.

સરળતા અને સમાનતા માટે મેટ્રિક પદ્ધતિ અપનાવો.

★

માહિતી ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય, સચિવાલય, અમદાવાદ દ્વારા પ્રકાશિત

દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્ પાદમ્ ॥ - અષાડ સંવત ૨૦૨૦ પુ૦ ૭૮ અંક ૩

નેહરુની મનીષા

ભારતની પ્રજા તરફથી મને એટલો તો સ્નેહ અને ચાહના મળ્યાં છે કે હું જે કાંઈ કરું તેથી તે ઋણ અંશમાત્ર પણ ચૂકવાતું નથી. અને ખરેખર સ્નેહ જેવી મૂલ્યવાન વસ્તુનું ઋણ ચૂકવવાપણું હોય પણ નહિ. અનેક લોકોની પ્રશંસા થઈ હશે, કેટલાક લોકોનું સન્માન પણ થયું હશે, પરંતુ ભારતની પ્રજાના તમામ વર્ગોનો સ્નેહ મને એટલો તો વિપુલ પ્રમાણમાં સાંપડ્યો છે કે એથી હું લાગણીવશ બની જાઉં છું. હું તો માત્ર એટલી જ આશા રાખું છું કે હું જે કાંઈ બાકીનાં વર્ષો જીવું તેમાં મારા લોકોના સ્નેહને અપાત્ર બનું નહીં.

હું અંતરની સર્વ સચ્ચાઈ સાથે જાહેર કરવા ઇચ્છું છું કે મારા મૃત્યુ બાદ કોઈ પણ ધાર્મિક વિધિ કરવામાં આવે એવું હું ઇચ્છતો નથી. હું એવી કોઈ વિધિમાં માનતો નથી અને એક આચાર તરીકે પણ એવી વિધિ ચલાવી લેવી તે દંભ સમાન છે. અને આપણી જાતને તથા બીજાને ભ્રમમાં નાખવાના પ્રયત્ન સમાન છે.

હું જ્યારે મૃત્યુ પામું ત્યારે મારા દેહનો અગ્નિસંસ્કાર કરાય એમ હું ઇચ્છું છું. જો હું વિદેશમાં મૃત્યુ પામું તો મારા દેહનો અગ્નિસંસ્કાર ત્યાં કરવો અને મારાં અસ્થિફૂલ અલ્હાબાદ લાવવાં. આમાંના થોડાંક અસ્થિફૂલ ગંગાનદીમાં પધરાવવાં અને બાકીનાંનું નીચે મુજબ વિસર્જન કરવું:

મને સંબંધ છે ત્યાં સુધી મારાં થોડાંક અસ્થિફૂલ અલ્હાબાદ ખાતે પધરાવવાની મારી ઇચ્છા પાછળ કોઈ ધર્મભાવ રહ્યો નથી. આ બાબતમાં હું કંઈ ધાર્મિક લાગણી ધરાવતો નથી. છેક મારા શૈશવકાળથી હું અલ્હાબાદની ગંગા અને જમના નદી સાથે સ્નેહભાવથી બંધાયો છું

મારાં અસ્થિફૂલ ગંગામાં પધરાવજો—ખેતરે ખેતરે છંટાવજો

અને હું જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ આ સ્નેહબંધન પણ દૃઢ થતું ગયું છે. બદલાતી મોસમો સાથે મેં એમના બદલાતા મિજાજ નિહાળ્યા અને માણ્યા છે અને યુગોથી તેમની સાથે સંકળાયેલા અને એમના વહેતાં પાણીના અંગરૂપ બની ગયેલા ઈતિહાસ, લોકવાયકા, પરંપરા, ગીત અને કથા સંબંધમાં અનેકવાર મેં વિચાર્યું છે. ગંગા, ખાસ કરીને ભારતની પ્રજાની પ્યારી અને માનીતી નદી છે. એની આસપાસ અનેક વંશો અને જાતિઓનાં સંભારણાં, એની આકાંક્ષાઓ અને ભયો, એનાં વિજયગાન, એના જય અને પરાજયની વાતો ગુંથાયેલી છે. ભારતની યુગજૂની સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાની પ્રતીકસમી ગંગા, હંમેશાં નવતરરૂપ ધરતી રહી છે, અખંડ વહેતી રહી છે, અને છતાંય, એ એક જ ગંગા છે. તે મને અત્યંત પ્યારા હિમાલયના હિમાચ્છાદિત ઉન્નત શિખરો અને તેની ઊંડી ખીણોની યાદ અપાવે છે તેમજ જ્યાં મારા જીવન તથા કાર્યનું ઘડતર થયું છે તેવા ભારતના સમૃદ્ધ અને વિશાળ મેદાન પ્રદેશોની યાદ તાજી કરાવે છે. પ્રભાતના સૂર્યપ્રકાશમાં સ્મિત વેરતી અને નૃત્ય કરતી અને સંધ્યાની પથરાતી છાયામાં ગમગીન અને રહસ્યમય લાગતી, શિયાળામાં એક નાના, સાંકડા, મંદ અને મનોહર પ્રવાહસમી અને ચોમાસામાં ભયંકર ગર્જના કરતી સાગર જેવો વિશાળ અંતરપટ ધરાવતી અને કંઈક અંશે સાગરના જેવી જ સંહારશક્તિ ધરાવતી ગંગા મારે મન હંમેશાં વર્તમાનમાં વહેતા અને ભવિષ્યના મહાસાગરમાં વિલીન થઈ જતા ભારતના ભૂતકાળની પ્રતીક અને સ્મૃતિ સમી બની રહી છે.

અને જો કે મેં ભૂતકાળની ઘણી પરંપરા, રૂઢિ અને રીતરિવાજોનો ત્યાગ કર્યો છે અને ભારતના લોકોને જકડતી અને બંધનમાં રાખતી તેમજ તેમને વિભક્ત કરતી બહુસંખ્ય લોકોનું દમન કરતી તથા તેમનાં તન અને મનનો મુક્ત વિકાસ રૂંધતી તમામ શૃંખલાઓ ભારત ફગાવી દે એમ હું ઈચ્છું છું. છતાં હું મારી જાતને ભૂતકાળથી સંપૂર્ણ અલિપ્ત કરવા ચાહતો નથી. આપણા ભવ્ય વારસા માટે હું ગૌરવ ધરાવું છું અને આપણા સર્વની જેમ હું પણ ભારતના અનાદિ ભૂતકાળમાં ઈતિહાસના ઉષઃકાળ સુધી લંબાતી એક અખંડ સાંકળ માની એક કડીરૂપ છું એમ સમજું છું. હું એ સાંકળ છિન્નભિન્ન નહિ કરું કારણ કે, હું એને મૂલ્યવાન લેખું છું અને તેમાંથી પ્રેરણા મળે તેમ ઝંખું છું અને તેથી મારી આ ઈચ્છાની સાક્ષી તરીકે તેમજ ભારતના સાંસ્કૃતિક વારસાને મારી અંતિમ શ્રદ્ધાંજલિ તરીકે હું એવી વિનંતિ કરું છું કે, મારાં થોડાંક અસ્થિફૂલનું અલ્હાબાદમાં ગંગા નદીમાં વિસર્જન થાય જેથી કરીને એ ભારતના પાદ પખાળતા મહાસાગરમાં વહી જાય.

મારી એવી ઈચ્છા છે કે મારાં મોટા ભાગનાં અસ્થિફૂલ વિમાન દ્વારા હવામાં ઊંચે લઈ જઈ ભારતનાં ખેતરોમાં જ્યાં ખેડૂતો ખેતી કરતા હોય ત્યાં વેરજો જેથી કરીને તે ભારતની ભૂમિ સાથે–માટી સાથે એકાકાર એકરૂપ થઈ જાય—મારી માતૃભૂમિની માટી સાથે ભળે અને તેનો અવિભાજ્ય અંગ બની જાય.

[તા. ૨૧ મી જુન ૧૯૫૪ના રોજ લખેલ પંડિતજીના વસિયતનામામાંથી]

卐

સમયની સાથે સાથે . . .

નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી

શાસ્ત્રી-સરકાર

ભારતના લોકલાડીલા વડાપ્રધાન પંડિત જવાહરલાલ નેહરુના અવસાન બાદ થોડા સમય માટે વડાપ્રધાનપદની જગ્યા માટે શ્રી. શાસ્ત્રી અને શ્રી. મોરારજી વચ્ચે ઠીક ઠીક રસાકસી ચાલી. લોકો એમાં બહુ રસ ન લઈ શક્યા, એમનો તો લાડીલો ચાલ્યો ગયો હતો! વિશેષમાં, પંડિત નેહરુના ઉત્તરદાયી તરીકે દેશને જો એમના જેવી પ્રતિભાશાળી વિભૂતિ ન મળવાની હોય તો પછી ગમે તે આવે એમને એ નિર્વિકારભાવે સ્વીકારવા તૈયાર હતા. શ્રી. મોરારજી દેસાઈ આજે કોંગ્રેસમાં સૌથી આગળ પડતા તથા કાબેલ, શક્તિશાળી, પ્રભાવશાળી, દૃઢનિશ્ચયી તથા હિંમતવાન લાગે છે પરંતુ લોકલાગણીને અવગણવાના એમના સ્વભાવને લીધે કંઈક એ પાછા પડયા હોય એમ લાગે છે. અને શ્રી. લાલબહાદુર શાસ્ત્રી એમની સાદાઈ, પ્રમાણિકતા અને સમાધાનકારી મનોવૃત્તિને કારણે બધાને વધુ સ્વીકાર્ય બનતાં વડાપ્રધાનપદે ચૂંટાયા. કામરાજ યોજના વખતે શ્રી. મોરારજીને પંડિત નેહરુએ પ્રધાનમંડળમાંથી છૂટા ન કર્યા હોત, તેમજ ત્યાર બાદ કામરાજ યોજના હેઠળ એકવાર છૂટા કર્યા પછી પાછળથી શ્રી. લાલબહાદુર શાસ્ત્રીને નેહરુએ પ્રધાનમંડળમાં પાછા ન લીધા હોત, તો કદાચ નવા વડાપ્રધાનની પસંદગીનો રંગ જુદો જ હોત. આ બન્ને બનાવોએ બન્ને વ્યક્તિઓને જુદી જુદી રીતે ઘણી અગત્યની દૂરોગામી અસરો કરી છે. ખેર, હોગા વહી જો મંજૂરે ખુદા હોતા હૈ.

શ્રી. દેસાઈ અને શ્રી. શાસ્ત્રી બન્ને સરખી વિચારસરણી ધરાવતા હોઈ તેમની નીતિમાં કંઈ ખાસ ફેર નહિ પડે, પરંતુ સ્વભાવની ભિન્નતાને કારણે પ્રશ્નો હલ કરવાની રીતમાં જરૂર ફેર પડશે. શ્રી. શાસ્ત્રી લોકલાગણીનો વધુ ખ્યાલ રાખશે એમ લાગે છે.

વડાપ્રધાનની ચૂંટણી ઘણી ઉતાવળે કરવામાં આવી. પંડિત નેહરુના અસ્થિવિસર્જન બાદ એ કામ હાથ પર લેવાયું હોત તો પ્રસંગને વધુ અનુરૂપ લાગત—દરમ્યાનમાં શ્રી. નંદાની કામચલાઉ સરકાર તો હતી જ. પણ વખતે આવાં કામો આમ જ થતાં હશે!

છતાં સત્તાપલટો ઘણો શાંતિથી થયો. હરીફોની વર્તણૂક એકંદરે શોભાસ્પદ કહેવાય, ભારતની શાન રહી ગઈ; અને વ્યવસ્થિત રીતે વિકસતા દેશમાં આમ જ થવું જોઈએ.

શ્રી. શાસ્ત્રી ચૂંટણી લડયા વગર સર્વાનુમતે વડાપ્રધાનપદે આવ્યા છે એટલે એમના ઉપર પક્ષના ભિન્ન ભિન્ન જૂથો તરફથી આંતરિક દબાણો થયાં કરશે, એનો સામનો કરી એમણે પોતાની સ્વતંત્ર નીતિ તથા કાર્યપદ્ધતિ ઘડવી પડશે.

શ્રી. શાસ્ત્રીએ વડાપ્રધાનપદેથી કરેલા પ્રથમ વાયુપ્રવચનમાં જવાહરલાલની દેશમાં લોકશાહી સમાજવાદ તથા આયોજન દ્વારા આર્થિક પ્રગતિ સાધવાની તથા આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે બિનજોડાણની નીતિ ચાલુ રાખવાનું સૂચન કર્યું છે.

પંડિત નેહરુ કોંગ્રેસની 'ડાબેરી' 'જમણેરી' ને 'મધ્યમમાર્ગી' પાંખોનું અળગા રહીને જે સમતોલ સાચવી શકતા હતા તે શ્રી. શાસ્ત્રી સાચવી શકશે કે કેમ તેમજ એ ત્રણે

શ્રી. શાસ્ત્રીજી, રાજઘાટ ગાંધીજીને ફૂલહાર ચઢાવતા

પાંખોને એક કડીથી જોડી રાખી શકશે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે; તો બીજી બાજુ શ્રી. શાસ્ત્રીજીનું પ્રધાનમંડળ દેશમાં સમાજવાદ લાવવાનાં ચક્રો ગતિશીલ કરવા માટે કેટલું સુસજ્જ કહેવાય તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે.

અત્યાર સુધી આપણે કહેતા હતા કે જેમને સમાજવાદમાં વિશ્વાસ ન હોય તે કોંગ્રેસ છોડી ચાલ્યા જાય તે જ લોકોના હાથમાં સત્તાના દોર આવતા હોય તેમ લાગે છે. "ચેક એન્ડ બેલેન્સ" પદ્ધતિના ન્યાયે તથા "બહોળા પાયા" પર રચાયેલું શ્રી. શાસ્ત્રીનું પ્રધાનમંડળ કોંગ્રેસ પક્ષ માટે સમતોલ જરૂર હશે પરંતુ એકમાર્ગી ,સમાજવાદી કેટલું હશે તે, વિચારવા યોગ્ય છે. સમાજવાદની ગતિ વધુ ઝડપી કરવા પ્રધાનમંડળમાં સમૂળો ફેરફાર કરવાની એક સુંદર તક શ્રી. શાસ્ત્રીએ જતી કરી છે—વખતે શાંતિ તથા "જૈસે થે"ની પરિસ્થિતિ ચાલુ રાખવા ખાતર.

આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે બિનજોડાણની પંડિતજીની નીતિ શ્રી. શાસ્ત્રીએ ચાલુ રાખવાનું જાહેર કર્યું છે. પરંતુ શ્રી. શાસ્ત્રીએ બિનજોડાણની નીતિની એમની વ્યાખ્યા જાહેર કરવી જોઈએ.

[અનુસંધાન પૃ. ૧૧૫

જવાહરલાલજી : ભારતમય

સુન્દરમ્

27-5-64

Nehru leaves his body but his soul is one with the Soul of India that lives for Eternity.

The Mother

નહેરુ પોતાનું શરીર છોડે છે પરંતુ એમનો આત્મા હિંદના આત્મા સાથે એકરૂપ છે. અને એ તો શાશ્વત કાળ સુધી જીવંત છે.

શ્રી માતાજી

શ્રી જવાહરલાલજીએ શરીર છોડ્યું અને તે જ સાંજે શ્રી માતાજી તરફથી ઉપર પ્રમાણે સંદેશ મળ્યો.

શ્રી જવાહરલાલજી હિંદભરના લાડીલા લાલ રહેલા છે. શ્રી માતાજી માટે પણ એ એક વિશિષ્ટ રીતે લાડીલી વ્યક્તિ રહેલી છે. પોંડિચેરીમાં તેઓ પ્રથમ વાર ૧૯૫૫માં શ્રી અરવિંદ આશ્રમની મુલાકાતે આવેલા ત્યારે તેમને આપવા માટે શ્રી માતાજીએ આશ્રમના બગીચાઓમાંથી ભેગાં કરેલાં સો બસો જેટલાં ઉત્તમોત્તમ ગુલાબોમાંથી ગુલાબની પસંદગી કરેલી. પોંડિચેરી હિંદમાં જોડાઈ ગયા પછી શ્રી જવાહરલાલજી આ સ્થળમાં આવતા રહ્યા છે અને એમની કુલ ત્રણ મુલાકાતોમાં તેઓ અચૂક આશ્રમમાં આવતા રહ્યા છે. અને આશ્રમ સાથે એક આંતરિક ઘનિષ્ટતા અનુભવતા રહ્યા છે.

૨૭મીની, મેની ૨૭મીની સવાર ઊગી અને બપોર ઢળ્યો ન ઢળ્યો ત્યાં તો જગતનું ચિત્ર જાણે પલટાઈ ગયું. ચિત્રપટમાં દૃશ્યપલટો જે ઝડપથી થાય છે તેવી જ ઝડપથી ક્ષણાર્ધમાં જગત જવાહરલાલ વિનાનું બની ગયું.

માણસને બધું કાયમને માટે જોઈતું હોય છે. દરેક વસ્તુને, દરેક ભાવને, દરેક વિચારને લાગણીને, અવસ્થાને તે બને તેટલો લાંબો સમય ટકાવી રાખવા ઈચ્છે છે, ઝંખે છે, મથે છે. આ છે તેનામાં રહેલી અમૃતત્વ માટેની, શાશ્વતી માટેની નિગૂઢ, અવ્યક્ત, તેને ભાગ્યે પ્રગટ રીતે સમજાતી એવી ઝંખના. અને આવું અમૃતત્વ, આવી શાશ્વત વસ્તુ પણ જગતમાં, વિશ્વમાં છે. પણ જગતમાં મૃતત્વ, મૃત્યુ પણ છે. જગતમાં બંને છે — અમૃત અને મૃત.

જગતનો સર્જનહાર આપણને આ બંને વસ્તુનું ભાન તો કરાવતો જ રહે છે. પણ ક્ષણોમાં જીવતો માણસ — શ્રી અરવિંદ 'સાવિત્રી'માં કહે છે તે મુજબ — Man in the moment lives' — જે ક્ષણે જે પરિસ્થિતિ તેની સામે હોય છે તેમાં જ લીન થઈને રહે છે.

શ્રી જવાહરલાલના અવસાનની ક્ષણે એમના શરીરના મૃત્યુની જ ઘટના આપણા ઉપર ઝઝૂમતી રહી. અમુક વિરલ અંતસ્થ, આત્મસ્થ વ્યક્તિઓ સિવાય સર્વત્ર શોકની, વેદનાની એક ઘેરી હવા વ્યાપી ગઈ.

જેણે આત્માની સ્વસ્થતા મેળવી નથી તેણે શોક કરવો પણ જોઈએ જ, અને તે પૂર્ણ ભાવથી, છતાંયે શોક કરતી કરતી વ્યથિત માનવમેદની 'પણ 'જવાહરલાલ અમર હો'ના પુકારો કરતી રહી.

આત્મા અમર છે, જવાહરલાલનો ચૈતન્ય અંશ અમર છે એ વાત પણ આ અવસાનની ક્ષણોમાં આપણે સાંભળતા રહ્યા છીએ. પણ શ્રી માતાજીએ—આત્માઓનાં આ વિધાત્રીએ જવાહરલાલના આત્માની વાત કહી છે એ આપણને એક નવી જ્ઞાનાવસ્થામાં મૂકી આપે છે.

જવાહરલાલનો આત્મા શરીર છોડીને ક્યાં ગયો ? એ આત્માની ગતિ અન્ય આત્માઓના જેવી નથી થઈ. એ આત્મા કોઈ અન્ય લોકોમાં નથી ગયો, પરંતુ હિંદના આત્મા સાથે એકરૂપ થઈ ગયો છે. અને હિંદનો આત્મા તો શાશ્વત કાળ સુધી જીવંત છે. એ રીતે જવાહરલાલનો આત્મા પણ શાશ્વત કાળ સુધી હિંદના આત્મામાં લીન રહીને જીવંત છે.

જવાહરલાલનું અપૂર્વ વસિયતનામું તો તેમના અવસાન પછી ઘણે વખતે આપણને જાણવા મળ્યું અને એમાં તેમણે ભારતની મિટ્ટી સાથે પોતાની મિટ્ટીને ભેળવી દેવાની અને એ રીતે તેમાં પોતે અભેદ રૂપે લીન થઈ રહેવાની વાત કરી. અને આ વસિયતનામું તો વરસો પહેલાં લખાયેલું છે. અર્થાત્ આ ઝંખના—ભારત સાથે એકરૂપ થઈ જવાની તેનામાં ક્યારનીયે રહેલી છે. અને આ ઝંખના એ એમના જીવનનું એક ધબકતું તત્ત્વ રહેલું છે.

હિંદની અન્ય કોઈ પણ મહાન વ્યક્તિ કરતાં તેઓ વિશેષે કરીને ભારતના તેના ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિના ત્રણે કાળના જીવન સાથે એકરસ થઈને જીવતા રહેલા છે. એ પરમ તાદાત્મ્ય, ભારત જે કંઈ હતું, છે, અને થશે તે સર્વની સાથે જવાહરલાલની ચેતના એકરસ થઈને રહેલી છે.

અને ભારતનો આત્મા એ તો શાશ્વતીના હાર્દમાં રહેતો આત્મા છે. ત્રણે કાળમાં તે, જગતના અન્ય રાષ્ટ્ર-આત્માઓમાં, પોતાના વિશિષ્ટ ચૈતન્ય તત્ત્વથી પ્રગટ રૂપે જીવી રહેલો છે. એ અનન્યતાના સર્જનમાં જવાહરલાલ એક શાશ્વત ચૈતન્યગતિ તરીકે—એક શાશ્વત અભેદ ચૈતન્યસ્ફુરણ તરીકે હવે જડાઈ ગયા છે.

હિંદ તરફ જગત જ્યારે જ્યારે નજર નાખશે ત્યારે ત્યારે તેને દેખાશે કે એમાં જવાહરલાલ છે જ — એના પ્રગટ, મનોહર, મોહક, પ્રેરક રૂપે. એ ભારત માતાની જ એક પરમ આહ્લાદમય પ્રગટ વિભૂતિ હતી. અને એણે પ્રગટ થઈને ભારતને અધિક ઓજસ્વી, અધિક દેદીપ્યમાન, અને સિદ્ધિનાં શિખરો તરફ ગતિ કરતું કરી આપ્યું છે.

જય જવાહરલાલ, જય ભારત મૈયા, જય હિંદ !

૨૪-૬-૬૪

卐

'પ્રસ્થાન'ના ગ્રાહકોને

જે ગ્રાહકોનું લવાજમ બાકી નીકળતું હોય તેમને વિનંતી છે કે તેઓ હવે તે રકમ મ. ઓ.થી યા ચેકથી મોકલી આપે.

તા. ૨૮-૬-૬૪ વ્યવસ્થાપક

શ્રી. નેહરુ વિષેના કેટલાક પ્રસંગો

સતીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઇ

શ્રી. જવાહરલાલ નેહરુને ગાંધીજીના વારસ તરીકે ગણવામાં આવે છે. પણ કેટલાકને નવાઈ લાગે છે કે આમ કેમ બને? ગાંધીજીનું તત્ત્વજ્ઞાન તો આધ્યાત્મિકતાના પાયા પર રચાયું હતું, જ્યારે જવાહરલાલ એમના ભાષણમાં કે લખાણમાં ભાગ્યે જ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિકોણ રજૂ કરતા. તેમ છતાં બંનેના વિચારો ઘણીવાર મળતા કેમ આવતા?

એક વખત દાદા ધર્માધિકારીએ ગાંધીજીને પૂછ્યું કે "જવાહરલાલ આસ્તિક છે?" ગાંધીજીએ કહ્યું કે "વિનોબાજીને આ પ્રશ્ન પૂછો, એ તમને બરોબર સમજાવશે." જ્યારે દાદા ધર્માધિકારીએ વિનોબાજીને જવાહરલાલની આસ્તિકતા વિષે પૂછ્યું ત્યારે વિનોબાજીએ એક રમૂજી દાખલો આપ્યો. એમણે કહ્યું કે "કૌશલ્યા વારંવાર 'મારો રામ' 'મારો રામ' એમ કહીને રામ પ્રત્યેનો પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરતાં હતાં. સીતાજી રામનું નામ દેતાં ન હતાં. જ્યારે ભીલડીઓએ પૂછ્યું કે "એ (રામ) તમારા શું સગા થાય?" ત્યારે સીતા નીચું જોઈ ગયાં. પણ સીતા રામનું નામ ન દે એટલા માટે કંઈ રામ પ્રત્યે એમને ઓછો પ્રેમ હતો એમ કહી શકાય નહિ. જવાહરલાલનો ધર્મ પરનો પ્રેમ સીતા જેવો છે." એમનાં લખાણમાં અને ભાષણમાં ધર્મનું નામ આવતું નથી. પણ એમની પરદેશનીતિ, આંતરિક નીતિ એ બધી માત્ર વ્યાવહારિકતા પર નહિ પણ નીતિના ધોરણ પર રચાઈ હતી. એટલે એ ધર્મનું નામ નહોતા દેતા પણ એમની નીતિનો પાયો ધર્મ પર હતો. એટલે, એમને ગાંધીજીના વારસ કહેવામાં કશું ખોટું નથી.

* * *

હમણાં જ સિક્યુરિટી કાઉન્સિલની છેલ્લી બેઠકમાં શ્રી. જવાહરલાલના મૃત્યુ માટે બધા પ્રતિનિધિઓએ શોક વ્યક્ત કર્યો હતો. અમેરિકાના પ્રતિનિધિ એડલાઈ સ્ટીવન્સને જવાહરલાલ સાથેની એમની છેલ્લી વાતચીતનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. એ વાતચીતમાં જવાહરલાલે કહ્યું હતું: "જ્યારે કોઈ બાબતમાં સત્યની સફેદ બાજુ અને અસત્યની કાળી બાજુ સ્પષ્ટ દેખાતી હોય ત્યારે સત્ય તરફનો નિર્ણય લેવો એ સહેલી વાત છે. પણ ઘણા પ્રશ્નોમાં એક બાજુ તદ્દન સફેદ અને બીજી તદ્દન કાળી એમ હોતું નથી. બંને બાજુમાં સફેદ અને કાળા રંગનું મિશ્રણ સ્લેટિયા રંગનું હોય છે, અને આ સ્લેટિયા રંગમાં પણ ઘેરા-આછાના પુષ્કળ પ્રકારો હોય છે. તેવે વખતે નિર્ણય લેવો અઘરો પડે છે.

રાજકારણમાં આ કેટલું બધું સત્ય છે!

* * *

એક વખત જવાહરલાલ યુરોપથી હિંદ પાછા આવતા હતા ત્યારે એમને ઇટલીમાંથી પસાર થવાનું હતું. તે વખતે ઇટલીનો સરમુખત્યાર મુસોલિની હતો. મુસોલિનીએ રાષ્ટ્રસંઘ (લીગ ઑફ નેશન્સ)ના નિયમનું ઉલ્લંઘન કરીને એબિસીનિયા પર ચઢાઈ કરી તેને જીતી લીધું હતું તેથી જવાહરલાલ મુસોલિની પર ખાસ વધારે નાખુશ હતા. જ્યારે એ ઇટલી આવ્યા ત્યારે કેટલાક ઇટાલિયન ઑફિસરો એમની પાસે આવ્યા અને એમને કહ્યું કે મુસોલિની

એમને મળવા માગે છે અને એમણે મોટર મોકલી છે. એ એવો સમય હતો કે મુસોલિની એની સત્તાની ટોચ પર હતો; બ્રિટન અને ફ્રાન્સ એને રાજી રાખવા માગતાં હતાં; મુસોલિનીને મળવું એ પણ માનપ્રદ હતું! પણ જવાહરલાલે સાફ ઉત્તર આપ્યો કે સરમુખત્યારને એ મળવા ઇચ્છતા ન હતા! ઈટાલિયન ઓફિસરો આભા બની ગયા. સરમુખત્યાર સામેથી કહેવડાવે છે કે મારે મળવું છે અને છતાં આ માણસ ના પાડે છે! જવાહરલાલને એમણે સમજાવવા માંડ્યા પણ જવાહરલાલ ન જ ગયા. આટલું બધું એમને સ્વમાન અને સિદ્ધાંત પ્રત્યે માન હતું.

* * *

જવાહરલાલ ઘણીવાર એમનું કામ શાંતિમાં રાત્રે દસ વાગ્યે શરૂ કરતા અને એક વાગ્યે પૂરું કરતા. એ સૂએ તે પહેલાં એમનાં ઘરનાં બધાં સાધારણ રીતે સૂઈ જ ગયાં હોય. એક રાત્રે એવું બન્યું કે જવાહરલાલે પોતાનું કામ એક વાગ્યે પૂરું કર્યું અને એ સૂવા જતા હતા ત્યાં એમણે એક ઓરડામાંથી દીવાનો પ્રકાશ આવતો જોયો. જવાહરલાલ તે ઓરડામાં ગયા. ત્યાં એમનાં પુત્રી ઈંદિરા અને એમની ભાણેજ (શ્રી. વિજયાલક્ષ્મીની પુત્રી) નયનતારા વાત કરતાં હતાં. જવાહરલાલ થાકેલા હતા તો પણ એમની સાથે વાત કરવા બેઠા. બહુ જ જવલ્લે એમને આમ કૌટુમ્બિક વાતો કરવાનો વખત મળતો. એમણે કહ્યું કે ફરીથી આવી રીતે આપણને સાથે બેસીને વાતો કરવાનો પ્રસંગ કોઈ વાર આવશે ! અને આવશે તો ક્યારે ?" જવાહરલાલે પોતાની સુખ-સગવડોનો તો ભોગ આપેલો જ હતો, પણ દેશસેવાની ખાતર પોતાના કૌટુમ્બિક જીવનનો પણ ભોગ આપ્યો હતો.

* * *

એક નિર્વાસિત બાઈને રહેવા માટે કોઈ ઠેકાણે જગ્યા મળતી ન હતી. આખરે એણે જવાહરલાલ પાસે જવાનો વિચાર કર્યો. જવાહરલાલ ઘેરથી નીકળે ત્યારે એ સામે આવીને ઊભી રહે. બે દિવસ તો જવાહરે એને કંઈ પૂછ્યું નહિ. ત્રીજે દિવસે જવાહરે પોતાની મોટર ઊભી રાખી અને બાઈને બોલાવી. એ ઘરડી બાઈએ કહ્યું કે "તમારા રાજ્યમાં મારા જેવી ઘરડી નિર્વાસિત બાઈને રહેવાની જગ્યા પણ નથી મળતી!" જવાહરલાલે તરત જ એની ફરિયાદ નોંધી લીધી અને એ માટે ઘટતું કર્યું. આમ, નાનામાં નાનું માણસ પણ જવાહરલાલ પાસે પહોંચી જઈ શકતું હતું.

* * *

આ રમૂજી પ્રસંગ છે. એક વખત જવાહરલાલ, લાલબહાદુર શાસ્ત્રી અને બીજા નેતાઓ જીપમાં મુસાફરી કરતા હતા. એટલામાં કંઈક અકસ્માતને લીધે જીપમાંથી બધા બહાર ઉછળી પડ્યા. જવાહરલાલના શરીર પર લાલબહાદુર શાસ્ત્રી પડ્યા. જવાહરલાલે મજાકમાં કહ્યું કે "સારું હતું કે લાલબહાદુર મારા પર પડ્યા ! એને બદલે ગોવિંદવલ્લભ પંત પડ્યા હોત તો મારું શું થાત !" લાલબહાદુર શાસ્ત્રીનું કાઠું નાનું છે તેનો ઉલ્લેખ કરતાં એક વક્તાએ શાસ્ત્રીને 'જગતના મોટામાં મોટા લોકશાસિત રાજ્યના ટૂંકામાં ટૂંકા મુખ્ય પ્રધાન' તરીકે ઓળખાવ્યા હતા.

★

પંડિતજી સાથેનું મારું છેલ્લું મિલન

મૂળ લેખક: શ્રી પ્રકાશ

અનુવાદક: ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહ

ગયે વર્ષે વડા પ્રધાનના નિવાસસ્થાને ભોજન બાદ, અમે બેઠાં બેઠાં ટોળટપ્પાં કરતાં હતાં ત્યારે મેં પંડિતજીને પૂછ્યું: "એની બેસન્ટની હોમરૂલ ચળવળમાં આપણે બન્નેએ સક્રિય ભાગ લીધો ત્યારથી – લગભગ ૧૯૧૭થી – આપણે જાહેર જીવનમાં સાથે છીએ, ગાઢા મિત્રો પણ બન્યા છીએ; તો તમે યાદ કરીને કહેશો કે, એ સમયની એકાદ ત્રીજી વ્યક્તિ હજુ પણ હયાત હોય – આપણી સાથે હોય?"

પંડિતજીએ ઊંચે જોયું; ક્ષણભર વિચારીને કહ્યું: "એવું એક પણ નામ યાદ આવતું નથી."

"એ એક શોચનીય હકીકત છે કે લાંબા સમયની આપણી વચ્ચે આવી ગાઢી મૈત્રી હોવા છતાં, દેશમાં જે પરિસ્થિતિ સર્જાઈ રહી છે એના માટે આપણે અત્યારે એકમત થઈ શકતા નથી," મેં કહેવાનું ચાલુ રાખ્યું.

ત્યાં નિરવતા પથરાઈ ગઈ! અને જ્યારે અમે છૂટા પડયા ત્યારે અમારા પર વિષાદની છાયા પથરાયેલી હતી.

એકાદ વર્ષના ગાળા દરમ્યાન અમે અવારનવાર પત્રથી મળતા; પરંતુ પ્રત્યક્ષ મળ્યા એક જ વખત – એક ટ્રસ્ટના અમે બન્ને ટ્રસ્ટી હોવાના કારણે એની એક સભામાં.

ત્યારબાદ પંડિતજીના દહેરાદૂનના કાર્યક્રમના સમાચાર મેં વર્તમાનપત્રો દ્વારા જાણ્યા. તેઓ મે મહિનાની ૨૩થી ૨૬ સુધી દહેરાદૂન આવી રહ્યા હતા. તેઓ જ્યાં ઊતરવાના હતા ત્યાંથી લગભગ આઠ માઈલ દૂર, મસૂરી જવાના રસ્તા ઉપર, નિવૃત્તિ લીધા પછીનું જીવન ગાળવા માટે મેં એક નાનકડું મકાન બાંધ્યું છે. અત્યારે મારી ઉંમર ચુમ્મોતેર વર્ષની છે; પંડિતજી કરતાં નવેક મહિને નાનો છું એમ કહી શકાય.

એઓ ૨૩મી મેના રોજ બપોર પછી દહેરાદૂન આવી પહોંચ્યા, કે તરત જ મીઠાં મીઠાં બે તરબૂચની ભેટ એમના તરફથી આવી પહોંચી. જે ભાઈ આ ભેટ લાવ્યા હતા એમને મેં પંડિતજીની તબિયતના સમાચાર પૂછયા; કારણ કે છેલ્લામાં છેલ્લી એમની જે તસ્વીરો મેં વર્તમાનપત્રોમાં જોયેલી એ તસ્વીરોએ એમના આ એક પુરાણા મિત્રના દિલમાં અજંપો ઉત્પન્ન કર્યો હતો!

સાંજે તો ટપાલ પણ આવી પહોંચી. ટપાલના થોકડામાં પંડિતજીનો તા. ૨૧મી મેનો એક પત્ર પણ હતો:

'પ્રિય પ્રકાશ, પરમ દિવસે તા. ૨૧મી મેએ ત્રણ દિવસ માટે દહેરાદૂન આવી રહ્યો છું. જો કે ત્યાં સંપૂર્ણ આરામ માટે આવી રહ્યો છું આ ત્રણ દિવસ દરમિયાન એકાદ દિવસે તમારે ત્યાં આવી જઈશ, અને આવવાનું નક્કી કરીશ એ પહેલાં તમારી સાથે ફોન ઉપર વાત કરી લઈશ.

તમારો સ્નેહાંકિત,

જવાહરલાલ'

અને ત્યાં તો, મેં પોલીસના દળને મારા મકાનની આસપાસ ગોઠવાતું જોયું. ઝાડૂ-વાળાઓને આસપાસના વિસ્તારને અને રસ્તાઓને સાફ કરતા નિહાળ્યા. આ પોલીસ દળના ઉપરીએ મારે ત્યાં આવીને કહ્યું કે, 'બીજે દિવસે બપોર પછી વડા પ્રધાન તમને મળવા આવી રહ્યા છે.'

બીજે દિવસે સવારે સરકારી રાહે વ્યવસ્થા વધતી ગઈ. એ વિભાગના કમિશનર, કલેક્ટર અને છેલ્લે જિલ્લાના પોલીસ અધિકારી પણ મળી ગયા. એ સૌએ મને કહ્યું કે, 'આઠ માઈલની આ મુસાફરીનો શ્રમ ઊઠાવવા માટે અશક્ત હોવા છતાં—ડૉક્ટરોની મનાઈ હોવા છતાં—પંડિતજી અહીં આવવાનો આગ્રહ કરી રહ્યા છે.' અને ઉમેર્યું: 'હું જ, દહેરાદૂનમાં પંડિતજી જ્યાં ઊતર્યા છે ત્યાં પહોંચી આ શ્રમ લેતાં એમને ન અટકાવી શકું?'

મેં કહ્યું: 'ખુશીથી; પરંતુ જ્યારે એમની તબિયત બરાબર નથી અને જ્યારે એઓ આરામ માટે જ અહીં આવ્યા છે ત્યારે હું પણ એમને પરેશાન કરવા ઈચ્છતો નથી."

"તો પછી તમે ઈન્દિરાબહેન સાથે ફોન ઉપર વાત કરી લેશો?" તેઓએ પૂછ્યું.

'જરૂર.' મેં કહ્યું, 'એમ કરવામાં મને આનંદ થશે.'

એઓએ ફોન જોડી આપ્યો. મેં પ્રેમાળ અને ભક્તહૃદયી પુત્રીને 'પપા'ની તબિયતના સમાચાર પૂછ્યા. ઇન્દિરાબહેને મને સમાચાર આપ્યા કે અશક્તિ હોવા છતાં પંડિતજીની તબિયત સારી છે. વધુમાં એ પણ નક્કી કરી લીધું કે, બપોર સુધીમાં પંડિતજી મારે ત્યાં આવવાનો આગ્રહ રાખે જ છે એવા સમાચાર મને મળે તો મારે દહેરાદૂન-સરકીટ હાઉસમાં ન જવું; નહિ તો સાંજે પાંચેક વાગે ત્યાં પહોંચી જવું.

મોડેથી મને સમાચાર મળી ગયા કે સાંજે મારે દહેરાદૂન જ જવું. સાંજે જ્યારે પંડિતજીને ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે ઈન્દિરાબહેન મને પંડિતજી પાસે લઈ ગયાં. એઓ સરકીટ હાઉસના કાર્યાલયમાં વીજળીના એક દીવાની પડખે પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યા હતા. મને જોઈ એઓ ઊભા થયા. ભેટીને સત્કાર કરવાની એમની પ્રણાલિ ત્યારે પણ મેં અનુભવી; પછી અમે બન્ને બહાર વરંડામાં ગયા. ગયા જાન્યુઆરીમાં ભુવનેશ્વર ખાતે એમની તબિયત અસ્વસ્થ બની ત્યારથી પંડિતજીને જોયા નહોતા; પણ મને લાગ્યું કે એઓ પહેલાંના પંડિતજી નહોતા. એમના બન્ને ખભા સહેજ આગળ નમી ગયા હતા; એમની પીઠ પણ વળી ગઈ હતી. એઓ ધીરે ધીરે મુશ્કેલીથી ચાલી શકતા હતા!

મેં કહ્યું: 'જવાહરલાલ, મેં તમને કદી આવા જોયા નથી; આવા અશક્ત બનશો એવું કદી કલ્પ્યું પણ નથી. તમારી આ તબિયત જોઈને મને રડવું આવી જાય છે.' અને સાથે જ, મારી આંખમાંથી બે આંસુ સરી પડ્યાં.

પછી તો અમે બન્ને, ભૂતકાળની સ્મૃતિઓ તાજી કરી, વાતો કરતા વરંડામાં બેઠા. વાતવાતમાંથી અમે વર્તમાન પરિસ્થિતિ પર આવી પહોંચ્યા ત્યારે અસાધારણ રીતે એઓએ મૌન ધારણ કર્યું. ભૂતકાળમાં જ્યારે જ્યારે આવી ચર્ચા થતી ત્યારે ત્યારે એઓ જ બોલ્યે જતા; હું સાંભળવાનું રાખતો. આજે જાણે કે વાત કરવાનો ઈજારો મેં રાખ્યો હતો.

મેં એમને કહ્યું કે, "આઝાદી મેળવી એ દિવસથી, ૧૯૬૨ માં મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના ગવર્નરપદેથી હું નિવૃત્ત થયો ત્યાં સુધીના સમયમાં, ઉચ્ચ અધિકારપદે રહી, સામાન્ય માનવીને

મન સ્વતંત્રતાનો શો અર્થ હોઇ શકે એનો મને ખ્યાલ નહોતો. જો કે ચારે તરફથી મેં કેવળ સૌજન્ય અને સદ્‌ભાવનો અનુભવ કર્યો હતો એમ છતાં મારે કહેવું જોઈએ કે, બિનઅધિકારીઓની સ્થિતિ વિષમ બનતી જતી હતી. જેમ જેમ રાજ્યે જનતાના જીવનમાં વધુ ને વધુ ડખલગીરી કરવાની શરૂઆત કરી, એમ એમ સામાન્ય શહેરીની સ્થિતિ વધુ ને વધુ મુશ્કેલીભરી બનતી ગઈ છે.

સંયુક્ત સદાચાર સમિતિદ્વારા લાંચરુશ્વતનાં મૂળ ઉખેડી નાખવાના શ્રી નંદાજીના યત્નની પણ મેં વાત કરી; સાથે સાથે એ સમિતિના મંત્રીએ એ પ્રવૃત્તિમાં જોડાવાનું મને નિમંત્રણ મોકલ્યું છે એ પણ કહ્યું. મેં કહ્યું કે આ પ્રવૃત્તિમાં મેં ખુશીથી ભાગ લીધો હોત, પણ 'હું લાંચ લઈશ નહિ કે આપીશ નહિ; તેમ જ જે વ્યક્તિ આવા દુર્ગુણોમાં ભાગ લેતી હોય એમની સાથે કામ પાડીશ નહિ' એવા પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપર સહી કરવાનું હોવાને કારણે મારે માટે અશક્ય બન્યું છે એ પણ કહ્યું.

હસતાં હસતાં મેં પંડિતજીને કહ્યું: 'હું લાંચ લઈશ નહિ, એવી પ્રતિજ્ઞા હું લઇ શકું; કારણ કે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય એવી કલ્પના પણ હું કરી શકતો નથી. પરંતુ 'લાંચ આપીશ નહિ, એવી પ્રતિજ્ઞા લેવાનું મારે માટે મુશ્કેલ છે — જ્યારે અનિવાર્ય પ્રસંગે લાંચ આપ્યા સિવાય રેલવે ટિકિટ મેળવવાનું અશક્ય હોય ત્યારે તો નહિ જ.' વધુમાં ઉમેર્યું: 'સબરજિસ્ટ્રારે દર હજારે વીસ રૂપિયા લેવાનું સ્વીકારી, મારા મુખ્ય નોકરને ડોકયુમેન્ટ રજિસ્ટર કરી આપવાની ખાતરી આપી, ત્યારે આ કારણે મારા એ નોકરને હું છૂટો કરવાને તૈયાર નથી. જો હું એને છૂટો કરું તો, વિધુર હોવાને કારણે, સમયસર ભોજન પણ ન પામી શકું.'

'જો કોઈ રેલવે-અધિકારી સાથે ઝંઝટ ઊભી થાય તો હું પછીથી પણ ફરિયાદ કરી શકું. પણ મારા આ નોકરે જે સબરજિસ્ટ્રારે આ રકમ લેવાની હિંમત કરી હતી એનું નામ સુદ્ધાં આપવાની ના કહી; એવું કહીને કે, પાણીમાં રહીને મગર સાથે લડવાથી ફાયદો શો?'

પંડિતજી આ સાંભળી ખૂબ હસ્યા, અને પૂછ્યું: 'આનો ઉપાય શો?' મેં મારી હંમેશની પુરાણી બની ગયેલી વાત કરી: 'રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક ક્ષેત્રે સતત જાગૃત રાખતું શિક્ષણ.'

આ સાથે મેં એસ્ટેટ ડ્યુટી, વારસા સર્ટિફિકેટ વગેરેની તેમ જ એના કઠોર અમલની, અને આ ખાતાના અમલદારોની અસહાનુભૂતિભરી વર્તણુકની વાતો કરી. મેં મારા કુટુંબમાં જ બનેલા એક પ્રસંગની વાત કરી. દસ વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં એક જ સ્થાવર મિલકત પર, ઉપરાઉપરી મરણ થવાને કારણે સાત વખત એસ્ટેટ ડ્યુટી ભર્યાનું દૃષ્ટાંત આપ્યું। આ બધું સાંભળી, એમનું ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન બન્યું. મને લાગ્યું કે મારી એકએક વાતને તેઓ હૃદયસ્થ કરી રહ્યા છે.

તાજેતરમાં જ થઈ ગયેલાં હવાઈ-અકસ્માતો, અને એમાં માર્યા ગયેલા જુવાન અધિકારીઓની વાત પણ મેં સંવેદન સાથે રજૂ કરી. આવા એક અકસ્માતમાં મારી સૌથી મોટી દીકરીનો એકનો એક પુત્ર પણ માર્યો ગયો હતો. આવા કરુણ અકસ્માતો પ્રત્યે સરકારની જે

પં. જવાહરલાલ નેહરુ

શ્રીમતી પર્લ બક

આનવજીવનની પ્રત્યેક સદીમાં આ ધરતી પર એક એવી વ્યક્તિ પાકે છે, જે આપણા સર્વના જીવન પર પ્રભાવ પાડી જાય છે. આવી એક વ્યક્તિ હતી શ્રી જવાહરલાલ નેહરુ. બીજી કોઈ પણ વ્યક્તિ કરતાં, દાયકાઓ સુધી તેમણે આપણી પર—પૂર્વ અને પશ્ચિમના લોકો પર–પોતાનો પ્રભાવ પાડ્યો છે અને તે પણ હંમેશાં સારા માટે—તેમને નહીં પિછાની શકનારા લોકોએ એમની ગેરવ્યાજબી ટીકાઓ કરી હોય તેવે સમયે પણ એમણે આપણા જીવન પર અસર પાડી છે. એનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, તેઓ નીજી સ્વતંત્રતા અને મૌલિકતા માટે વિશ્વભરમાં આજે આદર પામે છે અને પોતાના ચારિત્ર્ય તથા વ્યક્તિત્વ માટે ચાહના પામ્યા છે.

તેઓ હંમેશાં એક નેતા રહ્યા છે. મને બરાબર યાદ છે કે તેઓ ગાંધીજીના યુવાન અનુયાયી હતા તે દિવસોથી હું એમની પ્રશંસક અને ચાહક બની હતી. હું મહાત્માં ગાંધીની પ્રશંસક હતી અને ગાંધીજી જેવી વ્યક્તિ કેટલો પ્રબળ પ્રભાવ પાડતી હતી તે હું સારી પેઠે સમજતી અને જાણતી હતી. અને તેથી ગાંધીજી પ્રત્યે ઊંડા આદર અને સન્માનની ભાવના પ્રત્યેક પળે દાખવવા છતાં, જવાહરલાલ નેહરુ પોતે નાના હતા તોય, કેવા સ્વતંત્ર દિલદિમાગ ધરાવતા હતા એ જોઈને હું આશ્ચર્ય પામતી હતી. ભિન્ન મત ધરાવવાની અને નમી નહિ જવાની એમની આ શક્તિ, એક એવી મહાનતાની નિશાની રૂપ હતી કે જે મહાનતા, કાળે કરીને ખૂબ જ સ્પષ્ટ રીતે અને પ્રબળપણે અભિવ્યક્તિ પામવાની હતી.

મારા પોતાના દેશના આગેવાનોએ, કેટલેક પ્રસંગે, પ્રધાનમંત્રી નેહરુ સંબંધમાં જે ગેરસમજનાં દર્શન કરાવ્યાં છે તેની મેં નિઃસંકોચ ટીકા કરી છે. વળી, તેઓ કદીય વળતો પ્રહાર કરતા નહિ કે કડવાશનું પ્રદર્શન કરતા નહિ. એમાં પણ મને એમની મહત્તા જ દેખાઈ છે. દરમ્યાનમાં પસાર થયેલાં વર્ષોએ, એમની રાજનૈતિક ભૂમિકાની યથાર્થતા બતાવી આપી છે.

એમના નેતૃત્વ નીચે ભારત, પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે ખીલા સમો દેશ બન્યો છે અને એના લોકો બન્નેની ભાષા બોલવા સમર્થ બન્યા છે. માનવ–ઇતિહાસના અત્યંત અશાંત સમયનાં વર્ષો દરમ્યાન, જવાહરલાલ નેહરુ પોતાનાં લોકોને એક રાખી શક્યા છે અને એમની વિવિધતાને એકતામાં ઢાળવા અને હું માનું છું કે આગામી સદીઓ સુધી સંગીનપણે અને સુદૃઢ ઊભું રહી શકે એવું એક બળવાન રાષ્ટ્ર નિર્માણ કરવા શક્તિશાળી બન્યા છે.

જવાહરલાલ નેહરુની પ્રકૃતિનાં બીજાં પાસાં—એમની મોહકતા, એમની તેજસ્વિતા, એમની આકર્ષક રીતભાત અને વ્યક્તિત્વ—હું ભૂલી જતી નથી. હું જાણું છું કે જો આપણો જીવનકાળ વધુ શાંતિભર્યો હોત તો, એક સર્જનાત્મક લેખક તરીકેની એમની શક્તિ મહોરી ઊઠી હોત. કારણ કે એમની લેખનશૈલી વિશિષ્ટ છે, એમની કલ્પના જીવંત અને વેગવંતી છે. એમણે પોતાની શક્તિ, પોતાના દેશ ખાતર રાજકીય જીવનને સમર્પી ન હોત તો એમણે જે ગ્રંથો લખ્યા હોત તે નથી લખાઈ શક્યા એનો મને રંજ છે. આમ છતાં, એમણે જે થોડાંક મહત્ત્વનાં પુસ્તકો—એમાંનાં બધાં જ પોતપોતાની રીતે બુનિયાદી મહત્ત્વનાં—

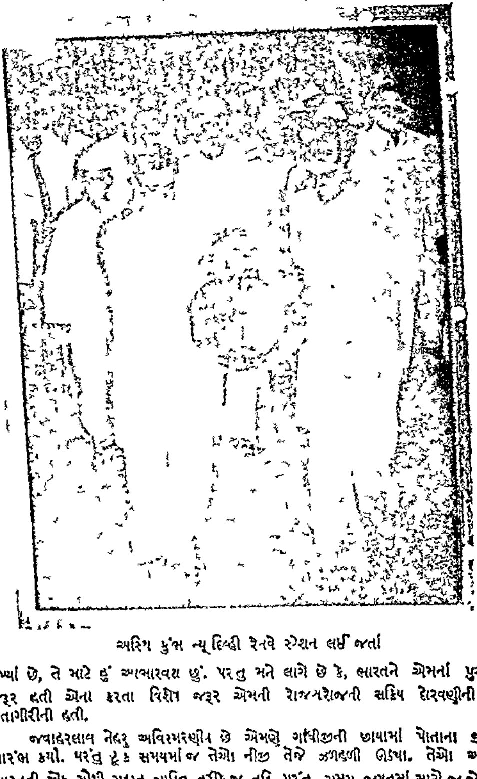

બિરિગ કુંજ ન્યૂ દિલ્હી રેલવે સ્ટેશન લઈ જતાં

લખ્યાં છે, તે માટે હું આભારવશ છું. પરંતુ મને લાગે છે કે, ભારતને એમનાં પુસ્તકોની જરૂર હતી એના કરતા વિશેષ જરૂર એમની રોજબરોજની સક્રિય દોરવણીની અને નેતાગીરીની હતી.

જવાહરલાલ નેહરુ અવિસ્મરણીય છે એમણે ગાંધીજીની છાયામાં પોતાના જીવનનો પ્રારંભ કર્યો. પરંતુ ટૂંક સમયમાં જ તેઓ નીજી તેજે ઝગમગી ઊઠ્યા. તેઓ આધુનિક ભારતની એક સૌથી મહાન વ્યક્તિ તરીકે જ નહિ પરંતુ, સમગ્ર જગતમાં સાચે જ જે ગણ્યા-ગાંઠ્યા મહાપુરુષો છે તે પૈકી એક તરીકે, તેઓ જીવ્યા, જીવે છે અને સદાય જીવંત રહેશે.

હું એમને પ્રત્યક્ષ મળી શકી છું અને એમની જીવંત વાણી સાંભળી શકી છું એને મારા જીવનનો એક અત્યંત મૂલ્યવાન અનુભવ લેખુ છું

૩-૧-૬૪

૨

☆

પ્રેરક પ્રસંગો

જવાહરલાલ પંડિત મોતીલાલના એકના એક પુત્ર હતા એટલે પિતાને એમના પ્રિય પુત્રની હમેશાં ચિંતા રહેતી હતી. આ વિશે તેઓ ગાંધીજી જોડે પણ વખત મળ્યે વાતચીત કરતા હતા.

આવી રીતે ગાંધીજી જોડે વાત કરતાં કરતાં એક વાર પંડિત મોતીલાલે ગાંધીજીને કહ્યું: 'જવાહર તમારો શિષ્ય છે એટલે રાજકીય બાબતોમાં તમે એને હું કહું તો પણ નહિ સમજાવો એ હું જાણું છું; પણ બીજી બાબતમાં જવાહરને તમારે એક બે વાત જરા સખ્તાઈથી કહેવી પડશે.'

ગાંધીજીએ પૂછ્યું: 'કહો, જવાહરને મારે શું કહેવાનું છે?'

પંડિત મોતીલાલ: 'એક તો એ કે એ ગમે ત્યારે, ગમે ત્યાં ચણા-મમરા ફાકી લે છે, સખત ગરમીમાં પણ ત્રીજા વર્ગની મુસાફરી કરે છે એ બધું મારાથી જોયું જતું નથી. ત્યાગ ને સહિષ્ણુતા તો મને ગમે છે પણ આ તો નરી જડતા છે! માઘ મેળામાં પોલીસે વાડ કરી હતી ત્યાં વાંદરાની જેમ વાડ કૂદી ગયો અને સંગમમાં નહાવા પડ્યો એટલે મેં ઇન્દુને કહ્યું કે તારો બાપ તો વાંદરો છે. પછી આમ જ તબિયત બગાડે અને હેરાન થાય.'

ગાંધીજીએ પંડિત મોતીલાલને વચન આપ્યું: 'હું જવાહરને સમજાવીને ઠેકાણે લાવીશ.'

કર્તવ્યપરાયણ

૧૯૨૬માં જવાહર પ્રથમ વાર સિલોન ગયા હતા. આ વખતે તેઓ એટલા બધા કામમાં રહેતા કે એમને ઊંઘવાનો પણ પૂરતો સમય મળતો નહિ. રોજના લગભગ વીસ કલાક કામ કરતા અને કામ કરવામાં એમને ખૂબ આનંદ પડતો.

એક વાર જવાહરે ત્યાં એક મુલાકાતીને રાતના દસ વાગ્યાનો સમય આપ્યો હતો. એ મુલાકાત રાતના દોઢ વાગ્યા સુધી ચાલી. મુલાકાતીને થાક લાગ્યો પણ જવાહર તો રાત્રે દોઢ વાગ્યે પણ જાણે હમણાં જ ઊંઘમાંથી ઊઠ્યા હોય એવા પ્રસન્ન અને તાજગીભર્યા લાગતા હતા. મુલાકાતી સાથેની વાત પૂરી થતાં જવાહર પોતાના શયનખંડમાં ગયા અને હાથ મોં ધોઈને ટોપી પહેરીને બહાર આવ્યા.

મુલાકાતી જવાહરને આ રીતે બહાર જવા તૈયાર થયેલા જોઈને આશ્ચર્યમાં પડી ગયા. એમની શંકાનું નિવારણ કરવા જવાહરે હસતાં હસતાં જણાવ્યું કે એક અખબારના કાર્યાલયમાં મધરાત પછી જવાનું મેં વચન આપ્યું છે એટલે મારે ત્યાં જવું જોઈએ. અને જવાહર ત્યાં ગયા.

મફત નહિ જોઇએ

૧૯૩૦માં અમદાવાદમાં કોંગ્રેસ કારોબારીની સભા મળી હતી. જવાહર એ સભામાં હાજરી આપી પાછા જતા હતા. તે વખતે તેઓ કોંગ્રેસપ્રમુખ હતા.

અમદાવાદથી અજમેર જતાં રસ્તામાં આબુરોડ સ્ટેશન આવ્યું. એટલે જવાહરે પ્લેટફોર્મ પર ઊતરી ફેરીવાળા પાસેથી મિઠાઇ, પૂરી ને બટાકાનું શાક ખરીદ્યું.

જવાહરે ફેરીવાળાને પૈસાનું પૂછ્યું. ફેરીવાળાએ જવાહરને ઓળખી લીધા હતા.

જવાહર પોતાની પાસેથી નારતો ખરીદે એને એ પોતાનું સદ્ભાગ્ય સમજતો હતો એટલે એણે જવાહરને હાથ જોડીને કહ્યું : 'આપે મારી પાસેથી આ વસ્તુઓ લીધી એ જ મારું ધનભાગ્ય છે.'

જવાહરે જવાબમાં કડક અવાજે કહ્યું : 'એવી ખોટી વાત નહિ જોઈએ. પૈસા ન લેવા હોય તો લે આ પાછું. કોઈનું મફત કેમ લેવાય ?'

આખરે પોતાની સખત અનિચ્છા છતાં જવાહરે તેને પૈસા આપ્યા. ને પછી મહાસભાના યુવાન પ્રમુખ, આબુ રોડ સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ પર જ, શિષ્ટાચારની કશી પણ પરવા કર્યા વિના, ખાવા લાગી ગયા !

હિંદનું જવાહર

ગાંધીજી કોમી એખલાસ સ્થાપવા ઉપવાસ ઉપર હતા. જવાહર વડાપ્રધાન હોય ત્યારે બાપુને એમના જ શહેરમાં ઉપવાસ કરવા પડે એ કેમ સહી શકાય ? જવાહરલાલ રોજ ત્રણ-ચાર વખત આવીને બાપુની ખબર કાઢી જતા.

ત્રીજે દિવસે ગાંધીજીની સ્થિતિ સંતોષકારક નહોતી, કંઈક ચિંતા ઉપજાવે એવી હતી. જવાહર આવ્યા. બાપુની દુઃખદ હાલત જોઈ બે મિનિટ બાપુની સામે ઊભા રહી એક ખૂણામાં ચાલ્યા ગયા અને ખિસ્સામાંથી રૂમાલ કાઢીને પોતાનાં આંસુ લૂછવા લાગ્યા.

આટલું ઓછું હોય એમ પોતાની મનોવ્યથાથી પ્રેરાઈને જવાહર પણ બાપુની સાથે સાથે ઉપવાસ કરતા હતા. પણ એમણે એ કોઈને જાણ થવા દીધી નહોતી. પરંતુ જે દિવસે બાપુએ પારણાં કર્યાં ત્યારે ઇન્દિરાએ એ વાત બાપુને કરી.

બાપુને એ જાણી દુઃખ અને આશ્ચર્ય થયું. એમણે એ જ પળે ફળના રસનો પ્યાલો બાજુએ મૂકી જવાહરને કાગળ લખ્યો :

'ચિ. જવાહર,

ઉપવાસ છોડો, ઘણાં વર્ષ જીવો અને હિંદના જવાહર બનીને રહો.'

બાપુનો જવાહર પરનો આ અંતિમ પત્ર હતો.

'સહકારમાં'થી]

卐

ગ્રન્થ – સ્વીકાર

જીવનનાં ચઢાણ પુ૦ ૩ જું
લેખક અને પ્રકાશક
સ્વામી નૃસિંહગિરિ મણિગિરિ મહેતા,
કતારગામ [સુરત]
પૃ. ૨૧૦; કિં. રૂ. ૨=૦૦

ઇચ્છાપૂર્તિ [મંત્ર અને તંત્ર]
લેખક: સ્વામી શ્રી વિદ્યાનાનંદ
અનુવાદક: જમનાદાસ કે. લાહીવાળાં
પ્રકાશક: માઈન્ડ રીસર્ચ સોસાયટી
લોનાવલા (સેન્ટ્રલ રેલ્વે)
પૃ. સંખ્યા ૧૪૦; કિં. ૫=૦૦

પ્રેરક પ્રસંગો

જવાહરલાલ પંડિત મોતીલાલના એકના એક પુત્ર હતા એટલે પિતાને એમના પ્રિય પુત્રની હંમેશાં ચિંતા રહેતી હતી. આ વિશે તેઓ ગાંધીજી જોડે પણ વખત મળ્યે વાતચીત કરતા હતા.

આવી રીતે ગાંધીજી જોડે વાત કરતાં કરતાં એક વાર પંડિત મોતીલાલે ગાંધીજીને કહ્યું: 'જવાહર તમારો શિષ્ય છે એટલે રાજકીય બાબતોમાં તમે એને હું કહું તો પણ નહિ સમજાવો એ હું જાણું છું; પણ બીજી બાબતમાં જવાહરને તમારે એક બે વાત જરા સખ્તાઈથી કહેવી પડશે.'

ગાંધીજીએ પૂછ્યું : 'કહો, જવાહરને મારે શું કહેવાનું છે?'

પંડિત મોતીલાલ : 'એક તો એ કે એ ગમે ત્યારે, ગમે ત્યાં ચણા-મમરા ફાકી લે છે, સખત ગરમીમાં પણ ત્રીજા વર્ગની મુસાફરી કરે છે એ બધું મારાથી જોયું જતું નથી. ત્યાગ ને સહિષ્ણુતા તો મને ગમે છે પણ આ તો નરી જડતા છે! માઘ મેળામાં પોલીસે વાડ કરી હતી ત્યાં વાંદરાની જેમ વાડ કૂદી ગયો અને સંગમમાં નહાવા પડ્યો એટલે મેં ઈન્દુને કહ્યું કે તારો બાપ તો વાંદરો છે. પછી આમ જ તબિયત બગડે અને હેરાન થાય.'

ગાંધીજીએ પંડિત મોતીલાલને વચન આપ્યું : 'હું જવાહરને સમજાવીને ઠેકાણે લાવીશ.'

કર્તવ્યપરાયણ

૧૯૨૬માં જવાહર પ્રથમ વાર સિલોન ગયા હતા. આ વખતે તેઓ એટલા બધા કામમાં રહેતા કે એમને ઊંઘવાનો પણ પૂરતો સમય મળતો નહિ. રોજના લગભગ વીસ કલાક કામ કરતા અને કામ કરવામાં એમને ખૂબ આનંદ પડતો.

એક વાર જવાહરે ત્યાં એક મુલાકાતીને રાતના દસ વાગ્યાનો સમય આપ્યો હતો. એ મુલાકાત રાતના દોઢ વાગ્યા સુધી ચાલી. મુલાકાતીને થાક લાગ્યો પણ જવાહર તો રાત્રે દોઢ વાગ્યે પણ જાણે હમણાં જ ઊંઘમાંથી ઊઠ્યા હોય એવા પ્રસન્ન અને તાજગીભર્યા લાગતા હતા. મુલાકાતી સાથેની વાત પૂરી થતાં જવાહર પોતાના શયનખંડમાં ગયા અને હાથ મોં ધોઈને ટોપી પહેરીને બહાર આવ્યા.

મુલાકાતી જવાહરને આ રીતે બહાર જવા તૈયાર થયેલા જોઈને આશ્ચર્યમાં પડી ગયા. એમની શંકાનું નિવારણ કરવા જવાહરે હસતાં હસતાં જણાવ્યું કે એક અખબારના કાર્યાલયમાં મધરાત પછી જવાનું મેં વચન આપ્યું છે એટલે મારે ત્યાં જવું જોઈએ. અને જવાહર ત્યાં ગયા.

મફત નહિ જોઈએ

૧૯૩૦માં અમદાવાદમાં કોંગ્રેસ કારોબારીની સભા મળી હતી. જવાહર એ સભામાં હાજરી આપી પાછા જતા હતા. તે વખતે તેઓ કોંગ્રેસપ્રમુખ હતા.

અમદાવાદથી અજમેર જતાં રસ્તામાં આબુરોડ સ્ટેશન આવ્યું. એટલે જવાહરે પ્લેટફોર્મ પર ઊતરી ફેરીવાળા પાસેથી મિઠાઈ, પૂરી ને બટાકાનું શાક ખરીદ્યું.

જવાહરે ફેરીવાળાને પૈસાનું પૂછ્યું. ફેરીવાળાએ જવાહરને ઓળખી લીધા હતા.

હવે આપણે સ્થિતપ્રજ્ઞને યાદ કરીએ. સ્થિતપ્રજ્ઞના શ્લોક બોલીશું અને પાંચ મિનિટ મૌન રાખીશું. મૌનમાં પ્રાર્થના કરીએ કે જે નિર્વૈરતા અને નિર્ભયતા પંડિતજીમાં હતી તે હવે આપણા સહુમાં વ્યાપી જાઓ. પરમાત્મા એમના આત્માને શાંતિ આપવાના જ છે. રાજનીતિમાં આવો નિર્વૈર મનુષ્ય મને બીજો જોવા મળ્યો નથી.

એમની પુણ્ય વિભૂતિને હું વંદન કરું છું. અને હવે આપણે સ્થિતપ્રજ્ઞને ચરણે જઈએ.
માલિકવાડા (મહારાષ્ટ્ર), ૨૭–૫–૬૪ —વિનોબા

*

છેલ્લા કેટલાક મહિનાથી રાષ્ટ્ર જે કમનસીબીની આશંકાથી ભયભીત હતું, એ આજે રાષ્ટ્રને માથે આવી પડી છે. આજે રાષ્ટ્રનૌકાનો કપ્તાન ચાલ્યો ગયો છે. દેશવાસીઓનો પ્રિય નેતા એમને રઝળતા મૂકીને ચાલ્યો ગયો છે. આપણે જો તોફાની સમુદ્રમાં રાષ્ટ્રની નૌકાને સહીસલામત રીતે આગળ વધારવા માગતા હોઈએ અને આપણા સદ્ગત નેતા પ્રત્યે વફાદાર રહેવા માગતા હોઈએ તો આપણે આ ઘડીએ ધૈર્ય, શિસ્ત અને એકતા જાળવવાની જરૂર છે.

—જયપ્રકાશ નારાયણ

*

નેહરુ સમસ્ત માનવજાતના એક અંગ રૂપ બની ગયા હતા. એમનું નામ માનવ-જાતની દુનિયાદારી આકાંક્ષાઓ ને આધ્યાત્મિક અભીપ્સાઓના પર્યાય રૂપ બની ગયું હતું.

છેલ્લે જ્યારે તેઓ અહીં આવ્યા હતા ત્યારે મારે એમની સાથે રાજનીતિ અંગે વાતચીત થઈ હતી. એમણે કહ્યું, "સાચા અને ખોટા વચ્ચેથી પસંદગી કરવાનું અઘરું નથી. પરંતુ આપણી સમક્ષ આવતા મોટા ભાગના પ્રશ્નો આટલા સરળ હોતા નથી. શ્વેત અને શ્યામની વચ્ચે ભૂખરા રંગની વિવિધ છાંય હોય છે."

જીવનના મોટા ભાગના મહત્ત્વના નિર્ણયો શ્વેત કે શ્યામ રંગે નહીં, પણ ભૂખરા રંગની વિવિધ છાંયે રંગાયેલા હોય છે, એ વાત બીજા કોઈ કરતાં પંડિત નેહરુ વિશેષ જાણતા હતા.

એમ કહેવાય છે કે કોઈ ડાહ્યો માણસ જો મક્કમ રહે તો તે એક રાજનીતિજ્ઞ છે, અને કોઈ મૂર્ખ માણસ મક્કમ રહે તો તે એક મોટી આપત્તિ છે. દઢતા અને ઋજુતાની બેવડી શક્તિથી સંપન્ન નેતાઓ પર જ વિશ્વની આશાનો આધાર રહેલો છે. પંડિત નેહરુમાં આ બેઉ ચીજ હતી.

જ્યાં બધી સંસ્કૃતિના વાયરા વાતા હોય અને જ્યાં ઈશ્વરના અદનામાં અદના જીવને માટેયે સ્થાન હોય એવા ભારતનું અને વિશ્વનું મંદિર રચવાનું ગાંધીનું સ્વપ્ન નેહરુએ જીવી બતાવ્યું.

નેહરુ, આપણા કાળમાં, પરમેશ્વરના મહાન સર્જનોમાંના એક હતા. એમનું રાષ્ટ્ર તથા સહુના ઉત્તરોત્તર કલ્યાણ અને મુક્તિનું એમનું સ્વપ્ન, એ જ એમનું સ્મારક છે.

—અદલાઈ સ્ટીવન્સન

*

નેહરુ ૩૦ વર્ષથી મારા મિત્ર હતા. મને એમને માટે ખૂબ ઊંડી લાગણી હતી. ખાસ કરીને હું એમને નૈતિક અને રાજનૈતિક સમસ્યાઓના ઝંઝાવાત સામે ઝૂઝતા, મહાન સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરતા અને તેમ છતાં એ જ સમસ્યાઓથી વધુ ને વધુ ઘેરાઈ જતા એક એકલવીર તરીકે ઓળખું છું.

પડોશના ગામેથી રામદાસને આમંત્રણ આવેલું હતું. બ્રાહ્મણ રામદાસને કાને આ વાત આવતાં એ ત્યાં પહોંચી ગયો અને જે ભક્તે રામદાસને નોતર્યો હતો તેના કાન ભંભેર્યા. એણે આ ભાઈ તથા બીજા ગામલોકોને જણાવ્યું કે રામદાસ તો પાખંડી સાધુ હતો અને ઘણે ભાગે તો બ્રાહ્મણોના સંગને અયોગ્ય એવી કોઈ નીચ જાતિનો હતો. રામદાસને માટે સર્ટિફિકેટ તો સરસ !

પણ અનગરવાળા ભક્ત બળવંતરાવ એમ માને એવા ન હતા. એ ગઈ વખતે રામદાસના પ્રસંગમાં આવેલા અને રામદાસ પર બહુ માયા રાખતા. તેઓ અંજનગાંવ આવી પહોંચ્યા અને રામદાસને પોતાને ગામ અનગર લઈ ગયા. માધવરાવ, એમના કુટુંબીઓ, તથા બીજા ભાઈઓ મળી પચાસેક માણસ અંજનગાંવથી સાથે થયું. આ ભલાભોળા ગામડિયાઓના હૃદયમાં ભગવત્પ્રેમ ઉભરાઈ રહ્યો હતો. ત્રણેક માઈલ ચાલવાનું હતું. આખરે બધા અનગર પહોંચ્યા.

બ્રાહ્મણ રામદાસ પહેલેથી આવી ગયો હતો. તે રામદાસની પાસે આવીને બેઠો. એના મુખ પર તિરસ્કાર હતો અને એની રીતભાત ભાવશૂન્ય તથા ઘમંડી હતી. એમની આસપાસ લોકોનું ટોળું જામ્યું હતું. પેલા બ્રાહ્મણે રામદાસને પ્રશ્ન કર્યો, "પંચીકરણ એટલે શું !"

રામદાસે પોતાનું અજ્ઞાન કબૂલ કર્યું અને પોતે પંડિત નથી એમ જણાવ્યું. આ સાંભળી પેલો ઘૃણાપૂર્વક હસ્યો અને મોટે ઘાંટે લોકોને ઉદ્દેશી જણાવ્યું કે આવા પાખંડી અને છેક અજ્ઞાની સાધુને તેઓ આટલું માન આપતા હતા એ તેમની બેવકૂફી જ હતી. સાંભળનારાને આવું ખુલ્લું અપમાન રુચ્યું નહિ. તેઓ આંખો નીચી ઢાળી ઊભા રહ્યા. રામદાસ તો હંમેશ મુજબ શાંત અને સ્વસ્થ હતો; એનું મંદ સ્મિત વધારે મધુર બન્યું. સેંકડો લોકો બળવંતરાવના ઘરમાં ભેગાં થયાં ને એમના સત્સંગનો રામદાસને લાભ આપી ગયાં. એમનો પ્રેમ અદ્ભુત હતો. આ બધું જોઈ પેલો બ્રાહ્મણ રામદાસ ઇર્ષ્યાથી દાઝતો હતો ને ફુંફાડા મારતો હતો. તે દિવસ તો પૂરો થયો. બીજે દિવસે ભોજન સમારંભ હતો; એમાં ભાગ લેવાની પેલા બ્રાહ્મણે ચોખ્ખી ના પાડી.

સાંઝરે આ બ્રાહ્મણે હરિકથા કરી. સાધારણ રીતે હરિકથામાં રામદાસને મુખ્ય આસને બેસાડતા અને એની સમક્ષ હરિકથા થતી. કથા સાંભળવા હજારો લોકો ભેગાં થતાં. આ વખતે પણ રામદાસને મુખ્ય આસન આપવામાં આવ્યું. આ હરિકથાનું ઉપાસણુ પેલા બ્રાહ્મણે હેતુપૂર્વક જ કર્યું હતું. રામદાસને ઉદ્દેશીને અનેક જાતના કટાક્ષ કરવા તથા સંદિગ્ધ રીતે મહેણાં મારવાં એ જ તેનો ઉદ્દેશ હતો. પાખંડી સાધુઓનાં લક્ષણ વિષે છટાથી ભાષણ કરી પોતાની કથા એણે આ પ્રમાણે પૂરી કરી: "સાધુવેશે લુચ્ચા ને કપટી લોકો ફરે છે. આવા ધૂર્ત લોકોથી ચેતજો. એવા ઠગ સાધુઓ પાછળ તો મૂર્ખ લોકો જ ભમે છે, એમને માન આપે છે. ને છેવટે એમના છળપ્રપંચમાં ફસાય છે."

ગાલિપ્રદાનના આ નવા સંસ્કરણથી રામદાસને કંઈ હાનિ થઈ નહિ. ભગવાનની એવી ઇચ્છા હતી, અને તેને રામદાસ શાંત ચિત્તે આધીન થયો હતો.

બે દિવસ પછી એક ભાવિક વેપારીને ત્યાં બીજું બ્રહ્મભોજન થયું. તે સમયમાં રામદાસ મુખ્યત્વે દૂધ તથા ફળ પર રહેતો, અને કોઈ ભક્તને ત્યાં જમણ હોય તો બીજા

મિત્રો સાથે ક્વચિત્ બીજી ચીજો પણ ખાતો. આ પ્રસંગે પણ બ્રાહ્મણ રામદાસને આમંત્રણ હતું; પણ એ વેળાસર આવ્યો નહિ. બધા એની રાહ જોઈ રહ્યા હતા, છતાં એનું નામ-નિશાન દેખાતું નહોતું. યજમાન શેઠ છેવટે એને તેડવા ગયા ને મહામહેનતે શોધી કાઢ્યો. જમવા આવવાની પેલાએ પ્રથમ તો આનાકાની કરી, પણ બહુ વીનવણીને અંતે કબૂલ થયો. આખરે તે આવી પહોંચ્યો. એનો ચહેરો શ્યામ પડી ગયો હતો, આંખો ઊંડી ઊતરી ગઈ હતી અને દુર્બળ લાગતો હતો. દ્વેષાગ્નિ એને ખૂબ બાળી રહ્યો હતો એ સ્પષ્ટ જ દેખાતું હતું. એને આવેલો જોઈ રામદાસને ખરેખર આનંદ થયો. એનું ભાણું પહેલું પીરસવાનું રામદાસે પેલા શેઠને કહ્યું.

"નહિ નહિ, મારે જમવું નથી. મારે આજે ઉપવાસ છે."

રામદાસે એને કહ્યું નહિ તો માત્ર મિઠાઈ ખાવાની પ્રાર્થના કરી. પહેલાં તો એ સહેજ વિચારમાં પડી ગયો પણ પાછળથી કબૂલ થયો. રામદાસ તથા બીજા ભાઈઓ આથી રાજી રાજી થઈ ગયા, અને લાડુ પીરસવામાં આવ્યા. બ્રાહ્મણ રામદાસ જમે પછી જ બધાએ જમવાનું શરુ કરવું એવી રામદાસની ઈચ્છા હતી. એણે ત્રણથી ચાર લાડુ ખાધા. હે પ્રેમસ્વરૂપ પરમાત્મા, તને ધન્ય છે! છેવટે તારો જય થયો.

આ બ્રાહ્મણનું ચિત્ત અસ્વસ્થ હતું એમ દેખાતું હતું. એણે બતાવેલાં ક્રોધ અને કઠોરતાના બદલામાં એને જે માયા અને હેત મળતાં હતાં એથી એ એક વૃદ્ધ એક ભક્તને ત્યાં હરદાસની કથા રાખી હતી, ત્યાં રામદાસ, રામચરણદાસ અને ભવાનીશંકર તો ગયા જ. આ બે મિત્રો સંધ્યાકાળ થતાં પાસેની ટેકરીઓમાં ચાલ્યા જતા અને ત્યાં આખી રાત ધ્યાનમાં તથા નામસ્મરણમાં ગાળતા. આ દિવસે પણ પાંચ વાગતાં તેઓ કથામાંથી ઊઠી ગયા અને ટેકરી પર ચાલ્યા ગયા.

હવે એક અદ્ભુત ઘટના બની. અંજનગાંવથી કેટલાક ભક્તો રામદાસના દર્શને અનગર આવતા હતા. આ બધા એને આગલે વરસે મળેલા પણ આ વખતે બહારગામ ગયેલા હોવાથી રામદાસનો મેળાપ એમને થયેલો નહિ, તેથી તેઓ અનગર આવતા હતા. જે ટેકરી પર ભવાનીશંકર અને રામચરણદાસ ધ્યાન ધરવા બેસતા હતા તે આ લોકોના રસ્તા પર હતી. અજબ થવા જેવું છે કે અહીંથી પસાર થતાં એ લોકોએ ત્રણ જણને એક હારમાં બેઠેલા જોયા. વચમાં રામદાસ હતા અને એની બે બાજુએ રામચરણદાસ અને ભવાનીશંકર રાવ હતા. આ જોઈ પેલા લોકોને કાંઈ આશ્ચર્ય ન થયું. એ લોકોએ માની લીધું કે આ બે મિત્રોને લઈ રામદાસ ટેકરીઓમાં ફરવા આવ્યો હશે. આ ત્રણ મૂર્તિઓ ધ્યાનસ્થ હોવાથી તે લોકોએ એમને બોલાવ્યા નહિ.

રામદાસ રાતે ગામમાં પાછો ફરશે ત્યારે પોતે તેને મળશે એમ વિચારી તેઓ સીધા ગામમાં ગયા. ગામમાં પેસતાં એમને કાને કીર્તનનો અવાજ પડ્યો : કીર્તનના અવાજને આધારે તેઓ કથાના સ્થાને આવી પહોંચ્યા, પણ એમણે તો રામદાસને ત્યાં બેઠેલો જોયો! જે રામદાસને પેલી ટેકરી પર ઘડી પહેલાં તેઓ જોઈને આવતા હતા તેને આ મંડળીમાં બેઠેલો જોઈ તેઓ દિઙમૂઢ થઈ ગયા. એ ત્યાં પણ હતો ને અહીં પણ હતો

એ શું ! તેઓ આશ્ચર્યમાં લીન થઇ ગયા. તેમણે આ વાત ત્યાં બેઠેલા બ્રાહ્મણ રામદાસને કરી. આ ચમત્કારની વાત સાંભળી પેલાનું હૃદય હાલી ગયું.

તે જ રાતે આશરે આઠ વાગ્યે એક ભક્તને ત્યાં ચા-પાણી હતાં ત્યાં આ બ્રાહ્મણ ને રામદાસનો ભેટો થયો. આ દરમિયાન તો રામદાસ તરફનો તેનો ભાવ સદંતર બદલાઇ ગયો હતો. તે રામદાસને પગે પડયો ને મુક્ત કંઠે રડી પડ્યો. તેને પોતાના ઉપર અત્યંત તિરસ્કાર છૂટયો અને કરુણ વદને રામદાસની ક્ષમા યાચી. રામદાસ તો કશું જાણતો ન હતો એટલે એણે આ બધું શું હતું તે પૂછ્યું. ત્યારે જ રામદાસે એના મુખે પેલાં બે સ્વરૂપની આખી વાત સાંભળી. આ વાત સાંભળતાં જ રામદાસને રોમાંચ થયો, નેત્ર અશ્રુભીનાં થયાં અને કોઈ અનિર્વચનીય આનંદથી એનું શરીર ધ્રુજી રહ્યું. તે માત્ર આટલું જ બોલી શક્યો: "સર્વ રામના જ પ્રતાપ છે. એની કળા અકળ છે." ત્યારથી માંડી રામદાસે અનગર છોડયું ત્યાં સુધી આ બ્રાહ્મણ રામદાસનો સંગ છોડતો નહિ અને સર્વ ઉત્સવ તથા સમારંભોમાં હાર્દિક ભાગ લેતો. રામદાસ પ્રત્યે એ ખૂબ પ્રેમ તથા માન રાખતો. કેવું અદ્ભુત પરિવર્તન! ખરે જ ભગવાનના દિવ્ય પ્રેમથી વધારે સમર્થ એવી કોઈ સત્તા નથી.

*

'ક્રાઉન' એ ક્રાઉન જ છે

ભારતમાં સર્વોત્તમ

ક્રાઉન (PURE ALUMINIUM THE CROWN) બ્રાન્ડ

એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો જ વાપરો

૧. વિશુદ્ધ એલ્યુમિનિયમમાંથી બનાવવામાં આવે છે એટલે માનવ તંદુરસ્તી માટે તદ્દન સલામત છે.

૨. યોગ્ય એવાં જાડા પતરામાંથી બનાવાય છે એટલે ઘણા જ મજબૂત હોઈ લાંબો સમય ટકે છે.

૩. તેની પાછળ ૪૬ વર્ષનો એકધારો અનુભવ પથરાયેલો છે. આજનો આધુનિક ઘાટ તેને આભારી છે.

૪. કોઈપણ સ્થળે તદ્દન વ્યાજબી ભાવે સહેલાઇથી મળે છે ને કરોડોની સંખ્યામાં વપરાઇ રહ્યાં છે.

શાળાએ જતાં બાળકો માટે તેમ જ હવાઈ-મુસાફરી માટે વિવિધ માપની આકર્ષક સુટકેસો અને બીજી એનોડાઇઝડ (વિવિધરંગી) વસ્તુઓ અમારી ખાસ વિશેષતા છે.

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

"ક્રાઉન એલ્યુમિનિયમ હાઉસ" : ૨૩, બ્રેબોર્ન રોડ, કલકત્તા-૧

મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, દિલ્હી

આહાર અને આરોગ્ય

ચંદુલાલ કાશીરામ દવે

લેખાંક ૬ ઠ્ઠો : ખાદ્ય પદાર્થોનું પોષણમૂલ્ય–૨

હવે થોડાંક ફળોના વ્યક્તિગત ગુણો તપાસીએ.

લીંબુ

આ એક અતિ ઉપયોગી, સસ્તું અને સુલભ ફળ છે. તેમાં સાઈટ્રિક એસિડનું પ્રમાણ ૭½ ટકા જેટલું હોવાથી તે ઘણું ખાટું છે. પરંતુ શરીરમાં તેની ખટાશ ઉત્પન્ન થતી નથી. તેનું પાચન થતાં ક્ષાર (આલ્કલી)માં તેનું રૂપાન્તર થઈ લોહીમાંની ખટાશ દૂર કરી લોહીને શુદ્ધ કરે છે. તેમાં વિટામિન સીનું પ્રમાણ સારા પ્રમાણમાં છે તેથી રોગ સામેની પ્રતિકાર શક્તિ વધે છે. વિટામિન બી₁ પણ છે. પાચક રસને તે ઉત્તેજે છે તેથી મંદાગ્નિવાળાને તે લાભકારક છે. તેની છાલ જીભના સ્વાદને સુધારે છે. ઉબકા, ઊલટી તેનાથી મટે છે. કોલેરા, ટાઈફોઈડના વાવરમાં પ્રતિકારક તરીકે તેનો સફળ ઉપયોગ છે. મધ સાથે લેવાથી બંધકોષમાં તે ફાયદો કરે છે. તેના રસનું શરબત ઠંડક અને તાઝગી આપે છે.

આમળાં

રસવાળાં ફળોમાં ગુણની દૃષ્ટિએ તે સર્વોત્તમ છે. સર્વ ફળો કરતાં વિટામિન સી તેમાં વધુ–૧૦૦ ગ્રામે ૬૦૦ મિલિગ્રામ જેટલું છે. ખાસ ખૂબી તો એ છે કે તેની સુકવણીમાં પણ તેનું વિટામિન ઘણુંખરું જળવાઈ રહે છે. તેથી તેની સુકવણી કરી ખાંડીને તેની ભૂકી કરી રાખી હોય તો બારે માસ સી વિટામિનનો લાભ સસ્તો અને સુલભ મળી શકે. તેનો મુરબ્બો પણ થઈ શકે. જીવન, ચ્યવનપ્રાશાવલેહ વગેરે પૌષ્ટિક રસાયન આમળાંનું બને છે. મોસમમાં હમેશાં ૩–૪ આમળાંનો રસ પીધો હોય તો ખૂબ લાભકારક થાય.

કેરી

પાકી કેરીમાં વિટામિન એ પ્રચુર છે. વિટામિન સી, ચૂનો, ફોસફરસ અને લોહ પણ ઠીક છે. તેનો રસ પૌષ્ટિક છતાં સાકર થોડી હોવાથી મધુપ્રમેહમાં પણ તે પથ્ય છે. કેરી ચૂસીને ખાવી, જેથી વિટામિન સીનો લાભ વધુ મળે. પાકી કેરી અને દૂધ એ પુષ્ટિ માટેનો સરસ પ્રયોગ છે. તેના ગોટલામાંની ગોટલીમાં સારા પ્રમાણમાં સ્ટાર્ચ રહ્યો છે તેથી ગોટલીને શેકીને ખાવાથી અન્નની જેમ પોષણ મળે છે. આમ અન્નની અછત અને મોંઘવારીમાં ગરીબ વર્ગને તે અન્નની ગરજ સારી શકે છે.

કેળું

આમાં કર્બોદિત સારા પ્રમાણમાં –૨૬ ટકા જેટલું છે. ચૂનો, લોહ આદિ ક્ષારો પણ તેમાં ઠીક છે. આફ્રિકાના કેટલાક પ્રદેશોમાં તે મુખ્ય ખોરાક તરીકે વપરાય છે. કેળાં ખૂબ પાકી તેની છાલ કાળી પડી જાય ત્યારે તેને ખાવાં જોઈએ; કેમકે ત્યારે તેનો ગર્ભ હળવી સાકર થઈ સુપાચ્ય બને છે. કેળાં અને દૂધ એ ઉત્તમ પૌષ્ટિક આહાર બને છે. તેનાથી વજન વધે છે. ક્ષય અને દમમાં અને સ્ત્રીના પ્રદરમાં તે ઉપયોગી છે. કાચાં કેળાંની સુકવણી કરી તેનો લોટ કરાય. આ લોટ લગભગ ઘઉંના લોટની બરાબરી કરી શકે છે.

જામફળ

આમાં ૧૪ ટકા જેટલો સ્ટાર્ચ હોવાથી તે શક્તિપ્રદ છે, વિટામિન સી પણ ઠીક છે. તે કફકારક હોવાથી તેમાં મરીની ભૂકી નાખી લેવું સારું. જામફળ ખાવાની મોટી મુશ્કેલી તેનાં અસંખ્ય અને કઠણ બીજ છે. પરંતુ આ બીજ ઘણાં ઉપયોગી જણાયાં છે. કર્નલ અમરશેરસીંગ તરફથી ગાંધીજીને મળેલી અને તેમણે 'હરિજન'માં આપેલી માહિતી પ્રમાણે બંગાલ કેમિકલ્સ એન્ડ ફાર્માસ્યૂટિકલ વર્ક્સ વાળા ડૉ. ગુહાએ શોધ્યું છે કે જામફળમાં વિટામિન બી ઘણા સારા પ્રમાણમાં છે. તેના બીજમાં પ્રોટીન આશરે ૧૫ ટકા, ચરબી ૧૪ ટકા, અને સ્ટાર્ચ ૧૩ ટકા છે. પરંતુ બીજનાં આ પોષક તત્ત્વોનો લાભ ઉઠાવવા માટે બીજ સહિત ફળને ખૂબ ચાવીને ખાવું જોઈએ.

પીણાંનું સ્થાન

આજે ઠંડાં અને ગરમ ભાતભાતનાં પીણાંએ ઘેરઘેર અને ચકલે ચકલે જે સ્થાન જમાવ્યું છે અને એવા બહુ થોડા જ માણસો મળશે જેને આવા કોઈ પણ પીણાંની ટેવ ન હોય; તે જોતાં આહારમાં ખરેખર તેનું કાંઈ સ્થાન છે કે કેમ તે ગંભીર રીતે વિચારવા જેવું છે. ઠંડાં પીણાંમાં રંગબેરંગી શરબતો, સોડા, લેમન, કોકાકોલા, ગોલ્ડ સ્પોટ વગેરેની હવામિશ્રિત બાટલીઓ અને અનેક જાતનાં ફળોનો રસ ગણાય. આમ જે શરબતો આવે છે તે તેમનાં નામ પ્રમાણે તે તે ફળોના નથી બનતા. તે તો ખાંડની ચાસણી સાથે સાઈટ્રિક, ટાર્ટરિક, એસેટિક એવા કોઈ એસિડ નાખી અને તેને અનુરૂપ રંગ મેળવી બનાવવામાં આવે છે. આમાં થોડા ખાંડના પાણી સિવાય કાંઈજ પોષક તત્ત્વ નથી હોતું; ઊલટું વપરાયેલાં પાણી અને રંગ શુદ્ધ અને નિર્દોષ ન હોય તો નુકસાન કરે: ફળરસોમાં શેરડીનો રસ શુદ્ધ હોય તો તેમાં સુક્રોઝ નામની સાકર હોવાથી શક્તિદાયક અને શ્રમહર છે. પરંતુ બજારમાં શેરડીના રસના સંચામાં વપરાતું પાણી અને બીજાં સાધનો તેમ જ આસપાસનું વાતાવરણ પૂરતું સ્વચ્છ હોતું નથી તેથી આ રસ રોગી જીવાણુઓથી કલુષિત થવાનો સંભવ રહે છે. લીલાં નાળીએરનું પાણી એ ફળરસોમાં એક ઉત્તમ અને સલામત પીણું છે. તેમાં પ્રોટીન, ચરબી અને કર્બોદિત સુપાચ્ય સ્વરૂપમાં રહ્યાં છે. ક્ષાર અને વિટામિન પણ ઠીક છે. આમ એ પોષક પીણું છે. પરંતુ કેટલાક દરિયાકાંઠાના સ્થળ સિવાય બીજે ભાગ્યે મળે અને મળે તો ઘણું મોંઘું પડે. લીંબુ, મોસંબી, નારંગી, જેવાં અનેક ફળોનો રસ મોટાં શહેરોમાં મળતો થયો છે. પણ એ અતિ મોંઘો પડે. પરંતુ જનતાને પોસાય એવાં ગુણકારી ઠંડાં પીણાંમાં તો શેરડીનો રસ, લીંબુનો શરબત, છાશ, લસ્સીને ગણાવી શકાય.

ગરમ પીણાંમાં ચા એ સમ્રાટને સ્થાને છે. ઝૂંપડાં સુધી તે પહોંચી ગઈ છે. ચા અનેક પ્રકારની આખી, ભૂકી વગેરે મળે છે. તેમાં બે જ તત્ત્વો મુખ્ય છે: ટેનિન અને કેફિન. આમાંનું એકેય પોષક તત્ત્વ નથી, એટલું જ નહિ પણ ટેનિન પાચનને બગાડે છે. ચા જેમ વધારે ઉકાળેલી તેમ તેમાં ટેનિનનું પ્રમાણ વધે છે. એ રીતે કડક ચા વધુ નુકસાનકારક છે. કેફિન એ ઉત્તેજક છે. શ્રમની લાગણી દૂર કરી તે સ્ફૂર્તિ આણે છે પણ તે માત્ર થોડા વખત ટકે. તેનાથી ઊંઘને ખલેલ પહોંચે છે. તેથી જ ઉજાગરો કરવા ચા પીવાય છે: આમ ચા એકંદર નુકસાનકારક છે. તેમાં ખાંડ અને દૂધ ઉમેરવામાં આવે છે એ જ પોષક છે. ચાનું

[અનુસંધાન પૃ. ૧૧૨

નુકસાન ટાળવું હોય તો બિલકુલ ઉકાળ્યા વિનાની એકાદ વખત એકાદ પ્યાલો લેવી. કોફીમાં પણ ટેનિન અને કેફિન છે પણ જુદા પ્રમાણમાં છે. એટલે તે પણ નુકસાનકારક છે: વળી તેમાં કોફી અને દૂધનું પ્રમાણ વધુ લેવું પડે છે. ઠંડા પડેલા અથવા અર્ધ ચેતન શરીરમાં ગરમી અને ચેતના લાવવામાં કોફીનો પ્યાલો ઉપયોગી છે. કોકો આ બન્ને કરતાં ચઢીઆતો છે. તેમાં ચરબી, પ્રોટીન અને ક્ષારોનાં પોષક તત્ત્વો છે. તેથી તેનું પીણું ગુણકારી છે, પણ તે મોંઘો છે.

ચા–કોફી નુકસાનકારક છતાં સમાજમાં તેમણે જે અડ્ડો જમાવ્યો છે તે કોઈ રીતે કમી થાય તેમ નથી. છતાં જેમને તેમાંથી છૂટવું હોય તેમને માટે બીજાં આરોગ્યપ્રદ પીણાં બનાવી શકાય. ઘઉં બાજરીના લોટની ગોળની રાબ એ મજાનું પોષક પીણું છે. તેમાં દૂધ ભળે તો તેની પૌષ્ટિકતા વધે. ઉકાળો પણ આરોગ્યપ્રદ પીણું છે. તેમાં ફુદીનો, તુલસી, આદુ, લીલી ચા, આદિ મસાલો ઘણી રીતે ગુણકારી છે. આતિથ્ય-સત્કાર ચાને બદલે આનાથી જરૂર થઈ શકે. લીંબુનું ગરમ શરબત પણ વાપરી શકાય. ગાંધીજીએ દાખલ કરેલી ઘઉંની કોફી સ્વાદમાં કોફીને ભૂલાવે એવી અને ગુણમાં તો બધી રીતે ચડીઆતી છે. ઘઉંને શેકીને તપખીરીઆ રંગના થાય એટલે તેને દળી નાખવા. આનો લોટ એ ઘઉંની કોફી. તેમાં ઘઉંનાં ઘણાંખરાં પોષક તત્ત્વો જળવાઈ રહે છે. કોફીની માફક તેને તૈયાર કરી દૂધ નાખીને તે લઈ શકાય છે.

આલુ]

❋

ભુલકણાપણું !

એ એક માનસિક દોષ છે. એના નિવારણ માટે
સેવન કરો આયુર્વેદની આ શરબતી ઔષધિ

ઊંઝા ફાર્મસીનું
સીરપ શંખપુષ્પી

શંખપુષ્પી આપણા વતનની એક એવી વનસ્પતિ છે જે મગજને સ્ફૂર્તિવંત અને યાદશક્તિને સતેજ કરવામાં ઘણી ગુણકારી નીવડેલી છે.

જે વિદ્યાર્થીઓનાં મગજ ભણતાં ભણતાં થાકી જતાં હોય અને વધારે ભણવાની ઇચ્છા થતી ન હોય અને ભણેલું યાદ રહેતું ન હોય તેઓને સીરપ શંખપુષ્પીના સેવનથી આ વાતની પ્રતીતિ થશે.

ઊંઝા ફાર્મસી : : ઊંઝા [ઉ. ગુજરાત]

દરેક દવાખાને ત્યાં મળશે.

સફરસંગિની

પુષ્કર ચંદરવાકર

સૂર્ય પૂરેપૂરો તપો હતો. સાગરતીરના રેતીઢગ ઝગઝગારા સાથે ચમક નાખી રહ્યા હતા. એકએક રેતીકણમાં ચેતના વિલસી રહી હતી. સૂર્ય સાથે તેઓ સ્વજનના નાતે હસીકલાં કરતા હતા. અમે રેતીના ઢગ પર ચઢ્યાં. બાળકોએ તેમાં પ્રસન્નતા અનુભવી. બાળસહજ તેમનું ચાપલ્ય તેમાંય જોવા મળ્યું. તેમના પગ રેતીમાં ખૂંચી જતા, અને સાથેસાથ મન પણ ત્યાં જ. તેઓ લપસતા, તો વળી આયાસ જાણે કોઈ ય પડતો ન હોય, તેવો અભિનય કરીને માંડમાંડ રેતમાંથી પગ કાઢી ડગ દેતા. પહાડખેડૂતો–mountaineers—અભિનય કરવાની તક સાંપડી તો તે ય શેના કાજ જતી કરે! બાળક એટલે જન્મજાત અભિનેતા!

બાળકનો સ્વભાવ જ રમતિયાળ છે અને ક્ષુદ્ર ભાસતી ચીજવસ્તુસમાંથી ય આનંદ લૂંટવાની તેમની આદત સ્પૃહણીય છે! માનવ નાનપણની તેની આ આદતને શેના કાજ વીસરી જતો હશે! બાળપણ અમર તપો, એવું વરદાન માગવાનું ચિત્તમાં સૂઝી આવ્યું. પણ અત્યારે આ દેશમાં કળિયુગ બરાબર જામ્યો છે, ત્યાં કયો દેવ વરદાન આપવા સામો ધકે!

રેતીના ઢગ ફેંદીને વિજેતાની જેમ મલકાતા મલકાતા જ્યાં કિનારે આવ્યા, તો સપાટ પથરાયેલ રેતીમાં લીલીલીલી પથરાયેલ વેલ નજરે પડી. થોડા દિવસ પર મેં આ વેલની પૂછપરછ સ્થાનિક માનવોને કરી હતી તો તે લોકોએ કહેલું: "આ અમરવેલ છે. સાગરનાં કિનારે તે ફાલેફૂલે." તે વેલ પર કર્ણફૂલ જેવાં પણ ગુલાબી ને જાંબુડિયા રંગના ધંતુરાનાં ફૂલ જેવડાં પહોળાં ફૂલ જેયાં. બાળકોનાં મન નાચી ઊઠયાં. પોરબંદરમાં ફૂલ કયાં મળે છે! ઘરઆંગણે કશું ય લીલોતરી નથી ઉગાડયું. અમદાવાદના તેમ જ ખંભાતના મકાનમાં તેમેએ થોડાં ફૂલછોડ રોપ્યાં હતાં, તેથી તેમને તેમનો ય નેહ ખરો ને!

આ વેલનું સાચું નામ પાછળથી જાણવા મળ્યું. તેનું નામ 'મર્યાદવેલ.' અંગ્રેજીમાં તેને 'આર. વેલ' કહે છે. પોરબંદરથી મિયાણી સુધી આ વેલનું વાવેતર સ્વ૦ વનસ્પતિશાસ્ત્રી શ્રી. જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજીએ કરાવેલું. આ વેલ રેતીને ઊડતી અટકાવે છે. આ વેલનાં પાંદડાંનો આકાર નાના ગોળનો. પણ વચ્ચે ઊંડી ખાંચ. એકવાર આ વેલ વાવ્યા પછી તે આપોઆપ ઊગી નીકળે છે.

તેઓ ફૂલ એકઠાં કરવા બેસી ગયાં. ફૂલજાતને ઓળખ્યાપિછાન્યા વગર. જે તેમ કરવા લાગે તો જ બાળક કહેવાય ને! તેમને રંગ આકર્ષે, રૂપ આકર્ષે, તેમનું હૃદય કહે તેમ કરે, તેઓ કાંઈ ગણતરીની દુનિયાના તો નથી જ ને! જ્યારે બાળસ્વભાવમાં ગણતરી પ્રવેશે, ત્યારે પેલો સ્વાર્થ પ્રવેશ્યો કહેવાય. અને બાળકનું નિર્દોષપણું અને મૌગ્ધ્ય બને સરી પડ્યાં કહેવાય! ત્યારે બાળક બાળક નહીં રહે. ડર પણ તેમને કોને! સમાજની નિંદાથી ડરે તો તે બાળક નહીં. સો બાળકો તે રીતે વર્તવા લાગ્યાં ત્યારે કવિવર ટાગોરની એક પંક્તિ સ્મરણમાં આવી ગોઠવાઈ: 'Where the mind is without fear...' આ કાવ્ય સ્વરાજ પર લખાયું છે. સ્વરાજના દીમાક પર રચાયું છે. સ્વરાજમાં માનવ માત્ર નીડર અને નિર્ભિક બનીને જીવતો હોય! મને તો ગુરુદેવનું આ શમણું–આદર્શ સ્વપ્નું, કાલ્પનિક અને આદર્શ ચિત્ર જ લાગ્યું. આજે ભય અને ડરનું વાતાવરણ આ દેશમાં ચોમેર જામ્યું

છે. જ્યારે અંગ્રેજ અહીં હતો, તેનું સામ્રાજ્ય દેશ પર પકડ લઈને પડ્યું હતું, ત્યારે ભારતવાસી જેટલો નીડર હતો, નિર્ભિક હતો, તેટલો આજે નથી. શા માટે? એની જબાં પર ક્યાંથી તાળાં મગાવીને લગાવી દેવામાં આવ્યાં છે કે શું વજનો લેપ મોંએ લગાવી દેવામાં આવ્યો છે? ગુરુદેવ ટાગોરના ગીતનું ગાન ક્યાં છે? 'Where words come out from the depth of truth !' આજે તો સર્વત્ર આત્મવંચનાનું વાતાવરણ જામ્યું છે અને આથી સ્મરી લેવા દ્યો.... 'my father, let my country awake !'

બાળકોએ ફૂલ વીણ્યાં. હું તેમની સાથે ડગ દેવા લાગ્યો ત્યારે કલાપીનું સ્મરણ થયું અને બાળકોને 'ફૂલ વીણ સખે !' ગીતની સમજૂતી આપી. ફૂલ એટલે મને અભિપ્રેત છે આદર્શો અને ભાવનાઓ. જેમ આ ફૂલડાં વીણાયાં તેમ આદર્શો અને ભાવનાઓ પણ ભેગી જ કરવાની હોય ! અને તે ય ભેગી કરીને કોઈ કૃપણ ધનની ઢગલી તિજોરીમાં કે પટારામાં સાચવવા કરી રાખે, અને પોતાને ધનિક કહેવડાવવામાં રાચે, તે ધનિક નથી, પણ તે તો સમાજનું ચાંદું છે, તેમ માત્ર ભાવનાઓનો ધારણ કરનાર છે.

મને ખ્યાલ નથી આવતો કે બાળકો મારા આ વિચારને સમજ્યા હશે ? પણ ધંધે શિક્ષક. તેથી સ્વ૦ બોટાદકરના કાવ્ય 'નિર્ઝરણી'ના આદર્શને આત્મસાત કરી, કેટલુંક કથ્યે ગયો.

જ્યાં સાગરકિનારો છોડયો, ત્યાં સાગરનું ગાન ગૂઢ અને વિશેષ આકર્ષક લાગ્યાં. તેના ગીતનો તાલ કયો હશે ? લય કયો હશે? તે રાગ ગાતો હશે કે રાગિણી ગાતો હશે? કે બંને ? કોઈ સંગીતજ્ઞ સાગરકિનારે આવે, સાગરનાં જુદા જુદા કાળના અને મિજાજના ગવાતાં સંગીતને ધ્વનિનોંધ-યંત્રમાં પૂરી દે, કે 'નોટેશન' લે, અને અભ્યાસ કરે, તો તેને સંગીતના ક્ષેત્રે પારંગતતા પ્રાપ્ત થાય કે ? આ વિચારોમાં ક્યાં પડ્યો ? તેનું સંગીત જ સુણવાનું ચિત્ત ઇચ્છે છે, ત્યાં ચિત્તને આડપાટે ક્યાં ચડાવું છું ? તે બળવો કરશે ત્યારે ?

મેં ક્ષણભર પથરાળ જમીન પર ઊભા રહી, શાંત અને સ્વસ્થ ચિત્તે સાગરનો ઘુઘવાટ સાંભળ્યા કર્યો. તેમાંથી શું સાંપડયું ? ચિત્તને પ્રસન્નતા ? મન ડોલ્યું ? કશી જ ખબર ના. મૂઢની જેમ સાગરઘોર સાંભળ્યા કર્યો.

ત્યાં તો નાળિયેરીનાં વૃક્ષોનું નાનકડું ઉપવન સામે જોયું. નાળિયેરીનું ય સૌંદર્ય નીરખવા જેવું છે, તે અત્ર સમજાયું. એક નાળિયેરનું વૃક્ષ અષ્ટવક્ર રૂપ ધારણ કરી ધરાશાયી બન્યું હતું. બાળકોને તો જોઈતું હતું તેવું રમકડું મળી ગયું. તેમનો ઘોડો, હાથી અને ઊંટ બધું જ તે બન્યું. તેનો ઝૂલો પણ બનાવ્યો. ઠેકડા, કૂદકા અને ભૂસકા ખાવા માટેનું સાધન ! નિર્દોષપણે ત્યાંય જીવનની મઝા તેઓએ માણી. હું માત્ર દષ્ટા બન્યો. મને ય મારું ચંદરવાનું નાનપણ યાદ આવ્યું. આમ જ, ધૈનો ધૈનો બનીને માખળની પીંપર પર ચડતો. તળાવના ખીજડે એકવાર ચઢેલો અને જનોઈહરણ ખીજડે કરેલું અને પિતાજી ચીઠાઈને ઉતારવા આવેલા, અને બંદા ખીજડાની ડાળ પર સિંહાસન જમાવીને કોઈ શહનશાહની અદાથી ઠીકઠીક કલાક સત્તાલોભી અને વિજેતાની અદાથી ચોંટી પડેલા, તે ક્ષણ સ્મરણમાં આવી. આથી આ બાળકોને કશું ય ન કહેવાનો મનમાં સંકલ્પ કર્યો. તેઓને કોઈ અનાડી કહેશે, એમ મનમાં સ્ફુર્યું ! પણ મને થયું કે કશું ય નહીં, પણ મ.રા અનાડીપણાના તેઓ

સાચા વારસદાર અને તેટલી તાકાતવાળા તો છે. પોતાનો સાચા વારસદારને દેખીને કોઈ પણ વડીલને મનમાં આનંદ થાય, પ્રસન્નતા અનુભવે, ધન્યતા પણ સાથોસાથ ખરી! મેં પણ ખરે જ ધન્યતા અનુભવી.

આ આખોય સાગરકિનારો પથ્થરે મઢ્યો છે. જેમ શેરડીના રસને ગરમ કરવામાં આવે, અને ખદબદે, ઉપર પરપોટા થાય, ને તેનો ગોળ બનાવવા ટાણે ઢાળી દે, તેમ અહીં પ્રકૃતિએ એક કાળે પથ્થરના રસને ઢાળી દીધો લાગે છે અને તેમાં હવાના જે પરપોટા હશે, તે આપોઆપ ફૂટી ગયા હશે અને તેટલા ભાગનું પથ્થરમાં પોલાણ રહી ગયું હશે. તેવા પથ્થરો આ આખાય પ્રદેશમાં જોવા મળે છે. વહેમ છે કે ચોરવાડથી શરૂ કરીને દ્વારકા સુધી આવા જ પથ્થરનું ઓઢણું ઓઢીને આ ધરતી સફેદ રૂપ ધારણ કરી બેઠી છે. પથ્થરોની ખૂબી સમજવા મથતો હતો, ત્યાં સામે પથ્થરની છીપ્પરો ગોઠવીને એક ખેતર ફરતી દિવાલ કરી હતી તે પણ નજર સામે આવી ઊભી રહી. ત્યાં કૂવો હતો, પણ ખેતરમાં ખેતર ન હતું. કેમકે આ સ્થળ પર શ્રી. બિરલાએ તેમના સિમેંટ અને અન્ય રાસાયણિકના કારખાનાના અધિકારીઓનાં વસવાટગૃહો બાંધ્યાં છે, તેથી કદાચ આ જમીન, હવે, કારખાનદારની માલિકીની બની હશે. સ્ટાઇનબેકની નવલકથા 'ગ્રેપ્સ ઑફ રૉથ' અત્રે સ્મરણમાં કંઈક સાંત્વના જગાડી જાય છે. યંત્રવાદે ખેતીને લાયક અથવા ઉત્તમ પ્રકારનાં અનેક ખેતરોને આંચકી લીધાં છે ને પેલો ખેડૂત જમીનવિહોણો બનીને પછી...! માત્ર તકદીરના આશરે જિંદગી ખેંચી નાખવાનો!

પણ ત્યાં ધૂળેટીનું સ્મરણ થયું કેમકે રંગનો ઘોર કાન પર પડ્યો. મારવાડીઓના અહીં વસવાટો છે. બિરલાના આ કારખાનામાં સારી સંખ્યામાં મારવાડીઓ કામ કરે છે. આમાં જરાય અજુગતું નથી. ગુજરાતમાં અને વિશેષે સૌરાષ્ટ્રના આ ભાગમાં જે કોઈ જાતિઓ આજે સ્થિર થઈને રહી છે, તેમાંની વિશેષ સ્થાનાંતર અને સ્થળાંતર કરીને અહીં આવી વસી છે. અને મારવાડીઓ તો કાયમ અહીં આવતા જ રહ્યા છે. મધ્યયુગમાં રજપૂતો, વૈષ્ણવ અને જૈન વણિકો અત્ર મારવાડમાંથી જ આવ્યા હતા ને! મેવાડા બ્રાહ્મણો પણ ત્યાંથી જ ને! પરંપરાનો ભંગ ન થવો જોઈએ એવો વિચાર આવ્યો, પણ ત્યાં ગુરુદેવ ટાગોરે ચિત્તમાં ડોકિયું કર્યું તેમની કાવ્યપંક્તિનો રણકાર કાનમાં સંભળાયો: 'Where the clear stream of reason has not lost its way into the dreary desert sand of dead habit :' આ સ્થળાંતરને પેલી dead habit લેખવી? ના રે ના! કયું કુટુંબ આજે સ્થિર થઈને રહ્યું છે? સાધુઓ માટે તો કહેતી છે કે સાધુ તો ચલતા ભલા! ભલા માનવ, એકલા સાધુ માટે આ કહેતી કેમ? સંસારીઓએ ઓછી ભામટાગીરી અને ભટકુવૃત્તિ બતાવી છે?

તે મારવાડીઓ હોળીધૂળેટીના ફાગ ખેલી રહ્યા હતા, ગાઈ રહ્યા હતા. ચિત્તમાં વિચાર આવ્યો: 'આંતરરાષ્ટ્રિયક્ષેત્રે અને ઘરઆંગણે કયાં ઓછા ફાગ આજે ખેલાય છે, આ લોકો આજે ફાગ ગાઈને ......' પણ ત્યારે પેલી dead habitનું સ્મરણ થયું. માનવ ભલે યંત્રનો સાથીદાર બન્યો, પણ તેને તેનાપણું છોડવું રુચતું નથી. આ મારવાડીઓ સૌરાષ્ટ્રમાં રહીને મારવાડ આ જ રીતે ઊજું કરી શકે ને! હજુ સુધી તો માનવ તહેવારો, રૂઢિઓ અને પરંપરાઓ પરત્વે તો રૂઢિચુસ્ત જ રહ્યો છે!

ત્યાં તો બાળકો રસ્તા પર પહોંચી ગયાં, અને તેમણે કાંઇક આશ્ચર્ય અનુભવ્યું. તેઓએ મરકતાં મરકતાં—અને ખડખડાટ હસતાં હસતાં બૂમ પાડી: 'પપ્પાજી! પપ્પાજી! જુઓ તો! કેવો ખેલ!'

પચ્ચાસ જેટલા મારવાડી જુવાનો ચંગ વગાડતા બેત્રણ જુવાનોની આજુબાજુ ઘેર વળીને પગ પછાડતા, લય અને તાલપૂર્વક નાચતા હતા. તેમના હાથમાં રૂમાલ હતા. બે ત્રણના હાથમાં છત્રીઓ હતી, ને ચાર છના હાથમાં ડાંગ હતી. તેમનાં મોં અને વસ્ત્રો ગુલાલે છાંટયાં હતાં. ફાગ ગવાતાં હતાં, ગવાતાં ફાગને ઝીલાતાં હતાં. તેમાંથી જીવન મારેનો આનંદ લૂંટાતો હતો.

હોળીધૂળેટી મારવાડ અને ઉત્તર હિંદનો એક મહાન ઉત્સવ છે. ગુજરાતમાં તો તે હવે ઘસાતો ચાલ્યો છે. ગુજરાતનાં શહેરોમાંથી અમદાવાદ જેવાં કે અન્ય ઔદ્યોગિક અને મોટાં શહેરોમાં ઘોળી ધૂળેટીનું વર્ચસ્વ રહ્યું નથી. 'અમે બધાં'માં શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે અને શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતાએ જે ઘેરૈયાનું અને હોળીનું વર્ણન કર્યું છે, અને 'દેડકાંની પાંચશેરી'માં શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતાએ, તે હવે વાસી અને દસ્તાવેજી લાગે છે. તેમ છતાં ય નાની મારવાડ શા સાબરકાંઠા અને બનાસકાંઠાના પ્રદેશમાં જાવ, પંચમહાલમાં જાવ; હોળી જરૂર જોવા મળશે. ગુજરાતના આદિવાસીઓમાં તેનું બહુમાન છે. 'નવો હલકો'માં આદિવાસીનાં ગીતો તેમ જ અમદાવાદમાં ગુલબાઈની ટેકરીએ વસતાં મારવાડી વાઘરીનાં ફાગગીતો મેં મૂકયાં જ છે. અમદાવાદમાં વણઝારા પણ હોળી પર ચંગ બજાવતાં બજાવતાં હોળીમાં નાચતાં નાચતાં બજારમાં નીકળે છે. ફિરંગીની હવેલીમાં અમદાવાદમાં આ મારવાડીઓનો હોળીધૂળેટીનો જબરો નાચ જામતો, તેવું કોઈએ એક કાળે કહેલું, તે પણ અત્ર સ્મરણમાં આવે છે. ગુલબાઈની ટેકરી પર તો અનેક વખત તેમનાં ફાગનૃત્યો જોવા માટે ગયેલ, તેનું પણ સ્મરણ થયું. આ બાળકોએ પ્રથમ વાર જ અત્ર આ નાચ જોયો, તેથી તેમને તેમાં કૌતક જોવા મળ્યું. તેઓ, તેથી, આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થયાં. પણ તેમને આમાં સવિશેષ આનંદ અને આશ્ચર્ય થયું તેનું કારણ તો મૂછોવાળો પુરુષ સ્ત્રીના વેશમાં મોં ઢાંકી નાચતો હતો તે, જે આંતરે આંતરે મોં ખોલતો. પણ આવી જાતિઓમાં આ પ્રકારનાં નાચ સ્વાભાવિક હોય છે. તે વળી પાછો મોં ખોલી ઊભો ઊભો બીડીનો 'દસ' લેતો જાય, અને હૂર...હૂર...હૂર!ના હૂરકારા વચ્ચે વચ્ચે બોલાવતો જાય અને નાચે! લગભગ ચૌદેક વર્ષ પહેલાં સાબરકાંઠાના પ્રવાસે હોળી પર ગયેલો, ત્યારે ટીંટોઇ ગામે બસ સ્ટેન્ડ પર આવા જ પ્રકારના નૃત્યને મેં પ્રથમ જોયેલ. ત્યારે મને પણ આટલું જ આશ્ચર્ય થયું હતું. અમે હવે ચાલતા જવાનો વિચાર કર્યો હતો, તેથી એ ટોળા સાથે જ આગળ વધતા હતા, ત્યાં રાણાસાહેબના જૂના મહેલના દરવાજા પાસે સામેથી એક ખટારો આવ્યો. તે ખટારો ગુલાલે રંગાયેલો હતો. હાંકનાર પર પણ છંટાય તેટલો ગુલાલ છંટાયો હતો: તેમાં બેઠેલ સૌ કોઈ ગુલાલે છંટાયેલ હતા. તેઓ સૌ ખટારામાંથી નીચે કૂદી પડયા, અને નૃત્ય કરતાં આ ટોળામાં તેઓ પણ સમાઈ ગયા. નૃત્યનું ટોળું મોટું બન્યું. ચંગની સંખ્યા વધી. થોડી છત્રીઓ માથા પર વધુ ડોલવા લાગી. પણ મુખ્ય નર્તક એક અને અદ્વિતીય રહ્યો. ગુલાલ છાંટીને સૌએ તેનું બહુમાન કર્યું. તે ગુલાલે દટાઈ ગયા જેવી સ્થિતિમાં આવી પડયો. અમે તો દ્રષ્ટાનો ભાગ ભજવતા હતા, તેથી પેલી

' પ્રસ્થાન 'નો આવતો અંક

આઝાદી – અંક

તરીકે તા. ૧ લી ઑગસ્ટને બદલે તા. ૧૩મી ઑગસ્ટના રોજ બહાર પડશે તેની નોંધ લેવા ગ્રાહકોને વિનંતી છે.

એ અંક માટે ઇષ્ટ સામગ્રી વેળાસર મોકલવા લેખકોને વિજ્ઞપ્તિ છે.

૩૦-૬-૬૪ સંચાલક

ભજનપંક્તિમાં કહ્યું છે તે હું સ્મરવા લાગ્યો : 'મહીં પડ્યા તે મહા સુખ મહાણે, દેખણહારા દાઝે જો !'

નૃત્યને નિરખી નિરખીને અમે સૌએ જોયો. મને થયું કે ટોમસ હાર્ડી તેની કૃતિ—નવલકથા, 'અન્ડર ધ ગ્રીનવૂડ ટ્રી' નામની નવલકથામાં આવાં નૃત્યોનું આલેખન કરવાનું ભૂલ્યો નથી, હું પણ શા માટે આવાં દશ્યોને જતાં કરું ! પેલો અમેરિકન નાટ્યકાર યૂજીન ઓનિલ પણ 'ડીઝાયર અન્ડર ધી એલ્મ્સ'માં નૃત્યના દશ્યને લાવ્યો છે. આપણું લોકજીવન ક્યાં ઓછું સભર છે કે આવાં દશ્યોને ગુજરાતી નવલકથાકાર ન પ્રયોજે !

અમે ધૂળેટી માણી ! મારવાડીઓના નાચ નિહાળ્યા ! ફાગ સાંભળી, અને ત્યારે દેશમાં ખેલાતા ફાગને વિસર્યાં.

રણની ખાડીમાં આવ્યા. દરિયાની ભરતી તાજી ગઇ છે, તેથી ખાડીમાં પાણી છે. મુંબઈની જેમ પોરબંદર પણ એક ટાપુ જ છે. તેની પશ્ચિમે સાગર, દક્ષિણે સાગર, ઉત્તર અને પૂર્વે ખાડીઓ. રણની ખાડી તેના ઉત્તર પડખે છે. આ ખાડીના કિનારે બિરલાનું કારખાનું. તેની સામે છાંયા ગામ. પોરબંદર પહેલાંની જેઠવાની રાજધાની ત્યાં. આ બન્ને વચ્ચે રણની ખાડી. ત્યાં તો હમણાં સુરખાબો — ફ્લેમિન્ગો (flamingo) પંખીઓ, દૂર દેશાવરમાંથી આવી અહીં જમાવી બેઠાં છે. તે પંખીઓ આફ્રિકા તરફથી ઊડતાં અહીં આવે છે. અહીં તેઓ કાદવકીચડવાળી ખાડીમાં ઉતરે છે, થોડો સમય રહે છે. કોઈક ઈંડા પણ મૂકે છે અને તે સેવાય તેટલો સમય રહે પણ છે.

સુરખાબ ખૂબ રૂપકડું પંખી છે. તેની પાંખની ધાર ગુલાબી રંગની. પગ ઠીક ઊંચા. દેહનો વર્ણ શ્વેત અને ચાંચે જરાતરા ગુલાબી. પણ ચાંચના વળાંકોનું સૌંદર્ય ગજબનું. કાગળ પર વાંકાચૂંકા લખાતા અક્ષરોની જેમ જ તેની ચાંચ વળે, અને પાણીમાંથી ખાજ મેળવવા માટે પાણીમાં આંખ ખૂંપી જાય ત્યાંસુધી ચાંચ બોળે. તેની આ ખેલા અમે અહીં જ પ્રથમ વાર જોઇ. તેમની પાંખનો ગુલાબી રંગ આંખ હજુ ય રમ્યા જ કરે છે !

★

અનુસંધાન પૃ. ૮૬]

બિનજોડાણની નીતિને એ કઈ રીતે હવે અસરકારક કરવા ધારે છે તે અંગે એમણે નિવેદન કરવું જોઈએ. બદલાયેલી પરિસ્થિતિમાં બિનજોડાણ એટલે શું એ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ. તાત્ત્વિક રીતે પરદેશનીતિ હરહંમેશ બદલાતી રહે છે. જે નીતિ અમુક સમયે અને સ્થળે અપનાવી હોય તે સમય, સ્થળ અને સંજોગ બદલાતાં બીજી જગ્યાએ ન પણ કામ આવે. અને એ અર્થમાં પંડિત નેહરુ ભૂતકાળમાં અમુક રીતે વર્ત્યા હતા તો આપણે પણ એ જ વલણ અપનાવો એમ નહિ થઈ શકે. આ અર્થમાં પરદેશનીતિની વ્યાખ્યા વખતોવખત બદલાયા કરશે. વળી પરદેશનીતિ એના ઘડનારાના વ્યક્તિત્વથી પણ જરૂર રંગાય છે, અને એના ઘડનારાના અંગત મનોમંથનમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. પં. નેહરુ અને શ્રી શાસ્ત્રીબન્નેના વ્યક્તિત્વમાં જેટલા અંશે ફેર છે તેટલા જ અંશે એમની નીતિમાં પણ ફેર પડવો જોઈએ—એ જરૂરી છે. અને એટલે જ એમણે પરદેશનીતિની અને બિનજોડાણની નીતિની એમની પોતાની વ્યાખ્યા આપવી જોઈએ. ભવિષ્યમાં બિનજોડાણની નીતિ કેવી રીતે સાચવવા માગીએ છીએ તથા એનો કેવી રીતે અમલ કરવા માગીએ છીએ તે સ્પષ્ટ થવું જોઈએ. ઉપસ્થિત થતી નવી પરિસ્થિતિઓને પોતાના વ્યક્તિત્વથી કેટલી કાબૂમાં રાખી શકશે તે પણ એમણે વિચારી લઈ પોતાની પરદેશનીતિની વ્યાખ્યા ઘડવી રહી. આ એક ખૂબ અગત્યની બાબત છે. બિનજોડાણની નીતિ પંડિત નેહરુએ ઘડી હતી માટે નહિ પરંતુ દેશના શ્રેષ્ઠ હિતમાં છે માટે અપનાવવી જોઈએ. એની સ્વીકૃતિ પંડિત નેહરુને અંજલિ આપવા માટે ન હોઈ શકે.

વિશેષમાં, આજ સુધી જેમને બિનજોડાણનીતિમાં વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા નહોતાં છતાં પંડિત નેહરુની અદબ સાચવી મૂંગા બેઠા હતા તેઓ હવે પં. નેહરુની ગેરહાજરીમાં જરૂર પોતાનો વિરોધ ઉઠાવશે; તેમજ બીજાં રાષ્ટ્રો પણ પંડિત નેહરુના વ્યક્તિત્વને લીધે હિંદ પ્રત્યે જે વલણ અપનાવતા હતા તે વખતે હવે ન પણ અપનાવે. અને એટલે જ હવે આપણી 'ભાવિ' નીતિ ખૂબ સમજપૂર્વક ફેરવિચારણા કરી નક્કી કરવી જોઈએ.

આપણી સરહદી પરિસ્થિતિ, પરદેશી મદદ, રશિયા—ચીનના વિચારસરણીના મતભેદ, ઓસરતું જતું ઠંડા યુદ્ધનું વાતાવરણ, કાશ્મીર અને ચીનના પ્રશ્નથી ઉપસ્થિત થતા રશિયા અને પશ્ચિમ સાથેના સંબંધો, બદલાતી જતી આફ્રિકા તથા દક્ષિણ એશિયાની પરિસ્થિતિ; પરદેશમાં આપણું ઓસરતું માન વગેરે પ્રશ્નોના સંદર્ભમાં આપણી પરદેશનીતિ ઘડાવી જોઈએ. ઉપરના પ્રશ્નો ઉકેલવામાં આપણે બિનજોડાણ તથા પરદેશનીતિ દ્વારા કેવી રીતે ફાળો આપવા માગીએ છીએ તે શ્રી. શાસ્ત્રીએ વિચારી લેવું જોઈએ. દરેક પ્રશ્નના ઉકેલ એમના ગુણવત્તા ઉપર આધાર રાખશે પરંતુ એ 'ગુણવત્તા' નક્કી કરવાના સિદ્ધાંતો ફરીથી એકવાર જોઈ તપાસીને દૃઢ કરવા પડશે, તેમજ એ સિદ્ધાંતોને વ્યાવહારિક બનાવવાની દેશમાં તાકાત છે કે નહિ તે પણ જોઈ લેવું ખૂબ અગત્યનું છે—આપણી પરદેશનીતિની ફરીથી વ્યાખ્યા આપતાં પહેલાં.

★

શ્રી લાલબહાદુર શાસ્ત્રીની આછી જીવનરેખા

ભારતના નવા પ્રધાનમંત્રી બનનાર ૬૦ વર્ષની વયના શ્રી લાલબહાદુર શાસ્ત્રી, સ્વર્ગસ્થ પ્રધાનમંત્રી શ્રી. નેહરુના એક અત્યંત વિશ્વાસુ અને નજીકના સાથી હતા. શ્રી નેહરુને પોતાના પરનો બોજ હળવો કરવાની અને એમાં કોઈને ભાગીદાર બનાવવાની જ જરૂર લાગી ત્યારે તેમની નજર શ્રી શાસ્ત્રી પર ઠરી હતી. તેઓ પ્રધાનમંત્રી તરીકે પોતાને જે સમસ્યાઓ હાથ ધરવી પડવાની છે તેની ઊંડી સમજ અને જ્ઞાન સાથે નવા પદ પર આરોહણ કરી રહ્યા છે.

૧૯૫૧ પછી નેહરુના મંત્રીમંડળના એક મહત્ત્વના સભ્ય હોવા ઉપરાંત, તેઓ ભારત સરકાર અને કોંગ્રેસ પક્ષના એક સંયોજક, સમાધાનકાર તથા વિષ્ટિકાર પણ રહ્યા છે. સરકારમાં કે કોંગ્રેસ સંસ્થામાં જ્યારે જ્યારે ન સાંધી શકાય એવા મતભેદો દેખા દીધી હોય ત્યારે ત્યારે તેના ઉકેલમાં શ્રી નેહરુ તેમની સહાય માટે મીટ માંડતા હતા. એમના એક પ્રારંભના સાથી સ્વર્ગસ્થ પુરુષોત્તમદાસ ટંડને તેમને "સમતુલા સાધવામાં, વિકટ ગૂંચ ઉકેલવામાં અને સમાધાન શોધી, સાધવામાં વિરલ બુદ્ધિપ્રતિભા ધરાવનાર વ્યક્તિ" તરીકે બિરદાવ્યા છે. મધ્ય પ્રદેશ કે ઉત્તર પ્રદેશ વચ્ચે મતમતાંતર જાગ્યા હોય કે રાજ્યની વિધાન સભા પક્ષના નેતાની પસંદગી સંબંધમાં વિવાદ જાગ્યો હોય કે કાશ્મીર જેવી નાજુક પરિસ્થિતિથી ભરપૂર સમસ્યા હોય, શ્રી શાસ્ત્રીએ એ સર્વનું હમેશાં સ્વીકાર્ય અને સુખદ સમાધાન કરી બતાવ્યું છે. એમ કહી શકાય કે એમની આ શક્તિ, એમને પોતાના પૂર્વગામી સ્વ૦ ગોવિંદ વલ્લભ પંત પાસેથી વારસામાં મળી હતી. એમણે એમના હાથ નીચે, રાજકારણની તાલીમ લીધી હતી. પંડિત પંતે ૧૯૪૭માં પોતાના સંસદીય સચિવ તરીકે એમના પર પસંદગી ઉતારી કારણ કે તેમને શ્રી શાસ્ત્રી "મહેનતુ, નિષ્ઠાવંત, વિશ્વાસુ અને પ્રીતિપાત્ર" લાગ્યા હતા. શ્રી નેહરુના પાછળના જીવનકાળ દરમ્યાનના સંબંધમાં શ્રી શાસ્ત્રીએ આ વિશિષ્ટ ગુણોનું દર્શન કરાવ્યું હતું.

શ્રી શાસ્ત્રીનો જન્મ ઉત્તર પ્રદેશના વારાણસી જિલ્લાના મુગલસરાઈમાં ૧૯૦૪ માં થયો હતો. એમના પિતા શ્રી શારદાપ્રસાદ એક શાળાશિક્ષક હતા અને પાછળથી સરકારી અધિકારી બન્યા હતા. તેઓના બાલ્યકાળમાં જ એમના પિતા સ્વર્ગવાસી બન્યા અને તેથી તેમના માતૃપક્ષના પિતામહે–આજાએ તેમને ઉછેરી મોટા કર્યા અને વારાણસીમાં હરિશ્ચંદ્ર સ્કૂલમાં તેમના શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરી. અહીં તેઓ ૧૭ વર્ષની ઉમર સુધી ભણ્યા. આ વખતે ગાંધીજીએ વિદ્યાર્થીઓને શાળા–કોલેજનો બહિષ્કાર કરવાની અને અસહકારની લડતમાં જોડાવાની હાકલ કરી. શ્રી શાસ્ત્રીએ એ ઝીલી લીધી અને તેઓ ગીરફતાર થયા. ૧૯૨૧માં જેલમાંથી છૂટયા પછી તેઓ વારાણસીની કાશી વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા અને તેની 'શાસ્ત્રી'ની ઉપાધિ મેળવી સ્નાતક બન્યા. આ દરમ્યાન તેઓ મહાન ફિલસૂફ ડી. દાસના પ્રભાવ નીચે આવ્યા હતા.

અભ્યાસ પૂરો કરતાં જ તેઓએ સક્રિય રાજકારણમાં ઝંપલાવ્યું. ૨૩ વર્ષની વયે તેમણે લલિતાદેવી સાથે લગ્ન કર્યાં. તેમને આજે ચાર પુત્રો અને બે પુત્રીઓ મળી ૭ સંતાન છે.

૧૯૨૬માં તેઓ 'સર્વન્ટસ ઑફ પીપલ સોસાયટી'ના આજીવન સભ્ય બન્યા અને અલ્હાબાદને પોતાની જીવનપ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બનાવ્યું. અલ્હાબાદના નાગરિક જીવનમાં તેઓ ઓતપ્રોત બની ગયા. તેઓ અલ્હાબાદ મ્યુનિસિપલ બોર્ડના સભ્ય તરીકે ચૂંટાઇ આવ્યા અને સાત વર્ષ સુધી તેના સભ્યપદે રહ્યા હતા. તેઓ ચાર વર્ષ સુધી અલ્હાબાદ ઇમ્પ્રૂવમેન્ટ ટ્રસ્ટના સભ્ય પણ હતા.

વખત જતાં તેમણે કોંગ્રેસમાં મહત્ત્વનાં સંસ્થાકીય પદો પણ સંભાળવા માંડયાં. શરૂઆતમાં તેઓ અલ્હાબાદ જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિના મહામંત્રી અને પાછળથી ૧૯૩૦ થી ૧૯૩૬ સુધી તેના પ્રમુખ રહ્યા હતા. ૧૯૩૫ થી ત્રણ વર્ષ સુધી તેઓ ઉત્તર પ્રદેશ પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિના મહામંત્રી હતા. કોંગ્રેસે ૧૯૩૭માં પ્રાંતિક ધારાસભામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેઓ ઉત્તર પ્રદેશની ધારાસભાના સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા હતા.

ડીસેમ્બર ૧૯૨૯ની કોંગ્રેસની બેઠક એ શ્રી શાસ્ત્રીના જીવનનું એક સુખદ અને મીઠું સંભારણું છે. ત્યારે તેમણે ૨૫ વર્ષના જુવાન તરીકે મુકમ્મીલ આઝાદીને પોતાના ધ્યેય તરીકે સ્વીકારતી કોંગ્રેસને નિહાળી હતી. કોને ખબર હતી કે આ ઠરાવ રજૂ કરનાર વ્યકિત જવાહરલાલ નેહરુ, એક સમયે ભારતના પ્રધાનમંત્રી બનશે અને એમના અનુગામી તરીકે શ્રી શાસ્ત્રી આવવાનું વિધાતાએ નિર્મ્યું હશે.

શ્રી શાસ્ત્રીએ ૧૯૨૧ થી ૧૯૪૨ના બે દાયકાથી વધુ સમય દરમ્યાન કોંગ્રેસે ચલાવેલી તમામ લડતોમાં ભાગ લીધો હતો અને સાત વાર જેલ જઈ, નવ વર્ષથી વધુ સમય કારાવાસમાં ગાળ્યો હતો !

તેઓ ૧૯૪૬માં ફરીથી ઉત્તર પ્રદેશની વિધાન સભામાં ચૂંટાઈ આવ્યા હતા અને ત્યારના મુખ્યમંત્રીના સંસદીય સચિવ નીમવામાં આવ્યા હતા. ટૂંક સમયમાં જ તેમની શક્તિ પીછાણાઇ અને તેમને ગૃહ તથા વાહન વ્યવહારનાં ખાતાં સોંપવામાં આવ્યાં, જે તેમણે પાંચ વર્ષ સુધી સંભાળ્યાં. શ્રી નેહરુએ પણ તેઓ ઉત્તર પ્રદેશના ગૃહમંત્રી તરીકે હતા ત્યારે જ તેમનામાં રહેલી ગુપ્ત શક્તિનાં દર્શન કર્યાં અને જો વધુ વિશાળ ક્ષેત્રમાં કામ કરવાની ઈચ્છા હોય તો પ્રાંતિક ધારાસભામાંથી રાજીનામું આપવાનું સૂચવ્યું.

૧૯૫૧માં કોંગ્રેસે સ્વતંત્ર ભારતની પ્રથમ સામાન્ય ચૂંટણી લડવાની હતી અને ત્યારે અખિલ ધોરણે ચૂંટણી-ઝૂંબેશની વ્યવસ્થા કરી શકે એવી વ્યકિતની જરૂર હતી. શ્રી શાસ્ત્રીને આ કામ સોંપ્યું અને તેમની કોંગ્રેસ પક્ષના મહામંત્રી તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી. આ સામાન્ય ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસપક્ષને જે ઝળકતી ફત્તેહ સાંપડી તેમાં શ્રી શાસ્ત્રીની વ્યવસ્થાશક્તિનો તથા અવિરામ પુરુષાર્થનો ફાળો નાનોસૂનો નહોતો.

૧૯૫૨માં શ્રી શાસ્ત્રી રાજ્યસભાના સભ્ય તરીકે નવી સંસદમાં બિરાજ્યા. તે જ વર્ષના મે મહિનામાં તેમની કેન્દ્રીય રેલવે અને પરિવહન મંત્રી તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી. આ પછી ચાર વર્ષે અરીયાલુર ખાતે એક દારુણ અને કમનસીબ રેલવે અકસ્માત-ઘટના બની જેમાં ૧૫૦ થી વધુ માણસોની જાનહાનિ થઈ હતી. શ્રી શાસ્ત્રીને લાગ્યું આ અકસ્માત માટે પોતે બંધારણીય રીતે જવાબદાર છે અને તેથી તેમણે ૧૯૫૬ના નવેમ્બરમાં રાજીનામું આપ્યું. સંસદે અને દેશે એમના આ નિર્ણયને બિરદાવ્યો. આ પ્રસંગે

નગરચર્ચા

નટવરલાલ ૨. મિસ્ત્રી

['નગરચર્ચા'માં સાંપ્રતને રજૂ કરેલા વિચારો સાથે સંચાલક કે લેખક સંમત છે એમ નથી તેમજ તે વિચારોની જવાબદારી પણ તેમની નથી.—સંચાલક]

o નેહરુ જતાં એક યુગ પૂરો થયો.

o નેહરુ જતાં ગાંધીયુગની નેતાગીરી પણ પૂરી થઈ.

o પંડિત નેહરુનું મૃત્યુ પણ કેટલું ભવ્ય હતું! એમના ચહેરા ઉપર કેટલી ગૌરવપૂર્ણ શાન્તિ પથરાયેલી હતી! અને એમની સ્મશાનયાત્રા—સીઝર કે સિકંદર જેવા વિજેતાની પણ એવી નહીં નીકળી હોય!

o અમદાવાદમાં નેહરુના અસ્થિકુંભના સરઘસમાં કુંભનાં દર્શન લોકોને ઠીક રીતે કરવા દીધાં હોત તો સરકારનું શું લૂંટાઈ જવાનું હતું? પ્રજા અસ્થિકુંભ પર ચડાવવા ફૂલ અને હાર લઈને આવી હતી તે તો એના હાથમાં જ રહી ગયાં!

o નેહરુ લોકોની લાગણીનો ખૂબ ખ્યાલ રાખતા; પણ આ રાજકર્તાઓને લોકલાગણીની જરા પણ પડી નથી! આટલી જલદી તો જીવતા નેહરુની મોટર પણ કદી લોકો-દરમ્યાનથી પસાર નહિ થઈ હોય!

o નેહરુના મૃત્યુ અને અસ્થિવિસર્જનનો પ્રસંગ હતો એટલે—નહીંતર લોકો સરકારને ખબર પાડી દેત કે લોકોને અવગણીને કેમ મોટર દોડાવાય છે!

o એવું શું નાસી જવું હતું કે અસ્થિકુંભની મોટર આટલી દોડાવી મૂકી? એમને બહુ ઉતાવળ હતી તો સાડા સાતને બદલે છ વાગ્યે નીકળવું હતું—સવાર તો ઉનાળાની હતી!

o નેહરુ પછી વડાપ્રધાનપદ તો મોરારજીને જ મળવું જોઈતું હતું. એમની દક્ષતા, ખંત અને નિર્લેપતા ઉદાહરણરૂપ છે. પણ [illegible]ના રાજકારણે [illegible] તેઓએ જગાવેલા વિખવાદ [illegible]વાદના છાંટા એમને દિલ્હીમાં ન[illegible] વડાપ્રધાનપદ સમાધાનપ્રિય શાસ્ત્રીજીને [illegible]યું.

o શત્રુથી જેટલું સંભાળવાનું હોય છે એના કરતાં સ્વાર્થી મિત્રોથી વધુ સંભાળવાનું હોય છે. મોરારજીભાઈને લોક સાથે નાહક અપ્રિયતા વહોરતા એમના કોઈ મિત્રે અટકાવ્યા નહિ, લોકોની નાડ પારખવામાં એમને કોઈ મિત્રે મદદ ન કરી. મિયાંની ચાંદે ચાંદ કરી પોતાનો ઉલ્લુ સીધો કરનારા, વખત આવ્યે કોઈ મોરારજીની વહારે ન ધાયા. આજે કાબેલ અને બાહોશ માણસ આગળ એક સીધો સાદો માણસ બાજી મારી ગયો.

o માત્ર શ્રેષ્ઠતા જ સર્વોપરીપદ અપાવતી નથી. લોકરાજ્યમાં તો જનતાની નાડ પારખતાં આવડવું જોઈએ. સમાધાનવૃત્તિથી કામ લેવાની ધગશ જોઈએ. લોકરાજ્યમાં તો જેનાં લોક તેનાં રાજ.

o પાટીલ ને ચૌહાણ જીવનભર મોરારજીના જ સાથીદારો, અણીને વખતે પોતાનું સાચવીને ખસી ગયા!

o "રહીમન સીધી ચાલસું, પ્યાદા હોત વજીર!"

o લાલ બહાદુર શાસ્ત્રી વિવેકી છે એટલે ઢીલા લાગે છે, બાકી કરે છે તો પોતાનું ધાર્યું જ.

o રાજ્ય સરકાર અને મધ્યસ્થ સરકારની ખેંચતાણમાં ગરીબ બિચારી પ્રજા મોંઘવારીથી ભીંસાય છે.

o ઉલ્લી ઘડીએ અમદાવાદની વિજ્ઞાનની ત્રણ કોલેજોને અયોગ્ય જાહેર કરી છોકરાઓને રખડતા કરવામાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીની કંઈ નૈતિક જવાબદારી તો ખરી કે નહીં?

o ગુજરાતમાં તો વિદ્યાર્થી થવું એ પણ કમભાગ્ય છે. કેળવણીનું આ ક્ષેત્ર રાજકારણથી ક્યારે મુક્ત થશે? મેનેજરોની રાજરમતમાં છોકરાઓ ઠેકાણે નથી પડતા.

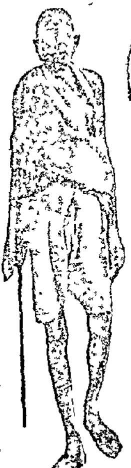

મારું સ્વપ્નાનું સ્વરાજ્ય એટલે રામરાજ્ય
આઝાદી એટલે જાતમહેનતે આબાદ થવાનો હક્ક

આ ઝા દી – અં ક ૧૫ મી ઑગસ્ટ ૧૯૬૪

આદ્યતંત્રી : રામનારાયણ વિ૦ પાઠક ૦ સંચાલક : રણછોડજી કે૦ મિસ્ત્રી

પ્રસ્થાન

સર્જનહારની સ્વપ્નસૃષ્ટી જેવા મનોહર

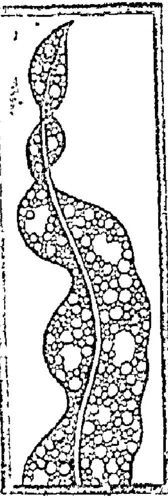

સન્ફોરાઈઝડ પોપલીન
કોલ્ડ ડ્રીન્ક, બ્લૂ બર્ડ, એવર બ્રાઈટ, ગુડ શાઈન.

ખમીશ માટે
સ્ટ્રાઈપ, ટેબી, ચેક, પાયજામા,

ધોતી પ્લેટિનમ, મશહૂર.

મર્સીરાઈઝડ લોન ૫૫૩૧
શૂટ માટે ગેબર્ડીન

રૂમાલ

પ્રિન્ટ્સ
છાપેલી લોન, વોઈલ, પોપલીન, સ્ક્રીન પ્રિન્ટ સાડી

વણાટમાં રંગીન બુટ્ટા
૨ x ૨ ફેન્સી ફુલ વોઈલ, લીનો તથા બુટ્ટામાં

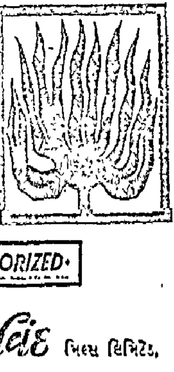

·SANFORIZED·

અરવિંદ મિલ્સ લિમિટેડ.

અમદાવાદ-૨

આઝાદી અને આબાદીની વૃદ્ધિ માટે

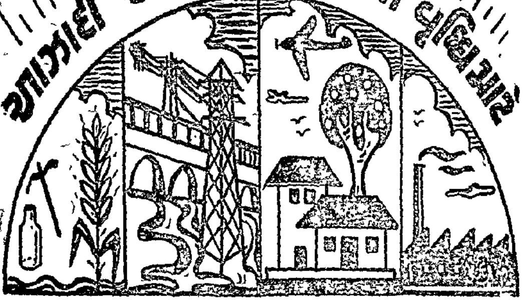

નાની બચત યોજનામાં નાણાં રોકો

નેશનલ ડિફેન્સ સર્ટિફિકેટ
ડિફેન્સ ડિપોઝિટ સર્ટિફિકેટ

એન્યુઈટી સર્ટિફિકેટો, સી.ટી.ડી. અને પોસ્ટ ઓફિસ બચત ખાતાંમાં નાણાં રોકો

ગુજરાત સરકારના માહિતી ખાતા તરફથી પ્રકાશિત.

નૂતન ફેબ્રિક્સ

- આકર્ષક શર્ટિંગ
- મનપસંદ પોપલીન
- ટકાઉ લોંગ ક્લોથ
- ટકાઉ ધોતિયાં

ટેલીફોન નં. ૪૬૩૨૧

નૂતન મિલ્સ લિમિટેડ

અમદાવાદ

: મેનેજીંગ એજન્ટસ :

જગાભાઈ ભોગીલાલ નાણાવટી એન્ડ કું. લિ૦

પોપલીન

શર્ટિંગ

મર્સરાઈઝ્ડ ધોતિયાં

છાપેલી વાયલ તથા લોન

SANFORIZED
REGISTERED TRADE MARK

રાયપુર મિલ્સ લિમિટેડ

અમદાવાદ

માર્શલ ટાઇપ ઘંટીઓ

લક્ષ્મી બ્રાન્ડ ફ્લોર મિલ્સ

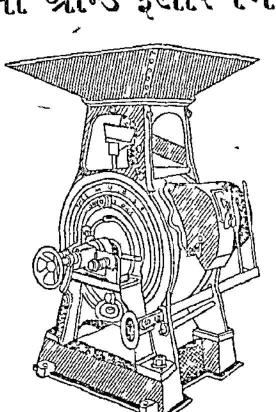

અમો બોલ–બેરીંગસવાળી માર્શલ ટાઇપ ગ્રેઇન ફ્લોર મિલો–દળવાની ઘંટીઓ બનાવીએ છીએ. તે ૧૪, ૧૬ અને ૧૮ની સાઇઝમાં ફીટ બેઠકવાળી અને સ્લાઇડીંગ બેઠકવાળી નવી બનાવવામાં આવે છે.

:: તેમજ મેકલીન ટાઇપના લેથો પણ નવા બનાવવામાં આવે છે. ::

મેન્યુફેક્ચરર્સ

લક્ષ્મીવિજય બ્રાસ એન્ડ આયર્ન વર્કસ

૬૪૭, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ

ટેલીફોન ૩૦૦૮

ટેલીગ્રામ 'RINGS'

પ્રસ્થાન

આઝાદી અંક

દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્ પાદમ્ ॥ શ્રાવણ સંવત ૨૦૨૦ પુ૦ ૭૮ અંક ૪

પાડોશી સાથે વાતચીત–ચર્ચા

૧. ઉધાર

૨. સદાચાર એટલે?

પ્રશ્ન : સ્વરાજ્યના ૧૭ મા વર્ષનું સરવૈયું કેવું?

ઉત્તર : અત્યારે તો ચોપડે ઉધાર-પાસું દેખાય છે, જમા પાસું દેખાતું નથી. શૂન્ય તો નહિ હોય, પણ કાંઈ ઉકેલાતું નથી.

છાપાંઓમાં કરોડોની યોજનાઓની ખબર આવે છે, "આમ કરવામાં આવશે" અને "તેમ થશે" એવા ઉજ્જ્વળ ભવિષ્યની વાતો પણ વંચાય છે. સિદ્ધિમાં, 'આટલા લાખ રૂપિયાનું અમુક કામ થયું' એવી પણ કોઈ કોઈ વાર વાત આવે છે. આ રૂપિયાના આંકડા પ્રમાણે મોટી મોટી આશાઓ બાંધવાનું આપણે કદાચ અમેરિકા પાસેથી શીખ્યા હોઈશું. પણ અમેરિકામાં અમુક ડોલર = અમુક કામ અથવા અમુક કામ = અમુક ડોલર,—એવાં જે સમીકરણો પ્રજા જાણતી હોય છે અથવા જેનાથી પરિચિત હોય છે એવું આપણે ત્યાં હોય એવું જાણવામાં નથી. રૂપિયો = આટલું કામ, કે આટલા કામના આટલા રૂપિયા એવી કોઈ પાયાની વાત વ્યવહારુ રીતે પ્રજાના જાણવામાં આવી નથી.

હજારો લાખો કરોડો રૂપિયા ખરચાય છે, એ તો બધાની જાણમાં છે. એ ખર્ચોનાં વહેણોની આજુબાજુમાંના માણસો યથાશક્તિ એમાંથી પોતાનાં પાત્રો ભરી લેતા હોય છે એ પણ સુપરિચિત છે.

હમણાં એક વાત સાંભળી: રાષ્ટ્રીય ધોરી માર્ગો બંધાય છે અને જોતજોતામાં એમાં ખાડા પડે છે. સમારકામમાં પણ લાખો રૂપિયા પીતી જાય છે. એ રાષ્ટ્રપ્રેમીએ મને કહ્યું કે આ રસ્તાઓ લશ્કરના ઉપયોગ માટે મુખ્યત્વે હોય છે. અને જ્યારે યુદ્ધનો પ્રસંગ આવે ત્યારે-ભારે વાહનો એના પરથી પસાર થવાનાં હોય ત્યારે સીમેન્ટને ઠેકાણે ધૂળથી કે એવા બીજા પદાર્થથી બાંધેલા એ રસ્તાઓ ભાંગી જાય, એમાં ખાડા પડે, ને લશ્કરનું કામ-ધાર્યા પ્રમાણે થાય નહિ તો શી દશા? એમાંથી કદાચ એટલું તો આશ્વાસન લેવાય કે આપણે હારીએ તો-અને અત્યાર સુધી તો એ અનુભવ છે-શત્રુના લશ્કરને દેશમાં આગળ વધતાં મુશ્કેલી નડે! શું આ હેતુથી જ આપણા ધોરી માર્ગો, પૂલો વગેરે આપણા કોન્ટ્રાક્ટરો

બાંધતા હશે? શત્રુ આપણા દેશમાં ધોરી રસ્તે આગળ ન વધી શકે એટલા માટે, સીમેન્ટનું પ્રમાણ ઘટાડી રેત કે મોરડી નાખતા હશે?

આ તો એક વાત કાલે સાંભળી એ મેં તમને કહી.

ઘણુંયે એમ માનવાની ઇચ્છા થાય છે કે આવી બધી વાતો ખોટી હોય; પણ જ્યાં ત્યાં આપણે પોતે નજર નાખીએ ત્યાં ત્યાં પણ આવું દેખાય છે.

આટઆટલાં વર્ષોની યોજનાઓ પછી ખાવાપીવાની વસ્તુઓની મોંઘવારી, હડતાલો, એને અંગે તોફાનો, એને દાબી દેવા માટે ઘોડદોડ અને ગોળીઓ: ૧૭ વર્ષના આયોજનનું આ ફળ? કદાચ, તમે એમ કહો કે માણસોની આવકો કેટલી બધી વધી છે એ કેમ વિચારતા નથી? હું વિચારીને જ કહું છું કે બહુજનસમાજ એ વધેલી આવકમાંથી પૂરતાં અનાજ, તેલ, શાક, દૂધ, દવા વગેરે નથી મેળવી શકતો! આમાં હું ધીનો નિર્દેશ તો કરતો જ નથી! એ તો જે થોડાક 'શિરોઓ' એમને જ સુલભ છે. અને આ શિરોઓ એટલે ધનિકો, મોટા અમલદારો, પ્રધાનો, રાજકીય નેતાઓ અને પક્ષોમાં આગળ પડતા મોવડીઓ. આ બધાઓને એ ન સમજાય કે લોકો શું કરવા ગાંડા થઈ આમ હડતાલો પાડે છે, પોલીસની લાઠીઓ ખાય છે, બંદૂકોના ભોગ બને છે, વગેરે વગેરે! હમણાં, હડતાલ ન પાડવાની વિનંતિ કરતા એક જાહેર નિવેદન ઉપર અમદાવાદના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત અને માનનીય નાગરિકોની સહીઓ મેં તપાસી, એ જોવા કે આમાંના કેટલાને આ અન્નતેલની મોંઘવારીનો ઘા વાગતો હશે? કેટલાને દુકાનો આગળ હારોમાં ઊભા રહેવું પડતું હશે? એક પણ એવું નામ ન દેખાયું. કદાચ મારી ભૂલ થતી હોય. એમાંના કોઈ કોઈ કદાચ અનુભવ કરવા ખાતર હારમાં ઊભા પણ રહ્યા હોય!

અલબત્ત, આમ કહીને હડતાલ પાડવી કે તોફાન કરવાં કે જાનમાલને હાનિ પહોંચાડવી એ બહુ સારું છે કે કાર્યસાધક છે એવો મારો અભિપ્રાય છે એમ તો તમે નહિ માનો. પણ પ્રધાનો વિમાનોમાં દિલ્હીથી આવે ને જાય, ચર્ચાઓ કરે, અને–કશું વળે નહિ. અર્થાત્ કે સામાન્ય આવકવાળું કુટુંબ પોતાના પેટ પૂરતું અનાજ પણ ખરીદી શકે એવો ભાવ અને આવક વચ્ચે સબંધ સિદ્ધ ન થાય તો પ્રજાનો ઉકળાટ બીજું શું કરે?

પહેલી, બીજી, ત્રીજી, ચોથી કે ચૌદમી યોજનાઓ અર્થશાસ્ત્રીઓ સમજે; કેટલાક એનું મંડન કરે અને કેટલાક એનું ખંડન કરે: ઘટપટની ચર્ચા ચાલ્યા કરે પણ અનાજ વધારે ઊગે નહિ, ઊગે તો સંતાઈ જાય, પરદેશથી આવતું અનાજ ગોદીઓમાં ગોંધાઈ રહે, જ્યાં જે ઠેકાણે જવું જોઈએ ત્યાં તે જાય નહિ: સરકારી ગોદામોમાં અને વખારોમાં સેંકડો મણ બરબાદ થાય અને એની કોઈને ભાળસંભાળ હોય નહિ! તો પછી આ બધી યોજનાઓને શું કરવી?

શ્રુતિનું પ્રમાણ જોઈતું હોય તો કહીએ કે सर्वारम्भास्तन्दुलप्रस्थमूलाः બધાં કામોનો મૂળ આધાર ખોબો તાંદુલ = અનાજ છે.' એટલે કરોડો અને હવે અબજોની ભવિષ્યમાં લાભ આપનારી યોજનાઓના ગગનસ્પર્શી ગબારાથી પ્રજાનું પેટ ભરાતું નથી; અને આજે ૧૭ વર્ષે આ મૂળભૂત જરૂરીઆત માટે પ્રજાને પોકાર કરવો પડે, હડતાલો પાડવી પડે, માર ખાવો પડે,—તો પછી એમજ કહેવું પડે ને કે ચોપડે જમે કશું નથી, ઉધાર જ છે!

યોજનાઓ વિશે તો આપણે શી વાતો કરીએ! આપણે કોઈ નિષ્ણાત નથી કે ઘટાકારી પટાકાશનું સૂક્ષ્મ રહસ્ય સમજી શકીએ! આપણે તો સામાન્ય માણસની માફક એટલું જ

કહીએ કે ખાવાપીવાનું ભારે સંકટ છે. ચીનમાં ખાવાપીવાનું પૂરતું નથી અને તેથી ત્યાં બળવો ફાટવાની તૈયારીમાં છે એમ અનેક વાર આપણને કહેવામાં આવે છે. તે ખરું હશે. પણ આપણે ત્યાં પણ એવો બળવો ફાટે એવો ભય કોઈને નથી લાગતો? પાકિસ્તાનનું અર્થતંત્ર કે રાજ્યવ્યવસ્થા દયામણી છે એમ આપણાં રાજદ્વારીઓ અને છાપાંઓ સૂચવતા હોય છે, પણ હવે તો પાકિસ્તાન આપણી દયા ખાઈ આપણને અનાજ મોકલવા તૈયાર થયું છે!

૧૭ વર્ષના આર્થિક આયોજન પછી આપણે શું અર્થશાસ્ત્રીઓના અને રાજદ્વારીઓના ખુલાસાઓથી પેટ ભરવું? આના અનેક જવાબો, રદીઆઓ, ખુલાસાઓ છાપામાં વાંચીએ છીએ. પણ એ બધાંનો સરવાળો તો એટલો જ છે કે સરકાર કે જેણે અર્થતંત્રનો યોજનાઓ દ્વારા કબજો લીધો છે તેઓ લાચાર છે!

તો પ્રજા એમ પૂછે છે કે તો રાજ્ય કરવા કેમ બેઠા છો? તેઓ કદાચ આપણને કહે કે તમારી દયા ખાઈને અમે રાજ્ય કરવા બેઠા છીએ; અમે નહિ હોઈએ તો બીજું કોણ રાજ કરશે? અંધાધૂંધી થશે, અને અત્યારે જે મળે છે તે પણ નહિ મળે! આ બનવું યે બનવાજોગ છે. પણ આપણે તો આ યોજનાવાળાઓને તેમજ રાજકર્તાઓને એટલું જ પૂછીએ કે તમે અમને પ્રગતિને પથે ચડાવવા, જીવનધોરણ ઊંચું લાવવા, એવું શું કર્યું કે જેથી અમારી આગળ ભૂખમરાની આફતનો આવડો મોટો ઘેરો પડ્યો?

મને લાગે છે કે મૂળ જ ખોટાં વવાયાં છે અને એના કડવાં ફળ ચાખવાનો હવે વખત આવતો જાય છે. અર્થતંત્રના કોઈ ધરમૂળના ફેરફાર વિના આપણી પરિસ્થિતિ સુધરે એવી બહુ થોડી આશા દેખાય છે.

અનાજપાણી એ જીવવા માટે સૌપહેલી આવશ્યકતા હોવાથી વાર્ષિક સરવૈયામાં એનો હિસાબ સૌપહેલાં વિચાર્યો; બીજે નંબરે આવતી બાબતોનો પણ વિચાર કરીએ તો એમાં પણ રાજી થઈએ એવું કંઈ જમા થયેલું દેખાતું નથી. દા. ત., શિક્ષણનું ક્ષેત્ર. ધણી વિનાના ઢોર જેવું એ કામ ચાલે છે. જૂની વ્યવસ્થા તો તોડી નાખી; એમાં તોડવા જેવું પણ હતું પણ એને સ્થાને રચનાત્મક બીજું શું? હવે તો બધા જ કહે છે કે શિક્ષણનાં ધોરણો ઘણાં નીચાં થઈ ગયાં છે. એમ કહેવાય છે કે એકવાર શ્રી. ક. મા. મુનશીએ એવી ઠેકડી કરેલી કે 'આપણે જૂના વખતના ફોર્થને મેટ્રિક કહીશું, અને મેટ્રિકને બી. એ. કહીશું. અને પછીનાં વર્ષોમાં વિદ્યાર્થીઓને નિષ્ણાતો કહીશું. બીજગણિત અને ભૂમિતિ નકામાં છે, સંસ્કૃત તો વેદિયાઓ માટે...વગેરે વગેરે.' મુનશીજીની એ ઠેકડી અત્યારે સાચી પડતી લાગે છે. એસ. એસ. સી.માં પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીને ન આવડે ગણિત, કે ન આવડે સંસ્કૃત. અંગ્રેજી તો આવડે જ નહિ. જો કે એટલું આવડે કે ગુજરાતી બોલતાં-સાથોસાથ અંગ્રેજી શબ્દોના કાંકરા એમાં ભેળવી શકે!—ખાસ કરીને બૈરાં—

આરોગ્યનું લઈએ તો મોટાં શહેરોની બહારનાં સ્થળોમાં દવાખાનાં હોય ત્યાં દાક્તરો ન હોય, દાક્તરો હોય ત્યાં દવા ન હોય: આવું બધું ચાલે છે.

કાશ્મીરનું કોકડું પણ વધારે ગૂંચવાતું જાય છે; અને ચીનની આગળ તો આપણું કશું ઉપજતું નથી.

ટૂંકામાં, ચોપડા બંધ રહેવાથી જ, અને ભવિષ્યમાં શું થશે એનો વિચાર ન કરવાથી જ, નિરાંતે ઊંઘી શકાય અને નવરોળ બની આવતી કાલ જીવી શકાય!

*

સદાચાર એટલે?

પ્રશ્ન : આ સદાચાર સમિતિનું શું લાગે છે?

ઉત્તર : શું લાગે? સદાચાર આવે તો સારું. પણ જો અન્નસમિતિઓ કે ખેતીસમિતિઓ અનાજ પેદા કરી શકતી નથી તો સદાચાર સમિતિઓ સદાચાર શી રીતે પેદા કરશે? મને એ સમજાતું નથી! ભાવના તો સારી છે અને એ સફળ થાય એવી આપણે પ્રાર્થના કરીએ.

પણ સદાચાર કેમ નથી, અને દુરાચાર કેમ છે એનાં કારણોમાં ઊંડા ઉતરીએ તો પેલું જે શ્રુતિવાક્ય ટાંક્યું એમાં જ એનું મૂળ કારણ જડશે.—ખોખો અનાજ મળે તો સદાચારનું મૂળ બંધાય. એ ન મળે તો શું બંધાય? સદાચાર ક્યાંથી ઉગે?

આ ખોખો અનાજ તો પ્રતીક છે. પણ એ કેડીએ અર્થતંત્ર ઉપર ચાલો તો સદાચાર કેમ વધારે પડતો ઘટી ગયો છે અને દુરાચાર કેમ વધુ પડતો વધી ગયો છે એ સમજાશે. મોંઘવારીની ભીંસમાં સપડાયેલા બહુજનસમાજ આગળ મુખ્ય પ્રશ્ન સદાચાર-દુરાચારનો નથી. પણ કયી રીતે જીવનની જરૂરીઆતની ચીજો મળે તેનો છે. શબ્દોમાં ન બોલે, પણ હકીકતમાં,—જેનાથી એ મળે તે બધો સદાચાર. બજારમાં નહિ મળતી ચીજ કાળાબજારમાં મળતી હોય અને એ લેવા જેટલી પાસે નોટો હોય, અને એ ચીજની જરૂર હોય તો કાળાબજારમાંથી એ ચીજ લેવી એ અર્થશાસ્ત્રનો આચાર. ડિમાન્ડ અને સપ્લાયનો કાયદો. એટલે શાસ્ત્ર-આચાર. મુસાફરીએ જવા રેલવે સ્ટેશને આવ્યા હોઈએ; અને ટિકિટની બારીએ ટિકિટો બધી સમય પહેલાં વેચાઈ ગઈ છે એવું અંદરનો માણસ કહે. એટલે બાજુ પર કોઈ માણસ દેખાય અને ટિકિટ બતાવે એટલે મુસાફરી કરવી હોય તો ટિકિટના વધારે પૈસા આપી એ ખરીદી લેવાય, તે પ્રસંગ-આચાર.

છેલ્લાં ૧૭ વર્ષમાં પ્રજાને સરકારી માણસો સાથે વધારે ને વધારે રોજિંદા કામકાજનો વ્યવહાર કરવો પડે છે. આ સરકારી માણસો પોતપોતાનાં કામ એટલી કુશળતાથી કરતા હોય છે કે તમારા કામનો ક્યારે વારો જ ન આવે! તમારાં નાણાં પાકી ગયાં હોય, ચેકમાં ઉપરી અમલદારની સહી પણ થઇ હોય, પણ જેની પાસેથી ચેક લેવાનો હોય તેને એવો એમાં કાંઇ છેકો જણાય કે ફરી પાછું ઉપરી અમલદારને પૂછવું જ પડે-અને ઑફિસનો ટાઇમ થઈ ગયો હોય એટલે તમારે એ સાહેબની ફુરસદે જ ચેક લેવા આવવાનું હોય. ત્યારે તમને, ભોળા માણસને, કોઇ એક બાજુએ બોલાવે, તમને કાંઇ સૂચના કરે. તમે કંટાળ્યા હો, બહારગામથી આવ્યા હો એટલે પાકીટમાંથી કેટલીક નોટો કાઢી ટેબલના ખૂણા આગળ મૂકો એટલે તમને ચેક મળી જાય! અલબત્ત, પહેલેથી જ મૂક્યું હોત તો આટલો વિલંબ ન થાત! અને તમે જો કોઈ સિદ્ધાંતમાં માનનારા હો અને કંઇ પણ ન મૂકો તો વહેલા મોડા ઘેર આવો અથવા બહારગામથી આવ્યા હો તો ટ્રેન કે બસ લેવા દોડો. આનું નામ કાળાચાર. —સરકારે જીવનધોરણ ઊંચું લાવવાની હાકલ કરી છે એટલે અમલદારો પોતાથી જ એનો પ્રારંભ કરે તો એ લાંચ ન કહેવાય,—વક્ર-આચાર કહેવાય. આમ ને આમ તમે અનેક પ્રકારના આચારો કલ્પી શકો કે જેને તમે દુરાચાર ન કહી શકો કારણકે 'સત'ની એક વ્યાખ્યા એ છે કે 'જે કાર્ય સાધે તે સત'—यत् कार्यकारि तत् सत् । અર્થાત્ કે દરેક માણસ પોતાનું કાર્ય થાય એવો આચાર કરે છે અને એને એ સદાચાર માને છે. દુરાચાર

તો એ નિષ્ફળ જાય તો કહેવાય! પ્રજાના મોટા ભાગનો પેટ ભરવાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ જાય છે એ અર્થમાં દુરાચાર ખરો!

જવાહરલાલજી સાથેનાં અંતિમ સ્મરણો વિશે મુંબઈ રાજ્યના માજી ગવર્નર શ્રી. શ્રીપ્રકાશજીનો લેખ તો તમે વાંચ્યો જ હશે. ન વાંચ્યો હોય તો વાંચજો.* શ્રી. શ્રીપ્રકાશજીની, આ જાતની આ વાત સાંભળીને નેહરૂજીથી પણ હસી પડાયું હતું.

સમાજનો આચાર સુધારવા સાધુઓનો ઉપયોગ થાય છે એ સારું છે. પણ સાધુઓ, કે જેમની ફરજ એક લોકનો સદાચાર સાચવવો એ છે એ ફરજ જો એ બજાવતા હોત, તો આ સદાચાર સમિતિઓને કશું કરવાપણું જ ન રહેત! પણ જેમણે અત્યાર સુધી એ કર્યું નથી એ સાધુઓ હવે એ કરશે? અને કરશે તો શું કરશે? લોકનેતાઓ જેમ ઉપદેશ આપે છે તેમ એ પણ ઉપદેશ આપશે. પરંતુ લોકનેતાઓને તો અનાજ-પાણી, બજારમાંથી, કોઈવારે લાવવાં પડતાં હશે, સાધુસમાજને તો એ બધું મળી રહે છે. તો એ બિચારાઓને શી ખબર પડે કે લોકો શું કરવા જેને લોકનયકો દુરાચાર કહે છે તે કરે છે? સાધુઓને તો કાંઈ આર્થિક જવાબદારી હોય નહિ. અને જેઓ મહાધીશો છે, મંદિરના માલિકો છે, આશ્રમના અધિપતિઓ છે, ટૂંકમાં જેઓ અર્થવ્યવહાર કરે નહિ તો જેમને કરાવવો પડે છે તે તો બધા પોતપોતાની કક્ષા પ્રમાણે સમાજના તે તે વર્ગો સાથે બેસી જઈ કાર્યસાધક આચાર સેવે છે અને 'જે કાર્ય કરી આપે તે સાચું', એ સિદ્ધાંતને અનુસરે છે.

આ બધી આળપંપાળ છે.

મૂળમાં આર્થિક નીતિની ગડબડ છે, યોજનાઓનાં ફળ આ છે. એને લઈને પ્રલોભનો છે, એને લઈને અમલદારોને અને મોવડીઓને પોતાનાં જીવનધોરણ ઊંચાં લાવવાની તક મળે છે, એને લઈને મોંઘવારી છે, એને લઈને અનાજનું સંકટ છે. એ અર્થનીતિ જો દિલ્હીની સરકારને બદલવી નહિ હોય, એ કરોડો અને અબજોના આયોજનો કર્યાં કરવાં હોય, અને એ આયોજનો પાછળ ખર્ચ કર્યા કરવાના હોય, દેશપરદેશથી સલાહકારો બોલાવવાના હોય અને આ દેશની રીતરસમ કે પરંપરાનો વિચાર સરખો પણ કરવાનો ન હોય, ગાંધીજીની આર્થિક નીતિ પૂરેપૂરી નેવે મૂકવાની હોય તો સદાચાર-સમિતિઓ અને સાધુસમાજે કશું કરી શકવાના છે? મને તો એ બધું ઝાંઝવાનાં નીર જેવું લાગે છે.

પણ મેં તમને કહ્યું નહિ કે આ વહી હમણાં ઉઘાડવા જેવી જ નથી!!

તા. ૧૦-૮-૬૪

★

સમયની સાથે સાથે . . .

નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી

જનતા અને કોંગ્રેસ

સરકારની નબળી આર્થિક નીતિને લીધે રોજિંદા વ્યવહારની વસ્તુઓના ભાવ આસમાને ચઢ્યા છે. લોકો મોંઘવારીથી પીસાય છે, અકળાય છે, અને મજબૂરી અનુભવી રહ્યા છે. ઠેરઠેર છડેચોક સરકારી નીતિઓની તથા કોંગ્રેસી નેતાગીરીની ટીકાઓ થાય છે છતાં જાણે તેને કોઈ સાંભળતું જ નથી એમ લાગે છે. બાહ્ય રીતે ખામોશ દેખાતી પ્રજા આથી અંદર વધુ રોષે ભરાય છે. કોંગ્રેસની સામે કોઈ મજબૂત વ્યવસ્થિત અને ચારિત્રશીલ વિરોધપક્ષ નથી એટલે જનતા મને-કમને કોંગ્રેસને વળગી રહી છે.

આ સમયે શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક એક પક્ષ જેવા ઊભા છે. લોકોને એમના ચારિત્રમાં વિશ્વાસ છે પણ—એમનાં પ્રોગ્રામ, કામ કરવાની ઢબ અને સ્થિરતામાં વિશ્વાસ નથી. આથી કોઈ સ્થિર, વિચારવંત, શક્તિશાળી માણસો શ્રી. યાજ્ઞિકને પડખે નથી રહી શકતા. સામ્યવાદીઓ આજે એમને સાથ આપી એમનો લાભ ઉઠાવવા પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે, પરંતુ પ્રજા એમને બરાબર ઓળખે છે. શ્રી. ઇન્દુલાલ અને સામ્યવાદી વચ્ચેનો ભેદ જનતા બરાબર સમજે છે, અને એ રીતે જનતા શ્રી. યાજ્ઞિકની સાથે રહેલા સામ્યવાદીઓને જરા પણ ટેકો આપતી નથી; પરંતુ કરુણતા એ છે કે શ્રી યાજ્ઞિક અને સામ્યવાદીઓ આજે કોંગ્રેસ સરકારની આપખુદી સામે એક થઈને લડી રહ્યા છે અને કોંગ્રેસ લોકોથી દૂર થતી જાય છે. કોંગ્રેસ જ્યાં લોકોને છોડી દે છે ત્યાં શ્રી. યાજ્ઞિક એમને પકડે છે! અને તે સબલ-કારણો માટે! લોકો કોંગ્રેસને પોતાની માનવા માગે છે પણ કોંગ્રેસ જ લોકોથી દૂર ભાગતી હોય એમ લાગે છે.

મહાગુજરાતના આંદોલન વખતે ગુજરાતની જનતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ જઈ કોંગ્રેસીઓએ દ્વિભાષી રાજ્ય સ્વીકાર્યું, એને નભાવવા પ્રજાના દૂધમલ દીકરાઓના ગોળીથી ભોગ લીધા, જીભ પર કાબૂ રાખ્યા વગર લોકલાગણી ઉશ્કેરી અને છેવટે જ્યારે શ્રી. યશવંતરાવ ચવાણે ગુજરાતની નેતાગીરીને થાપ આપી દ્વિભાષી રાજ્યનું ખંડન કરાવ્યું ત્યારે ગુજરાતના તે જ કોંગ્રેસીઓ ચૂપચાપ મુંબઈ છોડી અમદાવાદમાં ગુજરાત પર રાજ્ય કરવા પધાર્યા! ગુજરાતનું અલગ રાજ્ય મેળવવા ગુજરાતની જનતા જ્યારે લડી રહી હતી ત્યારે એની પડખે શ્રી. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક જ રહ્યા.

વળી, આજે સરકારી નિષ્ક્રિયતા અને મૂડીદારોને ખપતી સરકારી આર્થિક નીતિને કારણે રોજરોજની ચીજોના ભાવ આસમાને ચઢ્યા છે ત્યારે પણ જનતા વતી શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક જ લડતા હોય એમ લોકોને લાગે છે. સરકાર જે કંઈ પગલાં મોડા મોડા પણ લે છે તે અધકચરા લે છે જેથી પ્રજા નિરાશ થઈ કોંગ્રેસમાંથી વિશ્વાસ ગુમાવે છે. કોંગ્રેસીઓની ખામોશી અને નિષ્ક્રિયતા એમને લોકોથી દૂર કરી રહ્યા છે.

આ પરિસ્થિતિમાં જનતા પરિષદે 'ગુજરાત બંધ'નો કાર્યક્રમ ઘડી હડતાળ પાડવાનો એલાન આપ્યો. જનતા બરાબર સમજે છે કે હડતાળ પાડવાથી ઉત્પાદન વધતું નથી—અમદાવાદની જનતા ગણતરીબાજ અને વેપારી માનસવાળી છે—પણ એને એમ લાગે છે કે આ

સરકાર આ વિના કોઈને ગાંઠે એવી જ નથી આ કોંગ્રેસીઓ તો લોકોના માથા પર નાચે એવા છે. એક દિવસ કામ કરવાથી ઉત્પાદન ઘટતું અટકશે તો કયા ભાવ ઊતરી જવાના છે? આપણને તો બધું મેળુ જ મળવાનું છે તો એક દિવસ હડતાળ પાડીને આપણો વિરોધ તો જાહેર કરીએ કે જેથી સરકારને તો ખબર પડે કે કોઈ જોનાર પણ છે!

હડતાળ પાછળ લોકોનું આ માનસ કામ કરી રહ્યું છે. લોકો સામ્યવાદીઓના હાથમાં રમતા નથી, લોકોને પોતાનો અલગ મત છે—કોંગ્રેસ કે ઈન્દુકાકા બન્નેથી જુદો જ. સામ્યવાદીઓ એમ માનતા હોય કે એમની વગ વધી રહી છે તો તે પણ ભીંત ભૂલે છે—સામ્યવાદી પક્ષના નામે એક જ હડતાલનો કૉલ આપે અને પછી જુએ કે લોકો કેટલો સાથ આપે છે। પણ વિધિની ઘટના એવી છે કે જે કોંગ્રેસીઓએ લોકોના થઈને રહેવું જોઈએ તે લોકોના થવા તૈયાર નથી, પરિણામે જનતા હડતાળ સરઘસ વગેરેનો આશરો લે છે, જેનો અસામાજિક ગુંડાતત્ત્વ તેફાન અને હિંસાનો આશ્રય લઈ ગેરલાભ ઉઠાવે છે, અને આપણે જે પાંચમી અને છઠ્ઠી ઑગસ્ટે અમદાવાદમાં જોયું તે પુનરાવર્તન પામે છે, અને હંમેશ બને છે તેમ સૂકા ભેગું લીલું બળે છે, અને કોઈ એને કાબૂમાં રાખી શકતું નથી.

પણ હજી વખત ગયો નથી—લોકોને વિશ્વાસમાં લઈ જનકલ્યાણ માટે સરકાર મન મૂકીને કોઈ પણ પગલાં લેશે તો જનતા તેની સાથે રહેશે એ ચોક્કસ માનજો લોકોમાં બલિદાનની ભાવના કાંઈ પરવારી ગઈ નથી—ચીનના હુમલા વખતે એક બોલે જનતાએ કરેલા ત્યાગ એની સાક્ષી પૂરશે. પરંતુ આજે જરૂર છે સરકારે અસામાજિક તત્ત્વો પર કાબૂ મેળવવાની, મૂડીદારોની શેહમાં આવ્યા વિના દેશની શક્તિનો ખ્યાલ રાખી નિષ્ણાત અર્થશાસ્ત્રીઓની મદદથી જનસમુદાયને લાભ થાય તેવી વ્યાવહારિક યોજનાઓ ઘડવાની તથા સાફ ત્વરિત ક્રિયાશીલ રાજ્યવહીવટ દ્વારા યોજનાઓના લક્ષ્યાંક સિદ્ધ કરવાની. આની પ્રાપ્તિ માટે સરકાર જનતા પાસે જે બલિદાન માગશે તે જનતા આપશે; ફક્ત જનતાને એકવાર ખાત્રી થવી જોઈએ કે સરકાર લોકહિત હૈયામાં રાખી લોકહિત ખાતર જ કામ કરી રહી છે. દેશનું નાવ ખરાબે ચઢતું અટકાવવું હોય તો હજી કોંગ્રેસ માટે તક છે. સમય પારખી નીતિ ઘડવામાં જ કુનેહ સમાયેલી છે.

*

સાઉથ વિયેટનામ

ચીનની સરહદે દક્ષિણપૂર્વ એશિયામાં વિયેટનામમાં વાતાવરણ તંગ થઈ રહ્યું છે. વિયેટનામના ભાગલા પાડ્યા પછી ઉત્તર વિયેટનામ પર ચીનનું પ્રભુત્વ વધતું જાય છે જ્યારે દક્ષિણ વિયેટનામમાં અમેરિકા પોતાનું પ્રભુત્વ ચાલુ રાખવા મથી રહ્યું છે. બીજી બાજુ ફ્રાંસે ત્યાં પોતાનું પ્રભુત્વ ઓછું થતાં વિયેટનામને ન્યુટ્રલાઈઝ કરવાની દરખાસ્ત મૂકી છે આ દરખાસ્ત અમેરિકા સ્વીકારી શકે તેમ નથી તેની મુખ્ય દલીલ એ છે કે દક્ષિણ વિયેટનામમાંથી અમેરિકા ખસી જતાં તરત ચીનની મદદથી ઉત્તર વિયેટનામ દક્ષિણ વિયેટનામ ઉપર હુમલો કરી કબજો કરશે અને ત્યાં ચીનનું જ પ્રભુત્વ સ્થપાશે. ઉત્તર વિયેટનામ ગેરીલા પદ્ધતિથી અમેરિકાના લશ્કરને હંફાવી રહ્યું છે.—તો બીજી બાજુ અમેરિકા કોઈ પણ કિંમતે દક્ષિણ વિયેટનામ ઉપરથી પોતાનું પ્રભુત્વ ઓછું થવા દેવા માગતું નથી, અને આ હેતુ

ભર આવવા ત્યાં લડાઈને વિસ્તારવા તૈયાર છે. ચીને જાહેર કર્યું છે કે દક્ષિણ વિયેટનામ ઉપર કરેલો હલો ચીન ઉપર આક્રમણ તરીકે ગણીશું.

હમણાં જ અમેરિકાના કિનારેથી ૨૦૦૦ માઈલ દૂર અને ઉત્તર વિયેટનામના કિનારેથી ૧૫ માઈલ દૂર અમેરિકાનો સાતમો કાફલો પડ્યો હતો. અમેરિકી મેડોક્સ જહાજ ઉપર ઉત્તર વિયેટનામની હોડીઓએ ટોરપીડો છોડી હુમલો કર્યો. અમેરિકાએ દુનિયાની મુક્તિ અને સ્વતંત્રતાના સંરક્ષણના નામે ઉત્તર વિયેટનામના તેલના પુરવઠા પર બોમ્બમારો કરી ઉત્તર વિયેટનામમાંના ૨/૩ ભાગનાં તેલના પુરવઠાનો નાશ કર્યો. અમેરિકાએ આટલું પગલું ભરી આગળ નહીં વધવાની જાહેરાત કરી છે, જેથી લડાઈ યુદ્ધમાં પરિણમે નહિ. ઘણો સંભવ છે કે પ્રેસિડન્ટ જોનસને આ વળતું પગલું આવતી ચૂંટણીમાં ગોલ્ડવોટર સામે લાભ મેળવવા માટે પણ લીધું હોય–અલબત્ત એશિયાના લોકોને ભોગે.

આ પરિસ્થિતિમાં ઘણા પ્રશ્નો વિચારવા જેવા ઉપસ્થિત થાય છે.

અમેરિકાએ વળતું પગલું ભરી પોતાની શક્તિનું પ્રદર્શન કર્યું, વિયેટનામ પ્રદેશમાં વાતાવરણ વધુ તંગ કર્યું અને પોતાના લોકોને પ્રેસિડન્ટ જોનસને બતાવ્યું કે એ પણ ગોલ્ડવોટર જેટલા જ સ્વરક્ષણ માટે જાગ્રત છે. પરંતુ ઉત્તર વિયેટનામ જેવા દેશ પર આવું પગલું ભરવું તેમાં અમેરિકાની શક્તિ શી રહી? ઉ. વિયેટનામને કંઈ યુ. એસ. એ. સાથે સરખાવી ન શકાય. પરંતુ ચીન જો ઉ. વિયેટનામને મદદ કરે તો? પણ મદદ કરશે કેવી? થોડાં સાધનોની? વોલન્ટીયરોની? કે પોતાના માથે બધી લડાઈ ઓઢી લઈ અમેરિકા સામે લડવા નીકળવાની? એ યુદ્ધ અણુયુદ્ધમાં પરિણમે? અત્યારે તો ચીન ખામોશી જાળવી બેઠું છે. પરંતુ તે ખામોશ જ રહેશે? કે પછી લાગ જોઈ પોતાનું પગલું ભરશે? છતાં ઉ. વિયેટનામ અને ચીન સાથે રહીને લડે તો પણ તેઓ અત્યારે અમેરિકાનો મુકાબલો ન કરી શકે. રશિયાએ અમેરિકાને સાહસોથી દૂર રહેવા સલાહ આપી છે તો શું રશિયા ચીનને મદદ કરશે? શું રશિયા ચીનને મદદ કરી એમના વચ્ચે ઊંચી દિવાલ ઊભી થઈ છે છતાં ચીનને દક્ષિણપૂર્વ એશિયામાં પોતાનો પગદંડો જમાવવા દેશે? એ જ ચીન રશિયાને ભવિષ્યમાં "ખાઉં" નહિ કરે? રશિયા એ વસ્તુ ગણતરીમાં નહિ લે?

ફ્રાંસ પોતાની દરખાસ્તને અમલમાં મૂકવા સીટોમાંથી (S. E A. T. O.) અલગ થશે? ઈંગ્લેન્ડ શું કરશે? બન્ને અમેરિકાની પડખે ઊભાં રહેશે? તેમ કરશે તો તેમણે ચીન સાથે જે વેપારી સંબંધ બાંધ્યા છે તે બંધ કરવા પડશે. તેઓ ચીનને લોખંડ, તેલ, મશીનરી લડાઈનાં સાધનો, વિમાનો વગેરે "સ્ટ્રેટેજિક" જરૂરીઆતની વસ્તુઓનું વેચાણ કરે છે તે પણ તેમણે બંધ કરવું પડશે. ચીનને તે નહિ મળતાં તે પણ એટલા અંશે નબળું પડશે. તો પછી તેમની સાથેના મૈત્રીસંબંધો કેટલા ટકશે? આવા અનેક પ્રશ્નો વિચારવા જેવા ઉપસ્થિત થઈ રહ્યા છે.

અત્યારે પરિસ્થિતિ થાળે પડી છે પરંતુ તે એટલી રેઈટક છે કે ગમે ત્યારે તે દુનિયાને વિશ્વયુદ્ધના મોંમાં ધકેલી દે તેવી છે.

વળી આ પરિસ્થિતિમાંથી એક પ્રશ્ન આપણે પણ હિંદની દૃષ્ટિએ વિચારવા જેવો ઉપસ્થિત થાય છે.

હિંદે અત્યારે કેવું વલણ અખત્યાર કરવું? ચીને હિંદ ઉપર હુમલો કરી હિંદનો પ્રદેશ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૬૬૪

વિ-તંત્રતા

પંડિતશ્રી સુખલાલજી

૧૫મી ઑગસ્ટ એ સ્વતંત્રતાનો દિવસ છે. આનું મહત્ત્વ દીવાળી કે બીજા બધા પર્વો કરતાં વધારે છે કેમકે આ દિન કોઈ એક ધર્મ, પંથ કે જાતિવિશેષનો નથી; એ નથી માત્ર ગરીબો કે દલિતોનો, કે નથી માત્ર સુખી સમૃદ્ધ લોકોનો. એ તો ભારતવાસી સમસ્તનો પર્વદિવસ છે અને ભારતદ્વારા માનવજાતિની સ્વતંત્રતાનો એક પ્રતીક પણ છે.

ખરી રીતે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિના આ દિવસે દરેકના દિલમાં ઉલ્લાસ અને ઉમંગની છોળો ઊડવી જોઈએ. પણ એવું ભાગ્યે જ દેખાય છે. ઉપર ઉપરથી ઉલ્લાસ અને ઉત્સાહ દેખાતો હોય તો તે સરકારી તંત્રમાં. આનું શું કારણ એ એક રીતે બધા જાણે છે પણ આઝાદી-અંક પ્રસિદ્ધ કરનારને કાંઈક તો લોકો સમક્ષ રજૂ કરવાનું હોય જ છે. એ કંઈક એવું હોય કે જે લોકોનાં મનનું હોય અને પ્રતીતિકર પણ હોય. જ્યારે તંત્રી લખાણની માગણી કરે ત્યારે લખનારને મૂંઝવણ પણ થાય છે. માત્ર ભૂતકાળની વાતો કરવી હોય તો લેખકને બહુ મૂંઝવણ ન થાય. ભવિષ્યની કલ્પના રજૂ કરવી હોય તો એ પણ બહુ મુશ્કેલ તો નથી જ. પરંતુ ભવિષ્યની કથની ઉપર લોકોનો વિશ્વાસ બહુ રહ્યો નથી. સરકારી માહિતીખાતાએ કે પ્રચારતંત્રે ભવિષ્યત્ વાણી એટલી બધી સતત ઉચ્ચારી રાખી છે અને ઉચ્ચારતી જાય છે કે વાચકવર્ગ એમ જ ધારી લે છે કે આ બધું એક પરપોટા જેવું છે. વર્તમાનકાળના પ્રશ્નોને વિસારે પાડવાની આ એક કેફી ગોળી કે લાળ છે. વાચકો છાપું વાંચે છે, રોજ જુએ કે ત્રીજી પંચવર્ષી યોજનાના અંત સુધીમાં આટલા આટલા લક્ષ્યાંકોનાં સ્વર્ગો ભારતની પૃથ્વી ઉપર ઊતરવાનાં છે અને ચોથી પંચવર્ષી યોજનામાં આટલું આટલું સિદ્ધ થવાનું છે... ઈત્યાદિ વાંચ્યા પછી ડાહ્યો વાચક ભૂતકાળની એવી ભવિષ્યત્ વાણી સાથે સરખામણી કરે અને તેની સચ્ચાઈનો તાગ બાંધે તો એને જણાય છે કે આ બધી ભવિષ્યદ્ વાણી શા માટે? શું બધા લોકો એટલા બધા ભોળાં અને મૂર્ખ છે કે સરકારી માહિતીખાતાને પરીક્ષા વિના માની લે! આનો અર્થ એટલો જ છે કે સરકારી પક્ષે જેમ વધારે સિદ્ધિઓની જાહેરાત તેમ લોકોનો તેની સચ્ચાઈ વિશેનો વિશ્વાસ ઓછો. ઊલટું તો જે નજરે દેખાય તેને જ લોકો માને. આવી સ્થિતિમાં ભવિષ્યત્ વિશે લખનારે સંયમ જ કેળવવો એ ઉચિત લાગે છે. ભવિષ્યદ્ વાણીનાં પુરાણો બધા જ કાળમાં અને દેશમાં લખાયાં છે. સત્યયુગ હતો ત્યારે એ યુગને શોભે એવાં ઉત્કર્ષબોધક ભવિષ્યત્ વચનો ઉચ્ચારાયાં છે. કલિયુગ બેઠો ત્યારથી લખાયેલ ભવિષ્યત્ પુરાણોમાં ઊતરતી કળાનાં જ ભવિષ્યત્ વચનો છે. લોકો એવાં વચનોને સ્વાનુભવને આધારે ઘટાવી લે છે પણ સરકારી માહિતીખાતાનું પ્રચારતંત્ર તો એવું છે કે જે વચનો આપે છે સત્યયુગમાં શોભે તેવાં; અને એ વચનો કળિયુગનાં ભવિષ્યત્ પુરાણ જેવાં ઠરે છે. તેથી ભવિષ્યત્ વિશે કાંઈ પણ લખવાનું કામ લેખક માટે બહુ જોખમવાળું થઈ પડ્યું છે.

આ દૃષ્ટિથી વિચારતાં લેખકે ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ કાંઇ લખવું જ હોય તો માત્ર વર્તમાન સમયને લક્ષીને જ લખવું જોઈએ એમ મને લાગે છે. વ્યક્તિ અને સમષ્ટિના સાચા ઉત્કર્ષની દિશાનો એક અને મુખ્ય-પાયો એ છે કે તેણે આત્મનિરીક્ષણ કરી-પોતામાં કયી કયી ત્રુટીઓ છે તે જોવું, અને તે ત્રુટીઓ નિવારવાનો જ યોગ્ય પ્રયત્ન કરવો. પોતામાં રહેલી ત્રુટીઓનો પૂર્વવિચાર ન કરવો અને તે દોષનો ટોપલો ગમે તે રીતે બીજા ઉપર ઢાલવવા મથવું એ ભેલરો રસ્તો છે. તેથી, આપણી સ્વતંત્ર સરકારે સ્વતંત્રતાના ઉજ્જવળ પર્વને દિવસે પોતામાં રહેલી ત્રુટીઓ અને ખામીઓનો જ સાચા દિલથી વિચાર કરવો એ એક રીતે સૌના લાભની વાત છે.

સ્વતંત્રતાના દિવસે સરકારી તંત્ર તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા લેખો અને ભાષણોમાં બહુધા એકમાત્ર સિદ્ધિઓની વાત હોય છે. એ સિદ્ધિઓ નથી થઇ એમ તો કોઈ કહી શકે નહિ; પણ એ સિદ્ધિઓની તુલનામાં જે અસિદ્ધિઓ, ભૂલો અને ખામીઓ નિર્વિવાદપણે રહી હોય તેની રજૂઆત વિગતથી થાય તો લોકોના મનમાં એક વાતની દૃઢ પ્રતીતિ અવશ્ય થાય કે સરકારી તંત્ર માત્ર એકાંગી નથી પણ તે બન્ને દૃષ્ટિએ વિચારે છે અને બન્ને પાસાં હોય તેવાં નિર્ભયપણે લોકો સમક્ષ રજૂ કરે છે. સરકાર પ્રત્યે લોકોનો આવો વિશ્વાસ પેદા થાય તો એ એક મહતી સિદ્ધિ ગણાવી જોઈએ. પણ કોણ જાણે સરકારી તંત્રને એવો ડર ન હોય કે રખે પુરવાર થયેલી ખામીઓ પણ લોકો સમક્ષ આવશે તો તેઓ સરકારને ઉથલાવવા વિચારશે. મને લાગે છે કે સરકારી તંત્ર વિશે લોકોના હૃદયમાં સચ્ચાઈનો વિશ્વાસ કેળવવો એ કોઈ પણ સરકાર માટે લાભની વાત છે. પણ એ જે હોય તે.

મારે તો અહીં વર્તમાન સમયને લક્ષી સરકારી તંત્ર વિશે લોકોના મનમાં જે ફરિયાદો ઊઠ્યા કરે છે અને જે અજાણી નથી તેનો જ નિર્દેશ કરવો છે. એ ફરિયાદો સંપૂર્ણપણે સાચી ન હોય તો એનો પુરાવો સરકારે પ્રત્યક્ષ વ્યવહારથી આપવો જોઈએ. સ્વતંત્રતાના ઉજ્જવળ પર્વને દિવસે સરકારી સિદ્ધિઓના લેખો વંચાતા હોય ત્યારે એની વિતંત્રતાની વાનગી પણ સાવ નકામી તો નથી જ.

સ્વતંત્ર એટલે પોતાનું તંત્ર. એમાં પૂર્ણ સુરાજ્ય એકાએક સ્થપાય એવી કોઈ આશા ન જ રાખી શકે. આપણી સ્વતંત્રતામાં સુરાજ્ય જ પૂર્ણ નથી તો શું કુરાજ્ય છે? એવો પ્રશ્ન થાય. હું માનું છું કે આવા કુરાજ્યનો આપણા સ્વતંત્ર શાસનમાં સવાલ જ નથી. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે તો સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ પછીની ખામીને શી રીતે ઓળખવી? મને એ માટે 'વિ-તંત્રતા' શબ્દ સૂઝે છે. તંત્ર જે રીતે જે દિશામાં જેટલા પ્રમાણમાં વ્યવસ્થિત ચાલવું જોઈએ તે રીતે તે દિશામાં તેટલા પ્રમાણમાં વ્યવસ્થિત અને સાવધાન ન હોય તો એને વિપરીત તંત્ર અર્થમાં વિ-તંત્ર કહી શકાય. આ વિ-તંત્રતાના પાયામાં જે કેટલીક બાબતો નક્કર છે અને જેને સુધાર્યા સિવાય કદી સુતંત્રતા આવવાનો નથી એ જાણીતી વાતોનો નિર્દેશ કરવો એટલું જ અત્રે અભિપ્રેત છે.

૧. અપવ્યય અને દુર્વ્યય, માત્ર નાણાંનો જ નહિ પણ સમય અને મહતી શક્તિનો જે અપવ્યય થઈ રહ્યો છે તે તરફ સરકારી ઓડિટરો જ નહિ પણ અનેક શાણા લોકોએ ધ્યાન ખેંચ્યા છતાં કેન્દ્ર કે રાજ્ય કક્ષાના જવાબદાર અમલદારોનું જાણે ધ્યાન જ ન જતું

હોય એમ લાગે છે. અનેક વસ્તુઓના સરકારી સ્ટોરો, ગોડાઉનો વગેરેમાં જે અનર્ગળ બગાડ અને નુકસાન થાય છે, શું એનો અટકાવ શક્ય નથી? તે તે ખાતાના જવાબદાર અધિકારીઓ અને મંત્રીઓનું શું એ કામ નથી કે એક પણ પાઈનો બગાડ ન થાય એવી પાકી ગોઠવણ કરવી? અને આ ગોઠવણ જાતે જ એક મહતી સિદ્ધિ નથી? દેશમાંથી કર મારફત મળેલાં નાણાં કે કરજે મળેલ દેશી-વિદેશી નાણાં ગમે તેમ ખરચાય અને એનો મહદ્ અંશે અપવ્યય થાય તો એ સરકારી તંત્રની કોઈ પણ રીતે સિદ્ધિ ગણાય ખરી? અને છેવટે આ બોજ પાછો લોકોને જ ઉપાડવાનો?

૨. વિદેશી હૂંડિયામણ કમાવા કેટલીક પેદાશો એટલી બધી વધારી મૂકવામાં આવી છે કે તેને લીધે ખોરાકીની ચીજોની અછત જ નહિ પણ જાણે દુષ્કાળ હોય એવી સ્થિતિ સર્જાઈ લાગે છે. ઘઉં, બાજરો, જુવાર વગેરે ખોરાકનાં ધાન્યો પહેલાં ઘરઆંગણે ઉગાડવાં જોઈએ. એથી દેશનું પુષ્ટ અનાજ તો સુલભ થાય જ. પણ વધારામાં એ સાથે જે ઘાસ મળે અને તેનો સંગ્રહ થાય તે પશુસૃષ્ટિ માટે કેટલા કામનો? આપણા દેશમાં ધાર્યા પ્રમાણે હવે વરસાદ થતો નથી. અવારનવાર એની તંગી અને ક્યાંક ક્યાંક દુષ્કાળના ઓળા પણ ઉતરે છે. એવે વખતે માણસો માટે તો જ્યાંથી ત્યાંથી નબળુંપાતળું અનાજ આવી જાય છે પણ ઘાસના સારા અને પૂરતા જથ્થાને અભાવે હજારો-લાખો ઢોરાં ભૂખના કતલખાનામાં રહેંસાઈ જાય છે. આ જાતની પશુઓની કતલ એ છેવટે તો માનવની કતલમાં જ પરિણમે છે. એટલે સરકારે વિદેશી હૂંડિયામણનો તૂટને નામે ખોરાકની વસ્તુઓનો જાણીજોઈને દુષ્કાળ શા માટે સર્જવો? છેવટે તો કપાસ, મગફળી, તમાકુ આદિ રોકડીયા પાકોને વધારી તેનું રોકડ નાણું ઉપજાવી પાછું એ રોકડ નાણું અહીંના લોકોનાં પેટ ભરવા બીજા દેશોમાં જ મોકલવું પડે છે અને બદલામાં, નબળા-પાતળા અને માલ વિનાના અનાજો આયાત કરવાં પડે છે. આ માટેનું તંત્ર યોગ્ય રીતે ગોઠવી ન શકાય તો લોકોનાં ભાંડણ સાંભળવા અને હડતાળોની હાડમારી સહેવા સરકારે તૈયાર રહેવું જોઈએ.

૩ ગાંધીજીએ જ્યારે અર્ધો કલાક ફરજિયાત કાંતવાની શરત મૂકી ત્યારે મોટા મોટા વકીલો અને બીજા ભણેલાઓ ઊકળી ઉઠેલા. તેમની દલીલ એ હતી કે અમે બુદ્ધિનું કામ કરીએ એ શું કામ નથી? પણ ગાંધીજીનું હાર્દ સમજવા જેટલું ડહાપણ ભાગ્યે જ કોઈએ દર્શાવ્યું. ગાંધીજીનું હાર્દ એ હતું કે આખો દેશ નિષ્કર્મો અને વિકર્મો જેવો થઈ ગયો છે તેને ધીરે ધીરે કર્મ માર્ગે અને શ્રમનું મૂલ્ય સમજતો કરવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિથી તેમણે શ્રમના પ્રતીકરૂપે માત્ર અડધા કલાકની વાત કરેલી. પણ આજે ગાંધીજીની એ વાતની અવગણનાનું પરિણામ આપણે આખા દેશમાં શું જોઈએ છે! પરિણામ એ છે કે બીજો મહેનત કરે અને એનો લાભ પૈસા દ્વારા આપણે લઈએ.' જે બીજા ઉપર મહેનતની આશા રખાય તે બીજો વર્ગ પણ એમ માનતો થઈ ગયો કે મહેનત કરવી, પરસેવો ઉતારવો એ ત્રીજા કોઈનું કામ છે। છેવટે, આખો દેશ નૈષ્કર્મ્યના કીચડમાં ખૂંચ્યો છે. કેળવણીનું ક્ષેત્ર હોય કે સરકારી વહીવટી ક્ષેત્ર હોય, કે બીજું ક્ષેત્ર હોય—સર્વત્ર એક જ અદ્વૈત વ્યાપ્યું દેખાય છે કે આ કામ અમારું નહિ! એટલે મંત્રી-મહામંત્રીથી માંડી દરેક સરકારી ખાતાના માણસે તેમજ શિક્ષણક્ષેત્રે દરેક અધ્યાપકે શ્રમના યોગ્ય પ્રતીક રૂપે કાંઈ ને કાંઈ ઉત્પાદક કામ કરવું અને તે સમજણ તથા વ્યવસ્થાપૂર્વક, એ એક સુતંત્રતાની દિશાનું યોગ્ય પગલું

૪. આજકાલ ભ્રષ્ટાચાર ક્ષય જેવો વ્યાપક થવાની ફરિયાદ છે. શ્રી. નંદાજી જેવાની વૃત્તિ કહે છે કે એ સદાચાર સમિતિ દ્વારા નિવારી શકાય છે. અલબત્ત નિવારી શકાય તો એનાથી વધારે રળિયામણું કાંઈ નહિ અને તો. તો શ્રી. નંદાજી પોતાની પ્રાઈમ મિનિસ્ટરની યોગ્યતા પણ સાબિત કરી શકે. પણ મને એમ લાગે છે કે આ વિચાર સાત્વિક છતાં તેમાં એકાંગિતા છે. એને અણુસમજનો અંશ પણ કહી શકાય. સદાચારને પુષ્ટ કરવા જે જે સાધુઓનો ઉપયોગ કરવાનું વિચારાય છે તે સાધુઓ, તેમનો વર્ગ, તેમનાં મંદિરો મઠો આશ્રમો એ બધું ક્યાં બળ ઉપર જાહોજલાલી ભોગવે છે એ પહેલાં વિચારવું જોઈએ. જો એ જ સાધુ-મહાત્માઓનો ઉપદેશ સાંભળનાર શ્રદ્ધાળુ કે અશ્રદ્ધાળુ લોકો એમ જોતા હોય કે અમારી સાચીખોટી, ધોળાકાળા બજારની આવક ઉપર જ આ અમારા ગુરુઓની પેઢીઓ ચાલે છે, અને એમને પોતાને તો કાંઈ પરસેવો ઉતારવાનો છે જ નહિ તો એમના ઉપર અહિંસાના, સદાચારના, કે બીજા એવા સદુપદેશની કાર્યસાધક છાપ ક્યો રીતે પડવાની?

હા, એટલું ખરું કે જે સાધુમહાત્માઓ વિનોબાજીની પેઠે સાવ અકિંચન થઈ લોકો વચ્ચે જાતે જઈ રહે, અને પોતાના સદ્ચરિત્રની છાપ પાડે તો નિસ્સંદેહ એનો લાભ થવાનો જ.

આવી વિ-તંત્રતા સૂચક ઘણી લાંબી યાદી આપી શકાય. પણ અહીં તો માત્ર સૂચન છે.

સ્વતંત્રતાના મહોજ્જવળ પર્વના દિવસે વિ-તંત્રતાની થોડીક પણ વાતો સાવ નિરર્થક તો નહિ જ જાય.

તા. ૯-૮-૬૪

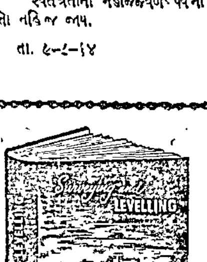

This book on Surveying & Levelling will meet the needs of first year Degree and first & second year Diploma students of the technical boards in all states in India Its simple and lucid language, comprehensive treatment of the subject, numerous solved problems and self-explanatory sketches makes it more popular.

Authors : Prof. R. M. Khetani
B. E., A. M. I. E.
Shri R. C. Bhavsar B. E.

Pages 440
Price Rs. 12-50

Publisher : Prof. R. M. Khetani, Professors' Quarters,
Vallabh Vidya Nagar (Via) Anand

ભારતમાતા કયે રસ્તે ?

શાન્તિલાલ ઠાકર એમ. એ., બી ટી.

આજે ફરી પાછું તે જ આઝાદીનું પુણ્યપર્વ આવ્યું ! ભારતને આઝાદ થયાં ૧૬ વર્ષ થયાં. આઝાદી પછી આવવી જોઈતી આબાદી હજી નજરે પડતી નથી. લોકોમાં અસંતોષની જ્વાળાઓ ભભૂકે છે. મોંઘવારી દિનપ્રતિદિન માઝા મૂકતી નજરે પડે છે. દૈનિક પત્રોમાં બેકાર બનેલા યુવાનો આપઘાત કરે છે, પોતાનાં બાળકોને મારી નાંખી મૃત્યુને શરણે જવાનું પસંદ કરતી અબળાઓના સમાચાર વાંચીએ છીએ. લાંચરુશ્વતની બદી ઠેઠ આગેવાનો અને પ્રધાનોથી માંડીને પટાવાળાઓ સુધી ઘર કરીને બેઠેલી, ફૂલતીફાલતી નજરે પડે છે. બધાને મોટરોમાં બેસવું છે, બંગલાઓમાં રહેવું છે, ક્યાંયે આત્મનિષ્ઠ અકિંચનતાનું તેજ ઝળકતું નથી, સ્વાર્પણની ભાવના નજરે પડતી નથી, લોકસેવાના ઉચ્ચ મનોરથો મૂર્તિમંત કરવા નથી, સ્વદેશપ્રીતિ અને માનોમનની દાઝ જાણે અદશ્ય થઈ ગઈ છે. કેળવણી પણ બોદી બની ગઈ છે. માનવતા હડતાઈ ગઈ છે. સ્વાર્થનાં પડળ બધાની દૃષ્ટિ પર આવરણ નાંખી રહ્યાં હોય તેમ લાગે છે. મોટી મોટી સંસ્થાઓમાં જૂથબંધી, સગાંવાદશાહી, મિત્રશાહી, લાગવગશાહીની બોલબાલા હોય તેમ જણાય છે. વિલાસિતા પાછળ ફાંફાં મારતી માયકાંગલી પ્રજા કોઈ દિવસ ઊંચે આવી સાંભળી છે ? સીનેમાના અશ્લીલ ચિત્રપટો સંયમના સ્તંભને કોરી ખાય છે. હલકટ ગીતોની સૂરાવલિઓ, રેડિયો પરથી પ્રસારિત થતી યુવાનો અને યુવતીઓ, બાળકો અને બાળિકાઓ પ્રેમપૂર્વક સાંભળે છે. દવાખાનાં વધતાં જાય છે. મર્દાનગી રમતો, વ્યાયામનાં દંગલો, બહાદુરીનાં સાહસો, પરાક્રમો, ઘટતાં જતાં દેખાય છે. બધાને પૈસો જોઈએ છે, એશઆરામ જોઈએ છે.

રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીએ જે ભારતની કલ્પના કરી હતી તે ક્યાં, અને જે ભારત આકાર લેતું જોવામાં આવે છે તે ક્યાં ? બે વચ્ચે કંઈ સામ્ય નજરે પડે છે ખરું ? સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિની લડતમાં ફુરબાની કરનાર, શહીદ થનાર, હસતે મુખડે પોતાની મિલકતની હરાજી જોનાર, ધીકતી વકીલાતની કમાણી ફગાવી દેનાર, વહાલાં સ્વજનોના કાળા વિજોગ વેઠી નરકયાતના જેવી જેલયાતના વર્ષો સુધી ભોગવનાર હિંદી નરબંકાઓ ક્યાં ચાલ્યા ગયા ? આપણી વીરતા ક્યાં ગઈ ? આપણી જિંદાદિલી ક્યાં હડતાઈ ગઈ ? આપણી સ્વાર્પણની વેદિનો અગ્નિ ક્યાં બુઝાઈ ગયો ? આપણો યજ્ઞ કોણે અભડાવ્યો ? આપણામાં આવી કાયરતા ક્યાંથી આવી ? કેમ આવી ? આપણી આધ્યાત્મિકતા ક્યાં ગઈ ? આપણો ધર્મનો પ્રદીપ આપણને કેમ પ્રકાશ આપતો નથી !

ગરીબો ભૂખે મરે છે. સારાં માબાપનાં છોકરાં ધર્માદાના દાણા ખાનગી રીતે લે છે, અથવા ધર્માદાનાં ભોજનમંદિરોમાં ભોજન લે છે, ધર્માદાના પૈસામાંથી ફી અને ચોપડીઓ લેતાં શરમાતાં નથી. કોઈને દગોફટકો કરતાં, પ્રપંચ કરતાં, છેતરપિંડી કરતાં હૃદયમાં અરે થતી નથી. આ ક્યા કાળનું પાપ ફાટી નીકળ્યું છે ? આવી રીતે ઉછરેલી પ્રજા ભારતમાતાનો શો શુક્કરવાર વાળવાની હતી ? સ્વાયત્ત સ્વતંત્ર ગામડું, આબાદ ઉદાર ઊંચું રહેતું, આઝાદીની ઝમકવાળું ગામડું, રાતા ગલ હોઠ અને ગાલવાળું ગામડું, ગૃહઉદ્યોગોના સ્વાશ્રયથી કમાણી કરી સંતોષ અને સુખ અનુભવતું ગામડું, ભર્યુંભર્યું લોકશાહીના એકમરૂપ ગામડું—ગાંધીજીએ

કલ્પેલું આ ગામડું કેમ અસ્તિત્વમાં આવતું નથી ? આપણા આદર્શો કોણે છિનવી લીધા ? આ મહાન ઉદ્યોગીકરણ અને યંત્રીકરણ પાછળ આંધળી દોટ આપણે કેમ મૂકી રહ્યા છીએ ? કોઈ ભૂતની પેઠે તેણે આપણો ચોટો કેમ પકડ્યો છે ? તેની ચુંગાલમાંથી આપણે ક્યારે મુક્ત થઈશું ? ગાંધીજીએ કલ્પેલાં સાદાઈ અને સંયમ ક્યાં ગયાં ? આ રૂપાળા દેખાવાની અને સુકોમળ.વરણાગીઆ બનવાની ઘેલછા આપણામાં ક્યાંથી પ્રસરી ? આપણું ખડતલપણું ક્યાં ગયું ? આપણાં ખંત અને મહેનતુપણું ક્યાં ગયાં ? આપણો આઝાદ પ્રજાને ઉચિત ગર્વ ક્યાં ગયો ? આ બધાં સુલક્ષણો આપણે કેમ પ્રગટાવી શકતા નથી ?

રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીના રાજકારણી વારસ પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ આપણને મૂકી ચાલ્યા ગયા. તે અમીર ફકીર પોતાનાથી બનતું બધું ભારત માટે કરીને ગયો. પણ તેને હૃદય પર આઘાત લાગ્યો, અને તે ગયો, તેણે ધારેલું તે પ્રમાણે આપણે ન કર્યું. આપણી નબળાઈનો લાભ લઈ ચીને આપણા ઉપર ઉત્તર સરહદે આક્રમણ કર્યું. આપણી નબળાઈનો લાભ લઈ પાકિસ્તાને આપણને દબાવવા ચીન સાથે જોડાણ કર્યું. અમેરિકા અને બ્રિટનનો વિશ્વાસ આપણે ન મેળવી શક્યા. લાખો નિર્વાસિતો પૂર્વ પાકિસ્તાનમાંથી આપણે ત્યાં ઠલવાયાં. આપણને જ મૂળમુદ્દે અનાજની અછત છે, ત્યાં આ નવા માનવમહેરામણનો ભાર મા ભોમ કેવી રીતે ઝીલી શકે ? આપણા દેશબાંધવો આફ્રિકામાંથી હડધૂત થઈ, સિલોન-બ્રહ્મમાંથી હડધૂત થઈ, પોતાની લાખોની મિલકત ત્યાં મૂકી, નિરાધાર બની પાછા સ્વદેશને ખોળે આશરો શોધતા આવે છે ! આપણે તેમને રહેવાને જગ્યા, પહેરવાને વસ્ત્ર, આજીવિકા માટે નોકરીધંધા કે હુન્નરઉદ્યોગો આપી શકીશું ? આપણે આ પ્રશ્નનો અભ્યાસ ગંભીરતા-પૂર્વક કર્યો છે ? આપણે વિશ્વના કયા દેશોની મૈત્રી સિદ્ધ કરવી જોઈએ, કયા દેશોને તટસ્થ રાખવા જોઈએ ? કયાં રાષ્ટ્રોને મહાત કરવાં જોઈએ, કયાં બળોના પ્રવાહોને ઝીલવા જોઈએ, કયાં આર્થિક જોડાણો કરવાં જોઈએ, કેટલું દેવું કરવું જોઈએ, કેટલી બાબતોમાં ઘરઆંગણે ઉત્પાદન કરી સ્વાયત્ત બનવું જોઈએ, તેની સુસ્પષ્ટ વિચારણા કરી છે ખરી ? કરી હોય, તો તેમાં યોગ્ય ફેરફારો કરવા મુનાસિબ ધારીએ છીએ ખરા ?

આપણે આપણી લશ્કરી તાકાત, વિમાની તાકાત, નૌકાદળની તાકાત, પુરવઠાની તાકાત વધારવાની યોજનાઓ રાખી છે ખરી ? કેવળ સમાચારપત્રો અને રેડિયો પરના પ્રચારથી કટોકટી વખત આપણે પરિસ્થિતિને કાબૂમાં નહિ રાખી શકીએ. આપણા લાડીલા નેતાઓ—ગાંધીજી, લોકમાન્ય ટિળક, જવાહરલાલ નહેરુ, સરદાર પટેલ, ચિત્તરંજન દાસ, બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ વગેરેએ દોરેલા નકશા પ્રમાણે પ્રગતિ સાધીએ છીએ ખરા ? તેમ ન થતું હોય, તો પ્રજાએ પોતે સાવધ, સાવધાન, જાગૃત બનવાની જરૂર નથી શું ? જનતાનું બળ વિરાટ હોય છે, અફાટ ઘૂઘવતા મહાસાગર જેવું વિશાળ હોય છે. તેણે આ બધા પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓ હલ કરવા પોતાનું ભેજું અને શક્તિ કામે ન લગાડવાં જોઈએ ? સ્વાતંત્ર્યના મિજાજવાળી પ્રજાનો દરેક નાગરિક પોતે જાતે જ નેતા બને, તે સ્વયં સંચાલન કરતાં શીખે, સ્વશાસન કરતાં શીખે, સ્વયંશિસ્તના પાઠ અમલમાં મૂકે, દેશના હિતને સ્વાર્થ કરતાં પ્રથમ મૂકે. તે સિવાય ઊગરવાનો આરો નથી. આમ થશે કે તરત જ સરકારી તંત્રને સ્વચ્છ અને કાર્યસાધક બનવાની ફરજ પડશે, જાહેર ક્ષેત્રમાં કામ કરતી નાનીમોટી સંસ્થાઓને જવાબદાર,

લાગવગશાહી અને સગાંશાહી ફગેટી દેવાની ફરજ પાડશે. તેમ કરવું તે દરેક ભારતીય નાગરિકની ફરજ છે, માભોમ પ્રત્યેનું ઋણ છે, તે તેનો ધર્મ છે તેમાંથી તે ચૂકશે, તો આઝાદી ખતરામાં છે, તો આપણા લાડીલા નેતાઓએ કરેલી કુરબાની અને મેળવેલી સિદ્ધિ ધૂળમાં મળી જશે. તેમ બને નહિ તે દરેક ભારતીય સ્ત્રીપુરુષે જોવાનુ છે, તેણે તે જોયે જ છૂટકો છે. નહિ તો તે નેતાઓના અને માતૃભૂમિના શાપ આપણા પર ઊતરશે.

આ પંદરમી ઓગસ્ટે આપણે બધા એવી પ્રતિજ્ઞા લઈએ કેઃ—

(૧) મારી માભોમ કાજે હું મરી ફીટવા તૈયાર છું.

(૨) મારી માભોમની આઝાદી અને આબાદી કાજે હું આરામને હરામ કરીશ, મારા નિયત ક્ષેત્રમાં મારી ફરજ બજાવવામાં હાડકાં હરામ નહિ કરું, દિલની કે સમયની ચોરી નહિ કરુ.

(૩) હું મારા ધનનો, લાગવગનો, સત્તાનો કે મૈત્રીનો ઉપયોગ સ્વાર્થ માટે, મારાં પુત્રપુત્રીઓને સારી નોકરીઓ કે ધંધાઓમાં તરક્કી અપાવવા નહિ જ કરું.

(૪) હું કદી લાચ રુશવત આપીશ અને લઈશ નહિ

(૫) હું મારા દેશનો સર્વ વ્યવહાર સ્વચ્છ અને શુદ્ધ ચાલે, ઝડપી રીતે અને કાર્યસાધક રીતે ચાલે, તે માટે હું યથાશક્ય બધા પ્રયત્નો કરતો રહીશ.

(૬) હું કોઈની ખોટી શેહ ભરીશ નહિ, કોઈની ખોટી દમદાટીને વશ થઈશ નહિ, ભારતનુ હિત કરતાં કોઈથી ડરીશ નહિ, અને તેમ કરતાં જે પરિણામો આવે તે મર્દની પેઠે ભોગવી લઈશ—સહન કરી લઈશ.

(૭) હું દેશમાં અને પરદેશમાં, ખાનગી રીતે અને જાહેરમાં મારી માભોમની ઈજ્જત વધે, તેની શાન અને આબરૂમાં વધારો થાય, તે રીતે જ વર્તીશ. તેમાં હું કોઈ પ્રકારે સંકોચ, શરમ કે ડર રાખીશ નહિ.

(૮) જરૂર પડે અને પરદેશી આક્રમણ થાય, તેવા કટોકટીના પ્રસંગે હું મારા અને મારા સંતાનોનો-પ્રાણ કુરબાન કરવા-કરાવવા તત્પર રહીશ. ભારત જીવતું છે, તો બધા જ જીવતા છે. ભારતને આંચ આવશે, તો કોઈ જીવતું રહેવાનું નથી. જય ભારત!

આ આઠ પ્રતિજ્ઞાઓનું વફાદારીપૂર્વક પાલન કરવા-કરાવવાથી જ આપણે આ આઝાદીનુ પવિત્ર પર્વ સારી રીતે ઊજવ્યું ગણાશે. •

卐

માફ કરો અને ભૂલી જાવ

ચંદુલાલ ભગુભાઇ દલાલ

'આપણું contract-marriage છે એ તમે ભૂલી ગયા? પાંચ પાંચ વર્ષે આપણે નવો કરાર કરીએ છીએ એ ધ્યાનમાં તો છે ને!'

'પંદર વર્ષથી આપણે પરણ્યાં છીએ. પાંચ પાંચ વર્ષે કરાર નવેસરથી કરીએ છીએ. હું ભૂલી નથી ગયો. પણ પંદર વર્ષ જે લગ્ન નભ્યું તે શું હવે તૂટશે?'

'તમે મને અત્યાર સુધી છેતર્યાં જ કરી છે. દર વખતે પાંચ વર્ષ પૂરાં થવા આવે તેના થોડા વખત પહેલા તમે એવું કાંઇક કરી મૂકો છો કે મને કાં તો તમારા ઉપર દયા આવે અગર તમારી શક્તિમાં નવેસરથી વિશ્વાસ બેસે. કાં તો ઘરને સારી પેઠે શણગારી મૂકો, કાંઇક નવાં ઘરેણાં લાવી આપો, બહાર રખડવાનું ઓછું કરી ઘરમાં જ રહો અગર મને સાથે લઇને જ બહાર જાવ, નવો બંગલો બંધાવાની વાત વહેતી મૂકો, ભવિષ્યમાં સુધરવાનું વચન આપો. અને દરેક વખતે, નવો કરાર થયા પછી તમે એ પાળ્યો નથી એવું જાણવા છતાં હું ભોળા ભાવે-ઉદાર ભાવે-તમારાં એ વચનોમાં વિશ્વસ મૂકું. આમ તમે કાંઈ ને કાંઈ એવું કરો કે જેથી છેલ્લાં સાડાચાર વર્ષની તમારી કારકીર્દિ હું ભૂલી જઉં અને તમારા તરફ આકર્ષાઉં—નરમ બનું—અને પાંચ વધુ વર્ષનો કેરારકરવા સંમત થાઉં. પણ આ વખતે હું આ જાળમાં ફસાવાની નથી.'

'તું એમ તો વિચાર કર કે આપણે કેટલાં વર્ષોથી સાથે છીએ.'

'હું જાણું છુ અને તેથી જ અત્યાર સુધી મારા મન ઉપર પથ્થર મૂકી મેં બધું મૂગે મોઢે સહન કર્યું છે. પાછું વિચારું છુ ત્યારે મને એમ થાય છે કે ક્યાં તમે એ વખતના અને ક્યાં તમે આજના! એ વખતે તમે સાદાઇની, નીતિની અને સ્વચ્છતાની વાતો કરતા હતા. આજે તમે જે રીતે રહો છો તે જોઈને તમારા ગુરુ જો જીવતા હોત તો શરમાઈ શરમાઈને મરી ગયા હોત. સારું થયું એ બિચારા અત્યાર અગાઉ પરલોક સીધાવ્યા છે. તમારા બધા ઊંચા વિચારો ક્યાં ગયા? એક ખોટી કોડી પણ તમને અનીતિની ખપતી નહોતી. જ્યારે આજે તમારાથી અને તમારાથી નહિ તો તમારા સાગરીતો મારફતે, તમારી આંખ તળે, હજારો રૂપિયા ખવાઈ જાય છે—અને છતાં તમે તે જોયા કરો છો.'

'એ બધું સુધારવા હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું, એક વખત મને વધુ ચાન્સ આપ.'

'મેં ત્રણ ચાન્સ આપ્યા. હવે મારાથી વધુ અપાય એમ નથી—વધુ આપવાની મારી ઈચ્છા નથી.'

'મેં ભૂલ કરી હશે. પણ દર વખતે તારી માફી નથી માગી?'

'અને મેં એ નથી આપી? પણ માફી આપ્યે શું વળે? પછીથી સુધરવાની તૈયારી જેની હોય તેને માફી આપવાનો અર્થ છે. પણ જ્યાં એમ ન હોય ત્યાં માફી આપવાનો કાંઇ જ અર્થ નથી.'

'હવે હું ચોક્કસ સુધરીશ. અને મને છોડી જઈને પણ તું શું કરીશ?'

'હું ગમે તે કરીશ. પણ હવે તમારી સાથે તો નથી જ રહેવું.'

'બીજો વધુ સારો હશે?'

'બીજો હશે જ એવું શા માટે માનો છો ? હું એકલી રહી શકીશ.'

'એ હું માનતો નથી.'

'સારું. ન માનો પૂછો છો તો કહું છું, બીજો વધુ સારો હશે એની મને ખબર નથી. બીજાઓનો મને અનુભવ નથી. પણ જેનો મને અનુભવ થયો છે તેનામાં તો મેં નાસીપાસી જ અનુભવી છે. એટલે બીજો જે હોય તે, પણ તમે તો હવે નહિ જ. તમે પોતે યોગ્ય નથી એ તો પુરવાર થઇ જ ચૂક્યું છે.'.

'તું કર્યું ભૂલી શકતી નથી.'

'હું માફ કરી શકું, પણ ભૂલી શકું તો નહિ.'

* * *

પાંચ વર્ષના કરાર–લગ્નથી પરણેલી સ્ત્રીના આ હાલહવાલ અને એની આ મનોદશા, પાંચ પાંચ વર્ષે ચૂંટણીમાં મત આપનાર સામાન્ય માનવીની આજની સ્થિતિની યાદ અપાવે છે હાલના રાજકર્તા–પક્ષની ભૂતકાળની સેવાઓ અને શક્તિઓ જોઈને લોકોએ વધુ મતે એમને અત્યાર સુધી સાથ આપ્યો. પણ આ સમય દરમિયાન લોકોની જે અવગણના અને ખવદશા થઇ છે તેનો હવે લોકોને ખ્યાલ આવતો જાય છે. એ યાદ કરે છે કે સ્વરાજ મળ્યા પહેલાં આ રાજકર્તાપક્ષે વચનો આપ્યાં હતાં કે સ્વરાજ મળતાં કોઈ ભૂખ્યું નહિ રહે, કોઇ નાગું નહિ રહે, કોઇ છાપરા વિનાનું નહિ હોય. એ પૂછે છે કે સ્વરાજ આવ્યે આજે સત્તર વર્ષ થયાં આ વચનોમાંથી તમે કેટલાં પાળ્યાં ? કામધામ નિવડે એવા આ દિશામાં તમે કેટલા પ્રયત્નો કર્યો ? કહેવામા આવતું હતું કે સ્વરાજ મળતાં ગરીબ તવંગર વચ્ચેનો ભેદ ઘટશે. આમ બન્યું છે ? તમે છાપરે ચઢીને પોકારતા હતા કે ગ્રામોદ્યોગથી–અને નહિ કે મોટાં કારખાનાંઓથી—દેશની આબદી વધશે. તમે, આજે એ દિશામાં કામ કરો છો ? તમે કહેતા હતા અમે પ્રજાના સેવકો છીએ. તમે એવા બની રહ્યા છો ? સત્ય અને અહિંસાના પાયા ઉપર સ્વરાજ ચણવાના તમારા મનોરથો, તમારાં કાર્યોના પાયામાં છે ? સાદાઈની શિખામણ આપનારા તમે, તમારી રહેણીકરણીમાં એ ઉતારી છે ? લાંચ, રૂશ્વત, સ્વરાજ આવ્યા પછી વધી છે—ઓછી થઇ નથી– એ બાબતનો એકરાર કરવા જેટલી હિંમત તમારામાં છે ? હોય તો એને ડામવા–સફળ રીતે ડામવા–તમે પ્રયત્નો કર્યા છે ?–શબ્દોથી નહિ, પણ તમારાં પોતાનાં કાર્યોથી એ દિશામાં કાંઈ કર્યું છે ! કર્યું હોય તો સફળતા મળે એવાં પગલાં લીધાં છે ? એવાં પગલાં લેવા છતાં સફળતા ન મળી હોય તો કાં તો તમારાં પગલાં ખોટાં છે અગર તમે એના વિષે પૂરા દિલથી કામ કર્યું નથી એ વિષે તમને પ્રતીતિ થઈ છે ! અને થઈ હોય તો તમે એ કામ માટે અશક્ત નીવડ્યા છો એવું સ્વીકારવા જેટલી તમારામાં હિંમત અને તૈયારી છે ?

પ્રજા, ભૂલોને માફ કરી શકે છે–ભૂલી શકતી નથી.

* * *

એમ કહેવાનો આશય નથી કે ઠોકર ખાઈને પણ તમે નહિ સુધરો. પણ હવે કેટલી ઠોકરો ખાવી છે અને ખવરાવવી છે ? આ 'ખેતી-પ્રધાન' દેશમાં આજે ખાદ્ય પદાર્થોની તંગી છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી, દર વર્ષે એ વધતી જાય છે. આમાં ખેતીનું પ્રાધાન્ય ક્યાં રહ્યું ! કે પછી તમે મિલ–ખેતી–ઉદ્યોગપતિઓના હાથમાં રમી રહ્યા છો ? ખાવાનું નહિ હોય

તો પછી મોટાં કારખાનાં શાં કામમાં આવવાનાં છે? દેશના સંરક્ષણ માટે અનાજ કરતાં વધુ કામયાબ બળ બીજું કોઈ નથી એ શું દુનિયાના ઇતિહાસે આપણને શીખવ્યું નથી? અનાજ ન હોય તો તોપ અને તલવારો કાંઈ કામમાં આવતાં નથી એ સનાતન સત્ય કહી બતાવવું પડે એવા ઠોઠ તો તમે નથી જ. તો પછી એના તરફ આટલી બેદરકારી કેમ?

તમે કહેશો અમે પ્રયત્નો કર્યો છે. પણ અમને એની પ્રતીતિ થતી નથી. તમે કહેશો અમે હવે કરીશું. પણ એની ખાતરી શી? દર વખતે તમે એમ જ કહો છો. પ્રજા, ભૂલોને માફ કરી શકે છે–કરે છે. પણ એ ભૂલી શકતી તો નથી જ.

* * *

ભૂલવું એ રોગ છે, માનસિક નબળાઈનું ચિહ્ન છે. ન ભૂલવા માટે તો શાળાઓમાં ગોખાવવામાં આવે છે. યાદદાસ્ત સુધારવા–વધારવા માટે શારીરિક અને માનસિક કસરતો કરાવવામાં આવે છે. અને એને માટે દવાઓ પણ શોધાઈ છે. તો પછી ભૂલવાની શિખામણ કેવી રીતે અપાય? સારું થયું હોય કે ખોટું થયું હોય પણ ભૂલવું તો ન જ જોઈએ. સારું થયું હોય તો એ યાદ કરી સારા થવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; ખોટું થયું હોય તો એ યાદ કરી, એવું ખોટું કામ આપણાથી ન થાય એ માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. ખોટા વિના સારાની કિંમત જ નથી—કાળા વિના ધોળાનું મહત્ત્વ નથી તેમ એટલે બીજા કશા ખાતર નહિ, તો છેવટે, સારા થવાની ખાતર પણ ખોટું યાદ તો રાખવું જ જોઈએ.

* * *

'માફ કરો અને ભૂલી જાવ' (forgive and forget) એવી શિખામણ ડાહ્યા માનવીઓ આપે છે. પણ આ શિખામણ સંપૂર્ણપણે જીવનમાં ઉતારવી એ તો અશક્ય છે–બિનજરૂરી છે. માફ કરવાની શિખામણ સ્વીકારી શકાય. આપણી ઉશ્કેરાયેલી લાગણીઓ ઉપર અંકુશ મૂકવાનું કોઈ કહે તો તે વિષે વિચાર કરી શકાય. સમય જતાં એ ઉશ્કેરાટ એની મેળે બેસી જાય એમ પણ બને. પણ જો કોઈ કહે કે તમે ભૂલી જાવ તો એ માનવું સામાન્ય માણસ માટે ન બને એવું છે.

ભૂલવું એટલે પાછલા બનાવોને સ્મૃતિમાંથી વિદાય દેવી—એનો વિચાર જ ન કરવો. આ શિખામણનો અમલ કરવો એટલે ગઈ ગુજરી યાદ ન કરવી. મતલબ કે કોઈએ ઇતિહાસ વાંચવો નહિ, અને શાળા–મહાશાળામાં શીખવવો નહિ. કોઈએ ઇતિહાસનું પુસ્તક લખવું નહિ, સરકારના કે સંસ્થાના પુરાતત્ત્વખાતાએ પોતાની કામગીરી સમેટી લેવી કારણ કે પાછલું બધું ભૂલી જવામાં જ આપણી ઉન્નતિ રહેલી છે એવી શિખામણ આપવામાં આવે છે!

પણ માણસ ભૂલ કરીને સુધરે છે વિજ્ઞાનની અને બીજી શોધો પાછલા અનુભવોના અને ભૂલોના પરિણામે થાય છે.

અને છતાં આપણને કહેવામાં આવે છે કે ભૂલી જાવ?!

આ કેમ બને?

ઝખ મારીને

प्रमादी

[શ્રી પ્રમાદી બજારમાંથી ખરીદી કરીને આવતા હોય છે ત્યાં સામેથી મિત્ર મળે છે]

મિત્ર : કેમ, બજારમાંથી ખરીદી કરી આવ્યા ? અરે ! આ શું ? તમારા હાથમાં ડાલડાનો ડબ્બો ? સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઊગ્યો કે શું ?

પ્રમાદી : સૂર્ય તો રોજ ઊગે છે તેમ જ ઊગ્યો છે, પણ આ ડબ્બો ડાલડાનો છે એ વાત તો ખરી.

મિત્ર : તમે તો ડાલડાના કટ્ટર વિરોધી હતા.

પ્રમાદી : હતો નહિ, છું જ. પણ થાય શું ?

મિત્ર : હું તો કહેતો જ હતો કે ડાલડાથી કશું નુકસાન થતું નથી. આપણા દેશના મોટા ભાગના દાક્તરો એવું માનતા જણાય છે.

પ્રમાદી : તમારી વાત તમે જાણો. બાકી હું માનતો નથી કે આપણા દેશનો સામાન્ય દાક્તર તમારા મારા કરતાં આહારશાસ્ત્ર વિષે વધારે જાણતો હોય. એને બિચારાને વાંચવાનો ટાઈમ પણ ક્યાં મળે છે ? હું તો નવરો છું એટલે જે હાથમાં આવે તે વાંચી લઉં છું. હું પહેલાં હતો તેવો ને તેટલો જ થિજાવેલા તેલનો વિરોધી છું.

મિત્ર : તો પછી આ ડબ્બો શીદ લાવ્યા ?

પ્રમાદી : ઝખ મારીને લાવ્યો. શુદ્ધ ઘી એટલું બધું મોંઘું થઈ ગયું છે કે એ ખરીદવાનું અમારું ગજું નથી. અને રોટલી પર ચોપડવા કે લાપશીમાં નાખવા માટે તેલ વાપરવાની મારી સલાહ કોઈ ઘરમાં માનતું નથી. આ દુષ્ટ રાજ્યમાં ડાલડા અને તેલ પણ ક્યાં સસ્તાં રહ્યાં છે !

મિત્ર : સરકારને 'દુષ્ટ' કહેશો તો કોઈ દિવસ જેલમાં બેસાડી દેશે.

પ્રમાદી . જેલમાં જવાને હું તૈયાર છું, પરંતુ તમે જ કહો કે પ્રજા ગાળો ન દે તો કરે શું ?

મિત્ર : ભાઈ, રાજ્ય ચલાવવું કંઈ સહેલું છે ? ધારો કે તમને દેશના વડા પ્રધાન બનાવી દે તો બધું સુધરી જાય એમ તમે માનો છો ?

પ્રમાદી : હું એવો મૂર્ખ નથી. રાજ્ય ચલાવવું એટલે લોઢાના ચણા ચાવવા જેવું છે એ હું કબૂલ કરું છું. પરંતુ આ બધા પ્રધાનો બાંગો શા માટે મારે છે ! બોલબોલ (બક બક કહેવાનું મન થાય છે) શા માટે કરે છે ! પેલા પાટીલ સાહેબ અન્ન-પ્રધાન હતા ત્યારે બડાશો મારતા હતા કે દેશને સ્વાવલંબી બનાવી દઈશું. અન્નની ખોટ પડશે નહિ, વગેરે વગેરે. એ તો ગયા ને આપણે તો અનાજને માટે હજીયે ભીખ માગવાની રહી. અન્નનો પ્રશ્ન તો ઊભો જ હતો ને ઉપરથી ખાંડ ગોળની રામાયણ શરૂ થઈ, ને ડામ ઉપર ડામ દેવા આ તેલની મોંકાણ મંડાઈ.

મિત્ર : સરકાર પણ શું કરે ?

પ્રમાદી : સૌથી પહેલાં તો લવારા ઓછા કરે. "ચાંપતી નજર નાખી રહી છે", "કડક હાથે કામ લઈશું," "ચિંતાની નજરે જુએ છે" વગેરે વગેરે આકર્ષક શબ્દ-પ્રયોગો ફેંક્યે રાખવાને બદલે એવાં આચરણ કરે.

મિત્ર : અચ્છા, પછી શું ?

પ્રમાદી : દંભ અને આડંબર ઓછા કરે. બીજા દેશો આગળ સારા દેખાવાનો મોહ છોડી દે. પરદેશીઓ વખાણ કરે તેથી ફુલાઈ ન જાય, અને પરદેશોની વાનરનકલ ન કરે. પોતાના દેશબંધુઓ સામું જોઈ એમની સ્તુતિ મેળવવા યત્ન કરે.

મિત્ર : પ્રધાનો, નેતાઓ, અમલદારો જે બધું કરે છે તે બધું સામાન્ય પ્રજા માટે નથી કરતા તો કોને માટે કરે છે ?

પ્રમાદી : નવી દિલ્હીમાં ભેગા થયેલા તમાશગીરોમાંથી કોઈને પણ આ દેશના સામાન્ય માનવી માટે કંઈ પડી હશે કે કેમ એ જ શંકાસ્પદ છે.

મિત્ર : આપણાથી એવું કેમ કહેવાય ? દેશદાઝ એ શું કોઈનો ઇજારો છે !

પ્રમાદી : અરે તમે વિચાર તો કરો કે જે દેશનો સરેરાશ માનવી વર્ષે દહાડે રૂપિયા ત્રણસોની આસપાસ કમાણી કરે છે, તે દેશના એક પ્રધાનના બંગલાના સમારકામ કે ફેરફાર (અઃ રિનોવેશન) કે નવીકરણ માટે ઇઠ્ઠોતેર હજાર રૂપિયા ખરચાય અને છતાં કોઈનું રૂંવાડું ય ફરકતું નથી ! ઢાંકણીમાં પાણી લઈ બૂડી મરવું જોઈએ.

મિત્ર : તે તમે એમ માનો છો કે બધા પ્રધાનો સાધુ સંન્યાસીઓ છે ? એ બધા આપણા જેવા સામાન્ય મનુષ્યો જ છે

પ્રમાદી : ભલે, પણ કોંગ્રેસીઓ તો એ ખરાને ? અને ગાંધીજીને નામે વાત કરનારી કોંગ્રેસે પણ મહાસમિતિની બેઠક માટે શું કર્યું ? એ. આઈ. સી. સી માં આવનારા સહુ એની કોમળ કાયા મુંબઈના તાપથી કરમાઈ ન જાય માટે ટનબંધ બરફ વપરાયો-સેંકડો કે હજારો રૂપિયા ખરચાયા, અને "વાયુ અનુકૂલિત" કે "હિમ-અનુકૂલિત" સભાખંડ બનાવાયો ! આવું આવું વાંચીએ છીએ ત્યારે તિરસ્કાર-ગુસ્સો-હતાશા-થી અકળાઈ જવાય છે શું મુંબઈમાં એટલો બધો તાપ પડે છે કે વીજળીના પંખાથી ન ચલાવી શકાય?

મિત્ર : અરે આ બધી તો જીવનધોરણ ઊંચું આવ્યું છે તેની નિશાનીઓ છે. તમે જ વિચાર કરો કે તમે ભણતા હતા ત્યારે નિશાળો કે કોલેજોમાં વીજળીના પંખા હતા? આજે તો તમારાં છોકરાં વીજળીના પંખા નીચે ભણે છે, વોટર કૂલરનું ઠંડું પાણી પીએ છે, સસ્તી બસ મુસાફરી કરે છે. આ બધી જીવનધોરણ સુધર્યાની નિશાનીઓ છે.

પ્રમાદી : હા; છોકરાઓને ખરચાળ ટેવો પાડી સુંવાળા બનાવય છે, અને પછી એમને ખડતલ બનાવવા શ્રમશિબિરો યોજાય છે.

મિત્ર : મધ્યસ્થ સરકાર આપણી યુવાન પેઢી માટે કેટલું બધું કરે છે !

પ્રમાદી : હા, હા; કેમ નહિ ? છાશવારે એમના એજ્યુકેશનલ એડવાઈઝર બદલાય, અને દરેકને નવા તુક્કા સૂઝે. પછી ટાઇપિસ્ટ હોય અને સાઇક્લોસ્ટાઇલ મશીન હોય એટલે નવાં નવાં ફરફરિયાં નીકળે આ ફરફરિયાં દરેક યુનિવર્સિટી પર જાય, ત્યાંથી કોલેજો પર જાય, કોલેજો નોટિસબોર્ડ પર મૂકે. કેટલું બધું કામ થાય ?

મિત્ર : મધ્યસ્થ સરકાર કેટલા પૈસા ખરચે છે એનો કંઈ તમને ખ્યાલ છે !

પ્રમાદી : ભાઈ, હું તો સામાન્ય પ્રજાજન. મને છાપામાંથી જાણવા મળે તેટલું જાણું. અને છાપું પણ હું તો એક જ વાંચું છું. તથાપિ તમને પૂછું કે "યુવક નેતા તાલીમ શિબિર" એવું એક ધતિંગ તમારી મધ્યસ્થ સરકાર ચલાવે છે એ શું છે?

મિત્ર : મને બધી વીગતની તો ખબર નથી, પણ સારા સારા યુવકોને તાલીમ આપી તૈયાર કરવાની યોજના લાગે છે

પ્રમાદી : મારા ભાઈ, પણ નેતા તે કંઈ તૈયાર થતા હશે? અને તમે મોટા નેતા થનાર કે તૈયાર કરનાર કોણ? આપણે તો સેવક થવાનું હોય કે નેતા? આવી આવી પરદેશની વાનરનકલ જોઈને જ લોહી ઊકળી ઊઠે છે. પરદેશોએ "પ્લાનિંગ" કર્યું એટલે આપણે પણ પંચવર્ષીય યોજનાઓના ઘોડા ઘડવા બેઠા ને મોટું બજેટ જતર ઊભું કર્યું. કોણ જાણે કેટલા કરોડ રૂપિયા એની પાછળ ખરચ્યા હશે? ને પરિણામ?

મિત્ર. કેમ? રસ્તાએ, વીજળી, સિંચાઈ—વગેરે કેટલાં બધાં કામો દેશમાં થયાં છે?

પ્રમાદી : એ લોકો જ કહે છે કે બેકારી અને ગરીબી વધ્યાં છે. એકંદર ગરીબી વધી નહિ હોય તો પણ ગરીબ વધારે ગરીબ બન્યો છે, ને પૈસાદાર વધુ પૈસાદાર બન્યો છે. થોડા દિવસ પર છાપામાં હતું, "આયોજનના મંડાણ થયે દશકાથી યે વધુ વખત વીતી ગયા છતાં ભારતમાં દર મહિને માથા દીઠ વપરાશી ખર્ચ રૂપિયા ૨૫ કરતાં વધુ થાય તેવી શક્યતા નથી પ્રજાના સિત્તેર ટકા લોકોનો વપરાશી ખર્ચ રાષ્ટ્રીય સરેરાશને મુકાબલે ઊતરતો છે, અને એક પંચમાંશ કરતાં યે વધુ લોગે તો **૧૨ મહિને સાડા બાર રૂપિયાથી યે ઓછો ખર્ચ કરી શકે તેવી હાલતમાં છે"** (કાળા અક્ષર લેખકે કર્યા છે)

મિત્ર : આપણો દેશ કેટલો વિશાળ છે, વસ્તી કેટલી ઝડપથી વધે છે, આપણે મૂળ કેટલા ગરીબ હતા, તે બધી હકીકતોનો વિચાર કરો તો તમને સમજાશે કે જેટલું થયું છે તે ઘણું થયું છે ને સરસ થયું છે.

પ્રમાદી : અરે ભાઈ, એ હકીકતોનો વિચાર કરીને જ હું કહું છું કે ગાડી અવળે પાટે દોડી રહી છે. આપણા ગુજરાતમાં જ સરકારી મોજણી મુજબ "ગુજરાતની ૮૩ ટકા વસ્તીને પીવા લાયક પાણી મળતું નથી. જ્યારે ૧૭ ટકા વસ્તીને પીવાના પાણીની તંગી છે. રાજ્યનાં ૨૩૪૯ ગામોમાં પીવાનું પાણી પૂરતું મળતું નથી અને ૮૦૫ ગામોમાં **પીવાનું પાણી નથી".** ત્રણ ત્રણ યોજનાઓ પછી પણ આ સ્થિતિ છે. પંચવર્ષીય યોજનાઓ અને તે ઘડનારા અર્થશાસ્ત્રીએ તે દોડી ગાંધીજીને રસ્તે ગયા વિના દેશની ઉન્નતિ થવાની નથી. ગાંધીજીની આર્થિક નીતિ અપનાવવાથી આપણે કદાચ ધનવાન નહિ થઈએ પણ સુખે રોટલો તો પામીશું ને પાણી પણ મળશે. દેશમાંથી બેકારી પણ ઘટશે

મિત્ર પરંતુ વ્યવહારમાં એ બધું કેવી રીતે ઊતરે?

પ્રમાદી (થેલીમાથી ભૂમિપુત્ર કાઢે છે) સાંભળો :

"પંચાયતના કાર્યક્ષેત્રમાં રહેનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના નિભાવ માટે કામની માગણી પંચાયત પાસે કરશે તો તેને કામ આપવા પંચાયત બંધાયેલી રહેશે. જે દિવસે તેને કામ નહિ આપી શકાય તો તેને ૯૫ પૈસા નિર્વાહ માટે પંચાયત આપશે. સદરહુ ઠરાવ સર્વાનુમતે કરવામાં આવે છે"

મિત્ર : તમે આ ભાષણ માર્યું પણ હું તો કંઈ સમજ્યો નહિ.

પ્રમાદી : (વાંચે છે) "મહેસાણા જિલ્લાના ખેરાલુ તાલુકામાં એક હજાર માણસની વસ્તીના ડાલીસણા ગ્રામ પંચાયતને કરેલો આ ઠરાવ છે...મહવાડા વિસ્તારનાં વઘાસણા, સુદાસણા, ડભોલ, ઊંઢાઈ વગેરે પંદર ગામોએ ગામ લોકોની રોજીની જવાબદારીનાં આવા સંકલ્પો કરીને જવાબદાર સમાજરચનાની દિશામાં એક મહત્ત્વનું પગલું ભર્યું છે." (ભૂમિપુત્ર, ૧-૫-૬૪)

મિત્ર : તે તમે એમ માનો છો કે આવા રડ્યાખડ્યા દાખલાથી દેશનો ઉદ્ધાર થઈ જશે? ને આવા રૂપાળા સંકલ્પો કેટલો સમય ટકવાના?

પ્રમાદી : દેશનો ઉદ્ધાર કદાચ ન થાય, પરંતુ આ એક ક્રાન્તિકારક ઘટના છે ને સરકાર ચાહે તો એમાંથી માર્ગદર્શન લઈ શકે છે. અફસોસની વાત છે કે આપણાં અખબારોને પણ આવી બાબતમાં રસ નથી તમે વિચાર કરો કે જે માણસોના પ્રયાસથી ઉપર્યુક્ત ઘટના બની, તે હજારોના પગાર ખાતા નથી, બંગલાઓમાં રહેતા નથી, વિમાનોમાં ઊડતા નથી, મોટરોમાં દોડતા નથી.

મિત્ર : તમારો મુખ્ય મુદ્દો શો છે? અત્યાર સુધીની આપણી ચર્ચા અસંબદ્ધ પ્રલાપ જેવી કે ધુમાડામાં બાચકા ભરવા જેવી નીવડી છે.

પ્રમાદી : તમને એવું લાગતું હોય તો ભલે. મારો મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે સરકારે પોતાનું મોં ફેરવવું જોઈએ. અમેરિકા જેવા ધનિક દેશો તરફ જોવાને બદલે આપણા દેશબંધુઓ તરફ જોવું જોઈએ. અમેરિકાની રહેણીકરણી બાંધણી કેળવણી વગેરેનું અનુકરણ કરવાને બદલે આપણી પ્રજાની સાથે ઓતપ્રોત થવું જોઈએ. અંતર્મુખ બની મૌલિક રીતે વિચાર કરવો જોઈએ. સંયમ, સાદાઈ અને કરકસર અમલમાં મૂકવાં જોઈએ.

મિત્ર : ઘડિયાળના કાંટા પાછા ફેરવવા જેવી વાત તમે કરો છો.

પ્રમાદી : હું એવું નથી કહેતો ભાઈ, જુઓ એક દૃષ્ટાંત આપું. છેલ્લાં દશેક વર્ષથી ઇંગ્લંડ અમેરિકાએ શોધી કાઢ્યું છે કે સિગરેટ પીવાથી ફેફસાંનું કેન્સર થાય છે અને બીજા પણ કેટલાક રોગો થાય છે હવે આપણાં છાપાંવાળા, પ્રધાનો, ખુદ આરોગ્ય પ્રધાન પણ, એ ગાણું ગાવા મંડ્યા છે ને "પગલાં"ની વાતો કરવા લાગ્યા છે.

મિત્ર : તેમાં ખોટું શું છે?

પ્રમાદી : ખોટું તો કાંઈ નથી, પણ આજે સેંકડો વર્ષથી પ્રત્યેક દેશના ડાહ્યા માણસો કહી રહ્યા છે કે દારૂથી તનનું જ નહિ પણ તન, મન અને ધનનું, વ્યક્તિનું જ નહિ પણ કુટુંબોનું સત્યાનાશ જાય છે. દારૂથી ચોરી, જુગાર, વ્યભિચાર વગેરે વધે છે; માણસ પોતે તો ખુવાર થાય છે પરંતુ બીજાંના જીવનને જોખમમાં મૂકે છે (મોટા ભાગના મોટર અકસ્માતોમાં દારૂ કારણ હોય છે) આમ છતાં આપણા ભણેલા ગણેલા લોકો, નેતાઓ, પ્રધાનો, ખુદ કોંગ્રેસીઓ પણ ડાહ્યા ડમરા બની રૂપાળી દલીલો કરી દારૂબંધીનો વિરોધ કરે છે! આથી વધારે શરમજનક શું હોઈ શકે?

મિત્ર : તમે બહુ ભારે શબ્દો વાપરો છો. તમારે ડાહ્યાનો ડબો ખરીદવો પડ્યો તેનો આ બધો ઉકળાટ લાગે છે.

પ્રમાદી : ડહાપણનો ડબો તો ભાઈ અખ મારીને ખરીદ્યો છે, પણ ઘણી વાર વિચાર આવે છે કે આ બધું શું ભગવાનને મંજૂર હશે? કે એ ઊંઘી ગયો છે?

મિત્ર : આપણા બધાંના પાપની કદાચ સજા જ હશે.

પ્રમાદી : સંભવ છે. એક જૂનું ભજન છે, "પોરો આવ્યો રે સંતો પાપનો, ધરતી માગે છે ભોગ." એમ ગાંધીજી જેવા બીજા અર્ધસલક્ષણાઓ હોમાશે ત્યારે જ કદાચ આપણી આંખો ઊઘડશે. પરંતુ ચાલો; આવજો. તમારે મોડું થતું હશે.

*

અનાજની તંગી અને તેનો ઉપાય

— મણિભાઈ બી. પટેલ

દેશમાં જ્યારે મોંઘવારી વધે છે અને ચારે બાજુથી ઊહાપોહ થાય છે ત્યારે સૌનું ધ્યાન પ્રથમ અનાજ ઉપર જાય છે, કારણ કે ગરીબ કે તવંગર સૌને રોજની પ્રથમ જરૂરીઆત એની છે. પરંતુ આપણે બીજી દૃષ્ટિએ વિચારીશું તો જણાશે કે માણસને અનાજની જરૂરીઆત વધુ છે કે ફાલતુ-ચીજોની ? એક માણસને રોજનું અનાજ કેટલું જોઈએ ?-અને તેની કિંમત કેટલી ? અને બીજી બાજુ તેની ફાલતુ જરૂરીઆતની ચીજો કેટલી ! અને તેની કિંમત કેટલી ! તો તરત સમજાઈ જશે. માણસે પોતાની ઘણી જરૂરીઆતો વધારી દીધી છે. બજારોમાં એક સમાંતર સરકાર ચાલી શકે તેટલાં કાળાં બજારનાં નાણાં ફરી રહ્યાં છે અને કારણે બેફામ ખરીદી અને મોંઘવારી ચાલી રહી છે અને એની બૂરી અસર છેક છેલ્લા રહેલા માણસને થાય છે. આના નિરાકરણ માટે થીંગડાં દેવાથી નહિ ચાલે પણ મૂળથી જ વિચાર કરવો જોઈએ.

અનાજ પરિસ્થિતિ અને ભાવ-વધારાની બાબત ચર્ચવા રાજ્યોના વડા પ્રધાનોની દિલ્હીમાં ત્રણ દિવસની એક પરિષદ હમણાં મળી ગઈ. પરિસ્થિતિ સુધારવા માટે એમાં જુદાં જુદાં પગલાં લેવાનો વિચાર થયો. એ જરૂરી પણ હતું. પરંતુ અનાજની સમસ્યાનો કાયમી ઉકેલ તો તેનો પકવનાર અને વિનિમયકાર લાવી શકે. આજે અનાજ પકવનારની શી સ્થિતિ છે ?

જગદાસ ખેડૂત?

એક કાળે ખેડૂતને 'જગતનો તાત' કહેવામાં આવતો હતો. એક જગતના તાત સર્વશક્તિમાન પ્રભુ કે જેણે પવન પાણી અને પ્રકાશ મફત આપ્યાં. બાકી રહેતાં અન્ન અને વસ્ત્ર ખેડૂતે આપ્યાં. બારે માસ સખત મહેનત કરીને એક કણમાંથી હજારો કણ તેણે પેદા કર્યાં. પશુપાલન કરીને છાશ દૂધ અને ઘી આપ્યાં. શરીરના રક્ષણ માટે સુંદર મઝાનું રૂ આપ્યું. તેણે થોડું લીધું અને વધુ આપ્યું. પશુ પંખી અને માનવજાતને જીવાડી પરંતુ બુદ્ધિમત્તાનો જમાનો આવ્યો. આર્થિક પ્રશ્નો મુખ્ય બન્યા અને મજૂરી કરનાર ગામડીઓ ગમાર ગણાયો.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે આપણે ત્યાં સૌથી પહેલાં કંટ્રોલ લાવવાનો વિચાર થયો ત્યારે તેનો પાયો નક્કી કરવા માટે સરકારે ચીજવસ્તુઓના મુખ્ય મુખ્ય ઉત્પાદકોના પ્રતિનિધિઓને વિચાર-વિનિમય માટે બોલાવ્યા. લોખંડ, કાપડ, ખાંડ, સીમેન્ટ વ૦ના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા. તેમની ચીજોના પડતરના ભાવ તપાસાયા. અને પડતર ઉપર છેલ્લા ગ્રાહક સુધી માલ પહોંચે ત્યાંસુધીમાં વધુમાં વધુ વીસ ટકા નફો નક્કી કરી આપવામાં આવ્યો. હવે બાકી રહ્યા જીવનની મુખ્ય જરૂરીઆત પેદા કરતા ખેડૂતો. તેમની પેદાશનો ભાવ શી રીતે નક્કી કરવો ? તેમનાં ન હતાં મંડળો કે ન હતો કોઈની પાસે પડતરનો હિસાબ ! એટલે અનાજનો ભાવ મોંઘવારીના હિસાબે અડસટ્ટે નક્કી કરવામાં આવ્યો, જે તેમના પડતર કરતાં ઘણો ઓછો હતો.

કંટ્રોલનો બીજો અર્થ છે કાળાં બજાર. વેપારીઓ, અમલદારો અને બીજાઓની સાથે ખેડૂતો પણ કાળાં બજાર તરફ ખેંચાયા. એ કાળાં બજારની ધૂમ ચાલતી બદીનો વિચાર કરવા સંવત ૨૦૦૩ માં એકવાર મુનિશ્રી સંતબાલજીની હાજરીમાં સાણંદ મુકામે ગુજરાતના રચનાત્મક કાર્યકરો શ્રી રવિશંકર મહારાજ, નરહરિ પરીખ, જુગતરામ દવે, પરીક્ષિતલાલ મજમુદાર, લક્ષ્મીદાસ આસર, બબલભાઈ મહેતા, લાલાકાકા, છિત્રાભાઈ પટેલ વગેરે મળ્યા હતા. હું પણ એ સભામાં સાક્ષી હતો. ચર્ચામાં સૌને જણાયું કે ભાવની બાબતમાં ખેડૂતોને

ખરેખર અન્યાય થઈ રહ્યો છે. ખેડૂતોને જે ભાવે અનાજ લેવીમાં આપવું પડે છે તે ભાવે ખેડૂતોને બિલકુલ પોસાતા નથી. અને ખેડૂતોને જોઈતી ચીજો કંટ્રોલ ભાવે મળતી નથી; એટલું જ નહીં સરકારે ગામડાં અને શહેરોની વહેંચણીમાં અન્યાયી ભેદભાવ રાખ્યો છે. ગામડાંમાં માણસ દીઠ ૧૨ વાર કાપડ આપે છે અને શહેરમાં ૧૮ વાર આપે છે. ગામડાંમાં ખાંડ માણસ દીઠ પોણો રતલ આપવામાં આવે છે જ્યારે શહેરમાં દોઢ રતલ આપવામાં આવે છે. ગોળ અને બીજી ચીજોમાં પણ એવો જ અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે. (આજે પણ એવો ભેદભાવ ચાલુ છે જ.) માટે ખેડૂતો માટે આપણે કંઈક કરવું જોઈએ. શું કરવું તેની ઘણી ચર્ચા થઈ, સરકાર ન માને તો સત્યાગ્રહ કરવા સુધીની વાતો ચાલી પણ પરિસ્થિતિનો બધી બાજુનો વિચાર કર્યા પછી, ખેડૂતોને બાંધેલા ભાવથી વધુ ભાવો મળે તે પ્રમાણે પ્રયત્ન કરવાનો વિચાર કર્યો. અને તે વખતની ખોરાક સમિતિના સભ્ય શ્રી લક્ષ્મીદાસ આસરે ખેડૂતોનો અવાજ સરકારને પહોંચાડ્યો પરિણામે, ચોખા અને ઘઉંમાં બંગાળી મણે બે રૂપિયાનો વધારો થયો પણ પૂરો ન્યાય મળ્યો નહીં.

સ્વરાજ્ય આવ્યું હતું કોંગ્રેસની સરકાર હતી તેમ છતાં શહેર અને ગામડાંની આ ભેદભાવભરી વહેંચણીમાં ફેરફાર ન થયો. મુનિશ્રી સંતબાલજીએ કોંગ્રેસ સમિતિનું વારંવાર ધ્યાન ખેંચ્યું પણ તેનામાં એ ફેરફાર કરાવવાની શક્તિ ના દેખાઈ. એ ઉપરથી લાગ્યું કે ભારત ગામડાંમાં વસે છે. ગામડું એટલે ખેડૂત. એ ખેડૂતના ન્યાયી પ્રશ્નો હલ કરવા હોય તો કોંગ્રેસ સંગઠનથી અલગ ખેડૂતોનાં મજબૂત સંગઠનો હોવાં જરૂરી છે. એ સંગઠનો પોતે કોઈ 'રાજકીય પક્ષ' ના બને પણ રાજકારણની શુદ્ધિ માટે અને કોંગ્રેસને ગ્રામાભિમુખ બનાવવા માટે રાજકીય નિષ્ઠા કોંગ્રેસ સાથે જોડે. પણ સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રમાં સ્વતંત્ર નીતિથી કામ કરે. આમાંથી ભાલ નળકાંઠા ખેડૂતમંડળ નામની સંસ્થા ઊભી થઈ, જે આજે સત્તર વરસથી ખેડૂત આલમને માર્ગદર્શક કામ કરી રહી છે.

લોકશાહીમાં સંસ્થાનું જ મહત્ત્વ છે. એટલે ધંધાદારી દરેક વર્ગે પોતાનાં સંગઠન બનાવ્યાં છે. ભંગીઓએ પણ પોતાનાં સંગઠન બનાવ્યાં છે. તો જ પ્રશ્નો હલ થઈ શકે છે. માત્ર એક ખેડૂત વર્ગ એવો છે કે જેનાં વ્યવસ્થિત સંગઠનો નથી.

એક સિદ્ધાંત એવો છે કે કોઈ પણ વસ્તુ વેચવી હોય તો, વસ્તુનો જે માલિક હોય તે તેનો ભાવ નક્કી કરે. ખરીદનાર ન કરે. દા. ત., કાપડ શા ભાવે વેચવું, ખાંડ શા ભાવે વેચવી, શાકભાજી શા ભાવે વેચવાં તે તેના માલિકો પડતર જોઈને નક્કી કરે છે. જગતના નાના મોટા દરેક વેપારીનો આ નિયમ છે. પણ એક માત્ર ખેડૂત એવો છે કે તે પોતાનું પકવેલું અનાજ કયા ભાવે પડ્યું છે, અને કયા ભાવે વેચવું છે તે પોતે નક્કી કરતો

તાજેતરમાં નવી દિલ્હીની વડા પ્રધાનોની પરિષદમાં વડા પ્રધાન શ્રી શાસ્ત્રીએ જણાવ્યું છે કે:–"ખેડૂતોને પૂરતો ભાવ મળી રહે એ માટે તળિયાના અને વાપરનારને પોસાય તે માટે મથાળાના ભાવ બાંધવા જોઈએ. આપણું સમગ્ર અર્થતંત્ર અનાજની તંગીને લીધે ભયમાં મૂકાય છે માટે ખેતીવાડી ખાતાના અધિકારીઓએ સરકારી કચેરીઓમાં બેસી રહેવાને બદલે ખેતરમાં જઈને ખેડૂતોનો સંપર્ક કેળવવો જોઈએ. વિકાસ ખાતાએ આવતા એક વરસમાં અનાજ ઉત્પાદન વધારવા પોતાનું સમગ્ર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ." આજ સુધી તેઓ નિષ્ક્રિય રહ્યા બદલ તેમણે ખેદ વ્યક્ત કર્યો હતો.

વડા પ્રધાનની આ અગત્યનાં સૂચનોને કાર્યકરો અને અમલદારો અમલી બનાવશે કે કેમ એની અમને તેમનો ભૂતકાળ જોતાં શંકા છે. અમલદારો ખેતરમાં જાય એ તો દૂરની વાત છે. પણ ખેડૂતોને સલાહસૂચના આપવામાં, તેમના કાયદેસરના અધિકારોમાં, ન્યાય અપાવવાનું કામ કરે તો પણ ઘણું છે. આજે તો તગાવી લેવી હોય, નહેરનું પાણી લેવું હોય, જમીનનો ન્યાયી પ્રશ્ન હોય, કે કંટ્રોલની ચીજો જોઈતી હોય તો નૈવેદ્ય ધર્યા સિવાય કામ કરતા જ નથી

કાર્યકરો ખેડૂતોનું વ્યક્તિત્વ ઊભું થાય તે માટેનાં ખેડૂત સંગઠનો ઊભાં કરતા નથી; સહકારી મંડળીઓ, ખરીદ વેચાણ સંઘો, ગ્રામ પંચાયતો અને બીજી સંસ્થાઓ કે જે ગામડાંઓ-માટેની છે તેમાં ખેડૂતોને આત્મીયતા લાગે તેવી કાર્યવાહી કરતા નથી. આજે ખેતીસુધારને નામે કરોડો રૂપિયા સહકારી મંડળીઓ મારફત ખેડૂતોને ધીરાય છે કોઈ પણ તટસ્થ વ્યક્તિ આની તપાસ કરશે તો તરત જણાશે કે ખેડૂતોની સ્થિતિ આજે દિન-પ્રતિદિન દેવાદાર બનતી જાય છે. સહકારી મંડળીઓ નહોતી ત્યારે ખેડૂતને જે દેવું હતું તેના કરતાં મંડળી થતાં દેવું કેટલું બધું વધી ગયું છે તે પુરવાર કરી આપવા હું તૈયાર છું.

સહકારી મંડળીની યોજના ખરાબ નથી. એ હોવી જ જોઈએ પણ ખેડૂતને અભેર કરતાં આવડતું નથી એટલે તેનું ઘડતર થવું જોઈએ. તેને સમજ મળવી જોઈએ. એ કરવા માટે તેમને સતત માર્ગદર્શન મળતું રહે તે માટે તેમનાં જવાબદારી સંગઠનો થવા જોઈએ. એ સંગઠનો મારફત તેમની બચત દ્વારા સહકારી મંડળીઓ અને ખરીદ વેચાણ સંઘો ઊભાં થવાં જોઈએ સરકારની અનાજ વિષયક અને ભાવ સમિતિઓમાં ખેડૂતોને બહુમત પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ સરકારે પોતાનાં ખેતર (ફાર્મ)માં અનાજ ઉત્પન્ન કરી જે ભાવનું પડતર થાય તે ભાવો ખેડૂતોને મળે તેનું કાનૂની રક્ષણ આપવું જોઈએ એમ કરવા જતાં પ્રજાને અનાજ મોંઘું પડે તો તેમાં સમસીટી આપવી જોઈએ, જેમ દેશના રક્ષણ માટે લશ્કરને બધી જ સગવડ આપવામાં આવે છે. તેમ લશ્કરને પણ પોષનાર અને દેશને જીવાડનાર એવા ખેડૂતને પ્રથમ નંબર અપાય, તેનું બહુમાન થાય, તેનું કયાય સહેજ પણ અપમાન ન થાય, એવી કાળજી રખાય તો ખેડૂત દેશને માટે પ્રાણ પાથરવા તૈયાર થશે, રોકડીયા પાકો ઓછા કરી અનાજ વાવવા તરફ વળશે અને તે વખતે સરકારને અનાજ વિષયક ચિંતા નહિ કરવી પડે પણ ખેડૂતોનાં નૈતિક સંગઠનો જ આખા દેશની ચિંતા કરશે.

મોંઘવારી બેકારી સંગ્રહખોરી જેવાં અનેક પાપોનાં અનિષ્ટો ઉકેલવાનો આ જ રાજમાર્ગ છે. એટલા માટે કર્મચારીઓ, કોંગ્રેસી કાર્યકરો, સંતો અને સેવકો, ગામડાંના કેન્દ્રમાં રહેલા ખેડૂત અને ખેતીના પ્રશ્નોને મોખરાનું સ્થાન આપે. ખેડૂતને મોખરે રાખ્યા વિનાના બધા ઉપાયો માત્ર થીગડાં રૂપ જ પુરવાર થશે.

*

વિજ્ઞાન અને યુનિવર્સિટીઓ

પ્રો. એન. એમ. શાહ

ખોરાક અને રહેઠાણ (બોર્ડિંગ અને લોજિંગ)ના ખર્ચને બાદ રાખતાં યુનિવર્સિટી કેળવણીનું ખર્ચ વિદ્યાર્થી દીઠ ઘણાખરા દેશોમાં તે દેશની જણદીઠ રાષ્ટ્રીય આવકની સરખામણીના પ્રમાણમાં હોય છે. ભારતમાં યુનિવર્સિટી વિદ્યાર્થી દીઠ કેળવણીનો ખર્ચ લગભગ ૪૦૦ રૂપિયા આવે છે. ઈંગ્લાંડમાં આ આંકડો ૬૦૦ પૌંડ છે અને અમેરિકામાં ૩૦૦૦ ડૉલર જેટલો થાય છે. પ્રત્યેક વિદ્યાશાખા પ્રમાણે અમેરિકામાં યુનિવર્સિટી વિદ્યાર્થી દીઠ નીચે પ્રમાણે ખર્ચ આવે છે :

વિનયન—૩૨૦૦ ડૉલર; શિક્ષણ—૩૩૦૦ ડૉલર

સામાજિક વિજ્ઞાનો—૩૨૫૦ ડૉલર; કૃષિવિજ્ઞાનો—૩૩૭૪ ડૉલર

ભૌતિક વિજ્ઞાનો અને ગણિત—૩૩૮૦ ડૉલર; એન્જિનિયરીંગ—૪૦૨૦ ડૉલર

(અમેરિકન પ્રમુખની વિજ્ઞાન સલાહકારી સમિતિના અહેવાલમાંથી)

ઈંગ્લાંડમાં યુનિવર્સિટી વ્યાખ્યાતાનો પગાર માથા દીઠ રાષ્ટ્રીય આવકના કરતાં બમણો છે; જ્યારે ભારતમાં માથા દીઠ રાષ્ટ્રીય આવકથી પંદર ગણો છે.

વિકાસ પામતાં નવાં રાષ્ટ્રોમાં અનુસ્નાતક શિક્ષણ અને સંશોધન કાર્યની બાબતમાં થતો ખર્ચ વિકસેલાં રાષ્ટ્રોમાં થતાં આ ખર્ચની સાથે સરખાવી શકાય એવો હોવો જોઈએ. વિકસતા રાષ્ટ્રોના મર્યાદિત સાધનોને સકેન્દ્રિત કરીને આ બાબત અમલમાં મૂકી શકાય. દેશની યુનિવર્સિટીઓમાં સમન્વય કરીને અને કાળજીપૂર્વક કેટલાક વિષયોની પસંદગી કરીને થોડાક 'સર્વોત્તમ' કેન્દ્રો વિકસાવવાનું શક્ય થઈ શકે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, કેટલીક પસંદ કરેલી યુનિવર્સિટીઓમાં કેટલાક પસંદ કરેલા વિષયોમાં ઉચ્ચ અભ્યાસનાં કેન્દ્રો સ્થાપવાનું લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ. આ કેન્દ્રો બીજાં કેન્દ્રોની 'નર્સરી' જેવાં બનવાં જોઈએ. વિકાસ પામતા દેશોમાં પ્રારંભિક અવસ્થામાં આવા પ્રયત્નોનું સંકેન્દ્રણ આવશ્યક છે. એટલું જ નહીં પણ યુનિવર્સિટીઓ, રાષ્ટ્રીય પ્રયોગશાળાઓ અને અન્ય સંશોધન સંસ્થાઓ વચ્ચે ગાઢ સહકાર રહેવો જોઈએ, જેથી કરીને ઉચ્ચ અભ્યાસનાં કેન્દ્રો સ્થાપવા માટે પ્રાપ્ય સાધનોનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી શકાય. સરકાર અને યુનિવર્સિટીઓ વચ્ચે 'સાચો' સંબંધ અતિ મહત્ત્વપૂર્ણ છે—સરકાર અને વિજ્ઞાન વચ્ચે સમતોલ અને ફળદાયી પ્રક્રિયા નિશ્ચિત કરવા માટે. નિયમો સાદા અને સ્પષ્ટ છે. પણ સ્પષ્ટ બાબતોનો અમલ કરવો સૌથી વિશેષ દુષ્કર છે.

યુનિવર્સિટીઓમાં સારું કાર્ય, સારું શિક્ષણ અને સારું સંશોધન દરેક પરિસ્થિતિમાં આગળ વધે એ માટે યુનિવર્સિટીઓને ખૂબ સહાય આપવી જોઈએ. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં સંશોધનને પરિણામે જે સિદ્ધિઓ એ કાર્યને પરિણામે બહાર પડે તેનું પ્રમાણ સખત અને પ્રામાણિક કાર્યના સીધા પ્રમાણમાં હોય છે. યુનિવર્સિટીના કામમાં ભાગ લેતા ઈજનેર ખરેખરી આવડતવાળા હો તો તેમને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ : આપણી જરૂરિયાતો એટલી મોટી અને તાત્કાલિક છે કે બધાં સાધનોનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે. ઊંચી પ્રકારના બુદ્ધિશાળીઓને નાની ઉપાધિઓ અને ખલેલમાંથી મુક્ત રાખી સોચિત થઈને સંશોધન કરી શકે એવી દરેક તક તેમને મળવી જોઈએ.

આપણાં સાધનો મર્યાદિત છે એટલે તેમાંથી વધારે પ્રાપ્તિ મેળવવા વિચારણા થવી જોઈએ—પૈસા ખર્ચવા કરતા આવી ઉપયોગી વિચારણા વધારે મુશ્કેલ છે, મૂળભૂત સંશોધન અને અનુસ્નાતક શિક્ષણ એકંદરે સમાજના કલ્યાણના સંદર્ભમાં પોષાવાં જોઈએ.

વિજ્ઞાન સહકારને પ્રથમ પ્રસ્થાન આપે છે—હરીફાઈને નહી. તેનાં મૂળ માનવીની ઉચ્ચતમ શક્તિઓ અને આકાંક્ષાઓમા ઊંડાં ઉતરેલાં છે. જેમ જેમ વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી જાય છે તેમ તેમ તેમાં સંશોધન સામાન્યતઃ વિશેષ સંકીર્ણ અને ખર્ચાળ થતું જાય છે. કેટલાં વિશિષ્ટ ક્ષેત્રોમાં સહકારી પ્રયત્ન દુનિયાભરમાં વિશાળ પાયા પર આવશ્યક બને છે. દાખલા તરીકે, ચંદ્ર પર માનવીને મોકલવા માટે દુનિયાભરના વિજ્ઞાનીઓના સહકારની ખાસ જરૂર છે. એવી રીતે આંતરરાષ્ટ્રીય ભૂ-ભૌતિક વર્ષની કામગીરી રાષ્ટ્રોના વિજ્ઞાનીઓના સહકાર પર રચાયેલી છે.

વિજ્ઞાનનું ખરું સામર્થ્ય સત્યની શોધમા છે. લગભગ એક સૈકા પૂર્વે વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળાઓ કૌતુકરૂપ વિરલતા હતી. આજે દુનિયાભરમાં અનેક પ્રયોગશાળાઓ સતત સંશોધનના કાર્યમાં મશગુલ રહે છે અને સાર્વત્રિક બની છે. આપણા દેશમાં વિજ્ઞાન શિક્ષણ આપવાનું સૌ પ્રથમ કલકત્તા હિંદુ કોલેજમાં (પાછળથી જે પ્રેસિડન્સી કોલેજ થઈ) ૧૮૧૭માં રાજા રામમોહનરાયની આગેવાની નીચે શરૂ થયું. આજે યુનિવર્સિટીની પ્રયોગશાળાઓ ઉપરાંત દેશભરમાં અનેક રાષ્ટ્રીય પ્રયોગશાળાઓ સ્થપાઈ છે અને તે ઉપરાંત કેટલીક સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ પણ વિજ્ઞાન શિક્ષણ અને સંશોધનનું કામ કરે છે.

કોઈ પણ જગાએ થયેલ શોધ સૌની સામાન્ય મિલ્કત બને છે. વિજ્ઞાનની ભાષા સામાન્ય ભાષા છે અને તેની સિદ્ધિઓ સૌનો વારસો છે—ખરેખર સામાન્ય વારસો વિજ્ઞાનની દુનિયા ખુલ્લું ક્ષેત્ર છે. વિજ્ઞાનને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી દુનિયાના બુદ્ધિશાળીઓનું જીવન આંતરરાષ્ટ્રીય સબંધોથી સંકળાયેલું રહેવાનું.

શાંતિ પ્રવર્તતી હોય કે યુદ્ધ ચાલતું હોય, દુનિયાના કોઈ પણ રાષ્ટ્રના સંશોધકોએ પ્રગટ કરેલી શોધોનો લાભ સૌ કોઈને મળે છે. વિજ્ઞાનીઓએ કદી માત્ર પોતાના દેશના વાડા યા સરહદનો ટૂંકો ખ્યાલ મનમાં રાખ્યો નથી, અને માનવજાતના કલ્યાણ સિવાય બીજી કોઈ ઊતરતી વફાદારી દર્શાવી નથી. યુદ્ધની સાથે વિજ્ઞાનનો ગાઢ સંબંધ હોવાને લીધે વિજ્ઞાનમાં કેટલીક તકરીરો થઈ છે, છતાં હજી અમેરિકન વિજ્ઞાન કે રશિયન વિજ્ઞાન એવા વાડા ઊભા થયા નથી—દેશ અને રંગના ભેદ વિના માનવજાતના સામાન્ય ઉપયોગમાં વિજ્ઞાન હમેશાં લેવાયું છે.

આધુનિક જગતમાં યુનિવર્સિટીઓનો મૂળભૂત વિજ્ઞાનમાં સૌથી વિશેષ ફાળો છે. પરિણામે દેશના અર્થતંત્રમાં યુનિવર્સિટીઓનું સ્થાન અને કાર્ય મહત્ત્વનું અને અર્થપૂર્ણ થયું છે. વસ્તુત યુનિવર્સિટીઓમાં વિજ્ઞાન અને યંત્રવિજ્ઞાન (ટેકનોલોજી)નું ધોરણ દેશના વૈજ્ઞાનિક વિકાસના બેરોમિટર જેવું બન્યું છે વિકસતા રાષ્ટ્રોમાં યુનિવર્સિટીઓને મજબૂત બનાવવાનું અને તેમનો વિકાસ કરવાનું કામ મૂળભૂત ગણાય છે. શિક્ષણ અને સંશોધન સાથેસાથ ખીલે છે—બંનેને જુદા પાડો તો તે ચિમળાઈ જાય છે. યુનિવર્સિટીઓનું ખરું સામર્થ્ય શિક્ષણ અને સંશોધનના સંયોજનમાં રહેલું છે

[૧૯૬૩ની હિંદ વિજ્ઞાન પરિષદના પ્રમુખના ભાષણમાંથી]

*

કરુણાવતાર : ભગવાન બુદ્ધ

દાદા ધર્માધિકારી

દરેક વિભૂતિનું પ્રાગટ્ય સામાજિક આકાંક્ષાઓના ફલસ્વરૂપે જ થાય છે. સમાજમાં એક આકાંક્ષા હોય છે, એક આવશ્યકતા હોય છે. તે સમાજની આકાંક્ષાઓ જેના વ્યક્તિત્વમાં પ્રતિબિંબ થતી હોય તે વિભૂતિ ગણાય છે. તેવી વિભૂતિના આવિર્ભાવની તે જમાનાને ભૂખ લાગી હોય છે, ત્યારે વિભૂતિ પાકે છે. ભગવાન બુદ્ધના જમાનામાં આ દેશમાં એક આકાંક્ષા જાગી હતી—એક આવશ્યકતા ઊભી થઈ હતી. શી હતી એ આકાંક્ષા ? એ આકાંક્ષા હતી કરુણાની. તે વેળા ધર્મમાં ગ્લાનિ આવી ગઈ હતી.

બુદ્ધ ભગવાન પહેલાં આ દેશમાં, યજ્ઞની પ્રક્રિયાના નામ પર, પશુઓનું બલિદાન ઘણો મોટા પ્રમાણમાં થતું હતું, તેથી ભગવાનને કરુણાનું રૂપ લઈને આવવું પડ્યું. જેવી આકાંક્ષા તેવો અવતાર. તે કાળે સમાજમાં ભૂતદયાનો અભાવ હતો. ભૂતદયા યજ્ઞને નામે ક્ષીણ થઈ રહી હતી ! કરુણા ક્ષીણ થઈ રહી હતી અને જીવનની પ્રતિષ્ઠા ફરીથી સ્થાપિત કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ હતી. કયા જીવનની ? કોના જીવની ? કેવળ મનુષ્યના જીવનની નહીં, બલ્કે મનુષ્યેતર પ્રાણીઓના જીવનનો અધિકાર પ્રસ્થાપિત કરવાની આવશ્યકતા જ્યારે સમાજમાં ઊભી થઈ હતી, ત્યારે ગૌતમ બુદ્ધને રૂપે વિભૂતિનું પ્રાકટ્ય થયું.

બુદ્ધનું બીજું વિભૂતિતત્ત્વ : સત્તા ને શસ્ત્રનો સંન્યાસ

બીજી એક વસ્તુ આપણને બુદ્ધની વિભૂતિમાં નજરે ચડે છે. બુદ્ધની વિભૂતિ બૌદ્ધ ધર્મ કરતાં ક્યાંય વધુ વિશાળ અને ભવ્ય છે. કુરાન અને તલવાર બન્ને સાથે આવ્યાં, ઝંડો અને ક્રોસ બન્ને સાથે આવ્યાં. અને રામ ? તો કે શારઙ્ગપાણિ ! એક હાથમાં ધનુષ્ય છે અને બીજા હાથમાં મર્યાદા પુરુષોત્તમના આચરણનું વ્રત છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ! એમને કહ્યું કે મુરલી ઊંચી મૂકો ને ચક્ર સુદર્શન લઈને દોડ્યા આવો ! ગૌતમ બુદ્ધની એકલાની જ વિભૂતિ એક એવી છે—જેને સત્તા કે શસ્ત્ર સાથે કશો સંબંધ ન હોય !

દુનિયાના ઈતિહાસમાં પોતાની ઈચ્છાથી અને રાજીખુશીથી શસ્ત્રસંન્યાસ કરી નાખનારો એક રાજા થઈ ગયો અને તે બુદ્ધનો અનુયાયી હતો. ચંડ અશોક ધર્મ અશોક થયો ! અશોકનું પરિવર્તન એ બુદ્ધની વિભૂતિની ભવ્યતા છે.

દેહદમન નહીં પણ વ્યાપક સમરસતા

આપણે જાણીએ છીએ કે બુદ્ધે ઉગ્ર તપસ્યા કરી, કલેશકારી તપસ્યા કરી, બુદ્ધ કાંઈ સાધારણ તપ નથી તપ્યા. એમણે ક્લિષ્ટ સાધના કરી અને પછી શા પરિણામ પર પહોંચ્યા ! कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः, એટલે શરીરની ઇન્દ્રિયોનું કેવળ આકર્ષણ કરવાથી, એમને કેવળ સતાવવાથી, શરીરનું દંડન કરવાથી, દેહદમન કરવાથી, મનુષ્યની બુદ્ધિનો, મનુષ્યના આત્માનો વિકાસ નથી થતો. બુદ્ધ આવા પરિણામ પર પહોંચ્યા હતા કે દેહદમન એ બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન નથી.

આવો નિષ્કર્ષ તો કાઢ્યો. પણ તે હતો તપસ્યા વિશે, સાધના વિશે; ભલે, પણ એમની રીતની સાધનામાંથી શું મળ્યું ? એમણે એક વાત એવી કહી કે દુનિયામાં જેટલા જીવ છે તે જીવમાત્રની સાથે સમરસતા હોવી જોઈએ. વ્યાપક સમરસતા બુદ્ધને રૂપે કરુણાનો

સંદેશો લઈને પૃથ્વી પર આવી. બુદ્ધની વિભૂતિની આ વિશેષતા છે. અને તેને કારણે આજના યુગની આકાંક્ષાઓની સાથે, બુદ્ધની વિભૂતિનો મેળ બેઠેલો છે, અનુબંધ થયેલો છે.

આજે મનુષ્યને યંત્રવિજ્ઞાન લાધ્યું છે. માનવ-સમાજ યંત્રવિજ્ઞાનના અનુસંધાનમાં પોતાના સમાજ-જીવનના કલેવરને નવેસર ઘડી રહ્યો છે. ત્યારે જીવમાત્ર સાથે સમરસ થઈને જીવવાનો બુદ્ધનો સંદેશો એક સમયસરની દીવાદાંડી જેવો આપણા ક્ષિતિજ પર ચમકે છે. અને બીજી બાજુ આજે આખી દુનિયામાં પણ કરુણાની આકાંક્ષા છે, નિઃશસ્ત્રીકરણની આકાંક્ષા છે. અને નિ શસ્ત્રીકરણ એટલે રાજ્યસત્તાનું નિઃશસ્ત્રીકરણ. જેનું પ્રતીક અશોક છે, બુદ્ધને શરણે ગયેલો રાજવી અશોક છે.

ચોથી વિશેષતા 'નાતજાત નહીં'

બૌદ્ધ ધર્મ એ જ એક એવો ધર્મ છે જેમાં નાતજાત ન હતી, સંપ્રદાયો નહોતા. ડૉ. આંબેડકર જેવી વ્યક્તિને માટે ધર્માંતર અનિવાર્ય હતું, પણ ધર્માંતર કરીને ઉકળમાંથી ચૂલમાં પડવાનો તેમને ડર હતો, તેવી વ્યક્તિને માટે બુદ્ધના નામ પર ચાલનારો ધર્મ એ જ એકમાત્ર આશ્રયસ્થાન બન્યું હતું! બુદ્ધની વિભૂતિમાં રહેલી આ ચોથી વિશેષતા છે.

ઠંડા વિશ્વયુદ્ધની પરિસ્થિતિમાંથી પુનઃપ્રગટે છે: કરુણાવતાર બુદ્ધની વિભૂતિ

આજે ચીનમાં કૉમ્યુનિસ્ટો પણ બુદ્ધનો ડંકો વગાડી રહ્યા છે, બીજે અનેક ઠેકાણે બુદ્ધને નામે આતશબાજીઓ અને હવાઈઓ ઊડી રહી છે. તેવે વખતે આ દેશમાં શું છે? આ દેશમાં સનાતનીઓનાં સુંદર સુંદર મંદિરો છે. શિખોનું સુવર્ણ મંદિર છે. જૈનોનાં તો લગભગ દરેક પહાડ પર સો સો મંદિરો છે. અને તેય મોટે ભાગે સંગેમરમરનાં! પણ બુદ્ધને માટે તો આ દેશને ખંડેરોનો જ જીર્ણોદ્ધાર કરવો પડી રહ્યો છે! બુદ્ધમંદિરો ખંડેર થઈ ગયાં હતાં.

પણ જીર્ણોદ્ધારની આકાંક્ષા કેમ પેદા થઈ? રાજકીય ક્ષેત્રમાં સંસ્થાનવાદનો શિકાર થઈ પડેલું એશિયા જાગી ઊઠ્યું છે. આજે સમાજમાં કરુણાની આકાંક્ષા સાર્વભૌમ છે; આજે આ યુગમાં સાર્વત્રિક કરુણાની-વ્યાપક કરુણાની-આકાંક્ષા ઠેર ઠેર માનવીનાં હૈયામાં સળવળી રહી છે.

બીજી એક આકાંક્ષા છે સાર્વત્રિક સમત્વની. સાંપ્રદાયિક સમત્વ જુદી વસ્તુ છે તેમજ રાષ્ટ્રીય સમત્વ પણે જુદી વસ્તુ છે. જર્મનીની સમતા અલગ ને ફ્રાન્સની અલગ. હિંદુઓની સમાનતા નોખી અને મુસલમાનોની સમાનતા નિરાળી. અલ્લાહની નિગાહમાં તમામ મુસલમાનો સરખા છે, પણ મુસલમાન ને કાફિર સરખા ન ગણાય! અદનામાં અદનો બ્રાહ્મણ અને મોટામાં મોટો વિપ્ર ભગવાનની દૃષ્ટિમાં સરખો પવિત્ર કે? અવશ્ય. પણ બ્રાહ્મણ અને ભંગીની પવિત્રતા સરખી ખરી કે? શિવ! શિવ! એ શું બોલ્યા?

અને તેથી આજના યુગને બીજી પણ એક ભૂખ લાગી છે, એના હૈયામાં બીજી પણ એક આકાંક્ષા તરફડે છે, અને તે છે વ્યાપક, સાર્વત્રિક સમાનતાની આકાંક્ષા.

-કરુણાની અને સમત્વની આ બે આકાંક્ષાઓને કારણે આજે બુદ્ધ ભગવાનનું સ્મરણ ફરીથી આપણને તાજું થાય છે. માત્ર આપણને જ નહીં, એશિયાના તમામ લોકોને ભગવાન બુદ્ધ સાંભરી રહ્યા છે.

卐

ચરિત્ર લેખકનું નિવેદન*

સ્વામી આનંદ

[પૂ. સ્વામી આનંદે મારા 'ભગવાન બુદ્ધ' (સારરૂપ ભાવદર્શન)નું ગુજરાતી કરી એને માટે પ્રસ્તાવના લખી, તે માટે જાહેરપણે કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરવી એ એમનો અને મારો અંગત સંબંધ જોતાં જરા કઢંગું ગણાય. છતાં મારે માટે એ આવશ્યક કર્તવ્ય ગણું છું.

પ્રસ્તાવનામાં એમણે બ્રહ્મદેવો આદિની અનુદાર અને સંકુચિત વૃત્તિપ્રવૃત્તિઓનો તીવ્ર વિરોધ દર્શાવ્યો છે; તેમજ શ્રી શંકરાચાર્ય વિષે પણ તેવો ભાષાપ્રયોગ આવ્યો છે. આ તેમની લાગણીની તીવ્રતાને કારણે છે. એમાં શંકરાચાર્ય વિષે અનાદરભાવ છે એમ માનવું અનુચિત ગણાશે. એમની ટીકા એક હિંદુ તરીકે આત્મનિરીક્ષણરૂપે છે અને એ દૃષ્ટિએ નિઃસંશય સમુચિત છે. મારી પોતાની લાગણીઓ એથી બહુ જુદી નથી. હિંદુઓ તરીકે આપણી સંકુચિત દૃષ્ટિનો પાર નથી. એનાં માઠાં પરિણામ હજુ આજે પણ દેશ આખામાં આપણે જોઈએ છીએ.

આ મુક્ત ગુજરાતી અનુવાદ મારા મૂળ હિંદીને આધારે સ્વામીજીએ કર્યો તેની વિગતો તેમણે પ્રસ્તાવનામાં આપી છે. અમે બેઉએ સાથે બેસી એ આખો અક્ષરે અક્ષર તપાસી ચર્ચી અંકે કર્યો છે. બલ્કે આ ચર્ચાઓ દરમ્યાન મૂળ હિંદીને પણ અમે જગાએ જગાએ મઠાર્યું. આમ આ ગુજરાતી અનુવાદ દરેક રીતે સત્તાવાર થયો છે.

ઉપરાંત સ્વામીજીની સૂચનાથી આ ગુજરાતી અનુવાદની હાથપ્રત મેં જૈન તેમજ બૌદ્ધ વાઙ્મય વિચારધારાઓના મહાપંડિતો પૂ. પં. સુખલાલજી તેમજ પં. બેચરદાસ દોશી, શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા, તથા સાક્ષરવર્ય રસિકલાલ પરીખને જોઈ જવાની વિનતી સાથે મોકલી. અને તેમણે પોતાનો કીમતી વખત આપીને તે તપાસી દીધી. તે બદલ આ સહુ ગુરુજનોનો હું ઘણો ઘણો ઋણી છું.

આ ચરિત્ર સારરૂપ ભાવદર્શન હોઈ તેને સારુ પ્રાચીન ગ્રંથોની પુરાતત્ત્વ વિચારણાઓની અગર તો તેના ઐતિહાસિક કાળક્રમ ઇ૦ને લગતા આધુનિક નિર્ણયો કે વિચારોની ચર્ચા કરવાનું મેં અનિવાર્ય ગણ્યું નથી. આમ ભક્તિભાવે લખાયેલું આ ચરિત્ર માત્ર કિરકોળ ક્ષતિઓ સુધારી લઈને જેમનું તેમ પ્રગટ થવા દીધું છે.- શિવાજી ભાવે]

પ્રસ્તાવના

ગાંધીજીએ આપણા દેશને આપેલી મહામૂલી ભેટોમાં વિનોબાજી અને તેમના બે નાનેરા ભાઈઓનું મૂલ્યાંકન તો કદાચ ભાવિ ઇતિહાસકારો જ કરી શકશે. આજની એમની સમકાલીન પ્રજા એ ભાગ્યે કરી શકે. ત્રણે ભાઈઓ આજન્મ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી સાધુ આદિ શંકરાચાર્યની શિષ્યપરંપરામાં શોભે અને જ્ઞાનેશ્વરનાં ભાંડુઓમાં ખપે એવા સંત. સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં ગળાડૂબ તેવા જ જ્ઞાનેશ્વર નામદેવ તુકારામ કબીર તુલસી ચૈતન્ય કે દ્રાવિડ આસામ ઉત્કલના સંતોના વ્યાસંગમાં ગળાબોળ ગરક થયેલા. આમ આ ત્રણ ભાઈઓરૂપી જૂની સંસ્કૃતિની ત્રેવડી સેર ગાંધીજીએ આપણા દેશને એનાયત કરી.

આ ત્રિપુટીમાંના સૌથી નાના શ્રી શિવાજીરાવ ભાવે ત્રણેક દાયકાથી ખાનદેશના ધૂળિયા ખાતે જાથુ નિવાસ કરીને વસે છે. વિનોબાજીના જેવા જ કવિ મર્મી અને સંત. સંતોની

* "ભગવાન બુદ્ધ: (સારરૂપ ભાવદર્શન) લેખક શ્રી શિવાજી ન. ભાવે, અનુવાદક: સ્વામી આનંદ. પ્રકાશક: યજ્ઞપ્રકાશન, હુજરાત પાગા, વડોદરા-૧. કિંમત રૂ. દોઢ. એ પુસ્તકની સ્વામી આનંદે લખેલી પ્રસ્તાવના.

ભાવભક્તિમાં ગળી ગએલા. વિનોબાજીના અને એમના ચાહક પ્રશંસકોએ એમનો કાયમી નિવાસ કરાવવાને લીધે ધૂળિયામાં એક નાનકડું 'ગાંધી તત્ત્વજ્ઞાન મંદિર' ઉર્ફે 'મહાદેવ સ્મૃતિમંદિર' બાંધ્યું; નાનકડો ગ્રંથસંગ્રહ વસાવ્યો અને સને ૧૯૪૭માં એમના પિતાજીનું અવસાન થતાં તેમની સમાધિ પણ એક ટચુકડો તુળસીક્યારો બાંધીને અહીં કરી. અહીં જ શિવાજીરાવ વસે છે. નજીકમાં જ ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને સ્વાશ્રયને ધોરણે ચાલતી એક સુંદર ગોશાળા છે.

આ શિવાજીરાવ પણ શરુમાં કહ્યું તેમ સંસ્કૃત તેમજ સંત વાઙ્મયથી વિનોબાજીના જેવા જ વીંધાએલા. તેવા જ મરમી, ઘૂંટાએલા અને ભક્તિભાવમાં ગળાગળ. કપાળમાં કૂવો, વાતવાતમાં એની સરવાણીઓ ફૂટે અને સાંભળનારને ભીંજવી મૂકે. વિનોબાજીની જેમ જ સંતવાણીનાં ગાન-કીર્તનની આવૃત્તિ કરતા આખે ચોમાસાં ઝીમટે.

એવા આ સંતના સમાગમને લોભે દર શિયાળે એકાદ મહિનો અહીં આવવાનો વર્ષોથી મારો ક્રમ રહ્યો છે. ગયે વર્ષે હું આવ્યો ત્યારે એઓ અહીં નહોતા. બિહારમાં બોધગયા ખાતે વિનોબાજીએ થોડાં જ વર્ષો પર સ્થાપેલા 'સમન્વયાશ્રમ'માં ગયા હતા.

આ સમન્વય આશ્રમ વિનોબાજીએ એમની બિહારની પદયાત્રા દરમ્યાન થોડાં વર્ષ અગાઉ સ્થાપ્યો. બિહારની માટીનો કણેકણ ભગવાન તથાગત બુદ્ધના પાવન પાદસ્પર્શ વડે હજારો હજારો વર્ષથી પુનિત, અને ભવે ભાઈઓ સંતોની પદરેણુ: 'सततं कीर्तयन्तो माम्' વાળી જમાતના સંતોની વાણીનાં ગાનકીર્તન એમનું અમૃતપાન, એનું ચિંતન-મનન, એમનો શ્વાસોશ્વાસ. આવા બિહાર પ્રદેશની એકથી વધુ પદયાત્રાઓ દરમ્યાન ભગવાન બુદ્ધનું સ્મરણ વિનોબાજીને ડગલે ડગલે થયા વગર કેમ રહે? ત્યાં ૨,૫૦૦ વર્ષની જૂની બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ અને કારકિર્દીના એકના એક જીવતા પ્રતીક સમું બુદ્ધમંદિર તથા બોધિવૃક્ષ વગેરે જોઈને એમની ભાવભક્તિ જુવાળે ચડે જ.

આમ વિનોબાજીએ બૌદ્ધ તથા હિંદુ સંસ્કૃતિનું પુનર્મિલન કરવાના હેતુથી આ 'સમન્વય આશ્રમ' બોધગયામાં સ્થપાયો. અહીંનું કામ ગોઠવવાની વિનોબાજીએ આજ્ઞા કરી હોય, ને કદાચ ઝટ પાછા ન આવે, એમ સ્થાનિક મિત્રોએ કંઈક ચિંતાતુર ચહેરે મને કહ્યું. મારા પિતરાઈ(સાધુ)ઓની રગ હું જાણું. એટલે એ મિત્રોની જેમ મનેય ધાસ્તી પડી કે રખે ક્યાંક ત્યાં જ ન રહી પડે! મેં એમને કાગળો લખ્યા. જવાબ આવ્યો કે વિનોબાજીની આજ્ઞાથી પોતે 'થોડા વખત માટે ગયા છે; કાયમ ત્યાં રહી જવાનો સવાલ નથી' અમને સૌને કળ વળી.

આમ શિવાજીરાવ બોધગયામાં લગભગ એક વરસ રહ્યા. બોધગયા આખા હિંદુસ્તાનમાં બુદ્ધ ધર્મનું તેમજ બૌદ્ધોનું એવું એક પ્રાચીન આંતરરાષ્ટ્રીય તીર્થક્ષેત્ર. સેંકડો વર્ષ પુરાણું બુદ્ધમંદિર, બોધિવૃક્ષ વગેરે અહીં છે.

અહીંના વસવાટ દરમ્યાન એમણે બીજે ભાગ્યે જ મળે એવા મૂળ પાલિ સંસ્કૃત હિંદી અંગ્રેજી બૌદ્ધ વાઙ્મયનો અભ્યાસ કર્યો. કોઈ પણ વિષય ઉપર મન ચોંટ્યું કે એનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી નાખવાની ભાવે ભાઈઓને લત. મરાઠી ગ્રંથરાજ જ્ઞાનેશ્વરી ઉપરનો શિવાજીરાવે પ્રગટ કરેલ સંદર્ભગ્રંથ (concordance) તૈયાર કરવા પાછળ એમણે પૂરાં પંદર વર્ષ ગાળેલાં! એટલે અહીં પણ મળ્યું તેટલું તમેતમ સાહિત્ય એમણે વાંચ્યું વાગોળ્યું. ઉપરાંત દેશદેશના અસંખ્ય મહામેધાવી હીનયાની મહાયાની મનીષી ધુરંધરો, યાત્રાળુઓ, તિબેટી શરણાર્થીઓ ત્યાં હરહમેશ બોધગયા આવે. તેમના સંપર્ક સમાગમથી આજના જીવન્ત બુદ્ધધર્મનો તેમ જ બૌદ્ધોની ધાર્મિક પ્રણાલિકાઓ અને ધર્માનુભવનો પરિચય પણ અહીં એમને મળ્યો.

બુદ્ધધર્મમાં ગીતા જેવું સ્થાન ધરાવતા ધમ્મપદનો અનુવાદ તો શિવાજીરાવે થોડાં વર્ષો અગાઉ જ કરી લીધો હતો. હવે આ બોધગયા

નિવાસ ચોગના સુફળ રીતે ક્ષેત્રભૂમિ છોડવા અગાઉ ત્રિપિટક, ધમ્મપદ વગેરે મૂળ જૂના પાલિ ભાષાના, તેમ જ અશ્વઘોષ આદિ લિખિત બુદ્ધચરિત્ર ઉપરના સંસ્કૃત સાહિત્યને મથી વલોવીને, એના નવનીતસમું અને સર્વથા જૂના ગ્રંથોને આધારે તેવી જ અભિજાત શૈલીમાં એક ટચુકડું બુદ્ધચરિત્ર હિંદુસ્તાનીમાં એમણે લખ્યું. ધૂળિયાના મારા નિવાસ દરમ્યાન મેં તે વાંચ્યું, અને હુ ખુશ થઈ ગયો.

અઢી હજાર વર્ષ અગાઉ ભારતવર્ષમાં બુદ્ધધર્મનો ઉદય થયો. બુદ્ધના મહામહિમામય ચરિત્ર અને ઉપદેશોએ હિંદને હજાર દોઢ હજાર વર્ષ ભીતુલીતુ રાખ્યું અને જો કે તે પછી અનેક કારણોસર આ દેશમાં બુદ્ધધર્મ અરકળા પામ્યો ને આથમ્યો, છતાં આખા એશિયાભરમાં તેમ જ દુનિયામાં, મધ્ય અમેરિકા સુધી એ ફેલાયો. એટલે સુધી કે આજે હજાર પાંચસેં વર્ષથી દુનિયાભરમાં ફેલાએલો ખ્રિસ્તધર્મ એના અસલી સ્વરૂપમાં કેંક સંશોધકો તેમજ વિદ્વાનોની નજરમાં બુદ્ધધર્મીઓના ભાવભક્તિની ફીકી નકલ જેવો લાગે.

આમ કાળના કાવતરાને લીધે, અગર તો અન્ય કારણે, પોતાના અસલી વતનમાંથી બુદ્ધધર્મ જો કે આથમ્યો, છતાં તેણે જગત આખામાં પોતાની ચંદ્રસમી શીતળ પ્રભા પાથરી. આ સમજ આવતાંવેંત આજનું ભારત જાગ્યું, અને પોતાના પૂર્વજોએ આબેહયાતને ઝેરોચલું ગણીને ઉકરડે ફગાવી દેવાની જે મૂર્ખાઈ કરી તે બદલ સાચા દિલથી પસ્તાયું. ઇતિહાસની સમજઅભ્યાસનો દાવો તો હું ભાગ્યે કરી શકું. પણ હું ન ભૂલતો હોઉં તો આ સમજ પસ્તાવાનો આરંભ આધુનિક કાળે અંગ્રેજી રાજઅમલ આ દેશમાં સ્થપાયા પછી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો તેમજ ધુરંધરોએ આ દેશની પ્રાચીન ધર્મસંસ્કૃતિ અને વાઙ્મયના અભ્યાસ કરીને કીમતી કે મામૂલી ગ્રંથો બહાર પાડવા માંડ્યા ત્યારથી થયો. આ બધામાં સૌથી વધુ સચોટ અને હરકોઈને મુગ્ધ કરી મૂકે એવો લોકપ્રિય ફાળો સર એડવિન આર્નોલ્ડના ટચુકડા પણ પ્રતિભાવંતા, અંગ્રેજી કાવ્યગ્રંથ Light of Asiaનો હતો.

પણ આ નવા ભક્તિપ્રવાહની આધુનિક ગંગાને ભારતવર્ષમાં ઉતારીને સાઠ હજાર પૂર્વજોનું પાપ ધોનાર આજના કાળના ભગીરથ તો વિવેકાનંદ જ હતા એમ કહી શકાય. બુદ્ધ ભગવાન અને બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ ની અપાર ભક્તિભાવભરી હિમાયત આધુનિક કાળે એમનાથી જ શરુ થઈ. એમની પાછળ અરવિંદ, ટાગોર, સયાજીરાવ ગાયકવાડ, કોસંબી, અને એ બંધાના અનુગામી પંડિતો કવિઓ લેખકો અને કલાકારોએ એ જૂના વારસાને અસંખ્ય કાવ્યકળા ગ્રંથરચનાદ્વારા ગાઈનિરૂપીને સજીવન કર્યો અને દેશના એકેએક આધુનિક શિક્ષિતને પોતાના અતિ ઉજ્જવળ છતાં આજ લગી ઉપેક્ષિત રહેલા આ વારસાને ચાહતાં, તે ઉપર ડોલતાં અને તેને માટે મગરુબ થતાં શીખવ્યું. અનાગરિક ધમ્મપાલ, આનંદ કુમારસ્વામી વગેરે લંકાવાસી તેમજ ધર્માનંદ કોસંબી, રાહુલ સાંકૃત્યાયન જેવા આપણે ત્યાંના આધુનિક બૌદ્ધો, અગર પ્રજ્ઞાચક્ષુ પંડિત સુખલાલજી જેવા મહાપંડિતોએ, એવાં ઉપેક્ષિત સાહિત્ય, ખંડિત શિલ્પ વગેરેમાં નવો રસ અને ભક્તિભાવ આપણી પ્રજામાં જગાડ્યાં.

આ ઝગરમગતી હારમાળામાં સૌથી છેલ્લા વિનોબાજીને અને પ્રસ્તુત ચરિત્રગ્રંથના પ્રણેતા શ્રી શિવાજીરાવને ગણાવવા પડશે. પ્રાચીન ગ્રંથોની અભિજાત (ક્લાસીકલ) રજૂઆતને આબેહૂબ ઉતારીને આધુનિક સામાન્ય શિક્ષિત માણસને આસાનીથી સમજાય એવી લોકભાગ્ય વહેતી ભાષામાં એમની ભક્તિભક્તિના નૈવેદ્ય રૂપે જન્મેલું આ નાનકડું બુદ્ધચરિત્ર અજંતા ઇલોરાનાં શિલ્પની યાદ અપાવે એવું મનોહારી છે. મુખ્યત્વે અશ્વઘોષના પ્રાચીન સંસ્કૃત ચરિત્રને આધારે લખીને, અશ્વઘોષ જ્યાં અટક્યા છે તે પછીના ભાગ એમણે પાલિ અને બીજા

ગ્રંથો ચાળી-ઝાટકીને તૈયાર કર્યો છે, એમ એમણે મને કહ્યું. ચમત્કારનાં તત્ત્વો, જે કાળે કરીને આખા જગતના મહાપુરુષોનાં ચરિત્રોને મારુતીમૂર્તિ પરની મળ* ની જેમ અનિવાર્યપણે ચોંટે છે, તેને ટાળીને ભીતર રહેલી અસલ મૂર્તિનાં દર્શન કરાવવાનો એમણે અહીં સફળ પ્રયાસ કર્યો છે. અને છતાં પ્રાચીન સામગ્રીની ઘણીખરી રજૂઆત ભાવભક્તિથી વિભોર એવા અનુયાયી ચરિત્રકારોએ કરેલી હોવાથી, એ રજૂઆતની અભિજાત છતાં આજના આધુનિકને કઠે એવી શૈલીને, અગર તો ચરિત્રમાં નોંધાએલી તેવી કેટલીક ઘટનાઓને એઓ સદંતર ટાળી શક્યા નથી.

આમ છતાં યજ્ઞહિંસાર્થે લઈ જવામાં આવતા ઘેટાને પોતાના પંડની ઓફર કરીને છોડાવ્યાની, યશોધરાએ મરજ્યા લીધાની, અને એવી બીજી કેટલીક પ્રચલિત દંતકથાઓ તેમજ ઘટનાઓને તથાકથિત ગણીને એમણે આ ચરિત્રમાં આપી નથી.

આમ આ ટચુકડું જીવનચરિત્ર જેટલું મનોહારી તેટલું જ સત્યાધાર થયું છે. મૂળ ગ્રંથોને આધારે બુદ્ધની સાધના, સમાધિઓ, પૂરાં ૪૫ વર્ષ સુધીનું ધર્મચક્રપ્રવર્તન, વિહાર-પ્રચારની વિગતો આપીને ૨,૫૦૦ વર્ષ અગાઉના ભારતવર્ષનો જે ચિતાર આ નાનકડા ચરિત્રમાં પાનેપાને રજૂ થયો છે તે વાંચનારને સાથે જ તે કાળની જંગલઅરણ્ય નદીનાળાંથી ભરપૂર, જૂજ ખેતીવસ્તીવાળી દુનિયામાં લઈ જઈ ઉતારે છે, ટચુકડાં ગણરાજ્યો, રાજકુળો, શ્રેષ્ઠીઓ, તાપસ સાધકો, આશ્રમો, વિદ્યાપીઠો, ધુરંધર વિદ્યાગુરુઓ, વનવિહારો અને વર્ષાવાસો-વાળી, અવરજવરની સગવડોવિહોણી, પુરાતન કાળની સૃષ્ટિ વાંચનારની આંખ સામે આબેહૂબ ખડી થાય છે.

તે જ પ્રમાણે તથાગત બુદ્ધના જન્મ તેમજ બાળપણના પ્રસંગો:-હંસપ્રસંગ, યશોધરાપ્રસંગ, મહાભિનિષ્ક્રમણની રાત્રિ, સિદ્ધાર્થનો વલોપાટ અને મનોનિગ્રહ; અંતે નગરવિછોહ; પરોઢે, દુઃખપીડિત સંસારની અને આકાશના દેવોની ઉદ્દેશ; કંથકના ડાબલાથી સૂતેલી નગરીને જાગવા ન દેવા સારુ કપિલવસ્તુના રાજમાર્ગ ઉપર દેવોએ કરેલાં ફૂલબિછાનાં; અનોમા કાંઠે પોતાને હાથે તલવારથી કાપીને ઊંચે ફગાવેલો કેશકલાપ ઝીલવા આકાશના દેવોની પડાપડી; છંદક વિદાય; સ્વામીનિષ્ઠ કંથક ઘોડાનું કુમારને ચરણે મસ્તક મૂકીને પ્રાણોત્ક્રમણ,—આ બધાં દૃશ્યો સંસારના ઇતિહાસમાં અજોડ એવાં અનુપમ, મનોહારી અને કમાલ દરજ્જા લગીનાં રોમાંચકારી તેટલાં જ કરુણ છે. કોઈ મહાન સર્જન કે જન્મ થવાનો હોય છે ત્યારે આખી કુદરત કેવી એકજીવ, એકપ્રાણ, અધીરી ને મૂંગી બની જાય છે એનું ગજબનાક વર્ણન રોમે રોલાંએ ક્યાંક કર્યું છે. શું માનવીના કે શું ઇતિહાસ-ઘટનાના કોઈ પણ મહાન ચોઘડિયે આવું જ થતું હોય છે. એ જોતાં ભલે કવિઓ કે ભક્તોની કલ્પનામાંથી જન્મ્યાં હોય, છતાં આવાં ઘટનચિત્રો નોરમલ માટેના માણસને ભાવે છે અને એને ઉન્નત કરે છે. એનો એને કદી અણગમો નથી ઉપજતો.

પછીની ચરિત્રઘટનાઓ પણ તેવી જ ગિરદી કરીને માણસના મનઅંતરને હલાવી મૂકનારી છે. જંગલની વાટે જતાં કોઈ ભટકુ શિકારી આદિવાસીને અંગ પરનાં વસ્ત્રોનું દાન; રાજગૃહના માર્ગો પર સિદ્ધાર્થનું ભિક્ષાટન; બિંબિસારની રાજકારભારની ઓફર, અને 'ભલા રાજન! આ બધું છોડીને તો હું નીકળ્યો છું!' વાળો જવાબ; વાયુભક્ષણ કરીને રહેનારા સાધકો-તાપસો વચ્ચે સિદ્ધાર્થની તપસાધનાના પ્રયોગો; નિરાહાર; અતિરેકના માર્ગોની વ્યર્થતાનું દર્શન; વીણાબોધ; કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્તિ; સુજાતા-વાળો ખીરપ્રસંગ; મનશરીરનાં ચંક્રમણોવાળાં સાત

* લેપડાં

સપ્તાહ દરમ્યાન વિવિધ ભાવસમાધિઓ, જૂના સાથીઓને શોધીને પોતાને થએલ જ્ઞાનલબ્ધિમાં સૌને ભાગીદાર બનાવવાની બુદ્ધની ઇંતેજારી; ઋષિપત્તનના મૃગદાવ (કાશી નજીકના સારનાથ)માં બુદ્ધનું પહેલવહેલું ઉપદેશ-પ્રવચન અને તે પછીનાં ૪૧ વરસ સુધીના આયુષ્ય દરમ્યાન સતત વિહારપ્રચારવાળું ધર્મચક્રપ્રવર્તન,—આ બધી લાંબી કારકિર્દી માણસના મનઅંતરનો કબજો લે છે; અને દિવસો સુધી, વર્ષો સુધી, કયારેક તો જીવનભરને સારુ એના હાડચામ જોડે છૂંદણાની જેમ છપાઈ જાય છે, કબજો છોડતી નથી. મને લાગે છે સંસારભરમાં પ્રશંસકો, ચાહકો, ભક્તોને ઢાળવાના ઢાંચા-ફરમા કંઈક આવા જ બનતા હશે.

તથાગત બુદ્ધે પ્રચારેલો આ સંસારદુઃખનો તરણોપાય ધર્મચક્રપ્રવર્તન કહેવાયો, એ કલ્પના પણ તેવી જ ગજબનાક છે. સંસાર ગતિશીલ, પરિવર્તનશીલ છે; ક્ષણે ક્ષણે સરતો રહે છે; જેની કોઈ વસ્તુ, ઘટના કે વિચાર એક ક્ષણથી વધુ સ્થિતિચુસ્ત રહી શકતાં નથી. એવા સંસારની પીડા કે લ્હાયબળતરાઓની નિવૃત્તિ ઇચ્છનારે પોતાની વળગણને ઓછામાં ઓછી કરી દઈને સતત ગતિશીલ રહેવું જોઈએ, આંખમાં તેલ આંજીને રાતદિવસ જાગ્રત્ રહેવું જોઈએ, પ્રમાદનું નામ જ મરણ,એ પાઠ પોતાના આખા જીવનકાર્યને ધર્મચક્રપ્રવર્તનની ઉપમા દઈને તથાગત બુદ્ધે સંસારને શીખવ્યો. ચક્ર ચાર પાંખાં અને આઠ આરાનું બને છે, અને પોતાનો ઓછામાં ઓછો અંશ ધરતીને અડવા દઈને ચાલે છે; સદાકાળ ગતિમાન રહે છે; આવા આ ધર્મચક્રપ્રવર્તનને જંપ નથી, વિશ્રાંતિ નથી. સંસારની ઘટમાળ જોડે કદમ મિલાવીને એ ચિરકાળ ચાલ્યા કરવાનું,— એવો સંકેત બુદ્ધ ભગવાનની આ ધર્મચક્ર પ્રવર્તનની કલ્પના પાછળ રહેલો છે. આ આખી કલ્પના માણસને મુગ્ધ કરી મૂકે છે, અને એની ગાડીમાં બેસી જવાની અદમ્ય તાલાવેલી આપણામાં જન્માવે છે.

ભોગ અને ત્યાગના બેઉ છેડાને ટાળીને પ્રેમ અહિંસા અને કરુણાના પાયા પર માનવીને સતત જાગ્રત, ગતિશીલ, પ્રગતિશીલ રાખનારું આવું આ મહિમાવંતુ જીવનદર્શન તથાગત બુદ્ધે કરુણાને બળે સંસારને આપ્યું. અને હિંદુઓની કાયમી આભડછેટિયા ખાસીયત (exclusive-ness)થી વિરુદ્ધ જઈને સંસારભરનાં માનવીઓને તેનાં ભાગીદાર કરવાની ધગશથી કરુણાપ્રધાન ધર્મચક્રપ્રવર્તન માર્ગને જન્મ આપી પોતે ઉપદેશેલા ધર્મને એમણે મિશનરી એટલે કે પ્રચારલક્ષી બનાવ્યો. હિંદુધર્મ સનાતન કાળથી સ્થિતિ-ચુસ્ત રહ્યો છે. જ્ઞાન, આત્માનુભવ, દયાભાવ, વ્યક્તિગત મોક્ષ, એટલું જ એનું ધ્યેય. ભાગીદારી એને ભાવતી નથી. આખી પ્રણાલિકા આવી એની પરંપરાથી બુદ્ધનો આ કરુણામય ઉપક્રમ બહુ જુદો અને મહત્ત્વનો હતો. દયાભાવ લાગણીનો ઉદ્રેક છે, દિલને પીગાળી વહેવીને શમી જાય છે કરુણા ક્રિયાત્મક છે; માણસને કરવા પ્રેરે છે, ઊભો કરી દે છે, દોટ મુકાવે છે. દયા બંધિયાર છે, કરુણા વહેતી છે.

આ કરુણાભરી ધગશને કારણે જ બુદ્ધ ધર્મમાં આગળ જતાં મહાયાન પંથ જન્મ્યો. જેણે નરી શ્રદ્ધાભક્તિ પૂજાઅર્ચાને બળે સાદી માટીનાં સંસારી માનવીઓને રોજિંદા જીવનની જદ્દોજહદ વચ્ચે આશ્વાસન બક્ષીને એશિયા અમેરિકા સુધી દેશદેશની કોટિકોટિ જનતાને જીવનનું ભાતું બંધાવ્યું. આવું બુદ્ધિગમ્ય અને સમતોલ જીવનદર્શન આપનારી બીજી કોઈ નિર્વિવાદ ઐતિહાસિક હસ્તી આજસુધી સંસારમાં જન્મી નથી. રામ કૃષ્ણ ઈશુ વગેરે અવતારોને ઐતિહાસિક ગણવા કે પૌરાણિક, એને લગતા વાદ હજુ શિક્ષિતોની આલમમાંથી આથમ્યા નથી. પણ બુદ્ધની ઐતિહાસિક હસ્તી અને કારકિર્દીને જૂનીમાં જૂની અન્યધર્મીઓ પણ આજ લગણ કદાપે ચેલેંજ કરી શક્યા નથી.

ચાલુ] [આવતે અંકે પૂરું થશે.]

*

સ્વરાજ્યને વારસો કોનો મળ્યો ?

દિલખુશ બ. દીવાનજી

ભારત સ્વતંત્ર થયાને ૧૭ વર્ષ થયાં. ભારતે લોકશાહી રાજતંત્ર અપનાવ્યું. કેટલાંક ક્ષેત્રોમાં સારી પ્રગતિ કરી હશે. ભારતને સમૃદ્ધ કરવાની દિશામાં કેટલાક ચોક્કસ પ્રયાસો થતા હશે. પરંતુ સ્વતંત્ર ભારતમાં આજ સુધી જે કંઈ પ્રગતિ થઇ છે તેથી ગામડાંમાં વસતી કરોડોની પ્રજાને મળેલા સ્વરાજ્યની હૂંફ ભાગ્યે જ પહોંચી જણાય છે. મુઠ્ઠીભર નગરવાસી અને ભણેલા વર્ગને સ્વરાજ્યની કેટલીક હૂંફ મળી હશે તોયે એ વર્ગમાં પણ ઠીક પ્રમાણમાં કચવાટ અસંતોષ અને નિરાશા દેખાય છે. સ્વરાજ્યની લડતોમાં બાપુએ જે શક્તિ પ્રગટાવેલી તેનાં તેજ તદ્દન ઓલવાઇ નહિ ગયાં હોય છતાં ઝાંખાં તો બહુ જ થઈ ગયાં છે. એકંદરે જો ૧૫મી ઓગષ્ટના મંગલિક દિને ૧૭ વર્ષના સ્વરાજ્યનું સરવૈયું કાઢવા જઈશું તો સંતોષ કરતાં ઠીકઠીક ચિંતા અને કંઈક નિરાશા જ વધુ પ્રમાણમાં દેખાશે. જ્યાં કંઈક અથવા વધારે પ્રગતિ થઈ છે ત્યાં પણ પ્રગતિની દિશા યોગ્ય દિશામાં જ છે એવું નથી જણાતું. બાપુએ પ્રજામાં સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિની જે શક્તિ પ્રગટાવી હતી તેથી પ્રગતિ અને લોકકલ્યાણના મૂલ્યાંકનો જ ધરમૂળથી બદલાઈ ગયાં હતાં. જો મૂલ્યાંકનોને ખ્યાલમાં રાખવા જઈએ તો કેટલીક વાર પ્રશ્ન એ થાય છે કે સ્વરાજ્યમાં આપણે બાપુની દૃષ્ટિએ આગળ ગયા છીએ કે પીછેહઠ કરતા જઈએ છીએ? સ્વરાજ્યની આગલી લડતો ગમે તેટલી ભવ્ય અને તેજસ્વી હોય તોયે '૪૨ ની લડત પછી જે વાતાવરણમાં સ્વતંત્રતા મળી તેમાં બાપુએ પ્રગટાવેલી શક્તિ અને પ્રજાઘડતરનાં મૂલ્યંકનોમાં ઓટ આવવી શરુ થઈ ચુકેલી. જ્વલંત દેશપ્રેમ, સર્વ સેવાની એકધારી ભાવના, ત્યાગ અને બલિદાનની તમન્ના, સંપ અને સહકારથી દેશના નાનામોટા પ્રશ્નો ઉકેલવાની હોંસ અને કુનેહ, સાચા સંગઠનના પાયા સમાન અંતરમાંથી સ્વાભાવિક રીતે પ્રગટતી શિસ્ત અને બિરાદરીની ભાવના,–આ બધાંમાં પ્રજા કરતાં નેતાઓ અને કાર્યકરોઓ વધુ ચાલેલા જણાતા હતા. એક પછી એક લડતો ઉપાડી વધુ ને વધુ આ આકરી કસોટીને માર્ગે પ્રજાને અને નેતાઓને અને કાર્યકર્તાઓને બાપુ લઈ જતા. પરંતુ '૪૨ની લડત પછી વધુ આકરી લડતો માટે નેતાઓની અને તેથી પ્રજાની તૈયારી જણાતી ન હતી. ધીરજ ખૂટવા લાગેલી. નજીક આવેલું સ્વરાજ રખેને છટકી જાય એની એક માત્ર ચિંતામાં કોંગ્રેસના મોવડીઓ પડેલા. 'યથા રાજા તથા પ્રજા'ના ન્યાયે પ્રજા પણ હવે થાકી છે એમ જણાતું અથવા નેતાઓ એમ માનતા.

આ કમનસીબ મનોદશાનું સૌથી માઠું ફળ ભારતને એ મળ્યું કે સ્વરાજ્ય તો મળ્યું પરંતુ હિંદના ભાગલા સ્વીકારીને આપણે મળતા સ્વરાજ્યને ચુંથી નાખ્યું. "હિન્દુ મુસલમાનના ભોગે મળતું સ્વરાજ મને ખપતું નથી" વર્ષોથી આવો નિડર અને તેજસ્વી પડકાર કરનાર ગાંધીજી હવે એકલા પડી ગયા. એમના જીવનકાર્યની કરુણ કમનસીબી તો એ આવી કે ભયંકર રીતે તૂટી પડેલી હિન્દુ-મુસલમાન એકતાના લોહીથી ખરડાયેલા અંગારમાંથી સ્વરાજને નીકળવું પડયું. સ્વરાજ તો આવ્યું પરંતુ બાપુજીને એમાં ઝાઝો રસ ન રહ્યો. એટલે જ ૧૫ મી ઓગષ્ટે કલકત્તાના એક ખૂણામાં બાપુ મુસલમાનને હૂંફ આપતા બેઠા હતા. આગ્રહ છતાં તે દિવસ દિલ્હી ન ગયા તે ન જ ગયા. બાપુ તો આર્ષદ્રષ્ટા હતા.

કેબિનેટમિશન સાથે જ્યારે સ્વતંત્રતાના છેવટના સોદા થવા માંડ્યા ત્યારે જ બાપુએ નેતાઓને ચેતવી દીધા કે સ્વરાજ મળે છે પરંતુ તેના આખરે તો સોદા જ કરવા પડે છે. હિંદ કદિ ખંડિત નહિ જ થાય એવો પડકાર ફેંકનાર કેએમે આખરે હિંદના ભાગલાની કીંમત ચુકવી સ્વરાજ્ય ખરીદી લીધું.

બાપુ હાર્યા અને હણાયા, પરંતુ નિરાશ ન થયા. અખંડ અને અતૂટ શ્રદ્ધાના મજબૂત ખડકો પર જે વીર પુરુષે પોતાના જીવનની અને રાષ્ટ્રની ઈમારત ચણી તી તેમણે તૂટી પડેલી એમના આદર્શો અને એમની સિદ્ધિઓના વેરાયેલા ટુકડાઓનું સંકલન કરી પ્રજાને અને નેતાઓને બગડેલી અને બગડતી બાજી સુધારવા ફરી ફરી ત્યાગ બલિદાન સેવા અને વધુ ને વધુ આકરા કસોટીની શક્તિ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા ઉદ્બોધન કર્યા જ કર્યું. ૧૯૪૬–૪૮ ના એમના પ્રવચનો, લેખો અને પત્રોનો એક માત્ર ધ્વનિ એ જ હતો કે વૈભવ અને મોજશોખના મોહમાં ન પડતા. ભારત તો ગામડામાં વસે છે. એ કરોડો મૂંગી દુઃખી ઉપેક્ષિત પ્રજાને માટે સ્વરાજ્ય આવ્યું છે એ કદી ન ભૂલતા. ગ્રામપ્રજાના સાર્વત્રિક કલ્યાણની એક માત્ર તમન્નાથી સ્વરાજનું ચણતર કરજો. કરોડો રૂપિયાનો વહીવટ હાથમાં આવ્યો છે, બંગલાઓ અને મહેલો તમારા થાય છે, છતાં તમે ગરીબ પ્રજાના હિતમાં જ એનો સદુપયોગ કરશો.

આવેલા સ્વરાજ્યની ધમાલમાં બાપુનું આ ઉદ્બોધન અરણ્યરુદનસમું જ નીવડ્યું. બાપુ સમજી ગયા એટલે જ એમના સંતપ્ત હૃદયમાંથી વેદનાની કરુણ વાણી ટપકી પડી :

"હિંદની આઝાદીને અર્થે મેં તનતોડ પરિશ્રમ કર્યો છે અને એ ભૂમિમાં રામરાજનો અમલ ચાલુ થાય તેટલા માટે હું ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરતો કે મને સવાસો વરસનું આવરદા આપજે. પરંતુ આજે મને આગળ એવું કાંઈ ભાવિ નજરે પડતું નથી. કાયદાનો અમલ લોકોએ પોતાના હાથમાં લઈ લીધો છે. આ કરુણ ઘટના બનતી મારે જોઈ રહેવાની છે! ઈશ્વરને હું પ્રાર્થના કરું છું કે હે પ્રભુ! આ મારા લોકોને હું તેમની ભૂલ બતાવી શકું જેથી તેઓ તેને સુધારી લે એવી શક્તિ મને આપ. અથવા આ પૃથ્વી પરથી મને તારી પાસે બોલાવી લે. એક જમાનામાં મારા લોકો મારા પર પ્રેમ રાખી મારો પડ્યો બોલ ઝીલી લઈ મારી વાતનો બરાબર અમલ કરતા. લોકોનો પ્રેમ તો સંભવ છે કે નાબૂદ થયો નથી, પરંતુ તેમના હૃદયને અને બુદ્ધિને હું જે અપીલ કરું છું તેમાં કશું સામર્થ્ય અથવા કોઈ જાતનો પ્રભાવ રહ્યો લાગતો નથી. શું એવું તો નથી બન્યું કે લોકો ગુલામ હતા ત્યારે તેમને મારો ખપ હતો અને આજે મુક્ત થયા એટલે આઝાદ હિંદમાં હવે મારો તેમને કશો ખપ રહ્યો નથી? શું માનવતા અને સંસ્કૃતિને ફગાવી દેવા—એ સ્વતંત્રતાનો અર્થ છે? આ બધા વરસોથી છાપરે ચડીને પોકારીને જે સંદેશ હું મારા લોકોને આપતો આવ્યો છું તેનાથી જુદો સંદેશો મારાથી આપવાનું કેમ બને?"

બાપુની આ દર્દ વાણીમાં એટલું સ્પષ્ટ થતું હતું કે બાપુને સ્વરાજમાં રસ ન રહ્યો હતો એ જ રીતે એમના જીવનમાં પણ રસ રહ્યો ન હતો. હિન્દુ મુસલમાન એકતાના ભંગાર પર સ્વરાજના થઈ રહેલા સોદાના મૂક અને લાચાર સાક્ષી રહેવું ગમતું ન હતું.

બાપુના રોમેરોમમાં અને જીવનની ક્ષણેક્ષણમાં એમના ભગવાન રમી રહ્યા હતા. એ રામથી વેગળા થવું એમને ગમતું ન હતું. પરંતુ એમનો પાર્થિવ દેહ હવે તો એમના એ રામથી અળગો થતો હતો. એમના રામ એમના ભક્તની વેદના સમજી ગયા. વીર પુરુષને શોભે એ રીતે એમના પાર્થિવ દેહને વીંધી નાખતો ગોડસે આવી પહોંચ્યો. એ પણ ભગવાનની કરુણ લીલા હતી.

બાપુ તો ગયા. ભારત શોકમાં ડૂબી ગયું. બાપુને રાષ્ટ્રના પિતા તરીકે અંજલિ આપી એમને એ નામથી બીરદાવ્યા. પરંતુ બાપુના ગયા પછી રાષ્ટ્રપિતા તો એમને અપાતી અંજલિઓમાં જ મર્યાદિત થઈ ગયા. સ્વરાજ બાપુના પ્રતાપે મળ્યું પરંતુ સ્વરાજ્યને બાપુના વિચારોનો-બાપુના આદર્શોનો વારસો ન મળ્યો. સ્વરાજ્યને વારસો તો અંગ્રેજ સરકારનો મળ્યો. એ સરકારે આપેલી નાપાક કેળવણીનો મળ્યો, એ નાપાક કેળવણીની સગી બેન જેવી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનાં અનિષ્ટ તત્ત્વોનો મળ્યો. અતિશય ખર્ચાળ રાજ્યતંત્રનો મળ્યો. પ્રજા ઘડતરનાં કામોમાં પણ પરાવલંબન અને પરવશતાનો વારસો મળ્યો. આ બધા વારસાઓમાંથી જ સત્તાની ખેંચતાણો ચાલુ થઈ. લાંચરુશ્વતની પરંપરાઓ નફટાઈની હદ સુધી પહોંચી ગઈ. આ બદીઓમાંથી અજંપો અને વધતી જતી મોંઘવારીના ગુમડા ફૂટી નીકળ્યા.

કવિવર ટાગોરે એમના છેવટના નિવેદનમાં જણાવેલું :

"ભાગ્યચક્રના પરિવર્તન દ્વારા એક દિવસ તો અંગ્રેજોને આ ભારત સામ્રાજ્ય છોડીને જવું જ પડશે. પરંતુ એ તેઓ પોતાની પાછળ કેવી શ્રીહીન, કંગાલિયતના ઉકરડા સમા ભારતવર્ષને મૂકી જશે ? એક શતાબ્દિથીએ વધુ કાળનો એ શાસન પ્રવાહ જ્યારે સૂકાઈ જશે ત્યારે પોતાની પાછળ અસહ્ય નિષ્ફળતાનો કેવો અફાટ કીચડ મૂકતા જશે "

આપણી કમનસીબીની કરુણતા છે કે આપણે ૨૭ વર્ષ થયા છતાં આ કીચડને સાફ કરી શક્યા નથી. સ્વરાજ્યની લડતોમાં જે તપશ્ચર્યા, ત્યાગ અને બલિદાનની જરૂર હતી તેથી અનેક ગણી તપશ્ચર્યા સ્વરાજ સંચાલનમાં જોઈએ છે તે આપણે ભૂલી જ ગયા. બાપુએ તો તે દિવસોમાં વારંવાર જણાવેલું કે :

"તમે જેટલી સાદાઈ અત્યાર સુધી રાખી છે તેટલી સાદાઈ તમને સત્તા મળ્યા પછી રાખજો. જરા યે ગર્વમા ન આવતા. કારણકે સત્તાની ખુરશી બહુ ખરાબ છે. જાહોજલાલીમા ન પડતા. સત્તાના મોહની અને વૈભવની જાળમાં ન ફસાતા. તમારે સાદાઈનો, નમ્રતાનો, અહિંસાનો અને સહનશીલતાનો દાખલો પ્રજાને બેસાડવાનો છે. ગરીબોનો ઉદ્ધાર કરવો છે."

બાપુની એ પ્રેરક, વેધક અને ચિંતાજનક ચેતવણીને આપણે ઠોકરે મારી સ્વરાજ મળ્યા પછી સાદાઈ આપણને ખુંચવા લાગી. સત્તાની ખુરશી ભલે ખરાબ છે છતાં તે જ ગમી ગઈ. તે માટે પડાપડી ચાલુ જ રહી છે. જાહોજલાલી અને વૈભવની સૌ ઝંખના કરવા લાગ્યા. નમ્રતા, અહિંસા અને સહનશીલતા તો સ્વરાજ્યમાં શોધ્યા જડતાં નથી.

કેટલાક જ્વલંત અપવાદો બાદ કરતાં રાજ્યતંત્ર સંભાળનારા પ્રધાનો કે કોંગ્રેસની તૂટતી જતી પ્રતિષ્ઠાને જેમ તેમ જાળવવા મથતા કોંગ્રેસના મોવડીઓ અજાણતા પણ બાપુની

આ ચેતવણીને બિલકુલ માની નહિ. વૈભવ અને જાહોજલાલી અંગ્રેજ સરકારના વખતમાં હતાં તેનું પ્રમાણ કર્યું જ ઓછું ન થયું. સેવાની જગ્યા સત્તાની ખેંચતાણે લીધી, સાદાઈની જગ્યા સુખસગવડની ઘેલછાએ લીધી. રેંટિયાની પ્રતિષ્ઠા ઘટી ગઈ. રેંટિયાની ઝંખના સૌ કોઈ કરવા લાગ્યું.

રેંટિયામાં તો બાપુએ એમના રામ નિહાળ્યા. સર્વોદય સમાજનું વાતાવરણ રેંટિયો પ્રગટાવી શકે એવી સર્વગ્રાહી શક્તિ રેંટિયામાં બાપુએ બતાવેલી એ રેંટિયો બાપુના માનને ખાતર રહ્યો હોય તે રોજી આપનારા રેંટિયાના મૂઝરતા કોયડામાં ગુંચાતો જાય છે. લીશુ- ઉછાળ રાજ્યની સત્તા મળતાં સંપૂર્ણ દારૂનિષેધ કાયદો કરવાની હોંસ રાખનાર બાપુના વારસો સંપૂર્ણ દારૂનિષેધ માટે ટેકચંદ સમિતિઓને નીમવી પડે છે. અને હજી તેની સંપૂર્ણ સિદ્ધિમાં ૧૦-૧૨ વર્ષના લાંબા ગાળાનો કાર્યક્રમ રાખવો પડે છે. સ્વાવલંબન, પરિશ્રમ, સેવા અને સાદાઈના સંસ્કારો ઊગતી પ્રજામાં પ્રગટાવનાર નઈ તાલીમ અને તેના પ્રાણદાયક ઉદ્યોગો, કેળવણીખાતાના ચોકડામાં ખેરવાઈ પડ્યા. ગામડે ગામડે હજી કંઈક જીવી રહેલા હાથછડ હાથઘાણી કે હાથવંટીના પ્રાણદાયક ગ્રામોદ્યોગોને સજીવન કરવાના બાપુના આગ્રહો પર યંત્રયુગનાં રાક્ષસી ચક્રો ફરી વળ્યાં. રાજ્યકર્તાઓ અને કોંગ્રેસ મોવડીઓને કાપડની, ચોખાની અને ખાતરની મિલો જ સૂઝે છે. બાપુએ સ્વરાજ્ય ઘડતરનું આયોજન તો સ્વ- રાજ્યની લડતો દરમ્યાન જ તૈયાર કરી મૂકેલું. એમના અઢારવિધ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ એ જ એમનું પ્રાણદાયક અને હજીએ ગામડાંઓની કરોડો પ્રજાને હૂંફ અને શક્તિ આપનારું સર્વોદયનું સર્વોત્તમ આયોજન છે. સ્વરાજ્ય સરકારે કોંગ્રેસના મોવડીઓને બાપુનું એ આયોજન ન ગમ્યું. પંચવર્ષીય યોજનાની ભભકજાળ આગળ એ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ તદ્દન ઝાંખી પડી ગઈ. એની તો ઉપેક્ષા જ થતી ગઈ. ડગલે ને પગલે, ક્ષણે ક્ષણે, ગામેગામ બાપુનો વારસો ભૂલાતો જ ગયો. બાપુના વારસામાં સાદાઈ અને પરિશ્રમ હતાં. ત્યાગ અને સેવા હતાં. બલિદાન અને સમર્પણ હતાં. સંપ અને સહકારની ભાવના હતી. આજે તો ઊલટી ગંગા વહી રહી છે આજે તો બધા પૈસા પાછળ પડ્યા છે. અંગ્રેજ સરકારે રાજ્યતંત્રને અને ભણેલા વર્ગને વૈભવ, મોજશોખ અને એશઆરામની ભયાનક જાળમાં ગુંચવી દીધેલું. તેના મોહપાશ, બાપુની સ્પષ્ટ ચેતવણી છતાં, આપણે ન જ છોડી શક્યા. લાંચ રૂશ્વત, મોંઘવારી, કાળાં બજાર માટે વેપારીઓની લોભવૃત્તિની બદીઓથી હવે આપણે ત્રાસી ગઈએ છીએ છતાં એ દૂર કરવા હજી આપણને અંગ્રેજ સરકારે શીખવેલા થીંગડાં મારવા જ સૂઝે છે. રાજ્ય વૈભવો ચાલુ રાખવા છે, નાપાક નિષ્ક્રિય કેળવણીને વધાર્યા જ કરવી છે. સત્તાની ખેંચતાણ છોડવી નથી. પશ્ચિમના અનર્થકારી અર્થશાસ્ત્રને પકડી રાખવું છે. મિલોના જૂંગળા વધારતા જવા છે. દારૂનિષેધને સાર્વત્રિક કરવા હજી ૧૭ વર્ષ પછી પણ આનાકાની કરવી છે. એવું ઘણું બધું અંગ્રેજ સરકારે શીખવેલું ચાલુ રાખવું છે અને છતાં મોંઘવારી, લાંચ- રૂશ્વત, કાળાંબજાર, કોમી વેરઝેર અને પ્રાંતિય સંકીર્ણતાને દૂર કરવાના એ માટે થીંગડાં જેવી યોજનાઓ જ કરવામાં બધા ગુંચાયા છે.

હજી આપણે ચેતીએ તો બગડતી બાજી સુધરતી જશે. હજી તૂટી પડતી ભારતીય સંસ્કૃતિના ઓલવાતા તેજને જાળવવાની તક છે. એ તત્ત્વોમાં એવી ચિનગારીઓ પડી છે

જેને સમજીએ ઓળખીએ અને સતેજ કરીએ તો બાપુએ પ્રગટાવેલી શક્તિ નવપલ્લવિત થશે ગામડાંની પ્રજા હજી એ સરકારને ઝીલી શકે છે એ શક્તિ બાપુની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં પડી છે, વિનોબાના ભૂદાન ગ્રામદાનના ભગ્ન કાર્યક્રમમાં પડી છે રેંટિયામાં એની સજીવની પૂરેલી છે. એ બધાને અનુકૂળ વાતાવરણ પ્રગટાવી શકે એવી વ્યાપક અને પ્રાણવાન શિક્ષણની શક્તિ બાપુની નઈ તાલીમમાં પડી છે આપણે હજી ચેતીશું ?

વડા પ્રધાન લાલબહાદુર શાસ્ત્રીને એ શક્તિના કંઈક ભણકારા સંભળાયેલા જણાય છે આયોજન પંચને આપેલા પ્રથમ ઉદ્બોધનમાં એમણે જણાવ્યું છે

"આ યોજના વિષેના કાગળોનો અભ્યાસ તો હજી હવે કરીશ. પણ તરત તે વિષે કહેવાનું જે અત્યારે સૂઝે છે તે જણાવું ચોથી યોજના ગરીબાઈ અને બેકારીને નાબૂદ કરે એ મૂળ નીતિ-સૂત્રને આધારે ઘડાવી જોઈએ આ યોજના હવે રાષ્ટ્રના સામાન્ય જનના હિતાર્થમાં થવી જોઈએ "

"આનો અર્થ એ કે, નાના નાના ઉદ્યોગો અને ગ્રામોદ્યોગો પર વધારે ભાર મૂકવો જોઈએ જો કે, એથી "બેઝીક" કે જંગી ઉદ્યોગો ઉવેખવા એમ ન સમજવું આપણું તરત કાર્ય અન્ન, વસ્ત્ર અને છત્ર સૌને પહોંચતાં કરવાનું છે મોટા બંધો બાંધવાના નાણાં ન હોય તો કાંઈ નહિ આપણે નાનકડા કૂવા તળાવ બાંધવા માંડો તેવી જ રીતે રસાયણી ખાતરનાં કારખાનાં જોઈતું કામ ન આપે, તો કાંઈ નહિ છાણ મૂતર ને પાનપત્તી વિ૦ નાં કુદરતી ખાતરથી ખૂટતી ભરપાઈ કરો. સામાન્ય માણસના જીવનને સુધારે એવો આ પ્લૅન હોવો જોઈએ. તો વિકાસ કાર્યોમાં સામાન્ય માણસોનો સહકાર આપણે પામી શકીશું."

('ટાઈમ્સ' ૨૪-૬-૬૪માંથી)

આયોજન પંચ, મધ્યસ્થ સરકાર અને રાજ્ય સરકારો શાસ્ત્રીજીના વિચારો પ્રમાણે વિકાસનાં કામો ગોઠવી શકશે ? જો એમ નહિ થાય, બાપુના સ્વાવલંબનના માર્ગે પાછા આપણે નહિ વળીએ તો ભગવાન જ આપણને બચાવી શકે

★

[અનુસંધાન, પૃષ્ઠ ૧૩૨]
પચાવી પાડયો છે. હિંદની મૈત્રીને દગો પણ દીધો છે. એ જ ચીન પોતાનું પ્રભુત્વ દક્ષિણ એશિયામાં વધારવા પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે. આમ, ખસતું ખસતું ચીન હિંદ સુધી આવી હિંદને ઘેરી હિંદને ઓહીયાં કરવા પ્રયત્ન નહિ કરે?–એનું એ પગલું સામ્યવાદી વિચારસરણીને અનુકૂળ આવે એમ છે, ચીન સહઅસ્તિત્વમાં નથી માનતું આ તરફ અમેરિકા ૨૦૦૦ માઈલ દૂરથી એશિયામાં પોતાનું પ્રભુત્વ જાળવી રાખવા લડાઈ કરવા સુધી તૈયારી બતાવી રહ્યું છે મુક્ત દુનિયા અને સ્વાતંત્ર્યને નામે તો અમેરિકા ગમે ત્યાં ગમે તે અડપલાં કર્યાં કરે, તે શું યોગ્ય છે? એશિયા એશિયાની પ્રજા માટે છે ત્યાં અમેરિકાએ શું કામ હાથ નાખવો જોઈએ? અને એશિયાની પ્રજાને મદદ કરવાનો પહેલો હક્ક એશિયાના દેશોનો કે ૨૦૦૦ માઈલ દૂરના અમેરિકાનો! જો એશિયાના દેશોનો હોય તો ચીનનું તથા ઉત્તર વિયેટનામનું વલણ આપણે યોગ્ય ગણવું જોઈએ તો બીજી બાજુ ચીન આમ પોતાનું પ્રભુત્વ વિસ્તારતું આપણા બારણા સુધી આવી આપણને ઓહીયાં નહિ કરે તેની શી ખાત્રી? આ ન્યાયે ભલેને અમેરિકા ચીન સાથે અથડાતું, એ દક્ષિણ પૂર્વ એશિયામા આપણું જ કામ કરી રહ્યું છે; તો એને વધાવવું જોઈએ? તો બીજી બાજુ રૂસે વિયેટનામને છૂટું મૂકવા દરખાસ્ત મૂકી છે, દરેક પ્રશ્નને એના ગુણ–દોષથી તપાસવાના હોય તો આપણી બિનજોડાણની નીતિ અનુસાર આપણે જનરલ દ'ગોલની દરખાસ્તને ટેકો આપવો જોઈએ. વિયેટનામના લોકો અંદર અંદર એમનો પ્રશ્ન ઉકેલી લેશે., પરંતુ ભારતે પોતાની નીતિ પોતાના સંરક્ષણનો ખ્યાલ રાખી ન ઘડવી જોઈએ? અને એ દૃષ્ટિએ આપણે અમેરિકાને જ ટેકો આપવો જોઈએ. હિંદે આ અંગે પોતાની નીતિ ખબર વિચારીને ઘડવી જોઈએ. અત્યાર પૂરતી તો શ્રી. શાસ્ત્રીએ વિએટનામમાં ૧૯૫૪ની પરિસ્થિતિની પુનઃસ્થાપના કરવાની માગણી કરી છે

*

ભાવ-વધારાનો પ્રશ્ન

છેલ્લા આ એક વર્ષમાં જેટલો કૂદકે ને ભૂસકે ભાવ–વધારો (લગભગ ૩૩ ટકા) થયો છે એટલો ક્યારેય થયો નથી. સરકાર વેપારીઓનો વાંક કાઢે છે અને વેપારીઓ સરકારનો વાંક કાઢે છે ગરીબ જનતા આમાં પીસાય છે પહેલાના કરતાં એના હાથમાં પૈસા કંઈક વધારે આવે છે પણ તે પૈસા પહેલાં જેટલો માલ ખરીદી આપતા નથી. એના ગજવામાંના પૈસા દિવસે દિવસે ઓગળતા જાય છે.

વેપારીઓની સંઘરાખોર વૃત્તિને લીધે માલના ભાવ વધે છે પરંતુ આ સંઘરાખોરી ઓછી થાય યા નાબૂદ થાય તો પણ હાલના સંજોગોમાં ભાવ વધવાના જ છે ગરબડ ક્યાંક બીજે છે. અલબત્ત, સંઘરાખોરી તો નાબૂદ થવી જ જોઈએ જ્યારે જનતા મોંઘવારીની કારમી ભીંસમાં પીસાતી હોય ત્યારે વેપારીઓ માલને સંઘરી છુપાવી રાખી, બનાવટી અછત ઊભી કરી, 'વધુ નફો મેળવવા પ્રયત્ન કરે એ તદ્દન અસામાજિક વૃત્તિ છે, જેને માટે સમાજવાદી ધ્યેયને વરેલા દેશમાં ક્યાંય સ્થાન ન હોવું' જોઈએ. પરંતુ સંઘરાખોરી એ રોગ નથી, પણ રોગનું લક્ષણ છે' એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

મૂળ રોગ છે માલની અછતનો, સમાજની જરૂરી બાબતને પહોંચી વળે એટલું ઉત્પાદન નથી થતું અને તેને લીધે ભાવ વધે છે. આ મોંઘવારીની કારમી ભીંસમાંથી 'બચવું' હોય તો એક માત્ર ઉપાય છે અને તે એ કે પ્રજાએ ઉત્પાદન વધારવું જોઈએ, કોઈ પણ ભોગે જ્યાં

ઉત્પાદન વધારે હશે ત્યાં સંઘરાખોરીને સ્થાન જ નહિ હોય, તેમજ ભાવની સપાટી પણ નીચી જ રહેશે, પૈસાની ખરીદશક્તિ વધુ રહેશે. ઉત્પાદન જ જો ઓછું હશે તો સ્ટેટ ટ્રેડિંગ કે અંકુશો કે ભાવ-નિયમન પ્રજાની મુશ્કેલીનો પાર નહિ લાવી શકે, વખતે માલ મેળવવાની ચોડીઘણી તકલીફો ઓછી કરશે એટલું જ, ખરો ઉપાય ઉત્પાદન વધારવામાં જ છે.

સાથે એ પણ ખ્યાલમાં રહેવું જોઈએ કે ભાવ-વધારો એ તત્ત્વતઃ અનિષ્ટ નથી જ. વિકસતા અર્થતંત્રમાં ભાવ-વધારો અનિવાર્ય છે. તેમજ સમાજવાદમાં કે મૂડીવાદમાં જ્યાં સર્વોદયનો ધ્યેય સિદ્ધ કરવો છે ત્યાં માલના ભાવ તો વધવાના જ. કારખાનાના માલિક પાસેથી મજૂરો કે કારીગરોને સારાં કપડાં, સારો પૌષ્ટિક ખોરાક, રહેવાનાં સગવડભર્યાં મકાન, રેડિયો, સ્કુટર વગેરે, તથા તેમનાં બાળકોને શિક્ષણની સુવિધાઓ અપાવવી હશે તો માલિક કંઈ એ બધું પોતાના ગજવામાંથી કાઢીને નથી આપવાના. સ્વાભાવિક રીતે જ એ એમના માલના ભાવ વધારશે જ. જેમ માલિકને ઉત્પાદનની પડતર કિંમત વધુ થશે તેમ તે માલનો ભાવ પણ વધારશે જ તે સ્વાભાવિક છે. આમ જ સમાજને ખેડૂતના હાથમાં વધુ પૈસા પહોંચતા કરવા હશે, ખેડૂતોને પોતાની જમીન પર ખેતી કરતા કરવા હશે, ટ્રેક્ટર, ઘર, રેડિયો, પાણી, સારા ઓજારો, માલસામાનના હેરફેરની સુવિધા વગેરે કરી આપવાં હશે તો તે માટે પણ પ્રજાએ અનાજના ભાવ વધારે આપવા જ પડશે. તો જ ખેડૂત આબાદ થશે. તે જ રીતે શિક્ષકોની જેમ પોતાની અંગત શક્તિની સેવાઓ આપી સમાજમાં મદદરૂપ બનતા વર્ગનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવું હશે તો તેમને પણ વધારે આવક કે પગાર સમાજે આપવાં જ પડશે. પણ આ સર્વોદય થાય ક્યારે? પ્રજાનો દરેક માનવી કમર કસીને મહેનત કરશે ત્યારે. આળસની સામે સમાજ યુદ્ધ માંડશે ત્યારે. વિકસતા અર્થતંત્રમાં પ્રજાનું ચોરી યા બીજાની કમાઈ અને મહેનત પર નભવાનું માનસ નહિ ચાલે. એને માટે તો "મહેનત કરો, કમાઓ અને વાપરો"ની વૃત્તિ જોઈએ. અને ઉત્પાદન વધારે હશે તો ભાવો વધારે હશે છતાં જો પૈસાની યોગ્ય અને સમાન વહેંચણી હશે તો પૈસાની ખરીદશક્તિ પણ વધુ અસરકારક રહેશે તથા વ્યક્તિની ખરીદશક્તિ પણ વધશે. આ પરિસ્થિતિમાં ભાવ-વધારો એ અનિષ્ટ નથી.

ભાવ વધારે ને કાબૂમાં રાખનારા બીજાં પરિબળો છે. જેમ માલની અછતને લીધે ભાવ વધે છે તેમ જ સમાજમાં પૈસાનું પ્રમાણ પણ જો માલ કરતાં વધી જાય તો પણ ભાવ વધે છે. અહીં આગળ સરકારની આર્થિક નીતિ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. સરકાર યોજના ઘડે છે અને બજારમાં પરદેશથી પૈસાની મદદ મેળવી તથા વધુ નોટો છાપી બજારમાં વધુ પૈસા ફરતા મૂકે છે. આ સાથે જો યોજના મુજબ ઉત્પાદન ન વધે તો અથવા તો યોગ્ય યોજનાઓ ન થાય યા યોગ્ય યોજનાઓના લક્ષ્યાંક સિદ્ધ ન થાય તો બજારમાં નાણાં વધુ ફરતાં થવાથી ભાવ-વધારો થવાનો જ. આ પરિસ્થિતિમાં ભાવ-વધારો અટકાવવા સરકારે બજારમાંથી વધારેનાં નાણાં પાછાં ખેંચી જ લેવાં જોઈએ, અને સાથે સાથે લોકોએ બચત કરવાની તેમ જ કરકસર કરવાની વૃત્તિ ખીલવવી જોઈએ. વિકસતા અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદન તથા બજારમાં પૈસાનો સપ્રમાણ ફેલાવો એકી સાથે કદમ મિલાવી નહિ જ ચાલી શકે છતાં તે વચ્ચેની અસમાનતા બને તેટલી ઓછી હોવી જોઈએ. ઉત્પાદન વધાર્યા વગર સરકારની આર્થિક નીતિને લીધે માલિકો, મજૂરો, કારીગરો કે ખેડૂતોના હાથમાં વધુ પૈસા જશે તો ભાવ-વધારો થવાનો જ અને એને લીધે પ્રજાની હાડમારી વધશે જ. સરકારી લોન કે પરદેશી મદદ કે બેંકની ધિરાણ પદ્ધતિને લીધે લોકોના હાથમાં ઉત્પાદન કર્યા પહેલાં પૈસા આવે છે અને ત્યાર પછી તેમાંથી યોગ્ય ઉત્પાદન નથી થતું ત્યારે કરુણ પરિણામો સર્જાય છે, જેના આજે આપણે, મદદ અંગે ભોગ થયેલા છીએ. સરકારે આ અંગે વધુ ચોક્કસ અને અસરકારક નીતિ ઘડવી જોઈએ. લાગવગ, પૈસા અને સમયની અનુકૂળતાને જોરે કેટલાય

લોકોએ સરકારી લોન, કવોટા, શેર વગેરે ઉપર એકોમાંથી ધીરાણુ વગેરે મેળવ્યું છે અને સામે કશું જ નહિ કે નહિવત્ જેવું ઉત્પાદન કરી આપ્યું છે! સાથે સાથે સરકારે આપણા ગજાબહારની યોજનાઓ ન ઘડવી જોઈએ. "હંમેશાં પહેલાં"વાળી વૃત્તિને કાબૂમાં રાખવી જોઈએ. દેશની શક્તિ હોય તેવી જ યોજનાઓ ઘડવી જોઈએ. મોટી મોટી શક્તિબહારની યોજનાઓ ઘડવી, અને પછી પહોંચી ન વળાય એટલે લોકો પર ગજા ઉપરાંત ટેકસ નાંખવા, પરદેશથી પૈસા લાવવા, તે લાવવા ખર્ચ કરવા, તે ફરી પાછા વાળવા લોકો પર ટેકસ નાખવા, વધુ નોટો છાપવી અને બજારમાં વધુ નોટો ફરતી કરવી એ બધું લાંબો વખત ન ચાલી શકે. આમાંથી કરુણ પરિણામો જ આવે. વિશેષ, આપણે જો વ્યવસ્થિત અર્થતંત્ર વિકસાવવું હોય તો કોઈ પણ ભોગે અનાજના મામલામાં સ્વાવલંબી થવું જ જોઈએ.-આપણી યોજનાઓએ એને Top Priority–શિરોય અગત્યતા આપવી જ જોઈએ. જમીન અને ખેતી બીજા કેટલાય ઉદ્યોગોને ટકાવી શકે છે અને તે દ્વારા આખા અર્થતંત્રને સદ્ધર બનાવી શકે છે, અને ઔદ્યોગીકરણને સરળ બનાવે છે. જ્યાં સુધી સરકાર એની આર્થિક નીતિ તથા યોજનાઓ આ વસ્તુને લક્ષમાં લઈ નહિ ઘડે ત્યાં સુધી સદ્ધર અર્થતંત્ર સિદ્ધ થવું અશક્ય છે. ધરતી એ મા છે એ ચોક્કસ જાણજો.

વિશેષ, સરકારી તંત્રોની રુશ્વતખોરી, અનઆવડત, બેદરકારી તથા નિષ્ક્રિયતા ભાવ-વધારામાં ભયંકર ફાળો આપે છે. કરોડો રૂપિયાનાં સીમેન્ટ તથા અનાજ સરકારી ગોડાઉનોમાં બગડી જાય છે અને પાંચ થેલી સીમેન્ટ કે મણુ ઘઉંચોખા કે બે-પાંચ શેર તેલ માટે પ્રજાને વલખાં મારવાં પડે ત્યાં ભાવવધારા સિવાય શું પરિણામ આવી શકે! લાયસન્સ અંકુશ વગેરે સરકારી નીતિનો અતિરેક થવાથી પણ સંઘરાખોરી ઊભી થાય છે અને બનાવટી અછત ઊભી થાય છે, જે ભાવ-વધારામાં પરિણમે છે. અને આ પરિસ્થિતિમાં ભાવવધારો રોકવામાં સરકારી તંત્રોનાં બધાં પગલાં પણ નિષ્ફળ જાય છે. "ઘર ફૂટે ઘર જાય" તેમ સરકારનું પણ થાય છે અને સંઘરાખોરો તેનો લાભ ઉઠાવે છે. આ પરિસ્થિતિમાં ભાવનિયમન પદ્ધતિ કે સ્ટેટ ટ્રેડિંગની ધમકી પણ કામિયાબ નથી બની શકતી. તેમજ ભાવનિયમનનાં કે સ્ટેટ ટ્રેડિંગનાં પગલાં પણ કામિયાબ નહિ નીવડી શકે. જેટલો સરકારી વહીવટ સાફ હશે તેટલી વધુ અસરકારક સરકાર થઈ શકશે, અને વધતા ભાવોને કાબૂમાં રાખી શકવા શક્તિમાન થઈ શકશે.

વળી સરકારે યોજના ઘડતી વખતે સર્વોદયનો જ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. સરકાર જો સમાજના અમુક અંગો જ વિકસાવવા પ્રયત્ન કરશે તો ઉત્પાદન-પણ તે જ બાબતનું વધશે અને બીજી બાબતનું નહિ વધે. આથી પણ સમાજમાં આર્થિક સમતોલ નહિ રહે. દરેક ઉદ્યોગનો વિકાસ થવો જોઈએ અને તે એક સાથે થવો જોઈએ એ આવશ્યક છે, જેથી સમાજના બધા સ્તરોના હાથમાં પૈસા જાય. તેમ ન કરવાથી અમુક જ વર્ગના હાથમાં પૈસા વધશે જેને પરિણામે અસમાન ભાવ વધારો થશે-અને આજે જેમ બને છે તેમ એવું પણ બનતું જ રહે કે ગરીબો ગરીબ જ રહે અને યોજનાઓ તથા સરકારી આર્થિક નીતિઓનો લાભ પૈસાદારોને જ મળ્યા કરે. આમ થતું નિવારવા સરકારે સમાજના દરેક અંગને સરખું મહત્ત્વ આપી તેમને યોગ્ય રીતે વિકસાવવા જોઈએ અને તેમ થશે તો જ સાચો સર્વોદય થઈ શકશે જેથી ઉત્પાદન પણ વધશે, ભાવવધારો પણ સમાન રીતે થશે, પૈસાની ખરીદશક્તિ પણ દૃઢ રહેશે અને લોકોની ખરીદશક્તિ પણ વધશે.

દેશનું અર્થતંત્ર સદ્ધર કરવું હોય તો દેશના હાકેમો તથા અર્થશાસ્ત્રીઓએ એક સાથે કદમ મિલાવી દેશની શક્તિનો ખ્યાલ રાખી, વાસ્તવિક યોજનાઓ ઘડવી જોઈએ તથા વ્યવહારુ અર્થનીતિ ઘડવી જોઈએ. તેમનો ધ્રુવતારક હોવો જોઈએ સર્વોદય.

તા. ૧૦-૮-૬૪

નગરચર્યા

નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી

['નગરચર્યા'માં સંભાળીને રજૂ કરેલા વિચારો સાથે સંચાલક કે લેખક સંમત છે એમ નથી તેમ જ વિચારોની જવાબદારી પણ તેમની નથી. —સંચાલક]

- કોંગ્રેસને પ્રાણવાન બનાવો.
- ઇન્દુકાકા કરે છે એ બરાબર જ કરે છે, નહિતર તો મારા હાળા આ કોંગ્રેસીઓ કોઈને ગાંઠે એવા નથી.
- કોંગ્રેસ સંગઠનને એક બાજુ સત્તાની હોંસાતોંસીનો રોગ લાગુ પડ્યો છે તો બીજી બાજુ તેનાં મૂળ જૂથવાદની ઉધઈ કોરવા બેઠી છે. એને જનતાના સુખની તો કંઈ પડી જ નથી.
- ગમે તેવી તોય કોંગ્રેસ જ લોકોની થશે. આ સામ્યવાદીઓનો શો ભરોસો? લાગ આવે દેશને ય વેચી આવે. પેકિંગ-પરસ્તોની દાનત કદી ફળવાની નથી.
- કોંગ્રેસ પક્ષના સુધારામાં નફાખોરો અને સંગ્રહખોરો માટે એક પણ શબ્દ નથી.
- મોંઘવારીની પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ સામ્યવાદીઓ અંધાધૂંધી ફેલાવવા માગે છે.
- અસંતોષની જ્વાળા પ્રકટાવનારાઓ આજે જ્યારે લોકો અન્ન વિના તરફડે છે ત્યારે હડતાલો પાડી ગરીબોની રોજી ઝૂંટવી લઈ કઈ ઇન્સાનિયત બતાવે છે!
- તેલમાં વેપારીઓ ત્રણ કરોડ કમાયા. અને પ્રજાને ત્રણ પરી તેલના સાંસા પડયા.
- ઇન્દુભાઈ પોતાના અનુયાયીઓને કાબૂમાં રાખી શકતા નથી. એમના અનુયાયીઓએ હડતાલ પાડી પણ ભાંગફોડ અને પથ્થરબાજી ન કરવાનો આદેશ ન માન્યો. તો પછી એ નેતાગીરી શા કામની?
- ઇન્દુકાકાએ શુક્રવારથી તોફાન ન થાય અને બજાર રાબેતા મુજબ ચાલે નહિ તો અનિશ્ચિત સમય માટે ઉપવાસ પર જવાની જાહેરાત કરી એટલે જ બધું થાળે પડી ગયું.
- આજ સુધી અમદાવાદના ઇતિહાસમાં લોકો પર ઘોડા નહોતા દોડાવાયા તે બળવંતભાઈએ ચીફ મિનિસ્ટર થઈને દોડાવી બતાવ્યા. આ સિવાય એમણે આવીને નવું શું કરી બતાવ્યું?
- સરઘસ પર ઘોડા દોડાવ્યા એટલે જ લોકો ઉશ્કેરાયા. બાકી સરઘસ તો વ્યવસ્થિત રીતે જ આગળ વધતું હતું.
- ગોળીબારની અદાલતી તપાસ કરો.
- લોકોએ વિરોધ પ્રગટ કરવો હોય તો લોકશાહી રીતે કરવો જોઈએ, હિંસક તોફાનો દ્વારા નહિ.
- સંઘરાયેલ અનાજ બહાર આણવા વેપારીઓને બે સપ્તાહનો સમય આપો. દાદ ન આપે તો પછી અસરકારક ઉગ્ર પગલાં લો.
- જો પરિસ્થિતિ મુશ્કેલ બને તો મોટાં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રોમાં અનાજનું રેશનિંગ દાખલ કરવાની તૈયારી કરો.
- વેપારીઓ નહિ ગાંઠે તો સરકાર ક્રાંતિકારી પગલાં લેતાં અચકાશે નહિ!
- ઘરમાં બેઠા હોઈએ અને પોલીસ આવીને મારી જાય છે તેની અમારે ફરિયાદ કોને કરવી?
- ભાવો અને અછતનો પ્રશ્ન આંદોલનોથી નહિ ઉકલે.
- અનાજ અંગેની ઝોન પદ્ધતિ રદ કરો.
- હડતાલ પાડવી એ દરેક નાગરિકનો બંધારણે બક્ષેલો હક્ક છે.

☆

‘ક્રાઉન’ એ ક્રાઉન જ છે

ભારતમાં સર્વોત્તમ

ક્રાઉન બ્રાન્ડ

PURE ALUMINIUM THE CROWN

એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો જ વાપરો

૧. વિશુદ્ધ એલ્યુમિનિયમમાંથી બનાવવામાં આવે છે એટલે માનવ તંદુરસ્તી માટે તદ્દન સલામત છે.

૨. યોગ્ય એવાં જાડા પતરામાંથી બનાવાય છે એટલે ઘણા જ મજબૂત હોઈ લાંબો સમય ટકે છે.

૩. તેની પાછળ ૪૬ વર્ષનો એકધારો અનુભવ પથરાયેલો છે. આજનો આધુનિક ઘાટ તેને આભારી છે.

૪. કોઈપણ સ્થળે તદ્દન વ્યાજબી ભાવે સહેલાઈથી મળે છે ને કરોડોની સંખ્યામાં વપરાઈ રહ્યાં છે.

શાળાએ જતાં બાળકો માટે તેમ જ હવાઈ-મુસાફરી માટે વિવિધ માપની આકર્ષક સુટકેસો અને બીજી એનોડાઇઝ્ડ (વિવિધ રંગી) વસ્તુઓ અમારી ખાસ વિશેષતા છે.

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

"ક્રાઉન એલ્યુમિનિયમ હાઉસ" : ૨૩, બ્રેબોર્ન રોડ, કલકત્તા-૧

મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, દિલ્હી.

ઝાડા, મરડો અને સંગ્રહણી માટે

એન્ટિ ડીસેન્ટ્રોલ

એન્ટિ ડીસેન્ટ્રોલ એ અનુભૂત અને તાત્કાલિક ફળ આપનાર આયુર્વેદિક બનાવટ છે. ઈન્દ્રજવ, કડાછાલ, બીલીગર્ભ, નાગરમોથ, સૂંઠ વગેરેના ઘનસત્વ અને અફિણ તથા પર્પટીના યોગમાંથી બનાવેલ છે. અતિસાર, મરડો અને સંગ્રહણી

અતિસાર કે જેમાં પાતળા પાણી જેવા અને વારંવાર દસ્ત થતાં હોય; મરડો કે જેમાં લોહી અને પરૂવાળો, પેટમાં ચૂંક સાથે, વારંવાર થોડો થોડો ઝાડો થતો હોય, તેમજ સંગ્રહણી કે જેમાં કોઈ વખત પાતળો, દરરોજ કાચા અગર પાકા દસ્ત થવા, ખાધેલું અનાજ પાચન થયા વિના ઝાડા સાથે નીકળી જવું, દિવસ થાય પાછો બંધ રહે, વળી પાછા ઝાડા થાય તેમજ કોલેરા વગેરે રોગોમાં આ દવા તરત જ ફાયદો કરે છે.

આ બનાવટ જંતુઘ્ન, દીપન, પાચન અને આંતરડાને મજબૂત કરનારી છે. સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક સર્વે માટે અત્યુત્તમ છે.

૨૪ ગોળી આ. ૧ નો રૂા. ૧, ૨૫૦ ગોળીના રૂા. ૮

ઊંઝા ફાર્મસી, ઊંઝા. (ઉ. ગુજરાત)

મુંબઈ રાજ્યના સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ :—ઊંઝા ટ્રેડીંગ કંપની.
રીલીફ રોડ, હાજા પટેલની પોળ, અમદાવાદ.

दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

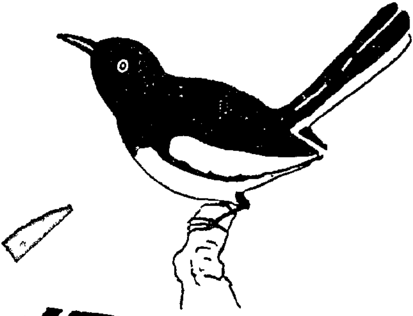

પ્રસ્થાન

આદ્યતંત્રી : રામનારાયણ વિ॰ પાઠક

સંચાલક રણછોડજી કે॰ મિસ્ત્રી

વર્ષ ૩૯
અંક ૧૧
સંવત ૨૦૨૦
ભાદરવો

'ક્રાઉન' એ ક્રાઉન જ છે

ભારતમાં સર્વોત્તમ

ક્રાઉન બ્રાન્ડ

PURE ALUMINIUM THE CROWN

એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો જ વાપરો

૧. **વિશુદ્ધ એલ્યુમિનિયમમાંથી** બનાવવામાં આવે છે એટલે માનવ તંદુરસ્તી માટે તદ્દન સલામત છે

૨. યોગ્ય એવાં જાડા **પતરામાંથી** બનાવાય છે એટલે ઘણા જ મજબૂત હોઈ લાંબો સમય ટકે છે.

૩. તેની પાછળ ૪૬ વર્ષનો એકધારો અનુભવ પથરાયેલો છે. આજનો આધુનિક ઘાટ તેને આભારી છે.

૪. કોઈપણ સ્થળે તદ્દન **વ્યાજબી ભાવે** સહેલાઈથી મળે છે ને કરોડોની સંખ્યામાં વપરાઈ રહ્યાં છે.

શાળાએ જતાં બાળકો માટે તેમ જ હવાઈ-મુસાફરી માટે વિવિધ માપની આકર્ષક સુટકેસો અને બીજી એનોડાઇઝડ (વિવિધરંગી) વસ્તુઓ અમારી ખાસ વિશેષતા છે.

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

"ક્રાઉન એલ્યુમિનિયમ હાઉસ" : ૨૩, બ્રેબોર્ન રોડ, કલકત્તા-૧

મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, દિલ્હી

ઝાડા, મરડો અને સંગ્રહણી માટે

એન્ટિ ડીસેન્ટ્રોલ

એન્ટિ ડીસેન્ટ્રોલ એ અનુભૂત અને તાત્કાલિક ફળ આપનાર આયુર્વેદિક બનાવટ છે. ઇન્દ્રજવ, કડાછાલ, બીલીગર્ભ, નાગરમોથ, સૂંઠ વગેરેના ઘનસત્વ અને અફિન તથા પર્પટીના યોગમાંથી બનાવેલ છે. અતિસાર, મરડો અને સંગ્રહણી

અતિસાર કે જેમાં પાતળા પાણી જેવા અને વારંવાર દસ્ત થતા હોય, મરડો કે જેમાં લોહી અને પરુવાળો, પેટમાં ચૂંક સાથે, વારંવાર થોડો થોડો ઝાડો થતો હોય, તેમજ સંગ્રહણી કે જેમાં કોઈ વખત પાતળા, કઠણ, કાચા અગર પાકા દસ્ત થવા, ખાધેલું અનાજ પાચન થયા વિના ઝાડા સાથે નીકળી જવુ, દિવસ થાય પાછા બંધ રહે, વળી પાછા ઝાડા થાય તેમજ કોલેરા વગેરે રોગોમા આ દવા તરત જ ફાયદો કરે છે.

આ બનાવટ જંતુઘ્ન, દીપન, પાચન અને આંતરડાંને મજબૂત કરનારી છે. સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક સર્વે માટે અત્યુત્તમ છે.

૨૪ ગોળી બા. ૧ ના રૂા. ૧, ૨૫૦ ગોળીના રૂા ૮

ઊંઝા ફાર્મસી, ઊંઝા. (ઉ. ગુજરાત)

મુંબઈ રાજ્યના સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ :-ઊંઝા ટ્રેડીંગ કંપની :
રીલીફ રોડ, હાજા પટેલની પોળ, અમદાવાદ

પ્રસ્થાન

દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્ પાદમ્ ॥ ભાદ્ર સંવત ૨૦૨૦ વર્ષ ૩૯ મું : અંક ૧૧

આનંદ ભવન

—સુન્દરમ્

(૧) —તેરમા દિવસે

ફરી ઝંડા પાછા ફરફરી રહ્યા ટોચ પર જો,
ઝુકી આવ્યા નીચે અરધ પથ, આખું ગગન આ
હતું રોતું, તેના અસહ્ જલભારે ગલિત થૈ
ઢળ્યા, એ સૌ પાછા ગગન તણી જો ગોદ ગ્રહતા.

રડ્યાં લાખ્ખો નેત્રો, અયુત હૃદયો હા વલવલ્યાં,—
તમારા સાંનિધ્યે સકલ બનતું ઉત્સવ સદા,
બન્યું તેવું આ યે પરમ ક્ષણમાં, કોટિ જનને
તમે કેવો દીધો જ્વલજ્વલત શોકોત્સવ મહા!

ફરી ઝૂકે હૈયું જગત ભરનું આજ—તમ હા
કશા ગેબી સ્પર્શે લખ લખ ઉરો શાં સળવળતાં,
ઉમંગો, ઉત્સાહો, મુદિત મન, પ્રાણોની પુલકો—
ફરી છોળે છોળે ધરતીપટ આપે છલકિયો.

હતા જન્મ્યા જ્યાં, તે લઘુક હતું આનંદ-ભવન,
તમે ઝંખ્યું: આખ્ખું કરવું જગ આનંદ-ભવન.

૭.૭.૬૪

(૨) —કણ-કણ વિષે

થશે કિંતુ ઝંખ્યું અખિલ જગ આનંદ-ભવન?
કશી આ સૃષ્ટિમાં કુટિલ ગતિ છે માનવ તણી,
અહીં શાં શાં હા દલ ઉલટતાં દુર્મનસનાં,
કશી આક્રોશંતી કરત ધરતી દીન રુદન!

તમે આવા વિશ્વે પ્રબલ ગતિ પ્રેરી હૃદયના
નિગૂઢા ભાવોની, વિરલ કરુણા પ્રેમ બળની,
અને હૈયે હૈયે નિજ હૃદયને સ્થાપિત કરી
વસ્યા શા ઐકાત્મ્યે કણ કણ વિષે ભૂર્મિ-ઉરના!

સદાનાં એ નેત્રો પુલક ધરતાં એહ અમલા
હજી ખોલી રહેતાં, શિથિલ મનને સ્ફૂર્ત કરતાં,
મહા ભાવિ અર્થે ચરણ મહીં હા શક્તિ ભરતાં,
અનેરી ઉષ્માએ નિખિલ જગ આલિંગી ઠરતાં.

મહા ઉત્સાહે જે ધરતી-પટ મૂર્તિ વિચરી ગૌ,
હવે એ લ્હેરંતી ગગન-ધ્વજની ટોચ પર જો.

卐

સમયની સાથે સાથે...

નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી

કોમનવેલ્થ પરિષદ

ગયે મહિને ઇંગ્લેન્ડમાં કોમનવેલ્થ પરિષદ ભરાઈ ગઈ. હિંદ તરફથી વડા પ્રધાન શ્રી. શાસ્ત્રી માંદગીને કારણે ત્યાં ન જઈ શકયા એટલે શ્રી. ટી. ટી. કે. અને શ્રીમતી ઇંદિરા ગાંધી એમના પ્રતિનિધિ તરીકે ત્યાં ગયાં. ત્યાં શ્રી. ટી. ટી. કે.એ 'પેટ્રોનાઈઝીંગ સ્પિરિટ'થી એવો દેખાવ કરવા પ્રયત્ન કર્યો કે હિંદ અહીં બીજાં રાષ્ટ્રોને એમના પ્રશ્નો હલ કરવામાં મદદ કરી શકે તે હેતુથી આવે છે—ખાસ કરીને આફ્રિકાના ઊગતા દેશોને. હિંદને આ પરિષદ પાસેથી કંઈ લેવા–માગવાનું છે નહિ. પરંતુ પરિષદને અંતે બહાર પડેલી યાદીમાં અગાઉ કયારે પણ કાશ્મીર પ્રશ્નનો ઉલ્લેખ નહિ થયેલો તે પરિષદની નીતિ વિરુદ્ધ જઈ કરવામાં આવ્યો. મૂળથી કોમનવેલ્થ પરિષદનો શિરસ્તો છે કે તેના રાષ્ટ્ર સભ્યોની આંતરિક બાબતમાં પરિષદમાં ચર્ચા કરવી નહિ કે પરિષદે દખલ કરવી નહિ, તેનો ભંગ કરી આ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો. છતાં શ્રી. ટી. ટી. કે. અને શ્રીમતી ઈંદિરા ગાંધી આ કાર્યવાહીમાં મૂંગા સાક્ષી રહ્યાં, અને એ ઉલ્લેખ થવા દીધો.

બચાવમાં શ્રી. ટી. ટી. કે.એ જણાવ્યું કે એ ઉલ્લેખ બિલકુલ નિર્દોષ હતો અને ઓપચારિક હતો.

સવાલ એ ઉપસ્થિત થાય છે કે આજે ૧૭ વર્ષે આ અંગે આનો ઉલ્લેખ કેમ પહેલીવાર થયો? કેમ થવા દીધો? પંડિતજી જે રોકી શકયા તે શ્રી. ટી. ટી. કે. ન રોકી શકયા હોત? આવો જ ઉલ્લેખ એમણે ચીને હિંદ ઉપર હુમલો કર્યો તે પગલાંને વખોડતો કેમ ન કરાવ્યો? અને એ નિર્દોષ ઉલ્લેખો કરનાર સૌ તટસ્થ છે! નિર્દોષ છે! આ પ્રશ્નના ઉકેલમાં હિંદને મદદકર્તા છે! બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ ખૂબ ઊંડા હોય છે. એઓ કોઈ પણ પગલું ભરતા હોય છે તેની અસર ઘણે લાંબે ગાળે વર્તાતી હોય છે. જે મુત્સદ્દીઓ જોખી જોખીને શબ્દો વાપરતા હોય તે અમસ્તા આવા ઉલ્લેખો કરે નહિ. સ્વ૦શ્રી. પંડિત નેહરુએ પણ એક વાર જાહેર કર્યું હતું કે કાશ્મીર પ્રશ્નના ઉકેલમાં ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા આડે આવે છે, એ લોકો જ કાશ્મીર પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવા દેતા નથી. અને આપણે જાણીએ છીએ કે હિંદને નબળું પાડવા જ ઇંગ્લેન્ડે ભારતને ભાગલા પાડીને સ્વતંત્ર બનાવ્યું. પાકિસ્તાન તેમની સાથે સીટો-(S. E. A. T. O.)ના કરારથી પણ જોડાયેલું છે. પાકિસ્તાનમાં ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાનાં થાણાં—લશ્કર વગેરે પણ છે. ઇંગ્લેંડ-અમેરિકાએ ભારતના ઉગ્ર વિરોધ વચ્ચે પાકિસ્તાનને લશ્કરી મદદ કરી છે જેથી પાકિસ્તાનની શક્તિ વધી છે, અને તે અવિરત શક્તિથી આજે હિંદ સાથે વર્તેવાર કરે છે, અને હિંદને કનડે છે.

ચીને પણ હિંદનો કાશ્મીરનો કેટલોક મુલક પાકિસ્તાન પાસેથી પડાવી લીધો છે અને બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓએ ચીનના હિંદ ઉપરના હુમલા વખતે હિંદને હથિયારની મદદ કરી તે સાથે તેમણે ચીનને પણ વિમાનો વગેરે વેચ્યાં—આજે પણ ઈંગ્લેન્ડ ચીનને લડાઈના 'સ્ટ્રેટેજિક' સાધનો વગેરે વેચે છે, જે ચીન હિંદ વિરુદ્ધ પણ ભવિષ્યમાં વાપરી શકે! આ બ્રિટિશ

મુત્સદીઓ વિના કારણ પરિષદના આખરી નિવેદનમાં કાશ્મીરનો ઉલ્લેખ ન કરાવે, ફક્ત એનો હેતુ હજી છતો નથી થયો.

વિ કાશ્મીર હિંદ સાથે કાયદેસર રીતે જોડાયેલું છે. હિંદ કાયદેસર રીતે કાશ્મીરમા 'પ્લેબીસાઇટ' લેવા બંધાયેલું નથી—સિવાય કે તે પોતાની મરજીથી પોતાને સંતોષવા તેમ કરે. કોઈ પણ દેશ હિંદને તેમ કરવા કાયદેસર રીતે ફરજ પાડી શકતો નથી. અને જ્યાં ઈંગ્લેન્ડ-અમેરિકા હિંદને તેમ કરવા એક કે બીજી રીતના યુ નોમાં પ્રસ્તાવ મૂકી હિંદને ગૂંચવે છે ! કાયદેસર રીતે હિંદ સાથે જોડાયેલા મુલકનો થોડો ભાગ પાકિસ્તાને પોતાના કબજામાં બળજબરીથી રાખ્યો છે અને હિંદની ભૂમિ ઉપર આક્રમણ કર્યું છે જે પાકિસ્તાને પાછું હઠાવવું જોઈએ; અને પાકિસ્તાનને હિંદની ભૂમિમાથી બહાર કાઢવામાં યુ.નો એ મદદ કરવી જોઈએ; અને આ મદદ મેળવવા જ હિંદ યુ. નો પાસે ગયું હતું. પરંતુ યુ.નો.માં ઈંગ્લેન્ડ-અમેરિકાએ પોતાના અંગત સ્વાર્થી હેતુ ખાતર હિંદ વિરુદ્ધ વલણ અપનાવ્યું, આક્રમક દેશ અને આક્રમણના ભોગ બનેલ દેશ બન્નેને એક સરખા ગણ્યા અને તે દરમ્યાન પાકિસ્તાનને અદ્યતન શસ્ત્રોથી સુસજ્જ કરી અંતે પ્રશ્નનો ઉકેલ ઊલટો વધુ મુશ્કેલ બનાવ્યો. છેલ્લે છેલ્લે ઇંગ્લેન્ડે યુનોમાં જાહેર કર્યું કે કાશ્મીર પ્રશ્નમા ફક્ત કાયદેસરતા જ ન જોવી જોઈએ ! મતલબ કે, કાશ્મીર હિંદ સાથે કાયદેસર રીતે જોડાયું હોય તો પણ, પાકિસ્તાનને તે જોઈએ છે માટે હિંદે તે પાકિસ્તાનને આપી દેવું ! (હિંદને વખતે એની જરૂર હોય કે ન હોય તે ગૌણ બાબત છે !) ઇંગ્લેન્ડ-અમેરિકાને યેનકેન પ્રકારેણ કાશ્મીર પાકિસ્તાનને અપાવવું છે—અને આજ બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ કોમનવેલ્થ પરિષદના આખરી નિવેદનમાં કાશ્મીર અંગે કેવળ ઔપચારિક નિર્દોષ ઉલ્લેખ કરાવે ? કોઈ સાચો કસાયેલો મુત્સદ્દી આ વાત માનવા તૈયાર નહિ થાય, અને તેમાંય ખાસ કરીને બ્રિટિશ મુત્સદ્દીની વાત તો નહિ જ. આ ઉલ્લેખમાં જરૂર ઈંગ્લેન્ડની કોઈ નવી રાજરમત છે, જે હજી છતી નથી થઈ, હિંદ સરકાર આ અંગે ચેતે.

આ વસ્તુનો એક જ ઉકેલ હોઈ શકે અને તે એ કે હિંદ સરકારે હવે કડક વલણ અપનાવી યુ એન.ઓ.ને જણાવી દેવું જોઈએ કે યુ એન.ઓ. જો ભવિષ્યમાં ભારતના કાશ્મીર પ્રદેશ પરથી પાકિસ્તાની આક્રમણને પાછું હઠાવવા ચર્ચા કરવાનું હોય તો જ તે ચર્ચાઓમાં ભાગ લેશે, નહિતર તે કાશ્મીર અંગેની યુ નો ની કોઈ ચર્ચામાં ભાગ લેશે નહિ. તેમજ તે યુ નો.ના કાશ્મીર અંગેના કોઈ અભિપ્રાય કે નિર્ણયને સ્વીકાર્ય કે બંધનકર્તા ગણશે નહિ. હિંદ યુ.નો. પાસે હિંદની ભૂમિ પરથી પાકિસ્તાની આક્રમણ ખાલી કરાવવા મદદ માગવા આવ્યું હતું, પરંતુ યુ. એન ઓ. એ મૂળભૂત પ્રશ્નનો ઉકેલ આણવાનું બાજુએ મૂકી કેટલીક બીજી જ કાર્યવાહીઓ કરી છે જે ભારતના સ્વતંત્ર અને સાર્વભૌમ હિતની વિરુદ્ધ છે અને એથી એ યુ. નો.માંથી પોતાનો પ્રશ્ન પાછો ખેંચી લે છે અને આ અંગે તે ભવિષ્યમાં યુ. નો. સાથે કોઇ પણ જાતની ચર્ચામાં નહિ ઉતરે—સિવાય કે પાકિસ્તાની આક્રમણ ભારતમાથી પાછું હઠાવવાની. કાશ્મીરનો મૂળભૂત પ્રશ્ન જોડાણનો નથી પરંતુ ભારતની ભૂમિ પરથી પાકિસ્તાની આક્રમણ હઠાવવાનો છે.

શ્રી. રાજગોપાલાચારી તથા શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણ

છેલ્લા કેટલાક વખતથી ભારતના બુઝર્ગ મુત્સદ્દી શ્રી. રાજગોપાલાચારી તથા સર્વોદય

નેતા શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણ ભારતના કાશ્મીર–ચીન વગેરે પ્રશ્નો પરત્વે કંઈક વિચિત્ર વલણ જ અપનાવી રહ્યા હોય એમ લાગે છે.

કાશ્મીર પ્રશ્ન અંગે આજે ૧૭ વર્ષે તેઓ કહે છે કે કાશ્મીર પાકિસ્તાનને આપીને પાકિસ્તાનને રીઝવી લ્યો. પાકિસ્તાનને એની જરૂર છે તો એને એ આપી દો ! દેશ સંરક્ષણના ખર્ચથી પીસાઈ રહ્યો છે માટે ચીન–પાકિસ્તાનને જે જોઈતું હોય તે તેમને આપી આ પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવી સંરક્ષણના ખર્ચમાંથી બચો. જ્યારે દેશની પરિસ્થિતિ નાજુક તબક્કે આવીને ઊભી છે ત્યારે આ નેતાઓ આવી મતલબનાં નિવેદનો બહાર પાડી દેશની શી સેવા બજાવી રહ્યા છે ? એમના આવાં નિવેદનોથી કેવળ પ્રજાનો 'મોરલ' તૂટતો જાય છે, અને ચીન–પાકિસ્તાનના હાથ મજબૂત થાય છે. ભારતની જ ભૂમિ પર એમના આવાં નિવેદનોથી ચીન–પાકિસ્તાનના દાવાને સહાનુભૂતિપૂર્વક દાદ આપનારાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે. પ્રજા વહેમમાં પડે છે અને વિચારમાં પડે છે કે 'સરહદી સત્યો' ક્યાં છે ? શું છે ? શું અત્યાર સુધી ભારત સરકાર *લોકોને ખોટી હકીકત, માહિતી અને વિચારમાળાઓ* આપી કાશ્મીર અને ચીન સરહદ અંગે પાકિસ્તાન અને ચીન સાથે ખોટી રીતે લડતી રહી ? ભારત સરકાર શું બીજા દેશો સાથે ખોટા વલણ અપનાવી ખોટી લડાઈઓ ઊભી કરે છે ? સરકાર શું લોકોને ખોટી માહિતીઓ અને ચિત્રો આપે છે ?

હમણાં થોડા વખત ઉપર શ્રી. રાજાજીએ સૂચન કર્યું કે પાકિસ્તાન સાથેનો સંબંધ સુધારવામાં અંતરાયરૂપ બનેલા કાશ્મીરનો પ્રશ્ન ઉકેલવામાં કાશ્મીરના ભારત સાથેના જોડાણના તથા પાકિસ્તાને ત્યાં કરેલા આક્રમણ વિશેના કાયદેસર મુદ્દાની અવગણના કરી શકાય, કાશ્મીરને યુનોના અંકુશ હેઠળ મૂકી શકાય તેમ જ દેશના રક્ષણ માટે જરૂર પડે તો કાશ્મીરના જોડાણનો મુદ્દો પુનઃ ઉઠાવી શકાય.

શું ભારતે પોતાના સ્વમાન અને સાર્વભૌમત્વને ભોગે પાકિસ્તાન સાથે મિત્રાચારીના સંબંધો સ્થાપવાના છે ? લાચારીથી ? અને એ લાચારીથી બાંધેલી મિત્રતા કેટલી ગાઢ તથા પરસ્પર ઉપકારી થઈ શકશે ? પંડિત નેહરૂએ એમના પાકિસ્તાન સાથેના ૧૭ વર્ષના વહેવારના અંતે ઉચ્ચાર્યું હતું કે પાકિસ્તાનને એકવાર જો કાશ્મીર આપી દઈએ તો પણ પાકિસ્તાનને સંતોષ નહિ થાય તેમ જ તે હિંદ સાથે સારા સંબંધ નહિ રાખે. શ્રી. નેહરૂનું આ કથન પાકિસ્તાની માનસ ઉપર પ્રકાશ ફેંકે છે. ભારતના ભાગલા પાડી અંગ્રેજોએ કાયમ માટે હિંદને પાકિસ્તાન સાથે ગુંચવાયેલી દશામાં મૂકી હિંદને નબળું પાડી ભારતની ભૂમિ પર હમેશને માટે પોતાનો પ્રભાવ ચાલુ રાખવાનો હેતુ પાર પાડ્યો છે. એ બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓની રાજરમત કાશ્મીર પાકિસ્તાનને આપી દેવાથી ઊલટી નહિ પડે. પાકિસ્તાનની જેમ જેમ માંગ સંતોષાતી જશે તેમ તેમ તે નવી માંગ ઊભી કરતું જશે. હવે ભવિષ્યમાં તે પૂર્વ અને પશ્ચિમ પાકિસ્તાનને જોડની પટી હિંદ પાસે નહિ માગે તેની શી ખાત્રી ? અને એ મેળવવા તે નવા ત્રાગા કરે એટલે શાંતિ ખાતર હિંદે તે પણ આપી દેવી જ રહેશે ! રાષ્ટ્રની સીમાઓ પવિત્ર વસ્તુઓ છે તે લૂંટારૂઓને આપી દઈને શાંતિ ખરીદાય નહિ.

વળી એમ કહેવું કે અમુક મુલકનો આપણા પાડોશીને ખપ છે માટે આપણામાંથી તે કાઢીને આપી દો એનો અર્થ એ કે એ 'સ્ટ્રેટેજિક' મુલક દુશ્મનને હવાલે કરી આપણા પોતાના હાથ નબળા કરો અને પાડોશી દુશ્મનના હાથ મજબૂત કરો. આ ક્યાંની દૂરંદેશી !

વળી કાશ્મીરને યુનો.ના અંકુશ હેઠળ મૂકવાથી હિંદમાં શાંતિ સ્થપાશે? યુનો પાસે કાશ્મીર પ્રશ્ન ક્યારનો પડ્યો છે તેમાં, યુ.નોએ જે વલણ અપનાવ્યું છે તેનાથી ભારતને કેટલી મદદ મળી? યુ. નો એ ભારતનું શું ભલું કર્યું? યુ. નો.ના નિરીક્ષકોએ શાંતિરેખા સાચવવામાં કેટલી કાર્યદક્ષતા બતાવી? યુ. નો.ના નિરીક્ષકો ભારતના હિત ખાતર કાશ્મીરમાં રહી ભારતની વિરુદ્ધ જ કામગીરી કરે છે એવી ફરિયાદ તો હિંદે યુ નો.ને ઘણીવાર કરી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા મુજબ કાશ્મીર ભારત સાથે જોડાયા પછી પણ જે યુ નો. ભારતની ભૂમિ પરથી પાકિસ્તાની આક્રમણ પાછું ન ખસેડાવી શકે તે યુનો પાસે વિશેષ શી અપેક્ષા રાખી શકાય? યુ. નો.માં બેઠેલા મુત્સદ્દીઓ સંત પુરુષો નથી. અને કાશ્મીર પ્રશ્ન અંગે યુ. નો.એ આપણા પ્રત્યે જે વલણ અપનાવ્યું છે તે અનુભવ્યા પછી પણ આપણા બુઝર્ગ નેતા શ્રી. રાજાજી કાશ્મીરને યુ નો.ના અંકુશ હેઠળ મૂકી શાંતિ ભોગવવાની વાત કરે છે ત્યારે નવાઈ લાગે છે! ભારતની ભૂમિ પરથી હમણાં જ પરદેશીઓ બહાર ગયા છે અને જતા જતા તેઓ જ આ પ્રશ્ન મૂકતા ગયા છે, હવે ફરી પરદેશીઓને ભારતની ભૂમિ પર લાવવા છે? અને એ શું આપણા સંરક્ષણ ખર્ચ કરતાં સસ્તા પડશે?

શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણ પણ આવી જ વાતો કરે છે. વિશેષમાં તેઓ કહે છે કે ચીનને અકસાઈ ચીન જોઈએ તો તેને એ આપી રાજી કરી સંબંધ સુધારો. અકસાઈ ચીન આપી આપણે આપણા વિરુદ્ધ ચીનના હાથ મજબૂત નહિ કરીએ? ચીને લડાઈની શેતરંજમાં પોતાનો હાથ બરાબર રીતે પહેલો ચલાવી હિંદ ઉપર ખુલ્લું આક્રમણ કરી હિંદનો મુલક પોતાના કબજા હેઠળ લઈ લીધો—આપણાથી તે ખાલી કરાવાતો નથી. હવે એ ભારત સાથે શાંતિપૂર્વક વાટાઘાટ કરી સરહદી પ્રશ્ન ઉકેલવાની વાત કરે છે! કોલંબો યોજના એમને સ્વીકાર્ય નથી. છતાં વાત શાંતિની કરે છે! મુશ્કેલી એ છે કે બર્ટ્રાન્ડ રસેલે 'Unarmed Victory' નામના પુસ્તકમાં અમેરિકા અને હિંદને, ક્યુબા અને ભારતના આક્રમણના પ્રસંગોમાં, એક લાઈનમાં મૂક્યા છે, અને અમેરિકા સાથે હિંદને પણ લડાયક માનસ ધરાવતા દેશ તરીકે જાહેર કર્યું છે. તેમજ હિંદના પોતે પરમ મિત્ર હોવા છતાં, નિષ્પક્ષપાતપણે હિંદી-ચીન ઝગડામાં ચીન સાચું છે એમ માને છે એમ જાહેર કર્યું છે. આ પુસ્તક આપણા હિંદુસ્તાનના સમાજવાદીઓ અને સામ્યવાદીઓ વાંચે છે અને ત્યાર બાદ બર્ટ્રાન્ડ રસેલના વિચારો અપનાવી હિંદને દોષિત વિચારી ચીનના દાવા પ્રત્યે સહાનુભૂતિનું વાતાવરણ ઊભું કરે છે! પરંતુ એ લોકો એ સમજવામાં થાપ ખાય છે કે બર્ટ્રાન્ડ રસેલે હિંદનો કેસ સમજવામાં ભૂલ કરી છે; તેમજ કાશ્મીર પ્રશ્નમાં ઇંગ્લેન્ડ જેમ પાકિસ્તાનને અને હિંદને સરખે દરજ્જે મૂકે છે તેમ ભારત-ચીનના પ્રશ્નમાં પણ બર્ટ્રાન્ડ રસેલ, ચીને હિંદ ઉપર હુમલો કર્યો પછી પણ, પંડિત નેહરુ અને ચાઉ એન લાઇને એક સરખા ગણે છે! આ પ્રચારથી સર્વોદય નેતા શ્રી. જયપ્રકાશ પણ એમના બિરાદરોની જેમ દોરવાતા લાગે છે—એમની ભાષા એ કહી આપે છે. આ નાજુક તબક્કે શ્રી. જયપ્રકાશજી પુનઃવિચારણા કરી દેશની પ્રજાને સીધા રસ્તે દોરવામાં મદદ કરશે તો વધુ ઉપકારક થશે.

સંરક્ષણ ખર્ચનો સવાલ છે ત્યાં સુધી હવે એ જ વિચારવાનું રહ્યું કે જ્યાં સુધી વિશ્વનું રાજકીય વાતાવરણ સુધરશે નહિ ત્યાં સુધી નવા વિકાસના યુદ્ધ શસ્ત્રોની દોટ દરેક

દેશની ચાલુ જ રહેવાની અને તેમાં જે દેશ ગાફેલ રહેશે તે મુશ્કેલીમાં મૂકાશે. તેમજ રાષ્ટ્રનો અમુક ભાગ બીજાને આપવાથી સરહદી પ્રશ્નો ખતમ નથી થતા, ફક્ત સરહદ બદલાય છે અને તે બદલાયેલી સરહદને સાચવવા પણ ખર્ચ કરવો જ પડે છે. તમે ઇચ્છો કે નહિ તો પણ તમારો પડોશી યાવત્ચંદ્રદિવાકરો તમારી સાથે શાંતિપૂર્ણ સંબંધ રાખી તમને નિરાંતે જીવવા દેશે તેમ માનવું યા સમજવું તે રાજકીય મૂર્ખતા જ ગણાય.

શ્રી. જયપ્રકાશજી વિશેષમાં કહે છે કે ભારતને પાકિસ્તાન, ચીન તથા આંતરિક (આર્થિક) મોરચે એમ ત્રણ મોરચે એક સામટું લડવું નહિ પોસાય. એમના એ નિવેદન પ્રત્યે માનપૂર્વક જોયા પછી પણ, એક વસ્તુ બરાબર સમજવી જોઈએ કે ભારતે આર્થિક ક્ષેત્રે મજબૂત થવા **બરાબર** આયોજન કરવું જોઈશે તથા પ્રજાએ અથાગ પરિશ્રમ કરવો પડશે. આજે આ બન્નેનો ભારતમાં અભાવ છે; લોકો કામવગર રખડે છે, પોતાની શક્તિનો તથા સાધનોનો વ્યય કરે છે, સરકાર પાસે એ સાધન–શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનું નિયોજન નથી. તેમજ આયોજન પંચની યોજનાઓએ પણ ધાર્યાં પરિણામો નથી આપ્યાં. વસ્તુના ઉત્પાદન અને વહેંચણીનો પ્રશ્ન સરકાર સમાજવાદી ઢબે નથી ઉકેલી શકી અને તેને લીધે રાજ્યમાં કેટલીક આર્થિક કટોકટી ઊભી થઈ છે. આપણા આંતરિક પ્રશ્નો પ્રજાની સખત મહેનત અને રાજ્યની યોગ્ય યોજનાઓથી જ. સિદ્ધ થઈ શકશે, નહિ કે પાકિસ્તાનને કાશ્મીર અને ચીનને અક્સાઈ ચીન આપવાથી. આજે જરૂર છે પ્રજામાં જોમ પ્રગટાવી, પ્રજામાં નવો પ્રાણ પૂરી યોગ્ય યોજના ઘડી પ્રજા પાસે મહેનત કરાવી દેશને પ્રગતિના રાહ પર લઈ જવાની અને પ્રજાએ, ખાસ કરીને વેપારી વર્ગે, રાષ્ટ્ર તરફ પ્રથમ નજર રાખી પોતાની પ્રવૃત્તિઓ કરવાની. બન્ને નેતાઓ પાસે પ્રજા દેશના હિત અને ગૌરવને છાજે તેવા, દેશના પ્રશ્નોના ઉકેલની અપેક્ષા રાખે છે.

અમદાવાદ, તા. ૨૭–૮૮૬૪.

*

અન્ન–પ્રશ્ન

અનાજનો પ્રશ્ન ફરી સજીવન થઈ રહ્યો છે. આજે આઝાદી આવ્યા પછી સત્તર વર્ષે પણ આપણે અનાજની બાબતમાં સ્વાવલંબી નથી થઈ શકયા. જરૂરી જમીન–સુધારા પણ દાખલ નથી કરી શકયા. પરિણામે ખેતરમાં ખેતી કરનારો ખેડૂત જમીનનો સાચો માલિક નથી થઈ શક્યો. એ સરકાર પાસે લોન માગવા જાય તો ગણોતિયા તરીકે એને કોઈ લોન ન આપે, કારણ એ જમીનનો માલિક નથી. જમીનનો માલિક લોન લે તો તે તેનો ખેતીમાં ઉપયોગ ન કરે. સામાન્ય ખેડૂત હજી અભણ જ છે. ટ્રેકટર વગેરેનો એ ઉપયોગ કરી શકતો નથી. ટ્રેકટરની કિંમત વધતીજ જાય છે. દસ વર્ષ પહેલાં જે ટ્રેકટર ૯૦૦૦ રૂપિયે વેચાતું હતું તેની આજે ૧૮,૦૦૦ રૂપિયા કિંમત બોલાય છે. ભાવ ઘટાડવા બહારથી બીજાં ટ્રેકટર મંગાવવા સરકાર પાસે ટ્રેકટર માટે પરદેશી ચલણ નથી! જે દેશોએ રૂપિયાનું ચલણ સ્વીકારી ટ્રેકટરો આપ્યાં એ ટ્રેકટરો બગડતાં એના સ્પેર પાર્ટસ નથી મળતા એટલે એ ટ્રેકટરો ભંગાર ખાતે ધકેલવામાં આવ્યા છે! ખેતી માટે લોખંડ તથા વીજળીક શક્તિને સરકાર 'ટોપ પ્રાયોરિટી' આપી ખેડૂતોને આપવા નથી માગતી. ખેડૂતને જે વીજળી આપવામાં આવે છે તેના ભાવ કારખાના કરતાં મોંઘા હોય છે! ત્રીજી યોજનાના લક્ષ્યાંક મુજબ ઉદ્યોગખાતું દસ લાખ ટન નાઇટ્રોજન ઉત્પાદન નહિ કરી શકે, એ ફક્ત ૬૦ ટકા ઉત્પાદન કરી શકશે.

[અનુસંધાન પૃ. ૨૦૭

સમર્પણનો સમય

શ્રી અરવિંદ

[શ્રી અરવિંદનુ એક વ્યાખ્યાન પ્રાસ્તાવિક નોંધ]

શ્રી અરવિંદ એકવીસ વર્ષની ઉંમરે ઇંગ્લાંડમા અભ્યાસ પૂરો કરીને વડોદરાની ગાયકવાડની નોકરીમા જોડાયા. શરૂઆતમાં તેમને જુદાં જુદા ખાતાંઓમા કામ આપવામા આવેલુ પણ પછીથી તેમને બરોડા કૉલેજમા અંગ્રેજી તથા ફ્રેન્ચના અધ્યાપક તરીકેનુ કામ મળ્યુ અને છેવટે તે કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ થયેલા. આ દરમિયાન મહારાજાના સેક્રેટરી તરીકેનુ ખાસ કામ પણ તે કરતા રહેતા હતા. વડોદરાના આ નિવાસ દરમિયાન શ્રી અરવિંદે હિંદની રાજકીય પરિસ્થિતિનો પૂરો અભ્યાસ કરી લઈ તેમાં પોતાને જે કાર્ય કરવાની જરૂર જણાતી હતી તે મુજબનુ કાર્ય—પ્રથમ તો પ્રજાને પૂર્ણ સ્વતંત્રતાના ધ્યેયવાળી નવી રાજકીય જાગૃતિ-માટે તૈયાર કરવી અને પછીથી એ સ્વતંત્રતા માટે હિંદની પ્રજાને સક્રિય રીતે સંગઠિત કરી રાજકીય સંગ્રામમાં દોરી જવી—એ હાથ લીધેલુ. મુંબઈના અંગ્રેજી સાપ્તાહિક પત્ર 'ઇન્દુપ્રકાશ'માં શ્રી અરવિંદે જે લેખો લખ્યા, 'New Lamp for Old" એ નામની લેખમાળા રૂપે, તેમાં હિંદમા તે વખતની મોડરેટ—નરમ માનસવાળી રાજકીય નેતાગીરી સામે એવી તો જલદ વિચારસરણી આવેલી કે મોડરેટ નેતાઓને એ અનામી લેખો બંધ કરવા દબાણ કરવુ પડેલુ. 'ઇન્દુપ્રકાશ'ના તંત્રીએ શ્રી અરવિંદને જરા હળવી રીતે લખવાનુ કહેતાં પછી શ્રી અરવિંદે એ લેખમાળા બંધ કરી દીધેલી પણ એ લેખમાળાએ પોતાનુ કામ સંપૂર્ણ પાર પાડેલુ. આ ઉપરાંત શ્રી અરવિંદે બંગાળમાં ક્રાંતિ માટે પ્રજાને—નવજુવાનોને તૈયાર કરવાની પ્રવૃત્તિ પણ શરૂ કરી દીધેલી. વડોદરાથી રજા લઈ તેઓ ઘણીવાર બંગાળ જતા રહેતા અને ત્યાં સંગઠન કરતા રહેલા. છેવટે રાજકીય જાગૃતિના એક કાર્યક્રમ તરીકે કલકત્તામા 'બેન્ગોલ નેશનલ કૉલેજ'ની સ્થાપના કરવામા આવેલી. શ્રી અરવિંદે વડોદરાથી ૧૯૦૬ના જૂનમા એક વર્ષની રજા લીધી અને કલકત્તામા સ્થપાયેલી આ કૉલેજનુ પ્રિન્સિપલ પદ સ્વીકારેલુ. શ્રી અરવિંદ કલકત્તામાં આવ્યા તે પછી તેમની પ્રેરણાથી તથા મુખ્ય તંત્રીપણા હેઠળ આખા દેશને જગવી દેતું 'વંદે માતરમ્' પત્ર દૈનિક તથા સાપ્તાહિક રૂપે શરૂ થયુ. અને સરકારે એ પત્રની સામે પગલા લીધા. તેમા શ્રી અરવિંદના ઉપર કેસ માંડવામા આવ્યો. શ્રી અરવિંદ આમ તો ગુપ્ત રીતે જ કામ કરવાની નીતિને અનુસરતા હતા, પણ સરકારે તેમને આ કેસમાં સંડોવ્યા પછી એ ગુપ્તતા રહેવા પામી નહિ. આખાયે દેશના તે મહા લોકપ્રિય જાહેર નેતા બની રહ્યા. એટલે પછી તેમણે નેશનલ કૉલેજમાથી રાજીનામુ આપ્યુ. એ વખતે તેમને વિદાય આપવા માટે કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ તથા પ્રોફેસરોએ એક સભા બોલાવેલી. એ સભામા શ્રી અરવિંદે જે ટૂંકું વ્યાખ્યાન આપેલુ તે અત્રે આપીએ છીએ. આ સભા ૨૨ મી ઑગસ્ટ, ૧૯૦૭ના દિને બોલાવવામા આવેલી, અને શ્રી અરવિંદના પ્રિય વિદ્યાર્થીઓએ તેમને સંદેશમાં થોડા શબ્દો સંભળાવવા માટે વિનંતી કરેલી, જેનો ઉત્તર આ વ્યાખ્યાનમા છે.

આ વખતે સરકારે શ્રી અરવિંદ ઉપર જે કેસ માંડેલો તેમા તેમની સામે પુરાવાના અભાવે તે છૂટી ગયેલા અને ફરીથી તે કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે કામ કરવા લાગેલા. આ પછી ૧૯૦૮માં શ્રી અરવિંદ સામે પ્રખ્યાત અલીપુર કેસ મંડાયો, અને તે વખતે કૉલેજના

સંચાલકોની વિનંતી પરથી શ્રી અરવિંદે પ્રિન્સિપાલ તરીકે છેવટનું રાજીનામું આપી દીધેલું. અલીપોર કેસ બરાબર એક વરસ ને એક દિવસ ચાલેલો, તેમાં દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસની પ્રખર વકીલાતે મોટો ભાગ ભજવેલો, અને શ્રી અરવિંદને નિર્દોષ જાહેર કરીને ૧૯૦૯ના મેની ૬ઠ્ઠીએ કારાવાસમાંથી મુક્ત કરવામાં આવેલા. તે પછી થોડા દિવસમાં, ૩૦મી મેએ કલકત્તાના ઉત્તરમાં આવેલા ઉત્તરપાડામાં શ્રી અરવિંદના સ્વાગત માટે એક સભા થયેલી, જેમાં શ્રી અરવિંદે પોતાના એ એક વરસના કારાવાસની કથા, એમાં પોતાને થયેલા અકલ્પ્ય આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારો તથા તેમના ભાવિ કાર્ય માટે મળેલા નવા આદેશની વાત કરેલી. એ વ્યાખ્યાન 'ઉત્તરપાડા વ્યાખ્યાન' તરીકે જાણીતું છે, અને ગુજરાતીમાં તેનો અનુવાદ પુસ્તક રૂપે ૧૯૨૦થી સુલભ રહેલો છે.

શ્રી અરવિંદે રાજકીય નેતા તરીકે જાહેર રંગમંચ ઉપર બહુ ઓછી દેખા દીધી છે તો પણ સુરતની ૧૯૦૭ની કૉન્ગ્રેસ પછી તેમજ પહેલાં તેમણે જાહેર સભાઓમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવેલો તો છે જ. એ સભાઓમાં થયેલાં કેટલાંક વ્યાખ્યાનો પુસ્તકાકારે ('Speeches') સંગ્રહાયાં પણ છે. આમ તો શ્રી અરવિંદ કહેતા રહ્યા છે કે 'મારી કલમ મારી બોલેલી વાણી કરતાં વધુ બળવાન છે.' એમ છતાં આ બોલાયેલી વાણીમાં પણ એક વિશિષ્ટ શક્તિ રહેલી છે. એ વ્યાખ્યાનોમાંથી શક્ય તેટલી સામગ્રી અવારનવાર ગુજરાતીમાં મૂકતા રહેવાની અમારી ઇચ્છા છે. શ્રી અરવિંદની વાણીમાં કેવું તો મંત્રબળ તથા પ્રેરકતા રહેલાં છે તે આ નાનકડા વ્યાખ્યાનમાંથી પણ જોઈ શકાશે.

૩-૮-૧૯૩૪ —સુન્દરમ્

નૅશનલ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને સલાહ

[૨૨મી ઑગસ્ટ ૧૯૦૭]

મને કહેવામાં આવ્યું છે કે હું તમને સલાહના થોડા શબ્દો કહું એવી તમારી ઇચ્છા છે. પરંતુ હમણાં હમણાં મને એમ લાગવા માંડ્યું છે કે જુવાન માણસો અમે મોટી ઉંમરના માણસો આપી શકીએ તેના કરતાં ઘણી વાર વધારે સારી સલાહ આપી શકે છે. વળી તમે જે રીતે તમારો મારા પ્રત્યેનો સ્નેહ બતાવ્યો છે એણે મારા હૃદયમાં જે લાગણીઓ જન્માવી છે તેને હું શબ્દોમાં વ્યક્ત કરું એવી ઇચ્છા પણ તમારે ન રાખવી જોઈએ. એ લાગણીઓ કહી બતાવવી અશક્ય છે. તમે સૌ જાણો છો કે મેં મારી જગાનું રાજીનામું આપેલું છે. ગઈ કાલે તમે જે સભા ભરી હતી તેમાં હું જોઉં છું કે તમે જેને મારી અત્યારની મુશ્કેલીઓ તરીકે વર્ણવો છો તેના પ્રત્યે તમે સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરી હતી. આ મુશ્કેલીઓને મારે ખરેખર મુશ્કેલીઓ તરીકે ગણવી કે નહિ એની મને ખબર નથી, કેમકે હું જે અનુભવમાંથી પસાર થવાનો છું એ તો, મેં મારા બાળપણથી જે કાર્ય ઉપાડેલું છે તેને અદા કરવા જતાં અનિવાર્ય રીતે મને મળવાનો જ છે એમ મને લાંબા વખત ઉપર દેખાઈ આવ્યું હતું, અને એ અનુભવમાંથી પસાર થવા માટે હું કશા પણ અફસોસ વિના જઈ રહ્યો છું. એટલે તમારી પાસેથી મારે તમે મારી મુશ્કેલીઓમાં મારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિની લાગણી અનુભવો એ જોઈતું નથી, પરંતુ જે ધ્યેયને ખાતર કામ કરવા જતાં તમે જેને મારી મુશ્કેલીઓ તરીકે

વર્ણવો છો તેમાથી મારે પસાર થવું પડશે તે ધ્યેયને માટે તમે સહાનુભૂતિ અનુભવો છો એવી ખાતરી હું તમારી પાસેથી માગું છું. મને જો એ વાતની જાણ થઈ જાય કે દેશની ઊગતી પ્રજાએ આ ધ્યેયને અપનાવી લીધું છે, અને હું જ્યા જ્યાં જાઉં છું ત્યાં ત્યાં મારું કામ ઉપાડી લે તેવા બીજા માણસો હું મારી પાછળ મૂકતો જાઉં છું તો પછી મને જવામાં કશો પણ અફસોસ રહેશે નહિ હું તો એમ સમજુ છું કે તમે આજે મારા પ્રત્યે જે કાંઈ માન દર્શાવ્યું છે તે મારા પોતાને માટે નથી, એ માત્ર પ્રિન્સિપાલ માટે પણ નથી, પણ એ માન તો તમે તમારા દેશ પ્રત્યે બતાવેલું છે, મારામાં રહેલા મા ભગવતી પ્રત્યે બતાવેલું છે. કેમ કે, મેં જે કાંઈ થોડુ સરખું કામ કર્યું છે તે એને ખાતર કરેલું છે, અને મારે જે કાંઈ થોડુંએક કષ્ટ સહન કરવાનું આવશે તે હું એને ખાતર સહન કરવાનો છું. તમારી સહાનુભૂતિનો અર્થ હું આ રીતે ઘટાવું છું અને એ રીતે હું એમ જોઈ શકું છું કે મારું કાર્ય પાર પાડવાના મારા પ્રયત્નમા હું જો અશક્ત બની જઈશ તો મારી પાછળ તે કામ ઉપાડી લેનારા ઘણા ઘણા રહેશે. મારે માટે આનંદનું બીજું એક કારણ એ છે કે આ દેશના મારા લગભગ બધા જ દેશબાધવો મારા પ્રત્યે તમારા જેવી જ ભ્રાતૃ-ભાવની લાગણી અનુભવી રહ્યા છે અને તે માટેનાં કારણો પણ તમારા જેવાં જ છે. દેશના બધા જ વર્ગોએ એકમતે મારા માટે પોતાની સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરી છે અને મારી કસોટીની ક્ષણે મને મદદ કરવા પણ તૈયારી બતાવી છે, અને એ આનંદની વસ્તુ છે, અને તેની પાછળનું કારણ પણ એ જ છે. કેમકે હું પોતે તો કાંઈ જ નથી, મેં પોતે જે કાંઈ કર્યું છે તે પણ કાંઈ જ નથી. લોકોનો મારો પ્રત્યેનો આ જે ભાવ હું કમાયો છું તેનું કારણ પણ એ છે કે મારા દેશબાધવોના હૃદયમા જે ધ્યેય રહેલુ છે તે જ ધ્યેયની સેવા હું કરતો રહ્યો છું.

તો હવે તમને હું માત્ર આટલી જ સલાહ આપી શકું છું—અને તે એ કે જે કાર્યને માટે, જે ધ્યેયને માટે આ કૉલેજ ઊભી કરવામાં આવી હતી એ કામ, એ ધ્યેય તમે આગળ ધપાવતા રહેજો. આ ધ્યેય શું છે એ વાત—તો તમે સૌ હવે સમજી ગયા છો એ વિષે મને શંકા નથી. આપણા દેશનો હવે દુ:ખ અને વિપત્તિઓની રાત્રિનો કાળ પૂરો થવા આવ્યો છે અને તેને માટે એક પ્રકાશ અને મહત્તાનો દિવસ શરૂ થશે અને તે વખતે હિંદ જગતને ખાતર કામ કરવા લાગશે. એ નવા રાષ્ટ્રનો, નવા ભારતનો પાયો, એ માટેનું બીજ આ સંસ્થામાં નખાશે એવી આશા અમને દેખાતી હતી. એટલા માટે અમે આ કૉલેજની સ્થાપના કરેલી અને આ સસ્થાને અમારું જીવન અમે અર્પણ કરી શકીએ તે માટે અમે બીજી પ્રવૃત્તિઓ છોડી દીધી હતી અને જીવનની બીજી તકો જતી કરી હતી. એટલે અહીં અમે તમને માત્ર થોડીએક માહિતી જ ભણાવવા માગતા નથી, અહીં અમે તમને તમારી આજીવિકા કમાવા માટેની કારકિર્દી માટે જ માત્ર તૈયાર કરવા માગતા નથી, પરંતુ અમે અહીં માતૃભૂમિને માટે કાર્ય કરે, એને ખાતર કષ્ટ સહન કરે એવા પુત્રો તૈયાર કરવા માગીએ છીએ. એટલા માટે અમે આ કૉલેજ શરૂ કરી હતી અને ભવિષ્યમાં તમે આ જ કાર્ય માટે તમારું જીવન અર્પણ કરો એમ હું ઈચ્છું છું. અમે જે વસ્તુને અધૂરી અને અપૂર્ણ રીતે શરૂ કરી છે તેને હવે પૂરી અને સપૂર્ણ કરવી એ તમારું કામ છે. હું જ્યારે પાછો આવું ત્યારે હું એ જોવાની ઈચ્છા રાખું છુ કે તમારામાથી કેટલાક ધનવાન બન્યા હશો, પણ એ ધન તમે તમારે પોતાને માટે મેળવ્યું નહિ હોય પણ તમારા ધન વડે ભારત-

સંચાલકોની વિનંતી પરથી શ્રી અરવિંદે પ્રિન્સિપાલ તરીકે છેવટનું રાજીનામું આપી દીધેલું. અલીપોર કેસ બરાબર એક વરસ ને એક દિવસ ચાલેલો, તેમાં દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસની પ્રખર વકીલાતે મોટો ભાગ ભજવેલો, અને શ્રી અરવિંદને નિર્દોષ જાહેર કરીને ૧૯૦૯ના મેની ૭ઠ્ઠીએ કારાવાસમાંથી મુક્ત કરવામાં આવેલા. તે પછી થોડા દિવસમાં, ૩૦મી મેએ કલકત્તાના ઉત્તરમાં આવેલા ઉત્તરપાડામાં શ્રી અરવિંદના સ્વાગત માટે એક સભા થયેલી, જેમાં શ્રી અરવિંદે પોતાના એ એક વરસના કારાવાસની કથા, એમાં પોતાને થયેલા અકલ્પ્ય આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારો તથા તેમના ભાવિ કાર્ય માટે મળેલા નવા આદેશની વાત કરેલી. એ વ્યાખ્યાન 'ઉત્તરપાડા વ્યાખ્યાન' તરીકે જાણીતું છે, અને ગુજરાતીમાં તેનો અનુવાદ પુસ્તક રૂપે ૧૯૨૦થી સુલભ રહેલો છે.

શ્રી અરવિંદે રાજકીય નેતા તરીકે જાહેર રંગમંચ ઉપર બહુ ઓછી દેખા દીધી છે તો પણ સુરતની ૧૯૦૭ની કોન્ગ્રેસ પછી તેમજ પહેલાં તેમણે જાહેર સભાઓમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવેલો તો છે જ. એ સભાઓમાં થયેલાં કેટલાંક વ્યાખ્યાનો પુસ્તકાકારે ('Speeches') સંગ્રહાયાં પણ છે. આમ તો શ્રી અરવિંદ કહેતા રહ્યા છે કે 'મારી કલમ મારી બોલેલી વાણી કરતાં વધુ બળવાન છે.' એમ છતાં આ બોલાયેલી વાણીમાં પણ એક વિશિષ્ટ શક્તિ રહેલી છે. એ વ્યાખ્યાનોમાંથી શક્ય તેટલી સામગ્રી અવારનવાર ગુજરાતીમાં મૂકતા રહેવાની અમારી ઇચ્છા છે. શ્રી અરવિંદની વાણીમાં કેવું તો મંત્રબળ તથા પ્રેરકતા રહેલાં છે તે આ નાનકડા વ્યાખ્યાનમાંથી પણ જોઈ શકાશે.

૩-૮-૧૯૬૪ —સુન્દરમ્

નૅશનલ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને સલાહ

[૨૨ મી ઑગસ્ટ ૧૯૦૭]

મને કહેવામાં આવ્યું છે કે હું તમને સલાહના થોડા શબ્દો કહું એવી તમારી ઇચ્છા છે. પરંતુ હમણાં હમણાં મને એમ લાગવા માંડ્યું છે કે જુવાન માણસો અમે મોટી ઉંમરના માણસો આપી શકીએ તેના કરતાં ઘણી વાર વધારે સારી સલાહ આપી શકે છે. વળી તમે જે રીતે તમારો મારા પ્રત્યેનો સ્નેહ બતાવ્યો છે એણે મારા હૃદયમાં જે લાગણીઓ જન્માવી છે તેને હું શબ્દોમાં વ્યક્ત કરું એવી ઇચ્છા પણ તમારે ન રાખવી જોઈએ. એ લાગણીઓ કહી બતાવવી અશક્ય છે. તમે સૌ જાણો છો કે મેં મારી જગાનું રાજીનામું આપેલું છે. ગઈ કાલે તમે જે સભા ભરી હતી તેમાં હું જોઉં છું કે તમે જેને મારી અત્યારની મુશ્કેલીઓ તરીકે વર્ણવો છો તેના પ્રત્યે તમે સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરી હતી. આ મુશ્કેલીઓને મારે ખરેખર મુશ્કેલીઓ તરીકે ગણવી કે નહિ એની મને ખબર નથી, કેમકે હું જે અનુભવમાંથી પસાર થવાનો છું એ તો, મેં મારા બાળપણથી જે કાર્ય ઉપાડેલું છે તેને અદા કરવા જતાં અનિવાર્ય રીતે મને મળવાનો જ છે એમ મને લાંબા વખત ઉપર દેખાઈ આવ્યું હતું, અને એ અનુભવમાંથી પસાર થવા માટે હું કશા પણ અફસોસ વિના જઈ રહ્યો છું. એટલે તમારી પાસેથી મારે તમે મારી મુશ્કેલીઓમાં મારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિની લાગણી અનુભવો એ જોઈતું નથી, પરંતુ જે ધ્યેયને ખાતર કામ કરવા જતાં તમે જેને મારી મુશ્કેલીઓ તરીકે

સ્વરાજ્ય વિશેની સાચી સમજ કેળવીએ

આચાર્ય વિનોબાજી

લોકો સામે પ્રશ્ન છે કે સ્વરાજ્ય તો મળ્યુ પણ હવે તેનુ સુરાજ્ય શી રીતે થાય? સુરાજ્ય એટલે સારુ રાજ્ય, જેમાં લોકો સુખી થાય પણ મારી સામે એથી જુદો સવાલ છે કે જે આવ્યુ છે તે સાચુ સ્વરાજ્ય શી રીતે બને? આજે સ્વરાજ્ય નથી અમેરિકામા કે નથી રશિયામાં, નથી ચીનમાં કે નથી જાપાનમા, નથી હિંદુસ્તાનમા કે નથી પાકિસ્તાનમાં કોઈ કહેતાં કોઈ દેશમા સાચુ સ્વરાજ્ય નથી જે દેશો આઝાદ કહેવાય છે તે બધા રાજકીય રીતે જોતા આઝાદ છે એ ખરુ છે કે અહીંથી અંગ્રેજોનુ રાજ્ય ગયું પણ એમ તો અહીં કેટલાયે રાજ્યો આવ્યાં ને ગયાં, પણ સ્વરાજ્ય આવ્યુ એમ હુ નથી કહી શકતો

વેદકાળમાં પણ સ્વરાજ્ય-ઝંખના

વેદમાં તો એક મંત્ર છે, "यतेमही स्वराज्य'–ઋષિ પ્રાર્થના કરે છે કે આપણે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરીએ એટલે વેદકાળમાં, ઋષિઓના જમાનામાં પણ ઋષિ જ રહેતા હશે અને ધ્યાન-ધારણા કરતા હશે પણ એમ નથી આપણા કરતાં એમની રહેણી કરણીમાં કંઈક ફેર હશે, પરંતુ જનતા તો આજના જેવી જ ત્યારે પણ હતી તે કાળે ઋષિને લાગતું નહોતું કે સ્વરાજ્ય આવ્યું છે ઊલટુ એ કહેતા હતા કે આપણે સ્વરાજ્ય માટે પ્રયત્ન કરીશું

ગામડાં પોતાની યોજના બનાવે

આજના વિજ્ઞાનના જમાનામાં રાજકીય આઝાદીનો ઝાઝો અર્થ નથી લોકોનાં જીવન માટે ઉપયોગી કેટલીયે ચીજો બહારથી આવે છે એવી કેટલીયે ચીજો છે, જેના વગર ચાલી શકે તે પણ બહારથી આવે છે અને જેના વગર ન ચાલે તેવી પણ કેટલીક વસ્તુઓ બહારથી આવે છે અનાજ, કપડાં, મકાન જેવી કેટલીક પાયાની વસ્તુઓ આપણે ગામમા બનાવી લઈ શકીએ હવે મનુષ્યે જીવવુ હશે તો દુનિયાની યોજના નવેસરથી ઘડવી પડશે. એવી યોજનામા આમકુ એકમ બનશે ગામડાંના લોકો પોતપોતાની યોજના કરશે આવુ થશે ત્યારે સ્વરાજ્ય આવશે

વિશ્વવ્યાપક તંગદિલી

આજે જ્યાં જાઉં છુ ત્યાં જોઉં છુ કે લોકો સરકાર પાસેથી કંઈક મળી જાય એની ફિકરમાં પડ્યા છે, ત્યારે કેટલાક સત્તા મેળવવાની ફિકરમાં પડ્યા છે આમ બન્ને સરકાર પર જ મીટ માંડીને બેઠા છે પણ જો ગામડાં પોતાની યોજના નહીં બનાવી લે, અને એ રીતે પોતાની બુદ્ધિનો વિકાસ નહીં કરે અને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ખડુ નહીં કરે, તો રાજકીય આઝાદી ટકવાની નથી, અને દુનિયામાં કશમકશ ચાલી છે તે બંધ થવાની નથી'

ગ્રામસ્વરાજ્ય-વિશ્વસામ્રાજ્ય

કોઈ પણ દહાડો છાપાનુ પાનુ ઉથલાવીને જુઓ, જ્યાં ને ત્યાં તંગદિલી-તાણાતાણી ચાલી રહેલી દેખાય છે આ બધાનો એક જ ઉપાય છે એક બાજુએ ગ્રામસ્વરાજ્ય અને બીજી બાજુએ વિશ્વસામ્રાજ્ય બન્ને મળીને એક જ ઈલાજ છે અને પૂર્ણ ઈલાજ છે માણસ જ્યાં પોતે વસતો હોય ત્યાં પોતાની યોજના કરી એનો અમલ કરે તો ગ્રામસ્વરાજ્ય સ્થપાશે પ્રાંત, રાજ્ય વગેરે વચલી કડીઓ ભલે રહે પરંતુ એક છેડે ગ્રામસ્વરાજ્ય અને બીજે છેડે

વિશ્વસામ્રાજ્ય એવી યોજના બનશે, તો જ સાચું સ્વરાજ્ય આવવાનું છે. વિશ્વસામ્રાજ્ય બધાને નૈતિક દોરવણી આપે અને બાકીનાં કામ ગામડાંવાળા પોતાની મેળે પતાવે. આમ મારી સામે સવાલ સુરાજ્યનો નથી, પણ સ્વરાજ્યનો છે

સ્વરાજ્ય પછી માત્ર ભોગ જ?

આપણને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, પણ નવી સૃષ્ટિ પેદા નથી થઈ, તેનું કારણ એ છે કે આપણે એમ માની લીધું છે કે સ્વરાજ્ય આવ્યું એટલે સુખ ને સંપતિ હવે એમને એમ બેઠા બેઠા જ મળી જશે. સ્વરાજ્ય આવ્યું એટલે પહેલા નક્ષત્રમાં વરસાદ સાથે અનાજ નીચે વરસશે! બીજા નક્ષત્રમાં મુશળધાર વરસાદ થશે તેમાં કાપડ વરસશે! પછી જે નક્ષત્ર આવશે તેમાં ઉપરથી કેળાં વરસશે! અને આમ આપણે આનંદથી રહીશું! સ્વરાજ્ય પહેલાં બધા પરિશ્રમ પર ભાર દેતા. હવે માત્ર ભોગ ભોગવવાનો છે એમ માની બેઠા છો! તો નૂતન સૃષ્ટિ કેમ નિર્માણ થશે?

અત્યારે બંગાળની શી સ્થિતિ છે તે જુઓ! બંગાળમાં હાલ સાડા ત્રણ કરોડ લોકો છે. એમને પચાસ લાખ ટન ચોખા જોઈએ. પરંતુ ૪૨—૪૩ લાખ ટન ચોખા જ ઉત્પન્ન થાય છે. ચાર પાંચ વર્ષ પહેલાં ૪૫ લાખ ટન થતા હતા. અર્થાત્ ચોખાનું ઉત્પાદન ઘટી રહ્યું છે. કેમ કે પરિશ્રમ નથી કરતા, અને જે કરે છે તે પણ વેઠરૂપ કરે છે. કે પછી રોકડિયા પાક કરે છે!

ત્યારે સ્વરાજ્ય આવ્યું છે તે કેમ મનાય?

ગામેગામ જ્યારે લોકો પોતાના હાથે પરિશ્રમ કરશે અને ભગવાનનું નામ લઈને સુખ-દુઃખ વહેંચી હળીમળીને ખાશે ત્યારે હરિસ્પર્શ થશે અને નૂતન સૃષ્ટિ નિર્માણ થશે. આજે તો હજી સ્વરાજ્ય ગામડાં સુધી પહોંચ્યું જ નથી. સ્વરાજ્ય કલકત્તા અને દિલ્હીમાં છે દિલ્હીમાં સૂર્યોદય થાય તો શું ગામવાળા કબૂલ કરશે કે ગામમાં સૂર્યોદય થયો? તમારા ઘરની સામે સૂર્યનાં કિરણો ન આવે ત્યાં સુધી તમે એ વાત માનશો નહીં. તો જ્યારે ગામમાં સ્વરાજ્ય નથી આવ્યુ ત્યારે સ્વરાજ્ય આવ્યું છે તે કેમ મનાય?

સ્વરાજ્ય નથી આવ્યું એ તો તમારા શરીર પરથી જ દેખાય છે. તમે જે કપડાં પહેર્યાં છે તે ક્યાંનાં છે? ગામનાં છે? ના, એ તો હશે અમદાવાદ, મુંબઈ, કાનપુર કે ક્યારેક માન્ચેસ્ટરનાં પણ. આજે તો અનાજ સુદ્ધાં બહારથી આવે છે. અને આપણા પ્રધાન મહાશય આશ્વાસન આપે છે કે "અરે, ગભરાવ છો શું કામ? અમે તમને ચોખા આપીશું. અમેરિકાએ અમારી ભીખ મંજૂર કરી છે એટલે હવે ચોખા આવશે. માટે બંગાળના લોકો, 'મલયજ શીતલામ્ શસ્યશ્યામલામ્' ભૂમિના લોકો, અહીં પૂરતું અનાજ ન થતું હોય તો ગભરાશો નહીં. અમે તમને આપીશું." આમ, આપણી પાસે ન પૂરતું અનાજ છે, ન વસ્ત્ર છે, ન જ્ઞાન છે, ન તમારા ગામનું કાપડ છે, બધું જ બહારથી આવે છે. તો કઈ નૂતન સૃષ્ટિ પેદા થાય છે? માટે આપણે પરિશ્રમ કરવો જોઈએ. તેને વેઠ ન માનવી જોઈએ, બલ્કે શ્રમનિષ્ઠા હોવી જોઈએ અને વહેંચીને ખાવાની ભાવના હોવી જોઈએ. આટલું થશે તો નૂતન સૃષ્ટિ થશે.

આઝાદીનાં ૧૭ વર્ષમાં પરતંત્રતાનો પાકો અનુભવ થયો

પણ આ બધું સમજાવવા જનતા પાસે જાય છે કોણ? છેલ્લાં ૧૫ વર્ષમાં આપણા

દેશની જનતાને આ પ્રકારના લોકોનો પરિચય થયો? એક તો સરકારી નોકર અને બીજા રાજકીય પક્ષવાળા. સરકારી નોકર જનતા પાસે આવ્યા વરદાન દેવા માટે. સરકારની આટલી મદદ તમને લાવી આપીશું. તો લોકોની માગવાની આદત પડી ગઈ. આને કારણે લોકોને એમ ન લાગ્યું કે અમારું કામ જાતે જ કરવાનું છે. બલ્કે તેઓ એમ માનવા લાગ્યા કે અમારું કામ જો કોઈ હોય તો તે સરકાર પાસે અમારી માગણી રજૂ કરવાનું અને તેની પાસેથી મદદ મેળવવાનું. અર્થાત્ આઝાદીનાં આ ૧૫–૧૭ વર્ષમાં લોકોને પૂર્ણ પરતંત્રતાનો પાકો અનુભવ થયો. આજે સરકાર ઈશ્વરની જગાએ આવી ગઈ છે જનતાએ શું કરવાનું? જો મદદ મળી તો સરકારની સ્તુતિ કરવાની અને મદદ ન મળી તો તેની નિંદા કરવાની. યાને આટલો સ્તુતિ-નિંદાનો જે ધંધો લોકો પાસે રહ્યો એ સિવાય જનતાનું બીજું કશું જ કર્તવ્ય નથી રહેતું. સરકારી નોકરો સાથેના સંપર્કથી જનતાને એ વાતની પ્રતીતિ ન થઈ કે અમારા ગામનો ઉત્કર્ષ અમે જાતે કરી શકીએ તેમ છીએ

આત્મોદ્ધારનો માર્ગ

અને રાજકીય પક્ષોવાળાઓએ ગામેગામ જઈ લોકોને શું સંભળાવ્યું? તમે અમારા પક્ષને મત આપશો તો તમારું બધું ઠીક થઈ જશે. પછી લોકોનેય આવો અભ્યાસ થઈ ગયો. લોકો માનવા લાગ્યા કે પાંચ વર્ષે એકવાર મત આપી આવવો એટલું જ અમારું કર્તવ્ય. તે સિવાય અમારે કશું જ કરવાનું રહેતું નથી! ગીતામાં કહ્યું છે કે 'ઉદ્ધરેત્ આત્મના આત્મનમ્' પોતાની જાતે જ પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો. આત્મોદ્ધારનું આ તત્ત્વ સરકારી નોકરોએ કે રાજદ્વારી પક્ષવાળાઓએ લોકોને જઈને સમજાવ્યું નહીં.

હવે ભૂદાન-ગ્રામદાનની યાત્રાઓ ચાલે છે. તેમાં કાર્યકરો જનતાને સમજાવે છે કે ગ્રામદાન પણ તમે કરો અને તેનું ગ્રામસ્વરાજ્ય પણ તમે ચલાવો. પણ આવું સાંભળવાની લોકોને ટેવ નથી. લોકો ગામની ઉન્નતિનું કામ જાતે ઉપાડી લે તે જ વાસ્તવમાં સ્વરાજ્ય છે. પરંતુ લોકો સ્વરાજ્યને કંઈક જુદું જ સમજી બેઠા છે.

સુરાજ્ય નહીં, પણ સ્વરાજ્ય

લોકો માને છે કે જેમ અકબરનું રાજ્ય હતું તો તે સારું રાજ્ય હતું, અને ઔરંગઝેબનું રાજ્ય સારું નહોતું. પરંતુ સુરાજ્ય ગમે તેટલું સારું કેમ ન હોય, પણ તે સ્વરાજ્ય નથી. દેશને સ્વરાજ્ય મળી ગયું, હવે તેને ગામેગામ પહોંચાડવાનું છે. આને માટે જ આ ભૂદાન-ગ્રામદાનનું આંદોલન ચાલી રહ્યું છે. સમજવાનું છે તે આ જ. લોકો તે ધીરે ધીરે સમજે છે. આ આત્મોદ્ધારનો આરંભ છે. અત્યાર સુધી આત્મોદ્ધારનો વિચાર જ નહોતો. અત્યાર સુધી તો "ભજન કરો ને મુક્તિ મેળવો" એ જ જ્ઞાન હતું "હરિ બોલ, હરિ બોલ" કરીએ એટલે કામ પત્યું એમ માનતા હતા. તેમ આપણે માત્ર "સરકાર બોલ, સરકાર બોલ" કરવાનું છે, બીજું કશું કરવાનું નથી, એમ માનતા હતા. હવે એ ભ્રમ ભાંગતો જાય છે. ધીરે ધીરે સ્વરાજ્ય વિશેની સાચી સમજ આવતી જાય છે એ બીજ વવાય છે. અને તે પાંગરશે.

★

સ્વાતંત્ર્ય છે જ ને ?

આચાર્ય કૃપાલાની

ભારત સ્વતંત્રતાની ભૂમિ છે. બીજા કોઈ પણ સ્વપ દેશમાં પ્રજા આટલા મોટા પ્રમાણમાં સ્વતંત્રતા માણતી નથી. સવારમાં, આપણા એક હાથમાં લોટો અને કાને જનોઈ ભરાવીને કોઈ પણ સ્થળે, ચાહે તે રસ્તો હોય કે સુંદર ઝરણાનો કાંઠો હોય, ત્યાં જઈને કુદરતી હાજત કરી શકીએ છીએ. આપણને ગમે ત્યાં થૂંકવાની સ્વતંત્રતા મળી છે. નગરો અને શહેરોમાં સ્ત્રીઓને ઉપલા માળથી રસ્તે જતાં રાહદારી પર એંઠવાડ-પાણી ફેંકવાની સ્વતંત્રતા છે. આપણી નિસ્બત માત્ર આપણા ઘરને સ્વચ્છ રાખવાની છે. શેરીઓ અને માર્ગો સાથે આપણને કોઈ નિસ્બત નથી તો સાથે સાથે સ્થાનિક સત્તાવાળાઓને પણ કદાચ નિસ્બત નહિ હોય! સુધરાઈના સભ્યો જાહેર ફંડો અને સગવડોનો પોતાના મિત્રો, સગાંવહાલાંઓ, જ્ઞાતિબંધુઓ, વગેરેના લાભમાં ઉપયોગ કરવાને સ્વતંત્ર છે.

રાહદારીના અધિકાર

ભારતમાં દરેક રાહદારી અને દરેક વાહન રસ્તાના નિયમોનો ભંગ કરવા માટે સ્વતંત્ર છે. સાયકલવાળા અને રીક્ષાવાળાઓ રસ્તાના સિગ્નલોની અવગણના કરવા માટે મુક્ત છે. મોટરવાળાઓ રાહદારીઓ સાથે અથડાઈને, તેને ઘાયલ કરીને, કે તેને મરતો મૂકીને ઝડપથી આગળ જવા માટે મુક્ત છે. મોટાં શહેરોમાં પણ સાયકલવાળાઓ રાત્રે વગર બત્તીએ ફરવાનો જાણે કે પરવાનો ધરાવે છે

આપણે રોગનો ફેલાવો કરવા માટે મુક્ત છીએ. જો આપણાં બાળકોને આંખો આવી હોય તો બધાં જ પડોશીઓને તે રોગનો લાભ મળવો જ જોઈએ એટલા માટે જ આપણે આપણાં બાળકોને ઘરમાં નહી રાખીએ અથવા હોસ્પિટલમાં પણ નહીં મોકલીએ. જો કુટુંબમાં કોઈને કે લેરા, શીતળા જેવો ચેપી રોગ થયો હોય તો આપણે તે ફેલાવવા માટે મુક્ત છીએ.

આપણે આપણાં બાળકોને અજ્ઞાનમાં રાખવા માટે સ્વતંત્ર છીએ આપણે સમાનતા અને સામાજિક ન્યાયમાં માનીએ છીએ જો આપણા કુટુંબના સભ્યો કોઈ રોગથી પીડાતા હોય તો પછી શા માટે આપણા પડોશીઓ તે રોગની પીડામાંથી છટકી જાય ? ભ્રાતૃભાવનાના સિદ્ધાંતનો આ એક ઉમદા ખ્યાલ છે.

શાળા, કોલેજો અને યુનિવર્સિટીના આપણા વિદ્યાર્થીઓ પણ મિલના-કારખાનાઓના કામદારોની જેમ હડતાળ પાડવાને સ્વતંત્ર છે. તેઓ પોતાના શિક્ષકોની કુથલી કરવામાં, ટીખળ કરવામાં, અને પ્રસંગોપાત તેમના પર હાથ ઉપાડવા માટે પણ સ્વતંત્ર છે. તેઓ સત્તાવાળાઓ, ઉપકુલપતિઓ, અને આચાર્યો તથા શિક્ષકો પર દબાણ લાવવા માટે સ્વતંત્ર છે.

સારા ન્યાયાધીશો

આપણા વિદ્યાર્થીઓ પાસે પોતાને લોકપ્રિય એવા કોઈ પણ શિક્ષકને ગમે તેવા વજુદવાળા કારણસર છૂટો કરવામાં આવતો હોય તો પણ તેની સામે વાંધો ઉઠાવવાની સ્વતંત્રતા છે: આવી બાબતોમાં તેઓ તેમના વાલીઓ, મોટાંઓ અને સત્તાવાળાઓ કરતાં વધુ સારા ન્યાયાધીશો છે!

તેઓ પરીક્ષાનાં પેપરો નક્કી કરવાની પણ સ્વતંત્રતા ધરાવે છે. જો આ પ્રશ્નપત્રો

તેમની ધારણા પ્રમાણેનાં ના હોય તો તેઓ પરીક્ષાખંડને છોડી જવા માટે, પરીક્ષાખંડનો ત્યાગ કરવા માટે મુક્ત છે. તેઓ પોતાના પડોશી વિદ્યાર્થીમાંથી કે પોતે સાથે લાવેલ ચિઠ્ઠી કે ચોપડીમાંથી ચોરી કરવા માટે પણ સ્વતંત્ર છે. જો કોઈ પરીક્ષક તેને અટકાવવા માગતો હોય તો તેણે તે માટેનાં જોખમો સહન કરવા તૈયાર રહેવું જોઈએ —

આપણા વિદ્યાર્થીઓ ગમે તેવાં અશ્લીલ ચિત્રો જોવા માટે પણ પૂરતા સ્વતંત્ર છે એટલું જ-નહીં પરંતુ તેઓ સસ્તી અને ખાસ સગવડોનો પણ આગ્રહ રાખે છે અને જો તેઓ ઇચ્છે છે તેવી ખાસ સગવડો ન મળે તો સીનેમા-ઘર અને તેના માલિક પર આફત આવી સમજો. તો પછી સીનેમાનું ફરનીચર, બારીબારણાં તૂટ્યાં જ સમજો, અને તેના નોકરોને માર પણ પડ્યો જ સમજો !

યુવાન રોમિયાઓ

આપણા વિદ્યાર્થીઓ, વિદ્યાર્થિનીઓની કે રસ્તે પસાર થતી કોઇ પણ યુવતીની પોતાના મનના તરંગ પ્રમાણે છેડતી કરવાની, અપમાન કરવાની, ચીડવવાની પણ સ્વતંત્રતા ધરાવે છે. તેઓ માને છે કે તેઓ સામા પક્ષની કરુણ ઘટના વગર યુવાન રોમિયોનો ખેલ ખેલી રહ્યા છે. મને મારા એક મિત્રની દીકરીનો કિસ્સો યાદ છે. તે એક તેજસ્વી વિદ્યાર્થિની હતી. છોકરીઓની કોલેજમાં અભ્યાસ કરીને ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી તેણે આગળ ભણવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો હતો કારણ કે યુનિવર્સિટી વર્ગોમાં તેને વિદ્યાર્થીઓ સાથે હાજરી આપવી પડતી હતી. તેનો એક માત્ર વાંક એ હતો કે તે ખૂબ સુંદર હતી.

આપણી ઊગતી પેઢીના જુવાનિયાઓ જે અનેક સ્વાતંત્ર્યો માણે છે તેમાંના કેટલાક સ્વાતંત્ર્યો આવાં છે. આ જુવાનિયાઓ ભવિષ્યમાં આપણા દેશના ભાવિના ઘડવૈયા હોવાનું કહેવાય છે, તે યોગ્ય જ છે કે આમ જ હોવું જોઈએ. સ્વતંત્ર ભારતના ઘડવૈયા તેઓએ બનવાનું છે. જો તેઓ પોતે સૌથી વધુ સ્વતંત્રતા ભોગવતા ન હોય તો પછી તેઓ સ્વતંત્ર ભારતના ઘડવૈયા કેવી રીતે થઈ શકે ?

હવે આપણે શિક્ષકો વિષે વિચારીએ. તેઓ પોતાનાં અંગત હિતો વધારવા માટે અને ખાનગી કે સરકારી સ્થાનોએ જે મોટા માનવી હોય તેઓની પ્રશંસા કરવા માટે સ્વતંત્ર છે. તેઓ ખાનગી ટ્યુશનો મેળવવા માટે સ્વતંત્ર છે અને જે વિદ્યાર્થીઓએ પોતાને આશ્રય આપ્યો હોય એવા વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષાઓમાં તરફેણ કરવાને સ્વતંત્ર છે

શિક્ષકો તેમજ વિદ્યાર્થીઓ બન્ને ઉપકુલપતિ કે આચાર્યની નિમણૂકના પ્રશ્ન અંગેના ઝઘડામાં ઝંપલાવવા માટે પણ મુક્ત છે. પોતાની સંસ્થામાં પૂરતું કામ નથી એમ માનવા માટે તેઓ સ્વતંત્ર છે આથી તેઓ વિધાનસભાની કોંગ્રેસ ટિકિટ મેળવવા માટે રાજકીય સાહેબોની કદમબોશી કરવા માટે પણ સ્વતંત્ર છે. તેઓ બન્ને સંસ્થાઓમાંથી પગાર અને ભથ્થાઓ મેળવવા માટે સ્વતંત્ર છે તેઓ સત્તા પરના રાજકારણીઓનાં બાળકો અને પોતાનાં સંબંધીઓનાં બાળકોની પરીક્ષાઓમાં પક્ષપાત કરવા માટે પોતાને મુક્ત ગણે છે.

ધારાસભ્યો પ્રત્યેનો કાયદો

અલબત્ત, આપણા ધારાસભ્યો પોતાને મન ફાવે તેમ વર્તી શકે છે. તેઓ પોતે ઇચ્છે ત્યારે-પોતાના ભથ્થાઓમાં પોતાની મરજી મુજબનો વધારો કરાવી શકે છે—તેમને સસ્તા

ભાડાથી સરકારે ભાડે આપેલાં મકાનો તેઓ બીજાઓને વધુ ભાડાથી ભાડે આપવા માટે સ્વતંત્ર છે. આવા કિસ્સાઓમાં તેઓ પેટા-ભાડૂતો પાસેથી માત્ર પૂરેપૂરું ભાડું જ લેવાને સ્વતંત્ર છે એટલું જ નહીં પરંતુ તેમની પાસેથી વીજળી, પાણી, ટેલિફોન વગેરેના દરો પણ લેવાને મુક્ત છે. આમાંના કેટલાક જ્યારે ધારાસભાઓની બેઠક ચાલુ હોય ત્યારે પેટા-ભાડૂતના ખર્ચે પોતે તેમજ પોતાના મહેમાનોની ખાણીપીણી મેળવવા માટે સ્વતંત્ર છે. કેટલાક ધારાસભ્યો તેમને સોંપવામાં આવેલાં નોકરોનાં ક્વાર્ટરોને પણ ઊંચા ભાડે આપવા માટે સ્વતંત્ર છે.

કેટલાક એમ માને છે કે ધારાસભાઓમાં પોતે જે પ્રશ્ન પૂછે છે તે પ્રશ્નો પૂછવા પૈસા લેવા માટે સ્વતંત્ર છે. ધારાસભામાં જે પ્રધાનોને સગાંવાદ અને લાંચરુશ્વત માટે વિરોધ પક્ષના સભ્યો વખોડી કાઢે છે તે પ્રધાનની પાસે જ તેઓ પોતાને માટે, પોતાના મિત્રો અને સંબંધીઓ માટેની લાગવગની વિનંતી કરવા માટે સ્વતંત્ર છે. તેઓ ચર્ચામાં મૂકાયેલા કોઈ બિલનો અભ્યાસ કરવાની અવગણના કરવાને મુક્ત છે. તેઓ ધારાસભ્ય તરીકેના પોતાના સમગ્ર સમય દરમિયાન મૌન રાખવા માટે પણ સ્વતંત્ર છે.

કાઠિયાવાડની એક ચૂંટણી-ઝુંબેશમાં મધ્યસ્થ સરકારના એક ઉચ્ચ કેબિનેટ પ્રધાને એક કોંગ્રેસી ઉમેદવારને, તે લોકસભામાં હતા તે બધાં વર્ષો દરમિયાન મૌન રહ્યા હતા તે બદલ, મતદારોને ચૂંટવા માટે ભલામણ કરી હતી.

આપણા રાજકારણીઓ જાહેર કે અંગત દુઃખોના ઉપાય માટે આમરણાંત ઉપવાસ કરવા માટે મુક્ત છે. તેઓ ઉપવાસ છોડી દેવા માટે અને તે પછી સુખી જીવન જીવવા માટે મુક્ત છે.

પ્રધાનોની સ્વતંત્રતા

અલબત્ત, આપણા પ્રધાનો જે સ્વતંત્રતા ભોગવે છે તેનો તો કોઈ છેડો જ નથી. તેમાંની એક સ્વતંત્રતા જાહેર કાર્યક્રમોમાં હાજર રહેવાનું જણાવીને છેલ્લી ઘડીએ હાજર નહિ રહેવાની, અને જાહેર સભાઓમાં કે કાર્યક્રમોમાં કલાક કે બે કલાક મોડા આવવાની જે સ્વતંત્રતા ધરાવે છે તે છે. ભલે પછી આ સભા તેમના માનમાં યોજવામાં આવી હોય મધ્યસ્થ સરકારના એક ઉચ્ચ મોવડી, એક જાણીતા કાર્યકર અને દેશભક્તના અવસાન અંગે યોજવામાં આવેલી શોકસભામાં દોઢ કલાક મોડા આવેલા તેની મને ખબર છે. તેઓ આ સભાનું પ્રમુખસ્થાન લેવાના હતા. સભાજનોએ અડધો કલાક રાહ જોઈ પછી નવા પ્રમુખની પસંદગી કરી. આ ઉચ્ચ મોવડી એ પછી એક કલાક મોડા આવ્યા અને શાંતિથી પ્રમુખનું સ્થાન લઈ લીધું અને કામકાજ આગળ ચલાવ્યું. તેમણે પોતાના મોડા આવવા માટેનું ન તો કાંઈ કારણ આપ્યું કે ન તો તે માટે તેમણે ક્ષમા માગી!

કેટલાક પ્રધાનો પોતાના સ્ટેનોટાઇપિસ્ટનો દરજ્જો વધારવા માટે જાણીતા છે. અને તેઓ તેમનો ચાર આંકડા કરતાં વધુ પગાર વધારીને પોતાના અંગત મદદનીશો બનાવે છે. કેટલીક વાર આ અંગત મદદનીશોને સંસદની અને સ્થાનિક ધારાસભાઓની ચૂંટણી-ટિકિટ આપવામાં આવે છે. એક રાજ્યના પંત પ્રધાન- જેમની પત્ની પાટનગરની બહાર એક છોકરીઓની શાળામાં શિક્ષિકા હતી, પણ કેટલાંક વર્ષો સુધી તે પાટનગરમાં તેના પતિ સાથે

રહેવા છતાં શિક્ષિકા તરીકેનો પગાર આ પ્રધાન સાહેબની પત્ની હોવાના કારણે જ તેમણે મેળવ્યો હતો.

જો કે જુદા જુદા પ્રધાનોની સંયુક્ત જવાબદારી હોવા છતાં પ્રધાનમંડળના સભ્યો સામૂહિક રીતે નક્કી કરવામાં આવેલ નીતિની ખાનગીમાં ટીકા કરતાં અચકાતાં નથી. કેબિનેટના કેટલાક સભ્યો પોતાને બળવાખોર કહેવા માટે મુક્ત છે. જનતા અને અખબારવાળાઓ તેમને બે રીતે ઓળખે છે અને કેટલાંક રાજ્યોમાં બળવાખોરો સામે પગલાં લેવામાં આવ્યાં છે, જ્યારે બીજાં કેટલાંક રાજ્યોમાં તેઓ કેન્દ્રને પક્ષે હોવાથી તેઓને પ્રધાનકીય હોદ્દાઓ આપવામાં આવ્યા છે.

અખબારી સ્વાતંત્ર્ય

આપણાં અખબારો પણ સ્વતંત્ર છે. કેટલાક અખબારો હકીકતો ઉપજાવી કાઢવાની સ્વતંત્રતા ધરાવે છે. તેઓ સત્તા પરના માનવીઓની ગમે તેવી નજીવી બાબત પરના ઉદ્‌ગારોનો શબ્દશઃ અહેવાલ આપવા માટે સ્વતંત્ર છે. તેઓ જે લોકો સત્તા પર નથી તેઓની ગમે તેવી મહત્ત્વની અને બુદ્ધિની બાબતનું સંભાષણ હોય તો એક બે લીટીઓ લઈને બાકીનું રદ કરવા માટે સ્વતંત્ર છે. કેટલાક અખબારો માત્ર દમદાટી પર જ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ બદનક્ષી માટે તેઓને અદાલતના દ્વાર બતાવવાની હિંમત કરતું નથી, કારણ કે મેજિસ્ટ્રેટો અને ન્યાયાધીશો ફરિયાદીને પૂછવામાં આવતાં તમામ અસંબદ્ધ અને બદનક્ષીભર્યા પ્રશ્નો પૂછવા માટે છૂટથી મંજૂરી આપે છે.

મેં અહીંયાં ભારતીય સમાજના થોડાક વર્ગોની સ્વતંત્રતાની વિગતો આપી છે. પરંતુ દરેક વર્ગ પાસે પોતાની સ્વતંત્રતાઓ છે અને જે તેઓ કોઈ પણ જાતની અડચણ વિના ભોગવે છે. આમ છતાં, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે અહીં જે જે વર્ગનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે વર્ગના તમામ સભ્યો અહીં ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલી સ્વતંત્રતાઓ ભોગવવા માટે પોતાની જાતને મુક્ત માનતા નથી. જો કે આટલી ઊંચી કક્ષાએ તો માત્ર થોડાક લોકો પહોંચી શકે છે. પરંતુ તેઓ પોતાના વર્ગ માટેના બખીર તરીકે કાર્ય કરે છે જેના પરિણામે ભારતમાં સમગ્ર વાતાવરણ સ્વતંત્રતાથી છવાઈ ગયું છે.

મેં અહીંયાં જે કહ્યું છે એ તો માત્ર થોડાક દાખલાઓ છે. આપણે જે સ્વતંત્રતા ભોગવીએ છીએ તેનો તો અંત જ નથી, તેનું ક્ષેત્ર આઝાદી પછી ખૂબ વધી ગયું છે. આ સારું છે કારણ કે દરેક રાષ્ટ્રે પોતે નક્કી કરેલા ધ્યેયને મેળવવા માટે કાર્ય કરવું જોઈએ. આપણું સૌથી ઊંચું ધ્યેય સ્વતંત્રતા, મોક્ષ છે. આપણી સૌથી વધુ કલ્યાણકારી બાબત પણ મોક્ષ છે.

જ્યાં સુધી આપણે આપણા રાષ્ટ્રીય ધર્મને દૃઢ રીતે વળગી રહીશું ત્યાં સુધી આપણા વ્યક્તિગત અને વર્ગ-સ્વાર્થોને માટે કોઈ ખતરો નથી. આ રીતે ભારતમાં સંપૂર્ણ લોકશાહીનો વિકાસ થઈ શકશે.

['જનમતા'માંથી]

ચરિત્ર લેખકનું નિવેદન*

સ્વામી આનંદ

પ્રસ્તાવના

[ગતાંકથી ચાલુ]

૨

આવો આ અપરમહિમાવંતો ધર્મમાર્ગ જેણે દરિયાપારના દેશો સુધી પહોંચાડ્યો, અને ઊંચા જ્ઞાનસંસ્કાર ધરાવતા મુલકો તેમ જ પ્રજાઓના માનઆદરને પાત્ર કર્યો, તેને યજ્ઞહિંસા તથા સોમપાનમાં ગળાડૂબ રહેનારા આપણા અગ્રજો (બ્રાહ્મણો)એ દેશવટો દીધો; માનવીને અહિંસા કરુણા અને જગત્‌હિતનું ભાતું બંધાવનારા બૌદ્ધ જીવનદર્શનને એમણે નિંદ્ય ઠરાવ્યું; એ હકીકતનો બચાવ આજનો કોઈ પણ શિક્ષિત સંસ્કારી હિંદુ કરી શકે એમ નથી. કોઈ પણ સ્થળે કે અવસરે આ ઐતિહાસિક બીનાનો ઉલ્લેખ આજે એને ઊંડા ખેદ અને અફસોસપૂર્વક જ કરવો પડે છે.

આદિ શંકરાચાર્ય પ્રત્યેનો ભાવે ભાઈઓનો આદરભાવ અને ભક્તિ જાણીતાં છે એમની એ ભાવભક્તિની અદબ જાળવીને મેં શ્રી શિવાજીરાવ જોડે આ વિષયની ચર્ચા કરી છે. અને તેમાંથી બેઉ પાસાં સમતોલનપૂર્વક તપાસીને વાજબી નિર્ણય ઉપર આવવાના મારા પ્રયત્નમાં મને કીમતી સહાય મળી છે, એ ઋણસ્વીકાર કૃતજ્ઞભાવે કરીને જ હું આગળ વધીશ.

ચંદ્રકિરણ સમી નિર્મળ પ્રભાનાં અમી રેલાવતા આ નાનકડા ચરિત્ર-ગ્રંથને 'છેડે આ દેશમાંથી બુદ્ધધર્મના હ્રાસનાં કારણોનું કીમતી વિશ્લેષણ શિવાજીરાવે કર્યું છે. તે બધાં કારણો જોડે એકેએક વાંચનાર સંમત થશે એવી અપેક્ષા એમણે પણ નથી રાખી. હું પોતે તો બુદ્ધધર્મનો આ દેશમાંથી હ્રાસ થવા નાં કારણોમાં શંકરાચાર્ય અને તેમના સાથી અનુગામી બ્રાહ્મણોએ ભજવેલા ભાગને ભારતવર્ષના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું કદાચ સૌથી કરુણ અને નામોશીભર્યું (humiliating) પ્રકરણ ગણું છું.

આદિ શંકરાચાર્ય બુદ્ધિના-મેરુ હતા. ઇતિહાસના આરંભકાળથી આદરીને બુદ્ધિનાં ક્ષેત્રમાં એમની બરોબરી કરે એવો માનવી કદાચ આજસુધી સંસારમાં બીજો પાક્યો નથી એમ માનનારા પૈકીનો હું છુ. આ મારી માન્યતામાં વિવેકાનંદ તેમજ છેલ્લાં સો વર્ષ દરમ્યાન આ દેશમાં પાકેલા ઘણા ઘણા કવિમનીષી જ્ઞાની વિચારવંતોએ એમના બુદ્ધિવૈભવને જે અર્ધ્ય આપ્યા છે તેને જ માત્ર હું અનુસર્યો છું.

બ્રિટિશ હકૂમત કાળના જલાવતન* હિંદી ક્રાંતિકારોના શિરોમણિ એવા મહામેધાવી લાલા હરદયાળ જેઓ પૌર્વાત્ય દર્શનશાસ્ત્રોને ઘોળી પી ગયેલા, અને પશ્ચિમની તત્ત્વવિચારણાઓને ચાવી ચૂસી ફગાવી બેઠેલા,-તેમણે પણ હિંદુ દાર્શનિકોએ તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં સર કરેલાં

---

* "ભગવાન બુદ્ધ:" (સારરૂપ ભાવદર્શન) લેખક: શ્રી શિવાજી ન ભાવે, અનુવાદક: સ્વામી આનંદ. પ્રકાશકો: યજ્ઞપ્રકાશન, હુઝરાત પાગા, વડોદરા-૧. કિંમત રૂા. દોઢ. એ પુસ્તકની સ્વામી આનંદે લખેલી પ્રસ્તાવના.

* દેશવટો પામેલા,-વતનથી વિખૂટા.

આ શબ્દો એમણે મુખ્યત્વે શંકરાચાર્યના જ બુદ્ધિવૈભવને અનુલક્ષીને લખ્યા હતા એવી મારી છાપ છે.

ફિચારો અંગે કલકત્તાના 'મૉડર્ન રિવ્યુ'માં એકવાર લખેલું કે, 'These ancient Hindus have perhaps exhausted the possibilities of human thought in the field of pure metaphysics' આ વાક્ય લગભગ શબ્દેશબ્દ અરધી સદી કે વધુ થયાં મારા સ્મૃતિપટ પર ચોંટી રહ્યું છે.

રીસ ડેવિડ્સ કે પૉલ કેરસ જેવા કુડીબંધ વિદેશી વિધર્મી નામાંકિતો બુદ્ધને નમતા અથવા તો 'He was the wisest and the greatest among the Hindus' એવી પ્રશસ્તિઓથી બુદ્ધના જીવન તથા કાર્યને ગૌરવતાં થાકયા નથી. વિવેકાનંદ પણ શંકરની બુદ્ધિ અને બુદ્ધના હૃદયના સંગમમાં હમેશાં હિંદનો ઉદ્ધાર જોતા; અને એવા દિવસ માટે ઝંખતા.

આવા બુદ્ધે શીખવેલા ધર્મમાર્ગમાં, અગર તો એની પાછળ હજાર દોઢહજાર વર્ષ સુધી આ દેશમાં આસેતુહિમાચલ પાંગરેલી સંસ્કૃતિમાં, શંકરાચાર્ય તથા તેમના સાથી અનુગામી hot-gospellersઓને પ્રેમસૌજન્ય કે ઔદાર્ય પૂર્વક માપવા મૂલવવા કે કદર કરવા લાયક કશું જ જડયું નહિ! આવા ધુરંધરોના બુદ્ધિવૈભવને સાત સાત સલામ કર્યાં પછી પણ એમનામાં અસ્તરાની ધાર જેવી નકરી બુદ્ધિ અને તર્કદ્રિરી સિવાય vision કે સાંસ્કૃતિક સમન્વયબુદ્ધિ જેવું કશું હતું, એમ માનવાની હું નમ્રપણે ના પાડું છું.

ઈશુ ભગત પ્રેમ અને સહિષ્ણુતાની મૂર્તિ હતા. એમના પ્રત્યેનાં વિનોબાજીનાં ભાવભક્તિ જાણીતાં છે. પણ એમણેય ઈશુખ્રિસ્ત વિષે કર્યાક એવી ટાવ ખાધી છે કે ઈશુનો પુણ્યપ્રકોપ જો એમની પ્રેમવૃત્તિની કાંધે ન ચડી બેઠો હોત તો એમને શૂળીએ ચડવું પડત નહિ. મારી ફરિયાદ પણ એટલી જ છે કે જેમ ઈશુને મારીને યહૂદી કોમ ઈતિહાસમાં સદાને માટે કલંકિત થઈ, તેમ હિંદુ સંસ્કૃતિના ઈતિહાસમાં બ્રાહ્મણોએ શંકરાચાર્યની આગેવાની હેઠળ બુદ્ધધર્મની હિંદમાંથી હકાલપટ્ટી કરીને આ દેશના બ્રાહ્મણને કપાળે હમેશને માટે કાળાટીલી ચોડી. વળી જો સત્યં બ્રૂયાત્‌ની સાથે પ્રિયં બ્રૂયાત્ વાળો કસબ ઈશુએ ન કેળવી જાણ્યો એમ કહેવામાં વિનોબાજીની ઈશુભક્તિને આંચ નથી આવતી, તો શંકરાચાર્ય સામેની મારી ફરિયાદથી એમના તરફના મારા માનઆદરને પણ ગોબો નથી પડતો, એવું મારું નમ્ર નિવેદન છે.

બુદ્ધધર્મના હ્રાસનાં સંખ્યાબંધ કારણો શિવાજીરાવે આ વિશ્લેષણવાળા પ્રકરણ ૧૯મામાં સૂચવ્યાં છે, તે અક્ષરશ વજૂદવાળાં છે. તેને ઈન્કારવાનો કે નજીવાં ગણાવવાનો મારો આશય નથી. આપણે માની લઈએ કે તે કાળના બૌદ્ધધર્મને ઘણીઘણી અવદશા આવી ગઈ હતી, અને તેમાં અનેક સડા પેઠા હતા. પણ એવાં અનિષ્ટો કે બુરાઈઓ સામે સતત અને નિષ્ઠુર જેહાદ ચલાવીને તેની શુદ્ધિ કરવાનું મેલી તેનો ઉચ્છેદ જ માગવો એ શું દષ્ટાનું લક્ષણ કે દૂરદષ્ટિ (vision) હતાં?

ગાંધીજી સનાતનીઓ, હિંસાવાદીઓ, મવાળ રાજકારણી વિરોધીઓ,—બધા સામે વિવાદ કરતા; પણ તેવે દરેક પ્રસંગે સૌ પ્રથમ એવા વિરોધીઓનાં ગુણશીલ અને સિદ્ધિઓનો મુક્તકંઠે સ્વીકાર કરીને એ બધાંની ભારોભાર કદરપ્રશંસા કરવાની દાનાઈ અચૂક દેખાડતા તે પછી જ એવાઓની વિચારધારા કે કાર્યક્રમનાં દોષદૂષણો દર્શાવીને કે ચર્ચીને તેની પોકળતા કે વ્યર્થતા સમજાવતા. એટલું જ નહિ પણ હરકોઈ વિવાદપ્રસંગે પોતાના તરફથી વધુમાં વધુ નમતું જોખીને વિરોધી જોડે વહેલામાં વહેલી તકે સુમેળ સાધવા તલપાપડ રહેતા. 'Agree with thy adversary quickly' એ એમનું લક્ષ્યબિન્દુ રહેતું

ગાંધીજીને ૭ વરસની કારાવાસ દેનાર અંગ્રેજ ન્યાયાધીશે સજા આપતાં ગાંધીજીની

ગરિમા, સાધુતા અને ચારિત્ર્યબળને કુર્નિસ કરી; અને આવા પુરુષ ઉપર કાનૂનના નકરા અક્ષરાર્થને વળગીને આંખે પાટા બાંધીને સજા ફરમાવવાનું ધર્મસંકટ પોતાની ઉપર આવ્યા બદલ ખેદ અનુભવ્યો. ત્યારે આવા જ બીજા મહાનુભાવ (લોકમાન્ય)ને સજા ફરમાવનાર હિંદી જજે એમને સડેલા મગજવાળા કહી 'તમારા જેવાને દેશનિકાલ કરવામાં જ દેશની પ્રજાની ખેરિયત છે' એવાં વચનોથી નવાજ્યા! તે જ પ્રમાણે શંકરાચાર્ય તેમ જ તેમના સાથી સાગરીત અનુગામીઓએ સાંખ્યબૌદ્ધ વગેરે જીવનદર્શનમાં કોઈ વાતની ભલાઈ કે સારપ જોવાની ના પાડી, અને એને ધર્મબાહ્ય નાસ્તિક ઠરાવવામાં જ પોતાનો 'દિગ્વિજય' માન્યો!

ખરું જોતાં બુદ્ધ અને બૌદ્ધોએ પોતાને લાધેલ જ્ઞાનસમજણની લહાણી દેશદુનિયાને કરવાની કરુણા અને ધગશના પ્રેર્યાં ધરતી આખી ખૂંદી; જ્યારે ઊંચનીચના અધિકારવાદમાં ગળાડૂબ એવા બ્રાહ્મણોએ પોતાની આસપાસના નતમસ્ત સેવારત શ્રમજીવી જનસમાજની નફરત સેવી, તેનો કાયમ ધિક્કાર કર્યો; અને જાતે ઘરઘુસિયા રહી પોતાના જ તંગ દાયરાઓમાં ઘટપટાદિ શાસ્ત્રવિવાદ ખંડનમંડન ન્યાયવ્યાકરણ વેદાંતની મોકળી ચર્ચાઓમાં અને પોતાની શ્રેષ્ઠતાના ઘમંડમાં ગરક રહ્યા. એમનો સમાજ, એમની દુનિયા, એમના પ્રશ્નો વાદો સમસ્યાઓ, બધું ઘણુંકરીને અગર બહુ તો ત્રૈવર્ણિકોમાં પરિમિત હતું. આમજનતા જોડે ભાગ્યે એમનો કશો સંપર્ક હતો. શંકરાચાર્યે ટૂંકી ઉમરમાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રની ગ્રંથરચના કરી, શબ્દલાલિત્યમાં અદ્ભુત એવાં સ્તોત્રો લખ્યાં, ખંડનમંડન શાસ્ત્રાર્થો કરી ધજાઓ રોપી, અને તે કાળના અસંખ્ય પંડિત ભિક્ષુઓને જેર કર્યા. ચારેકોર ભારતવર્ષનો પ્રવાસ સંધાન કર્યો. પણ નકરા શરીરશ્રમ વાટે ત્રૈવર્ણિકોની સેવા કરીને જીવનારી આમ જનતા જોડે એમનો કશો ખાસ સંપર્ક હતો એવો પુરાવો મળતો નથી

સમ ખાવા એક અટુલો દાખલો દંતકથા રૂપે ચાલતો આવ્યો છે, જેમાં એકવારના કાશીવાસ દરમ્યાન વહેલા ઊઠીને સાંકડી ગલીને રસ્તે ગંગાસ્નાન માટે જતાં આચાર્યની સમોસમ આવી ગયેલા કોઈ ભંગીને આચાર્યથી સહેજે કશુંક આભડછેટિયું વેણ કહેવાઈ જતાં એમને પેલાના મોઢાનો માર્મિક ઠપકો ખાવો પડેલો!

કિસ્સો ભલે તે કાળના લોકોની જોડી કાઢેલો હોય, પણ આવડા જગદ્ગુરુ પણ તે કાળની આમજનતાની દૃષ્ટિએ કેટલા ઊણાવામણા દેખાતા હશે એનો આબેહૂબ ખ્યાલ હજાર વર્ષ લગણ લોકજીભે ચીટકી રહેલી આવી લોકકથાઓ કે દંતકથાઓમાંથી આપણને મળી રહે છે.

માનવીના શરીરની જેમ સંઘ સંસ્થા સંસ્કૃતિઓને પણ બાલ્ય યૌવન જરા મૃત્યુનો સૃષ્ટિનિયમ લાગુ છે, એ સાચું. પણ ગાંધીજીએ જેમ હિંદુસંસ્કૃતિમાં પેઠેલા અસ્પૃશ્યતા જેવા સડાને કાઢવા જિંદગીભર જહેમત ખેડી, અને છતાં હિંદુધર્મનો ઉચ્છેદ કદી ન ઇચ્છ્યો, તેમ એવી અવકળા પામેલી બૌદ્ધસંસ્કૃતિનાં સુધાર-સંસ્કરણ કરવાનું શંકરાચાર્યને કેમ ન સૂઝ્યું! બુદ્ધસંસ્કૃતિ હિંદુ ઊગમમાંથી જ પાંગરેલી વસંત સમી હતી. એને ઉખેડીતગેડી મેલવામાં કયો 'દિગ્વિજય' હતો?

ન્યાયને ખાતર આપણે કબૂલીએ કે આચાર્યોવાળા એ જમાનામાં પોતાનાં મત-મંતવ્યને પ્રતિપાદવા સારુ અન્ય મતવાદીઓનું કે વિરોધીઓનું એકેએક વાતમાં નર્યું ખંડન કરવું, એટલી એક જ રીત હતી. પૂર્વપક્ષ તરીકે વિરોધીની ભૂમિકાને રજૂ કરી ઉત્તરપક્ષે એનું ચારેકોર ખંડન કરવું, એ સિવાય બીજી કોઈ રીતે વિરોધીની ભૂમિકાની નોંધખબર લેવાય જ નહિ, એની કશી સારપને કે મુદ્દાને વાજબીપણા તરીકે માન્ય કરાય જ નહિ, એવો તે કાળે શિરસ્તો હતો! આવી નરાતળ ખંડન-નિંદા-ઉપહાસની વાદપદ્ધતિ તે કાળના બધાબધા જૂના ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે. 'આવા સંકીર્ણતાભર્યા

વિરોધનો કે તેના ઝનૂની પ્રચારનો પારો ઉગ્રતાની કેટલી ડિગ્રીએ પહોંચી જતો એનું માપ તે કાળે ચલણી થઈ પડેલી અને જૂના સાહિત્યમાં મળી આવતી 'यथा हि चोरः स तथा हि बुद्धः।' 'हस्तिना ताड्यमानोऽपि न गच्छेत् जैनमंदिरम्।' વગેરે શ્લોકનો (લોકોક્તિઓ)માંથી આપણને મળે છે.

તમે કહેશો કે 'વાદવિવાદના ક્ષેત્રમાં જે સૌજન્ય સહિષ્ણુતા, કે વિરોધીની પણ કદરબૂઝ આજને કાળે આપણે માટે સામાન્ય છે, તેની આશા હજાર વર્ષ અગાઉના પંડિતો તરફથી કઈ રીતે રખાય? તે કાળના લોકોને ત્યારના ગજે જ માપવા જોઈએ.' સામાન્ય માટીના માણસો માટે ભલે આ ધોરણ સાચું હોય, પણ શંકરાચાર્ય જેવા પ્રતિભાના મેરુ માટે તો નહિ જ. હજાર વર્ષનું ભાવિદર્શન એમના જેવાને ન હોય, તો બીજા કોને હોય? પણ એમણે તો સમકાલીનોની જ ધરેડે ચાલીને પોતાનાં ભાષ્યો રચ્યાં. બ્રહ્મસૂત્રો પરના એમના અમર 'શારીરક ભાષ્ય'માં વિરોધી મતવાળા પ્રકરણ (અધ્યાય ૨; પાદ ૨) બીજાને એમણે પણ 'सांख्यादिमतानां दुष्टत्वप्रदर्शनम्' એવું નામ આપ્યું! આ બધું જેટલું ખેદજનક તેટલું જ કરુણ છે, અને તે પર જેટલો અફસોસ કરીએ તેટલો થોડો પડે એમ છે.

બુદ્ધનો અને પછીના બૌદ્ધો જૈનો વગેરેનો અપરાધ કહો તો એટલો જ હતો કે તેમણે વેદોને પ્રમાણ માનવાની ના પાડી. વેદ હું ભણ્યો નથી. વાંચ્યાય નથી. તેના અમુક ભાગો અપરંપાર ભવ્ય અને મહિમાવંતા છે એ તો સૌ જાણે છે; પણ, જેમ બુદ્ધમહાવીર અને તે કાળના સાધુ–સંન્યાસીઓ માંસાહાર કરતા કે ન કરતા વગેરે પુરવાર કરવા સારુ, આ કાળના વિદ્વાનો આર્ષ ગ્રંથોના કે આર્ષ વાણીના શબ્દોના પોતાને જોઈતા અર્થો અને વાદવિવાદ ઊભા કરતા હોય છે, તેમ વેદોના અર્થ કરવામાં પણ વિદ્વાનોમાં વિવાદ છે જ, દક્ષિણમાં વિ. કા. રાજવાડે નામે નામાંકિત મરેઠી ઇતિહાસસંશોધક અને ભાષાશાસ્ત્રી થોડા દાયકા અગાઉ થઈ ગયા. એમણે હિંદુ વિવાહસંસ્થાનું વગેરું યજુર્વેદના ચોક્કસ અંશો રજૂ કરીને કાઢ્યું છે, તે સ્વીકારીએ તો બાઇબલ વગેરે ગ્રંથોની જેમ જ વેદોમાં પણ અમુક ભાગ જેવો જેને આજે નરદમ અશ્લીલ કહ્યા વગર છૂટકો નથી. વાંચીને હું આભો બની ગએલો; અને આવું પુસ્તક વાધાભર્યું ગણીને સત્તાવાળાઓએ તેને જપ્ત ફરમાવવાનું કેમ જરૂરી નહિ ગણ્યું હોય, એની જ મને નવાઈ લાગેલી!

બ્રાહ્મણોએ વેદને પરમેશ્વરના કરતાં વધુ જરૂરી ઠરાવ્યા, અને તેની આણ માનવાનું તમામ હિંદુઓ માટે ફરજિયાત કર્યું. કોઈ પણ હિંદુ ઈશ્વરને વિષે અનાસ્થા ધરાવે કે શંકા ઉઠાવે તે ભલે, પણ વેદોને નમવાની ના પાડે તો તે સાંખી ન જ લેવાય, એવો નિર્ણય એમણે આપ્યો. હિંદુ ષડ્દર્શનોના રચનારાઓએ ઈશ્વરની હસ્તી સ્વીકારવાનું અનિવાર્ય ગણ્યું નથી. સાંખ્યદર્શન તો ખુલ્લમખુલ્લા નિરીશ્વરવાદી છે. છતાં એ દર્શનોના રચનારા બ્રાહ્મણોએ વેદોને કબૂલ રાખ્યા તેથી બ્રાહ્મણોએ એમને ન છોડ્યા; જ્યારે બૌદ્ધ, જૈન, ચાર્વાક આદિ દર્શનવાળાઓએ વેદને કુર્નિસ ન કરી એ વાંકે એમને અને એમના અનુયાયીઓને બ્રાહ્મણોએ ધર્મબાહ્ય ઠરાવી સમાજમાંથી બહિષ્કૃત કર્યા; અને એમને ઉખેડીતગેડી મેલવામાં જ પોતાની જીત ગણી!

આમ ઈશુ ભગત ભૂખાને ત્રીજે દંન બેઠા થયાનું, અગર તો કુરાન પેગંબરને માનવાનું અનિવાર્ય ગણનારા ખ્રિસ્તીઓ કે મુસલમાનો, અને વેદોની આણ માનવાનું તેવું જ ફરજિયાત કરનારા બ્રાહ્મણો, વાસ્તવમાં એક જ હરોળના ગણાય. એ બધાની મનોભૂમિકા વચ્ચે તત્ત્વતઃ કશો ખાસ તફાવત રહેતો નથી. આવા માનસને આજની દુનિયાનો હરકોઈ સંસ્કારી માનવી બાલિશ ગણે એમાં નવાઈ નથી.

પણ અસલમાં, શ્રી શિવાજીરાવ કહે છે તેમ, બુદ્ધને પોતાને તો એમની હયાતી કાળે આ બધા ભાવિ વાદોની તેમ જ વાદપદ્ધતિઓની કલ્પના સરખી નહિ આવી હોય. જીવ–જગત વિષયક પાયાના જે સાંખ્ય (metaphysics) ઊંડું તત્ત્વજ્ઞાનને વિકસાવીને મધ્યયુગીન આચાર્યોએ ખંડનમંડન વાદવિવાદના દરિયા ડોળ્યા, તેવું કશું તત્ત્વજ્ઞાન બુદ્ધે સંસારને દીધું જ નથી; એ બધાં તત્ત્વજ્ઞાન દર્શનો તેમ જ વાદોની એમણે સદંતર ઉપેક્ષા જ કરી છે; અને સમ્યક્ વર્તનવહેવારવાળા પ્રત્યક્ષ રોજિંદા જીવન ઉપર જ બધો ભાર મૂક્યો છે. શિવાજીરાવના કથન મુજબ જીવજગતવાળું તત્ત્વજ્ઞાન તો બૌદ્ધોમાં બુદ્ધની પાછળ સેંકડો વર્ષ વીત્યા બાદ, મહાયાનના ઉદય પછી, દાખલ થયું. અશ્વઘોષ, વસુબંધુ, નાગાર્જુન વગેરે મહાયાની ધુરંધરોએ હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું ગૂઢ અનુકરણ કરીને એ નીપજાવેલું છે. એમણે માન્યું કે સાંખ્ય એટલે કે જીવજગત વિષયક તત્ત્વજ્ઞાન (metaphysics)ના પાયા વગર કોઈ પણ ધર્મ અગર તો જીવનદર્શનની રચાયી ઉભારણી કે વિકાસ થઈ શકે નહિ. તેથી એવા જીવજગતના જે તત્ત્વજ્ઞાનને બુદ્ધની પછી સૈકાઓ વીત્યા બાદ એમણે બૌદ્ધ ધર્મમાં આયાત કર્યું તે તત્ત્વજ્ઞાનને પકડીને જ શંકરાચાર્યે તથા એમની પાછળવાળા બીજાઓએ બૌદ્ધમતનું ખંડન કર્યું છે. એમાં ખુદ બુદ્ધનું પોતાનું પ્રતિપાદેલું તત્ત્વજ્ઞાન તો ખંડન કરવા સારુ કશું એમને કોઈને જડ્યું જ નથી. કારણ કે તે હતું જ નહિ!

વળી જેમ આજને કાળે અંગ્રેજી ભાષાને આપણે સારુ અનિવાર્ય ગણનારા અગ્રણીઓ આજે આપણી વચ્ચે છે, તેમ અશ્વઘોષાદિ ઉત્તરકાલીન બૌદ્ધ ધુરંધરોએ એમ પણ માન્યું કે સંસ્કૃતમાં ગ્રંથરચના કર્યા વગર પોતાના ગ્રંથો કે લખાણો વિદ્વદ્‌માન્ય ન થાય; કે એને પ્રતિષ્ઠા ન મળે. આથી એમણે તે કાળની પાલિ વગેરે લોકભાષાઓને છોડી દઈને સંસ્કૃતમાં ગ્રંથરચના કરવા માંડી!

આમ પોતાને થયેલ જ્ઞાનસમજણ લાખો લાખ જનતાને સુલભ કરી વહેંચી દેવા સારુ વિચારપૂર્વક સ્વીકારેલા લોકભાષાના વાહનનો જે આગ્રહ બુદ્ધે રાખેલો તેને છોડવાની ભૂલ પણ અશોક પછીના અશ્વઘોષાદિ અનુગામીઓએ કરી. આ હાથી જેવડી ભૂલ હતી, કેમકે બુદ્ધની હયાતીમાં જ સારિપુત્ત, મોગ્ગલાન, વગેરે બુદ્ધના સમકાલીન ધુરંધર શિષ્યોએ બુદ્ધને પૂછેલું કે 'અમે અમારા ઉપદેશપ્રચાર બધું પાલિમાં કરીએ છીએ, તે સંસ્કૃતમાં કરીએ તો કેમ!' (તેમ કરવાથી બ્રાહ્મણ આદિ વિદ્વાન વર્ગ ઉપર તેની છાપ પડે.) ત્યારે બુદ્ધે કહેલું કે: 'ના. આમજનતા સમજે તે લોકભાષામાં જ બધું કરો. વિદ્વાનોની ફિકર-મ કરો.' આ ઘટના પ્રાચીન બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં નોંધાએલી મળે છે.

આમ તથાગત બુદ્ધ પોતે તો જીવ શિવનાં ઊંડાણોમાં ઉતરવાની, કોઈ પણ જૂના તત્ત્વજ્ઞાનની બુનિયાદ ઉપર પોતાનું જીવનદર્શન રચવાની, અગર તો તેનો ઉપદેશ–પ્રચાર મૂઠીભર વર્ગોની માન્ય વિદ્વદ્‌ભોગ્ય ભાષામાં કરવાની ચોખ્ખી ના પાડી બલ્કે જિંદગીભર એ બધા તરફ એમની અનિચ્છા કે ઉપેક્ષા જ રહી. એટલે સુધી કે ગીતા ઉપનિષદ્ જેવાં કીમતી વારસાનો પણ એમણે કદી ક્યાંયે ઉપયોગ ન કર્યો. હિંદુઓના આ મહા જ્વલંત જ્ઞાનભંડારનો અછડતો પણ ઉલ્લેખ કે વાસો બુદ્ધના કોઈ ઉપદેશોમાં મળી આવતો હોવાનું જાણમાં નથી.

મતલબ કે પાછલે કાળે શંકરાચાર્ય અને બીજાઓએ બૌદ્ધદર્શનનાં જે ખંડન કર્યાં તે બધાં બુદ્ધની મૂળ શીખવણના સારઅંશનાં નહિ, પણ પછીના કાળના અશ્વઘોષાદિ બૌદ્ધોએ ઊભા કરેલા, અને સંસ્કૃતગ્રંથો લખીને બૌદ્ધદર્શનમાં

દાખલ કરેલા, જીવજગતને લગતા તત્ત્વજ્ઞાનને પકડીને જ કરેલાં છે. મનલગ કે ડેન ક્વિકઝોટની જેમ અસલી બુદ્ધદર્શનની સીમા બહાર ઉત્તરકાલીન મહાયાની બૌદ્ધોએ ઊભી કરેલી પવનચક્કીઓનાં!

ટૂંકમાં બુદ્ધને પોતાને પોતાના ઉપદેશપ્રચાર અર્થે જીવજગતના તાત્ત્વિક વાદોની કશી અગત્ય જણાઈ નહોતી. વિદ્દ્વર્ગની કલ્પના–પ્રતિભાનાં ઊંડાણોમાં અગર તો ઘટપટાદિ શુષ્ક તાત્ત્વિક વાદોમાં એમને રસ નહોતો. એ ઊંડાણોમાં ઊતરવાની એમણે ના પાડી. અને માનવી જીવનના નક્કર રોજિંદા વ્યવહારદર્શન અને આચરણને લગતાં ચલણી મૂલ્યોનો જ વિચાર કરી, એ બધાંને સમ્યક્ ધરતી પર ખેડીખેડીને માનવીજીવનની દુઃખનિવૃત્તિનો ચીલો એમણે ચીંધ્યો. આ જ કારણે એમણે મૂઠીભર અમલ્જોના બનેલા વિદ્દ્વર્ગને રીઝવવા કે તેમની માન્યતા મેળવવા અંગે સદંતર ઉદાસીન રહી એમની ઉપેક્ષા કરી. અને વિદ્વાનો કે ધુરંધરો ઉપર મીંટ ન માંડતાં આમજનતાને જ હમેશાં આંખ સામે રાખીને એને સમજાય એવી જ લોકભાષામાં પોતાના ઉપદેશ મંતવ્યોની રજૂઆત કરી.

આમ જૂના સાંસ્કૃતિક વારસાની ઉપેક્ષા કરીને પોતાને ઉગેલ જ્ઞાનસમજણ પોતાને જ કાટલે તોળીમાપીને બુદ્ધે પ્રાકૃત જનતાને વહેંચી આપી એમાં જેટલું જોમ હતું, તેટલી જ એ બુનિયાદ ચણતરની નબળાઈ પણ એમાં હતી જ. આ સંદર્ભમાં ભૂતકાળની પ્રજાકીય સિદ્ધિકમાણીને સદંતર ઉવેખીને કે ફગાવીને કોઈથી સંગીન નવરચના થઈ ન શકે, એ શ્રી શિવ જીરાવની દલીલ ખચિત નક્કર વજૂદવાળી છે. એ પણ સ્વીકારીએ કે આ કારણે જ કદાચ પાછળના બૌદ્ધોને પોતાના દર્શનને ટકાવવા અગર વિસ્તારવા સારુ જીવજગતના સાંખ્યનો આધાર લેવાનું જરૂરી લાગ્યું હશે. પણ આવા આધારની ઉપેક્ષા શરૂમાં જેમ બૌદ્ધોના આંતરિક બળજોમની સૂચક હતી, તેજ પ્રમાણે પછીને કાળે અશ્વઘોષાદિ મહાયાની બૌદ્ધોને લાગેલી તેની અગત્ય તેમની બીનરી નબળાઈમાંથી જન્મી હતી એમાં શક નથી. અને તેથી જ એમણે આયાત કરેલા એ તત્ત્વજ્ઞાનની બુનિયાદ પછીના કાળના ધુરંધર હિંદુ આચાર્યોના હુમલા આગળ કમજોર ઠરી, અને ટકી શકી નહિ.

આમ વેદવેદાંતપ્રકારેણ જૂના કાળના બ્રાહ્મણો એમના પ્રખર નેતા શંકરાચાર્યની આગેવાની હેઠળ બુદ્ધ અને એની ધર્મસંસ્કૃતિનો આ દેશમાંથી ઉચ્છેદ કરવામાં કામયાબ નીવડ્યા. આમ છતાં દોઢહજાર વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી અનેક ફાંટાફૂટી વિધિપૂજા અને જંત્રતંત્રના જાળાંમાં અટવાઈ અવદશા પામેલી એ જીર્ણ સંસ્કૃતિને ઉખેડીને દેશનિકાલ કરવામાં શંકરાચાર્ય જેવા મેરુમાંધાતા (titan)નેય કેવી કેવી જહેમતો ખેડવી પડી, જૂના વૈદિક ધર્મમાંથી કેટકેટલું ભૂંસવું પડ્યું, બલ્કે એ રીતે એમને સમગ્ર હિંદુધર્મનું કેવું નવસંસ્કરણ કરવું પડ્યું, અને કેવાં કેવાં આળતહોમત પણ માથે લેવાં પડ્યાં,—એ બધું સાચે જ વિચારણીય છે. આ હિસાબે જૂની સનાતન વૈદિક સંસ્કૃતિમાં બુદ્ધધર્મે અને એની સંસ્કૃતિએ પૂરેલા ફાળાનું, અગર તો એણે હિંદુસંસ્કૃતિના કરેલા નવસંસ્કરણ વાળું શિવાજીરાવે આ ચરિત્રગ્રંથને છેડે લખેલું ઉપસંહારાત્મક અંતિમ પ્રકરણ ભારેભાર કીમતી છે એમાં શક નથી

આમ બૌદ્ધધર્મ હિંદુઓને ઓગણેથી,—ભારતવર્ષમાંથી અસ્ત પામ્યો ખરો, –પણ તે હિંદુધર્મનો કાયાકલ્પ કરીને જ આથમ્યો. નકરી શુષ્ક સ્પર્ધાની સમી બુદ્ધિવાળા શંકરાચાર્ય જેવા મંધાતાને મીણો ભણાવીને આથમ્યો. હિંદુધર્મનો જીર્ણોદ્ધાર કરી તેને ફરી પાછો જોમવંતો કરવા માગનારા એ માથાભારે આચાર્યને બૌદ્ધોએ વિકસાવેલી દોઢહજાર વર્ષ જૂની સંસ્કૃતિ આગળ ફુર્નેસ કરી તેની અહિંસા, અવતારો, મૂર્તિપૂજા વગેરેને નવસંસ્કરણ પામેલા હિંદુધર્મમાં સ્વીકારી

સમાવી લેવાની ફરજ પાડીને જ આથમ્યો ! ભિક્ષુસંસ્થાના જ પડઘા સમી સંન્યાસસંસ્થા અગર તો એવી એવી બીજી સંખ્યાબંધ રીતરસમો, પ્રથાપ્રણાલિકાઓ અને સંસ્થાઓને સ્વીકારવાની અને હિંદુધર્મના અનિવાર્ય અંગ તરીકે અપનાવવાની શંકરાચાર્યને ફરજ પડી. વળી આ બધું અનુસરણ એટલે સુધી અને એવી તો આબાદ રીતે એમને કરવું પડ્યું કે તે સારુ એમના જાતભાઈ બ્રાહ્મણોમાંથી જ કેટલાકોએ એમને બધું ભેળાડી મારનાર તરીકે 'शंकरो वर्णसंकरः', 'प्रच्छन्न बुद्धः' વગેરે ઇલ્કાબો આપ્યા ! આ બીના કંઈ જેવી તેવી નથી.

૨૫૦ નાનાભાઈ ભટ કહેતા કે આજનો રામાયણ મહાભારત ગીતા ભાગવત અવતાર-મૂર્તિપૂજાશ્રદ્ધાભક્તિઅહિંસાપ્રધાન હિંદુધર્મ નરી શંકરાચાર્યની જ સરજેલી સૃષ્ટિ છે. અસલી વૈદિક ધર્મસંસ્કૃતિના અવશેષ એમાં નજીવા જ રહ્યા છે. મતલબ કે આજના કાળનો હિંદુધર્મ મૂળ વૈદિકધર્મથી ભાગ્યે જ ઓળખાય એટલો જુદો, અને બૌદ્ધધર્મની સાવ નહિ તો લગભગ કારંબન કોપી જેવો, એનાં ઘણાંખરાં લૌકિક તત્ત્વોને તેમ જ વિચારસરણીઓને અપનાવીને ઊભો રહેલો છે !

આમ બુદ્ધે અને બૌદ્ધ ધર્મસંસ્કૃતિએ જાતે મરીને હિંદુ ભારતવર્ષને જીવાડ્યું. તમે ભલે કહો કે ભારતની વૈદિકકાળની જૂની હિંદુસંસ્કૃતિમાં આ બધું કે આમાંનું ઘણું ઓછેવત્તે અંશે કે સંકેતરૂપે મોજૂદ હતું. પણ જન્મજાત અધિકાર-વાદ અને હિંદુદર્શન તેમ જ જીવનના તમામ સારંઅંશોના ઇજારદાર બની બેઠેલા, અને યજ્ઞયાગાદિને બહાને માંસમદ્યાદિમાં ગળાડૂબ, એવા અગ્રજોને પરાસ્ત કરી બુદ્ધધર્મે હિંદુસંસ્કૃતિનું નવસંસ્કરણ કર્યું; અને એમ એને નવો જીવનપટો મેળવી આપીને ભારતવર્ષનું જતન કર્યું. આ કંઈ આપણા ઉપર એનો નાનોસૂનો ઉપકાર નથી.

* * *

ધર્મો અને કોમોની સંગમભૂમિ બનેલા ભારતવર્ષમાં શંકરાચાર્યની બુદ્ધિ અને તથાગત બુદ્ધના હૃદયનો સંગમ થાઓ: અને આજનું ભારત રામકૃષ્ણબુદ્ધના આ પેલા વારસાને શોભાવો, એવી ઝંખના વિવેકાનંદથી માંડીને ગાંધી વિનોબાજી શિવાજીરાવ સુધીના આજના કાળના આપણા એકેએક સંત શિક્ષિત સૌએ સેવી છે; અને આપણી શિક્ષિત અશિક્ષિત અગણિત પ્રજાએ આજે પોણી સદીથી તે ઝીલી છે. એ શુભંકરી ભાવના ફળો, અને આપણાં મનની ગલીકૂંચીઓમાં હજુએ રંસળતાં અંધારાં આંથમી-સાચી સમજ સહિષ્ણુતા ઉદારતા અને શ્રદ્ધાભક્તિનાં અજવાળાં આપણા સૌનો પંથ ઉજાળો :—

दुरिताचें तिमिर जावो
विश्वा स्वधर्मसूर्यें पाहो
वांछिल- तें तें लाहो
प्राणिजात ।
जें खलांची वांकुडै मौडे
तयां सत्संगी रति वाढे
भूतां परस्परें पडे
मैत्र जीवांचें । — (જ્ઞાનેશ્વર)

ધૂળિયા તા. ૬-૭-૬૪

卐

વિજ્ઞાનની ક્રાંતિ

ડૉ. એન. એમ. શાહ

આધુનિક દુનિયાનું એકદમ તરી આવતું લક્ષણ વિજ્ઞાન છે એ યાદ કરાવવાની આવશ્યકતા ભાગ્યે જ છે. ભૂતકાળની મહાન સંસ્કૃતિઓ પર વિજ્ઞાનને લીધે થયેલ પરિવર્તનની અસર શા માટે દેખાઈ નહી એ સમજાતું નથી. ત્રણ સૈકાઓ પૂર્વે પશ્ચિમ યુરોપમાં શા માટે અને કેમ આ પરિવર્તન ઉદ્ભવ્યું અને દુનિયાભરના દેશોમા પ્રસર્યું અને હજી પ્રસરતું જાય છે?

સંભવિત છે કે શરૂઆતમાં સ્વયંભૂ ફેરફારના રૂપમાં એ ચાલતું હોય; અને પછી સામાજિક અને આર્થિક બળોના કોઇ ખાસ સંયોજનથી, વસાહતવાદના વિસ્તારથી, પ્રાચીન વિદ્યાઓના પુનરુત્થાનથી અને ધાર્મિક ધેલછાએ ઉત્તેજિત વાતાવરણને લીધે તેને વેગ મળ્યો હોય. છેલ્લા બે સૈકાઓમાં વિજ્ઞાને કેમ કૂદકે અને ભૂસકે પ્રગતિ દાખવી એ હજી સમજાતું નથી–એની પાછળ કયાં બળો કામ કરી રહ્યાં હશે? અને છેલ્લી પચીસીમાં વિજ્ઞાનની પ્રગતિ લગભગ બેવડાઇ ગઈ છે. આ બધું સમજવા વિજ્ઞાનના તેમજ સામાજિક વિજ્ઞાનોના ઇતિહાસમાં પુષ્કળ સંશોધન આવશ્યક છે.

વિશ્વની ઉત્પત્તિ ૨૦–૩૦ બીલીઅન વર્ષો જેટલી અડસટવામાં આવે છે. સૂર્ય ૧૦ બીલીઅન વર્ષ જેટલો જૂનો છે અને હજી એટલાં બીજાં વર્ષો સુધી તેનું અસ્તિત્વ ટકશે. એથી ઊલટું, બી–પ્રકારના અતિ પ્રકાશિત તારાઓનું જીવન માત્ર થોડાં મીલીઅન વર્ષોનું હોય છે. (મીલીઅન=દશ લાખ: અને બીલીઅન=૧૦૦૦ (એક હજાર) મીલીઅન=અબજ.) વિશ્વઉત્ક્રાંતિની આ પશ્ચાદ્ભૂમિકા લક્ષમાં રાખીને વિજ્ઞાનજન્ય ક્રાન્તિ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ.

સૂર્યની રાસાયણિક રચનાનો અભ્યાસ કરતાં માલૂમ પડે છે કે તે બીજી પેઢીનો કે તેનો પછીનો તારો છે. પહેલી પેઢીના તારા શુદ્ધ હાઇડ્રોજનના બનેલા હતા; તેમાં ફેરફારો દ્વારા હેલિયમ વાયુથી માંડીને યુરેનિયમ સુધીના જુદાં જુદાં મૂળતત્ત્વો પેદા થયાં. આમાંના કેટલાક તારાઓમાં ધડાકા થયા; તેઓ ફાટયા અને તેમાંનાં મૂળતત્ત્વો અવકાશમાં વિખેરાયાં. આમાંથી નવા તારાઓની ઉત્પત્તિ થઈ. આ થયા બીજી પેઢીના તારા આમાંનો એક તારો આપણો સૂર્ય. પૃથ્વી તેના વર્તમાન સ્વરૂપમાં પાંચ બીલીઅન–વર્ષો જેટલી જૂની છે. પૃથ્વી પર પ્રાથમિક શ્રેણીના જીવોનુ અવતરણ સૌ પ્રથમ લગભગ બે બીલીઅન વર્ષો પૂર્વે થયું. પછી આવ્યાં અન્ય પ્રાણીઓ. આદિ પક્ષીઓ અને સસ્તન પ્રાણીઓ ૨૦૦ (બસો) મીલીઅન વર્ષો જેટલાં જૂનાં છે. એ વખતે મનુષ્ય પેદા થયો નહોતો. એટલું જ નહીં પણ કેટલાક નીચલી શ્રેણીના સૂક્ષ્મ જીવો સિવાય, મોટાં વૃક્ષો કે પ્રાણીઓ પણ અસ્તિત્વમાં નહોતાં. એ સંભવિત છે કે કદાચ હવા અને સમુદ્રનાં પાણીનાં તત્ત્વો પણ આજ છે તેથી જુદાં પ્રકારનાં અને પ્રાણીઓની હૈયાતિ માટે પ્રતિકૂળ હશે પૃથ્વી પર માનવીનો સંચાર એક બે મીલીઅન વર્ષો પૂર્વે ગણવામાં આવે છે. જેમ જેમ વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ માનવીએ ખેતી દાખલ કરી; ખેતી દશ હજાર વર્ષ જેટલી જૂની છે. લેખન પદ્ધતિ લગભગ ૬૦૦૦ વર્ષો પૂર્વે અસ્તિત્વમાં આવી માનવીની આર્થિક, સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક કક્ષા નક્કી કરનાર

અગત્યનો અંશ વિજ્ઞાન એ સેંકડ કરતાં ઓછા સમયથી ક્રિયા કરી રહ્યું છે. રાસાયનિક શક્તિ કરતાં કરોડો ગણી પ્રબળ શક્તિ માનવી કાબૂમાં લાવી શકયો છે-કુદરતનાં બળો પર કાબૂ મેળવીને. કલા અને હુન્નર ઉદ્યોગોમાં અનુભવ વડે પારંગત થઈ શકાય; પરંતુ શક્તિ ઉત્પાદનમાં વિજ્ઞાનની ઊંડી દષ્ટિ અને તે દ્વારા ખૂબ પ્રગતિ કરી હોય તો જ આગળ વધી શકાય, અને તો જ સિદ્ધિ મળે. પાણીની શક્તિ, પવનની શક્તિ પર માનવીએ કાબૂ મેળવ્યો. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં વિજ્ઞાનની અદ્દભુત પ્રગતિને લીધે માનવી પરમાણુશક્તિને પણ નાથી શકયો છે. અવકાશમાં ઉડ્ડયન કરીને માનવી હવે વિશ્વરચના અંગે સંશોધનમાં પ્રગતિ કરી રહ્યો છે. વિશ્વ અનંત છે કે નહીં એ પ્રશ્નનો જવાબ રેડિયો-ખગોળમાં સંશોધન વડે થોડાં વર્ષોમાં મળી શકશે.

વિશ્વના જેટલા ભાગનું અન્વેષણ થયું છે એ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે તેમાં દશ બીલીઅન તારાગણો આવેલા છે અને દરેક તારાગણમાં કેટલાય સેંકડો બીલીયન-કરોડો તારાઓ આવેલા છે એક તારાગણનો વ્યાસ સેંકડો હજાર-લાખો પ્રકાશ વર્ષનો છે. તાજેતરનાં વર્ષોમાં આપણા સૂર્યગ્રહમંડળ ઉપરાંત અન્ય ગ્રહમંડળો અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ શોધાયું છે. પૃથ્વી પર બુદ્ધિશાળી માણસ જીવે છે તેવી રીતે બીજા ગ્રહોમાં પણ બુદ્ધિશાળી જીવો આવેલા છે-એટલે બુદ્ધિશાળી જીવન આપણી પૃથ્વીની મોનોપોલી રહેતી નથી એ ચોક્કસ છે. એ સંભવિત છે કે નજીકના ભવિષ્યમાં આપણે વિશ્વવ્યાપી ટેલિફોન પદ્ધતિથી બીજા ગ્રહોની સાથે વ્યવહાર બાંધી શકીએ.

વિજ્ઞાને માનવીના ભૌતિક સંજોગોને સમૂળા બદલી નાખ્યા છે એ કહેવાની જરૂર ભાગ્યે જ છે. અગાઉ કદી ન સાંપડેલી સમૃદ્ધિની સપાટીએ સામાન્ય માનવી પહોંચ્યો છે. ભૂતકાળની મહાન સંસ્કૃતિઓનાં અને ત્યાર પછી પણ ગુલામોની સંસ્થા દ્વારા પ્રાપ્ય મજૂરી સામાન્ય હતી. એરિસ્ટોટલે કહ્યું હતું કે જે કામ ગુલામો પાસે કરાવાય છે તે કામ માટે સંચાઓ શોધાય તો ગુલામી નાબૂદ થાય. આ પ્રમાણે થયું છે પણ એ સ્થિતિએ પહોંચતાં ખૂબ કાળ વહી ગયો. જેમ સંચાઓએ માનવીને શારીરિક ઘસરડામાંથી મુક્તિ અપાવી તેમ સ્વયંચાલિત ગણતરીના યંત્ર વિજ્ઞાન (cybernetcs)ના ક્ષેત્રમાં થતી ખીલવણી-માનવીને કંટાળાભરેલા કામમાંથી અને માનસિક ઘસરડામાંથી છૂટો કરશે એ સમય આવી પહોંચ્યો છે. આથી માનવીને મળેલી ફુરસદનો ઉપયોગ તે કેવી રીતે કરશે? ભૌતિક સમૃદ્ધિ અને સત્તાની પાછળ વલખાં માર્યા કરશે? કે જીવનનાં ઊંચાં મૂલ્યો અને તેની સિદ્ધિ માટે તે પ્રયાસો કરશે? વિચારકો આની કલ્પના કરી રહ્યા છે. હક્ષલેએ કહ્યું છે કે "*fulfillment* society "નો સમય આવી પહોંચ્યો છે. વિનોબાજી આને "વિજ્ઞાન અને આધ્યાત્મનો યુગ" કહે છે. પણ...આ બધું તો જ શકય છે કે જો માનવી પરમાણુધડાકામાંથી બચી શકે તો.

ભયંકર ખીણમાં ગબડી પડી માનવજાતનો વિનાશ યા અદ્યાપિ અકલ્પ્યાં શિખરો સર કરવાં-આ બે વિકલ્પો વિજ્ઞાનની ક્રાંતિએ માનવજાત સમક્ષ ખડા કરી દીધા છે. આજની આ અસમતુલામાંથી માનવી પોતાની જાતને બચાવે!

"આ પરમાણુયુગમાં ફક્ત બે વિકલ્પો આપણી સમક્ષ છે: કાં તો વિજ્ઞાન અને આધ્યાત્મનો સમન્વય કરીને નવી સામાજિક રચના; યા તો વિધ્વંસકારી વિનાશ." નિઃશસ્ત્રીકરણ સંમેલનમાં ઉચ્ચારાયેલા ઉપરનાં બે વાકયો વિજ્ઞાનની ક્રાન્તિનાં પરિણામે સાર્થક બને છે.

[૧૯૬૩ ની હિંદ વિજ્ઞાન પરિષદના પ્રમુખના ભાષણમાંથી]

❋

'શાકુન્તલ'માં પ્રણયમીમાંસા

ચંદુલાલ વ. ઠકરાલ એમ.એ., કાવ્યતીર્થ

આજના યુગના સાહિત્યસ્વામી અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વેએ કહ્યું છે કે સચ્ચા લેખકને માટે દરેક પુસ્તક કશુંક અસિદ્ધ રહી ગયું હોય તેને સિદ્ધ કરવાના નવા યત્નની શુભ શરૂઆત રૂપ હોવું જોઈએ. મહાકવિ કાલિદાસની બાબતમાં તો આ કથન સો ટકા સાચું ઠરે છે તેનાં પહેલાં બે નાટકોમાં જે પ્રણયમીમાંસા રજૂ થઈ છે તેમાં ઉત્તરોત્તર વિકાસ છે, કશુંક અસિદ્ધ હોય તેને સિદ્ધ કરવા કવિ સભાન પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ કવિ એટલાથી જ સંતોષ માનતા નથી. કાંઈક વધારે દિવ્ય, કાંઈક વધારે સ્વર્ગીય, કાંઈક વધારે આદર્શયુક્ત પ્રણયની ઝાંખી કરાવવાની અભિલાષા અપૂર્ણ રહી જાય છે.

પોતાની આ ઈચ્છાની પૂર્તિ કવિ 'અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ'માં કરે છે. આ નાટકમાં 'માલવિકાગ્નિમિત્ર' જેવી પ્રેમની પાર્થિવતા નથી, 'વિક્રમોર્વશીય'ના હાસ્યપાત્ર બનતા પ્રેમની પ્રતિષ્ઠા નથી, આ નાટકમાં તો છે તપપૂત, સ્વર્ગીય પ્રેમનું આલેખન. શાકુન્તલમાં કવિ પોતાના નાયકને જાણે કે વિદૂષક અને મહિષીના પંજામાંથી છોડાવી લે છે. વિદૂષકની ગેરહાજરીમાં જ દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાનો પ્રણય વૃદ્ધિ પામે છે.

આ રીતે જોતાં પહેલાં બે નાટકો કરતાં કલાપક્ષે તથા ભાવપક્ષે કવિએ ચોક્કસ વિકાસ સાધ્યો છે, માત્ર વિદૂષકની યુક્તિપ્રયુક્તિઓને લીધે જ પ્રિયાનું દર્શન પામતો રાજા અગ્નિમિત્ર અને વિદૂષકની ભૂલને લીધે ઔશીનરીના ગુસ્સાનું ભાજન બનતો પુરુરવા નાયક તરીકે બહુ સારી છાપ પાડી જતા નથી. શાકુન્તલનો દુષ્યન્ત પોતાના પ્રેમની વાત વિદૂષકથી છુપાવે છે અને કવિ પણ દુષ્યન્તના શકુન્તલા સાથેના પ્રણયનો અણસારો ય દેવી વસુમતીને ન થાય તેવી કાળજી રાખે છે.

પ્રણયની ભાવનાનાં ઉચ્ચતમ શિખરો કવિ એકાએક નથી સાધી લેતા, તેમાં થતો ઉત્તરોત્તર વિકાસ પણ કવિ બતાવે છે પ્રથમ અંકમાં દૈહિક આકર્ષણથી પ્રેરાતાં પ્રણયીઓનું આલેખન કવિ કરે છે. દુષ્યન્તને જોતાં જ શકુન્તલા આશ્રમ વિરોધી ભાવોનો અનુભવ કરે છે. રાજા પણ પ્રથમ નજરે જ ત્રણ સખીઓમાંથી માત્ર શકુન્તલા પર જ પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. નહીં ભરાયેલા વલ્કલને વૃક્ષની ડાળીમાંથી બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતી, નહીં વાગેલા કાંટાથી પોતાના પગને ક્ષત થતો બતાવતી શકુન્તલા પોતાના પ્રિય પાત્રને ધરાઈને જોઈ લેવાની પાર્થિવ લાલસા બતાવતી પ્રિયાનું પ્રતીક છે. અસંસ્થ ચિત્તે મંદગતિથી આગળ જતા દેહવાળો અને પાછળ દોડતા મનવાળો રાજા પણ પ્રિયાથી વિખૂટા પડવાની આનાકાની કરતા કામુકનું પ્રતીક છે.

બીજા અંકનો દુષ્યન્ત પોતાની પ્રિયા સાથેના મિલનની સુભગ સ્મૃતિઓને વાગોળતો પ્રેમી છે. હરિણીઓને જોતાં તેને પોતાની મૃગનયની પ્રિયા યાદ આવી જાય છે. છતાં તે કશું નક્કર પગલું ભરી શકતો નથી, કારણ કે એને શમપ્રધાન તપોધનમાં રહેલા દાહાત્મક તેજની બીક લાગે છે. આ જ અંકમાં આપણને જાણવા મળે છે કે રાજા અનેક પત્નીઓ હોવા છતાં નિઃસંતાન છે, અને તે વસ્તુનું દુઃખ રાજમાતા અનુભવે છે. રાજા પોતાની માતાની આજ્ઞાને માન આપી વિદૂષકને રાજધાનીમાં મોકલી આપે છે. પોતે અમુક અંશે ઋષિઓ તરફની પોતાની ફરજ બજાવવા અને મુખ્ય અંશે શકુન્તલાને મળવાની તક ઝડપી

સેવા તપોવનમાં રોકાય છે. પરંતુ શકુન્તલા સાથેના પોતાના સંબંધની–પ્રણય પ્રસંગની–જાણ અંતઃપુરમાં ન થઈ જાય તેની તે કાળજી રાખે છે. વિદૂષકને તે પોતાની વાત સાચી ન માનવા કહે છે. આ પરિસ્થિતિ નવો નવો પ્રેમી પોતાના પ્રેમનુ ગોપન કરતો હોય તેના હૃદયને સમજાવી જાય છે. એક અર્થમાં કહીએ તો રાજા અહીં જે અસત્ય બોલે છે, તેનું પરિણામ તેને ભવિષ્યમાં ભોગવવું પડે છે.

કામવાસનાથી પીડાતાં પ્રેમીઓનાં મિલનના અવસરોનુ માત્ર સૂચન કરીને કવિ ત્રીજા અંકમાં દૈહિક મિલન માટે ઝંખતાં પ્રેમીઓનું ચિત્ર આલેખે છે. વિસ્મયજનક રીતે શકુન્તલા પહેલ કરે છે અને મદનલેખ દ્વારા દુષ્યન્તને નિમંત્રે છે. રાજા ત્યાં ઉપસ્થિત થાય છે અને એ પ્રેમીઓનું ચિરવાંછિત મિલન બે સખીઓના પહેરા નીચે થાય છે. વિનયની મર્યાદા ન ઓળંગવા ખાતર રંગભૂમિની પવિત્રતા જાળવવા કવિ પ્રેમીઓના આ મિલનનો અંત ગૌતમીના આગમન દ્વારા લાવે છે. ગૌતમી શકુન્તલાને પોતાની સાથે તેડી જાય છે શકુન્તલા કુંજને (અને સાથે તેમાં છુપાઈને રહેલા રાજા દુષ્યન્તને) પુનઃ મિલન માટે નિમંત્રે છે. શકુન્તલા સાથેના સુખદ મિલનની સ્મૃતિઓ વાગોળતો અને તેની સાથે સંકળાયેલી વસ્તુઓને કામુકના ભરી રીતે જોતો એક વિરહી પ્રેમી આપણને ત્રીજા અંકના અંતમાં જોવા મળે છે.

પ્રથમ ત્રણ અંકોમાં બન્ને પ્રેમીઓ દૈહિક પ્રેમની વિભિન્ન કક્ષાઓમાંથી પસાર થાય છે. પ્રથમ દૃષ્ટિનો પ્રેમ મિલનો દ્વારા એકાન્તમાં દૃઢતા પામી ગર્ભાધાન સુધી આગળ વધે છે. કવિએ આ ત્રણ અંકોમાં દૈહિક વાસનાની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલાં પ્રેમીઓની ઝાંખી કરાવી છે. પરંતુ ભારતના સમ્રાટનાં માતાપિતાએ માત્ર આટલી ક્ષણિક પ્રણયાનુભૂતિથી સંતોષ માને એમાં ભારતીય સંસ્કૃતિની ઝાંખપ છે એમ કવિને લાગે છે. માત્ર દુષ્યન્ત-શકુન્તલાને માતા–પિતા બનતાં જ બતાવવાં હોત તો કવિએ નાટકની પૂર્ણાહુતિ આ ત્રીજા અંકમાં જ કરી દીધી હોત. પરંતુ કાલિદાસ તો 'સંસ્કૃતિનો કવિ' છે. તેને મન માત્ર દેહવાસના જ પ્રેમનું સર્વસ્વ નથી.

આથી કવિ તેમના પ્રેમનો બીજો તબક્કો શરૂ કરે છે. ચોથા અંકમાં પ્રિયતમને મળવા ભાન ભૂલી ગયેલી, તેના જ વિચારમાં મગ્ન બની ગયેલી, દુર્વાસા જેવા સુલભકોપ મુનિનો અનાદર કરતાં તેના ગુસ્સાને વહોરી લેતી શકુન્તલાનું ચિત્ર આલેખી કવિ પ્રેમમાં રહેલી પાર્થિવતાને યોગ્ય સજા કરે છે. શકુન્તલાને દુર્વાસાના શાપનું ભાન નથી. કોઈ પણ પ્રેમીને એનું ભાન નથી હોતું. પ્રેમમાં મગ્ન થયેલાં પ્રેમીઓ સમાજ પ્રત્યેનું પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલી જાય તે કદી પણ ઇષ્ટ નથી. સમાજ પ્રત્યેની પોતાની ફરજો બજાવતાં બજાવતાં જે પ્રેમ વૃદ્ધિ પામે છે તે પ્રેમ જ સાચો છે તેનું કવિ દર્શન કરાવવા ઇચ્છે છે. આમાં જેટલી કચાશ હોય તેટલી ગેનકેન પ્રકારેણ દૂર કરવી જ રહી.

પાંચમા અંકમાં કવિ હંસપદિકાના ગીત દ્વારા રાજાના સ્વભાવમાં રહેલી ભ્રમરવૃત્તિનું સૂચન કરી જાય છે. રાજા અનેક સ્ત્રીઓના પરિચયમાં આવ્યો છે. પરંતુ તેમાંની એકના પણ હૃદયને સ્પર્શી શક્યો નથી. રાજાને પક્ષે આ દોષ પણ છે જ. શકુન્તલાને આપવામાં આવેલા શાપને લીધે રાજા શકુન્તલા સાથે સંકળાયેલી બધી જ વસ્તુઓ ભૂલી ગયો છે. આ બધું ભૂલી જવું એ તેની સ્વભાવગત વિશિષ્ટતા છે એનું સૂચન તો કવિએ કરી જ

દીધું છે. પરંતુ કવિ પોતાના નાયકને એટલો અધમ બતાવવા નથી ઈચ્છતા. તેથી દુર્વાસાના શાપને એ વિસ્મૃતિના નિમિત્તરૂપે રજૂ કર્યો છે. આ અંકમાં તિરસ્કાર પામેલી શકુન્તલા અપમાનના અગ્નિમાં પોતાના પ્રેમના પાર્થિવ તત્ત્વનો નાશ કરવા શક્તિમાન બને છે. કવિ અહીં બે સત્યો વચ્ચેનો સંઘર્ષ નિરૂપી આ અંકને વિશ્વસાહિત્યમાં સ્થાન અપાવે છે. એ સત્યો વચ્ચેનો સંઘર્ષ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે ત્યારે અતિપ્રાકૃતિક પરિબળો દરમ્યાનગીરી કરે છે. આકાશમાંથી એક જ્યોતિ સ્ત્રીસ્વરૂપે પૃથ્વી પર આવે છે અને શકુન્તલાને પોતાની સાથે સ્વર્ગમાં લઈ જાય છે. આ પ્રસંગ દ્વારા કવિ સૂચવવા તો એ જ માગે છે કે હવે શકુન્તલાનો પ્રેમ સ્વર્ગીય કક્ષાએ પહોંચ્યો છે. શકુન્તલાને અતિથિનો અનાદર કરવા માટે જે સજા થવી જોઈએ તે સજા થઈ ગઈ છે. હવે અતિપ્રાકૃતિક પરિબળો સાક્ષી પૂરે છે કે શકુન્તલાના પ્રેમમાં રહેલી દૈહિક વાસના નષ્ટ થઈ છે અને હવે જ એ ભારતવર્ષના સમ્રાટની ગૌરવવંતી માતા બનવા લાયક થઈ છે.

પણ રાજાનું શું? દૈહિક આકર્ષણ માટે શું માત્ર શકુન્તલા જ દોષિત હતી? પ્રેમની બાબતમાં એક નિર્દોષ હોય અને બીજું અપરાધી હોય એવું કેમ કહી શકાય? રાજા પણ દેહના આકર્ષણથી પ્રેરાયેલો હતો તેમાં ના કહી શકાય તેમ નથી. માત્ર કાલિદાસે ઉદાત્ત નાયકને શાપ દ્વારા બચાવી લીધો છે એટલું જ. પરંતુ રાજાનો દોષ કહીએ તો દોષ અને જગતના બધા લોકોમાં હોય છે તેવી સામાન્યતા કહીએ તો સામાન્યતા રાજામાં છે જ. અને કવિથી તે અજાણ્યું નથી. છઠ્ઠા અંકમાં કવિ આ સમસ્યાને હલ કરે છે રાજાને પણ આ લોકસહજ સામાન્યતામાંથી મુક્ત કરી દિવ્યતા તરફ પ્રયાણ કરતો કવિ બતાવે છે.

મુનિના શાપમાં જે સુવિધા અનસૂયાના પ્રયત્ને પ્રાપ્ત થયેલી તદનુસાર વીંટી (અભિજ્ઞાન) પ્રાપ્ત થતાં રાજાને શકુન્તલા સાથેના પોતાના પ્રેમપ્રસંગો યાદ આવી જાય છે. એક નિર્દોષ સ્ત્રીને, પોતાની સગર્ભા પ્રિયતમાને જાકારો દીધાનો તેને પસ્તાવો થાય છે. કવિએ સ્વકલ્પનાથી યોજેલો ધનમિત્રનો પ્રસંગ રાજાને નિઃસંતાનતાનું ભાન કરાવે છે અને રાજાનો શોક વધારે ઘેરો બને છે. હવે તેને જે શકુન્તલા યાદ આવે છે તે બાહ્યાકારે સુંદર હોય તેવી શકુન્તલા નથી રાજાને ખટકે છે કે પોતાના વંશને આગળ વધારનાર શકુન્તલાનો તેણે ત્યાગ કર્યો છે પછી સુખની શી અપેક્ષા રાખવી? રાજાને પશ્ચાત્તાપનો અગ્નિ સખત બાળે છે. રાજા ફરી ફરી પોતાના થનાર સંતાનની માતાને ઝંખે છે. દુષ્યન્ત સ્વર્ગમાંથી ઊતરેલા પશ્ચાત્તાપના ઝરણાંમાં ડૂબકી દઈને પુણ્યશાળી બને છે. અને તેના પ્રેમમાં રહેલી કામુકતાના અંશનો વિલય અને સ્વર્ગીયતા, પવિત્રતા તથા જવાબદારીવાળા પિતૃત્વની ભાવનાનો ઉદય થાય છે.

પાંચમા અંકમાં કવિએ શકુન્તલાના પ્રેમને દિવ્યતાની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચતો દર્શાવ્યો. છઠ્ઠામાં કવિએ રાજાને પિતૃત્વ માટે ઝંખતો દાખવી તેને માટે પણ સ્વર્ગીય પ્રેમનાં દ્વાર ખોલી આપ્યાં. આ રીતે બન્ને વિશુદ્ધ પ્રેમના અધિકારી બન્યાં છે. બન્નેએ પોતાની રીતે કામુકતાને તપદ્વારા દૂર કરી દીધી છે. આ કામુકતામાં પાપનું દર્શન કરવું એ અતિશયોક્તિ છે. દાંપત્યમાં દેહના તત્ત્વનો ઇન્કાર કરી જ ન શકાય. પરંતુ કવિ બતાવવા એમ ઇચ્છે છે કે માત્ર દેહવાસના કોઈ પણ કાળે પ્રશસ્ય નથી. જ્યાં સુધી દંપતી જવાબદારી સ્વીકારવા ન તૈયાર થાય ત્યાં સુધી તેમનો પ્રેમ પ્રેમના નામને કલંક લગાડે છે. આ જવાબદારીની ભાવનાનો ઉદય થાય ત્યારે જ તેઓ આદર્શ દંપતી બને છે.

સાતમા અંકમાં દેખાતી એકવેણીધરા શકુન્તલા રાજાને ઉદાર હૃદયે ક્ષમા આપી શકે એટલું વિશાળ હૃદય બતાવી શકે છે. કવિ પણ એના સંસ્કારોની કસોટી કરે છે. કવિ છેવટ સુધી શાપની જાણ થવા દેતા નથી. અંતે રહસ્યસ્ફોટ થાય છે, તે પહેલાં તો બન્નેએ ભરતનાં માબાપ તરીકેની જવાબદારી સ્વીકારી મનનો મેળ સાધી લીધો છે.

પ્રથમ અંકમાં મળતાં પ્રેમીઓ દૈહિક આકર્ષણનાં ભોગ બનેલાં હતાં. તે જ પ્રેમીઓ સાતમા અંકમાં ભરતનાં માતા-પિતા તરીકે દેખા દે છે. તે વચ્ચેના સમયનું આલેખન તેમને આ ગૌરવપ્રદ સ્થાનનાં અધિકારી બનાવી દે છે. શાકુન્તલ દ્વારા કવિનું વિશિષ્ટ પ્રદાન એ છે કે સંતાન સિવાય કવિ પ્રેમની પરિપૂર્ણતા માનતા નથી અને તેને આનુષંગિક રીતે કવિ દામ્પત્યમાં રહેલા દૈહિક તત્ત્વને સર્વથા નકારી કાઢતા નથી. તેની આવશ્યકતાનો યોગ્ય માત્રામાં સ્વીકાર કરી માત્ર એ જ સર્વસ્વ ન હોઈ શકે એવું પ્રતિપાદન કરે છે 'કુમારસંભવ' અને 'શાકુન્તલ'માં આલેખાયેલા પ્રેમની વિશેષતા જ એ છે કે તેમાં બે દેહના મિલન દ્વારા કવિ આત્માનું મિલન થતું દાખવે છે. તે બન્ને કૃતિઓમાં કવિનું કથયિતવ્ય એ છે કે તપથી પવિત્ર બનેલો પ્રેમ જ મહાન વ્યક્તિનાં માબાપ બનવાની લાયકાત બક્ષે છે કવિએ આ હેતુ માટે જ કામદહન અને દુર્વાસાના શાપની યોજના કરી છે. જો પ્રેમીઓ એક બીજામાં લીન થઈ દુનિયા પ્રત્યેની, સમાજ પ્રત્યેની, પોતાની ફરજને વીસરી જાય તો તેમને યોગ્ય સજા થવી જ જોઈએ. અને એ સજા સહી લીધા પછી જ કાર્તિકેય કે ભરતનાં માતાપિતા બની ત્રૈલોક્યનો ઉદ્ધાર કરી શકાય છે.

卐

This book on Surveying & Levelling will meet the needs of first year Degree and first & second year Diploma students of the technical boards in all states in India Its simple and lucid language, comprehensive treatment of the subject, numerous solved problems and self explanatory sketches makes it more popular.

Authors : Prof. R M. Khetani B E, A M.I.E.
Shri R. C. Bhavsar B E.

Pages 440
Price Rs. 12-50

Publisher : **Prof. R. M. Khetani,** Professors' Quarters, Vallabh Vidya Nagar (Via) Anand

બુદ્ધ અને આમ્રપાલી

ચન્દ્રકાંત મ. ગજ્જર

રાત્રીનો ત્રીજો પહોર ચાલતો હતો ને શીતળ ચાંદનીમાં ભગવાન બુદ્ધ તદ્દન એકલા વિહાર કરતા હતા.

ઝંઝરના ઝણકારે અને સૂકાં પાંદડાઓના ખખડાટે સૂમસામ ઝાડીઓ ને ઘાટીઓ ગુંજી ઊઠી. 'કોણ?' 'એ તો હું-આમ્રપાલી! વૈશાલિની નગરવધૂ.'

'નર કે નારી!' 'નારી છું, દેવ!'

બે પગલાં પાછળ હટી જતાં વ્યગ્ર બની બુદ્ધે પૂછ્યું: 'આટલી રાતે? કારણ, દેવી?'

'દર્શન માટે આવી છું, દેવ!' 'દર્શન તો પ્રભાતમાં પણ થઈ શકત.'

'ભૂલો છો, દેવ! નગરવધૂ ખરી ના! પતિતા...સમજ્યા દેવ? પતિતા છું! નગરજનોનો સમૂહ દિવસે આપસુધી કેવી રીતે પહોંચવા દે!' અવાજમાં દર્દ હતું, વ્યથા હતી. 'અમે કેવી નારી, અને તો અબળા...'

'અબળા!' દુઃખી સ્વરે બુદ્ધ બોલ્યા: 'ખરું, તું નારી છે. પણ મને કહીશ કે મારા હૃદયમાં નારીનો ભય કેમ પેદા થાય છે?'

'દેવ! એ તો મને શી ખબર પડે?' ક્ષુબ્ધ થતાં આમ્રપાલી બોલી. શીતળ અને શાંત ચંદ્રકિરણાવલિઓમાં આમ્રપાલીનું ચંદનીસમ સૌંદર્ય જોતાં બુદ્ધ સાશ્ચર્ય બોલ્યા 'અરે, તું તો કોઈ અપાર્થિવ સુંદરી છો ના!' 'સૌ કોઈ એમ જ કહે છે, દેવ!' 'કેમ!'

'ને આ અપાર્થિવ સૌંદર્યે જ મને વૈશાલિની નગરવધૂ બનાવી છે.'

'હેં!!!' બુદ્ધ વિસ્ફારિત નેત્રે જોઈ રહ્યા.

'ને તેથી જ દેવ! આ જીવન ઘૃણિત બન્યું છે.' બુદ્ધ વિચારમાં પડ્યા.

ક્ષણેક રહી પૂછ્યું: 'કહીશ, આમ કેમ બન્યું?'

'દેવ! વૈશાલિની આ વિચિત્ર પ્રથા છે. અતિસૌંદર્યસંપન્ન નારીએ કોઈ એકની પત્ની બનવાને બદલે સમગ્ર નગરની-નગરજનોની પત્ની બનવું પડે છે.'

'કોઈ એ બાબતમાં કંઈ કહેતું નથી? વિરોધ કરતું નથી?'

'ના, કોઈ જ નહિ' ને આમ્રપાલી રડી પડી. 'એવું સામર્થ્ય મારામાં ય નથી.'

ટટ્ટાર થતાં બુદ્ધ બોલ્યા: 'આમ્રપાલી! પણે જો.'

ને થયેલ અંગુલિનિર્દેશ તરફ આમ્રકુંજમાં એણે જોયું. દૂર એક ઝૂંપડીમાં નાનકડો દીપ-ટમટમતો પ્રકાશ રેલાવી રહ્યો હતો. 'દીપકનો પ્રકાશ કેવો છે?'

'અત્યંત ક્ષીણ! નાજુક!! ને છતાં ય તેજસ્વી!!' 'સમજી કાંઈ, આમ્રપાલી?'

આમ્રપાલી ચમકી. પળભર પ્રશ્નનો ગૂઢાર્થ સમજવા કોશિશ કરી, કશું જ ન સમજાયું. એણે બુદ્ધ તરફ જોયું. બુદ્ધ હસ્યા.

'ન સમજી, આમ્રપાલી! દીપક જીર્ણશીર્ણ જેવો છે એનો પ્રકાશ ક્ષીણ છે. પરંતુ એની જ્યોત તેજસ્વી છે, તારું પણ એવું જ છે. તારો આત્મા તેજસ્વી છે, પણ તારો દેહ જીર્ણશીર્ણ છે.'

'દેવ!' આમ્રપાલી ભાવાવેગથી ઝૂમી ઊઠી. એની આંખો નવું પામ્યાંના હર્ષથી નાચી ઊઠી. હૈયામાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ રેલાયો. દેવ! આજ હું નવું જીવન પામી છું. આપે મને નવી દૃષ્ટિ આપી છે. મને આપના ચરણમાં સ્થાન આપો.' કહેતાં આમ્રપાલી નીચી નમી. બુદ્ધની ચરણરજ લેવા હાથ લંબાવ્યો.

ને જ્યારે ઉષાકાળનું પહેલું તેજકિરણ આ ધરતી પર પડ્યું ત્યારે આમ્રપાલી વૈશાલિની નગરવધૂ મટી બૌદ્ધ ભિખ્ખુણી બની ચાલી નીકળી હતી!

પરણાવો દીકરી !

નટવરલાલ પ્રભુલાલ બુચ

એકવાર મેં મારા એક વડીલ મિત્રને પૂછ્યું : " આપણા સમાજમાં દીકરાને માટે આટલો બધો પક્ષપાત અને દીકરીને માટે પક્ષપાત તો જરા યે નહીં, ઊલટો કાંઈક અણગમો, એમ કેમ હશે ? " મારા એ મિત્ર બે દીકરા અને બે દીકરીઓના બાપ છે એટલે બન્ને પ્રકારની લાગણીઓના અનુભવી છે. તેમણે કહ્યું, " વાત એમ છે કે સમાજનું મંડાણ મોટે ભાગે અર્થ અને સ્વાર્થ પર હોય છે. દીકરો એટલે સારા એવા વળતરવાળું મૂડીરોકાણ અને દીકરી એટલે ભારે વ્યાજવાળી, મુદતબંધ ઉછીની લીધેલી લોન, અને તે પણ સ્વેચ્છાએ અને સમજપૂર્વક લીધેલી નહીં, કારણ કે એવી લોન તો મૂડીરોકાણ બનતી હોય છે, પણ આ તો ભગવાને કે ભાગ્યદેવીએ માથે ઠોકી બેસાડેલી લોન ! " તેમની આ વાત સાવ સાચી છે એ મેં આડોશીપાડોશીઓના અને સગાંસંબંધીઓના અનેક દૃષ્ટાંતોથી જોયું છે. મારા એ મિત્રને તો બે દીકરા અને બે દીકરીઓ છે એટલે તેમને તો assets અને liabilities એટલે કે લેણા અને દેણાનાં પાસાં સરખાં થયાં છે. પણ બધાને એવી અનુકૂળતા થોડી જ મળે છે ? એમ તો આપણે દીકરી આવે ત્યારે લક્ષ્મીજી પધાર્યાં એમ કહીએ છીએ. પણ એ તો વિનય ખાતર ઉચ્ચારેલી અવળવાણી છે. આપણે મૂર્ખને રાજામાણસ અને ચોરને ભલામાણસ કહી સંબોધીએ છીએ. એમ દીકરી આવે ત્યારે દરિદ્રતા આવી એમ તો ન કહેવાય એટલે લક્ષ્મીજી આવ્યાં એમ કહી જરા રૂડું મનાવીએ છીએ. અને ખરેખર લક્ષ્મીજી હોય તો યે આખરે ચંચળ એટલે થોડે વખતે આખરે ચાલ્યાં તો જવાનાં જ; અને ત્યારે, રસ્તા પરનો પોદળો ઉપડે ત્યારે જેમ ભેગી ધૂળ લેતો જાય તેમ આ લક્ષ્મીજી જાય ત્યારે ઘરમાં જે કાંઈ થોડુંઝાઝું હોય તેમાંથી યે કાંઈક લેતાં જાય ! —

કહેવાય છે " બંધાવો ઘર અને પરણાવો દીકરી ! " એ બન્ને પ્રસંગે ખર્ચ બજેટની ઉપર ચાલ્યું જ જવાનું. ઘરની બાબતમાં કૉન્ટ્રેક્ટરો પાસે એ કળા હોય છે ખરી કે ઘર બજેટની અંદર બાંધી આપે. પણ દીકરીની બાબતમાં તો શું કૉન્ટ્રેક્ટરો કે શું બીજાં— બધાનું ખર્ચ બજેટ બહાર ચાલ્યું જવાનું.

આ વાતનો સચોટ ખ્યાલ મારી શેરીમાં રહેતા મારા નિકટના મિત્ર શૈલેશના જીવનવૃત્તાંતમાંથી આવી જશે. શૈલેશને ઘેરે શેર માટીની ખોટ. શૈલેશ દંપતી સંતતિપ્રાપ્તિ માટે વૈદું-ડૉક્ટરવૈદું, ભુવાજતિ, જપ-તપ, વૈજ્ઞાનિક-અવૈજ્ઞાનિક જે કાંઈ ઉપાયો સૂચવાતા તે બધા કરતાં. ઘણી વાર તેઓ કહેતાં, " ભગવાન દીકરો ન આપે તો ભલે દીકરી આપે—દીકરીને દીકરો કરી માનશું. " આખરે ભગવાને તેમની આ વિનતિ જાણે કે માન્ય રાખી અને શૈલેશને ત્યાં " લક્ષ્મીજી પધાર્યાં. " બન્ને ખૂબ ખુશી થયાં. નામ શૈલેશે " શીલા " સૂચવ્યું પણ મેં ' શીલા ' એ નામમાં હ્રસ્વદીર્ઘની ભૂલથી અર્થફેર થાય. ' શિલા ' હ્રસ્વ ઈ એટલે પથરો. શૈલેશની પુત્રી શિલા એમ તો અર્થ બેસે પણ બીજાં માબાપની જેમ તમારે મન દીકરી આવી એટલે પથરો પડ્યો એમ ક્યાં છે ! માટે નામ ' પાર્વતી ' રાખો. નામ પણ પવિત્ર અને શૈલેશ એટલે પર્વતરાજની પુત્રી પાર્વતી એમ અર્થની દૃષ્ટિએ પણ બંધબેસતું થશે. શૈલેશ દંપતીને ગળે વાત ઊતરી અને નામ ' પાર્વતી ' રખાયું.

પાર્વતી સપગી નીવડી, એના જન્મ પછી શૈલેશની આર્થિક સ્થિતિ સુધરી. એટલે પાર્વતી સાચા અર્થમાં લક્ષ્મી ગણાઈ.

સંતતિનું તો એવું ને કે કાં તો તે ઝટ શરૂ થાય નહીં ને થાય તો પછી ઝટ અટકે નહીં. એટલે યથા કાળ શૈલેશને ત્યાં બીજી પુત્રી જન્મી. શૈલેશની પ્રથમ પુત્રી ખોટની અને કાંઈક માંદલી રહેતી એટલે તેની પત્નીને ચિંતા રહેતી હતી કે આ છોકરી કેમ: અને

તેથી તે ઇચ્છતી કે એકાદ બીજું બાળક થાય તો સારું—દીકરો નહીં તો ભલે દીકરી. અને થયું પણ તેમ જ. બીજી પુત્રી થતાં તેમને શાંતિ થઈ કે હવે નારાયણ ન કરે પણ એક વિદાય થાય તો પણ પાછળ એક તો છે! આ રીતે તેમના મનને થયેલ શાંતિના સૂચક તરીકે દ્વિતીયાનું નામ રાખ્યું 'શાંતિ.' પછી તો સંતતિની એ વેલ વધતી ચાલી અને યોગ્ય કાળે ત્રીજું બાળક થયું તે પણ દીકરી જ! શૈલેશ દંપતીને હવે પુત્રી પૂરતી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઈ હતી એટલે તે દર્શાવવા આ ત્રીજી પુત્રીરત્નનું નામ રાખ્યું "તૃપ્તિ". સંતતિ નહોતી થતી તે હવે જ્યારે થવા લાગી ત્યારે પછી પુત્રીઓ ઉપર એકાદ પુત્ર થાય એવી ઇચ્છા સ્વાભાવિક રીતે બન્નેને થાય જ. હવે બન્ને અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છવા લાગ્યાં કે દીકરો થાય. આશા અમર છે. આ વખતે તો દીકરો જ આવશે એમ બન્ને માનવા લાગ્યાં અને તે પુત્રનું નામ પણ આગલી દીકરીઓનાં નામ સાથે પ્રાસ મેળવવા માટે 'દિવ્યકાંતિ' એવું નક્કી કરી રાખ્યું. પણ આખરે ફરી દીકરી જ આવી! ધરાઈ ગયા પછી જેવી એ મીઠાઈ આગ્રહપૂર્વક મોંમા ઠોંસી દેવામાં આવે ને જેમ અકળાઈએ તેમ હવે શૈલેશ દંપતી અકળાયાં. સંતતિના સદંતર અભાવરૂપી તાવ એક પછી એક દીકરીથી ઊતરતો જતો હતો તેમાં હવે આ ચોથી દીકરીથી જાણે કે શરદી આવી અને ઉત્સાહની ઉષ્મા નોર્મલથી નીચે ગઈ. મેં નામ સૂચવ્યું, 'સમાપ્તિ'. અને અમે સૌએ ઇચ્છયું કે પુત્રીઓ પૂરતો તો હવે ભગવાન ખમૈયાં કરે તો સારું! આમ તો હવે શૈલેશને થયું કે હવે આ રત્નચતુષ્ટયથી જ સંતોષ માનવો અને નિયોજન કરી વધુ સંતતિનો બંધ જ વાળી દેવો. પણ સ્ત્રીહૃદય જુદી રીતે કામ કરે છે. તેની પત્નીને હજુ પુત્રલાલસા હતી અને છેલ્લે પણ એક પુત્ર ભગવાન આપે તો સારું એમ માની શૈલેશની આ નિયોજનની વાત તેણે ન સ્વીકારી. વળી એટલું સારું હતું કે આર્થિક ક્ષેત્રમાં શૈલેશની ચડતી કળા રહી હતી. અત્યાર સુધીમાં તેણે પોતાનું એક કારખાનું નાખ્યું હતું. ચોથી પુત્રી સમાપ્તિ આવી ત્યારે તેણે એક સારું મોટું મકાન પણ બંધાવ્યું અને ઘરમાં દીકરીઓનું ઝાઝાપણું સૂચવવા માટે તેમ જ કંઈક પોતાના નામની સાથે મેળ બેસાડવા માટે મકાનનું નામ 'શિલા–શૈલ' રાખ્યું. ઘરે મોટર અને માણસનુણસ હતાં ને બેંકમાં સારી એવી રકમ પણ હતી. આમ ચાર લક્ષ્મીજીઓને પગલે પગલે તેની લક્ષ્મી ચોગણી વધી હતી. એટલે સહજ રીતે તેની પત્નીને થયા કરતું કે હવે જો એકાદ પણ પુત્ર થાય — મનમાં ઇચ્છા તો બેવડાની થતી — આ બધી સમૃદ્ધિ પર કળશ ચડી જાય.

આખરે પ્રસૂતિનો શુભ દિવસ પાસે આવવા લાગ્યો. પાડોશની ડોશીઓ અને નર્સડાક્ટર સુદ્ધાં કહેતાં કે આ વખતે લક્ષણ જુદાં છે. એટલે આ વખતે તો શૈલેશ દંપતી બન્નેને પુત્રની આશા હતી. મારે એ કુટુંબ સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ એટલે માનતાફાનતામાં ન માનતો હોવા છતાં મેં પણ માનતા રાખી કે શૈલેશને ત્યાં પુત્ર આવશે તો તેને પગે લગાડવા હું આખા કુટુંબને મારે ખર્ચે અંબાજી લઈ જઈશ. એ દિવસોમાં મારે કંઈક અનિવાર્ય કામ સબબ બહારગામ મુંબઈ જવાનું થયું. હું મુંબઈ હતો ત્યાં મને તાર મળ્યો: "Your Bhabhi delivered trio-all daughters. God's will!" એટલે કે "તારી ભાભીને એકસાથે ત્રણ દીકરીઓ આવી છે." મેં સામો તાર કર્યો: "Courage. Misfortunes never come singly. Coming" એટલે કે "હિંમત રાખજે. આફત એકસામટી જ આવે છે. હું આવું છું." કોઈ વસ્તુ માગ માગ કરતા બાળક પર રોષે ભરાઈ તેના પિતા જેમ તેને જોઈએ તે કરતાં વધારે આપી તેની બો બુઝાવે છે તેમ ભુવાજતિ, જપતપ, વૈદ્યડાક્ટર કરી ખૂબ માગતા બદલ રોષે ભરાઈ, ભગવાને શૈલેશ દંપતીને માગ્યા કરતાં વધુ આપી મૂંઝવી મૂક્યાં: શૈલેશ આમ તો વિનોદવૃત્તિવાળો હતો. ત્રણેયનાં

નામ પાડવાનો વિચાર કરવા અમે બેઠા. મેં વિનોદમાં કહ્યું, "આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ રાખીએ." શૈલેશે હસીને કહ્યું, "આમ તો તેં સૂચવેલાં નામ બરાબર છે ને યથાર્થ છે, પણ મારી આગલી દીકરીઓનાં નામને છેડે 'તિ' આવે છે તેની સાથે પ્રાસ મેળવવા હું સૂચવું છું કે આપણે 'આપત્તિ, વિપત્તિ અને કમબખ્તી' રાખીએ." આખરે આ વખતે નામ પાડવાનું કામ અમે શૈલેશની પત્નીને માથે નાખ્યું—ને તેણે "દીપ્તિ, ગીતિ અને પ્રીતિ" નામ રાખ્યાં.

શૈલેશની આર્થિક સ્થિતિ સારી તો હતી, પણ ભગવાને ભારે વ્યાજની આ સાત સાત લોનો બાંધી મુદતમાં ભરવાનું તેને માથે નાખ્યું તેને પહોંચી વળવું એ સહેલું ન હતું. સંસ્કારી ધનવાનને શોભે એમ તેણે પોતાની બધી પુત્રીઓને સારી રીતે ભણાવીગણાવી અને વ્યવહારની તાલીમ આપી. સુખે ન ઊંઘવે દીકરીનો બાપ. પાર્વતી વીસઆવીસ વર્ષની થઈ એટલે શૈલેશે તેને માટે કોઈ સારા મૂરતિયાની શોધ શરૂ કરી અને હના તેમની સાથે વાટાઘાટો શરૂ કરી. બીજાં બજારોની માફક જ જમાઈઓની બજારમાં પણ સારું અને સસ્તું સાથે ન મળે—સસ્તું હોય તે સ્વીકાર્ય ન હોય ને સારું હોય તે મોંઘું હોય. શૈલેશ પૈસાદાર હતો એ તો સુવિદિત હતું. એટલે મૂરતિયાઓ પણ મોં ફાડતા. આખરે ઘડિયાળ, કૅમેરા, રેડિયો અને પીએચ. ડી. સુધીના અનુસ્નાતક અભ્યાસનું ખર્ચ આપવાની શરતે એક સારા મૂરતિયા સાથે પાર્વતીનો સંબંધ શૈલેશે નક્કી કર્યો. લગ્ન થયાં. પહેલી પુત્રી, ધનવાનને ઘેર માંડવો, જાડી જાન, નાતવરો, ધામધૂમ અને આજના યુગમાં અનિવાર્ય 'રિસેપ્શન'—એ બધાનું શૈલેશને સારું એવું ખર્ચ લાગ્યું, જેની ચિરસ્થાયી અસર તેના બૅંક બૅલેન્સ પર થઈ.

હજુ લગ્નના ખરચામાંથી ઊભો-નહોતો થયો ત્યાં શાંતિ પરણાવવા જેવડી થઈ. તેને માટે મૂરતિયો તો મનગમતો અને સજ્જન મળ્યો, પણ તેનો બાપ શૈલેશની સારી સ્થિતિનો પૂરેપૂરો લાભ લેવા માગતો હતો. તેણે તો પોતાના દીકરાને-શૈલેશ અનુસ્નાતક અભ્યાસ માટે અમેરિકા મોકલે તેવી આકરી શરત મૂકી. વર સારો એટલે શૈલેશને તે સ્વીકારવી પડી. પરિણામે, શૈલેશે સારા દિવસોમાં થોડી જમીન ખરીદી તેમાં ફળઝાડોનો એક સરસ બગીચો બનાવેલો તે આ લોન નંબર બે ભરપાઈ કરવા માટે તેને બાપડાને વેચી નાખવો પડ્યો. બગીચાને સાથે લઈ શાંતિ ગઈ અને બિચારા શૈલેશના મનમાં અશાંતિ મૂકતી ગઈ. ત્રીજી 'તૃપ્તિ'ના લગ્ન વખતે શૈલેશનું કારખાનું ગિરો મુકાયું અને ચોથી 'સમાપ્તિ' વખતે તેનું ઘર પણ ગિરો! અને આ બધાને અંતે પણ ત્રણ ત્રણ જોગમાયામાંથી મુક્ત થવાની ચિંતા તો રહી જ. લક્ષ્મી ચાલી ગયા પછી પણ લક્ષ્મીવાન હોવાની પ્રતિષ્ઠા માણસને જટ છોડતી નથી. લોકો કહેતા કે બાંધ્યું તો યે ભરમ. એટલે જ્યારે છેલ્લી ત્રણેને એકસાથે પરણાવવાની વેળા આવી ત્યારે પણ મૂરતિયાઓએ તો મોં ફાડ્યાં જ! ગરજ બિચારી બાપડી! બિચારો શૈલેશ પોતાની જવાબદારી પૂરી કરવા પોતાનું સર્વસ્વ હોમવા તૈયાર થયો. માત્ર તેની સૌથી નાની દીકરી પ્રીતિ જેને લાડમાં શૈલેશ કમબખ્ત કહેતો તેણે પોતાનો આર નિર્ણય જાહેર કર્યો કે હું આમરણ અપરિણીત રહીશ અને તમારી પુત્રસમોવડી બની તમારી બન્નેની સેવા કરીશ. એટલે પાંચમી અને છઠ્ઠી પુત્રીએ, શૈલેશની લાડકી 'આપત્તિ' વિપત્તિને એક દિવસે શૈલેશ પોતાની બધી સંપત્તિ સાથે વિદાય કરી ને પછી બીજે દિવસે કોર્ટમાં નાદારી નોંધાવી!

[આકાશવાણી, રાજકોટ, ના સૌજન્યથી]

★

" મહાન કિન્તુ કરુણ "

લૉર્ડ એટલી

નેહરૂ મહાન માનવ હતા. જેમ મહાન યુરોપિયન હતા, તેમ મહાન ભારતીય પણ હતા. કૉમનવેલ્થના રાજનીતિજ્ઞ લેખે હું તેમને સ્મટ્સથી જરા નીચે આંકું છું. સ્મટ્સની નજર વધુ લાંબી પહોંચતી અને વિશ્વના વ્યૂહની તેમની પકડ વધુ હતી.

એક વિશ્વ રાજનીતિજ્ઞને નાતે અલબત્ત નેહરૂની મર્યાદાઓ હતી. મૂળ મુદ્દે તેઓ શાંતિવાદી હતા. તેઓ જો બ્રિટિશ રાજકારણમાં ઊછર્યા હોત તો બીજા જ્યૉર્જ લેન્સબરી બનત–આધ્યાત્મિક બળ લેખાત પણ રાષ્ટ્રીય નેતા તરીકે આગળ ન આવત. નેહરૂ સત્તાને સમજતા હતા અને સૌંદર્ય (કાવ્ય)ને પણ સમજતા હતા. જે એમને હંમેશાં ધ્યાનમાં નહોતું રહેતું તે એ કે સત્તા ક્યાં શરૂ થાય છે અને કાવ્ય ક્યાં પૂરું થાય છે.

તેઓ ગાંધી કરતાં વધુ સારા મુત્સદ્દી હતા. ગાંધી ઘણા સારા મનુષ્ય હતા, છતાં પ્રસંગે ખૂબ ચાલાક થઈ શકતા. ગાંધી સંત હતા, પણ તેઓ થોડાક ગ્લેડસ્ટન જેવા હતા. ગ્લેડસ્ટન વિશેની દંતકથા તો જાણીતી છે કે એણે બાંયમાં સંતાડેલો હુકમનો એક્કો કાઢી બતાવેલો. જો ગાંધીએ ઘણી બધી મુશ્કેલીઓ ઊભી કરી ન હોત તો સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સનું ભારત-મિશન સફળ થયું હોત. ગાંધી માત્ર હઠીલા જ નહોતા, તેઓ શું કરશે તે વિશે અટકળ બાંધવી મુશ્કેલ હતી. નેહરૂ સાથે પનારો પાડવો એ પ્રમાણમાં ઘણું વધારે સરળ હતું. એ વધુ વહેવારુ, તર્કને અનુસરનારા, લચીલા સ્વભાવવાળા અને અનેરી વ્યક્તિગત મોહકતાવાળા હતા.

એમની મોહકતાની વાત નીકળી છે ત્યારે મને યાદ આવે છે કે એમનો વિન્સ્ટન ચર્ચિલ સાથે પરિચય કરાવનાર હું હતો. એક રાત્રે તેઓ બંને બકિંગહામ પૅલેસમાં હતા. મેં રાજાને કહ્યું, 'જરાક ગમ્મત જોજો. અહીં હૅરોના બે જૂના વિદ્યાર્થીઓ છે, જે એક-બીજાને મળ્યા જ નથી.' પછી મેં પરસ્પર ઓળખાણ કરાવી.

ચર્ચિલ પણ ધારે ત્યારે વ્યક્તિગત મોહકતામાં કોઈથી ગાંજ્યા જાય તેવા નહોતા. તેમણે નેહરૂનું અભિવાદન કર્યું અને કહ્યું: 'તમે બિહારનાં રમખાણો જે રીતે પતાવ્યાં તેમાં મને સહુથી વધુ શું ગમ્યું તે કહું કે? તમે ત્યાં બળ વાપરવામાં જબરી હિંમત દાખવી." નેહરૂએ કહ્યું: " મેં તમારાં સંસ્મરણો ખૂબ રસથી વાંચ્યાં છે." તે ભલે, પણ ચર્ચિલ નેહરૂને કાયમ તદ્દન અશક્ય માણસ માનતા—જો કે ગાંધી કરતાં તો સહેલા. ચર્ચિલ ગાંધીને તો છેક જ 'હોપલેસ' માનતા.

નેહરૂ સાથે કામ લેતી વખતે આપણને તરત જ લાગતું કે આપણે કોઈ ઉચ્ચ પ્રકૃતિના મનુષ્ય સાથે, એક સુંદર આત્મા સાથે સંપર્કમાં આવી રહ્યા છીએ. એમનો સ્વભાવ અતિશય ગમી જાય તેવો હતો. એમના પર મને ચીડ ચડી હોય એવો એક જ પ્રસંગ મને યાદ છે. કાશ્મીરના લોકમત વિશે તેઓના વર્તનથી મને ચીડ ચડેલી. એમણે એક વખતે લોકમતની વાત સ્વીકારેલી. પણ વળતી વડાપ્રધાન પરિષદમાં આવ્યા ત્યારે પાછા પોતાની અસલ વાત પર આવી ગયેલા અને તેને ચીટકી રહ્યા, જરા પણ આમતેમ ખસવાનો ઇન્કાર કરી દીધો.

મેં ઓબ્ઝ મેન્ઝિઝને એમની સાથે ખાનગીમાં દલીલ કરવા મોકલ્યા અને તે પછી તો બીજા બે ત્રણ જણે પ્રયત્ન કરી જોયો. પણ નેહરુએ તો જરાકે ખસવાની ના જ પાડી દીધી.

નેહરુને ન્યાય કરવા માટે કહેવું જોઈએ કે તેઓ ખરેખર જ કાશ્મીરનું ભારતને માટે એટલું તો આધ્યાત્મિક મૂલ્ય માનતા કે કોઈ પણ ભોગે તેને ચીટકી જ રહેવાનું પોતાનું કર્તવ્ય માનતા—તેઓ કાશ્મીર બ્રાહ્મણ કુળના હતા. ટીકાની દૃષ્ટિએ કહેવું હોય તો મને નથી લાગતું કે જો તેમને પોતાની વાત ગબડી જશે એની ખાતરી ન હોય તો તેઓ આવું વલણ લેત.

નેહરુએ પોતાના જમાનાને જે દેન આપી છે તે વિપુલ છે. વેગવાન સંક્રાંતિના કાળમાં તેમણે માથું ને મિજાજ ઠેકાણે રાખ્યા અને ગરમ મિજાજવાળા તથા સિદ્ધાંતવાદી લોકોને ચેતવણી આપી કે તમે તમારા બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓને વધુ પડતી ઝડપથી ફગાવી ન દેતા. બીજા કેટલાક એશિયા–આફ્રિકાના દેશોએ તેમની સલાહ કાને ન ધરી એ કમનસીબ વાત છે.

નેહરુની મહાન નિષ્ફળતા અલબત્ત ચીન છે. શું ચાલી રહ્યું છે તે તેઓ જોવા માગતા નહોતા કે જોઈ શકતા નહોતા, તે તો હું નથી કહી શકતો. મને ડર છે કે આ બાબતમાં તેમણે વાસ્તવિકતા સામે આંખ આડા કાન કર્યા. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોની ઘટનાઓ એમને માથે વજ્રપાત સમી નીવડી હશે ને તેનાથી નિર્ણય કરવાની તેમની શક્તિ પર અસર પહોંચી હશે તેમજ તેમનો અંતકાળ પણ વહેલો આવ્યો હશે

એક હદ સુધી નેહરુ એક કરુણ મૂર્તિ હતા—લોખંડી પુરુષ તરીકે તેઓ જોઈ શકતા હતા કે શું કરવું જ પડશે, પરંતુ ઘણી વાર પોતાની નાજુક સંવેદનશીલતાને કારણે એમનો હાથ અચકાતો, નિર્ણય કરવામાં નિષ્ફળ જતા અને તેથી મામલાઓને ગૂંચવતા. પરંતુ લોહી અને લોખંડ જેમ ઇતિહાસને ઘડે છે તેમજ કરુણ મૂર્તિઓ પણ ઇતિહાસને કંડારતી હોય છે. અને એટલે, જ્યારે આપણા યુગની ચાવીરૂપ પ્રક્રિયાઓને કાળપોથીમાં નોંધવા વેળા આવશે ત્યારે નેહરુનું નામ બીજા બધાથી આગળ હશે

['ઓબ્ઝર્વર' મે ૩૧ માંથી : 'પ્રતાપ'માંથી ઉદ્ધૃત]

*

असंतुष्टः द्विजः कम्युनिष्टः

હમણાં જે શિક્ષણ અપાઈ રહ્યું છે તે તદ્દન બેકાર શિક્ષણ છે, વીર્યહીન શિક્ષણ છે કોલેજો વધે છે, તેની સાથે શિક્ષિતોની સંખ્યા પણ વધશે. આ સારું છે. પણ આ શિક્ષિતોને નોકરી જોઈએ. આજે ૫૫ લાખ સરકારી નોકરો અને ૫ લાખ લશ્કરી નોકરો છે. તેમાં હજી થોડો વધારો થઈને ૬૫ લાખ નોકરો થઈ શકે. આજે ૨૦ ટકા લોકો શિક્ષિત છે. હવે, આ પ્રમાણ વધે તેમાંયે ખતરો છે અને ઘટે તેમાંયે ખતરો છે શિક્ષિતોનું પ્રમાણ વધશે તો કર્મશૂન્યતા આવશે અને શિક્ષિતોનું પ્રમાણ ઘટશે તો, તેઓ વિદ્યાથી વંચિત રહેશે. દુનિયાની ઊંચી સમજ એમનામાં નહીં કહેવાય. પરંતુ ૩૦–૩૫ કરોડ લોકો શિક્ષિત થશે તોયે નોકરી ૬૫ લાખને મળશે, અર્થાત્ આશરે બે ટકા શિક્ષિતોને. અને બાકીના અસંતુષ્ટ બનશે એટલે સરકારે પૈસા ખરચીને આ શાળા કોલેજોના નામે કમ્યુનિસ્ટ બનાવવાનાં જાણે કારખાનાં કાઢ્યાં છે.

—આચાર્ય વિનોબા ભાવે

અનુસંધાન પૃ. ૧૭૧]
ઇંડિયન ટેક્ષેશન કમિટિની ભલામણો વિરુદ્ધ જઈ સરકારે અનાજ ઉપર વેચાણવેરો નાંખ્યો છે. ખેડૂતોને ડીઝલ ઓઈલના વધારાના ટેક્ષમાંથી રાહત આપવામાં સરકારને વહીવટી મુશ્કેલી નડે છે! હકીકતમાં અનાજના પ્રશ્ન અંગે મધ્યસ્થ સરકારનું દરેક ખાતું જુદી જુદી નીતિ ધરાવે છે અને અનાજનો આખો પ્રશ્ન એક જ ખાતું ઉકેલી શકે તેમ નથી. આ પરિસ્થિતિમાં સરકારનાં બધાં જ ખાતાં સાથે મળી અનાજના પ્રશ્નને ટોપ-પ્રાયોરિટી નહિ આપે તો આ પ્રશ્ન હલ થઈ શકવો મુશ્કેલ બનશે.

હકીકતમાં ૧૯૬૦-૬૧ મા ૭૯૬.૯ લાખ ટન અનાજ વધુમાં વધુ ઉત્પાદન કર્યો પછી વિશાળ મૂડી રોકાણને અંતે પણ આપણું ઉત્પાદન દર વર્ષે કયાં તો એટલું જ રહ્યું છે યા ઘટ્યું છે! છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી અન્ન અને ખેતીખાતું અનાજની બહારથી આયાત કરવા તરફ ઝોક આપતું થયું છે. "પરદેશથી મંગાવો અને ખાવ" એ જ જાણે અન્ન ખાતાનું સૂત્ર ન બની ગયું હોય. અમેરિકાની પી. એલ. ૪૮૦ યોજના હેઠળ ઘટતું અનાજ અમેરિકાથી મંગાવી લોકોને ખવડાવી અન્ન-પ્રશ્નનો હંમેશ માટે ઉકેલ લાવવાની શ્રી. એસ. કે. પાટીલની વિચારસરણી જાણે જોર પકડતી હોય એમ લાગે છે. પરંતુ કોઈ પણ સ્વમાની દેશ માટે આ ઉકેલ હિતાવહ ન ગણવો જોઈએ અન્નની બાબતમાં ખેતી પ્રધાન હિંદે સ્વાવલંબી થવું જ જોઈએ.

વર્તમાન પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા મધ્યસ્થ સરકાર પાસે લગભગ ૫૧ લાખ ટન ઘઉં છે. ડીસેમ્બર સુધી માટે આ જથ્થો ચાલી શકે, જે ઘટતો હશે તે વેપારીઓ અને મોટા ખેડૂતોએ સંગ્રહેલો જથ્થો છે તેમાંથી પૂરક રીતે વાપરી શકાશે. એટલામાં નવી પી. એલ. ૪૮૦ હેઠળ બીજું ૪૦ લાખ ટન અનાજ આવી રહેશે. બીજું અનાજ પાકિસ્તાનથી પણ આવી જશે. આમ તાત્કાલિક પૂરતો પ્રશ્ન હલ થઈ શકશે. પરંતુ સંઘરાખોરોએ સંઘરી રાખેલો જથ્થો સરકારે સંઘરાખોરો પાસેથી બહાર કઢાવવો જોઈએ. અને સરકારી સ્ટોક ઊભો કરવો જોઈએ. સંઘરેલું અનાજ કાળાબજારમાં વેચી કમાવા માગતા સંઘરાખોર-વેપારીઓ સરકારની અપીલને દાદ નહીં આપે. એ માટે સરકારે હિંદ સંરક્ષણ ધારા હેઠળ મળતી સત્તાનો ઉપયોગ કરી ચાંપતા કડક પગલાં લેવા પડશે આ જથ્થો આજની મુશ્કેલીનો અંત લાવવા પૂરતો છે અને તે બહાર આવતા અનાજના ભાવ પણ ઘણાં નીચા ઊતરશે. સાથે સાથે વાયદા બજાર બંધ કરી અનાજ ઉપર સટ્ટો રમાતો બંધ કરવો જોઈએ. મોડા મોડા પણ સરકારે કડક થવાની જરૂર છે.

લાંબા ગાળાની યોજના માટે સરકારે પૂરતો જથ્થો ભેગો કરી સ્ટેટ ટ્રેડિંગ માટે કાર્યદક્ષ તંત્ર ઊભું કરવું જોઈએ, એક કોર્પોરેશન ઊભું કરી, દલાલો તથા અનાજના મોટા જથ્થાબંધ વેપારીઓને એક બાજુ મૂકી, ખેડૂતો પાસેથી સીધું અનાજ યોગ્ય ભાવ બાંધી ખરીદવું જોઈએ અને ત્યાર બાદ કોર્પોરેશન દ્વારા દેશ આખામાં અનાજની વહેંચણીની એક વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ ઊભી કરવી જોઈએ. પહેલાં બાંધેલા ભાવે જથ્થાબંધ વહેંચણી (વેચાણ) હાથમાં લેવી જોઈએ અને ત્યાર બાદ આસ્તે આસ્તે બાંધેલા ભાવે છૂટક વહેંચણી (વેચાણ) હાથમાં લેવી જોઈએ.

અનાજનો પ્રશ્ન હલ થતાં બીજા ઘણા પ્રશ્નો હલ થઈ જશે એ ચોક્કસ છે.

અમદાવાદ

તા. ૨૭-૮-૬૪

★

નગરચર્યા

નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી

['નગરચર્યા'માં સાંભળીને રજૂ કરેલા વિચારો સાથે સંચાલક કે લેખક સંમત છે એમ નથી તેમ જ તે વિચારોની જવાબદારી પણ તેમની નથી. — સંચાલક]

- આજની પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે દેશમાં શુભનિષ્ઠાવાળા પૂરતા માણસો છે, પરંતુ તેમણે પક્ષાપક્ષીથી પર થઈ સાચો માર્ગ પકડવો જોઈએ.
- ભારત માટે સરહદના પ્રશ્ન કરતાં રોજીરોટીનો પ્રશ્ન આજે વધુ મહત્ત્વનો છે.
- સ્વમાની દેશ મુલક વેચીને શાંતિ ખરીદતો નથી; અને શક્તિ વિનાની સભ્યતા જીવતી રહી શકતી નથી.
- આપણે ત્રણ મોરચે નહિ લડી શકીએ:- ગરીબી, બેકારી, પાકિસ્તાન અને ચીન; માટે પહેલી સાથે એમને જોઈતું આપી સુલેહ કરો.

  ભારતનો વિકાસ ચાલુ રાખવા ગાંધી–નેહરુ અને સરદાર જેવા યુવાનો તૈયાર કરવા પડશે.
- લોકશાહીનું ભાવિ જાગૃત પ્રજાજનોના હાથમાં છે. દેશની સમગ્ર પ્રજા પોતાના અધિકારો અને ફરજો પ્રત્યે જાગૃત રહેશે ત્યારે જ મૂળભૂત અધિકારો સફળ થશે.
- કોંગ્રેસીઓ તેમનો વહેવાર સામાન્ય માનવીની રહેણીકરણીને અનુરૂપ નહિ બનાવે તો પ્રજા પર છાપ પાડી શકશે નહિ.
- નાણાના ફુગાવાને કાબૂમાં લો; ગરીબોના પૈસા ઓગળે છે.
- અધિકારીઓ નિર્ણયો ત્વરિત અમલમાં લાવવા માટે નવી પદ્ધતિઓ અપનાવે.
- હિંસા અને અરાજકતાનું વાતાવરણ ફેલાવતાં લોકશાહી વિરોધી બળોથી જનતા દૂર રહે.
- મોંઘવારીનો ઉકેલ સમયસર નહિ આવે તો પ્રજા ને સરકાર બન્નેને શોષવું પડશે.
- ખોટી રીતે ભાવ-વધારો કરતા વેપારીઓને વેપારી મંડળ જ સભ્યપદેથી દૂર કરે.
- અનાજની છતવાળાં રાજ્યોને ભાવમાં જે લાભ મળે છે તેવો લાભ તેમાં ગુજરાતને પણ મળવો જોઈએ.
- ટોળાશાહીના જોરે તોફાનો કરી પ્રજાની હાડમારી વધારનારા લોકશાહીના દુશ્મનો છે.
- પાંચસો કે વધારે પગારવાળા સરકારી અધિકારીઓ મિલકત જાહેર કરે.
- બેંકોના ધીરાણને કારણે અનાજ, ખાંડ, ગોળ, તેલના ભાવો વધે છે.
- માત્ર વેપારીઓની જ ટીકા કરવાથી દેશ આગળ વધી શકશે નહિ.
- કાગળ પરનો અભ્યાસ નહિ ચાલે; જાત-માહિતી મેળવો.
- લોકો પોલીસને જોઈને જ ઉશ્કેરાય છે, એ મુંબઈ ને અમદાવાદની હડતાલ પરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. લોકહૃદયે જીતવાં હોય તો ગુજરાત સરકારે પોલીસરાજ છોડવું જોઈએ.
- નાયક સરકારે 'મુંબઈબંધ'માં વિરોધ પક્ષ સાથે નમ્ર અને ઉદાર વર્તન દાખવી મુંબઈમાં શાંતિ રાખી શકી; તો મહેતા સરકાર અમદાવાદમાં તેમ ન કરી શકે?
- અમદાવાદના ગોળીબારની અદાલતી તપાસ થાય તો ખબર પડે કે ગોળીબારમાં માર્યા ગયેલા દોષિત હતા કે નિર્દોષ.
- દેશને વહેલામાં વહેલી તકે અનાજની બાબતમાં સ્વાવલંબી બનાવો.
- લાંબા ગાળાની યોજનાઓ સાથે ટૂંકા ગાળાની યોજનાઓ પણ થવી જોઈએ જેથી લોકોને એમના તાત્કાલિક પ્રશ્નોમાં પણ રાહત થાય. લોકોને કેવળ ભવિષ્યમાં જ નહિ પણ વર્તમાનમાં પણ જીવવાનું છે. યોજનાઓ વ્યવહારુ અને વાસ્તવિક બનાવો.

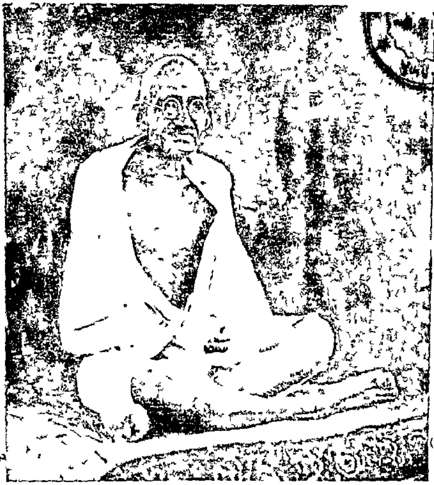

રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધી

પ્રસ્થાન

આદ્યતંત્રી : રામનારાયણ વિ૦ પાઠક

સંચાલક : રણછોડજી કે૦ મિસ્ત્રી

વર્ષ ૩૯
અંક ૧૨
સંવત ૨૦૨૦
૦ આસો ૦

સર્જનહારની સ્વપ્નસૃષ્ટી જેવા મનોહર

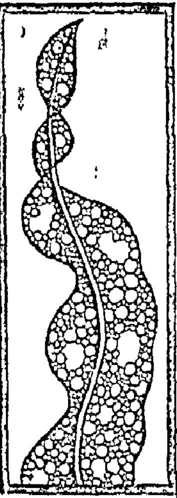

સન્ફોરાઈઝડ પોપલીન
કોલ્ડ ડ્રીન્ક, બ્લૂ બર્ડ, એવર બ્રાઈટ, ગુડ શાઈન
ખમીસ માટે
સ્ટ્રાઈપ, ડોબી, ચેક, પાયજામા,
ધોતી પ્લેટિનમ, મઝદૂર.
મરસીરાઈઝડ લોન ૫૫૩૧
સૂટ માટે ગેબર્ડીન
રૂમાલ
પ્રિન્ટ્સ
છાપેલી લોન, વોયલ, પોપલીન, સ્ક્રીન પ્રિન્ટ સાડી
વણાટમાં રંગીન બુટ્ટા
૨ x ૨ ફેન્સી કુલ વોયલ, લીનો તથા બુટ્ટામાં

SANFORIZED

અરવિંદ મિલ્સ લિમિટેડ,
અમદાવાદ-૨

પ્રસ્થાન

દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્ પાદમ્ ॥ આસો સંવત ૨૦૨૦ વર્ષ ૩૯ મું : અંક ૬

આપણાં નૈતિક મૂલ્યો

રસિકલાલ છો. પરીખ

ભારતીય પ્રજાએ એનાં હજારો વર્ષના ઇતિહાસમાં કયાં નૈતિક મૂલ્યો પ્રકટ કર્યાં છે અને પ્રજાને વારસામાં આપ્યાં છે એ એક મહત્ત્વનો વિચારવા જેવો વિષય છે.

-સંસ્કૃતિથી શું સમજવું એના જે અનેક ઉત્તરો મળે છે એમાં વધારેમાં વધારે તથ્યવાળો ઉત્તર તે તે પ્રજાના આચારવિચારમાં મળી આવે. આમે 'સંસ્કૃતિ' શબ્દનો આપણે અંગ્રેજી 'કલ્ચર'ના એક ગુજરાતી પર્યાય તરીકે ઉપયોગ કરી રહ્યા છીએ. હવે 'કલ્ચર'નો એક અર્થ સામાજિક વારસો અથવા તો, વધારે સારા શબ્દોમાં કહેવું હોય તો, સંસ્કારવારસો છે. આ સંસ્કારવારસામાં પ્રજાના આચારવિચાર જે અનેક રીતે વ્યક્ત થાય છે તેમાં નૈતિક મૂલ્યો એ સૌથી મહત્ત્વનો આવિષ્કાર છે.

નૈતિક મૂલ્યો એ શબ્દોના અર્થને સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. માણસનું મન સહજ ક્રમે વિચાર કરે જાય છે અને તેનું શરીર પણ તેમજ વર્તે જાય છે. તેમાં વાસનાઓની પ્રેરણા તેને સંતોષવાના ઉપાય અને તે પ્રમાણે વાણીને અને શરીરને વર્તન કરવાના આદેશો પણ સહજ ક્રમે મળે જાય છે. એમ કહી શકાય કે માનવના આચારવિચાર તો સહજ ક્રમે જ ચાલ્યા જાય છે. આ સહજ ક્રમમાં જ માણસને એમ સમજાય છે કે અમુક સત્ય અને અમુક અસત્ય, અમુક પુણ્ય અને અમુક પાપ, અમુક ચોખ્ખું અને અમુક ગંદું, અમુક પવિત્ર અને અમુક અપવિત્ર, અમુક ધર્મ અમુક અધર્મ, અમુક સુંદર અમુક બેડોળ, અમુક સરસ અમુક નીરસ, વગેરે વગેરે. સહજ ક્રમે પ્રવર્તતા આવા ભેદો અને તજ્જન્ય વિવેક વિનાનો મનુષ્ય કોઈ ભાગ્યે જ હોય છે. બાળક પણ જરા સમજણું થાય કે તરત જ આવો વિવેક ગ્રહણ કરી અને એ પ્રમાણે કોઈ વર્તતું ન હોય તો કહે 'આમ ન થાય.' અર્થાત્ કે જેમ આચારવિચાર માનવને સહજ છે તેમ એમાં સત્ અસત્નો વિવેક પણ સહજ ક્રમે આવે છે આ વિવેકમાંથી જ માનવનાં મૂલ્યો બંધાય છે.

આમ સહજ ક્રમે મૂલ્યો વ્યક્ત થતાં છતાં બધા સમાજોમાં કે બધી સંસ્કૃતિઓમાં એ મૂલ્યો એક સરખાં માલુમ પડતાં નથી. એક ઇતિહાસવાળા સમાજમાં યુગે યુગે પણ મૂલ્યો જુદાં દેખાય છે. એક સમાજ અને સંસ્કૃતિના શાસનમાં રહેલા માણસે માણસે પણ કાંઈક રુચિભેદ દેખાય છે. આમ મૂલ્યનું ધોરણ વ્યક્તિમાં હોવા છતાં વ્યક્તિથી પર પણ હોય છે, એ સમાજમાન્ય થાય ત્યારે.

એમ પણ બને કે કોઈ વ્યક્તિવિશેષમાં અમુક મૂલ્યનું પ્રથમ સ્પષ્ટીકરણ થાય, નવું હોવાથી સમાજને અજ્ઞાન પણ હોય. પરંતુ તે વ્યક્તિ એ મૂલ્યમાં રહેલા સત્યની વ્યાપકતા

વિશે પોતાના શ્રદ્ધાબલે એનો પ્રચાર કરે અને ધીમે ધીમે વિરોધીનો સામનો કરીને પણ એ એ મૂલ્યને બીજાં માણસોને ગ્રાહ્ય બનાવે. અને એ રીતે એ સામાજિક મૂલ્ય બને ત્યારે વારસામાં ઊતરે.

આ દૃષ્ટિએ આપણા દેશનો ઈતિહાસ જોઈએ તો એમાં અનેક મૂલ્યો વ્યક્ત થયાં છે, સમાજે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સ્વીકાર્યાં છે, યુગે યુગે પરિવર્તન પામ્યાં છે અને છતાં અમુક તો કાયમ જેવાં–સ્થાયી જેવાં રહ્યાં છે. આવાં આપણાં મૂલ્યો કયાં?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપીએ એ પહેલાં, આપણા દેશમાં જે ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાઓ તેમની ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કૃતિઓ સાથે આવી ગઈ, અને જે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મસંપ્રદાયો પ્રચારમાં આવ્યા એ બધાનાં પરસ્પર સંબંધ, સંઘર્ષ અને છેવટે સમાધાન કેમ થયું એ પણ ખ્યાલમાં રાખવું પડે એમાં મુખ્ય ત્રણ સ્થિતિઓ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે : હિંદુ સંસ્કૃતિ, ઇસ્લામ સંસ્કૃતિ અને ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિની સ્થિતિઓ. હિંદુમાં, આપણા એક મહાન વિદ્વાને કહ્યું છે તે પ્રમાણે, હિંદુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થયેલા બધા ધર્મોની સંસ્કૃતિઓ આવી જાય જેમાં વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ સંસ્કૃતિઓનો તેમજ શીખ કે બ્રહ્મો આદિ સર્વ ધર્મની સંસ્કૃતિઓ સમાઇ જાય. એમ પણ કહેવાય કે ભારતની સંસ્કૃતિમાં તાણાવાણાં આર્ય હિંદુ સંસ્કૃતિનાં છે અને એના ઉપર રંગ, ઘાટ વગેરે બીજી સંસ્કૃતિઓના લાગ્યાં છે.

હિંદુ સંસ્કૃતિમાં નૈતિક મૂલ્યો ધર્મની સમજણમાં રહેલાં છે. એમાં જે આચારવિચાર ધર્મને અનુરૂપ હોય તે સદાચાર કહેવાય. અર્થાત્ કે હિંદુ સંસ્કૃતિમાં નીતિનાં મૂલ્યોની કસોટી ધર્મ છે. બહુ સંક્ષેપમાં એ ધર્મને વર્ણવવો હોય તો એમ કહેવાય કે તે વર્ણાશ્રમ-ધર્મ છે. પોતપોતાના વર્ણ અને આશ્રમને અનુરૂપ વર્તન તે હિંદુ ધર્મને માન્ય વર્તન છે એમ કહી શકાય. આ વર્ણાશ્રમ ધર્મને આજની ભાષામાં કહેવો હોય તો એને સામાજિક ધર્મ કહી શકાય.

પ્રત્યેક માનવસમાજ ભિન્ન ભિન્ન હેતુઓથી ભિન્ન ભિન્ન વર્ગોમાં વહેંચાઈ જાય છે. સમાજના ગુણ અને કર્મના હેતુઓથી થયેલા વિભાગોને વર્ણ કહી શકાય. ગીતામાં કહ્યું છે તેમ, चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः। અર્થાત્ કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણોમાં તે તે ગુણ અને તેને સહજ એવાં કર્મોનાં તત્ત્વો ઉપર સમાજની ચાર વર્ગોમાં કે વર્ણોમાં વ્યવસ્થા સ્વીકારાઈ. પણ બ્રાહ્મણસંપ્રદાયે જન્મનાં અને જાતિનાં તત્ત્વો ઉપર ઉત્તરોત્તર ભાર મૂક્યો. અને તેનો મહિમા થવાથી વર્ણવ્યવસ્થા એ જાતિ-વ્યવસ્થા બની ગઈ. પણ માણસમાં જન્મ કે જ્ઞાતિ પ્રમાણે ગુણો હોય અને તે પ્રમાણે તેનાં કર્મ હોય એવું બને જ એવો કોઈ કુદરતી નિયમ નથી. એટલે શ્રમણસંપ્રદાયોએ–બૌદ્ધો અને જૈનોએ એની સામે ગુણના તત્ત્વ ઉપર સવિશેષ ભર મૂક્યો. અને કહ્યું કે માણસ ગુણકર્મથી બ્રાહ્મણ થાય છે અને માણસ ગુણકર્મથી જ—ન કહેતાં શૂદ્ર થાય છે. વર્ણવ્યવસ્થામાં આવી ગયેલો ઉચ્ચનીચનો ભેદ બ્રાહ્મણસંપ્રદાય પ્રમાણે જાતિગત રહ્યો, જ્યારે શ્રમણસંપ્રદાય પ્રમાણે એ ગુણ કર્મગત મનાયો.

માણસો બધાં સરખાં જ હોય છે એમ તો ન કહી શકાય. એમનામાં શરીરના તફાવતો બાદ કરીએ તો પણ આચારવિચારના તફાવતો તો વિચારવાના રહે છે અને આચારવિચારમાં સારા અને નરસાના વિવેક ઉપર ઊંચાનીચાનો ભેદ કોઈપણ સમાજમાં—સામ્યવાદી સમાજમાં કે

પણ સ્વીકારવો જ પડે છે. એટલે આજે આપણે એમ કહી શકીએ કે વર્ણધર્મમાં જન્મ કે જાતિના કારણથી ઉચ્ચનીચનો ભેદ સ્વીકારવો એ અકુદરતી છે, પરંતુ ગુણ અને કર્મના અર્થાત્ કે સદ્‌ગુણ અને સદાચારના વિવેકથી ઊંચનીચનો ભેદ સ્વીકારવો પડે એટલો વર્ણધર્મનો આપણો વારસો તારવી શકાય.

આનું જરા વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરીએ. જન્મના કારણથી સમાજમાં ઉચ્ચનીચનો ભેદ એ અકુદરતી હોઈ ત્યાજ્ય છે તે જ પ્રમાણે આર્થિક સંપત્તિના ધોરણે થતા ભેદો પણ શ્રીમંત વર્ગ કે મધ્યમ વર્ગ કે મજૂર વર્ગ વગેરે ભેદો પણ આ દૃષ્ટિએ ત્યાજ્ય છે ટૂંકામાં. કોઈપણ બાહ્યકારણને લઈને ઉત્પન્ન થતા ભેદોથી ઉચ્ચનીચનો વિવેક કરવો એ વર્ણધર્મની આ સમજ પ્રમાણે ઈષ્ટ નથી. સદ્‌વિચાર અને સદાચારના ભેદે જ ઉચ્ચનીચનો ભેદ હોઈ શકે.

હવે આશ્રમ ધર્મનો વિચાર કરીએ. માનવ જીવનના વિકાસની દૃષ્ટિએ વ્યક્તિ તેની વય પ્રમાણે જે જે સાધનાઓ કરે તેને આધારે આશ્રમવ્યવસ્થા વિચારાઈ છે. જેમકે બાલવયમાં વિદ્યાભ્યાસ અને બ્રહ્મચર્ય, યુવાવસ્થામાં દામ્પત્ય અને ગૃહસ્થાશ્રમ, ઉત્તર અવસ્થામાં જીવનના કલહમાંથી બાજુ પર ખસી ચિંતનાત્મક જીવનવાળો વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને અંતે આત્માનું અને પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજી આત્માને મુક્ત કરી પરમાત્મમય થવાનો સંન્યાસધર્મ. આ ચાર આશ્રમોનો ધર્મ એ બ્રાહ્મણસંપ્રદાયનો ભારતીય સંસ્કૃતિમાં મોટામાં મોટો ફાળો છે. પણ દુર્ભાગ્યે આપણા ઈતિહાસમાં એ વિસરાઈ ગયો અને જન્મગત વર્ણધર્મનો જ પ્રચાર રહ્યો. છતાં એમાં રહેલું સત્ય તો કાયમ જ છે. આની સામે શ્રમણસંપ્રદાયોએ ચોથા આશ્રમ ઉપર જ વધારે પડતો ભાર મૂક્યો અને 'ઘર છોડી અને ઘર વિનાના થઈ જવું' અર્થાત્ પ્રવ્રજ્યા લેવી એ જ ઉપદેશનો પ્રચાર કર્યો. શ્રમણ સંપ્રદાયોએ જન્મગત ઉચ્ચનીચના ભેદને ન સ્વીકારી માનવસમાજની સેવા કરી. પરંતુ પ્રવ્રજ્યા ઉપર વધારે પડતો ભાર મૂકી નિર્વાણ અને મોક્ષને જ એક પુરુષાર્થ ગણી કંઈક કુસેવા પણ કરી. કારણ કે કોઈપણ સમાજને જીવતા રહેવાને માટે, ટકવાને માટે અર્થ કામ અને ધર્મનું યથાયોગ્ય સેવન આવશ્યક છે અને એના અનુભવે જ લોકોત્તર મોક્ષધર્મ સંભવિત અને અનુભવગમ્ય બને છે. અર્થાત્ કે લોકસંગ્રહની ઉપેક્ષા કરીને પ્રવ્રજ્યા ધર્મનો ઉપદેશ કે તેનો પ્રચાર એ શ્રમણસંપ્રદાયોની નબળી બાજુ ગણાય. જો કે એની વિચારસરણીમાંથી અનાસક્તિનું મોટું તત્ત્વ પ્રગટ થયું એ એક મહાન દર્શન થયું કહેવાય. અનાસક્તિ ધર્મ અને લોકસંગ્રહ ધર્મનો સમન્વય ગીતાકારે કર્યો અને કહ્યું કે લોકસંગ્રહાર્થે માણસે પોતપોતાનું નિયત કર્મ અનાસક્તિથી કરવું અને તેથી બ્રહ્મનિર્વાણને પણ પમાય છે. અર્થાત્ કે આ વિચાર-વિવેચનમાંથી આપણને હિંદુ સંસ્કૃતિનો એ વારસો મળ્યો કહેવાય કે માણસ માટે લોકસંગ્રહની દૃષ્ટિએ પોતપોતાનાં કર્મો કરવાં એ આવશ્યક ધર્મ છે અને જો એમાં અનાસક્તિ કેળવાય તો પરમાત્મપદ સુધી લઈ જાય તેવો એ ધર્મ છે.

આમ વર્ણાશ્રમ ધર્મમાંથી આપણે જો નૈતિક મૂલ્ય તારવવું હોય તો એ તારવી શકાય કે માનવે લોકસંગ્રહને દૃષ્ટિમાં રાખી પોતપોતાનાં નિયત કર્મો કરવાં. અને સમાજમાં ઊંચાનીચાનો વિવેક સદ્‌વિચાર અને સદાચારના ધોરણે કરવો જોઈએ. દરેક સમાજને શિષ્ટ વર્ગની જરૂર હોય છે જ. પણ આ શિષ્ટતા જન્મના કારણથી નહીં, પૈસાના કારણથી નહીં, અથવા સત્તાના કારણથી નહીં કે એવા કોઈ બાહ્ય કારણથી નહીં પણ શીલના કારણથી શિષ્ટતા સ્થાપવી જોઈએ.

દરેક સમાજને આવા શીલશિષ્ટોના વર્ગની જરૂર છે, એનો આદર કરવાની આવશ્યકતા છે.

ઇસ્લામની સંસ્કૃતિએ ભારતને જે મોટી વસ્તુ આપી તેમાં બે અંશો છે: એક તો ખુદા એક જ છે; અને બીજી મહત્ત્વની વાત એ કહી કે ખુદાના બધા બંદાઓ સરખા છે. હિંદુ ધર્મની મોટામાં મોટી નબળાઇ એ હતી કે એક ધર્મસંપ્રદાયમાં માનતા હોવા છતાં એના અનુયાયીઓ સમકક્ષ ન ગણાય; જેમકે વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણ કે વૈષ્ણવ વૈશ્ય કે વૈષ્ણવ અંત્યજ સમકક્ષ ન ગણાય. અંત્યજ વૈષ્ણવને મંદિરમાં જવાનો અધિકાર પણ નહીં; જ્યારે ઇસ્લામમાં જે કોઈ એ ધર્મ સ્વીકારે એ બધા એક સરખા જ ગણાય અને મસ્જિદમાં એક સાથે ખુદાની બંદગી કરી શકે. ઇસ્લામે ભારતને આપેલું મોટામાં મોટું સંસ્કરણ આ છે.

ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયે જે મોટી ભાવના આપણને આપી તે એ કે માનવમાત્ર ઈશ્વરની પ્રજા છે અને ઈશ્વરની સેવા માણસની સેવા કરવાથી સારામાં સારી થઈ શકે.

આમ, ભારતની જુદી જુદી ધર્મસંસ્કૃતિઓએ આપણને નીતિનાં મૂલ્યો આપ્યાં છે. નીતિમાં ઘણીવાર વૈયક્તિક નીતિ અને સામાજિક નીતિ એવા ભેદો પાડવામાં આવે છે. કેટલેક અંશે વ્યવહારમાં આવા ભેદો આવશ્યક પણ રહે છે, છતાં નીતિનાં મૂળભૂત તત્ત્વોમાં સામાજિક વૈયક્તિક ભેદ કરી શકાય નહીં. લોકસંગ્રહને માટે કર્મ કરવાં એ જો ધર્મ હોય તો એ વ્યક્તિધર્મ છે અને સમાજધર્મ પણ છે. લોકસંગ્રહ શેનાથી થાય એમાં મતભેદ હોય છતાં આપણે જે મત સ્વીકારીએ એ મત પ્રમાણેનું વર્તન સમાજગત તેમજ વ્યક્તિગત ધર્મ છે.

પ્રારંભમાં હું કહી ગયો કે હિંદુધર્મસંસ્કૃતિ એ ભારતની આજની સંસ્કૃતિના તાણાવાણા જેવી છે. હિંદુ ધર્મે જીવદયાને, પ્રાણીમાત્રની અહિંસાને, પરમ ધર્મ ગણ્યો છે: अहिंसा परमो धर्मः। એની સંસ્કૃતિના શિષ્ટોએ જીવનનાં સુખોનો ત્યાગ કરી સત્યની શોધ અને ઉપાસનામાં જીવનને કૃતાર્થ કર્યું છે અને તેથી સત્ય પણ પરમ ધર્મનો ભાગ થાય છે.

ગાંધીજીએ ઝીણી ઝીણી વિગતો મૂકી દઈ આ બે તત્ત્વોને–સત્ય અને અહિંસાને પરમાર્થ મૂલ્ય તરીકે સ્વીકાર્યાં અને એમાં જ નીતિનો આધાર જોયો. એમણે સત્ય અને અહિંસામૂલક નીતિનો માનવસમાજના સર્વ પ્રશ્નોમાં વિનિયોગ કરવાના જીવનભર પ્રયોગો કર્યા. પાપની સામે નિવૃત્તિ નહીં, પણ ઝઝૂમવું–પણ એ શુદ્ધ સત્યની મર્યાદામાં અને અહિંસાનાં સાધનોથી કરવું એ એમનો પરમ પુરુષાર્થ રહ્યો. ગાંધીજીની વિચારસરણીમાં ભારતના હિંદુ ધર્મનાં, ઇસ્લામનાં અને ખ્રિસ્તી ધર્મનાં સર્વ શુદ્ધ તત્ત્વોનો સમન્વય થયેલો છે, નિષ્કામ કર્મ, માનવ સમાનતા અને માનવમૈત્રીનો સમન્વય છે. અને તેનો સાર એમણે સત્ય અને અહિંસાના મંત્રમાં મૂક્યો છે. આપણે એમ કહી શકીએ કે આપણા સંસ્કારવારસામાં નીતિનાં મૂલ્યો સત્ય અને અહિંસામાં પર્યાપ્ત થઈ જાય છે.

આ વારસાને જો સૂત્રરૂપે કહેવો હોય તો આમ કહેવાય: "धर्ममूला नीतिः। અને अहिंसात्मकसत्यमूलो धर्मः। નીતિ ધર્મમૂલક છે, અને ધર્મ અહિંસાત્મક સત્યમૂલક છે. આ સંસ્કારના બળથી જ ભારત વિવિધ પ્રજાઓ, સંસ્કૃતિઓ અને ધર્મસંપ્રદાયોને સહ-અસ્તિત્વ આપી શક્યું છે, પોતાનું વ્યક્તિત્વ સાચવીને.

[ઓલ ઇંડિયા રેડિયોના સૌજન્યથી તા. ૧૬–૫–૬૪ ના વાર્તાલાપ ઉપરથી.]

★

સરદાર, હવે ફરી અવતરો !

'સરદારવાદી'

તા. ૧૫મી ડીસેમ્બર આવી ! સરદાર વલ્લભભાઈ વિનાનું ભારત ૧૫મા વર્ષમાં પ્રવેશ કરશે. આપણને શી ખોટ પડી ! શું સાલે છે ? ભારત ગરીબ દેશ ગણાય છે. સરદાર કહેતા: 'ભેંસ ભાગોળે, છાશ છાગોળે અને ઘેર ફેંદ ફેંદા' સ્વરાજ માટે લડવાનું હતું ત્યારે પ્રજામાં એકતા હતી, પ્રજા પાસે એકતા માટે, સંપ માટે, કોઈ ધ્યેય હતું. સ્વરાજ્ય મળ્યું નહોતું પણ મળશે એવું લાગ્યું કે તરત વહેંચણીની તકરાર–'ફેંદાફેંદ' શરૂ થઈ ગઈ. ડૉ. આંબેડકરે રાઉન્ડ ટેબલ કૉન્ફરન્સમાં જઈને આપણી સામે મોરચો માંડ્યો: 'સ્વરાજ આપતાં પહેલાં અમારું ભાવિ નક્કી કરો. અમારા લોકો કચડાયેલા છે, હિંદુઓને જો સ્વરાજ આપી દેશો તો પછી અમે સદાને માટે હરિજન અથવા તો 'ગરીબની વહુ' જેવા થઈ જઈશું. અમારો કોઈ દિવસ ઉદ્ધાર નહિ થાય. અમારો ઉદ્ધાર કર્યા પછી જ આ લોકોને સ્વરાજ આપો. અમે એમનાથી જુદા છીએ.' મુસ્લિમ લીગ વતી ઝીણાસાહેબ આગળ આવ્યા અને જુદાઈની તતૂડી શરૂ કરી. તે એટલે સુધી કે છેવટે તો એ કહેવા માંડ્યા: 'અમારો જુદો ચોકો કરો અમે હિંદી નથી, અમારું તો જુદું રાજ્ય કરી આપો. અમને પાકિસ્તાન આપો.' દેશી રાજાઓ આગળ આવ્યા અને બોલવા મંડ્યા: 'અમને આ વાણિયાબ્રાહ્મણોના હાથમાં જોજો છોડી જતા ! અમે તો તમને અંગ્રેજોને નમ્યા હતા, આ વાણિયાબ્રાહ્મણને નહિ. તમે જો હિંદ છોડી જવાના હો તો અમને અમારાં રાજ્ય પાછાં આપો. તમારું સાર્વભૌમત્વ આ વાણિયાબ્રાહ્મણોને જોજો સોંપી જતા.' છેવટે છેવટે આદિવાસીઓ પણ બોલવા લાગ્યા હતા: 'અમે હિંદુ નથી, અમે મુસ્લિમ નથી, અમે તો "એનિમિસ્ટો." અમે જુદા. અમારુ કાંઈ જુદું કરતા જજો.'

ગાંધીજીએ આમરણાંત ઉપવાસ કરીને હરિજનોને આંબેડકરિયા નાદે ચડતા અટકાવ્યા. અને હિંદુથી હરિજનો જુદા નથી, એમનો અલગ મતાધિકાર ન હોય, આ મુદ્દા પર હું મારો જાન કુરબાન કરીશ એમ કરીને અને પ્રચંડ હરિજનસેવાનો કાર્યક્રમ ઉપાડીને હરિજનોને હાથમાં રાખ્યા. પણ યુદ્ધ વખતે ચર્ચિલે આપેલાં ખાનગી વચનોને જોરે કૂદતા ઝીણાસાહેબ–'મારું નહિ માનો તો હું યુદ્ધ વખતના છૂપા દસ્તાવેજો બહાર પાડીશ' એમ કહીને લીગે અંદર પેસીને પગ પહોળા કરી, નેહરુ–પટેલને એટલા પજવ્યા કે ગાંધીજી 'ના' કહેતા રહ્યા ને નેહરુ–પટેલ ઝઘડાનું મોં કાળું કરવા પાકિસ્તાન આપી બેઠા ! મિયાં જુદા થશે તો શાન્તિ થશે એવી એમની એ વખતની ગણતરી હતી પણ આડાઈથી થયેલા લાભ જોઈ એ આડોડાઈ ઊલટી કોઠે પડી ગઈ. આજે એ ભારતનો પ્રદેશ દબાવી બેઠા છે, એટલું જ નહિ, ભારતનો બીજો પ્રદેશ દબાવી બેસનાર દુશ્મન ચીનની સોડમાં પેસીને ભારતનો વધુ પ્રદેશ પડાવવા ધાકધમકીઓ આપે છે ! અને રોજ સરહદભંગ કરે છે ! રાજાઓ તો પોતાના અમન-ચમનમાંથી ઊંચા જ નહોતા આવતા, અને કયારનાય પરદેશી સરકારનાં રમકડાં જેવા જ થઈ ચૂક્યા હતા. એટલે સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી સરદારની ઝીંક ઝીલી ન શક્યા. અને કેટલાંક ફાંફાં માર્યા પછી પાકિસ્તાનમાં ન ભળેલાં એવાં બધાં જ દેશી રાજ્યો ભારતમાં વિલીન થયાં !

હવે શરૂ થઈ છે નવી ઈર્ષ્યા અને નવી વહેંચણી! એ સામ્યવાદી પલીતાથી જન્મેલી છે. એમ કહેવાય છે કે સરદાર અને નેહરુ વચ્ચે બે બાબતોમાં ખાસ મતભેદ પ્રવર્તતો હતો: એક, પાકિસ્તાન તરફની નીતિ બાબત; અને બીજો, ઉત્પાદન વધ્યા પહેલાં વહેંચણીમાં પડવા બાબત.

પાકિસ્તાનને મુસ્લિમ હિતોના નામે ભારતના આંતરિક વહીવટમાં દખલ કરવાનું છોડવું નહોતું, અને સામ્યવાદીઓને વર્ગયુદ્ધો અને અંધાધૂંધી જગાવી ભારત સરકાર હાથ કરવી હતી. આ બન્ને વિષયોમાં ગાંધીજીએ સરદારને હંમેશાં વાર્યો કર્યા એટલું જ નહિ, કેટલીક વાર તો દબાવીને નેહરુને શરણે પણ મોકલ્યા! નેહરુ ગાંધીજીના રાજકીય વારસ પણ બાહ્યથી એટલે મોટા સિદ્ધાંતવાદી, મોટા આદર્શવાદી, અને ઉદાર આંતરરાષ્ટ્રીય અભ્યાસી એટલે પગ તળેના રેલાઓ જોવાને અને એનો ઉપાય કરવાને ટેવાયેલા નહિ! એ કાશ્મીરની વહારે ધાયા, એમણે કાશ્મીરમાં લશ્કર ઉતાર્યું પણ પાકિસ્તાની પ્રદેશમાં રાવલપિંડી તરફથી પેસીને ઘેરો ઘાલ્યા સિવાય લશ્કરી જીત સંભવિત નથી એવું લાગ્યું એથી કે કોણ જાણે કેમ, અધે રસ્તે લશ્કરોને થંભાવી દીધાં ને પાકિસ્તાની આક્રમણ દૂર કરાવવા યુ.નો. પાસે દોડી જઈને અનંત વાગ્યુદ્ધ અને ગોરી ખટપટોમાં ફસાયા! જ્યારે બીજી બાજુ સામ્યવાદી ડરને દૂર કરવા સમાજવાદનાં શસ્ત્રો સજીને અને ભારત જેવા ગરીબ દેશ પર દેવાંના ગંજના ગંજ લાદીને મોટી મોટી યોજનાઓ ઉપાડીને ભારતની ગરીબાઈ દૂર કરવાનાં સાહસોમાં ગળાબૂડ પડ્યા! સામ્યવાદી અને પશ્ચિમી સત્તાઓ બન્ને વચ્ચે નેહરુની યોજનાઓને અપનાવવાની અને ભારત પર ઉપકારના ગંજના ગંજ લાદવાની હરીફાઈ જામી!

નેહરુના ગયા પછી પાઘડીનો વળ હવે છેડે આવ્યો દેખાય છે ફૂગાવો, પરદેશી લોનો, ભારે કરવેરા, જાતજાતના અંકુશો અને ગરીબોનું કલ્યાણ કરવાના સમાજવાદનાં બણગાંઓને અંતે ગરીબોની હાલાકીનો દેશમાં પાર નથી રહ્યો. ઘી તો માર્યું ફરે છે પણ 'વનસ્પતિ' અને તેલ પણ માર્યું ફરવા માંડ્યું છે! અનાજના ભાવો આસમાને પહોંચ્યા છે. સસ્તા અનાજની દુકાને થતી હારોમાં જ ગરીબ સગર્ભા સ્ત્રીને પ્રસવ થાય છે! અને પાકિસ્તાન, પછી ચીન જ નહિ પણ આપણા નાગાઓ પણ ભારતની ભૂમિ પચાવી પડવાની દમદાટી આપે છે! પ્રશ્ન પર પ્રશ્ન ઊભા થાય છે, બધાના ઉકેલની ડંફાસો મરાય છે, પણ બધી જ બાબતોમાં અધવચ 'યુ. નો.'માં જવા જેવી નીતિ અપનાવી ઉકેલોને અદ્ધર લટકતા ત્રિશંકુઓ જ બનાવાય છે!

તડ ને ફડ કહી, અને કહેલું કરી બતાવી પૂરા ઉકેલ લાવનાર સરદાર—કોઈ ક્ષત્રિય-બચ્ચો ભારતમાં ક્યારે નવો અવતાર લેશે? ઘરઘરમાં ઝઘડા ઘાલ્યા વિના, પ્રજાને ગરીબો અને ધનિકો, વેપારીઓ અને ઘરાકો, માલિકો અને મજૂરો, નરવધિ રાજકીય વાદોના અખાડારાળા પક્ષો વગેરે વગેરે પરસ્પર લડતા-ઝઘડતા વર્ગોમાં વહેંચ્યા વિના, 'ભાગલા પાડો અને રાજ્ય કરો'ની નીતિ છોડીને આઝાદી, આબાદી અને ઉત્પાદન ક્યારે અપાશે? 'પરાધીન સપને સુખ નાહીં' એ તો તુલસીદાસે સૈકાઓ પહેલાં ગાયું હતું. છતાં 'સ્વરાજ'માં પણ શું પ્રજા પરાધીન વા 'સરકાર-આધાર' સમસ્ત કાંગેસી રાંક ભિક્ષુક સમી નથી બની ગઈ! અથવા તો, ગાંધીજીના શબ્દોમાં 'ચમચે ચમચે દૂધ પાઈને મોટું કરવું પડે એવી પરાધીન પુરુષાર્થહીન બાળક સમી રાંકી નથી બની ગઈ!

—સરદાર, હવે તો ફરી અવતરો.

卐

સમયની સાથે સાથે . . .

નટવરલાલ ૨. મિસ્ત્રી

ગાંધીજી અને સમાજવાદ

આજકાલ આખા દેશમા સમાજવાદ વિશે વાતચીતો ચાલે છે અને કોંગ્રેસે પણ લોકશાહી સમાજવાદ હિંદમાં સ્થાપવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો છે ત્યારે ઓક્ટોબર મહિનામાં બીજી તારીખે મહાત્મા ગાંધીજીની પુણ્ય જન્મજયંતી નિમિત્તે 'પ્રસ્થાન'ના વાચકોને પૂ. ગાંધીજીના સમાજવાદ ઉપરના કેટલાક વિચારોનું સ્મરણ કરાવવું એ યથાર્થ જ લેખાશે

ગાંધીજી મક્કમતાપૂર્વક ગરીબ-તવંગર, ઊંચ-નીચ, વગેરે વર્ગવિહીન આદર્શ સમાજ રચનામાં માનતા હતા કામ કર્યા વગર બેઠા બેઠા ખાનારાઓ માટે ગાંધીજીની સમાજ-રચનામા કોઈ સ્થાન નહોતું આ બાબતમાં એ આપણા અત્યારના સમાજવાદી બિરાદરોથી કંઈક આગળ હતા એકવાર એમણે કહેલું કે 'જે માણસ કામ ન કરે તેને ખાવાનો કોઈ અધિકાર નથી' તેમજ શારીરિક તથા બૌદ્ધિક કામના મૂલ્યાંકન સરખાં જ થવાં જોઈએ વિશેષ, તેઓ દરેક માણસે જીવનમા સદ્‌ગુણો અપનાવવા જોઈએ અને તેનું આચરણ કરવું જોઈએ તેવું ભારપૂર્વક માનતા સમાજવાદ સ્થપાઈ જાય એટલે કોઈએ 'સદ્‌ગુણી' થવાની જરૂર જ નહિ રહે, એની મેળે આપોઆપ જ બધાને સરખી સમૃદ્ધિ મળતાં બધા સાત્ત્વિક વૃત્તિના અને સંતોષી થઈ જશે તેમ તે માનતા નહિ સદ્‌ગુણ તો માણસે સમજપૂર્વક અપનાવવા પડશે અને તો જ તે સંતોષી થઈ શકશે, અને સદ્‌ગુણી થવા માટે માણસે જીવન પ્રત્યે નિસ્પૃહી અને ત્યાગીની વૃત્તિ (ખાસ જરૂરીઆત સિવાયની કોઈ વસ્તુ પોતા પાસે નહિ રાખવાની કે સંઘરવાની વૃત્તિ) જ કેળવવી પડશે ગાંધીજી બેંકમા બેલેન્સ રાખવાની પણ વિરુદ્ધ હતા તેમજ કહેતા કે દરેક માણસે પોતાની મિલકતનો ટ્રસ્ટી તરીકે જ સમાજહિતમાં વહીવટ કરવો જોઈએ

એક વાર પંદરેક વિદ્યાર્થી ગાંધીજીને મળવા ગયેલા એમણે ગાંધીજી સમક્ષ પોતાની સમાજવાદી તરીકે ઓળખાણ આપી ગાંધીજીએ કહ્યું સમાજવાદી થવા માટે સૌ પ્રથમ તો માણસ મહેનતુ અને ઉદ્યમી હોવો જોઈએ તમારામાંથી કેટલા જણને ઘેર નોકરો છે? દરેક જણે કબૂલ્યું કે બધાને ત્યાં ઓછામા ઓછો એક નોકર તો હતો જ એટલે ગાંધીજી બોલ્યા "બીજાને તમારા માટે ગુલામ બનાવો છો અને તમે તમારી જાતને સમાજવાદી કહેવડાવો છો!! આ તો અજબ પ્રકારનો સમાજવાદ છે!" પછી વિદ્યાર્થીઓને સલાહ આપી કે હાલ પૂરતું તો તેમણે બધા વાદોનો કેવળ અભ્યાસ જ કરવો જોઈએ અને ત્યાર બાદ બધામાંથી જે સારું લાગે તે જીવનમાં અપનાવવું જોઈએ સમાજવાદી થવા માટે સૌ પ્રથમ તો પોતાના હાથપગ કેમ વાપરવા એ શીખવું જોઈએ. આપણામાં અને આપણી આસપાસ જ્યાં સુધી ભૂખમરો, બેકારી, ઊંચનીચભાવ અને ગરીબ-તવંગરના ભેદ છે ત્યાં સુધી કોઈને સમાજવાદની વાતો કરવાનો હક નથી એ લોકો ઊઠે તે પહેલાં એમના હાથમાં સમાજવાદીની આચારસંહિતા પકડાવી દીધી (૧) સવારે ઊઠતાંની સાથે તમારી પથારી જાતે ઉપાડો, (૨) સવારે નાસ્તો બનાવવામા તથા પીરસવામાં મદદ કરો (૩) ઘરને સાફ રાખવામાં મદદ કરો, (૪) તમારાં કપડાં જાતે ધુઓ, (૫) વાસણો માંજવામાં તમારાં મા-

બહેનને મદદ કરો; (૬) તમારા પૂરતાં કપડાં તૈયાર થાય તેટલું રોજ કાંતો; (૭) તમારાં પુસ્તકો તથા કામળો સાફ અને વ્યવસ્થિત રાખો; અને (૮) પચાસ રૂપિયાની ફાઉન્ટનપેનને બદલે બે આનાની રૂટીલવાળું હોલ્ડર વાપરો...! તમે આનો અમલ કરશો એટલે તમારે કોઈને સમાજવાદી બનાવવાની મહેનત નહિ કરવી પડે, લોકો તમારું જોઈને આપોઆપ જ સમાજવાદી થઈ જશે! અને વિશેષમાં તમારાં માબાપને તમે રાહતરૂપ થઈ પડશો!

હાલના આપણા બદલાયેલા સંજોગોમાં વર્ગવિહીન સમાજરચનાની સ્થાપના માટે આપણે સૌ પ્રથમ હિંદમાં કોમવાદને નાબૂદ કરી રાષ્ટ્રિય એકતા સ્થાપવી જોઈએ. સમાજના વિકાસ માટે અંગ્રેજોના સમયમાં જેમ વર્ગવિગ્રહ, હડતાલ, ભાંગફોડ, 'સેબોટેજ', વગેરેનો ઉપયોગ કરતા હતા તેમ હવે પોતાના માણસો સામે ન કરી શકાય. વખત બદલાય તેમ હથિયાર પણ બદલાવાં જોઈએ. કેવળ આઝાદીના આગમનથી હિંદમાં અમન-ચમનનો ફેલાવો નહિ થાય. આઝાદી મળતાં સમાજના વિકાસમાં પહેલાં જે કેટલાંક અંતરાયો નડતાં હતાં તે દૂર થયાં છે. પરંતુ સાચો સમાજવાદ સ્થાપી વિકાસ સાધવો હોય તો કાર્યકર્તાઓએ ગામડાંમાં જઈ લોકોની વચ્ચે એમની જેમ રહેવું જોઈએ, તથા દિવસના ઓછામાં ઓછા આઠ કલાક તેમની સાથે કામ કરવું જોઈએ. ગામડાંની પેદાશ જ વાપરવી જોઈએ, પછાત વર્ગ તથા હરિજન ઉદ્ધારનું કામ ઉપાડવું જોઈએ અને ગામડાંમાંથી અજ્ઞાન દૂર કરવું જોઈએ. જો કાર્યકર્તા કુંવારા હોય અને પરણવા માંગતા હોય તો તેમણે ગામડાંની કન્યા સાથે જ લગ્ન કરવાં જોઈએ. સમાજવાદીઓ જો સત્તા હાંસલ કરવા ઈચ્છતા હોય તો હડતાલ વગેરેનો આશરો લેવાને બદલે તેમણે રાજકર્તાઓ કરતાં તેમનામાં વધુ આવડત અને કાર્યક્ષમતા, વધુ આત્મભોગ આપવાની તૈયારી તથા વધુ લોકસેવાની વૃત્તિ છે તેની કાર્ય દ્વારા લોકોને ખાતરી કરાવી આપવી જોઈએ. કોઈ પણ સંજોગોમાં તેમણે હાલની મુશ્કેલીઓને વધુ તીવ્ર ન કરવી જોઈએ કે વધારવી ન જોઈએ. કાર્ય જ બોલશે, ઉપદેશો નહિ. "આજે વખતે તમે આ નહિ સમજો, પરંતુ એક દિવસ, વખતે મારા ગયા પછી, તમે આ સમજશો."

રચનાત્મક કાર્યક્રમથી ગરીબ-તવંગરના ભેદ નાબૂદ થશે. લોકોનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવું જોઈએ પરંતુ તેની પણ મર્યાદા હોઈ શકે. સમાજના નૈતિક સ્વાસ્થ્યને ફટકો મારે તેવું કંઈ પણ જીવન-ધોરણને ઊંચું લાવવાને બહાને ન કરવું જોઈએ. માણસોની બધી મૂળભૂત જરૂરિયાત ગામડાંઓએ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ અને જોવું જોઈએ કે કોઈને તેની તંગી ન પડે. જાતમહેનતને ઉત્તેજન આપવા જે ગામો એ હાંસલ કરે તેમને ઈનામો આપવાં જોઈએ તથા તેમને કેટલાક કરમાંથી મુક્તિ આપવી જોઈએ. શહેરના કૃત્રિમ જીવને કેટલીક ભયંકર વિસંગતતાઓ ઉત્પન્ન કરી વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓની હાંસી ઉડાવી છે, અને જીવન કુંઠિત કરી મૂક્યું છે. ગામડાંની નીરોગી સ્ત્રીઓ જે આનંદથી ગાતાં ગાતાં ખેતરમાં કામ કરે છે અને બેડાં લઈ પાણી ભરે છે તે આનંદ શહેરના જીવનમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. ગામડામાં કામ એ વેઠ નહિ પણ આનંદની વસ્તુ થઈ પડે છે. એ સાત્ત્વિક આનંદ શહેરના કોઈ સીનેમા થિયેટર પૂરા પાડી શકતા નથી. ગાંધીજી જો હિંદના વડા પ્રધાન હોત અને પોતાનું ધાર્યું કરી શકતા હોત તો લોકોને તે એક જ થિયેટર રાખવા

[અનુસંધાન પૃ. ૨૭૫

હિંદુઓનો આદિવડવો

સ્વામી આનન્દ

હિમાલય હિંદુનું મૂળવતન છે, તેમ ગંગા એને માનો ખોળો છે. એનાં ભેટદર્શનની ઝંખના એના હાડમાં પડી છે. આપણા દેશના પ્રાંતેપ્રાંતમાં વસતો હિંદુ કાળકાળાંતરથી કાશી હરદ્વાર હિમાલયની જાત્રાને જિંદગીનો શ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થ ગણતો આવ્યો છે.

દસ વીસ રૂપિયાની મૂડી સંચીને એક જોડ સુતરાઉ કપડાં અને એકાદ ધાબળા ચારસાની ટચૂકડી પોટલી માથે મેલીને લાકડીને ટેકે ડગુમગુ ચાલતાં અને ગંગામૈયાની જે બોલાવતાં અસંખ્ય અજ્ઞાત વૃદ્ધ જાત્રાળુઓને ગંગોત્રી બદરીકેદાર કૈલાસની જાત્રા કરવા હિમાલયના આભઊંચા પર્વતો ચડતાં અને બરફાનો ખૂંદતાં, અગર તેમ કરતાં વાટે મૃત્યુ આવે તો જીવનને ધન્ય થયું ગણતાં, મેં ઉમ્મરભર નિહાળ્યાં છે. દૂરબીન, કૅમેરા, સુખસાજવાળા અધુનિકોને પણ દાયકાઓથી હિમાલય ખૂંદતા જોયા છે. આ બધામાં ગુજરાતવાસીઓની સંખ્યા મેં કયારેય નજીવી નથી જોઈ.

એવાં પણ આધુનિકોને હું જાણું છું જેઓ વર્ષોથી કે દાયકાઓથી હિમાલયનાં ઊંડાણોને અજોડ લગનીથી ખેડી રહ્યા છે અને જેમની કળાપ્રસાદીઓ પોતાનાં મુખપૃષ્ઠો પર છાપવામાં આ દેશનાં શ્રેષ્ઠ સચિત્ર અખબારો ગૌરવ સમજે છે; જેઓ હિમાલયનાં ફૂલો, પક્ષીઓ, વનસ્પતિઓ, બરફખીણો અને ઊંચાઈઓના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસમાં દુનિયાના નિષ્ણાતોના દાયકામાં બેસી શકે; અને જેમને હરકોઈ દેશની વિદ્યાપીઠ સહેજે ડાક્ટર ડિગ્રીઓ આપે.

આવા ગુજરાતીઓમાં એવા પણ છે, જે ભારત સરકારના વડા લશ્કરીઓએ કાઢેલી આરોહણ-ચડાઈઓના ઉતાવળિયા દાવાઓને પડકારતાં ન અચકાય; જેના જવાબ દેતાં બડાખડા લશ્કરી માંધાતાઓને પણ લે-મૂક થઈ પડે, અને છતાં જેમને પડકારનારની પ્રમાણિકતા તેમજ સત્યનિષ્ઠાને સૅલ્યુટ કરવી પડે!

આવી આ તેજસ્વી અને ગૌરવવંતી હરોળમાં સામેલ શોભે એવાં થોડાંક ગુજરાતનાં નવયૌવનિયાઓને તાજેતરમાં અમદાવાદ ખાતે એક હાઈકિંગ ક્લબ કાઢીને ગંગોત્રી-ગોમુખ તરફનાં બરફાનો ખૂંદી આવવાનો વિક્રમ કર્યો, તેમને હું જિગરથી આવકારું છું; અને આજથી લગભગ બે દાયકા અગાઉ એ જ પ્રદેશના અગાડીના બરફઘાટ ઓળંગીને બદરીનાથ પૂગેલી એક મુફલિસ સાધનવિહોણી સાધુટોળીની યાત્રાનો અહેવાલ અહીં ભેટ કરું છું. એના ૮૫ મા પાને દર્શાવેલી આશા આ બધાં આશાસ્પદ આધુનિકો ખરી પાડી રહ્યાં છે, એ બીના આજે સૌ કોઈને મગરૂબી આપે એમ છે

આધુનિક અભિપ્રાયમાં પણ વિજ્ઞાનપરાયણતા કરતાં હુમલા, ચડાઈ, વિજય, ઈનાં પ્રલોભનો છે જ. પણ હિમાલયનું દર્શનપાત્ર માણસને વિરાટ આગળ વેંતિયાનું ભાન કરાવવા બસ છે, આશા છે આપણાં આધુનિકો સસ્તી નામનાનાં શિકાર ન બનતાં હિમાલયને જીતતા નમાવવાનાં અરમાન સેવવા કરતાં એને અર્ચવા આરાધવાની આપણા સાધુ સાધક યાત્રીઓની પાડેલી જૂની પરંપરાને જ સેવશે અને ઉજાળશે.

ગોવર્ધન, જિ. આલ્મોરા

૨૯-૪-૬૪

卐

બરફરસ્તે બદરીનાથ : લેખક : સ્વામી પ્રણોધાનંદ, કથક : સ્વામી આનન્દની પ્રસ્તાવના. પ્રકાશક : બાલગોવિંદ કુબેરદાસની કું, અમદાવાદ -૧. કિં. ૧-૫૦

મીઠાં જળનાં મીન

જયંતીલાલ પી. ગજ્જર એમ. એ.

'ગાંડી ! ચંપા ગાંડી !' ગામનાં છોકરાં બૂમો પાડી એક બીજાને ખીજવી રહ્યાં હતાં.

ગાડીમાંથી ઊતરી ગામ ભણી જતા ડૉ. રાજેન્દ્રને કાને આ શબ્દો અથડાયા. બિચારી કોઈ ગરીબ ગાંડીને ખીજવતાં છોકરાંઓ પર એમને ચીડ ચઢી. ગાંડાઓની સાથે રાતદિવસ કામ કરનારને આવું દૃશ્ય જોઈ આશ્ચર્ય ભાગ્યે જ થાય છે પણ હમદર્દી જરૂર થાય છે.

પોતાના વતનમાં કોઈ બાઇને ગાંડી જોઈ રાજેન્દ્રને હૈયે અનુકંપા જાગી. છોકરાંઓને હાંકી કાઢવા એમણે પગ ઉપાડયા. ગાંડીની નજીક જઈને એ ઊભા રહ્યા ત્યાં જ પેલી ગાંડી એમની સામે ડોળા કાઢી તાકી જ રહી. ગાંડાઓના વર્તનથી ટેવાઈ ગયેલા ડૉક્ટરને આમાં કંઈ જ અજૂગતું ન લાગ્યું. એ પણ અનિમિષ નયને ગાંડીને જોઈ રહ્યા. એના વિખરાઈ ગયેલા વાળની આરપાર દેખાતો ચહેરો કંઈક પરિચિત લાગ્યો. પાંચ વર્ષ પહેલાંના વતનના ચહેરાઓ ચિત્રપટની જેમ એમની આંખ સામે ચમકવા લાગ્યા. ગાંડીમાં એમને પરિચિત ચંપાની છાયા દેખાતાં આશ્ચર્ય થયું. રાજેન્દ્રને થયું કે પોતે સ્વપ્ન તો નથી નિહાળી રહ્યા ને!

પણ વધુ કંઈ વિચારે ત્યાં તો ગાંડીએ એમની નજીક આવી એમનો હાથ પકડયો. ડૉ. રાજેન્દ્ર આ અણધાર્યો હુમલાથી સહેજ પાછા હઠ્યા. પણ જોતજોતામાં તો એણે એમની ટાઈ પકડી જોરથી ખેંચી અને ડૉક્ટરને પૂછ્યું, 'રાજેન્દ્રભાઈ! તમે જ મારા વરને ભગાડી મૂકયો ને!'

'તમારા વરને મેં ભગાડી મૂકયો?' ડૉ. રાજેન્દ્રે આશ્ચર્યથી સામે પ્રશ્ન કર્યો.

'હા...હા...તમે...અને પાછા આટલાં વર્ષો કયાં ભાગી ગયા હતા?...બોલો... બોલો...મારો વર કયાં છે?'

આ અકલ્પિત પ્રશ્નથી ડૉક્ટર તો સ્તબ્ધ થઈ ગયા. પણ ડૉક્ટરે એક મનોવિશ્લેષકની જેમ જ વર્તવાનો નિર્ણય કર્યો. આવા એકાએક પુછાયેલા અણધાર્યા પ્રશ્નોના શા જવાબ આપવા એનો હવે ડૉક્ટરને પૂરેપૂરો અનુભવ થઈ ગયો હતો. એમણે ખૂબ જ શાંતિથી ચંપાને પૂછ્યું, 'કોની જગદીશની વાત કરે છે?'

'હા...હા.... ત્યારે બીજા કોની?'

ડૉક્ટર કૃત્રિમ હસ્યા અને સ્મિત સાથે કહ્યું, 'અરે! જગદીશ તો એ લહેર કરે. તારો વર તો દેશ-દેશાવર ફરે છે.'

ડૉક્ટરે હડહડતું જૂઠાણું રજૂ કર્યું—એકમાત્ર ચંપાને દિલાસો આપવા જ સ્તો.

'તમે... તમે એને કયાંય મળ્યા હતા?'

'હા, ત્રણેક વર્ષ પહેલાં મેં એને મુંબઈમાં જોયો હતો.' ડૉક્ટરે એક વધુ અસત્યનો આશરો લીધો.

'ડૉક્ટર સાહેબ, એ જીવે છે તો ખરો ને!'

'હા...હા, એ કંઈ વહેલો મરે એવો નથી.'

'તો તો ડૉક્ટર સાહેબ, એ જરૂર એક દિવસ આ ચંપાને સંભારશે અને કો'ક દિવસ મને મળવા જરૂર આવવાનો.' કહેતાં કહેતાં એણે ડૉક્ટરની સામે એક કૃતકૃતજ્ઞ નજર ફેંકી. ડૉક્ટરના જવાબથી એ ખુશ થઈ ગઈ હતી. આજીજીપૂર્વક કાકલુદીભરી વાણીમાં એણે ડૉક્ટરને પૂછ્યું, 'તમે મને એનો મેળાપ કરાવશો ?'

'હા, જરૂર.' ડૉક્ટરે એને સાન્ત્વન આપવા એને ગમતો જ જવાબ આપ્યો. આ જવાબ સાંભળતાં જ એ એકદમ ડૉક્ટરને પગે પડી.

ડૉક્ટર એને ઊભી કરવા જતા હતા ત્યાં એને પાછો કંઈક વિચાર આવતાં એ જાતે જ એકદમ ઊભી થઈ ગઈ અને ડૉક્ટરને પૂછ્યું, 'ડૉ. સાહેબ, એ મને ગાંડીને સ્વીકારશે તો ખરા ને ?'

'તમે ગાંડાં છો ? કોણ કહે છે ?'

'શું હું ગાંડી નથી ? આ છોકરાં હમણાં શી બૂમો પાડતાં હતાં ?'

'એ તો તમને ખીજવવા. છોકરાંઓ એવું કહે એટલે તમે ખીજાઓ છો અને એમાં એમને મજા આવે છે ! ચાલો હવે ઘેર આવવું છે ને ?' આંખમાં અશ્રુ સાથે ચંપા ડૉક્ટર સાથે ઘર તરફ ચાલવા લાગી.

બન્ને થોડું ચાલ્યાં હશે ત્યાં જ ચંપાનાં સાસુ ગોમતીમા મળ્યાં. આંખે મોતિયા હોઈ ચંપા સાથે ચાલ્યા આવતા ડૉ. રાજેન્દ્રને એ દૂરથી ન ઓળખી શક્યાં. એટલે નજીક જતાં ડૉક્ટરે જ કહ્યું, 'કેમ, ગોમતીમા ! મને ન ઓળખ્યો ! હું રાજેન્દ્ર.'

'હા...હા...ભાઈ, તમે ક્યાંથી ? અહોહો...બહુ વરસે કંઈ આવ્યા. શરીર તો સારું છે ને ?...અને હેં ભાઈ, આ ગાંડી હારે શી વાતો કરતા હતા !'

'માજી ! ચંપાને તમારા ખબર અંતર પૂછતો હતો.' કહેતાં કહેતાં ડૉ. રાજેન્દ્રને થયું કે માનવીની ઘેલછાને ગાંડપણમાં રૂપાંતર કરવાને સમાજ જ શું જવાબદાર નથી ? બિચારાંના મગજ પર હથોડાના ઘા જેમ એ ભ્રમ ઠોકી બેસાડવામાં આવે પછી એની વ્યાપક અસર થાય જ ને ! ચંપાની હાજરીમાં જ એને ગાંડી કહેવા માટે ડૉક્ટરને ગોમતીમા પર સહેજ તિરસ્કાર છૂટ્યો. પણ એય બિચારાં શું કરે ? ગાંડી ચંપાથી એ કંટાળી જ ગયાં હશે ને ?

ડૉ. રાજેન્દ્રે એમને સાન્ત્વન આપતાં કહ્યું, 'માજી, તમારી ચંપા હવે ડાહી થઈ સમજજો.'

'એને ડાહી કરી દો તો ભઈલા, તમારા જેવા ભગવાને ય નહિ.'

ડૉક્ટરને આ વૃદ્ધા પ્રત્યે માન ઊપજ્યું. એક સાસુને પોતાની પુત્રવધૂને ડાહી જોવા કેવી ઝંખના છે !

ઘર ભણી પગ માંડતા ડૉ. રાજેન્દ્રનાં નયનો સમક્ષ ભૂતકાળ તાદૃશ થયો : આ જ ગામની હાઈસ્કૂલમાં એ મેટ્રિક સુધી ભણ્યા હતા. વિધવા માએ રાજેન્દ્રને ભણાવવા અનેક મુશ્કેલીઓ વેઠી હતી. પતિની બધી મિલકત વેચાઈ જાય અને ગામનું ઘર વેચવું પડે તો વેચીને પણ રાજેન્દ્રને ડૉક્ટર બનાવવાની વિધવા માની ઉમેદ હતી. સદ્ભાગ્યે માની એ ઝંખના ફળી, મરતાં પહેલાં મા દીકરાને ડૉક્ટર બનેલો જોતી ગઈ.

રાજેન્દ્રને મા પર ખૂબ મમતા હતી. માના ઉપકાર તળે દબાયેલ રાજેન્દ્ર માનું વેણુ કદી ઉથાપી શકતો નહિ. ડૉક્ટરની પદવી પ્રાપ્ત કર્યા પછી શહેરમાં દવાખાનું શરૂ કરવાની વાત એક દિવસ રાજેન્દ્રે પોતાની માને કહી ત્યારે માએ કહેલુ : 'બેટા, શહેરમાં તો ઘણાં દવાખાનાં હોય છે. અહીં ગામડાંમાં જ તું દવાખાનું કરે તો કેવું સારું! વળી તું કેટલાં બધાં વર્ષો મારાથી દૂર રહ્યો! હવે થોડા વખત આંખ સામે જ રહે તો?'

'પણ મા? ...'

'બેટા, નસીબમાં હશે તો પૈસા તો ગમે ત્યાંથી મળી રહેવાના. વળી તારી આંખ સામે જ મારી આંખો મીંચાઈ જાય એમ હું ઇચ્છું છું.'

માની વાત્સલ્યમૂર્તિએ જ પુત્રને પીગળાવેલો. માની એ એક માત્ર એષણાથી પ્રેરાઈને જ, એમણે આ ગામમાં દવાખાનું શરૂ કરેલું. કમનસીબે ડૉ. રાજેન્દ્રની કારકિર્દી જોવા મા બહુ ન જીવી. એકાદ વર્ષમાં તો એ ચાલી ગઈ. માના મૃત્યુ પ્રસંગે કોનું હૈયું દ્રવી ન ઊઠે! મૃત્યુને સહજ ગણનાર ડૉક્ટરનું હૈયું પણ સ્વજનના મૃત્યુ પ્રસંગે આક્રંદ કરે છે.

આ પ્રસંગે પાડોશમાં રહેતા અને મિત્ર જગદીશે ડૉક્ટરને કેવું સાંત્વન આપ્યું હતું! જગદીશનાં સંસ્મરણો તાજાં થયાં અને જાણે કે જગદીશની છાયા ડૉક્ટરની દૃષ્ટિએ પડી. અહીં દવાખાનું શરૂ કર્યું ત્યારથી જ જગદીશ સાથે એમને સંબંધ બંધાયો હતો. જગદીશ અહીંની હાઇસ્કૂલમાં બે વર્ષથી શિક્ષક તરીકે જોડાયો હતો. હસમુખા જગદીશને રંગીલી ડૉક્ટરની મૈત્રી ખૂબ પસંદ પડી. એ સવારસાંજ નવરાશના સમયે દવાખાને જ બેસવા જતો. નાનકડા ગામના દવાખાનામાં બહુ ગીર્દી ક્યાંથી રહે? એટલે ડૉક્ટરના એકાકી વાતાવરણમાં જગદીશ સરળતાથી ભળી ગયો.

જગદીશને શિક્ષકના ધંધામાં ઊંડો રસ હતો એટલે એ નોકરીમાં સંતોષ સાથે આનંદ માણી સુખમાં દિવસો નિર્ગમન કરતો હતો. અને વળી એ આનંદના સહભાગી એની મા અને પ્રેમાળ પત્ની સિવાય એના કુટુંબમાં કોણ હતું! જગદીશની મા પ્રેમાળ હતી તો તેની પત્ની ચંપા તો સાચે જ નારીરત્ન હતું. બંને પતિપત્નીને એકબીજા માટે અગાધ પ્રેમ હતો. કોઈની ઈર્ષાનું કેન્દ્ર બને એવું સુભગ એમનું દાંપત્યજીવન હતું. ડૉ. રાજેન્દ્ર પણ આ સુખી દંપતીને જોઈ ક્યારેક ચંપાને ખીજવતા, 'ચંપા, બહુ વહાલ વરસાવવું સારું નહિ. બહુ વહાલાંનો હંમેશાં વિયોગ જ થાય, ખબર છે ને!' 'મને મારા સૌભાગ્યમાં વિશ્વાસ છે, રાજેન્દ્રભાઈ!' કહી સ્મિત વેરી એ જવાબ આપતી ત્યારે રાજેન્દ્ર એનો દમામ જોઈ જ રહેતા.

આવાં સુખી દંપતીનું જીવન આમ છિન્નભિન્ન શાથી થઈ ગયું એની ડૉક્ટર કલ્પના પણ ન કરી શક્યા. મીઠાં જળનાં મીન ખારા જળમાં શાથી પટકાયાં હશે એની એ કલ્પના પણ ન કરી શક્યા.

માના મૃત્યુ પછી થોડા જ દિવસમાં રાજેન્દ્રને વતન છોડવું પડેલું. વધુ અભ્યાસ અર્થે પરદેશ જવા સરકાર તરફથી શિષ્યવૃત્તિ મળતાં પાંચેક વર્ષ પહેલાં એમણે વતનની ભાવભીની વિદાય લીધી હતી. પરદેશથી પાછા ફર્યા ત્યારે વતનની મુલાકાત લેવાનો વિચાર કરેલો પરંતુ દિલ્હીની એક મેન્ટલ હોસ્પિટલમાં તાકીદે ચાર્જ સંભાળવાનો હોઈ એ બારોબાર

દિલ્હી ગયાં હતા પાંચ વર્ષમાં વતનમાં શું બની ગયું એના કોઈ સમાચારથી એ વાકેફ નહોતા. એટલે ચંપાની સ્થિતિ જોઈ એમને આશ્ચર્ય થયું.

ઘેર પહોંચતાં જ થોડી ઔપચારિક વાતો કરી એમણે પૂછ્યું, 'માજી, પણ ચંપા ગાંડી શાથી થઈ ગઈ?'

'ભાઈ, શું વાત કરું? તમારા ગયા પછી થોડા દિવસમાં જ જગદીશ ઘર છોડીને ચાલ્યો ગયો. એના આઘાતથી જ એ ગાંડી થઈ ગઈ.'

'જગદીશ ઘર છોડી કેમ ચાલ્યો ગયો?'

'અમારા કરમ ફૂટેલાં, બીજું શું? તમે તો જાણો છો કે એ ભણાવવા ઉપરાંત નિશાળના હિસાબનું કામ કરતો હતો. એક વખતે શાળાની તિજોરીમાંથી રૂપિયા બે હજારની ઉચાપત થઈ એનો આરોપ જગદીશ પર મૂકાયો. જગદીશને શાળામાંથી છૂટો કરવામાં આવ્યો અને એ મામલાની તપાસ શરૂ થઈ. જગદીશને સાચી રીતે ઓળખનાર સૌ કે'તા તા કે જગદીશ નિર્દોષ છે, એ આવું અનીતિનું કામ કરે જ નહિ પણ લોકો એમ ઓછા માની જાય? કેટલાકે તો ખરી ખોટી અનેક અટકળો વહેતી મૂકી પરિણામે જગદીશનું તો જીવન જ હણાઈ ગયું. પોતાની ઉજ્જવળ કારકિર્દીને કલંકિત કરનાર આ પ્રસંગ પછી એના મનમાં અનેક વિચારો ઘોળાયા કરે. હું એને આશ્વાસન આપતી "મુઈ, એ નોકરી ભાઈ, એ તો બનવાકાળ બની ગયું." પણ એ તો સૂનમૂન બેસી રહેતો. વળી એને બેકાર બેસી રહેવું પડ્યું એને પરિણામે એનો સ્વભાવ ચીડિયો બનતો ગયો. વાતવાતમાં એને ચંપાનો દોષ દેખાવા લાગ્યો. નાની નાની વાતને પણ એ મોટું સ્વરૂપ આપી ચંપાને ધમકાવતો. બિચારી ચંપા, કેટલી સમજુ હતી! જગદીશને આઘાત ન લાગે એટલે એ એને કંઈ જ ન કહેતી. બધું જ મૂંગે મોઢે સહી લેતી

એક દિવસ સાંજેકના એ ફરવા ગયેલો. રસ્તામાં એને ગામના મુખી મળ્યા. મુખીએ વાતવાતમાં કહ્યું, 'ભાઈ, બધાં કાગળિયાં પરથી તો તમારે માથે આરોપ આવે એમ લાગે છે.' અને એ સાંભળી એ ઘેર આવવાને બદલે કંઈ બાજુ ચાલ્યો ગયો એ જ ખબર નથી. બસ એ ગયો એ ગયો.

'પણ માજી, જગદીશ ઉચાપત કરે એવો તો નહોતો' ડૉક્ટરે વચ્ચે કહ્યું

'હા, ભઈલા, થોડા વખતમાં લોકોને પણ સાચી વાતની જાણ થઈ. શાળામાં નવા આવેલા આચાર્યની દોરવણીથી એક પટાવાળાએ એ રૂપિયાની ઉચાપત કરી હતી. એક વખત બને વચ્ચે કંઈ બોલાચાલી થતાં પટાવાળાએ જાતે જ બધું પંચાયત સમક્ષ રજૂ કર્યું. સરપંચનો નિર્ણય આવતાં પહેલાં આ પોકળ ફૂટી જતાં સૌને જગદીશની નિર્દોષતાની પ્રતીતિ થઈ. પણ ભઈલા, એ અકર્મીના પાપે અમે તો અમારું રતન ખોઈ બેઠા ને!'

'પણ પછી એ કદી ડોકાયો જ નહિ?'

'ના, ભઈલા શરૂ શરૂમાં તો અમને એમ કે બે ચાર દિવસ ક્યાંક રખડી જરૂર પાછો આવશે. પણ પછી તો આજની ઘડી સુધી એનાં કંઈ જ ખબર અંતર મળ્યા નથી. હું એની મા છું છતાં છાતી પર પથ્થર રાખી 'પુત્રની ખોટનો ઘા સહી રહી છું પણ ચંપા! એનું તો જાણે સર્વસ્વ હણાઈ ગયું! એકાદ દિવસ 'તે

મહિના પછી પણ એ ન આવ્યો એટલે ધીરે ધીરે એની ઘેલછા વધવા લાગી. રોજ ૧૧ ની અને ૫ ની ગાડીની વ્હિશલ વાગે અને 'મા, આજે તો એ જરૂર આવશે' કહી એ સ્ટેશને જગદીશને લેવા જાય; અને વળી જ્યારે ટપાલી આવે ત્યારે ટપાલીને પૂછે, 'ભાઈ, આજ મારો કાગળ છે?' ત્યારે શરૂશરૂમાં તો મને એમાં ચંપાની ઘેલછા જ જણાતી, પણ પછી એ ઘેલછા જ ગાંડપણમાં પરિણમી. શું કહું ભાઈ! એક તો પુત્રનો ઘા નથી સહી શકાતો અને તેમાંય વળી આ બીજો ઘા ચંપાના ગાંડપણનો! મારે એની કેટકેટલી કાળજી રાખવી પડે છે. રોજ ગાડીના બંને સમયે એ સ્ટેશને જાય છે અને જગદીશને ન જોતાં એનું ગાંડપણ હાથ નથી રહેતું. માંડ માંડ એને હું ઘેર લાવું છું. ઘેર આવ્યા પછી પાછું એ ગાંડપણ સમી જાય છે. એ કંઈ તોફાન કે કનડગત તો નથી જ કરતી. પણ આખો દિવસ સૂનમૂન બેસી રહે છે. એને જ્યારે મૂઢની માફક બેઠેલી જોઉં છું ત્યારે મને ભૂતકાળની હસમુખી ચંપા યાદ આવે છે અને મને એના પર દયા આવે છે.'

'હા, પણ માજી, એણે મને એમ કેમ કહ્યું કે તમે મારા વરને ભગાડી મૂક્યો છે.'

'તમારા ગયા પછી થોડા વખતમાં જ આ બધું બન્યું. શરૂશરૂમાં તો એ મને કહેતી, 'પેલા ડૉક્ટરે જ એમને ભગાડી મૂક્યા હશે. એમને અમારો વિયોગ કરવાની મશ્કરી સૂઝી હશે.' અને જેમ જેમ ગાંડપણ વધ્યું તેમ તેમ એ વાત એના મનમાં દૃઢ થતી ગઈ. હા, ભઈલા, પણ તમે તો ડૉક્ટર છો ને? આ ચંપાનું મગજ સુધારશો?'

'હા, માજી, હું ગાંડાની હૉસ્પિટાલમાં જ મુખ્ય સરજન છું. અને તમે સંમત થાઓ તો હું એને મારી સાથે લઈ જાઉં. આ તો ઘેલછાનું ગાંડપણ છે એટલે થોડા વખતમાં જ સારું થઈ જશે અને તમને ડાહી ચંપાનો સથવારો મળશે.'

'તો...તો...ભઈલા બહુ સારું. પણ એ તમારી સાથે આવશે? કોઈ એને બહાર લઈ જવાની વાત કરે છે તો ઘૂરકિયાં કરી કહે છે, "તમે મને ગાંડાની હૉસ્પિટાલમાં લઈ જવા માગો છો? હું ક્યાં ગાંડી છું? મારે તો મારા જગદીશ જોઈએ છે. મને એ શોધી આપો એટલે બસ." ત્યારે મને પણ એની દયા આવે છે અને બળજબરીથી એને દૂર મોકલતાં મારો જીવ નથી ચાલતો. તમે સમજાવીને એને લઈ જાઓ તો સારું.'

'હું તો એને કહીશ ને કે હું એને જગદીશ પાસે લઈ જાઉં છું.'

'હા, એવું કહેશો તો એ તમારી સાથે જરૂર આવશે. ગમે તેમ કરીને એનું ચિત્ત ઠેકાણે લાવશો તો હું તમારો ઉપકાર નહિ ભૂલું. અને હેં ભાઈ! જગદીશનો ક્યાંય પત્તો મળે ખરો? મરતાં પહેલાં એનું મુખ નહિ જોઉં તો મારો જીવ અવગતિયે જશે.'

'જોઉં છું, માજી. હું એની પણ તપાસ કરીશ. પત્તો લાગશે તો જરૂર તમારા રતનનો તમને ભેટો કરાવીશ. અને હું પણ તમારો જ બેટો છું ને?'

આ છેલ્લા શબ્દોએ તો ગોમતીમાની આંખોમાં હર્ષાશ્રુ વહાવ્યાં.

✶

વતનમાં પાંચસાત દિવસ રહી ડૉ. રાજેન્દ્ર ચંપાને લઈ દિલ્હી ઊપડી ગયા. ચંપાને એમણે સ્પેશિયલ વોર્ડમાં દાખલ કરી. પોતાના મિત્રની પત્ની ચંપા પર એમણે અંગત દેખરેખ

રાખવા માંડી અને એનું માનસ સુધારવા પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. જ્યારે ત્યારે ચંપા ડૉ. રાજેન્દ્રને એક જ પ્રશ્ન પૂછતી, 'જગદીશ ક્યારે આવશે?'

'હવે તો એ થોડા દિવસમાં જ આવી જવાનો. હમણાં તો એ પરદેશ છે એવું જાણવા મળ્યું છે.' એમ રોજ કલ્પિત જવાબ આપી ડૉક્ટર એને સાન્ત્વન આપતા.

ડૉક્ટરનો જવાબ સાંભળી ચંપાનું ગાંડપણ ઘડીભર ઓસરી જતું અને હૈયું હરખાતું. પોતે કેવી રીતે જગદીશને સત્કારશે એ વાત ચંપા ઉત્સાહથી કરતી, ડૉક્ટરને એ વખતે એક ડાહી, સુશીલ અને ગુણિયલ ચંપાનું દર્શન થતું. ધીરે ધીરે ચંપાના માનસમાં સુધારો થઈ રહ્યો હતો. ચંપાના આ પરિવર્તનની ડૉક્ટર રોજ નોંધ લખતા હતા.

એક દિવસ ડૉક્ટર આવી નોંધ લખી રહ્યા હતા ત્યાં એક વૉર્ડમૅન હાથમાં પત્ર લઈ એમની કૅબિનમાં પ્રવેશ્યો. કાનપુરની મેન્ટલ હૉસ્પિટલમાંથી દર્દી લઈને એ આવ્યો હતો. ડૉક્ટરે એનો કેસ રેકૉર્ડ વાંચ્યો. આખા કેસનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આ પ્રમાણે હતોઃ

ત્રણેક વર્ષ પહેલાં આ જયદેવ લશ્કરી સેવામાં જોડાયેલો. વતન ઉત્તર ગુજરાતનું કોઈ નાનકડું ગામ હતું. ત્રણ વર્ષમાં તો એ અચ્છો સૈનિક અને સેનાપતિ બની ગયો. એણે અનેક પ્રસંગોએ બેનમૂન સેવાઓ કરી. પરિણામે એક પછી એક એની પાયરી વધવા લાગી, અને એને અનેક ચંદ્રકો મળ્યા. ૭ માસ પહેલાં એને એની ઉત્તમ લશ્કરી સેવા માટે રાષ્ટ્રપતિ ચંદ્રક મળ્યો. ચંદ્રક લઈને પાછા ફરતાં એ ચંદ્રક સામે તાકી જ રહ્યો. પચિક મિનિટ એ સ્તબ્ધ ઊભો રહ્યો. પછી એકાએક એ બબડ્યો, 'ચંપા! ચંપા! તું આ જાણે તો! તું કેવી હરખાય! ચંપા...!' અને પછી એકદમ એણે ચીસ પાડી, 'ચંપા...! ચંપા...!' બસ, તે જ પળથી એનું મગજ અસ્થિર થઈ ગયું અને સ્મૃતિભ્રંશ થઈ. માનસિક રોગથી પીડાતાં સૌ દર્દીઓ કરતાં આ દર્દીમાં ફેર છે. શરૂઆતમાં તો એ એનો ભૂતકાળ બિલકુલ યાદ કરી શકતો જ નહિ. અહીંના ૭ માસના પ્રયત્ન પછી એ 'ચંપા...રાજેન્દ્ર...શિક્ષક... ગોમતી મા...' એવા તૂટક તૂટક શબ્દો યાદ કરી ભૂતકાળ યાદ કરવા મથે છે. આપને ત્યાં એની વધુ સારવાર માટે મોકલવામાં આવે છે.

કેસ ઇતિહાસ વાંચતાં અને દર્દીને જોતાં જ ડૉક્ટરને ખાત્રી થઈ ગઈ કે એ જગદીશ જ હતો. વિધિની કેવી ક્રૂરતા! બંને પતિપત્ની ગાંડપણના જ રોગી બન્યાં! એક સાચા મિત્રનું ઋણ અદા કરવા ડૉક્ટરે અનેકવિધ પ્રયત્નો આદર્યા.

દરમિયાનમાં ગોમતીમાને જગદીશ મળ્યાના સમાચાર મોકલી આપ્યા. પણ એની સ્થિતિ વિષે અણસાર પણ ન કર્યો. માત્ર એટલી જ આશા આપી કે થોડા વખતમાં જગદીશ અને ચંપા આપને હેમખેમ મળવા આવી પહોંચશે.

અનેકવિધ પ્રયોગોને પરિણામે ડૉક્ટર જોઈ શક્યા કે બંનેના માનસ પર સુધારો થઈ રહ્યો હતો.

એક દિવસ એમણે જગદીશને પૂછ્યું, 'જગદીશ, તું ચંપાને ઓળખે છે?'

'ચંપા? એને હું ન ઓળખું? કેવી વહાલી એ મારી પત્ની હતી! ડૉ. સાહેબ, મને એની પાસે મોકલી આપોને.'

'જોજે ને, તને લેવા એ એક દિવસે અહીં જ આવશે.'

આ જવાબ સાંભળી જગદીશનું મન નાચી ઊઠ્યું.

આમ ડૉક્ટરે અનેક પ્રશ્નોત્તરી કરી ભૂતકાળ સજીવન કરાવવા માંડ્યો. ધીરે ધીરે જગદીશ બધું યાદ કરવા લાગ્યો. એક દિવસે એની ચકાસણી કરવા ડૉક્ટરે પૂછ્યું, 'જગદીશ, ડૉ. રાજેન્દ્ર તને યાદ આવે છે?'

'હા, સાહેબ. એ મારા સાચા મિત્ર હતા.'

'તને હું તેમનો ભેટો કરાવું તો એમને ઓળખી શકે ખરો?',

'હા, સાહેબ, એમની ઝાંખી આકૃતિ યાદ આવે છે ખરી.'

પણ એ હકીકત સત્ય નહોતી, કારણ કે સામે ઊભેલા પોતાને એ પૂરેપૂરો ઓળખી શકતો નહોતો.

મહિલા વિભાગમાં ચંપાની ઘેલછા તો નહિવત જ રહી હતી. હવે એને કોઈ ગાંડી કહી શકે જ નહિ. ગાંડપણ તો નિરંતર ચાલ્યું ગયું હતું.

ડૉક્ટરે ચંપાને એક આખરી વિદ્યુતનો આંચકો આપ્યો અને રહીસહી ઘેલછાથી પણ એને મુક્ત કરી.

એ જ દિવસે એમણે જગદીશ પર એક બે અદ્યતન પ્રયોગો કર્યા. એક પ્રયોગ કામિયાબ નીવડ્યો. જગદીશની સ્મૃતિ તાજી થઈ. એ આખો ભૂતકાળ પોપટની જેમ બોલી ગયો અને એની આંખનાં સઘળાં પડળો પણ ખૂલી ગયાં.

બંનેએ હવે નવજીવન પ્રાપ્ત કર્યું છે એની ખાતરી થતાં પૂર્વયોજના અનુસાર એક દિવસ બંનેનું મિલન યોજ્યું. બંને થોડી વાર તો એકબીજાને નિરખી જ રહ્યાં. જગદીશ હરખઘેલો બની બોલ્યો, 'ચંપા, ચંપા, તું મને લેવા આવી, ખરું ને?'

'હા, આટલા દિવસ સુધી ક્યાં ચાલ્યા ગયા હતા? તમારી શોધમાં ઠેઠ અહીં આવવું પડ્યું.' સસ્મિત વદને ચંપાએ સામો પ્રશ્ન કર્યો.

'કહું? તારી શોધમાં.' કહી જગદીશ ચંપાને ભેટી પડ્યો.

બંને દંપતી ક્યાંય સુધી એકબીજાને ભેટી રહ્યાં. ડૉ. રાજેન્દ્ર દૂરથી આ નવદંપતીના સુભગ મિલનને નિહાળી ઋણમુક્ત થયાનો અવિરત આનંદ અનુભવી રહ્યા.

ધીમે પગલે એમની પાસે આવી ડૉક્ટરે મજાક કરી, 'હવે કાલ પર તો થોડુંક બાકી રાખો.'

ડૉ. રાજેન્દ્રને જોતાં બંનેનાં હૈયાં આનંદથી નાચી ઊઠ્યાં. જાણે ભક્તને સાક્ષાત બ્રહ્માનાં દર્શન થયાનો આનંદ! આભારની લાગણીથી બંનેનાં શિર ઝુકી પડ્યાં.

'અરે આ શું? હું ક્યાં પરાયો છું! હવે ચાલો ઘેર. દવાખાનાની મહેમાનગતિ માણી પણ ઘરની મહેમાનગતિ માણવાની છે ને?...અને લો આ બે રીઝર્વેશન ટિકિટ! પરમ દિવસે દિલ્હી મેઈલમાં તમારે વતનમાં જવાનું છે. બિચારાં ગોમતીમા તમારા માટે તલપી રહ્યાં છે.'

બંને મૂઢની જેમ એ ટિકિટો સામે તાકી રહ્યાં.

*

મોત, મુસાફરી, બીજું*

સ્વામી આનન્દ

૧ અલ્લાદાદની માંદગી; ૨ મરણની નમાજ; ૩ મોતની ખીણ.

૧

તુરદુ-એન કાફલો લઈ મોટાં મોટાં ગ્લેશીઅરોની ઓતરાતે થઈને જવાનું કહી મેં કોસાક તથા અલ્લાદાદ જોડે અઠવાડિયાની ખોરાકી સાથે દખણાદી વાટ લીધી. ૧૬,૮૭૦ ઊંચાઈએ અલ્લાદાદે એક વગડાઉ યાક માર્યું, પણ પોતે હિરદદથી ને નસકોરી ફૂટવાથી ત્યાં જ પટકાયો. મેં અને કોસાકે રૂવાં-કોટમાં વીંટીને ઘોડે બેસાડ્યો. ૧૭,૮૦૦ ઊંચાઈનો ઘાટ અમારે ટપવાનો હતો. અલ્લાદાદને સનેપાત. ઘોડાના જીન જોડે બાંધવો પડ્યો. વળતે દિવસે અમે કાફલા ભેળા થઈ ગયા. અલ્લાદાદને ઊંટની પીઠે ગાદી કરી સુવાડ્યો. વાવાઝોડાં અને બરફ ચાલુ થયાં. જાનવરોના પગ કોળ ખિસકોલાનાં દરમાં ખૂંપી જાય. જાનવરો બરફ નીચેનાં ઘાસ-શેવાળ માટે ફાંફાં મારે.

અલ્લાદાદની હાલત બગડતી ચાલી. એના પગ કાળા પડી ગયા. હું માલીશ કરું. ઝારું. તેનાથી સહેજ સારું લાગે. અમારે એને સારુ ખોટી થવું પડે એવી હાલત. પણ ખોરાકી ખૂટી હતી અને અમારો શિકાર પેટે ભારે. કોસાકે એકાદ શિકારી દીઠો પણ એની પાસે કારતૂસ નહોતાં. અલ્લાદાદ કહે,

'બે ઊંટોની વચ્ચે મને સુવાડો. એમ કરવાથી એમના ડીલની હૂંફ મને મળશે.'

અમે તેમ કર્યું.

૨

૧૭મી સપ્ટેમ્બર. એક રીંછ અમારા પડાવમાં ઘુસી ગયું. બધાં જાગ્યાં. બૂમરાણ થયું ને કૂતરાઓએ તગેડી કાઢ્યું.

બે દિવસ પછી પાછી પેલી કાંપગારા વાળી ડુંગરમાળ આવી, જે અગાઉ ઉત્તમણે ઓળંગતાં અમારો નાકે દમ આવી ગયો હતો. શુકનમાં જ એક ઊંટ ફસડાઈ પડ્યું. અમે બોજા ઉતારી લઈ, ધાબળામૂકીને અને પગ ખેંચી માંડ બચાવ્યું. આખું ચોકઠું કાંપથી એવું તો ખરડાઈ ગયેલું કે માટીનો મોડેલ જ લાગે. માટી જોડે એની ચામડી પણ લગભગ અમારે છોલી કાઢવી પડી!

બે મહિનાથી અમે માણસ જાતનું મોઢું જોયું નહોતું! તેમરલીક ગામ જ્યાં અમારો મુખ્ય કાફલો અમારી વાટ જોવાનો હતો, તે હજુ ૨૪૦ માઈલ દૂર હતું! આ દળદરી આસપાસના મોતપ્રદેશમાંથી ત્યાં ક્યારે પહોંચાય એમ જ સૌને થતું હતું.

અલ્લાદાદની સ્થિતિ વધુ ને વધુ ગંભીર થતી જતી હતી. કાફલાના સાથીઓએ એમનો ગામઠી ઈલાજ અજમાવ્યો. એક હરણું મારી ખાલ ઉતારી તેનું ગરમાગરમ શરીર અલ્લાદાદની છાતીએ અને પેટે બાંધ્યું. વળતી સવારે ઊંટની પીઠે એને સુવાડીને અમે ઊપડવાની તૈયારીમાં હતા, તે જ વેળાએ તે મરણ પામ્યો!

રૂંવાંનો રગ ઓઢાડીને અને એનું મોઢું મક્કા ભણી રાખીને અમે એની દફનક્રિયા કરી. કબર ઉપર થાંભલો નાંખી એના નામ તથા મરણ-તારીખનું પાટિયું મારી તેમાં એણે મારી નોકરીમાં જાન આપ્યાની નોંધ કરી.

---

* પ્રખ્યાત ભૂગોળ-સંશોધક સ્વેન હેડિનની આત્મકથા 'એશિયાનાં ભ્રમણ અને સંશોધન' નામે ટૂંક સમયમાં પ્રગટ થનાર સંક્ષેપમાંથી. પ્રાપ્તિસ્થાન : બાલગોવિંદ કુબેરદાસની કં. અમદાવાદ-૧. કિંમત રૂપિયા ત્રણ.

એણે મારેલા એક યાકનું પૂછડું ચમ્મર તરીકે અમે થાંભલે બાંધ્યું. ઊપડવા અગાઉ એની કબર ઉપર સાથીઓ નમાજ પઢ્યા. પછી ભારે હૈયે સૌ આગળ વધ્યા. નજીકની ધારને માથેથી મેં કબરના થાંભલા પર છેલ્લી નજર ફરી લીધી. યાકનું ચમ્મર હવામાં ફરફરી રહ્યું હતું.

અમે ચાલ્યા. જાનવરોના ગળાના ટોકરા મૃત્યુઘંટની જેમ વાગી રહ્યા હતા. બધા મૂંગા મૂંગા જ ચાલ્યે જતા હતા. વગડાઉ યાક, ક્યાંગ, હરણાં, હેટલાયે વગડાઉ જાનવરો અમારા કાફલાને કેમ જાણે વધુ નજીક આવીને નિર્ભયપણે જોઈ રહ્યાં!

૩

આ મોતની ખીણમાંથી અમારે ઝટપટ ભાગી છૂટવું હતું. વેરાન વગડા વચ્ચે થઈને અમે ચાલ્યા. ચરિયાણ, વગડાઉ જાનવરો,—કશું પણ દેખાતું બંધ થયું! એક ઘોડો મૂઓ. બીજા પણ ડૂકવા લાગ્યા. ઊંટ ઊંઘમાં ચાલતાં હોય તેમ લથડિયાં ખાતાં ચાલે. અમારી પાસે બે જ દિવસ ચાલે તેટલી મકાઈ રહી હતી. અમે અમારા ચાવલમાંથી એમને થોડા થોડા આપવા માંડ્યા. ૧૬,૮૦૦ ઊંચાઈએ પડાવ. વાવાઝોડું ને બરફતોફાન. જતી વેળાએ ઉગમણે ઓળંગેલી તે જ ભયાનક કાંપગારા વાળી પર્વતમાળ અમે ઓળંગી રહ્યા હતા. ઊંટ ઘોડાં ૧૭,૦૦૦ ઊંચાઈએ લપસે ગબડે ને ફસાઈ પડે. ઊતરી રહેતાં આભના તારા ભાળ્યા.

છેલ્લા ખોરાક ખાતા અને રસ્તે શિકાર વાટે પૂરવણીઓ કરતા અમે આગળ વધ્યા. બે વધુ ઘોડાં મૂઆં. આમાંના એકની પીઠે ચરચેન અને લોપના રણવગડા મેં ઓળંગ્યા હતા. અને રણમાં દટાએલું ૧૦ કૂવાવાળું પ્રાચીન શહેર શોધ્યું હતું. સવારે વળી એક વધુ ઘોડો તંબુઓ વચ્ચે મરીને પડેલો અમે જોયો!

૮ મી ઑક્ટોબર. પારો —૧° ઉપર. ખોરાકીનું તળિયું દેખાયું! ૬ રોટલા અને ૪ દિવસના ચાવલ સિલક. વળતે દિવસે રાત્રે ચરિયાણની આશાઆશાએ ટકી રહેલું ઊંટ પણ હતાશ થઈને મરી રહ્યું! એની પીઠની ગાદીનું ઘાસ બાકીનાં ઊંટ ખાઈ ગયાં.

૧૩,૩૦૦ સુધી ઊતરી આવ્યા. અહીં એક ચટ્ટાન ઉપર મેં હરણ પાછળ દોડી રહેલા ધનુધારી શિકારીઓનાં ચિત્રો કોતરેલાં જોયાં. મણિમંત્રો કોતરેલ એક મંગોલી 'ઓબો' પણ જોયો.

પણ સૌથી મોટી અજાયબી તો અમારે માટે એ હતી કે મોલાશાને પૂર્વ તુર્કસ્તાનના બે શિકારી અહીં મળ્યા. ૮૪ દિવસથી અમે માણસનું મોઢું જોયું નહોતું!

બે દિવસ પછી અમે તેમરલીકની વસાહતે પહોંચ્યા ત્યારે અમારાં ૧૨ ઘોડાંમાંથી ૨ અને ૭ ઊંટમાંથી ૪ બચ્યાં હતાં! ઉપરાંત અમારો પ્યારો સાથી અલાદાદ અંતરિયાળ સૂતો તે વધારામાં.

★

જે. એમ. સિંગની નાટ્યકલા

હરેશ અ. વોરા એમ. એ.

સાહિત્યસૃષ્ટિમાં માત્ર ૭ જ નાટકોનો ફાળો નોંધાવી ઉત્તમ સાહિત્યસર્જકોની હરોળમાં સ્થાન મેળવનાર આયરિશ નાટ્યકાર જે. એમ. સિંગનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં ડબ્લીન પાસેના નાના ગામમાં થયો હતો. તેની શક્તિઓ સંગીત અને સાહિત્યમીમાંસામાં સંપૂર્ણપણે ઢળે તે પહેલાં જ ઈ. સ. ૧૮૯૭ માં વિખ્યાત કવિ ડબલ્યુ. બી. ઇટ્સ સાથે તેની મુલાકાત થઈ. ઇટ્સે પહેલી જ નજરે તેની શક્તિ અને નબળાઈને માપી લીધાં અને પ્રેરણા, પ્રોત્સાહન અને સ્નેહ દ્વારા " Celtic Movement "માં જોડાઈ સાહિત્યસૃષ્ટિમાં આયર્લેન્ડના લોકજીવનને અમર કરવા સૂચવ્યું. સિંગના જીવન-પ્રવાહે તે દિવસથી મહત્ત્વનો વળાંક લીધો. તે પેરીસનું જીવન છોડી આરાન ટાપુઓના પ્રવાસે ગયો અને ત્યાંના માછીમારો સાથે રહીને તેમના જીવન અને તેમની ભાષાનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો. તેમનાં સુખ અને દુઃખ, આશા અને નિરાશા અને વિભિન્ન ભાવનાઓને તેમની જ ભાષામાં વ્યક્ત કરવાનો નિશ્ચય કરી તેણે નાટકો લખવાની શરૂઆત કરી. ' ઈન ધી શેડો ઑફ ધી ગ્લેન ' (૧૯૦૩), ' રાઈડર્સ ટુ ધી સી ' (૧૯૦૪), ' વેલ ઑફ ધી સેઈન્ટસ્ ' (૧૯૦૫), ' પ્લેબોય ઑફ ધી વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ ' (૧૯૦૭), ' ટિન્કર્સ વેડીંગ ' (૧૯૦૮) અને ' ડેઈર્ડ્રે ઑફ ધી સોરોઝ ' (૧૯૧૦)—એ ૭ નાટકો દ્વારા તેણે માત્ર આડત્રીસ વર્ષના જીવન દરમ્યાન પણ નાટ્ય-સર્જનના પ્રચલિત ખ્યાલોમાં ક્રાંતિ લાવીને લોકોને અને વિવેચકોને આશ્ચર્યચકિત કરી દીધા.

સિંગનાં નાટકોમાં કોઈ મહાન પાત્રો નથી. તે શેક્સપિયરની જેમ મહાન પાત્રો, ઘન શૈલી અને ઉપદેશાત્મક ધ્યેયનો હિમાયતી નથી. સિંગનાં ઉલ્લેખનીય પાત્રો–ખોટી બડાશ હાંકતો કાયર ક્રિસ્તી મેહોન અને સાગરને સર્વસ્વ સોંપી ચૂકેલી વૃદ્ધા મૌર્યા–સમાજના નીચલા થરનાં પ્રતિનિધિઓ છે. લાગણીઓના આવેશથી અલિપ્ત રહીને પણ લોકલાગણીને અસર કરે તેવી ઉત્તેજના સિંગનાં નાટકોમાં આપણે અનુભવીએ છીએ, ખાસ કરીને તેનું એકાંકી નાટક ' રાઈડર્સ ટુ ધી સી ' અપૂર્વ છે. સામાન્ય કદનાં પુસ્તકનાં માંડ દસ પાનાં ભરાય તેવા આ એકાંકીમાં અદ્ભુત ગાંભીર્ય અને કરુણા ભર્યાં છે. ઘૂઘવતા સાગરની ભૂખ ભાંગવા ક્રૂર ભાવિ ગરીબ મૌર્યાના સસરા, પતિ અને ચાર પુત્રોનો ભોગ લઈ તેની માનવ-સંપત્તિ પણ લૂંટી લે છે. સ્ટિફન, શોન, શીમસ અને પેચને સમુદ્રમાં આખરી સોડ તાણીને મૃત્યુવશ થયેલ જોઈ મૌર્યા તેના માઈકલના ભાવિ વિષે પણ શંકિત બને છે. સાગરે ભરખી લીધેલા માઈકલને પ્રતીક્ષા કરતી મૌર્યા કલ્પનાચક્ષુ વડે નિહાળે છે. મૌર્યાની પુત્રીઓ કેથેલીન અને નોરા માઈકલના મૃત્યુના પુરાવાઓ રજૂ કરીને માતાનો શ્રમ ભાંગે છે. મૌર્યા વધુ હતાશ થાય છે. બરાબર તે જ વખતે છેલ્લી વિદાય લે છે છેલ્લો પુત્ર–બાર્ટલે ! તેની વિદાયવેળાએ જ મૌર્યાને ખરાબ વિચારો આવવા લાગે છે :

"He's gone now , and when the black night is falling, I'll have no son left me in tne world. "

આશીર્વાદ આપતી વખતે પણ કુદરત મૌર્યાને અપશુકન દ્વારા બાર્ટલેના મૃત્યુની આગાહી આપે છે :

"*Bartley came first on the red mare, and I tried to say* ' God speed you ', but something choked the words in my throat.

He went by quickly; and 'the blessing of God on you' says he, and I could say nothing."

શેક્સપિયરના પુરોગામી માર્લોના "Dr. Faustus"માં પણ લગભગ આ પ્રકારના પ્રસંગનો નિર્દેશ છે. ઈશ્વરની આજ્ઞા વિરુદ્ધ જઈને જ્ઞાન-પ્રાપ્તિની અવિચારી લાલસામાં જ્યારે ફૉસ્ટસ મૃત્યુ બાદ પોતાનો આત્મા સેતાનને લખી આપવા માટે લોહીથી દસ્તાવેજ લખવા પ્રયાસ કરે છે ત્યારે તેને પણ મૌર્યા જેવા જ અનુભવ થાય છે :

"Why might the staying of my blood portend?
Is it unwilling I should write this bill?
Why streams it not, that I may write afresh?
Faustus gives to thee his soul: ah, there it stayed!"
[lines 502–505].

'મૌર્યા પુત્રવિહોણી નહીં થાય' તેવો પાદરીનો વિશ્વાસ પાયા વિનાનો પુરવાર થાય છે. આકસ્મિક રીતે દરિયામાં ઊથલી પડેલા બાર્ટલેના શબને મૌર્યાની ઝૂંપડીમાં લાવવામાં આવે છે. હવે મૌર્યાનો શોક અશ્રુરૂપે વહી જતો નથી; તે પથ્થર બની હૃદયને ભીંસે છે. હવે મૌર્યા પાસે કંઈ નથી તેથી તે નિર્ભય છે :

"They're all gone now, and there isn't anything more the sea can do to me..."

કેટલા કરુણાજનક શબ્દો છે! હવે જ્યારે દક્ષિણ તરફથી તોફાની પવન ફૂંકાશે ત્યારે તેણે કદી પુત્રની સંભાળ માટે રડતે રડતે પ્રાર્થના કરવાની જરૂર રહેશે નહીં. 'કોઈ અમર નથી—આપણે સંતોષથી રહેવું જોઈએ" એમ માની મૌર્યા મનોબળ કેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. છતાં પણ આઘાતની લાગણી તો કોઈ પણ માતૃહૃદય જેટલી જ તીવ્ર છે :

"In the big world, the old people do be leaving things after them for their sons and children but this place it is the young men do be leaving things behind for them that do be old."

'રાઈડર્સ ટુ ધી સી'માં સિંગ મૌર્યાના પાત્ર દ્વારા માનવ-જીવનનું એક અનોખું પાસું રજૂ કરે છે. માનવી અને પ્રકૃતિનું યુદ્ધ આદિકાળથી ચાલતું આવ્યું છે. પ્રકૃતિ ભલે મનુષ્ય પર સરસાઈ મેળવે પણ મનુષ્ય ગમે તેવા સંજોગોમાં પણ હિંમત અને ઉદાત્ત ભાવના કેળવી પ્રકૃતિના વિજય પર પરાજિત થઈને પણ હાસ્ય કરે છે. સાગરે મૌર્યાના જીવનનો સઘળો આનંદ ઝૂંટવી લીધો. છતાં પણ મૌર્યા શાંતિથી કહે છે કે પુત્રોની સલામતી માટે તેણે ઘણી પ્રાર્થનાઓ કરી હતી. હવે તેમનાં મૃત્યુ બાદ પણ મૌર્યાએ સમતુલા ગુમાવી નથી. જીવન નાશવંત છે. જ્યાં સુધી જીવનની જરૂરિયાતો ઉપલબ્ધ હોય ત્યાં સુધી શાંતિ ગુમાવવાની તેને જરૂર નથી.

આમ, સિંગે પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં આરાન ટાપુ પરના માછીમારોના જીવનમાંથી પ્રેરણા મેળવી પોતાનાં નાટકો લખ્યાં છે. તેની શૈલી અને વિષય આડંબરયુક્ત સાહિત્યના ઠેકેદારોને પડકારે છે. સાઠ વર્ષ જૂની આ નાનકડી નાટિકાને અર્વાચીન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પણ "વિશ્વસાહિત્યના વંશજ" તરીકે સ્વીકારે છે અને આ નાટિકા આજે પણ સાહિત્યરસિકોને પ્રેરણા આપતી રહી છે એ જ સિંગની મહત્ત્વની સિદ્ધિ છે.

*

આહાર અને આરોગ્ય

ચંદુલાલ કાશીરામ દવે

લેખાંક ૬ ઠ્ઠો : પ્રાણીજ આહાર અને વનસ્પતિ આહાર

આગલા લેખાંકોમાં અનાજ, કઠોળ, ફળ, શાક, વગેરે વનસ્પતિ વર્ગમાં ખાદ્યોની અને દૂધ, ઈંડાં, આદિ પ્રાણીજ વર્ગના ખાદ્યોની વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરી. આહાર આમતો આમ બે વર્ગમાં વહેંચી તેના ખાદ્ય મૂલ્યનું વિવેચન કરવામા આવે છે, છતાં એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે કેટલાક હિંસક અને કેવળ માંસાહારી પશુઓને બાદ કરતાં પ્રાણીમાત્રનો પાયાનો આહાર વનસ્પતિ છે. આગળ આપણે જોયુ કે કર્બોદિત, પ્રોટીન વગેરે પાચેય પોષક તત્ત્વો પ્રચૂર પ્રમાણમાં વનસ્પતિમાં રહેલા છે અને આ વનસ્પતિ પર માંસાહારી સિવાયના પ્રાણીઓ સંપૂર્ણપણે પોતાનો વિકાસ અને જીવનનિર્વાહ કરે છે તેમને જીવનના પ્રારંભમાં જ અલ્પકાળ માટે માતાના દૂધની જરૂર પડે છે તે સિવાય તેમને કોઈનેય આખાય જીવનમાં કદીય અન્ય પ્રાણીજ આહારની જરૂર પડતી નથી. આ ઉપરથી કહી શકાય કે પ્રાણીઓના જીવનનિર્વાહ માટે વનસ્પતિ આહાર સ્વપર્યાપ્ત છે.

પ્રાણીજ આહાર આવશ્યક છે

માનવ સહિત બધાં જ સ્તન્ય પ્રાણીઓમાં શિશુકાળમા માતાનું દૂધ આવશ્યક છે એ તો દેખીતું છે. પરંતુ ત્યારપછીના જીવનકાળમાં અન્ય પ્રાણીઓની જેમ માનવીને પણ દૂધની જરૂર કુદરતી રીતે ન હોય; એમ છતાં માનવી જીવનમાં ખેતી અને પશુપાલન દાખલ થયા ત્યારથી મનુષ્યમાં જીવન પર્યન્ત પૂરતા પોષણ માટે દૂધ અનિવાર્ય મનાયું અને અત્યારે ય આહારવિજ્ઞાન દૂધનુ સંપૂર્ણ સ્થાન લઈ શકે તેવું કોઈ વનસ્પતિ ખાદ્ય શોધી શક્યું નથી ત્યાં સુધી દૂધની અનિવાર્યતા આપણે ભલે માન્ય રાખીએ જો કે આજની કારમી મોંઘવારીના કાળમાં અનેક શ્રમજીવીઓ દૂધ કે છાશનું ટીપું ય નહિ પામતાં છતાં સારી એવી તંદુરસ્તી અને તાકાત ભોગવી શકે છે. તો ય આજે આહારવિજ્ઞાનીઓ અને ઘણાય દાક્તરો માત્ર દૂધ જ નહિ, માત્ર ઇંડા જ નહિ, પણ મચ્છી અને માંસ લેવાની જોરશોરથી ભલામણ કરે છે આજે જ્યારે આપણી પ્રજા માયકાંગલી બની શરીરનું હીર ગુમાવી બેઠી છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે હૃષ્ટપુષ્ટ પશ્ચિમની પ્રજાનો માંસાહાર આપણે માટે આદર્શ આહાર તરીકે ધરવામાં આવે છે, તાકાતવાન તંદુરસ્તી માટે માંસાહાર અનિવાર્ય છે એમ ઘણાની પરંપરાગત માન્યતા બંધાયેલી હોય છે. આ માન્યતાને અત્યારે વિશાળ પ્રચારથી પુષ્ટિ આપવામાં આવી રહી છે. થોડા વખત પર 'ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડીઆ'માં માંસાહારની જબ્બર તરફદારી કરતી એક અંગ્રેજ લેખકની લેખમાળા આવેલી એટલે સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્યને માટે માંસાહાર ખરેખર આવશ્યક છે કે કેમ તે પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે.

પોષણ-મૂલ્ય

કોઈ પણ ખાદ્યની મુખ્ય કસોટી તેમાં પોષક તત્ત્વો ક્યાં અને કેટલા પ્રમાણમાં રહ્યા છે તેના પર રહેલી છે. માંસાહારની આટલી ભલામણ થાય છે તેનું ખાસ કારણ તેમાં

સારા પ્રમાણમાં રહેલું ઉત્તમ પ્રકારનું પ્રોટીન છે. આ નક્કર હકીકતનો ઇન્કાર થઈ શકે તેમ નથી. એમ છતાં વનસ્પતિ વર્ગનાં કેટલાંક ખાદ્યો માંસની સંપૂર્ણ ગરજ સારી શકે એવો પુરાવો આધુનિક ખ્યાતનામ આહારવિજ્ઞાનીઓ ડૉ. શેરમેન, મૅકકૉલમ, લીંડહાર, કે લેગ વગેરે પાસેથી મળી શકે છે. ડૉ. શેરમેન (એસેન્શીઅલ્સ ઑફ ન્યૂટ્રિશન, પૃ. ૨૫૪–૫૬) જણાવે છે કે "સામાન્ય વટાણા, સોયાબીન અને મીંજવાળાં ફળો (મગફળી ખચિત) જેમને વિષે નિર્ણય બાંધી શકાય એટલો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે એ બધાંનાં પ્રોટીનો માંસના પ્રોટીનોને પૂરતાં મળતાં છે જેથી કરીને આ ખાદ્યોને પોષણની દૃષ્ટિએ માંસની અવેજીમાં અથવા સારા વિકલ્પ તરીકે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં અત્યાર સુધીમાં વાપરવામાં આવે છે તેના કરતાં વધુ વ્યાપક રીતે વાપરી શકાય. મીંજવાળાં ફળો માંસને બદલે વપરાય તેમ છે, પરંતુ આપણામાંના ઘણા તે ફળોની જે યોગ્યતા છે તે પ્રમાણે તેમને પ્રચૂર પ્રોટીનવાળા એક ખાદ્ય તરીકે ગંભીરતાપૂર્વક સ્વીકારતા નથી." આમ છતાંય વનસ્પતિ આહાર સાથે પ્રાણીજ આહાર જોડવાની જરૂર હોય તો દૂધ ઉમેરો એટલે સંપૂર્ણ પોષક આહાર બન્યો. આ વિષે ડૉ. શેરમેન આગળ જતાં તે જ પુસ્તકમાં (પૃ. ૩૬૯) કહે છે કે "અનાજ, શાક, ફળ અને દૂધ, એ બધાંને ખોરાકમાં તેમનું સંપૂર્ણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હોય ત્યારે પરિણામે તે એવો ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનો આહાર બને છે કે પછી તેમાં માંસ, ચરબી અને મીઠાઈઓનો જેટલો ઉમેરો કરવામાં આવે તે પૂરતા પોષણની દૃષ્ટિએ પ્રમાણમાં ભાગ્યે જ ઉપયોગી થાય." આહારશાસ્ત્રના અદ્યતન સંશોધક તરફથી માંસાહારની બિનઉપયોગિતા વિષે આથી વિશેષ પ્રમાણપત્રની જરૂર છે? મહાન પોષણ–વિજ્ઞાની મૅકકૉલમ કહે છે કે "કોઈ પણ વિપરીત પરિણામ ભોગવ્યા સિવાય આપણે સંપૂર્ણપણે માંસને છોડી શકીએ છીએ." સર રૉબર્ટ મૅકકેરિસન, જેણે આહારના સંશોધનકાર્યથી આપણા દેશનો પોષણનો પ્રશ્ન ઉકેલવામાં અતિ મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે, તેણે 'આપણો ખોરાક' નામના તેના નાનકડા સુંદર પુસ્તકમાં ટૂંકમાં સરસ લખ્યું છે કે "दूध, दूधनी बनावटो, कोई पण एक थाखुं अनाज अथवा एवा अनाजोनुं मिश्रण, लीलां पानंनी भाजी अने फळो–आटली मुख्य वस्तुओ जेमां होय ते संपूर्ण खोराक छे."

પ્રોટીનને કારણે માંસાહારની થતી હિમાયત સામે મહાન વિજ્ઞાનીઓના ઉપરના પ્રમાણભૂત રદીઆ સાંભળ્યા પછી, બીજાં પોષક તત્ત્વોને કારણે તો તેની હિમાયત કરવા જેવું કાંઈ રહેતું નથી. કર્બોદિતનું શક્તિતત્ત્વ તો માંસ કરતાં અનાજમાં વિશેષ છે જ. પરંતુ ખનિજ ક્ષારો અને વિટામિનોના પોષક અને રક્ષણાત્મક તત્ત્વો તો ખાસ શાકભાજી અને ફળોમાં જ વિશેષ કરીને છે એ આપણે આગળ જોયું છે. વિટામિન એ અલબત પ્રાણીજ ચરબીમાં જ છે અને વનસ્પતિ તેલમાં બિલકુલ નથી એ ખરું છે. છતાં તેની ખોટ પણ ગાજર વગેરે અમુક શાક અને ફળના કેરોટીનમાંથી પૂરાય છે. ઊલટું માંસાહારીઓને તેમના ખોરાકની અતિ ખટાશ (એસિડિટી) ટાળવાને શાક ફળની વિશેષ જરૂર પડે છે. આમ પોષણની દૃષ્ટિએ નિરામિષાહાર (વનસ્પતિ આહાર) ઉત્તમ પુરવાર થાય છે.

પચનીયતા અને અભિશોષ્યતા

આહારના મૂલ્યની આ પણ એક અગત્યની કસોટી છે. કોઈ પણ ખાદ્ય પોષક દ્રવ્યોથી ભરપૂર હોય, છતાં તે પચવામાં બહુ ભારે હોય, પચે તેવું હોય તો પણ તેમાંનો કેટલોક

ભાગ આંતરડાંમાંથી શોષાઈ લોહીમાં ભળવાને બદલે મળરૂપે શરીર બહાર નીકળી જાય તેવો હોય, તો તેનું મૂલ્યાંકન ઘટે જ. વનસ્પતિ ખાદ્યોમાં પાણીનું પ્રમાણ વિશેષ હોવાથી તેમનું કદ પ્રમાણમાં મોટું હોય છે તેમજ તેમાં રેસાનો કાષ્ઠમય ભાગ (સેલ્યુલોઝ) વિશેષ હોય છે. તેથી ઊલટું પ્રાણીજ ખાદ્યોમાં રેસાનો ભાગ કમ હોવાથી તેઓ વધુ સુપાચ્ય અને અભિશોષ્ય હોય છે અને મળ રૂપે નકામો જનાર ભાગ અલ્પ હોય છે. આ દૃષ્ટિએ માંસાહાર વનસ્પતિ આહારની તુલનામાં ચડીઆતો લેખાય; પરંતુ આ તો કાચા ખાદ્યોની વાત થઈ. પરંતુ વનસ્પતિ ખાદ્ય કે પ્રાણીજ ખાદ્યને રાંધવું તો પડે છે જ અને રાંધવાથી વનસ્પતિ ખાદ્ય વિશેષ સુપાચ્ય બને છે, ત્યારે તેથી ઊલટું પ્રાણીજ ખાદ્યની પચનીયતા ઘટે છે. આમ છેવટે તો આ બાબતમાં પણ પ્રાણીજ ખોરાકનું મૂલ્યાંકન વનસ્પતિ ખોરાક કરતાં ખાસ વધી જતું નથી

શરીરમાં વિષની ઉત્પત્તિ

મુંબઈના એક અગ્રણી અને સુવિખ્યાત નિસર્ગોપચારક ડૉ. જસાવાલાએ 'વાઈટલ ફેક્ટસ એબાઉટ વેજીટેરિયનિઝમ' નામના 'ટાઈમ્સ ઑફ ઇંડીઆ'માં આપેલા એક લેખમાં માંસાહાર વિષે જે વિચારો રજૂ કર્યા છે તે ખરેખર મનનીય છે. તેના કહેવા પ્રમાણે કોઈ પણ રોગનું અંતર્ગત કારણ શરીરમાં ઝેરની ઉત્પત્તિ છે. જ્યારે આ ઝેર મલોત્સર્ગ તંત્ર દ્વારા પૂરતું નીકળી ન જતાં શરીરમાં જમા થાય એટલે રોગ ઉત્પન્ન થાય. માંસાહાર મલોત્સર્ગના અંગોનું કામ ઘણું વધારી મૂકે છે. જેને તે અંગો બરાબર પહોંચી વળતાં નથી અને તેથી પ્રાણીજ ઝેરની જમાવટ સમગ્ર શરીરતંત્રમાં થાય છે. મૃત પ્રાણીના શરીરનું વિકારી માંસ મલોત્સર્ગનાં અંગોને પ્રતિકૂલ હોવાથી તેના મલને બહાર કાઢવાનું કામ તે અંગોને ઘણું મુશ્કેલ પડે છે. વળી પ્રાણીના મૃત્યુ બાદ તરત જ તેના શબમાં ઝેર થવા માંડે છે. એમાંય અતિ ગંભીર વસ્તુ તો એ છે કે તેના માંસનો ઉપયોગ થાય તે પહેલાં તેને દિવસો સુધી રેફ્રીજરેટરમાં રાખી મૂકવામાં આવે છે, જેથી તે તાજું દેખાય અને તેમાં રાસાયનિક પદાર્થો અને મશાલા ભેળવવામાં આવે છે જેથી કરીને તેની શંકાસ્પદ દુર્ગંધ ઢંકાય. આ ઉપરાંત કતલ કરેલા પ્રાણીઓના માંસમાં ઝેર ઉત્પન્ન થવાનાં બીજાં પણ વજૂદવાળાં કારણો છે. કતલખાને લઈ જવાનાં પ્રાણીઓને પોતાની નજીક આવતી કતલની તરત ખબર પડી જાય છે અને મૃત્યુનો ભય તેમની નજરે ખડો થાય છે. આ કારમો ભય અને ચિંતાના આવેગો લોહી અને તંતુઓમાં કેવું ઝેર પ્રસારે છે તે હવે બરાબર સમજાયું છે. કતલ થયેલાં પ્રાણીઓના આ ઝેર પ્રસારિત માંસનો આહાર કેટલો હાનિકારક નિવડે એ સમજવું કઠણ નથી. વળી પ્રાણીઓમાં અનેક પ્રકારના રોગો થતા હોય છે એટલે કતલ થએલાં પ્રાણીઓ અનેક રીતે રોગગ્રસ્ત હોવાનો સંભવ છે. આમ આવાં પ્રાણીઓના માંસનો ખોરાક કેટલો બધો જોખમકારક હોઈ શકે તે વિચારવું જોઈએ. આ રીતે વિચારતાં સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ ઉપરનાં અનેક કારણોસર ઝેરી થયેલો માંસાહાર ત્યાગી, વનસ્પતિ આહાર ગ્રહણ કરવો જોઈએ એ સહેજે સમજાય એવું છે.

આર્થિક કિંમત

કોઈ પણ આહાર ગમે તેટલો પૌષ્ટિક હોય છતાં તે સો કોઈને તેમજ સકળ સમાજને આર્થિક રીતે પોસાય તેમ છે કે કેમ તે પણ જોવું જોઈએ. એક રૂપિયાના ઘઉં, બાજરી કે ચોખા દાળમાંથી જેટલું પોષણ મળી શકે તેટલું પોષણ તેટલી રકમના પ્રાણીજ આહાર

તો પ્રાણીઓએ વનસ્પતિ પાસેથી પોષણ મેળવી રૂપાન્તરિત કરેલો આહાર છે એટલે તે આહાર પર પ્રાણીઓમા આહારનું ખર્ચ ચઢે એટલે તે મોંઘો જ પડે. કાપડ મિલમાંથી બારોબાર કાપડ મળે તે સસ્તું પડે એ જ રીતે વનસ્પતિ આહાર પ્રાણીઓના જીવનનિર્વાહનું ખર્ચ કાઢવાથી પ્રાણીજ આહાર મોંઘો પડે તેમા શી નવાઈ? એક એકરમાં થતા પાક પર કેટલા માણસોનું જીવન અને તેમાં થતા ઘાસ પર કેટલા પશુઓનું જીવન નભે, અને તેથી ઊલટું એ જ પશુઓનાં માંસ પર કેટલા માણસો કેટલો વખત નભે તેની ગણત્રી કરો.એટલે તરત ખબર પડશે કે માંસાહાર કેટલો મોંઘો પડે. અને માનવજાતને માટે ભાગે માંસાહાર પર નભવું હોય તો તે માટેનાં પ્રાણીઓના નિભાવ માટે કેટલી જમીન જોઈએ ત્યારે ઊલટ પક્ષે થોડીજ જમીનમાં પકવેલા પાક પર કેટલાં બધાં માણસોનો સારી રીતે નિભાવ થાય! હચીસન અને મોટ્રામ આ બે વિખ્યાત અને પ્રમાણભૂત આહારશાસ્ત્રીઓ પોતાના ગ્રંથ 'ફૂડ એન્ડ ધ પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ ડાયેટિક્સ'માં જણાવે છે કે "એક ગ્રંથકાર લખે છે કે એક એકરમાં સહજ ઊગતા ઘાસ ચરનારાં ઢોરનાં માંસ પર જેટલા માણસો નભી શકે તેના કરતાં સારી રીતે ખેડેલી તેટલી જ જમીનમાં થતા પાક પર સાત ગણાં માણસો નભી શકે." બીજા એક સંશોધકે એવી ગણતરી કરી છે કે માંસના ઉત્પાદના માટે અઢી એકર જમીન પર ઉછરેલા ઢોરનાં માંસ પર વર્ષે એક માણસનો નિભાવ થાય ત્યારે તેટલી જ જમીનમાં ઉગાડેલા ઘઉં સોળ માણસોને પૂરા પડે આવો મોંઘો માંસાહાર દુનિયા આખીને કેમ પરવડે?

સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિ

માનવ એ માત્ર પ્રાણી નથી. પ્રાણીની જેમ તેને આહારવિહારની પૂરી જરૂર તો છે જ. પરંતુ તેનામાં પ્રાણીથી વિશિષ્ટ તત્ત્વ વિવેકબુદ્ધિ છે. આ બુદ્ધિને પરિણામે માનવીએ જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોની જેમ પોતાના આહારના ક્ષેત્રમાં પણ સંસ્કૃતિ ખીલવી. આદિકાળમાં તો પ્રાણીનો શિકાર કરી કેવળ માંસાહાર નિર્વાહ કરતો હશે તેમાંથી ખેતીની શોધ કરી વનસ્પતિ આહાર પર આવતો ગયો. માનવતા, દયા, પ્રેમ એ ઉચ્ચ સંસ્કારિતા છે. પ્રાણી માત્રમાં એક જ ચૈતન્ય વિલસી રહ્યું છે તેથી જીવન માત્ર પવિત્ર છે, આદરને પાત્ર છે. તેને પોતાના સ્વાર્થ કાજે હણાય તો નહિ જ એ પ્રકારનો અહિંસાનો સંસ્કાર માનવ ઝીલતો થયો છે. એટલે આહારના મૂલ્યાંકનમાં માત્ર પોષણ, પચનીયતા, નિર્વિષતા, આર્થિક કિંમત જેવી સ્થૂલ દૃષ્ટિ જ નહિ પણ તેની પાછળ સૂક્ષ્મ સાંસ્કારિક દૃષ્ટિ પણ હોવી જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ માંસાહાર ત્યાજ્ય ગણાય એટલું જ નહિ ઇંડાં પણ ન લેવાય કેમકે તેમાં પ્રાણીના ગર્ભની હત્યા છે. એટલા માટે ગાંધીજીએ ઇંડાં લેવાં જ હોય તો નરમાદાના સંયોગમાંથી ફલિત નહિ થએલાં એવાં ઈંડાંની ભલામણ કરી છે. દૂધ એ પણ પ્રાણીજ આહાર છે તેમાં જો કે કોઈ પ્રાણીની સીધી હિંસા નથી રહેલી, પરંતુ દૂધ તો તે પ્રાણીના બચ્ચાને માટે કુદરતે નિર્માણ કર્યું હોવાથી તે તેની પાસેથી ઝૂંટવી લેવામાં તેનું શોષણ છે અને શોષણ માત્ર હિંસા છે. આ ઉચ્ચ અહિંસક દૃષ્ટિએ ગાંધીજી જેવા પુરુષ તો દૂધ પણ ત્યાજ્ય હોવું જોઈએ એમ માને છે છતાં તેનું સંપૂર્ણ સ્થાન લઈ શકે તેવા કોઈ વનસ્પતિ ખાદ્યની શોધના અભાવે દૂધની અનિવાર્યતાનો તેઓ પણ સ્વીકાર કરે છે. પરંતુ દૂધ સિવાયનો કોઈ પણ પ્રાણીજ આહાર અનિવાર્ય હરગીજ નથી.

卐

યૌવન-પ્રવેશ

'દાક્તર-પિતા'

મનુષ્યની જિંદગીના સાધારણ રીતે ત્રણ તબક્કા પડે છે: (૧) બાલ્યાવસ્થા, (૨) યુવાવસ્થા અને (૩) વૃદ્ધાવસ્થા. કોઈ કોઈ ચાર તબક્કા પણ પાડે છે: ( ) બાલ્યાવસ્થા, (૨) યુવાવસ્થા, (૩) પ્રૌઢાવસ્થા અને (૪) વૃદ્ધાવસ્થા.

એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં પરિવર્તન થાય છે, તે સામાન્યતઃ ધીમે ધીમે થાય છે ને વ્યક્તિને પોતાને તેની ખાસ ખબર પડતી નથી. પરંતુ યુવાવસ્થામાં પ્રવેશતી વખતે બાળક અને બાળિકામાં ક્રાન્તિકારક ફેરફારો થાય છે એમ કહી શકાય, અને આ ફેરફારો બીજાની નજરે પડે છે જ પરંતુ વ્યક્તિ પોતે પણ પોતાની અંદર થતું પરિવર્તન અનુભવે છે. કંઈક અંશે પ્રૌઢાવસ્થામાંથી વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશતી વખતે પણ ધ્યાનપાત્ર પરિવર્તન થાય છે—જો કે આ પરિવર્તન નિશ્ચિત રૂપે તો વિશેષે કરીને સ્ત્રીઓમાં જોવામાં આવે છે, જ્યારે પુરુષોમાં બહુ ધીમે ધીમે થાય છે. આપણે મુખ્યત્વે યૌવન-પ્રવેશ વખતે થતા ફેરફારની સાથે નિસ્બત છે.

કૉલેજમાં ભણતાં યુવક અને યુવતી બંનેએ યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરી ચૂકેલો હોય છે. અને કૉલેજ છોડે ત્યારે બંનેમાં શરૂ થયેલાં પરિવર્તનો લગભગ પૂરાં થયાં હોય છે—બંને પુખ્ત બન્યાં હોય છે. એકવીસ વર્ષની ઉંમરે પહોંચેલાં યુવક-યુવતીને આપણે ત્યાં મતાધિકાર આપ્યો છે—અર્થાત બંનેને પુખ્ત ગણ્યાં છે, જો કે યુવકને પૂરેપૂરા પરિપક્વ બનતાં ૨૫ વર્ષ લાગે છે.

યુવાવસ્થામાં થતા ફેરફાર

૧ યુવકોમાં

જન્મ પછીના પહેલા વર્ષમાં પ્રત્યેક બાળકનો શારીરિક વિકાસ બહુ ઝડપથી થાય છે બીજા વર્ષથી આ વિકાસનો વેગ ક્રમશઃ ધીમો પડતો જાય છે ને આઠમે કે નવમે વર્ષે લગભગ અટકી ગયો હોય એમ લાગે છે. પરંતુ પછીના તબક્કે બાળકનો વિકાસ એકદમ ગતિ પકડે છે. છોકરીઓમાં લગભગ અગિયારમે વર્ષે અને છોકરાઓમાં લગભગ તેરમે વર્ષે આ ક્રિયા શરૂ થાય છે. છોકરાઓમાં ઊંચાઈ વધે છે, વજન વધે છે, ખીલ ફૂટે છે, મૂછનો દોરો દેખાય છે, બગલમાં અને પેડુમાં વાળ ઊગે છે, પરસેવો થાય છે, જનનાંગો મોટાં થાય છે અને વીર્યસ્રાવ શરૂ થાય છે. છોકરાઓના વિકાસમાં સૌથી અગત્યની બીના આ વીર્યનું ઉત્પન્ન થવું અને પાત થવો તે છે

પુરુષની જનનેન્દ્રિયો કુદરતે શરીરના બહારના ભાગ પર જ ગોઠવી છે. એમાં જે બે ગોળી છે જેને અંગ્રેજીમાં Testis (એકવચન, બહુવચન Testes) અથવા Testicle કહે છે તે શુક્રગ્રંથિઓ છે. અને તેમાં શુક્ર અથવા વીર્ય બને છે. આ વીર્યમાં શુક્રાણુઓ અથવા શુક્રકોષો (અં. સ્પર્મેટોઝોઆ) હોય છે. આ શુક્રકોષો જ પ્રજોત્પત્તિમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. વીર્ય બન્યા પછી વીર્યાશય અથવા શુક્રાશય નામની બે કોથળીઓમાં સંઘરાય છે. આ કોથળીઓ પેડુમાં હોવાથી બહાર દેખાતી નથી, પરંતુ એનું કાર્ય બહુ અગત્યનું નથી.

શરીરમાં બનેલું વીર્ય પરણેલા પુરુષોમાં પરિના સ્ત્રીબીજ (અં. ઓવમ) સાથે ભળી બાળક ઉત્પન્ન કરે છે. જે યુવકો અવિવાહિત હોય છે તેમનામાં પેદા થયેલું વીર્ય વખતોવખત નીકળી જાય છે. આ વીર્ય પેશાબને રસ્તે જ શિશ્ન (અં. પિનિસ, ખરો ઉચ્ચાર 'પિનિસ' છે; પેનિસ નહિ. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ શિશ્ન માટે 'ફીકની' શબ્દ વાપરે છે તે ખોટો છે)ની મૂત્રનળી દ્વારા બહાર આવે છે.*

સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેતા યુવકો માટે એ આવશ્યક છે કે પોતાના કપડાં એવાં પહેરે જેથી વીર્યસ્રાવની બીજાને ખબર ન પડે. આ દૃષ્ટિએ ધોતિયું શ્રેષ્ઠ પોશાક છે. પરંતુ આ જમાનામાં કોઈ વિદ્યાર્થી ધોતિયું પહેરતો નથી તેથી એની ભલામણ અસ્થાને છે. વિદ્યાર્થીએ પોતાના લેંઘાની અંદર કાં તો જાંગિયો કે લંગોટ પહેરવાં જોઈએ. કોઈ કોઈ વિદ્યાર્થી ત્રણે કપડાં—લંગોટ, જાંગિયો ને પાટલુન—પહેરે છે તે બરોબર નથી. ખાસ કરીને આપણા ગરમ દેશમાં તો તે બિલકુલ અનુકૂળ નથી. પરસેવો અને મેલ ભેગા થાય તો દાદર, ખસ વગેરે ચામડીના રોગો થવા સંભવ છે તેથી લંગોટ અગર જાંગિયો રોજ ધોવા જોઈએ. બની શકે તો, શરીરના આ ભાગ પરથી વાળ કાઢી નાખવા. મૂત્રછિદ્રને ઢાંકનારી ચામડી નીચે મેલ ભરાય છે તે નહાતી વખતે ચામડી ચઢાવી અવશ્ય કાઢી નાખવો.

વિદ્યાર્થીને સાધારણ રીતે પોતાની જનનેંદ્રિયની રચના વિષે બહુ જ્ઞાન હોતું નથી, જે કંઈ હોય છે તે અધકચરું અથવા ખોટું હોય છે. પોતાને પહેલી વખત વીર્યસ્રાવ થાય ત્યારે કેટલાક ગભરાઈ જાય છે, અને જાતજાતની કલ્પના કરે છે. જો વીર્યપાત બે ત્રણ વખત લાગલાગટ થાય તો ઘણા એમ માને છે કે પોતાનું શરીર ઘોવાઈ જાય છે. પરંતુ અહીં સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે શરીરમાં વીર્ય બન્યા પછી એ નીકળી જાય તે કુદરતી ક્રમ છે. એને માટે કોઈ નિયમ નથી કે અઠવાડિયામાં કે મહિનામાં અમુક જ વખત વીર્યસ્રાવ થવો જોઈએ. કોઈને ઓછી વાર થાય, કોઈને વધારે વાર કોઈવાર લાગલાગટ પણ થાય. પરણેલા અને પ્રૌઢ પુરુષોને પણ વીર્યસ્રાવ થતો હોય છે

તબીબી વિજ્ઞાન પ્રમાણે તો વીર્યમાં એવું કોઈ દ્રવ્ય નથી જે શરીરમાંથી વહી જવાથી શરીરને કાંઈ નુકસાન થાય વળી વીર્યને તથા મૂત્રને બહાર નીકળવાનો એક જ માર્ગ હોવાથી કેટલાક યુવકો પોતાના મૂત્રમાં કોઈ ધોળો પદાર્થ દેખાય તો માની લે છે કે પોતાનું વીર્ય પેશાબમાં વહી જાય છે. પરંતુ આ માન્યતા બરોબર નથી. પેશાબમાં કદી વીર્ય નીકળી જતું નથી.

વીર્યસ્રાવ વિષે જેમ વિદ્યાર્થીને અધકચરા ખ્યાલ હોય છે તેમજ પોતાની જનનેંદ્રિય વિષે—ખાસ કરીને જનનેંદ્રિયના કદ વિષે હોય છે. પરંતુ શિશ્નની કે શુક્રગ્રંથિની લંબાઈ કે પહોળાઈ કે વજન અમુક જ હોવું જોઈએ તેવો કોઈ નિયમ નથી. વ્યક્તિ વ્યક્તિએ તે ભિન્ન હોઈ શકે છે, અને ઇંદ્રિયના કાર્ય સાથે ઇંદ્રિયના કદને કાંઈ સંબંધ નથી.

---

* વીર્ય એટલે જે પ્રવાહીમાં શુક્રાણુઓ તરતા હોય છે તે. શુક્રાણુઓ શુક્રગ્રંથિમાં બને છે. તેમાં પુરસ્થ અથવા પૌરુષગ્રંથિ (અં. પ્રોસ્ટેટ) અને કાઉપરની ગ્રંથિઓ નામની બીજી ગ્રંથિઓના સ્રાવ ભળી વીર્ય બને છે. પરંતુ શુક્રાણુ એ વીર્યનું મુખ્ય અંગ હોવાથી અહીં બીજી વિગત આપી નથી.

માનસિક પરિવર્તન

શરીરમાં આ બધાં પરિવર્તનો થવા માંડે છે ત્યારે યુવકના મનોરાજ્યમાં પણ ફેરફાર થાય છે. પહેલાં કરતાં પોતાના દેખાવ તરફ તે વધારે ધ્યાન આપે છે, છોકરીઓમાં તે હવે રસ લેવા માંડે છે, એની સાહસવૃત્તિ બહાર આવે છે, એ સ્વપ્નસૃષ્ટિ રચે છે, એનામાં બળ અને સ્ફૂર્તિ પણ વિશેષ દેખાય છે. યૌવનનો થનગનાટ તે અનુભવે છે. આ બધી પ્રક્રિયા વિકાસની છે. વિદ્યાર્થીએ એવું માની લેવાનું નથી કે પોતે પુખ્ત થઈ ગયો. પુખ્ત થતાં અને સંસારમાં પડતાં હજી એને વાર લાગશે. બરોબર પચીસ વર્ષની ઉંમરે એનાં શરીર અને મન ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવા માટે તૈયાર થયેલાં ગણી શકાય.

ભયસ્થાનો

યૌવન–પ્રવેશની આ ક્રિયા કેટલીક વ્યક્તિઓ માટે ભારે બોજા રૂપ નીવડે છે. જેને વીર્યસ્રાવ કંઈક વધારે પડતો થાય છે તે ચિંતાગ્રસ્ત અને મૂઢ બની જાય છે, એને નપુંસક થઈ જવાની બીક લાગે છે. કોઈ લેભાગુ વૈદ્યને પનારે પડે તો બિનજરૂરી દવા ખાઈ ખોટા ખર્ચમાં ડૂબે છે. આવા વિદ્યાર્થીઓને ફરીવાર યાદ આપીએ કે શરીરમાંથી વીર્ય વહી જવાથી કોઈપણ શારીરિક કે માનસિક નુકસાન થતું નથી માટે આરોગ્યના સામાન્ય નિયમો જાળવવા થી વધારે કંઈ કરવાની જરૂર નથી. દાખલા તરીકે,

૧. રાત્રે સૂતી વખતે પેશાબ કરીને જ સૂઈ જવું.
૨. બને ત્યાંસુધી ચત્તા ન સૂતાં પડખાભેર સૂવું.
૩. શક્ય હોય તો ચા છોડી દેવી અથવા ઓછી કરવી.
   રાત્રે ન પીવી. કોઈ પણ રૂપમાં તમાકુનું સેવન ન કરવું.
૪. બધકોષ રહેતો હોય તો તેનો ઇલાજ કરવો.
૫. સવારે એક વાર જાગી ગયા પછી ફરી પથારીમાં સૂવું નહિ.
૬. ઉત્તેજક સાહિત્ય વાંચવું નહિ, સિનેમા ન જોવા, અથવા ઓછાં જોવાં, શ્રમનિષ્ઠ જીવન જીવવું.

આ જે બધું લખ્યું છે તે સરેરાશ બુદ્ધિશક્તિવાળા વિદ્યાર્થીઓ જેઓ ભણી ગણી પરણી જવાના છે તેમને માટે છે. આમ છતાં આ લખાણ વાંચનારમાંથી કોઈક તો એવા હશે, (ભલે હજારે એક હોય) જે આજીવન બ્રહ્મચર્યનો આદેશ સેવતા હોય અને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય જેમનું ધ્યેય હોય. એમણે કોઈ સંતની સલાહ લેવી જોઈએ. આપણી સંસ્કૃતિમાં આધ્યાત્મિક જીવન માટે વીર્યરક્ષાને અનિવાર્ય માની છે શ્રી. અરવિંદ, શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી રામદાસ વગેરે મહાપુરુષો બ્રહ્મચર્ય પર પુષ્કળ ભાર મૂકે છે. શ્રી અરવિંદ કંઈ સનાતની ન હતા, છતાં પોતાના સાધક સાધિકાઓને (પછી ભલે તે પતિપત્ની હોય) અલગ જ રાખતા અને બ્રહ્મચર્યને અનિવાર્ય માનતા. આદર્શ બ્રહ્મચર્ય એ છે જેમાં વીર્યસ્રાવ પણ ન થાય અને વીર્યનું ઓજસ બને. આ વસ્તુ બનવી કઠણ છે, અસામાન્ય છે, પરંતુ અશક્ય નથી અહીં ગાંધીજીને યાદ કરવા જેવા છે. ગાંધીજી લખે છે :

"બ્રહ્મચર્યનું પાલન બહુ મુશ્કેલ, લગભગ અશક્ય માનવામાં આવ્યું છે. તેનાં કારણ શોધતા એમ જોવામાં આવે છે કે બ્રહ્મચર્યનો સાંકડો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. જનનેંદ્રિય

વિકારનો વિરોધ એટલે જ બ્રહ્મચર્યનું પાલન ગણાયું. મને લાગે છે કે આ અધૂરી અને ખોટી વ્યાખ્યા છે. વિષયમાત્રનો નિરોધ એ જ બ્રહ્મચર્ય છે. જે બીજી ઇંદ્રિયોને જ્યાં ત્યાં ભમવા દઈ એક જ ઇંદ્રિયને રોકવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરે છે. એમાં શો શક છે? કાનથી વિકારની વાતો સાંભળે, આંખથી વિકાર ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુ જુએ, જીભથી વિકારોત્તેજક વસ્તુઓનો સ્વાદ કરે, ને છતાં જનનેંદ્રિયને રોકવાનો ઇરાદો રાખે, એ તો અગ્નિમાં હાથ નાખ્યા પછી ન દાઝવાનો પ્રયત્ન કર્યા બરોબર થયું. તેથી જે જનનેંદ્રિયને રોકવાનો નિશ્ચય કરે તેણે ઇંદ્રિયમાત્રને તેના વિકારોથી રોકવાનો નિશ્ચય કરેલો હોવો જોઈએ. બ્રહ્મચર્યની સંકુચિત વ્યાખ્યાથી નુકસાન થયું છે. મારો તો દૃઢ અભિપ્રાય છે ને અનુભવ છે કે જો આપણે બધી ઇંદ્રિયોને એક સાથે વશ કરવાનો અભ્યાસ પાડીએ તો જનનેંદ્રિયને વશ રાખવાનો પ્રયત્ન તરત જ સફળ થઈ શકે. આમાં મુખ્ય વસ્તુ સ્વાદેન્દ્રિય છે...બ્રહ્મચર્યનો મૂળ અર્થ સહુ યાદ કરે. બ્રહ્મચર્ય એટલે બ્રહ્મની–સત્યની શોધમાં, ચર્યા એટલે તેને લગતો આચાર. આ મૂળ અર્થમાંથી સર્વઇન્દ્રિય સંયમ એ વિશેષ અર્થ નીકળે છે. માત્ર જનનેંદ્રિય સંયમ એવો અધૂરો અર્થ તો ભૂલી જ જઈએ." ('મંગલ પ્રભાત'માંથી)

શરીરમાં યૌવનનો થનગનાટ શરૂ થાય ત્યારે કોઈ કોઈ વિદ્યાર્થી પોતાની જનનેંદ્રિયમાં વધુ પડતો રસ લેવા માંડે છે. કુદરતી રીતે વીર્યસ્રાવ થાય ત્યારે શિશ્નનું ઉત્થાન થઈ પછી વીર્યસ્રાવ થાય છે. આ ક્રિયાથી યુવાનમાં એક જાતનું કુતૂહલ પેદા થાય છે, અને પેલી ક્રિયાનું પુનરાવર્તન કરવા તે પ્રેરાય છે, પોતાને હાથે જ શિશ્નનું ઉત્થાન કરી વીર્યપાત કરે છે. આને 'હસ્તદોષ' અગર 'હસ્તમૈથુન' (અં: માસ્ટરબેશન) કહે છે. શરૂઆત કુતૂહલથી થાય છે ને પછી એની ટેવ પડી જાય છે. પોતે આ વાત બીજાથી છુપાવે છે, એકાંતમાં કરે છે, અને અંદરથી તો જાણતો હોય છે કે પોતે કંઇ અયોગ્ય કામ કરે છે. તેથી આવા વિદ્યાર્થીઓ પોતે દુઃખી થાય છે. આમ જોઇએ તો કુદરતી થતા વીર્યસ્રાવમાં અને આ ક્રિયામાં બહુ ફરક નથી, અને તેથી એમાં કોઇ શારીરિક નુકસાન નથી. પરંતુ આ એક મિથ્યા ક્રિયા છે અને તેથી વર્જ્ય છે. કોઈ વિદ્યાર્થીને આવી ટેવ પડી હોય તો તેણે પોતે પાપી છે, કે નાલાયક છે, કે નામર્દ થઈ જશે એવો ભય રાખવો નહિ, પરંતુ આ એક કુટેવ છે (મોંમાં પેન્સીલ નાખવાની કે અંગૂઠો ચૂસવાની કુટેવ જેવી), મિથ્યા ક્રિયા છે, એમ સમજી તે છોડી દેવી.

સામાન્ય રીતે તો યૌવનકાળ શરૂ થાય એટલે નવયુવકો નવયુવતીમાં રસ લેવા માંડે છે. આ એક કુદરતી નિયમ છે. પરંતુ કોઈ કોઈ યુવકો (કેટલા ટકા તે કહી શકાતું નથી) એવા નીકળે છે જેમને નારીજાતિમાં રસ પડતો નથી, પરંતુ સમાનલિંગી મૈત્રીમાં રસ લે છે. આવી મૈત્રી આગળ વધી સમાનલિંગી કામુકતા (અં. હોમોસેક્સ્યુઆલિટિ)માં પરિણમે છે. બે યુવક મિત્રોમાંથી એક ભોક્તા બને છે ને બીજો ભોગ્ય બને છે. ઈંગ્લેંડમાં તેમજ આપણા દેશમાં આવા સંબંધને કાયદાએ ગુનાપાત્ર માન્યો છે. પરંતુ અદ્યતન વિજ્ઞાન અને મનોવિજ્ઞાન આ કુટેવને શિક્ષાપાત્ર માનતું નથી, બલ્કે ઈંગ્લેંડમાં તો ઉપર્યુક્ત કાયદા સામે ઘણો ઊહાપોહ થયો હતો. આપણે ચોક્કસપણે એટલું તો કહી શકીએ કે આ ક્રિયા પણ નિષ્ફળ હોવાથી એમાં વ્યક્તિનો કે ચારિત્ર્યનો વિકાસ થતો નથી–ઊલટો અંતરોધ થાય છે. સામાન્ય રીતે દરેક વ્યક્તિમાં ઉભયલિંગી લાગણીઓ અને લક્ષણો હોય છે. દસ વર્ષની ઉંમરનાં બાળકો

સાધારણ રીતે પોતાની જાતિના જ મિત્રો પસંદ કરે છે. કુમારોને કુમારીઓ તરફ અને કુમારીઓને કુમારો તરફ કંઈક નફરત હોય છે. બાલ્યાવસ્થા પૂરી થાય અને યૌવનની શરૂઆત થવા માંડે એટલે કુદરતી ક્રમ એ છે કે કિશોરોને કિશોરીઓનું અને કિશોરીઓને કિશોરોનું–વિરુદ્ધલંગી–આકર્ષણ થાય છે, ને પુખ્ત ઉંમરે લગ્નમાં પરિણમે છે. આ કુદરતી ક્રિયાને બદલે કેટલાક પોતાની બાળપણની પેલી અવસ્થાએ (સમાનલિંગી આકર્ષણની અવસ્થાએ) અટકી જાય છે, અને એમનામાં સમાનલિંગી કામુકતા પ્રગટ થાય છે. આવી ટેવ સામાન્ય રીતે દુનિયાભરમાં જોવા મળે છે. જે વિદ્યાર્થી કે વિદ્યાર્થિની (કેટલીક બહેનો પણ સમાનલિંગી આકર્ષણની અવસ્થાએ અટકી જાય છે)માં આવું વલણ હોય તેણે તેમાંથી બહાર નીકળી જવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સ્વપ્રયત્નથી ન બની શકે તો કોઈ માનસશાસ્ત્રીની મદદ લેવી ઘટે. દીર્ઘદર્શી ગૃહપતિઓ બે છાત્રોને એક જ ઓરડીમાં રાખતા નથી – કાં તો ઓરડી દીઠ એક વિદ્યાર્થી રાખે છે કે કાં તો ત્રણ.

૨ કિશોરીઓનો યૌવન–પ્રવેશ

કન્યાના તારુણ્યપ્રવેશનું મુખ્ય સીમાચિહ્ન ઋતુસ્રાવની શરૂઆત છે, અથવા કન્યા રજસ્વલા થવા માંડે છે તે હકીકત છે. આ શરૂઆત થતાં પહેલાં અને સાથે સાથે કન્યાના શરીરમાં પણ ફેરફાર થતા હોય છે. એની છાતીનાં હાડકાં પહોળાં થાય છે, નિતંબપ્રદેશમાં મેદ જમા થાય છે, સ્તનની વૃદ્ધિ થવા માંડે છે, પેઢુના પ્રદેશમાં વાળ ઊગે છે, બગલમાં પણ વાળ ઊગે છે, પરસેવો થાય છે, ઘાંટો બદલાય છે જો કે છોકરાઓ જેટલો નહિ.

ગુજરાતી કન્યાઓને 'રજોદર્શન' સામાન્ય રીતે ચૌદમા કે પંદરમા વર્ષે શરૂ થાય છે. કોઈ કોઈને વહેલું થાય છે, તો કોઈ કોઈને મોડું થાય છે. આ રજોદર્શનને આપણે 'માસિક અટકાવ' અગર 'અડચણ' પણ કહીએ છીએ. સામાન્ય રીતે અઠ્ઠાવીસ દિવસને અંતરે અડચણ આવે છે અને ચારથી પાંચ દિવસ ચાલે છે. જ્યારે રજોદર્શન શરૂ થાય ત્યારે એ તદ્દન નિયમિત રીતે દેખાતું નથી, પરંતુ કાળક્રમે નિયમિત થઈ જાય છે. સત્તર વર્ષની ઉંમર થઈ જાય છતાં રજોદર્શન દેખાય નહિ કે શરૂ થયા પછી બે ત્રણ વર્ષે પણ નિયમિત ન થાય તો સ્ત્રીઓના દાક્તરની સલાહ લેવી.

આ રજોદર્શન એટલે શું ? રજોદર્શન એ માતૃપદની તૈયારી છે. સ્ત્રીના સ્ત્રીત્વનો આધાર જે અંગો પર છે તેને બીજગ્રંથિઓ (અં: ઓવરીઝ) કહે છે. આ બે ગ્રંથિઓ બહાર દેખાતી નથી. પેઢુમાં જમણી અને ડાબી બાજુએ તે આવેલી છે. આ ગ્રંથિઓ બદામના આકારની ને લગભગ તેટલા જ કદની હોય છે. તેમાં સ્ત્રી–બીજ (અં: ઓવમ) તૈયાર થાય છે. મહિનામાં એક વાર આ ગ્રંથિઓ સામાન્ય રીતે વારાફરતી એક બીજ તૈયાર કરી બીજવાહિની નલિકા દ્વારા ગર્ભાશયમાં મોકલે છે. આ ગર્ભાશય પણ પેઢુની મધ્યમાં રહેલું છે. તે નાના જામફળના આકાર ને કદનું હોય છે. કન્યા તરુણી બને ત્યારે ઉપર કહેલી બીજગ્રંથિઓ અને ગર્ભાશય પણ મોટાં થાય છે. જ્યારે સ્ત્રીબીજ ગર્ભાશયમાં આવે છે ત્યારે ગર્ભાશયમાં તેને માટે યોગ્ય જમીન, જેમ ખેતરમાં બી વાવવા માટે જમીન તૈયાર કરવી પડે છે તેમ, તૈયાર થાય છે. ગર્ભાશયની અંતઃત્વચામાં ફેરફાર થાય છે. એની રક્તવાહિનીઓ પહોળી થાય છે આ બધા ફેરફાર ભવિષ્યની તૈયારી રૂપે થાય છે. જ્યારે યુવતી લગ્ન

કરે છે અને પ્રજોત્પત્તિ માટે તૈયાર થાય છે ત્યારે સ્ત્રી–બીજ અને પુરુષના શુક્રાણુ મળે છે, અને ભવિષ્યના બાળકનું ગર્ભાશયમાં સ્થાપન થાય છે. આ પ્રમાણે ન બને ત્યાં સુધી દર માસે ઉપર જણાવેલા ફેરફાર ગર્ભાશયમાં થાય છે અને સ્ત્રી–બીજ તથા ગર્ભાશયનું અસ્તર વગેરે લોહીની સાથે યોનિમાર્ગમાંથી બહાર નીકળે છે.

આ જે પ્રવાહી બહાર નીકળે છે તેને આપણે 'ઋતુસ્રાવ' અથવા 'અડચણ' કહીએ છીએ.

સ્ત્રીનાં ગુહ્યાંગોમાં જે બહાર દેખાય છે તે ભાગને યોનિદ્વાર (યોનિમુખ) અથવા ભગ (અં: વલ્વા) કહે છે, અને જે માર્ગમાંથી ઋતુસ્રાવ થાય છે (તથા ભવિષ્યમાં બાળક પ્રસવશે) તેને યોનિ (અં: વેજાઈના) કહે છે. આ યોનિની પાસે જ અને બહારથી ન દેખાય એવી રીતે મૂત્રછિદ્ર આવેલું છે. પરંતુ મૂત્ર આવવાના અને અડચણ આવવાના માર્ગ ભિન્ન ભિન્ન છે તે યાદ રાખવું. યોનિમાર્ગ ગર્ભાશય સાથે જોડાયેલો છે, જ્યારે મૂત્રનળી મૂત્રાશય (અં: યુરિનરી બ્લેડર) સાથે જોડાયેલી છે. મૂત્રત્યાગ કર્યા પછી આ ભાગ પાણીથી ધોઈ નાખવા જોઇએ.

ઋતુસ્રાવ દરમિયાન સ્વચ્છતા આવશ્યક છે. કપડાંને ડાઘ ન પડે તથા શરીર સ્વચ્છ રહે માટે લંગોટ (અં: ડાયાપર) કે ચડ્ડી કે એવું કંઈ પણ પહેરવાની જરૂર છે. આ માટે બજારમાં 'સેનિટરી ટોવેલ્સ' મળે છે, પણ તે મોંઘા પડે છે. જૂના સાડા કે ધોતિયાના ધોયેલા ટુકડા આ માટે ચાલી શકે. કમ્મરે એક દોરી બાંધી આવા કપડાનો ચારસડ વાળો પાટો બનાવી તે લંગોટની માફક પહેરી શકાય. જે બહેનો ફ્રોક કે સ્કર્ટ પહેરે છે તે પોતાની ચડ્ડીઓમાં આ રીતે 'ડાયાપર' પહેરી શકે. ચણીઓ પહેરનારે ડાયાપર ઉપરાંત ચડ્ડી પહેરવી જોઇએ.

માસિક અડચણ વખતે ઘણી કન્યાઓને પેઢુમાં દુખાવો થાય છે. કોઈને ઉબકા ઊલટી જેવું થાય છે, માથું દુખે છે, વગેરે નાની નાની તકલીફો થાય છે પરંતુ આ તકલીફો પર ઝાઝું ધ્યાન ન આપવું. ઋતુસ્રાવ એ તદ્દન કુદરતી ઘટના છે, કોઈપણ પ્રકારની માંદગી નથી તેથી પોતાની દિનચર્યામાં કોઇ જાતનો ફેરફાર ન કરવો. માત્ર જેમાં બહુ શારીરિક શ્રમ પડવાનો હોય તેવાં કામ કે કસરત (દા. ત. દોડવાની કે લંગડીની હરીફાઇ, ખો ખો ઇત્યાદિ) ન કરવાં. પેટનો દુખાવો સહન થાય એવો હોય તો પથારીમાં સૂવું નહિ. દુખાવો બહુ હોય તો કોથળીનો શેક કરવો.

અડચણ આવવાની હોય તેના એક બે દિવસ અગાઉથી (ખાસ કરીને જેને નિયમિત રીતે આવે છે) ખબર પડી શકે છે. તેવી બહેનોએ લંગોટ વગેરે તૈયાર રાખવા જોઇએ. જેને અનિયમિત અડચણ આવતી હોય તેણે તારીખો નોંધી રાખવી જેથી કંઇ અંદાજ આવી શકે, અને પોતાની બેગમાં અગર કોલેજ લોકરમાં જરૂરી કપડાં રાખી મૂકવાં. મહિલા કોલેજોમાં તથા જ્યાં જ્યાં વિદ્યાર્થિનીઓની સંખ્યા ગણનાપાત્ર હોય ત્યાં આવી કોઈ વ્યવસ્થા આવશ્યક માનવી જોઈએ.

જેમ યુવકોમાં તેમજ યુવતીઓમાં પણ તારુણ્યપ્રવેશકાળે માનસિક ફેરફારો થાય છે. આ કાળે વજન તથા ઊંચાઈ ઝપાટાબંધ વધે છે તેથી કેટલીક બહેનોને જાડા થઇ જવાની બીક લાગે છે ને પોતાનો ખોરાક ઘટાડી દે છે. પરંતુ આ બરોબર નથી. આ સમય

દરમિયાન તો વધારે પુષ્ટિકારક ખોરાકની જરૂર પડે છે. કેટલીક બહેનો બગલમાં ઊગતા વાળ તથા સ્ત્રાવ થતા પરસેવાથી વિનાકારણ મુંઝાય છે. કોઈ કોઈને હાથે પગે રૂંવાડીને બદલે વધારે વાળ ઊગે છે તેની ચિંતા કરે છે. પરંતુ આ બધી યૌવનને આનુષંગિક હકીકતો હોઈ તેની ચિંતા ન કરવી. તરુણીઓને હવે પોતાની બહેનપણીઓ કરતાં યુવક મિત્રોમાં વધારે રસ પડે છે. માબાપની શિસ્ત ગમતી નથી કોઈ કોઈને નખ કરડવાની, મોંમાં અંગૂઠો કે આંગળીઓ નાખવાની, બિનજરૂરી ખીખી કરવાની ટેવ પડે છે. કેટલીક કન્યાઓને આખી રજોદર્શનની પ્રક્રિયામાં જ એક પ્રકારની મલિનતા (શારીરિક અને માનસિક) પણ લાગે છે, પરંતુ તે યથાર્થ નથી.

યૌવન અને આરોગ્ય

સામાન્ય રીતે આ ઉંમરે યુવક અને યુવતીઓ તંદુરસ્ત રહે છે. કોઈ મોટા અથવા ગંભીર રોગ એમનામાં જોવામાં આવતા નથી. યુવકો અને યુવતીઓ બન્નેને પજવતી કોઈ તકલીફ હોય તો તે મોં પર થતા ખીલ છે. આ તારુણ્યની નિશાની છે, ને થોડા વખત પછી મટી જાય છે, પરંતુ કોઈ કોઈ કિસ્સામાં બહુ ખીલ નીકળે છે અને ચહેરાને કંઈક વિકૃત બનાવે છે. ખીલની કોઈ રામબાણ દવા નથી. સાબુ અને ગરમ પાણીથી મોંની ચામડી સ્વચ્છ રાખવી. ખીલ નખથી ફોડવા નહિ, ગળપણ ઓછું ખાવું, ને ખીલ વધી જાય તો ચામડીના નિષ્ણાત દાક્તરની સલાહ લેવી.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ

વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થાય અને યુવક (આ જમાનામાં તો યુવતી માટે પણ ખરું છે) પોતાના પગ પર ઊભો રહેતો થાય પછી જ લગ્નજીવનની શરૂઆત કરવી ઇષ્ટ ગણાય. પરંતુ અભ્યાસકાળ દરમિયાન જ યુવક યુવતીઓ એકમેકના પ્રસંગમાં આવે છે તેથી થોડીક સાવધાનીની આવશ્યકતા છે. સ્ત્રીપુરુષનું આકર્ષણ એ મનુષ્યજાતિને ટકાવી રાખવા માટે ઈશ્વરે (આ શબ્દ ન ગમતો હોય તો કુદરતે) મૂકેલું એક પ્રચંડ વિશ્વવ્યાપી બળ છે. સામાન્ય સ્ત્રી પુરુષો આ બળના પ્યાદાં છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. સૃષ્ટિમાં પ્રવર્તમાન સર્જનક્રિયા ચાલુ રહે એ જ કુદરતનો મુખ્ય હેતુ છે, તેથી સામાન્ય યુવક યુવતી ભેગાં થતાં પરસ્પર આકર્ષાય છે. તથાપિ આવું આકર્ષણ જેના પ્રતિ થાય તે યુવક કે યુવતી આપણા જીવનસાથી થવા લાયક છે કે નિર્માયા છે એમ માની લેવું નહિ; ધીરજ રાખવી. જુદા જુદા સ્વભાવનાં બીજાં યુવક-યુવતીઓના સમાગમમાં આવ્યા બાદ, લાંબા ગાળાના પરિચયને અંતે એમ લાગે કે અમુક વ્યક્તિ સાથે આપણે જીવન જીવી શકીશું ત્યાર પછી જ લગ્નનો કે સગાઈનો વિચાર કરવો. આપણા બધા મિત્રો કે આપણી બધી બહેનપણીઓમાંથી 'ચમીંગ' કરવા (એક જ રૂમમાં સાથી તરીકે રહેવા) માટે આપણે અમુકને જ પસંદ કરીએ છીએ– બહુ જ હોશિયાર હોય કે દેખાવડાં હોય કે ચબરાક હોય તેને જ નહિ. તેવું જ ધોરણ જીવન-સાથી પસંદ કરવામાં રાખવું

વળી પરસ્પર આકર્ષણ અને મૈત્રી થયા બાદ પણ યુવક યુવતીએ કેટલી છૂટ લેવી તે પ્રશ્ન પણ વિચારવા જેવો છે. આદર્શ નિયમ તો એ છે કે આપણા કોઈ વડીલની હાજરીમાં જેટલી છૂટ લઈએ તેટલી જ છૂટ લેવી. આજના આપણા સામાજિક માળખામાં આ નિયમ

કોઇ સ્વીકારશે નહિ, એટલે એક મુખ્ય નિયમ રાખવો કે ગમે તે થાય પણ લગ્ન પહેલાં કદી શારીરિક સંબંધ કરવો નહિ. યુવતીઓએ આ બાબત ખાસ યાદ રાખવાની છે. અને એમાં જરાપણ ઢીલું મૂકવાનું નથી. શારીરિક સંબંધ થાય તો સહન કરવાનું સ્રીને જ આવે છે. એવા અનેક દાખલાઓ બને છે જેમાં પુરુષે સ્રીને દગો દઈ છોડી દીધી હોય અને બીજી સ્રી સાથે લગ્ન કર્યાં હોય. તેથી કોઇ પણ યુવતીએ કોઈ પણ યુવક સાથે લગ્ન પહેલાં કદી દેહસંબંધ બાંધવો નહિ. સ્રી કરતાં પુરુષની કામવૃત્તિ જલદી જાગ્રત થાય છે, અને પુરુષ હમેશ સ્રીની પાસેથી સંપૂર્ણ તૃપ્તિની માગણી કરે છે. પુરુષ વિહ્વળ થાય ત્યારે યેનકેન પ્રકારેણ સ્રીને સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે. કદાચ એમ પણ દલીલ કરે છે કે પોતે એવી યુક્તિ જાણે છે જેથી ગર્ભાધાન અટકાવી શકાય. પરંતુ યુવતીઓએ આવી વાત કદી માનવી નહિ અને એ જાળમાં ફસાવું નહિ.

કૉલેજોમાં ભણતા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ (અને થોડી વિદ્યાર્થિનીઓ પણ) સંજોગોવશાત વિદ્યાર્થી અવસ્થા દરમિયાન જ પરણ્યાં હશે. આવા વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના અભ્યાસકાળ દરમિયાન ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવો ન પડે તે ઇચ્છવા જોગ છે. માંડવો જ પડે તો તે દરમિયાન બાળક ન થાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. આ માટેનો રાજમાર્ગ અને સોએ સો ટકા સફળ તથા નિર્દોષ એવો એક જ ઉપાય છે—બ્રહ્મચર્ય પાલન. બ્રહ્મચર્યનું પાલન અવશ્ય અઘરું છે પરંતુ જે યુવકો અને યુવતીઓ હિમાલયનાં શિખર સર કરી શકે છે તેમને માટે ચારિત્ર્યનાં શિખર સર કરવાનું પણ શક્ય હોવું જોઈએ. દાખલો અઘરો હોય માટે કોઇ સત્ત્વશીલ વિદ્યાર્થી તેને છોડી દેતો નથી, કે કોઇ પીઢ અધ્યાપક વિદ્યાર્થીને તે છોડી દેવાની સલાહ પણ આપતો નથી. યુવક અને યુવતીઓ બ્રહ્મચર્યના આદર્શને જીવનમાં ઉતારવાનું ભગીરથ કાર્ય નહિ કરે તો કોણ કરશે?

આ રાજમાર્ગે જેને ન જ જવું હોય તે કોઇ દાક્તરની સલાહ લઇ શકે છે; તથાપિ વિદ્યાભ્યાસ જેણે પૂરો કર્યો છે, જે આર્થિક રીતે સદ્ધર છે, જે તંદુરસ્ત છે, તેવાં દંપતીઓએ તો એક બે બાળક થઇ જાય પછી જ સંતતિનિરોધનો વિચાર કરવો. લગ્નજીવનની શરૂઆતમાં કોઇ સાધન વાપરવાથી પતિ કે પત્નીમાં સંતાનોત્પતિ અંગે કંઈ ખામી હોય-પૂર્ણ કે આંશિક વંધ્યત્વ હોય-તો તેની ખબર પડતી નથી, અને જ્યારે ખબર પડે છે ત્યારે મોડું થઇ ગયું હોય છે. હજી આપણો સમાજ એટલો આગળ વધ્યો નથી કે પરણનાર વર કે કન્યાની લગ્ન પહેલાં તબીબી તપાસ કરાવવાનું આવશ્યક અથવા ફરજિયાત મનાય. આ વાત કરવા જેવી તો છે જ. ખાસ કરીને વર કે કન્યા પરપ્રાંતીય હોય કે અજાણ્યા સમાજમાંથી આવતાં હોય ત્યારે આ વાત વધારે જરૂરની બને છે. પરંતુ અત્યારે આ પ્રથા નથી તેથી લગ્નજીવનના પહેલા ગાળામાં સાધનોનો વિચાર ન કરતાં એકાદ બાળક થઈ જાય પછી જ વિચાર કરવાનું હિતાવહ છે.

ઉપસંહાર

અંતમાં, આપણાં યુવક-યુવતીઓ પોતાની યુવાવસ્થા વિષે સભાન બને, પોતાનો યૌવન-પ્રવેશ એવી રીતે ઊજવે જેથી યૌવન ખીલે અને યૌવનપ્રવેશ તે વનપ્રવેશ ન બની જાય એ શુભેચ્છા સાથે આ લખાણ પૂરું કરીશું.

*

સામ્યયોગી વિનોબા

નારાયણ મહાદેવભાઇ દેસાઇ

વિનોબાનું જીવન એટલે જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિનો ત્રિવેણી સંગમ એના સામ્ય-માંથી જ સામ્યયોગી વિનોબાએ આપણને ભૂદાનયજ્ઞનો વિચાર આપ્યો છે. ભૂદાન યજ્ઞનું મૂળ સમજવા સારુ આપણે વિનોબાના જીવનનો એ મુખ્ય વિચાર, જે એમણે આચરણ દ્વારા દુનિયા આગળ રજૂ કર્યો છે, તે સમજવો જોઇએ.

વિનોબાએ જ્ઞાનયોગની સાધના કરી છે, તે માત્ર જ્ઞાન વધારવાની દૃષ્ટિએ નહીં. ધર્મને તેઓ જીવનમાં ઉતારવા માગે છે, તેને માટે જરૂરી હોય તેટલી જ એમણે જ્ઞાનસાધના કરી છે. દાખલા તરીકે વિનોબાને એકવીસ ભાષાઓ આવડે છે. પણ એ ભાષાઓ "હું આટલી ભાષાઓ શીખ્યો છું" એવી મહોર મરાવવા તેઓ શીખ્યા નથી. દુનિયાના બધા ધર્મોના મૂળ ગ્રંથો વાંચવા સારુ તેઓ સંસ્કૃત, પાલી, અર્ધમાગધી, અરબી, ફારસી, લેટિન વગેરે ભાષાઓ શીખ્યા. ભારતના સૌ સંતોની વાણીનો પ્રસાદ એની મૂળ ભાષામાં જ માણવા સારુ તેઓ ભારતની બધી ભાષાઓ શીખ્યા. દક્ષિણની તામિલ, તેલુગુ, મલયાલમ અને કન્નડ ભાષાની લિપિઓ તેઓ વર્ણમાળાના ચાર્ટ જોઇ જોઇને નથી શીખ્યા, ચારે લિપિઓમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી ગીતાની પ્રત મગાવી, એને સાથે સાથે રાખી આ "ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે" આમ 'ધ' લખાતો હશે, આમ 'મ' લખતા હશે, આમ રેફ થતો હશે એમ કરીને તેમણે લિપિઓનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે.

વિજ્ઞાન અને ઇતિહાસ વિનોબાના પ્રિય વિષયો છે. તેઓ તો માને છે કે જ્ઞાનની બે પાંખો છે: એક આત્મજ્ઞાન અને બીજું વિજ્ઞાન. એ બંનેના જ્ઞાન વિના જ્ઞાન સંપૂર્ણ થાય જ નહીં. "ગીતા પછી મને ગણિત સૌથી પ્રિય છે" એમ તેઓ વારંવાર કહે છે. વિનોબાનું એ ગણિત એમને નાનપણમાં માથું દુખતું ત્યારે એકાગ્રતા સાધી માથું મટાડવા કામ લાગતું; મોટપણમાં એ ગણિત આધ્યાત્મિક વિચારો સમજાવવાનું સાધન બન્યું. તેઓ કહેશે: "કામ ઓછું હશે પણ તેનું અભિમાન નહીં હોય તો ઓછું કામ પણ ઝાઝું થઈ રહેશે. અને વધુ કામ કર્યું હશે, પણ તેનું અભિમાન મનમાં હશે તો તેનું મૂલ્ય ઘટી જશે. ૪ શેર સેવા કરી હોય અને અભિમાન ૪૦ હોય તો સેવાનું મૂલ્ય ૪ તોલા થઈ જશે, પણ એક જ તોલો સેવા શૂન્ય અભિમાનથી કરી હશે તો ભાગમાં શૂન્ય હોવાથી એક તોલાની શક્તિ અનંત થઈ જશે." એ જ ગણિત વિનોબાને આજે દેશના ભૂમિહીનોને સારુ કેટલી જમીન જોઇએ તેના હિસાબ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. એ જ રીતે વિનોબાના જ્ઞાનયોગની વાતો ઘણી થઇ શકે એમ છે. સંગીત અને ચિત્રકળાનો પણ તેમને શોખ અને પરખ છે. આ બધું જ્ઞાન મેળવવામાં વિનોબાને એકાગ્રતાએ બહુ મોટી મદદ કરી છે. એકાગ્રતાને લીધે તેઓ કલાકો સુધી અતૂટ કાંતે, વાંચતા હોય ત્યારે કોઈ આવ્યું હોય તો કેટલીય વાર સુધી એમને ખબર પણ ન પડે કે કોઈ પાસે ઊભું છે. એકાગ્રતા જેટલી જ મદદ અનિચ્છાએ પણ કરી છે. જ્ઞાન માટે જેમ યાદશક્તિની જરૂર છે, તેમ જ સાધનામાં નિરુપયોગી એવી વસ્તુઓ ભૂલવાની કળાની પણ જરૂર છે, એમ તેઓ માને છે અને એ કળા તેમણે સાધી છે.

પરંતુ વિનોબા એકલા જ્ઞાનયોગી જ નથી. કર્મયોગી પણ છે. એમના કર્મયોગનું એક મૂળ સૂત્ર છે: "તમે જેની સેવા કરો છો તેના જેવા થાવ." મા દીકરાને તેડવા માગતી

હોય તો વાંકી વળ્યા વિના તે દીકરાને ઊંચે નથી લાવી શકતી. સેવક જનતાને ઊંચે લાવવા માગતો હોય તો જનતાની સાથે, દરિદ્રનારાયણ સાથે સમરસ થયા વિના તેમ કરી નથી શકવાનો. આ સૂત્રમાંથી જ વિનોબાનો આખો જ્ઞાનયોગ ખડો થયો છે. આને આધારે જ વિનોબાની ગામડાંની બત્રીસ વર્ષની સેવા મંડાઈ છે. એને આધારે જ એમના સ્વાવલંબન, ઋષિખેતી અને કાંચનમુક્તિના પ્રયોગ થયા છે. એમણે વિચાર્યું : મારી આસપાસ સૌથી ગરીબ કોણ છે ? રેંટિયો ચલાવીને ગુજરાન ચલાવનારી કેટલીક મુસલમાન વિધવા બેનો એમને મળી. વિનોબાએ નક્કી કર્યું : તકલી ચલાવીને કેમ જીવી ન શકાય ? સંપૂર્ણ એકાગ્રતાથી આસન પરથી જરા સરખા ખસ્યા વિના તેઓ સવારથી સાંજ સુધી તકલી ચલાવતા. તકલીમાં રહેલી બધી શક્તિનો તેમણે આવિષ્કાર કર્યો, પણ એને પરિણામે દિવસને છેડે એમને પાંચ કે સાત પૈસા રોજી મળતી. એમણે નક્કી કર્યું હતું કે પાંચ પૈસા કમાઈશ તો સવા પાંચ પૈસાનો ખર્ચ નથી કરવો. રોટલો અને મીઠું ખાધું છે. સૂકો રોટલો અને ભાજી ખાધી છે. શરીર ક્ષીણ થયું, પણ પ્રયોગ ક્ષીણ ન થયો.

પણ કાંતવામાં શ્રમ પૂરો ન થાય. સૌથી વધુ મહેનતનું કામ કરનાર સાથે તાદાત્મ્ય કેમ કરી સાધવું ? અકોલા જેલમાં એમને એની તક મળી ગઈ. પથ્થર ફોડવાનું કામ એમણે હાથે ફોલ્લા પડ્યા, લોહી નીકળ્યું, ત્યાં સુધી કર્યું. એક કલાક નહીં, બે કલાક નહીં, કલાકોના કલાકો સુધી; એક દિવસ નહીં, બે દિવસ નહીં, મહિનાઓના મહિનાઓ સુધી.

એ જ રીતે સૌથી હલકા ગણાનાર ભંગી સાથે તેઓ જાતે ભંગી બન્યા. વર્ષો સુધી એમણે લગભગ એકલે હાથે પોતાના પાડોશના ગામ, સુરગામમાં સફાઈ કરી છે. કામમાં એમણે આનંદ લીધો છે, કામને જ તેમણે પૂજા માની છે.

અને હાથ અને મસ્તિષ્કના આવા અપૂર્વ સંયોગની સાથે હૈયું પણ ભક્તિરૂપે ઉભરાઈને આવી મળ્યું છે. ભક્તિ એટલે ટીલાં-ટપકાં કે આરતી, ધૂપદીપ નહીં. ભક્તિ એટલે ભૂતમાત્ર પ્રત્યે સમ્યક્‌દૃષ્ટિ, દરેકમાં પોતાનું રૂપ જોવું, પોતાના 'રામ' નિહાળવા. ફૂલની સુવાસમાં તો ઈશ્વર સૌ કોઈને દેખાય, પણ કાંટાની અણીમાં ઈશ્વર દેખાય એ ફક્ત સાચો. સજ્જનની સજ્જનતામાં તો ઈશ્વર સૌને દેખાય, પણ દુર્જનતામાં પણ જેને ઈશ્વરની ઇચ્છા પાર પડતી લાગે તેની ભક્તિ સાચી. આવી ભક્તિ કસોટી આવે ત્યારે જ પરખાતી હોય છે. ઉત્તરપ્રદેશમાં વિનોબાની એવી એક કસોટી થઈ હતી. કોઈ સાથી પાસે નહોતું. બધાં જમવા ગયાં હતાં. એવે સમયે કોઈ એક જુવાનિયો એમની પાસે આવ્યો. રાતીચોળ આંખે જાણે કે પહેલેથી ગોખી રાખ્યું હોય એમ એ બોલ્યો : "વિનોબા ! હિન્દુસ્તાનના ટુકડા સવા દીધા એટલા માટે ગાંધીજીની જે વલે થઈ એ જ ભૂમિના ટુકડા કરાવો છો માટે તમારી થવાની છે, એ યાદ રાખજો. આજે તો હું તમને પહેલી અને છેલ્લી સૂચના આપવા આવ્યો છું, પણ હવેથી આવીશ તો રિવોલ્વર લઈને આવીશ." બોલતાં તો એ બોલી ગયો; પણ પછી એને થયું હશે કે કોઈ સાંભળી જશે તો મને પકડશે એટલે એણે ત્યાંથી નાસવા માંડ્યું. પરંતુ નાસતા માણસના કાને જે શબ્દો પડ્યા એ આજે પણ આપણને પાવન કરે તેવા છે. વિનોબા એ માણસને કહેતા હતા: "ભાઈ, તું જરા થોભ તો ખરો, તારામાં હું મારા રામનાં દર્શન કરું છું, તને પ્રણામ કરી લઉં." પોતાને મોતની ધમકી આપનાર માણસમાં પણ જેને પોતાના 'રામ'નાં દર્શન થાય એ ભક્તયોગી.

આમ, વિનોબાના જીવનમાં જ્ઞાન, કર્મ, અને ભક્તિનો ત્રિવેણીસંગમ થયો છે. જીવનચરિત્રની વાત અહીં નથી કહેવી. ચરિત્ર કરતાં ચારિત્ર્ય મહાન છે.

卐

એ માન વસ્ત્રોને છે !

ચન્દ્રકાન્ત, મ. ગજ્જર એમ. એ.

એક ઉમરાવની આ વાત છે.

એ ઉમરાવને એક મિત્ર. મિત્ર જ્ઞાનડાહ્યો ને વ્યવહારડાહ્યો હતો, ને ઉમરાવને આવા જ્ઞાનડાહ્યા અને વ્યવહારડાહ્યા–એવા ચિત્રવિચિત્ર સ્વભાવના માણસોની મંડળી જમાવવાનો શોખ હતો. એટલે પોતાના શોખને પોષવા તે આવા માણસોનેય નભાવતો, ને ખરું પૂછો તો એની આવા વિધવિધ સ્વભાવવાળા માણસોની મંડળી ય પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ હતી.

એમાંય ઉમરાવને પેલા મિત્ર પર વધુ ભાવ હતો. એના જ્ઞાન અને ડહાપણ માટે માન હતું ને એથી એ એના પ્રત્યે કૂણી લાગણીય રાખતો.

પણ મિત્ર જુદી જ પ્રકૃતિનો માણસ હતો. પૈસા ખાતર કે નોકરી ખાતર માલિકની દરેક બાબતમાં હાજી હા જ ભણવાનું એના સ્વભાવમાં નહોતું કે ઉચ્ચ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં ધન–સ્થાનનું જીવનમાં મહત્ત્વ વધારવામાં એ માનતો નહોતો, એટલે જ્યારે જ્યારે ઉમરાવને ત્યાં કોઈ પ્રસંગ હોય, ઉમરાવે બોલાવ્યો હોય, ત્યારે ત્યારે હંમેશાં એ પોતાનાં રોજિંદા ને સાદાં વસ્ત્રો પહેરીને જ જતો. ઉમરાવે કદીય એ બાબત માટે વાંધો લીધો નહોતો.

પરંતુ, ઉમરાવની એ મંડળીના અન્ય સભ્યો હંમેશા ઠાઠથી અને દબદબાથી જ સભાઓમાં જતા. એમને પેલાનું વર્તન ખૂંચતું ને એ બાબત જ્યારે પણ લાગ મળે ત્યારે ઉમરાવના ધ્યાન પર લાવી અવશ્ય ટીકા કરતા જ. ઉમરાવ શરૂઆતમાં તો એ બાબત પ્રત્યે બેધ્યાન જ હતો પરંતુ પછી એને ય થયું, ના, વાત કાઢી નાખવા જેવી નથી, એ પોતાના મોભા અનુસાર ઠાઠ તો રાખવો જ જોઈએ.

એટલે જ્યારે એક વાર એ ઉમરાવે કોઈ કારણસર મોટી મિજબાની ગોઠવી ને તેમાં મંડળીના સૌ સભ્યોને હાજર રહેવાનું જણાવ્યું, ત્યારે પેલા મિત્રને ખાસ પાસે બોલાવી સૂચવ્યું, 'વસ્ત્રો જરા સારાં પહેરીને આવજો, મિજબાનીમાં સાદાં વસ્ત્રો શોભે નહિ.'

પેલો મિત્ર ઉમરાવને આજ પહેલી વાર આમ કહેતો સાંભળી અચરજ પામ્યો. પણ પરિસ્થિતિ પામી ગયો. એ તો ચૂપ જ રહ્યો.

ને પેલી મોટી મિજબાનીના દિવસે, સૌએ જોયું તો પેલો મિત્ર ઉમરાવ જેવાં જ ભારે ને કિંમતી વસ્ત્રો પહેરી હાજર થયો. એની વસ્ત્ર પહેરવાની છટા જોઈ મંડળીના અન્ય સભ્યોય નવાઈ પામ્યા. ઉમરાવ ખુશ થઈ બોલ્યો: 'વાહ, આવી રીતે સુસજ્જ થઈને આવે. તો સૌ બોલાવે ય ખરા–માન પણ આપે ! મિત્ર પોતાનાં વસ્ત્રો ભણી દૃષ્ટિ નાખી મનશું બબડ્યો: 'હં.'

ને મિજબાનીમાં ભાતભાતની પીરસાયેલ વાનગીઓ સૌએ ખાવાની શરૂ કરી ત્યારે; પેલા મિત્રે હાથની બાંયોને વાનગીઓ તરફ લંબાવી મોટેથી કહ્યું: 'ખાવ, ખાવ ! આ બધું તમને છે.'

મિજબાનીમાં આવેલ સૌ એનો અવાજ સાંભળી એને તાકી રહ્યા, કોક ટીખળીખોર મજાકમાં બબડ્યો ય ખરો; 'જ્ઞાનડાહ્યો છે ને ! એટલે ભાઈનું ફરકી ગયું લાગે છે !'

ટીકા સાંભળી લેતો મિત્ર બોલ્યો: 'ફટકી' નથી ગયું ભાઈ ! ખરું કહું છું. આ બધું માન મને–નથી મળતું. આ તો આ–કિંમતી–વસ્ત્રોને–મળે–છે. ખરું કહેજો, હું સાદાં વસ્ત્રો પહેરીને આવ્યો હોત તો આપ સૌ મને આ મિજબાનીમાં આવવા દેત ?'

ને સૌને ચૂપ જોઈ આગળ ચલાવ્યું; 'એટલે જ હું વસ્ત્રોને એમ કહેતો હતો.' કહી સડસડાટ એ મિજબાની છોડી જતો રહ્યો

★

ગ્રન્થ–સ્વીકાર

ગુજરાત પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિ૦,: વડોદરા

દુરગાબાઈ [પાચ એકાંકી નાટકો]

લેખક : રસેન્દ્ર દેસાઈ

પ્રકાશક : નિવેદિતા ર. દેસાઈ

નવયુગ બંગલો, લાલબાગ રોડ, વડોદરા.

મુખ્ય વિક્રેતા : ગુજરાત પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ, લિ૦, વડોદરા

પૃ. ૨૫૦, કિંમત રૂ ૫=૦૦

બ્રહ્મશિલા

લેખક : રમેશ જોષી

પ્રકાશક : ગુજરાત પુસ્તકાલય સ. સ મંડળ લિ૦, વડોદરા

પૃ. સંખ્યા ૪૪૪; કિં. રૂ. ૫=૦૦

યજ્ઞ પ્રકાશન : વડોદરા–૧

ભગવાન બુદ્ધ [સારરૂપ ભાવદર્શન]

લેખક : શિવાજી ન. ભાવે

પ્રસ્તાવના : સ્વામી આનંદ

પૃ. સંખ્યા ૧૫૬; કિંમત ૧=૫૦.

સ્ત્રી–પુરુષ સહજીવન

લેખક : દાદા ધર્માધિકારી

પૃ. સંખ્યા ૧૬૪; કિં ૧=૫૦

*

સબરસ (ભા. ૧)

લેખક : ડૉ. કાન્તિલાલ અ. શાહ

પ્રકાશક : ડૉ. કાન્તિલાલ અ. શાહ

"ઉપકાર", પાટાની પસે

નવરંગપુરા, અમદાવાદ–૯

પૃ. સંખ્યા ૨૦૦; કિં. ૧=૫૦

ઝાડા, મરડો અને સંગ્રહણી માટે

એન્ટિ ડીસેન્ટ્રોલ

એન્ટિ ડીસેન્ટ્રોલ એ અનુભૂત અને તાત્કાલિક ફળ આપનાર આયુર્વેદિક બનાવટ છે. ઇન્દ્રિજવ, કડાછાલ, બીલીગર્ભ, નાગરમોથ, સૂંઠ વગેરેના ઘનસત્વ અને અહિફેન તથા પર્પટીના યોગમાંથી બનાવેલ છે. અતિસાર, મરડો અને સંગ્રહણી

અતિસાર કે જેમાં પાતળા પાણી જેવા અને વારંવાર દસ્ત થતા હોય, મરડો કે જેમાં લોહી અને પરવાળો, પેટમાં ચૂંક સાથે વારંવાર થોડો થોડો ઝાડો થતો હોય, તેમજ સંગ્રહણી કે જેમાં કોઈ વખત પાતળા, કઠણ, કાચા અગર પાકા દસ્ત થવા, ખાધેલું અનાજ પાચન થયા વિના ઝાડા સાથે નીકળી જવું, દિવસ થાય પાછા બંધ રહે, વળી પાછા ઝાડા થાય તેમજ કોલેરા વગેરે રોગોમાં આ દવા તરત જ ફાયદો કરે છે.

આ બનાવટ જંતુઘ્ન, દીપન, પાચન અને આંતરડાંને મજબૂત કરનારી છે. સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક સર્વે માટે અત્યુત્તમ છે.

૨૪ ગોળી બા. ૧ નો રૂ ૧, ૨૫૦ ગોળીના રૂ ૮

ઊંઝા ફાર્મસી, ઊંઝા. (ઉ. ગુજરાત)

મુંબઈ રાજ્યના સેલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ :–ઊંઝા ટ્રેડીંગ કંપની : રીલીફ રોડ, હાજા પટેલની પોળ, અમદાવાદ.

અનુસંધાન પૃ. ૨૧૬]
દેત અને તે કાંતણુ–થિયેટર ! એક વાર એક જણે તેમને પૂછ્યું : "તમને વડા પ્રધાન થતાં કોણ રોકે છે?"..."તમે આગળ આવશો તો તમારો કોણ વિરોધ કરવાનો છે?" ગાંધીજીએ તરત જવાબ આપ્યો: "તમે જ પ્રથમ તો !"

કાર્લ માર્કસે વિધાન કર્યું છે કે આપણા વિચારો, સંસ્થાઓ, નૈતિક મૂલ્યો, કેળવણી, કળા; પ્રણાલિકા, સાહિત્ય વગેરે બધું આપણી આર્થિક પરિસ્થિતિ ઉપર અવલંબે છે. ગાંધીજીનું માનવું હતું કે જેવા આપણે તેવું આપણું વાતાવરણ. માર્કસ હાથનું કામ બધું મશીન પાસે કરાવવા માગતા હતા. હાથ ઉપર આધાર રાખવાથી જ કારીગર ગુલામ બન્યા છે અને એને ગુલામીમાંથી મુક્ત કરવાનું કામ મશીનનું છે એમ માર્કસ કહેતા. પરંતુ ગાંધીજીના મત મુજબ મશીન જ માણસને ગુલામ બનાવે છે, કેવળ હાથનો બુદ્ધિપૂર્વક કલાત્મક રીતે ઉપયોગ કરવાથી જ કારીગર સાચી સ્વતંત્રતા તથા સુખ મેળવી શકે. માણસના શરીરમાં એક આત્મા છે જે વાતાવરણથી અલિપ્ત અને મુક્ત છે, માણસ જો આ હકીકતથી જાગૃત હશે તો તેના ઉપર વાતાવરણની કોઈ અસર નહિ થાય અને તે પોતાના આત્માના અવાજને ઓળખીને જ ચાલશે. માણસનો દેહ નાશવંત છે પરંતુ આત્મા મુક્ત છે, અને તેના ઉપર કોઈનું રાજ્ય ચાલી શકતું નથી. ગાંધીજીને મન આ વાત કોઈ મતમતાંતરની નહોતી પરંતુ અનુભૂતિની હતી, અનુભવસિદ્ધ હતી. આજના સમાજને ટ્રસ્ટીશીપ તરફ વાળવા માટે યોગ્ય રીત (technique) હાંસલ કરવાની જરૂર છે. દુનિયામાં જે બને છે તે કેવળ આર્થિક કારણોને લીધે નથી બનતું, દરેક બનાવ પાછળ વિશ્વનિયંતાનો હાથ હોય છે અને તેની ઇચ્છા મુજબ બનાવો બન્યે જાય છે. દુનિયામાં લડાઈઓ થાય છે તે પણ કેવળ આર્થિક કારણોને લીધે કે ખાનગી મિલકતની પ્રથાને લીધે નથી થતી. હિંદમાં રાજપુતોની લડાઈઓ આર્થિક કારણોને લીધે થયેલી? ખાનગી મિલકતની પ્રથાને લીધે થયેલી? વિગ્રહો નાબૂદ કરવા આપણે આત્મવિજયી થવું પડશે, આપણામાંથી દ્વેષ, વેર, ઝેર, લોભ, તૃષ્ણા વગેરે નાબૂદ કરવાં પડશે; આપણે આપણી સામે યુદ્ધો માંડવા પડશે. અને દેશ–વિદેશમાં પ્રેમની ભાવના ફેલાવવી પડશે. માર્કસ એમના આખરી ધ્યેય તરીકે ઇચ્છે છે તેમ એકવાર જો દુનિયામાં દરેક વસ્તુનું વિપુલ ઉત્પાદન થઈ જાય તો પણ દુનિયામાં સંતોષ યા શાંતિ નહિ પ્રવર્તે. શાંતિ મેળવવા માટે માણસજાતે આત્મવિજેતા જ થવું પડશે. સાચા સમાજવાદી થવા માટે માણસને ઈશ્વરમાં પૂરો વિશ્વાસ હોવો જોઈશે, તે વિના કેવળ બુદ્ધિ એને અણીને સમયે દગો દેશે. સાચા સમાજવાદીનાં શસ્ત્રો અહિંસા, પ્રેમ, સત્ય અને સત્યાગ્રહ હશે, તે સિવાય કદી સાચો સમાજવાદ, જેમાં માણસ સુખી અને શાંત જીવન ગાળી શકે તે, હાંસલ નહિ થઈ શકે. સત્યાગ્રહ જ એક એવું અમોઘ શસ્ત્ર છે જે સમાજને રાજકીય, આર્થિક અને નૈતિક દૂષણોમાંથી બચાવી શકશે. જેણે સમાજવાદ સ્થાપવો છે તેણે પોતે પોતાથી જ જનસમુદાયના હિત ખાતર આત્મબલિદાનની શરૂઆત કરવી પડશે, કેવળ ચર્ચાની નાવ કોઈને પાર નહિ ઉતારે.

*

સદાચાર સમિતિ

શ્રી. નંદાજીએ સદાચાર સમિતિની સ્થાપના કર્યા પછી હમણાં હમણાં એના પડઘા પડવા માંડ્યા છે. ખુદ કોંગ્રેસમાં જ એક જૂથ એવું છે જે આ સમિતિની વિરુદ્ધ પ્રચાર કરી રહ્યું છે. એમની દલીલ છે કે નંદાજીએ આ પ્રવૃત્તિને સરકારી તંત્રથી અલગ રાખી છે

તેમ જ કોંગ્રેસ સંસ્થાથી પણ અલગ રાખી છે, તો આ રીતે નંદાજીને પક્ષની બહાર બીજું મંડળ ઊભું કરવાનો શો હક્ક હોઈ શકે?

મુદ્દો સમજી શકાય એવો છે કે શ્રી. નંદાજી કોંગ્રેસ તથા સરકારના સભ્ય હોવાથી તેમણે કોંગ્રેસ તથા સરકારની પાંખમાં રહીને જ કામ કરવું જોઈએ તેમ જ તેમની પ્રવૃત્તિમાં પક્ષના બીજા સભ્યોને પણ ફાળો આપવા દેવો જોઈએ. છતાં બીજી રીતે વિચારીએ તો, આ પ્રવૃત્તિ પક્ષના 'બહુરત્નો'ની કે સરકારી 'પ્રજાસેવકો'ની છાયાથી બચીને ચાલે તો હિંમતભર્યાં અણધાર્યાં પરિણામો ન લાવી આપે? પક્ષ અને સરકાર બન્ને ભ્રષ્ટાચારીઓથી મુક્ત તો નથી જ. તો પછી આ પ્રવૃત્તિને અલગ રીતે ચાલવા દેવામાં શો વાંધો છે!

કેટલાકની દલીલ એવી પણ છે કે દેશમાં નામ કમાવા તથા ભવિષ્યમાં વડાપ્રધાનનું પદ પોતા માટે ચોક્કસ બનાવવા શ્રી. નંદાજી આ પ્રવૃત્તિ હાથમાં લઈ બેઠા છે: આ પ્રવૃત્તિ પાછળ એમનો હેતુ સેવાને બદલે રાજકીય છે અને માટે જ એ બીજાને સાથમાં નથી લેતા. દલીલ ખાતર પણ એમની વાત સ્વીકારીએ, છતાં શું થઈ ગયું! શ્રી. નંદાજીને આમ આગળ આવવું હશે તો દેશને કંઈક કરી બતાવવું પડશે. ને બીજાને આવાં કામો કરતાં કોણ અટકાવે છે? અત્યાર સુધીમાં ઘણાય ગૃહ-પ્રધાનો થઈ ગયા, કોણે ભ્રષ્ટાચાર સામે આમ બાથ બીડી? ભ્રષ્ટાચાર સામે લડવા માટે શ્રી. નંદાજીને વખતે જાનની બાજી પણ લગાવવી પડશે. 'મામકા'ઓને નારાજ કરવા પડશે, એમની ખફામરજી વહોરવી પડશે, અને કેટલાયને દુશ્મન પણ બનાવવા પડશે; અને વખતે પોતાને અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થવું પડશે: આ બધાંમાંથી પાર નીકળી શ્રી. નંદાજી જો ભ્રષ્ટાચાર નાબૂદ કરવામાં સફળ થશે તો એમણે હિંદને પચાસ વર્ષ આગળ કુદાવ્યું ગણાય. અમેરિકાને આઝાદી મળ્યા પછી ભ્રષ્ટાચાર સામે લડતાં લગભગ પચાસ વર્ષ લાગ્યાં હતાં. જૂથબળ, પક્ષાપક્ષી કે કેવળ પ્રચારના જોર પર કૂદવા કરતાં તો કંઈક કરી બતાવીને પોતાની લાયકાતનું પ્રદર્શન કરવું એમાં શું ખોટું? લાયકાત હોય તો વડાપ્રધાન થવાનો સૌને હક્ક છે.

ખરી રીતે આવી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને આવા પ્રત્યાઘાતી વલણોથી ન જોવી ઘટે. એના અમલમાં કંઈ ખામી જણાય તો તે અંગે રચનાત્મક સૂચનો કરવાં જોઈએ. આ ભ્રષ્ટાચાર સામે કામ લેતી વખતે શ્રી શ્રીપ્રકાશજીની વાત ખ્યાલમાં રાખવા જેવી છે: સરકારી તંત્રો નીતિ તથા 'પ્રોસીજરો' જ એવા રાખે છે કે એ તુમારશાહીથી હારી પ્રામાણિક માણસને પણ પોતાનું કામ કરાવવા સામે ચાલીને લાંચ આપવી પડે છે. જ્યાં સુધી આનો ઉપાય નહિ થાય ત્યાં સુધી ભ્રષ્ટાચાર સામેની ઝુંબેશ સફળ થઈ શકશે નહિ.

તા. ૨૫-૯-૬૪

❋

'પ્રસ્થાન'ના ગ્રાહકોને

દીવાળી નજીક આવે છે એટલે, અને હવે વર્ષ પણ પૂરું થાય છે એટલે, જે ગ્રાહકોનું લવાજમ બાકી હોય તેમને વિનંતી છે કે બનતી ઉતાવળે બાકી નીકળતું લવાજમ મ. ઓ.થી મોકલી આપે.

નગરચર્ચા

નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી

['નગરચર્ચા'માં સાંભળીને રજુ કરેલા વિચારો સાથે લેખક કે સંચાલક સંમત છે એમ નથી તેમ જ તે વિચારોની જવાબદારી પણ તેમની નથી. —સંચાલક]

- જે રીતે શ્રી. લાલ બહાદુર શાસ્ત્રીએ એ. આઈ. સી. સી.ની મિટીંગને હેંડલ કરી તે ઉપરથી લાગે છે કે એ દેશનું સુકાન બરાબર રીતે સંભાળી શકશે.
- કાળાં નાણાં માટે દરોડા પાડવા સરકારને ફિલ્મ કલાકારો જ મળ્યા ? મોટા મૂડીદારોને ત્યાં પાડ્યા હોત તો કંઈ હાથ પણ લાગત !
- એક્ટરોના છુપાવેલા પૈસા તો કબાટમાં પડ્યા રહેવાના; દસ વર્ષેય પાંચ લાખના પાંચ લાખ જ નીકળે, કર્યાં તો ઓછા નીકળે એ કંઈ ભાવ ઉપર ઝાઝી અસર ન કરે, કોઈ શેઠિયાના હાથમાં એ પૈસા પડ્યા હોત તો વરસમાં પાંચ વાર એ પૈસા ફેરવી પચીસ લાખની હેરફેર કરે !—એ ભાવ વધારે, એના પર જ દરોડો પાડવો જોઈતો હતો.
- સરકારે માથાદીઠ સો ગ્રામ તેલ આપી પ્રજાની ક્રૂર મશ્કરી કરી છે.
- સરકાર તો લોકોને ધરમ સાચવવા તેલ આપે છે.
- લોકોએ સરકાર પાસે તેલ લઈને દર શનિવારે હનુમાનજીને ચડાવી દેવાનું !
- પૈસાદારોનું તો ઠીક પણ જે ગરીબ બિચારા રોજનું એક આનાનું તેલ લઈને ખાતા હતા તે મુસીબતમાં મુકાઈ ગયા એમને હવે કોઈ તેલ નથી આપતા.
- અમે તો પહેલીએ પગાર આવે એટલે દસમી સુધીમાં પાછલા મહિનાના જેને જે આપવાના હોય તે આપી દઈએ અને પછી દસમીથી પાછું પહેલી સુધી ઉધાર ચાલે. હવે શું કરવું ? ખાંડ લેવા જઈએ તો તે રોકડા માગે, ગોળ લેવા જઈએ તો તે રોકડા માગે, તેલ લેવા જઈએ તો તે રોકડા માગે ! .. બધું ખરીદવા રોકડા પૈસા લાવવા ક્યાંથી ?
- લોકોને સરકારનાં નિવેદનોમાં એવો પાકો વિશ્વાસ બેસી ગયો છે કે જે વસ્તુ માટે સરકાર એમ કહે કે 'એનો પુરતો જથ્થો છે" કે તરત લોકો ખરીદવા એના પર દરોડો પાડે !
- માલ તો બજારમાં છે પણ સરકારે ભાવ બાંધ્યા છે એટલે વેપારીઓ બહાર નથી કાઢતા,
- સરકાર ભાવ ઉપરથી અંકુશ ઉઠાવી લે તો ઢગલાબંધ તેલના ડબા બજારમાં ખડકાઈ જાય.
- પ્રજાની આંતરડી તતડાવીને કમાનારા વેપારી નથી પણ રાક્ષસ છે.
- ગરીબોનું લોહી ચુસી કમાવા માગતા વેપારીઓને દેશદ્રોહી જાહેર કરો.
- ભુટ્ટો ને અયુબખાન જે ભાષણો આપે છે તે ઉપરથી તો લાગતું નથી કે એમને હિંદ સાથે બેસી શાંતિથી કાશ્મીરનો પ્રશ્ન ઉકેલવો છે
- આ આપો, પેલું આપો, પણ ક્યાંથી ? લોકોને કામ કરવું નથી ને સરકાર, પાસે માંગ માંગ કર્યા કરે છે. સરકાર કુવામાંથી લાવી આપે ? કુવામાં હશે તો હવાડામાં આવશે ને !
- ગામડાંને સમૃદ્ધ કર્યા વગર હિંદુસ્તાન આબાદ નથી બનવાનું.
- પ્રજા કમર કસી મહેનત કરે તો આપણે ચળવળ કરી કહેવાય, નહીં તો આપણી ચળવળો ખાલી સળવળો જ જાણવી.

રાષ્ટ્રની

આઝાદી અને આબાદીની પ્રાપ્તિ માટે

નાની બચત યોજનામાં નાણાં રોકો

નેશનલ ડિફેન્સ સર્ટિફિકેટ
ડિફેન્સ ડિપોઝિટ સર્ટિફિકેટ

એન્યુઈટી સર્ટિફિકેટો, સી.ટી.ડી. અને પોસ્ટ ઓફિસ બચત ખાતાંમાં નાણાં રોકો

ગુજરાત સરકારના માહિતી ખાતા તરફથી પ્રકાશિત.

પ્રસ્થાન

વર્ષ ૪૦ અંક એક

આદ્યતંત્રી
રા૦ વિ૦ પાઠક

સંચાલક
ર૦ કે૦ મિસ્ત્રી

કારતક ૨૦ ૨૧

મૂલ્ય સવા રૂ.

ઉદયશંકર

નૂતન વર્ષાભિનંદન

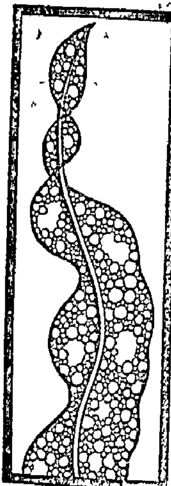

સર્જનહારની સ્વપ્નસૃષ્ટી જેવા મનોહર

સન્ફોરાઈઝડ પોપલીન
ક્રોવ્ડ ફ્રીન્ક, બ્લૂ બર્ડ, એવર બ્રાઈટ, ગુડ શાઈન,
ખમીશ માટે
સ્ટ્રાઈપ, ડેબી, ચેક, પાયજામા,
ધોતી પ્લેટિનમ, મશહૂર
મર્સરાઈઝડ લોન ૫૫૩૧
સૂટ માટે ગેબર્ડીન
રૂમાલ
પ્રિન્ટ્સ
છાપેલી લોન, વોયલ, પોપલીન, સ્ક્રીન પ્રિન્ટ ભાતી
વણાટમાં રંગીન બુટ્ટા
૨ X ૨ ફેન્સી ફુલ વોયલ, લીનોં તથા બુટ્ટાઓ

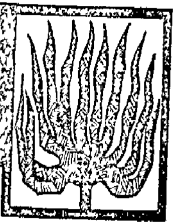

·SANFORIZED·

Arvind Quality

અરવિંદ મિલ્સ લિમિટેડ,
અમદાવાદ-૨

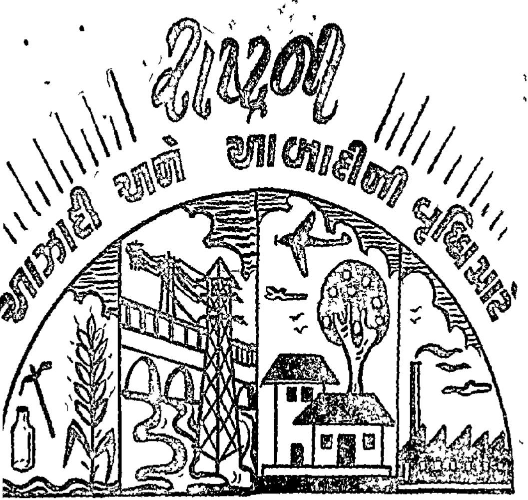

નાની બચત યોજનામાં નાણાં રોકો

નેશનલ ડિફેન્સ સર્ટિફિકેટ
ડિફેન્સ ડિપોઝિટ સર્ટિફિકેટ

એન્યુઇટી સર્ટિફિકેટો, સી.ટી.ડી. અને પોસ્ટ ઓફિસ બચત ખાતાંમાં નાણાં રોકો

ગુજરાત સરકારના માહિતી ખાતા તરફથી પ્રકાશિત

BUY

SARASPUR FABRICS

and Be Satisfied

Long-Cloth, Shirtings, Poplins, Crepes, Dhoties and Sarees

SARASPUR for Qualities
SECOND to None

THE SARASPUR MILLS LIMITED

SARASPURD ROA

AHMEDABAD - 2

Phone No. 24901, 24952 & 22815 Telegram: "RUPSARAS"

POPLINS

SHIRTINGS

Mercerised DHOTIES

Printed VOILES & LAWNS

"SANFORIZED"

RAIPUR MILLS LTD.

AHMEDABAD

INSIST ON

New Cotton Mills Fabrics

Choice Qualities in
Attractive Designs and
Matching Colours.

: OUR SPECIALITIES :

Mercerised Satin Duck,
Mercerised 'ANCO' Suitings,

TERYLENE COTTON Suitings,
Sanforized Gaberdine Suitings,

Sanforized Poplins,
Shirtinges and Long Cloth ect.

THE AHMEDABAD NEW COTTON MILLS COMPANY LTD.

Post Box No. 9 AHMEDABAD

प्रस्थान

दृष्टिपूतं नस्येत् पादम् ॥ કારતક સંવત ૨૦૨૧ પુ. ૭૯ : અંક ૧

બે મંત્ર

અનંત ને શાશ્વત—
બેઉ પાંખે
ઊડયે રહો આત્મ-વિહંગ મારા !
અનંત ?
—હાં તો ડગે ડગે હા
કથા રહી અંતની, ખૂટવાની,
બધાયનો અંત, બધુંય ખૂટે;
પ્રત્યેક આ સાન્ત પદાર્થ કેરી
વિષાદને ગહ્વર ભારનારી
આ નાનકી સારી સૃષ્ટિને જો—
અનંત હે, સંગ હું તાહરો દઉં,
નિર્વાણ આ સાન્તનું શાશ્વતે લહું.
અને ક્ષણોની ઘટમાળ ભેદી,
એ કાળના હસ્ત વિનાશરંગ્યા
થંભાવી—
આ મૃત્યુની દેહલીને
વટાવી ઊભું ચિર શાશ્વતીના
એ પ્રાંગણે—
ઈશની મંગલાશિષે
રચી રહું આલય ભવ્ય તારું,
બે મંત્ર લૈ—
અનંત ને શાશ્વત:
દેવદેવ !

સુન્દરમ્

સમયની સાથે સાથે...

નટવરલા ર. મિસ્ત્રી

અણુબૉંબ

ચીને અણુખખતરો કર્યા પછી ભારતે પણ અણુબૉંબ બનાવવો એવો મત ભારતમાં પ્રચલિત થતો જાય છે. ભારત અણુબૉંબ દોઢ વર્ષમાં બનાવી શકે એમ છે એ તો શ્રી. ભાભાએ જાહેર કર્યું જ છે. એક અણુબૉંબ (હિરોશીમા પર ફેંકેલો ને ટાઇપનો) રૂપિયા ૧૭ા લાખના ખર્ચે તૈયાર થઈ શકશે, તે પણ એમણે જાહેર કર્યું છે. પરંતુ હિંદ શાંતિની નીતિને વરેલું છે અને નિઃશસ્ત્રીકરણની નીતિને વધુ પ્રચલિત કરવા તરફ ઝોક આપે છે. ભારત સરકારની માન્યતા એ પણ છે કે અણુયુદ્ધ ખેલાય તો દુનિયા આખી તેમાં નાશ થઈ જશે, તેમાં કોઈ વિજયી નહીં નીવડી શકે, આથી કોઈ દેશ અણુશસ્ત્રો યુદ્ધમાં વાપરવાની હિંમત નહિ કરે. આ પરિસ્થિતિમાં અઢળક પૈસો ખર્ચી અણુબૉંબના ઢગલા કરવા નિરર્થક છે. ફક્ત ઍટમબૉંબ બનાવવાથી પ્રશ્ન પતી નથી જતો, સાથે સાથે એને ફેંકવાના તથા ખસેડવાનાં સાધનો પણ તૈયાર કરવા પડે જે; અત્યારે તો આર્થિક રીતે આપણા ગજા બહારની વસ્તુ છે. એ તૈયાર કરવા જતાં આપણો આર્થિક વિકાસ તદ્દન રૂંધાઇ જશે. અત્યારે આપણે અણુબૉંબ બનાવવો એટલે ગાલ પર તમાચો મારી ગાલ લાલ રાખવા જેવું છે. આ પરિસ્થિતિમાં ભારત સરકાર ઈશ્વરકૃપાથી જો આગામી પંદરવીસ વર્ષ શાંતિથી નીકળી જાય તો હિંદને આર્થિક રીતે સદ્ધર પાયા પર મૂકવા મુરાદ રાખે છે—અને એટલે જ એ અણુશસ્ત્રની દોટમાં પડવા નથી માગતી. આપણી અત્યારની આર્થિક પરિસ્થિતિ જોતાં સરકારની અણુશસ્ત્રની નીતિ વાંઝણી તો ન કહેવાય. જ્યાં દેશમાં ખાવાનાં જ સાંસાં હોય ત્યાં અણુબૉંબ શું કામના? વિકસતા દેશોએ નજીકના ભવિષ્યમાં યુદ્ધ નહિ થાય એવી શુભ કામના સાથે જ પ્રગતિ કરવી જોઈએ. એની આર્થિક પ્રગતિ માટે પણ કેટલાંક જોખમો તો ખેડવાં જ પડશે, વહોરવાં પડશે, અને તો જ દેશ ઉભો થઈ શકશે.

રશિયામાં સત્તા પલટો :

ખ્રુશ્ચોવના પતનના સમાચારથી હિંદમાં પણ એક આંચકો લાગી ગયો. છેલ્લા કેટલાક સમયથી ભારત રશિયાનાં સંબંધો સારી રીતે વિકસી રહ્યા હતા. આમાં ખ્રુશ્ચોવનો પણ મોટો ફાળો હતો. રશિયામાં સત્તાનાં સુત્રો હાથમાં લેતી નવી ત્રિપુટી—શ્રી. બ્રેઝનેવ, શ્રી. કોસીગીન અને શ્રી. મીકોયન—થી હિંદ અપરિચિત નથી, તેમ જ વાસ્તવમાં તો એ ખ્રુશ્ચોવની રાજકીય વારસદાર જેવી જ છે છતાં સત્તાનાં સુત્રો હાથમાં લીધા પછી ભારત સાથે કેવો વહેવાર રાખશે એ એક અટકળ તથા ચિંતાનો વિષય થઇ પડયો છે. એ તો હવે સાફ લાગે છે કે ખ્રુશ્ચોવનું પતન એમની ચીન પ્રત્યેની નીતિને લીધે થયું છે. રશિયા અને બીજા સામ્યવાદી દેશોમાં ચીનને વાળવાની ઈચ્છા જાગી છે, તેમ જ ચીન સાથેના સંબંધો સુધારવાની ઇચ્છા જાગી છે. મૉસ્કો પેકીંગ વચ્ચે જે ઉગ્ર મતભેદ હતો તે ડામવાની પણ આમાં વૃત્તિ દેખાય છે. અત્યારે તો રશિયાની નેતાગીરી પેકિંગ અંગે ભેદી મૌન સેવી રહી છે, પરંતુ રશિયા ચીન સાથે ઉગ્ર મતભેદ થતાં પહેલાં, ૧૯૬૩ માં જેવા સંબંધો હતા તેવા સંબંધો પુનઃ સ્થાપવા પ્રયત્ન કરશે એમ લાગે છે. આગામી વિશ્વ સામ્યવાદી પરિષદમાં

રશિયા ચીન સાથેના મતભેદો ઉપર ભાર ન પણ મૂકે, અને ચીન પ્રત્યે કંઈક નરમ વલણ પણ અખત્યાર કરે. યુરોપના ઘણા સામ્યવાદી દેશો રશિયા પાસે આવી અપેક્ષા રાખે છે, જેથી સામ્યવાદી જૂથમાં ભંગાણ પડવાને બદલે જૂથની શક્તિ વધે

જો રશિયા ચીન સાથેના સંબંધને સુધારે યા વધારે તો તેની અસર રશિયા–ભારત સંબંધ ઉપર શી પડશે તે આજે અટકળનો વિષય થઈ પડ્યો છે. રશિયાની નવી નેતાગીરીએ હિંદને ખાતરી તો આપી છે કે તે ક્રુશ્ચોવની નીતિને ચાલુ રાખવા માંગે છે તેમ જ ભારત–રશિયાના સંબંધો પણ યથાવત્ રહેશે, છતાં આ સંબંધો ભવિષ્યમાં કેવો ઝોક લેશે એ શું કહી શકાય? વખતે રશિયા ભારત પ્રત્યેની નીતિ ન બદલે પરંતુ ભારતને પહેલાં જેટલું અગત્ય આપવાનું ઓછું પણ કરે. ચીન સાથે રશિયાના સંબંધો સુધરતાં ચીન રશિયા ઉપર ભારત સાથેની નીતિમાં ફેરફાર કરવા દબાણ પણ કરે એ વખતે રશિયા કેવું વલણ અપનાવશે? ભારતને અપાતી લશ્કરી સહાય રશિયા વખતે બંધ ન પણ કરે પણ એને ધીમી જરૂર કરે, અને ભવિષ્યમાં વધુ નવી સહાયો આપતા અચકાય પણ ખરું. અથવા ભવિષ્યમાં રશિયાની લશ્કરી સહાય ચીન વિરુદ્ધ ન વાપરવી એવી પણ રશિયા શરત ન મૂકે? દરેક દેશની પરદેશનીતિ સાપેક્ષ હોય છે અને તે સમય સંજોગ અનુસાર બદલાતી રહે છે, માટે ભારત રશિયાના સંબંધો ગઈ કાલે હતા તેવા જ ભવિષ્યમાં પણ રહેશે એમ કેમ માની શકાય? ક્રુશ્ચોવ ઉપર એ પણ એક આક્ષેપ હતો કે તે એક સામ્યવાદી દેશ વિરુદ્ધ ભારતને સજ્જ કરી રહ્યા છે અને તેટલા અંશે તે સામ્યવાદ ઉપર જ ઘા કરે છે.

ચીને ભારતની સરહદ ઉપર હુમલો કર્યો હતો તે વખતે રશિયાએ ચીનને સાથ નહોતો આપ્યો એ વાત સાચી, પરંતુ ક્રુશ્ચોવે ચીની હુમલાને તે વખતે વખોડી નહોતો કહાડ્યો; પરંતુ રશિયાએ ભારતને મીગ વિમાન આપવામાં ઢીલ કરી હતી, તેમજ નહેરુને વારવાર ચીન સાથે વાટાઘાટ કરવા જણાવ્યું હતું. આ જોતાં હવે જો ચીન–રશિયાના સંબંધો બદલાય અને વધુ ગાઢ થાય તો રશિયાનું ભારત સાથેનું વલણ પણ બદલાઈ શકે. ક્રુશ્ચોવના પતનમાં જો માઓનો વિજય હોય તો ભારતે પોતાની પરદેશનીતિ અંગે ફેરવિચારણા કરવી જ જોઈએ, જે પલટાતા સમયને પહોંચી શકે. રશિયન પદ્ધતિ પ્રમાણે આપણું લશ્કર સજ્જ કરતાં હોઈએ તો તે અંગે પણ જરૂરી વિચાર કરવો જોઈએ.

પ્રસ્થાનના લેખક વર્ગને

શ્રીયુત રણછોડજી મિસ્ત્રીને (ઓપરેશન કરાવવાનું હોવાથી અને તે પછી....ઓપરેશન) દિવાળી પછી તરત જ ઓપરેશન કરાવવાનું હોવાથી તથા તેમજ બે ત્રણ મહિના આરામ જરૂરી હોય. પ્રસ્થાનના લેખક વર્ગને વિનંતિ છે કે તેઓ આ બે ત્રણ મહિના પોતપોતાના લેખો, વાર્તાઓ, કાવ્યો વગેરે એક મહિના અગાઉ લખી મોકલી અમને સરળતા કરે.

વ્યવસ્થાપક : પ્રસ્થાન

ગોવાલણી

ગોરસી લઈને ક્યાં ચાલી,
ગોવલણી! ગોરસી લઈને ક્યાં ચાલી?

કાળા બટુકડી
ને માથે મટુકડી,
ફાગણના ફોરતા ફૂલડા શી ફૂટડી!
વનરાવનની વાટ ચાલી:—ગોવાલણી!

લલિતા શી લ્હેકતી
ને મોગરા શી મ્હેકતી,
હરિણી શી હેરતી ને ઠમકંતી ઠેકતી,
રસની રાણી રઢિયાળી:—ગોવાલણી.

મુખડું મરકતું
ને હૈયું હરખતું,
પ્રેમીનો પંથ પ્રેમપગલું પરખતુ;
મનની મોજે મતવાલી:—ગોવાલણી.

થનગનતી ચાલતી,
તનમન તાલે જતી;
ધીરી થા, કાનમાં કહે, કોને તું ખોજતી?
આ શી ઉતાવળ? આલી! —ગોવાલણી.

ઝાંઝરિયાં ઝમકે,
ને ઘૂઘરીઓ ઘમકે,
ચમકાવ ચિત્ત નહીં તારે આ ઠમકે;
પી લે પ્રભુની પ્રેમ–પ્યાલી:—ગોવાલણી.

પૂજાલાલ

*

હિંદુ સંસ્કૃતિનો પાયો ?

સ્વામી આનંદ

વડોદરાની યજ્ઞપ્રકાશન સંસ્થાએ તાજેતરમાં પ્રગટ કરેલ શ્રી. શિવાજીરાવ ભાવે રચિત 'ભગવાન બુદ્ધ' નામક ચરિત્રગ્રંથ છપાતો હતો તે વખતે તેના વિષયની રજૂઆત અંગે, તેમજ સદરહુ ચરિત્રને મેં લખેલી પ્રસ્તાવના અંગે, સન્માન્ય પં. બેચરદાસજી દોશી જોડે મારે કેટલોક પત્રવહેવાર થએલો. તે દરમ્યાન એક કાગળમાં એમણે મને લખ્યું:

"શ્રી શિવાજીરાવે સ્વ૦ ધર્માનંદ કોસંબીજીએ લખેલ બુદ્ધચરિત અને બોધિસત્વનું નાટક વાંચ્યાં હોત તો ઘણું સારું ગણાત કોસંબીજી બુદ્ધના અનન્ય ભક્ત હતા. છતાં તેમણે ઇતિહાસની અવગણના નથી કરી. એટલે જ આ બે પુસ્તકો વાંચવાની પં. જીએ ભલામણ કરેલી.

"વૈદિક સંસ્કૃતિને મૂળ પાયામાં ગણવામાં આવે છે એ તો ઠીક. પણ એ વૈદિક સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ અત્યારે છે ખરું? અગર તો શ્રીકૃષ્ણના વખતમાં પણ એનું સ્વરૂપ હિંદુ સંસ્કૃતિના પાયા રૂપે ગણવા જેવું હતું ખરું?

"મારા પોતાના અંગત અભિપ્રાય પ્રમાણે તો શ્રીકૃષ્ણે વેદોને પ્રામાણ્ય આપ્યું હોય તેમ નથી જણાતું. તેમ જ કપિલમુનિએ પણ.

"શ્રીકૃષ્ણે તો વૈદિક કર્મકાંડોને એકદમ હડસેલો દીધેલ છે; એમણે ઇંદ્રને તગડી મૂકીને ગોવર્ધન પૂજા શરુ કરી, અને વરસાદ માટે ઇંદ્રને થતા યજ્ઞોને અટકાવ્યા.

"ગીતાજીના બીજા અધ્યાયમાં 'યામિમાં પુષ્પિતાં વાચમ્' વાળા શ્લોકો ૪૨ થી ૪૪ વેદો માટે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનો કેવો અભિપ્રાય હતો તે સ્પષ્ટ જણાવે છે; અને અર્જુનને પણ વેદોને પડતા મૂકવાનું પછીના શ્લોકોમાં સૂચવ્યું છે.

"આવા સ્પષ્ટપણે વેદવિરોધી શ્રીકૃષ્ણને પોતાના ધર્મમાં અવતાર બનાવી દઈને એમણે કરેલી ક્રાંતિને હિંદુઓએ મોળી પાડી દીધી. એ જ રીતે કપિલમુનિને અને બુદ્ધને પણ હજમ કરી લઈને ક્રાંતિને ખોરંભે નાંખી દેવા જેવું કર્યું.

"વેદોમાં આર્યભાષાના શબ્દો અને અનાર્યભાષાના શબ્દો એમ બે ભાષાઓ વપરાએલ છે. તેથી જ મહાપંડિત શ્રી કુમારિલ ભટ્ટે પોતાના 'તંત્રવાર્તિક'માં સ્પષ્ટ લખ્યું કે જે કોઈ એ બે પ્રાચીન ભાષાઓને જાણતો હશે તે જ વેદોનો અર્થ સમજી શકશે.

"વેદોની ભાષા આપણા હિંદુ સૂત્રકારો તથા ભાષ્યકારો પૂરી જાણતા નથી. અને એમ હોવાથી તેઓ તેને યજ્ઞપ્રેરક રૂપે બતાવે છે. ખરી રીતે તો વેદો તત્કાલીન સામાજિક રીતભાત અને પરિસ્થિતિનાં વર્ણનોથી ભરેલા છે. પણ કે.ઇપણ હિંદુ વેદના અર્થને સંપૂર્ણપણે સમજાવી શકતો નથી. આર્યસમાજે પોતાની રીતે વેદના અર્થ બતાવ્યા. જર્મન વિદ્વાનોએ પણ પ્રયત્નો કર્યા.

"વેદના અર્થ ન સમજાયા તેથી બ્રાહ્મણોએ તેને અપૌરુષેય કહ્યા, અને એનો અર્થ લૌકિક રીતે ન થઈ શકે એમ જણાવ્યું! માત્ર તેને કંઠસ્થ કરવા, જટાપાઠ, ઘનપાઠ, વગેરે રીતે મોઢે બોલી જવા. બસ. અર્થની વાત નહિ!

"આવા વેદોને સંસ્કૃતિના પાયામાં ગણવા કેવી રીતે?

"વેદોની અગાઉ યજ્ઞ (હિંસક યજ્ઞ)ની

પ્રતિપક્ષી સંસ્કૃતિઓ હતી. તે વાળા યજ્ઞોનો નાશ કરતા. તેમને તો રાક્ષસ કહીને હિંદુઓએ ભારે વગોવ્યા છે.

"વળી જેમાં અહિંસા વગેરેની ઉત્તમ વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે, અને જે વેદોની પણ પૂર્વેની અગર તો વેદોની સમકાલીન છે, તે અવેસ્તા સંસ્કૃતિનો તો કોઈ હિંદુ અભ્યાસ જ કરતો નથી! આ પણ ભારે આશ્ચર્ય છે."

પં. બેચરદાસજી જેવા ધુરંધર પુરાતત્ત્વવિદની જોડે વિવાદ કે ચર્ચામાં ઉતરવાની કશી જ પાત્રતા મારામાં નથી, એ મારી મર્યાદાને હું સમજું છું. તેથી આ અંગે મારી પોતાની ભૂમિકાને અગર તો વલણને માત્ર રજૂ કરીને જ હું સંતોષ માનીશ.

શ્રી શિવાજીરાવ પ્રકાંડ વિદ્વાન અને વાચક છે. એમણે બૌદ્ધ ધર્મને લગતું મરાઠી સંસ્કૃતનું કોઇ જાણીતું પુસ્તક ન વાંચ્યું હોય એવું હું કલ્પી જ ન શકું. એટલે એ અંગે એમને કશું સૂચવવાનું કે પૂછી જોવાનું મને સૂઝે જ શેનું?

શ્રી શિવાજીરાવે ચરિત્રગ્રંથમાં, તેમજ મેં પ્રસ્તાવનામાં, આસ્તિક સનાતની છતાં જાગૃત માનસવાળા હિંદુને નાતે આ ચરિત્રના તેમ જ ચરિત્રનાયક ભગવાન બુદ્ધના વિષયને અભિગમ કીધો છે. આ અભિગમ ઇતિહાસ કે પુરાતત્ત્વ સંશોધકના અભિગમથી જુદો છે એ તો દેખીતું છે.

પ્રાચીન કાળે વિવિધ જાતિઓના મોટા સમૂહોનાં સ્થળાંતર, વસાહતો, વિકાસ કે મેળમિશ્રણ (fusion)ની વિચારણા કે રજૂઆત અમે આધુનિકને નાતે, પણ જાડી નજરે કરીએ.

કારણ કે મનાતા ઇતિહાસ મૂળે જ બહુ તકલાદી વસ્તુ છે અને તેના હજારો હજારો વર્ષ પ્રાચીન રડ્યાખડ્યા ખેરવિખેર અંશોને ક્યાંકથી ઝાલી ઉકેરીને આખા માનવસમૂહો, જાતિઓ કે સમાજોનાં જીવન, પુરુષાર્થ, વહેવાર, રહેણીકરણી કે સ્વભાવ ખાસીઅતો અંગે આખર નિર્ણયો બાંધવા એ ઘાસની ગંજીમાંથી સોય શોધી કાઢવા જેવું અટપટું છે. પ્રાચીનો અને આદિકાળનાં માનવોના વિકાસનો ક્રમ આજના ઇતિહાસકારો અગર તો સંસ્કૃતિઓનાં પગેરાં કાઢનારા સંશોધકો બતાવે સૂચવે છે તેવો જ રહ્યો હશે કે કેમ એની બાંહેધરી ભાગ્યે કોઈ આપી શકે. મતલબ કે એ બધી માત્ર રજૂઆતો જ ગણાય.

માનવજાતિના વિકાસમાં ઇજિપ્ત આસીરિયા, ખાલ્ડિયા ગ્રીસ ચીન મંગોલ, મૂએંજો ડેરો, હડપ્પા અવેસ્તા અને બીજીયે કંઈક દટાએલી સંસ્કૃતિઓ વૈદિક સંસ્કૃતિની હરોબરી કરનારી અગર તો એનાથીયે પ્રાચીન કાળની હશે, એમ માનવા સ્વીકારવામાં મારા જેવા હિંદુને મુદ્દલ આંચકો આવે એમ નથી. વેદકાળના પ્રાચીન હિંદુઓ જે બીજી જાતિઓ કે લોકવસ્તીઓના સંપર્કમાં આવ્યા હશે, અથવા તો જેમને વિષે એમણે જોયું સાંભળ્યું હશે, તેમનું એમણે કશું જ લીધું કે સ્વીકાર્યું નહિ હોય, કશું જ અનુકરણ નહિ કર્યું હોય, એમ માનવાનું કારણ નથી. આજની દુનિયાનો માનવી દુનિયાભરમાં પ્રાગૈતિહાસિક તેમ જ ઐતિહાસિક કાળ દરમ્યાન ચાલેલી આવી અસંખ્ય પ્રક્રિયાઓનું બંડલ નહિ તો બીજું શું છે? અને આ બીનાને ઐતિહાસિક તરીકે સ્વીકારવામાં મને લગીરે નાનમ લાગતી નથી.

આજનો હિંદુધર્મ મોટે ભાગે શંકરાચાર્યની જ સરજેલી સૃષ્ટિ છે અને પ્રાચીન વૈદિક સંસ્કૃતિમાંનું બહુ ઓછું એમાં જડે એમ છે, એ તો મેં સ્વ૦ નાનાભાઈને સ્વમુખેથી એકથી વધુ વેળા સાંભળેલું. ગીતાના 'यामिमां पुष्पितां वाचं' વગેરે શ્લોકોમાં વૈદિક મીમાંસકોની ચોખ્ખી ટીકા છે, અને તે પછી 'त्रैगुण्य विषया वेदा' વાળા શ્લોકમાં વેદોની તેવી જ અવગણના છે એમાં શંકા નથી. મતલબ કે વેદ અપૌરુષેય છે એનો અર્થ એ કોઇ એક હસ્તીની રચના

સુધી, પણ અનેક લોકોને અસંખ્ય અવસરે સ્ફુરેલ–જોયેલ કે અનુભવેલ બીનાઓનો કોઠાર છે, એટલો જ હોઈ શકે. અક્ષરશઃ અર્થમાં વેદ અપૌરુષેય હોવાનો દાવો કુંવારીની ગર્ભધારણા કે ઈશુ ત્રીજે દિન ઘોરમાંથી ઊઠીને ભક્તોના દેખતાં સદેહે સ્વર્ગે સંચર્યાની ખ્રિસ્તી માન્યતા જેવો, અગર તો કુરાનથી સત્યના આવિષ્કારનું ને મહંમદથી પેગમ્બરોની પરંપરાનું ટર્મિનસ આવી ગયાની મુસલમાનોની માન્યતા જેવો જ બાલિશ છે. શું હિંદુ કે શું મુસ્લીમ ખ્રિસ્તી કોઈ પણ ધર્મવાળા આવી ભોળી બાબતો માન્યતાઓથી મુક્ત નથી. એ બધી માન્યતાઓ માનવીની સગીર અવસ્થાની સૂચક છે આજની દુનિયાનો કોઇ પણ જાગૃત મુક્ત માનવી આજે તે સ્વીકારી શકે નહિ.

પ્રાચીન કાળની દુનિયામાં ધરતીની સપાટી ઉપર ઠેકઠેકાણે કુદીબંધ માનવસમૂહો હતા, અને તે દરેકે ત્યાં ત્યાંનાં હવાપાણી, કુદરતના મિજાજ કે બીજાં આસ્માની સુલતાની કે માનવી બળોને અધીન રહી વિવિધ અરમાન સેવ્યાં અને પોતપોતાના સામાજિક તેમજ અન્ય પુરુષાર્થોને તથા વહેવારોને આવડ્યા તેવા ઘાટ આપ્યા. એમાં પ્રાચીનોને કે અત્યારના આપણે કોઈને ખંચાવા શરમાવા જેવું કશું નથી એમ હું માનું છું. એના તુલનાત્મક ગુણદોષોને મૂલવવા પાછળ કે એમાં આગળી સંસ્કૃતિ કઈ, પાછળી કઈ, કોણે કોની પાસેથી કેટલું લીધું દીધું, એનાં સરવૈયાં કાઢવામાં મને રસ નથી. સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રમાં એવા વાગાંતરા સીમાડા બાંધીને તેની જમાઅંધીના વાદવિવાદ ચલાવવાની રીતોને હું વ્યર્થ ગણું છું.

વૈદિક સંસ્કૃતિ એટલે વેદકાળે હિંદમાં પ્રથમ આવીને સિંધુતટ, પંજાબ કે હિમાલયના ઉત્તરાખંડ (ગઢવાલ) વગેરે ભાગોમાં આવી વસેલા આર્યોના અનુભવો પ્રેરણાઓ પરંપરાઓ અને અરમાનોનો, તેમજ તે કાળના સંસ્કારવિધિ અને કર્મકાંડોનો સંગ્રહ; જેમાં ઊંચામાં ઊંચી પ્રેરણા અનુભૂતિ કે આત્મભાવનાના ઉદ્‌ગારોથી માંડીને ધનસંપત્તિ, પુત્રકામના, અન્નવસ્ત્ર-ઉત્પાદન, સ્થાનિક આદિવાસી જાતિઓ જોડેનાં યુદ્ધોમાં વિજય, વગેરે કામનાઓની સિદ્ધિ અર્થે યજ્ઞો તથા તેના વિધિ, ઇંદ્ર વરુણ અગ્નિ સૂર્ય આદિ દેવોની પ્રાર્થનાઓ, વગેરેનો સંગ્રહ છે એ નિર્વિવાદ છે. હું પોતે વેદ ભણ્યો નથી અગર તો ઉપનિષદોમા આવના એના મંત્રો કે મહાવાક્યો, ઈશાવાસ્ય અને બીજાં ઉપનિષદોમાં આવતી ભવ્ય વિચારણાઓ, જિજ્ઞાસાઓ કે જીવન-દર્શન, અને એ બધાં પાછળની ઊંડી ખોજભરી ચર્ચાઓ, ઉપરાંત વેદોનું મેં લગભગ કશું જ વાંચ્યું નથી અંગ્રેજી હિંદી મરાઠી વગેરે ભાષાંતરો વાચવામાં પણ મને ક્યારે સળ સૂઝી નહિ. જે કંઈ વાંચ્યું તેમાથી મનમાં આદરભાવ પેદા થાય એવું ખાસ કશું સાંપડ્યું એમ ન કહી શકું. એથી ઊલટું ગીતા ઉપનિષદોમાંથી પ્રેરણા, જીવનદર્શન સર્વ કંઈ પૂરેપૂર મળ્યું. તમે ભલે કહો કે ગીતા ઉપનિષદ્ વેદોનાં જ ફરજંદ છે. કબૂલ. પણ એ તો બાણોનાં ભેખડ–કોતર વચ્ચે જડતી હીરાકણી જેવાં. બાકી બધું બારદાન ને રોડાં.

આર્યસમાજીઓ વેદોના hot-gospellers ગણાયા છે. તેમને માટે મારા દિલમાં પૂરું માન છે. મારા ઘડતરમાં આર્યસમાજનો ફાળો ખાસો છે; અને અસંખ્ય આર્યસમાજીઓ માટે મને ભારોભાર આદર છે. તેમનાં ત્યાગ બલિદાન અને આદર્શનિષ્ઠા બદલ મારા દિલમાં હમેશાં ભક્તિભાવ રહ્યો છે. પણ વેદોનું કલેવર મને સાવ મામૂલી લાગ્યું; પ્રાચીન કાળનાં વીર્યવંતાં પણ અણઘડ બાલમાનવીઓની દુનિયાનું. બાકી તો પૃથ્વી પરનો માનવી બાળક અને સગીર મટીને પુખ્ત થયો એ એના વિકાસક્રમની કથા માણસમાત્રને માટે સરખી જ રસપ્રદ છે. એને એક જ નામ દેવું હોય તો કહેવાય, માનવી સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ.

દુનિયા આખીનો માનવી શરુથી આજદિન લગી એક જ કાળા માથાવાળા પ્રાણી તરીકે ચાલતો આવ્યો છે. અને એના પુરુષાર્થો, સિદ્ધિઓ કે નિષ્ફળતાઓની, એના વિકાસ અગર અસ્તોદયની, કારકિર્દીને (જોઈએ તો ઇતિહાસને કહો) એક જ સળંગ અને અવિભાજ્ય પ્રક્રિયા તરીકે ઓળખવા મૂલવવામાં જ મને રસ છે. કાળાંતરપછી માનવીને આજે આવેલી વૈમાનિક જેવી ગરુડદૃષ્ટિના ઊંચાણેથી એના સ્થાનિક ખાડાટેકરા વાડાસીમાડાઓને હું ભોંયસપાટી જોડે ચોંટીમળી ગએલા ભાળું છું. તેથી આજે આખા ભૂતલને એક જ નજરમાં માપી લેતી મારી નજરને એ બધાં કશુંય નડતર અંતરાય કરી શકતાં નથી.

સારાંશ, દુનિયાભરનો કાળો ગોરો પીળો કે ચીબોચપરો માનવી એક જ માટીનું ઘડાએલ પ્રાણી છે, અને એની કારકિર્દી પણ જાડે હિસાબે સળંગ એક જ છે. આદિકાળથી માંડીને આજ સુધીની એની કુલઝપટ સિદ્ધિકમાણી કે નિષ્ફળતા એ એ આજના માનવીની થાપણ છે; જોઈએ તો liability કહો. આખી દુનિયાની પ્રાચીન કે અર્વાચીન તમામ સંસ્કૃતિઓને માનવીની સિદ્ધિઓ ગણીએ તો તે આજની દુનિયાના માનવીની સહિયારી થાપણ છે. દેશ જાતિ રંગ લોહી કુળવંશ વગેરેને લગતી સ્થાનિક ભાવનાઓ માનવીના મિથ્યાભિમાનથી વધુ કશું નથી. એ બધી સંકીર્ણતાઓ અને એમાંથી નીપજતા પૂર્વગ્રહો, આગ્રહો અને રાગદ્વેષ આજની દુનિયાના તમામ વિખવાદોના મૂળમાં છે. પણ અંગૂઠાના નખ જેવડી બની ગએલી આજની ટચુકડી દુનિયામાં હવે તે ચાલી શકશે નહિ. આજનો માનવી ભલે તે ન સમજે, કે મોડા સમજે.

અને આ બધી હારજીત છતાં કાળા માથાનો માનવી ઈશ્વરે સરજેલી આ સૃષ્ટિ ઉપરનું એક અજબગજબનું પ્રાણી છે એમાં શક નથી. એના ઉધામાએ આપણી ધરતીના પડ ઉપર બીજાં પ્રાણી ન કરી શક્યાં એવી ધાલમેલ કરી દેખાડી, અને આજે એ કિરતાર સરજનહારનો હરીફ કે મોસાળ મુકાદમ થવા બેઠો છે! આ બીનાની પ્રક્રિયાને એની સળંગ કારકિર્દી તરીકે તપાસવી અને મૂલવવી એજ સરવાળે તો માનવીના ઇતિહાસનો સાચો ધ્યેય અને ક્રમ છે એવું મારું નમ્ર માનવું છે.

જેપુર,
૭-૧૦-૬૪

★

અંગ્રેજીની અંધારી

'પ્રમાદી'

મિત્ર : કેમ, હમણાંનાં છાપાંઓ તો બરોબર વાંચો છો ને?

પ્રમાદી : છાપાં નહિ પણ એક છાપું 'ગુજરાત સમાચાર' હું સાધારણ રીતે રોજ વાંચું છું. પણ કેમ આવો પ્રશ્ન પૂછવો પડ્યો?

મિત્ર : જ્યોતિ સંઘના હોલની સભાનો હેવાલ વાંચ્યો ને? આઠમાવાળાના ટેવાં ઊંડિયાં ઉખાડી નાખ્યાં છે! ટાવર સાહેબ, પ્રિ. ભટ્ટ, ચીનુભાઈ મેયર (માજી), વાડીભાઈ, હરિહરભાઈ ઠાકોર એ બધા શું ખોટા અને તમે આઠમાવાળા જ એકલા સાચા?

પ્રમાદી : બાબુભાઇ જશભાઇના કહેવા પ્રમાણે "૧૯૫૨ માં સરકાર પર પત્ર લખી શ્રી. હરિહરભાઈ ઠાકોરે જ આઠમાથી અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવાની પ્રથા અમલમાં મૂકવાના પગલાને હિમ્મતભર્યું ગણાવી અભિનંદન આપ્યાં હતાં. (જુઓ તા. ૫-૧૦-'૬૪ નું 'ગુજરાત સમાચાર.').

મિત્ર : તે હશે, પણ મારા પ્રશ્નનો જવાબ આપોને. તમે જ એકલા સાચા?

પ્રમાદી : આમાં સાચા-ખોટાનો સવાલ નથી. હું એવું સમજું છું કે જે લોકો પાંચમા ધોરણથી અંગ્રેજીની હિમાયત કરે છે તે બધા અંગ્રેજીનું વર્ચસ્વ કાયમ રાખવા માગે છે, જ્યારે આઠમાવાળા એ વર્ચસ્વ તોડવા માગે છે. મને પોતાને અંગ્રેજી ભાષા વિષેની આપણી અંધશ્રદ્ધા, આપણી લઘુતાગ્રંથિ, આપણી ગુલામી મનોવૃત્તિ ખૂબ સાલે છે અને એ તોડવી જ જોઈએ એમ હું માનું છું. આઠમાથી અંગ્રેજી દાખલ કરીએ તો આ દિશામાં અગત્યનું પગલું ભરાય છે.

મિત્ર : પણ બધા કેળવણીકારો ખોટા ને તમે એકલા જ સાચા?

પ્રમાદી : કેળવણીકાર તમે કોને કહો છો? માસ્તરની નોકરી કરે, કે કોઈ શાળાનો વહીવટ કરે, અગર શિક્ષકોના કોઇ મંડળનો પ્રમુખ હોય તેથી માણસ કેળવણીકાર બનતો નથી. તમારા કોઈ શિક્ષકે, આચાર્યે કે પ્રિન્સિપાલે "કેળવણીના પાયા" જેવું મૌલિક પુસ્તક લખ્યું છે!

મિત્ર : તમે વાતને આડે પાટે ચડાવો છો.

પ્રમાદી : એમ નહિ. તમે સામાન્ય માનવીની દૃષ્ટિએ વાત કરો. અમે અંગ્રેજી માધ્યમ દ્વારા ભણેલા, અમે ભણતા ત્યારે પાંચમા ધોરણથી અંગ્રેજી શરૂ કરતા અને આઠમાથી "બીજી ભાષા" સંસ્કૃત, ફ્રેંચ કે ફારસી-શરૂ થતી. આજે હવે અંગ્રેજીને સ્થાને હિંદી આવી છે, અને અંગ્રેજી "બીજી ભાષા" બની છે. તદ્દન કુદરતી ક્રમ તો એ જ છે કે પાંચમાથી હિંદી શરૂ થાય અને આઠમાથી અંગ્રેજી શરૂ થાય.

મિત્ર : પણ આપણા વિદ્યાર્થીઓનું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન કેટલું બધું કાચું રહે છે! અને તેને લીધે એમને કેટલું બધું નુકસાન વેઠવું પડે છે!

પ્રમાદી : હું એમ પૂછું છું કે અંગ્રેજી કાચું રહેશે તો શું આસમાન તૂટી પડવાનું છે? એસ. એસ. સી. સુધી ભણેલા વિદ્યાર્થીનું ગુજરાતીનું જ્ઞાન પણ ઘણી જ ઊતરતી

કક્ષાનું હોય છે. સોમાંથી નવ્વાણુંને અનુસ્વાર ક્યાં મૂકવું તેનું પણ ભાન હોતું નથી, આનો રંજ કોઈને નથી, પણ અંગ્રેજી ના આવડે તો બૂમાબૂમ કરી મૂકે છે. વિદ્યાર્થીને અંગ્રેજી **બોલતાં** શા માટે આવડવું જોઈએ? અંગ્રેજી પુસ્તક એ સમજી શકે તો બસ છે. આઠમાથી શરુ કરી બી. એ (કે ઇંટર સાયન્સ) સુધી અંગ્રેજી ભાષા ભણે અને છતાં આટલો કાબૂ વિદ્યાર્થી ન મેળવી શકે તો તેમાં કસૂર શિક્ષકોની છે. અંગ્રેજી શીખવના શિક્ષકોએ ઢાંકણીમાં પાણી લઈ બૂડી મરવું જોઈએ.

મિત્ર : તમે મોટું ભાષણ તો માર્યું, તથાપિ જેને અંગ્રેજી સારું બોલતાં ન આવડે એ પરપ્રાંતમાં કે પરદેશમાં જઇને શું કરશે? કેન્દ્ર સરકારની નોકરીમાં એને કોણ રાખશે? મોટી પરદેશી પેઢીઓમાં એને નોકરી મળશે ખરી?

પ્રમાદી : તમે પરદેશની વાત છેડી ત્યારે કહું છું કે પરદેશ જવાની જે ઘેલછા આજે ચાલી છે એનાથી દેશને ફાયદો નહિ પણ નુકસાન થાય છે. મારું ચાલતું હોય તો હું કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને પરદેશ જવા ન દઉં. પરંતુ તમે વળી પાછા મારા પર વિષયાન્તરનો આરોપ મૂકશો. હું તો એટલું જ પૂછીશ કે શું નોકરી મેળવવી એ જ એક ભણતરનો આદર્શ છે?

મિત્ર : સામાન્ય વિદ્યાર્થી તો એટલા માટે જ ભણે છે કે એને સારી નોકરી મળે.

પ્રમાદી : કબૂલ, પણ સારી નોકરી એટલે આપણે તો મોટા પગારની નોકરી જ સમજીએ છીએ. મોટા પગાર એટલે પરદેશી રાજ્ય હતું ત્યારે અંગ્રેજોને મળતા હતા તે જ પગાર, અને હવે અંગ્રેજી ભણેલા મોટા અમલદારોને મળે છે તે પગાર. આ બધા અંગ્રેજી ભણેલાઓ મધ્યસ્થ સરકારમાં બેઠા છે. એમને પોતાનો ઇજારો ચાલુ રાખવો છે. તેથી કેંદ્રમાં અંગ્રેજીને ટકાવી રાખવા તનતોડ પ્રયાસ કરે છે અને હિંદીને આવવા દેતા નથી.

મિત્ર : હિંદી આવે તો હિંદી જેની માતૃભાષા છે એવા લોકોનું વર્ચસ્વ વધેને? આ ભયથી જ દક્ષિણ ભારતના લોકો રાજાજી જેવા હિંદીના એક વખતના પ્રખર હિમાયતી પણ અંગ્રેજીને કાયમ રાખવા માગે છે.

પ્રમાદી : આ જ આપણું દુર્ભાગ્ય છે. આપણે બધા "ભારતીય" તરીકે વિચાર જ કરતા નથી. ગુજરાતી, મહારાષ્ટ્રીય, બંગાળી એ રીતે જ આપણે વિચારીએ છીએ અને વર્તીએ છીએ. આટલા સારુ જ ગાંધીજી બિચારા "હિંદુસ્તાની" અને તે પણ નાગરી અને ઉર્દુ લિપિમાં લખાતી હિંદુસ્તાનીનો આગ્રહ રાખતા હતા. પરંતુ ઉત્તર પ્રદેશવાળા એમની બહુમતીને જોરે એમની સંસ્કૃતમય હિંદી અને નાગરી લિપિનો આગ્રહ દઢાવતા જ ગયા અને તેથી મુસલમાનો તેમ જ મદ્રાસીઓ ભડકી ગયા, તથાપિ આ ભય ટાળવાનો ઇલાજ એ નથી કે અંગ્રેજીને કાયમ કરવું.

મિત્ર : ત્યારે?

પ્રમાદી : જે પ્રદેશમાં હિંદી બોલાય છે ત્યાં દક્ષિણની એક ભાષા-કાં તો તામિલ, તેલુગુ, મલાયમ કે કન્નડ-ફરજિયાત કરવી જોઇએ

મિત્ર : તમે કેવી અર્થ વિનાની વાત કરો છો? એક બાળક કેટલી ભાષા શીખશે?

પ્રમાદી : મારી વાત બહુ અર્થવાળી છે આપણાં બાળકો ઓછામાં ઓછી ત્રણ

અને કેટલાંક તો ચાર-ભાષાઓ શીખશે છે; ગુજરાતી હિંદી, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત; તેમ હિંદીભાષી બાળકો પણ હિંદી, તામિલ (કે તેલુગુ વગેરે)ને અંગ્રેજી શીખી શકે

મિત્ર : પણ એક હિંદીભાષી બાળક તામિલ કે તેલુગુ શા માટે શીખે ?

પ્રમાદી : "ભાષાત્મક એકતા" માટે. પણ હું સાચો પ્રશ્ન પૂછું ? એ અંગ્રેજી શા માટે શીખે ?

મિત્ર : કારણ કે અંગ્રેજી એ આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષા છે. એનાથી આપણે બહારની દુનિયા સાથે સંપર્ક સાધી શકીએ છીએ. એક વિશાળ જ્ઞાનસાગર આપણી સમક્ષ ખુલ્લો થાય છે.

પ્રમાદી : આ બધું અંગ્રેજી ભણેલા લોકોએ ઊભું કરેલું ધતિંગ છે, અથવા પેદા કરેલી ભ્રાંતિઓ છે, અને આપણે એવા બેવકૂફ છીએ કે આવું બધું ચટ આપણા ગળે ઊતરી જાય છે; યુનો., યુનેસ્કો, ડબલ્યુ. એચ. ઓ. જેવી આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓનું કામકાજ એકલી અંગ્રેજીમાં નથી ચાલતું પણ ઓછામાં ઓછી ત્રણ ભાષામાં—ફ્રેંચ, સ્પેનિશ અને અંગ્રેજી-માં ચાલે છે. મેં તો એમ પણ સાંભળ્યું છે કે એવી કેટલીક સંસ્થાઓમાં પાંચ ભાષાઓ—જર્મન અને રશિયન—પણ વપરાય છે સંખ્યાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સૌથી વધારે લોકો ચીની ભાષા બોલે છે; દેશોની સંખ્યા જોઈએ તો વધારે દેશોમાં સ્પેનિશ બોલાય છે. પછી આંતરરાષ્ટ્રીયતાનું ધતિંગ આપણે શા માટે ચલાવવું ? અંગ્રેજો કે અમેરિકન લોકોને ચલાવવું હોય તો ચલાવે.

મિત્ર : પણ આ અણુબોંબના જમાનામાં આપણને અંગ્રેજી વિના કેમ ચાલશે ?

પ્રમાદી : આ વળી બીજી એક ફેશન થઈ પડી છે. અરે, અણુબોંબનો વળી જમાનો કેવો ? યુગ તો રામનો હોય કે રાવણનો હોય ! આ યુગ અહિંસાનો છે, પંચશીલનો છે, શાન્તિનો છે, સર્વોદયનો છે. એમાં જરૂર છે મૌલિકતાની, પુરુષાર્થની, સ્વત્વની. અંગ્રેજીની અંધભક્તિથી આપણે પરાધીન થઈ ગયા છીએ; આપણો પુરુષાર્થ હણાઈ ગયો છે, ગુલામી જાણે આપણને કોઠે પડી ગઇ છે.

મિત્ર : પણ પશ્ચિમના દેશોએ વિજ્ઞાનમાં જે અદ્ભુત સિદ્ધિઓ મેળવી છે તેનો લાભ આપણે ઉઠાવવો હોય તો અંગ્રેજી વિના આપણને ચાલશે ?

પ્રમાદી : અરે ભલા ભાઈ, અત્યારે તમારા રાજાજી ને મુન્શીજી ને ચાગલાજી ને એવા અસંખ્ય અંગ્રેજીપરસ્ત વિદ્વાનોમાંથી નોબેલ ઇનામ કેટલાએ મેળવ્યું તે તો કહો. મને તો માત્ર સર રામન્ સિવાય કોઈનું ય નામ યાદ આવતું નથી (વિજ્ઞાન ક્ષેત્રે).

મિત્ર : પાછી તમે વાતને આડે પાટે ચઢાવી.

પ્રમાદી : મેં આડે પાટે વાત નથી ચઢાવી. મારું એવું કહેવું છે કે અંગ્રેજીનું એઠું ખાઇ ખાઇને આપણી મૌલિકતા મરી ગઈ છે, આપણો પુરુષાર્થ પાંગળો બન્યો છે, આપણી દૃષ્ટિ ધૂંધળી બની છે, આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં આપણે પાછા પડીએ છીએ.

મિત્ર : આ વળી તમે નવી વાત કાઢી.

પ્રમાદી : નવી નથી. આપણામાં જો ખરી સૂઝ હોત તો આપણે આઝાદી પછી તરત જ અંગ્રેજીને સ્થાનભ્રષ્ટ કરત, અને જર્મન, રશિયન, સ્પેનિશ, ચીની, જપાની, અરબી વગેરે ભાષાઓના અભ્યાસને ઉત્તેજન આપત, તથા આપણી પોતાની આંખે આખા જગતને

નિરખત. જર્મન, રશિયન કે ફ્રેંચ ભાષામાં કોઈ અંગ્રેજે કરેલા ભાષાંતરથી સંતોષ ન માનતાં આપણે આપણા જ વિદ્વાનો પેદા કરત અને આપણી પસંદગીનાં પુસ્તકો આપણી ભાષાઓમાં ઉતારત.*

મિત્ર : પણ તમે આઠમાવાળા તો કહો છો કે અંગ્રેજી ભણાવવા જ તમારી પાસે પૂરતા શિક્ષકો નથી તો તમે આ બીજી વિદેશી ભાષાઓ કેવી રીતે ભણાવત?

પ્રમાદી : શરુઆતમાં જરૂર મુશ્કેલી પડત. પરંતુ જુદી જુદી યુનિવર્સિટીઓને એ કામ વહેંચી શકાય. ગુજરાત યુનિવર્સિટી જર્મનના અભ્યાસની સગવડ કરે, તો વડોદરા રશિયનની કરે અને વલ્લભ વિદ્યાનગર ફ્રેંચની જોગવાઈ કરે, આ જો કર્યું હોત તો કેળવણી ક્ષેત્રે ક્રાંતિ જ થાત.

મિત્ર : તો પછી મધ્યસ્થ સરકારમાં બેઠેલાઓને આ કેમ સૂઝયું નહિ હોય?

પ્રમાદી : એને જ તો હું અંગ્રેજીની સંધારી કહું છું: પરદેશ જઇ આવેલા મારા મિત્રોને હું પૂછું છું કે તમે કોઇ એવો દેશ જોયો જેના ચલણી નાણા પર **પારકી ભાષામાં** લખાણ કર્યું હોય? એક આપણે જ એવા કમનસીબ કે ભુદ્ધા છીએ કે આપણા સિક્કાઓ પર ને નોટો પર હજી અંગ્રેજી લખાણ છાપીએ છીએ. અરે, આપણને એની શરમ પણ નથી આવતી! આપણાં જુવાનિયાં સ.ળાં લગ્નની કંકોત્રી કાઢે તેય અંગ્રેજીમાં! દાક્તરો દવાખાનું ખોલે તેનું આમંત્રણ પણ અંગ્રેજીમાં, અમદાવાદ શહેરમાં "પ્રવેશ બંધ" કે "એક માર્ગી રસ્તો" હોય તેનાં પાટિયાં પર પણ અંગ્રેજી!

મિત્ર : અરે, એ તો પ્રવાસીઓ માટે છે.

પ્રમાદી : પ્રવાસીઓ શહેરમાં રોજ ને રોજ કેટલા આવવાના? આજે અમદાવાદમાં એવા સેંકડો મદ્રાસીઓ હશે જેમને નથી ગુજરાતી વાંચતાં આવડતું કે નથી અંગ્રેજી આવડતું. એવા સેંકડો ભૈયાઓ પણ હશે, આ બધા લોકો માટે તામિલ કે હિંદી નહિ ને અંગ્રેજી શા માટે?

મિત્ર : પણ અંગ્રેજી આટલું વ્યાપક હોય તો એનો અર્થ એ તો થયો ને કે લોકોને અંગ્રેજી ગમે છે; અને લોકશાહીમાં તો બહુમતી કરે તે જ થવું જોઈએ ને?

પ્રમાદી : લોકશાહીનો અર્થ હરગિઝ એવો નથી કે લોકહિત ન જોવું. લોકમત અને લોકહિતમાં ફરક છે. (તા. ૬-૯-૬૪ના 'ભૂમિપુત્ર'માં આચાર્ય રામમૂર્તિનો લેખ જોવા જેવો છે.) બહુમતીની તમે વાત કરો છો તો હું કહું છું કે હિંદુસ્તાનના પારસી લોકોનો પ્રમાણિક અભિપ્રાય તમે માગો તો બહુમતી અંગ્રેજોને પાછા લાવવાની તરફેણ કરે અને મુસ્લિમોને પૂછો તો બહુમતી હિંદુસ્તાનમાં પણ અયુબના શાસન માટે મત આપે. વળી જે લોકો લોકશાહીની વાતો કરે છે અને પાંચમા કે આઠમાના પ્રશ્ન પર ચૂંટણી લાવવાનું આહ્વાન આપે છે તેઓ કાશ્મીરમાં લોકમત લેવાવો જોઈએ એવો પ્રચાર કેમ કરતા નથી?

મિત્ર : પણ ત્યારે ગામડાના લોકો પણ પાંચમાથી અંગ્રેજી કેમ માગે છે?

પ્રમાદી : એમાં તો રાજ્ય સરકાર અને કેંદ્ર સરકાર બંને દોષિત છે—કેન્દ્ર સરકાર

* દિલ્હીની સ્કૂલ ઓફ ઇન્ટર નેશનલ સ્ટડીઝ છેક ૧૯૫૫માં શરુ થઈ. એવી સ્કૂલો પ્રત્યેક રાજ્યમાં એક હોવી જોઈએ.

વધારે. એણે જો આઈ. એ. એસ.ની પરીક્ષાઓ અંગ્રેજીમાં લેવાનું બંધ કરી દીધું હોત તો કોઈ અંગ્રેજી માટે બૂમો પાડત નહિ.

મિત્ર : પણ તો આપણને કાબેલ માણસો મળત ખરાં ?

પ્રમાદી : કદાચ વધારે કાબેલ માણસો મળત. અત્યારે તો માત્ર છટાદાર અંગ્રેજી બોલી શકે અને લખી શકે એમને જ આપણે કાબેલ ગણીએ છીએ. હું તો અલ્પ છું, પરંતુ આપણા વિદેશ ખાતામાં અને એલચી કચેરીઓમાં તપાસ કરવી જોઈએ કે ચીની, જપાની રશિયન, સ્પેનિશ, જર્મન, ફ્રેંચ વગેરે બિનઅંગ્રેજી ભાષાઓના જાણકાર આપણી પાસે કેટલા ? મેં સાંભળ્યું છે કે ચીની ભાષા જાણનાર તો એક હાથની આંગળી પર ગણાય એટલા જ હતા. આ સંજોગોમાં ચીન આપણા પર પ્રચારમાં સરસાઈ ભોગવે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

મિત્ર : પરંતુ આપણા ઉદ્યોગો આપણે વિકસાવવા હોય, ઇજનેરી, તબીબી, રસાયણ વગેરે વિજ્ઞાનોમાં પ્રગતિ સાધવી હોય તો આપણે માટે અંગ્રેજી અનિવાર્ય છે.

પ્રમાદી : હું એમ પૂછું છું કે રશિયાએ આ વિજ્ઞાનોમાં પ્રગતિ સાધી છે ? જર્મનીએ સાધી છે ? જપાને સાધી છે ? આ બધા દેશોએ શું અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા આ સિદ્ધિઓ મેળવી છે ? તમે ઉદ્યોગની વાત કરો છો. એવું કહેવાય છે કે બગદાદ અને બસરામાં ભારતની–અરે ગુજરાતી–હુંડીઓ સ્વીકારાતી; આપણા લોકો જાવા જઈ અઢળક ધન કમાઈ લાવતા. આ બધાને અંગ્રેજી ભાષાની જરૂર પડી ન હતી

મિત્ર : તમે કેવી હાસ્યાસ્પદ વાત કરો છો ! એ જમાનો ક્યાં અને આજનું જગત ક્યાં ?

પ્રમાદી : હું એમ કહું છું કે પુરુષાર્થી મનુષ્યોને ભાષાનું બંધન નડતું જ નથી. આજે પણ અંગ્રેજીનો કક્કો ય ન જાણનાર જગતના પ્રવાસે નીકળી પડે છે. જૂના વખતમાં ચીનમાંથી ને છેક ગ્રીસમાંથી મુસાફરો હિંદમાં આવતા હતા. બૌદ્ધ સાધુઓ અનેક દેશોમાં વિહાર કરતા હતા. આ બધા કઈ ભાષામાં વ્યવહાર કરતા હશે ! અરે, જેને અંગ્રેજીની જરૂર હશે તે અંગ્રેજી શીખી લેશે. એવા થોડા પૈસાપાત્ર (એટલે પોતાને ખર્ચે પરદેશ જઈ શકનાર) વિદ્યાર્થીઓ માટે આખા દેશના વિદ્યાર્થીઓ સાથે અંગ્રેજી ફરજિયાત રોકી બેસાડવાનો શો અર્થ છે ?

મિત્ર : તમારું એમ કહેવું છે કે યુનિવર્સિટી કક્ષાએ પણ અંગ્રેજી ફરજિયાત ન હોવું જોઈએ ?

પ્રમાદી : હાજી, તમે વિચાર તો કરો કે બહુ નિંદાયેલી ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં પણ તમારે આજે પ્રવેશ મેળવવો હોય તો ગુજરાતીનું જ્ઞાન આવશ્યક મનાતું નથી પરંતુ અંગ્રેજી અનિવાર્ય મનાય છે.

મિત્ર : શું કહો છો ? મને આ વાતની ખબર નથી.

પ્રમાદી : ખૂબી તો એ છે કે આપણા પાંચમાવાળા કે આઠમાવાળા કોઈને આ ખૂંચતું નથી. વળી માધ્યમ અંગે પાંચમાવાળા સુફિયાણી વાતો કરે છે પરંતુ અંગ્રેજી માધ્યમવાળી નવી શાળાઓ શું અંકમીવાળાએ કાઢી છે !

મિત્ર : અંગ્રેજીને દેશવટો આપીને તમે કઈ બીજી ભાષા લાવવા માગો છો ?

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૩

ભારતીય શાંતિસેના

નારાયણ મહાદેવભાઈ દેસાઈ

ઉપનિષદ કાળથી મનુષ્યજાતે શાંતિ સારુ ઉપાસના કરી છે, પણ આજે એને શાંતિની જેટલી જરૂર છે, એટલી કદાચ ઇતિહાસમાં પહેલાં કદીય નહોતી. કારણ આજે શાંતિનો પ્રશ્ન એ મનુષ્યજાતિના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન થઇ ગયો છે. મહાભારતનો શબ્દ વાપરીએ તો આજે તે એનો યક્ષ-પ્રશ્ન છે. ઇતિહાસમાં પહેલી વાર–વિજ્ઞાનને બળે માણસજાત પાસે એવાં સાધનો આવ્યાં છે કે જો એ ચાહે તો આખી દુનિયાને સુખસંપત્તિમાન કરી શકે, કોઈ ભૂખ્યું ન રહે, કોઈ નાગું ન ફરે, જીવનની જરૂરિયાતોથી કોઈ વંચિત ન રહે. અને સાથે સાથે ઇતિહાસમાં પહેલી વાર–વિજ્ઞાનને બળે–માણસ પાસે એવાં સાધનો આવ્યાં છે કે એ આખી માણસજાતને જ ઓહિયાં કરી જાય, માત્ર એક યુદ્ધ ફાટી નીકળતાં કરોડોનાં મરણ નીપજે અને ધારો કે કોઇ જીવે તો એ મુએલાંનાં ભાગ્યને વખાણે. ઈતિહાસની આ કટોકટીએ શાંતિના પ્રશ્નને સર્વ પ્રશ્નોની મોખરે મૂકી દીધો છે.

હિંસક શસ્ત્રોની સંહારકતાને લીધે આજે માણસજાને મોટી હિંસા વિષેની શ્રદ્ધા ખોઈ દીધી છે. તેથી જ ક્યૂબા જેવી કટોકટીને વખતે પોતપોતાની મૂછ નીચી કરીને બંને પક્ષ નમતું જોખવા તૈયાર થાય છે, ને વિયેટનામ જેવે પ્રસંગે પણ વિશ્વયુદ્ધ થતું અટકી જાય છે. આમ આડકતરી રીતે સંહારક શસ્ત્રોએ આજે રાજકારણનાં મૂલ્યોમાં એક પરિવર્તન આણ્યું છે. આ પરિવર્તન હજી સંક્રાંતિકાળમાં જ ગણાય. કારણ હિંસા પરની શ્રદ્ધા ઊઠી છે, પણ એની જગાએ અહિંસા, પ્રેમ, સહઅસ્તિત્વ કે એવા બીજા કોઈ વિધાયક મૂલ્ય (પોઝિટિવ વેલ્યૂ) વિષે શ્રદ્ધા બેઠી નથી. આ શ્રદ્ધા વહેલી બેસે તેમાં માણસજાતનું શ્રેય છે, અને આ શ્રદ્ધા સારુ યોગ્ય એવું વાતાવરણ નીપજાવવું એ માણસજાતને બચાવવા ઇચ્છનાર દરેકનું કર્તવ્ય છે.

'શાંતિસેના'નો પ્રયત્ન આવું વાતાવરણ નીપજાવવાનો છે. માણસને હજી અહિંસામાં શ્રદ્ધા બેઠી નથી, કારણ અહિંસાથી પ્રશ્નો ઉકલતા માણસે જોયા નથી. અહિંસાનું પરિણામ જો માણસ જુએ તો એને અહિંસા પર શ્રદ્ધા જન્મે. ભારતમાં સ્વતંત્રતાની લડાઈઓમાં અમુક અંશે અહિંસાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. ગુલામી દૂર કરવામાં અહિંસા કારગત નીવડી શકે એવી શ્રદ્ધા એનાથી બેઠી. ભારત પછી અનેક દેશોની સ્વાતંત્ર્ય-લડાઇમાં તેથી હિંસક ઉપાય પડતા મૂકવામાં આવ્યા અને શાંતિમય ઉપાયો ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા.

સ્વરાજ પછી જો ભારતે પોતાનું આંતરિક તંત્ર અહિંસક સાધનો વડે ચલાવી બતાવ્યું હોત તો તે અનેક નવોદિત રાષ્ટ્રો માટે નમૂનો પૂરો પાડત. પણ તેમ કરવામાં આવ્યું નહીં. સ્વરાજ પછી અહિંસા અભેરાઇએ ચડી. નીચે રહીને એની પૂજા થઈ પણ એનો અમલ થયો નહીં. લોકોએ પોતાના પ્રશ્નો ઉકેલવા પથરાબાજી, આગ ચાંપવી, વગેરે સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો અને સરકારે કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા પૂર્વે કદી નહોતો થયો એટલો ઉપયોગ અશ્રુવાયુ, લાઠીચાર્જ અને ગોળીબારનો કર્યો. પરિણામે અહિંસાનું મૂલ્ય પાંગરવા ન પામ્યું.

લોકશાહીની દૃષ્ટિએ પણ શાંતિસેનાનું આગવું મહત્ત્વ છે લોકશાહી માત્ર રાજ્ય-શાસનની રીતને આધારે ટકતી નથી, તે જાગ્રત લોકમતને આધારે ટકે છે જ્યારે લોકો પોતાના પ્રશ્નોના ઉકેલ સારુ સરકાર તરફ નજર માંડીને બેસી રહે છે ત્યારે તે લોકમતમાં નૂર આવતું નથી જાગ્રત લોકમત સારુ લોકોમાં પોતાના પ્રશ્નો જાતે ઉકેલવાનું નૂર જોઈએ એ નૂર સરકાર પર આશ્રિત રહેવાને બદલે સ્વતંત્ર રીતે પોતાના પ્રશ્નો ઉકેલવાના પુરુષાર્થમાંથી જન્મે છે સ્વરાજ પછી ભારતમાં સરકારના આશ્રય વિના કેવળ લોકોની શક્તિને જ આધારે ઊભી થયેલી સમાજકલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓ કેટલી? આંગળીના વેઢે ગણાય એટલી શાંતિસેનાની પ્રવૃત્તિ તે પૈકીની એક પ્રવૃત્તિ છે

શાંતિસેનાની મૂળ કલ્પના ગાંધીજીની. સ્વરાજ પછીના કોમી રમખાણો વખતે ગાંધીજીના મનમાં એ વિચાર પ્રબળ થયેલો, પણ તેનું સંગઠન મજબૂત કરી શકે તે પહેલાં જ તેઓ આપણને છોડી ગયા એમનું મૃત્યુ એક શાંતિસૈનિક તરીકેનું ઉત્તમ કૃત્ય હતું

ત્યારબાદ ત્રણ વર્ષે ભૂમિના કોયડાનો એક ઉકેલ શોધીને વિનોબાએ ગાંધીજીનું (લોક નૂર ટકાવી રાખવાનું) અધૂરું કામ ફરી આરંભ્યું એમાં થોડી શક્તિનો અનુભવ કર્યા બાદ ૧૯૫૭માં વિનોબાએ શાંતિસેનાની પહેલી ટુકડીની સ્થાપના કરી શાંતિસેનાનો આ પુનર્જન્મ કેરલની ભૂમિમાં થયો એ સાંકેતિક હતું વિનોબાએ કહ્યું કે 'હું આજની નહીં, પણ આવતી કાલની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરીને શાંતિસેનાની વાત કરું છું ' થોડા જ વખતમાં એ સિદ્ધ થયું કે એ આવતી કાલ બહુ દૂર નહોતી

સ્વરાજ પછી ભારતમાં જે રીત અજમાવવામાં આવી તેને પરિણામે આજે સ્વરાજ પછી સત્તરમે વરસે આખા દેશની પરિસ્થિતિ સ્ફોટક છે રાજકીય પક્ષોની જાહેર વહેવારની રીતમાં હિંસા ડગલે ને પગલે દેખા દે છે માલિક મજૂર સબંધોમાં હિંસા ડોકિયાં કરે છે, કોમી દાવાનળ પહેલાં કરતાં વધુ ભયંકર રૂપે દેખા દે છે ભારતસમાજના ધડવૈયાઓની મનસ્થિતિ ભભૂકતા જ્વાળામુખી જેવી છે

આમ એક બાજુ જ્યારે શાંતિસેનાની જરૂરિયાત સ્પષ્ટ છે ત્યારે બીજી બાજુ એણે તત્ત્વાનું સામા વહેણે છે આરંભનાં પાંચ વર્ષોમાં શાંતિસેનામાં મુખ્યત્વે રચનાત્મક કાર્યકર્તાઓ જોડાતા હતા એ બધા વ્યક્તિગત રીતે શાંતિસૈનિક તરીકે નોંધાતા હતા પણ સંગઠિત રીતે શાંતિસેનાનું કામ ૧૯૬૨ થી શરૂ થયું એમ કહેવાય કે જ્યારે સર્વ સેવા સંઘે અખિલ ભારત શાંતિસેના મંડળની નવેસરથી રચના કરી અને પૂરા સમયના કાર્યકર્તાઓ ઉપરાંત આંશિક સમય આપનાર સ્વયંસેવકોને શાંતિસેનામાં લેવાનું ઠરાવ્યું

હજી શાંતિસેના હજી આરંભાવસ્થામાં જ છે એમ કહેવું જોઈએ આજે દેશમાં આઠેક હજાર લોકોએ શાંતિસેનામાં જોડાવા પોતાનાં નામ નોંધાવ્યાં છે (એક વર્ષની ઉમેદવારી પછી એમને શાંતિસૈનિક તરીકે નોંધવામાં આવે છે) અને શાંતિસેનાના પ્રાથમિક એકમ-સમા શાંતિકેન્દ્રો આજે દેશમાં આશરે જેટલાં છે કલ્પના દેશમાં પચાસ હજાર શાંતિસૈનિક અને દસ હજાર શાંતિકેન્દ્રો સ્થાપવાની છે એ હિસાબે હજી કામની શરૂઆત જ ગણાય અને કામનો સૌથી કસોટીનો તબક્કો એના શરૂઆતના કાળમાં હોય છે પણ અત્યાર સુધીના શાંતિસેનાના જે અનુભવો થયા છે તે આશાસ્પદ છે શાંતિસેના કેરલમાં વિદ્યાર્થીઓની પ્રાન્તવ્યાપી હડતાલ

વખતે રાજ્ય અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે મધ્યસ્થી કરી સમાધાન કરાવી શકી. બિહારમાં સીતામઢી ક્ષેત્રમાં ફાટેલા કોમી દંગાને કાબૂમાં આણી શકી. રાજ્ય પુનર્રચનાને નિમિત્તે ફાટેલા હુલ્લડ વખતે વડોદરામાં તે શાંતિ સ્થાપવામાં સહાયક થઈ શકી. પૂનામાં પૂર પછી ગંદકી–સફાઈનું કામ ઉપાડી ત્યાંના ઘણા નાગરિકોને શાંતિસેના આ કામમાં પ્રવૃત્ત કરી શકી. જબલપુર, અલીગઢ, ચમોલીનાં હુલ્લડો વખતે શાંતિસૈનિકો રાહતનું કામ કરી શક્યા. શાંતિસેના એકથી વધુ વાર ઇંદોરમાં મિલમજૂરો વચ્ચે શાંતિનું વાતાવરણ લાવી શકી. અને કલકત્તા, જમશેદપુર, રાઉરકેલા અને રાંચીમાં ફાટી નીકળેલી હિંસા વખતે શાંતિસૈનિકો બહુ નાની સંખ્યામાં હોવા છતાં હુલ્લડગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં વિશ્વાસનું એક વાતાવરણ પેદા કરવામાં મદદરૂપ બન્યા. આમ શાંતિસેનાએ લઘુરૂપમાં પણ થોડું છતાં સાંકેતિક કાર્ય કરી બતાવ્યું છે.

ચીની આક્રમણ પછી દેશની સરહદો ઉપર દેશવાસીઓની નજર મંડાઈ. શાંતિસેનાએ આ પરિસ્થિતિમાં સરહદના વિસ્તારોમાં શાંતિકેન્દ્રો સ્થાપવાનું ઠરાવ્યું. રાષ્ટ્રીય એકાત્મતાની ભાવનાની દૃષ્ટિએ પણ આ મહત્ત્વનું પગલું હતું. સદીઓથી ઉપેક્ષિત રહેલી સીમાક્ષેત્રની જનતા સાથેનો ભારતના અન્ય દેશવાસીઓનો સંબંધ માત્ર લશ્કરી મહત્ત્વનો જ નહીં, પણ માનવીય બંધુતાનો બધાય એ જરૂરી હતું. એ બંધુતાના સંબંધો આજે સોએક જેટલાં કેન્દ્રો દ્વારા દેશને ઉત્તર સીમાડે બંધાઈ રહ્યા છે. તેથી જ નેફાનાં જંગલોમાં પડેલો આદિવાસી સહજ બોલી ઊઠે છે: "આ લોકો આવ્યા ત્યાર પછી જ અમને પહેલી વાર ખબર પડી કે મેદાનના લોકો પણ હાથે કામ કરી જાણે છે, પોતાનાં લાકડાં પોતે કાપી જાણે છે, પાણી જાતે ભરી આવે છે, અને અમને ભણાવવામાં પણ એમને રસ છે." દેશની પાકિસ્તાન સાથેની સરહદો, નાગાલૅંડ મિઝો હિલ્સ વગેરે ક્ષેત્રો એ શાંતિસેનાના વિકસતા જતા કામની નવી દિશાઓ સૂચવે છે.

નવા વિકસતા કામ સારુ યોગ્ય તાલીમની જરૂર પડે એ સ્વાભાવિક છે. શાંતિસૈનિકોને તાલીમ આપવા સારુ. આજે કોટાગિરિ (જિલ્લો નીલગિરિ) ઇન્દોર અને વારાણસીમાં વિદ્યાલયોની વ્યવસ્થા છે. તે ઉપરાંત પ્રાન્ત પ્રાન્તમાં શિબિરો દ્વારા પણ શાંતિસૈનિકોને જુદા જુદા વિષયોનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. આજ લગી દુનિયામાં હિંસક સિપાઈઓની તાલીમનું શાસ્ત્ર ઠીક ઠીક વિકાસ પામ્યું છે. એ શાસ્ત્રમાંથી ઘણી વસ્તુઓ એવી છે કે જે અહિંસક સિપાઈઓએ પણ શીખવા જેવી છે. પરંતુ અહિંસક સિપાઈઓને શીખવા જેવું નવું પણ ઘણું બધું છે. અહિંસક સૈનિકની તાલીમનું શાસ્ત્ર જ હજી લગભગ અણખેડ્યું છે. શાંતિસેનાને સારુ આ પણ સંશોધનનો અને ખેડવાનો એક નવો વિષય છે.

એક રીતે જોતાં ભારતીય શાંતિસેનાએ જગતના શાંતિ આન્દોલનનો એક હિસ્સો જ છે, પણ જગતનાં બીજાં આન્દોલનો કરતાં એ કાંઈક જુદા પ્રકારની છે. જગતના મોટા ભાગના શાંતિ–આન્દોલનો કાં અણુશસ્ત્રો કાં યુદ્ધના વિરોધમાં ઊભાં થયેલાં છે. આમાં કેટલાંક ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારમાંથી નીપજ્યાં છે, બીજાં કેટલાંક અણુશસ્ત્રોની ભયંકરતા જગત આગળ ઉઘાડી પાડવાના હેતુથી ચાલે છે. તો વળી કેટલાંક યુદ્ધવિરોધી દેખાવો કરે છે. સામ્યવાદી દેશોમાં પણ શાંતિ સંસ્થાઓ છે. તે નિઃશસ્ત્રીકરણને ટેકો આપે છે, પણ સામાન્યપણે પોતાના દેશની સરકારની નીતિથી બહુ વેગળી જતી નથી. અમેરિકાનું નીગ્રો મુક્તિ આન્દોલન એ

એક અર્થમાં શાંતિઆન્દોલન ગણાય. કારણ એના નેતાઓ ત્યાંના આન્દોલનના નેતાઓ છે ને આ આન્દોલનમાં પણ તેમણે સાધનો અહિંસક જ રહે તેનો આગ્રહ રાખ્યો છે. આ બધાં આન્દોલનોથી વેગળી રીતે ભારતીય શાંતિસેના એક અહિંસક સમાજરચના સ્થાપિત કરવા સારુ મથે છે એને માત્ર યુદ્ધો અટકે એટલામાં જ રસ નથી, પણ અહિંસક સાધનો વિષે પ્રજાને વિશ્વાસ જાગે તેમાં રસ છે. અને તેથી જ તેનો સમગ્ર કાર્યક્રમ ગ્રામદાન, ખાદી અને શાંતિસેનાનો મળીને ત્રિવિધ કાર્યક્રમ બને છે. શાંતિસૈનિકોનું એક સંગઠન હોય અને અશાંતિને પ્રસંગે એ સૈનિકો ઘટનાસ્થળ પર હાજર થઈ જાય એ કલ્પના પણ શાંતિ સેનાની આગવી જ છે. ત્રણ વર્ષ પહેલાં સ્થપાયેલી વિશ્વશાંતિસેના (વર્લ્ડ પીસ બ્રિગેડ ફોર નોનવાયલન્ટ એક્શન) આ જ કલ્પનાને આન્તરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં અમલમાં મૂકવા માગે છે. પણ ભારતીય શાંતિસેના જો બાલ્યાવસ્થામાં હોય તો વિશ્વશાંતિસેના હજી ગર્ભાવસ્થામાં જ છે એમ કહેવું પડશે. વળી શાંતિસેનાની એક બીજી યોજના પણ નોખી છે. યોજના એ છે કે શાંતિસૈનિકો અશાંતિકાળ દરમ્યાન તો શાંતિના કામ સારુ દોડી જશે, પણ સામાન્ય કાળ દરમ્યાન ટેઓ સેવાસૈનિકો હશે. આ સેવાસેનાનાં બી આજે શાંતિકેન્દ્રો મારફત વવાઈ રહ્યાં છે. શાંતિકેન્દ્રો મારફત આજે ઠેરઠેર નિયમિત રીતે શ્રમ, સ્વાધ્યાય અને સેવાના કાર્યક્રમો ઉપાડવામાં આવે છે, અને જેમ જેમ શાન્તિકેન્દ્રો વ્યાપક થતાં જશે તેમ તેમ એની અસર દેશ ઉપર જણાતી જશે.

શાંતિસેનાની કલ્પના આવી ત્યારથી જ વિનોબાએ તેમાં સ્ત્રીઓને આવવા આમંત્રણ આપવા માંડયું હતું. શાંતિસેનાના કામની વ્યવસ્થા કરવા સરુ પહેલી સમિતિ સ્થાપી તે તો આખી ને આખી સ્ત્રીઓની જ બનેલી સમિતિ હતી. આજે પણ અ. ભા. શાંતિસેના મંડળના એક ઉપ-પ્રમુખ અને એક સભ્ય બહેનો છે. દુર્ભાગ્યે હજી બહેનો મોટી સંખ્યામાં શાંતિસેનામાં જોડાએલ નથી, પણ એમને માટે શાંતિસેનાએ મોટા પરાક્રમનું ક્ષેત્ર તો ખુલ્લું મૂક્યું જ છે.

છેલ્લા એક વર્ષથી શાંતિસેનાએ કિશોરોને સારુ એક નવી પ્રવૃત્તિ શરુ કરી છે-કિશોર શાંતિ દળ ભારતના કિશોરો અને તરુણોને શાંતિના વિધાયક સંસ્કારો આપવાની કલ્પનાથી કિશોર શાંતિદળની રચના કરવામાં આવી છે. દેશમાં જુદે જુદે સ્થળે કિશોર શાંતિદળો સ્થપાઈ રહ્યાં છે તેમાં ગુજરાતમાં આ પ્રવૃત્તિ વિશેષ છે.

છતાં કબૂલ કરવું જોઈએ કે ગુજરાત શાંતિ સેનાની દૃષ્ટિએ નબળા પ્રદેશો પૈકીનો એક છે. શાંતિસેનાની દરેક પ્રવૃત્તિને ત્યાં વિકસવાની તક છે.

卐

નારી સ્તોત્ર

શ્રી શાન્તીલાલ ઠાકર, (એમ. એ. બી. ટી.)

હે નારી, તું નારાયણી છે, સમર્થ છે, પ્રેરણારૂપ છે. તને જે કવિઓએ અબલા કહી વર્ણવી છે, તેઓ ભીંત ભૂલ્યા છે.

તું ક્ષમામૂર્તિ છે, ધરિત્રી છે. તું તારા સત્ત્વને, અત્તરસને, લોહીને આપી બાળકને ગર્ભમાં અને બચપણમાં પોષે છે. તું બાળકના–પુત્રના બધા દોષોને માફ કરે છે, દરગુજર કરે છે. ગમે તેવો ખરાબ હોવા છતાં તું પુત્ર પ્રત્યે હમેશાં વાત્સલ્યપૂર્ણ નજરે જ જુવે છે.

તું સ્નેહમૂર્તિ છે, પ્રેયસી છે, પ્રેમમૂર્તિ છે, તેં પુરુષને પ્રેમ કરતાં શીખવ્યું, પ્રેમ ખાતર ગુણોની કદર કરતાં અને દોષોને દરગુજર કરતાં શીખવ્યું, પોતાની શ્રેષ્ઠ વસ્તુઓને ભેટ કરવાની ઉદારતા શીખવી, લાગણીની સ્થિરતા શીખવી, સમર્પણની ભાવના પઢાવી.

તું પ્રેરણામૂર્તિ છે કલાકાર સુંદર કલાકૃતિઓનું સર્જન કરે છે. નયનમનોહર શિલ્પ-સ્થાપત્યની રચના કરે છે, કવિતાનું સર્જન કરે છે, તેના મૂળમાં કોઈ કોમલાંગી સરસચિત્તા નારીની પ્રેરણા પડેલી હોય છે. તારી મૂર્તિને મોડેલ તરીકે રાખીને કોઈ શિલ્પી અજબ રૂપ માધુરીથી નીતરતી શિલ્પકૃતિ ઘડે છે–પત્થરમાંથી ઉપસાવી કાઢે છે. કોઇ ચિત્રકાર તારી રૂપમાધુરીને નિહાળી કોઈ અજબ છબિફલક ઉપર રંગો વડે ઊપજાવી કાઢે છે. તું નર્તિકા છે પણ પુરુષને નચાવે છે.

ભલભલા સમ્રાટો અને સરસેનાપતિઓ નારી આગળ નમતાં શરમાતા નથી, બલ્કે તેનું કહ્યું માનવામાં, તેને ખુશ કરવામાં, તેની ઈચ્છા પરિપૂર્ણ કરવામાં ગૌરવ અનુભવે છે, તેને પોતાના જીવનનું પરમ કર્તવ્ય માને છે.

ઘણા વિજેતાઓએ નારીની અજબ આકર્ષણની મોહિનીમાં ફસાઈ–લપટાઈ પોતાનો આખરી વિજય ગુમાવી દીધાના દાખલા ઇતિહાસને પાને નોંધાયેલા છે.

તેથી તો તંત્રશાસ્ત્ર કહે છે કે–સમાધિમૂર્તિ ભગવાન શિવ પહેલાં તો શવ હતા–મડદા જેવા નિશ્ચેષ્ટ પડી રહ્યા હતા. પણ શક્તિનો પરિચ થયો, તેના ઝાંઝરનો ઝણકાર થયો, તેમની છાતી પર શક્તિનો ચરણસ્પર્શ થયો, અને ભગવાન શંકર શવાકાર મટી શિવાકાર બન્યા, તેમણે કોઈ નારીચેતનાના સંસ્પર્શની ઝણઝણાટી અનુભવી, તેમનામાં સર્જનની ચમત્કૃતિ પ્રગટી. શક્તિ વિના શિવ પણ હાસ્યપાત્ર લાગે છે. આ છે શક્તિનો શિવ પર પ્રેમવિજય, નારીચેતનાનો નરચેતના પર સનાતન કાળ માટે રહેલો પ્રભાવ !

પ્રેયસીરૂપે નારીએ ભલભલા નરપુંગવોને પાણીપાણી કરી નાખ્યા છે, તેની રૂપમાધુરીની જ્વાલામાં પતંગિયું બનવામાં તે કૃતાર્થતા અનુભવે છે. તેની સ્પર્શમાધુરીના મદઘેનથી ઉન્મત્ત બની, ભાનભૂલી તે જીવનની સાર્થકતા અનુભવે છે. તેની શબ્દમાધુરીમાં લુબ્ધ બની, હરણની પેઠે તે તેના નયનબાણથી વીંધાવામાં ધન્યતા અનુભવે છે. તેના અધરોષ્ઠનું અમૃત નરને પાગલ બનાવે છે, તેની શ્વાસસૌરભ પીને તે મદોન્મત્ત બને છે, જગતનું ભાન ભૂલી જાય છે.

અનેક રૂપરમણીઓએ પોતાના દેશની સેવા મહા યુદ્ધકાળ દરમિયાન ગાયિકા બનીને

રૂપજીવિની બનીને, નર્તકી બનીને ભલભલા સેનાપતિઓ અને સમ્રાટો પાસેથી, તેમનાં મન છતી લઈ, યુદ્ધરહસ્યો મેળવી લીધાં અને પરિણામે પોતાના દેશને વિજય અપાવ્યો છે.

તાંત્રિક લોકો તને શક્તિ તરીકે પૂજે છે, તું દુર્ગમાંથી તારનારી દુર્ગા છે, વિપત્તિમાંથી વિમોચન કરનારી દેવી છે, મનને શાન્તિ પમાડનારી અંબિકા છે, સમૃદ્ધિની વિપુલતાની છોળો ઉરાડનારી મહાલક્ષ્મી છે, સ્મિતનાં જાદુ વેરનારી જાદુગરણ છે. તારા પગના નૂપુરના ઠમકા આગળ ઘણાયે વિશ્વામિત્રો પોતાનાં હજારો વર્ષનું તપ ન્યોછાવર કરવા તૈયાર છે.

પણ તું કાલરાત્રિ પણ છે, ચંડિકા પણ છે, મહાકાલી છે, તું શુંભ-નિશુંભનો વધ કરનારી શક્તિશાલિની છે, તું ખડ્ગ ધારણ કરે છે, તારી જીભ ઊઘાડી તલવારની જેમ લલકારા લે છે. તું વિશાલકાયા છે, અસુરોને પડકારતી-જોર કરતી મહાશક્તિ છે. તારા કોમળ લતા જેવા બાહુપાશમાં તે વખતે મહાપ્રલયનાં પૂર ઘૂઘવતાં હોય છે, વિનાશનાં તાંડવ સર્જાતાં હોય છે. તારી આંખોમાંથી તે વખતે સંહારનો અગ્નિ વરસતો હોય છે. તારા સંચારથી પૃથ્વી કંપી ઊઠે છે, તારી ગર્જનાથી અસુરોના છક્કા છૂટી જાય છે, તેમની હામ તૂટી જાય છે. તું જ્યારે દિવ્ય આનંદનો સોમરસ પી યુદ્ધભૂમિમાં તેમને લલકારે છે, ત્યારે તારી સમક્ષ ઊભા રહેવાની પણ કોઈની તાકાત નથી, તો પછી યુદ્ધ કરવાની શક્તિ તો હોય જ ક્યાંથી? દેવો-ઋષિઓ, મુનિઓ, સિદ્ધો, સાધ્યો તારાં ગાન કરે છે, તારી સ્તુતિઓ બોલે છે.

તારી ભીષણતાથી જ, તારા અસહિષ્ણુ વેગથી જ સાધકો પોતાના આંતરદોષો જલ્દી દૂર કરી શકે છે, પોતાની ત્રુટીઓ પર વિજય મેળવી શકે છે, અને સાધનાની સિદ્ધિ કરી, ઉત્તુંગ શિખરો પર વિરાજી શકે છે.

હે કોમલ-કરાલા, મંજુલ-મનોરા, ભીષણ-ભદ્રંકરા, લલિત-વિભીષણા નારી-નારાયણી, સ્ત્રીચેતના, તને અમારાં અનેકાનેક વંદન હો!

અનુસંધાન પૃ. ૧૭]

પ્રમાદી : હું અંગ્રેજીને સદંતર બંધ કરવાનું કહેતો નથી. મારું કહેવું એમ છે કે આપણા પ્રાંતમાં દરેક કક્ષાએ ગુજરાતી માધ્યમ હોવું જોઈએ. હિંદી અને ગુજરાતી બધાં માટે ફરજિયાત હોય, અને અંગ્રેજી મરજિયાત હોય. કોઈને અંગ્રેજીનો કક્કો પણ જાણ્યા વિના સ્નાતક થવું હોય તો ગુજરાતની ત્રણે (અને બે નવી થાય તો પાંચે) યુનિવર્સિટીઓમાં એને પ્રવેશ મળવો જ જોઈએ.

મિત્ર : પણ ધારો કે અંગ્રેજી વિના સ્નાતક થયેલો તમારો વિદ્યાર્થી ઇંગ્લેંડ, અમેરિકા જશે તો ત્યાં એ શું કરશે? મંજીરા વગાડશે?

પ્રમાદી : આ જ આપણી હીનતાગ્રંથિ છે. અરે ડૉ. પ્રિયબાળા બેન ફ્રેંચ ભણ્યાં જ નહોતાં છતાં તે પેરિસ જઈ ફ્રેંચમાં પી. એચ. ડી. લઈ આવ્યાં. વસ્તુપાળ પરીખ પારીસમાં રહી ફિઝિક્સનું જ્ઞાન મેળવી આવ્યા. આ બધાં ફ્રેંચ કે જર્મન અહીં કૉલેજમાં ભણ્યાં ન ન હતાં. તેમ જ મારો સ્નાતક-એને ગરજ હશે તો ઇંગ્લંડ અને અમેરિકા જઈ ૭ જ માસમાં અંગ્રેજી પર કાબૂ મેળવી આગળ વધશે. એને માથે પાંચમાથી (કે આઠમાથી પણ) અંગ્રેજી ઠોકી બેસાડવાની જરૂર નથી.

પ્રાચીનોની ભોજન વાનગીઓ

બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

પ્રાણી માત્રના પ્રાણ અન્ન ઉપર નિર્ભર છે. અન્ન જ સચરાચર વિશ્વની પ્રતિષ્ઠા છે. અન્નથી જ નર વીર્યવન્તો અને નારી રજસ્વલા છે. આથી તો અન્નને 'બ્રહ્મ' કહીને ઉપનિષદોએ અન્ન માહાત્મ્યને છેલ્લી અંજલિ અર્પી દીધી છે.

અન્ન એટલે ધાન્ય. 'ધાન્ય' શબ્દ સંસ્કૃતમાં અને ગુજરાતીમાં વપરાય છે. ધાતે પોષણે સાધુ ઇતિ ધાન્યં। જે પોષણમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તેનું નામ ધાન્ય. ધાન્યના ૧૭ પ્રકારો પ્રાચીનોએ પાડયા છેઃ

૧. વ્રીહિ-ડાંગર-ચોખા	૧૦. પ્રિયંગુ-કાંગ
૨. યવ-જવ	૧૧. કોદ્રવ-કોદરા
૩. મસૂર-મસુર	૧૨. મકુષ્ઠક-મઠ
૪. ગોધૂમ-ઘઉં	૧૩. કલાય-લાંગ
૫. મુદ્ગ-મગ	૧૪. કુલત્થ-કળથી
૬. માષ-અડદ	૧૫. શણ- ?
૭. તિલ-તલ	૧૬. સર્ષપ-સરસવ.
૮ ચણક-ચણા	૧૭. અતસી-અળસી
૯. અણુ-ચીણો	

આ યાદીમાં શણ શું હશે? વાલ અને ચોળા આ બે ધાન્યો છૂટી ગયાં છે કે તે વખતે આ બે ધાન્યો થતાં જ નહિ હોય? નાગલી રહી ગઈ છે કે તે વખતે થતી નહિ હોય?

ધાન્યો રંધાય તેનું નામ ભોજન. ભોજનમાં આ ધાન્યોમાંથી વાનગીઓ બની. ધાન્યોમાંથી વાનગીઓ જન્મી. વાનગીઓ ભોજનનો ભાગ છે.

પ્રાચીન સમયમાં કેટલી વાનીઓ બનતી તે જાણવું જરૂરી છે. દેશનો ઇતિહાસ જાણવો આવશ્યક છે તેમ આ ધાન્યોની કયા-વાનગીઓની પ્રચૂરતા જાણવી આવશ્યક છે. ભૂતકાળ જાણવાથી ભવિષ્યનું આયોજન સારું થાય છે.

પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી આપણા ભોજન વિષે ખૂબ માહિતી મળે છે. ચરક સુશ્રુતની સંહિતાઓમાં આહાર-શાસ્ત્ર સંબંધી ઘણી સામગ્રી છે. આચાર્યોએ આહાર-શાસ્ત્ર-ભોજન કલા ખૂબ ખીલવી હતી. પ્રત્યેક પદાર્થના ગુણ-દોષ નક્કી કર્યા. સંસ્કારથી તે દ્રવ્યનું ગુણાન્તરાધાન થવું તે જાણ્યું. વાનગીઓના ગુણદોષ વર્ણવ્યા. અનેક વાનીઓનું સર્જન થયું. આનો પરિચય આપવાનો અહીં નમ્ર પ્રયાસ છે

શરૂઆતમાં રાંધવાની પદ્ધતિઓ કે સાધનો શોધવામાં આવ્યાં. અનેક દ્રવ્યના ગુણો નક્કી કરવામાં આવ્યા. સુધારાની ઝૂંબ સાથે સ્વાદ તરફ અભિરુચિ જન્મી. તેમાંથી અનેક વાનગીઓ શોધાઈ. વર્ષના ૩૬૫ દિવસો સુધી રોજ નવી નવી વાનગી પીરસી શકાય એવી વિપુલ વાનગીઓ, ગુણ, સ્વાદ બન્નેને લક્ષમાં રાખીને, વિકસાવવા જેવી છે. ગૃહિણીઓનો ધર્મ છે કે તેઓ ખૂબ નવી નવી વાનગીઓ બનાવે અને અન્નદેવની પ્રતિષ્ઠા કરે.

ભાત-ओदन

જગતની વસતીનો સૌથી અગત્યનો ખોરાક ભાત છે. આખા જગતમાં ભાત ખવાય છે. કેટલાકનો તો એ મુખ્ય ખોરાક જ થઈ ગયો છે. ભારતમાં બંગાળ અને દક્ષિણ ભારતના લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચાવલ જ છે.

રાંધેલા ચોખા કે ભાતના સંસ્કૃત નામો. —

भक्तं, अन्नं, अन्ध , कूर, ओदन, भिस्सा, दीदिव.

'ભાવ પ્રકાશ'માં આટલા નામો આપેલાં છે, 'અમરકોષ'માં પણ આ નામો છે. અમરે भिस्सय, दग्धिका—રાંધતાં જે ભાત બની જાય તેને માટે આવાં બે નામો આપેલાં છે.

भक्त—भज्यते सेव्यते स्म बुभुक्षित । 'भज सेवायाम्'। જેને ભૂખ્યા લોકો રોજ સેવે છે તેથી ભક્ત.

अन्न— अद्यते भक्ष्यते प्राणिभि । अद भक्षणे । પ્રાણી માત્ર જેને ખાય છે તેથી અન્ન.

अन्ध—अन्धयति विना स्व प्राणिना दृष्टिमुपघातयति इति अन्ध । 'अन्ध दृष्टयुपघाते' જેના વિના લોકોને આંખે અંધારા આવે છે તેથી અન્ધ.

कूर—'कौति शब्द करोति अस्य भक्षणेन प्राणी, कुशब्दे' । જેને ખાવાથી પ્રાણી શબ્દ કરી શકે છે. જે આધો ન હોય તો બોલતાં શંકા પડે છે. તેથી કૂર.

ओदन—उनत्ति क्लिद्यति जलभृतालवालेषु क्षेत्रे पाककाले । ખેતરમાં પાકતી વખતે પાણીથી ભરેલાં ક્યારડામાં જે રહી હોવાને લઈને પોતામાં પાણી ખેંચવાની શક્તિ ધરાવે છે. અથવા ऊर्दते क्रीडति प्राणी यस्य भक्षणेन । ऊर्द क्रीडायाम् । જેને ખાવાથી પ્રાણી રમે છે, આનંદી બને છે તેથી ઓદન નામ પડ્યું છે.

भिस्सा—भसति दीप्यते बलवीर्यतेजसा, 'भस दीप्तौ' । બળવીર્યતેજથી જે પ્રકાશે છે. ભાતના ગુણોનો આ શબ્દ ખ્યાલ આપે છે

दीदिव—दीव्यति क्रीडति प्राणी अस्य भक्षणात्, 'दिवु क्रीडायाम्'। જેને ખાવાથી પ્રાણી માત્ર રમે છે આનંદી બને છે. તેથી દીદિવ.

આ શબ્દોમાં ભાતના ગુણોનું દર્શન થતું હોવાથી અહીં તેને આપવામાં આવેલા છે 'ચરક'માં ચોખાની ઘણી જાતો[1] ગણવામાં આવી છે. આપણે અહીં તેનો ઉલ્લેખ નહીં કરીએ. એની મુખ્ય જાતો ત્રણ ગણાવેલી છેઃ (૧) શાલિ-હેમન્તમાં પાકતા ચોખા. (૨) ષષ્ટિક-ગ્રીષ્મમાં પાકતા (૩) વ્રીહિ-શારદી ચોખા. શાલિઓમાં રક્તશાલિ-રાતા ચોખા ઉત્તમ ગણાતા. ષષ્ટિક આઠ દિવસે પાકનારી સાઠી કમોદ હતી. ખાવામાં સૌથી ઉત્તમ રક્ત શાલિ, પછી ષષ્ટિક-વ્રીહિ પિત્તકર છે. ઉષ્ણવીર્ય છે વિપાક અમ્લ છે ષષ્ટિક ત્રિદોષઘ્ન અને શીતવીર્ય છે. લાલ ચોખા આંખો માટે હિતકર, વીર્યવૃદ્ધિકર, બલ અને વર્ણકર, હૃદ્ય છે. ષષ્ટિક અને શાલિ-ગુણમાં સરખા છે. જે ભાતનું દરું ઉખાડીને બીજે રોપવામાં આવે છે

૧ આ જાતોમાં એક જાત 'મહાશાલિ' હતી. આ ચોખાનો દાણો આડદની શીંગ જેવડો હતો અને રાંધતાં એમાંથી અદ્ભુત સુગંધિ આવતી હતી. ભાગ્યશાળીઓ જ આવો મહામૂલો ભાત ખાતા હતા. જુઓ "સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનસ્પતિઓ" નામના મારા પુસ્તકમાં कलम. પૃ. ૧૧૨.

ને જાત ખાવામાં હલકી હોય છે. દગ્ધ અગ્નિમાં થયેલા–જમીન ઉપર કચરો બાળી નાખવામાં આવે છે તે જમીનના ચોખા પચવામાં હલકા, ઝાડો પેશાબને રોકનારા, રૂક્ષ, કફહર છે. આ ચોખા મધુમેહીઓને પણ આપવા જેવા ખરા."

કયારડાઓમાં પાકેલા ચોખા (केदराः) મધુર, વાજીકરણ, બલ્ય, પિત્તહર, કફ અને શુક્રને કરનાર, સ્વાદમાં સ્હેજ કષાયરસયુક્ત, અલ્પમલ કરનારા છે. ('સુશ્રુત')

ખેતરોમાં પાકનાર ચોખા (स्थलजाः) કફપિત્તહર, કષાય અને કટુરસ યુક્ત, વાયુ અને અગ્નિ બન્નેને વધારનારા છે.

જે ડાંગરને એક વખતે કાપી લેવામાં આવી હોય ને પાછી ફૂટી હોય તેવી ડાંગરનો ભાત રૂક્ષ છે, તિક્ત, કષાય છે. પચવામાં હલકો છે,

સુશ્રુતે ત્રણેય જાતોની પાછી અનેક જાતોનો નામ સાથે ઉલ્લેખ કરે છે.

હવે આપણે ભાતની બનાવટ જોઈશું. સુશ્રુત કહે છે કે "ભાત સારી રીતે ધોવેલો (धौतः), વિમલ, શુદ્ધિ, મનોહર, સુગંધિ, સારી પેઠે બફાયેલો ચડેલો, ઓસામણ કાઢી નાંખેલો (सुप्रस्रुतः) ગરમ,[1] (अनुपगत सहजौष्ण्यः–જેની સહજ ઉષ્ણતા બહાર ચાલી ન ગઈ હોય) વિશદ (જેમાં જરા પણ ચીકાસ આવેલી ન હોય તેમ જેમાં બહુ પાણી પણ રહ્યું ન હોય એવો) હોવો જોઈએ.

"ધોયા વિનાનો, ઓસામણ કાઢયા વિનાનો, જે સારી પેઠે ન ચઢેલો હોય, ઠંડો-આવો ભાત પચવામાં ભારે પડે છે.

"સેકેલા ચોખાનો ભાત પચવામાં હલકો, સુગંધિ, કફનાશક હોય છે.[2]

"જે ભાતમાં ઘૃતાદિ સ્નિગ્ધ પદાર્થો, માંસ, ફળ, કંદ, મગ, અડદ વગેરેની દાળ, અમ્લ પદાર્થો તથા દૂધ નાખી બનાવેલો હોય તે પચવામાં ભારે, શરીરને હૃષ્ટપુષ્ટ બનાવનાર, બલપ્રદ હોય છે." (સુશ્રુત.)

ચરકમાં માંસ,[3] શાક, વસા, તૈલ, ઘૃત, મજ્જા, ફલો, અને માષ, તિલ, ક્ષીર, મુગ્ધ વગેરે નાખવાનું કહ્યું છે.

ચક્રપાણિદત્ત યોગ્ય જ કહે છે કે આ સિવાય પણ લોક વ્યવહારમાં ભાત બનાવવાની જે વિવિધ રીતો પ્રચલિત હોય તે મુજબ ભાત બનાવવો. માંસ સાથે બનાવેલો ભાત પુલાવ નામે ઓળખાય છે.

હિંદુઓના બિરંજ એ પણ ઘી, સાકર, કેસર વગેરેથી સુગંધિત બનેલ ભાત જ છે.

૧ ચરક ટીકાકાર ચ. દ કહે છે કે 'ફરીથી ગરમ કરેલો નહીં.' એવો અર્થ અભિપ્રેત છે. આયુર્વેદ માને છે ખોરાક ઠંડો થઈ ગયો હોય તો પાછો તેને ગરમ જ કરવો જોઈએ.

" विवर्जयेत्–

स्थिरं शीतं अप्युष्णीकृतं पुनः' । ચ. સૂ. ૨૭–૨૫૭ ની ટીકામાં.

૨. દક્ષિણ ભારતમાં 'પારબોઈલ્ડ' ચોખા થાય છે. ચોખાને વરાળથી થોડો વખત બાફવામાં આવે છે, આથી ભાતનું પ્રોટીન વગેરે જરા પણ નાશ પામતું નથી.

૩. માંસવાળા ભાતને 'रसौदनी' કહેવામાં આવે છે,

ભાતમાં બટાટા, વટાણા, ઘી વગેરે નાખીએ છીએઃ વટાણાબટાટાવાળો ભાત પણ મઝેનો થાય છે જ. દાળ ભાતમાં નાખીએ તેને **ખીચડી** કહેવામાં આવે છે.

ઉપર જે ભાત બનાવવાની વિધિ આપેલી છે તેમાં ભાતને ઓસાવવાનું સારી રીતે ધોઈ કાઢવાનું કહેલું છે. પરંતુ આ વિધિ સામાન્ય રીતે આપણે ઓસાવ્યા સિવાયનો ભાત જે ખાય છે તે ખાનારને ઘણા રોગો થાય છે. (રાજનલકૃત 'પાકદર્પણ') વળી ભાત બનાવવાની વિધિ પણ તે વખતે જુદી હતી.

દહીં[૪] દૂધ નાખીને પણ ભાત બનાવવામાં આવે છે

अस्राविततण्डुलान् यदन्नमस्तमुच्यते । तदन्नं येन भुक्तं चेत् तस्य व्याधिकरं भवेत् ॥
(नलकृत 'पाकदर्पण')

अखण्डतण्डुलान् शुभ्रान् पुराण व्रीहि सम्भवान् ।
क्षालयेत् तान् बुधः सम्यक् ईषदुष्णेन वारिणा ॥
शुद्धोदकं पुनः स्थाल्या पूरयेत् तत् त्रिभागिकम् ।
चुल्ल्यामारोपयेत् स्थालीं पूरितां पाककोविद् ॥
शीतबुद्बुदसंयुक्ते पक्वे पयसि तान् क्षिपेत् ।
तण्डुलाना यथा मध्ये ईषत् कठिनता भवेत् ।
दर्वीपुटेन तान् सम्यक् अवलोड्य पुनः पुनः ॥
तत्रैव तु सदा सिञ्चेत् तक्रं क्षीरं पयोऽथवा ।
तदावतार्य प्रस्थाप्य चाङ्गारेषु पुनर्न्यसेत् ॥
तदन्नं सम्यगालोक्य मृदुस्तं च दापयेत् ।
इदं तण्डुलसम्भूत मायुरारोग्यवर्धनम् ॥
(नलकृत 'पाकदर्पण' पृ. ६)

જૂના અખંડિત ચોખા લેવા, તેને જરા ગરમ પાણીથી ધોવા–પછી શુદ્ધ પાણી તપેલીમાં ત્રણ ગણું લઈને ચૂલા ઉપર તપેલી મૂકવી. પરપોટા ઉછળે એના જેવું પાણી ગરમ થાય એટલે એમાં ચોખા નાખવા. વારંવાર કડછી અંદર નાખીને ચોખા કાચા છે કે પાકા તે જોવા. ચોખા પકાઈ ગયા હોય ત્યારે તેમાં છાશ, દૂધ, પાણી છાંટવું. પછી ભાતને દેવતા ઉપરથી ઊતારી લઈ, અંગારા ઉપર રાખવો. (થીજવા માટે) જ્યારે ભાત પોચો મૃદુ થાય ત્યારે આયુ અને આરોગ્યની વૃદ્ધિ માટે તે ખાવા આપવો.

આ જોતાં ભાતમાં તે વખતે છાસ દૂધ નાખવામાં આવતાં.

ઉપલી વિધિમાં ભાત ઓસાવવાનું આવતું નથી એ ધ્યાન ખેંચે છે.

જે ભાત ખાઈએ છીએ તેને લાગુ પાડવી ન જોઈએ, પરંતુ દરદીઓને માટે સમજવી જોઈએ. કારણ કે એવો ભાત હલકો પચવામાં હોય છે, ભાતને ઘસી ઘસીને ધોઈ કાઢવો, ઓસાવવો આ યોગ્ય નથી. એનાથી ભાતમાં રહેલાં અગત્યનાં વિટામિનો, ક્ષારો વગેરે નીકળી

૪. મદનપાલે દહીંવાળા ભાતને 'ઘોલભક્ત' કહેલો છે. આવો ભાત સંગ્રહણી, હરસ, મંદાગ્નિવાળા માટે સારો છે.

જાય છે. આવો ભાત ખાવાથી યોગ્ય પોષણ મળતું નથી અને ઉલટા રોગો થાય છે. ભાત બાફતી વખત વધુ પાણી ન નાખવું જોઈએ. થોડું પાણી નાખી તેને વરાળથી જ ચઢાવવાથી ભાત સારી રીતે ચઢી જાય છે અને મીઠો પણ લાગે છે. કુકરમાં ભાત રાંધવાની રીત સારી છે.

क्षेमकुतूहलમાં 'भक्तस्य रन्धने विधिरुच्यते'। ભાત રાંધવાની રીત નીચે મુજબ આપી છેઃ

वारिणा बहुशः शालितण्डुलान् क्षालितान् बहून् ।
तक्रे संसिच्य तान् तप्ते स्थाप्यम्भसि विनिक्षिपेत् ॥
ततः पयो घृतं क्षिप्त्वा स्विन्नान् आस्रावयेदिमान् ।
राजार्हं तद्‌भवेद्‌भक्तं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥

ચોખાને ખૂબ પાણી વડે વારંવાર ઘસીને ધોઈ કાઢવા. પછી આ ચોખાને છાસમાં નાખવા. (ભાતમાં સફેદાઈ લાવવા માટે આ વિધિ લાગે છે). આ પછી ગરમ પાણીમાં ચોખા નાખવા. પછી એમાં ઘી, દૂધ નાખીને બાફવા દેવા. બફાઈ ગયા બાદ ચોખાને ઓસાવી કાઢવા. આવો ભાત રાજાઓને ખાવા યોગ્ય, સુગંધ, રંગ અને સ્વાદમાં ખૂબ સરસ હોય છે.

ધોવાનો તેમજ ઓસાવવાનો ચાલ આપણા દેશમાં ઘણા કાળથી ચાલુ છે. સંભવ છે કે માંસભક્ષક પ્રજાને ચોખા છુટા ખાવાની ટેવ પડી ગઈ હશે.

ભાત ઊજળો બારતા જેવો (विमल) હોવો જોઈએ. તે વખતે મિલોમાં ભાત તૈયાર થતો ન હતો એટલે તે વખતે સફેદ ચોખા તૈયાર શી રીતે થતા હશે? કે પછી ધોઈ ધોઈને તેને વિમલ બનાવવામાં આવતા હશે?

ભાતનો પર્યાય कूर આપવામાં આવ્યો છે. શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરા કહે છે કે, "આ રીતે ઓસાવીને તૈયાર કરેલા ચોખાને कूर કહેતા. લગ્નના ભોજનમાં कूर આવશ્યક હોય એમ તેના 'विवाह शोभई कूरि' અથવા 'विवाह कूरि' જેવા પ્રયોગો પરથી લાગે છે."[1]

શાલિ અથવા ભાતની ઘણી જાતો 'વર્ણક સમુચ્ચય'માં આપવામાં આવેલી છે. જે ઉપરથી ગુજરાતમાં ઘણી જાતની ડાંગેર થતી હતી એ સમજાય છે.[2]

करम्भक

ઠંડા ભાતમાં પુષ્કળ દહીં અને દૂધ મેળવી બહુ ઘાટું નહીં તેમ બહુ પાતળું નહીં એવું મિશ્રણ કરવું. આ થયો કરમ્ભક-ક્ષેમકુતૂહલકાર કહે છે કે—

करम्भसंज्ञा ये भक्ष्या हृद्याः शीतातिपुष्टिदाः ।
अत्यर्थं मनुजैः सेव्याः शरत्कालनिदाघयोः ॥

આ કરંભ નામના ભક્ષ્ય પદાર્થો શીત છે, અતિ પુષ્ટિકર છે, શરદ અને ગ્રીષ્મમાં આવા કરંભ પદાર્થો ખૂબ ખાવા.

करम्भो दधिसक्तवः (અમરકોષ) અથવા દહીંમાં સાથવો ભીંજાવીને ખાવાની વાનગી છે. ઉપરનો करम्भक આનાથી ભિન્ન છે.

---

૧. 'વર્ણક સમુચ્ચય' ભા. ૨ પૃ. ૧૫.
૨. " " પૃ. ૧૫.

દાળ.–

ચરકમાં દાળ બનાવવાની વિધિ જોવામાં નથી આવતી. સુશ્રુતે તે આપી છે—

सुस्विन्नो निस्तुषो भृष्ट ईषत् सूपो लघुर्हित ॥ सु. ४६–३५०

ઉપરની છાલ જેમાંથી કાઢી નાખવામાં આવી હોય છે તેની દાળને પાણીમાં સારી પેઠે ચઢવવી અને પછી તેને વસ્ત્રથી તે થઈ દાળ આને માટે સંસ્કૃત શબ્દ સૂપ છે. અહીં દાળને સ્હેજ સેકી લેવાનું કહ્યું છે એ વિચારવા જેવું છે.

ભાવમિશ્રે દાળનાં નામો, રાંધવાની રીત અને ગુણો સારા આપેલા છે.—

दलित तु शमीधान्य दालिर्दाली स्त्रियामुभे ।
दाली तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रक हिङ्गुभिः ॥
सयुक्ता सूपनाम्नी स्यात्कथ्यन्ते तद् गुणा अथ ।
सूपो विष्टम्भको रूक्ष- शीतस्तु से विशेषत ॥
निस्तुपो भ्रष्टससिद्धो लाघवं सुतरा भजेत् ॥

કોઈ પણ કઠોળને ભરડી કાઢી, ઉપરની છાલ દૂર કરવી તેનું નામ દાળ દાળને પાણીમાં રાંધવામાં આવે છે. દાળ ઓગળી ગયા પછી તેમા આદુ, મીઠું, મરચું, ગોળ વગેરે નાખવામાં આવે છે. પછી તેને તેલ હિંગ મેથી રાઈનો વઘાર આપવામાં આવે છે, આનું નામ સૂપ. દાળને સેકી કાઢી બાફવામાં આવે તો તે ખૂબ જ પચવામાં હલકી બને છે. દાળ પૌષ્ટિક છે.

મદનપાલ કહે છે કે ખટાશ વિનાની દાળ વિશેષ કરી રૂક્ષ બને છે. દાળમાં આમલી, કોકમ, કેરીનાં આમોળિયાં, આમળા વગેરેની ખટાશ હોવી આવશ્યક છે આ ખટાશ વિટામિનનું સંરક્ષણ કરે છે અને કેલ્સીયમનું અભિશોષણ કરવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

યૂષ

૧ તોલા દ્રવ્યને (જે દ્રવ્યનો 'યૂષ' બનાવવો હોય તે) ૧૮ તોલા પાણીમાં નાખીને ઊકાળવું. દાળ વગેરે હોય તો તે પાણીમા ઓગળી જવું જોઈએ. આ યૂષ બહુ પાતળો નહિ તેમ બહુ ઘાટો ન હોવો જોઈએ. કઠોળ વગેરે ધાન્યોના યૂષોનો આયુર્વેદમાં ખૂબ જ છૂટથી ઉપયોગ થયેલો છે. દરદીઓ માટે આવો યૂષો ઉપયોગી છે યૂષ એ દાળનો જ પ્રકાર છે. દાળમાં પાણીનું પ્રમાણ નિર્દિષ્ટ નથી. દાળ એ સારા માણસો માટેનો ખોરાક છે. યૂષ માંદાઓ માટે છે. આપણું ઓસામણ એ યૂષ કહી શકાય જો કે ઓસામણમાં પાણીનું પ્રમાણ સચવાતું નથી. દ્રવ્યને સારી પેઠે ઉકાળી તે પાણીમાં એકરસ થઈ જાય અને ઘાટો ભાગ રહેજસાજ હોય, પ્રવાહી ભાગ વધુ હોય એ યૂષ. मुद्गयूष—મગનો યૂષ આયુર્વેદમાં ખૂબ જ વખણાય છે कफघ्नो दीपनो हृद्य शुद्धानां वणिनामपि । हेय पथ्यतमश्चैवमुद्गयूष–कृताकृतः ॥ સુ સ. ૪૬—૩૧૭ મગનો યૂષ કફઘ્ન, જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્તકર, હૃદયને હિતકર છે. વમન વિરેચન લીધેલાઓ માટે કે લાંબા વખતના પ્રાણીઓ માટે મગનો યૂષ અત્યંત પથ્ય છે. પછી તે કૃત સ્નેહલવણાદિ સંસૃષ્ટ અથવા વઘાર દીધેલો વા અકૃત વઘાર ન આપેલો હોય આજ મગના યૂષમાં દ્રાક્ષનો અને દાડમનો રસ મેળવવામાં આવે છે. તો તેનું નામ **रागखाडव** છે. આ રાગખાડવ અત્યંત રૂચિકર, પચવામાં હલકો અને દોષોનો અવિરોધિ

હોય છે. વાતરોગો ઉપર આ યૂષ અતિ ઉપયોગી છે. આવી રીતે મસુર, અડદ અને ચણા, કળથી વિગેરેના યૂષો બનાવાય છે અને તે પ્રત્યેકના ગુણો આયુર્વેદમાં આપેલા છે. મદનપાલે નીચેના યૂષોના ગુણો આપ્યા છે.

મુગદામલક યૂષ—મગમાં આંબળાં નાખી બનાવેલ યૂષ આ કફપિત્ત જીતનાર, તૃષા અને ધરની શાંતિ કરનાર, શીતવીર્ય, મૂર્છા, શ્રમ મદનો નાશ કરનાર છે.

કુલત્થ યૂષ—કળથીનો યૂષ. મૂત્રકૃચ્છ્, પથરી, વગેરેમાં હિતકર તૂણી પ્રતૂણી (Renal colic) રોગોમાં ઉપયોગી છે આ જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્તકર અને સર છે.

ચણક યૂષ—ચણાનો યૂષ ઠંડો છે, હલકો છે. રક્તપિત્ત, પ્રતિશ્યાય, કાસ પિત્તકફને હરનાર છે.

મકુષ્ઠ યૂષ—મઠનો યૂષ. સંગ્રાહી, પિત્તશ્લેષ્મ અને જ્વરને હરનાર, પચવામાં હલકો, સંતર્પણકર, હૃદયના રોગોમાં પથ્યકર, પીનસ (લાંબા વખતનું ન મટનાર સળેખમ) અને ખાંસીને જીતનાર છે.

સૂપ્યમૂલક યૂષ—કોઈ પણ જાતની દાળ અને મૂળાનો યૂષ. ગળું ઝલાઇ ગયું હોય (ગલગ્રહ), કફજ્વર, શ્વાસ, પ્રતિશ્યામ, કાસ, મેદ, અરુચિ, કૃમિનો નાશ કરનાર છે. મૂળાનો યૂષ.

જે દ્રવ્યના ગુણો હોય તે જ ગુણો તેના યૂષના સમજવા જોઈએ.

સુશ્રુતે ઉપલા–યૂષોના ગુણો દર્શાવેલા છે સૂ–૪૬–૩૬૮ થી ૩૭૫.

યવકોલ કુલત્થાનાં યૂષઃ—જવ, બોર અને કળથીનો યૂષ કંઠને હિતાવહ છે.

સર્વધાન્યકૃત યૂષ—શરીર પુષ્ટ બનાવનાર અને શક્તિવર્ધક છે.

પટોલ અને નિમ્બનો યૂષ—કફમેદોવિશોષણ છે. (સુશ્રુત).

ખડ કામ્બલિક.

આ યૂષનો ૪ ભેદ છે. એકમાં છાસ અને શમીધાન્ય (કઠોળ) જ્યારે બીજામાં છાશ અને શાક પડે છે. આ ખડ કામ્બલિક રૂચ, વાતકફમાં હિતકર, બલ્ય.

આવી જ રીતે ખડયૂષ, ખડ યવાગુ, પાડવા, પાનક વગેરે ભક્ષ્યો વૈદ્યની સલાહ મુજબ બનાવીને દરદીઓને આપવામાં આવતા હતા.

ખડયૂષ—કોઠું, ચાંગેરી (ત્રણ પાનની ઝીણકી ખાટી લુણી), મરી, જીરૂં ચિત્રકમૂલની છાસ નાખીને બનાવેલા ખડયૂષ કહેવાય છે.

ખડયવાગુ—ખડયૂષમાં સિદ્ધ કરેલી યવાગુ.

પાડવ—ખટમધુરું પેય. જેમાં મોટાં બોર, કળથી, ચણીબોર વગેરે નાખીને બનાવવામાં આવતું પેય.

પાનક—પીણાં, લીંબુનું, ફાલસાનું વગેરે શરબતો બનાવી પીવાય છે તે.

काम्बलिक—दधिमस्त्वम्लसिद्धस्तु यूषः काम्बलिकः स्मृतः ॥

સુશ્રુત સ. ૪૬-૩૮૧

દહીંનું નીતરૂં પાણી, અને ખટાશથી બનાવેલ યૂષ કામ્બલિક કહેવાય છે.

❊

સફરસંગિની

પુષ્કર ચંદરવાકર

પશ્ચિમાભિમુખ ઊભો છું ત્યાંથી અશ્માવતીનો ઘાટ ડાબા પડખે નજર નાખું છું તો વળાંક લઈને દરિયાના પાણી વીજ્યે (ભરતી) ચડ્યાં છે અને દરિયકિનારેથી ઠીકઠીક છેટે લોથારી (લંગર) નાખીને પડેલ વહાણનાં હૈયાં શિકારી કૂતરાં પાછળ પડ્યાં હોય, ને હરણ દોડીદોડીને આશરો શોધી, સલામતી લાગતાં ઊભું ઊભું હાંફે, છાતીની ધમણ ચડાવીને, તેમ હાંફતા ઊંચાંનીચાં થતાં વહાણો ડોલી રહ્યાં છે. આ ક્ષણે દરિયાના પેટાળનું તુફાન, માનવીની માયાભરી નજરના કાબૂમાં ન આવે તેવું છે. કલીની ખાડી પર ચોમાસાની રતમાં ધોળાં ગાડરનાં ટોળાંનાં ટોળાં ચારો કરવા ઉમટે છે, તેવા ગાડર જેવાં દરિયાનાં મોજાં ભાસતાં. શો આ દરિયાદેવ! તારાં ગાડરનો કાંઈ જ પાર નથી, જેમ પેલા ખ્રિસ્તીધર્મના મહામાનવ ભગવાન ઈશુને તેના ગાડરનો પાર નથી. ભગવાન ઈશુનાં ગાડરો તો ગણી પણ શકાતાં હશે, પણ તારાં ગાડરના આંકડાનો હિસાબ કોણ માંડતો હશે? ગેબનો જાણણહાર જ તો! અને અલ્યા સાગર ભગત! તારાં ગાડરને હાંકતાં–હાંકતાં તું કયું ભજન લલકારે છે! તારાં ભજનના ભેદ અને ભરમ ઊંડા ભાસે છે! તારી અવળવાણીના બોલના ઉકેલના તાગે પહોંચવું ભલભલાને માટે પરીક્ષારૂપ બનતું હશે ને!

તો જમણા પડખે નર્યાં બગલાઓ લોથારી નાખી પડ્યાં છે. મારું મોં નવી બંદરના ખારવાવાસ તરફ છે. એ બગલાઓમાં કોઈ વલસાડ અને બીલીમોરાથી આવ્યા છે તેમણે તાજી મચ્છી પકડી છે, તે શઢના કૂવાથંભ અને સોખાનથંભ વચ્ચે દોરડાનું તોરણ બાંધીને કેવી લટકાવી છે! પેલા તોરણનાં પાંદડાંના આકારે આકાર આ મચ્છીઓનો દેહઆકાર! શો બગલાએ શણગાર સજ્યો છે!

મારી સાથે મારાં ત્રણ બાળકો હતાં. તેમને કાજે આ દશ્ય સાવ નવું, તેથી તેઓ રોમહર્ષણ, કૌતુકતા, આશ્ચર્ય અને આનંદ અનુભવતાં હતાં. તેમનાં મોં પર સાગરના મોં પર વારંવાર આવતાં રેખાપરિવર્તનની જેમ રેખાઓ બદલાયા કરતી મેં જોઈ. મને ય મનમાં થયું: 'સંસ્કાર જુદા, તેથી તેમની મનોતંત્રની આ દશા!'

પણ ત્યારે મારું ચિત્ત કશાકની શોધમાં હતું. બંદરમાં પડેલ નાનાં મોટાં બંગલાઓ, વહાણો, હોડકાંઓ, પનાઈઓ કે નાવડીઓ માટે શોધ ન હતી. તેઓ તેમનાં નાચમાં પડ્યા હતા. સાગર તાલ દઈ રહ્યો હતો. અને નિરંતર ગવાતું ગીત તેમાં ઉત્સાહ રેડતું હતું અને સૂરાવલિ છેડતો હતો વાયરો ત્યારે મારી નજર વળીવળીને સાગરના પાણી પર ઘૂમતી હતી. હું સાગરને પ્રશ્ન પૂછતો હતો: 'સુદામા અને કૃષ્ણ સ્નાનાર્થે ક્યાં આવ્યા હતા? આ ખાડીના પાણી તે પેલી લોકવાર્તામાં કથી છે તે અશ્માવતીના પાણી? જે ઘાટ પર ઊભો છું તે અશ્માવતીનો કિનારો? અને સામેથી નાનકડું સરણું આવે તે જ અશ્માવતીનું વહેણ?'

મારા મનમાં આ તર્કો રમી રહ્યા હતા ત્યારે કોઈક–અજાણ્યા આદમીએ પૂછ્યું: 'ભાઈ, હોડકી સામે જાય છે. તમારે સામે કાંઠે આવવું છે?'

આ સાંભળી મારા મનનો વિચારપ્રવાહ તૂટ્યો. પેલો સાગરનિ ગૂઢ સરજૂ-તાનમાં આવીને લલકારતો હતો, તેનાં ઘેટાંને શિસ્તપણે હાંકી રહ્યો હતો, અને તેનો કેશરો બરાબર રાગોડચે જતો હતો. મેં લઘરવઘર વસ્ત્રવાળા, શ્યામળા અને કૃશકાય છતાં ય આનંદી અને મોજીલા માછીને પૂછ્યું : 'અશ્માવતી નદીનો ઘાટ ક્યાં ?'

'આ જ ! તમે ઊભા છો ઈ જ. તમારી વાંહે આ મંદિર !'

'અશ્માવતી નદી દરિયાને...'

'કાં ભઈ...આ વે'તાં પાણી ઈ અશ્માવતીના.'

'તો કૃષ્ણસુદામો ક્યાં ન્હાયા હતા ?'

'આ ઓલી વેણુ દેખાય, ત્યાં જ નાયા હશે. ઓલી કોર...મથુરા વંદરાના વાસી જાતરાએ આવે છે, ત્યારે ત્યાં કણે બેસીને દરિયો નાય છે. દરિયો તો નાય છે, પણ પોટલી બાંધીને વેણુ ય લઈ જાય છે.'

'તેમને જરૂર હશે.'

'આ દેશમાં શેની જરૂર નથી ? આ અમારા દરિયાનાં ફીણ આખું ય મુંબઈ ભફકાવે (ખાય) છે માણસ માત્ર લોભનો જીવતોજાગતો અવતાર !'

'પણ કૃષ્ણ સુદામા અહીં નાહવા આવ્યા'તા ?'

તેણે કાન આડે હાથ દીધા અને મને કહ્યું: 'મારે સામે કાંઠે જવું છે થોડાં 'ટેમ'માં મારું હોડકું આવશે. તેમાં ખડતલ (મચ્છીની આવક) હશે. મને ભાઇ જાવા દ્યો રામરામ !'

તે ગયો, ત્યારે કોઈક ભક્ત હૃદયી સાજણે મને અશ્માવતીના ઘાટની કથા-લોકકથા કહી હતી તે સ્મરણમાં આવી: 'આ જ અશ્માવતીના ઘાટ પર કૃષ્ણ સુદામો દરિયામાં નહાવા પડ્યા, અને નહાતાં નહાતાં બંને દૂબકીદાવની રમતે ચડ્યા, એમાં સુદામાના માથે દાવ આવ્યો. કૃષ્ણને પકડવા માટે સુદામાએ કંઇક વાર મથામણ કરી, પણ સુદામા કૃષ્ણ પાસે ફાવી જ ન શક્યા. છેટે સુદામાએ કૃષ્ણને પૂછ્યું : 'આજ મારા માથેથી દા ઊતરતો જ કેમ નથી ?

'હં, જરા ઊંડા પાણીમાં ચાલ્યા આવો જરા.'

આ મથુરાના આહિરની આવડતને ભોળો બ્રાહ્મણપુત્ર ક્યાંથી પામી શકે ? કૃષ્ણના કહ્યા પ્રમાણે નાક પકડીને દીર્ઘશ્વાસ લઈને સુદામે ડૂબકી મારી ઊંડાણમાં, અને ઠીક સમય પાણીમાં રહ્યા. પણ જ્યાં પાણી બહાર નીકળ્યા, તો કાંઈ અકળામણ જોઈ. ધરતી નવી, માનવી નવા, વૃક્ષો અને દરિયાકિનારો અપરિચિત. સુદામો વિમાસણમાં પડી ગયા. તે તો બીનાં લૂગડે કિનારેથી ચાલી નીકળ્યા, અને લોકોને પૂછવા લાગ્યા : 'ભલા આ કયો દેશ !'

લોકોએ ઉત્તર આપ્યો : 'લંકાનગરી !'

'તારી ભલી થાય ભલી, તેં તો ભલી અજાડી, મારા મ.પે.' ને ત્યાં સુદામાજીને એક રૂપાળી નારી મળી ગઈ. ઋષિજીને પોતાના નિવાસસ્થાને લઈ જઈ આગતાસ્વાગતા કરી અને સુદામાજીને અજાણ્યા ઘરે રહેવું પડ્યું અને તેય કેટલો સમય ? પૂરું એક વરસ.

વરસ પૂરું થયું ત્યારે સુદામાજી દરિયે નહાવા ગયા. પાછી ડૂબકી મારી, નાક પકડીને, અગાધ પાણીને માપવા માટે જાણે ડૂબકી મારી હોય તેમ ! તેઓ પાણીમાં ઠીક સમય રહ્યા

અને પછી બહાર નીકળ્યા, તો એ જ અશ્માવતી નદીનું મુખ. તે જ ઘૂઘવતો સાગર, તે જ પરીચિત બોમકા, તે જ અશ્માવતીનો ઘાટ. તે 'પર કછોટો મારી કેડું' ને સૂકું ધોતિયું પહેરેલ શ્યામગા કૃષ્ણ વાંકા વળી વળીને ધોતિયું નિખારી રહ્યા છે!

કૃષ્ણને દેખીને સુદામાજી બોલ્યા: 'અરે તારી ભલી થાય! તું અહીં ક્યાંથી?'

'કેમ?'

'પણ કેટલો કાળ થઈ ગયો?'

'શેને?'

'ડૂબકી દાવની રમતને. પકું વર્ષ!' સુદામાજી બોલ્યા.

ત્યારે કૃષ્ણે ઉત્તર વાળ્યો: 'ના રે ના! તમે ડૂબકીમાંથી તરીને ઉપર ન આવ્યા, ને હું કાંઠે આવ્યો. આ ધોતિયું બદલ્યું ને આ ધોવા લાગ્યો તેટલી વાર થઈ!'

સુદામા વિમાસણમાં પડી ગયા, ને મનને પૂછવા લાગ્યા: 'ત્યારે પેલી ઇશ્વરની લીલા... નવતર ભૂમિ...લંકાનગરી ..ફૂટડી નાગી...તેના ઘેર હું ગૃહસ્થી.' સુદામાને ગંભીર વિચારણામાં રત દેખી કૃષ્ણ મરકવા લાગ્યા ને બોલ્યા: 'હો ભાઈ, મોડું થઈ ગયું? ભાભી લાકડી લઈને દોડશે!'

સુદામા પાસે કોઈ ઉત્તર ન હતો.

આ આખો ય પ્રસંગ નજર સામે પેલી રેતાળ 'બીચ'માં જાણે ભજવાતો ન હોય તેવું મને લાગ્યું, અને ખાત્રી કરવા રેતાળ સાગરકાંઠા પર નજર કરું છું તો એક રાજસ્થાની કુટુંબ સાથે જ ત્યાંની રેતી ખોબે ને ખોબે થેલીમાં ભરી રહ્યું હતું.

ખરું પૂછો તો આ જગા તીર્થધામ છે. તીર્થ શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાં જઈએ તો પણ તે તીર્થધામ કહી શકાય. કૃષ્ણે સુદામાને નવી દુનિયા બતાવી તેથી ય તીર્થધામ.

પણ મને કૃષ્ણસુદામાની લોકવાર્તામાં રૂપક ભાસ્યું છે, વ્યંજના શક્તિની કથા દેખાય છે. તેની પાંખડીનો ખોલનાર કોઈ મહા માથી વાતના અંકોડા ખોલવા બેસે ત્યારે જ તે લોકકથાની મજા માણવાનો લ્હાવો મળે!

ત્યાં રેલ્વેના એન્જીનની સીસોટી વાગી. મારી વિચારમાળા તૂટી. બાળકોએ પણ હવે ઉતાવળ કરવા માંડી હતી: 'પપ્પા ચાલો, વહાણમાં બેસીએ.' મેં તેમને બંદરનો ભાગ બતાવવા માંડ્યો. તેમનું મન હવે આ કાંઠે ન હતું. તેમને વહાણમાં ચડવાનો લ્હાવો લૂંટવો હતો, તેથી સામેના મીયાંપુરની જેટી પર જવાનું નક્કી કર્યું. ઘાટના પગથિયાં ઉતર્યાં, અને વહાણમાં બેઠાં, તો વહાણના ભંડકિયામાં બેત્રણ માછલીઓ પડી હતી. બાળકોનું આથી કુતૂહલ પોસાણું અને એક નવેક વર્ષનો કિશોર હાથમાં લટકતી માછલી — પાંપલેટ નામની જાતની, લઈને વહાણમાં ઊભો હતો, તેની સામે અંગળીઓ ચીંધી ચીંધીને બાળકોએ હસવા માંડ્યું ત્યારે તે જરાક શરમાયો. માછલાને તેણે તેની થેલીના પેટાળમાં મૂક્યું. મેં તો તેમ પૂછ્યું: 'કઈ જાત છે?' તેણે કશો ય ઉત્તર ન આપ્યો. વહાણમાંના બીજા પુરુષે ઉત્તર આપ્યો: 'પોરબંદરની પાંપલેટ!'

'પાંપલેટ. હા. પાંપલેટ. ખાધે સ્વાદ રહી જાય તેવી મચ્છી.'

સામે કાંઠે વહાણને લઈ જવાની પણ ઓર કરામત અહીં જોઈ. ખંભાતથી લવંગખાડી અને સાબર સુધી ગયા હતા, ત્યારે લોકો માછીએ હલેસાં મારીને વાવડાના જોર સાથે

પચીસત્રીસ માનવી ભર્યાં વહાણને દરિયાની છાતી માથે ખેંચ્યું હતું. નળસરોવરમાં વિહરતાં ત્રાપાવાળા પઢારોએ દોરડાને કેડયે બાંધીને ત્રાપાનો વિહાર માણ્યો હતો. વેનગંગા નદીમાં ડોંગા લઈને ફર્યો હતો, પણ ત્યાં ય ઢીમર ' લકડી 'થી ડોંગોને ઘુમાવતો હતો. ' ગેઈટ વે ઓફ ઇન્ડિયા ' પરના દરિયામાં દેશી વહાણોમાં ફર્યો હતો, તો ત્યાં ય હલેસાંવાળા વહાણો હતાં. ઉમકા પર મહી નદીને પાર કરવા વપરાતાં વહાણોના ઠેકેદારો પણ વાંસથી વહાણને હંકારતા, નર્મદામાં ચાણોદ કરનાળી, કુબેરભંડારી, ગંગનાથ, વ્યાસ અને અનસૂયા સુધી વહાણોમાં ઘૂમતા, તો ત્યાંના ય માછીઓ લકડી મારીને કે દોરડું ખેંચીને વહાણમાં ઘુમાવતા, ખેડા જિલ્લામાં રીંઝાના પૂલના દર્શને ગયેલ, ત્યારે ત્યાં ઘાટ પર ચાલતાં હોડકાંનો વિહાર માણેલો, તો તે પણ સુકાનની મદદથી હોડકું ચલાવતો. પણ પોરબંદરના આ ઘાટના વહાણનો તુરખો તો ઓર જ લાગ્યો. અસ્માવતીના ઘાટ અને મીઠાપુરની જેટી વચ્ચે એક જાડું દોરડું બાંધ્યું હતું. તે દોરડાને પકડીને પેલો ઠેકેદાર વહાણને આગળ ખેંચે, અને પેલી રસ્સીના દોરેદોરે વહાણ ચાલ્યું જાય. બાળકોએ પણ આ દશ્ય અને કરામત પહેલીવાર જોયાં, મારી જેમ જ.

વહાણમાં બેઠાં બેઠાં બંદરમાં વિરામતાં અનેક મોટાં વહાણો અને બાર્જીસો અમે જોયા.

વહાણોમાં ખલાસીઓ અને ટંડેલની આવનજાવન જોઈ. તૂતક પર બેસીને મચ્છીનું શાક સમારતાં ખલાસીઓ જોયા. બંદર ઓફિસમાંથી જાઆવ કરતાં ધોતિયાંટોપી ને કફનીમાં વેપારીઓ અને આડતિયાને નિહાળ્યા. નાનકડા પાટા પર પડેલ ભારખાનાના ડબ્બાની ધ્યાના-વસ્થા પર ધ્યાન ગયું. મજૂરણબાઈઓને વહાણમાંથી માલસામાનને હાલવતી ને હડિયાપટ્ટી કરતી જોઈ. તો સામે કાંઠેના ' વેરહાઉસ 'માંથી સિમેંટના ભર્યાં થેલાઓ ઊંચકીને વહાણમાં લાદતા મારવાડી મજૂરોનું ટોળું ધીંગામસ્તીએ ચઢી ગયેલું દેખાયું. પાતળિયા સોટા જેવો મારવાડી જુવાન લુમ્બારામ. બગડી સજ્જનપરનો મસ્તીથી ગીત લલકારતો હતો :

બગલા દાણા ચુંડ જાજે રે,

મેં કરાવી નાર, બેવરા ભરવા દીજે રે !

તે માથું નચાવતો જાય, તેના માથાનો અને આખા ય બદનનો રંગ તો સિમેંટનો જ. લાગે કે સિમેંટમાંથી કંડારેલ કોઈ રોબોટ માનવ-યંત્ર માનવગીત લલકોરી રહ્યો છે ! તો અસ્માવતીના નીરમાં તરવૈયા હાથના હલેસાં મારતાં મારતાં મનની મ્હોજ માણતા તરી રહ્યા છે. ખારવાનાં નાનાં બાળકો નાનકડી હોડકીઓ લઈને ખાડીના છીછરા પાણીમાં વહાણ ચલાવવાની તાલીમ લઈ રહ્યા છે. યંત્ર ભીંડાઓમાંથી એક તો જાણે આરામ હરામ હૈ સૂત્રનો સાધક હોય તેમ કામ કરતો જોવા મળ્યો, તો ખાડીમાં જામેલ કાદવની સફાઈ માટે સફાઈકામદાર બનીને ડ્રેજીંગ મશીન ખાડીમાંથી કાદવને ઊંચકીને કિનારે ફેંકતું દેખાયું.

તો સામે કાંઠે માનવનું હૈયું ઉભરાય છે. માનવફળીઆરૂં ઉભરાય છે. ખારવાના પેલા નાનકડા જવાનને હોડકી ચલાવતો રોમીને મારી સાથેનો ચૈતન્ય જરા ઓળપાતો, શરમાતો અને શંકાશીલ ચિત્તે બોલ્યો: ' આપણે એક આવું હોડકું લઈએ તો... ? '

' તો દરિયામાં ઘુમવાની અને ફરવાની મજા આવે ને ! '

મલકીને માથાનો ધાડવો તેણે વિશિષ્ટ પ્રકારની અદાથી ઝૂકાવ્યો. તે ક્રિયામાં અપ્રકટ આનંદ હતો, ભવિષ્યમાં એકલલકડી-પનાઈ, હોડકીની પ્રાપ્તિ થશે, તેવા ભાવિ સુખદ સ્વપ્નની આશા હતી.

(વધુ આવતા અંકે)

✶

મહિલાઓની શક્તિ—એક પ્રવચન

'સંતબાલ'

આપણા દેશમાં રામાયણ, મહાભારત જેવા ઉત્તમ ધર્મગ્રંથો છે, જેમાંથી અનેકને પ્રેરણા મળે છે. રામાયણમાં સીતા એક એવું નારીરત્ન છે જેના જીવનથી અનેક બહેનોને પ્રેરણા મળી શકે એમ છે. રામાયણ સીતા જેવા પાત્રને લીધે જ રસદાર બને છે. એમાં મુખ્ય રસ તો કરૂણરસ છે. ઠેર-ઠેર કરુણરસ દર્શાવતાં ચિત્રો એમાં આવે છે. સીતા મહાસતીના જીવનને જોઈએ તો જણાશે કે તેઓ જિંદગીની છેલ્લી ઘડી સુધી નિરાંતનો શ્વાસ લેતાં જણાતાં નથી. પરણ્યાં ને ઘેર આવે છે ત્યાં તો વનગમનનો પ્રસંગ આવ્યો, વનમાં જ્યાં આનંદથી જિંદગી પસાર કરવા જાય છે, ત્યાં તો સીતાનું અપહરણ થાય છે અને તેમને ઠેઠ લંકામાં જવું પડે છે; જ્યાં એમનું કોઈ સગું નહોતું, છતાં રામ પ્રત્યે અખંડ શ્રદ્ધા તેમના દિલમાં હતી, એટલે છેવટે શ્રીરામે રાવણને ઘણું સમજાવ્યા છતાં નહિ માન્યો, એટલે તેની સાથે યુદ્ધ લડે છે. તેમાં વિજય મેળવે છે. સીતા રાવણના બંધનથી મુક્ત થાય છે, પણ અગ્નિપરીક્ષા આપવી પડે છે. આટલી કસોટી જાણે ઓછી પડતી હોય, અને માંડ-માંડ ઠરીને ઠામ બેસે છે, ત્યાં તો સીતાજીને એક ધોબીના વચનને લીધે પ્રજાપાલક રામચન્દ્રજીની આજ્ઞાથી વનમાં જવું પડે છે, ત્યાં એ નિરાશ્રિત સતીને વાલ્મીકિ ઋષિ પોતાના આશ્રમમાં લઈ જાય છે, ત્યાં જ લવ અને કુશનો જન્મ થાય છે. અને છેલ્લે છેલ્લે રામમિલન થાય છે અને સીતા મહાસતી ભૂમિમાતાના ખોળામાં પોતાને સમર્પિત કરી દે છે. આમ ગૃહસ્થજીવનના પ્રવેશથી માંડીને જિંદગી સુધી કષ્ટ અને કસોટીમાંથી સીતા પસાર થાય છે. એટલે રામાયણ સીતા જેવા મહાપાત્રને લીધે સ્ત્રીજીવનને આદર્શ બતાવનારો ગ્રંથ છે. એને આપણે ધર્મગ્રંથ કહીશું કે રાજકારણનો ગ્રંથ? યુદ્ધનો ગ્રંથ કહીશું કે પ્રેમનો ગ્રંથ? રામાયણનો આદ્યોપાંત અભ્યાસ કર્યા પછી તમને લાગશે કે રામાયણમાં સામાજિક, રાજનૈતિક, સાંસ્કૃતિક ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક આમ જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોની વાતો આવે છે, સ્ત્રી-પુરુષ-બાળક, યુવક, પ્રૌઢ અને વૃદ્ધ બધા પ્રકારના લોકો માટે કર્તવ્યની સુંદર પ્રેરણા આપનારી વાતો છે. મતલબ એ કે રામાયણ ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રમાણે ધર્મમય સમાજ નિર્માણ કરવા માટેનો ઉત્તમ મસાલો આપનારો ગ્રન્થ છે. ભારતની સમાજવ્યવસ્થામાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થોમાં સૌથી પહેલું સ્થાન ધર્મને આપ્યું છે, અર્થ કે કામ પુરુષાર્થને નહીં. હું તમને પૂછું કે જો ધર્મપુરુષાર્થનું સ્થાન પહેલું હોય તો ધર્મમૂર્તિ કોણ? ગૃહસ્થાશ્રમમાં ધર્મમૂર્તિ અગર કોઈ હોય તો ધર્મપત્ની છે. પતિની આગળ કોઈ ધર્મ શબ્દ લગાડીને એમ કહેતું નથી કે ફલાણા ભાઈ અમુક બહેનના ધર્મપતિ છે. જો તમારે સમાજરચનામાં ધર્મને પહેલું સ્થાન આપવું હોય તો માએ મહિલાઓને પહેલું સ્થાન આપવું જોઈએ, અર્થ કે કામને મુખ્યતા આપવી હોય તો પૈસાદાર અને સત્તાધારીઓને અગર તો ભોગવિલાસમાં ખૂંપેલાને મુખ્યતા આપવી જોઈએ. પણ આ વાત ભારતીય સંસ્કૃતિથી વિરુદ્ધ છે. છતાં આજે અર્થ અને સત્તાને સમાજમાં મુખ્ય સ્થાન અપાય છે. એને કારણે સમાજમાં સ્નેહસૌજન્ય, વિવેક, નમ્રતા વગેરે ગુણો ઓછા થઈ ગયા છે. તમે કહેશો કે 'ત્યારે કરવું શું? આને બદલવું, એ અમારા એકલાના હાથમાં નથી.' પણ અર્થને જ સત્તાને માટે મુખ્ય સ્થાન

અપાતું રહેશે તો તમે (માતાઓ) કદી આગળ આવવાનાં નથી. તમે પણ ધારો તો અર્થ-ક્ષેત્રે પુરુષ કરતાં આગળ આવી શકો છો, પણ તેમ કરવા જતાં તમારું ગૃહસ્થજીવન ધર્મ-સંસ્કૃતિ વિહોણું થઈ જશે; માત્ર પૈસાની જ પ્રીતિ રહેશે. એટલે આમ કરવું યોગ્ય નથી. પુરુષો ભલે અર્થક્ષેત્રે તમારા કરતાં આગળ જાય, તમે એમના ઉપર ધર્મનો અંકુશ સતત રાખો. જૈન સૂત્રો તથા નીતિગ્રંથોમાં એવો ઉલ્લેખ આવે છે કે સ્ત્રીઓમાં કામવિકાર વધારે છે. શાસ્ત્રોની વાત ખોટી તો ન કહી શકાય; પણ એનું રહસ્ય સમજવામાં કદાચ શાસ્ત્રકારો અને પુરુષોએ ભૂલ કરી હોય, કારણ કે વિકાર અને વાત્સલ્ય બન્ને તદ્દન નજીક છે. સ્ત્રીઓમાં હૃદયનો વિકાસ વધારે હોઈ વાત્સલ્યભાવ કુદરતી જ વધારે હોય છે. તેને ભૂલથી લોકો કામવિકાર સમજી લે છે. જો સ્ત્રીમાં વિકારભાવ વધારે હોય તો પુરુષના શીલ ઉપર સ્ત્રી આક્રમણકારિણી હોત, પણ એવું ક્યાંય સાંભળ્યું નથી કે કોઈ સ્ત્રીએ પુરુષના શીલ પર આક્રમણ કર્યું હોય, ઊલટું પુરુષ સ્ત્રીના શીલ ઉપર આક્રમણ કરે છે, એ અનુભવ આવ્યો છે. હા, સ્ત્રીને પોતાના વાત્સલ્યને ઢોળવા માટે કોઈ પાત્ર જોઈએ, તેને વ્હાલ પ્રગટ કરવા બાળક જોઈએ; કોઈ બાળકને તે જોશે તો તેને રમાડવાનું મન થશે. બાળક ન હોય તો તેનું વાત્સલ્ય પતિની સુશ્રુષારૂપે પ્રગટે છે. એવા દાખલા આ યુગમાં પણ બન્યા છે કે કોઈબાઈ પરણીને તરત સાસરિયે આવની હોય અને એના પતિને લકવો થઈ ગયો હોય, ૨૦-૨૦ વરસ સુધી એ રોગ ચાલે પણ એ બાઈએ કોઈ પણ પ્રકારની ગ્લાનિ લાવ્યા વગર સેવા કરી છે. પોતે સંયમ પાળ્યો છે. એ એમ જ કહે છે–મારે એની સેવા જ કરવી છે, એમાંથી મને જીવનમાં વાત્સલ્યરસનો આનંદ મળે છે. એટલા માટે જ હું કહું છું કે અર્થકામપ્રધાન સમાજરચનાને બદલવી હોય, અને ધર્મમય સમાજની રચના કરવી હોય તો બહેનોએ આગળ આવવું જોઇએ.

એને માટે બહેનોએ શું કરવું જોઇએ? છોકરો આવ્યો એટલે કહેવાય કે રતન આવ્યું, છોકરી આવી હોય તો કહે કે પથ્થરો આવ્યો. એવી જ રીતે છોકરો આવે તો થાળ વગાડે, એની પાછળ લોકવાયકા એ છે કે થાળ ભરીને પૈસા લાવશે, જ્યારે છોકરી આવે ત્યારે સૂપડું વગાડે છે, તેની પાછળ કહેવાય છે કે છોકરી તો સૂપડું ભરીને લઈ જશે. આ જે ભેદભાવના છે, અર્થપ્રધાન દૃષ્ટિ છે, તેને બદલવી પડશે.

જો ધર્મમય સમાજરચના જોઈએ તો કહેવું પડશે — "લક્ષ્મી આવી છે, દેવી આવી છે, અગર તો 'બા'નો જન્મ થયો છે. પવિત્ર વાતાવરણ સર્જાયું છે." બીજી બાજુ જ્યારે આજની સમાજરચના શહેરોમાં જોઈએ તો એમ જ લાગે કે આ કામપ્રધાન બનતી જાય છે. કારણ કે આજે મોટાં શહેરોમાં લોકો પહેલાં તો રોટલો કમાવાના ઉદ્દેશથી આવે છે; રોટલો મળી રહે છે, પછી પૈસા વધે છે, એટલે બિલ્ડીંગો બાંધવાનું સૂઝે છે; બિલ્ડીંગો બંધાઈ જાય છે, ત્યાર મોટર લાવવાનું સૂઝે છે. એક મોટર હોય તેને બે વસાવવાનું મન થાય છે. આ અર્થ કામપ્રધાન સમાજને બદલશે કોણ? બહેનો પાસે જ અમને મોટી આશા છે. જો તેઓ ઘરમાં બને સાદાઈનું વાતાવરણ રાખે, જાતમહેનત છોડે નહિ, સંયમથી રહે તો આખા કુટુંબ ઉપર તેની અસર થાય. એટલા માટે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સ્ત્રીઓની પૂજા થાય છે. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે —

'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः'

જ્યાં નારીઓને આદર આપવામાં આવે છે, ત્યાં દિવ્યપુરુષો ક્રીડા કરે છે. આપણી સંસ્કૃતિમાં મહાપુરુષોના નામની પહેલાં સતીઓનાં નામો આવે છે. દા. ત., સીતા પહેલાં બોલીએ છીએ પછી રામ, રાધા પહેલાં અને કૃષ્ણ પછી, તેમ જ ગૌરી પહેલાં અને શંકર પછી બોલાય છે. એનો અર્થ એ કે પ્રભુના સિવાય પ્રભુને આપણે એટલું મહત્ત્વ નથી આપતા. આટલું હોવા છતાં હજુ ધોકાસૂત્ર પ્રચલિત છે —

"ધોકે જાર બાજરી, ધોકે નાર પાધરી,
ધોકે ડોશું દોહવા દે, ધોકે છોકરું છાનું રહે।"

તુલસીદાસજીએ પણ તે જમાનાના સામાજિક વાતાવરણનો પડઘો પોતના ગ્રંથમાં પાડ્યો છે — "શૂદ્ર ગંવાર ઢોલ પશુ નારી; યે સબ તાડન કે અધિકારી।"

પણ બીજી બાજુ આપણે જોઈએ છીએ કે, એ જ રામાયણમાં એમ કહ્યું છે —

"બિનુ તિય વ્રત નહિં હોઈ ખરારી,
અબ ચહિયે મિથિલેશ કુમારી।"

એટલે કે કોઈ પણ વ્રત, તપ, કે ધર્માનુષ્ઠાન સ્ત્રીના વગર થઈ શકે નહિ. ભ. રામ જ્યારે વસિષ્ઠ ગુરુ પાસે અશ્વમેધ યજ્ઞ માટે રજા લેવા ગયા, ત્યારે તેમણે કહ્યું.

'સીતાજી ક્યાં છે? તેના વગર આ યજ્ઞ થઈ જ ન શકે. એટલે કાં તો તમે બીજી સ્ત્રી પરણો અગર તો સીતાની પ્રતિમા બનાવીને તમારી બાજુમાં મૂકો."

ભ. રામે કહ્યું — "સીતાને રામ એક જ છે, તો રામને માટે પણ સીતા એક જ હોય. બીજી સ્ત્રી પરણવાની વાત રામ તો સ્વપ્ને ય નહિ લાવી શકે." છેવટે સીતાની સ્વર્ણમૂર્તિ બનાવરાવીને રાખવામાં આવી. એવી જ રીતે સ્ત્રીને પતિ હોય તો પણ તે સતી કહેવાય છે, જ્યારે કોઈ પુરુષને એક પત્ની હોય તો તે સંત નથી કહેવડાવતો. તેને સંત કહેવડાવવા માટે પૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળવું જરૂરી છે. પણ આજે માતા — બહેનોનું એ ગૌરવ હણાઈ ગયું છે, ધોકાસૂત્ર આગળ આવી ગયું છે, શહેરોમાં બહેનોને કેટલાં ય દુઃખો હોય છે, જે કોઈની આગળ કહી શકતાં નથી, સહી પણ શકાતાં નથી. પુરુષ તો બહાર ધંધાર્થે ચાલ્યો જાય છે; એને ઘરમાં ગોંધાઇ રહેવું પડે છે, અને સાસુ, જેઠાણી, નણંદ વગેરેનાં મેણાંટોણાં સહેવાં પડે છે, જો બહાર કહેવા જાય તો ઘરની આબરુ જાય. એટલે છેવટે એ ત્રાસથી કંટાળીને આપઘાત કરવા પ્રેરાય છે. આ સ્થિતિ સમાજને માટે બરાબર નથી. સમાજનું એક અગત્યનું અંગ — નારી — સહીસલામત ન હોય, ત્યાં એ સમાજનાં બાળકોને સુસંસ્કાર શી રીતે મળી શકે? પુરુષ ગમે તેવો દોષ કે અનાચાર કરે તો સ્ત્રી એને કહી શકે જ નહિ, અને સ્ત્રીનો જરાક વાંક હોય તો પુરુષ એને કાઢી મૂકે, એના ઉપર ત્રાસ ગુજારે. આવી પરિસ્થિતિમાં સ્ત્રીના જીવનમાં સાચો આનંદ ક્યાંથી આવે? ધર્મમય સમાજ શી રીતે થાય? આ બધો વિચાર કરીને હું મહિલાઓનું નીતિધર્મલક્ષી સંગઠન બનાવવા તરફ જોર આપું છું. એ નહિ થાય ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓ આગળ આવી નહિ શકે. હું જ્યારે મુંબઇ ગયો ત્યારે મેં બહેનો આગળ આ સંગઠનની જ વાત મૂકી હતી. મેં સ્ત્રી કે મહિલા કરતાં માતા શબ્દને વધારે પસંદ કર્યો છે, કારણ કે સ્ત્રી કન્યા હોય કે મોટી હોય એ સાચા અર્થમાં માતા જ છે. એનું ખરું સ્વરૂપ તો માતા જ છે. પોતે નાની છોકરી હશે તો ય પોતાના નાના ભાઈને વહાલ કરશે, રમાડશે. પોતાના પતિને જમાડતી વખતે એ માતાના સ્વરૂપમાં હશે. 'ભોજ્યેષુ માતા' એટલા માટે જ કહ્યું છે. સ્ત્રી કે મહિલા કહો તો તેની નિંદા કે ટીકા કરવાનો પણ

અવકાશ છે, પણ ' માતા શબ્દ કહો તો નિંદા નહિ કરી શકો. માતાની નિંદા કોઇ સહી શકતું નથી એટલા માટે જ એમના સંગઠનને મેં મહિલા મંડળ કે સ્ત્રીમંડળને બદલે ' માતૃસમાજ ' નામ આપ્યું છે. પુરુષ અવળે રસ્તે જતો હોય તો ભારતના માતૃસ્વરૂપા નારીઓ જ પોતે કષ્ટ વેઠીને તેને સાચે રસ્તે લાવી છે. જૈનશાસ્ત્રોમાં તો એવા ઘણા દાખલાઓ મળી આવે છે. ગોસ્વામી તુલસીદાસજી (રામાયણકર્તા)ને પ્રેરણા આપનાર તેમનાં પત્ની રત્નાવલી એક સન્નારી જ હતી. આટલા સ્ત્રીમાં આસક્ત તુલસીદાસજી જ્યારે એક દિવસ પણ પત્નીનો વિરહ સહી ન શક્યા અને પોતાના સાસરાના ઘરે દોડી ગયા; ત્યારે તેમનાં પત્નીએ પ્રેરણા આપી—

" લાજ ન આવત આપકો, દૌરે આયે હો નાથ,
ધિગ્ ધિગ્ ઐસે કામકો.....................।।
જેતી પ્રીત હરામમેં તેતી હર મેં હોય ।
ચલા જાય બૈકુંઠ મેં પલ્લા ન પકરે કોય ।। "

આ સાંભળીને તુલસીદાસજીનો આત્મા જાગૃત થઈ ગયો. તેમને રામભક્તિની રઢ લાગી. તેમની ગુરુણી બની તેમની ધર્મપત્ની રત્નાવલી. આજે આખા દેશમાં જેમનું રામાયણ પ્રચલિત છે. તેના કર્તા તુલસીદાસજીને પ્રેરણા આપનારી તો એક માતા જ હતી ને ! એમને આસક્તિની ગાઢ નિદ્રામાંથી જગાડનાર અને ભગવાનના પ્રેમમાં જોડનાર એક ધર્મપત્ની જ હતી ને ! બિલ્વમંગળને ચેતવનાર કોણ હતી ? એક નારી જ. તે વેશ્યામાં એટલા બધા આસક્ત હતા કે ન જોઈ મેઘલી રાત, ન જોયું પાણીનું પૂર. મડદાની લાકડીને ત્રાપો માનીને નદી પાર કરે છે અને સાપને દોરડી માનીને ઘરમાં પેસે છે. પણ પેલી ચિંતામણિ વેશ્યા વિચારે છે કે આટલો શક્તિશાળી પુરુષ મારામાં લીન છે, એના કરતાં ભગવાનમાં લીન થઈ જાય તો બેડો પાર થઈ જાય. એ જ માતૃસ્વરૂપા વેશ્યાની પ્રેરણા બિલ્વમંગલને જગાડે છે.

મારા વહાલા, પ્રિયવર હવે ઈશનો દાસ...

આ શરીર તો હાડમાંસ અને લોહીથી ભરેલું છું, ચામડાથી મઢેલ છે, એટલે સારું લાગે છે. અંદર તો ઘૃણિત વસ્તુ જ છે. બસ, બિલ્વમંગલ એક કામીમાંથી પ્રભુભક્ત સુરદાસ બની જાય છે. સુંદર ભક્તિરસનાં કાવ્યો લખે છે. કાલીદાસ પંડિત વિદ્યોત્તમા નામની પોતાની પત્નીની પ્રેરણાથી જ મહાકવિ બને છે. માઘકવિના ભાગ્ય પોતાની પત્નીની પ્રેરણાથી જ ઊઘડે છે. આ બધાં ધર્મમય સમાજ રચનાની મહાશક્તિઓનાં ઉજ્જવળ ઉદાહરણો છે. ભાલ નળકાંઠા જેવા પછાત ગણાતા પ્રદેશમાં પછાત ગણાતી કોળી જાતિમાં એવાં નારીરત્નો પડ્યાં છે જેમણે ધાર્યું હોત તો પતિના મરણ પછી બીજાં લગ્ન કરી શકત, પણ તેમ ન કરતાં પોતાનું જીવન સંયમમય ગાળ્યું. પતિની હયાતીમાં કોઈ પણ જાતનો ત્રાસ સાસરિયા કુટુંબ તરફથી આપવામાં આવે તો એ બહેનો છૂટાછેડા લઈ શકત: પણ તેમ ન કર્યું. આજે આ બધાં નારીરત્નોને સંકલના કરવામાં આવે તો એક મોટામાં મોટી શક્તિ તૈયાર થઈ શકે, અને ધર્મમય સમાજરચનામાં મદદ કરી શકે.

સંત વિનોબાએ પંઢરપુરના એક પ્રવચનમાં કહ્યું હતું કે સ્ત્રીઓને વિકાસની બરાબર તક શ્રીકૃષ્ણભગવાને આપી, પણ તેમને સંન્યાસ, મોક્ષ અને શાસ્ત્રાધ્યયન સુધાંના સર્વ અધિકારો તો ભગવાન મહાવીરે જ આપ્યા. ભ. બુદ્ધે સ્ત્રીઓને સંન્યાસનો અધિકાર સંઘ રચનાની શરૂઆતમાં ન આપ્યો. જ્યારે ભ. મહાવીરે ચંદનબાળા જેવી તેજસ્વી નારીને પોતાની સંઘ રચનાની શરૂઆતમાં જ સંન્યાસનો અધિકાર જ નહીં, સંઘ રચનામાં સાધ્વી સમુદાયની

અમગણ્ા બનાવી. તેને લીધે જ જૈન ધર્મમાં આવી તેજસ્વી સતીઓ થઈ, જેમણે ધર્મમય સમાજરચનામાં વધારેમાં વધુ ફાળો આપ્યો.

બીજી બાજુ જોઈએ તો આર્થિક ક્ષેત્રમાં ધર્મનીતિનું તત્ત્વ ધીમે ધીમે ઓસરતું જાય છે. આજે પુરુષો જ એકલા મધ્યમ વર્ગમાં મોટે ભાગે કમાય છે, ઘરમાં કમાનાર એક-બે જ હોય, ખાનાર ઘણાં હોય, ત્યારે કમાનારને નીતિ-અનીતિ, કે ધર્મ-અધર્મ ગમે તે રીતે દ્રવ્ય મેળવીને પૂરું કરવું પડે છે. એ સિવાય જેના ઘરમાં કમાનાર કોઈ ન હોય, બાઈ વિધવા થઈ ગઈ હોય, આવકનો કોઈ જરિયો ન હોય, અથવા કમાનાર પુરુષ અસાધ્ય રોગમાં પટકાઇ ગયો હોય કે, તેની આવકનાં બધાં દ્વાર બંધ થઈ ગયાં હોય, તેવા કુટુંબની આર્થિક દશાનો લાભ લઇ કેટલીક વાર પૈસાદાર લોકો તે બહેનોને કે તે પુરુષને ખોટે રસ્તે દોરવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં બહેનો શું કરે? આ ત્રણે પરિસ્થિતિઓનો સાચો ઉકેલ છે-માતૃસમાજ; જે બહેનોને સ્વમાનભેર ન્યાય-નીતિની કમાણી આપી શકે, નીતિ ધર્મને રસ્તે ટકી શકવાનું બળ આપી શકે. એ સિવાય આજે કોઈ બહેન વ્યક્તિગત રીતે જૂના વખતની જેમ દળણાં દળીને કે સંચાએ સીવીને નીતિનો રોટલો મેળવે એવી સ્થિતિ નથી રહી. કારણ કે ઘટીઓ ઝૂંટવાઈ ગઈ. સંચા આવી ગયા. સીવણના સંચામાં આજે ઘણા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ લાગેલાં છે. તેની હરિફાઈમાં એકલી બહેન ટકી શકે એમ નથી. ત્યારે માતૃસમાજ દ્વારા લોકોને શુદ્ધ ખોરાક આપવાનું કામ બહેનો કરશે તો ધર્મનું કામ તેજસ્વી બનશે. શુદ્ધ ખોરાક ખાવાથી લોકોની બુદ્ધિ સાત્ત્વિક રહેશે, મહેનત કરવાથી સ્વાસ્થ્ય પણ સારું રહેશે. બીજી બાજુ માતૃસમાજ દ્વારા એવા ઉદ્યોગો પણ મળી શકશે, જેથી નિષ્ણાત બહેન દરરોજ સરેરાશ ૩-૪ રૂપિયા કમાઈ શકશે; તો તેવી બહેન પોતાની કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિમાં પણ મદદગાર બનશે, ધર્મનીતિ સાચવવામાં પુરુષો કરતાં તમે પોતાની જવાબદારી ધર્મપત્ની તરીકે સવિશેષ અદા કરી શકશો પછી તો તમે પોતે જ્યારે સ્વાવલંબી થઈ જશો ત્યારે આજે જેમ મોટા ભાગની લક્ષ્મી વિલાસમાં વપરાય છે, કાળાબજાર, લાંચ-રુશ્વત, ભ્રષ્ટાચાર અનીતિ વગેરે કમાણી કરીને પુરુષ લાવે છે, તેને પણ તમે સાદા ખાનપાન, સાદી રહેણીકરણી અને ઘરેણાં કપડાંનો મોહ છોડીને, આર્થિક સ્વાવલંબી બનીને અટકાવી શકશો. આમ નહીં કરીને, પુરુષોને તમે માત્ર ઉપદેશ આપવા જશો કે તમે અનીતિ-અન્યાય કાળાબજાર, બેઈમાની વ. થી કમાણી કરીને ધન ના લાવો, તો એ તમારા ઉપદેશની કશી અસર થશે નહિ. પુરુષ કહેશે કે, "તને શું ખબર પડે, કેવી રીતે કમાણી થાય છે, ઘેર બેસીને વાતો જ કરે છે, સાધુઓની જેમ ઉપદેશ જ આપે છે. એ તો એમ જ ચાલે." પુરુષ સાટાડોદા કરીને, ઈન્સ્પેકટરો વ. ને લાંચરુશ્વત આપીને કાં તો ગુલામી કે ખુશામત કરીને જેમ તેમ કરી ઘરખર્ચ પૂરું કરશે. પણ જ્યારે તમે (સ્ત્રીઓ) પોતે એની આર્થિક ચિંતામાં સહભાગી બનશો, તો તમારા કહેવાની અસર પણ પુરુષ ઉપર થશે, અને તમે પૂર્વોક્ત સ્થિતિને વટાવી શકશો બદલી શકશો.

પરંતુ તમે માત્ર રામાયણ વગેરે વાંચી કે જુદાં-જુદાં ધર્મશાસ્ત્રો સાંભળીને જ સંતોષ માની બેસશો તો તેથી સમાજનો કાંઈ પત્તો થવાનો નથી. તમારી બુદ્ધિને વાંચનાર કે વાર્તા એક વાર જરૂર આંજી દેશે, પણ તમારા કે એના જીવનમાંથી તેથી ફેરફાર થઇ જશે, એ ભ્રાન્તિ છે. આજે જો કે મોટા-મોટા ધર્મોપદેશકો-સાધુસંતો પણ ખાનપાન, માનપાન કે મોટાં-મોટાં મકાનો અને ધનિકોના શેઠશરમમાં તણાયા છે. તેમને પણ પછાત ગણાતાં-ગામડાં,

પછાતવર્ગ અને નારીજાતિ—ત્રણ વર્ગોમાં સંગઠન દ્વારા ધર્મનીતિના સંસ્કાર રેડવાનું કામ બહુ જ ઓછું ગમે છે. માતાઓ ધારે તો જ આજના સામાજિક જીવનમાં પલટો લાવી શકે. શહેરોમાં પૈસાદાર ઘરનાં બહેનો આજે પોતાનો સમય ઊંઘ, ગપ્પાં અને આળસ વ.માં પસાર કરતાં હોય છે. હાથે કામ કરવાનું તો છૂટી જ ગયું છે. તેને બદલે જો માતૃસમાજમાં રસ લે તો તેઓ ઘણું કામ કરી શકે. મધ્યમ વર્ગનાં બહેનોને પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે માતૃસમાજ દ્વારા કામ આપવામાં આવે તો તેમનો આર્થિક અને સામાજિક બન્ને રીતે વિકાસ થઇ શકે. પછી તમે દીકરી આવશે તો સ્વમાનપૂર્વક કહી શકશો કે કોઇ વાત નથી લક્ષ્મી આવી છે. ભ. મહાવીરને સંતાનમાં એક જ દીકરી થઇ હતી, પણ તેથી તેમણે ચિંતા ન કરી. એટલે દીકરા—દીકરી વચ્ચે ભેદભાવ રાખવાની ભાવના હવે બદલવી પડશે. એ તો જ બનશે તો માતૃસંગઠનો થશે.

બહેનોને આજે મત આપવાનો અધિકાર મળ્યો છે; રાજ્યમાં પ્રધાનપદ સુધી જવું હોય તો તેઓ જઈ શકે છે. આપણાં ઘણાં બહેનોને એ ગમ નથી પડતી કે કોને મત આપવો જોઈએ, કોને નહિ? એ સંબંધમાં તમે સ્પષ્ટ હોતાં નથી. કોરપોરેશનની ચૂંટણી આવે ત્યારે કોને મત આપવો? એ આપણે પુરુષોને પૂછી લઇએ છીએ. એક ડોસીમા ચૂંટણી વખતે પેટીમાં મતપત્ર નાખવા ગયાં, ત્યાં જઇને જોયું કે બે પેટીઓ પડી છે, એટલે તેણીએ વિચાર્યું કે આ બે પેટીઓ બાઝે છે. એટલે અડધા અડધા ટુકડા કરીને તેણે બેઉ પેટીમાં મતપત્રો નાખ્યાં. એથી મત કોઈને ન મળ્યો. પણ તમે જો આ બાબતમાં સારી પેઠે માહિતી ધરાવતાં હો તો આવું ન બને. તમારામાં તો એટલી શક્તિ છે કે તમે ધારો કે અમારી એકલી સ્ત્રીઓની જ સરકાર બનાવવી છે, તો તેમ થઇ શકે. પણ આટલી ભૂમિકા આવતાં વાર લાગશે તમે કહેશો કે આ તો રાજકારણની વાત છે, એમાં ધર્મની વાત નથી. હું એ જ વાત કહું છું કે રામાયણ કે મહાભારત આપણા ધર્મગ્રંથો ગણાય પણ તેમાં રાજકારણ ઠેર–ઠેર ભર્યું છે. રામાયણનું રાજકારણ ધર્મમય છે, ત્યાં રામ અને ભરત બન્નેના જીવન ત્યાગ શીખવે છે, જ્યારે મહાભારતમાં રાજ્ય માટે કૌરવ પાંડવ વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે, રામાયણના કૈકેયીમાતા દ્વારા વિષમય બનાવેલ રાજકારણને કૌશલ્યા, સુમિત્રા, ઉર્મિલા સીતા, માંડવી વગેરેએ મળીને પોતાનો ત્યાગ—તપ—સંયમ દ્વારા શુદ્ધ કરવાનું કામ કર્યું છે. એટલે જ હું કહ્યા કરું છું કે આજે રાજકારણ ને ધર્મકારણથી રંગવાનું કામ તેમ જ અર્થકારણને ધર્મનીતિથી પવિત્ર રાખવાનું કામ માતાઓ જ કરી શકશે

અને એટલા માટે જ માતૃસમાજ માત્ર આર્થિક કાર્ય માટે જ નથી, પણ સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક, આધ્યાત્મિક અને રાજકારણેય બધાં ક્ષેત્રોને શુદ્ધ અને સંસ્કૃતિસભર બનાવવા માટે છે. બધાં ક્ષેત્રોમાં જે સડો પેસી ગયો છે તેને માતાઓ સિવાય કોણ દૂર શકશે? કુટુંબમાં ધર્મનીતિની ચોકીદાર માતા ગણાય છે, સમાજમાં બ્રાહ્મણો—લોકસેવકો અને વિશ્વમાં સાધુસંતો. આજે તો આ ત્રણેય પાત્રોમાં ઓટ આવી ગઈ છે. મને માતાઓ પ્રત્યે વધારે આશા છે; જો તેઓ ધારે તો આજની સમાજ રચનાને ધર્મમય બનાવી શકે. પણ બનાવી શકશે માતૃસમાજ સંગઠન દ્વારા જ.

માતૃસમાજ વિષે વિશેષ માહિતી તમો ઘાટકોપર, સાયણ, મુંબઇ અને અમદાવાદ માતૃસમાજનાં બહેનો પાસેથી મેળવી શકશો.

卐

નગરચર્ચા

નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી

['નગરચર્ચા'માં સાંભળીને રજૂ કરેલા વિચારો સાથે લેખક કે સંચાલક સંમત છે એમ નથી તેમ જ તે વિચારોની જવાબદારી પણ તેમની નથી. — સંચાલક]

o કાશ્મીરી નેતાઓ પણ ખરો નાટક કરે છે. બક્ષીએ અબદુલ્લાને દેશદ્રોહીનો ઇલ્જામ લગાવી પકડ્યા તો બક્ષીને સાદિકે દેશદ્રોહીનો ઇલ્જામ લગાવી પકડ્યા! આ તો જે ગાદી પર બેઠો તે ફર્યો એના જેવું થયું!

o આ મહિને તો કંઈ બૉમ્બ ઉપર બૉમ્બ જ ફૂટ્યા છે. દુનિયા રાજકીય ક્ષેત્રે ધડાકા કરી દિવાળી ઉજવવા નીકળ્યા છે કે શું? બક્ષી ગયા, હ્યુમ ગયા, ખ્રુશ્ચેવ ગયા! નાસરે લુમમ્બાને કેદ કર્યો ને ધોળે દહાડે કેરોમાં તારા બતાવ્યા! આયુબનું વહાણ ડોલે છે ને ચીને અણુ ધડાકો કર્યો. ઇતિહાસ પણ આ બધું નોંધતા થાકશે નહિ? રાજકીય ફેરફારો ય જાણે સ્પુટનીક સાથે હરીફાઇમાં ઊતર્યા લાગે છે.

o મોંઘવારી એ તો બહાનું જ છે. ચીનને હાથ પર લેવા રશિયાએ ખ્રુશ્ચોવને હટાવી લીધા.

o રૂસી નવી નેતાગીરી ભારત સાથે યથાવત્ સંબંધ રાખવાની વાત તો કરે છે પણ અણીને વખતે કેમ વર્તશે એ કોને ખબર?

o ખ્રુશ્ચોવ સામ્યવાદી દેશ ચીન વિરુદ્ધ જઇ ભારતને લશ્કરી સહાય આપતા હતા એટલે એમને હટાવ્યા, બિચારા બિલાડીનું તો રાખેને!

o ચીન અને રશિયા એક થવાના હોય તો આપણે ચેતીને ચાલવું જોઇએ.

o ચીને અણુ ધડાકો કર્યો પછી એને વિશ્વના રાજકીય તખ્તા ઉપરથી અલગ રાખવાનું વિશ્વશાંતિના હિતમાં નથી.

o ચીનને યુ.નો.માં લો નહિતર નાથ્યા વગરનો આખલો ગમે તેને શિંગડે લેશે.

o સામ્યવાદી દેશોની એકતામાં ખ્રુશ્ચોવ વિઘ્ન રૂપ લાગ્યા એટલે એમને ગાદી પરથી ઉડાડી મૂક્યા.

o ખ્રુશ્ચોવના પતનનું ખરું કારણ તો એમણે છેલ્લે છેલ્લે જર્મની અંગે નરમ વલણ અપનાવેલું તે છે.

o ખ્રુશ્ચોવનું પતન એ માઓનો વિજય છે.

o અણુબૉમ્બ જો સાડા સત્તર લાખ રૂપિયાના ખર્ચે જ થતો હોય તો એમાં બીવાનું શું છે? એટલા પૈસા તો અમદાવાદના ચાર શેઠિયાઓ આપી શકે.

o ગાંધીજી કહેતા હતા કે સાપ કરડે નહિ પણ તેણે ફુંફાડા તો મારવા જ જોઈએ, તેમ ભારત ભલે અણુબૉમ્બનો ઉપયોગ ન કરે પણ દુશ્મનને ડારવા અણુબૉમ્બ બનાવવો તો જોઇએ જ.

o દુશ્મન પાગલ કે ઝનૂની હોય ત્યારે આપણે સાવધ રહેવું જોઈએ – દેશની સલામતી જોખમાતી હોય ત્યારે નૈતિક ધોરણ અંગે વિતંડાવાદ કરવો એ નરી મૂર્ખામી છે. શક્તિ હોવા છતાં આ વિતંડાવાદમાં જ ક્ષત્રિયોએ હિંદુસ્તાન મોગલોને ચરણે ધર્યું હતું.

o લડાઇ થાય તો ય જો અણુબૉમ્બ ફોડી ન શકાતો હોય તો તેના ઢગલા કરવાનો શો અર્થ? તેને બદલે એટલા પૈસા દેશની સમૃદ્ધિ વધારવામાં ન વાપરીએ! ગરીબ દેશ માટે એ વધુ જરૂરી છે.

o ભારતે પોતાની આર્થિક સદ્ધરતા હાંસલ કર્યા પછી જ અણુબૉમ્બ બનાવવો જોઇએ. અત્યારે તો એ ખર્ચ રશિયા – અમેરિકાને જ પોસાય એમ છે.

o ખાવાના તો ઠેકાણાં નથી ત્યાં આપણે અણુબૉમ્બ બનાવી શું કરવા'ના?

'ક્રાઉન' એ ક્રાઉન જ છે

ભારતમાં સર્વોત્તમ

ક્રાઉન બ્રાન્ડ

PURE ALUMINIUM THE CROWN

એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો જ વાપરો

૧. વિશુદ્ધ એલ્યુમિનિયમમાંથી બનાવવામાં આવે છે એટલે માનવ તંદુરસ્તી માટે તદ્દન સલામત છે.

૨. યોગ્ય એવાં જાડા પતરામાંથી બનાવાય છે એટલે ઘણા જ મજબૂત હોઈ લાંબો સમય ટકે છે.

૩. તેની પાછળ ૪૬ વર્ષનો એકધારો અનુભવ પથરાયેલો છે. આજનો આધુનિક ઘાટ તેને આભારી છે.

૪. કોઈપણ સ્થળે તદ્દન વ્યાજબી ભાવે સહેલાઈથી મળે છે ને કરોડોની સંખ્યામાં વપરાઈ રહ્યાં છે.

શાળાએ જતાં બાળકો માટે તેમ જ હવાઈ મુસાફરી માટે વિવિધ માપની આકર્ષક સુટકેસો અને બીજી એનોડાઇઝડ (વિવિધરંગી) વસ્તુઓ અમારી ખાસ વિશેષતા છે.

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

"ક્રાઉન એલ્યુમિનિયમ હાઉસ" : ૨૩, બ્રેબોર્ન રોડ, કલકત્તા-૧

મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, દિલ્હી

ઝાડા, મરડો અને સંગ્રહણી માટે

એન્ટિ ડીસેન્ટ્રોલ

એન્ટિ ડીસેન્ટ્રોલ એ અનુભૂત અને તાત્કાલિક ફળ આપનાર આયુર્વેદિક બનાવટ છે. ઇન્દ્રજવ, કડાછાલ, બીલીગર્ભ, નાગરમોથ, સૂંઠ વગેરેના ઘનસત્વ અને અહિફેન તથા પર્પટીના યોગમાંથી બનાવેલ છે. અતિસાર, મરડો અને સંગ્રહણી

અતિસાર કે જેમાં પાતળા પાણી જેવા અને વારંવાર દસ્ત થતા હોય, મરડો કે જેમાં લોહી અને પરુવાળો, પેટમાં ચૂંક સાથે, વારંવાર થોડો થોડો ઝાડો થતો હોય, તેમજ સંગ્રહણી કે જેમાં કોઇ વખત પાતળા, કઠણ, કાચા અમર પાકા દસ્ત થવા, ખાધેલું અનાજ પાચન થયા વિના ઝાડા સાથે નીકળી જવું, દિવસ થાય પાછા બંધ રહે, વળી પાછા ઝાડા થાય તેમજ કોલેરા વગેરે રોગોમાં આ દવા તરત જ ફાયદો કરે છે.

આ બનાવટ જંતુઘ્ન, દીપન, પાચન અને આંતરડાંને મજબૂત કરનારી છે. સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક સર્વે માટે અત્યુત્તમ છે.

૨૪ ગોળી બા. ૧ નો રૂા. ૧, ૨૫૦ ગોળીના રૂા ૮

ઊંઝા ફાર્મસી, ઊંઝા. (ઉ. ગુજરાત)

મુંબઈ રાજ્યના સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ :–ઊંઝા ટ્રેડીંગ કુંપની :
રીલીફ રોડ, હાજા પટેલની પોળ, અમદાવાદ.

હાઇડ્રોલિક પ્રેશરથી બનાવેલ મનોહર અને ટકાઉ

હિન્દ ફલોરીંગ ટાઇલ્સ

માટે જ આગ્રહ રાખો.

આર. સી. સી. મ્યુનિસિપાલિટી, પી. ડબલ્યુ. ડી., રેલવે, મિલો, લોકલબોર્ડને લગતી દરેક વસ્તુ ઓર્ડરથી બનાવી આપીશું.

હિન્દુસ્તાન સીમેન્ટ પાઇપ એન્ડ કોન્ક્રીટ કન્સ્ટ્રકશન કું૦

ઓફિસ : ઓચ્છવલાલ ગોરધનદાસ શાહ

ટાઇલ્સ સેનિટરી વેર્સ અને પાઇપ ફીટીંગના વેપારી
ખાડીઆ, ચાર રસ્તા . અમદાવાદ.

ફેક્ટરી : સુએઝફાર્મ રોડ, કેલિકો મિલ પાસે, અમદાવાદ.

ઓફિસ અને ઘરનો
ટેલિફોન નં. ૫૨૨૯૨

ફેક્ટરી
ટેલિફોન નં. ૫૧૬૩૬

નૂતન

વર્ષાભિનંદન

FOR THE

BEST EXECUTION

OF

YOUR

BEAUTIFUL

BUILDING DESIGNS

SAFELY RELIE UPON

★

Maha Gujarat Construction Co.

THE WELKNOWN

BUILDING CONTRACTOR

Near Vadilal Sodafountain, Tran Darwaja, AHMEDABAD

REFER ALL KINDS OF TEXTILE MACHINERIES

SPECIALIST IN CLOTH PRINTING MACHINE.

* I to 4 Colour Cloth Printing Machine.
* Commorio Type 4 Colour Printing. Machine with Rubber Mekentoz arrangement.
    * Cast Iron Ager Machine.
    * Wooden Dummy Ager Machine.
* Batching Machine.
* Forcing Machine.
    * Hand Yarn Printing Machine.
    * One & Two Colour Laboratory Printing Machine.
* Four Colour Plastic Printing Machine.
* Cloth Nepper Machine. (Specially for Organdi Cloth)
    * Soap Stamping Machine & Soap Chipping Machine.
    * Oil Expellers.
* Disk Mills.
* Janta Cold Start Crude Oil Engines.
    * Pickers Machinery.
    * Trunk Machinery.
    * Presses etc.

Please Contact to :

MISTRY AMBALAL JETHARAM IRON & BRASS FACTORY

GHEEKANTA ROAD, ... AHMEDABAD. (India)

✻ સાલ મુબારક ✻

નૂતન ફેબ્રિક્સ

● આકર્ષક શર્ટિંગ

● મનપસંદ પોપલીન

● ટકાઉ લોંગ ક્લોથ

● ટકાઉ ધોતિયાં

ટેલીફોન નં. ૨૪૬૨૧

નૂતન મિલ્સ લિમિટેડ

અમદાવાદ

: મેનેજીંગ એજન્ટસ :

જગાભાઈ ભોગીલાલ નાણાવટી એન્ડ કું. લિ૦

卐 નૂતન વર્ષાભિનંદન 卐

માર્શલ ટાઈપ ઘંટીઓ

લક્ષ્મી બ્રાન્ડ ફ્લોર મિલ્સ

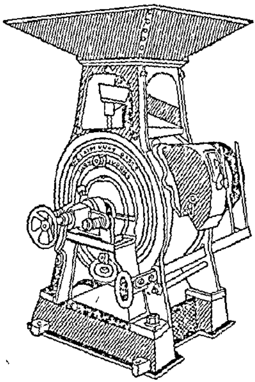

અમો બોલ-બેરીંગસવાળી માર્શલ ટાઇપ ગ્રેઇન ફ્લોર મિલો—દળવાની ઘંટીઓ બનાવીએ છીએ. તે ૧૪, ૧૬ અને ૧૮ની સાઈઝમાં ફીટ બેઠકવાળી અને સ્લાઈડીંગ બેઠકવાળી નવી બનાવવામાં આવે છે.

:: તેમજ મેકલીન ટાઈપના લેથો પણ નવા બનાવવામાં આવે છે. ::

મેન્યુફેક્ચરર્સ

લક્ષ્મીવિજય બ્રાસ એન્ડ આયર્ન વર્ક્સ

૬૪૭, ધીકાંટા રોડ, અમદાવાદ

ટેલીફોન ૩૦૦૯ ટેલીગ્રામ 'RINGS'

卐 સાલ મુબારક 卐

પ્રકાશક : રણછોડલાલ કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી, ૧૨/જ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૬
મુદ્રક : મણિલાલ છગનલાલ શાહ, ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ
તા. ૧-૧૧-૧૯૬૪

दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

આદ્યતંત્રી : રામનારાયણ વિ० પાઠક

સંચાલક : રણછોડજી કે० મિસ્ત્રી

ડીસેમ્બર ૧૯૬૪

વર્ષ ૪૦
અંક ૨
માગશર
૨૦૨૧

પ્રસ્થાન

કૃપા કરી નોંધી લેશો?

પ્રસ્થાન ખાસ અંકો

આઝાદી અંક

દીપોત્સવી અંક

વર્ષ દરમ્યાન અપાય છે.

લવાજમ રૂ. ૬-૫૦

* સ્વામી આનંદના લેખો અવારનવાર અપાય છે.
* ગુજરાતના પ્રથમ કોટિના વિચારક, સિદ્ધહસ્ત સાહિત્યકાર તેમજ સન્નિષ્ઠ અભ્યાસી લિખિત રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, કેળવણી વિષયક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતો વિભાગ, "પાડોશી સાથે વાતચીત—ચર્ચા" એ મથાળે અપાય છે.
* ગ્રાહકોએ જોયું હશે કે અમે 'પ્રસ્થાન'ને ઉત્તરોત્તર વૈવિધ્યવાળું, રસાત્મક તેમજ જીવનને ઉપયોગી થઈ પડે એવા વિષયો ઉપર લેખો આપતું બનાવવા યત્નશીલ છીએ.

પ્રસ્થાન-પ્રકાશનો

પ્રેમનો દંભ	૩ ૦૦	નોકાડૂબી	૬-૦૦
સ્ત્રી અને પુરુષ	૨-૫૦	દૃષ્ટિપરિવર્તન	૩-૫૦
કથાવલી ભા. ૧	૭-૦૦	ગાતા આસોપાલવ	૩-૦૦
,, ભા. ૨	૨-૫૦	ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧-૨	૫-૦૦
લગ્નસુખ	૩-૦૦	ખાંડાની ધાર	૪-૦૦
ટોલ્સ્ટોયની નવલિકાઓ	૩-૫૦	ઘરગથ્થુ વૈદક	૫-૨૫
દિનચર્યા	૩-૦૦	ગાંધીકૃત [આશ્રમ]	૧-૦૮
ભૂખમરાનો ઉપાય	૪-૦૦	વીર વલ્લભભાઈ	૦-૬૨
શહીદનો સંદેશ	૧-૫૦	તમને એ નહિ સમજાય	૦-૭૫
ધર્મપ્રપંચ	૫-૦૦	ફિરંગીની વાતો ભા. ૨	૨-૫૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ

... ના કારતક અંકથી 'પ્રસ્થાન' ૪૦ મા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો છે.

વિશ્વનો વહાલો

હૃદય હૃદય નિશદિન રમનારો,
આનન્દે જીવન ભરનારો,
આશાગાન સુણાવનહારો
વિશ્વતણો વ્હાલો.

સુષુપ્તિમાં શમતું સહુ જ્યારે
અંધ તમિસ્રાના વિસ્તારે,
ત્યારે જાગ્રત-જ્યોત ઝગારો
નિગૂઢમાં ન્યારો.

સુખમાં એ સુખભાવ સુહાતો,
આંસુ લૂંછવા દુઃખે ધાતો,
એનો પદરવ સદા સુણાતો
સાથે ને સાથે.

એને પ્રેમે પ્રેમ પ્રકટતો,
એને પ્રાણે પ્રાણ પ્રસરતો,
એને અમૃતે આત્મ વિહરતો
અનન્ત આનન્દે.

એ આત્મા, એ અંતરજામી,
સૂર્ય, સુધાકર, સેવક, સ્વામી,
પ્રેમતણો પ્રભુ નામી-અનામી,
स एव सर्वं नः ।

પૂજાલાલ

સમયની સાથે સાથે ...

નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી

ગોવા પ્રશ્ન

દીવ દમણ અને ગોવા પ્રદેશો ઉપર લશ્કરી પગલાં લઈ ભારતે એમને પોર્ટુગીઝોના કબજામાંથી છોડાવ્યા. અને હવે એ ભારતના ભાગ થયા છે. એમનાં ક્ષેત્રફળ એટલાં નાનાં છે કે તેમને સ્વતંત્ર રાજ્ય ન બનાવી શકાય. પોર્ટુગલ શાસનને લીધે ત્યાંના લોકોની રહેણી કરણી ઉપર કંઈક પોર્ટુગીઝોની અસર આવી હશે, છતાં ત્યાંની સંસ્કૃતિ ભારત કરતાં જુદી જ છે એમ તો ન માની શકાય, અલબત્ત, ત્યાંના લોકોની કેટલીક ખાસિયતો આપણા કરતાં કંઈક જુદી હશે. પરંતુ એટલા જ ખાતર એઓ સ્વતંત્ર એકમ બનવા યોગ્ય નથી બનતાં. વળી તે ત્રણે ઘણાં દૂર છૂટાં છે. વહીવટી સરળતા એ પણ એક પ્રશ્ન છે. આ બધું જોતાં તેમને એ જે રાજ્યોની હદમાં હોય તે રાજ્ય સાથે જોડી દેવાં જોઈએ.

અહીં પ્રશ્ન ગોવા અને દમણ માટે ઉપસ્થિત થાય છે. ગોવાની સરહદ મહારાષ્ટ્ર અને મ્હૈસુર રાજ્યને અડકે છે; દમણની સરહદ ગુજરાત રાજ્ય અને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યને અડકે છે. દમણનો પ્રશ્ન ઊકેલવો વિકટ ન ગણાય — સિવાય કે એને એવો બનાવવામાં આવે. દમણના સંબંધો વગેરે સૂરત અને વલસાડ જિલ્લા સાથે એટલા બધા જોડાયલા છે કે તેને સ્વાભાવિક રીતે ગુજરાત જોડે જોડી શકાય, શાંતિપૂર્વક પ્રશ્ન ગોવાનો ઊભો થાય છે. હમણાં હમણાં હવે એ ચર્ચાની એરણ ઉપર ચડતા લાગ્યો છે. અત્યાર સુધી તો બધાને એમ લાગતું જ હતું કે ગોવાને મહારાષ્ટ્ર સાથે જોડવામાં આવશે. પરંતુ ભારત સરકારની દરેક પ્રશ્નોના ઉકેલ ઢીલમાં મૂકવાની નીતિને લીધે હજી આ ત્રણે પ્રદેશો કોઈ રાજ્ય સાથે જોડાયા નથી, પરિણામે હવે ગોવા ઉપર મૈસુરે પણ નજર દોડાવવા માંડી છે. તા. ૨૨-૧૧-૬૪ના દિવસે મૈસુર પ્રદેશ કોંગ્રેસે સભા બોલાવી ઠરાવ પસાર કર્યો કે ગોવાનો પ્રદેશ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય સાથે ન જોડતાં મૈસુર સાથે જોડવો. આર્થિક, સામાજિક, ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક, સાંસ્કૃતિક અને ભાષાકીય બધી રીતે ગોવા મહારાષ્ટ્ર કરતાં મૈસુર સાથે વધુ ગાઢ રીતે જોડાયલું છે તે સાબિત કરવાની તેમણે તત્પરતા દાખવી છે. શ્રી. પાટીલ અને શ્રી. ચવાણે હમણાં જ મહારાષ્ટ્ર તરફી "સ્ટેટમેન્ટો" બહાર પાડ્યાં તે તો બધાના ધ્યાનમાં જ હશે.

મામલો જે રીતે ઉગ્ર લઈ રહ્યો છે તે જોતાં ડાંગ માટે જેમ મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત વચ્ચે રસાકસી ચાલી તેમ હવે મહારાષ્ટ્ર અને મૈસુર વચ્ચે ચાલશે એમ લાગે છે. ભારત સરકારની નિષ્ક્રિય અને ઢીલી નીતિ આ પ્રશ્નોને વધુ ઉગ્ર બનાવશે એમ લાગે છે. વળી હમણાં હમણાં એ "આત્મનિર્ણય" અને "લોકમત"ની વાત હવામાં ઊડવા માંડી છે. શું ભારત સરકાર પાસે ગોવા, દીવ દમણ વગેરે પ્રદેશો માટે પૂરતી માહિતી નથી, પૂરતા આંકડા નથી કે યોગ્ય ત્વરિત નિર્ણય લેવાને બદલે આવા પ્રશ્નોને લોકમતને સરાણે ચડાવી દેશની એકતા ઉપર ફટકા મારતાં પરિબળોને એ મજબૂત કરે છે? બીજા રાજ્યોની પુનઃરચના કરી ત્યારે ક્યાં લોકમત લીધો હતો કે હવે ગોવામાં લોકમત લેવાની વાત કરવી પડે! નાગાલેન્ડના પ્રશ્નમાં સ્કોટ જેવી પરદેશી વ્યક્તિ પણ આડકતરી રીતે માથું મારતી અને અભિપ્રાય આપતી થઈ શકી તે ભારત સરકારની નીતિને લીધે જ. હવે આગળ જતાં કાશ્મીરની

જેમ ગોવા વગેરેને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો બનાવવા તરફ તો આપણે નથી જઈ રહ્યા ને? ઇંગ્લેંડ — અમેરિકા જો પોર્ટુગલને સક્રિય મદદ આપી દીવ, દમણ અને ગોવાને યુ.નો.માં ચર્ચાને એરણે ચડાવવા સલાહ આપે તો પોર્ટુગલ હજી એ તકનો લાભ લઈ ભારતને ફરી આંતરરાષ્ટ્રીય અખાડામાં કુસ્તી કરવા બેસાડી દે. પોર્ટુગલને પાકિસ્તાન પણ સક્રિય મદદ આપી શકે! જે સહેલું છે તેને મુશ્કેલ અને જટિલ તો આપણે નિપુણતાપૂર્વક બનાવી શકીએ છીએ પરંતુ હવે આપણે હકીકતો અને આંકડાઓની મદદથી યોગ્ય નિર્ણય પર જલદી આવી ત્વરિત પગલાં લઈ આપણા પ્રશ્નો ઉકેલવાની થોડી ચાલ બદલીએ તો તેમાં હવે કશું ખોટું નથી એમ લાગે છે.

*

સ્ટેટ ટ્રેડીંગ અને રેશનીંગ

ભારતનો અન્નપ્રશ્ન હવે હિલોળે ચડ્યો છે. બિહારના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી કે બી. સહાયે એમના એક નિવેદનમાં જણાવ્યું હતું કે ભારત સરકારે પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના દરમ્યાન વિકાસની યોજના પાછળ રૂ. ૬૦૦૦ કરોડ ખર્ચ્યા, બીજી યોજનામાં લગભગ રૂ. ૮૦૦૦ કરોડ ખર્ચ્યા અને હવે ત્રીજી યોજનામાં રૂ ૧૧૦૦૦ કરોડ ખર્ચશે. (ચોથીમાં...?... હજાર કરોડ!) આમ આપણે કુલ રૂ. ૨૫૦૦૦ કરોડ ખર્ચ્યા! અને છતાં આપણી દશા પેલા મિયાંભાઈ ઠેરના ઠેર જેવી થઈ છે. આપણે ત્યાં લોકો માટે ખાવા પૂરતું અનાજ નથી પાકતું! આપણી વસ્તી અત્યારે ૪૫ કરોડની ગણાય છે. આંકડા વખતે ખોટા હોય એમ સમજી લઈને ઉદારતાથી માનીએ કે આપણી વસ્તી ૫૦ કરોડની છે, તો ઉપરોક્ત ખર્ચના આંકડા ઉપરથી જણાશે કે સરકારે ભારતના એક નાગરિક દીઠ વિકાસયોજનામાં ૫૦૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ્યા! આના કરતાં ભારત સરકારે દરેક નાગરિકને જ એટલા પૈસા આપી દીધા હોત તો! હિંદુસ્તાનનો કોઈ નાગરિક ગરીબ જ ન રહેત! અને ખાત જેટલું અનાજ ખાવું હોત તેટલું પરદેશથી મગાવીને. હમણાં તો એની દસ પેઢીને વટબંધ ચાલી રહે એટલા પૈસા તો એની પાસે આવી જાત, એ...મ... નિરાંતે ટેસબંધ કામ કર્યા વગર ખાઈપીને ફર્યા કરત!

પણ સરકારે પ્રશ્ન બીજી રીતે હલ કરવાનું સ્વીકારી પૈસા વિકાસયોજનામાં ખર્ચ્યા, પરિણામે કેટલાકો યોજનાઓનો લાભ લઈ ખૂબ કમાયા, બાકી બીજા બધા બૂમ પાડતા રહી ગયા અને હવે અનાજ માટે ફાંફાં મારશે એમ લાગે છે. ભારતના નિષ્ણાત અર્થશાસ્ત્રીઓએ સરકારને વેપારીઓની સંગ્રહખોરી અને ભાવ ઉછાળા સામે પગલાં ભરવા રાજ્યને અનાજનો વેપાર રાજ્યહસ્તક લેવા સૂચનો કર્યાં છે. પરંતુ એક વસ્તુ ખ્યાલમાં રાખવી જોઈએ કે રાજ્યહસ્તક વેપાર એટલે રેશનીંગ નહિ. હવામાં અત્યારે જે વાતો ગાજે છે એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે નજીકના ભવિષ્યમાં સરકાર રેશનીંગ દાખલ કરશે. હમણાં જ બેચાર દિવસ ઉપર સરકારે જાહેર કર્યું હતું કે, અમદાવાદ જેવા શહેરમાં રેશનીંગ નહિ દાખલ કરવામાં આવે. પરંતુ સરકારપક્ષે થઈ રહેલી કાર્ડની નોંધણી વગેરે બીજી તૈયારીઓ ઉપરથી લોકોને આ જાહેરાત ઉપર વિશ્વાસ બેસતો નથી અને મનમાં રહ્યા કરે છે કે રેશનીંગ જરૂર આવશે. રેશનીંગનો એક વખત લોકોને સારો એવો અનુભવ થઈ ગયો છે અને લોકો એનાથી ત્રાસ્યા છે. ઘરથી દૂર રેશનીંગની દુકાનો પર અનાજ ખરીદવા લાઈનમાં કલાકો સુધી ઊભા રહેવું-દર અઠવાડિયે બેચાર કલાક લાઈનમાં ઊભા રહ્યા પછી આરને રહીને દુકાનદાર

કહે કે આજે અનાજ થઈ રહ્યું છે એટલે બે-ત્રણ દિવસ પછી આવજો, હતું એટલું આપ્યું હવે બીજું આવે ત્યારે આવજો! સારા ઘઉં કે ચોખા માંગીએ તો તેની સાથે ન છૂટકે હલકા પણ લેવા જ પડે. દર અઠવાડિયે અનાજની મજૂરીના પૈસા ખરચવાના. અનાજ માટે રોકડા પૈસા દર અઠવાડિયે કાઢવાના–મહિનાનું છેલ્લું અઠવાડિયું હોય તો પણ...અને ગજવામાં પૈસા ન હોત તો કોઈની પાસેથી માંગીને અનાજ રોકડેથી લાવવાનું. ઘરમાં મહેમાન આવે તો પોતાના કુવોટાથી જ ચલાવવાનું–ન ચાલે તેમ હોય તો પણ. પંદર વર્ષે ફરી આ પરિસ્થિતિનું પુનરાવર્તન થશે?

અર્થશાસ્ત્રીઓએ સ્ટેટ ટ્રેડીંગની સલાહ આપી છે, રેશનીંગની નહિ. આ માટે સરકાર ક્યાં તો પોતે ખેડૂતો પાસેથી એમને યોગ્ય ભાવ આપી બધું અનાજ ખરીદી લે અને પછી પોતે યોગ્ય ભાવે લોકોને વેચે. હાલ પૂરતું થોડું ખૂટતું અનાજ બહારથી જરૂર પડે તો મંગાવીને પણ એટલો જથ્થો પાસે રાખે કે લોકોને અછતની બીક ન લાગે અને નાહક અવિશ્વાસ રાખી અનાજનો સંગ્રહ ન કરે. અથવા સરકાર વેપારીઓને જ અનાજ વેચવા દે અને સાથે સાથે પોતે સસ્તા અનાજની દુકાન ખોલે અને લોકોની માંગને પૂરી પાડે, વેપારીઓ જો ખોટી રીતે ભાવ ચઢાવશે તો લોકો સરકારી સસ્તા અનાજની દુકાનોનો આશરો લેશે અને વેપારીઓ યોગ્ય ભાવે અનાજ વેચતા હશે તો યથાવત્ લોકો જ્યાંથી ખરીદવું સરળ પડશે ત્યાંથી ખરીદશે. લોકોમાં વિશ્વાસ અને રાહતની લાગણી ચાલુ રાખવી હોય તો ઉપરોક્ત પદ્ધતિમાંથી કોઈ એકાદનો આશરો સરકારે લેવો જોઈએ–પરંતુ વિકલ્પે જો રેશનીંગ આવવાનું હોય તો તેનાથી તો લોકો ડરે જ છે–રેશનીંગનું અનાજ મેળવવા જે ત્રાસ અને હાલાકી ભોગવવી પડે છે તે ઓછાં સાધનોવાળાને નથી પોસાતી. ઘણાને માટે તો કામધંધો મૂકીને રેશનીંગનું અનાજ ખરીદવા જવું પડે એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. એનો દાખલો જોવો હોય તો હમણાં તેલના મામલામાં જે અગવડો પડી તે જ જોઈ લો.

સરકાર અનાજની વહેંચણી માટે ગમે તે પદ્ધતિ અખત્યાર કરે–સ્ટેટ ટ્રેડીંગની પરંતુ રેશનીંગની તો નહિ જ. સરકાર રેશનીંગને ગમે તેટલું કાર્યક્ષમ બનાવવા પ્રયત્ન કરશે છતાં એ એના ગજા બહારની વસ્તુ જ રહેવાની અને લોકોને નાહક ઉપરોક્ત યાતનામાંથી પસાર થવું પડશે.

❋

પ્રસ્થાનના લેખકોને

શ્રીયુત રણછોડજી મિસ્રીને 'પ્રોસ્ટ્રેટ ગ્લેન્ડ'નું ઓપરેશન કરાવ્યું હોવાથી તથા સાથે હાઇ બ્લડપ્રેસરની ટ્રીટમેન્ટ ચાલતી હોવાથી તેમને ત્રણેક મહિના આરામની જરૂર છે. આ દરમ્યાન પ્રસ્થાનના લેખકવર્ગને વિનંતિ છે કે તેઓશ્રી પોતપોતાના લેખો, વાર્તાઓ, કાવ્યો વગેરે એક મહિના અગાઉ લખી મોકલી સરળતા કરે.

વ્યવસ્થાપક – પ્રસ્થાન

અન્ન-સમસ્યા રાષ્ટ્રીય ધોરણે હલ કરો

પ્રશ્નો :

(૧) આ વર્ષે અનાજના અને જીવનજરૂરિયાતની ચીજોના ભાવો વધ્યા છે તે માટે આપની દૃષ્ટિએ કયી બાબતો જવાબદાર છે?

(૨) અનાજની ફસલ લગભગ પૂરી થવા આવી છે. પાક ઘણો સારો છે એ હકીકત હોવા છતાં પણ જેટલા પ્રમાણમાં અનાજ બજારમાં આવવું જોઈતું હતું તેટલું આવ્યું નથી. એનો એવો અર્થ ખરો કે તેને સંગ્રહી રાખવામાં આવ્યું છે? સંગ્રહખોરી માટે આપને કોણ જવાબદાર લાગે છે? વટહુકમથી આ સ્થિતિને કાબૂમાં લેવાય તેમ નથી?

(૩) અનાજનો પ્રશ્ન રાષ્ટ્રીય ધોરણે નક્કી થવો જોઈએ એમ આપ માનો છો ખરા? જો હા, તો અનાજની ઝોન પ્રથા નાબૂદ કરી તેની મુક્ત હેરફેર થાય તેનો સ્વીકાર કરશો?

(૪) અનાજનો આંતરરાજ્ય વેપાર કયી રીતે ગોઠવવો જોઈએ? ચોક્કસ સૂચનો આપશો?

ઉત્તરો :

શ્રી. વી. વી. ગીરી

[ગવર્નર : કેરાલા રાજ્ય]

(૧) વર્તમાન ભાવવધારા માટે કોઈ એક જ બાબત પર દોષનો ટોપલો મૂકી શકાય એમ નથી. આયોજનામાં પણ ભાવવધારાને સ્થાન છે પણ તેની સાથે સાથે તેને નાબૂદ કરવાની વ્યવસ્થા પણ હોય છે. આ ઉપરાંત પહેલાં જેમની ખરીદશક્તિ નહોતી તેઓની આ શક્તિમાં વધારો થવાથી પણ પરિસ્થિતિમાં ફેર પડયો છે. પહેલાં જુવાર અને મકાઇ ખાતા લોકો આજે ઘઉં અને ચોખા ખાઇ શકે છે જેથી આ ચીજોની માંગ વધી છે, પણ કમનસીબે પુરવઠાના પ્રમાણમાં વધારો થયો નથી. વસ્તીમાં પણ સારો એવો વધારો થયો છે. આ બધા ઉપરાંત, વેપારીઓએ કોઈપણ જાતની ગણતરી વગર ભાવમાં ઉછાળો આણ્યો છે તે પણ એક કારણ વર્તમાન ભાવવધારા માટે જવાબદાર છે એમ હું માનું છું.

(૨) આ વર્ષે ફસલ ખૂબ જ સારી છે એ હકીકત છે પણ અનાજ ઉત્પાદક-કેન્દ્રોમાંથી બજારમાં આવ્યું નથી એમ કહેવું બરાબર નથી. મારી દ્રષ્ટિએ આ માટે પણ વચ્ચેનો વેપારી જવાબદાર છે. ચોખાની બાબતમાં જથ્થાબંધ વેપારીઓ અને ચોખાની મીલોવાળા ઓએ સંગ્રહ કર્યો છે અને મને ખાતરી છે કે આવી બિનસામાજિક પ્રવૃત્તિને અટકાવવા માટે જ અમલી કરાયેલો વટહુકમ જો કડક હાથે કામ લેવાય તો આ પરિસ્થિતિને કાબૂમાં લઈ શકે.

(૩) અમુક રાજ્યોને એક જૂથમાં રાખવાં જોઇએ એમ હું માનું છું ખરો, પણ સાથે સાથે અનાજનો પ્રશ્ન તો રાષ્ટ્રીય ધોરણે જ હલ થવા જોઈએ એમ પણ હું ખૂબ જ સ્પષ્ટપણે માનું છું. રાજ્યોને સંપૂર્ણપણે ઝોનપ્રથા પર છોડી દઈ શકાય નહીં. કેરાલાનો જ દાખલો લઈએ. કેરાલા તેની જરૂરિયાત કરતાં ૫૦ ટકા ઓછું ઉત્પન્ન કરે છે જે માટે તેને અન્ય રાજ્યોના પુરવઠા પર આધાર રાખવાનો હોય છે. આ માટે કેન્દ્રીય વ્યવસ્થા હેઠળના કોઈ ચોક્કસ કાર્યક્રમની જરૂર છે.

(૪) અનાજની બાબતમાં રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચેનો વેપાર સરકારી કક્ષાએ ગોઠવવો જોઇએ. આ માટે જોઈતો પુરવઠો સ્ટેટ ટ્રેડીંગ દ્વારા મેળવી શકાય. ખાનગી વેપારને પણ આંતરરાજ્ય વેપારમાં સ્થાન આપી શકાય ખરું પણ ભાવવધારો તેમ જ નફાનું પ્રમાણ નક્કી કરવા પ્રત્યે સરકારે તેમના પર ખૂબ જ કડક નિગાહ રાખવી પડે. હકીકતમાં ખાનગી વેપારીઓનું વર્તન યોગ્ય નથી અને જો તેઓ આંતરરાજ્ય વેપારમાં પણ યોગ્ય વર્તન ન કરે તો સરકાર તેમનો વેપાર બંધ કરાવી શકે.

શ્રી. પી. સી. સેન

[મુખ્ય પ્રધાન : પશ્ચિમબંગાળ]

(૧) વર્તમાન ભાવવધારા માટે કોઇ એક જ કારણ જવાબદાર છે એવું નથી તે માટે ઘણાં કારણો છે. ઉત્પાદનમાં ઘટાડો, વસ્તીમાં થયેલો વધારો, વેપારીઓ અને ખેડુતોની સંગ્રહ કરવા માટે વધેલી શકિત, ફુગાવો અને સમાજના અમુક વર્ગની અનાજના વપરાશની વધેલી જરૂરિયાત વર્તમાન ભાવવધારા માટે જવાબદાર હોવાનું હું માનું છું.

(૨) અનાજની ફસલ બજારમાં આવી નથી. તેનો એવો અર્થ ચોક્કસ થાય છે કે તેને અમુક કક્ષાએ સંગ્રહી રાખવામાં આવ્યું છે. આ માટે ખરેખરા ગુન્હેગારો મોટા ઉત્પાદકો અને જથ્થાબંધ વેપારીઓ છે. વસ્તુક્રમ આવા સંગ્રહખોરોની સાન ઠેકાણે લાવવામાં મદદરૂપ નીવડશે એમ હું સ્પષ્ટપણે માનું છું.

(૩) હા, અનાજનો પ્રશ્ન રાષ્ટ્રીય ધોરણે હલ થવો જોઇએ એ વાત ખરી, પણ દરેક રાજ્યોની અનાજના વપરાશની ટેવ જુદી જુદી હોવાની બાબતને ધ્યાનમાં રાખીએ તો ઝોન વ્યવસ્થા નાબૂદ કરવી યોગ્ય નહીં લેખાય. છતવાળાં રાજ્યો પાસેથી અનાજ કેવી રીતે મેળવવું તે બાબતનું રાષ્ટ્રીય ધોરણે આયોજન થવું જોઈએ.

(૪) અનાજનો આંતરરાજ્ય વેપાર સંપૂર્ણપણે કેન્દ્ર સરકારના હસ્તક રહેવો જોઈએ. છતવાળાં રાજ્યો પાસેથી મેળવેલો અને આયાત કરેલો અનાજનો જથ્થો સંપૂર્ણપણે કેન્દ્ર સરકાર ધારે તે પ્રમાણે જિલ્લામાં જઈ શકે તેવી વ્યવસ્થાની હું તરફેણ કરું જ છું.

શ્રી. ડી. પી. મિશ્રા

[મુખ્ય પ્રધાન : મધ્યપ્રદેશ]

(૧) વર્તમાન ભાવવધારા માટે જવાબદાર નફા માટેનો લોભ છે. સારી સ્થિતિવાળા ખેડુતોએ વેપારીઓની સાથે ભળી જઈને સંગ્રહખોરી કરી છે. ખેડુતોના અમુક વર્ગની સંગ્રહ કરવાની શક્તિમાં પણ વધારો થયો.છે. ફુગાવો પણ એક ખૂબ જ મહત્ત્વનું કારણ છે. રાષ્ટ્રની અનાજની નીતિમાં જે વારંવાર ફેરફારો થાય છે તે યોગ્ય નથી.

આ બધાં કારણો ઉપરાંત એક બીજું અગત્યનું કારણ એ છે કે અનાજની અછતની સાથે સાથે "વિશ્વાસની અછત" ઊભી થઈ છે. વાપરનારાઓમાં પણ સંગ્રહ કરવાની વૃત્તિ ઊભી થઈ છે.

(૨) અનાજની ફસલ બજારમાં આવી નથી એનું ખરું કારણ કે તેનો કોઇ સ્થળે સંગ્રહ થઈ રહ્યો છે. ખેડુત ઘણીવાર સારા ભાવની આશામાં સંગ્રહ કરે છે. જો કે આ

આશા વેપારીઓ તરફથી જ અપાયેલી હોય છે. વટહુકમથી વેપારીઓ પર કાબૂ આવશે, મોટા ખેડૂતો પર નહીં. આ ઉપરાંત અનાજની દાણચોરી પર અંકુશ આવશે અને અનાજની યોગ્ય હેરફેર આસાન બનશે એમ મારું માનવું છે.

(૩) અનાજનો પ્રશ્ન રાષ્ટ્રીય ધોરણે જ હલ થવો જોઈએ દરેક રાજ્યનો અલગ અલગ ઝોન હોવો જોઈએ. છતવાળા વિસ્તારોની ટોચમર્યાદા નક્કી કરી વધુમાં વધુ અનાજ મળવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

(૪) અનાજના આંતરરાજ્ય વેપાર પહેલાં દરેક રાજ્યો, છત અને અછતવાળાં પાસેથી તેમની પ.સે કેટલું વધારે અનાજ છે અને કેટલું ઓછું છે તેની માહિતી મેળવી લેવી જોઈએ. ત્યારબાદ છતવાળાં રાજ્યોમાંથી અનાજનો પ્રવાહ અછતવાળાં રાજ્યો તરફ લઈ જવો જોઈએ. છતવાળાં રાજ્યોમાં વેપારીઓ સરકારના કહેવા પ્રમાણે અનાજની હેર-ફેર કરી શકે. અછતવાળાં રાજ્યો સરકાર કક્ષાએ કેટલું અનાજ હેરફેર થયું તેની અને કયા વેપારી પાસેથી કયા વેપારી પાસે અનાજ ગયું તેની માહિતી રાખે.

શ્રી. વી. પી. નાયક

[મુખ્ય પ્રધાન : મહારાષ્ટ્ર]

(૧) મહારાષ્ટ્ર હંમેશાં અછતવાળું રાજ્ય રહ્યું છે. કેટલાંક કુદરતી કારણોથી તેના જુવાર અને ઘઉંના પાક ઓછા ઊતર્યા છે. ઉપરાંત મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્ર વચ્ચે ઘઉંની હેરફેર માટે અકુદરતી અવરોધો ઊભા કરવામાં આવ્યા છે. આ કારણોથી મહારાષ્ટ્રમાં સારા પ્રમાણમાં ભાવવધારો થયો છે. વેપારીઓએ પણ પરિસ્થિતિનો ખોટો લાભ ઉઠાવવાનો પ્રયાસ કરેલ છે.

(૨) અનાજ જોઈતા પ્રમાણમાં બજારમાં આવતું નથી. તેનો એવો સ્પષ્ટ અર્થ ખરો કે કોઈક તેને કોઈ જગ્યાએ રોકી રાખ્યું છે. નાના ખેડૂતોની સંગ્રહ કરવાની શક્તિ નથી. મોટા ખેડૂતો સારા ભાવની આશામાં સંગ્રહ કરે ખરા.

વટહુકમથી પરિસ્થિતિમાં સુધારો લાવી શકાય ખરો. દરેક વેપારીને ગુનેગાર ગણવો તે ઠીક નહીં ગણાય. ઘણા વેપારીઓ આ બાબતમાં ખૂબ જ વિશ્વસનીય છે. જોકે વટહુકમનો ભાવવધારા, જથ્થો જાહેર કરવામાં અને અમુક જથ્થો સરકાર માટે રાખી લેવામાં ઉપયોગ કરે તો અનાજના પ્રશ્નને સારી રીતે ઉકેલી શકાય ખરો.

(૩) અનાજનો પ્રશ્ન રાષ્ટ્રીય ધોરણે લેવાવો જોઈએ એ બાબતમાં બધા જ સહમત છે. છતવાળા વિસ્તારો અછતવાળા વિસ્તારોને સારી રીતે અનાજ પૂરું પાડી શકે તે માટે ઝોનનાબૂદી અંગે પણ વિચારણા થવી જોઈએ. ઘઉં અને ચોખાની બાબતમાં મહારાષ્ટ્રને જે અનુભવ થયો છે તે પરથી પદાર્થપાઠ લઈને પણ અનાજઝોન નાબૂદ કરવાની દિશા તરફ કંઈક થવું જોઈએ એમ હું માનું છું.

(૪) છતવાળાં રાજ્યોમાંથી અનાજની હેરફેર અછતવાળાં રાજ્યોમાં થવી જોઈએ, વધારાના જથ્થાએ ખરીદી અછતવાળાં રાજ્યોને પૂરતા પ્રમાણમાં આપવું જોઈએ.

શ્રી. કે. બી. સહાય

[મુખ્ય પ્રધાનઃ બિહાર]

(૧) મારી દ્રષ્ટિએ અનાજનો વર્તમાન ભાવવધારો-મુખ્યત્વે ઓછું ઉત્પાદન થયું છે તેના કારણે છે. આપણે વિકાસની યોજના પાછળ જેટલાં નાણાંનો ઉપયોગ કર્યો તેના પ્રમાણમાં ઉત્પાદન વધ્યું નથી. પ્રથમ યોજના દરમ્યાન આપણે રૂ. ૬૦૦૦ કરોડ ખર્ચ્યાં. બીજી યોજનામાં લગભગ રૂ. ૮૦૦૦ કરોડ અને હવે ત્રીજી યોજનામાં રૂ. ૧૧૦૦૦ કરોડ ખર્ચીશું. આમ, આપણે કુલે રૂપિયા ૨૫૦૦૦ કરોડ ખર્ચ્યાં. આ રકમ પૈકી કેટલીક રકમ એવાં કાર્યો પાછળ ખર્ચાઈ છે જેનું પરિણામ તાત્કાલિક હોતું નથી. છતાં પણ એક હકીકત સ્પષ્ટ છે કે જેટલા પ્રમાણમાં નાણાં ખર્ચાયાં તેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન વધ્યું હોત તો ભાવ આટલા બધા ઊંચા જાત નહીં. એટલે મારી દ્રષ્ટિએ ભાવવધારો આપણા ઉત્પાદન સામેની ચેલેન્જ છે.

(શ્રી. કે. બી. સહાયે ૨,૩ અને ૪ પ્રશ્નના જવાબો આપ્યા નહોતા)

('ગુજરાત સમાચાર, તથા 'સ્ટેટ્સમેન'ના સૌજન્યથી)

ઝાડા, મરડો અને સંગ્રહણી માટે

એન્ટિ ડીસેન્ટ્રોલ

એન્ટિ ડીસેન્ટ્રોલ એ અનુભૂત અને તાત્કાલિક ફળ આપનાર આયુર્વેદિક બનાવટ છે. ઈન્દ્રજવ, કડાછાલ, બીલીગર્ભ, નાગરમોથ, સૂંઠ વગેરેના ઘનસત્વ અને અહિફેન તથા પર્પટીના યોગમાંથી બનાવેલ છે. અતિસાર, મરડો અને સંગ્રહણી

અતિસાર કે જેમાં પાતળા પાણી જેવા અને વારંવાર દસ્ત થતા હોય, મરડો કે જેમાં લોહી અને પરૂવાળો, પેટમાં ચૂંક સાથે, વારંવાર થોડો થોડો ઝાડો થતો હોય, તેમજ સંગ્રહણી કે જેમાં કોઈ વખત પાતળા, કઠણ, કાચા અગર પાકા દસ્ત થવા, ખાધેલું અનાજ પાચન થયા વિના ઝાડા સાથે નીકળી જવું, દિવસ થાય પાછા બંધ રહે, વળી પાછા ઝાડા થાય તેમજ કોલેરા વગેરે રોગોમાં આ દવા તરત જ ફાયદો કરે છે.

આ બનાવટ જંતુઘ્ન, દીપન, પાચન અને આંતરડાંને મજબૂત કરનારી છે. સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક સર્વે માટે અત્યુત્તમ છે.

૨૪ ગોળી બા. ૧ નો રૂ. ૧, ૨૫૦ ગોળીના રૂ ૮

ઊંઝા ફાર્મસી, ઊંઝા. (ઉ. ગુજરાત)

મુંબઈ રાજ્યના સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ :-ઊંઝા ટ્રેડીંગ કંપની :
રીલીફ રોડ, હાજા પટેલની પોળ, અમદાવાદ.

ગાંધીજીનો દ્રોહ

'સત્સંગી'

મિત્ર:—કેમ કંઈ ઊંડા વિચારમાં પડી ગયા છો ? મોં પર વિષાદ પણ જણાય છે. બજેટે આંચકો આપ્યો કે શું ?

સત્સંગી:—ના રે, મારા ૮૯ રૂપીઆના પેન્શનને બજેટથી કશી આંચ આવવાની નથી મોંઘવારી વધશે તો થોડી કરકસર કરીશુ. હું તો એમ વિચાર કરતો હતો કે આપણે બધા ગાંધીજીને છેક જ ભૂલી ગયા !

મિત્ર:—કેમ ?

સત્સંગી:—આપણે ગાંધીજીનો દ્રોહ ન કર્યો હોત ને અહિંસાને વળગી રહ્યા હોત તો આ બજેટનો લોહીઉકાળો ન કરવો પડત.

મિત્ર:—એટલે તમે એમ કહેવા માગો છો કે ચીનની સામે અહિંસક યુદ્ધ કરવું ?

સત્સંગી:—ચોક્કસ.

મિત્ર:—શી ગાંડા જેવી વાત કરો છો ! બધા ગાંધીવાદીઓ અને સર્વોદયવાદીઓ પણ કહે છે કે અત્યારે યુદ્ધ વિના આપણો છૂટકો જ નથી.

સત્સંગી.—એ જ દુઃખની વાત છે ને. આપણે ગાંધીજીને સમજ્યા હોઈએ ને એમાં શ્રદ્ધા હોય તો આ જ મોકો છે. જ્યારે મોકો આવ્યો છે ત્યારે આપણે બહાનાં કાઢીએ છીએ અને સુફિયાણી દલીલો કરીએ છીએ !

મિત્ર—પરંતુ ગાંધીજીએ જ કાશ્મીરમાં પાકિસ્તાન સામે લડવા જતા લશ્કરને આશીર્વાદ આપ્યા હતા તેનું શું ?

સત્સંગી:—એ આશીર્વાદના શબ્દો મારા વાચવામાં આવ્યા નથી એટલે હું કશું કહી શકતો નથી; પરંતુ મને એવું સાંભરે છે કે ગાંધીજીએ પ્રેસિડેન્ટ રૂઝવેલ્ટને પત્ર લખેલો, તેમાં ઘણું કરીને એમ લખેલું કે, "I hate war" અગર તો "I hate all war". મને અત્યારે ચોક્કસ શબ્દો યાદ નથી. વળી પોતાની પ્રાર્થનાસભામાં ગાંધીજીએ ૫-૧૧-૪૭એ કહેલું:

"મેં વારંવાર કહ્યું છે કે આ બાબતમાં (એટલે કાશ્મીરમાં અહિંસા અજમાવવાની બાબતમા) હિંદી રાજ્યસંઘની સરકારમાં બેઠેલા મારા મિત્રો પર મારી કશી લાગવગ પહોંચતી નથી, એ તમને સૌ શ્રોતાઓને યાદ હશે. અહિંસા વિષેના મારા અભિપ્રાયને હું હજી દ્રઢતાથી વળગી રહ્યો છું. પણ મારા સરકારમાં બેઠેલા એ સારામાં સારા મિત્રો પર પણ તે જબરદસ્તીથી ન લાદી શકું ... ... હિંદી રાજ્યસંઘની સરકાર કાશ્મીરીઓને મદદ કરવાને શસ્ત્રાસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરે છે તેમાં અને શેખ અબ્દુલ્લા કાશ્મીરના બચાવમાં શસ્ત્રાસ્ત્રોનો આધાર લે છે તેમાં હું અનુમોદન આપી શકતો નથી ... ... મારી સૂચના એવી છે કે અહિંસક ઢબે કાશ્મીરનો બચાવ કરવો હોય તો બચાવ કરનારાઓને શસ્ત્રાસ્ત્રોની સહાય મોકલવાની ન હોય. અહિંસક મદદ હિંદી રાજ્યસંઘમાંથી કાશ્મીરને વગર સંકોચે જોઈએ તેટલી મોકલી શકાય. પરંતુ અહિંસક ઢબથી કાશ્મીરનો બચાવ કરનારાઓ એની મદદ મળે કે ન મળે તો યે દરોડાખોરોની બંદૂક

અગણિત સંખ્યાના શિસ્તબદ્ધ વ્યવસ્થિત લશ્કરની તાકાતનો સામનો કરે અને પોતપોતાની ફરજના સ્થાન પર પોતપોતાના દિલમાં હુમલાખોરો પર કશું ઝેર અગર કશો રોષ રાખ્યા વિના અને તેમના પર પોતાના મુક્કા સમેત કોઈ પણ હથિયારનો પ્રયોગ કર્યા વિના ખપી જાય તો ઈતિહાસે કદી ન જોયેલું એવું શહાદત દુનિયાને જોવાનું મળે. પછી કાશ્મીર યાત્રાનું પવિત્ર ધામ બને અને પોતાના શહાદતની સુવાસ હિંદભરમાં જ નહીં બલ્કે દુનિયાભરમાં ફેલાવે."

મિત્ર:—તો પછી ગાંધીજીના ચુસ્ત અનુયાયીઓ જેમને કહી શકાય એવા વિનોબા, રવિશંકર મહારાજ, કાકા કાલેલકર વગેરેમાંથી કોઈ કેમ આગળ આવતું નથી? એ લોકો શું કરે છે? सत्याग्रह જેવું નામ છે એવા પત્રના તંત્રી મગનભાઈ દેસાઈ શું કહે છે?

સત્સંગી:—મગનભાઈ દેસાઈ તો મને પ્રચ્છન્ન ટિળકવાદી લાગે છે. એ એમ માનતા દેખાય છે કે અત્યારે યુદ્ધ કરવું એ આપણો ધર્મ છે.

મિત્ર:—એમાં એ ખોટું શું કહે છે?

સત્સંગી:—અરે, આ જ ખરો મોકો છે જ્યારે હિંદ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્ર પણ અહિંસાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી શકશે. જે લોકો મોકાની વાત કરે છે તેમને હું પૂછું છું કે પાકિસ્તાન જૂઠાણાં ફેલાવે તો આપણે પણ જુઠાણાં ફેલાવીશું કે સત્યને વળગી રહીશું? આજે દુનિયા સત્યને માટે તૈયાર નથી એથી શું આપણે સત્યનો પ્રચાર અને સત્યનું આચરણ નહિ કરીએ! આપણા દેશબંધુઓ બ્રહ્મચર્યને માટે તૈયાર નથી તેથી શું મગનભાઈ બ્રહ્મચર્યની હિમાયત બંધ કરશે? અને, જે **સનાતન સત્યો છે તેને આચરવાનો સુયોગ્ય કાળ વર્તમાન હોય છે, ભવિષ્ય નહિ.**

મિત્ર:—પરંતુ મગનભાઈ જેવાને અહિંસક પ્રતિકાર આજે અવ્યવહારુ લાગતો હોય તો તમારી જ કંઈ ભૂલ થતી હોય એવું ન બને?

સત્સંગી:—બની શકે, પણ મારા જેવું વિચારનારા યે છે. દાખલા તરીકે, 'प्रबुद्ध जीवन' ના ૧-૩-૬૩ના અંકમાં પરમાનંદ કાપડીઆ લખે છે:

> "જેને અહિંસા સાથે સૈદ્ધાન્તિક નિસ્બત નથી, જેના માટે અહિંસા માત્ર રુચિનો જ સવાલ છે પણ નિષ્ઠાનો નથી, સગવડ મુજબ અહિંસાનું પાલન – અપાલન એ જ એનું આચરણ – ધોરણ છે તેના માટે આજે કોઈ મૂંઝવણ કે મથામણનો સવાલ જ નથી. અલબત્ત, જે સંયોગોમાં ચીને આપણા દેશ પર આક્રમણ કર્યું છે તે સંયોગોનો વિચાર કરતાં તેનો કશો પ્રતિકાર જ ન કરવો એમ કોઈ સમજુ માણસ કદી કહે કે વિચારે જ નહિ. પણ આવા સંજોગોમાં જ્યારે સામાન્ય માણસ સશસ્ત્ર પ્રતિકારનો જ વિચાર કરતા હોય છે, ત્યારે અહિંસાનિષ્ઠ વ્યક્તિ ગાંધીજીએ ચીંધેલા અહિંસક સામુદાયિક પ્રતિકારની ખોજમાં પડે છે, અને કોઈને કોઈ સામુદાયિક ઉપાય, યોજના શોધી કાઢે છે. ... ... દેશની તેમ જ દુનિયાની અદ્યતન પરિસ્થિતિ અંગે અહિંસાનિષ્ઠ વ્યક્તિનું મનોમંથન કેવું હોય અને તેની ખોજમાંથી અહિંસાનિષ્ઠ સાથે બંધબેસતી કેવી કેવી વાતો તેને સૂઝે તે બધું આજકાલ વિનોબાજી, જયપ્રકાશજી, કાકાસાહેબ કાલેલકર, દાદા ધર્માધિકારી જેવી વ્યક્તિઓ જે કાંઈ બોલી યા લખી રહેલ છે તેમાંથી આપણને સૂચન રૂપે જાણવા મળે છે."

મિત્રઃ—વિનોબા શું કહે છે?

સત્સંગીઃ—વિનોબા એવું માનતા લાગે છે કે જમાનો બદલાઈ ગયો છે ને તેથી અહિંસક પ્રતિકારને આજે સ્થાન નથી. એ કહે છે:

"કેટલાકને એમ છે કે મોરચા પર જઈને બે સેના વચ્ચે ઊભા રહેવાનો કાર્યક્રમ એ સર્વશ્રેષ્ઠ કાર્યક્રમ છે...હવે મને તો એ કલ્પના સાવ Crude પ્રાકૃત લાગે છે. સત્યાગ્રહ આત્મશક્તિપ્રધાન હશે કે શરીરશક્તિપ્રધાન?...મારે સમજવું જોઈએ કે સત્યાગ્રહનો આ એક અત્યંત Crude પ્રયોગ હશે. કદાચ તે સત્યાગ્રહનું વ્યર્થ રૂપ જ હશે. અને ઘણીવાર વ્યર્થતા પાપની એટલી નજીક પહોંચી જાય છે કે બંને વચ્ચે થોડુંક જ અંતર રહી જાય છે...પરંતુ આપણા મનમાં એક સવાલ એ ઊઠયા કરતો હોય છે કે અહિંસાની એવી કોઈ શક્તિ ઊભી ન થઈ શકે કે જે રણમેદાનમાં સામી છાતીએ ગોળી ઝીલે અને *અહિંસક પ્રતિકાર કરે? હવે આવો પ્રયોગ ક્યારે થઈ શકે અને ક્યારે ન થઈ શકે એ* વિચારવાની વાત છે...પરંતુ આજે સંદર્ભ જુદો છે. દુનિયામાં આજે આવેશના નહીં પણ એક વિચારના બીજા વિચાર પર હુમલા થાય છે અને તેના પ્રચાર માટે શસ્ત્રાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે...(ત્યારે) *non-violent resistance*–**અહિંસક પ્રતિકારને** બદલે non-violent assistance in right thinking–**સમ્યક ચિંતનમાં અહિંસક સહયોગની** વાત કહેવી જોઇએ. સમ્યક ચિંતનમાં મદદ કરવા માટે બહારથી ક્યારેક વિરોધ કરવો પડે. અસહયોગ કરવો પડે તો તે કરામ, પણ તેનું સ્વરૂપ સમ્યક ચિંતનમાં અહિંસક સહયોગનું હોય. આપણને પણ અને સામી વ્યક્તિને પણ એવો અનુભવ થાય કે આ માણસ આપણને સમ્યક રીતે વિચારવામાં મદદ કરી રહ્યો છે..."

મિત્રઃ—અરે વાહ! non-violent resistanceને બદલે non-violent assistance! વિનોબા નવા નવા શબ્દપ્રયોગ કરવામાં ખરેખર બહુ કુશળ છે.

સત્સંગીઃ—વિનોબા વળી કહે છે:

"આપણામાંથી ઘણાના મનમાં એમ થાય છે કે ત્યાં મોરચા પર જઈને કાંઈ કરી શક્યા હોત તો સારું હતું, અને ત્યાં નથી જઈ શકતા તો એમાં આપણી કાંઈક અશક્તિ છે. હવે આવા આંતરરાષ્ટ્રીય મામલામાં તમે વિચારો કે શક્તિ ને અશક્તિ કોની હોય છે? તો તમને જણાશે કે વિચારની હોય છે ને પ્રેમની હોય છે. **એક શુદ્ધ વિચાર આપણી પાસે હોય અને તે વિચારને માટે બલદાયી પ્રેમ હોય તો તેની જ ખરી શક્તિ હોય છે.** ધારો કે આપણે આ સરહદ પર જઈએ અને કંઈક પ્રદર્શનાત્મક કામ કરીએ, જેથી કાંઈ અર્થ સરે નહીં પણ ક્રિયામાત્રથી આપણને સમાધાન થાય! આવી રીતે **ચિત્તનું અસમાધાન નિષ્ફળ ક્રિયામાત્રથી શમે તે** ઇષ્ટ નથી...નહીં તો ત્યાં જવું કાંઈ એટલું બધું કઠિન હતું? સરકાર ન જવા દે તો ય ત્યાં જઇએ અને પછી સરકાર જેલમાં નાખે અને આપણા ચિત્તમાં સમાધાન થઈ જાય કે અમે અમારું કર્તવ્ય બજાવ્યું!"*

* કાળા અક્ષરો મૂળમાં છે.

મિત્રઃ—આટલી બધી સ્પષ્ટતાથી વિનોબાએ સમજાવ્યું છે પછી તમને એમ કેમ લાગે છે કે આપણે ગાંધીજીને ભૂલી ગયા છીએ?

સત્સંગીઃ—આ બાબતમાં મને કાકા કાલેલકરના વિચાર વધારે ગમે છે.

મિત્રઃ—એ શું કહે છે?

સત્સંગીઃ—કાકા કાલેલકર કહે છેઃ

"મહાત્મા ગાંધીએ મનુષ્યજીવનમાં સંઘર્ષને અપરિહાર્ય માન્યો. જ્યાં સંઘર્ષ આવ્યો ત્યાં પ્રતિકાર અપરિહાર્ય બને છે. સંઘર્ષ પ્રાપ્ત થતાં કાં તો આપણે નિર્વીર્ય બનીને શરણે જઈએ કાં લાભ-ગેરલાભનો વાણિયાશાહી હિસાબ કરીને સમાધાન કરીએ કાં સાત્વિકતમ તેજ પ્રગટાવીને સત્યાગ્રહરૂપી ક્ષાત્રમાર્ગનું અનુસરણ કરીએ...ગાંધીજીનું કોઈ યુગકાર્ય હોય તો તે આ જ ક્ષાત્રધર્મી અહિંસક પ્રતિકારનો પ્રચાર જ છે, જેના પ્રયોગ અમેરિકા ને આફ્રિકામાં નાના પાયા પર થઈ રહ્યા છે અને આખી દુનિયામાં થવાની સંભાવના છે. તેને આપણે ટાળી નથી શકતા, અતિક્રમી નથી શકતા."

મિત્રઃ—તમારા જ કહેવા પ્રમાણે વિનોબા, કાલેલકર અને અન્ય સર્વોદયવાદીઓ આ વાતનો વિચાર તો કરે જ છે. છતાં તમને એમ કેમ લાગે છે કે આપણે ગાંધીજીને ભૂલી ગયા છીએ?

સત્સંગીઃ—કારણ કે વાતો અને ચર્ચાથી આગળ કોઈ જતું જ નથી. આજના સંદર્ભમાં મને તો અહિંસક પ્રતિકાર એ એક જ શ્રેષ્ઠ ઉપાય ચીનની સામે થવામાં ઉપયોગી નીવડે એમ લાગે છે.

મિત્રઃ—તે કેવી રીતે?

સત્સંગીઃ—તમે વિચાર કરો કે આપણી પાસે લશ્કર નથી, હથિયાર નથી, પૈસા નથી, હથિયારો માટે, વિમાનો માટે, નિષ્ણાત માણસો માટે (અને પૈસા માટે પણ) આપણે બીજા દેશો પર આધાર રાખવો પડે છે.

મિત્રઃ—એવું તો બધા દેશોને કરવું પડે.

સત્સંગીઃ—પણ બ્રિટન અને અમેરિકા શું એવાં મૂર્ખ છે કે આપણને બિલકુલ નિષ્કામભાવે મદદ કરશે? અને રશિયા પણ શું એવું મૂર્ખ છે કે યુદ્ધ-વિજ્ઞાનની ગુપ્ત વાતો (Top Secrets) આપણને બતાવી દેશે?

મિત્રઃ—ત્યારે શું કરવું? તમારી પાસે કોઈ ચોક્કસ યોજના છે?

સત્સંગીઃ—હું તો માનું છું કે આપણે અહિંસક સેના ઊભી કરીને લડાખમાં મોકલવી જોઈએ અને જે જે થાણાં એ દેશે ખોટાં ઊભાં કર્યાં છે તે બધાં કબજે કરવાં જોઈએ.

મિત્રઃ—શી વાત કરો છો! ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ચીન તમારી સેનાને ફૂંકી નાખે.

સત્સંગીઃ—ત્યાં જ તમારી ભૂલ થાય છે. અત્યારે આપણી સરકાર શું કરે છે? વિરોધપક્ષીઓ-સખત વિરોધપક્ષીઓ-મોકલ્યા સિવાય બીજું કશું કરી શકે છે? લશ્કરે પણ શું કર્યું? હથિયારો પણ મૂકીને ભાગ્યા. આ સશસ્ત્ર માણસોનો પણ ચીનાઓએ સદંતર નાશ ન કર્યો, પણ ઘણાને (છાપાં પ્રમાણે ત્રણેક હજાર; કેટલા મર્યા તે તો કોઈ કહેતું નથી) કેદ કર્યા. તો શું આપણા અહિંસક સ્વયંસેવકોને આ લોકો મારી નાખે?

મિત્રઃ—યાદ રાખજો કે ચીનાઓ કંઈ અંગ્રેજો જેવા નથી. એક પ્રજા તરીકે અંગ્રેજોમાં ઘણા ઉમદા ગુણો છે.

સત્સંગી—ચીનાઓનો આપણને અનુભવ જ ક્યાં છે? એશાની મેન્ગ્યુ નામનો લેખક તો કહે છે, "અમેરિકામાં આવી રીતે વસેલા ચીનાઓમાં ગુનાવૃત્તિ બહુ ઓછી જોવામાં આવે છે તેઓ સ્વભાવે જ સૌમ્ય, દયાળુ અને પ્રમાણિક હોય છે" નેફામાં આપણી વસ્તીને ચીની સૈનિકોએ પજવી નહોતી, ગાંધીજીની છબીઓ ફાડી નહોતી અને લોકોની ઘરવખરીને પણ વીંખી નાખી ન હતી

મિત્ર—તમારા લશ્કરમાં જોડાશે કોણ?

સત્સંગી—અરે એ તો ઊલટું વધારે સહેલું છે હિંસક લશ્કરમાં તો તમે તદુરસ્ત જુવાનોને જ ભિખરાને લઈ જાવ છો અને દેશના નવનીત જેવા યુવકોનો ભોગ આપવો પડે છે અહિંસક લશ્કરમાં તો જે ડોસાડગરા પેન્શનરો સાધુસન્યાસીઓ જે રોજ नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि, नैनं दहति पावकः ગીતામાંથી બોલ્યા કરે છે, તેમની ભરતી થશે એમનો ગીતાપાઠ સાચો છે કે ખોટો તેની કસોટી થશે, અને સાધુસમાજમાં પણ કેનો દેશપ્રેમ છે તે જોવા મળશે

મિત્ર—અરે ભાઈ અડધા તો રસ્તામાં જ ખલાસ થઈ જાય

સત્સંગી—તો પણ શી આપત્તિ છે? જૂના જમાનામાં બદરીકેદાર અને અમરનાથની યાત્રામાં ઘણા મુસાફરોના પ્રાણ જતા પુણ્યભૂમિમાં દેહત્યાગ કરવાથી એનું ફળ મળશે અને हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं એ ગીતાવાક્ય ખરું પડશે

મિત્ર—હું તો નથી માનતો કે આવા ગાંડા સાહસ માટે કોઈ સ્વયંસેવક મળે

સત્સંગી—ના કેમ મળે, જરૂર મળે

મિત્ર—એમ? તો થઈ જાઓ તૈયાર ને તમે જ સરદારી લો

સત્સંગી—એ મારું કામ નથી જે લોકો હિંસક યુદ્ધમાં માને છે એમને તમે મોરચે જવાનું કહો છો? જે પ્રધાનો રાઈફલ હાથમાં લઈને છબીઓ પડાવે છે એમને તમે કેમ કહેતા નથી?

મિત્ર—પરંતુ કોઈકે તો સરદારી લેવી જ પડશે ને?

સત્સંગી—હું તો માનું છું કે ૧૯૩૦ના માર્ચની બારમીએ જે ૭૮ લોકો ગાંધીજીની સાથે દાંડીકૂચ માટે નીકળ્યા હતા તેમની સૌની આજે પ્રથમ ફરજ છે કે ચીનની સામે આવી કૂચ આરંભે આમાંના કેટલા હયાત છે તે હું જાણતો નથી ઘણા તો ઘરડા થયા હશે, કેટલાક સુંવાળા જીવનમાં સરકી પડ્યા હશે, છતાં આશા રાખીએ કે કોક તો એ જ્યોત જલતી રાખવાના મતના હશે

મિત્ર—૧૯૩૦નો ઉત્સાહ જ અનેરો હતો મગનભાઈએ એમના સત્યાગ્રહના ૨-૩-૬૩ના અંકમાં આ વિષે ત્યારે અને આજ એવો લેખ લખ્યો છે

સત્સંગી—તેમાં મગનભાઈ શું કહે છે?

મિત્ર—૧૯૩૦ના પ્રજાકીય જુવાળ માટે તે લખે છે

'આખા દેશમાં અદમ્ય ઉત્સાહ અને ઉમંગ ફેલાયો કાંઈ ને કાંઈ કરી નાખવાની તમન્ના લોકહૃદયમાં આવી ગઈ" અને પછી અત્યારની સ્થિતિ માટે અફસોસ કરતાં કહે છે, 'આજે હવા જ બદલાઈ ગઈ છે! 'કામે અર્જુન લુંટિયા'—એવા ઘાટ જોવા મળે

છે. જો દેશમાં પાયાની કેળવણી (જે ૧૯૩૮ માં ગાંધીજીએ કહી) નિષ્ઠાપૂર્વક ચાલુ થઈ હોત તો જરૂર હવા જુદી હોત."

સત્સંગીઃ—એ બધાં મનમનામણાં. ૧૯૩૦ માં દેશમાં પાયાની કેળવણી નહોતી. ભણતર પણ મુખ્યત્વે કારકૂનો તૈયાર કરનારું હતું, છતાં દેશમાં અદમ્ય ઉત્સાહ આવ્યો કારણ ગાંધીજી વૃદ્ધ છતાં એમનામાં જુવાનનો જુસ્સો હતો. અહિંસામાં એમને અપાર શ્રદ્ધા હતી, અને લોકોને દોરવા તે તૈયાર હતા. આજે તો ગાંધીજીના સાથીદારો-જવાહર, રાજાજી, કૃપાલાની–બધા ઘરડા થઈ ગયા છે (જવાહર, સરદાર ને રાજેન્દ્રબાબુ ગયા). ઘરડાઓની માફક બધા સલામતી શોધે છે. નવાં સાહસ, નવાં પ્રસ્થાન, નવી દિશાસૂઝ માટે આ બધા નકામા થઈ ગયા છે. પોતાની આ નબળાઈ તેઓ અહિંસાના આદર્શને ઓઢાડે છે-અહિંસક પ્રતિકારને અવ્યવહારુ ગણી પોતાના આત્માને છેતરે છે.

મિત્રઃ—માનો કે તમે કહો છો એવું અહિંસક લશ્કર તૈયાર થયું તો તે શું ચીનને આગળ વધતું અટકાવી શકશે?

સત્સંગીઃ—અવશ્ય; અહીં વરસોથી જામી પડેલી સરકારને કાઢવા જે પદ્ધતિ કામિયાબ નીવડી તે જ પદ્ધતિ એક પરદેશી સરકારને આવતી ન રોકી શકે?

મિત્રઃ—સ્વપ્નમાં રોકી શકે તો છે.

સત્સંગીઃ—તમે એક વાત ભૂલી જાઓ છો. જેને અંગ્રેજીમાં "અનનોન ફેક્ટર" કહે છે.

મિત્રઃ—તે શું વળી?

સત્સંગીઃ—આ જગતનું નિયમન કરી રહેલી ઇશ્વરી સત્તા (મિત્ર ખડખડાટ હસે છે). તમારે હસવું હોય તો હસો પરંતુ ચીન પાછું કેમ હઠી ગયું એવું પ્રતીતિજનક કારણ તમારો એક પણ રાજકારણી પુરુષ કે રાજકારણનો કોઇ પ્રાધ્યાપક આપી શકે છે?

મિત્રઃ—તમે શું માનો છો?

સત્સંગીઃ—એ જ કે ઇશ્વરી યોજના એવી હતી, અને આપણે જો આપણાં સત્ય અને અહિંસાને વળગી રહેશું તો એ જ શક્તિ દેશને મદદ કરશે. લોકોની તાળીઓ જીતવા તમે બોલો કે, "રાષ્ટ્રથી કોઈ મોટું નથી, કાંઈ મોટું નથી" એ ઠીક છે. પરંતુ દેશથી સત્ય જરૂર મોટું છે; ઇશ્વર જરૂર મોટો છે.

卐

વિશ્વરાજ્યના પ્રવેશનું વર્ષ

પ્રબોધ ચોકસી

સાત વર્ષ પહેલાં, રામાનુજાચાર્યના પીઠસ્થાન મેલકોટેમાં ગાંધીજયંતિને દિવસે વિનોબાએ રામાનુજના તત્ત્વદર્શનની બે મૂળભૂત વાતો શીખવી :

૧. ઈશ્વર પ્રેરિતાનિ ભૂતાનિ દ્વિષન્તિ—મનુષ્યો અને પ્રાણીઓ પરસ્પર દ્વેષ કરે છે તેય ઈશ્વરની પ્રેરણાને કારણે છે. હિંસા અને દ્વેષમાં પણ ઈશ્વરનો કલ્યાણમય હેતુ જોવાની મંગલ દૃષ્ટિ રામાનુજે આપી.

૨. દરેક શબ્દનો એક અર્થ ને અંતિમ અર્થ છે: હરિ અર્થાત્ હરિનો નામમાત્રમાં નિવાસ છે, જેને જેને નામ તે તે હરિનું રૂપ છે. બાકી બધા અર્થો હરીને જે શેષ રહે છે તે 'હરિ' છે.

ચીને અણુબોમ્બ ફોડ્યો, તેમાં પણ ઈશ્વરની કલ્યાણમય પ્રેરણા રહેલી છે. અને 'ઈશ્વરની પ્રેરણા' અહીં 'ઇતિહાસની શકયતા' પર્યાય તરીકે વપરાય છે

ચીનના બોમ્બના ખતરા વિશે તો એટલું બધું કહેવાઈ રહ્યું છે કે વધુ કાંઈ કહેવું એ તો દરિયામાં આચમની રેડવા જેવું થાય. એ ભયાનક ઘટનામાં કેવી ભવ્ય શકયતાઓ માનવને માટે સમાયેલી છે, તે જોઈ શકવામાં ક્રાંતિકારી દૃષ્ટિ રહેલી છે.

ચીનનો બોમ્બ વિશ્વરાજ્યને અનિવાર્ય બનાવી રહ્યો છે. વિશ્વનાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે આજસુધી સ્વૈરહિંસા ચાલતી આવી છે. જેની પાસે વધુ જબરાં હથિયાર તેની વાત સાચી, તે રાજ કરે—આવું ચાલ્યું છે. અગાઉ મનુષ્યના નાના સમાજોમાં પણ સ્વૈરહિંસાનું રાજ્ય ચાલતું હતું. તેને સ્થાને ક્રમશઃ ધર્મસંમત રાજ્યની સ્થાપના થઈ અને વ્યક્તિગત પ્રજાજનની મન ફાવે તેવી હિંસા કરવાની સ્વતંત્રતા અંકુશિત થઈ. ધર્મરાજ્યની આવી દંડશક્તિનું મહાભારતે ધર્મદંડ કહીને સમર્થન કર્યું. આજે રાષ્ટ્રીય સમાજમાં રાજ્યશક્તિને દંડહિંસાથી ઉપર લઈ જવાનો પ્રયત્ન આદર્શવાદીઓ કરી રહ્યા છે. સાથે જ આજે હવે ઇતિહાસની એવી અવસ્થા આવી રહી છે કે આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજમાં સ્વૈરહિંસા ધર્મદંડરૂપે સંયમિત થઈ જાય. ચીનનો અણુ-ધડાકો દુનિયાને ઢંઢોળીને કહે છે કે સમય પાકી ગયો છે, હવે સર્વ રાષ્ટ્રોની સંમતિથી ચાલનારા ધર્મરાજ્યની સ્થાપના વિના વિશ્વનું તંત્ર અટકી પડશે. પસંદગી કરી લ્યો: વિશ્વસંહાર જોઈએ છે કે વિશ્વસામ્રાજ્ય? ચીનનો પોતાનો આશય આ ધડાકાથી શેહ બેસાડવાનો હોય કે બીજો કાંઈ પણ હોય,—તેનું મહત્ત્વ એકંદર ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિનાં લેખાંજોખાંમાં બહુ નહીં ગણાય. ચીને ગમે તે કારણે અણુબોમ્બ ફોડ્યો હોય, તેની અસરો પ્રત્યેક રાષ્ટ્રની નીતિ પર થઈ છે અને મોટાં અણુશસ્ત્ર-સજ્જ રાષ્ટ્રોના પરસ્પર સંબંધની નાજુક સમતુલા તેનાથી હાલી ઊઠી છે. વધુ ઊંચે સ્તરે ગયા વિના તેની દાંડી પાછી સમધારણ થાય તેમ નથી.

આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ચીન બહારવટિયું છે. એ યુનોની બહાર છે માટે એના પર યુનો મહાસભાનો કશો કાનૂની કે નૈતિક અંકુશ નથી. એને યુનોમાં હવે આજે જો સભ્યપદ આપવા જાવ, તો તરત એ 'વીટો-પાવર' સહિત પાંચ મહાસત્તા પૈકીનું એક કાયમી

સ્થાન સલામતી સમિતિમાં માગ્યા વિના રહે નહીં. એને સ્થાન ન આપો, તો એના હાથમાં એવી ચાવી છે કે એ આખી દુનિયાને જેની કારમી ફડક છે તેવો અણુયુદ્ધનો વિશ્વભક્ષી દાવાનળ એ રાતોરાત ધરાર ચાંપી દઈ શકે તેમ છે. અને માઓને આશા છે કે વિશ્વસંહારને અંતે થોડાક ચીનાઓ તો જરૂર બચશે,—વિશ્વના ખંડેરો પર એકચક્રે સામ્યવાદી સામ્રાજ્ય ચલાવવા માટે આવા મરણિયા ચીની બહારવટિયાને કેવી રીતે સંસ્કારી સભ્ય બનાવીને વિશ્વ-કાનૂનની સામાજિક વ્યવસ્થામાં આણવો, એ બેસતા વર્ષનો મહાપ્રશ્ન છે.

નેપોલિયને ભાખ્યું હતું કે આ ઊંઘતો રાક્ષસ આળસ મરડીને બેઠો થશે ત્યારે દુનિયાને ધ્રુજાવશે. ક્રુશ્ચેવને તો ખેર ગભરાવ્યો જ. પાશેરાની પહેલી પૂણી હતી એ. પ્રાચીન રાક્ષસોની જેમ આ અર્વાચીન અણુધારી રાક્ષસ ત્યારે જંપશે જ્યારે સમસ્ત વિશ્વની વૈષ્ણવી શક્તિ તેને ચાંપીને વિશ્વરાજ્ય સ્થાપશે. રાક્ષસ ચીનની પ્રજા નથી, રાક્ષસ તો છે અણુધારી સ્વૈરહિંસામાં આસ્થા ધરાવતું રાજ્ય, જેનો સામનો વિશ્વવ્યાપી માનવસમાજમાં—અર્થાત્ વિષ્ણુમાં—આસ્થા રાખનાર જ કરી શકશે. દરમ્યાન રાક્ષસથી ત્રાહ્ય પોકારવાનો પ્રજાનો સ્વભાવ છે. એટલે ચીની ધડાકાથી ભારતના દેશાભિમાની લોકોના મનમાં અને ચાહેલા પ્રત્યાઘાતો અવશ્ય પડવાના. ભારતે પણ તાબડતોબ અણુબોમ્બ બનાવી નાખવો જોઈએ, એવી જોરદાર માંગણી નવેમ્બરની પાર્લામેન્ટની બેઠકમાં ઊઠવાની અને દેશભરને ખળભળાવવાની. સીત્તેર-એંશી કરોડ રૂપિયાને ખર્ચે ભારત પહેલો પોતીકો અણુબોમ્બ બનાવી શકે તેમ છે. રૂ. ૯૦૦થી૧૦૦૦ કરોડના સંરક્ષણ બજેટમાં રૂ ૭૦–૧૦૦ કરોડ કાંઈ ગજા બહારનો આંકડો તો નહીં જ ગણાય. *

તો પછી ભારતે શા માટે અણુબોમ્બ ન બનાવવો?—લોક આવેશપૂર્વક પૂછવાનાં. ચીનના અણુધડાકાથી દિલમાં ગભરાટ આવ્યો છે અને દિલની અંદર ગભરાટ આવે ત્યારે બહારથી માણસને તાત્કાલિક તો શૂર છૂટતું જ હોય છે. ગભરાટનો માર્યો માણસ વગર વિચાર્યે મારી બેસે છે એ જાણીતી હકીકત છે. પછી પરિણામ આવે ત્યારે પસ્તાય તે વાત જુદી. તો જરા વાણિયાની અગમબુદ્ધિથી વિચાર કરી જોઈએ. ધારો કે બોમ્બ બનાવ્યો, તો એનો પહેલો અખતરો કયાં કરીશું? કચ્છના રણમાં કે મારવાડના રણમાં કે હિંદી મહાસાગરમાં? બોમ્બ બનાવતાં ૧૮ મહિના લાગે, એટલે કે આજે શરૂ કરી દઈએ તો ૧૯૬૬ના એપ્રિલ-મેમાં ભરઉનાળે અથવા કંઈ નહીં તો બેસતે ચોમાસે આપણો બોમ્બ-બરાબર તૈયાર થઈ જાય. ઉનાળામાં રાજસ્થાન, પંજાબ-દિલ્હી-ઉત્તરપ્રદેશ પર અને અમદાવાદમાં પણ આંધીના વટોળ આવે છે ને સેંકડો માઈલની ધૂળ અહીંથી ત્યાં લઈ જાય છે ને પછી વરસાદથી તેને થાપી દે છે. ચોમાસામાં દક્ષિણ-પશ્ચિમનો વરસ દી વાયરો ફુંકાય છે ને શિયાળામાં ઉત્તર-પૂર્વનો. કચ્છ કે રાજસ્થાનના રણમાં કરેલા ધડાકાની ઝેરી અણુભસ્મ કયાં કયાં પડવાની, તેની જરા ગણતરી કરી લેવી જોઈએ. દિલ્હી, રાજસ્થાન, ગુજરાત, ઉત્તરપ્રદેશનાં લોક અણુવિષાક્ત દૂધ પીવાને બદલે ઢોળી દેવા, શાક-પાન નહીં

* અલબત્ત, એક અણુબોમ્બનો ખર્ચ રૂ. ૭૦ કરોડ—બરાબર તેટલો છે જેટલો કાપ નાણાંમંત્રી કૃષ્ણમાચારીએ ચાલુ બજેટના સરકારી ખર્ચમાં ફુગાવો તથા મોંઘવારી ઘટાડવાના પગલાં રૂપે મૂકયો છે. અણુબોમ્બનું બિલ તે કાપને ધોઈ નાખશે ને ફુગાવા-વિરોધી એ નાનકડી ઝુંબેશ શમી જશે ને મોંઘવારી તો ખેર, હવે કોઠે પડવા જ આવી છે!

ખાવા તૈયાર છે? પંજાબના ઘઉમાં કેટલું અણુ-ઝેર ઘોળાવાનું તેય જોવું રહ્યું. અને પાકિસ્તાનને પણ ઝેરી અણુભસ્મ ઊકવાની. એ વાંધો લેવાનું અને બદમાશ પડોશીના આવા ઉધમાતને અટકાવવા માટે કાશ્મીર, પંજાબ, રાજસ્થાન કે ઉત્તર ગુજરાતની સરહદો પર ચાલુ ઢબના લશ્કરી પગલાની ધમકી પણ આપવાનું. હિંદી મહાસાગરમાં કોઈએ તો લંકા, બર્મા, ઇન્ડોનેશિયા, મલયેશિયા અને પૂર્વ આફ્રિકાના મિત્ર-દેશોની મિત્રતા જેવી-તેવી પણ સચવાય કે કેમ તે વિચારી લેવાનું. સમસ્ત આફ્રો-એશિયન દેશો ભારતને માથે માછલાં ધોવાનાં-ને તે ગાંધી નેહરુને નામે.

તો પછી ચીનને કેમ અણુ-અખતરો પરવડે છે? ચીનમાં સરમુખત્યારશાહી છે. લોકોને જેટલું જણાવવું ઠીક લાગે તેટલું જ સરકારી છાપાં કહે છે અને લોકોને ખબર પડે તોપણ જાહેર વાંધા-વિરોધની આઝાદી ત્યાં નથી, ને દુનિયાના દરબારમાં ચીને લાજ મૂકી જ દીધી છે. ચીન જેવી નિર્લજ્જતા ભારતીય લોકશાહી કેવી રીતે આચરી શકે? માટે અણુધડાકો કરી શકવા 'માટે ચીન જેવી સરમુખત્યારશાહી પહેલાં ભારતે લાવવી પડે. ટૂંકમાં, લોકોએ માત્ર દૂધ જ નહીં બલ્કે મેથીમૂલી આઝાદી પણ ઢોળી દેવી પડે. 'સે તે ગઈ પૂત ઓર ખો આઈ ખસમ'વાળો ઘાટ છે.

આમ અણુબૉમ્બ નાણાંકીય રીતે તો કદાચ ભારતને પોસાય પણ ખરો, પરંતુ રાજકીય રીતે ઘણો મોંઘો પડી જાય, અણુની કાખલી ફૂટનાર રાજકીય નેતાઓને સરમુખત્યારના પગ ચાટવા વારો આવવાનો.

વળી એક અણુબૉમ્બ બનાવો એટલે હુમલાખોરને આપણે માથે અનેક અણુબૉમ્બ નાખવાની વાજબી દલીલ પણ હાથ લાગી જાય. અણુબૉમ્બ બનાવવો એ અણુ-આક્રમણને નોતરવાનો સહુથી સહેલો ને સરતો ઉપાય નીવડે.

આ તો અણુનાં વિષવૃક્ષનાં થોડાંક ઝેરી ફળ જોયાં; જેમ જેમ વિચારતાં જઈએ તેમ તેમ બીજાં અગાઉ ન દેખાયેલાં નઠારાં પરિણામો પણ બનતાં જાય. પણ આ તો બધાં અણુબૉમ્બ ન બનાવવામાં નકારાત્મક કારણો થયાં. અને કેવળ નકારાત્મક કારણોને આધારે કોઈ નીતિ અપનાવી શકાતી નથી. નીતિ પોતે જ મૂળે ભાવાત્મક હોઈને તેને માટે હકારાત્મક કારણોની જરૂર પડે છે.

અણુબૉમ્બ ન બનાવીએ તો શું કરીએ? ચીને તો બૉમ્બ ફોડ્યો છે ને એ તો રાત દહાડો જોયા વિના બૉમ્બ બનાવ્યે જ જવાનું છે. એ પરિસ્થિતિમાં કરવું શું? લોકોને સંતોષ થાય તેવો વિકલ્પ તો જોઈએ ને? લોકનું તો એવું મંગાખાતું છે કે બીજું કંઈક સુઝાડો નહીં તો અમેય તે ચીનને વાદે નવે નાકે દીવાળી-આ નહીં તો આવતી-કરવાનાં!

અગાઉ કહ્યું તેમ ચીનના ધડાકાની અસર કેવળ આપણા ઉપર નહીં, બલ્કે સમગ્ર વિશ્વની રાજનીતિ ઉપર થઈ છે. રશિયા, અમેરિકા, બ્રિટન અને ફ્રાંસ પણ વિચારમાં પડ્યા છે. બ્રિટનને પોતાનાં સ્વતંત્ર અસરકારક અણુશસ્ત્રો બનાવવાનું છેલ્લાં ૧૭-૧૮ વર્ષને અનુભવે ગજા બહારનું જણાયું છે. અબજો રૂપિયાનું આંધણ કર્યા પછી બ્રિટનને અક્કલ આવી છે કે સ્વતંત્ર અણુઆયુધો ન પરવડે. અણુયુગમાં રાષ્ટ્રીય સંરક્ષણ આંતરરાષ્ટ્રીય રીતે જ થઈ શકે. ચીની ધડાકાની સાથે સાથે જ બ્રિટનની ચૂંટણીમાં સત્તા પર આવેલો, મજૂર પક્ષ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય અણુશસ્ત્રની નીતિને પડતી મૂકવાનું કહી ચૂક્યો છે.

આમ ઇંગ્લૅંડ અને ભારત આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે અણુશસ્ત્રો સંબંધે સમાન રાજકીય નીતિ અપનાવવા માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં છે.

ભારતના રાષ્ટ્રપતિ વારંવાર દેશમાં તેમ જ પરદેશમાં સૂચનો કરી ચૂક્યા છે કે આજના યુગમાં રાષ્ટ્રોએ પોતાના સાર્વભૌમત્વનો અંશ સમર્પણ કરવો પડશે અને વિશ્વરાજ્યનો પાયો નાખવો પડશે.

ભારત, ઇંગ્લૅંડ અને બીજા સમાન મતવાળા મળીને દુનિયાના દેશો સમક્ષ એક દરખાસ્ત મૂકે કે આપણે આપણી સમગ્ર સેના તેમ જ આપણા વ્યક્તિગત કે (રાષ્ટ્રગત?) સંરક્ષણની સમસ્યા યુનો દ્વારા વિશ્વને સમર્પણ કરીએ. આમ સેના તથા સંરક્ષણને સમર્પણ કરનારા મળીને વિશ્વસેનાનું પહેલું સર્વોચ્ચ સેનાપતિમંડળ રચે, જે યુનોમહાસભા પ્રત્યે ઉત્તરદાતા રહે. અમેરિકા અને રશિયા બંનેને આવા સમર્પણમાં ભળવાનું આ દેશો આહ્વાન આપે. શક્ય છે કે બદલાયેલી પરિસ્થિતિમાં આ મહાસત્તાઓને પણ તેમ કરવું ઉપયોગી લાગે.

આનું કારણ છે. આજે અમેરિકા કે રશિયા કયે મોંએ ચીનને કે ફ્રાંસને કે ઇઝરાયેલ, ઇજિપ્ત કે ભારતને કહે કે અમે તમને અણુશસ્ત્રો નહીં બનાવવા દઇએ? એ સામા કહેવાના કે તમે છોડો પછી અમને રોકજો. હકીકતે ચીને તો તેવું કહી જ પાડ્યું છે. શસ્ત્રસત્તા જ્યારે ન્યાયનું નિયંત્રણ સ્વીકારે છે, ધર્મદંડનું રૂપ ધારણ કરે છે, ત્યારે જ તે રાજ્ય કરી શકે છે. એટલે અમેરિકા કે રશિયા કે એ બંને જો વિશ્વસેનામાં ભળીને યુનો મહાસભા પ્રત્યે ઉત્તરદાયી બને, તેમની સંમતિ પ્રાપ્ત કરે તો જ વિશ્વના રાષ્ટ્રોવતી અન્ય દેશોને કહી શકે કે તમે હવે અણુશસ્ત્રો નથી બનાવી શકતા. તેવા વિશ્વસંમત મનાઈહુકમ છતાં ચીન જેવો દેશ આડાઈ કરે તો તેના પર સંપૂર્ણ નાકાબંધી મૂકી શકાય અને તેટલાથી પણ ન ગાંઠે તો વિશ્વની સંમતિના નૈતિક આધારે તેના પર પોલીસ-પગલાં ભરીને આજની તેની યુદ્ધવાદી સરકારને સ્થાને બીજી શાંતિપ્રિય સરકાર સ્થાપી શકાય, જેમ જાપાનમાં અમેરિકાએ કર્યું હતું તેમ. સ્વૈરહિંસાને જેર કરવાનો એક માત્ર ઉપાય છે: વિશ્વનું નૈતિક સંગઠન.

ઇંગ્લૅંડના આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિનો ઇતિહાસ ઉથલાવીએ તો ઊડીને આંખે વળગે તેવી એક વાત જોવા મળે છે. ઇંગ્લૅંડે કાયમ ન્યાય અને નીતિને આધારે (કે નામે કહો) લશ્કરી સંધિઓ અને મિત્રતાકરારો કર્યા છે. આથી ત્યાંના લોકોને અને દુનિયાને પણ એની લશ્કરી નીતિ ન્યાયસંગત માનવી પડી છે.

ભારત અને ઇંગ્લૅંડ આજની વિકટ ઘડીએ વિભિન્ન રાષ્ટ્રીય સૈન્યશક્તિને સંયોજીને વિશ્વસેનાનો પાયો નાખવાની પહેલ કરે તો તે છૂટાં-છવાયાં અને અણુપૂરતાં રાષ્ટ્રીય અણુશસ્ત્રો કરતાં અનેકગણી વધુ સમર્થ રચનાત્મક નીતિ સાબિત થાય તેવી ઐતિહાસિક શક્યતાઓ સ્પષ્ટ છે. આ રીતે જોતાં, ચીનનો અણુધડાકો વિશ્વઇતિહાસના રંગમંચ પર શાંતિસમ્રાટના પ્રવેશની છડી પોકારતો આવ્યો છે.

એટલે આસ્તિક હૃદયનો કહેશે કે ચીનના દ્વેષમૂલક અણુવિસ્ફોટમાં પણ ઈશ્વરની પ્રેરણા જ કામ કરી રહી છે, અને વિનોબા તો કાયમ રટે છે કે અણુઓમ્બથી અહિંસા

આહારમાં આવશ્યક તત્ત્વોની માત્રા

ચંદુલાલ કાશીરામ દવે

લેખાંક–૭મો

આહારનો હેતુ

શરીરને આવશ્યક પોષક તત્ત્વો અને તેમની માત્રાની વિચારણા તે તે તત્ત્વોના વિવેચન પ્રસંગે વ્યક્તિગત રીતે આગળ કરી છે. પરંતુ સંપૂર્ણ અને સંતુલિત પોષક આહારની સમગ્ર અને સર્વગ્રાહી વિચારણા હવે કરવાની હોવાથી તેમાં ક્યાં ક્યાં પોષક તત્ત્વો કેટલા પ્રમાણમાં લેવાં જરૂરી છે તેનો એકઠો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે; તેથી સંક્ષેપમાં અહીં તેનો નિર્દેશ કરીએ. આ માટે પ્રથમ આહારનો હેતુ ફરી ટૂંકમાં જોઈ જઈએ.

(૧) આહારની પહેલી અને દેખીતી જરૂર શક્તિ માટે છે. શરીરનાં આંતરિક વિવિધ તંત્રોની ક્રિયાઓ નિરંતર વણથોભી ચાલ્યાં કરે છે. આ ઉપરાંત આપણે શરીર પાસેથી નિદ્રાધીન ન હોઈએ ત્યારે કાંઈ ને કાંઈ કામ લઈએ છીએ આ બધાંય કાર્યમાં ખર્ચાતી શક્તિ પૂરાવી જ જોઈએ. શક્તિના વ્યય સાથે ઉત્પન્ન થતી ગરમી પણ યોગ્ય પ્રમાણમાં જાળવાવી જોઈએ.

(૨) બીજું શરીરયંત્રની સતત ચાલતી ક્રિયાથી શરીરના કોષોને જે ઘસારો લાગે છે તે પૂરાવો જોઈએ, જીર્ણ થએલા કોષોનું સ્થાન નવા કોષોએ લેવું જોઈએ. તનની આ દુરસ્તી (તંદુરસ્તી) અને તેનો સુયોગ્ય ટકાવ એ આહારનો બીજો હેતુ. આ ઉપરાંત જન્મથી પુખ્ત વય સુધી શરીરના ઉત્તરોત્તર થતા વિકાસ માટે તેની જરૂર છે.

(૩) શરીરતંત્રમાં ચાલતી તમામ ક્રિયાઓ સુવ્યવસ્થિત અને તાલબદ્ધ ચાલે એ માટે તેમનું યોગ્ય નિયમન કરનારાં તત્ત્વો પૂરાં પાડવાં એ આહારનો ત્રીજો અને અતિ અગત્યનો હેતુ છે. આ તત્ત્વોને અભાવે અથવા ઊણપે ગમે તેટલો શક્તિપ્રદ અને પૌષ્ટિક આહાર નકામો નીવડે.

પોષક તત્ત્વો

આગળના વિસ્તૃત વિવેચન પરથી આપણને ખ્યાલ છે કે આહારમાં રહેલાં કર્બોદિત, ચરબી અને પ્રોટીન–આ ત્રણ તત્ત્વો શરીરને જોઈતી શક્તિ અને ગરમી પૂરી પાડે છે. એ કારણે તેમને ઇંધન દ્રવ્યો–શરીરના સંચાનું બળતણ કહેવાય. શરીરના વિકાસ અને ટકાવ માટે મુખ્યત્વે પ્રોટીન અને કેટલેક અંશે ચરબી તથા કેટલાક ખનિજક્ષારો જરૂરનાં છે. શરીરની આંતરિક ક્રિયાઓનાં નિયામક તત્ત્વો તે ખનિજક્ષારો અને વિટામિનો. આમ ઉપલા ત્રિવિધ હેતુ સચવાય અને આપણું શરીર સંપૂર્ણ નીરોગી, સ્વસ્થ અને સશક્ત રહી શકે તે માટે ઉપલાં પાંચેય તત્ત્વો પૂરતી માત્રામાં આહારમાં લેવાવાં જોઈએ. આ પૂરતી માત્રા કઈ–એ વિગતે વિચારીએ.

આ વિચારણાનો આધાર, આની ચર્ચાને અંતે આપેલા ઇંડીઅન કાઉન્સિલ ઑફ મેડિકલ રીસર્ચની ન્યૂટ્રિશન એડવાઈઝરી કમિટીએ ભલામણ કરેલાં પોષક તત્ત્વોના પ્રમાણના કોઠા પરથી મુખ્યત્વે લેવામાં આવ્યો છે.

કેલરીશક્તિ

ખોરાકનો મોટો ભાગ શરીરને જરૂરી શક્તિ અને ગરમી ઉત્પન્ન કરવામાં ખર્ચાય છે. આ શક્તિનું માપ કેલરીમાં કેવી રીતે ગણાય છે અને આવી કેટલી કેલરી શક્તિની જરૂર દરેકને સામાન્ય રીતે રોજ પડે છે તેની વિગતવાર ચર્ચા આગળ કરેલી છે. તે પરથી આપણે જાણીએ છીએ કે આશરે ૧૨૦ રતલ વજનના બેઠાડુ જીવનવાળા તંદુરસ્ત યુવાનને રોજની આશરે ૨૪૦૦ કેલરી શક્તિ જોઈએ એવી ગણત્રી છે. આટલી વયની સ્ત્રીને ઓછી જોઈએ. પણ સગર્ભાવસ્થામાં તેને પુરુષ જેટલી જોઈએ અને બાળક ધાવતું હોય ત્યારે એથીય વધુ જોઈએ. ઊગતાં બાળકોને તેમના વજનના પ્રમાણમાં, મોટેરાં કરતાં વિશેષની જરૂર પડે. દુબળાં કરતાં ભારે માણસોને, બેઠાડુ કરતાં શ્રમજીવીને, ગરમ કરતાં ઠંડા મુલકનાને, ગરમી કરતાં ઠંડીના દિવસોમાં અને માંદગી કરતાં તંદુરસ્તીમાં વધુ કેલરી શક્તિ જોઈએ. આમ જાતિ, વય, વજન, વ્યવસાય, આબોહવા, હવામાન અને શારીરિક પરિસ્થિતિ પ્રમાણે શક્તિની જરૂરીઆતમાં ફેર પડે છે. માત્ર વય અને વજનનો જ વિચાર કરીએ તો અમેરિકાના ફૂડ અને ન્યૂટ્રિશન બોર્ડની નેશનલ રીસર્ચ કાઉન્સિલે નક્કી કરેલા ધોરણ પ્રમાણે* ૧૧૦ રતલ વજનના બેઠાડુ પુરુષને ૨૫ વર્ષની વયે ૨૦૨૫ કેલરી જોઈએ અને દર દશકે તેની વય વધતાં ૧૦૦ કેલરી ઘટતાં ૭૫ વર્ષની વયે તેને આશરે ૧૫૦૦ કેલરીની જરૂર રહે. પરંતુ તેનું વજન ૨૫ વર્ષે ૧૧૦થી ઓછું કે વત્તું હોય તો તે પ્રમાણે તેને ઓછી કે વત્તી કેલરી જોઈએ અને તેની વય વધતાં ઉપર મુજબ કેલરીની જરૂર ઓછી થતી જાય. દેખીતું જ છે કે વય વધતાં કામ ઘટે છે, શરીરતંત્ર શિથિલ થાય છે. એટલે શક્તિની જરૂરીઆત પણ ઘટે. આમ ખોરાક પણ કમી થાય. કેલરીનું ઉપરનું ધોરણ તો સમશીતોષ્ણ અમેરિકાના પ્રદેશવાસીઓ માટે દર્શાવ્યું છે. ભારતના ઉષ્ણ પ્રદેશમાં વસનારા આપણા લોકો માટે તો કેલરીનું એથીય નીચું ધોરણ લાગુ પડે. આ દૃષ્ટિએ આપણા દેશના બેઠાડુ યુવાનને તો પૂરી ૨,૦૦૦ કેલરી પણ ન જોઈએ. વસ્તુતઃ તો દરેક માણસે હંમેશાં ભોજનસમયે કેટલી કેલરી ખોરાક લેવો તેનો વિચાર કરવાને બદલે પોતાની ભૂખનો જ વિચાર કરવો રહ્યો. ભૂખ પૂરતી નહિ હોવા છતાં કેલરીની ગણત્રીએ ખોરાક લેશે તો તે માંદગીને નોતરશે. આમ કેલરીવાદને બહુ વળગી રહેવાની જરૂર નથી.

આગળ કહ્યા પ્રમાણે કર્બોદિત, ચરબી અને પ્રોટીન ત્રણેય શક્તિપ્રદ તત્ત્વો છે. પરંતુ ચરબી અને પ્રોટીનનો ઉપયોગ તો શક્તિ ઉત્પાદન ઉપરાંત શરીરના ઘડતર, ટકાવ અને વિકાસમાં પણ છે. તેથી તે ઉપયોગી કાર્યો માટે તેમની જરૂરીઆતનો પ્રથમ વિચાર કર્યા પછી જ કર્બોદિત જે માત્ર શક્તિ આપનાર છે તેની જરૂરીઆતનો વિચાર કરી શકાય.

ચરબી

આહારવિજ્ઞાન હજુ ચરબીનું જરૂરી પ્રમાણ નિશ્ચિત કરી શક્યું નથી. પરંતુ ઠંડા મુલકોમાં કુલ કેલરીના વધુમાં વધુ ૨૫ ટકા કેલરી ચરબીમાંથી લેવાય એમ ભલામણ કરવામાં આવે છે. આપણા ગરમ દેશમાં ૧૫ થી ૨૦ ટકા કેલરી ચરબીમાંથી લેવી એ પૂરતું છે. કર્બોદિત અને પ્રોટીન દર ગ્રામે ૪ કેલરી શક્તિ આપે છે ત્યારે એટલી જ ચરબી તેમનાથી

* Foundations of Nutrition (fifth edition) by Taylor, Macleod, Rose, Page 558 Table III (b)

સેવા બે ગણી-૯ કેલરી આપી શકે છે. ચરબી લાંબો વખત શક્તિ ટકાવે છે. પરંતુ પાચનમાં તે ભારે છે. તેનો ઉપયોગ પણ માપસર ચોપડ વગેરેમાં જ થાય છે. હવે આપણા દેશના સ્વીકારેલ ૨૪૦૦ કેલરીના ધોરણ પ્રમાણે ગણાતાં તેના ૧૫ થી ૨૦ ટકા લેખે ૩૬૦ થી ૪૮૦ કેલરી, ચરબીમાંથી મેળવવી પૂરતી લેખાય. આટલી કેલરી, દર ગ્રામ દીઠ ૯ કેલરીના હિસાબે ૪૦ થી ૫૩ ગ્રામ ચરબીમાંથી મળી રહે. આમ દોઢથી બે ઔંસ ચરબીનું પ્રમાણ રોજિંદા ખોરાકમાં પૂરતું છે.

ચરબીમાં માત્ર પ્રાણીજ ચરબીમાં વિટામિન એ, ડી, ઈ રહેલાં હોવાથી ત્રીજા ભાગની એટલે ૧૪ થી ૧૮ ગ્રામ લગભગ દોઢેક તોલો માખણ, ઘી વગેરે પ્રાણીજ ચરબી લેવી જોઈએ. પરંતુ પ્રાણીજ અને વનસ્પતિ ચરબી પર જે છેલ્લા પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે તે પરથી એવું પુરવાર થયું છે કે માખણ, ઘી અને અન્ય પ્રાણીજ ચરબીનો ૧૫ ટકાથી વધુ ઉપયોગ કોરોનોરી થ્રોમ્બોસીસ જેવા વિઘાતક હૃદયરોગમાં કારણભૂત બને છે* અને તેથી મોટે ભાગે તલ, મગફળી, કપાસીઆ વગેરેનાં વનસ્પતિ તેલોનો ઉપયોગ કરવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે. ડાલ્ડા જેવું મગફળીનું (વનસ્પતિનું) થીજાવેલું તેલ પણ પ્રાણીજ ચરબીના જેવું જ હાનિકર્તા હોઈ તેના ઉપયોગ સામે પણ લાલબત્તી ધરવામાં આવે છે. ઉપર મુજબ બધી દૃષ્ટિએ વિચારતાં આશરે ૨૦ ગ્રામ માખણ કે ઘી અને ૩૦ ગ્રામ તેલ પુખ્ત વયના માણસની રોજની જરૂરીઆત માટે પૂરતું છે. તેથી વધુ લેવું જોખમી છે. માખણ ઘીની ઉપલી માત્રામાંથી વિટામિન એ પૂરતું ના મળે તો તેની ખોટ જ અન્ય ખોરાકમાંથી પૂરી શકાય.

પ્રોટીન

પુખ્ત વયના પુરુષની પ્રોટીનની જરૂરીઆત તેના શરીરના દર કીલોગ્રામ વજન દીઠ લગભગ એક ગ્રામ એટલે દર રતલ વજન દીઠ આશરે અર્ધો ગ્રામ જેટલી ગણવામાં આવે છે. આમ ૧૨૦ રતલના વજનના પુરુષને સામાન્ય રીતે ૬૦ ગ્રામ પ્રોટીન જોઈએ. સ્ત્રીને તેનાથી કાંઈક ઓછું જોઈએ. પરંતુ સગર્ભાવસ્થાના પાછલા કાળમાં પુરુષના જેટલું અને બાળક ધાવણું હોય ત્યારે પુરુષ કરતાં વિશેષ જોઈએ. જન્મથી પુખ્તવય થતાં સુધીના વિકાસકાળમાં તો વજનના પ્રમાણમાં ઘણું વિશેષ જોઈએ.

પ્રોટીનનું પ્રમાણ ઉપર મુજબ દર રતલ વજન દીઠ અર્ધો ગ્રામ જેટલું ગણવામાં આવે છે; છતાં અમેરિકન આહારશાસ્ત્રી ચિટેનડન અને બીજા અનેક વિજ્ઞાનીઓએ પ્રયોગો કરી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે પુખ્ત વયે પહોંચ્યા પછી શરીરના ટકાવ માટે દોઢ ઔંસ-આશરે ૪૦ ગ્રામથી વધુ પ્રોટીનની જરૂર નથી. આહારવિજ્ઞાનના જાણીતા અંગ્રેજ લેખક સ્ટેન્લી લીફ પણ તેના અનુભવથી આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.× જરૂર કરતાં વધુ પ્રોટીન ખોરાકમાં લેવામાં આવે તો શરીર તેને સંઘરતું નથી અને યુરિયા વગેરે ઝેર રૂપે પેસાબ મારફતે તે બહાર ફેંકાય છે. આમ વધુ પડતું બિનજરૂરી પ્રોટીન કીડની (મૂત્રપિંડ)ના કાર્યનો બોજો વધારી તેને ધીરે ધીરે દુર્બળ બનાવે છે. આ માટે કેટલાક આહારશાસ્ત્રીઓ તરફથી ઓછા પ્રોટીનવાળા ખોરાકની ભલામણ કરવામાં આવે છે.

---

* The Nutritive Value of Indian Foods and The Planning of satisfactory Diets-Page-9 (Sixth Revised Edition)
Indian council of medical Research, New Delhi 1963

પ્રોટીનમાં માત્ર પ્રમાણનો જ નહિ પણ તેની ગુણવત્તાનો ખાસ વિચાર કરવાનો હોય છે એ આપણે આગળ જોયું છે. શરીરના અનંત કોષોને જે વિવિધ પ્રકારનાં પ્રોટીન જોઇએ છે તે બધાંય બાવીશેક પ્રકારના એમાઇનો એસિડોનાં બનેલાં છે અને ખોરાકનાં અભિશોષણ પછી એ રૂપે જ શરીરના ઉપયોગમાં આવે છે. આ એમાઇનો એસિડોમાંથી આઠદશ એવાં આવશ્યક છે કે તે ખોરાકમાં લેવાં જ જોઇએ. આહારવિજ્ઞાન એમ કહે છે કે આ બધાં આવશ્યક એમાઈનો એસિડો માત્ર પ્રાણીજ ખોરાકમાં છે. વનસ્પતિ ખોરાકમાં આમાંનાં કોઇને કોઈ ખૂટતાં હોય છે. તેથી ઉત્તમ પ્રોટીન સંરુ કુલ પ્રોટીનના પાંચમા ભાગ જેટલું પ્રાણીજ પ્રોટીન લેવું જોઇએ. આ કારણે માંસ, મચ્છી, ઈંડાં અને દૂધ આદિ પ્રાણીજ આહારની ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે. પરંતુ જેઓ આ પ્રકારનો આહાર બિલકુલ અથવા પૂરતો ન લઈ શકે તેઓ જુદા જુદા વનસ્પતિ ખાદ્યોવાળા મિશ્ર આહારથી પ્રોટીનની જરૂરી ગુણવત્તા મેળવી શકે છે. આજે તો ડૉ. કે લેગ જેવા અને બીજા અનેક નિરામિષાહાર પ્રવર્તક આહારવિજ્ઞાનીઓ અનેક પ્રયોગોના અનુભવે છાતી ઠોકીને કહેવા લાગ્યા છે કે પ્રોટીનની ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ પણ માંસાહારની બિલકુલ જરૂર નથી અને સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય અને કાર્યશક્તિને માટે પણ વનસ્પતિઆહાર સ્વપર્યાપ્ત અને શ્રેષ્ઠ છે.*

× How to eat for health. Page-25,
Stanley Lief M. B. N. A.

* What to eat for health. (Page-11)
Bertram T. Frazer, M. A. B. Sc.

પ્રસન્ન ચિત્ત

(શિખરિણી)

બળે ઊંડે લાવા ધગધગ થતો પૃથ્વી પડમાં
પ્રતીતિ થાતી એ રસતણી ઊનાં કૈં ઝરણથી
અને ભૂકંપો જે કદી કદી થતા નાશ કરતા;
સ્ફુટે જ્વાલામુખી સકલ દહતો એ રસ વમે.
બળે હૈયે પૃથ્વી દિવસનિશ આ ઉષ્ણ રસથી
છતાં ધારે હૈયાતણી નવ વ્યથા ચિત્ત ઉપરે;
ધરે ઊર્ધ્વે એ તો રુચિર ઝરણાં, શાંતિદ નદી,
વનો ને ઉદ્યાનો મનહર ફૂલો ને ફળ બહુ;
અહા! શોભા! શાંતિ! નીરખી જનનું ચિત્ત ઠરતું.
કહેશે ના કોઈ જન કદી બળે પૃથ્વી હૃદયે
નિહાળી તેનું આ મુદિત મુખ, દુઃખો વિસરશે.

નટવરલાલ જોષી

સફરસંગિની

પુષ્કર ચંદરવાકર

અમે સેરડાના આશ્રયે વહાણમાં બેસી મીઠાપુરની જેટીના કિનારે આવ્યા.

ત્યાં તો એકલલકડી (એક ઝાડના એક થડમાં કોતરીને બનાવેલ હોડીઓ) પનાઈઓ કોઈ વિશાળ સંસ્થાના કર્મચારીઓની સાયકલો સ્ટેન્ડ પર વિરામતી હોય, તેમ વિરામતી જોઈ. તેમનો વર્ણ તેલ પી પીને સીસમના લાકડા જેવો બની ગયો હતો. મેં જાણવા પ્રયત્ન કર્યો કે કયા ઝાડના થડમાંથી તમે આ નાવડીઓ બનાવો છો? મને કોઈ ઉત્તર ન મળ્યો, પણ ખંભાતમાં હતો અને ત્યાંથી ભાદરવા જવાનું થયેલ, ત્યારે ત્યાં મહીસાગરમાં એકલલકડીની પનાઈમાં ઠીક ઠીક કલાકની સહેલગાહ માણેલી, ત્યારે ત્યાંના માછીએ નદીતીરેનું વૃક્ષ બતાવીને કહ્યું: 'આમાંથી અમે જાતે જ પનાઈઓ બનાવી લઈએ!' આવા શિકારામાં બેસીને રાત્રે સાડાનવ વાગે શિથિલ કરી નાખે તેવી ઠંડીમાં શ્રીનગરના દલસરોવરમાં શી મજા માણી હતી! આ એકલલકડી પનાઈની સાયકલનો સ્વાર આ પનાઈમાં બેસતા જરાય ન મૂંઝાય, કે ન ડરે! મિયાંણી બંદર માથે આવી જ પનાઈ હર્ષદમાતાના મંદિરે જવા ભાડે કરી હતી ને! અર્થાત્ આ પનાઈની વ્યાપકતા ઘણી લાગી. માનવના આદિ સંસ્કૃતિની એકતાનો આ સ્મૃતિશેષ કોઈ ટકી ગયેલ કણ હશે? નહીં તો આખાય ઉત્તર ભારતમાં સર્વત્ર આ એકલલકડી પનાઈ શા કાજે જોવા મળે?

મીઠાપુરની જેટીના કિનારે વિરામતી પનાઈઓમાં માછીમારો વિરામતા હતા, તો કેટલીક પનાઈઓમાં જાળો પડી હતી, તેમાં તેમનો ઘરનો સર્વ અસબાબ હતો.

ક્યાં ક્યાંના માછીમારો આ લહેતરી પૂરતા આ જેટી પર આવી ઠરે છે! વેરાવળ, સુતરાપાડા, ધામરેજ, વણાકબારા (દીવનો ટાપુ), કોતરા, માધવડ, હીરાકોટ, જાડેશ્વર, ચોરવાડ, માંગરોળ, નવીબંદર, પોરબંદર, મિયાંણી અને માંડવી.

અત્રેની મચ્છી પકડવાની ઋતુ–લહેતરી–Season, આછી આછી ઠંડી પડે ત્યારથી શરુ થાય. આમ તો ભાદરવાથી, પણ ખરી જમાવટ માગશર બાદ. ત્યારે પરગામના માછીમારો અહીં આવે. આ લહેતરીમાં સવિશેષ પાંપલેટ માછલી તેઓ દરિયા મધ્યેથી પકડી લાવે છે, તેમની નાની નાની હોડકીઓમાં. હવે તો યંત્રથી ચાલતાં વહાણોનો પણ માછીમારો ઉપયોગ કરતા થયા છે. આ માટે તેમણે સહકારી મંડળીઓ કરી છે, અને સરકાર પાસેથી પૈસા લઈને વહાણો પર યંત્રો ગોઠવીને ઝડપે તેઓ દોડાદોડ દરિયા પર કરી શકે છે, પણ આવાં વહાણ જૂજ જોવા મળ્યા, પોરબંદરના આ મથકે.

સાંજ પડયે બંદરનાકાથી પાંચસાત માઈલ દૂર દરિયાની છાતી માથે આ વહાણો ચાલ્યાં જાય છે. તેમના અસબાબમાં જાળો, રાત્રે ઠંડી વાય ત્યારે ઓઢવાનાં ગોદડાં, ફૂલકાં, રાસડી, પાટલા અને ગાજરો હોડકામાં નાખીને મચ્છી પકડવા ઉપડે છે. રાસડીનો અર્થ દોરડાં. ફૂલકાં પાણીમાં તરે. તેના પરથી માછીમારને જાળ દરિયામાં છે કે નહીં, તેનો ખ્યાલ આવે છે. ગાજરા હવા કાઢી નાખેલ ડબલાં, આથી પણ તેઓ તેમની જાળની સ્થિતિનો ખ્યાલ મેળવે છે. પાટલા ૨½″ × ૨½″ લાકડાંના કટકા છે. તે જાળ સાથે પાણી પર તરે. કેટલીય વાર જબ્બર માછલીઓ જાળો તાણી જાય છે, તે જાણવા માટેનાં આ સાધનો છે.

પોરબંદરની ફલીની ખાડીમાં ગલ નાખીને માછલાં પકડવા બેસનાર, ગલમાં સોનિયોનું ખાજ ઝીણી માછલી પરોવીને માછલાં પકડે છે, જ્યારે મચ્છીમારને ખાજ અંગે પૂછ્યું, ત્યારે ઉત્તર આપ્યો: 'ના, ના, વેળ માથે જાળ નખાય.'

'વેળ એટલે?'

'વેળ એટલે વહેણ.'

'સમજ્યો,' અને આગળ બોલ્યો: 'પ્રવાહ હોય. તણાતાં આવતાં હોય એમ જ કે?'

'હા.'

મીઠાપુરની જેટીના પર પડતલના દિવસોમાં માનવો ધલમલે છે. ઊભરાતાં કીડીમકોડા જેમ! અને સૌ પોતપોતાના કામમાં મસ્તાન છે. થોડાંક વહાણ, હોડકાં અને હોડીઓ દરિયા પરથી આવ્યાં છે. તેમાં મચ્છીની પડતલ (જાળમાં મચ્છી આવી પડી માટે નામ બનાવ્યું પડતલ) છે. મચ્છીમારો મચ્છીને વીણીવીણીને, તારવીને જુદા જુદા ઢગલામાં ફેંકે છે. એક ઢગલો પાપલેટનો, બીજો હલવાનો, ત્રીજો મથડાનો, ચોથો રાતડાનો, પાંચમો ગુડખાની જાતનો છે. આ સૌ પોરબંદરનાં દરિયાઈ ફળો છે.

મારી સાથે વાતોએ વળગેલ રણછોડ માછી. મીઠાપુરની જેટીથી થોડે દૂર, નવીબંદરનો માછીવાસ છે, ત્યાંનો તે વાસી. તેણે જ મને આ બધી સૂઝ પાડી છે. જ્ઞાનનો આપનાર તે ગુરુ છે.

ઠીંગણી દેહયષ્ટી, શ્યામળો વર્ણ, લેંઘો અને ખમીસ ઠસકાવ્યાં છે. માથે કાળી ટોપી, કાનમાં સોનાની ટપકીયું, ભારે વાતુઆળ અને મધલાળી બોલીનો બોલનારો. તેણે આ બધું સમજાવતાં કહ્યું: 'અરે શું મચ્છી ઈમ મળે કાંઈ? લાંબા રને દરિયા માથે જાવું પડે છે. માધવડવાળા ૧૦ થી ૧૦૦ માઈલ છેટે મચ્છી પકડવા આવ્યા જ છે ને!' અને તેને પ્રશ્ન પૂછ્યો: 'જાળ કેટલીક વાર પાણીમાં રહેવા દ્યો?'

'જાળ નાખ્યા કેડે ભેરુડા ત્રણચાર કલાકે જાળ ઉપાડે!'

'જાળ કેવી રીતે નાખો?'

'જુવો તરતી જાળ નખાય, તાગલી જાળ નખાય, તાગલી જાળ દરિયાના તાગ સુધી પહોંચે, માટે તાગલી જાળ. તળિયા સુધી કરો ને! અને ત્રીજી અધતરતી જાળ.'

'તમારી જાળ નાખ્યા પછી કોઈવાર ન મળી હોય એવો તમારો અનુભવ ખરો?'

'પોરના દરિયામાં કારેજ મચ્છી છે. એ ઉપાડી જાય છે. કારેજ માછલી પતંગના ઘાટની અને રંગ કાળો, માટે કારેજ. કાળેજ.'

'સમજ્યો, દરિયામાં હો ત્યારે શું શું ખાવ?'

'દરિયામાં ચોખા કે ખીચડી પકવી લઈએ, રોટલારોટલી ન કરીએ. દરિયામાંથી વીંછુડો, પાલવો, હલવો કે પામ્પલેટ પકડીને વઘારી નાખીએ. પામ્પલેટ તો શેકેલ પણ ખાવાની મજા.'

'પોરના દરિયાની મોટામાં મોટી મચ્છી?'

'મગરમચ્છ. બે પાંખવાળું જાનવર છે. બે ચાંચ હોય, તેના નાની મચ્છી :કારેજ—કાળેજ. ભલું પૂછું એનું. લાગ આવે તો હોડકાને ય ઉથલાવી નાખે. તેને ઉપાડી જાય.'

અમે જેટીના માછીમારો વચ્ચે આવ્યા. કેટલાક નાયલોનના દોરાથી નવી જાળ ગૂંથી રહ્યા હતા. કેટલાક ડબલામાં માછલીના ટુકડા નાખી તેને ઉકાળી તેલ બનાવી રહ્યા હતા. તે જ તેલથી કેટલાક માછીમારો પકડવાની હોડકીઓનાં તળિયાં રંગી રહ્યા હતા. કેટલાક માછીઓ જાળ સાંધી રહ્યા હતા. કેટલાક ભીની જાળો કાંઠા પર સૂકવી રહ્યા હતા, કેટલાક હોડકીઓમાં નીંદર તાણી રહ્યા હતા. તો કેટલાક શઢના લૂંગડાના છેડાઓ સીવતા હતા. તો કેટલાક શઢના લૂંગડાને થીંગડાં દેતા હતા. કેટલાક આવેલ પડતલના દલાલો જોડે સોદા કરી રહ્યા હતા. મચ્છીના ઢગલા ઉપર સમળીઓ, ગીધડાંઓ, કાગડાઓ અને બગલાઓએ સમયતાકુ કાળા બજારિયાની જેમ તપસ્યા આદરી દીધી હતી. અમે સૌ સઢ ગૂંથતાં છગન પાસે આવ્યા. અલકમલકની વાતોએ તે વળગ્યો ત્યારે મેં પૂછ્યું: 'હલામણીઓ જાણ્યુ છ કે?'

'હલામણીઓ?'

'અબાવાણી!'

'તાણવાની ગાઉં છું.' બોલી તેણે હલામણી શરૂ કરી:

'જાલા હેલામ છે!'
'જાલા હેલામ છે!
છેલો (છેડો) બાંધજે, જાલા હેલામ છે.
કાઢી નાખજે, જાલા હેલામ છે!'

તેણે થાક ખાધો. મેં પૂછ્યું: 'જાલા હેલામ છે,' નો અર્થ શો?'

'અમને કોણે ભણાવ્યો છે? અમારા ટંડેલ ગાતા, ઇમની પાસેથી અમે શીખ્યા.'

'ઠીક છે.'

'પાણી સાફ કરવા માટે અમે ગાઈએ હલામણી. તે સાંભળો!' તેણે ગાવું શરૂ કર્યું:

'આંબલા સોબાન!
આંબલી સોબાન!
ભલા આંબલા સોબાન,
માલે આંબલી સોબાન!'

મારે તો 'કવિ શેક્સપીઅરની એક ઉક્તિનું સ્મરણ કરવું રહ્યું: 'Words... Words...Words...! બીજું શું હતું આ હલામણીઓમાં!'

ત્યાં તો અમારી ફરતું ટંડેલ, નાખુદા, લોથારી અને ખલાસીઓનું ટોળું થઈ ગયું.

મને રણછોડે અને છગને તે સૌનો પરિચય કરાવ્યો. તેઓ મહાન દરિયાખેડુઓ હતા. કેટલાકે કોલંબો સુધીની સફર ખેડી હતી. કેટલાકે આફ્રિકાના બંદરની મુસાફરી કરી હતી. કરાંચી, કાલીકટ, મુંબઈ ઇત્યાદિ તો તેમને ઘરઆંગણુ લાગતું હોય, તેવું વાતચીતમાંથી મેં તારવ્યું. મને એક ખાખડધજ જેરે ખારવાનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો. તેઓ જવાનીમાં દરિયાલાલના માથે ઠીકઠીક સફરો કરી આવ્યા હતા, તેથી તેમને મેં પ્રશ્ન પૂછ્યો: 'ભગત, મોટા દરિયાપીરના માથે બગલાને હંકારવાની હામ કેવીક ભીડી છે?'

'સારીવાર, ભાઈ! મેં તો દરિયાપીરનો ભારે માર ય ખાધો છે. જલમ્યા, તારે માનું ધાવણ ધાવ્યા હોઈએ, એ ય નીકળી જાય, એવો દરિયાપીર મોજાં માંડે હીંચોળવા. અને

વહાણુ કરતાં મોજાં મોટાં હોય: તણુંતણુ માળના માળા શેપ્યા. જાખી મોજાં. ગરના સાવજની જેમ હાવળ દેતાં આવે. રંગે મોજે સફેદ, રૂની પૂણી જેવા લાગે. અમને વહાણુના મોજે બરફ વેરતાં એના ફોરાં શેખો કળાય. દરિયાના પાણી માથે એ મોજે પડે, ત્યારે દરિયાનાં કાળાં ડિબાંગ પાણીય છાશના રંગના થઈ જાય.'

'તમને આવો કાંઈ અનુભવ થયેલો?'

'થયેલો, દરિયાદેવનો મિજાજ સીધો હોય ત્યાંસુધી ડાહ્યા જેવો મીઠો. પણ બગડ્યો ત્યારે ભારે ભૂંડો, નંખ્ખેદ. મારો જાતઅનુભવ મંડાવું. પોરબંદરથી કલીકટ ગયા. ગુરી(ણી) ભરી ગયાં'તાં તલની. ઇસકાતરી વળાનાં લાકડાં 'સમુદર પરસાદ'માં હતાં: માલ ચાળીશ ટન હતો. તેમાં આવતું'કને તોફાન પડ્યું. કોસ વાવડમાં (પવનનો પ્રકાર) વહાણું ઝલાય ને. તણુ તણુ તોલીઓ (મિંદડીઓ) નાખી. વાલું (દોરડાં) તો તૂટી જાય: રાત આખી તૂતક પર બેઠા બેઠા કાઢી. ચૂલે તપેલી ટકે નૈં, તો રાંધે શું? અને રાંધે નૈં તો ખાય શું? સવારે હોડીઓ આવી. અંદર ઓથ હતી. ત્યારકેડે અમારા વા'ણુને સંધાય થઈને બાજુંબોલની ભારે ચીખલાનીમાં લઈ ગયા. (ચીખલનો કહેનાં, જે જગા પર દોરડાં ભરવાનો ભય ન રહે અને તોફાનમાં વહાણુની સહીસલામતી જે માટીવાળી જગામાં રહે, તે જગા.)

દિનભર ન્યાં પડ્યા રહ્યા. બીજા દિન તુફાન હલકું થઈ ગયું. વહાણુને ફરી કાલ ઠવું, ન્યાં લઈ ગયા. ત્યાંથી વહાણુ હંકાર્યાં. દંડવા સિધાની બત્તી છે કોંકમકાંઠામાં ન્યાં આવ્યા. તોફાન પાછું લાગ્યું, વિજાધરુની ખાડીમાં ચાલી ગયા, ત્યાં તોફાન મટી ગયું, ન્યાં લગણુ રંતાયા. તોફાન મટી ગયું, ત્યારે ન્યાંથી હંકાર્યાં. એકવાર પંજીમામાં (ગોવા) વહાણુ તૂટેલું. નાનો મછવો નાખીને કનારે ગયા'તા. મોટા વા'ણુ સાથે બચાવની હોડકીઓ હોય જ!'

'ભગત, રત્નાકરે જમરાજનાં દર્શન કરાવ્યાં છે કોઈ પ વાર?'

'તોફાન ચડે તારે અમારે ને જમને વેંતનું જ છેટું રે.'

'એમ કે? કોઈકવાર ચાંચિયા ભેટ્યા છે?'

'ના ભાઇ હોં, પણુ લડાઈ—આ બીજી લડાઈમાં એક અનુભવ થ્યો'તો!'

'શો?'

પૂંજા ભગત ખોંખાર્યો અને વાત શરુ કરી: 'અમે માલ ભરીને આફ્રિકે જાતા'તા, ત્યાં સ્ટીમરવાળા ભેટ્યા. ઈમણે ઈમની ગોટપીટી બોલી માંડી બોલવા અને અમે માંડ્યું હસવા. જેમ જેમ હસવા લાગ્યાં, ઈમ ઈમ ઈ લોક ભડવાં લાગ્યા, ને પછી ભારે ધખ્યા. ઈ લોક ઈમની સ્ટીમલોન્ચુ લઈને હેઠે આવ્યા. ને કુવાંડીથી વહાણુના કાતરા માથે જે ઘા કર્યા કે કાતરા કાપી નાખ્યા. (કાતરા સૂકાન તરફના છેડા પરનું કિનાર-ધારનું વાળેલ લાકડું.) ને ઈમને ઈમ જ લાગ્યું કે આ કોક દશમન વાણ છે! અમે અમારો ઝંડો કાઢ્યો, ફરફરાવ્યો, ત્યારે સખણા થયા. પણુ અમારા વાણમાં કૂદીને બંધૂકું લઈને સઢનો કૂવો ય કાપવા સાબદા થિયા'તા. સમજાણું કે ગોરા માંયલા છે, ત્યારે અમને ચિઠ્ઠી માંડી આલી. ને તેમાં નુકસાન કરવા બદલ માફી માગેલી. એ બોટ જતી રહી, ને અમે કાંઠે ગયા, ત્યારે જાણ્યું કે આ તો સરકારી બોટ હતી. લડાઈ ચાલે ત્યારે દરિયા માથે આમ આંટાફેરા દેતી જ હોય!'

'ત્યારે મનમાં શું થયેલું?'

'રામનું રટણ! દરયાપીરને હાથ જોડી કઈ કે તું તારણહાર છે. સાચને તારજે.'

હવે તો આ સૌ માછીમારો અને સાગરખેડુઓ સાથે પાકી દોસ્તી હોય તેમ જે કાંઈ પૂછું છું તેના ઉત્તરો ફડાફડ આપવા લાગ્યા છે. સામે એક વહાણનું સમારકામ થતું હતું. તે તરફ નજર ફેરવી તો તેનો ટંડેલ તેની પાસે ઊભો હતો. તેને ભગતે નોતરું દીધું: 'અલ્યા સવજી, આમ તો આવ્ય!'

સવજીએ પાટલૂન અને સફેદ બુશશર્ટ પહેર્યાં હતાં. મોંમાં સીગારેટ હતી. તે ખુશનમા સ્વભાવનો લાગ્યો. જો કે બધા જ ખારવાઓ અને માછીમારો સ્વભાવે આનંદી લાગ્યા.

'સવજીભાઈ!'

તેમણે મારી સાથે માંડ્યું અંગ્રેજીમાં બોલવા. ઝપટદાર અંગ્રેજી બોલે. ઉચ્ચારણમાં પણ વિશેષતા લાગી. 'ભાઈ, સ્ટીમર માથે દશ વરસ ગાળ્યાં છે, તે રોફથી અંગ્રેજી બોલે છે.'

'લાગે છે એવું!'

'તમારા આ વહાણની શી કિંમત આજ ગણાય?'

'પચ્ચાશથી સાઠ હજાર! મશીન મૂકાવુ તો પૂરા લાખનું સાધન. સાઠથી પંચોત્તર ટન આ વા'ણમાં માલ ભરાય છે. પોરથી મુંબઈના ફેરાના ટને રૂપિયા વીશ લાગે છે. અને વળતાં મુંબઈથી પોરના ભાડાના પંદર રૂપિયા લાગે.'

'પોરથી મુંબઈ જતાં કેટલા દિન લાગે?'

'વાવડાની ફાવટ હોય તો પંદર દા'ડે ફેરો કરી નાખીએ. અને સીઝન શરુ થયા પછી પૂરી થાય ત્યાં સુધીમાં ત્રીશ હજારનું કામ કરી નાખીએ. પણ સરકારી કાયદાઓએ અમને નુકસાન કર્યું છે.'

'કયા કાયદાઓએ?'

'૧૯૫૧-'પરથી અમે આફ્રિકા નથી જઈ શકતા. માત્ર અરબસ્તાન અને લંકા લગણ જ અમારા વા'ણ હવે જાય છે. બીજું, મોટરો અને ટ્રકો થતાં અમને ધક્કો લાગ્યો છે. ત્રીજું, અમારી કદર કરનાર હવે કોઈ સરકાર નથી. ચોથું, અમારામાંથી નેકી ગઈ છે. અમે પંલુચ્ચા થઈ ગયા છીએ. વા'ણનો માલ આડબંદરે વેચી નાખીએ, અને માલધણીને કહીએ કે વાવડો નડ્યો'તો તે દરિયાલાલને માલ ધરી દીધો.'

'તમને કોઈ તોફાન દરિયા મધ્યે લાગ્યું હતું કે?'

'શઢનાં લાકડાં માંડીએ કાપવા. પહેલાં માલ-સઅ કુછ માલ, દરિયાલાલને ધરી દઈએ. પછી લાકડાં કાપવા માંડીએ. સાવ ખાલી ખોખા જેવું વા'ણને કરી મેલિયે. જાન બચાવવાનો જ ત્યારે સવાલ ને!'

'આવાં કેટલાંક તોફાનને ભેટ્યા છો?'

'બે મહિના પહેલાં જ પાંચમીવાર તોફાન સામે પડ્યો છું!'

'મરદ ભાઈ! તમે દર વરસે વા'ણ માથે કાંઈ ખરચ કરો કે?'

'નવા વા'ણ માથે બાર વરસ લગી કશો ય ખરચો કરવાનો ન હોય. ખીલા પાણીમાં પલળે, તે લાકડા માથેથી માથા કાઢે, તો તે બદલવા પડે.'

અમે સૌ પાથરેલ સઢ માથે બેઠા હતા. મને ખબર ન'તી કે મારું સ્વાગત કરવા ચા મગાવી છે. ચા આવી ત્યારે તે કીટલીમાંથી મને પીરસતાં પીરસતાં ભગતે પૂછ્યું:
'તું ક્યાંનો?'

'ખંભાતબારાનો!' અમે ચા પીવા માંડી.

'હું ખંભાતબારાનો? ભાલના બંદરનો. ખાડી માથેનું બંદર. ભરતી આવ્યે બંદરમાંથી વહાણ કઢાય, ખરું ક! ભાવનગર ભરુચ વચ્ચે ખંભાત. ભાવનગરથી ધોળેરા જાવ. ધોળેરા પછી ખંભાત આવે. આ બધા ભરતીબંદરો છે. વગર ભરતીએ વા'ણને નાંગરીને પડ્યા રહેવું પડે!'

મેં તેની વાતમાં માથું ધૂણાવીને હા પાડી.

'ભગત, તમારા સૌની માતા કઈ?'

'પાંખી પરમાણે માતા હોય! કોઈની ખોડિયાર, લોહારી અટકવાળાની શિકોતર. શિકોતર બારાની માતા છે. સિંધ કોરથી આવીને ભાલબારામાં ગઈ. ન્યાંથી આંય. શિકોતરને ખીર ને રોટલી ચડે.'

'બરાબર, ભગત! બાધણા-કજિયા કે'વાક થાય છે?'

'જૂઠું મત બોલું છું. થાય છે!'

'કેમ થાય છે? ઓરત કાજ?'

'હત, અમારે ઓરત કાજ ન હોય. દારૂ પીએ, અને મંડે બાધવા. જુગટું રમે, ત્યારેય બાધણાં થાય.'

'અહીં દારૂબંદી નથી?'

તેણે કશોય ઉત્તર ન આપ્યો.

'તમારા વહાણો દરિયા માથેથી કોઈવાર ચોરાય છે?'

'ના, પણ મચ્છીમારોની જાળો વલસાડ તરફના મોટાભાઈઓ ચોરી જાય છે. આવું થાય ત્યારે જકાતવાળાને મળીને—અમારા કાયદાથી અમે જાળો પડાવી આવીએ. એમાંથી ઝગડાઓ થાય. મારામારી થાય, તોફાન પણ જન્મે, ખૂન થાય, વેરઝેર બંધાય.'

'ખરી તમારી જીંદગાની છે!'

'ઉજળા લોકના જાણવામાં ન આવે એવી અકળબંધ.'

અમે ઊઠ્યા. વહાણે ચડી બંદર માથે ગયા. ને સાંજ થઈ રહી તેથી નિવાસસ્થાનનો રસ્તો લીધો.

લગ્ન માટે કોઇ ટૂંકો રસ્તો નથી

ડૉ. મેરી સ્ટેઇચેન કાલ્ડેરોન

પુખ્ત ઉંમર થતાં પહેલાં જ જાતીય સમાગમનો અનુભવ કરનારાઓની સંખ્યા કેમ ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે? કામક્રીડા શા માટે છે એ યુવાનોને સમજાવવાની જરૂરિયાત આપણે યથાર્થ સ્વરૂપે નથી સમજી શકયા એ તો કારણરૂપ ન હોઈ શકે? આપણામાંના ઘણાએએ આપણાં બાળકોને જાતીય જ્ઞાન વિષે સ્પષ્ટ માહિતી આપી છે, એમ સમજીને કે બાળકોને-યુવાનોને કામસંબંધ દ્વારા વંશવૃદ્ધિ સિદ્ધ થાય છે એમ સમજાવીને આપણે આપણાં બાળકોને સમજાવવાનું કામ પૂરું કર્યું છે. પણ કોઇને એ ખ્યાલ નથી આવતો કે જાતીય સમાગમની કેળવણીનો એ તો માત્ર એક ભાગ જ છે. મુખ્યત્વે તો આપણા મૂળભૂત જીવનમાં તથા સ્ત્રીપુરુષના સંબંધમાં, તેમના આકર્ષણ વગેરેમાં જાતીય સમાગમ શું ભાગ ભજવે છે તે સમજવામાં છે. આ સમજ સિવાય મનુષ્યજીવન ગૂંચવણભર્યું, અંધાધુંધીભર્યું બની જાય છે અને તે પોતાના જીવનમાં મૂળીયાં ઊંડાં નથી નાખી શકતો.

મનુષ્યજીવનમાં પરસ્પર સંબંધ બાંધવાનો પણ ક્રમ હોય છે; શરુઆત બાળક અને માબાપના સંબંધથી થાય છે, પછી મિત્રો મિત્રોના સંબંધ થાય છે, ત્યારબાદ પ્રેમી અને પ્રેમિકાના, પછી પુરુષ અને સ્ત્રીના, અને આખરે સંબંધોની ઘટમાળ પૂરી થતી હોય તેમ માબાપ અને બાળકના સંબંધથી થાય છે. પ્રેમી-પ્રેમિકા વચ્ચેના સંબંધ અને સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેના સંબંધમાં હું ભેદ પાડું છું તે તરફ હું આપનું ધ્યાન દોરું છું. પ્રથમ સંબંધ સામાન્ય રીતે અલ્પજીવી હોય છે, અલબત્ત, ઘણીવાર તે આગળ વધી રહ્યાથી સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધમાં પરિણમે છે, જે બીજા બધા સંબંધો કરતાં ન્યારો અને ગહન થઈ જાય છે.

સમાજનાં પરિબળો બદલાતાં આ વિકાસની પ્રક્રિયામાં પણ ફેરફાર થવા પામ્યા છે.

પહેલાંના વખતમાં, કુમારિકાને લગ્ન અંગે આખરી નિર્ણય પર આવતા પહેલાં, ૧૨ થી ૧૮ વર્ષની ઉંમર દરમ્યાન યૌવનપ્રાપ્તિ મેહસુસ કરવાનો, અનુભવવાનો, નિહાળવાનો, અવલોકવાનો, યૌવન માણવાના, તે અંગે મનોવ્યાપારમાં લીન થવાનો અને તે અંગે અખતરા કરવાનો સમય મળતો હતો. અને ૧૮ થી ૨૧ વર્ષની ઉમર દરમ્યાન યૌવન અવસ્થામાં ઉપસ્થિત થતી જવાબદારીઓ ઉઠાવવાની પોતાની શક્તિની ચકાસણી કરવાનો તથા બીજા સ્ત્રી-પુરુષો સાથે સંબંધ બાંધવાની પોતાની શક્તિ ચકાસવાનો પણ સમય મળતો હતો.

હવે "મોટા" થઈ જવાની પ્રક્રિયાએ વેગ પકડવા માંડયો છે—૧૬ કે ૧૭ વર્ષની કન્યાઓ બધું સમજતી થઈ જાય છે, અને "પુખ્ત", થઈ જાય છે. પરંતુ એમ પુખ્ત થઈ જવું (ઉતાવળે આંબા પકાવવા) સહેલ નથી, શકય નથી; તમે ગમે તેટલી કોશિશ કરો તો પણ આસ્તે આસ્તે વિકાસ પામતી ૨૧ વર્ષની કન્યા જે રીતનો અને જે પ્રકારનો વિકાસ પામી પુખ્તપણું પ્રાપ્ત કરશે તે ૧૭ વર્ષની કન્યા ઝડપી વિકાસ દ્વારા નહિ પ્રાપ્ત કરી શકે. વૃત્તિ, સમજ, દૃષ્ટિમાં તથા મત બાંધવાની શક્તિમાં ફેર પડવાનો જ. આ ઝડપી વિકાસની પ્રક્રિયાથી ધીમે ધીમે વિકાસ થવાથી કુમારિકા જે વ્યક્તિત્વ ૨૧ વર્ષની ઉમરે પ્રાપ્ત કરત તે ૧૭ વર્ષની ઉમરે (અથવા તો કહો જીવનમાં) નહિ પ્રાપ્ત કરી શકે-અને આ ખોટ

ચિરંજીવી અને સ્થાયી રહેવાની, એ જ સ્વરૂપમાં. ઝડપથી પુખ્તતા પ્રાપ્ત કરવાની પ્રક્રિયા અમુક અંશે માનવ-જીવનમાં વ્યક્તિનું યોગ્ય વ્યક્તિત્વ વિકસાવવામાં વિઘ્નરૂપ/બાધક થઈ પડશે-અને થાય છે જ.

આ ગતિશીલ પ્રવૃત્તિની કેટલી ઊંડી અસર થાય છે તે માપવું શક્ય નથી; યોગ્ય સમય પહેલાં જાતીય સમાગમના અનુભવ તથા ઉપરોક્ત "પુખ્તતા" યુવાનોના અપરિપક્વ માનસ ઉપર કેવી અને કેટલી અસર પાડશે-પાડે છે તે કોઈ જાણતું નથી.

પરંતુ સમાજશાસ્ત્રીઓ, વૈજ્ઞાનિકો અને માનસશાસ્ત્રીઓનું માનવું છે કે મનુષ્યપ્રાણીએ પોતાનો વિકાસ, શારીરિક અને માનસિક, ક્રમબદ્ધ કુદરતી સમયાનુસાર કરવો જોઈએ, અને એ વિકાસમાં જેટલા ટૂંકા રસ્તા લેવામાં આવે છે-આવશે-તે વ્યક્તિના પૂરા વિકાસમાં બાધક નીવડશે.

લેસ્ટર કીર્કેન્ડલ, "Premarital Intercourse and Interpersona Relationships"ના લેખક, કહે છે કે બે વ્યક્તિ વચ્ચેનો કોઈ પણ સંબંધ સર્વતોમુખી, સૂક્ષ્મ જ હોવાનો; થોડા કે વધુ સમય દરમ્યાનમાં એ વધે છે, ગાઢ બને છે, બદલાય છે અને આખરે એકબીજા પ્રત્યે કયાં તો માયાની કે નફરતની લાગણીમાં પરિણમે છે. શરુઆતના દિવસોમાં એ આખરે કેવી રીતે પરિણમશે એ કળી શકાતું નથી. અને આથી જ આ દૃષ્ટિબિંદુ "પ્રથમ દૃષ્ટિએ પ્રેમ (સ્થાયી અને ચિરંજીવી)"વાળી માન્યતાની યોગ્યતા પર શંકાઓ ઉત્પન્ન કરે છે.

કીર્કેન્ડલ કોઈ પણ સંબંધ માટે સ્થાયિત્વ પ્રાપ્ત કરવા કેટલાંક તત્ત્વોની આવશ્યકતા સૂચવે છે-દાખલા તરીકે ખાનગી બાબત માટે વિશ્વાસ.

જે વ્યક્તિ સાથે તમે લાંબો વખત રહેવાના હો તે વ્યક્તિ એવી તો હોવી જ જોઈએ જેનામાં તમને 'કોન્ફીડન્સ' હોય અને જેનામાં તમે 'કોન્ફીડન્સ' મૂકી શકો. કોઈ વ્યક્તિ જેનો તમને ખાસ પરિચય જ ન હોય તે જ્યારે તમને એમની ઘર અંગેની કે પ્રેમ અંગેની કે અંગત ખાનગી વાતો કરે ત્યારે તમને એનામાં ઉપરછલ્લાપણું, છીછરાપણું અને અયોગ્ય ભોળપણુ નથી લાગતું ? ખરી રીતે બીજામાં પોતાની ખાનગી બાબત અંગે વિશ્વાસ મૂકવાની પ્રક્રિયા ક્રમાનુસાર અને સમયાનુસાર થવી જોઈએ.

સંબંધમાં બીજું એક તત્ત્વ છે તે આત્મીયતા-બીજી વ્યક્તિ સાથે આત્મીયતા અનુભવવી તે આત્મીયતા પરસ્પરાવલંબિત હોવી જોઈએ; અને એકબીજાના વિચારો તથા લાગણીઓના તાણાવાણા મેળવતા શીખવું તથા તેની સૂક્ષ્મતા અદલ કરતા શીખવું અશક્ય છે-સિવાય કે લાંબા ગાળાના સમય દરમ્યાન એ હાંસલ થાય.

લગ્ન વગર સ્ત્રીપુરુષનો જાતીય સમાગમ ખાસ લાંબા સમય સુધી અર્થપૂર્ણ નથી રહેતો. લગ્નની વિધિ પાછળનો જે હેતુ છે તે જ જાતીય સંબંધને અતૂટ અને સ્થાયી તત્ત્વ અર્પે છે,-એને અર્થ અને યોગ્યતા અર્પે છે, અને એને વિકસાવવા, ગડન કરવા, રક્ષવા તથા એને માટે ભોગ આપવા તરફ દોરે છે.

લગ્નગ્રંથીથી જોડાયા બાદ કરવામાં આવતા જાતીય સમાગમમાં સ્ત્રી-પુરુષ એકબીજાને કહે છે કે, "મેં બીજા બધામાંથી તમને પસંદ કર્યાં છે, અને હવે હું ફરીથી તમને પસંદ કરું છું. હું તમને કાલે, આવતા વર્ષે અને ત્યાર પછીના વર્ષે પણ પસંદ કરીશ અને આપણે ૪૦ કે ૫૦ કે ૬૦ વર્ષે જ્યારે આટલા સુંદર નહિ હોઈએ ત્યારે પણ હું તમને પસંદ કરીશ."

કારણ, અહીં જ એ સંબંધની ચાવી છે : લગ્ન એ કંઈ સમાજે કે ધર્મે કોઈ લાદેલી વસ્તુ નથી—એ એથી કંઇ ઘણું વિશેષ છે. લગ્ન એ તો એક અવસ્થા છે જે સ્ત્રી-પુરુષો મુક્ત મને, સમજપૂર્વક આનંદથી સ્વીકારે છે, ઈચ્છે છે, વધાવે છે. એ અવસ્થા પસંદ કરવાની છે (લાદેલી નથી). મોટા ભાગના સ્ત્રીપુરુષોના સંબંધમાં સ્થાયીપણું પ્રાપ્ત થવાનું રહસ્ય શું છે? જવાબ એ જ છે કે સ્વેચ્છાપૂર્વક સ્વીકારેલા લગ્નના બંધનથી જ દરદમેદાને માટે, જીવનભરની શાંતિનું સંરક્ષણ મેળવી શકાય છે; જેને લીધે દુનિયાની બધી પ્રવૃત્તિનું જે ધરીરૂપ અને કેન્દ્રસ્થાન છે તે સંપૂર્ણ ઐકાત્મ્ય-Communion-કાંસલ થઈ શકે છે.

એન્ગ્લીકલ ચર્ચની લેમ્બેથ કોન્ફરન્સની "કુટુંબ" ઉપરની કમિટીએ રીપોર્ટમાં લખ્યું છે કેઃ "સ્ત્રી-પુરુષની એકબીજા માટેની જરૂરિયાત પરસ્પર એકબીજાને પરિપૂર્ણ કરવા અને જીવનની કઠનાઈઓ સામે લાંબા ગાળાની ભાગીદારી સ્થાપવા માટે છે." હસવા, રડવા, ઝગડવા, કામ કરવા, કલ્પના કરવા, ડરવા, એકબીજાને સમજવા, (પોતાની) વૃદ્ધિ કરવા— આ બધામાં જ ભાગીદારી અનુભવવા લગ્ન-અવસ્થા જરૂરી છે, એક પ્રતિક તરીકે નહિ પરંતુ સંરક્ષક તરીકે.

જેમનું લગ્નજીવન સ્થિર હશે તે તમને કહેશે કે લગ્ન પહેલાં તેમણે એકબીજા માટે રાહ જોવામાં વખત ગાળ્યો હતો તે યોગ્ય જ હતો, અને તેમના શારીરિક અને માનસિક ઐકાત્મ્યની સુવર્ણ ઘડીઓથી એનો બદલો મળી ગયો છે-જીવનની કઠનાઈઓ સામે ચિરંજીવી ભાગીદારી મળી, ફક્ત સમય જ આ આપી શકે છે;-પ્રથમ, તમે જે થવા સર્જાયા તે થવા માટે; પછી જે વ્યક્તિ સાથે તમે જોડાવાના છો તેમને શોધી કાઢવા (identity) અને તેને સમજવા માટે, અને છેવટે લગ્નજીવનના સ્થાયી સંબંધની અંદર એકબીજા વચ્ચે ઐકાત્મ્ય અનુભવવા સમય માત્ર નિર્ણયાત્મક તત્ત્વ છે, અને તે જ આ બધું આપી શકે.

('રીડર્સ ડાયજેસ્ટ 'માંથી ભાવાનુવાદ)

પ્રાચીનોની ભોજન વાનગીઓ

બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

શાક

સુશ્રુત સૂ. ૪૬–૩૫૦

छिन्नं निष्पीडितं शाकं हितं स्यात् स्नेहसंस्कृतम् ।
अस्विन्नं स्नेहरहितम् अपीडितम् अतोऽन्यथा ॥

સારી પેઠે બફાયલું, પછી નીચોવી લીધેલું, સ્નેહથી વઘારેલું આવું શાક, ખાવામાં હિતકર ગણાય છે. આથી વિપરીત પૂરું ન બફાયલું, નીચોવ્યા વિનાનું, વઘાર આપેલું નહી એવું શાક અહિતકર છે.

स्विन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं तत् प्रशस्यते । चरक सू. २७

અર્થાત્ ચરક પણ કહે છે કે શાક સારી પેઠે બફાયલાં હોવાં જોઇએ, એમાંથી રસ નીચોવી કાઢેલો હોવો જોઇએ. એમાં સ્નેહ (ઘી તેલ) પુષ્કળ નાખવું જોઇએ.

નિષ્પીડિત રસનો અર્થ શો ? બાફીને પછી હાથ વડે શાકને નીચોવી કાઢવાનું અર્થાત્ એકલું બાફેલું પાણીજ રાખવાનું અને કૂચા બધા ફેંકી દેવા એવો અર્થ થાય ? તો તો પછી શાકનો યૂષ કે સૂપજ બનાવવાનું કેમ ન કહ્યું ? શાક પહેલાં બાફવાનું અને પછી રસ નીચોવી કાઢવાનું કહે છે ? બીજા ચરણમાં 'अपीडितम्' શબ્દ છે એટલે નીચોવી કાઢ્યા વિનાનું અર્થ છે, બરાબર સમજાતું નથી.

આધુનિકો શાકને માટે આવું કંઇ કહેતા નથી. શાકોના સૂપો બનાવવા હોય તો નિષ્પીડિતરસ બાફેલું પાણી કામમાં લઈ શકાય.

આયુર્વેદ શાકના સામાન્ય ગુણો બતાવતાં જણાવે છે કે શાક "ગુરૂ, રૂક્ષ, પેટમાં ગુડગુડાટ મચાવી પચનાર, રસમાં મધુર, શીતવીર્ય, ઝાડો સાફ લાવનાર છે." ચ. સૂ. ૨૭–૧૦૪ ચરક સુશ્રુતે ઘણાં શાક ભાજીઓના ગુણો આપેલા છે. ઉત્તમ શાકોમાં વટાણા, બથવો, પરવર, પાલખ, ડોડી, બ્રાહ્મી, કુમળા મૂળાને ગણાવ્યાં છે.

ભાવપ્રકાશ શાક માટે નીચે મુજબ કહે છે.

શાક માત્રમાં રોગો વસેલા છે, શાકો શરીરનો વિનાશ કરવામાં કારણરૂપ થાય છે. આથી કેરી ગયા સમજુ માણસોએ શાકોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. જે દોષો શાકોમાં છે તેજ દોષો ખાટા પદાર્થોમાં પણ છે. આથી તે વધુ પડતાં શાક અને અમ્લપદાર્થો ભોજનમાં ત્યજવા આયુર્વેદનો ઉપદેશ છે.

વળી મોઢે ચાલતી દંતકથામાં સાંભળ્યું છે કે એક વખત બે અશ્વિનીકુમારોએ પક્ષીનાં રૂપ ધરીને વાગ્ભટના મહેલના ગોખ તળે ઝરૂખામાં બેસી 'कोऽरुक्?' શબ્દ કરવા માંડયો. આથી વાગ્ભટે તેને જવાબ આપ્યો કે हितभुक्, मितभुक्, अशाकभुक्–હિત ખાવું, માફકસર ખાવું, શાક વગરનું ખવું. આ કિંવદન્તી સાથે વાગ્ભટનું નામ સંકળાયલું હોઇ વાગ્ભટ જાણે શાક ખાવાનો નિષેધ કરે છે એમ લાગે છે. પરંતુ સંસ્કૃતમાં अ નો અર્થ ઈષત્ વા અલ્પ થાય છે, अ એટલે 'Not' નહીં. અર્થાત્ અલ્પશાક ખાનારો નીરોગી રહે છે એવો એનો અર્થ છે.

મેરુતુંગાચાર્ય રચિત 'प्रबंधचिंतामणि'માં વૈદ્ય વાગ્ભટ પ્રબંધમાં આ વાત આવે છે. પરંતુ તેમાં हितभुक्, मितभुक्, अशाकभुक् નો ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ એ 'कोऽरुक्?' એટલે નીરોગી કોણ એ પ્રશ્નના જવાબમાં "જે શાક ઓછું ખાય, ભાત સાથે ઘી ખાય, દૂધના પદાર્થો ખાવાની ટેવ રાખે, જમતાં જમતાં પાણી ન પીવે, કાયમ ઓછું ખાય પણ ભૂખ્યો ન રહે, વાયડા તથા ગરમ પદાર્થો ન ખાય, પહેલું ખાધેલું પચી જાય ત્યારે જ[1] બીજી વાર ખાય અને પૌષ્ટિક પદાર્થો ઓછા ખાય તે નીરોગી રહે." એવો જવાબ આપે છે. અર્થાત્ ઓછું શાક ખાવાની આ દંતકથામાં સલાહ છે અને એનાં મૂળ યક્ષ યુધિષ્ઠિર સંવાદમાંથી મળે છે. આ સંવાદમાં को मोदते?–કોણ આનંદમાં રહે છે? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં યુધિષ્ઠિર કહે છે કે 'જેના ઘરમાં પાંચ કે છ દિવસે એક વાર શાક રંધાય છે. જેને માથે દેવું નથી, જે રોજનો પ્રવાસી નથી, એ માણસ આનંદમાં રહે છે

અર્થાત્ 'પાંચ છ દિવસે એક વાર જેના ઘરમાં શાક પકાવાતું હોય' એમાં આપણને શાક ઓછાં ખાવાનો ઈસારો સાંપડે છે.

ચરક સુશ્રુતે શાકની નિંદા નથી કરી એ યાદ રાખવું ઘટે છે. ક્ષેમકુતૂહલે કે મદનપાલે પણ શાકની નિંદા નથી કરી. ક્ષેમકુતૂહલમાં શાક બનાવવાની રીત ખાનાર્હ છે:—

"તેલમાં હિંગ જીરાનો વઘાર મૂકવો પછી સમારેલું શાક એમાં નાખવું. પછી મીઠું, ખટાશ (મૂળમાં आम्रचूर्णादि છે) નાખવાં. શાક ચઢી જાય એટલે એમાં હિંગવાળું પાણી (हिङ्गूदकं) છાંટીને શાક ઉતારી લેવું. આ જ પ્રમાણે બધાં શાકોને તળવાનો વિધિ છે." ભાવપ્રકાશમાં આ શ્લોક છે અર્થાત્ શાક માત્ર તેલમાં (ચરક સુશ્રુત પ્રમાણે स्नेहाढ्यम् તૈયાર કરવાનું સૂચન છે. પાણી નાખવાનું સૂચન નથી. વળી આપણે દહીં છાંટીને જે શાક (ગુવારશીંગનું, સરગવાની શીંગનું, ભીંડાનું વગેરે) કરીએ છીએ તે પણ આપેલું છે. કઠિન શાકોને પ્રથમ પાણીમાં બાફવા કહે છે, બાફયા પછી છાશ મેળવી, તેલમાં છમકારી, રાંધવાનું કહેલું છે. ક્ષેમકુતૂહલકાર કપાસનાં પાન ને ફૂલનું શાક બતાવે છે અને શબ્દો 'वणफलम्' 'वणपत्रम्'

૧. સ્વ. દુ. કે શાસ્ત્રીકૃત પ્રબંધચિંતામણિનું ગૂજરાતી ભાષાન્તર-ફાર્બસ સાહિત્ય સભા-મુંબઈ. પૃ. ૨૫૯-૨૬૦ ઉપરથી.

એવો શબ્દપ્રયોગ જે ગુજરાતી [1]વેણુ (કપાસને ગૂજરાતમાં વેણો કહે છે)નું સ્મરણ કરાવે છે. આ લેખકે ફલશાક, પત્રશાક, પુષ્પશાક, પલ્લવશાક, દણ્ડશાક, કન્દશાક, આવા ભેદ પાડી પ્રત્યેકમાં તેવાં શાકોના ગુણો આપેલા છે. ફલશાકોમાં પંડોરાં (સ્નેક ગોર્ડ)-'ચચેંડા (चचिण्डा,' (આજે બંગાળ તરફ આજ નામથી આ શાક ઓળખાય છે), कण्टकारीफल, करीरफल, कुटजफल, एरण्डजफल, कोहड वगेरेनां शाको दर्शावेलां छे. અર્થાત્ ભોંયરીંગણીનાં ફળ, કરડાનાં ફલ, કડાનાં ફળ, એરંડાનાં ફળ વગેરેનાં શાકો દર્શાવેલાં છે. પત્રશાકોમાં કાસુંદ્રી, કુકડવેલા (દેવદાલી), પાઠા (કાળીપાઠ), કાકમાચી (પીલુડી વા કાળી પોપટી), થોર વગેરેનાં પાનોનાં શાક આપેલાં છે. કેટલાક શાકોના તો અર્થો પણ સમજાતા નથી.

પુષ્પશાકોમાં 'शिरदुला' આપેલું છે. સંસ્કૃતમાં નીલિની શબ્દ જોતાં તે ગળી લાગે છે. ગળીનાં ફૂલનું શાક તે વખતે ખવાતુ હશે[2] શણપુષ્પનું શાક છે. કાંચનારપુષ્પનું શાક છે. બીજાં પ્રસિદ્ધ પુષ્પો છે.

પલ્લવ એટલે તદ્દન કોમળ પ્રવાલ. એમાં તુરીયાંના પલ્લવ, આમ્રપલ્લવ, અને નિમ્બ પલ્લવ આ ત્રણ છે. લીમડાનાં કોમળ પાનનું શાક જુઓઃ—

> निम्बस्य कोमलतराणि दलानि मृष्ट्वा
> स्थाज्ये क्षिपेत् तदनु सैन्धवयुक्तके।
> शालेयतण्डुलदलैः सह रामठेन
> वाघारितं ददति रोचनमेव खेलम् ॥ १८१ ॥

'वाघारित' શબ્દ આપણા 'વઘારવું' ઉપરથી લીધેલો છે કે મારવાડમાં પણ પ્રચલિત હશે?

ફલશાકોમાં कूष्माण्ड-ભૂરૂં કોળું-ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, કારણ તેની અનેક બનાવટો આપેલી છે. જેવી કે "सुस्वादुसुन्दरम्" 'गुलिका', 'खण्डकूष्माण्डम्'.

'भर्जितसुन्दरी', 'अम्लकूष्माण्डम्', 'छेलिका', 'राजिका आसुरी' વગેરે. મને યાદ છે ત્યાં સુધી પહેલાં દરેક ઘરના છાપરા ઉપર ભુરા કોળાં (પંચમહાલ તરફ કુંડાળું કહે છે.) ના વેલા ચઢાવવામાં આવતા અને એમાં ૧૦-૧૫ શેર સુધીનાં મોટાં મોટાં ફળો છાપરા ઉપર પડેલાં જોવાની મઝા આવતી. આનું શાક થતું હતું, વૈષ્ણવો એના પાણીના પાપડ, વડી વગેરે બનાવતા. બંગાળમાં હજુય આ શાક ખવાય છે. ગૂજરાતમાં આ શાક સંબંધી હવે કોઈ ભાગ્યે જ જાણતું હશે. બહુ બહુ તો ભુરા કોળાનો પાક (कुष्माण्डपाक) લોકો ગરમીના રોગ ઉપર ખાય છે. ઉત્તર ભારતમાં તો પેંઠાની મીઠાઈ ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ છે. કૂષ્માણ્ડ પરમ મેધ્ય છે-બુદ્ધિ વધારનાર છે અને એમાં લોહનો મોટો ભાગ છે. આવું સારું શાક ક્ષેમકુતૂહલમાં જોઈને અમે ગુજરાતીઓને આ શાકની યાદી આપીએ છીએ. ભુરા કોળાની કાચરી (कचरी સંસ્કૃત) પણ બનતી હતી. આ શાકનો પ્રચાર ઈષ્ટ છે. ચરકે એને 'सर्वदोषनिबर्हणम्' બધાય દોષો (વાત, પિત્ત, કફ)નો સંહાર કરનાર, ઝાડો પેસાબ સાફ લાવનાર, લઘુ કહેલ છે. જ્યારે સુશ્રુતે 'पथ्यं चेतोविकारिणाम्' સૂ. ૪૬-માનસ રોગવાળાં માટે પથ્ય ગણાવ્યું છે.

---

૧. કાઠિયાવાડી ભાષામાં કપાસને માટે 'વણ' શબ્દ પ્રચલિત છે.

૨. 'धन्वन्तरिनिघण्टु'માં "नीलीगिरी" આવે છે એટલે ગળી જ લાગે છે. शि. मे. म.માં નીલી શાક આપેલું છે.

મદનપાલે બારવાકમાં પસિદ્ધ ફોગ શાકના ગુણ દર્શાવેલા છે. પ્રત્યેક ગ્રંથોમાં કંઈને કંઈ નવાં શાકો જોવામાં આવે છે.

હવે આ યુગમાં પરદેશી શાકોનો સમાવેશ કોઈ વૈદ્ય કવિ કરી લેશે?

મનુસ્મૃતિ—कवक-બીલાડીના ટોપ ઈત્યાદિ mushrooms-ખાવાની દ્વિજાતીઓને મનાઈ કરે છે, (અ. ૫—૫.) તેમજ અમેધ્યપ્રભવ જે શાકો છે તે પણ ખાવાની મનાઈ કરે છે. 'अमेध्यप्रभवाणि विष्ठादिजातानि तन्दुलीयानि' અર્થાત્ વિષ્ટા વગેરેનાં ખાતરોમાં જે ભાજીઓ થતી હોય તે પણ દ્વિજાતીઓને ખાવાની મનાઈ કરે છે. આ યુગમાં આ વાત વિચારવા જેવી જરૂર છે, સુવેજ ફાર્મના પાણીથી કે ખાતરથી થએલાં શાકભાજી ઉતારમાં સારાં ઉતરે છે, પરંતુ એ શાકના સ્વાદમાં, કુવાના પાણીથી કરેલાં શાકભાજી કરતાં, ઘણો ફેર પડે છે. એટલું જ નહીં સુએજ ફાર્મના શાકભાજી સવારનાં બનાવીને સાંજ સુધી રાખી શકાતાં નથી. વળી રોગો નહિ થતા હોય?

શાકની નિરુક્તિ આવી છે–'शक्नोति अनेन भोक्तुम्' અર્થાત્ જેના વડે અન્ન ખાઈ શકાય છે. શાક સિવાય ભોજન ખાવું ગમશે જ નહીં. 'यद्वा श्यति–'शो तनूकरणे' श्यति धातुक्षयकारित्वात्–અર્થાત્ શાક શબ્દ શરીરને સૂકવનાર, ધાતુક્ષય કરનાર એ રીતે 'શો' ધાતુ ઉપરથી પાચો છે–શાક બહુ ન ખાવાં જોઈએ એ આ ઉપરથી પણ સમજાશે.

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦

મૂલ, પત્ર, કરીર, અગ્ર, ફલ, કાણ્ડ. ત્વક્, પુષ્પ, કવક, અધિરૂઢક આમ ૧૦ પ્રકારનાં શાક ગણાવેલાં છે.* મુકુટ પરિચય કરાવે છે मूलं मूलकादेः—મૂળા વગેરે. પત્ર ટાંકો બથવો વગેરે:करीरं वंशाङ्कुरम्[1]–વાંસના કુમળા ફણગા (જેનું અથાણું કરવામાં આવે છે.), अग्रं-वेत्रादेः વેત્ર એટલે નેતર –નેતરનો અગ્રભાગ શાકમાં વપરાય છેઃ फलं कूष्माण्डादेः ભુરું કોળું વગેરે काण्डम्[2]–उत्पलादेः–नालम्–કમળના ડાંડા વગેરે. त्वक् मातुलुङ्गादेः બીજોરા પપનસ વગેરેની છાલ. બીજોરાની છાલ ખૂબ જાડી હોય છે એટલે અહીં એની છાલનું શાક કરવા સૂચવ્યું છે, पुष्पं–આંબલી, કંચનાર વગેરેનાં. कवकं–छत्रम् બીલાડીના ટોપ–mushroom–યુરોપ અમેરિકામાં આવાં શાકો ખવાય છે. આમાં ઘણી જાતો ઝેરી હોય છે એટલે પૂરા જ્ઞાન વિના આ શાક ન વાપરવાં જ હિતાવહ છે. अधिरूढकं–तालबीजाङ्कुरास्थिमज्जादि–તાડનાં બીજાંકુર, ગોટલી, મજ્જા વગેરેનાં શાક થતાં હશે.

અમરસિંહે શાકના પર્યાય તરીકે हरितक અને शिग्रु લીધા છે. પરંતુ हरितक એટલે જેનાં કચુંબર–Salal–ખાઈ શકાય છે તે હરિતક. ચરકે શાકથી ભિન્ન હરિતક વર્ગ આપ્યો છે. શિગ્રુ એટલે સરગવો વા સેકટો वर्णकसमुच्चयमां 'वीरभोजनवर्णक'માં નીચેનાં શાકો ધ્યાનાર્હ છે. નીલી ચમકારી ડોડીનાં શાક (ડોડીનું સંસ્કૃત નામ જીવન્તી એનો પર્યાય 'शाकश्रेष्ठ' છે અર્થાત્ શાકોમાં આ શાક શ્રેષ્ઠ છે. એટલે આ વર્ણકમાં તેને પ્રથમ સ્થાન આપેલું છે તે ધ્યાનાર્હ છે), ટિંડોરીનાં શાક (ટિંડોરાં શબ્દ આજે પણ કાઠિયાવાડમાં ઘીલોડાં માટે

* આ યાદીમાં कन्द નથી, મૂળમાં જ સમાવેશ કર્યો લાગે છે.

૧ કરીરની જગોએ ક્ષેમકુતૂહલે पल्लव એટલે किसलय–કોમળપત્ર–ના શાકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તેજ બરાબર છે. વંશાંકુરનું અથાણું થાય છે.

૨ काण्ड–કમળના કાણ્ડનું શાક ભાગ્યે થાય છે. એના કંદનું શાક થાય છે. ક્ષેમકુતૂહલે કંદશાકમાં मृणालम् ગણાવેલું છે. કમળના કંદને शालूक કહે છે.

પ્રચલિત છે), ટિંડસીનાં શાક, (સંસ્કૃત ટિણ્ડિસ-આજ નામથી આજે પણ આ શાક ખવાય છે). કંકોડાં, કરમદાં, કારેલાં, કેળાં, આરિયાં, તૂરિયાં, મુંટકચરાના શાક, ભંડૂળાનાં શાક, મતીરાનાં શાક, નેંગણુ, મોગરી, તરબૂજ, નિબૂયાના શાક, આંબલીયાના શાક, વાલ્હોલના -વાલોળના-સ્યાક,* ચીલાની ફલીનાં સ્યાક, સરઘૂઆની ફલીનાં સ્યાક, કાલિંગડાનાં શાક, ખેજડાનાં સ્યાક, કાચરીનાં શાક, આમલાના સ્યાક, કયરનાં સ્યાક (કરીર-કેરડો લાગે છે) ફૂલનાં શાક, ફોગનાં શાક, નીલી મરિચનાં સાક, રાઈનાં શાક, ખાટાં સ્યાક, ખારા સ્યાક, ગલ્યા સ્યાક, તલ્યા સ્યાક, વઘાર્યો સ્યાક, ધુંગારિયા સ્યાક, છમકારિયા સ્યાક, . +વલી પીરસી ભાજી તે ઉપરિ સહુકો રાજી. સરસવની ભાજી સોવાની ભાજી મૂલાની ભાજી, વધુવાની ભાજી (બથવાની ભાજી હશે ?') ચણાની ભાજી, ચંદલાઈની ભાજી, (તાંદલિયો લાગે છે.) મેથીની ભાજી, ભરુઅચી ભાજી (ભરૂચી ભાજી આજે પણ આજ નામથી સુરતમાં ક્વચિત્ વેચાવા આવે છે. ચીલની ભાજી લાગે છે.)

એક જગાએ "અફીણુની ભાજી" વર્ણવી છે. (વધુ માટે જુઓ વર્ણક સમુચ્ચય ભાગ-૨ 'ભોજન સામગ્રી' પ્રકરણ પૃ. ૧૭)

ફુલકા

"सिद्धभेषजमणिमाला" નામનો ગ્રન્થ સ્વ. કૃષ્ણરામ ભટ્ટ નામના ભટ્ટ મેવાડ જ્ઞાતિના ગુજરાતી વૈદ્યે સંસ્કૃતમાં લખેલો છે. આ ગુજરાતી વૈદ્ય રાજપૂતાનામાં રાજવૈદ્ય તરીકે સારી ખ્યાતી પામ્યા હતા. આ ગ્રંથમાં આ ગુજરાતી વૈદ્ય વિદ્વાને ફુલકાને યાદ કર્યો છેઃ—

गन्धविबहमरा घृतप्लुता पूर्णचन्द्रपरिवेषवर्तुला ।
तुष्टिपुष्टिबलवीर्यवर्धिनी फुल्लिका मधुभिदे निवेद्यताम् ॥

તરતના ગરમાગરમ ફુલકામાં એક જાતની સુગંધ હોય છે. આ વણવાની એક કલા છે. પાતળી કાગળ જેવી રોટલી ચંદ્રમા જેવી ગોળમટોળ બનાવવામાં આવે છે. અંગારા ઉપર નાખવાથી તે ફૂલીને દડો થાય છે. ઘીમાં ઝબોળીને તે પીરસવામાં આવે છે. કવિ કહે છે કે આવી ફુલકા તુષ્ટિ (મનને સંતોષ), પુષ્ટી (શરીરની)અને બલ તથા વીર્યને વધારનારી છે. આવી ફુલ્લિકા (ફુલકાનું સંસ્કૃત નામ) મધુ નામના રાક્ષસને મારનાર ભગવાન વિષ્ણુને ધરાવીને ખાવી જોઈએ. આ ફુલકાનું નામ નથી મળતુ વર્ણકસમુચ્ચયમાંથી કે નથી મળતું બીજે સ્થાથી, વર્ણકસમુચ્ચયમાં રોટલી અને પુરી (પોલી)નો ઉલ્લેખ છે. અને એક ઠેકાણે નીચેનો ઉલ્લેખ છે. "આછી પોલી ઘી માહિં ઝબોલી ફૂંકઈ મારી ફલસઈ જાય, એકવીસનો એક કુળીઉ થાઈ." ફૂંક મારતાં ઊડી જાય એવી પાતળી રોટલી—૨૧ રોટલીનો એક કોળીયો થાય એવી બારીક રોટલી એ ફુલકાજ લાગે છે. પરંતુ ફુલકા નામ નથી આપ્યું.

ક્ષેમકુતૂહલમાં આ मण्डकને જ પરંતુ મણ્ડકથી સ્થૂલ એવી પોલિકા ગણાવી છે. મણ્ડક અને પોલિકા બન્ને ગુણમાં સમાન છે એમ મ-નિ કહે છે. "तस्याः मण्डकवत् गुणाः" મંડકથી કંઈક સ્થૂલ તે પૂપાલિકા (મ-નિ). શ્રી સાંડેસરા કહે છે કે "માંડા અને પોલીને માટે આજે જાણીતા શબ્દ રોટીનો વર્ણકમાં ઉલ્લેખ છે.

* વર્ણકસમુચ્ચયની જુની ભાષામાં 'શાક'ને બદલે 'સ્યાક' શબ્દ વપરાયેલો લાગે છે તેથી જ લેખકે અહીં બધે 'સ્યાક' શબ્દ વાપરેલ છે.

+ આ વાક્ય કોઈ જાતના શાકનું સૂચક નથી પણ 'વળી પીરસી ભાજી તે ઉપર સહુ કોઈ રાજી' એવા અર્થનું સૂચક છે.

ક્ષેમકુતૂહલમાં चदरचूर्णिपूरिका, चणकपूरिका એવી પૂરીઓની બે બનાવટો આપેલી છે પરંતુ આજે જે પૂરી થાય છે તેની પૂરી સંબંધી વર્ણન નથી પોલિકા એ પાતળી રોટલી છે આજના જેવી પૂરી નથી લાગતી ભાવપ્રકાશમાં રોટિકાની બનાવટ આપેલી છે જે આજની આપણી રોટલી લાગે છે એ ઘઉંના લોટની બનતી એને તવા ઉપર નાખી, શેકાય એટલે અંગારા ઉપર નાખવી એમ કહેલું છે, અર્થાત્ આ રોટલી છે ચરક સુશ્રુતમાં રોટલી, મણ્ડ, પોલિકા વગેરેનો ઉલ્લેખ નથી

'જવની રોટલી બનાવવામાં આવતી એ હકીકત यवरोटिका પરથી જાણી શકાય છે (વર્ણકસમુચ્ચય ભા ૨ પૃ ૧૩) ભાવમિશ્રે જવની રોટલીના ગુણો આપેલા છે (કૃતાન્નવર્ગમાં)

અડદના લોટની રોટલી, ચણાના લોટની રોટલીના ગુણો ભાવમિશ્રે આપેલા છે અડદના લોટની રોટલી માટે 'झर्झरिका' નામ આપેલું છે અડદ ચણાની રોટલી એ ભાખરી જેવી હશે રોટલી જેવી નહી

भावप्रकाश માં પાતળી પાપડ જેવી પોલિકા-રોટલી બનાવવાની વિધિ છે પરંતુ આ ભાખરી રોટલી અંગારા ઉપર ફુલાવવામાં આવતી ન હતી-લોઢી ઉપર સેકવાની વિધિ છે

વળી આ 'પોલિકા' મેદાની બનાવવામાં આવતી હતી, કારણ 'समितया' મેદા વડે શબ્દ છે ભાવમિશ્રે મેદાનું નામ समिता આપેલું છે —

गोधूमा धवला धौता कुट्टिता शोषिता तत ।
प्रोक्षिता यन्त्रनिष्पिष्टा चालिता समिता स्मृता ॥

ધોળા ઘઉંને ધોઈ, ખાંડી, સૂકવી, પાણી છાંટીને ઘંટીમાં દળવામાં આવે અને પછી ચાળી લેવામાં આવે તે લોટ समिता – મેંદો વા પરસુદી કહેવાય છે અમરકોષમાં* 'સમિતા' શબ્દ નથી

આવા મેદાના લોટમાંથી मण्डक નામની રોટલી કે બનાવટ બનતી

"મેદાને પાણીથી કોમળ કરી, સારી પેઠે ટૂંપવી – પછી હાથ વડે તેના લૂઆને સારી રીતે પ્રસારી મોટી રોટલી કરી, ઊંધા વાળેલા ઘડાની ખડાર પીઠ ઉપર પાથરી નાખવી અને કોમળ અગ્નિથી પકાવવી, આને मण्डक કહેવામાં આવે છે, ક્ષેમકુતૂહલે अगारमण्डक નામ આપેલું છે

આ મણ્ડકને ઘી તથા ખાંડ નાખેલા દૂધ સાથે અથવા માંસ સાથે અથવા तक्रतक –છાશવડા સાથે ખાવાનું ભાવમિશ્રે કહ્યું છે આ મણ્ડકના ગુણો બૃંહણ, વૃષ્ય, બલ્ય, રુચિકર, લઘુ, ત્રિદોષહર, વિપાકમાં મધુર, એ કહી છે શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરા કહે છે કે "ગુજરાતના કેટલાક ભાગોમાં 'માંડા' રોટલીનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે, અને કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં 'માંડા-ખાંડ'ની રસોઈ આજે પણ થાય છે " માંડાના કેટલાક પ્રકારો છે "

卐

---

* આચાર્ય હેમચન્દ્રે પોતાના અભિધાનચિંતામણિ કોશમાં समिता શબ્દ આપેલ છે: "गोधूमचूर्णे समिता "– (ત્રીજુ મર્ત્યકાંડ શ્લો० ૬૬) અર્થાત્ ઘઉંના ચૂર્ણ અર્થમાં 'સમિતા' શબ્દ છે

સુષુપ્ત સંસ્કાર

જયંતીલાલ પી ગજ્જર, એમ. એ.

મેઈલ ટ્રેઈને પ્લેટફોર્મ છોડયું એ જ વખતે એક ત્રીશેક વર્ષનો અજાણ્યો પુરુષ બીજા વર્ગના એ ડબ્બામાં ચઢયો. એ નાનકડા કંપાર્ટમેન્ટમાં માત્ર બે જ સ્ત્રીઓ હતી–એક ચાલીશેક વર્ષની આધેડ હતી, બીજી ત્રીશેક વર્ષની, પણ બે બાળકોની મા હતી, બંને સ્ત્રીઓએ એ પુરુષ તરફ શંકાશીલ દૃષ્ટિ ફેંકી એને નખશિખ માપી લીધો. પુરુષ તો ત્રીજી ખાલી સીટ પર બેસી ગયો. આધેડ સ્ત્રી એક મેગેઝિન કાઢી એ વાંચવામાં મશગૂલ બની. શોભના ત્રણ વર્ષની નાની નીતાને સુવાડવામાં રોકાઈ. બંને સ્ત્રીઓ એકબીજાને સહારે જાણે કે નિર્ભય હતી!

નીતા તો થોડીવારમાં સૂઈ ગઈ, પણ આઠેક વર્ષનો દીપક તો દોડયે જતા મેલની બારીમાંથી બહારની દુનિયાને નીરખવામાં તલ્લીન બન્યો. થોડીવારે એ પેલા પુરુષની સીટ પાસેની બારીએ જઈ પહોંચ્યો. શોભનાના શંકાશીલ મનને દીપક ત્યાં ગયો તે ન ગમ્યું. એણે દીપકને પોતાની પાસે બોલાવવા થેલીમાંથી મોસંબી કાઢી. મોસંબી છોલતી હતી એ જ વખતે એના કાને દીપકના શબ્દો અથડાયા, 'આ બધાં ઝાડ ફરે છે!' આશ્ચર્યસહ પેલા પુરુષ સામે તાકી દીપકે મનનું કુતૂહલ રજૂ કર્યું.

'એ તો ભાઈ, આ ગાડી ચાલે છે ને તે એવો ભ્રમ થાય!' પુરુષે પોતાની આવડત પ્રમાણે બાળકને જવાબ આપ્યો. દીપક સ્વયંપ્રેરણાથી પોતાની સાથે વાત કરવા પ્રેરાયો હતો તેથી પુરુષનું હૈયું નાચી ઊઠયું! પછી તો દીપકે બેચાર અટપટા પ્રશ્નો પણ પૂછયા, જેનો જવાબ આપવા પુરુષની બુદ્ધિ કામિયાબ ન નીવડી! એ નાનકડા બાળકની અગાધ શક્તિ મનોમન માપી રહ્યો. એકાએક એની નજર પેલી સ્ત્રીના મેગેઝિન પર પડી. 'બાળકો પ્રભુના પયગંબર છે.' મુખપૃષ્ઠ પરનું સુવર્ણસૂત્ર એની નજરે ચઢયું. પુરુષ કંઈક વિચારે ચઢયો.

આ તકનો લાભ લઈ શોભનાએ દીપકને પોતાની પાસે બોલાવી દીધો, અને મોસંબીનાં પીતાં એની સામે ધર્યાં. મોસંબીનાં પીતાં જોતાં દીપકને ગઈ કાલનો પ્રસંગ યાદ આવી ગયો. આફૂસ કેરી આખી ખાઈ જવા બદલ એના પિતાએ એને ધમકાવ્યો હતો અને શિખામણ આપી હતી, 'આમ એકલા એકલા કંઈ ખાઈ ન જવાય. દરેક વસ્તુ બધાને વહેંચીને ખાવી જોઈએ.'

આઠ વર્ષના દીપકના મનમાં એ શબ્દો કોઈ સુવર્ણસૂત્રની જેમ કોતરાઇ ગયા હતા. મોસંબીનાં પીતાં લેતાં જ એણે શોભનાને પૂછયું, 'મમ્મી! દરેક વસ્તુ બધાંએ વહેંચીને ખાવી જોઈએ!'

દીપકના માથે વહાલથી હાથ ફેરવતાં શોભનાએ કહ્યું, 'હા, બેટા! એકલા એકલા કશું ન ખવાય.'

શોભનાએ દીપકની વાતમાં ટાપશી પૂરી એટલે એણે બે પીતાં પેલી આધેડ સ્ત્રી તરફ ધરીને કહ્યું, 'માશી! મોસંબી ખાશો?' સ્ત્રી બાળકની મમતા અવગણી શકી નહિ. એણે મોસંબીનાં બે પીતાં લઈ લીધાં.

પછી દીપક પેલા પુરુષ તરફ ફરીને બોલ્યો, 'કાકા, તમે પણ લો.' પુરુષ આશ્ચર્યસહ

એ કિશોરને તાકી રહ્યો—એના સ્નેહવાત્સલ્યનું જાણે કે રસપાન કરી રહ્યો. નાનકડા કિશોરની મમતાએ એનું હૈયું પીગળાવ્યું. એણે પણ મલકાઈને એમેક પીત્તાં લઈ લીધાં.

શોભનાને તો દીપકનું આ વર્તન જોઈ દિઙ્મૂઢ બની ગઈ. પોતાના કુટુંબના સંસ્કાર દીપકમાં ઊતર્યાના આનંદ સાથે એ ધન્યતા અનુભવી રહી.

મોસંબીનો રસ ચૂસતાં ચૂસતાં પુરુષ મનોમન કંઇક વિચારી રહ્યો. એકાએક એને પોતાનું કુટુંબ અને ઘર સાભરી આવ્યાં. એક બાળકની નિર્દોષતા અને મમતાએ એના અંતરમાં સદ્–અસદ્ વચ્ચે દ્વંદ્વ સર્જ્યું. એના અંતર્માં એકાએક પ્રકાશ પથરાયો. અને એનાં નયનો અશ્રુથી ઊભરાયાં. બાળકની નજર ઓચિંતી એ પુરુષ પર પડી, સહસા બેલી ઊઠ્યો, 'મમ્મી, પેલા કાકા રડે છે કેમ?'

પુરુષ શરમિંદો અને ગળગળો બની ગયો. એણે ભારે હૈયે કહ્યું, 'માફ કરજો, બેન! આ નાનકડા કિશોરે મને મહાન અધઃપતનમાંથી બચાવ્યો છે. આ ડબ્બામાં હું આવ્યો'તો તમારા બાબાના ગળામાં સોનાનું માદળિયું છે, તે ખેંચી લેવા, પણ એની નિર્દોષ લાગણી અને સ્નેહે મારા સુષુપ્ત સંસ્કાર જાગ્રત કર્યા, ચાર દિવસથી મોટો બાબો બીમાર છે, ઘરમાં ધન કે ધાન કશું નથી, એટલે આ ભયંકર પાપ કરવા–અનીતિનો પૈસો પડાવવા પ્રેરાયો, પણ આપના બાળકે એ નર્કાગારમાંથી મને ઉગારી લીધો. શત શરદ જીવજે કિશોર!' કહેતાં એણે દીપકને વહાલથી ઊંચકી ચૂમી લીધો. પુરુષની નિખાલસતાએ શોભના પર જાદુઈ અસર કરી. 'અમારી પેઢી માટે એક ગુમાસ્તાની જરૂર છે, તમે એ કામ કરશો?' લાગણીવશ બની શોભનાએ કહ્યું.

"હા બહેન! જિંદગીભર તમારો એ એવડો ઉપકાર નહિ ભૂલું. આજે તમે મારી પતનમાંથી રક્ષા કરી છે." ગળગળા બની, 'ન જાણે આ ગરીબી ને બેકારી મને ક્યાં ધકેલી દેત!' પુરુષે કહ્યું.

એ દિવસ પછી મોહન શોભનાને ત્યાં ગુમાસ્તો બની ગયો અને હોશિયારી તથા મહેનતથી આસ્તે આસ્તે મેનેજરના દરજ્જા સુધી પહોંચી ગયો. આજે એ વાતને દશ વર્ષ થયાં પણ એકે રક્ષાબંધનને દિવસે એ શોભના પાસે રક્ષા બંધાવવાનું નથી ચૂક્યો.

❊

નગરચર્ચા

નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી

[નગરચર્ચા 'માં સાંભળીને રજૂ કરેલા વિચારો સાથે લેખક કે સંચાલક સંમત છે એમ નથી, તેમ જ તે વિચારોની જવાબદારી પણ તેમની નથી. —સંચાલક]

o આપણે નૈતિક અને ધાર્મિક કારણો બાજુએ રાખીને સમાજની વર્તમાન પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઈ ગર્ભપાત કાયદેસર કરવો જોઈએ. ક્રમભાગ્યે ભૂલેલી અભાગી માતાઓના બાળક સાથેના આપઘાત જોવા કરતાં નાની હિંસાને ક્ષમ્ય ગણો.

o ગર્ભપાત કાયદેસર કરવામાં આવશે તો ધર્મના પાયા પર રચાયેલી આપણી કુટુંબ વ્યવસ્થા હચમચી જશે

o ગર્ભપાત વસ્તી ઘટાડવા માટે નથી, પરંતુ ભૂલેલાને મોં છુપાવવાની એક તક આપવા છે જે સમજી એ ભવિષ્યમાં ભૂલ ન દોહરાવે.

o ગર્ભપાત કાયદેસર કરવામાં નૈતિકતા અનૈતિકતાની વાત મારા ગળે ઊતરતી નથી. ગર્ભપાતને કાયદાનો સિક્કો મારવામાં આવે તો ડોક્ટરો માટે માર્ગ સરળ બની જાય. કાયદનો સાથ મળતાં ખરાબ કરવાની થોડી છૂટ મળે પરંતુ લાચાર અને નિરાધાર અનાથ બાળકોની પેઢીઓ સર્જવી એ ઈચ્છનીય નથી.

o કેટલાક અંકુશો મૂકીને પણ ગર્ભપાતને કાયદેસર કરવાની જોગવાઈ થવી જોઈએ. યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે તો ગર્ભપાત આરોગ્યને નુકસાનકર્તા છે એ વાત બરાબર નથી. અલબત્ત, તે અધિકૃત નિષ્ણાત હાથે થવો જોઈએ.

o આજે સ્ત્રીઓ ગર્ભપાત નથી કરાવતી એ વાત કોઈ માનશો નહિ. ઉકાળા, કાઢા, ગાજરનાં બીવાં, ગરમ મસાલા વગેરે અનેક પ્રકારની અનિચ્છનિય ચીજોથી તેઓ ગર્ભપાત કરે છે, અને શરીર પણ બગાડે છે. સ્ત્રીઓને આમાંથી બચાવવી હોય તો ગર્ભપાત કાયદેસર કરો.

o કોઈ પણ ધર્મ ગર્ભપાત કરવાની છૂટ આપતો નથી. ધાર્મિક સામાજિક અને નૈતિક ત્રણે દૃષ્ટિએ ગર્ભપાત કાયદેસર થાય એ બરાબર નથી.

o ગર્ભપાતને કાયદેસર કરવાથી કાળક્રમે સમાજનું નૈતિક ધોરણ નીચું ઊતરશે.

o ગર્ભપાત કાયદેસર કરી સમાજમાં નૈતિક અધઃપતન સ્વીકારવા કરતાં કુંવારી માતાઓ અને વિધવાઓનાં બાળકો સમાજે સ્વીકારી લેવાં એ ઈચ્છનીય છે.

o ગર્ભપાત કાયદેસર કરવાથી આપણે અસંખ્ય માતાઓની જિંદગી બચાવી શકીશું. આજે તો ગામડાની બહેનો પણ ડરતી મારી દાક્તરને મોં માંગી ભારે રકમો આપી ગર્ભપાત કરાવે છે. ગર્ભપાત માટે પૈસાદાર છોકરીઓ જ આવે છે એ વાત તદ્દન વાહિયાત છે.

o કુટુંબ – નિયોજન સફળ બનાવવું હોય તો ત્રણથી વધુ બાળકની માતા કાયદેસર ગર્ભપાત કરાવી શકે તેવી છૂટ આપવી જોઈએ. ગર્ભપાત સાથે બુદ્ધિ અને લાગણીને વણી લેવાની જરૂર નથી. પ્રસૂતિની પીડા કરતાં ગર્ભપાત વધુ પીડા કરનાર નથી.

o ગુજરાત પાંચમાને આઠમાના ઝગડામાંથી ઊંચું આવશે કે નહિ?

o મધ્યસ્થ સરકારના પ્રધાન થઈ આગલા ગુજરાત સરકારના પ્રધાનની નીતિ ઉપર જાહેરમાં પ્રહાર કરે તે યોગ્ય કહેવાય?

o આ ય ખરું વાજું છે! વડાપ્રધાન શાસ્ત્રી અમદાવાદ આવ્યા તે ગુજરાત સરકારની પીઠ થાબડી ગયા, આગલા અમદાવાદ આવ્યા તે ગુજરાત સરકારને કટાક્ષ મારી ગયા. એક જ સરકારના બે પ્રધાનો જુદું જુદું બોલે!

INSIST ON

New Cotton Mills Fabrics

Choice Qualities in
Attractive Designs and
Matching Colours

: OUR SPECIALITIES :

Mercerised Satin Duck,
Mercerised 'ANCO' Suitings,

TERYLENE COTTON Suitings,
Sanforized Gaberdine Suitings,

Sanforized Poplins,
Shirtinges and Long Cloth ect.

THE AHMEDABAD NEW COTTON MILLS COMPANY LTD.

AHMEDABAD

Post Box No. 9

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી, ૧૨/ગ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૬
મુદ્રક : મણિલાલ છગનલાલ શાહ, ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ
તા. ૧-૧૨-૧૯૬૪